50045

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

SZERKESZTI
ECKHART FERENC

HELYETTES SZERKESZTŐ
BERLÁSZ JENŐ

FOLYÓIRATOK

78. ÉVFOLYAM. 1—3. SZÁM.

BUDAPEST 1944.

FOLYÓIRATOK

SZÁZADOK

Zeitschrift der Ungarischen Historischen Gesellschaft
Revue de la Société Historique Hongroise

Szerkesztőség: Budapest IV, Pázmány Péter-tér 1—3. Központi Egyetem. Jogtörténeti Szeminárium.

Kiadóhivatal: Budapest I, Bécsikapu-tér 4., Országos Levéltár.

A szerkesztésért és kiadásért *dr. Eckhart Ferenc* felelős.

A „Századok" *előfizetési díja* évi *16 P.* A Magyar Történelmi Társulat tagjai a *tagdíj (évi 10 P)* fejében tagilletményként kapják.

Postatakarékpénztári csekkszámla száma: 1099.

E SZÁM MUNKATÁRSAI

CIKKIRÓK

Deér József a Műegyetemen a magyar történelem ny. r. tanára * Elekes Lajos egyetemi magántanár, a középkori román történelem kutatója * Fischer Endre ókori történész * Mályusz Elemér a budapesti tudományegyetemen a középkori magyar történelem ny. r. tanára.

ISMERTETŐK

Aggházy Mária művészettörténész, a Szépművészeti Múzeum tisztviselője * Balanyi György a közép- és újkori egyetemes történelem ny. r. tanára a kolozsvári egyetemen * Benda Kálmán a Teleki Pál Történettudományi Intézet tanára, a XVI—XVII. századi magyar történet kutatója * Bónis György a jogtörténet ny. rk. tanára a kolozsvári egyetemen * Csapodi Csaba történész, a Teleki Pál Történettudományi Intézet tanára * Csery-Clauser Mihály irodalomtörténész, miniszteri s.-titkár * Czeglédy Károly az arab nyelv előadója a budapesti egyetemen * Degré Alajos egyetemi magántanár, jogtörténész, törvényszéki bíró * Donászy Ferenc történész, gimnáziumi tanár * Gábriel Asztrik egyetemi magántanár, francia irodalomtörténész * Gáldi László a román nyelv és irodalom ny. rk. tanára a kolozsvári egyetemen * Gallus Sándor ősrégész, a Nemzeti Múzeum tisztviselője * Gyóni Mátyás egyetemi magántanár, bizantinologus, a Teleki Pál Történettudományi Intézet tanára * Hadrovics László egyetemi magántanár, a délszláv irodalom és történelem kutatója * vitéz Házi Jenő Sopron város főlevéltárnoka * Ila Bálint orsz. levéltárnok, település- és népiségtörténeti kutató * Juhász Lajos történész, a bécsi Collegium Hungaricum titkára * Kardos Tibor egyetemi magántanár, a magyar humanizmus kutatója * Kenyeres László francia irodalomtörténész * Lengyel Alfréd Győr-Moson-Pozsony k. e. e. vármegyék főlevéltárnoka * Makkai László egyetemi magántanár, az erdélyi románság történetének kutatója * Maksay Ferenc település- és népiségtörténeti kutató, a Magyarságtudományi Intézet tanára * Mollay Károly helytörténeti kutató, az Eötvös Kollégium tanára * Nyers Lajos piarista, egyháztörténész * Radnóti Aladár római régész, a Nemzeti Múzeum tisztviselője * Relkovic Néda történész, középiskolai tanárnő * Ruzsás Lajos egyháztörténész, gimnáziumi tanár * Seregély Emma bibliográfus, a Fővárosi Könyvtár tisztviselője * Thim József a magyarországi szerbek történetének kutatója * Tóth

(Folytatás a boríték harmadik oldalán.)

SZÁZADOK

50615 51593

TARTALOM

TANULMÁNYOK.

Oldal

DEÉR JÓZSEF: *III. Ottó császár és Magyarország az újabb történetírásban* 1
MÁLYUSZ ELEMÉR: *A magyarság és a városi élet a középkorban* 36

BESZÁMOLÓK.

FISCHER ENDRE: *A görög-római történetírás az utolsó évtizedben különös tekintettel a magyar kutatásra* 63
ELEKES LAJOS: *A románok „történeti élettere"* 79

EGYETEMI KÖNYVTÁR SZEGED

ISMERTETÉSEK.

Bándy Vilmos: A „nobilis" primorok, grandok és lordok *(Bónis György)* 134
Banner János: Régészeti kutatások Békés megyében *(Gallus Sándor)* .. 138
Banner János: A kőkori élet Békés vármegyében *(Gallus Sándor)* 138
Benda Kálmán: A törökkor német ujságirodalma *(Waczulik Margit)* ... 114
Bertalan Vilmos: Az óbuda-kiscelli trinitárius kolostor és templom *(Aggházy Mária)* 137
Bizánci költemények Mánuel császár magyar hadjáratairól *(Gyóni Mátyás)* 112
Costăchescu, M.: Documentele Moldovenești dela Bogdan voevod *(Elekes Lajos)* 141
Csapodi Csaba: Bars megye verebélyi járásának nemzetiségi viszonyai az újkorban *(Ila Bálint)* 107
Czakó Jenő: A Jansenizmus *(Zolnai Béla)* 124
Darvasy Mihály: Középkori városaink címereinek eredete *(Donászy Ferenc)* 140
Ďurčanský Ferdinand: Pohľad na slovenskú politickú minulosť *(Vigh Károly)* 98
Gáldi László: Magyar-román szellemi kapcsolatok *(I. Tóth Zoltán)* 133
Géfin Gyula: A szombathelyi székesegyház *(Aggházy Mária)* 138
Győr város emlékkönyve *(Lengyel Alfréd)* 111
Györffy György: A Codex Cumanicus keletkezésének kérdéséhez *(Czeglédy Károly)* 144
Hadrovics László: A magyarországi szerb kérdés balkáni gyökerei *(Thim József)* 105
Hanzó Lajos: Az erdélyi szász önkormányzat kialakulása *(Bónis György)* 116
Hermann Egyed—Eberhardt Béla: A veszprémi egyházmegye papságának könyvkultúrája a XIX. század elején *(Nyers Lajos)* 127
Jászai Mari levelei *(M. Császár Edit)* 135

Olda

Kniewald Károly: A Pray-kódex tartalma, kora, jelentősége *(Gábriel Asztrik)* 122
Koltay-Kastner Jenő: Olasz-magyar művelődési kapcsolatok *(Kardos Tibor)* 130
Kring Miklós: A muraközi országhatár a magyar-horvát viszony történetében *(Juhász Lajos)* 111
Laurent, V.: Une lettre dogmatique de l'empereur Isaac l'Ange au primat de Hongrie *(Gyóni Mátyás)* 121
Lovass Rezső: Bárthory Gábor és a szászok *(Benda Kálmán)* 113
Makkai László: Az erdélyi románok a középkori magyar oklevelekben *(Maksay Ferenc)* 104
Makoldy Sándor: Nemes Hajnik Károly és a magyar országgyűlés gyorsirodája *(Török Pál)* 133
Méri István: A Torma Zsófia-gyüjtemény bükki jellegű cserepei *(Gallus Sándor)* 139
Meszlényi Antal: Magyar sorsunk őrei Mohácstól Trianonig *(Csery-Clauser Mihály)* 114
Mollay Károly: Ödenburg *(Házy Jenő)* 110
Nagyfalusy Lajos: A kapornaki apátság története I—II. *(Mollay Károly)* 120
Notter Antal-Emlékkönyv *(Varga Endre)* 117
Nyers Lajos: A veszprémi piarista gimnázium tanárai *(Csapodi Csaba)* ... 134
Pall, Josif Petru: Originea catolicilor din Moldova şi franciscanii, păstorii lor de veacuri *(I. Tóth Zoltán)* 104
Panaitescu, P P.: Documentele ţării româneşti I *(Elekes Lajos)* 141
Salacz Gábor: Az Agliardi-affaire *(Tóth László)* 128
Schubart-Fikentscher, G.: Die Verbreitung der deutschen Stadtrechte in Osteuropa *(Relković Néda)* 115
Sőtér István: Francia-magyar művelődési kapcsolatok *(Kenyeres László)* 132
Szabó István: A magyarság életrajza *(Makkai László)* 95
Székely Zoltán: A komollói erődített római tábor *(Radnóti Aladár)* 139
Tamás Lajos: Fogarasi István kátéja *(Gáldi László)* 133
Teleki, Joseph comte: La cour de Louis XV. *(Gy. J.)* 132
Vanyó Tihamér: Az egyháztörténész szemhatára *(Ruzsás Lajos)* 129
Vojvodina *(Hodrovics László)* 102
Wessely, Kurt: Deutsche Wehrsiedlungen in Ungarn. Zur Reichspolitik im XVI. Jahrhundert *(M.)* 113
Zichy István gróf: Lórántffy Zsuzsánna állítólagos arcképe *(Vayer Lajos)* 136

FOLYÓIRATSZEMLE.

Magyar történeti vonatkozású cikkek az 1943. decemberi és az 1944. januári folyóiratokban 146

HÍREK.

Angyal Dávid † *(Balanyi György)* 155
Illés József † *(Degré Alajos)* 157
Egyéb elhalálozások: Redlich O., Petz G., Kühár F. ..... 158—159
Új levéltári törvény 159
Tudományos intézetek ..... 159—160
Felolvasások, előadások ..... 160—161
A Századok hírei 161

III. OTTÓ CSÁSZÁR ÉS MAGYARORSZÁG AZ ÚJABB TÖRTÉNETÍRÁSBAN.

A magyar történet problematikájában mindenkor előkelő hely illeti meg a királyság megalapításával s ennek az eseménynek európai hátterével összefüggő kérdéseket. Jelentőségüket azonban nem csupán szorosan vett magyar vonatkozásaik, hanem legalább oly mértékben az egyetemes történettel való kapcsolatuk adja meg. Aszerint, hogy a koronaküldésben a pápa, vagy a császár szerepét ítéljük fontosabbnak, ezáltal már e két univerzális igényű középkori hatalom egymáshoz való viszonyát illetően is állást foglaltunk. Magára a magyar eseményre vonatkozó forrásanyag ugyanis annyira gyér és hiányos, hogy megfelelő értelmezése világtörténeti távlat nélkül el sem képzelhető. Az 1000. év karácsonyán lejátszódó aktus megértéséhez tisztában kell lennünk a keresztény ökumene élén álló két férfiúnak, III. Ottó császárnak és II. Szilveszter pápának egyéniségével, terveivel, egymáshoz való személyes és politikai viszonyával éppenúgy, akárcsak a mögöttük álló erőkkel és hagyományokkal. A nemzeti és egyetemes történet e bensőséges kapcsolata a történetírót nem kisebb feladat elé állítja, minthogy forrásszerű vizsgálat tárgyává tegyen oly általános politikai és egyházpolitikai kérdéseket, melyeknek közvetlen magyar vonatkozásuk ugyan nincsen, de amelyeknek megítélésétől végső fokon a magyar események értékelése függ. Meggyőződésem s ebben a vita fejleményei még csak megerősítettek —, hogy a koronaküldésről érdemlegeset csak az mondhat, aki kész megállapítások átvétele és azoknak a magyar viszonyokra való ellenőrzésnélküli alkalmazása helyett a világtörténeti előfeltevések közvetlen alapzatáig hatolt. E követelmény annál indokoltabb, mivel a világtörténeti kérdések végeredményben mindmáig nyiltak, megítélésük a multban is állandóan változott, a jelenben pedig szinte szemünk előtt módosult. Éppen ezért indokolt, hogy egy pillantást vessünk az előzményekre s rámutassunk azokra az okokra, melyek a III. Ottóról rajzolt kép alakulását magyarázzák.

A német és a magyar történetírás álláspontja a mult század derekától kezdve egészen a világháborút követő első évtized végéig lényegében azonos volt. Gregorovius, Giesebrecht és Hauck — hogy csak a legjelentősebbeket említsük — éppen úgy a pápa művét látták a magyar fejedelem rangemelésében, akárcsak Horváth Mihály, Szalay László és Pauler Gyula. Teljes volt az egyezés a koronakül-

dés politkai és egyházi jelentőségének, valamint következményeinek megítélése tekintetében is: a királyi korona elnyerése tette lehetővé a független magyar államiság és az önálló egyházszervezet kialakulását s ugyanez a körülmény magyarázza azt a lényegbevágó különbséget is, mely egyrészt Magyarország, másrészt Cseh- és Lengyelország helyzete között a Birodalomhoz való viszony tekintetében a középkor folyamán oly nyilvánvalóan megmutatkozott. Az egyetértésen a tények tudomásulvételében megmutatkozó azon érzelmi különbség nem változtat, hogy ami a német történetírókból sajnálkozást és rosszallást váltott ki, az a magyarokat elégedetlséggel és büszkeséggel töltötte el.

A nézetek e feltűnő találkozását az az összhang magyarázza, mely a császárság és a pápaság viszonyára vonatkozó német álláspont és a szorosan vett magyar vonatkozások hagyományos hazai felfogása között fennállott. A német történetírók úgy látták, hogy a magyar államalakulás sorsdöntő órájában a céltudatos és energikus II. Szilveszterrel szemben a birodalmi szempontokat az egyenrangú partnernek semmiképen sem tekinthető III. Ottó képviselte. Szerintük e császár szakított elődeinek az események által igazolt politikai és egyházpolitikai rendszerével, mely a Birodalom tényleges hatalmi bázisát mindenkor a német királyságban látta s a császári méltósággal járó római és itáliai érdekeltséget egy német szempontoktól meghatározott „Sicherungspolitik" elveinek rendelte alá. Anyjának, a bizánci Theophanunak s nevelőjének, a francia Gerbertnek hatása magyarázza Ottó politikai ábrándját, a „renovatio imperii Romanorum" eszméjét, melyet már az egykorúak is természetellenesnek és megvalósíthatatlannak ítéltek. A népek felett álló római birodalom helyreállításának univerzalisztikus álma a gyakorlatba átültetve nem a Birodalomnak, hanem a pápaságnak s rajta kívül a Kelet új államainak vált hasznára. Mindez Nagy Károly és Nagy Ottó terveinek feladásával és művük alapjainak megrendülésével volt egyértelmű.

A magyar történetírók ugyanakkor úgy látták, hogy a koronaküldésről szóló hazai hagyomány tanúsága teljes mértékben igazolja a világtörténeti háttérnek német elképzelését. Hiszen Hartvik püspök legendája, melynek korszerűségével és forrásértékével szemben még nem merült fel aggály, a császári közreműködésről mélységesen hallgat, a pápa szerepét viszont annál határozottabban kiemeli. Éppenezért merseburgi Thietmarnak azt a megjegyzését, mely szerint a magyar fejedelem a császár „kegyéből és biztatására" nyert koronát, úgy értelmezték, mint Ottó egyszerű hozzájárulását Szilveszter intézkedéseihez.

A nézetek alakulásába más, nemtudományos szempontok is belejátszottak. Az angol Bryce 1862-ben úgy látta, hogy német kortársai talán túlságosan is a vajúdó német egység mértékével mérték régi birodalmuk történetét.[1] Gregoroviusról tudjuk, hogy ghibellin

[1] A Római Szent Birodalom. Bp., 1902. V. l.

módon írta meg a középkori Rómának és benne III. Ottónak históriáját s művén a mult század hatvanas és hetvenes éveinek forradalmi eseményeivel szemben való állásfoglalás uralkodik. Ugyanígy a magyar történetírókról is megállapíthatjuk, hogy Szent István politikájában a magyar függetlenségi törekvések kezdetét látták s belőle azok történeti igazolását olvasták ki.

Az a felfogás, mely III. Ottó egyéniségéről és életművéről a német történetírásban évtizedekig uralkodott, csak az első világháború után változott meg. Kétségtelen, hogy a revízió útját a politikai és szellemi légkör átalakulása is nagymértékben egyengette. A bismarcki és wilhelminus Németország bukása meginga ta azt a hatalmi és politikai szempontok iránt egyoldalúan fogékony kisnémet történetszemléletet is, mely a régi Ottó-kép lényeges vonásait tagadhatatlanul meghatározta.

Az átértékelés munkáját egy fiatal német történetíró, Percy Ernst Schramm végezte el 1929-ben megjelent „Kaiser, Rom und Renovatio" c. kétkötetes nagy művében. Azáltal, hogy III. Ottót a középkor Róma-eszméjének folytonosságába állította, már eleve kiemelte őt a régi szemlélet szűk perspektívájából s egy nagy emberi gondolat képviselőjeként, nem pedig történeti kuriózumként állította elénk. Átértékelésének kiindulópontja mégis elsősorban módszertani és tárgyi természetű volt: a császár alakját nem a róla való vélekedések, hanem elsősorban saját megnyilatkozásai alapján kívánta jellemezni. A régebbi történetírással szemben, mely elsősorban a kor elbeszélő kútfőire alapozta véleményét, Schramm a közvetlen forrásokhoz, III. Ottó okleveleihez, pecsétjeihez, azok feliratához, valamint az udvari felfogást kifejező képes ábrázolásokhoz tért vissza s belőlük kívánta birodalomeszméjének mibenlétét kihámozni. Interpretációjában különösen III. Ottónak elődeitől eltérő új címei, a *servus Iesu Christi,* az *ecclesiarum dilatator* s a *servus apostolorum* jutottak fontos szerephez. Szerinte ezek a császár törekvéseinek képletszerű foglalatai, melyek mögött főként a római egyház irányában támasztott újszerű jogigények s a keleti országok egyházi és állami viszonyainak rendezésére szolgáló tervek állottak. Éppen azáltal, hogy Schramm a régi kutatással ellentétben III. Ottó uralkodásának elvszerűségét és tervszerűségét hangsúlyozta, kiindulási pontot teremtett oly szemlélet számára, mely benne többé nem tétovázó, ábrándozó, életöröm és aszkézis közt ingadozó kiforratlan ifjút, hanem az ellenkező végletbe átcsapva, filozófiai eszméktől vezérelt következetes politikust látott. Az átértékeléstől elválaszthatatlan antithetikus elem így szükségképen vezetett a másik szélsőséghez, III. Ottó egyéniségének minden romantikától való mentesítéséhez s ezzel oly reálpolitikai látásmódhoz, mely végeredményben messze eltávolodott Schramm eredeti beállításától.

Ebben legnagyobb része annak a magyarázatnak volt, melyben III. Ottó felülnő intézkedése, a Pentapolisnak az 1001. évben Szent Péter javára történt adományozása, valamint az erről szóló

oklevélben először feltűnő *servus apostolorum* cím Schramm művében részesült. E cím és az oklevélnek vele egyező gondolatmenete szerint elénk tárja III. Ottó egész politikai és egyházpolitikai rendszerét:

A császár, mint az apostolok szolgája e cím felvétele által igényt emel Szent Péter egész birtokállományának igazgatására és védelmére. A Pentapolis adományozását tartalmazó, 1001 januárjában kelt oklevél kibocsátása után, a császári álláspont szerint, a pápa csak sáfára és haszonélvezője az egyház javainak, míg az igazi birtokos maga Szent Péter, akivel a császár, mint apostolszolga, a pápánál is közvetlenebb viszonyban van. Az apostolszolgaság gyakorlatilag abban érvényesül, hogy Szent Péter javai a császár felügyelete, diszpozíciója alá kerülnek. Schramm e magyarázatának itáliánkívüli jelentőséget az a feltevés adott, mely szerint az új császári igény nemcsupán a Pentapolisra, hanem Szent Péter összes javaira s ezek sorában arra a Magyarországra is kiterjedt, melyet VII. Gergely tanúsága szerint első keresztény királya — a lengyel fejedelemhez (993) hasonlóan — Szent Péternek ajándékozott. Így nézve a dolgokat, egyszeriben magyarázatot kapunk III. Ottó azon eljárására is, hogy István a koronát és az áldást az ő „kegyéből és biztatására" nyerte el. Schramm az Ottókutatás további feladatairól szólva fontosnak minősíti a császár lengyel és magyar politikájára vonatkozó nézetek felülvizsgálatát és az új szempontoknak ezen események megítélésére való kiterjesztését.[2] Nyilvánvaló mármost ebből, hogy Schramm volt az, aki a császáreszme új értelmezésével III. Ottó kelet- és délkeleti politikájának a régitől eltérő megítélését előkészítette, s ahhoz az első útmutatásokat is megadta. Mindaz, ami ezen a téren intra muros et extra azóta történt, csak egyszerű alkalmazás, megkísérlése a *servus apostolorum* elmélet, valamint a magyar és lengyel eseményekre vonatkozó forrásanyag összhangbahozatalának.

Schramm művének újszerűsége azonban nem egyedül e kétségtelenül szellemes és szuggesztív erejű részletben, hanem koncepciójának egészében, a hagyományos felfogással való — bár igen óvatos, de mégis félreérthetetlen szembehelyezkedésben rejlik. Ottó nagyságát terveinek nagyvonalúságában és elméleti megalapozásában, valamint abban látja, hogy a „világ e csodája" szemét az örök Rómára függesztve, nagymértékben hozzájárult az európai kultúrfejlődés hagyományos irányának fenntartásához. Midőn kifejti, hogy a szűk látókörű kortársak ítélete mitsem mondhat nekünk arról a férfiúról, akinek tervei Itáliát éppen úgy átfogták, akárcsak az egész keletet és Bizáncot, akkor egyúttal pálcát tör annak az iránynak történetszemlélete felett is, mely e forrásokra hallgatva, Németországból, sőt egyenesen Szászországból kívánta a *renovatio imperii Romanorum* eszmevilágát megbírálni. Noha Schramm kitér annak a kérdésnek eldöntése elől, hogy minő hely illeti meg

[2] Id. m. II. 14. l.

III. Ottót. „a német császárok, mint politikusok sorában",[3] mégis művéből kétségtelenül kiderül, hogy megértéssel van azon univerzális, antik-keresztény és így a népi sokféleség fölé emelkedő eszmevilág és értékrendszer iránt, mely hősének cselekedeteit irányította. Schramm III. Ottóban kétségkívül a középkori császáreszme és császárpolitika legmagasabbrendű kifejezőjét látja.

Ha a következőkben a probléma további alakulásának megértése érdekében azt a fogadtatást ismertetjük, melyben a német szakkritika s az Ottó-kutatás Schramm művét részesítette, akkor különbséget kell tennünk a bírálatnak egyrészt tárgyi, tehát filológiai és kútfőkritikai, másrészt világosan jelentkező történetszemléleti természetű elemei és irányai között, melyek egymástól meglehetősen függetlenül, de legalább a külső szemlélő számára is jól elkülöníthetően jelentkeznek.

Ami a tárgyi, filológiai kritikát illeti, az érdeklődés elsősorban Schramm *servus apostolorum* elmélete felé fordult s azt szinte teljes egyöntetűséggel elvetette. Mathilde Uhlirz, aki beható vizsgálat tárgyává tette III. Ottó itáliai egyházpolitikáját s ennek során az 1001-i adománylevél értelmezésének kérdéseit, arra az eredményre jutott, hogy a Pentapolist illető igények III. Ottónál az ú. n. *ius publicum*nak jellegzetes római jogi elvéből fakadnak, tehát Ottó római császári mivoltával, nem pedig apostolszolgaságával függenek össze. „Nem hiszem — mondja —, hogy egy oly különleges servus apostolorum-méltóság létesítésére lett volna szükség ahhoz, hogy Ottó Szent Péter javait illetőleg különleges jogokat tartson fenn magának."[4] Egy évvel később egy fiatal német kutató, W. Kölmel, beható kritika alá vette Schrammnak az 1001-i oklevélre vonatkozó interpretációját s azt egyetlen lényeges pontjában sem tudta elfogadni.[5] Tőle tudjuk, hogy mestere, a pápaság koraközépkori történetének jeles búvára, Erich Caspar egyetemi előadásaiban szintén Schramm magyarázata ellen nyilatkozott.[6] Ha hozzávesszük ehhez, hogy a kiváló katolikus történetíró, Ph. Funk, a servus apostolorum cím magyarázatát „erőltetett érvelésnek" nevezte,[7] akkor megfelelő világításba helyeztük a német tudományosságnak ezen alapvető részlettel szemben való állásfoglalását.

Még e megállapításoknál is nagyobb jelentőséget kell tulajdonítanunk az elmélet alkalmazhatósága szempontjából annak a ténynek, hogy az azóta eltelt másfél évtized folyamán maga Schramm sem tett kísérletet eredeti álláspontjának megvédésére, illetőleg a

[3] Id. m. II. 185. l.

[4] Die italienische Kirchenpolitik der Ottonen. MÖIG XLVIII (1934), 310. l. 1. jegyzet.

[5] Rom und Kirchenstaat im 10. und 11. Jahrhundert (Abhandlungen zur mittleren und neueren Geschichte Heft 78) 1935, 144. kk. l.

[6] Id. m. 151. l.

[7] Hist. Jb. 52 (1932), 101. l. V. ö. még Franz Lerner szkeptikus megjegyzését (HZ. 147, 1932, 390): „Letzte Klarheit über die hier im Ansatz sichtbaren Pläne Ottos III. ist jedoch nicht zu gewinnen".

bírálatok által szükségessé vált újbóli igazolására. Művének ismerői előtt az sem titok, hogy a *servus apostolorum* címre vonatkozó fejtegetései végén ő maga óvta az utána következőket attól, hogy megállapításaiból messzemenő következtetéseket vonjanak le. Szerinte ugyanis minden jel arra vall, hogy a terv, úgy, ahogy az 1001-i adománylevélben előttünk áll, „még nem nőtt túl a kezdet állapotán".[8]

A szerző intelmei, a szakkritika ellenvetései és a részletkutatás eltérő megállapításai ellenére Schramm elméletének széleskörű alkalmazása azóta mégis bekövetkezett, és pedig *egyedül és kizárólagosan III. Ottó ú. n. keleti, azaz lengyel és magyar politikájának magyarázatául.* Brackmann már 1932-ben a servus apostolorum-elmélet alapján jellemezte a Birodalom s e két állam viszonyát,[9] majd a következő évek folyamán megjelent tanulmányaiban a részletekig hatolva tett kísérletet Schramm megállapításainak a lengyel és magyar forrásanyaggal való összehangolására.[10] Vizsgálódásainak végső eredménye szerint a lengyel és a magyar aktus lényegi egyezést mutat, mindkét ország uralkodója a császártól kapta címeit és jelvényeit s ezáltal „bekebeleztetvén a Birodalomba", országaikban a császár helytartóivá lettek. Ilymódon állott elő az a feltűnő helyzet, hogy amíg a császár római és itáliai egyházpolitikájának kutatói — akik már vizsgálódásaik tárgya miatt is elsősorban tekinthetők e kérdésben illetékeseknek — napirendre tértek Schramm magyarázata felett, addig ugyanez a magyarázat — miként ezt Brackmann, majd utána Hans Hirsch,[11] Hermann Aubin,[12] R. Holzmann[13] és Theodor Meyer[14] példái mutatják — itáliánkívüli, tehát *másodlagos* alkalmazásában a lengyel és a magyar „Umgestaltung" újszerű elképzelésének legfontosabb alapjává vált.[15]

Minthogy pedig a servus apostolorum cím értelmezéséből következő magyarázat Magyarországra vonatkozóan is csak akkor lehet helyes, ha azt magára a Pentapolisra vonatkozóan kétséget kizá-

[8] Id. m. I. 175. l.

[9] Der „römische Erneuerungsgedanke" und seine Bedeutung für die Reichspolitik der deutschen Kaiserzeit. Sitzungsberichte d. Preuss. Akad. 1932. Phil.-Hist. Kl.

[10] Die Anfänge des polnischen Staates u. o. 1934; Reichspolitik und Ostpolitik im frühen Mittelalter u. o. 1935; Kaiser Otto III. und die staatliche Umgestaltung Polens und Ungarns. Abh. Preuss. Akad. 1939. Phil.-Hist. Kl. nr. 1; Zur Entstehung des ungarischen Staates, u. o. 1940, nr. 8.

[11] Das Recht der Königserhebung durch Kaiser und Papst im Mittelalter. Festschrift für E. Heymann. Bd. I. 1940, 209. kk.

[12] Vom Aufbau des mittelalterlichen Deutschen Reiches. HZ. 162 (1940), 498. l. 2. jegyzet.

[13] Geschichte der sächsischen Kaiserzeit. München, 1941.

[14] Das Kaisertum und der Osten im Mittelalter (Deutsche Ostforschung Bd. I. 1942, 291. kk.).

[15] Különösen jellemző erre Aubin megállapítása (id. ért. id. h. 484. l. 2. jegyzet), mely szerint a Róma-eszme jelentősége a politikai életre általában csekély volt ugyan, hatása a lengyel- és magyarországi fejleményeket mégis megmagyarázza.

róai igazolni sikerült, az egész eljárás érdemét illetően döntő fontossága van annak a ténynek, hogy sem Brackmann, sem követői nem tértek többé vissza a kiindulóponthoz és kísérletet sem tettek arra, hogy Schramm feltevését magát Rómát és Itáliát illetően újból igazolják. E helyett tudomást sem véve az elhangzott komoly ellenérvekről, egyszerűen a lengyel és a magyar viszonyokra alkalmazták azt a hipotézist, melynek létjogosultsága önmagában véve is kétségessé vált.

Idáig követve a kérdés alakulását, nem térhetünk ki többé annak a ténynek nyilt feltárása elől, hogy Brackmann „Umgestaltung"-elméletében s általában az újabb német történetírás egész elképzelésében a problematikai törés nyilvánvaló jelei mutatkoznak. E feltűnő jelenség megértéséhez akkor jutunk közelebb, ha megismerkedünk azzal a fogadtatással, melyben Schramm műve, mint történetszemléleti állásfoglalás, mint III. Ottó univerzalizmusának igazolási kísérlete, a német történetírásban részesült.

Ezek sorában első helyen kell említenünk Albert Brackmannak 1932-ben megjelent, a *renovatio* gondolatáról és annak a német császárkor birodalmi politikájára gyakorolt hatásáról írott tanulmányát, melyben a Róma-gondolat jelentőségét kizárólag az eszmetörténet területére kívánja korlátozni s óvatosságra int annak a hatásnak értékelésében, melyet az antik világ politikai tekintetben a középkorra gyakorolt.[16] Még világosabban beszélt egy évvel később H. Aubin, aki szerint Schramm látásmódja a népek valóságos életének megértése szempontjából csődöt mondott.[17] A német történetírás tehát elítélte azt a beállítást, mely Ottóban a népek felett álló római imperátort látta s e helyett visszatért a régebbi német reálpolitikai szemlélethez, melyet a császár értékelésében egyedül és kizárólag a német fejlődésre gyakorolt kedvező vagy kedvezőtlen hatás kérdése érdekelt. A. Cartellieri II. Ottóról szólva, axiómaszerűen állapítja meg, hogy egy római császár tetteinek elbírálásánál a történetírásnak „nemcsak joga, de kötelessége is annak tisztázása, hogy az mennyiben szilárdította meg és mennyiben gyarapította az atyjától örökölt Németbirodalom hatalmát".[18] Ez a hagyományos hatalompolitikai megítélés érvényesül mindazokban a történeti ábrázolásokban, melyek az utolsó tizenöt esztendőben e korra vonatkozóan napvilágot láttak, így elsősorban R. Holzmannak a szász császárok koráról írott nagy művében, melyet Cartellieri munkájával együtt minden univerzalisztikus célzatú s e természete következtében nem kizárólagosan német érdekeket szolgáló császárpolitika öntudatos elítélése jellemez. Az újabb munkák Schramm számos részletmegállapítását átveszik, de szinte csak azért, hogy ezekkel is igazolják III. Ottó politikai művének a német fejlődésre gyakorolt káros hatását.

[16] Brackmann: Der römische Erneuerungsgedanke stb. id. h. 31. l.

[17] Die Ostgrenze des alten deutschen Reiches. Hist. Vjschr. XXVIII. (1933), 243 l. 49. jegyzet.

[18] Die Weltstellung des Deutschen Reiches 911—1047. (1932), 198. l.

A reálpolitikai szemlélethez való visszatérést egyrészt új felismerések, másrészt új élmények készítették elő. Míg a XIX. század második felének és a XX. század első évtizedeinek történetírása azért neheztelt a régi Birodalomra, mert az a nemzeti érdeket a maga univerzalizmusának rendelte alá, addig az újabb historiográfia ezt a népek felett álló univerzalizmust, úgy, ahogy az a császáreszme ideológiai egységében előttünk áll, nem tekinti többé a régi Birodalom lényegének. A Birodalomról szóló középkori tan H. Aubin véleménye szerint nem egyéb, mint „egyrészt politikai okból továbbfejlesztett teológiai fikció, másrészt a tényleges viszonyoknak ideológiává kiépített oly absztrakciója, mely messze eltávolodott a valóságtól".[19] Szembe kell tehát állítanunk az elmélettel a tényeket, az eszménnyel a politikai gyakorlatot s elsősorban ennek alapján kell a régi Birodalom képét megrajzolnunk. Az új felfogás tehát teljesen eltávolodott az angol Bryce művének attól a klasszikussá vált alapgondolatától, mely szerint a Római Szent Birodalom mindenkor a népek sokfélesége felett álló egyetemes igényű alakulat volt, s amelyet a régi német történetírók közül J. Ficker, a maiak között pedig leghatásosabban H. von Srbik hirdetett.[20] Ezzel a birodalomszemlélettel ellentétben, melynek hívei — mint Srbik is — többnyire azon Habsburgok uralma alatt álló német területekről származtak, akik az univerzalizmust teljesen sohasem tagadták meg, az újabb és legújabb részletkutatás számos oly tényre mutatott rá, melyek a régi Birodalom eszméjének, főként azonban tényleges politikai gyakorlatának eredendő német jellegét, sőt tudatosságát kétségbevonhatatlanul bizonyítják. Minthogy e kérdésekkel a közeljövőben más összefüggésben részletesen kívánok foglalkozni, itt csak utalok E. E. Stengel,[21] H. Löwe,[22] K. G. Hugelmann[23] és H. Aubin[24] munkáira, melyek nagyon is valószínűvé teszik, hogy Nagy Károly óta az univerzális császáreszme mögött mindenkor ott állott az a germán eredetű hegemoniális gondolat, mely egy népnek a többi felett gyakorolt uralmát hirdette és amely a német császárok európai politikáját méltóságuknak Rómához való kapcsolása és antik reminiszcenciákon alapuló indokolása ellenére ténylegesen irányította. A római, az egyetemes, a világuralmi császáreszme mögött tehát a Rómától független, a germán-német, a hegemoniális

[19] HZ. 162 (1940), 484. l.

[20] Deutsche Einheit Bd. I. (1935); Die Reichsidee und das Werden deutscher Einheit. HZ. 164 (1941), főként 484. kk.

[21] Regnum und Imperium, engeres und weiteres Staatsgebiet im alten Reiche 1930; Kaisertitel und Souverenitätsidee. Deutsches Archiv f. Geschichte des Mittelalters III (1939), 1. kk.

[22] Die karolingische Reichsgründung und der Südosten (Forschungen zur Kirchen- und Geistesgeschichte, Bd. 13 (1937).

[23] Die deutsche Nation und der deutsche Nationalstaat im Mittelalter. Hist. Jb. 51 (1931), 1. kk. és 445 kk.

[24] Id. ért. HZ. 162 (1940), 479—508. A kérdésre vonatkozó irodalom eredményeinek új szempontú összefoglalása.

Birodalom valósága, azaz impérium mögött a Reich áll.[24a] Ez a szakszerű eszközökkel elért tudományos felismerés az elmult évek légkörében a mult és a jelen újszerű összekapcsolásának kiindulópontjává vált.

Az 1933. év fordulata nemcsak új, Harmadik Birodalmat teremtett, de ezzel szoros összefüggésben új birodalomeszmét is hozott a felszínre. A kis- és nagynémet álláspont megkülönböztetése a szó wilhelminus és weimari értelmében jelentőségét vesztette: az új felfogás éppen úgy pálcát tört a kisnémet gondolat korlátozott német nemzetállami igényei, akárcsak az osztrák veretű nagynémet ideológia kopott univerzalizmusa felett. E felfogás „kezdettől fogva az univerzalizmus minden fajtájától való elfordulást és annak elutasítását" hirdette s a Birodalomban mindenekelőtt német szempontoktól meghatározott „európai rendezőhatalmat" látott. Mindez nem maradhatott hatás nélkül arra a német történetírásra, mely a maga útjain a Birodalomnak minden univerzalizmustól mentesített történeti fogalmához már eljutott. „Ha manapság újból egy nemzetek feletti rend megteremtésének feladata hárul reánk — írja 1940-ben H. Aubin —, akkor újból és természetszerűen függesztjük tekintetünket az első Birodalomra; s ha az imperiális elmélet köpenye mellett és az alatt felismerjük az akkori Birodalom épületének valóságos tárgyi és szellemi erőit, akkor e századok közelebb kerülnek hozzánk s összehasonlíthatóvá válik a mi korunkkal. Mert ez sem egy egyetemes ideológiából, hanem a német nép szükségleteiből kiindulva lát hozzá Közép-Európa újjáalkotásához, mely tartós rendet kell hogy biztosítson a kisebb, a Birodalom árnyékában élő nemzetek számára is."[25]

A céhbeli történetírás e megállapításaira a történetpolitikai irodalom általános helyesléssel felelt. Gerhardt Krüger az univerzalizmus irányában elfoglalt mérvadó álláspontra hivatkozva, a Historische Zeitschrift hasábjain követelte e szemléletnek a szakkutatásban való érvényesítését.[26] A tanács követésének jó példája W. Mommsennek ugyanezen folyóirat Meinecke-számában írott tanulmánya, mely szerint „a régi veretű univerzalizmus, mely híjával volt a szilárd népi alapnak, nemcsupán veszedelmet jelentett, de ezenfelül mindenkor a németség szellemi és politikai gyengeségének tünete is volt".[27]

[24a] Mindez pontosan beleillik abba a nagyszabású képbe, melyet a kitűnő Henri Pirenne puszthumus művében (Mahomet et Charlemagne. Paris—Bruxelles, 1937 és u. a. németül: Geburt des Abendlandes, é. n. Berlin, Pantheon) a középkor keletkezéséről, a történés súlypontjának a germán területekre való áttolódásáról felvázolt.

[25] Id. ért. id. h. 508. l.

[26] Um den Reichsgedanken: HZ. 165 (1942), 457. kk. és Schrifttum zum Reichsgedanken: Vergangenheit und Gegenwart 32 (1942), 107. kk., ahol feltűnő nyomatékkal ajánlja az egyik megbírált mű szerzőjének figyelmébe: „sollte wissen, dass die NSDAP seit langem jede Art von Universalismus aus weltanschaulichen Gründen schärfstens bekämpft hat" (109. l.).

[27] Bismarcks kleindeutscher Staat und das Grossdeutsche Reich. HZ. 167. (1942), 77—78. l.

Román-Egyetem Könyv

Milyen sors várt az új realisztikus szemlélet uralma alatt arra a III. Ottóra, akiről már a kisnémet történetírásnak is oly elítélő véleménye volt? Aubin annak példájaként hivatkozik reá, hogy a császáreszme csillogása még egyébként cselekvésre hivatott férfiakat is helytelen utakra csábíthatott.[28] III. Ottóé a felelősség, amiért Lengyelország és Magyarország idő előtt érték el magasabb rangjukat, „és pedig nem a Birodalom által való iskolázásuknak nyugodtan továbbhaladó menetében és a német állam érdekeinek megfelelően", hanem megfontolatlan rögtönzés következtében.[29] Aubin tehát — szerintünk is helyesen — egyedülálló, epizódszerű jelenséget lát a császár uralkodásában s életművét — ebben viszont már nem értünk vele egyet — német nemzeti mértékkel méri. Lényegében ezzel egyező felfogást vallanak azok a fentebb névszerint említett történetírók, akik Schramm egyes részeredményeit átvették ugyan, de annál kevésbbé rejtették véka alá III. Ottóról alkotott kedvezőtlen véleményüket.

Ettől az álláspontól eltérően, mely tudományos helyességétől és történetírói méltányosságától függetlenül mindenesetre logikusnak és következetesnek mondható, akadtak olyanok is, akik megkísérelték III. Ottó átértékelését, törekvéseinek elődei vonalába való beállítását, egyszóval életművének az új reálpolitikai szemlélet előtt való igazolását. Ennek a törekvésnek fő képviselője éppen Albert Brackmann, akinek e tárgyról írott valamennyi tanulmánya egyedül e historiográfiai távlatból lesz érthetővé. Idevonatkozó nézetei már 1932-ben készen állottak: „Az antik értelemben vett *renovatio imperii Romanorum* az ő szempontjából (t. i. III. Ottóéból) ugyanúgy nem jött tekintetbe, akárcsak Nagy Károly és Nagy Ottó számára. Politikájának irányvonalai a keresztény uralkodónak, mint *defensor ecclesiae*nak és mint az istenállam földi előharcosának feladatairól vallott régi karoling-ottói hagyományból adódtak s Nagy Ottó korához képest mindössze annyiban változtak, amennyiben III. Ottó a pápasághoz való viszonyában ismét Nagy Károly álláspontjához és a 796-i programmhoz tért vissza, s a Kúria Pseudoisidor utáni hatalmi törekvéseinek felülvizsgálatára törekedett. Ez a változás mintegy belső szükségletből a rómaiak politikai gondolatvilágához való alkalmazkodásra vezetett, de csak mint eszköz a cél: Róma nagyobbmértékű biztosítása érdekében. Róma mindezek ellenére ugyanazt jelentette neki, mint elődeinek, t. i. az apostolok működésének és szenvedésének színhelyét, s ha alkalomadtán ő maga és környezete dicsőítette is az *aurea Roma*-t, valamint a régi cézárokat, ő és barátai ilyesféle hasonlatai végeredményben csak az apostoli város és *imperium Christianum* dicsőítésére szolgáltak. Emellett azonban semmiesetre sem szabad szem elől téveszteni, hogy ez az újformájú politika a császárnak Németországban és Rómában is ellenségeket szerzett, amennyiben külön-

[28] HZ. 162 (1940), 484. l.
[29] U. o. 498—499. l.

féle érdekeket sértett. De III. Ottó és tanácsadói Lengyelországnak és Magyarországnak az imperium Christianumba való bekebelezésében és a császárnak a római egyházhoz való viszonyában nagy eredményt és a Karoling-politika folytatását látták. Ebben az összefüggésben csak ez a fontos és nem a végső eredmény. A középkori császárpolitika megítélése szempontjából sem jelentőség nélkül való tehát az a körülmény, hogy még ‚a római' III. Ottó előtt is ugyanazok a célok lebegtek, mint a Karolingok és az Ottók előtt."[30] Ebből az idézetből, de méginkább magyar vonatkozású tanulmányaiból világosan kiderül, hogy Brackmann III. Ottó esetében sem lát szakadást a császárpolitika hagyományos vonalában: a lényeg szerinte az, hogy Ottó is végeredményben a keleti országok feletti birodalmi fennhatóság biztosítására törekedett. Minthogy e felfogással szemben jelen dolgozatom befejező részében érdemben állást foglalok, itt elegendő arra az összefüggésre rámutatnom, mely az új német történetszemlélet és Brackmann kísérlete között fennáll. Még szorosabb ez a kapcsolat H. Hirsch esetében, aki a Birodalom és Lengyel-, valamint Magyarország III. Ottó-kori viszonyát — mindenesetre részletes indokolás nélkül — hűbérinek, s így germán jellegűnek iparkodott feltüntetni.[31]

E változatos nézetek megismeréséből egyetlen következtetést vonhat le a kívülálló: III. Ottó alakja s általában az egész ú. n. „keleti politika" sokkal közelebb került a ma problémáihoz, a vele foglalkozó irodalom pedig a jelen ihletésének varázsköréhez,[32] semhogy

[30] SB. Preuss. Akad. 1932, 23. l.

[31] Id. ért. id. h.

[32] Jó példa erre Brackmann 1933-ban tett alábbi megállapítása: „Selten hat sich in der Geschichte der Völker die falsche imperialistische Politik einer Nation so gerächt wie in der Geschichte Polens. Am Ende dieser Politik standen die Teilungen Polens, und noch heute wirkt sie nach, weil sie das polnische Volk nicht zur Ruhe kommen lässt und es dazu treibt den politischen Zielen einer Vergangenheit nachzustreben, die ihm einst den Untergang brachten. *Die mittelalterliche Geschichte Polens ist eine Warnung ernstester Art — für Polen selbst, für seine Nachbarn und für den europäischen Kontinent.*" Die politische Entwicklung Osteuropas vom 10. bis 15. Jh. (Deutschland und Polen. Herausgegeben von A. Brackmann 1933, 39. l.). V. ö. még ugyanezen szerzőtől: Kriegs und Aufbau in Osteuropa, ein weltgeschichtliches Bild. Berlin, 1939, melyről Ludwig Bittner (HZ. 162, 1940, 621. l.) többek között a következőket írja: „In diesen Umrissen zeigt B. den Weg für das geschichtliche Verständnis der ungeheueren Erfolge der Jahre 1938 und 1939 und der daraus erwachsenen Aufgaben." Ernst Vollert minisztériumi igazgató pedig a Deutsche Ostforschung c. gyűjteményes mű bevezető tanulmányában így méltatja Brackmann érdemeit: „Wenn die deutsche Ostforschung anders als am Schluss des Weltkrieges allen an sie billig zu stellenden Forderungen gerecht werden konnte, *wenn sie für den Kampf um deutsches Recht und Ansehen im Osten einen erheblichen Beitrag zu liefern vermochte, ... so hat Albert Brackmann daran ein wesentliches Verdienst.*" (Bd. I. 11. l.) Ugyanott Brackmann pályájának egyik fázisát „politischer Einsatz"-ként méltatja. Jól megvilágítja e kutatási ágban érvényesülő s Brackmann szervező szerepével nyilván összefüggő mai felfogást Erich Keysernek ugyanezen műben (Die Erforschung der Bevölkerungsgeschichte des deutschen Ostens. Bd. I. 90—104. l.) tett következő megállapítása: „*Sie* (t. i. a német Ostforschung) *steht vor neuen Aufgaben, die ihr*

ez a közelség a tárgy higgadt történeti megismerésének hasznára válhatott volna. M. Uhlirz például a III. Ottóval való intenzív foglalkozást belső tudományos okon kívül főként azzal indokolja, hogy *„azon nemzeti és politikai fellendülés következtében, melyet a német nép napjainkban megélt és még megél,* a történeti érdeklődés melegebb érzéssel és mélyebb megértéssel fordul multjának nagy jelenségei, mindenekelőtt a középkor hősi időszaka felé“ [33] Ez a szellemi légkör magyarázza meg mindazt, ami a német történetírásban III. Ottó körül s így Magyarországhoz való viszonyát illetőleg is az utolsó években történt.

E sorok írója számára, aki másfél évtized óta nyomon követte e kérdésnek a német történetírásban való változatos alakulását s aki előtt így a problematikai törésnek és a jelen ihletésnek ténye már Brackmann első magyar vonatkozású tanulmányának elolvasásakor nyilvánvalóvá vált, ezekután a tisztázás egyedüli lehetőségét a kérdés egészének kútfőszerű revíziójában láthatta. Ez merőben szakszerű szempont, és semmiesetre sem valaminő „predesztinált akarat“ által előírt hagyományvédő szándék tette kötelességévé, hogy ne elégedjék meg a koronaküldésre vonatkozó gyér forrásanyag újból való megvizsgálásával, hanem közvetlenül és egész terjedelmükben tanulmányozza azokat az egykorú emlékeket, melyek III. Ottó birodalomeszméjére, a pápasághoz való viszonyára

wiederum wie damals durch das politische Bedürfnis und das politische Erlebnis der unmittelbaren Gegenwart gestellt werden“ (93. l.). Ugyanerről a felfogásról tanúskodik Erich Maschke önvallomásszerű kijelentése is: „Wie vor Jahrhunderten die Entstehung dieses Deutschtums den Grund zur deutsch-polnischen Nachbarschaft in Feindschaft wie in Freundschaft gelegt hat, so erfolgte seine Erforschung während der zwei Jahrzehnte zwischen dem Weltkriege und dem Polenfeldzuge des September 1939 in der Auseinandersetzung der deutschen und der polnischen Geschichtsforschung, die nur ein Teil der Auseinandersetzung von Deutschtum und Polentum in dieser Zeit war. Diese Lage hat sich von Grund auf gewandelt. *Es gibt keinen polnischen Staat mehr. Es gibt auch keine polnische Geschichtswissenschaft mehr... Die Zeit ist gekommen, um die Erforschung der Geschichte des mittelalterlichen Deutschtums in Polen allein aus der Verantwortung vor der gesamtdeutschen Geschichte und mit dem Ziel ihrer endgültigen Einordnung in das Gesamtbild der deutschen Vergangenheit weiterzuführen.*“ (Das mittelalterliche Deutschtum in Polen. Id. m. I. 515. l.) A magyar történetírónak mindezt tudnia kell, mielőtt az ily elvektől vezérelt Ostforschung megszervezőjéről, A. Brackmannról az alábbiakat írná: „Amit a XI. századforduló miliőjéből, III. Ottó magatartásából, Magyarország akkori helyzetéből s az egykorú idegen források nyilatkozataiból ki lehet hüvelyezni, a német tudós szerintem visszautasíthatatlanul rendezte és tisztázta“ (Tóth Zoltán).

[33] HZ. 162 (1940), 258. l. Jellemző a középkori császárpolitika aktualitására, hogy 1941-ben sor kerülhetett Sybel és Ficker vitairatainak új kiadására (Fr. Schneider: Die Macht und Ende des Ersten Deutschen Reiches. Die Streitschriften von H. von Sybel und J. Ficker zur deutschen Kaiserpolitik des Mittelalters, 1941). Ugyanezt bizonyítja a Birodalom európai rendező-szerepét illusztráló gyüjteményes munkák viszonylag nagy száma (Reich und Reichsfeinde, Reich und Europa, Deutschland als europäische Ordnungsmacht stb. stb.). A Nationalsozialistische Monatshefte külön Hohenstauf-számot adott ki (1941. május), melyhez Rosenberg Alfréd írt előszót.

és magára a pápaság saját céljaira vonatkozólag felvilágosítással szolgálhatnak.

E vizsgálódások teljes mértékben igazolták azoknak a tudósoknak kételyeit, akik III. Ottó címeiből és 1001-i adománylevéléből nem tudták kiolvasni azt, amit belőlük Schramm kimutatni próbált, s amire Brackmann már mint szilárd alapra épített. Így kimutattam, hogy a császár által egyetlen esetben használt *ecclesiarum Dei fidelissimus dilatator* cím a birodalmi kancellária meglehetősen régi gyakorlatában gyökerezik s az uralkodó konkrét egyházvédő és -gyarapító tevékenységére, nem pedig a gneseni és esztergomi érsekségek megszervezésére vonatkozik. Sikerült valószínűvé tennem, hogy a rejtélyesnek tetsző *servus apos olorum* cím a *servitium sancti Petri*, vagy *servitium apostolorum* fogalomra megy vissza, melyet a császárok római útjaira és itáliai restituciós tevékenységére a VIII. század óta többízben alkalmaztak. A címek vizsgálatával kapcsolatban általában kiderült, hogy azok nem császári jogigényeknek, hanem a császáreszmében már eredendően bennlevő gondolati elemeknek kifejezésére szolgálnak. A szorosan vett magyar vonatkozásokra térve rámutattam arra, hogy a *servus apostolorum* cím felvétele már azért sem szolgálhatott a császár magyarországi beavatkozásának jogcíméül, mivel az csupán István megkoronázása után tűnik fel a császári okleveleken. Brackmann főforrásáról, a lándzsaadományozást megörökítő krónikarészletről szövegegyezések alapján kimutattam, hogy az nem a XI. századi Ademar de Chabannes-nak, hanem a XII. század második felében élő kompilátorának műve, mely e részben szószerint egyezik azzal a lándzsaadományozási elbeszéléssel, melyet Ottó gneseni útjával kapcsolatban régi forrás alapján Gallus lengyel krónikája juttatott korunkra. Miután így nyilvánvalóvá vált, hogy Brackmann elméleti kiindulópontja éppen úgy téves, mint amilyen mesterkélt annak a konkrét forrásanyagra való alkalmazása, részben új érvek alapján vissza kellett térnem ahhoz a felfogáshoz, mely szerint István a császár „kegyéből és biztatására" ugyan, de végeredményben a pápától nyerte el királyi koronáját, mely így már adományozásától kezdve a császáréval távolról sem egyenrangú, de attól mégis független magyar uralkodói hatalom jelvényévé vált.

Midőn eredményeimről a Magyar Történelmi Társulat 1942-i közgyűlésén beszámoltam, majd azokat dokumentált alakban „Die Entstehung des ungarischen Königtums" c. tanulmányomban[34] közzétettem, mint feleslegesnek látszó polemikus tehertételt mellőzhetőnek véltem a problematikai törésre való rámutatást éppen úgy, mint annak a sajátos helyzetnek ismertetését, mely ennek a kérdésnek a mai német történetírásban osztályrészül jutott. Nem volt jogom arra sem gondolni, hogy e nyilvánvaló tények éppen egy magyar kutató figyelmét kerülhessék el.

[34] AECO VIII (1942) és u. az olaszul: La formazione del regno d'Ungheria. Budapest, 1943. V. ö. ehhez Barta István (U. Jb. XXIII 1943, 299—301) és Iványka Endre (Ungarn V 1944, 80—83) ismertetéseit.

A vitának[35] azonban azóta házai oldalhajtása támadt. Tóth Zoltán 1942-ben változatlanul közzétette azt az értekezést, melyet öt esztendővel azelőtt a jubileumi Szent István-Emlékkönyv számára e tárgyról írt s amely a szerkesztőség állásfoglalása következtében ott nem jelenhetett meg.[36] Fejtegetéseiből kiderül, hogy némi árnyalati eltérésekkel lényegében magáévá tette a német történetíróknak a magyar államalakulás jellegére és III. Ottó császár irányító szerepére vonatkozó ismeretes elméleteit. E szerint Szent István a Birodalom és a császár részéről ugyanolyan elbánásban részesült, mint kortársa, a lengyel Boleszláv, aki hatalmának jelvényeit, a lándzsát és a koronát tudvalevőleg nem a pápától, hanem a császártól kapta.[37]

Tanulmányom magyar kiadásában a német nézetek bírálatával kapcsolatban foglalkoznom kellett a magyar szerző azonos vagy hasonló érveivel is, részletesen bizonyítva azt a tényállást, hogy előadása a német előzmények után „csupán a Schramm—Brackmann-féle felfogás ismétléseként és felhígításaként hathat s meggyőző erővel ott sem rendelkezik, ahol ... eltér a nevezett felfogástól".[38] Ily előzmények után került sor szerzőnk nézeteinek újabb, de most már merőben polemikus célú megismétlésére.[39] Ennek

[35] A. Brackmann, Kaiser Otto III. und die staatliche Umgestaltung Polens und Ungarns. Abh. d. Preuss. Akad. d. Wiss. Jg. 1939. Phil.-Hist. Kl. Nr. 1. — P. von Váczy. AECO V (1939), 328—332 l. — Brackmann, Zur Entstehung des ungarischen Staates. Abh. d. Preuss. Akad. Jg 1940. Phil.-Hist. Kl. Nr. 8. — J. Deér, Die Entstehung des ungarischen Königtums AECO VIII (1942) = Ostmitteleuropäische Bibliothek Nr. 38.

[36] Ezeket az előzményeket maga Tóth Z. mondja el alább idézendő tanulmányaiban.

[37] A Hartvik-legenda kritikájához (A szent korona eredetkérdése). Budapest, 1942, Ranschburg, 130 l.

[38] A magyar királyság megalakulása: Magyar Történettudományi Intézet Evkönyve I. (1942), 4. l.

[39] „Történetkutatásunk mai állása" körül (A szent korona eredetkérdéséhez). Budapest, 1943, Ranschburg, 36 l. Az idézetnek szánt címhez megjegyezni kívánom, hogy annak megfelelője tanulmányomban nem található meg. Én ugyanis Tóth Zoltán művének csupán a szóban forgó „problémá"t, nem pedig „történetkutatásunk" mai állásától való elmaradottságáról beszéltem, ami egy öt évvel ezelőtt írott és változatlanul közzétett dolgozat esetében aligha jogosulatlan megállapítás. Távol állott tőlem, hogy módszerét bármiféle „korszerűség" szempontjából bíráljam s nézeteivel azért szálljak szembe, mintha azokban valamiféle régi iskola vagy irányzat megnyilatkozását látnám. (A következőkben Tóth Zoltán első tanulmányának jelzése: I, a másodiké: II.) Ami polémiájának hangnemét illeti, olvasóira kell bíznom annak eldöntését, hogy tudományos tárgyilagosságom és jóhiszeműségem következetes kétségbevonása (l. különösen II, 17., 25., 36. l.) mennyiben egyeztethető össze az irodalmi vita szabályaival s a tárgy komolyságával, s mennyiben válik javára a szerző által hirdetett nézeteknek. A tapasztalat ugyanis azt mutatja, hogy a szerző felháborodásai és csodálkozásai az olvasókból nemigen szoktak hasonló érzelmeket kiváltani, a gúny és az élcelődés pedig elhomályosítja az érveket. Dolgozatom e felfogásomból következően e részében is csupán T. Z. érveivel, nem pedig vitairatával foglalkozik.

Nem hallgathatom el viszont azt a tényt, hogy értekezésének hangja erősen emlékeztet arra, melyet éppen ezzel a kérdéssel kapcsolatban *román részről*

során megdönteni iparkodik mindazokat a bizonyítékokat, melyeket egyrészt Schramm és Brackmann feltevéseinek téves voltára, másrészt pedig a magyar királyság keletkezésének másirányú pozitív értelmezésére felhoztam. Értekezésének befejező soraiban újból hitet tesz a német történetírókéval egyező azon meggyőződése mellett, mely szerint „a korona küldője: a császár akarata" lett volna.

E kísérlet érdemét illetőleg mindenekelőtt a történetírónak azon nyilvánvaló kötelezettségére kívánok rámutatni, hogy egy elmélet alkalmazása előtt tisztában kell lennie azokkal a historiográfiai körülményekkel, melyeknek az létrejöttét köszönheti. Miután az előzőkben alkalmunk volt látni, hogy minő körülmények között került sor magában a német történetírásban ennek a feltevésnek magyarországi alkalmazására, úgy az sem lehet kétséges, hogy szerzőnk áldozatul esett annak a sajátos kettősségnek, mely a Schramm-féle elmélet kezelésének mindmáig legfőbb jellemzője. Ha hozzászokunk ahhoz, hogy történetünk európai összefüggéseinek elképzelésében oly kész „mankókra" támaszkodjunk, melyeknek teherbírását előzőleg magunk nem próbáltuk ki, akkor ezzel nemzeti történetünket reménytelenül kiszolgáltatjuk más nemzeti történetírások mindenkori legdivatosabb elméleteinek. Éppen a nemzeti történetnek, mint tudományos igényű diszciplinának érdeke követeli tehát, hogy mindenütt, ahol kérdéseink az általános európai problematikába torkolnak, ne kész mankókra, hanem magának az európai történésnek közvetlen és forrásszerű ismeretére támaszkodjunk.

Ami a részleteket illeti, szerzőnk igyekezete elsősorban arra irányul, hogy érveim ellenében ismét bizonyító erőt adjon azoknak a megállapításoknak, melyeken a német történetírók és az ő felfogása alapult. Igazolni kívánja mindenekelőtt azt, hogy Szent Istvánnak *volt* lándzsajelvénye, azt a császártól kapta s az a kútfő, mely erről tudósít, mindenképen hiteltérdemlő. Elismeri, hogy azok a párhuzamok, melyeket egyrészt e forrás, t. i. Ademar

G. I. Bratianu (Die geschichtliche Mission Ungarns. Bukarest, 1941. Dacia-Bücher) és legutóbb J. Lupas (Der Mythos der „Heiligen Stephanskrone" und das siebenbürgische Problem. A C. Gurescu által szerkesztett „Siebenbürgen". Bukarest, 1943 c. mű I. kötetében 195—205. l.) megütöttek. Ha T. Z. a „magyar hivatalos álláspontról" (I 5. l.), „predesztinált akaratról" (II 25. l.) s arról beszél, hogy a hazai tudomány a német kutatók átértékelő munkáját „nyilván nem látta és nem látja szívesen" (I 4. l.), ha dolgozatomban, ebben „a lényeget mindvégig elkendőző prókátori mesterműben" (II 21. l.) mindössze „az igazságkeresés szürke kutatói szempontját" hiányolja (II 17.), mindezzel nyilván szándéka ellenére, de végeredményben alátámasztja azt, amit Lupas az „überpatriotisch" és „angeblich seriös" magyar történetírás szemére vetett: t. i. azt, hogy a korona eredetének kérdésében saját közvéleményét és a külföldet is tudatosan megtévesztette. A magyar és német tudósok vitája egyébként nemcsak a román, de a szlovák körök érdeklődését is felkeltette: J. O. Petreas, Nová Europa a Slovensko. Bratislava, 1942. Ez a körülmény természetesen nem befolyásolhatja a történetírót nézete nek szabad kifejtésében, de igenis kötelezővé teszi számára oly hang elkerülését, melyet a másik oldal a maga nyilván nem tudományos célja, t. i. a magyar történetírás erkölcsi lejáratása érdekében felhasználhat.

XII. századi ú. n. C szövegezése, másrészt a Gallus-féle lengyel krónika között fennálló szószerinti és tárgyi egyezés igazolására s ezzel a magyar lándzsaadományozás történetének koholtságára fölhoztam, helytállók. Az egyezés azonban szerinte nem azzal magyarázandó, hogy a C szöveg késői írója a lándzsaadományozásról szóló részt egyszerűen kiírta Gallusból s ezáltal önkényesen magyar eseménnyé tett egy eredetileg lengyel eseményt, hanem azzal, hogy mindkét tudósítás egy régebbi közös forrásra, a *Passio s. martyris Adalberti* c. elveszett iratra megy vissza.[40]

A kérdés részletes tárgyalása előtt mindenekelőtt hivatkoznom kell tanulmányom idevonatkozó mondatára: „Hogy a C szöveg írója közvetlenül Gallus krónikáját, vagy annak egy későbbi, de még a XII. században keletkezett leszármazóját vagy esetleg a lengyel krónikás által említett Adalbert passiót használta-e, mai forrásismereteink mellett eldönteni nem tudjuk."[41] Láthatjuk ebből, hogy a Tóth Zoltán által felvetett lehetőséggel már eleve számoltam s így a párhuzamokból elvont végső következtetés eredetileg is független volt a forráshasználat alternatíváitól. A Passio közvetlen használatának feltevése[42] ilymódon mitsem változtathat azon a szövegegyezések által igazolt tényen, hogy a C szöveg elbeszélése végső fokon oly tudósítás hatása alatt keletkezett, amelyben kizárólag a lengyel fejedelem részére történt császári lándzsaadományozásról volt szó. Egészen mellékes körülmény ebből a szempontból, hogy a forrás maga a Passio volt-e, vagy pedig valamelyik ezen alapuló későbbi lengyel krónika. A filiáció kérdésének csak akkor volna jelentősége, ha valaminő módon sikerülne azt bebizonyítani, hogy a Passio előadása szerint nem csupán Boleszláv, hanem ugyanúgy István, sőt — mint ezt Tóth Zoltán hiszi — előzőleg már Géza fejedelem is kapott ily ajándékot a császártól. Midőn szerzőnk a szövegegyezésből elvont következtetéseket a Passióra, mint közvetlen forrásra való utalással iparkodik eliminálni, tulajdonképen ezzel a burkolt feltevéssel él. Az ilyen eljárás azonban szükségképen elhagyja a módszeresség és forrásszerűség talaját. Mert mit is tudunk tulajdonképen erről az elveszett Passioról? Puszta meglétén és címén kívül mindössze annyit, amit Gallus reá hivatkozva a Gnesenben lejátszódott eseményekről elmond.[43] A legcsekélyebb

[40] II 12. l.

[41] Id. h. 11. l.

[42] E feltevés azonban bizonyossággá, „régen kimutatott ténnyé" (II 12. l.) sohasem válhat. Tóth Zoltán itt nyilván Jedlicki egybevetéseire gondol (v. ö. I 58. l. 115. j.). A C szövegezés azonban Gallussal ellentétben nem hivatkozik a Passióra, ennek hiányában pedig mindenkor nyitva áll annak a lehetősége, hogy a forrás közvetlenül Gallus, vagy valamelyik leszármazója volt.

[43] Szent Adalbert legrégibb életrajzaival és azoknak egymáshoz való viszonyával a lengyel irodalom ismeretében M. Perlbach foglalkozott: Zu den ältesten Lebensbeschreibungen des Heiligen Adalbert. Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde 27 (1902). A Gallus-féle Passióról mindössze ennyit mond: „was 1110 der Hofhistoriograph Boleslaws III. als Liber de passione S. Adalberti vor sich hatte, wissen wir nicht, das Werk Bruno's

bizonyítékunk sincsen arra a feltevésre, mintha ez a tartalmában ismeretlen Passio a lengyellel azonos magyar lándzsaátadási aktusról is beszámolt volna. Párhuzamok hiányában még az sem állítható, mintha ennek a műfajánál fogva igen rövid művecskének magyar vonatkozású adatai lettek volna. De ha voltak is, ezek — figyelembevéve a bővebb Adalbert-életiratok tanúságát — csupán a szent személyes kapcsolataira szorítkozhattak, amintahogy a gneseni események is nyilván csak azért kerültek benne feljegyzésre, mivel sírjával és ereklyéjével függöttek össze. Vitathatatlan módszertani elv, de ugyanúgy elemi logikai követelmény, hogy egy korunkra nem jutott kútfő tartalmáról csak annyit állapítsunk meg, amennyit a leszármazók tanúsága megenged. Ha ezt az elvet félretéve feltesszük, hogy az elveszett és így számunkra ellenőrizhetetlen Passio a lengyellel mindenben azonos külön magyar fejezetet tartalmazott, akkor ezzel állításaink igazolhatóságáról, azaz magáról a tudományos értelemben vett megismerésről mondottunk le.

Összefoglalva az elmondottakat: azok a tárgyi és stiláris egyezések, melyek Ademar C szövegezése és Gallus krónikája között fennállanak, változatlanul azt bizonyítják, hogy a magyar lándzsaadományozásról szóló tudósítás nem egykorú értesülésen, nem is az elveszett eredeti Ademaron, mégkevésbbé pedig az ugyancsak elveszett Adalbert-passion, hanem egy más eseményre vonatkozó történeti elbeszélés felhasználásán és eltorzításán alapul. A magyar lándzsatudósítás forrása egyszerűen a lengyel lándzsatudósítás s így annak eseménytörténeti értéke a semmivel egyenlő. S itt újból hivatkoznom kell az Ademar-kompilátor teljes megbízhatatlanságát, sorozatos ferdítéseit, koholásait, név- és személycseréit feltáró, a magyar,[44] valamint a német történetírás[45] véleményével összhangzó megállapításaimra,[46] melyek egy ilyen áthelyező eljárás valószínűségét ebben az esetben különösképen kézenfekvővé teszik. A Liutprand-féle szent lándzsa-leírással mutatkozó s egyedül az *ex* prepozíció egyezésére alapított feltevéssel az elmondottak után annál kevésbbé kell érdemben foglalkoznunk, mivel ugyanilyen egyezés nemcsupán Liutprand és Ademar C szövege, de ugyanígy Liutprand és a késői XIV. századi *Miracula s. Adalberti* között is fennáll.[47] További bizonyítéka a szöveg anakronizmusának, hogy a

war es nicht" (id. h. 70. l.). Eszerint tehát még koráról, szerzőjéről s a többi Adalbert-legendához való viszonyáról sem tudunk bizonyosat, legfeljebb annyit, hogy címe nem „vita" (Tóth Zoltán II 12. l.), hanem „passio" volt.

[44] Pauler Gyula: A magyar nemzet története az árpádházi királyok korában I[2] és maga Tóth Zoltán régebbi értekezésében: „Attila's Schwert (1930) 89., 93. l.; legutóbb pedig Polner Ödön: A magyar Szent Korona felső részének kérdése. Kolozsvár, 1943, 19. l.

[45] L. Waitz bevezetését a MGSS I. IV Ademar kiadásához, H. Breslau: Die Jahrbücher des deutschen Reiches unter Konrad II. Bd. I. Exkurs I. A. Hofmeister szerint is „wenig lautere Quelle" (Die heilige Lanze, 1908, 71. l.).

[46] Id. ért. 7—9. l.

[47] Tóth Zoltán II. 12. l., v. ö. értekezésem 11. l. 2. j.

birodalmi lándzsának Szent Mauriciushoz való kapcsolása az Ademarral egykorú íróknál nem fordul elő,[48] ami annál figyelemreméltóbb, mivel az A szöveg a C-vel ellentétben következetesen csak mint „szent lándzsá"-ról beszél erről a jelvényről.

Tóth Zoltán azonban más oldalról is megkísérli a késői kompilátor hitelességének bizonyítását. E szövegezés szerint a lándzsát még Szent István atyja, Géza fejedelem kapta volna III. Ottó császártól. Mármost arra hivatkozva, hogy „az ősi magyar tudat nem tett különbséget Szent István és Géza uralmának természete között", elfogadja ennek az adatnak helyességét.[49] Minthogy szerzőnknek e tárggyal részletesen foglalkozó akadémiai értekezése nem jelent meg, egyelőre nem kívánok az eddig felhozott — egyébként kevéssé meggyőző — forráskritikai érvekkel vitába szállni. Egyetlen pillantás III. Ottó politikai fejlődésére e nélkül is elegendő ahhoz, hogy e hipotézist hipotézissel erősítő állítás tarthatatlanságáról meggyőződjünk. A lándzsaajándékozásnak ezesetben mindenesetre Géza fejedelem halála, vagyis 997 eleje előtt kellett megtörténnie. Ez az időpont viszont oly határt jelöl, amelyen innen az új birodalmi politika gondolatkörének nemhogy kialakulásáról, de még csirázásáról sem beszélhetünk. Schramm[50] és Brackmann[51] egybehangzó véleménye szerint ugyanis III. Ottó uralkodásának első két esztendejét az újítások teljes hiánya s a régi politikai koncepció követése jellemzi. Fordulat e tekintetben csak 997/98 telén következett be, midőn az ifjú császár az antik világért és annak renovációjáért lelkesedő Gerbert, a későbbi II. Szilveszter pápa hatása alá került. Ezt felismerve Géza és Szent István egyszerű összetévesztésében aligha kereshetjük a késői kompilátor egykorúságának, jólértesültségének vagy a régi magyar hagyománnyal való összhangjának bizonyítékát. Bárhogy nézzük is a dolgot, változatlanul jogos az a reménység, hogy a C szöveg, mint a császári lándzsaadományozásnak és Szent István lándzsahasználatának egyetlen tanúja „végleg töröltetik az e kori magyar-német kapcsolatok kútfőinek sorából."[52]

Ezekután természetes, hogy a továbbiakat illetően is másként ítélem meg „a magyar lándzsajelvény XI. századi valóságát". Min-

[48] Ennek egyetlen bizonyítékául Querfurti Brunónak II. Henrikhez írott 1008-i levelére (Gombos, Cat. Font. I 429 l.) szoktak hivatkozni, melyben a következő szavakkal korholja a keresztény lengyelek ellen a pogány liuticokkal szövetkező királyt: Quomodo conveniunt Zuarasi vel diabolus, dux sanctorum vester et noster Mauritius? Qua fronte coeunt sacra lancea et qui pascuntur humano sanguine, diabolica vexilla? A szövegből kiderül, hogyha egymás mellé is került Szent Mauricius, mint Magdeburg s így a keleti misszió védszentje s a szent lándzsa, mint a keresztény birodalom jelvénye, Brunó még nem tekinti a lándzsát, melyet egyébként is csak mint sacra lancea-t említ, Szent Mauricius attributumának. V. ö. még id. értekezésem 9. l. 6. j.

[49] II 15. l.

[50] Kaiser, Rom, Renovatio I (1929), 97. kk.

[51] Kaiser Otto III. stb. id. h. 9. l.

[52] Id. értekezésem 11—12. l.

den jel egyöntetűen arra vall ugyanis, hogy a lándzsa nem tartozott az eredeti, a Szent István-kori magyar uralmi jelvények közé, sőt ily szerephez később sem jutott. Erre mutat mindenekelőtt a hiteles hazai és külföldi hagyománynak mélységes hallgatása egy ily jelvény létezéséről és alkalmazásáról, ami pedig teljesen megmagyarázhatatlan volna abban az esetben, ha — miként szerzőnk felteszi — a lándzsa lett volna „a koronának nemcsak teljesjogú, hanem viszonylag súlyosabb jelentésű jelvénytársa".[53] Éppen Tóth Zoltán okoskodása értelmében nem tekinthetjük tehát *testimonium ex silentio* érvelésnek az alább következő kérdéseket: Ha III. Ottó csakugyan megajándékozta Istvánt a lándzsával, vajjon elhallgatta volna-e ezt a jólértesült Thietmar, aki még a „kegy és biztatás" szerényebb közreműködését is oly határozottan, oly német öntudattal hangoztatta? Összeegyeztethető-e egyrészt a lándzsaadományozással, másrészt a lándzsa nélkülözhetetlenségének feltevésével az a tény, hogy ugyanez az író csupán a „coronam et benedictionem accepit" formulával fejezte ki a királyi méltóság elnyerését? Ugyanúgy — kérdezhetjük továbbá — miért hallgatta volna el a Nagyobb Legenda írója, István felavatásának ez az egyetlen és hiteles tanúja akár a császári lándzsaadományozást, akár pedig azt a körülményt, hogy ez a jelvény szerephez jutott az első király konszekrációjában? Miért nevezte egyedül a koronát — bárhogy magyarázzuk is e kifejezés értelmét — *imperialis excellentiae signum*nak, azaz oly jelvénynek, amelynek birtoklása magának a királyi méltóságnak s a belőle folyó kormányzati jogkörnek a forrása? Miért veszett volna ki a magyar hagyományból teljesen és tökéletesen a lándzsajelvény emléke, holott már a XI. század királyavatásai is kimutathatóan az első király példájához igazodtak?[54] Miért forrott össze annyira a korona szimboluma a királyság fogalmával, hogy Várkonyban Béla herceg számára félreérthetetlen volt bátyjának, I. Andrásnak felszólítása: *„Si vis regnum, accipe coronam"*?[55] Ha nem akarunk bizonyíthatatlan és valószínűtlen feltevések mellett a végsőkig kitartani, mindebből csupán egyetlen következtetést vonhatunk le: Szent István korától kezdve Magyarországon a királyt királlyá a korona birtoklása tette, míg a lándzsának ily szerepéről egyáltalán nincsen tudomásunk.[56] Szent Istvánra vonatkozólag ennek az ellenkezője már azért sem valószínű, mivel a német királyok közül is sógora, II. Henrik volt az első, akit 1002-ben, tehát két évvel István után az egyházi szertartásban a szent lándzsával avattak fel.[57]

[53] II 13. l.

[54] A krónika szerint Péter második koronázása „sacris insignibus sancti regis Stephani" (SS rer. Hung. I 333) ment végbe.

[55] SS rer. Hung. I 355.

[56] Tóth Z. ezzel ellentétes felfogását legutóbb Polner Ödön (id. m. 18. kk.) is elveti.

[57] L. erre értekezésem 13. l. 1. j.

Ez a magyarázat nem áll ellentétben azzal a közismert ténnyel, hogy Aba Sámuel a ménfői csatában aranyozott lándzsát használt, mely egy évvel később a császár magyarországi hubéruraságának jelvénye lett, majd III. Henrik ajándékaként Rómába, Szent Péter sírjához került. Az Altaichi Évkönyvek, ez időszak történetének koronatanúi, a ménfői csata zsákmányaként említik a *lancea regis deaurata*-t, anélkül azonban, hogy *e fegyver eredeti királyavató rendeltetésére egyetlen szóval is utalnának.*[58] A király aranyozott lándzsája még nem okvetlenül egyházi jellegű avató inszignium,[59] hanem ebben a szerepkörben nem több és nem kevesebb, mint a sereg vezérének jelvénye. A Bécsi Képes Krónikának XI. századi szövegezésre visszamenő egyik interpolációja meggyőző bizonyítékát szolgáltatja e felfogás helyességének. Midőn László herceg a mogyoródi csata előtt, mint a sereg vezére, buzdító szavakat intézett harcosaihoz, kezében lándzsát tartott,[60] amellyel — miként ez a kerlési csata leírásából kitűnik — harcolt is.[61] Az ilyen vezéri jelvényeknek, lándzsáknak és vexillumoknak a csatában igen fontos szerep jutott: a sereget e „jelvényekkel" (signa) irányították.[62] Ezekután érthető, hogy az Altaichi Évkönyveket egyébként erősen kiaknázó magyar krónikák a ménfői csatával kapcsolatban említést sem tesznek Aba aranyozott lándzsájáról,[63] azaz még oly jelentőséget sem tulajdonítanak neki, mint a lándzsa

[58] Annales Altahenses Maiores a. 1044 (SS rer. Germ. 1891, 37. l.) Tóth Zoltán azon állítása (II 13. l.), mintha a lándzsának „ellenséges kézre kerülése" tette volna „a ménfői vereséget teljessé", a kútfőből aligha igazolható. A kérdéses mondat ugyanis így hangzik: „Terram innumeris cadaveribus operiunt; lancea regis deaurata capitur; episcopi, capellani, principes, alii complures retrahuntur; tandemque nostri nimiae ceadis pertaesi ad castra sua ovantes sunt regressi." Szó sincs tehát sem a lándzsa csatát eldöntő jelentőségéről, sem pedig elvesztésének a magyar seregre gyakorolt hatásáról.

[59] Tóth Zoltán az insignium szót nem nominativusnak, hanem többes genitivusnak véli s megállapítja, hogy „a történettudós Deérnek ... ezt a groteszk szóalakot mégsem lett volna szabad átvennie" (II 13. l. 8. j.). Az inkriminált insignium ennek ellenére sem többes genitivus, hanem a középkori latinságban mégis csak egyes nominativus, amely Du Cange nagy szótárában, a Habel-féle Mittellateinisches Glossar-ban a klasszikus „insigne" mellett éppen úgy helyet foglal, mint Bartal művében: „1. Insignium, insigne; *címer.* Magy. Tört. Tár IX. 116. pro signo et titulo *insignij* galealis formam angustarij vulgo cimer dictam. 2. Insignium, (Du C. 1) signum: *jel, bizonyíték.* Cod. Dipl. Arp. Cont. IV. 170. qualiter pro impensis mihi a vestra sinceritate multiplicibus curialitatum et honorum *insigniis* condignas Vobis gratiarum actiones exsolverem." Bartal adataiból mármost világosan kiderül, hogy ezt „a groteszk szóalakot" árpádkori okleveleink és középkori címeresleveleink írói is következetesen használták s így nem lehet vitás, hogy azt a középkorral foglalkozó történetíró is használhatja.

[60] Dux autem Ladizlaus ante exercitum suum super arduum equum residens gratia exortandi suos et animandi in girum lexit abenas. Cumque tetigisset veprem lancea, quedam hermelina albissima mirum in modum lancee eius insedit... (SS rer. Hung. I 390.)

[61] U. o. 368.

[62] U. o. 390.

[63] U. o. 331—332. Ez annál feltűnőbb, mivel a krónika az Altaichi Évkönyveknél bővebben adja elő Aba menekülését és halálát.

szimbolikája iránt érzékkel bíró s így bizonyos belemagyarázásra mindig hajlamos németek. Teljes továbbá az egyezés az Altaichi Évkönyvek és a magyar hagyomány között a tekintetben, hogy Péter király 1044-i második koronázásával kapcsolatban a lándzsáról hallgatnak s csupán általánosságban beszélnek a királyi jelvényekről.[64] Az Aba-féle fegyver jelvényszerű szerephez csak egy évvel később, III. Henrik magyarországi látogatása alkalmával jutott, amidőn „Péter király az aranyozott lándzsával átadta a magyar királyságot urának, a császárnak".[65] E tudósításból mármost nyilvánvaló, hogy a lándzsa ebben az aktusban nem a magyar királyság, hanem a magyar királyság felett gyakorolt császári főhatalom jelvényének szerepét töltötte be. Ha mindenáron okot akarunk keresni arra, hogy miért éppen az Aba-lándzsára esett a választás, azt nem annak hagyományos királyavató rendeltetésében — ilyenről nem tudunk —, hanem a császári győzelemre emlékeztető s a németek számára rendkívül kifejező szimbolikájában találjuk meg. Az Altaichi Évkönyvekkel és a magyar hagyománnyal mindenben egyezik a későbbi kútfőknek tudósítása. Arnulfus[66] és Bonizo[67] szintén csak királyi fegyvert (Ungarici regis lancea), de nem avatási jelvényt látnak benne.

Ha minden forrást eleve egyértékűnek és hitelesnek tekintünk s nem törekszünk a rendelkezésünkre álló adatok között időbeli és minőségi különbséget tenni, úgy a fenti értelmezés ellen kétségkívül felsorakoztatható VII. Gergely pápának Salamon királyunkhoz intézett 1074-i levele, mely a Rómába került Aba-féle lándzsát — a koronával együtt — királyság (regni insignia) jelvényének nevezi.

Ami VII. Gergely levelét[68] illeti, a reá építő felfogásnak alapvető gyengéje, hogy ezt az egyetlen adatot kiragadja az egészből s a magyar vonatkozásokat a pápa politikai rendszerétől elvonatkoztatva tárgyalja. T. Z. megelégszik annak hangoztatásával, hogy az „igen komoly alkalomra íródott",[69] bár ez a tekintélyi érv a levélben foglalt állítások megbízhatóságát illetően mitsem mond. Elmulasztja annak a forráskritikai szempontból mellőzhetetlen kérdésnek felvetését, hogy vajjon mi a valóságértékük VII. Gergely ilyesféle történeti exkurzióinak? Holott nyilvánvaló, hogy a pápa nem a mult hiteles visszaadására törekvő tárgyilagos történetíró, hanem a jelent és a jövőt szenvedélyes akarattal alakító politikus volt, akit a mult tanúsága csak mint a jelen igazolása érdekelt. A kutatás régóta tisztázta, hogy levelei tele vannak tör-

[64] Ann. Altah. a. 1044: regi's fascibus (id. h. 37), Krónika: sacris insignibus sancti regis Stephani (id. h. 333).

[65] Ann. Altah. a. 1045 (id. h. 40). Jellemzőnek találom, hogy ezt az adatot úgyszólván szószerint átvették a krónikák (u. o. 334).

[66] MGSS VIII 18. l.

[67] MG Libelli de lite I 583. l.

[68] Registrum Gregorii VII. II 13 ed E. Caspar I 144—146. l.

[69] II 13. l.

téneti előzményekre való oly hivatkozásokkal, melyek a valóságnak s a dolgok eredeti értelmének semmiképen sem felelnek meg, annál alkalmasabbak viszont arra, hogy a reformirányzat újszerű igényeit a mult tekintélyével alátámasszák.[70] Ebben a műveletben a különböző szimbolumok, lándzsák, zászlók, koronák magyarázatának igen előkelő szerep jutott. Jellemző példa erre Hódító Vilmos esete, aki hogy szent ügynek tüntethesse fel az angliai inváziót, egy zászlót kért VII. Gergely elődjétől, II. Sándortól, amit Hildebrand főesperes támogatásával meg is kapott. Mikor azután Hildebrand VII. Gergely névvel elfoglalta a pápai széket, a normann hódító előtt már úgy állította be a dolgot, mintha a zászló elfogadása a pápai hűbéruraság elismerését jelentette volna. „Oly esztendők voltak ezek — állapítja meg erről az esetről Schramm —, melyekben nemcsak a jogi elmélet, de a szimbolika is annyira gyorsan változott, hogy ma már másként festett az, ami tegnap történt."[71] Ha az események élő főszereplőjével szemben a pápa meg mert kísérelni ilyen „átértékelést", ugyanilyen eljárásra a siker sokkal nagyobb reményével vállalkozhatott azzal a Salamonnal szemben, aki a ménfői csata és a lándzsa Rómába küldése idején még meg sem született s aki hazájából kiűzve ugyan, hiába érdeklődött volna „országa véneitől" a való tényállás, a lándzsa eredeti rendeltetése felől.[73] Hogy pedig ez a tényállás eltért VII. Gergely tendenciózus beállításától, annak feltételezésére minden okunk megvan. A pápa ugyanis úgy tünteti fel a dolgot, mintha a lándzsával és a koronával III. Henrik jelképesen Szent Péter tulajdonába adta volna a magyar királyságot. Ez az állítás nemcsupán a császár jól ismert politikai irányával nem hozható összhangba, hanem azonfelül még azzal az eredeti római hagyománnyal is ellenkezik, melyet a következőként ott járt milanói Arnulf és az ugyancsak XI. századi Bonizo előadásából ismerünk. E hagyomány ugyanis a magyar származású lándzsát mindössze nevezetes győzelem emlékeként és a győztes hálájának jeleként tekintette.[74] A lándzsával és az állítólagos koronával[75] VII. Ger-

[70] J. Lange, Das Staatensystem Gregors VII. Diss. Greifswald, 1915. és K. Jordan, Das Eindringen des Lehenswesens in das Rechtswesen der Römischen Kurie. Archiv f. Urkundenforschung XII (1931).

[71] Geschichte des englischen Königtums im Lichte der Krönung I 33. l.

[72] Salamon 1053-ban született.

[73] A mogyoródi csata 1074. március 14-én zajlott le, a pápa levele pedig 1074. október 28-án kelt, amidőn már IV. Henrik sikertelen expedíciója is lezajlott.

[74] Arnulf „insigne trophaeum"-ról, Bonizo pedig „signum victoriae"-ról beszél (id. h.).

[75] A korona Rómába küldése — miként erre fentiekkel egyező érveléssel Bartoniek Emma (A magyar királykoronázások története 59. l.) is rámutatott — minden valószínűség szerint VII. Gergely találmánya csupán. Nincs tehát ok arra, hogy — mint legutóbb Polner Ödön id. ért. 22. kk. — az eredeti Szilveszter-féle korona elkerülésére, vagy elveszésére gondoljunk. A jeles közjogász e nézetét szintén VII. Gergely levelére alapítja, anélkül, hogy annak műfaját és célzatát figyelembe venné. Még messzebb megy, amidőn felteszi,

gelynek nyilvánvalóan az volt a célja, hogy azokat Szent Péter hűbéruraságának jelvényeivé léptesse elő s ezzel előkészítse a talajt oly pápai invesztitura számára, mint ami két évvel később Horvát-

hogy III. Henrik Pétertől visszahelyezése után az eredeti koronát elvette és pedig azért, hogy őt ettől a szuverénitási igényt magában rejtő jelvénytől, melynek birtoklása a császári hűbéruraságga1 nem lett volna összeegyeztethető, megfossza. E feltevés támogatására felhozott érvek azonban nem meggyőzők. Reichenaui Hermannak és a magyar krónikáknak abba a tudósításába, mely szerint a császár Pétertől 1045-ben értékes ajándékokat és sok aranyat kapott, a korona visszaadásának már akkor is bizonyos államjogi jelentőségű ténye erőszak nélkül bele nem olvasható. Ugyancsak elfogadhatatlan az ilyen eljárás szokásszerűségére felhozott lengyel analógia is. Beszprém 1031-ben és II. Mieszkó 1032-ben azért szolgáltatták ki a koronát és a királyi jelvényeket, mert azokat a lengyel fejedelmek I. Boleszláv emlékezetes 1025-i koronázása óta hűbéruruk, a német király hozzájárulása nélkül használták. Ilyen bitorlásról (usurpatio) a magyar uralkodók esetében még a német felfogás szerint sem lehetett szó, hiszen az első magyar király a császár hozzájárulásával nyert koronát. Az előfeltételek különbözvén, a következmények sem hasonlíthatók össze. Péter — miként ez Herimannus és az Altaichi Évkönyvek tudósításából világosan kiderül — visszahelyezése és hűbéri hódolása után is király maradt, akit ilymódon méltóságának jelvénye is megilletett. Maga Henrik császár volt az, aki őt *regiis fascibus vestivit* s e hagyományos jelvények elvételének már azért sem lett volna értelme, mert „a császár ezáltal védencét legitimitása legfontosabb bizonyítékától fosztotta volna meg" (id. értekezésem 18. l.), ami pedig, ismerve magyarországi helyzetét és alattvalóihoz való viszonyát, aligha szolgálta volna a birodalmi érdekeket.

De nem bizonyítja az eredeti korona elkerülését a Konstantinos Monomachos-, illetőleg Dukas Mihály-féle bizánci koronának magyarországi feltűnése sem. Ezek küldését ugyanis a bizánci politikai gyakorlat és ideológia önmagában is megmagyarázhatja. Bizánci felfogás szerint egyedül a basileusnak van joga felségjelvényeket ajándékozni s így az ajándékozás más helyi felségjelvények folytatólagos használatától függetlenül is bekövetkezhetett, ha a keletrómai birodalom diplomáciája az időpontot erre alkalmasnak ítélte. Minderre l. F. Dölger, Ungarn in der byzantinischen Reichspolitik: AECO VIII (1942). Tárgyi és módszertani szempontból egyaránt aggályosnak tartom azt a kísérletet, hogy a korona alakjára középkori uralkodóink pénzein, pecsétjein és egyéb ábrázolásain (pl. Bécsi Képes Krónika) látható koronákból következtessünk. Erre csak az egész idevonatkozó emlékanyag kritikai feldolgozása és a minták felkutatása után kerülhetne sor. Ennek hiányában sem lehet azonban kétséges, hogy oly sztereotíp korona-ábrázolás, mint a kalocsai királyfejé, melynek analóg'ái a dalmát tengerparton éppen úgy megtalálhatók, akárcsak a skandináv északon (l. erre Mihovil Abranić: Jedan doprimos k pitanju oblika hrvatske krune. Šišićev Zbornik, Zagreb, 1929, 1—13. l.) — nem szolgálhat a magyar korona alakjának bizonyítékául. Ugyanez áll a koronázási palást bizánci típusú koronájára is, melyet nem valaminő konkrét magyar mintakép, hanem a bizánci hagyományok határoztak meg. Ha Polner a nyitott koronaábrázolások túlnyomóságából arra következtet, hogy a királyi koronának a XV. század második feléig nem lehetett az az alakja, mint ma, ebből — felfogása szerint — az következnék, hogy ezek az ábrázolások a Dukas-féle koronát örökítették meg. A pénzeken, pecséteken, miniatúrákban és falképeken ábrázolt koronák azonban nyitottságuk ellenére sem hasonlítanak a mai korona alsó részéből rekonstruálható bizánci diadémhoz, azaz nem a ténylegesen használt királyi korona képét adják. Az emlékanyag tehát nélkülözi a bizonyító értéket. Mindezeket összegezve, Polner azon feltevése, mintha a korona felső része Szent István fejereklyetartójából készült, s a Dukas-féle koronával csupán Hunyadi Mátyás idejében egyesíttetett volna, a történeti források által nem nyer igazolást. Hogy régészeti és művészettörténeti szempontból helytálló-e, ekintetben az illetékes szakemberek hivatottak dönteni.

országban végbement.[76] Ezért volt szükség arra a fikcióra is, hogy az Aba Sámuel—III. Henrik-féle lándzsa egyúttal a magyar királyság hagyományos inszigniuma. Feltűnő mindenesetre, hogy a pápa későbbi leveleiben erre az érvre nem tér többé vissza, noha egyébként erőteljesen hangoztatja Szent Péternek az országhoz való jogait.[77] Szabad-e ebből a magyar ellenállásra, t. i. arra következtetnünk, hogy a lándzsának királyi avató jelvénnyé való előléptetése nem nyert elismerést? Nem tudjuk. Annyi azonban alig vitatható, hogy VII. Gergely levele a benne foglalt állításokkal együtt elsősorban nem a három évtizeddel előbbi magyarországi események forrásának, hanem a gregoriánus pápai politika emlékének tekinthető s így nem állítható szembe az egykorú kútfők negatív tanúságával.[78]

Az egyes forrásadatok kritikai értelmezése után fel kell vetnünk azt az általános kérdést is, hogy vajjon jogunk van-e a lándzsának főhatalmi jelvényként való alkalmazásából királyavató jelvényként való alkalmazására visszakövetkeztetni? Lehetne ugyan arra gondolni, hogy „a királyavatás és trónfosztás, illetve hűbéri meghódolás csakis befogadott és jogszerűen használt jelvények színe alatt történhetett",[79] ennek azonban éppen az ellenkezője bizonyítható. A lándzsának, mint a hatalomátruházás szimbolumának alkalmazása eredetileg frank és longobárd jellegzetesség volt; onnan terjedt át Németországba, míg a többi germán nép megtartotta a maga különféle jelvényeit.[80] A sajátos német fő-

[76] L. erre Hóman—Szekfű, Magyar Történet I[5] 338. kk. és F. Šišić, Geschichte der Kroaten I 285. kk.

[77] Regestrum II, 63; II, 70 id. h. 218. és 229. kk.

[78] A lándzsa magyarországi használatára vonatkozó kútfők között külön csoportot alkotnak azok a lüttichi évkönyvek, melyek a ménfői csata rövid, de téves kronológiájú (1043) regisztrálása során Aba lándzsájáról mint *insigne regis*-ről emlékeznek meg (Annales Leodienses. MGSS IV 19. l. és Annales S. Jacobi Leodiensis u. o. XVI 638). Sigbertus Gemblacensis idevonatkozó későbbi tudósítása (u. o. VI 358) — melyre Tóth Z. ismételten mint perdöntő bizonyítékra hivatkozik — e forrásokból származó szószerinti átvétel csupán. Ez a német történet szempontjából sem jelentős annalisztika (Wattenbach—R. Holzmann: Deutschlands Geschichtsquellen I/1, 139. l., 190. jegyzet), magyar vonatkozásaiban sem tekinthető elsődleges s feltétlen hitelt érdemlő forrásanyagnak. Még akkor is, ha az *insigne regis* kifejezést szószerinti értelmével ellentéthen királyavató jelvénynek fordítjuk, ez sem bizonyít többet, minthogy az évkönyvírót a magyar események előadásában is a lándzsa németországi szerepe befolyásolta. Tóth Z. egyébként Péter és Aba Sámuel korát illetően szintén „bizonyos német tendenciával gyanúsítható megemlékezésekről" (I 63.) beszél, azaz e forrásanyag értékét nem becsüli sokra. Sigbert politikai beállítottságára v. ö. Wattenbach—Holzmann, Geschichtsquellen I/4, 732. l.: „So ist Sigebert aus inneren religiösen Gründen *der Vorkämpfer für Kaiser und Reich* in der Auseinandersetzung zwischen Staat und Kirche geworden". Müve Molinier véleménye szerint (u. o. 734. l.: 298. j.) is: *„ein repräsentativer Ausdruck der Weltstellung des Reiches"*.

[79] Tóth Z. II 14. l.

[80] Schramm, Geschichte des englischen Königtums I 2. kk., Brackmann, Die politische Bedeutung der Mauritius-Verehrung im frühen Mittelalter. SB Preuss. Akad. Phil.-Hist. Kl. 1937, XXX 294. l.

hatalmi jelvények — melyeknek divatja egyébként szintén változott — később oly népeknél, pl. a dánoknál is feltűnnek, akiknél eredetileg más helyi jelvények, pl. Thor isten fegyvere, a hosszúnyelű szekerce voltak használatban.[81] A változás éppen a Birodalomtól való függés, azaz hubérviszony révén következett be, amennyiben ennek formáit és külső jeleit — miként ezt Freisingi Ottó a dániai eseményekkel kapcsolatban világosan megmondja — a császári udvar *consuetudo*ja határozta meg.[82] Ezekután nemigen kételkedhetünk abban, hogy a lándzsa főhatalmi jelvényként való alkalmazását Magyarországon is az erősebb fél akarata és szokása, nem pedig a magyar hagyomány — mellyel III. Henrik édeskeveset törődött — írta elő.

A korona eredetének kérdésében szerzőnk újból csak a nagy legenda azon helyére hivatkozik, mely a koronát mint *„imperialis excellentiae signum"*-ot említi.[83] Noha most is kénytelen el ismerni „az imperium szó jelentésének sokoldalúságát",[84] e kifejezést mégis a „császári excellentia signum"-ának fordítja.[85] Miért adja vissza azonban egyedül az *imperialis*t magyar szóval s miért hagyta meg az utána következőket eredeti latin alakjukban? Azért, mert ellenkező esetben világosan kiderülne, hogy e kifejezésnek s az egész mondatnak ebben a formában semmiféle értelme sincsen. Miután abban egyetértünk, hogy e *signum* csak koronát jelenthet, a mondat kezdete magyarul így hangzanék: „Elnyervén a császári méltóság (vagy felség, vagy tisztség) jelvényét..." De vajjon kifejezné-e ez a ködös fogalmazás azt, hogy a koronát a császár, illetőleg az ő „akarata" küldötte? A szöveg ily értelmezéséből nem az az abszurdum következnék-e, hogy István a koronázás által tulajdonképen császárrá lett s koronája a császári korona? Ha viszont meggondoljuk, hogy a legendaíró a koronázás előzményeként egyedül és kizárólag a pápai benedikciót tartalmazó levél érkezéséről számol be s a császár bárminemű szerepéről mélységesen hallgat, akkor be kell látnunk azt is, hogy az „imperialis" jelző ebben az összefüggésben csakis „uralkodó"-t, „országló"-t jelenthet. Mert miért hallgatta volna el a legendaíró a császári közreműködést, vagy ha már egyszer el akarta hallgatni, miért árulta volna el magát utólag mégis az *imperialis* jelzővel?

[81] Paulsen Péter, A magyarországi viking leletek. Archaeologia Hungarica XII (1933) 32. kk.

[82] Gesta Friderici II, 5: est enim consuetudo curiae ut regna per gladium, provinciae per vixillum a principe traduntur vel recipiantur (SS rer. Germ. 1912, 106 l.). Hasonlóképen jó példa az erősebb fél szokásának érvényesülésére Zvonimir koronázásának (1076) lefolyása. A hűbéreskü szövegében említett jelvények közül a korona, a kard és a jogar származhattak esetleg az előző horvát koronázásokból is, a zászlóról azonban Šišić is elismeri (Geschichte der Kroaten I 286. l. 1. j.), hogy azt, mint Szent Péter zászlaját, nyilván a pápa mint hűbérúr küldötte Zvonimirnak.

[83] Tehát nem signum imperialis excellentiae, mint ezt Tóth Zoltán egy másik helyen (I 94. l., sőt u. o. idézőjelben a tartalomjegyzékben is) írja.

[84] II 18. l.

[85] II 29. l.

S itt újból utalok arra, hogy a magyarországi latinságban a király uralkodásának, országlásának kifejezésére az imperium szó használata ugyanúgy általános volt, akárcsak a külföldiben. A krónika pl. I. András imperiumának tizenkettedik esztendejéről beszél,[86] azaz pontosan ugyanabban az értelemben használja ezt a szót, mint a Nagyobb Legenda.[87]

Ha konkretizálni próbáljuk, hogy tulajdonképen mit is értsünk „a császár akaratán", vagy hogy az miben és mily formák között érvényesült, erre szerzőnktől hiába várunk határozott feleletet. A lándzsajelvényt szerinte III. Ottó küldötte,[88] amit összeegyeztethetőnek tart azzal, hogy „Szent István uralmi jelvényei ‚lancea coronaque' Rómából valók, de küldőjük kétségkívül a császár akarata."[89] Egy más helyen megállapítja, hogy a „koronázási jelvények *kétségkívül* Rómából valók",[90] a jegyzetben viszont félreérthetetlenül céloz a korona németországi keletkezésére.[91] Ez az önmagának ellentmondó, de a legkedvezőbb esetben is erősen ingadozó állásfoglalás arra mutat, hogy a „korona küldője: a császár akarata" — formula legalább oly rejtélyes s a történeti interpretáció számára ugyanolyan elasztikus értelmű kifejezése a császári közreműködésnek, akárcsak a Thietmar-féle „imperatoris gratia et hortatu". Tóth Zoltán még azt is lehetségesnek tartja, „hogy maga a korona de facto a pápa ajándéka".[92] Ez a megállapítás összeegyeztethető ugyan azzal a feltevéssel, hogy az ajándékozó pápa mögött is a császári akarat áll, ugyanakkor azonban beismerése annak a lehetőségnek, hogy a korona küldése, mint döntő jogi aktus, nem a császárt, hanem a pápát illette meg.

Eredményeink összeegyeztethetetlensége nem egyedül a forrásmagyarázat eltérő módszereiben, vagy valaminő régi és új iskola ellentétében, hanem a történetszemlélet alapvető különbségében leli magyarázatát. Szerzőnk ugyanis erősen német látású történetíró, akiben a középkori történet valósággal „deutsche Kaiser-

[86] SS rer. Hung. I 352.

[87] Hogy Hartvik legendája összes kéziratainak tanúsága szerint a Nagyobb Legenda *imperialis* jelzőjét *regalis*-ra változtatta, abból a Nagyobb Legenda e kifejezésének eredeti értelmére mi sem következik. Lehet, hogy Hartvik világosabbá akarta tenni a maga szövegét, de lehetséges az is, hogy az ő korában, a császárság és pápaság rivalizálásának idején, midőn a fogalmak az előző korszakhoz képest rendkívül kiéleződtek, az imperialis jelző már félreérthetőnek látszott. Ez azonban az előző korszakra vonatkozóan, melybe a Nagyobb Legenda is tartozik, még mitsem mond. Kétséggel elismerem, hogy tanulmányomban tévesen hivatkoztam Hartvik kézirataira. Nem gondolhattam ugyanis arra, hogy ebben az esetben a szövegkritikai jegyzetek közé a Nagyobb Legenda kéziratai is bekerültek.

[88] I 61., 79. l.

[89] I 95. l.

[90] I 91. l.

[91] I 95. l. 193. jegyzet, v. ö. II 35. l. Ezzel a feltevéssel ellentétben Ivonne Hackenbrock, aki legutoljára foglalkozott zománctechnikai szempontból ezzel a kérdéssel (Italienisches Email des frühen Mittelalters, Basel, 1938, 54. kk.) ismét az itáliai, közelebbről a római keletkezés mellett foglalt állást.

[92] I 95. l.

geschichte"-vé egyszerűsödik. Már tanulmányaim jegyzeteiben rámutattam arra, hogy nem egy ponton még német mintaképein is túlmegy, főként abban, hogy a császári „Ostpolitik" elveinek kivételnélküliséget, szinte törvényszerűséget tulajdonít. Képtelenségnek tűnik fel előtte, hogy az „egyedülálló hatalomra"[93] támaszkodó császár Magyarországot „valahogyan nem vette észre".[94] Szerinte István és Gizella házasságának „lehetőségét nyilván ugyanaz a Deér-félretette lándzsajelvény ... magyarázza, mint Géza utolsó éveinek feltűnő és bizonnyal nem pápai felhatalmazásra támaszkodó egyházi intézkedéseit".[95] E sorokat olvasva, arra a német nézeteket hirdető modern közíróra kell gondolnom, akiben a középkor jelenségei nemrégiben azt a groteszk benyomást keltették, mintha a világot a birodalmi jelvények igazgatnák.[96] Tóth Zoltánt szintén nem érdeklik az államelmélet valóságai, hanem csak „a kor szellemi elitje", azaz a világuralmi eszme hívei.[97] Ezzel a „császárnál császárabb" szemlélettel szemben felmentve érzem magam az alól, hogy elméletének minden részletére kitérjek. Visszásnak tartom ugyanis, hogy sajátos német tézisekről éppen egy magyar kutatóval szálljak vitába.[98]

A kérdéssel eddig foglalkozó német és magyar kutatók csupán az ideológiai vonatkozásait vizsgálták III. Ottó keleti politikájának s nem vetették fel azt a kérdést, hogy vajjon éppen az ő uralkodása alatt megvolt-e a lehetősége a neki tulajdonított birodalmi igény, ezen „übersteigerte Hilfskonstruktion"[99] gyakorlati érvényesítésének? Milyen volt a nagyszabású tervek és a valóságos ha-

[93] II 20. l.
[94] II 21. l.
[95] II 21. l.
[96] „Immer, wenn es sich in der Geschichte Europas um die äussersten Dinge unserer Kulturwelt handelte, schien es, als harrten im Hintergrunde unsichtbar die Reichsinsignien und bestimmten das sichtbare Geschehen": Ornulf Tigerstedt, Nationalstaat und Reichsgedanke. Das Reich, 1942, nr. 46. Hasonlóképen jellemző Tóth Zoltán szemléletére a következő megállapítás: „Ezek az idézetek (t. i. az Altaichi Évkönyvek és Sigbert) önmagukban is eldöntik, hogy egykorú német értékelés szerint királyságunk első évtizedeinek döntő jelentőségű uralmi jelvénye a lándzsa volt, éppen úgy, mint a ‚dominica hasta' II. Henrik kezében" (I 58. l. 115. j.). Nyilvánvaló ebből, hogy szerzőnket nem a hazai gyakorlat, nem az a tény érdekli, hogy vajjon tényleg jelvénye volt-e a lándzsa a magyar királyavatásnak, hanem ennél sokkal fontosabb számára „az egykorú német értékelés".
[97] II 20. l.
[98] L. erre e tanulmány végén III. Ottó univerzalizmusáról mondottakat. Minthogy e helyen kizárólag T. Z. érvszerű ellenvetéseivel foglalkozom, csupán utalok arra, hogy kritikája bizonyítékaim legnagyobb részét érintetlenül hagyta: így III. Ottó címeinek magyarázatát, a birodalom fogalmára vonatkozó megállapításokat, a servus apostolorum-igény alkalmazásának kronológiai nehézségeit stb. Nem találtam megfogható ellenérvre a *benedictio* értelmezését kifogásoló részben s a koronatípusokra vonatkozó fejtegetést sem tudom többnek tekinteni oly elmefuttatásnál, melyből egyedüli pozitívumként fogalmaim helyessége derül ki: „Deér tehát a német kiadásban a szent korona felső részére nézve befogadott, gáncsolhatatlan kifejezést használ" (II 33. l.).
[99] Aubin HZ. 162 (1940).

talmi bázis viszonya? Rendelkezett-e III. Ottó oly tényleges erővel, hogy a lengyel és magyar uralkodót a feltételezett patriciusi, illetőleg kooperátori szerepre gyakorlatilag is kényszerítse? E lehetőség elbírálását illetőleg a szász dinasztia történetének Robert Holzmanntól származó új eseménytörténeti előadása világos útmutatással szolgál. Noha Holzmann teljes mértékben magáévá teszi Schramm és Brackmann felfogásának minden lényeges elemét, egyszer sem mulasztja el, hogy rá ne mutasson az ideológia és a politikai valóság viszonyára s III. Ottó uralkodásának ebből következő epizódszerűségére. Magyarországot illetően elismeri, hogy „a függőség itt is gyorsan elenyészett, a királyi korona a teljes függetlenség jelvényévé lett s a magyar egyház elvesztette Németországgal való kapcsolatait".[100] „Valóban — írja —, III. Ottó római birodalma a német hazában aggasztó megnyilatkozásokra adott alkalmat. Ekkor vált lehetségessé, hogy a császár barátja és híve, Ekkehard meisseni őrgróf Thüringiában bűnetlenül herceggé kiáltassa ki magát s a cseh herceget a saját hűbéresévé tegye. Ekkor vált lehetségessé, hogy a német egyház feje, Willingis mainzi érsek dacoljon a császár és pápa parancsával s meghiusítsa a pápai legátus zsinatát. Lengyelország és Magyarország ekkor alapozták meg egyházi függetlenségüket, a dánok, abodritok és liuticok alávettetésére pedig misem történt. Ekkor történhetett, hogy egyházi és világi fejedelmek összeesküdhettek a Birodalom feje ellen és semmibe vehettek egy császári hadbahívó parancsot. Sok helyen, ahol nem parancsolt hatalmas herceg vagy őrgróf, veszedelmes arányokban ütötte fel a fejét a békétlenség és erőszak. A Hennegauban is oly fejlődés indult meg, mely a Birodalomra veszélyes volt. Nagy Ottó államának minden eresztéke recsegett, midőn III. Ottó meghalt."[101] Nem hiszem, hogy német történetíró leírta volna ezt a mondatot: „A fiatal császár bizonyára nem délibábokat vélt kergetni, midőn *egyedülálló hatalomra támaszkodva* s a multból kinőtt viszonyokat számbavéve, kitűzte a ‚renovatio imperii' zászlaját."[102] Th. Meyer például legutóbb így látta III. Ottó keleti lehetőségeit: „Lengyel- és Magyarországnak a Birodalom alá erőszakkal való rendelését kizártnak tekinthetjük. II. Henrik súlyos harcai fogalmat adnak az erőviszonyokról, melyek III. Ottó idejében sem voltak kedvezőbbek."[103]

Ha figyelembevesszük, hogy III. Ottó uralmi rendszerének összeomlása közvetlenül az első servus apostolorum oklevél kibocsátása (1001. január), tehát alig egy hónappal István megkoronázása után kezdetét vette, joggal kérdezhetjük, hogy mit jelent-

[100] Id. m. 364. l.
[101] U. o. 381. l.
[102] II 20. l.
[103] Id. ért. id. h. 300. l. V. ö. ehhez még K. Schünemannak a keleti expedíciók lefolyásából elvont megállapításait: Deutsche Kriegführung im Osten während des Mittelalters. Deutsches Archiv f. Geschichte des Ma.-s II (1938) 54 kk.

hetett volna az új keresztény állam tényleges helyzete szempontjából a „császári akarat", melyre Tóth Zoltán oly gyakran hivatkozik? Aligha többet, mint epizódot olyan epizódban, mely már a közvetlen utódok alatt is teljes feledésbe merült. Közel ezer esztendő s rengeteg fejtörés kellett annak az elméletnek megszületéséhez, melyről most pro és kontra vitatkozunk. A jelvények eredete és értelme minden valószínűség szerint nem az volt, amit nekik egyes újabb kutatók tulajdonítanak, nem is szólva arról, hogy a világot s benne a magyarság sorsát, nyugati szomszédjához való viszonyát nem szimbolumok, hanem az erőviszonyok szabták meg.

*

III. Ottó helyes megítélésének nehézségei abban a különleges helyzetben rejlenek, melyet a „világ csodája" Nagy Károly és Nagy Ottó utódainak hosszú sorában elfoglal. Ő ugyanis az egyetlen, aki számára az antik császáreszme népekfeletti egyetemessége — amennyiben azt középkori nyugati uralkodó egyáltalán átérthette — nem költőknek és udvaroncoknak való irodalmi játékot, hanem konkrét politikai eszközökkel megközelített gyakorlati államcélt jelentett. E végső cél mibenléte tekintetében teljes az összhang a császár közvetlen megnyilatkozásai és a kortársaknak a császár szándékaira vonatkozó vélekedései között. Ottó kétséget kizáróan olyan római birodalmat akart teremteni, mely ezt a nevet valóban megérdemli, amely tényleg univerzális, amelynek részei és népei tehát a császárhoz való viszonyuk tekintetében egyenrangúak.[104] A német királyságnak e koncepcióban el kellett veszítenie az elődei által megalapozott és utódai által helyreállított sajátos elsőszülöttségét,[105] a lengyel fejedelemségnek viszont, mely a német király vazallusa volt, közvetlen viszonyba kellett jutnia a népekfeletti császárral.[106]

[104] Az országok egyenrangúságát, illetőleg a császárnak alattvalói származása fölé való emelkedését fejezi ki III. Ottó 1001. január 23-án kelt oklevelének (DO III 390) intitulációja: Otto tertius Romanus, Saxonicus et Italicus, apostolorum servus, dono Dei Romani orbis imperator augustus. E címzés leglényegesebb elemének — árnyalati eltéréssel régebbi felfogásomtól (Századok LXXVI 1942, 449. l.) — az univerzalizmus mellett való hitvallást érzem.

[105] III. Ottó nagynénjének, a *patricia* címmel kitüntetett Mathild quedlinburgi apátnőnek a *regni cura*-val való megbízása nyilvánvalóan ugyanoly jogokkal járt Németországot illetően, mint Boleszlávnak Lengyelországra vonatkozó patriciusi megbízása. Ezáltal Németország és Lengyelország — ha nem is tekintély és befolyás dolgában — de igazgatási tekintetben, a császárhoz való viszonyukban mindenesetre egyenlővé váltak. Az e feletti elkeseredés jut kifejezésre az egykorú krónikákban, főként azokban az önvádló szavakban, melyeket Thangmar a római lázadással kapcsolatban III. Ottó szájába ad.

[106] Hogy Boleszláv a gneseni események után hűbérese maradt-e Ottónak, mint német királynak, nehéz eldönteni. Thietmar kifakadása (tributarium faciens dominum) mindenesetre arra vall, hogy a császár eljárása a lengyelek irányában támasztott német hegemoniális igényeket mélyen sértette. C. Erdmann Brackmann tanulmányáról írott ismertetésében (HZ. 160 [1939], 569. l.) még azt is lehetségesnek tartja, hogy a lengyel fejedelem patriciusi méltósága Mathild apátnő halála következtében Németországra is kiterjedt.

Tanulmányomban számos példával bizonyítottam, hogy Magyarország a császárnak és mérvadó híveinek kijelentései szerint nem tartozott bele a tényleges római Birodalomba, mint a császár közvetlen szuverénitása alá tartozó hatalmi alakulatba. Forrásaink csak Rómáról, Itáliáról, Németországról és a szláv országokról beszélnek úgy, mint a Birodalom részeiről. III. Ottóval kapcsolatban tehát nem szólhatunk oly értelemben vett világuralmi eszméről, mely szerint minden ország a római birodalom tartománya s minden fejedelem a császár „hivatalnoka" volt.[107]

E megállapítással pontosan egyezik Boleszláv és István helyzetének nyilvánvaló különbsége. A lengyel fejedelem Gnesenben

[107] L. ennek részletes bizonyítását id. értekezésem 20—25. l. A Birodalom tényleges állományának az azon kívülálló országoktól való elhatárolását teljes mértékben összeegyeztethetőnek tartom III. Ottó univerzalizmusával és a világuralmi gondolat középkori értelmével. A világuralmi igény — s ez volt az, ami ellen állást foglaltam — nem azt jelenti, mintha a császár az összes országokat birodalma részeinek tekintette volna, hanem azt, hogy ezek között az elsőséget magának igényelte. A világuralmi eszme, mint elvi igény még a középkorban sem vezetett a konkrét államterület s a közvetlenül gyakorolt felségjogok fogalmának elhalványodásához. A tényleges Birodalom továbbra is Nagy Ottó örökségét jelentette unokája számára, nem pedig valaminő határtalan imperium Christianumot. E kifejezés, mellyel Brackmann (Der römische Erneuerungsgedanke stb. id. h. 23. l.) a császár keleti törekvését jellemzi, III. Ottó megnyilatkozásaiban tudomásom szerint elő sem fordul. Brackmann azon kísérletének (u. o. 22. l.), hogy a császári oklevelekben ismételten előforduló *imperium* és *respublica* fogalmaknak (pl. DO III 324, 331, 389) az augustinusi eszmekörből való származását tehát nem római, hanem keresztény jellegét igazolja, az oklevelek félreérthetetlen kifejezésmódja is ellentmond. Hogy csak egyetlen példát említsek, a 999 május hetedikén kelt s a vercelli-i egyház javára történt intézkedést tartalmazó oklevélben (DO III 324) a császár a következő szavakkal indokolja eljárását: *ut libere et secure permanente Dei ecclesia prosperetur nostrum imperium, triumphet corona nostrae militiae, propagetur potentia populi Romani et restituatur res publica.* Brackmannak az a magyarázata, mintha ez a szöveg a „respublika visszaállításának egyházi jellegét" bizonyítaná, mesterkélt és erőltetett. E szavakban az állam és az egyház szoros középkori kapcsolata jut kifejezésre és pedig félreérthetetlenül világias hangsúllyal: az egyház szabadságára és biztonságára III. Ottó álláspontja szerint azért van szükség, hogy *prosperetur nostrum imperium.* A cél tehát állami. Világosan bizonyítja ezt a *militia* emlegetése is. M. Uhlirz eredményei (Die italienische Kirchenpolitik der Ottonen MÖIG XLVIII 1943; Die Restitution des Exarchats Ravenna durch die Ottonen, u. o. L 1936 és Kaiser Otto III. und das Papsttum HZ 162, 1940) alapján nem lehet kétséges, hogy III. Ottó elődei nyomdokain elsősorban azért szorgalmazta az itáliai egyházi javak helyreállítását, hogy a püspökök birtokaikat visszanyerve, ezekután katonaállítási kötelezettségüknek eleget tehessenek. Az egyházak zilált állapotából a Birodalomra háramló kárt 996-ban így jellemzi Ottó: *proinde quia status ecclesiarum Dei annulatur nostraque imperialis maiestas non minus patitur detrimentum, dum subditi nobis debita non possunt exhibere obsequia* (Concilium Ticinense MG Const. I. 50). Az uralkodó tehát annak tudatában tesz eleget egyházvédő kötelességének, hogy ezáltal Birodalmának érdekeit mozdítja elő. A római nép hatalmának növekedésére vonatkozó megjegyzés ezekután önmagáért beszél: a *respublica* és az *imperium* a Birodalmat, anak jogait és javait jelenti, távol minden elvontságtól és bölcseleti általánosságtól. Hogy III. Ottó a *renovatio* megvalósításához itáliai egyházpolitikájában közvetlen elődei módszere.t is felhasználta s hogy nagy tisztelője volt Nagy Károly emlékének, még nem jelenti a karoling-ottói vonal folytatását, mint politikai főirányt.

császári patricius lesz s új méltóságának jelvényeit, a lándzsát és a diadémot a császár kezéből, pápai közreműködés, sőt minden egyházi szertartás nélkül nyeri el. Istvánnak viszont Ottó nem ajándékozott patriciusi jelvényeket, meg sem látogatta őt országában, hanem megelégedett azzal, hogy „kegyével és biztatásával" támogassa az új keresztény fejedelmet országa megszervezésében, valamint a pápai benedictio és a pápai korona elnyerésében.[108] A különbség nyilvánvalóan azzal a körülménnyel függ össze, hogy III. Ottó Lengyelországot a Birodalom részének, míg Magyarországot azon kívülálló s így de facto szuverén államnak tekintette. Mindebből természetesen nem következik az, mintha a magyarok első királya a császárral rangban egyenlőnek tekintetett volna. A „kegy és biztatás" hangoztatása az egykorú történetíró részéről arra utal, hogy a világ első fejedelmének hozzájárulása igenis nélkülözhetetlen volt ahhoz, hogy a magyar fejedelem Isten akaratából kormányzó s e mivoltát kifejező jelvényekkel rendelkező szuverén uralkodónak tekintessék. A magyar király tehát tekintélyi szempontból nyilvánvalóan a császár mögött áll s őt a világ első földi hatalmasságának ismeri el. Nem mondhatjuk tehát azt, hogy Magyarország „bekebeleztetett a Birodalomba", nem mondhatjuk, hogy királya a császárban „Oberherr"-t látott, vagy magát császári hivatalnoknak tekintette volna. István ugyanúgy a közvetlen isteni behelyezésre hivatkozva kormányzott, akárcsak a Nyugatnak nála tekintélyesebb, de a császár elsőségét ugyancsak elismerő királyai. Elmondhatjuk viszont, hogy a királyi cím és a korona elnyerése által felvétetett abba a nyugati államhierarchiába, melynek legfelső fokán, mint *imperator Romanorum augustus* III. Ottó állott. Az alávetettség tehát nem hatalmi, nem területi s nem személyes természetű, hanem ideológiai, erkölcsi és vallásos jellegű volt, a keresztény világrend tudomásulvételét és az abba való beilleszkedés készségét jelentette. Mint a magyar és a lengyel példa különbsége mutatja, III. Ottó nyilvánvalóan oly államhierarchiával dolgozott, mely lényegében különbözött hegemoniális beállítottságú elődeinek és utódainak minden irányban azonos igényeket támasztó egyszerűbb és radikálisabb koncepciójától. Keleti politikájának az előzményektől és következményektől való eltérése végső fokon univerzalizmusában, a renovatio imperii Romanorum programmjában gyökerezik.

A római példa és a belőle folyó gyakorlati következmények nem annyira az antik világ közvetlen tanulmányozása következtében, hanem egy korszerű mintakép, a rivális Bizánc utánzása által világosodtak meg előtte. A bizantinológus Dölger nemrégiben állást foglalt III. Ottó „újabban kedvelt romantikátlanításával" szemben s hangsúlyozta, hogy „anyjának, Theophanunak hatása

[108] Id. értekezésem 75. és kk. l.

nem csupán a német udvar életére, de már II. Ottó, különösen pedig III. Ottó politikai eszményeinek alapelemeire is kiterjedt".[109]

S valóban rendszerének bizáncias jellege nem lehet kétséges azok számára, akik tisztában vannak a keleti impérium belső szervezetével és sajátos államdogmatikájával.[110] E szerint a βασιλεύς Ῥωμαίων a világnak egyetlen igazi, de rangban mindenesetre legelső fejedelme, akinek fennhatósága nem csupán a közvetlen hatalma alá tartozó Birodalomra, de elvben az egész világra kiterjed s amelyet minden keresztény uralkodó elismerni köteles. A Birodalom határain kívüleső országok fejedelmei egy finoman tagolt és egyénien árnyalt hierarchiába tartoznak s így a császár és a Birodalom szemében korántsem egyenrangúak. E hierarchia széles skálája a közvetlen alávetettségtől, vagyis a kliensi viszonytól a tényleges állami és egyházi függetlenségig terjed s a címekben, címzésekben, díszítő jelzők és jelvények raffinált megválogatásában nyer kifejezést.[111] Ahhoz, hogy Bizáncban egy fejedelmet a császártól függő helyzetben levőnek tekintsenek, korántsem volt szükség a tényleges függés ismérveire. Ha mármost figyelembevesszük azt a különbséget, mely Boleszláv és István között a császárhoz való viszony tekintetében fennáll s amelyet semmiféle utólagos uniformizálási kísérlet sem képes eltüntetni, akkor ebben a III. Ottóra gyakorolt bizánci hatás bizonyítékát kell látnunk. Az ifjú császár bizáncias szellemben kezelte a Kelet fejedelmeit, másként bánt a ténylegesen vazallus lengyel uralkodóval, mint a tőle a valóságban független s csupán tekintélyi felsőbbsége alá tartozó magyar királlyal. S itt különös hangsúlyt kap az a bizánci felfogás szempontjából is figyelemreméltó tény, hogy míg István a

[109] Ungarn in der byzantinischen Reichspolitik. AECO VIII (1942) 323 l. 14. jegyzet.

[110] A. Grabar, L'empereur dans l'art byzantin, 1936; O. Treitinger, Die oströmische Kaiser- und Reichsidee nach ihrer Gestaltung im höfischen Zeremoniell, 1938; Dölger id. ért. id. h. és Die Kaiserurkunde der Byzantiner als Ausdruck ihrer politischen Anschauungen HZ 159 (1938); G. Ostrogorsky, Geschichte des byzantinischen Staates (Byzantinisches Handbuch I (2), 1940.

[111] L. erre különösen G. Ostrogorskynak finom megfigyelésekben gazdag s a középkori államok egymáshoz való viszonyára módszertani szempontból is alapvető tanulmányát: Die byzantinische Staatenhierarchie. Seminarium Kondakovianum VIII (1936). Megállapítja, hogy „a középkori világ összetett, hierarchikusan felépített államrendszert alkot, mely nem tűr schematikus felosztást egyrészt szuverén, másrészt vazallus államokra. Még a teljes állami-politikai függetlenség esetében is fennáll a lehetősége az eszmei alávetettségnek. Az eszmei alárendeltség nem jelent politikai függést, mint ahogy fordítva a politikai függetlenség még távolról sem egyértelmű az eszmei egyenrangúsággal. *Mindaddig, amíg ezzel nem vagyunk tisztában, sohasem fogunk a középkor állami szerkezetének megértéséhez eljutni*" (41. l.). Ez a felismerés magyarázattal szolgál Tóth Zoltánnak arra a problémájára is, hogy miképen lehetséges, hogy III. Ottó Lengyelországot igen, de „Magyarországot valahogyan nem vette észre". Erre is áll, amit Ostrogorsky mond, t. i. ha forrásaink a feltett kérdésre nem adnak egyértelmű feleletet, a hiba minden esetben a kérdés feltevésének módjában van. A tévedés Brackmann és Tóth Zoltán esetében annak eleve való feltevése, hogy Lengyel- és Magyarországnak mindenben azonos helyzetben kellett lennie a Birodalommal.

császári házból való hitvest kapott, addig Boleszlávnak valamennyi házasságában csak őrgróflányok kezét sikerült elnyernie.[112] A kérdés tehát, melyet Brackmann és követői felvetettek, eleve tévesen volt feltéve: Magyarország nem lett részévé a Birodalomnak, de részévé lett a nyugateurópai államrangsornak, úgy, ahogy annak kialakítását III. Ottó bizánci hatás alatt megkísérelte. Ugyanígy az a szuverénitás, melyet István koronázása által nyert el s amelynek tudatában is volt,[113] oly középkori szuverénitást jelentett, melynek számot kellett vetnie a keresztény ökumene hagyományos hierarchiájával. A Birodalomhoz való viszonyban azonban már az ő idejében is ez a szuverénitás mint a valóságos helyzet kifejezője volt az aránytalanul jelentősebb elem, hogy a következő évszázadok során azután kizárólagossá váljék s teljesen elhomályosítsa a keresztény *unitas* korának minden eszmei kötöttségét.

Természetes, hogy Ottónak nem sikerülhetett a bizánci minta teljes megvalósítása. Ez nemcsak a rendelkezésre álló idő rövidségén és az eléje torlódó nehézségeken, hanem a nyugati fejlődésnek a bizáncitól eltérő megváltozhatatlan eredményein múlott. Bármennyire hangoztatta is Ottó a maga pápakreáló hatalmát, méltóságának közvetlen isteni eredetét és apostolszerűségét, mégsem volt a szó bizánci értelmében vett egyszemélyben „ἱερεύς και βασιλεύς" Elődjének nevezhette Justinianust,[114] de sohasem élvezhette azt az államegyházias hatalmat, mint ez a keletrómai császár és ennek konstantinápolyi utódai. Számolnia kellett az egyházi és világi szférának a Gelasius-féle elméleten nyugvó jellegzetesen nyugatias megkülönböztetésével s ennek legfontosabb gyakorlati következményével, a pápaság szerepével és igényeivel. Éppen ezért ha „Jézus Krisztus szolgájának" már lengyel akciójában, a Gneseni érsekség alapításakor is teret kellett engednie az „Isten szolgái szolgájának", úgy az osztozásnak a Birodalom tényleges birtokállományán kívüleső Magyarország esetében még inkább a pápaság javára kellett kiütnie.[115]

Ennek a római mintákra visszatekintő, a korszerű bizánci példától befolyásolt, de ugyanakkor a Nyugat lehetőségeihez mért univerzalizmusnak elődei és utódai hegemoniális törekvéseitől való

[112] Id. tanulmányom 30. l.

[113] U. o. 88. és Századok LXXVI (1942), 441. l.

[114] Treitinger id. m. 236. l.

[115] Legutóbb Fr. Baethgen (Die Kurie und der Osten. Deutsche Ostforschung I 1942, 310. kk. l.) a pápaság keleti szerepére vonatkozólag Brackmann és Hirsch nézeteivel teljesen ellentétes felfogást nyilvánított: „Magyarország — írja — még többet köszönhetett a pápaságnak (t. i. mint Lengyelország). Mert amíg III. Ottó a lengyel herceget patriciusává nevezte ki s neki e méltóság külső jeleként diadémot nyujtott át, *addig nyilvánvalóan II Szilveszter volt az, aki a magyar királyságot megalapította, amennyiben az árpádházi hercegnek, Istvánnak e rangemeléshez áldását adta s neki minden valószínűség szerint a királyi koronát is elküldötte.*" Ez a felfogásomat pontosan fedő előadás azt bizonyítja, hogy Brackmann kísérletével szemben magában a német történetírásban is kételyek merültek fel.

elhatárolása az egyetlen lehetőség arra, hogy III. Ottót a saját mértékével mérjük s alakjához ne a nemzeti befolyásoltság, hanem a történetírói méltányosság útján közeledjünk. Ha a kortársak marasztaló ítélete és az újabb történetírásnak azzal lényegében egyező kedvezőtlen vélekedése német szempontból érthető is, ez az érzelmi elem mégsem válhat a történeti ábrázolás normájává. Ottó mint államférfi csakis Róma és nem Szászország, „az aranyhajú Itália" és nem a „gyönyörűséges szőke Germánia"[116] távlatából szemlélhető. Aki Rómát vallotta „királyi városának", „a világ fejének s Isten összes egyházai anyjának", annak kevés jogosultsággal vethetjük szemére, hogy nem volt különösebb érzéke Quedlinburg jelentősége, valamint Magdeburg és Passau igényei iránt. Aki magát az egész világ előtt egyszemélyben rómainak, szásznak és itáliainak nevezte, aligha bírálható el szász környezetének mértékével. Theophanu-nak „a görögök fejedelmi véréből" származó fia szükségképen ki kellett, hogy üssön abból a családból, mely Schramm szavai szerint „erőteljes, de jobbára problémátlan jellemek által lett naggyá".[117]

Akár tetszik nekünk ez az univerzalizmus akár nem, akár üdvösnek, akár károsnak tartsuk is *egy* nép fejlődésére, mint történetíróknak tudomást kell róla vennünk s nem láthatunk III. Ottóban oly „reálpolitikust", aki csupán eszközeiben különbözött hegemoniális célokat követő elődeitől, a lényeget illetően azonban ugyanarra, a Kelet feletti felsőbbség biztosítására törekedett.[118] Ily beállítást érthetővé tesznek ugyan — miként ezt fentebb láttuk — a német történetírás nemzeti szempontjai és belső szükségletei, ezek azonban éppen helyi kötöttségük és érzelmi színezettségük következtében általános érvényre és elismerésre alig tarthatnak igényt.

Hogy miért járt el III. Ottó Lengyel- és Magyarország irányában úgy, ahogyan eljárt s hogy tudatában volt-e tettei következményének, az önálló állam és egyház kialakulásának, ennek titkát magával vitte aacheni kriptájába. Impériumának rómaias, illetőleg bizáncias átrendezése s ezzel új, nyugati univerzalizmus megteremtése volt-e számára a végső cél, vagy pedig egy kötetlenebb európai világnak a kialakítása: ezt aligha fogjuk többé kétségtelenül eldönteni. Mégis ha elveinek és keleti politikája tényeinek összhangját nézzük, számolnunk kell annak lehetőségével, hogy megsejtette annak a politikának a csődjét, melyet elődei egyházi és világi téren követtek, s amely már a IX. század óta az új keresztény országok vezetőrétegének egyre fokozódó ellenállásába ütközött.[119] Utódai

[116] Querfurti Brunó kifejezései a két ország jellemzésére.

[117] Id. m. I 184. l.

[118] E feltevésnek a német egyháznak a lengyel és magyar kereszténység megszervezéséből való kikapcsolása is ellentmond. III. Ottó politikája nemcsak eszközeiben, de céljaiban, a hatalmi helyett a szellemi és erkölcsi felsőbbségre való törekvésében is különbözik elődeiétől.

[119] L. erre Baethgen id. ért. id. h., Th. Meyer id. ért. id. h.; Gerh. Sappok. Grundzüge der osteuropäischen Herrschaftsbildungen im frühen Mittelalter, u. o. I 291. kk. l.

II. Henriktől kezdve — aki a pogány vendekkel szövetkezett a keresztény lengyelek ellen — immár minden térítő jogcím, sőt vallási tekintet nélkül vitték tovább a hagyományos, olykor rómaias mezbe öltöző, de végső céljában mindenkor hegemoniális jellegű politikát. Ennek folytatása azonban a XII. század nagy európai reakciója következtében egyre kilátástalanabbá vált, majd a XIII. században a Kúria, a német partikularizmus s a kialakulásban lévő nemzetállamok csapásai alatt a régi Birodalom végső összeomlásához vezetett. Az események tehát — akár előrelátta azokat III. Ottó, akár nem — mindenképen az ő német szempontból irreálisnak tetsző univerzalizmusát igazolták.[120]

DEÉR JÓZSEF

[120] Dolgozatom befejezése után vettem kézhez Balogh Józsefnek „Ratio és mos" (Kny. az Archivum Philologicum 1943. évf. 3. füzetéből) című, a szentistváni Intelmek kérdését jelentékenyen előrevivő tanulmányát, mely érzékenykedéstől sem mentes érvelésével (id. erre különösen a 128. jegyzetet) sajnálatos módon elhomályosítja a nézeteink között fennálló lényegi egyezést. Szerinte pl. azért kívánom a Róma-eszme nyomait az Intelmekből eltüntetni, hogy azokat azután „a szentistváni államalapítás művében se tudjuk megtalálni" (50. l.). Úgy gondolom, hogy jelen dolgozatom e nekem tulajdonított szándék valóságát illetőleg megfelelő felvilágosítással szolgál. Ettől függetlenül sem hiszem azonban, hogy a Balogh által is az 1015 körüli időre datált Institutio Morum oly értelemben volna „a magyar államalapítás születési okmányának" tekinthető, hogy annak *eszmei, irodalmi* reminiszcenciái az 1000. év *politikai* eseményeit és összefüggéseit megvilágíthatnák. Az Institutio Morum egyetlen oly elemet sem tartalmaz, mely a Schramm és Brackmann által III. Ottónak tulajdonított igények és célok magyar részről való honorálását bizonyítaná. Éppen ellenkezőleg — mint erre ismételten hivatkoztam — az Intelmekben határozott szuverénitás-tudat szólal meg. Ez a szuverénitás igény viszont teljes összhangban áll azzal — a modern teóriáktól független, univerzalisztikus, de nem imperialisztikus — Róma-gondolattal, melyet III. Ottó a valóságban hirdetett s mint politikus megvalósítani iparkodott. Nézeteink tekintetben is közelebb állanak egymáshoz, mintsem az Balogh legutóbbi tanulmányának fogalmazása alapján feltehető volna.

A MAGYARSÁG ÉS A VÁROSI ÉLET A KÖZÉPKORBAN.

A városi élet multja nem tartozik a magyar történettudomány kedvelt kutatási területei közé. Ez a jelenség főleg azért feltűnő, mert a franciáknál, belgáknál, németeknél, de általában minden nyugati országban áttekinthetetlenül gazdag a várostörténeti irodalom. Szinte úgy tűnik fel, mintha ott a XX. század polgári társadalma elődeit keresve, inspirálta volna várostörténeti problémák elemzésére a historikusokat, akik származás vagy életfelfogás tekintetében maguk is a polgárság tagjai. Mivel nálunk ugyanakkor a gentry körül kristályosodott ki az a társadalmi csoport, amely a politikai életet, főleg pedig a közvéleményt irányította és az illőről, meg a méltatlanról vallott felfogást megszabta, nem meglepő, hogy hiányzott a városi művelődés előzményeinek kutatásából a közvetlenül meleg érdeklődés és vonzalom, minden eredményes történeti vizsgálódás alapfeltétele. De még egy másik körülmény is inkább lehangolóan, mint kedvet ébresztően hatott. A polgárság, amely a XX. század elején erre a névre hallgatott, túlnyomórészt idegen elemekből lett magyarrá; sokszor nevében s még többször vérében őrizve annak emlékét, hogy vagy középkori, vagy pedig, a török uralom alól felszabadult területeken, XVIII. századi németség leszármazottja. Érthető ennélfogva, hogy a régmult egymásra halmozódó jelenségei közül kutatóink szeme elsősorban a német jellegűekre tévedt s így lassanként németség és polgárság azonos fogalmakká lettek. Mégpedig nemcsak a XVIII. századi, hanem a középkori Magyarországra is vonatkoztatva. Fokozta és szilárdította ezt a hitet a régi polgári élet sok írásos emléke: Buda város XV. századi jogkönyve, az Ofner Stadtrecht, felsőmagyarországi városainknak nyomtatásban megjelent számadáskönyvei, amelyekben németnevű polgárok és németnyelvű feljegyzések dominálnak, valamint a városi kancelláriák sok, hasonló jellegű kiadványa. Ez a német szín annyira bevonta a polgári életet, hogy a magyar jelenségek teljesen eltűntek. Magyarság és városi élet össze nem egyeztethető elemeknek látszottak. Feltettük, hogy a magyarság mint katona megállotta a helyét a harctéren, jó szántóvető volt, azonban legfeljebb mezővárosokká, parasztvárosokká tudta fejleszteni falvait — ezt is csak földesurai támogatásával — s így a kalkulálni tudó, nagystílű, vállalkozó szellemet igénylő kereskedői tevékenységet, meg a technikai tudást és munkaszervezetet egyesítő, céhbeli foglalkozást átengedte a németségnek.

Mindaddig, amíg csak magunk láttuk így multunkat, nem vallottuk kárát felfogásunknak. Önmagunkról ítélve, úgy hittük, hogy a hadakozás és a mezőgazdaság terén elért sikerek — győzelmes háborúk és a magyar falvak egyre sokasodó ezreinek tanúsága szerint — kiegyenlítik a kereskedői élet terén mutatkozó hiányokat. Az alacsonyabbrendűség érzése, ezt bízvást mondhatjuk, senkin sem vett erőt. Megváltozott azonban a helyzet, mégpedig gyökeresen, amidőn az egyoldalúan rekonstruált multnak a szemlélete alapján fenyegetően súlyos ítélet kezdett kibontakozni. Egyes, kellőleg fel nem világosított külföldi köröknek ez az elmarasztalása úgy hangzott, hogy a magyarság, mivel mindattól, ami a városiasságnak a lényege, idegenkedett, nyilvánvalóan a jövőben sem lesz alkalmas erre az életre, következésképen boldogulását — az ipar és kereskedelem irányítását másokra, nálánál jobb szakértőkre bízva — a mezőgazdálkodás terén tanácsos keresnie. Mivel ugyanekkor ezek a tendenciózus vélemények idehaza találkoztak egyes laikus körök nézeteivel, amelyek szerint a parasztságból, mint ősanyagból kell a jövő valóban magyar társadalmát kifejleszteni — nem gondolva arra, hogy a néhány évtizedes vacuum következménye katasztrofális, talán soha jóvá nem tehető töréssel járna —, egyre nehezebb lett elhesegetni az aggodalmat, hogy történeti tájékozatlanságunkkal talán európai jövőnket temetjük el.

Nem arról van tehát szó, hogy virágozzék-e nálunk is egy kutatási irány, amely tőlünk nyugatabbra sok és kiváló szakembert számíthat művelői közé. Nagyobb, egy tudományág szűk kereteit meghaladóan fontos érdekek forognak kockán. Ezek magától értetődő védelme éppen úgy sarkalhat bennünket a vizsgálódásra, annak megállapítására, hogy mi is a valóság, mint ahogyan a városi életformának a falusi felett aratott győzelme után elkerülhetetlen feladatunk a magyarság szívéhez közelebb hozni azt. Mégpedig olymódon, hogy rámutatunk, milyen rész illeti meg őseit a városok fejlődésében. A mult tanulságai bátorító üzenetek gyanánt arra figyelmeztethetnek, hogy a városiasodás kérdésében az elutasítás és a beletörődés mellett van egy harmadik lehetőség is a magyarság számára; az, hogy a sajátjának érezve a polgári életmódot, egyszersmind teljesen egyéniségéhez illővé próbálja átalakítani.

Sokszor elismételt igazság, hogy semmiféle tudományos kutatásnak nem lehet a célja illúziók ébresztése vagy ápolása. Ennélfogva önmagunkat vezetnők félre és csalnók meg, ha azt kezdenők magyarázni, hogy a színmagyar lakosságú ú. n. mezővárosok értékesebbek, mint Kassa vagy Nagyszombat idegen jellegű kereskedővárosai. Céhélet és kereskedelem, amely nem elégszik meg a fogyasztási javak szétosztásával, hanem vállalja a messze földről való behozatal és szállítás veszélyeit, elengedhetetlen feltétele a jómódnak és gazdagságnak, amelyen a városi művelődés jellegzetes alkotásai: templomok és iskolák, kórházak és emeletes házak felépülhetnek. Oly települések tehát, mint az alföldi kun városok, amelyekben a XVIII. században egyetlenegy görög kereskedő élt,

de még őt is a hatósággal kötött szerződés kötelezte boltjának nyitvatartására, városoknak nem nevezhetők. Hiába oly népesek, hogy két-három felvidéki város is kitelne lakosságukból, hiába van autonómiájuk s fejthetik ki így, földesúri megkötöttségtől teljesen szabadon, erejüket. Bármennyire is megérthető volna tehát, ha manetán egy történészünk szégyennek érezve, hogy a társadalomtörténeti irodalom a magyarságnak a városi élettől idegenkedését hangoztatja, elkeseredésében hátat fordít a városnak és visszamenekülve a falusi „pógárséghoz", ennek kultúrájában próbálja a magyarság igazi egyéniségét kifejeződve látni, netán a nyugati városias élettel felérőnek tekinteni, nekibúsult vállalkozása semmiképen sem helyeselhető. A város nem pótolható nagyranőtt faluval, arra vonatkozólag pedig, hogy mi a lényege, egyedül a külföldi fogalmak és példák lehetnek irányadók. Vagyis a középkori magyarországi telepek közül is csak azok tekinthetők városoknak, amelyeket jegyeik a nyugati kereskedő-iparos központokhoz tesznek hasonlókká. Ha ilyenek nem volnának, hiányukat nem volna szabad elhallgatni, még kevésbbé szépítgetni az alattuk álló falusias telepek feldícsérésével. Viszont nem kevésbbé volna igazságtalan megtagadni őket, csak azért, mert a szellem, amely falaik közt honolt, nyugati jellegű. Középkori városaink közül azokat, amelyeknek lakossága magyar volt, mindenképen a magunkénak kell tehát tekintenünk.

A magyarországi városokat ma a külföldi szakirodalom német jellegűeknek, sőt részben német eredetűeknek is tartja. Még azokat is, amelyek első lakói a vallonok, franciák közül kerültek ki. Tehát Székesfehérvárt éppen úgy, mint Esztergomot. Arra utal ugyanis, mint a korán elhúnyt kieli professzor, Schünemann Konrád Esztergomról szóló kiváló munkájában[1] olvasható, hogy a „latinusok" a német-francia nyelvterület határvidékéről vándoroltak ki, amely nagy részben a birodalomhoz tartozott. Ezzel a felfogással a magyar kutatás azt az éleselméjű hipotézist szegezte szembe — a körünkből még fiatalabban eltávozott Pleidell Ambrus fejtette ki[2] —, hogy legrégibb városaink a római korból fennmaradt magokból nőttek ki, tehát a latinság életművéhez kapcsolódnak s ha lakosságukban, biológiailag, talán nem is egyenes folytatásai az antik kornak, de jogilag annál inkább. Teljes tehát az egyetértés, hogy a városi élet formáit a magyarság a külföldtől vette át. Eltérés csak annak megállapításában van, hogy kitől származik az intézmény. Ha azonban el is fogadjuk a közfelfogást alaptételül, még korántsem következik belőle, hogy *minden* magyarországi város idegen eredetű volt. Az a három évszázad, amelyet a magyarság a honfoglalástól a XIII. század elejéig mai hazájában eltöltött, oly rendkívül hosszú idő, hogy eleve is valószínű: a város-

[1] Die Entstehung des Städtewesens in Südosteuropa. Breslau u. Oppeln, I. k. 116. l.

[2] A magyar várostörténet első fejezete. Századok, 1934.

jogok adományozásának korában, a XIII. században gyökeresen mások voltak az állapotok, mint a megtelepülés alkalmával. Következőleg, szabad számolnunk a lehetőséggel, hogy ekkor a magyarság már cselekvő részt tudott vállalni a városfejlesztés, sőt alapítás munkájából.

Megerősíti feltevésünket a következő jól ismert tény: A magyar „város" szó a XIII. század elején oly települést jelöl, amilyent ma is értünk rajta. Eredetileg azonban, Szt. István korában, ispánsági székhelyet jelentett. Tehát megerősített helyet, amelyben a vármegye vezetője, az ispán lakott környezetével, udvarával s ahol — egyes helyeken — a püspök is rezidenciáját tartotta. A magyar elnevezés: vár + as kétségtelenné teszi, hogy a település magja az erődítmény, amely hajlékot ad a vidék legigényesebb fogyasztó elemének s amelyből a megye gazdasági, hadi, jogi életét egyaránt irányítják. A kereskedők és iparosok már csak utólag települnek mellé. Azok időnként megjelenve, külföldről hozott áruikat kínálják itt eladásra, majd végleg megállapodnak, amint fogyasztóközönségüket elég nagynak találják, emezek pedig vagy kötött helyzetű népelemek, akiket az ispán szava rendelt ki a kézi munka elvégzésére, vagy pedig szabad származásúak, akik idegenek és magyarok egyaránt lehetnek. A XIII. század elején a város már általában a kereskedő-iparos telepeknek a neve. A mai Szászvárost ugyanis II. Endre egyszerűen „Város"-nak nevezi — a „szász" jelző csak a XV. századtól kezdve járult hozzá[3] —, már pedig itt ispánsági székhely nem kereshető. A magyarság a XIII. században oly otthonos volt a városi élet keretei közt, hogy valamennyi balkáni nép, amelyekhez később jutott el a középkori város intézménye, ezt tőle kölcsönzött szóval nevezte. Tehát nemcsak a románok „oraş" formában,[4] hanem a horvátok, a szerbek, az albánok is,[5] hogy azután az ozmán-törökök és újgörögök is átvegyék. Mégpedig korán, a török hódítás előtt, hiszen a XV. századból már írás említi az albán „varoš" szót.[6] Nem egy esetben biztos tudomásunk van, hogy egy-egy délkeleteurópai város megalapítói, szervezői, első lakosai, sőt évszázadokon át vezetői magyarok voltak, mint azt az irányunkban barátságos érzelmeket éppen nem tápláló Jorga is lojálisan elismerte.[7] Így a magyar személynévi eredetű Bacau-Bákó, és Agiud-Egyed, vagy Jaşi-Jászvásár és Huşi.[8] Nemcsak elnevezést adott tehát át a magyarság déli szomszédainak, nemcsak intézményt állított eléjük példának, hanem maga is cse-

[3] Téglás G.: Szászváros. Magyar Nyelv II (1906), 123. l.

[4] Alexics Gy.: Csángó. Magyar Nyelv IX (1913), 349. l. — Treml, L.: Die ungarischen Lehnwörter im Rumänischen. Ung. Jahrbücher IX (1929), 285. l.

[5] Tagányi K.: Karácsonyi új magyarázata a polgár szó eredetéről. Magyar Nyelv V (1909), 158. s köv. l.

[6] Jokl, N.: Die magyarischen Bestandteile des albanischen Wortschatzes. Ung. Jahrbücher VII (1927), 55. l.

[7] Geschichte des rumänischen Volkes im Rahmen seiner Staatsbildungen. Gotha, 1905. I. k. 158. s köv. l.

[8] Alexics i. h.

lekvőleg hozzájárult a városi élet meggyökereztetéséhez. Ilyen tevékenységre azonban csak akkor van mód, ha a nép otthon, néptalaján, ahonnan kisugárzódik az új életforma, ismeri, őrzi és fejleszti a város intézményét.

A szakadék, amely a német történettudomány felfogása és a fenti tény között tátong, áthidalhatatlannak látszik. A szerint a magyar városok német eredetűek, sőt német jellegűek, e szerint a magyarság már a középkorban városokat szervez az országhatárokon túl. Valójában mégsem kibékíthetetlen az ellentét. Mindössze azzal a már említett ténnyel kell számolnunk, hogy a XI. század állapotai lényegesen mások voltak, mint a két-háromszáz esztendővel későbbiek. Erre azonban elsősorban a magyar történettudománynak kell gondolnia, nem várva mástól a kezdeményezést. Mindenekelőtt a közkeletű, hagyományszerűen átöröklődő nézeteket kell revideálnia, hogy teljes pártatlansággal megvizsgálva a forrásokat, egyszersmind függetlenítve magát az idegen szellemű közhelyektől, megállapíthassa a valóságot. Mily sok lehetőség van erre, azt elég Szeged és Dés példájával illusztrálnunk.

Szegedet Schünemann Konrád messze a többi magyarországi város mögött állónak mondotta. Bizonyára azért is, mert úgy vélte, hogy lakói nem valamennyien voltak németek.[9] Dést pedig a hazai németség teljesen a magáénak tartja. Másképen ugyanis nem volna megérthető, hogy az erdélyi szászok hatalmas forráskiadványa, a Zimmermann—Werner-féle Urkundenbuch, középkori történetüknek ez a mintaszerű corpusa miért tartalmazza a város levéltárában őrzött valamennyi oklevelet. A közfelfogásnak az oklevéltár szerkesztői azzal is kifejezést adtak, hogy mindenütt a legcsekélyebb aggodalom nélkül „dési németeknek" fordították le a latin szöveg „hospites de Deesvar" kifejezését.[10] Annyira gyenge alapokon nyugszanak ezek a megingathatatlanul szilárdnak látszó nézetek, hogy szinte gyermekjáték kimutatni téves voltukat. Helytelen a feltevés, hogy a „hospes" szó a XIII—XIV. században még mindig külföldről bevándoroltat jelentene. Társadalmi állapotot kifejező terminus technicus ez, nem pedig származásra utaló. Nemcsak Szegeden és Désen, hanem általában egész Magyarországon, mint azt az Árpád-kori társadalmi viszonyokkal foglalkozó kutatás régen tisztázta, Kolozsvár esetében pedig éppen az imént Makkai László talpraesett cikkében erőteljesen és meggyőzően hangsúlyozta.[11] De miért is következnék egyetlen — 1247-ből származó — királyi oklevélnek „hospites" szavából, hogy Szegeden németek éltek a középkorban? A polgárok, akiknek nevét fenntartották emlékeink, magyarok, s nincs nyomuk németeknek abban a terjedelmes tizedlajstromban sem, amely a város valamennyi XVI. századeleji lakosának nevét megörökítette. Bármily hosszú idő 250

[9] Schünemann i. m. 27. l.

[10] Pl. I. k. 166., 193/4., 297., 373. l. stb.

[11] Társadalom és nemzetiség a középkori Kolozsváron. Kolozsvári Szemle, 1943.

esztendő, mivel éppen ezt a kort Szeged a béke nyugalmában élte át, egyes németeknek még mindig fel kellene tűnniük, ha őseik ott állottak volna a város bölcsőjénél. Dés esetében pedig igen korai adatok adnak cáfolatot, úgyhogy itt az argumentum ex silentio-ra sem kell hivatkoznunk! A város határainak XIII. századi leírásában ugyanis a helynevek közt németet nem találunk. Gyertyános, Káld, Mélyséd, Bálványkő, Likoshatár stb. neveket a határoknak csak magyar környezet, magyar lakosság adhatott.[12]

Az adatok azonban nemcsak arról tanúskodnak, hogy magyarok voltak két, egymástól oly távol eső városunknak középkori lakói, hanem azt is kiolvashatjuk belőlük, hogy gazdaggá tudták tenni lakóhelyüket. A vagyon, a jólét ugyanis megállapítható az adó nagyságából. Ha tudjuk, hogy a XV—XVI. század fordulóján a királyi kincstárnok összeállításában Buda, Pest, Kassa és Szeged 2000—2000 forintot jelentettek, míg Esztergom 400, Bárfa 700, Eperjes 500 forinttal szerepeltek,[13] akkor nem állíthatjuk, hogy Szeged elmaradt volna a többi mögött. Ellenkezőleg: a legjelentékenyebbek közé tartozott! Ugyancsak nagysága mellett tanúskodnak egyházi intézményei. Mátyás korában két plébániatemploma volt — Szt. Demeter és Szt. György tiszteletére szentelve —, holott ugyanakkor[14] Besztercén csak egy, de nem hiányoztak belőle a dominikánus és ferences zárdák, valamint két kórház sem, egyikük a nélkülözők védőszentjéről, Szt. Erzsébetről elnevezve.[15] Igaz, Szeged kiterjedése nagyobb, mint más, hasonló népességű városoké. Alföldi jellegű, mert lakossága nem tömörült annyira össze, mint a fallal szűk térre szorított hegyvidéki városokban. A kőben szegény Alföldön a falakat palánk helyettesítette, azt pedig könnyű volt kitolni s így tágas belsőségeket hagyni a házak mögött a városban, kényelmesen elhelyezkedni. A folyóágak, árokrendszerré összefogva, a palánk-erősségekkel elegendő védelmet nyujtottak a szinte szigetszerű emelkedéseken élő és építkező lakosságnak. Szeged külsejében nem hasonlított a városok megszokott típusához, de hogy ipara fejlett volt, arról XVI. századeleji lakosainak foglalkozása tanúskodik. Ahol 21 kovács, 25 szűcs, 33 varga, 49 szabó mellett 9 kőfaragó, 7 ötvös, 6 borbély, valamint fésűgyártók, nyergesek, szíjgyártók, kötélverők stb. éltek,[16] ott a piacokon szélesebb vidék lakossága megtalálhatta a szükséges iparcikkeket.

De nemcsak jellegükben és lakosságukban magyar Szeged és Dés, hanem eredetükben is. Oly várostípusba tartoznak, amelyre nem jellemző sem az ispáni székhely városfejlesztő szerepe, sem a kereskedő konzorciumok tudatos városalapító elhatározása. Egyi-

[12] Zimmermann—Werner I. k. 85. l.; Szabó T. A.: Dés helynevei. Erdélyi Tudományos Füzetek 101. sz. Turda, 1937. 4. l.

[13] Történelmi Tár, 1880. 168. l.

[14] Teutsch, Fr.: Geschichte der evangelischen Kirche in Siebenbürgen. Hermannstadt, 1921. I. k. 149. s köv. l.

[15] Reizner J.: Szeged története. Szeged, 1899. IV. k. 54. l.

[16] U. a. III. k. 450. l.

kük sem volt ugyanis királyi megyei központ, másrészt pedig nemcsak multjukból hiányzik a gazdag, idegen eredetű és nyelvű kereskedőcsoport, hanem alaprajzukból is a szabályos piactér, amely köré szokták felépíteni házaikat a patriciusok. Dés mai főtere ugyan elég tágas, de annyira hozzátapad az északi részét elfoglaló, dombon épült plébániatemplomhoz, hogy másodlagos volta azonnal szembetűnik, Szeged belvárosában pedig piactérnek nyoma sincs. A vásár, a kereskedelem itt azon a téren bonyolódott le, amely a királyi vár és a belváros közt terült el. Ott, ahol a Tiszán keresztül a túlsó parttal a legalkalmasabb az összeköttetés: a régi átkelő révnél, a mai közúti híd fejénél. A házak itt, a belváros szélén, arccal a vár felé fordultak.[17] Benne tehát a polgárok nem ellenséget láttak, amelytől félni vagy óvakodni kell, hanem védelmezőt.

Ez a jelenség azért figyelemreméltó, mert a kereskedővárosok minden erejükkel szabadulni igyekeztek az úri hatalomtól és függéstől; a közvetlen földesúri joghatóságtól éppen úgy, mint az uralkodók képviselőinek ellenőrzésétől. Tipikus példa erre Nürnberg, amely, mint oly sok más társa, a fejedelmi várnak hátat fordítva és befelé nézve, topográfiailag is az ellenkező irányban fejlődött, terjeszkedett. Nálunk pedig valósággal szabállyá lett, hogy az ispáni székhelyek mellett keletkezett kereskedőtelepek nemcsak függetlenítették magukat egykori pártfogóiktól, hanem továbbmenve, az erődítményeket is birtokukba vették. Sopron tehát éppen úgy megszerezte, királyi adományból, az egykori ispáni várat, mint Kolozsvár. Főleg az utóbbi árulja el mai alaprajzával is, mily nélkülözhetetlennek találta a német polgárság, hogy magára maradva éljen. Az egykori Óvár, az ispáni székhely mellett, azon kívül települt meg a hatalmas, négyszögletű piactér körül a német kereskedőelem a XIV. század elején — korábbról nincsenek róla emlékeink — s azután a régi városrészt hatalma alá vonva, beleolvasztva szervezetébe, oly sikeresen eltakarta, hogy a mai német történészek nem is veszik észre és a város életét így őseik megjelenésétől datálják.[18] Sőt még Budának, ennek a királyi elhatározással tervszerűen és tudatosan alapított kereskedővárosnak is első német lakói óvatosan nem a vár szomszédságában kezdtek építkezni, hanem plébániatemplomuk, a mai koronázótemplom és az előtte elterülő piactér körül. Ezt közrefogva és a királyi palotától annyira elhúzódva, hogy a XIV. század folyamán e között meg a német lakosságú városmag között magyar városrész épülhetett föl a mai Dísztértől délre, a Szent György-tér környékén s részben a tér helyén is.[19]

[17] Varga J.: A középkori Szeged. Szegedi Szemle IV (1931), 21. sz.

[18] Lang, G.: Die Nationalitätenkämpfe in Klausenburg im ausgehenden Mittelalter. Die Entdeutschung einer mittelalterlichen Stadt des Südostens. München, 1941.

[19] Gárdonyi A.: Buda középkori helyrajza. Tanulmányok Budapest multjából IV (1936), 70. l.

Ily példák láttára kétszeresen feltűnő Szegednek és a királyi várnak bensőséges kapcsolata. A polgárság itt nem ellenfelét látta az utóbbiban, amellyel szemben legalább is bizalmatlannak kell lennie, s nem törekedett kikapcsolni olyformán, hogy az erődítmény birtokosa lesz. Magatartása korántsem az autonómia, a függetlenség iránti érzékellenség jele. A város teljesen mentes maradt a várnagy hatalmától. Ez a XIV—XV. században ismételten Csongrád vármegye főispáni tisztét viselte[20] — úgy látszik, a két méltóság szorosan összekapcsolódott —, azonban a város felett semmiféle hatalmat sem gyakorolt. Nincs egyetlen olyan adat sem, amelyből gyámkodásra lehetne következtetni, mintha a város nem lett volna teljesen ura szabad elhatározásának. Az egyetértés Szegeden is, Désen is abban leli magyarázatát, hogy mindkét város eredetét, sőt későbbi virágzását a királyi váraknak köszönhette. Ezek ugyanis sókamarák székhelyei voltak s azért épültek fel, hogy a védelmet biztosítsák a sóadminisztráció és a raktárak számára. Mindkét vár azon a helyen, amely a környéknek a természettől legvédettebb pontja. Szegeden közvetlenül a Tisza mellett, oly kanyarulatnál, ahol zátonyok, szigetek nem keletkezhetnek, Désen pedig egy kiemelkedő dombháton, amelynek oldalai meglepően meredekek s csak egy irányban, a templom, a piactér felé lejtősödnek. A városok mintegy elismerve a várak kimagasló jelentőségét, már csak mellettük fejlődtek ki, épültek fel, jórészt annak a kedvező helyzetnek a kihasználásával, amelyet a sófuvarozás, a hajóra rakás, illetőleg Szegeden a kirakás s a só beszerzésére távoli vidékekről összesereglő emberek áruszükségletének kielégítése, a fokozatosan erősödő ipar és kereskedelem biztosított. Egyenletes fejlődésről lévén szó, a magyar lakosságból várost fejlesztő, ipart és kereskedelmet folytató réteg akadálytalanul kiemelkedhetett. Egyáltalán nincs tehát szükség arra, hogy a következetesen csak dési és szegedi *magyarokról* tudó oklevelek mellett feltételezzük oly adatok elveszését, amelyek németekről szóltak volna. Mindkét város színmagyar környezete, kedvező földrajzi helyzete — az egyik sóbánya szomszédságában, a Szamos mellett és fontos útvonalak találkozásánál, a másik a Maros torkolatánál —, a királyi hatalom által kifejlesztett adminisztrációs szervezet központjává válása olyan tényezők, amelyek magukban is alkalmasak, minden külföldi beavatkozás nélkül, biztosítani a várossá fejlődés feltételeit.

Mindez azonban akkor lesz világos, sőt magunk is csak akkor szabadulunk meg a tarthatatlan nézetek nyomasztó súlyától, ha rendszeresen foglalkozunk városaink eredetével. A mód, ahogyan ezt eddig tettük, amikor az egyes városok multjának feldolgozására törekedtünk, számtalan példa tanúsága szerint, nem bizonyult alkalmasnak. Éppen az eredetre vonatkozólag ugyanis alig van

[20] Pl. 1358-ban Héderváry Miklós. Orsz. Levéltár, Dl. 38,175. (Újhelyi család levéltára.)

egy-egy város történetében adat s ezek magukban nagyon nehezen szólaltathatók meg. Csak akkor nyujtanak felvilágosítást, ha más városok multjának hasonlóképen töredékes adatok alapján megismerhető részleteit mint analógiát segítségül hívjuk, szerfelett vigyázva arra, hogy az egyforma fejlődésű városokat hasonlítsuk össze. Egy-egy helyi monográfus elé azonban erejét felülmúló feladatot tűznénk ki, ha megkívánnók tőle, hogy ismerje fel városának és a többi magyarországi, netán európai város fejlődésében észrevehető egyezéseket. Ilyen kívánalmaknak még a komoly törekvésű helytörténészek sem tudnának eleget tenni s még kevésbbé azok a dilettánsok, vagy üzleti szempontok szerint dolgozó áltörténészek, akiknek káros tevékenységét a kritika oly sokszor, de eredménytelenül megrótta. Városaink eredetének kutatása komolyabb és becsvágyóbb historikusok feladata kell, hogy legyen, a mód pedig az egyes várostípusok megállapítása s leírása lehetne.

Úgy látszik ugyanis, hogy az eredetet illetőleg nálunk külön csoportba tartoznak éppen azok a városok, amelyek ispánsági székhelyből alakultak ki s közülök megint jellegzetes irányú fejlődést vettek azok, amelyek egyházmegyei (érsekség, püspökség) központok, illetőleg káptalani székhelyek lettek. Az összehasonlítással nemcsak kölcsönösen áthidalhatjuk a multjukban feltáruló hiányokat, hanem a különbségeket is megérthetjük, ha mintegy mérlegre vetjük a külső tényezők súlyát. Ha pl. azt látjuk, hogy Sopron fejlődése egészen más irányt vett, mint Győré, noha mindkettő ispánsági székhely volt s az ispáni várnak mindkettő polgárai a király elhatározásából birtokosai lettek, akkor könnyű megállapítani, hogy Győr lemaradásának oka az egyházi földesúri joghatóság alá kerülése lett. Külön csoportba sorozhatók azután a váraljai telepek, a suburbiumok, amelyek a XIII. századtól kezdve felépülő lovagvárak aljában, tehát főleg hegyes vidéken, földesúri faluból, iparostelepből nőttek ki és uraik támogatását, privilégiumszerző pártfogását élvezték fejlődésük folyamán. Megint más jellegű csoportba tartoznak azok a városok, amelyeket vállalkozó szellemű kereskedők céltudatosan és tervszerűen alapítottak meg oly földrajzilag alkalmas pontokon, amelyekről az áruk forgalmát és cseréjét a legelőnyösebben ellenőrizhették s közvetíthették. Ismét más jellegűek — felesleges magyarázni — a bányavárosok.

Az efféle kategóriák felállításával közelebb jutunk az államhatalom törekvéseinek, az uralkodók egyéni elhatározásait túlélő általános érvényű gazdaságpolitikai célkitűzéseknek megértéséhez is. Amíg ugyanis Bártfa monográfusa a tényből, hogy városa 1402-ben Zsigmondtól árumegállítójogot nyert, arra következtethetne, hogy a polgárok szerezték meg maguknak az értékes kiváltságot, addig, ha figyelembe veszi, hogy ugyanazon a napon Sopron, Nagyszombat, Pozsony és Lőcse is ugyanilyen privilégiumot

nyert,[21] bizonyára általánosabb keretek közé helyezettnek látná problémáját. De más vonatkozásokban is lépten-nyomon feltűnnének oly jegyek, amelyek azt igazolnák, hogy egyes városcsoportok életében bizonyos fejlődési fokok a lakosok elhatározásától függetlenül, mintegy automatikusan következtek be; a külső világ — állam és társadalom tevékenysége, a földrajzi helyzet és korviszonyok — hatása alatt. Mindezek a vonások nemcsak az egyes városcsoportok jellegét emelnék ki, hanem elhatárolnák azokat a külföldi hasonló típusoktól is.

Annyira magától értetődő, annyira természetes kutatási eljárás a városoknak csoportokba osztása s multjuknak ezek szerinti tárgyalása, hogy az a külföldi, főleg a német történetirodalomban már meg is kezdődött. Ami azonban magyar vonatkozásban történt, nem mondható szerencsésnek. Nem a specifikus magyar jegyek szolgáltak ugyanis az osztályozás kiindulópontjául, hanem a városalaprajz, illetőleg a piactér és a hozzákapcsolódó úthálózat. Tehát annak a megállapítása volt a cél, hogy mely városok főtere téglaalakú, melyeké négyzetes vagy orsóformájú stb. Mint ahogyan ezt egy rendkívül szorgalmas német kutató, H. Weinelt nagyterjedelmű tanulmányában is látjuk, amely a Délkelet-Európa történeti művelődésével foglalkozó legelőkelőbb német folyóiratban, a müncheni Südost-Forschungen-ben jelent meg,[22] az igen érdemes szlovákiai művészettörténésznek, Mencl Václavnak „Szlovákia középkori városairól" írt pompás kiállítású munkájára támaszkodva.[23] Weinelt rendező elve a távolálló előtt túlságosan mechanikusnak tűnik fel, a valóságban azonban távolról sem az. Közismert ugyanis, hogy a szabálytalan, kusza úthálózat a falusias település velejárója, a szabályos piactér pedig, amelybe széles, nagy utcák torkolnak, a tervszerűen alapított városra jellemző. Nyilvánvalóan a városok ily szempontú osztályozása is rávezethet egyes jellegzetes csoportok elhatárolására. Abba a hibába sem esett bele Weinelt, amelyet G. Treiber követett el, mintegy másfél évtizede, csaknem diszkreditálva hazai tudós köreink előtt a városalaprajz-kutatást. Ez a brassói szász mérnök ugyanis városaink mai térképét vizsgálva állapította meg azok egyes részeinek alapítási idejét s így bizony megesett, hogy Nyiregyházának oly városnegyedeit jelentette ki XI., XII. századi, természetesen német eredetűeknek, amelyek csak a XVIII. század végén keletkeztek. A közderű, amely Treiber fejtegetéseit kísérte, amidőn boldogult Györffy István cáfolatából[24]

[21] Házi J.: Sopron szabad királyi város története. Sopron. 1921. I/1. k. 267. l.; Iványi B.: Bártfa szabad királyi város levéltára. Budapest, 1910. I. k. 8. l.; Fejérpataky László Zsigmond-kori oklevéltára.

[22] Deutsche mittelalterliche Stadtanlagen in der Slowakei. Ein Beitrag zur ostdeutschen Volkstumsgeographie. Südost-Forschungen (Hrsgg. v. Fr. Valjavec) V (1940), 315. s köv. l., VI (1941), 463. s köv. l.

[23] Středověká města na Slovensku. Bratislava, 1938.

[24] Nyiregyháza és Debrecen településformája. Föld és Ember IX (1929); újabb kiadása: Magyar nép, magyar föld. Budapest, 1942. 221. l.

azok ismeretesek lettek, csak azért nem tette nevetségessé az egész kutatási irányt, mert Györffy hazai anyag- és problémaismeretével, erős reális érzékével, a XVIII—XIX. századi térképekre támaszkodva felfedezte számunkra az alföldi kertes várost, s ezzel gyönyörű példát mutatott, miként lehet és kell gyümölcsözően értékesíteni a külföldi kezdeményezéseket s azok módszertani elveivel magyar eredményeket kibontakoztatni.

Weinelt erős történeti érzékű kutató, mégha munkássága magán is viseli a nyelvészi egyoldalúság bélyegét. Két nagyobb önállóan megjelent könyve címével is mutatja ezt. Az egyik ugyanis a középkori szlovákiai német írásnyelvről szól, a másik pedig az iglói városi jegyzőkönyv kiadása, a forrásnak nyelvi szempontból való értékesítését mutatja.[25] Párját ritkítóan szorgalmas tudós; két-három év alatt szétszórtan és a legkülönbözőbb folyóiratokban — Zeitschrift für Mundartenforschung, Schlesisches Jahrbuch, Deutsches Archiv für Landes- und Volksforschung, Zeitschrift für Erdkunde — bocsátott közre tanulmányokat, valamennyiben a szlovákiai németség történetének egyes részleteit világítva meg. Az újfelfogású német kutatógárdában, amelynek nálunk O. A Isbert és H. I. Beyer a legismertebb képviselői, kétségtelenül ő a legképzettebb szlovákiai szakér.ő.[23] Bár nem történész, Treiber hibáinak megismétlésétől mintegy biztosította Mencl könyve, amely kitűnő, jól áttekinthető térképvázlataival a megrostált anyagot készen hozta eléje, úgyhogy valósággal csak a rendszerezés maradt megoldandó feladatul. Ha mégsem érthetünk egyet eredményeivel, az — ezek szerint — nem a metódusról vallott felfogás különbségében leli magyarázatát. Nem is azt kifogásoljuk, hogy Szlovákiáról szólva, 1940-ben Kassát, Rozsnyót, Rimaszombatot is megárgyalja. Az érzelgős rekriminációkon túl vagyunk. Az első világháború előtt nehezen tudtuk elviselni, hogy Budapestet a művelt Nyugat gyakran összetévesztette Bukaresttel. Ma mindegy számunkra, hová számítja barát vagy ellenség városainkat; fontosnak a tényleges állapotot tartjuk. Egyszerűen azzal magyarázzuk Weinelt állásfoglalását, hogy az alapul vett Mencl-féle munka, a komáromi tárgyalások előtt jelenvén meg, említett városainkat Szlovákiához tartozóknak tekintette.

Az a főkifogásunk — de ez azután annál súlyosabb —, hogy Weinelt előre megfogalmazott tézistől befolyásoltatta magát, sőt szinte úgy látszik, annak igazolására írta tanulmányát. Ez pedig, mint már az első sorokban nyiltan meghirdeti, így hangzik: Nincs kétség, hogy a szlovákiai városok alapítói németek voltak, szlovákok és magyarok itt várost nem teremtettek. Ennyire leegyszerű-

[25] Die mittelalterliche deutsche Kanzleisprache in der Slowakei. (Arbeiten zur sprachlichen Volksforschung in den Sudetenländern. H. 4.) Brünn u. Leipzig, 1938; Das Stadtbuch von Zipser Neudorf und seine Sprache. München, 1940.

[26] Munkásságának kritikájára vonatkozólag l. Fügedi E.: A Felvidék településtörténetének újabb német irodalma. Századok, 1941. 405. s köv. l.

sítve a kérdést, most már az a főprobléma számára, hogy a német lakosság honnan került a városokba: Flandriából vagy Bajorországból, Sziléziából vagy az Elba vidékéről. Erre a területre nem követjük már őt, mert — őszintén megmondhatjuk — a magyar történeti kutatást nem túlságosan érdekelheti, hogy a középkori németség mely tájakról vándorolt be. Amennyire fontosnak tartjuk felderíteni, hogyan élt hazai németségünk a magyar környezetben, miként vett részt az államtól reá bízott vagy rótt feladatok elvégzésében s a magyarsággal milyen kulturális meg érzelmi kapcsolatai alakultak ki, annyira lényegtelen számunkra, hol is volt a feltételezhető őshaza. Nem is kísérjük végig Weinelt fejtegetéseit, amelyek során az egyes városi oklevelek német nyelvéből az ú. n. Kanzleisprache-ból megállapítani igyekszik a polgárok eredetét. Egy megjegyzést azonban el nem hallgathatunk: Az efféle következtetéseket szerfelett bizonytalanoknak tartjuk. Tudjuk ugyanis — éppen a németbirodalmi várostörténeti irodalom tett rá figyelmessé, közelebbről pedig Eschenloernek, a Mátyás-kori Boroszlóról szóló krónikaírónak életrajzi adatai —, hogy a XV. században a városok jegyzők gyanánt szívesen alkalmaztak távoli vidékről valókat, olyanokat, akiknek nem voltak rokoni kapcsolataik új munkahelyük polgáraival. Valóban azt is találjuk, hogy pl. Sopron Ernst Konrád nevű nótáriusát, aki azután ügykörét 1419-től két évtizedig látta el, Bécsből szerződtette.[27] Igen valószínű, hogy nemcsak Sopronban és a Németbirodalomban, hanem a felvidéki városokban is hasonló volt a helyzet. Ebben az esetben azonban a nótárius által kiállított oklevelek, valamint a jegyzőkönyvek stílusát és hangjelölését semmiképen sem tarthatjuk az egész városra jellemzőnek. Csak akkor, ha feltételezhetnők, hogy a sziléziai jegyző Pozsonyba vagy Bártfára kerülve, azonnal hozzáidomította helyesírását megbízóinak a kiejtéséhez. Mivel erre nincs módunk, azt hisszük, korántsem oly magától értetődő a XV. századi feljegyzések nyelvezetéből a városok németségének eredetére következtetni, mint Weinelt teszi.

Megjegyzésünkkel, ismételjük, csak hangsúlyozni óhajtjuk, milyen szemszögből tekinti Weinelt a felvidéki városokat. Történetfelfogása a német népi, amelyet áttüzesít a lelkesedés, sőt a rajongás fajának kultúrafejlesztő képességei iránt. Tehát a multról szólva nem tagadja meg a jelent s nem leplezi, hogy a jövőnek dolgozik. Ezért csap át oly gyakran, dolgozatának címe ellenére, a XIX. századba, sőt napjainkba, ezért keresi a mai szlovák és magyar városokban a német nyomokat s jegyzi fel pl. a Selmecbánya melletti Steplitzhof temetője németnyelvű sírfeliratait, köztük az 1907-ben elhúnyt Kocsis Teréziáét is. Ugyanezért lelkesíti néptársait a kitartásra s ígéri nekik, hogy örökre vége azoknak az időknek, amelyek elődeik beolvadásának voltak tanúi. Nyilván

[27] Házi J.: A soproni polgárjog megszerzésének története. Soproni Szemle, 1941. 264. s köv. l.

ugyaninnen az elégikus hang, amelyen számbaveszi egyes városok német lakosságának elfogyását és összeállítja a veszteségek lajstromát.* S minden bizonnyal ezért hisz alaptézisének helyességében, ezért nem engedi hozzáférkőzni a kétség árnyékát sem. Pedig talán érdemes lett volna meggondolnia, hogy a lelkesültség, amellyel valamennyi felvidéki város német eredetét vallja, a hangulat hullámvölgyében éppen az ellenkező végletbe csaphat át. Tételét ugyanis meg is lehet fordítani. Ha egykor minden, ami városi élettel összefüggött, t. i. az egyházi intézmények, a gazdasági munka irányítása és szervezése, polgári művelődés német jellegű volt s terheit német emberek hordozták, vajjon nem a belső gyengeségnek, az opportunizmusnak, a küldetéstudat, sőt a hivatásérzet teljes hiányának volna a bizonysága, hogy a műveltségnek ez a magas fokán álló nép oly gyorsan elerőtlenedik és beolvad magyarba, szlovákba? Weinelt persze az okot egy sokat emlegetett külső körülményben, a „magyarosításban" jelöli meg, ezzel azonban a pesszimista hangulatot el nem oszlathatja. Joggal kérdezhetné ugyanis egy hű német önmagától: Vajjon csak annyira volna erős a népi öntudat, hogy egy idegen államhatalom kényszere gyorsan renegátokká tud tenni ezreket és ezreket?

Úgy látszik, magának a német népnek az érdekeit is az szolgálja, aki az igazság leplezetlen feltárására törekszik, tekintet nélkül arra, hogy pillanatnyilag tetszetős-e az vagy sem, fel tudja-e használni eredményeit a napi politika vagy sem. Ha tehát mi, nem óhajtva délibábokat kergetni, a valóságot keressük a multban is, abban a meggyőződésben, hogy csak így tudjuk az erőnknek megfelelő célokat magunk elé tűzni, bízunk abban, hogy kritikai megjegyzéseink minden oldalon helyeslésre fognak találni, mégpedig az egymásra utalt mindhárom nép: a magyar, a német és a szlovák érdekében egyaránt.

Kertelés nélkül kijelentjük tehát: Weinelt alaptézisét saját előadása számtalan példával cáfolja. Tapolcsányról (Topoltschan) bevallja, hogy „korai története éppen úgy homályba van burkolva, mint népi története", sőt „németsége későbbi sorsáról sem tudunk még semmit sem", s azt is elismeri, hogy Vágújhely (Waag-Neustadtl) „német alapítóinak származása és sorsa ismeretlen". Ennek ellenére mégsem kételkedik, hogy mindkét város alapítóinak a németeket tartsa, alaprajzukról pedig, mivel a bajor törzsterület igen erős népi befolyásterületén feküdtek, bajor részvételt olvasson le. Ugyanezt az ellentétet látjuk Rimaszombat esetében (Gross-Steffelsdorf). „A környék egykori német népiségéről egyáltalán nagyon keveset tudunk", vallja be, de az 1270-i hospeseket mégis

* Érthetetlen, miért ütközött meg Weinelt egyik régebbi állításunkon, hogy a teljesen magyarrá lett németek gyarapodást jelentettek a magyarság számára. Végre is, ha oly értékesek voltak ők, hogy a németség szempontjából eltűnésük megsiratni méltó veszteség, akkor talán mégsem lett volna illő, ha mi meg kivetnivaló, a magyarságra káros, hasznavehetetlen elemeknek bélyegeztük volna meg. utólag, őket.

németeknek tartja s azután azon tépelődik, hogy vajjon bajoroknak vagy sziléziaiaknak nyilvánítsa-e őket. Hasonló a helyzet Liptószentmiklósnál: „A német városalapítókról egyáltalán semmit sem tudunk, sem származásukról, sem elszlovákosodásukról." Azonban már 1508-ban a liptószentmiklósi csizmadialegények szlovák szabályokat nyernek, „amiből következik, hogy a szlovákság ekkor már túlsúlyban volt". Ez a három mondat világítja meg a legélesebben Weinelt elfogultságát. Annyira sziklaszilárd bizonyosság számára, hogy egy téglalapalakú piacteret csak németek tudnak kifejleszteni, hogy az adatok teljes hiánya sem ejti gondolkozóba s eszébe sem jut feltételezni: Az 1508-i szlovák nyelvű szabályzat annak a bizonysága lehet, hogy a városka lakói kezdettől fogva — nem németek.

Ugyanez az elfogultság értelmeztet vele a németségre kedvezően határozatlan adatokat és takar el szeme elől olyanokat, amelyek teóriája ellen szólnak. Valószínűleg nem az egyetlen példa erre Turócszentmártonról szóló fejtegetése. „A német négyzetes alaprajzú csoportba" osztja be, bár már közel áll egy másik típushoz, a piacutcáshoz. Multjából kiemeli, hogy faluból fejlődött ki, hiszen a „szentmártoni németeket" 1340-ben királyi privilégium juttatta Korpona jogához, amiből következik, hogy az alsómagyarországi bányavárosokkal voltak kapcsolataik. Másrészt azonban szálak fűzték őket Teschenhez, bár a keletsziléziai németek kis számban költözhettek csak be. „A németprónai német népsziget és az egykor német város, Zsolna közelében, tehát jellegzetesen keletsziléziai hatáskörben fekszik" — ez a végső megállapítása semmi kétséget nem hagy fenn, kiket tart a város alapítóinak. A rideg valóság ezzel szemben az, hogy az 1340-i kiváltságlevél hospeseket, nem pedig németeket említ. Másrészt a városka valamennyi ismert bírája, esküdtje, lakója a középkorban szláv nevű. A megye történetével foglalkozó magyar munka húsz év előtt magától értetődően felsorolta az okleveles adatokat,[28] amelyek szerint 1375-ben a város bírája „Petrus Zubor" volt, mellette pedig Stewko és Nedelkó fiai, meg Mikouc szerepeltek, 1368-ban pedig Viaska fia István, 1477-ben Emrisskowich Miklós, 1491-ben Hostensky Miklós nevű polgárok éltek, s ugyanez a munka utal arra, hogy a város lakosságának első teljes névsorában, az 1557-iben mindössze háromnégy németes hangzású akad (Slosser, Krunch). Mivel lehetetlen feltenni, hogy egy németek által alapított vagy akárcsak kifejlesztett város oly hamar elveszítse német lakóit, ezek hiányából Weineltnek rá kellett volna jönnie, hogy teóriája tarthatatlan. A magyar munka azonban elkerülte figyelmét, ami érthető, de aligha menthető. Egyébként Turócszentmárton szlovák monografusa, P. Florek, újabban előkerült okleveles adatokkal még kétségtelenebbé tette, hogy a középkorban nem éltek a városkában németek. 1384-ben ugyanis a bírót Hanko-nak hívták, a névszerint felemlí-

[28] Turóc megye kialakulása. Budapest, 1922. 64. s köv. l.

tett esküdtek pedig Niczko, Madya, Magdolenicz, vagy 1437-ben Mazak Bertalan és Buczkay György nevű polgárokkal találkozunk, míg 1469-ben Osskeriss János a bíró, Oczczen Lőrinc és Sliwka György az esküdtek.[29]

Joggal merül fel ezek után a kérdés, hogy vajjon csak ebben az egyetlen egy esetben bizonyul tarthatatlannak Weinelt teóriája? Annyi kétség támadt futólagos szemlénk folyamán, hogy azt hiszszük, felelnünk sem kell. Néhány ellenvetésünk tüzetes bírálat nélkül is kétségtelenné teszi, hogy a sematizáló eljárás, amely tisztán német munkának tulajdonítva minden felvidéki város megalapítását és felvirágoztatását, mintegy a németség belső ügyének tekinti ezek csoportokba osztását, a történeti valóságtól annyira eltávolít, hogy nincs is vele mit kezdenünk. Korrektúra gyanánt nem tudunk mást ajánlani, mint a tények figyelembevételét, sőt tiszteletét. Értsük meg, hogy a pozsonyi német polgárság érdeme nem lesz csekélyebb, ha a város erődítményének kiépítését nem egyedül az ő munkájának, áldozatkészségének tulajdonítjuk, hanem elismerjük, hogy egy magyar várjobbágy család és a pilisi ciszterci apátság is résztvett abban egy-egy torony felhúzásával. Továbbá a város kialakulását fogjuk megérteni, ha nem hallgatjuk el, hogy Pozsony egykor királyi várispánsági székhely volt. Hasonlóképen Vágújhellyel kapcsolatban sem elég csak arra utalni, hogy fontosságáról az ágostonrendi prépostság tanúskodik, hanem meg kellene említeni, hogy ezt az egyházi intézményt a földesúr, Stibor vajda alapította. Azt sem tudjuk megérteni, hogy mire való tagadni, eldisputálni vagy hallgatással mellőzni, hogy Kaschau neve a magyar Kassa személynévből alakult s mert az a névadási mód, hogy a személynév magában lett helynévvé, általában a tatárjárás előtt dívott, Kassa településének kezdetei magyar környezetbe és a német betelepülés előtti korba nyúlnak vissza? Hasonlóképen Leutschau vagy Preschau esetében, amelyek neve ugyancsak magyar. Lőcséé ugyanis a Laurentiusnak megfelelő magyar Leu-ből kicsinyítő képzővel alakult Leucsá-val azonos,[30] Eperjesé pedig a jól ismert magyar köszóval.[31] Vagy mit érünk el azzal, ha nem vesszük tudomásul, hogy Tyrnau magyar környezetben kelt életre s lett Nagyszombattá, jelezve nevével is, hogy szombati vásártartási privilégiuma, királyi adomány volt fejlődésének elindítója, a határához csatolt magyar falvak, mint Szill, Magyarád, pedig táplálója? Ugyancsak tanácsos volna a német nyelvészeknek azt is megszívlelniök, hogy Modorról már régóta tudjuk Melich János magyarázatából, hogy neve szintén magyar személynévvel azonos.[32]

[29] Florek, P.: Turčiansky Sv. Martin v stredoveku. 1941. 142. s köv. l.

[30] Melich J. magyarázata, Magyar Nyelv XVIII (1922), 188. l., XXI (1925), 283. l. V. ö. Fekete Nagy A.: A Szepesség területi és társadalmi kialakulása. Budapest, 1934. 183. s köv. l.

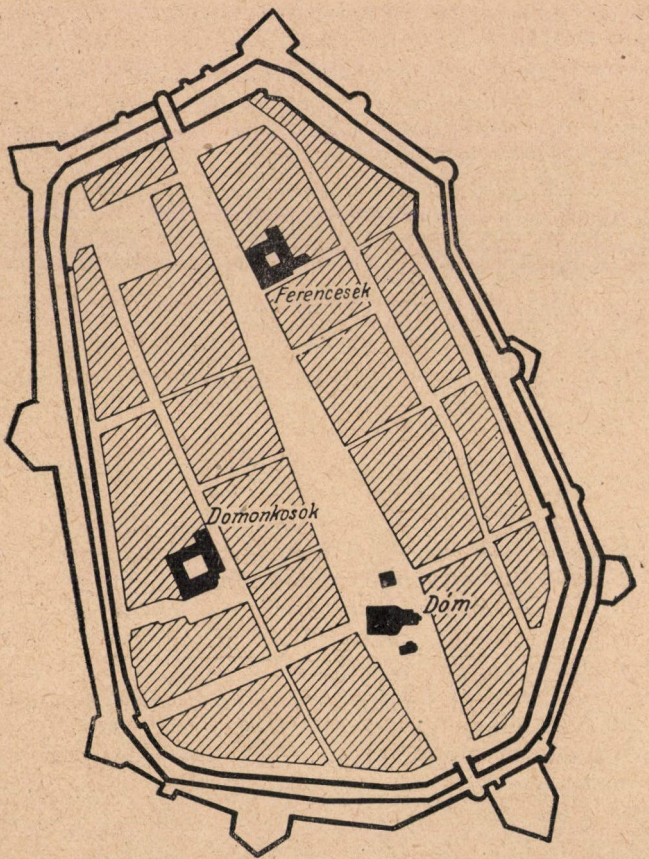
[31] Magyar etymológiai szótár. I. k. 1584. l.

[32] A honfoglaláskori Magyarország 371. l., Magyar Nyelv XV (1919), 4. l.

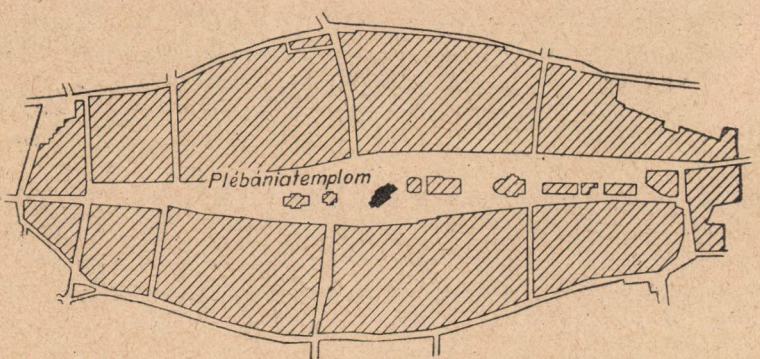
Arra sincs szükség, hogy a legegyszerűbb városias települési formát, amelyben a főutca lesz piaccá és az élet ütőerévé, oly jellegzetesen németnek tartsuk, hogy mások mint német származásúak által való kialakítását fel se merjük tételezni. A legcélravezetőbb volna, mint már bevezetőben ajánlottuk, számolni azzal a lehetőséggel, hogy a XIII—XIV. században a magyarság sok mindent meg tudott már tenni, amihez három évszázaddal korábban még nem volt kedve. Korántsem vonjuk kétségbe a városalapítások, a kereskedő-konzorciumok tudatos elhatározásának nagy jelentőségét, Fr. Rörignek Lübeckről és a Hansáról festett megkapóan élénk rajzai után a tagadás botorság volna. Úgy véljük azonban, hogy az eddiginél inkább tekintetbe kellene venni a várossá fejlődhetés folyamatát, valamint a körülményt, hogy az átalakításban, fejlesztésben nemcsak németek vehettek részt. Éppen Mencl ábrái és Weinelt fejtegetései győzhetnek meg arról — akaratuk ellenére —, hogy Kassát és Iglót párhuzamba kell helyeznünk, ha meg akarjuk érteni legszebb felvidéki városunk keletkezését.

Igló egyetlen hatalmas, széles utcából áll, tengelyében, a központban, a szabadon álló plébániatemplommal, míg Kassán a teljesen hasonló főutcán kívül egy-egy vele jobbról és balról párhuzamosan futó utca határozza meg a belváros, tehát a legrégibb városrész alaprajzát. Aki, mint Weinelt is, Kassát német alapítású városnak tartja, abba a csoportba osztja be, amelyre az orsóformájú, „zárt Angermarkt" a jellemző s mert Eperjes, Kisszeben, Homonna hasonló jellegű, külön „kassai típusról" szól, vonzó feladatnak tartva keresni a kapcsolatot Nagyszombattal, Trencsénnel, Besztercebányával, Bakabányával, távolabb pedig a rokonságot a délnémet várostípussal. Főérve azzal a feltevéssel szemben, hogy a város falusias telepből fejlődött ki, az alaprajz szabályossága. Mintha csak egyszerre öntötték volna ki, éppen oly gondos előkészülettel, „szigorú tervszerűséggel" állapítva meg a főutca alakját, mint akár a keletnémet városokban a centrális, szabályosan négyszögletű piacteret. De vajjon így volt-e? A két párhuzamos utca, amely az összekötő közökkel a város szerkezetét oly áttekinthetően tisztává teszi, nyilvánvalóan később keletkezett, mint a főutca. Mégpedig olymódon, hogy a főutcai házak telkeinek túlsó felét is beépítették, amint a lakosság száma megnövekedett. Az időpontra vonatkozólag a dominikánusok megtelepedése nyujt felvilágosítást. Ez a XIII. század második felében, talán inkább vége felé történt.[33] Éppen mert ekkor már nem volt hely számukra a központban, megkapták a baloldali párhuzamos utca külső oldalán ma is birtokukban lévő hatalmas telküket. A ferencesek egy évszázaddal

[33] Harsányi A.: A domonkosrend Magyarországon a reformáció előtt. Debrecen, 1938. 81. l.

1. Kassa a XVII. században.

2. Igló piactere (Mencl után).

később[34] a főutcán jutottak hajlékhoz, ez az utcarész azonban — mint már Mencl igen helyesen megjegyezte — később csatlakozott a régihez. Újabb eredetét a plébániatemplom, a mai dóm fekvése is valószínűsíti. Nehéz volna ugyanis megérteni, hogy a város déli részében helyezik el alapjait, ha az egész főút helyét egyszerre jelölik ki a városalapítók. Sokkal valószínűbb, hogy ez a piacút, a város magja eredetileg északra sem nyúlott távolabbra, mint dél felé, úgyhogy a templom nemcsak tengelyében, hanem mintegy központjában is volt. E szerint a város, első kiterjedésében, a mai belvárosnak csak déli részét foglalta el, sőt ennek is csak közepét. Nem lehetett fallal körülvéve, mivel a két párhuzamos utca, amely a telkek külső szélén utólag alakult ki, egyenesen fut, holott ha városfal helyén keletkezett volna, oválisan meg kellene hajolniok, akár mint a valóban ott haladó, következő utcapárnak. Azt ugyanis lehetetlen feltennünk, hogy az első órában oly hatalmas területet öveznek fallal az alapítók, hogy azon belül később a dominikánusok telke, templommal, kolostorral, gazdasági épületekkel kényelmesen helyet kaphatott.

Kassának így kihámozható ősi települése, hosszú és széles piacutcájával, falak nélkül miben sem különbözik Iglótól. Ez pedig nem alapított város, mint latin és német neve: Nova villa (1268), Neudorf bizonyítja. *Falunak* hívták, mert eredetileg az volt s csak a XIV—XV. század fordulóján fejlesztették lakói várossá. Bizonyára nem szorul magyarázatra, hogy tudatosan *várost* alapító kereskedő vagy vállalkozó konzorcium nem érte volna be a szerény villa-Dorf névvel. De ha Igló szinte a szemünk láttára lesz faluból várossá, miközben — magától értetődően — főutcája északi és déli irányban meghosszabbodik, vajjon miért lett volna más az eredete és fejlődése a vele alaprajzilag megegyező Kassának? Természetesen addig a fokig, amíg itt a párhuzamos utcák ki nem alakulnak. Ha emlékezetbe idézzük, hogy Kassa neve magyar eredetű, akkor még kevésbbé fogadhatjuk el a német városalapítás gondolatát. Sokkal hihetőbb, hogy egy útmenti kétsoros település, amely a legáltalánosabb falutípusok egyike[35] s amely neve szerint magyar lakosságú volt, fejlődött, német bevándorlók tevékenysége során, de a magyar elem részvételével, fokozatosan várossá. Hamarabb, mint Igló és túlszárnyalva azt jelentőségben és kiterjedésben egyaránt.

Helyzetünk nem könnyű, amikor közkeletűvé lett, szinte dogmává csontosodott felfogással szemben adunk hangot meggyőződésünknek. Főleg az a körülmény jelent nehézséget, hogy Kassa esetében a magyarság szerepéről szóló korai írásos emlékeket, mivel a kezdetek még az oklevélszegény időszakba nyúlnak vissza,

[34] Karácsonyi J.: Szt. Ferenc rendjének története Magyarországon 1711-ig. Budapest, 1923. I. k. 122. l.; Wick B.: Kassa története és műemlékei. Kassa, 1941. 299. l.

[35] Helbok, A.: Deutsche Siedlung. Wesen, Ausbreitung und Sinn. Halle, 1938. 23. l.

éppen olyan kevéssé tudunk felsorakoztatni, mint akár a németségéről az ő történetírói. A magyarság városfejlesztő, sőt alapító munkájára vonatkozólag, elismerjük, a Kassáról szóló magyarázat nem tekinthető bizonyítéknak. Ilyen gyanánt egyetlen olyan város multja sem alkalmas, amelyben a középkor folyamán németek éltek. Minden esetben felmerülhet ugyanis a kétely, hogy hátha éppen a német elem végezte el a munka oroszlánrészét. Oly várost kell tehát keresnünk, amelynek színmagyar volta igazolható, másrészt pedig oly időben alakult ki, amelyben okleveleket viszonylag nagy számban írtak. Egyik ilyen városunk Miskolc.

A vidék, ahol keletkezett, a magyarságnak a honfoglalás alkalmával megszállott, legősibb települési tájainak egyike. Neve eredetileg szélesebb területet, a Miskolc nemzetség szállásföldjét jelentette, a Tapolca vizétől a Sajóig terjedőleg. Itt több falu, így Csaba, Mályi, Tokaj, Szirma, Nyék alakult ki s ezek önálló telepekké fejlődése után korlátozódott a Miskolc név a nemzetségi központra, a téli szállásra. Ez még a XIV. század közepén is éppen úgy földesúri joghatóság alá tartozott, mint bármelyik más jobbágyfalu a környéken. Temploma is, mivel a földesurak alapították, magaslaton, az Avas-hegyen, tehát nem a házak között épült fel. Sőt urai 1347-ben megszerezve felette a pallosjogot, az uralkodóhoz fűző közvetlen kapcsolatát is megszakítják. Lakóinak munkakedve, szorgalma azonban már ekkor érvényesül: a termékeny domboldalakat szőlőkkel ültetik be s így a mezőgazdálkodásnak a középkorban elérhető legmagasabb színvonalára emelik. Mégis 1360-ban, szőlőinek jövedelmezősége ellenére, értékben elmarad a gömöri Rimaszécs mellett.[36]

Változást sorsában Nagy Lajosnak az az intézkedése hozott, hogy 1364-ben földesuraival, a Szécsiekkel elcserélte dunántúli birtokokért. A király nem Miskolc megszerzésére törekedett s nem is arra gondolt, hogy az önálló fejlődés útján elindítsa. A borsodmegyei Éleskővár és több falu közt Miskolc csak az egyik cseretárgy, a cél pedig, a király szavai szerint, a diósgyőri váruradalom kikerekítése. Diósgyőr ugyanis az uralkodó kedvenc tartózkodási helye, illő tehát, hogy közvetlen szomszédja is királyi birtok, ne pedig magántulajdon legyen. Miskolcból annyira nem szándékozott Nagy Lajos várost fejleszteni, hogy semmiféle kiváltságban sem részesítette. Annál nagyobb a lakosság érdeme, hogy támogatás nélkül is felküzdötte magát. Felismerte, hogy mint királyi uradalom tartozéka, bár a várnagy közvetítésével, mégint kapcsolatba került az uralkodóval s élt az alkalommal, hogy a XIV. század végén a nagyobb telepek, a magánföldesúri hatalom alatt állók is, városias igazgatási szervezet formájában, tehát bírót és esküdteket választva, intézhetik ügyeiket.

Amíg a XIII. században alapított városok mindjárt megalakulásuk percében nagy kiváltságok birtokosává lesznek, addig Mis-

[36] Fertály L.: Miskolc az Árpádok korában. Miskolc, 1928. 43. s köv. l.

kolc lépésről lépésre haladt előre, minden kedvezményért áldozatokat hozva. Jellemző erre a mód, mint szerezte meg első kiváltságát, a vérbíróságot, a pallosjogot: serénységével és áldozatkészségével érdemelte ezt ki, amelyet 1395-ben a török háborúra kivetett adó beszolgáltatásában tanúsított. Az egész országra kiterjedő vámmentességet, a beszállásolás, az ú. n. descensus terhének elhárítását, a szőlőknek a hegyvámtól mentesítését, a polgárság alatt álló rétegnek, a zsellérségnek a diósgyőri várnagy adóztató hatalma alól kivonását, az ugyancsak a várnagy által követelt fuvarozás, robot megszüntetését, vagy a zöld viaszpecsét használatának jogát mind esetenként, királyi rendeletekkel érte el. Hasonlóképen biztosította a középkori városok féltve őrzött kiváltságát, hogy területén senki, még egyházi testület se mérhessen ki bort. A városi önállóság egyéb nélkülözhetetlen jegyeit pedig külön felhatalmazás nélkül, a szokásjog alapján szerezte meg. Így a kegyúri hatalmat, a plébánosválasztás jogát. Fokozatosan jutva a városi kiváltságok birtokába, nem volt oly nagy privilégiuma, amilyeneket más város részére az alapításkor megtelepedő konzorcium eszközölt ki. Amíg vitás esetekben Zólyom vagy Körmöcbánya felmutathatta a királyi oklevelet s reá hivatkozva háríthatta el az illetéktelen tényezők beavatkozását, addig Miskolc vezetősége 1503-ban, a főúri reakció városellenes korában, azzal volt kénytelen mentegetődzni, hogy elődeinek gondatlansága miatt nincsenek kiváltságlevelei s így csak a szokás tanúskodik igaza mellett.

De éppen a városalapító privilégiumnak a hiánya igazolja, hogy a falusi telepet várossá lakosságának szorgalma tette. Igaz, a szerencse is kezére játszott. Mivel Nagy Lajos halála óta a diósgyőri uradalom a királynék ellátására szolgáló birtokok közé tartozott, Miskolcot nem fenyegette a veszély, hogy valamelyik főúr adományul kérve, magánföldesúri várossá teszi, bár viszont ugyanekkor küzdenie kellett a távollévő királynét helyettesítő várnagyok beavatkozása ellen. Magában azonban ez a védettség nem lett volna elegendő Miskolc felvirágoztatására. A királynéknak sok más birtokuk volt, amelyek hasonló körülmények között nem lettek városokká. Éppen velük szembeállítva tulajdoníthatjuk Miskolc kifejlesztését a lakosság érdemének.

Ez a lakosság pedig színmagyar. A XIV. század végétől kezdve névszerint ismert bírái, esküdtjei, egyes polgárai kivétel nélkül magyarok. Pl. 1389-ből Bakos István bíró, 1416-ból Bakos Miklós és Keleméry Albert esküdtek. 1458-ból Kazay Imre és Gombos Simon esküdtek nevei ismeretesek, s ugyancsak magyar nevűek a polgárok, akiket az 1548-ból fennmaradt tizedjegyzék sorol fel. Az idegen származású vezetőréteg teljesen hiányzik. A város magyar vidékről, főleg a környékről kapta utánpótlását, mint a családneveken kívül egy 1475-i eset is tanúsítja. Ekkor Kis Lőrinc miskolci lakos, aki egykor Szuhán volt jobbágy, elzálogosította ottani birtokát 3 forintért. Megvált tehát örökölt birtokától, egyelőre ideiglenesen, aligha kétséges azonban, hogy nem tért

vissza jobbágytelkére. A vezetőelem magyarságát egyébként nemcsak a bírák és esküdtek neve bizonyítja, hanem a katonáskodásra való hajlam is. A XV. század egyik tekintélyes családja, a piactéren háztulajdonos Herczeg-család volt. Tagjai közül János a város plébánosa, Lucia Miklós ötvösmesternek a felesége, Péter azonban katona, akit Zápolyai Imre mint familiárisát hadi érdemeiért jutalmazott meg. A katonáskodás jellegében lehetetlen bizonyos korszerűséget fel nem ismernünk. Kovács István, akinek testvére pap volt, Mátyás király seregében mint gyalogos kapitány szolgált, koronás urának, a bőkezű jutalmak szerint, teljes megelégedésére. Az akkor modern, új fegyvernemnek, az immár nem lovagi, hanem a landsknechtekhez hasonló gyalogságnak volt a képviselője Kovács, aki embereit talán éppen a városiak közül szedte össze. Legalább annak a Miskolczi Péternek a neve, aki felvette a zsoldot, de azután nem tett eleget kötelezettségének, ezt bizonyítja.

A vezető réteg, amely tehát papokat és katonákat egyaránt adott, az eredményből következtetve, érlelt a város fejlesz.éséhez s a polgári munkához is. Miskolc nagyságáról tanúskodik többkápolnás két plébániája, kórháza, a kereskedelemnek és iparnak fejlettségéről az egész országban érvényes vámmentességen meg céhszervezkedésen kívül a piactér, a kőházakkal övezett theatrum. Növekedéséről pedig az, hogy a XV. század közepén a „régi" Miskolc mellett új város keletkezik — ezé a második parókia —, ugyancsak magyar lakossággal, úgyhogy ettől fogva „utraque Miskolc" a város teljes neve. Az utóbb keletkezett új város feltehetőleg a falvakból nyerte lakosságát, önállósága azonban önludatról is tanúskodik. Nem eszköz a régi polgárság kezében, annak nem szolgája, hanem maga is részt nyer a vezetésben. Talán ezért hangsúlyozza az „újváros" különállását befelé s bizonyosan azért nevezi magát a XV. század végén szokatlan kifejezéssel „a gazdagok és szegények közösségének" (universitas civium et hospitum divitum et pauperum).[37]

Ha így, bár nem tüzetes fejtegetés során, hanem csak néhány utalással jelezve a fejlődést, bizonyossá lehet tennünk, hogy a XIV. század második felétől kezdve 100—150 év alatt a magyarság Miskolcon a politikai, társadalmi alakulás nyujtotta előnyöket éppen úgy kihasználva, mint azokat, amelyeket a vár és a jó földű falvak szomszédsága, meg a mellette elvonuló forgalmas útvonal jelentenek,[38] telepét várossá tudta fejleszteni, mégpedig minden vonatkozásban sajátosan magyar jellegűvé, akkor eleve valószínű, hogy máshol és máskor is sikerült városlakónak, sőt városépítőnek lennie. Nem elég azonban, ha erre vonatkozólag egyetlen példával

[37] Bárczay család levéltára. Fons II. fasc. XLIV. nr. 2. — Az előzőleg elmondott adatok Szendrei J. oklevéltárában (Miskolcz város története és egyetemes helyirata. Miskolc, 1890. III. k.)

[38] Schwendtner I.: Miskolc településföldrajza. Miskolc, 1935. 35. l.

beérjük. Miskolcot, Szegedet vagy Dést kivételnek nyilvánithatja az elfogult szemlélő. Valamennyi városunk keletkezését, fejlődését meg kellene vizsgálni, hogy csoportokba oszthassuk őket s azután leolvashassuk sorsukból, milyen a magyarság tevékenységének mérete. Az anyag, amely ma monográfiák formájában rendelkezésünkre áll, ilyen összehasonlításra, sajnos, nem ad alkalmat. Jószándékú emberek irták azokat, példaadó munkájuk nevelő, öneszméltető hatását nagyra értékeljük, azonban el nem hallgathatjuk — annál kevésbbé, mert közismert tény ez —, hogy a lényegen igen sokszor bámulatosan átsiklottak. Nem megróvásképen, hanem csak a feladat nagyságát jellemezve említjük meg, hogy Vác keletkezéséről, középkori fejlődéséről szinte semmit sem tudunk, noha a városnak két odaadóan szorgalmas monográfusa is volt. Egyikük, Karcsú Antal Arzén az 1880-as években kilenc kötetben dolgozta fel multját, a másik pedig, a nemrég elhúnyt Tragor Ignác egy hosszú élet szabad óráit áldozva fel, egymásután adta ki Váccal foglalkozó tanulmányait és könyveit. Mily jellemző azonban, hogy a szintézisnek szánt „Vác történeté"-ben (1927), noha az ábrák közt a Bécsi Képes Krónika miniatűrjeitől a XX. századi polgármesterekig megtaláljuk Bocskay, Rákóczi, Széchenyi, Kossuth arcképeit, vagy a XVII. századi várostromos metszetek reprodukcióit, hasztalan keressük a városalaprajzot. Hogyan is tudnók így kijelölni, hol volt a középkori „civitas Waciensis Hungaricalis" és hol a „Theutonicalis"?

Mennyire más a német várostörténeti irodalom! Ez éppen napjainkban mutatta meg, milyen rendszeres előtanulmányok állanak rendelkezésére s azokból az összehasonlításhoz szükséges, a szintetikus várostörténet megírására alkalmas anyagot egységes szempontok szerint rendezve, mily teljességben tudja összefoglalni. Az 1933-i varsói történettudományi kongresszus egyik szakosztályának elég volt hangot adni a vágynak, mennyire hasznos volna megteremteni az összehasonlító európai várostörténet műveléséhez a feltételeket s 1939-ben már megjelent E. Keyser szerkesztésében a „Deutsches Städtebuch" első hatalmas kötete.[39] Ez Északkelet-Németország — beleértve Sziléziát is — valamennyi városának multjából tartalmazza a legfontosabb települési, gazdasági, közigazgatási, nemzetiségi, műveltségi stb. adatokat; 20—20 pontban oly áttekinthetően elrendezve, hogy azok szinte szuggerálják a nagy egységek szerinti vizsgálódást. Máris látszik, hogy a még hátralévő három kötet megjelenése után hasonlíthatatlanul pontosabban meg lehet majd ismerni pl. az egész német gazdasági élet fejlődését, a népesség számának koronkinti alakulását, vagy a városok keletkezésének körülményeit, mint arra eddig az egyes monográfiák adatainak általánosításával alkalom adódott. S mindez verejtékes munka nél-

[39] Deutsches Städtebuch. Handbuch städtischer Geschichte. Hrsgg. v. E. Keyser. Im Auftrage der Konferenz der landesgeschichtlichen Kommissionen Deutschlands mit Unterstützung des Deutschen Gemeindetages.

kül érhető el, mert a vállalkozás munkatársai és vezetője egyrészt gazdag irodalomra támaszkodva, másrészt ott, ahol az eredeti forrásanyaghoz kell visszanyúlni, szakemberek közreműködését véve igénybe, válogatják össze a „közös nevezőre hozott" adatokat, pl. a lakosság számára vonatkozókat mindenütt lehetőleg ugyanazon évekből. Semmi kétség, a vállalkozás el is fogja érni célját: A városok története a nép történetének része lesz így s a nagy munka szellemi és anyagi istápolójának, t. i. a multat kutató helytörténeti bizottságoknak, meg a jelenért dolgozó város-szövetségnek (Gemeindetag) kézfogása megmutatja a jól megszervezett munkálkodás előnyeit.

A mi monografiáinkban — nem említve, hogy sok városunkról még elavult munkák sem szólanak — éppen az eredet kérdésének megértéséhez szükséges támpontok nem találhatók meg. A hiányok érthetők: Az elsősorban számbajövő középkori adatok nem lelhetők fel a városok levéltáraiban, másrészt pedig a lényeg felismeréséhez az írói jószándék magában nem elégséges. Közismert, hogy városaink középkori levéltárai, éppen magyarlakta vidékeken, szinte teljesen elpusztultak. Nemcsak székesfővárosunk levéltárára jellemző, hogy 1541 előttről néhány oklevél található csak benne, hanem ugyanilyen, sőt még rosszabb a helyzet Aradon vagy Pécsen, Veszprémben vagy Győrött, Egerben vagy Sárospatakon, Esztergomban vagy Szombathelyen, hogy csak a legjelentékenyebbeket említsük. Az a történetíró, aki városának monográfusa szeretne lenni, éppen ott nem talál tehát forrásanyagot, ahol él, hanem arra kényszerül, hogy a töredékesen fennmaradt, az egész országban szélszóródott egyes okleveleket összeszedegesse s azután a cserépdarabokból próbálja rekonstruálni a multat. Ehhez azonban tömérdek idő, nagyon sok fáradozás és az anyagi javak bősége szükséges. Akad, aki rászánva mindezt, talán szokatlanul megértő városi vezetőségtől is támogatva, vállalkozik a sysiphusi munkára. Mint Szendrey János, aki valóban egész életét szentelve Miskolc történetének, öt hatalmas kötetben feldolgozta azt, hivatali állásánál fogva is módjában lévén a budapesti nagy levéltárak anyagát átbúvárolni. De még ő sem juthatott hozzá minden középkori oklevélhez, így a gr. Dőry és a Bárczay család levéltárában őrzött igen becses darabokhoz sem, pedig ezek segítségével sok vonatkozásban természetszerűleg lényegesen tisztább képet alkothatunk magunknak a fejlődésről, mint azok alapján, amelyeket megismerhetett. Van-e azonban jogunk másoktól is elvárni, hogy éveket töltsenek el a levéltárakban s azután tömérdek fáradozás eredményéül néhány oklevélszöveggel térjenek haza? Mert hogy a relatív teljességet mily nehéz elérni, s hogy mennyire a sok tízezer középkori oklevél mindegyikét kellene kézbe venni, arra talán elegendő két utalás: Bizonyára senki sem gondolná, hogy fontos szegedi oklevél lappang a Kubinyi család árvaváraljai levéltárában, a Gyulai Gaál családéban pedig Désre találunk adatot. Azonban ha oly sok idő és pénz állana városi monográfusaink rendelkezésére,

mint amennyiük nincs, akkor is joggal kérdezhetjük: Szabad ma, mikor minden téren a racionális munka a jelszó, mindkettőt elvégeznünk? Bizonyára nem! De ha szükséges elvégezni a technikai kutató munkát, mert a végső eredmény, amelyet az összképből a magyarságra vonatkozólag le akarunk vonni, önmagunk megismerése és a világ felvilágosítása szempontjából egyaránt fontos, akkor meg kell találnunk a semmittevés és az energiafecsérlés két véglete közt a józan középutat.

Nagyon sokat jelentene városaink eredetének, az alapítók nemzetiségének tisztázása érdekében, ha legalább azokat az okleveleket ismernők, amelyeket a városi hatóságok állítottak ki. A XIV. században ugyanis szokásos volt, hogy a bíró és az esküdtek névszerint megnevezték magukat s mert a nagyobb városokban ilymódon — a jogügyleteket kötő polgárokon kívül — 13 nevet közöl velünk egyetlen oklevél a vezetőrétegből, ennek jellege, összetétele vagy átalakulása többé-kevésbbé megvilágosodik. Mivel az efféle okleveleket könnyű felismerni, elég hamar rendelkezésünkre állhatnának a lajstromok, amelyek valamennyi városi kiadvány levéltári jelzetét az évszámmal együtt feltüntetnék. Ha csak a Nemzeti Múzeum s az Országos Levéltár különböző gyüjteményeiben és családi levéltáraiban lappangó anyag ily kijegyzések formájában át volna tekinthető, már megindulhatna a tulajdonképeni történetírói kutató munka, a problémák feszegetése. Mindezt pedig elérhetnők olymódon, hogy nem kétszáz történész tékozolja el — a mai ütemben dolgozva természetesen néhány évszázad alatt — idejét, hanem egy-két fiatal kezdő ugyanennyi év, sőt talán csak hónapok alatt.

Mindez azonban, noha mai munkamódszerünk mellett megoldhatatlan feladatnak látszik, csak az első lépés lehetne. A továbbiakban szükséges volna a várostörténeti kutatás specialistáivá kiképezni elsősorban az egyetemről imént kikerült fiatalok közül az alkalmasokat, másrészt pedig azokkal az idősebb érdeklődőkkel is, akiket részben hivatásuk, részben kedvük városuk történetíróivá avat, tehát a levéltárnokokkal és tanárokkal megismertetni az újabb irányokat, a modernebb felfogást, hogy ilymódon teljesértékű munkát végezhessenek. Ha az orvosok, évtizedes prakszisuk ellenére, hasznosnak találják, hogy évente Balatonfüreden vagy a Királyhágón túl, az Erdélyi Múzeum Egyesület vándorgyűlésein megjelenve, megismerkedjenek az újabb kutatások eredményeivel, vajjon miért éppen a levéltárnokok és a historikusok tartoznának a tudósok azon fajtájába, amelynek felesleges a tanulás? Ma a legelemibb hibákat követik el jónevű várostörténészeink, olyanok is, akiknek tucatnyi könyve jelent meg. Kevesen szereztek közülük tudomást pl. arról, hogy az 1405-i decretum nem ruházta fel a városokat az országrendiséggel, vagy hogy egy falu vagy mezőváros azzal még nem lett valódi várossá, ha a „civitas" névvel illették. Pedig a várostörténet problémái sokkal bonyolultabbak, semhogy megismerésük útját-módját még az is könnyen megtalálhatná,

aki állandóan figyelemmel kíséri a külföldi beláthatatlanul nagyméretű irodalmat.

Mindebből önként következik, hogy szükség volna olyan intézményre, amely a várostörténeti kutatás technikai részét racionálisan megszervezve, egyszersmind a polgárság multjával foglalkozóknak lehetővé tenné, hogy az eredményes és modern vizsgálódási módszerekkel is megismerkedjenek. A tudós körök véleménye szerint a legalkalmasabb intézmény erre a kutatóintézet. Nem csodaszer, de mégis a legmegfelelőbb — legalább is nem tudunk különbet —, hogy a munka tervszerűen irányíttassék, az ugyanazon problémákon töprengők pedig gondolataikat kicserélve s a felesleges munka elvégzésétől egymást megkímélvé, közel kerüljenek egymáshoz. Ilyen magyar várostörténeti intézetet máshol, mint Budapesten, el sem képzelhetünk. A gondolatot, hogy legyen ilyen intézmény, a közelmultban már fel is vetette Kelényi B. Ottó főkönyvtárnok, bizonyára azon tapasztalatok hatása alatt, amelyeket a megjelenőben lévő nagy budapesti várostörténeti monográfia szerkesztése közben szerzett. Teljes mértékben helyeseljük tervét, hogy az intézet a fővárossal, még ha nehéz is megtalálni az együttműködés módját, szervezetileg szoros kapcsolatban legyen. A kooperáció elfogadására fővárosunkat saját kárán szerzett tapasztalatai ösztönözhetik. Oly tanulságosak ezek, hogy meg kell róluk emlékeznünk.

Még a legszebb békeidőben, 1912-ben elhatározta a főváros, hogy összegyüjteti a török hódoltság előtti életére vonatkozó irásos adatokat, s ha már saját levéltárában, mint mondottuk, 1541 előttről alig van oklevél, legalább másolatban elhelyezi ott mindazt, amit multjáról a hazai és külföldi levéltárakban szétszórva meg lehet találni. Az a meggondolás is vezette, hogy ilymódon lehetővé teszi a három testvérváros középkori történetének a megírását is. A munka azóta tervszerűen folyik, immár negyedik évtizede.[40] A legkitűnőbb, közismert levéltári szakemberek utazták keresztülkasul az országot, kutatták fel a legkisebb gyüjteményt is, nem hanyagolva el azonban a külföldi levéltárakat, mint a münchenit, nürnbergit vagy firenzeit sem. A sok fáradozással az eredmény azonban nem áll arányban. Igen jelentős okleveles adatok elkerülték ugyanis a kutatók, gyüjtők figyelmét. Korántsem azért, mintha nem jártak volna el kellő óvatossággal és lelkiismeretességgel. Ők figyelmesen átolvastak minden kis oklevelet, fürkészve, nincs-e budapesti vonatkozás bennük, és ha rábukkantak Buda, Pest vagy Óbuda nevére, szabályszerűen kijegyezték az adatokat. Teljes jóhiszeműséggel félretették azonban a többi ezernyi oklevél mellé azokat, amelyekben nem volt szó a három városról. Honnan is sejthették volna, hogy a gyüjtés körébe tartozik az az oklevél, amely egy bányakamaraispánról szól? Ahhoz, hogy felismerjék személyében az egyik budai család tagját, nemcsak paleográfiai és

[40] Ányos L.: Budapest székesfőváros oklevéltára. Századok, 1923/4. 669. l.

általános történeti ismeretek szükségesek, hanem Budapest középkori multjában való jártasság is.

A következő példa egymagában is igazolja, mily fontosak lehetnek a rejtve maradó adatok. Egyik családi levéltárunk 1357-i oklevele szerint ez évben Craczer Rudolf volt Zólyom megye főispánja és az árvai várnagy. Másrészt gazdaságtörténeti irodalmunk számon tartja, hogy 1350-ben Craterius budai polgár másodmagával a buda-esztergomi pénzverő- és bányakamara ispánja, „grófja" volt, 1361-ben és 1371-ben pedig Chraczer Frigyes ugyanezt a tisztséget Körmöcbányán töltötte be. Nem szorul bizonyításra, hogy a Craterius név Chraczer-nek az eltorzulása, annál is inkább, mert Chraczer Frigyes valóban budai polgár volt, sőt tagja a tanácsnak, amely akkor, a XIV. században, a város vezetését valósággal örökségszerűen tartotta a kezében. Ha most még figyelembe vesszük azt a pápai oklevelet, amely Chraczer Rudolfot budai származásúnak nevezi, akkor a róla szóló, első helyen említett adatról kiderül, hogy elsőrendű fontosságú Budapest története szempontjából. Azt bizonyítja ugyanis, hogy a budai polgárság elitje, amely élénk részt vett az ország gazdasági életének irányításában, magas közjogi méltóságoknak, mint a zólyomi főispánságnak is birtokába jutott. Olyan polcra emelkedve, amelyen egyébként a nagybirtok urai, a magukat bárónak nevező előkelők állottak.

Ahhoz azonban, hogy a főispánt megnevező oklevelet mint érdektelent sietve félre ne tegyük, az szükséges, hogy ismerjük a középkori Budapestnek a történetét. Vagyis — s ez volna a tanulság a jövőre — az anyaggyüjtő munkát, a kutatást nem lehet elválasztani a tulajdonképeni történetírói működéstől, mivel csak az ismerheti fel az egyes, látszólag jelentéktelen adatok fontosságát, akit érdekelnek a részletek, a problémák, aki maga is várostörténész. Tévesen gondolták tehát 1912-ben a kutatás megszervezői és elindítói, hogy a siker egyedül a pénzen fordul meg, s ha a legkitünőbb levéltári szakemberek vállalják a kutatás munkáját, a teljes forrásanyag előbb-utóbb együtt lesz. Utólag visszatekintve, eredményesebb lett volna már akkor megalapítani egy várostörténeti kutatóintézetet s ennek keretében olyan levéltári szakembereket kiképezni, akik életüket a polgárság történetének szentelték volna, azaz egyéni hajlamuk, tudásvágyuk és kedvük — csupa materiális tényezőtől független elem — hajszolta volna őket előre; az anyaggyüjtés és a problémák megoldása terén egyaránt. Egy-két órával többet dolgozva, sokkalta maradandóbb és többoldalú munkát végeztek volna. Mert pl. aki átlapozta Nürnberg városa leveleskönyveit, budai adatokat keresve, valósággal csak percekkel ült volna tovább az íróasztal mellett, ha mellékesen feljegyzi, melyik kötet melyik lapján van még szó Besztercebányáról, Nagyszombatról vagy Pozsonyról. Ma pedig, ha jegyzetei az intézetben volnának, azok alapján említett városaink multjának kutatói mentesülnének egy hosszú út fáradalmaitól és kiadásaitól.

Elődeinket nem okolhatjuk, ha nem a mi fejünk szerint, a mai kornak az emberi munka és idő értékéről vallott felfogásának megfelelően gondolkoztak. Viszont még a hagyományok tisztelete sem kényszeríthet bennünket, hogy azon az úton maradjunk, amelyen ők jártak. Főleg akkor nem, ha meggyőződtünk, hogy az nem vezet el a célhoz.

MÁLYUSZ ELEMÉR.

B E S Z Á M O L Ó K

A GÖRÖG-RÓMAI TÖRTÉNETÍRÁS AZ UTOLSÓ ÉVTIZEDBEN, KÜLÖNÖS TEKINTETTEL A MAGYAR KUTATÁSRA.

Az utolsó tíz-tizenöt év görög-római történetkutatásának rövid áttekintése során az első, ami felvetődik, a szempont, mely a tárgyalásra kerülő anyag kiválasztásának alapjául szolgál. Az ókortörténetnek az ókortudomány egyéb diszciplináival való szorosabb egybefonódása, továbbá magának az ókortudománynak a meghatározása körül tapasztalható bizonytalanság különösen szükségessé tenne olyan elvi állásfoglalást, mely ókortörténet és ókortudomány, történet és filológia viszonyát a tudomány mai állása mellett körvonalozná (Soltész J. kitűnő tanulmánya csak a klasszikafilológia módszertani kérdéseit elemzi Litteraria Hungarica I. 1941. 57. sk. A bizonytalanság jól látható Marót K. dolgozatában: A klasszikafilológia mai állása Magyarországon. Szellem és Élet könyvtára, U. s. 30. sz. 1943. Kolozsvár.) Ha ezt az állásfoglalást itt mégis elmellőzöm és beérem annak az előrebocsátásával, hogy az általános áttekintés szempontjává a szorosabb értelemben vett történeti jelleget állítottam, az azért történt, mert az ide kívánkozó módszertani kérdések tárgyalása túlságosan messze vezetne és inkább kívánkoznék klasszikafilológiai, mint magyar történettudományi folyóirat lapjaira. A főszempontot számomra az anyag kiválasztásánál — az előbb említetten kívül — nem a teljesség, hanem az ókortörténet legfontosabb külföldi kiadványainak bemutatása képezte, hogy megismertessem a módszertani szempontból jelentős irányokat és azt a szemléletet, mely a görög-római világ modern nagy rekonstrukcióit jellemzi. Hazai ókortörténet-kutatásunk ismertetésénél a történettudomány szélesebb területeire is figyelmet fordítottam, amennyire erre lehetőség nyílt. Ez viszont — a cikk terjedelmének adottsága miatt — a felsorolt munkák érdem szerinti méltatása elé vont korlátokat.

Görög történet.

A modern tudományos történetkutatás általános képét tekintve, bizonyos ellentét tapasztalható e területen a részletkutatások és az egybefoglaló művek felfogása és jellege tekintetében. Amilyen szembetűnő egyrészről a részlettanulmányok gazdagsága, a történeti anyagnak a segédtudományok révén történt nagyarányú bővülése, a szorosabb értelemben vett filológiai természetű forrásanyagnak korszerű kritika útján a történeti kutatás számára történt megfelelő előkészítése, annyira feltűnő más oldalról a szintetikus műveknek a

mult nagy összefoglalásaihoz mérten felfogás és módszer tekintetében mutatkozó csekély előrehaladottsága. A megelőző korszak nagy történeti összefoglalásai, a kritikai felfogású K. J. Beloch és az egyetemes szemléletű Eduard Meyer hatalmas alkotásai sokkal nagyobb hatással voltak korunkra, semminthogy hatásuktól egykönnyen szabadulhattak volna az utódok. De ha a túlzó kritikai irány fel is tűnik még a részletkutatások nagy tömegében,[1] számtalan tanulmány tanúskodik a mellett, hogy a társadalom-, gazdaság-, vallástörténet stb. kérdései fokozott érdeklődésre tartanak számot és ezen a területen az összefoglalások éppen nem ritkák.[2]

A régi utaktól való elszakadás a legszembetűnőbb a görög vallástörténeti kutatóknak egy csoportjánál,[3] mely azóta is a heves kritikával mitsem törődve folytatja munkáját, a görög vallásról eddig kialakult nézetek alapvető revízióján át.[4] A görög történet szintézisei azonban csak lépésről-lépésre haladnak előre a modern történetszemlélet átvételében és nehezen mondanak le az előző korszak örökségéről, mely a kritikai jelleg mellett a politikai történet domináló szerepét jelentette. A franciák összefoglaló művei felfogásban teljesen

[1] Áttekintések az utolsó idők tudományos görög történeti irodalmáról: Th. Lenschau: Bericht über Griechische Geschichte Bursians Jahresb. Bd. 244. 1. sk., 253. 100. sk., 259—262. 209. sk., 279, 143. sk. Paul Cloché: Histoire grecque Revue historique 167, 1931., 85. sk., 170. 1932., 236. sk., 190, 1940. 27. sk. Fr. Miltner: Bericht über das Schrifttum des Jahres 1939. zur Griechischen Geschichte Klio 33. (N. F. XV.) 1940. 245. sk., 35. (N. F. XVII.) 1942. 139. sk. I. Bericht über die Neufunde und Neuerscheinungen zur ägäischen und griechischen Frühzeit Klio 33. (N. F. XV.) 1940. 103. sk.; II. Bericht ... Klio 35. (N. F. XVII.) 1942, 116. sk. A görög feliratokra: H. Kasten: Fortschritte der griechischen Inschriftenforschungen. Burs. Jahresb. 261, 95; 279, 85. A papyrologiára l. Archiv f. Papyrusforschung. évfolyamait. V. ö. még A. Calderini: Manuale di Papirologia. Milano, 1938., K. Preisedanz: Papyruskunde und Papyrusforschung. Leipzig, 1933.

[2] V. Ehrenberg: Der griechische und hellenistische Staat (Gercke—Norden Einl. in die Altertumswiss. III. 3., 3. kiad.). Leipzig, 1932.

A régebbi görögség gazdasági és társadalmi életére alapvető: J. Hasebroek: Griechische Wirtschafts- und Gesellschaftsgeschichte bis zur Perserzeit. Tübingen, 1931; Egy modern közgazdász műve A. Andreades: Geschichte der griechischen Staatswirtschaft. Bd. I. Von der Heroenzeit bis zur Schlacht bei Chaironeia. Deutsch von E. Meyer. München, 1931. Az egész ókor gazdasági rajza: Fr. Heichelheim: Wirtschaftsgeschichte des Altertums I. (történeti rész), II. (irodalom). Leiden, 1938. A vallástörténetre alapvető: Wilamowitz Moellendorf: Der Glaube der Hellenen, 1931. Sam Wide und P. Nilsson: Griechische und römische Religion, Leipzig, Teubner, 1931. (Gercke und Norden: Einleitung in die Altertumswissenschaft. 4. Aufl. Bd. 2. H. 4.), M. P. Nilsson: Geschichte der griechischen Religion. I. Band. Bis zur griechischen Weltherrschaft. Handb. d. Altertumswiss. Hg. von Walter Otto. Fünfte Abt. II. Teil. I. Band, München, 1941.

[3] K. Reinhardt: Sophokles. Frankfurt, 1933; W. F. Otto: Dionysos. Mythos und Kultus Frankfurt a/M., 1933; u. a.: Die Götter Griechenlands. Frankfurt, 1934[2]. K. Kerényi: Apollon. Studien über antike Religion und Humanität. Wien, 1937. K. Kerényi: Die antike Religion. Eine Grundlegung. Amsterdam, 1940. Olaszul is: La religione antica nelle sue linee fondamentali. Bologna, 1940. V. ö. még E. Peterich: Die Theologie der Hellenen, 1938.

[4] V. ö. Martin P. Nilsson: Gnomon 1935. 177. sk. G. de Sanctis: Rivista di filologia 68. 1940. 199. sk., W. Otto H. Z. 163. 1941. 305. sk.

a mult hagyományai mellett tartottak ki[5] és csak elvétve tettek kísérletet a görögség szellemi arcának a megfejtésére, hogy megismerjék e nép halhatatlanságának a csodáját.[6] Az utolsó tíz év angol és amerikai tudományos munkássága inkább a görög történetbe való bevezetés szempontját tartotta szem előtt és nem törekedett arra, hogy túlszárnyalja a kontinenst.[7] Inkább az anyag bősége és a források biztos kritikája teszi értékessé a nagy olasz történész G. De Sanctis: A görögök története című művét,[8] mint szemléletének sokoldalúsága. De Sanctis, mint bevezetőben kifejti, politikai történetet akar írni; műve ugyan kétségtelenül több az események puszta előadásánál, de nagyon keveset árul el a görögség szellemi életéről.

Eduard Meyer nagy művének két újabb kötete, melyet a nagy ókortudós hagyatékából kiváló tanítványa H. E. Stier adott ki,[9] nem az egyetlen bizonyíték a mellett, hogy a nagy Mester univerzális ókorszemlélete tovább él. A Die Welt als Geschichte c. folyóirat az Eduard Meyer-féle szemlélet örökösévé lett, noha ennek a szemléletnek heves ellenzéke is akadt, Helmuth Berve kiváló ókortudós személyében. Berve az eddigi hagyományokkal szemben írta meg a görögség történetét tárgyaló művét,[10] mely kétségtelen fejlődést jelent az eddigi politikai színezetű szintézisekhez képest. Berve kutatja a görögség szellemét, de ennek a szellemnek elsősorban politikai és hatalmi alkotásait. Értékelésének alapja a politikai hatalom elnyerésére irányuló akarat és erő, az államalkotás és a hadviselés művészete, melyek mellett kevés megbecsülést élvez nála a kultúraalkotás békés műve. Természetesen a spártaiak iránt érez csodálatot és kevés megbecsülést „az elfajzott" athéniek iránt; ez a történetszemlélet lényegesen másképen ítéli meg a hellenisztikus kor civilizá-

[5] G. Glotz: Histoire grecque. Tome 2. La Gréce au 5e siécle. Paris, 1931. (Histoire génerale, Histoire ancienne 2 me partie.) G. Glotz (—Cohen): Histoire grecque. Tome 3. La gréce au 4e siécle. Paris, 1936. (U. a. sorozatban.)

R. Cohen: La Gréce et l'hellenisation du monde antique. Paris, 1934.

Az aegei kultúra szép rajzát adja P. Waltz: Le monde égéen avants les grécs. Paris, 1934; G. Glotz: La civilisation egéenne 2e ed. mise a jour par Ch. Picard, Paris, 1937.

[6] R. De Saussure: Le miracle gréc. Paris, 1939.

[7] B. W. Tarn: Hellenistic civilisation 2 London, 1930. M. L. W. Laistner: A history of the Greek World from 479 to 323 B. C. London, Methuen, 1936. D. M. Robinson: A short history of Greece. New-York, 1936. A. A. Trever: 1936. G. W. Botsford: Hellenic History (revised and rewritten by Ch. A. Robinson jr.). New-York, 1939.

[8] Storia dei Greci dalle origini alle fine del secolo V. Vol. I—II. Firenze 1939. Ld. W. Otto megjegyzéseit: Ein neues Werk zur griechischen Geschichte. H. Z. 163, 1941. 305. sk. és U. Karstedt bírálatát Gnomon, 1940. 241. sk.

[9] Eduard Meyer: Geschichte des Altertums. Bd. III. Der Ausgang der altorientalischen Geschichte und der Aufstieg des Abendlandes bis zu den Perserkriegen. Stuttgart, 1937. Bd. IV. 1. Bis zum Vorabend des peloponnesischen Krieges. Stuttgart, 1939. Ugyancsak H. E. Stier írta meg a Die Neue Propyläenweltgeschichte-ben a Geschichte Griechenlands und des Hellenismus-részt I. Bd. 175—272. l-on. Berlin, 1940.

[10] Geschichte der führenden Völker. 4. Bd. Helmut Berve: Griechische Geschichte. Erste Hälfte. Von den Anfängen bis Perikles. Freiburg in Breisgau, 1931; Zweite Hälfte. Von Perikles bis zur politischen Auflösung. Freiburg in Breisgau, 1933.

cióját, mint ahogyan azt a spirituális értékek iránti nagyobb megértés esetén várhatnók.

Berve eredeti szemléletű munkája mellett F. Taeger népszerű irányú műve[11] és U. Wilcken nagysikerű Görög történetének negyedik kiadása, mely az univerzális történetszemlélet jegyében íródott, voltak még megemlékezésre méltó jelenségei az utóbbi idők szintetikus természetű görög tudományos kutatásának Németországban.[12] Tulajdonképen nem szintetikus munka, de jövő szintézis mozaikjait tartalmazza azoknak a tanulmányoknak a kiadása, melyek Berve szerkesztésében a görög (és római) történet problémáit új szellemben dolgozzák fel.[13]

Hazai kutatás.

Az itt vizsgálat alá kerülő korszak görög történeti kutatásai egyenes folytatást jelentenek a multhoz képest, hiszen az általunk vizsgált időszak kezdetén dolgozó ókortörténészek munkássága jórészt az 1930 előtti időre esik. A politikai történetírás és a szociológiai kutatás jellemzi két legértékesebb görög történetkutatónkat, Heinlein Istvánt és Hornyánszky Gyulát. Heinlein István nagy kritikai éllel megírt dolgozatai legnagyobbrészt a megelőző korszakban jelentek meg s így ennek a dolgozatnak illetékességi körén kívül esnek. Rövid mesteri áttekintés után, melyet a perzsa háború korától a peloponnésosi háború kitöréséig terjedő idő politikai történetéről adott,[14] az ókori történetírók nesztora inkább a római történet felé fordult érdeklődésével.

Hornyánszky Gyula figyelme korán irányult a görögség társadalmi és kultúrtörténete felé és a szociológia szempontjait igyekezett érvényesíteni a görög történet területén.[15] A görögség társadalom-, állam- és kultúraalkotó erőinek, vallásában megnyilvánuló lelkiségének mélyen járó analízise jellemzi Görög történetét, mely halála miatt csak torzó maradt, de így is bizonysága szerzője sokoldalú történetszemléletének.[16] A görög szellemiség vizsgálata vonzotta Hornyánszky mellé a magyarnyelvű egyetemes történet szerkesztőjét, Kerényi Károlyt, az attikai hegemónia szellembirodalmának rekonstruálóját, aki K. Reinhardt, W. F. Otto és Altheim mellett a modern vallástörténeti irány legismertebb tudósai közé számít.[17] A görög vallásnak az az új ontológiai felfogása, mely az ő műveiben megjelenik, nemcsak a görög-római ókor teljesen új szemléletét teremtette meg, hanem új módszerekhez is fordult, melyek forradalmi változást jelentenek az ókorkutatás területén. Ennek az új

[11] F. Taeger: Das Altertum. Geschichte und Gestalt. I. 1939.

[12] U. Wilcken: Griechische Geschichte im Rahmen der Altertumsgeschichte 4. rev. Aufl. München u. Berlin, 1939.

[13] H. Berve: Das neue Bild der Antike. I. Bd. Hellas. 1941.

[14] Kurzer Überblick der politischen Geschichte der Griechen von den Perserkriegen bis zum Ausbruch des peloponnesischen Krieges. E. Ph. K. 61. 1937. 80—87.

[15] Görög társadalomrajz. Szeged, 1931. (Acta litterarum ac scientiarum regiae universitatis Francisco-Josephinae Sectio: philologica-historica Tom. III.)

[16] Egyetemes történet (kiadja a Magyar Szemle Társaság, szerk.: Hóman B., Szekfű Gy., Kerényi K.) I. 2. kiad.

[17] Egy. Tört. I.²

iránynak a jelentőségét az ókortudomány története szempontjából meghatározni ma még teljességgel lehetetlen.

Förster Aurél minket érdeklő munkássága kívülesik az általunk vizsgált korszak időbeli határán. Tanítványa, Szádeczky Kardoss Samu, aki első értekezésében a görög kolonizáció antik irodalmának az anyagát csoportosította, a régi görög történet felé fordult érdeklődésével.[18] Ugyanő egy másik tanulmányában a korinthosi gyarmatbirodalom szervezeti kérdéseit vizsgálva, revideálta U. Kahrstedt megállapításait és synmachia állapotát bizonyítja Korinthos és gyarmatvárosai között.[19] A régibb görög történet forrásaihoz vezet Harmatta János tanulmánya, mely Herodotos Skythikájának a forrásait vizsgálja és új adalékokat szolgáltat Herodotos és Hekataios viszonyához.[20]

Perikles és Demosthenes, a görög történet két nagyjelentőségű személyisége, akik iránt a tudományos kutatás érdeklődése egy percig sem csökkent, de alkalmasak arra is, hogy rajtuk keresztül a nagyközönség figyelme a klasszikus görögség sorsára szegeződjék. Így Szabó Árpád kétségtelenül helyesen választott, mikor éppen Perikles és Demosthenes korát választotta annak a két esszének a tárgyául, melyek a Parthenon-társulatnak a klasszikus múlt iránti szélesebb érdeklődés felkeltése érdekében megindított kiadványsorozatában láttak napvilágot.[21] A Periklesre és Demosthenesre vonatkozó nagy modern tudományos irodalomból Szabó Árpád csak egy-kettőt használt fel és elsősorban az egykorú források alapján akarja megismertetni a közönséget hőseivel és azoknak a koroknak problémáival, melyekben éltek. Nyilván a kötetek terjedelmének a korlátai akadályozzák meg Szabót abban, hogy mélyrehatóan foglalkozzék a felvetett problémákkal, melyek különösen a Demosthenes és Athénről szóló kötetben feszítik szét a mű kereteit.

Nagy Sándor kora a kutatóknak látszólag kevés problémát ígér, hiszen ha csak a legutolsó időben vele foglalkozó tudományos irodalmat tekintjük, meggyőződhetünk arról, milyen nagy a tudományos érdeklődés az ókornak e legnagyobb személyisége iránt. Ivánka Endre két tanulmánya a nagy hódító és Aristoteles szellemi kapcsolatainak a gyakorlati politikában való kihatásait akarja szemléltetni.[22] Módszertanilag mindenesetre érdekes kísérlet az elméleti és gyakorlati politika közötti kapcsolatoknak ez a keresése, még ha egy ilyen kísérlet eredményessége iránt nem is jogosulatlanok az aggodalmak.

[18] Áttelepítés és eltelepedés a görögök történelmében. A történeti idők kezdetétől 362-ig Kr. e. Kolozsvár, 1941. Dissertationes sodalium seminarii philologici Universitatis litterarum regiae Hungaricae Francisco Josephinae Nova Series V.

[19] Szádeczky Kardoss Samu: A korinthosi gyarmatbirodalom szervezete. E. Ph. K. 67, 1943, 196. sk.

[20] Harmatta János: Forrástanulmányok Herodotos Skythikájához. Magyar-görög tanulmányok 14. Epest, 1941.

[21] Perikles kora. Történeti és politikai áttekintés, 1942. Parthenon tanulmányok 4.; Demosthenes és Athen. Parthenon tanulmányok 8. 1943.

[22] Die aristotelische Politik und die Städtegründungen Alexanders des Grossen-Wege des Verkehrs und der kulturellen Berührung mit dem Orient in der Antike. Magyar-görög tanulmányok 4. Bpest, 1938.

Római történet.

A római történetkutatás részletmunkákban, de nagy szintézisekben is gazdag utolsó periódusát módszereinek fejlődése mellett a rokon- és segédtudományokkal való legszorosabb együttműködés jellemzi. Amilyen mértékben segíti elő a rengeteg részletkutatás a nagy szintézisek létrejöttét, olyan mértékben zavarhatja is a kutató látóhatárát a feltorlódó óriási anyag, melynek megrostálása — a kritika és a történeti jelentőség elbírálásának a szellemében — egyre nagyobb követelmények elé állítja. A század elején virágzó kritikai iskola, melynek Itáliában E. Pais, Németországban E. Kornemann a legjelesebbjei, nemcsak a régibb római történet területén, hanem a császárkor vizsgálatában is a filológiai anyag jelentőségét tartotta uralkodónak. Az azóta eltelt idő, elsősorban a régészet és a vele kapcsolatos tudományágak hatalmas fellendülése következtében, a kritikai iskola ítéleteit sokszor helyesbítette és revideálta. A legnagyobb változás történetszemléletünkben a császárkor és a legrégibb római történet megítélése terén állott be. Különösen ennél az utóbbinál a régészeti, nyelvészeti és vallástörténeti kutatások alapvetően megváltoztatták a századeleji tudomány negatív állásfoglalását. A régi római történet határa jelentősen kitolódott a történet előtti idők felé és ez az új fejezet, mely az itáliai történet nevet viselheti, főleg az etruszk nép történetének és kultúrájának adott új arcot és jelentőséget. A római császárkor forrásai közül a pénzek és feliratok, valamint a papíruszok nyertek nagyobb jelentőséget, de ezek mellett a modern történetkutatás módszereinek körültekintő felhasználása és a szellemi mozgalmak (főleg a vallások) rendkívül beható tanulmányozása univerzális történetszemléletté szélesültek a császárkor történetének legújabb szintéziseiben.

Az angol történetkutatás nagy kiadványában, a Cambridge Ancient History köteteiben találjuk meg a római történet legnagyobb modern összefoglalását, mely sok szakember tollából közli az egyes korok rekonstrukcióját, minden problémát az abban legjáratosabb kutató megvilágításában.[23] A XI. és XII. kötet munkatársai között ott találjuk a magyar tudós, Alföldi András nevét, aki egyik bírálója szerint, a hanyatló császárkor történetének legjobb ismerője.[24]

A sok szerző, akiknek történetszemlélete természetesen nem mindig egyezik, a problémalátás különbözőségével járul hozzá a rekonstrukció sokoldalúságához; az a rendkívül gazdag és áttekintő irodalom pedig, mely az egyes kötetek végén található, nélkülözhetetlen

[23] The Cambridge Ancient History. Edited by (Bury) Cook, Adcock, Charlesworth (Baynes). VIII. kötet (218—133 Kr. e.), 1930, IX. kötet (133—44 Kr. e.) 1932, X. kötet (44 Kr. e.—70 Kr. u.) 1934, XI. kötet (70 Kr. u.—192 Kr. u.) 1936, XII. kötet (193—324 Kr. u.) 1939.

[24] A CAH (= Cambridge Ancient History) bírálatai közül l. a 8—11. kötetekre Berve méltatását Gnomon, 1939. 177. sk., a 9. kötetre Tenney Frank megjegyzéseit Journal of Roman Studies vol. XXIII (1933) 72., a 9—11. kötetekre Fr. Miltner recensióját Klio 31 (N. F. 13) 1938. 128. sk., a 10. kötetre M. A. Levi ismertetését Rivista di fil. N. S. 13. 1935. 403. sk., a 11. kötetre J. Vogt: H. Z. Bd. 159. 1939. 561. sk., William Sinn Westermann: American Journ. of Phil. LVIII. 1937, 478—483. és Arnaldo Momigliano Rivista di fil. N. S. 16, 1938, 200. sk. recensióját, a 12. kötetre J. Vogt ismertetését H. Z. Bd. 161. 1940, 560—566. l.-t. Alföldire vonatkozólag az 561—62. l.

kézikönyvvé teszi az angol tudományos irodalomnak ezt a maga nemében páratlan alkotását.[25]

A G. Glotz szerkesztésében megjelenő Histoire générale négy kötetben tárgyalja a római történetet. Az első kötet E. Pais, a filológiai-kritikai irány nagy olasz mesterének a tollából ered, melyet azóta az újabb kutatások jelentősen túlhaladtak. A második kötet első része, a Gracchusok korától Sulláig terjedő történet Bloch és Carcopino, a második rész, mely Caesarral foglalkozik, Carcopino alkotása. Bloch mellett, aki a régi Róma szociális problémáinak kiváló ismerője, Carcopino a Grachusok és Sulla korának elismert kutatója az oroszlánrészt vállalta a római köztársaság e legmozgalmasabb korszakának a megírásában. Caesar századát megelevenítő szintézise méltán állítható Eduard Meyer hasonló tárgyú nagy műve mellé. Homo (Commodus haláláig) és M. Besnier (a niceai zsinatig) császárkora méltó folytatása Bloch és Carcopino alkotásának.[26]

A Halphen és Sagnac szerkesztésében megjelenő Peuples et Civilisations sorozatban megjelent két római történeti tárgyú kötet közül Piganiol műve emelkedik ki,[27] akinek egy másik összefoglaló munkája főleg gazdag irodalmával jelentős.[28]

Az olasz tudományos történetírás nagy szintézisei részben folytatásai az előző kornak,[29] részben azonban már nyomait mutatják annak a modernebb kutatási iránynak, mely a régészet, nyelvészet, vallástörténet stb. eredményeinek a felhasználásával bővíti ki a régi forrásanyagot.[30] Különösen P. Ducati, az etruszkológia és a történet előtti korok régészetének kiváló kutatója produkált elismerésre mél-

[25] Az angol tudományos kutatás római történeti szintézisei közül említésreméltók még a Methuens History of the Greek and Roman World kiadványsorozat kötetei, melyek közül Howard H. Scullard alkotása: A history of the Roman World from 753 B. C. to 146 B. C. London, 1935; Marsh: A history of the Roman World from 146 to 30 B. C. London, 1935; H. M. D. Parker: A history of the Roman World from A. D. 138 to 337 London, 1936. Ez utóbbira l. Alföldi A. állásfoglalását Journal of Roman Studies vol. XXVII. 254—260. V. ö. u. a. Századok 71, 1937, 432, 451, valamint F. Vittinghoff: Gnomon 1938, 193. — C. E. Robinson: A History of Rome from 753 B. C. to A. D. 410. London, 1935. Mason Hammond: The Augustian Principate in theory and practice during the Julio-Claudian period. London, 1933, V. ö. J. P. V. D. Baldson: Journ. of R. St. vol. XXIV. 1934, 222.

[26] Histoire ancienne, Histoire romaine I. Des origines à l'achévement de la conquête par E. Pais. Adapté par J. Bayet. II. La république romaine de 133 à 44; I-re section: Des Gracques a Sulla par G. Bloch et J. Carcopino. Paris, 1935. 2e section: César par J. Carcopino. Paris, 1936. III. Le Haut Empire par L. Homo. Paris, 1933. IV. Le Bas Empire (jusqu'en 395 1-re partie), L'empire romain (de l'avenèment des Sévères au Concil de Nicée), par M. Besnier. Paris, 1937.

[27] L. Halphen—P. Sagnac: Peuples et civilisations III. A. Piganiol: La conquête romaine 3e ed. 1939. IV. E. Albertini: L'empire romain 3e ed. 1939.

[28] A. Piganiol: Histoire de Rome. Clio. Introduction aux études historiques. 3. Paris, 1939.

[29] E. Pais: Storia dell'Italia antica e della Sicilia per l'età anteriore al dominio romano (2 kötet, Torino, 1933); Storia di Roma all'età regia sino alle vittorie su Taranto (Torino, 1934); Storia di Roma durante le grandi conquiste mediterranee (Torino, 1931); Storia interna di Roma e governo d'Italia e delle provincie dalle guerre puniche alla rivoluzione graccana (Torino, 1931).

[30] C. Barbagallo: Storia universale. Roma antica I. Dalle origini alla fine della repubblica (VIII. sec. a. C.—49. a. C.). II. L'impero (49 a. C.—476 d. C.).

tót, ha nem is tudta egyetlen képpé forrasztani Itália régebbi történetének problémákkal zsúfolt, de sokszor homályba boruló korát.[31] Nagyszabású vállalkozásnak ígérkezik az Istituto di Studi Romani kiadványsorozata, a Storia di Roma, melyből eddig három kötet jelent meg.[32]

A német tudományos történetírásban a 30-as évek kezdete óta új irányzat megjelenése keltett élénkséget, melynek szellemi iránymutatói K. Reinhardt, Leo Frobenius és W. F. Otto, a frankfurti iskola megalapítója. Ennek az irányzatnak legkiválóbb képviselője a római történet területén Fr. Altheim. Míg W. F. Otto működése főleg a görög vallástörténet körébe esik, addig Altheim már első tanulmányaiban szen behelyezkedett a római vallástörténet Wissowa által képviselt felfogásával, melyet az a Religion und Kultus der Römer 1912 — kötetében rögzített meg és a görög istenek korai itáliai térhódítását megállapítva,[33] a római vallás történetének teljesen új alapvetést adott.[34] Ezek az új eredmények a római-görög szellem egészen uj felfogása és merőben új módszerek nyomán születtek. A görög és római irodalomból vett párhuzamos helyekre épülő merész kombinációk, melyeket hatalmas és sokoldalú tudással a régészet, nyelvészet és művészet anyagára támaszkodó mesteri interpretációk valószínűsítenek, Altheim kutatási eljárásával szemben erős ellenvéleményt és bírálatot idéztek fel.[35] A frankfurti iskola kutatói tovább folytatták a római vallástörténet új szellemű revízióját[36] és Altheim új római története, mely az addig Vorgeschichte-nek tekintett ó-itáliai kultúrát a történet távlatába emelte,[37] a kritikai irány híveinek, elsősorban J. Vogtnak újabb éles bírálatával találkozott,[38] és folytatódott a vita, mikor Altheim római történetének második kötete is megjelent.[39] Az új irány térhódítása és elismerése azóta is tart, Altheim és munka-

[31] Storia d'Italia I. P. Ducati: L'Italia antica. Milano, 1936. II. R. Paribeni: L'Italia imperiale. Milano, 1937.

[32] Storia di Roma del Istituto di Studi Romani vol. II. G. Giannelli: Roma nell'età delle guerre puniche. Bologna, 1938. Vol. XVIII. N. Turchi: La religione di Roma antica. Bologna, 1939. Vol. XXVI. P. Ducati: L'arte in Roma dalle origini al secolo VIII. Bologna, 1938. A Studi Romani kiad egy Rómára vonatkozó teljes bibliográfiát is, melyből eddig megjelent a Bollettino sistematico della bibliografia romana Sez. II. vol. 1., melynek munkatársai közt magyarok is (Várady I., Miskolczy Gy., Fischer E.) szerepelnek.

[33] Fr. Altheim: Griechische Götter im alten Rom. Giessen, 1930; Terra Mater. Giessen, 1931.

[34] Römische Religionsgeschichte I—III. 1931—33. Angolul is kibővítve: A History of roman religion. London, 1938.

[35] V. ö. H. J. Rose Gnomon 7, 1931, 26. sk., Marbach, Phil. Wochenschr. 50, 1930. 1574, E. Linkomies, Gnomon 12, 1936, 415. sk., G. Giannelli, Rivista di filologia N. S. 10, 1932, 250. sk., O. Kern, H. Z. Bd. 149. 1934. 315. sk.

[36] Frankfurter Studien zur Religion und Kultur der Antike. Hrsg. von W. F. Otto. Az első három kötet bírálatára l. A. D. Nock: Journal of Roman Studies vol. XXV. 1935, 109—110. l.

[37] Epochen der römischen Geschichte von den Anfängen bis zum Beginn der Weltherrschaft. (Frankf. Stud. III.) Frankfurt, 1934.

[38] J. Vogt, Gnomon 11, 1935, 300—308. l.

[39] Epochen der römischen Geschichte. Frankfurt a/M., 1935. (Frankf. Stud. 12.) Bd. 2. Weltherrschaft und Krise. V. ö. J. Vogt. Gnomon 12, 1936, 513. sk. Altheim felelete Vogt bírálatára Die Welt als Geschichte 2, 1936. 595. sk. l.

társainak munkássága folyóiratokban és önálló művekben egyaránt nagy érdeklődésre és jelentőségre tarthat számot.[40]

Az Altheimmel szemben álló irányzat alkotásai, J. Vogt és E. Kornemann művei a kritikai iskolai hagyományainak a fenntartásáról tanúskodnak. A Gercke—Norden-féle Einleitung-ban megjelent munkában, melynek köztársasági részét J. Vogt, a császárkor történetét pedig E. Kornemann írta,[41] ugyanaz a felfogás és szemlélet nyilvánul meg a római történettel szemben, mint később kiadott nagyobb műveikben.[42] A forrásokkal szemben szigorú kritika és ugyanakkor a kor sokoldalú tárgyilagos szemlélete teszi megbízhatóvá műveiket.

A római gazdaságtörténet kutatásán szép sikerrel dolgoztak az amerikaiak Tenney Frank irányításával,[43] aki vezette és maga is részt vett abban a nagy kiadványban, mely a régi Róma gazdaságtörténetét dolgozta fel.[44] Frank mellett Heichelheim gazdaságtörténeti munkássága jelentős, aki nagy műben az egész ókor gazdaságtörténetéről képet adott.[45]

Hazai kutatás.

A legrégibb római történet alapvető revíziója, melyet az új szellemű vallástörténeti kutatások eredményeztek, párosulva a modern régészeti és nyelvészeti kezdeményezésekkel, sok olyan probléma felvetésére vezettek, melyeket régebben — a források iránti bizalmat-

[40] Altheim újabb munkái: Italien und Rom. I—II., Rom und der Hellenismus, 1942; Lex sacrata. Die Anfänge der plebeischen Organisation, 1940. Ez utóbbira l. L. Zancan bírálatát. Rivista di fil. N. S. XIX. 1942, 63. sk.; Italien und die dorische Wanderung (társszerzője E. Trautmann), Albae Vigiliae H. V. 1940.

[41] III. kötet 2. füzet: Römische Geschichte 3. kiad. Leipzig-Berlin, 1933. Vogt a köztársaság-, Kornemann a császárkor szerzője.

[42] J. Vogt: Die römische Republik. Geschichte der führenden Völker 6. Römische Geschichte I. Hälfte. Az ugyanebben a sorozatban megjelent J. Wolf: Die römische Kaiserzeit nem ér fel Vogt kötetéhez. Kornemann: Römische Geschichte. I. Die Zeit der Republik. Stuttgart, 1938; II. Die Kaiserzeit, Stuttgart, 1939.

[43] V. ö. A. Jefferson Soane: Industry and Commerce of the City of Rom. (50 B. C.—200 A. D.) Baltimore, 1938. (The Johns Hopkins Univ. Stud. in Hist. and Polit. Science 56, 2.); T. Frank: The Public Finances of Rome 200—157 D. C. American Journ. of Phil. LIII. 1932. 1. skk. The Financial Crisis of 33 A. D. American Journ. of Phil. LVI. 1935, 336. sk.

[44] An Economic Survey of Ancient Rome. I. Rome and Italy of the republic by Tenney Frank: II. Roman Egypt to the Reign of Diocletian. By Allan Chester Johnson; III. The Four Western Provinces By R. G. Collingswood, J. J. Van Nostrand, V. M. Scramurra and Albert Grenier. IV. Roman Africa by R. M. Haywood; Roman Syria by F. M. Heichelheim Roman Greece by J. A. O. Larsen; Roman Asia by T. R. S. Broughton. V. Rome and Italy of the Empire by Tenney Frank. General Index to Volumes I—V. 1933—1940.

[45] Fr. Heichelheim: Wirtschaftliche Schwankungen der Zeit von Alexander bis Augustus. (Beiträge zur Erforschung der wirtschaftlichen Wechsellagen Aufschwung, Krise, Stockung. Hrsg. von Arthur Spielhoff H. 3.) Jena, 1930. U. a.: Wirtschaftsgeschichte des Altertums. Vol. I—II. Leiden, 1938.

lanság következtében — úgyszólván megoldhatatlanoknak tartottak.[46] Szabó Árpád kísérlete az Urbs quadrata hagyományának az előbbi tárgyalt szellemben való vizsgálata élénk polemiára vezetett, mely a személyi vitát sem zárta ki.[47] A köztársaságkori római történet forrásanyagának kritikai vizsgálata során a nagyfontosságú görög történetíró Dionysius Halicarnassensis forrásértékének a megállapítására egyrészről,[48] a királyok törvényeivel azonosított Jus Papirianum keletkezésének és jellegének a megállapítására másfelől — ugyancsak magyar kutató tett kísérletet.[49]

Altheimnek a római vallástörténet Wissowa-féle szemléletét felszámoló munkái (melyekről az általános részben már szó volt) szükségszerűen felborították a di indigetes és novensidesre vonatkozó nézeteket is,[50] és Borzsák István adalékai az antik hagyomány alapos tanulmányozása és a modern tudományos kutatás (Altheim mellett főleg Koch: Der römische Juppiter, Frankf. Stud. XIV. 1937) ösztönzése nyomán előmozdították a régi nézetek teljes felszámolását és a római istenek két csoportja közötti különbségtétel tárgytalanságának a megállapítását.[51]

Az Altheim—Kerényi-féle iskola két kiváló tanítványa, A. Brelich[52] és Szilágyi János György[53] tanulmányai annál inkább számíthatók a szorosabban vett történeti irodalom keretébe, mert nemcsak módszerük, hanem — és ez különösen Szilágyi kitűnő értekezésére vonatkozik —, az általuk tárgyalt problémák és elért eredményeik a rómaiakra vonatkozó történeti szemléletünket jelentősen gazdagították. Szilágyi tanulmánya átvezet a Kr. e. 2. század küzdelmes századába, melyet a szociális problémák feltörése sokban hasonlóvá tesz korunkhoz. A jelen és a mult közötti hasonlóság felismerése volt a

[46] Az Itália és Róma legrégibb történetére vonatkozó irodalom áttekintése F. Altheim: Forschungsbericht zur römischen Geschichte von den Anfängen bis zum Tode des Pyrrhus. (Die Welt als Geschichte 2, 1936, 68. sk.; J Vogt: Bericht über das Schrifttum des Jahres 1939 zur römischen Republik. Klio 33. (N. F. XV.) 1940, 257—264. l.; Klio 34 (N. F. XVI.) 1941, 363—378; F. Matz: Bericht über die neuesten Forschungen zur Vorgeschichte Italiens (1938/39). Klio 33 (N. F. XV.) 1940, 140—164; Klio 35 (1942) 299—331. Wiesner: Italien und die grosse Wanderung. Die Welt als Geschichte 8. 1942. 197. sk. V. ö. Fischer E.: A legrégibb római történet kutatása. Történetírás, 1937, 238. sk.

[47] Szabó Á.: Roma quadrata, Rheinisches Museum, N. F. 87. 1938, 160—169. l. V. ö. Dornseiff. Rhein Mus. 88 (1939), 192. Fr. Altheim: Italien u. Rom. I. 1941, 242, 66. J., A. v. Blumenthal. Klio 35. (N. F. XVII.) 1942, 181. sk., Szabó Á.: E. Ph K. 66. 1942, 253. l.; Szabó Á. társszerzőként szerepel Altheim mellett: Eine Vorläuferin der grossen Völkerwanderung Die Welt als Geschichte 2, 1936, 314 (annak IV. Abschnittjében). Vallástörténeti interpretáció Szabó Á.: Lustrum E. Ph. K. 62, 1938. 374. sk. és ezzel kapcsolatos egy másik cikke: Circumferre E. Ph. K. 63. 1939. 191. sk.

[48] Fischer E.: Dionysios Halicarnasensis és M. Terentius Varro, Bp., 1934. V. ö. Rivista di filologia 1936. 419—421. l.

[49] Fischer E.: Über die Entstehung des Jus Papirianum. Jahrb. des Gr. Klebelsberg Kuno-Instituts für ung. Geschichtsforschung in Wien Jahrg. V. 1935, 1. skk.

[50] V. ö. H. Z. 149. Bd. 1934, 315. sk.

[51] Borzsák J.: „Pater Romanus" és a „di Indigetes" E. Ph. K. 67, 1943, 52. sk.

[52] Aspetti della morte nelle iscrizioni sepolcrali dell'impero Romano. Bp.-Leipzig. Dis. Pann. Ser. I. 7. V. ö. C. Koch: Gnomon, 1938, 619.

[53] Atellana. Tanulmányok az antik színjátszás történetéhez.

szülője két tanulmánynak. Az elsőben Szász Béla a modern kor politikai szemléletét vetíti vissza a Gracchusok korába és ez teszi érdekessé munkáját, egyben azonban beárnyékolja történeti hitelét.[54] Tomasz Jenőnek a római földkérdésről szóló tanulmánya ugyancsak a mult aktualitásából meríti érdekességét, amikor a politikai háttérből kiemelve, de a régi források megszólaltatásával vetít fényt a föld kérdésének örök történeti problémájára.[55] Viszont főleg a politikai kérdések foglalkoztatják azt a dolgozatot, mely a római demokratikus mozgalom, a populares arculatát vizsgálja és szemben az uralkodó felfogással, nem egy egyszerű párt vagy egy társadalmi osztály küzdelmét látja a Kr. e. 2. és 1. század belpolitikai hullámverésében, melyet hatalomra szomjas emberek korbácsoltak fel, hanem a régi rendszer szükségszerű megújítására és új elemekkel való kiszélesítésére irányuló jelentős politikai mozgalmat.[56]

A populares mozgalom első uralomrajutása Marius nevéhez fűződik, akinek ellenfele Sulla, emberi és államférfiúi jellemvonásai miatt különösen gyakran állott a tudományos érdeklődés előterében. A két magyar tanulmány közül, melyek vele foglalkoztak, Moskovits Györgyé inkább az emberi portré megrajzolásán fáradozott,[57] míg Heinlein István dolgozata a diktátor államférfiúi alkotás jogtörténeti kérdéseit boncolgatta.[58] Az ügyes arckép, melyet Moskovits festett hőséről, alkalmas arra, hogy közelről, emberi távolságból mérjük meg a rettegett diktátort, akinek államférfiúi művét Heinlein István mesteri módon illeszti be a római diktatúra fejlődéstörténetébe. A források kritikai értékelésén nyugvó történetszemlélet és a modern tudományos irodalom aprólékos ismerete emelik Heinlein István értekezését arra a magaslatra, mely a római jogtörténeti irodalom maradandó értékű alkotásává teszi fejtegetéseit. Sulla diktatúrájának jogi alapjait a régi diktatúra lényegéből származtatja, melynek módosult felújítását ismeri fel a sokat vitatott Sulla-féle diktatúrában. A Sulla-féle államrend megszűnését is érdekesen magyarázza.

A hanyatló köztársaság nagy alakjának M. T. Cicerónak a személyével kapcsolatosak azok az interpretációk, melyeket Borzsák István fűz a nagy római író három helyéhez (de re publ. 2, 10, 20, de leg. 1, 1, 3, ad Att. 12, 45, 3).[59] A tulajdonképeni filológiai problémáról a kor történetére kiható megállapításokat akar leszűrni, egyrészt Cicero és Caesar viszonyára, másrészt Ciceronak a politikusnak a rehabilitására. Az első probléma (Cicero és Caesar viszonya) röviddel Borzsák előtt már Klasst is foglalkoztatta,[60] a nélkül, hogy előbbre vitte volna eddigi ismereteinket, ami nem is csodálatos, hiszen a teljes történeti háttér megvilágítása nélkül ilyen kérdések megoldása a lehetetlennel határos. A második kérdés, Cicerónak mint

[54] A Gracchusok. Bp., 1935.

[55] A római földkérdés (a köztársaság), 1943. Parthenon tanulmányok 7.

[56] Fischer E.: Contributio al'a storia del movimento dei populares. Róma, 1937. Biblioteca dell'Accademia d'Ungheria di Roma 6.

[57] Moskovits Gy.: Lucius Cornelius Sulla Róma diktátora. Pécs, 1938.

[58] Heinlein I.: Megjegyzések Sulla diktatúrájához a római államrend fejlődése szempontjából. E Ph. K. 1939. 301. sk.

[59] Cicero-interpretációk E Ph K. 64, 1940. 167. sk., 67., 1943. 384. sk.

[60] Cicero und Caesar. Ein Beitrag zur Aufhellung ihrer gegenseitigen Beziehungen. Berlin, 1939. Historische Studien, Heft 354.

politikusnak a rehabilitációja, nem kevésbbé nehéz és különösen zavarják a kérdés tisztázását azok az ahistorikus törekvések, melyek nagyobb jelentőséget tulajdonítanak a szavaknak, mint a történéseknek. A probléma megoldását illetően valószínűleg Marrounak kell igazat adni, aki szerint Cicero nagyságát nem a politika síkján kell keresni.[61] Borzsák dolgozata adatokat szolgáltat a Cicero és Caesar közötti viszony fejlődésének az ismeretéhez és Cicero politikai magatartásának kedvezőbb megítéléséhez.

Az Augustus bimillenarium számos magyar tudóst vonzott a megemlékezésre. Huszti József a princeps korának irodalomtörténeti jelentőségét méltatta,[62] de nem hiányzott a megemlékezés — bár elsősorban a nagyközönség számára — a császárról és birodalmáról sem.[63] Borzsák István Augustus korának hagyománykultuszát világította meg az irodalmi források alapján s ugyanő szolgáltatott adatokat a császárkori címek kialakulásának a történetéhez is.[64] A köztársaság utolsó küzdelmeinek korában kerül az ókor döntő küzdelmei középpontjába Perusia városa, melynek ókori történetét Dombi József írta meg.[65] A köztársaság és császárság korának egyaránt jellegzetes jelensége a liberalitas, mely a római történelemben a szociális eszme elődjeként mindenképen fontos hivatást töltött be. Borsányi Károly értekzése[66] az antik irodalom ide vonatkozó helyeinek az összegyüjtésén keresztül igyekszik a liberalitas lényegét meghatározni és történetét bemutatni.

A római császárkor magyar történetkutatói közül első helyen Alföldi Andrást kell említeni, akinek tanulmányai Augustus korától kezdve a népvándorlás koráig a római császárság valamennyi századának történeti problémáival foglalkoznak, s egyben átvezetnek a minket közelebbről érintő pannóniai és dáciai kutatás területére, melynek megszervezése, irányítása és tudományos teljesítményének európai mértékkel mért magas nívója egyaránt az ő érdeme. Alföldi nevével a császárkor nagy összefoglalásainak említése közben már találkoztunk. A Cambridge Ancient History XI. és XII. kötetébe írt fejezetekben rendkívül sokirányú analitikus kutatásait sokoldalú szintetikus képbe egyesítette. A numizmatika az a kutatási terület, melyen tudományos munkássága elindult s amelyből később is számtalan történeti tanulmánya kibontakozott.[67] Módszertani szempont-

[61] Revue historique 177, 1936, 51. skk. l.

[62] La letteratura dell', età Augustea negli studi ungheresi. Quaderni Augustei Studi Stranieri XIV. 1938. Ugyanő emlékezett meg az Ara pacis Augustaeről. Corvina. Ns. II. 1. 19. sk.

[63] Révay J.: Augustus, a haza atyja. Tükör V., 737. sk. Fischer E.: Augustus és a római birodalom. Tükör V., 743. sk.; Huszti J.: A béke oltára (Ara pacis Augustae). Tükör 7, 3. 184. sk.

[64] Veterum norma. E. Ph. K. 64. 1940. 167. sk. U. a.: Ornamenta. E. Ph. K. 62, 1938. 172. sk.: Pauly Wissowa R. E. Art. Ornamenta.

[65] Perusia ókori története. 1932.

[66] A liberalitas eszme története. E. Ph. K. 62, 1938, 1. skk.

[67] Alföldi A. tudományos munkásságának a teljes felsorolása lehetetlen ilyen kis tanulmány keretei közt. Nagyszámú értekezését megtaláljuk a C. A H. XI. és XII. köteteinek a bibliográfiájában és a Bibliographia Pannonica köteteiben (Pannonia könyvtár 9 30. 38 48. Diss. Pann Ser. I. fasc. 10. Arch. Ért. Ser. III. Vol. II. 4. f., Budapest Régiségei XIII. 1943. 35. sk.), melyek a Pannnóniára és a Dáciára vonatkozó tudományos irodalmat tartalmazzák. V. ö. még a Bibliographia Archaeologica Hungarica közleményeit. Banner Jánostól: Dolgo-

ból ezek a dolgozatok legalább annyira érdekesek, mint az eredmények, melyeket feltárnak. A pénzeknek mint történeti forrásnak a többi forrással való egybevetése, szigorú kritikai szemlélet és a történeti fundamentumokon nyugvó kombinatív kutatási eljárás az ismertető jegyei Alföldi ilyenirányú tanulmányainak, melyeket az élet egyéb meghatározói iránti érdeklődése és nagy tudományos készültsége egyetemes történeti szemléletű munkákká bővít. A művészettörténeti síkon mozgó értelmezéstől a filológiai interpretációig, az epigráfiától a vallástörténetig úgyszólván minden történeti diszciplína területén otthonosan mozogva, méltán vált vezetőjévé annak a kutatásnak, mely hazánk római-kori és népvándorlásideji történetének a forrásai összegyűjtésével, azoknak kritikai értelmézésén és rendszerezésén keresztül a honfoglalás előtti magyar föld történetének a rekonstrukcióját tűzte ki céljául. A Dissertationes Pannonicae megindításával kiadványt is teremtett Alföldi céljai megvalósításához és amikor a fiatal magyar tudósgárda mellett külföldi tudósok tanulmányait is közreadta,[68] s ő maga is egyik egyetemes érdekű munkáját ebben a sorozatban jelentette meg,[69] kifejezést adott annak az álláspontjának, hogy Pannónia és Dácia történetének kutatása csak az egész római birodalom viszonyainak a szemmeltartásával végezhet eredményes munkát, de ugyanakkor a pannóniai történet ismerete nélkül, melyet több magyarul és külföldi nyelven készült dolgozatában szintetikus képbe rögzített, a római birodalom nagy történeti problémái sem oldhatók meg.[70]

zatok XV. 1938, k. sk., XV. 1939, 1. sk., XVI. 1940, 3. sk., XVII. 1941, 108. sk., XVIII. 1942, 1. sk. — Legfontosabb történeti vonatkozású tanulmányai közül, melyeket később nem említek, itt csak a következőkre hivatkozom: Die Ausgestaltung des monarchischen Zeremoniells aus römischen Kaiserhofe. Röm. Mitt. XLIX. 1934, 3. skk.; Insignien und Tracht der römischen Kaiser, u. o. L. 1935, 3. skk.; Die Christenverfolgungen in der Mitte des III. Jahrh. Klio XXXI. 1938. 323. skk.; Hoc signo victor eris. Beiträge zur Geschichte der Bekehrung Konstantins des Grossen, Pisciculi, Fr. J. Dölger dargeboten. La grande crise du monde romain au III e. siècle. L'Antiquité Classique, VII. 1938, 5. skk.; Die römische Münzprägung und die historischen Ereignisse im Osten zwischen 260 und 270 n. Chr. Berytus 5, 1938, 47. skk.; The Year-Reckoning of the Reigns of Valerianus and Gallienus Journal of Roman Studies XXXIX. 1940; Nagy Konstantin megtérése. Klny. Olasz Szemle; Studi italiani in Ungheria 1942, 6. sz. Pp. 1943; A keresztény Konstantin és a pogány Róma. Klny. Olasz Szemle; Studi italiani in Ungheria 1943, 1. sz. Bp., 1943. A kontorniát-érmek. Táblák. Tafeln. Die Kontorniaten, 1942; A kontorniát-érmek. Die Kontorniaten. Text. 1943.

[68] P. Lambrechts: La composition du sénat romain de Séptime Sévére à Diocletian (193—284) Ser. I. 8; A Stein: Die Legaten von Moesien. Diss. Pann. Ser. I. fasc. 11; G. I. Kazarow: Die Denkmäler des thrakischen Reitergottes in Bulgarien. Diss. Pann. Ser. II. 14; K. Pink: Die Münzprägung der Ostkelten. Diss. Pann. Ser. II. 15.

[69] A. Alföldi: A festival of Isis in Rome under the Christian Emperor of the IVth century. Bp., 1937. L. róla többek között G. Bendinelli ismertetését. Rivista di fil. 67 NS. XVII. 1939, 210—11. és W. Ensslin bírálatát, Klio 32. (N. F. XIV.) 437—438.

[70] A pannonok jelentőségére a római birodalomban Alföldi: Die Vorherrschaft der Pannonier im Römerreiche und die Reaktion des Hellenentums unter Gallienus, Berlin-Leipzig, 1929. stb. Magyarország népei és a római birodalom. A Magyar Szemle Társaság kis könyvtára 42. sz. Bp., 1934; Pannónia romaiságának kialakulása és történeti kerete. Századok 70, 1936, 1. skk., 129. skk.;

1930-ban jelent meg Nagy Lajos tollából az a rekonstrukció,[71] mely az akkori tudományos kutatás állása mellett festett képet Pannóniáról. Ha az azóta eltelt időben ez a kép sok tekintetben gazdagodott, az a pannóniai és dáciai kutatás tudományos megszervezettsége mellett azoknak az ásatásoknak tulajdonítható, melyek főleg Aquincum,[72] Ulcisia castra,[73] Brigetio,[74] Savaria,[75] Intercisa,[76] Tricciana[77] és Sopianae[78] területén, valamint a Tisza vidékén,[79] legújabban pedig Porolissumban[80] sok értékes anyag feltárásával bővítettók

Studi ungheresi sulla romanizzazione della Pannonia. Studi romani del mondo 2, 1933/34, 1935, 267. sk.: L'affermazione della romanità in Ungheria. Corvina n. s. 2, 1939. 85. sk.; Aquincum városa és a római világbirodalom. Budapest története I. 1, 266. sk., Aquincum a későrómai világban. U. o. I. 2. 670. sk.

[71] Magyarország a rómaiak korában. Magyarország Vereckétől napjainkig. Bp., 1930, I. 21. sk.

[72] V. ö. Nagy L.: Az óbudai ókeresztyén cella trichora a Raktár-utcában. Az aquincumi múzeum kiadványa. Bp., 1931; Keresztény-római emlékek Magyarország területéről. Arch. Ért. XLV. 1931, 29. sk.; Atti del III. Congr. Internaz. di Arch. Cr. (Studi di antichità cristiana VIII. Róma. 1934, 293. skk. l.) Az aquincumi ókeresztyénység újabb emlékei. Arch. Ért. Ser. III. Vol. I. 1940, 246. sk; Nagy Tibor: Il secondo amfiteatro romano di Aquincum Corvina III. 1941, 829. sk. U. a.: A fővárosi régészeti és ásványtani intézet jelentése az 1938—1942. évek között végzett kutatásairól. Budapest Régiségei, XIII. kötet, 1943. 361. sk.; Dobrovits A.: Az egyiptomi kultuszok emlékei Aquincumban. Bp. Rég., XIII. 45. sk.; Szilágyi J.: Az aquincumi múzeum kutatásai és gyarapodása az 1936—1942. évek folyamán. Bp. Rég. XIII. 339. sk.; Nagy I.: Dirke bűnhődése az aquincumi mozaikon, Bp. Rég., XIII. 79. sk.; U. a.: A középkori Kelenföld (Tabán) rómaikori hagyatéka, Bp. Rég., XIII. 447. sk.

[73] Nagy L.: Aquincumi vonatkozású kiadatlan feliratos kőemlékek Szentendréről. Arch. Ért. L. 1937, 85. sk.; Nagy T.: Kutatások Ulcisia Castra területén. Arch. Ért. S. III., V., III. 1942, 261. sk.; Újabb ásatások publikációja u. attól Budapest régiségei 13. kötetében. 392. sk.

[74] Paulovics J.: Dolichenus háromszögek tartója Brigetióból. Arch. Ért. XLVII. 1934. 40. sk.; Újabb kutatások a brigetiói (szőnyi) táborban és annak környékén. U. o. 134. sk.; A szőnyi törvénytábla. Arch. Hung. XX. Bp., 1936.

[75] Paulovics I.: Szent Quirinus savariai bazilikájának feltárása. Vasi Szemle V. 1938. 138. sk.; La basilica di San Quirino nell' antica Savaria. Corvina 1938, 3, 219. sk.; Savaria Sacra. Tükör VII. 1939, 590. sk.; Savaria Capitoliuma. Arch. Ért. Ser. III. vol. 1. 1940, 19. sk.; Acta Savariensia 1, 2.

[76] Paulovics I.: Ásatások Dunapentelén. 1931. Arch. Ért. 1932/33, 144. sk. V. ö. u. a.: Nuovi scavi e scoperte nell' Ungheria romana. Aevum, 8, 1934. 242. sk.

[77] Radnóti A.: Arch. Ért. LII. 1939, 148. sk.

[78] Gosztonyi Gy.: A pécsi hétkarélyos ókeresztény temetői épület. Arch. Ért. III. f. 1940, I. 56. sk. ; U. a.: Pécs műemlékei, a pécsi ókeresztény temető; U. a.: A pécsi ókeresztény festett sírkamra és sírkápolna. Arch. Ért. Ser. III. vol. III. 1942, 1—2 f. 196. sk.; Török Gy.: Római-kori sírkamrák Pécs felső sétaterén. Arch. Ért. Ser. III. vol. III. 1942, 1—2. f. 207. sk. Újabb összefoglalást nyujt Nagy T. cikke: Une cité antique de la Pannonie, Nouvelle Revue 1943, 496. sk.

[79] Párduc M.: A Nagy Magyar Alföld rómaikori leletei. Szeged, 1932. U. a.: Adalékok az Alföld római-kori kerámiájához. Dolgozatok XI. 1935, 175. sk.; Római-kori leletek Csongrádon. U. o. XII. k. 1936, 52. sk.; U. a.: Római-kori lelőhely Hódmezővásárhelyen a Solt-Palében. U. o. XIV. k. 1938. 90. sk.; U. a.: Római-kori telep Makó mellett. U. o. XV. 1939, 133. sk., 170. sk.

[80] A porolissumi nagyfontosságú ásatások publikációja a közeljövőben várható Radnóti Aladártól, az ásatások vezetőjétől. A dáciai viaszostáblák okleveles gyakorlatáról Fischer E.: Szentpétery-Emlékkönyv, Bp., 1938. 157. sk.

Pannóniára és Dáciára vonatkozó ismereteinket. Ezek nyomán egyrészt a magyarországi római limes,[81] a provincia úthálózatának,[82] földrajzának,[83] az itt élő katonaság életének[84] stb. problémái kerültek új megvilágításba, másrészt a feltárt anyag rendezése és a külföldi analógiákkal való egybevetése,[85] a pannóniai ipar, agyag- és edénymüvesség és művészet kérdéseire is új fényt derítettek.[86] Ez viszont

[81] St. Paulovics: Il limes romano in Ungheria. Quaderni dell' Impero. Il limes romano IV. 1938; Nagy L.: Aquincum és a későrómai védőrendszer, Budapest tört. I. 2. 747. sk.

[82] L. Nagy: Le grandi strade romane in Ungheria. Quaderni dell' Impero. 11. 1938.

[83] W. Kuzsinszky: Aquincum. Ausgrabungen und Funde. Bp., 1934; Graf A.: A Pannónia ókori földrajzára vonatkozó kutatások áttekintő összefoglalása. Diss. Pann. Ser. I. fasc. 5. 1936; Nagy Lajos: Topográfia. Budapest története I. 2 253. sk.

[84] Szilágyi J.: Aquincum és Északkelet-Pannónia katonai megszállása. Laureae Aquincenses I. 1938, 287. sk.; U. a.: Aquincum helyőrségének újabb feliratos emlékei. Tanulmányok Budapest multjából, 8. 1940, 1. sk.; U. a.: Pannóniai római segédcsapattestek bélyeges téglái és táborhelyei. Arch. Ért. Ser. III., vol. III. 1942, 1—2. f. 173. sk.; U. a. Aquincum helyőrségei. Budapest története I. 2. 486. sk.; Nagy T.: A legio I. adiutrix feliratos emlékei Pécsről. A pécsi Majorossy I. múzeum 1939/40. évi értesítője, 11—19. l.; U. a.: A cohors I. Noricorum újabb feliratos emléke. Arch. Ért. 1940, 4. sk.

[85] Ebben a munkában igen nagy szerepet vállaltak a Dissertationes Pannonicae sorozatai. I. series. 1. A. Dobó: Inscriptiones extra fines Pannoniae Daciaeque repertae ad res earundem provinciarum pertinentes 2. Aufl. 2. I. Gronovszky: Nomina hominum Pannonica, certis gentibus adsignata 3. G. Korbuly: Die ärztlichen Denkmäler von Aquincum 6. St. Borzsák: Die Kenntnisse des Altertums über das Karpatenbecken 9. A. Kerényi: Die Personennamen der römischen Donau-provinzen. Ser. II. 1. J. Szilágyi: Inscriptiones tegularum Pannonicarum 2. D. Iványi: Die pannonischen Lampen 3. G. Juhász: Die Sigillaten von Brigetio 4. I. Kovrig: Die Haupttypen der kaiserzeitlichen Fibeln in Pannonien 5. Z. Barcsay—Amant: The hoard of Komin (Antoniniani of the III-rd century) 6. A. Radnóti: Die römischen Bronzgefässe von Pannonien 8; I. Sellye: Les bronzes emailles de la Pannonie 10. Laureae Aquincenses I. 11. Laureae Aquincenses II. 16. A. Dobó: Publicum portorium Illyrici 19. E. v. Patek: Verbreitung und Herkunft der Fibeltypen in Pannonien 20. Éva v. Bonis: Die kaiserzeitliche Keramik von Pannonien (ausser den Sigillaten) I. Die Materialien der frühen Kaiserzeit.

[86] Az idevonatkozó gazdag irodalomból l. Láng N.: Római rokokó bronzszobrocska az aquincumi múzeumban. Budapest régiségei 12, 1937, 5. sk.; Alföldi A.: Állatdíszes kerékvető fejek kelta-római kocsikról. Arch. Ért. 1935, 190. sk.; U. a.: Zum Panzerschmuck der Augustusstatue von Primaporta Röm. Mitt. 52, 1937, 48. sk.; U. a.: Tonmodell und Reliefmedaillons aus den Donauländern, Laureae Aquincenses 1, 1938, 312. skk.; U. a. — Radnóti A.: Zügelringe und Zierbeschläge von römischen Jochen stb., Serta Hoffilleriana, 1940. 309. sk.; Oroszlán Z.: Állatalakos kulcsnyelvek Pannóniából. Adatok a brigetiói bronzművesség működéséhez. Dolgozatok 15, 1939, 115. sk.; U. a.: Szépművészeti Múzeumunk Campana domborművei. Arch. Ért. Ser. III., vol. III. 1942, 286. sk.; Nagy L.: Gladiátor-ábrázolások az aquincumi múzeumban. Budapest régiségei 12, 1937, 181. sk.; U. a.: Művészetek. Budapest története I. 2, 579. sk.; St. Paulovics: Germanendarstellungen aus dem schwebisch-markomannischen Kreis. Römische Kleinbronzen aus Pannonien, Mannus 26, 1934, 128. sk.; U. a.: Römischer Bastarnenkopf aus Bronze in Ung. National-Museum. Germania 18, 1934, 271. sk.; U. a.: Dionysiosi menet (thiasos) magyarországi emlékeken. I. Arch. Ért. 1935, 54. sk., II. u. o. 1936, 1. sk.

jelentősen bővítette a provincia lakosságának életviszonyaira és kulturális haladottságára vonatkozó eddigi ismereteinket. Miközben pedig egyre gyűltek a pannóniai ipar, művesség és művészet anyagát rendszerező és problémáit fejtegető kiadványok és értekezések, a pannóniai vallásosság kérdései is megvilágosodtak a régészeti anyag fényében.[87] Ez a szorgalmas kutatómunka, melyben régészeink Pannónia római-kori multjának annyi fontos emlékét tették a történeti rekonstrukció számára hozzáférhetővé, közelebb hozta az időt a jövő nagy történeti szintézis számára.[88]

Dáciai kutatásunk az utolsó évtized alatt ugyancsak jelentős eredményekkel gyarapodott. Alföldi tanulmánya, mely a numizmatikai anyag mesteri felhasználásával derített fényt Dácia római kiürítésének a körülményeire,[89] új irányt adott a magyar kutatásnak, melyet Tamás Lajos, a nyelvészet és irodalom területével gazdagított.[90] A magyar tudomány adatokon felépülő objektív szemléletét a politikai tendenciákat szem előtt tartó és azokat jól-rosszul leplező román tudományos kutatás gyakran nagyon is szubjektív állásfoglalásban részesíti.[91] Ezek a polémiák azonban, melyekben a magyar tudósok sohasem lépték túl a részünkről mindig megtartott tudományos komolyság szabályait, csak akkor jelenthetnek konstruktív hozzájárulást a dáciai kutatásnak mindkét részről — hisszük — őszintén szívenfekvő munkájához, ha a történeti tények értékét nem egy előre megkoncipiált kétes igazságú elmélet, hanem egyedül a történeti igazság mérlegén állapítják meg.

FISCHER ENDRE

[87] V. ö. Nagy L.: Aquincumi múmiatemetkezések. Diss. Pan. Ser. I. Fasc. 4. 1935. Brelich a.: Aquincum vallásossága (La religiosità di Aquincum). Laureae Aquincenses vol. I. 20 sk. 1938. Diss. Pann. Ser. II. No. 10. Pannónia ókeresztény emlékeinek hatalmas összegyüjtése Nagy L.: Pannonia Sacra. Szent István-Emlékk. 1938. I. 31. sk. A pannóniai ókeresztény egyház történetének alapvető bemutatása. Nagy T.: A pannóniai kereszténység története a római védőrendszer összeomlásáig. Diss. Pann. Ser. II. 12, 1939. U. a.: Vallási élet Aquincumban. Budapest története I, 2, 386. sk. V. ö. még Nagy L.: Keresztény continuitás, Budapest története I. 2, 265 sk. A pannóniai ókeresztény művészetről Kádár Z. értekezései. Regnum 1938—39, 3. sk, 1940—41, 65. sk., Gerevich-Emlékk. 1942, 1. skk. V. ö. Fischer E.: 25 év a pannóniai ókeresztény kutatások történetéből. Regnum 1942—43, 294. sk. U. a.: Nouvelle Revue de Hongrie, 1943, 369. sk.

[88] Budapest története (szerk.: Szendy K.) 1942, I. kötet 1—2. r. bizonyság a mellett, mennyire haladtak előre pannóniai kutatásaink, egyben azonban megláttatja, mekkorák a még megoldandó problémák.

[89] A gót mozgalom és Dácia feladása. E. Ph. K. LIV. 1930, 1. sk., 81. sk. l. Újabban e kérdésről Alföldi: Dákok és rómaiak Erdélyben. Századok LXXIV. 1940, 129. sk.

[90] Tamás L.: Rómaiak, románok és oláhok Dácia Trajánában. Bp., 1935.

[91] V. ö. Alföldi A.: Arch. Ért. Ser. II., vol. II. 4. f. 1941, 274. sk.

A ROMÁNOK „TÖRTÉNETI ÉLETTERE."

Zavaros fogalmakban bővelkedő korunknak egyik legkedveltebb, leggyakrabban emlegetett kifejezése az „élettér".

Nem célunk az élettér fogalmának beható vizsgálata. Tanulmányunkban olyan egységes, földrajzilag körülhatárolható területet értünk élettéren, amely valamely emberi közösség — nép, állam, társadalom — életének egészével elválaszthatatlanul összeforrott. Lényeges kelléke, hogy földrajzilag jól körülírható, egységesen elhatárolható legyen, különben nem lehetne egységképen kezelni. Fontos követelmény az is, hogy a rajta élő embercsoport valaminő — faji, politikai, kulturális, gazdasági, szerencsés esetben pedig minden — szempontból közösséget alkosson s minél több, (lehetőleg minden) életmegnyilvánulásában szoros, belső kapcsolatban álljon a földdel, a térrel, amelyben elhelyezkedett.

Természetesen nagyon nehéz, sőt talán lehetetlen volna olyan életteret találni, amely ezeknek a követelményeknek maradéktalanul megfelel: kerek földrajzi egységet alkot s teljes élettani egységben áll a rajta elhelyezkedett emberi közösséggel. A pontosan körülírható földrajzi egység magában is ritka; még ritkább az olyan eset, amikor a rajta élő embercsoportok maradéktalan közösséget alkotnak. Gyakoribb, hogy csak ilyen vagy olyan szempontból tekinthetők közösségnek; a terület, amelyen élnek, csak abból a szempontból számít életterüknek. Minél több kötelék van, amely az egységes térben elhelyezkedett embercsoportokat emberileg is egységbe fonja, annál zártabb, kerekebb egész az életterük is. S minél mélyebben, sokrétűbben fűz az élet valamely népet valamely földhöz, annál jogosabb, ha ez azt életterének mondja. Ilyen meggondolással beszélhetünk elsődleges és másodlagos élettérről is: egyazon térségben elkeverten élő embercsoportok közül, amelyek mind a magukénak vallják a földet, amelyen élnek, az elsősorban annak életteréül számítható, amelynek életéhez a legmélyebben, legsokoldalúbban forrott hozzá. Nem pusztán érzelmi, hanem főként cselekvő kapcsolatra van szükség: a legfontosabb forrasztóerő, egyben a legtartósabb és legerősebb jogalap a munka, amellyel az ember kiveszi részét az őstájnak kultúrtájjá formálásából. Ha tehát egy térben több nép él, a föld elsődlegesen annak élettere, amelyik a legmélyebb, legalaposabb kultúrmunkát végezte, legtöbbet tett a civilizált életformák megvalósítása, állam, társadalom, rendezett közigazgatás, fejlettebb gazdasági viszonyok, magasabb művelődés életrehívása érdekében.

Ezért lehet, sőt kell a Kárpátok medencéjét elsődlegesen magyar élettérnek számítani, bár a magyarság mellett más népelemek is élnek benne, amelyek faji, a mellett részben kulturális és legújabban politikai tekintetben is más közösségek tagjai. Ezeknek jóval kisebb szerepük volt a Kárpát-medence kultúrtájjá formálásában, az itteni emberéletre jellemző, lényeges formák kialakításában, mint a magyarságnak. Magyar munka teremtett itt európai életrendet, magasabb politikai, társadalmi szervezetet. Magyarok érzékelték elsőnek a táj természetes egységét, ők juttatták azt gazdasági és politikai értelemben is egészséges kifejezésre. Az idegen népelemek a multban ennek a nagy egységnek hatása alatt álltak, ennek szerves alkotórészei voltak.

A szomszédos népek részéről, főleg az utóbbi évtizedekben, más nézetek jutottak kifejezésre. Az utódállamok közvéleménye élesen szembefordult azzal az elgondolással, hogy a Kárpátok medencéje egységes élettér és mint ilyen, elsődlegesen magyar. Egyrészt a magyarság jelentőségét próbálták kisebbíteni, hivatkoztak kis számára, igyekeztek elvitatni multbeli szerepét, másrészt arra tettek kísérletet, hogy a medence nagy táji egységéből egyes részeket kiszakítsanak s azokat más földrajzi egységek részeként tüntessék fel. A két irányzat egyesült abban a törekvésben, hogy a magyarság természetes életterét mind földrajzi, mind történelmi szempontból mesterséges tákolmánynak állítsa be. Legmesszebb mentek ezen a téren a románok, akik kereken tagadják a Kárpát-medence földrajzi egységét, a magyar mult összetartó erejét s a magyarság történeti jogát a medence szélső területeihez, így Erdélyhez, amelyet a magukénak vallanak. Nézeteik igazolására már kötetekre rúgó irodalmat hordottak össze, amely — noha nagyobb részében csakúgy nyüzsögnek a tárgyi tévedések, módszeres és logikai hibák, sőt olykor határozott ferdítések —, külszínre olyan, mintha a legtökéletesebb tudományos apparátussal készült volna. Nagy tárgyi tudás, megvesztegető előadásmód jellemzi: olyan tulajdonságok, amelyek igen könnyen tévútra vezetik a gyanútlan olvasót. Nem csoda, hogy ez az irodalom külföldön is számos hivőt szerzett a román ügynek, olykor egészen kiváló szakemberek, közvéleményt irányító szervek körében is. A francia, német, angol irodalomban egyre több példáját találhatjuk ennek a tudományos igazság és magyar nemzeti érdek szempontjából egyaránt felettébb káros térfoglalásnak.

Magyar részről a román irodalomnak ezt a részét nem méltatták elegendő figyelemre. Tanulmányunkkal e hiányon kívánunk segíteni. Nem gondoltunk arra, hogy a román élettér problémájának teljes irodalmát áttekintsük; meg kell elégednünk azzal, ha néhány jellegzetes, kiemelkedő tagját megismervén, képet kapunk az ilyen tárgyú művek főbb vonásairól. Mielőtt azonban ezt tennők, szükséges, hogy legalább nagy vonalakban megismerjük a területet, amelyet a románság életterének tekint s megvizsgáljuk, mi az, ami ebből valóban annak számítható.

Romániához a trianoni békeszerződésben olyan területeket csatoltak, amelyek a Kárpátok vonulatán belül fekszenek s azelőtt a magyar állam testéhez tartoztak. Az elválasztást annak idején néprajzi érvekkel indokolták, amelyek, amint azóta számtalanszor kimutatták, magukban is helytelenek voltak. Földrajzi érveket nem lehetett alkalmazni, minthogy az elcsatolt területek és Magyarország megmaradt részei egészen egybefolytak; sehol nem akadt természeti egység, amely ezen a vonalon biztos határt alkotott volna. A Kárpát-medence keleti felében csupán egy táj van, amely bizonyos mértékig önálló, földrajzilag jól elhatárolható egységet jelent: Erdély, a Kárpátok délkeleti öblébe zárt medence, Teleki Pál szavával igazi mikrokozmosz, geopolitikai értelemben a nagy medence kicsinyített mása. Önmagában kerek egész, azonban földrajzi felépítés, felszíni tagozás, vízrajz, éghajlat, növényzet, állat- és emberélettani feltételek, egyszóval minden az emberi élet szempontjából fontos vonás tekintetében a Kárpát-medence szerves alkotórésze.

Földrajzi értelemben tehát Erdély sem tekinthető másnak, mint a magyar medence tartozékának. Azon belül különálló egység ugyan,

de ha nagyobb összefüggésbe akarjuk állítani, csak a magyar medencére gondolhatunk. Ott van Erdély élettani bázisa, épúgy, amint vizeinek folyása cda irányul, hidrográfiai bázisuk a magyar Alföldön lévén. A tartomány határai keleten és délen: Románia felé jóval élesebbek, mint nyugaton, az Alföld oldalán. Magyarország felé két nagy folyónak, a Szamosnak és Marosnak völgye kényelmes összeköttetést kínál, míg az átellenes oldalon csak szűk, szoros ösvények szelik át a határt, amelyeken nagyobb tömegnek, teherhordó állatoknak igen nehéz átjutniuk. Ez a két tény, noha korántsem érzékelteti teljes mértékben Erdélynek és a magyar medencének szoros kapcsolatát, annyit már magában is megértet, hogy Erdély politikai s népélettani tekintetben sem vonhatta ki magát a magyar medence súlypontjából, az Alföldről kiinduló hatások alól. Ha ott életerős közösség, egészséges politikai szervezet alakult, Erdély szükségképen ahhoz csatlakozott. Így volt ez a magyar történet ezer évén keresztül, azt az időt sem véve ki, amikor Erdély, mint önálló fejedelemség, külön egységet alkotott a magyar királyság mellett: akkor is a magyar államfejlődés szerves része, bizonyos értelemben a középkori királyság folytatása s a nemzeti célok fenntartója volt.

Ez a szoros összetartozás, amely Erdély egész fejlődésére, politikai, gazdasági, kulturális vonatkozásban egyaránt rányomta bélyegét, a területet történetileg is a magyar életegész részévé avatta, legalább olyan mértékben, mint amennyire földrajzilag annak számít. Joggal tekintjük tehát a magyar élettér szerves részének: a földrajzi és történeti tényezők egyaránt ahhoz kapcsolják. Ezen a tényen az sem változtat, hogy Erdély lakosságának most — és idestova jó kétszáz éve — a többsége románfajú: a román elem szerepe másodrendű volt Erdély kultúrtájának kiformálásában, történetének, politikai, gazdasági rendjének, civilizációjának alakításában, a terület tehát legfeljebb másodlagosan tekinthető román élettérnek, elsődlegesen nem, ámbár az újabb román irodalom következetesen annak számítja.

Az elsődlegesen román élettér a Kárpátoktól keletre kezdődik. Nagyjából azt a földdarabot nevezhetjük így, amelyet nyugaton a Kárpátok vonulata, délen a Duna, keleten pedig a Dnyeszter és a Fekete-tenger határol el. Elég világosan körülírható tájegység, bár határai nem egészen kifogástalanok. Csak nyugaton tiszták, ahol a Kárpátok hatalmas hegylánca úgy nyúlik végig, mint erős, nagy fal, amely két merőben különböző világot választ el: egyik oldalán Közép-Európa, a másikon már inkább a Kelet, tájformákban, életjellegben fokról-fokra világosabban kirajzolódó alakjaival. A hatalmas hegység, amelynek széles, erdőborította fennsíkjai, kopár, meredek csúcsai csaknem teljesen lakatlanok, a rajta átvezető utak pedig szorosak, nehezen járhatók, emberélettani szempontból elsőrendű választóvonal. Jelentősége rögtön kitűnik abból a tényből, hogy az államhatár, amely itt alakult ki, évszázadokon keresztül, a legviharosabb események, politikai fordulatok ellenére is változatlanul megmaradt. Tartósság tekintetében európaszerte csak egy államhatár versenyezhet vele, a spanyol-francia, amely szintén egy nagy hegyláncon, a Pireneusokon húzódik végig. Természetesen a kárpáti határ sem maradt mindig egészen mozdulatlan. Régente jóval túlnyult a vízválasztón, néhol még legutóbbi, az első világháborút megelőző formájában is áthajolt a román oldalra. Ez az elhajlás nagyon érthető; erősebb és gyengébb államalakulatok szomszédsága esetén csaknem sza-

bályosan ismétlődik az erősebb javára. Ebben az esetben a magyar állam nagyobb súlyának, történeti feszítőerejének jele, a középkor maradványa, amikor a magyar királyság a szomszédos területeket, így a román tájakat is fennhatósága alá vonta. Az újabb korban sok elégületlenség, huzavona származott abból, hogy a határ nem pontosan a vízválasztón húzódott végig. Román részről ezt igyekeztek elérni, a XVIII. századi nagy határrendezések alkalmával már történeti jogokra hivatkozva; ez a törekvés sohasem vezetett teljes eredményre, a határ több ponton mindvégig áthajolt a hegység román oldalára.

Tárgyunk szempontjából az a fontos, hogy egyetlen határrendezés alkalmával sem merült fel még a puszta gondolata sem annak, hogy az államhatár másutt vonulhatna, mint a Kárpátok mentén, ami mindennél ékesebben beszélő bizonyítéka a természetes határ erejének, általánosan elfogadott tekintélyének. A tenger szintén jó határ, a román területet tehát arról az oldalról is biztosítottnak tekinthetjük, ahol a Fekete-tengerrel érintkezik. Rosszabb a helyzet ott, ahol folyók alkotják a határokat. Délen a Duna vonala aránylag még biztosnak mondható, bár ez a nagy folyó a történet során csaknem ugyanannyit szerepelt összekötő, mint elválasztó elem gyanánt. Keleten azonban komoly bajok vannak; ott a Dnyesztert vagy a Prutot vehetnők határnak, amelyek a történet folyamán elég sokat szerepeltek ebben a minőségben, azonban távolról sem jelentettek olyan határozott válaszvonalat, mint igazi, jó határnak kellett volna. Itt a népi és politikai határok folyton hullámzottak s máig sem tudtak teljesen megszilárdulni. A románság túlcsordult a Prut vonalán, sőt egy ponton még a Dnyeszteren is; általában azonban nem tudta kitölteni a két folyó közét, kénytelen volt megengedni, hogy más népelemek nyomuljanak oda, akik azután — mint legutóbb az oroszok — e tájak politikai hovatartozását is vitássá tették.

A román életterület legjellemzőbb vonása sajátosan összetett, átmeneti jellege két nagyobb európai tájtípus, Kelet- és Közép-Európa közt. A láncheggységekből felépített középeurópai táj itt olvad bele a keleti táblák másfajta típusába, a magyarországi kevert klíma, amelyben még mediterrán és oceánikus elemek is számottevően érvényesülnek, a szélsően kontinentális jellegű orosz éghajlatba, a Kárpátvidék dús erdőzete a délorosz steppék víz- és növényszegény világába. Két különböző természeti táj keveredik itt, s ez jól meglátszik a kultúrtáj fejlődésén, kialakulásán és mai képén is. Meglátszik az embereken, akik a román földön élnek, faji vonásaikon, műveltségük, életformáik kétarcúságán. Románia történeti értelemben is átmeneti táj volt, vékony mesgye két nagy, idegen kultúrterület érintkezési vonalán, országút, amelyen azok ellentétes hatásai elkeveredve, folyton változó, hullámzó torlódásban, számtalan változatban áramlottak végig.

Másik jellemző vonása a román élettérnek, hogy voltaképen nem egy, hanem két egységből áll. A Dnyeszter és az Al-Duna közti terület geopolitikai értelemben világosan két részre oszlik, mindkettőnek egy-egy különálló politikai alakulat felel meg a román történetben. Az egyik a havaselvi vajdaság (mai román nevén Muntenia, régi szövegekben Ungrovlachia), amely a Déli-Kárpátok és az Al-Duna közt, a másik pedig a moldvai, amely a Kárpátok s a Dnyeszter közt helyezkedett el. Mindkettőnek területe zárt, kerek gazdasági és poli-

tikai egység. Választóvonaluk az a dombsor, amely a Kárpátok délkeleti kiszögellése s az Al-Duna utolsó nagy kanyarulata közt húzódik el, s átjárójának, a sztratégiailag elsőrendű fontosságú focşaui-i kapunak nevével a világtörténetben is szerepet kapott. Nem egészen kifogástalan határ; bizonyára ennek következménye, hogy a két román állam közt sok viszály, gyakran háború dúlt a határok rendezése, igazítása, határmenti területek elhódítása vagy visszacsatolása céljából. A két terület különállását nem is ez a kis dombvonulat, hanem ennél súlyosabb ok: a felépítés, vízrajz, úthálózat eltérő volta szabta meg.

Ezúttal nem térhetünk ki a román terület beható ismertetésére. A részletek iránt érdeklődőket Rónai Andrásnak rövidségében is jellemző, átfogó leírására utaljuk.[1] Tárgyunk szempontjából annyit szükséges megjegyeznünk, hogy a terület két összetevője, Moldva és Havaselve önmagában zárt, kerek egység ugyan, mégis szorosan összefügg egymással. Felépítés, természeti adottságok szempontjából közelrokonok, az emberi életnek pedig csaknem azonos lehetőségeket kínálnak. Mindkettő egymást harmonikusan kiegészítő termelési tájak arányos keveréke. Havasi legelőtől sűrű erdőn át szikkadt sárazpusztákig s mocsaras árterekig jóformán minden növényzeti öv megtalálható bennük. Földjük nemcsak művelésre alkalmas, régebbi, természetes állapotában is számtalan módot kínált a megélhetésre; népe ősidőktől fogva űzte a halászat, vadászat, pásztorkodás különféle fajtáit. A különböző életformák termékei szerencsésen kiegészítették egymást, s a természetes utak, amelyek az országot átszeldelték, lehetőséget adtak arra, hogy a nép beszerezze szükségleteit. A határok jók, biztonságosak, a gyengébb keleti oldalt nem számítva. Egészben véve: a román terület mindkét része igen alkalmas arra, hogy egységes gazdasági, politikai, társadalmi rend épüljön rajta. A történeti fejlődés valóra váltotta a földrajzi adottságokban rejlő lehetőséget, s a nép, amely ezt végbevitte, a románság volt. Noha a román földek sorsának irányításában idegen, nemromán elemek mindig jelentős szerepet játszottak, kétségtelen, hogy a táj legerősebben a románsággal forrott össze, legtisztábban annak jegyét viseli magán és történetén. A románság alkotott itt államot, társadalmat, sajátos műveltséget és gazdasági rendet, a mellett népileg számottevő többségben volt a mellette élő egyéb elemekkel szemben s azokat lassan-lassan a maga közösségéhez vonta, nagyrészt magába is olvasztotta. Jogos tehát, ha a román területet, amelyet földrajzi értelemben kerek, összefüggő egésznek találtunk, történelmi szempontból is kerek egységképen kezeljük és elsődlegesen román élettérnek minősítjük.

Azonban a Kárpátok és a Fekete-tenger közé zárt ország természetes keretei, sőt még a Trianonban megnagyobbított államhatárok sem elégítették ki az utolsó évtizedek nagyratörő Romániájának Balkán-hegemóniáról ábrándozó közvéleményét. A román tudományos és közirodalom, amely legtúlzottabb megnyilvánulásaikban is fenntartás nélkül szolgálja ki a nemzeti közvélemény vágyait és érzéseit, szűknek vélvén az igazi román életteret, hozzákanyarította Erdélyt, sőt a magyar Alföld keleti peremét is egészen a Tiszáig. Azt igyek-

[1] Rónai A.: Geographische und statistische Übersicht Grossrumäniens. Die Siebenbürgische Frage. Studien aus der Vergangenheit und Gegenwart Siebenbürgens (hrsg. E. Lukinich, Budapest, 1940).

szik bizonyítani, hogy ez a föld a Dnyesztertől a Tiszáig kerek egészet, földrajzilag szorosan összefüggő egységet alkot. Sőt mi több, attól az állítástól sem riad vissza, hogy ez az egység a történeti fejlődésben is pontosan kifejezésre jutott. Annak megvilágítására, miképen próbálják elfogadhatóvá tenni ezt a megdöbbentően hangzó tételt, legcélszerűbb lesz megvizsgálnunk a román tudomány néhány kiemelkedő alakjának véleményét. Const. C. Giurescunak, a mai román történésznemzedék elismert vezetőjének fejtegetéseit vesszük alapul, aki a mellett, hogy számos szakművet írt, az egyetemen pedig éveken keresztül tanította népe történetét, az utolsó évek folyamán a belpolitikában is számottevő szerepet játszott. T. k. propagandaügyi miniszter volt, nézeteit tehát bizonyos fokig a hivatalos felfogás megnyilvánulásának tekinthetjük.

A román táj — írja Giurescu a román történetről szóló többkötetes művében[2] — voltaképen igen nagy terület, minthogy a románok egyfelől a dákok, másfelől a keleti latinság leszármazottai, egyben jogutódjai, következésképen méltán tekinthetjük az övéknek mindazokat a földeket, amelyek hajdan azoké voltak. A dákok pedig legnagyobb terjeszkedésük idején óriási területet bírtak: délen a Balkánhegységig, sőt azon túl, egészen a Marica-völgyig hatoltak, miközben hellyel-közzel Kis-Ázsiába is eljutottak; északon a Pripjet-mocsarakig s a Közép-Oderáig, nyugaton a cseh medencéig és az Alpokig, keleten a Dnyeper vidékéig nyomultak előre. Ami a keleti latinságot illeti, az is jóval nagyobb területet foglalt el, mint amekkorát Dacia provincia magába zárt. A románság — ezek utóda és örököse — ma is nagyobb földön él, mint amekkorára állama — Giurescu a trianoni Romániát gondolja — kiterjed. Szórványai előfordulnak Makedóniában, a Tisza síkságán és a Dnyeszteren túl is. Kétségtelen azonban — folytatja a kiváló román tudós —, hogy a központ, amelyből mindezekre a tájakra kisugárzott, a Duna—Tisza—Dnyeszter köze. Ez a román föld szíve, itt uralkodott a dákok két legendás fejedelme, Decebal és Boirebista, itt alakultak ki a középkori román vajdaságok, itt éltek a románságnak legkiválóbb képviselői, a Basarabák, Musatok, Corvinok, s végül itt fejlődött ki a román nemzeti állam, — mindezeknek alapján helyes és méltányos, ha ezt minősítjük a román nép igazi életterének.

Ez a terület — véli Giurescu — rendkívül egységes, tökéletesen kiegyensúlyozott földrajzi életegész. Közepén hatalmas erődként emelkedik Erdély magasmedencéje, amelyet mindenfelől nagy hegységek öveznek; azokról völgyek futnak le, fokozatosan belesimulva a környező dombos, majd síkabb vidékek szintjébe; kisebb folyók, patakok folynak bennük, sugarasan húzódva szét a tájat körülvevő nagy folyamok, illetőleg a tenger irányában. Az egész rendszer „antik vagy középkori várra" emlékeztet, amelyben Erdély a tulajdonképeni erődítmény, a környező, alacsonyabb dombvidékek előretolt őrségek, a Duna, Tisza és Dnyeszter völgye pedig a várat övező vizesárok szerepét tölti be. A hasonlat — legalább Giurescu véleménye szerint — egészen kézenfekvő; természetes, hogy egyre több külföldi: német és francia tudós alkalmazza Erdélyre a *Bollwerk, bastion* kifejezést és tekinti a trianoni Romániát úgy, mint valami természetes erősséget.

[2] Const. C. Giurescu: Istoria Românilor I. (Bucureşti, 1935.) 1. fej.

Történelmi szemszögből vizsgálván a táj hatásait a román élet alakulására, Giurescu különösen kiemeli, hogy a román terület két világ határán feküdt, bizonyos tekintetben átmenetet alkotott a kettő között. Vándorló népek hadiosvenye volt, állandó nyugtalanság, bizonytalanság színtere. Ebből következik, hogy a románság, amelynek naprol-napra megújuló harcot kellett vívnia puszta létének biztosítására, nem tudott felemelkedni az európai kultúrfejlődés nagy magaslataira. Hiábavaló lett volna nagyot akarni, messzire tervezni, amikor bármely napon bekövetkezhetett a vég. Innen maradt a román társadalom szellemében máig valami különös, pillanatra beállított, felszínes és könnyelmű vonás, ösztönös idegenség mindentől, ami hosszabb számítást, előre megfontolt, előkészített cselekvést igényelne.

Részletekre térve, a tájnak három elemét említi, mint döntő tényezőt a történeti fejlődésben: a Dunát, a Kárpátokat és az erdőt. Az „átmeneti" jelleg mellett elsősorban ezek szabták meg a román élet alakulását. Az erdő hajdan a románlakta terület túlnyomó részét elborította s veszedelem idején kitűnő menedéket nyujtott; a nép gyakran folyamodott ehhez, ha külső vagy belső ellenség pusztította földjét, annyira, hogy szólás is támadt róla: „a román az erdő édestestvére". A Duna Giurescu szerint nemzeti folyam, minthogy mindkét oldalán, legalábbis a torkolat táján románok élnek, s ezzel kezükben tartják Európa egyik legrégibb és legfontosabb közlekedési vonalának nyitját, ami számottevően megnöveli jelentőségüket a földrész gazdasági és politikai életében. A Dunavonal mindenkor fontos szerepet játszott a román nép történetében, annyira, hogy annak egyikmásik korszaka, például a XV. vagy a XIX. század teljességgel a dunai kérdés jegyében zajlott le. A Kárpátok vonala talán még fontosabb, minthogy a hegyvidék a román nép központja, kristályosodási magja, a román élet tengelye. Mint a dákokról mondták, a románok is „inhaerent montibus". Hegyekben élvén, nem riadtak vissza a közlekedési nehézségektől, s így a Kárpátok, amelyeknek mindkét oldalán megtelepedtek, nem emeltek közéjük válaszfalat. Sőt éppen ellenkezőleg, a hegylánc „a román nép polarizáló eleme", s ennek köszönhető, hogy ma az egységes román élettájat egységesen román nép lakja a Kárpátok innenső és túlsó felén egyaránt.

Giurescu elképzelésében tehát a Kárpátok előnyösen hatottak a román fejlődésre. Ezt a tételt azonban a román tudós maga cáfolja meg, fejtegetéseinek következő részében öntudatlan naivsággal magyarázván, hogy a Kárpátok, bármennyire hasznosak jelenlegi állapotukban, román szempontból jobban is elhelyezkedhettek volna. Ha ugyanis nem a román népterület közepén, hanem szélén húzódnának végig s a helyett, hogy kettévágják, körülölelnék azt, akkor bizonyára más irányt vett volna a politikai fejlődés is, a románság könnyebben egyesülhetett volna, nem kellett volna évszázadokig három különböző állam kereteiben, széttördelve élnie. A Kárpátok szétszakították a románságot, erős politikai határvonalat alkotván, amelynek belső oldalán Magyarország, illetőleg Erdély, külső karimáján pedig a két vajdaság egymástól idegenül, külön egységként fejlődött.

Szerzőnk előadása, mint a következőkben részleteselben is látni fogjuk, számos olyan elemet tartalmaz, amely nem állja ki a tudományos kritika választóvizét s a józan meggondolásnak, sőt nemritkán a puszta tényeknek világosságában gyökeresen helytelennek

bizonyul. Annál figyelemreméltóbb ez, minthogy Giurescu egyáltalán nem tekinthető felszínes, hiányos ismeretű írónak, nem is valami meggondolatlan, romantikus irányzat tagja, aki könnyen venné az anyaggyüjtés, kritikai megrostálás és pontos feldolgozás jólismert aranyszabályait. Éppen ellenkezőleg, ő a vezetője az új történetírói iránynak, amely Romániában a legutóbbi évek során kerekedett felül s az előző generációk, A. D. Xenopol és N. Iorga iskolájának túlságosan sok feltevéssel, bizonytalan adattal dolgozó, az adatokat gyakran merőben önkényesen értelmező módszerével szemben az adathűséget, a kritikai előkészítés fontosságát és a „sine ira et studio" elvnek nélkülözhetetlen voltát hangoztatta. Nézeteiben általában, s így az élettér kiterjedésének, egységének, történeti jelentőségének kérdésében is kevesebb a támadható pont, mint gyengébb ismeretekkel s módszeres felkészültséggel rendelkező kartársainál, azonban így is akad elég. Világos bizonyságtétel ez a mellett, hogy a román tudományban, sajnos, még a legkiválóbb, legnagyobb tudással s legtisztább módszeres elvekkel felruházott írók sem tudják függetleníteni magukat azoktól az apriorisztikus elképzelésektől, amelyek elődeik hagyatékából s a közvélemény kényszerítő erejű kisugárzásaiból lebírhatatlan tehertételként nehezednek rájuk és műveikre.

Giurescu egyik-másik állítása minden alapot nélkülöz, hacsak azt nem tekintjük alapnak, hogy a román irodalomban, merőben indokolatlanul, általános hitelnek örvendenek. Ilyen például, hogy a dákokat a románok egyenes ősének mondja; ez nemcsak azért képtelenség, mert a román nép a dákok hazájától távol, a Balkán félsziget mélyén alakult ki, hanem azért is, mert — mint a legújabb kutatások kimutatták — a római hódítás a dákokat úgy meggyöngítette, hogy azután semmiképp sem játszhattak számottevő szerepet Erdély életében.[3] Még érthetetlenebb, honnan meríti a dákok határtalanul túlméretezett hazájára vonatkozó adatokat. Ez a nép csak egy kis részét töltötte ki a Dnyepr—Odera—Alpok—Marica közti óriási területnek, s ha egyes csoportjaik el is jutottak otthonuktól távoleső tájakra, az még korántsem jelenti, hogy azokat rögtön a saját életterükké avatták volna. Még a Duna—Tisza—Dnyeszter közt fekvő, jóval kisebb területet sem tudták huzamosan magukévá tenni: más népekkel kellett azon osztozniuk. Boirebista és Decebal államának határait nem ismerjük pontosan, de amennyire tudjuk, azok sem éppen ezt a területet zárták magukba, egyébként pedig túlságosan rövidéletűek voltak ahhoz, hogy bármilyen értelemben egységbe kovácsolhatták volna a hatalmi körükbe vont földek és népek életét.

Ami a románokat illeti, akiknek szűkebb, szerényebben számított élettere — Giurescu szerint — szintén a Dnyeszter—Duna—Tisza közét öleli fel, ők soha, történetük egyetlen szakaszán sem tudták kitölteni, népi közösségükhöz, államalakulataikhoz, kultúrvilágukhoz kapcsolni ennek a tájnak egészét. Ma sem lehet azt mondani, hogy a Kárpátok mindkét oldalán egységesen román népesség él: hatalmas tömbökben laknak ott egyéb — magyar, német — népelemek is. A történelmi példák pedig, amelyekkel a román tudós azt próbálja igazolni, hogy ez a föld egészében, történelmi értelemben is román-

[3] V. ö. Alföldi A.: Dákok és rómaiak Erdélyben. Századok. 1940. A románság kialakulására l. Tamás L.: Rómaiak, románok és oláhok Dacia Trajanában. (Budapest, 1935.)

nak tekintendő, egytől-egyik helytelenek. A régi román államok, amelyekre hivatkozik, ennek a térségnek csak külső, Kárpátokon túli részét zárták határaik közé, sőt a Trianonban megnövelt nemzeti állam sem tudott a Tiszáig terjeszkedni. Az pedig, hogy a „Corvin"-ok — akiken a Hunyadiakat: Jánost, a *magyar* országkormányzót, Mátyást, a *magyar* királyt és természetes fiát, a *magyar* trónkövetelőt kell értenünk — itt éltek és működtek, semmiképp sem vehető érvül annak bizonyítására, hogy ez a terület történelmi értelemben a *román* élettest része volna, még abban az esetben sem, ha elfogadnók azt a bizonytalan feltevést, amely szerint a Hunyadiak *őseinek* ereiben román vér folyt. Érdekes az a gondolat, hogy a mai román élet távlathiánya, kiforratlansága, pillanatra beállított volta végső fokon a küzdelmes múltnak s ebben a román élettáj átmeneti jellegének következménye; valószínű azonban, hogy ennek a vonásnak kialakulásához más tényezők is hozzájárultak, hiszen vannak népek, amelyeknek multja küzdelmesebb volt, mint a románságé és mégis más irányban fejlődtek.

Annál maradéktalanabbul helyeselhetjük azt, amit a román táj átmeneti jellegéről s annak élettani hatásáról mond szerzőnk. A román táj és román élet lényegét valóban így fejezhetjük ki: átmeneti állapot Kelet- és Közép-Európa közt. Kétségtelen, hogy ez a történeti viszonyokban is kifejezésre jut, s legalább bizonyos korokban a román fejlődés legjellemzőbb vonását adja. De mindez csak a Kárpátok túlsó felére, az igazi román élettérre áll; a hegyek innenső oldalán fekvő terület mind földrajzi, mind történelmi értelemben Közép-Európa szerves része.

Természeti és társadalmi, szellemi és gazdasági erők egyaránt mély szakadékokat vonnak a Kárpátok két oldala közt. A román tudósok tisztában vannak ezzel, de a közvélemény nyomására úgy kell tenniük, mintha mást hinnének. Mindent el kell követniük, hogy szerves egységnek tüntessék fel a területet, amelyre a nagyromán nemzeti eszme hirdetői igényt emeltek. Erre szolgálnak azok a szellemes, de alaptalan elméletek, amelyek Erdélyt erődnek, a Kárpátok láncát a román élet tengelyének minősítvén, hasonlatokkal akarják áthidalni a tények hézagait, abban a nem is egészen alaptalan reményben, hogy egy ügyes kép, szellemes hipotézis a gyanútlan és jóhiszemű olvasóra éppen akkora, olykor még nagyobb hatást gyakorol, mint a legalaposabb tudományos fejtegetés. A román élettérkutatás központjában most ezek az elképzelések állnak, ezeket igyekeznek mennél több oldalról megvilágítva, bevetíteni a román nép és Európa köztudatába. A román földrajztudomány legkiválóbb képviselői, köztük Ch. Vâlsan, S. Mehedinți, L. Someșan számos tanulmányt szenteltek ennek a problémának s nézeteik, mint a román sajtó és közirodalom idevágó kijelentéseinek tömege bizonyítja, széleskörű visszhangra találtak. Sajnálatosabb, hogy néhány európai hírű külföldi szakember is — köztük, hogy csak a legnevesebbet említsük, Em. de Martonne — effajta tanok hatása alá került. Egyre több cikk jelenik meg különböző világnyelveken, ahol ilyenféle nézetek jutnak kifejezésre: Románia trianoni formájában várhoz hasonlít, amelynek központi erőssége Erdély; az egész terület szerves egység, tengelye pedig, élettani centruma a hegyvidék. A román írók ennyivel sem elégedvén meg, megkísérelték kimutatni, hogy ennek az állítólagos egységnek hatásai a történet folyamán, a kárpáti tájak népi, poli-

tikai, gazdasági életének fejlődésében is kifejezésre jutottak, s állításaikban jóval tovább mentek, mint Giurescu, aki — noha szintén ezen a véleményen van — legalább azt elismeri, hogy a Kárpátok bizonyos tekintetben bénítólag hatottak, választfalként szerepeltek a románok történetében. Vérmesebb kartársai azt vallják, hogy a hegység éppen ellenkezőleg összekötötte a két oldalán elterülő tájak életét, egységet, központosító elemet jelentett a románság fejlődésében.[4]

Magyar részről Rónai András mutatta ki, hogy ezek a nézetek földrajzi szempontból nem állják meg a helyüket.[5] Olyan terület, amelynek határai bizonytalanok, nem tekinthető egységnek, már pedig Erdélytől a Tiszáig sehol sem található olyan földrajzi forma, amely biztos határul szolgálhatna; maga a Tisza sem ilyen. Különben is reménytelen kísérlet egységképen tüntetni fel olyan területet, amelynek kellő közepén hatalmas hegylánc húzódik fal gyanánt végig. A Kárpátok vidékén a népesség ritka, a vízválasztó vidéke még a román statisztikák szerint is lakatlan, legalább gyakorlatban annak tekinthető. Nem áll tehát, hogy a hegyvidék alkotná a román élet gerincét, semmiképen sem olyan fokig, hogy a központképzéshez szükséges népi túlsúlyt biztosíthatná. Az államalkotás, társadalmi és gazdasági fejlődés tekintetében az a határvonal, amelyet a természet vont a Kárpátokon, alapvető jelentőségű. Ezekután az erődelmélet magától esik szét: a Dnyeszter—Tisza közti terület nem egységes.

[4] A román földrajztudomány felfogására l. S. Mehedinţi: România (11. kiadás, Bucureşti, 1932) és Le pays et le peuple roumain. Considérations de géographie physique et de géographie humaine (2. kiad. Bucureşti, 1930), Gh. Vâlsan: Evoluţia statului român în cadrul său geografic. Buletinul Societăţii Regale Române de Geografie 56 (1937), L. Someşan: Structure orographique de la Transylvanie et son influence sur la vie populaire. La Transylvanie (Bucureşti, 1938). Tévedés volna azt hinnünk, hogy ez a felfogás csak a trianoni Romániát jellemezte s az utolsó években megváltozott volna; tanúság erre a magyar Erdély-album visszhangjaként Bucureştiben 1943-ban megjelent kétkötetes „Siebenbürgen", amely teljes egészében a régi szemléletmódot tükrözi vissza. A földrajzi áttekintés S. Mehedinţi tollából a következő, önmagában is ékesen szóló címet viseli: Siebenbürgen der Kern des rumänischen Bodens und Volkes. Az erőd-eszme külföldi visszhangjaként l. Em. de Martonne: Europe centrale, Suisse, Autriche, Hongrie. Tchéco-Slovaquie, Pologne Roumanie (Paris, 1931) megfelelő részét és K. H. Thei': Die siebenbürgische Bastei. Zeitschrift für Geopolitik, 1935. A határokról J. Ancel: Les frontières roumaines. Revue historique du Sud-Est européen 1934. A történelmi vonatkozásokra l. alább. Itt csupán tájékozásul említjük A. Mureşianu egy mondatát, amelyet N. Iorga, a nagy román történész méltónak talált, hogy legutóbbi művében (Istoria Românilor III., Bucureşti, 1937, 287. l.) idézze: „Erdély, Moldva és Havaselve mindenkor szerves egységet alkottak s kölcsönösen hatottak egymásra, régente még jobban, mint újabban." I. Lupaş, az ismert nevű román történész a román nemzeti élet összetevőiről szóló tanulmányában a trák román ősökre hivatkozik: „A föld, amelynek keretei közt a románság idők folyamán kialakult s amelyet ma is birtokában tart, pontosan azt a területet öleli fel, ahol hajdan a trák-románok éltek." „Ez a föld, amelyet az Úristen minden jóval ellátott, ... tökéletes földrajzi egységet alkot. Máramaros hegyeitől dél i irányban a Dunán túl a Balkánig s a pindoszi tartományig ér. Nyugaton a Tisza környékétől a Dnyeszter-szabta keleti határig minden ősi birtok." (Factorii istorici ai vieţii naţionale româneşti. Anuarul Institutului de Istorie Naţională I. [1922].)

[5] Rónai A.: I. m. Die Siebenbürgische Frage. Studien aus der Vergangenheit und Gegenwart Siebenbürgens (hrsg. E. Lukinich, Budapest, 1940) és Politisch-geographische Übersicht des rumänischen Staatsraumes, u. o.

a hegyvidék nem lehet egészséges állam, rendezett társadalom központja, nem is említve azt, hogy Erdély sem igazi erőd; igaz ugyan, hogy minden oldalról hegyek övezik, csakhogy ezeken nyugat felé kényelmes utak nyílnak, amelyek az erdélyi medencét a magyar Alföldhöz kapcsolják. A tények világánál tehát az egész elméletből nem marad egyéb, mint üres és önmagában sem pontos hasonlat, amelynek az élethez, a Kárpátvidék valóságos geopolitikai viszonyaihoz semmi közé sincs.

Hátra van megvizsgálnunk azt a kérdést, közelebb áll-e a valósághoz az az állítás, hogy a történeti fejlődés áthidalta a természetszabta nehézségeket és szerves kapcsolatot teremtett a Kárpátok két oldala, a nagyromán ideológia szerint egységes román élettér különböző részei közt. Láttuk, hogy azok az odavetett ötletek, amelyekkel Giurescu próbálta ezt a felfogást valószerűsíteni első rátekintésre helytelennek bizonyulnak. Rögtön előrebocsáthatjuk, hogy másoknak, az elmélet tüzesebb hirdetőinek effajta kísérletei sem vezettek komolyabb eredményre: legfeljebb állításaik hangzatosabbak, a nélkül, hogy alapjuk tömörebb volna. Legtöbbjük egy-két odavetett megjegyzéssel intézi el a kérdést, mintha a válasz, noha minden előző ismeretünkkel szöges ellentétben áll, magától értetődő volna. I. Lupaş például, a kolozsvári román egyetem tanára, egy tanulmányát, amely előbb az egyetem román történeti intézetének évkönyvében románul, de csaknem egyidejűleg a propagandisztikus célú „La Transylvanie" kötetben, franciául is megjelent,[6] a következő szavakkal vezeti be: „A Kárpátok és a Tisza közti terület ősidők óta szerves része a román földnek..." Cikkének egy fejezete hangzatos címet visel, — „Moldva és Erdély legyen egy" — amivel azt akarja érzékeltetni, hogy a Kárpátok két oldalának egységesítésére való törekvés román részről már a középkor folyamán felmerült. Fejtegetéseiből úgylátszik, mintha Erdély a XV. században jobban vonzódott volna Moldvához, mint Magyarországhoz. Bizonyítékul hozza fel, hogy Nagy István moldvai vajda zászlója alatt székelyek harcoltak a török ellen, de elhallgatja, hogy ezt Mátyás király egyenes rendeletére tették, sőt hogy maga a vajda is magyar szövetségben, mint Mátyás hűbérese szállt szembe a törökkel.[7] Kiemeli, hogy a kor okleveleiben gyakran szerepel a címben használt kifejezés, — a két ország legyen egy — de egyrészt elferdíti a forrásokat, amelyekben nem Erdélyről, hanem Magyarországról van szó, másrészt elhallgatja, hogy ez akkor egyszerű vámjogi formulának számított: olyankor használták, amikor a vajdák hűbéri hűséget fogadtak a koronának, s annak jelzésére, hogy a határokat megnyitották a két ország kereskedői előtt. Sem érzelmi, sem állampolitikai jelentősége nem

[6] I. Lupaş: Realităţi istorice în voevodatul Transilvaniei din. sec. XII—XVI. Anuarul Institutului de Istorie Naţională VII. (1936—38), franciául: La Transylvanie (Bucureşti, 1938).

[7] Nagy Istvánnak román részről rendszerint elhallgatott vagy hibásan értékelt magyar kapcsolataira l. Elekes L.: Nagy István moldvai vajda politikája és Mátyás király (Budapest, 1937). Román oldalon többször felmerült az a nézet, hogy a Székelyföld abban az időben Moldvához szított, vagy éppen oda is tartozott. Ezzel szemben magának a nagy vajdának szavaira hivatkozunk, aki ezt a területet „Urunk, a király földjének" mondotta (I. Bogdan: Documentele lui Ştefan cel Mare II. (Bucureşti, 1913.) 356—357. l.

volt, s amennyiben gazdasági kapcsolatot teremtett a Kárpátok két oldala közt, az is elsősorban a magyar gazdaságpolitika céltudatos törekvéseinek eredménye volt.

Vég nélkül idézhetnénk effajta tudatos ferdítést takaró kijelentéseket, amelyekkel a román tudósok a népük számára igényelt területek történeti összetartozását akarják bevinni a köztudatba. E helyett megelégszünk azzal, hogy röviden ismertetjük L. Someşannak, a volt kolozsvári egyetem gárdájához tartozó tudósnak és közírónak fejtegetését, aki külön tanulmányt szánt az Erdély multja és a nagyromán földrajzi egység közt — szerinte — kimutatható kapcsolatoknak.[8] Cikkében természetesen az erőd-elméletből indul ki. Azt állítja, hogy a Tiszától a Dnyeszterig terjedő nagyromán életegység határai keleten és nyugaton is kitűnőek, s ezt a merész kijelentést megtoldja azzal a még merészebbel, hogy a Tisza ártere évszázadokon át a választóvonal szerepét játszta. Ettől keletre ugyanis az őskor óta azonos, román népesség élt, nyugatra pedig más fajok, legutóbb magyarok. A román terület tökéletes gazdasági egység s mint ilyen élt a románság tudatvilágában; e nélkül, mint mondja, nem is lehetne itt román államot alkotni, legalább a tartósság reményével nem. Régi korok nagy emberei, így a dák királyok és Julius Caesar felismerték ennek az egységnek fontosságát, ez jutott kifejezésre a dák állam határaiban, amelyek szerinte pontosan egyeztek a trianoni Romániáéval. Igaz, hogy a dák állam bukása után némi törés következett, amennyiben „egy ideig" nem akadt politikai alakulat, amely kifejezésre juttatta volna a Dnyeszter—Tisza közti térség természetes egységét, de csak annál jobban kiemeli „a kárpáti föld adta csodálatos életlehetőségek" óriási politikai jelentőségét, hogy azután ugyanaz az egység támadt fel a trianoni Romániában. A politikai jogfolytonosság különben sem szakadt meg. A románság első politikai alakulatai ezen a földön bukkannak fel, bár a nomádok beáramlása miatt szűkebb keretek közt, Bereg, Ugocsa, Máramaros, Szatmár, Bihar, Csanád megyék és a temesi bánság területén. A magyar terjeszkedés ezeket eltörölte, de utódaik hamarosan feltűntek a Kárpátok külső oldalán a vajdaságok képében.

Someşan ennyivel igazoltnak tekinti, hogy a nagyromán élettér szerves összetartozása a politikai fejlődésben mindenkor érvényesült. A népi viszonyoknak nem szentel különösebb figyelmet; szerinte ugyanis kétségtelen, hogy ennek a környéknek lakossága ősidőktől fogva tiszta román, legfeljebb itt-ott szakították meg idegen betolakodók. Ezzel szemben megvizsgálja a táj hatását a gazdasági viszonyok fejlődésére, s itt olyan állításokat kockáztat, hogy a románok a hegyek lábánál fejlett gyümölcs- és szőlőkultúrát valósítottak meg, olyan régi időkben, amikor a keleti és nyugati síkságokon még csak nomádok jártak. A románok ősi foglalkozása, legalább tekintélyes részében földmívelés volt. A nomádok beáramlása következtében azonban a nép felhagyott addigi életmódjával, a hegyekbe húzódott és pásztorkodni kezdett. Valamelyes földmívelés, mégpedig rendszeres, letelepült élettel kapcsolatos gazdálkodás akkor is volt, e nélkül nem lehetne elképzelni, hogy a kárpáti nép politikai és közigazgatási

[8] L. Someşan: Le passé de la Transylvanie et le facteur géographique. Revue de Transylvanie V/3. (1939.) (Részletes bírálatát l. Századok, 1942. 331—338. l.)

szervezetének ősi formái fennmaradtak volna. Pásztorkodás viszont eleinte kizárólag a hegyekben folyt; a forrásos korok románságára annyira jellemző kétlegelős gazdálkodás — a nyájak rendszeres, évente megismételt átterelése a nyáron használt hegyilegelőkről a télen kedvezőbb mélyföldiekre — csak a középkor végén terjedt el, amikor a nomád vándorlások megszűntek s a románság kimerészkedett biztonságot jelentő erdői, havasai közül. Ezzel a változással kapcsolatos a vajdaságok megalapítása; az erdélyi hegyek pásztornépe attól fogva megszakítatlan sorban áramlott a Kárpátokon túlra, ott falvakat alapított s visszatért ősi, letelepült életmódjához. A pásztorkodás különben sem hatott kedvezően a román nép fejlődésére: a folytonos vándorlás során, idegenekkel való állandó érintkezés következtében számos eleme lehasadt, különvált, elvesztette egyéniségét és más fajokba olvadt.

Someşan legtöbb állítása annyira alaptalan, hogy nyugodtan hagyhatnók érdembeli válasz nélkül. Mit is lehetne felelni arra a kijelentésre, hogy a Tisza évszázadokon át politikai választóvonal szerepét játszta, holott egyetlen államalakulatot sem ismerünk, amelynek határa itt lett volna! Vagy hogy ettől keletre az őskortól napjainkig megszakítatlan folytonosságban azonos nép élt s ez a román, amikor tudjuk, hogy a római idők óta számtalan nép áramlott végig ezen a területen s a vidék főfolyóinak, a Marosnak, Körösnek nevét több nyelvcsalád formálta, mielőtt átkerült a magyarba s onnan — de csak onnan! — a románba is. Mivel adta jelét Julius Caesar, hogy megérezte a nagyromán terület egységét? A történetírók nem tudnak erről. Szabad-e azt mondani, hogy a dák állam határai, amelyek folyton változtak, de még pihenni sem álltak meg a Tisza—Dnyeszter—Duna-vonalon, pontosan egyeztek az álombeli nagyromán élettér kereteivel? Lehet-e azt állítani, hogy ez a „csodálatos" életegész — annyival csodálatosabb, mivel a történet folyamán a legkisebb jellel sem árulta el létét — átmeneti szünet után újra feltámadt a trianoni Romániában — abban a politikai alakulatban, amelynek jellegzetes életképtelenségében sem szerves, sem szervetlen elődje nem volt, nem lehetett? Egyáltalán, mit tartsunk arról a tudósról, aki páratlan könnyedséggel minősíti ideig-óráig tartó, átmeneti törésnek a dák birodalom s a trianoni Románia közt tátongó, tizennyolc évszázados űrt, s ugyanakkor természetellenes, éppen ezért „éphemère" jelenségnek tekinti a Kárpátok gerincén ezer éven át változatlanul fennálló magyar-román államhatárt?

Néhány szót mégis kell szentelnünk azoknak az „államalakulatoknak", amelyek — szerinte — áthidalják a dák és a román államalkotás közt ásító szakadékot. Szerzőnk itt — meg kell mondani, mert magától senki sem találná ki — Anonymus Gelou vezérére gondol, aki valahol a mai Gyalu vidékén élt, — a helység az ő nevét őrizte volna meg, — s blak népével ellenállást kísérelt meg a honfoglaló magyarok ellen. Erre vonatkozóan két elképzelés lehetséges. Az egyik, az ismertebb szerint Gyalu egy Erdély határhegyeibe szorult bulgár töredék vezére volt, s Anonymus, aki köztudomásúlag szívesen vetítette vissza a dicső előidőkbe saját korának fontosabb eseményeit, az éppen akkortájt felemelkedő bulgár-vlach birodalomra s a gyalukörnyéki hegyekbe már kétségkívül beszivárgott román elemekre gondolva tette meg blak-oláh fejedelemnek. A másik elképzelés szerint ezúttal maga a blak név sem vonatkozik a balkáni

oláhokra, hanem egy hasonló nevű, volgai eredetű s a bulgárokkal rokon, törökjellegű népet jelöl.[9] Someşan román írók gyakori, bár merőben indokolatlan szokása szerint Gelou „blak" országához hozzászámítja északon Ménmarót, délen Glad földjét, noha az előbbit forrása szerint kazárok lakták, az utóbbinak lakosságára pedig legfeljebb a vezér bulgárjellegű neve utal, minthogy a krónika csak annyit tud, hogy Gladot kúnok, bulgárok és blakok *segítették*. De még így sem értjük, hogy beszélhet Bereg, Ugocsa, Máramaros, Szatmár, Bihar, Csanád megyék területet kitöltő egységekről, hiszen Anonymus szerint — más forrás pedig nincs — Glad országa a Temesközben, Ménmaróté pedig Biharban feküdt, Bereg-Máramaros vidékére a legszélsőbb számítás szerint sem terjedt ki.

Szemmelláthető, hogy az állítólagos román államalakulatok, amelyeknek kapcsolatot kellene teremteniük a dákok országa s a trianoni Románia közt, a Dnyeszter—Tisza közének csak igen kis részét foglalták el. Semmiképp sem lehet tehát úgy tekinteni őket, mint a térben rejlő természetes forrásztóerők történeti bizonyítékát. Az sem áll, hogy bármilyen, akár csak a legkisebb kapcsolat lett volna köztük és a dák illetőleg román államok közt; azok mindegyikétől évszázados űr, területi eltérés, meg ami a legfontosabb: közbeeső népek és politikai képződmények tömege, egyrészt a gepidák, húnok, avarok, másrészt a magyarok birodalma választja el. Átmenetet, jogfolytonosságot tehát akkor sem jelenthetnének, ha valóban román államalakulatoknak tekinthetnők őket, ami teljes lehetetlenség, mivel a románság a magyar honfoglalás idejében még a Balkánon élt, bevándorlása — mint a forrásanyagból szinte lépésenként megállapítható — jóval később, legkorábban a XII. században kezdődött s a következő századokban ment végbe,[10] Árpád idejében tehát nem alkothatott államokat a Körös-Maros környékén. Egyébként is kérdés, szabad-e államnak minősítenünk a Glad, Gyalu és Ménmarót vezetése alatt állt alakulatokat, amelyek megsemmisítésére elegendő volt egy-egy magyar hadsereg egyszeri támadása.

Someşan államtörténeti érvei tehát nem állják meg a helyüket. Gazdaságtörténeti fejtegetései, amelyekkel a Dnyeszter—Tisza-közi tájnak s a román nép életének történeti egymásrautaltságát igyekszik kimutatni, még kevésbbé. Különös az az állítása, hogy a románság ősfoglalkozása a fölmívelés, ezt csak később váltotta fel a pásztorkodás: a románság, amióta az első hiteles forrásokban megjelent, mindig állattenyésztő, vándorpásztori életmódot folytatott. Még furcsább az az okoskodás, hogy valamelyes földmívelés azért mindig maradt, mert e nélkül a politikai és közigazgatási szervezet ősi formái sem maradtak volna fent. Milyen formákról van szó? A tényekhez ragaszkodó történetkutatás egyetlen ilyet sem ismer. Legmerészebb az a kijelentése, hogy a román földmíves már akkor feljett

[9] Anonymus művének keletkezési korára l. Szilágyi L.: Az Anonymus-kérdés revíziója. Századok. 1937. Román vonatkozására v. ö. Tamás L.: Rómaiak, románok és oláhok Dacia Trajanában megfelelő részeit. A blak név esetleges török jelentésére l. Pais D. fejtegetését Magyar Nyelv, 1935. 267. s köv. l.

[10] A bevándorlás menetére l. a Fekete Nagy A.—Makkai L.: Documenta historiam valachorum in Hungaria illustrantia (Budapest, 1941) kötetben közölt okleveleket.

szőlőkultúrát valósított meg a Kárpátok lejtőin, amikor a környező steppéken — nyugaton is — csak nomád népek éltek. Az utolsó nomád nép, amely a nyugati steppét, az Alföldet meghódította, a magyarság volt; viszont kimutatható, hogy a román területen a szőlőművelés magyar és magyarországi német hatásra terjedt el, természetesen jóval később, amikor a magyar földet már gazdag falvak borították, amelyeknek népe közt aligha lehetett volna nomádokat találni. Ugyanakkor a románság tekintélyes része még megtartotta ősi, pásztori életmódját; jellemző erre, hogy a vajdasági adók túlnyomó része még az újkor elején is az állattenyésztés termékeiből adódott ki. A román pásztor, amióta a forrásokban felbukkant, mindig ragaszkodott a kettős legelő rendszeréhez, amit kedvelt állatával, a juhval és a kecskével együtt valószínűleg mediterrán örökségképen, előző hazájából hozott magával. Akármint volt, nem oszthatjuk Someşan véleményét, hogy a pásztorság s a velejáró sok vándorlás káros lett volna a román nép fejlődése szempontjából. Helyesebbnek tartjuk a régebbi felfogást, amely szerint éppen ez a folytonos mozgás s a velejáró sajátos életmód tartotta fent azokban a válságos időkben, amikor fajrokonai, a keleti latinság falu- vagy városlakó elemei nyomtalanul eltűntek a népvándorlás áradatában. Egészen hibás az a nézet, hogy a vajdaságok megalapításakor és azután megszakítatlan sorban áramlott Erdély román népe a Kárpátokon túlra. Valójában legfeljebb arról lehet szó, hogy amint az erdélyi határhegyek havasi legelőit az aldunai, dobrudzsai síkságok füvespusztáival váltogató kétlegelős gazdálkodás fokozatosan megszűnt, a pásztortársadalom lépésről-lépésre megülepedett, állandó lakhelyhez szokott, ami természetszerűleg a téli szállás helyén, a síkságon alakult ki. Ez a folyamat, amely tulajdonképen csak pár évtizeddel ezelőtt, jóformán napjainkban ért véget, jelentősen megnövelte az Al-Duna vidékének román lakosságát, de egyáltalán nem úgy, mint Someşan állítja s mások is gyakran képzelik: Erdély rovására. Ami a vándorlást illeti, az inkább fordítva történt: a XIII—XVII. század folyamán nagyszámú románság húzódott Erdély területére, míg onnan ugyanakkor magyar és szász elemek vonultak a vajdaságokba.

Mint látjuk, Someşannak gazdaságtörténeti elképzelései sem helyesek. Sokkal szellemesebben igyekezett megragadni az állítólagos nagyromán élettér s a román népélet közt található történeti kapcsolatot A. Malaschofsky, aki egy rövid cikkben, nem a források, hanem csupán az irodalom alapján a pásztorkodásnak a nép és állam fejlődésére gyakorolt hatásait vizsgálva,[11] arra a végeredményre jutott, hogy az erdélyi erőd s a Tiszától Dnyeszterig terjedő tájegység képzete végső fokon arra az évszázados „térélményre" vezethető vissza, amely a nyájait Erdély hegyeiből a környező síkságokra terelgető, majd évről-évre visszaforduló, nemzedékek során át ugyanazt az utat járó román pásztor lelkében ébredt. Aki így gazdálkodik, az szerves, összetartozó egésznek érzi a hegyet és a körülötte fekvő síkságot, s hosszú generációk során — így okoskodik Malaschofsky — valami olyan ösztönös érzése támad, ami már politikai elképzelések alapjául is alkalmas. Nem vizsgáljuk, hogy ez az okfejtés önmagában meg-

[11] A. Malaschofsky: Einflüsse des Hirtenlebens auf die Entwicklung von Volk und Staat in Rumänien. Südostdeutsche Forschungen III/4. (Részletes bírálatát l. Századok, 1942. 100—105. l.)

állja-e a helyét, minthogy már kiindulási pontja helytelen s így az egész menthetetlenül összeomlik. A román pásztor ugyanis a vajdaságok területén sem vándorolhatott ide-oda tetszése szerint, hanem csak a hagyományos, kijelölt utakon s meghatározott, kisebb területen. A szebenvidéki hegyekből a Duna síkságaira, a brassókörnyékiekből Dobrudzsába, Erdély és Moldva határhavasairól Besszarábiába terelgette nyáját, s erről az évről-évre megismételt utazásról valóban maradhatott valami térélménye, bár nagy kérdés, hogy mennyire mély; de bizonyos, hogy a Dnyeszter—Tisza közt elterülő hatalmas földdarab egészéről semilyen képe sem volt, azt sohasem érezte egységnek. Téves tehát a szellemes kísérlet, ilyen módon bizonyítani, hogy a Dnyeszter—Tisza-közi téregység elméletének valami szerves előzménye volna a román nép életében és lelkivilágában.

Nem célunk, hogy érdemes írókat, kitűnő szakembereket pellengérre állítsunk. Nem folytatjuk idézeteinket, az elmondottakhoz képest amúgysem hoznának sok újdonságot. Röviden összegezzük vizsgálódásunk eredményét: a román írók szerves élettani egységnek vélik a Dnyeszter—Tisza-közt elterülő földet s iparkodnak bebizonyítani, hogy ez az egység a történeti fejlődésben is mindenkor éreztette hatását. Érveik ugyan alaposabb kutatás fényében, sőt néha már az első erősebb ránézésre összeomlanak, mégsem szabad teljességgel figyelmen kívül hagyni, minthogy hangzatosságuknál, az előadás ragyogó technikájánál s az állítások megtévesztő határozottságánál fogva a gyanútlan olvasót, olykor még a legkiválóbb szakembert is teljesen megtévesztik. Hibás nézetek elterjedése pedig — ha ilyen elemi fontosságú kérdésekről van szó — nemcsak a szűkebben értett tudományra, hanem a szóbanforgó népek, s egész Európa életére is súlyos veszedelmet jelent.

ELEKES LAJOS

I S M E R T E T É S E K

SZABÓ ISTVÁN: A MAGYARSÁG ÉLETRAJZA. Budapest 1941, Magyar Történelmi Társulat, 276 l. 8°. — (A Magyar Történelmi Társulat Könyvei 8.)

A magyar történettudomány legfiatalabb hajtásának, a népiségtörténetnek egyik legfontosabb vonatkozását, a magyar néptest területi elhelyezkedésének és mennyiségi kiterjedésének történetét tárgyalja Sz. úttörő jelentőségű munkája, mely a magyarság és a nemzetiségek területi és számbeli arányának alakulását is figyelemmel kísérve, egyúttal Magyarország népesedéstörténetévé szélesedik ki. Bár a szerző maga kísérletnek nevezi vállalkozását s az előmunkálatok hiányosságaira, sőt több esetben teljes hiányára panaszkodik, mégis, ha összevetjük könyvét Hunfalvy Pál 1876-ban megjelent hasonló célkitűzésű írásával (Magyarország ethnographiája), lehetetlen meg nem állapítanunk azt a tudás és szempontok tekintetében történt óriási haladást és gazdagodást, melyet három nemzedék munkája, főként pedig az elmult évtized s ezen belül nem utolsó sorban magának a szerzőnek kutatásai nyomán elértünk. Hunfalvynál a magyarság és a nemzetiségek őstörténete s hazánkban való megtelepedése és a XIX. századi helyzet közt sok évszázados űr tátong, melyet még elméletekkel vagy szórványos adatokkal sem próbál kitölteni s a magyar nép viszontagságos sorsának alakulása teljesen elsikkad. Ezt az űrt hidalja át Sz. előadása, összegezve a mult és kijelölve a jövő kutatásainak irányát.

A magyar őstörténet gazdag irodalma s a honfoglaláskor településföldrajzára vonatkozó nyelvészeti kutatások lehetővé tették számára, hogy világosan meghatározza a honfoglaló magyarság népi összetételét és egységes népi jellegét, körvonalazza a Kárpátmedence magyar népterületének legrégibb határait s leszögezze, hogy „a honfoglaló magyarság a Duna medencéjében nem országokat igázott le és fogott össze egyetlen szervezet kapcsaival, hanem egy politikailag jobbára szervezetlen és alig lakott területet maga népesített be és szervezett meg". A legújabb településtörténeti munkálatok felhasználásával elsőnek próbálja meg érzékeltetni a magyar néptest középkori gyarapodását és terjeszkedését, megállapítva, hogy a falvak alakításában megnyilvánuló magyar népi terjeszkedési feszültség csúcspontját nyugaton a XI—XII., az Alföldön a XII—XIII., Erdélyben pedig a XIII—XIV. századokban éri el s ezután néhány perifériikus medence elfoglalásától eltekintve, a magyar népszaporulat a már kialakult népterületen belül sűrűsödik, aminek jellemző tünete a városokba való özönlés s a mezővárosok gyorsütemű kifejlődése. A jövő kutatások feladata lesz tisztázni azt, hogy a magyar telepek kialakulásának ez az éles szemmel megfigyelt időbeli és térbeli folyamata mennyiben függ össze a számbeli gyarapodással és mennyiben a megtelepedést befolyásoló gazdasági és társadalmi életformákkal, illetőleg azok változásaival, továbbá, hogy a magyarság és az egyes nemzetiségek közti civilizációs színvonalkülönbség mennyiben járult hozzá ahhoz a sajátságos jelenséghez, hogy a XIV—XV. századi városiasodás elsősorban a magyarság népmozgalma s alig érintette például a román vagy a rutén népet. Ismertetve ezután Magyarország középkori nemzetiségeinek beköltözését és elhelyezkedését, a féltelkes jobbágyok és a zsellérek problémáját közelebbről vizsgálja s némileg módosítja Mályusz Elemérnek az ország XV. századvégi népességére vonatkozó becslését, amennyiben azt négymilliónál többre teszi, a magyarság 80%-os arányát viszont

elfogadja. A középkori magyar nemzetiségi politika tekintetében kialakult ellentétes nézetekkel foglalkozva megállapítja, hogy a középkor „nemzetiségi" kérdéseiben a társadalmi vonatkozások dominálnak, maga a népiség az állampolitika látókörén kívüleső tényező volt s ennek megfelelően az asszimiláció is irányításától mentesen, a természetes népi erőviszonyok hatása alatt folyt. A különböző társadalmi viszonyok közt élő nemzetiségek e viszonyok kiegyenlítődése esetén könnyen olvadtak össze, a beolvadás legfontosabb előmozdítója azonban ekkor is a nagy népi tömegek vonzása volt, aminek a szórványok 2—300 évnél tovább nem tudtak ellenállani.

Sz. könyvének legérdekesebb fejezete a török korszakról, a magyarság kétévszázados létharcáról szól. Elszórt, rendszerezetlen s hiányos adatokból kellett ezt a fejezetet összeállítania, hiszen — mint írja — sem a magyarság pusztulásának, sem a korra oly jellemző nagyarányú belső vándorlásoknak részletei, de még nagy vonalai sincsenek kellőleg felderítve, a megrajzolt kép azonban így is plasztikus, főként pedig hézagpótló. A népesség sorsa szempontjából három övezetet különböztet meg az országban; a török hódoltságét, ahol a hódító hadjáratok, majd különösen a tizenötéves és a felszabadító háború ritkították meg a lakosságot s a pusztuláshoz a kizsákmányoló török birtokrendszer is hozzá-hozzájárult; a végvárak vidékét, mely az állandó harcok és a török rabszedés hatására néptelenedett; s végül az északi, törökmentes részt, mely szintén szenvedett ugyan a török beütések, a garázdálkodó idegen zsoldosok s nem utolsó sorban az éhség és a pestis miatt, de ahol végeredményében a népesség mégis szaporodott már a délről ide irányuló felvándorlás révén is. A két első övezet nagyrészt magyar települési terület volt, elpusztulásuk tehát a magyarság vérveszteségét jelentette, a megkímélt terület volt viszont középkori nemzetiségeink zömének hazája: ezek így gyarapodhattak. Észak felől a tót, rutén és román néptömb mozdult meg s nyomult a síkság felé a magyarság helyébe és közé, míg délről a horvátság szorult mind feljebb, itt-ott a Drávát is átlépve. A XV. század óta új népelem is jelentkezik: a rác, mely részben önként szivárog be a pusztuló Alföldre, részben pedig török telepítés révén terjeszkedik. Bár a nemzetiségek száma jelentősen növekedett, a népközi viszonyok ebben a korban sem módosultak, egyik idegen nép öntudata sem kívánkozott politikai keretekbe, a népiség megmaradt öntudatlan egyéni, legfeljebb társadalmi tényezőnek s az egyes nemzetiségek továbbra is egymástól elzárkózva, nagyobbarányú keveredés nélkül éltek.

Igen jelentős módosulást eredményeznek eddigi tudásunkhoz képest Sz. adatai és számításai az ország XVIII. századeleji népességének számára vonatkozólag. Acsády ugyanis 2·5 millióra becsülte azt, míg Sz. meggyőző érvekkel bizonyítja, hogy a 3, esetleg a 3·5 milliót is meghaladta s ezen belül a magyarság száma másfélmillióra tehető, ez tehát „népi erejével nagy vérveszteségei után a Dunamedencének továbbra is vezető népisége és történetformáló tényezője maradt". Sorsa azonban a XVIII. században sem engedett számára akadálytalan fejlődést, regenerálódást. A felszabadult országon belül nagy népsűrűségi egyenlőtlenség állt fenn, a déli felerészen az összlakosságnak csak mintegy ötödrésze élt s ennek következtében hatalmas belső vándorlás indult meg dél felé, melyből mindenekelőtt a magyar paraszt vette ki részét, bár a jobbágysággal járó megkötöttség súlyos akadályokat gördített e mozgalom elé. De, ha szökve is, a magyar parasztság 1730-ig „a Kárpátok medencéjének öblét, az Alföldet fölényes népi többséggel megszállta másodszor is, s ezzel megtartotta hatalmában azokat az előnyöket, melyeket Európa e részében a nagy alföldi sík népi birtoklása nyujt". Ezzel párhuzamosan azonban a nemzetiségek térhódítása is folytatódott, a tótság például a középkori néphatárhoz viszonyítva mindenütt 10—40 km széles sávban nyomult előre, körülfolyva és beolvadásra ítélve magyar szigeteket, sőt új népszigetekkel bontva meg a magyarság tömbjét. A ruténség szintén előrenyomult, szórványokat azonban nem bocsátott ki magából, akárcsak az Alföld felé terjeszkedő románság, ez utóbbi azonban növelte, kiszélesítette az erdélyi medencében a középkor vége óta keletkezett népszigeteit. Az ország nemzetiségei közül éppen a román hódított a XVIII. század folyamán a legnagyobb teret, mert természetes nép-

szaporulatához kívülről való bevándorlás is járult. Csak így magyarázható meg az, hogy száma két emberöltő alatt megkétszereződött. A török időkben bekerült rácok nagyrésze a felszabadító háborúkban elsodródott, de új tömegek érkeztek, mint a kialakuló déli határőrvidéknek a határral együtt sokáig ideoda mozgó telepesei. Az ország újranépesítésében az akkor európaszerte kolonizáló németség is kivette részét. Eleinte egyéni kezdeményezésből, szórványosan érkeztek, főleg a városokba, majd 1710 és 1748 közt magánföldesurak telepeseiként a Dunántúlra, végül 1748 és 1786 közt állami telepítőakciók útján a Délvidékre. Az idegenek betelepítésének politikai hátterét feltárva, Sz. megállapítja, hogy abban vitathatatlanul magyarellenes tendenciák érvényesültek. Az ijesztően növekvő földtelen magyar zsellérréteg, mely a XIX. század elején már meghaladta a telkes jobbágyok számát, éppen politikai okokból, mint megbízhatatlan elem szorult ki a földjuttatásból. A század önáltató barokk nemzeti optimizmusa elvakította a magyar vezetőosztályt, mely a Habsburg-birodalom szellemisége és a rendi gondolkozás korlátai közül szabadulni nem tudván, hagyta elsikkadni a nemzeti lét sorskérdéseit. Mikor 1780 után a magyarság megfogyatkozásának ténye egyeseket aggasztani kezdett, az ország több mint nyolcmillió lakosából már csak 3—3·5 millió volt a magyar.

A nacionalizmus ébredése ebben a hátrányos helyzetben találta a magyarságot, s ezt még súlyosbította, hogy újonnan betelepedett nemzetiségeinek tekintélyes része nemcsak a magyar történelemmel, hanem a magyar néppel szemben is idegenül, sőt nem egyszer gyűlölettel állott. A magyarságnak, mely mindvégig az oszthatatlan, származási és anyanyelvi különbségeket áthidaló politikai nemzet eszméjéhez ragaszkodott, szükségképen összeütközésbe kellett kerülnie az előbb politikai autonómiát, később pedig nemzeti önállóságot s a határokon túli anyanéphez való csatlakozást kívánó nemzetiségekkel. A küzdelemben azonban erőt adott számára az a hatalmas szellemi megújulás, mely a reformkorszakot jellemzi s mely, Sz. találó megállapítása szerint, „tudatosan vagy tudattalanul új életerőhöz juttatta a magyar népiséget". A magyarság a XIX. század folyamán újra megszerezte az ország népi többségét. Amint Sz. kimutatja, a magyarság természetes szaporodása, bár 1900 előtt általában nem állott a nemzetiségeké mögött, egymagában nem magyarázza meg ezt. A kivándorlás kétmilliós veszteségéből mintegy félmillió esik a magyarságra s ez a körülmény nyereséget is jelent, a lélekszám megnövekedése azonban a közel milliós zsidóság háromnegyedrészének megmagyarosodásával s a városi asszimilációval válik érthetővé. A XX. század elejére az addig jelentékeny részében idegen városi lakosság háromnegyedrésze már magyarnak vallotta magát. Bár a nyelvi asszimiláció még nem jelent teljesértékű hasonulást, a mult század átlagmagyarjának szemléletében a „grammatikai" asszimiláció mégis elérendő nemzetpolitikai célként lebegett s igen sokan már 1780-tól kezdődőleg hittek annak hamaros beteljesedésében. Főeszközének az iskolát tekintették, a magyar nyelv népiskolai tanítása a nemzetiségi vidékeken azonban csak aránylag későn indult meg s még 1910-ben sem tudott az ország nem magyar lakosságának a negyedrésze sem magyarul, annál kevésbbé hasonult népileg a magyarsághoz. A zárt, hagyományaihoz ragaszkodó falusi közösség éppen úgy csak a természetes, öntudatlan asszimilációs folyamatoknak engedett teret, mint azelőtt s ezeknek is oly csekély volt az eredménye, hogy a néphatárok a XVIII. század óta úgyszólván semmit sem változtak. Az asszimiláció mindenekelőtt a szellemi vezetőrétegben volt jelentős, éppen ezért „a magyar életnek ma is sok egyensúlyzavara vezethető vissza az asszimilációra".

Rövid ismertetésünkben nem térhettünk ki Sz. könyvének igen sok érdekes, újszerű részletére és eredményére s arról is le kell mondanunk, hogy egyenként rámutassunk azokra a problémákra, melyek elsősorban igényelnek további tisztázást. A mű azonban éppen új eredményekben és problémák felvetésében gazdag s meggyőződésünk, hogy az előmunkálatok hiánya miatti hézagai éppen úgy buzdítólag fognak hatni a kutatásra, mint maguk a benne közölt s kitűnően összefoglalt adatok.

MAKKAI LÁSZLÓ (Kolozsvár).

ĎURČANSKÝ, FERDINAND: POHĽAD NA SLOVENSKÚ POLITICKÚ MINULOSŤ. Bratislava 1943, Szerző, 322 + 42 l. 8°.

A volt szlovák külügyminiszter terjedelmes könyvben foglalja írásba a szlovák politikai multról vallott nézeteit. Könyve kimondottan magyarellenes célzattal készült: a szerzőnek az volt a szándéka, hogy olyan könyvet adjon a szlovák ifjúság és értelmiség kezébe, amellyel „tudományosan" erősítheti magyargyűlöletét. Ď. üres fölényességgel kezeli a magyarságot és ugyanígy nyilatkozik a legfontosabb történeti kérdésekről is. Érdekes, hogy amíg bennünket a legteljesebb gyűlölettel kezel, addig sohasem nyilatkozik rosszalólag a csehszlovák köztársaságról. Legalább is nem ítéli el a csehszlovák gondolatot, sőt egyáltalán el sem veti azt. Könyvéből kétségtelenül kiérezhető, hogy a cseh és szlovák federalizmus híve. A csehek csehesítési politikájáról keveset beszél és még kevesebb adatot hoz fel. A kérdést itt filozofálással hallgatja el s csak olyan nézetekkel szemben vitatkozik, amelyek ellen a volt Csehszlovákiában is lehetett írni.

Könyvét a szlovák ifjúság széles rétegekben terjeszti. Ma a legolvasottabb munka Szlovákiában. Ezt a történietlen, tendenciózus, publicisztikai munkát hallgatólagosan támogatja a Tiso-kormányzat is.

Ď. a bevezetésben szánalmat akar ébreszteni a szlovákság iránt azáltal, hogy a magyarok bejövetelének és a germánok keleti irányú nyomásának tulajdonítja a morva-szlovák állam megsemmisülését. Ezt a szánalomébresztést végigvonultatja a szlovákság egész történetén, persze a magyarság rovására. Különösen vonatkozik ez a tatárjárásra, törökdúlásra, 48-ra, a dualizmusra. Idézetei sokszor nem illetékes, nem megbízható munkákból valók. Könyve 11 fejezetre oszlik. Az eseménytörténetet publicisztikai felületességgel és célzatossággal vezeti végig, kezdve Samo első középeurópai szláv államától a védnökségi Szlovákia megalakulásáig.

A mai szlovákok őseinek, a morva-szlávoknak településhelyét Ď. Stanislav alapján (Říša Veľkomoravská, Praha 1933, 532 l.) a Közép-Duna-medencében jelöli meg, benépesíti velük az egész Dunántúl és keleten az erdélyi hegyeket állítja településük határául. Mindezt gyér, sokszor kétséges nyelvészeti adatok alapján, vagy egyszerűen más szláv néptöredékek (szlovének, horvátok, bolgárok) „szlovákosításával" teszi. Ebben a kérdésben Ď. nemcsak felületes, hanem felkészületlen is. Figyelmen kívül hagy két alapvető munkát: Niederleét és Kniezsáét (Rukověť slovanské archeologie. V Praze 1931, 267 l.). Az előbbi Szlovákiáról úgy vélekedik, hogy az a rendelkezésre álló emlékanyag alapján ítélve, elüt Cseh- és Morvaország anyagi hagyatékától s inkább a délszláv-zóna leletcsoportjához tartozik. Kniezsa pedig (Magyarország népei a XI században. Szent István emlékkönyv. Budapest 1938, 400 l.) történeti, nyelvészeti és régészeti bizonyítékok alapján megállapítja, hogy nem lehet eldönteni, vajjon a XI. századi szlávok a honfoglaláskor itt talált lakosság utódai-e, vagy pedig csak a X—XI. században költöztek-e be mai lakóhelyükre. Más kutatók véleménye szerint Magyarország területéből a Morvától a Garamig terjedő terület tartozott a Morvabirodalomhoz (Melich: Honfoglaláskori Magyarország, 333 l., Chaloupecký: Staré Slovensko, Bratislava 1923, 28 l.). Tehát csak ezen a területen, a honfoglaláskori Magyarország északnyugati részén lakhattak morva-szlovákok. E mellett a fentieken kívül csak negatív bizonyítékaink vannak. Ugyanis e két folyó közén kívül nem találunk másutt morva-szlovák jellegű nyomokat. Ami a magyar és szláv elemek mennyiségi és minőségi súlyát illeti, elég lett volna, ha Ď. fellapozza Palacký híres Dějiny-jét (Dějiny I. 197 l.). Palacký nem vádolható magyarofilizmussal, mégis a rokonnépek sorsától való menekülésünket és az európai közösségbe való szerencsés beilleszkedést elsősorban a magyaroknak a szlávokét felülmúló népi erejével magyarázza. Ď. ennél a kérdésnél Vámbéryt fogadja el illetékesnek!

Ď. könyvének talán legtörténietlenebb, legsúlyosabb tévedésekkel és propagandisztikus célzatú ferdítésekkel hemzsegő fejezete a középkori Magyarországgal foglalkozó rész. Általában szembetűnő nála az egykorú politikai formák tartalma iránti nagyfokú érzéketlensége. Szerinte a magyarokat szlovák papok térítették meg, a magyar állami intézmények szlovák eredetűek. Az

Árpádokkal foglalkozva kijelenti, hogy a magyar állam megtestesítője nem a magyar nemzet, hanem az Árpád-ház. Mintha a cseheknél nem a Přemysl-ház, vagy a lengyeleknél nem a Piastok nyomnák rá a bélyegüket népük történelmére! A tatárjárással kapcsolatban tárgyalja a települési viszonyokat. Úgy állítja be a dolgokat, mintha a szlovákság hozta volna a legnagyobb véráldozatot. Ezzel magyarázza meg a szepesi német telepedéseket, a magyar elem északra húzódását és a ruszinok beköltözését. Pedig nemcsak számos magyar feldolgozású vármegyei monográfia nyújt hiteles bizonyítékokat az északi megyék koraközépkori telepeiről, a Chaloupecký keze alól kikerülő Húščava is. Liptóról írva, felsorolja, hogy a tatárjárás előtt 7 telepből 2 magyar (Újfalu, Mogorfalu), 1 valószínűleg magyar (Hódos), 2—3 kétséges (Kolonizácia Liptova do konca XIV. storočia. Bratislava 1930, 103 l.). Mályusz és Fekete Nagy Antal Túrócban és Szepesben számos XIII. századbeli településhelyet állapít meg, amelyek éppenséggel azért vesztek el a magyarság számára, mert azokat a tatárjárás okozta vérveszteségek miatt az Alföld magyar népi talaja nem tudta táplálni, erősíteni. A mongoldúlás fosztotta meg a magyarságot attól a lehetőségtől, hogy népfölöslegét messze északon helyezze el. Így nyomul a szlovák elem Liptóban, Túrócban, Szepesben és más északi megyékben előtérbe.

Đ. úgy foglalkozik könyvében a feudális Magyarország társadalmi viszonyaival, mintha a feudalizmus magyar eredetű történeti jelenség lenne. Úgy látszik, a szerzőnek arra nem volt ideje és kedve, hogy a hűbériség angol, francia, német formáival foglalkozott volna, különben tudhatná, hogy Magyarországon a hűbéri elv a gyakorlatban és következményeiben valójában csak a Száván túl és Erdélyben érvényesült (Magyar művelődéstörténet II. Társadalmi viszonyok, 89 l.). Đ. szerint a szlovákok fejlődését, szaporodását nagyban hátráltatták a feudális Magyarország társadalmi viszonyai. A Dózsa-lázadás után megfogalmazott törvény a háziállatok színvonalára szállította le a szlovákok életét és elviselhetetlenné tette a sorsukat (52. l.). Úgy foglalkozik a szlováklakta Felvidéktől távol lezajlott lázadással, mintha Werbőczy Tripartituma csupán a szlovák jobbágyot fosztotta volna meg középkori szabadságjogaitól. Általában tendencia Đ.-nál, hogy ezer év minden történeti katasztrófájánál kizárólag a szlovák népet állítja oda mártírnak. Nyilván számított Đ. arra, hogy ilyirányú célzatossággal alaposan megerősítheti a szlovák értelmiség magyargyűlöletét.

A mohácsi magyar katasztrófát is szlovák szerencsétlenségnek állítja be. A katolikus Magyarország elhullását, a magyar várak és vitézek hősi harcait elhallgatva, panaszkodik, hogy a törökök tömegével irtották ki a szlovákságot. A néptelen vidékekre magyarok vonultak fel. Majd így folytatja: „A szlovákság így újabb területeket veszít, mintegy büntetésül azért, hogy népi határán állt meg a török támadás. Ezzel szemben a magyarság olyan vidékeket szerez, melyek azelőtt nem tartoztak hozzá, mintegy jutalmul azért, hogy paktált a törökkel, együtt harcolt vele s közösen támadásokat vezetett az európai civilizáció ellen" (58. l.). A tények elhallgatásával, illetőleg elferdítésével Đ. súlyos történelemhamisítást követ el a magyarság rovására. A leigázott magyar lakosság ösztönös kényszervándorlása a nyílt, védtelen vidékekről, a basák önkényuralma alól a hegyvidékre; a súlyos védelmi harcokban megtépázott, gyermekeitől megfosztott, vagy meggyalázott falusi lakosság riadt menekülése biztonságosabb tájak felé, — ezt tünteti fel Đ. új magyar honfoglalásnak. A tátra-aljai szlovák nép etnikumát nem szaggatta meg a török kard, ágyú és bilincs, mert az Érsekújvár—Léva—Fülek vonaltól északra eső terület ellen nem történtek komoly török kísérletek. A szlováklakta szegényes hegyvidék nem érdekelte a törököt, a gazdag magyar Alföld annál inkább. Az 1494—95-ből való királyi számadáskönyvek tájékoztatást nyujtanak Magyarország jobbágylakosságának számarányáról (Mályusz Elemér: A magyarság és a nemzetiségek Mohács előtt. Magyar művelődéstörténet II.). E szerint megállapíthatjuk, hogy a színmagyar megyék sokkal népesebbek voltak, mint a hegyes vidéken fekvő szlovák lakosságúak. Például 1495-ben Borsodban 5000, Hevesben 5722, Pest megyében 4500 porta volt, ellenben Árvában 301, Zólyomban 1421, Liptóban 791. A legsűrűbb lakosságú megyék a dunántúliak, így Zala 8979, Tolna 10.031½, Somogy 10.685, Baranya 15.018 portával. Az összehasonlítást területi alapon Tolna és

Trencsén, illetőleg Baranya és Nyitra párhuzamba állítása érzékelteti. Tolna négyszer olyan népsűrűségű volt, mint Trencsén. Tolnában ugyanis 1 km²-re 2·75 porta esett, míg Trencsénben csak 0·78. Baranya harmadfélszer több családot tartott el, mint a kétharmadrészben magyar Nyitra. A későbbi eltolódást a következő adatok mutatják: 1870-ben, amikor a gyáripar még nem éreztette a hatását és a lakosság kevésbbé tömörült városokba, viszont az amerikai szlovák kivándorlás nagy méreteket öltött, Trencsén megye 248.626 lakost számlált, Tolna pedig 220.740-et. Pedig a mai Tolna megye csak részben magyar! Ugyanígy Nyitra 359.844-es lélekszámával elhagyta Baranyát, mert ennek népessége még 1880-ban sem érte el a 300.000 főt. — Ami a törökkel való „paktálást" és vele az európai civilizáció ellen való harcot illeti, a korabeli semleges külföld cáfolatára hivatkozhatunk. A XVI. és XVII. századbeli németnyelvű nyomtatványok tömege a törökkel vívott harcokkal kapcsolatban rokonszenvvel fordul a magyarság felé. De nemcsak német hírlapok, hanem francia, olasz, flamand röpiratok is egyformán hangosak a magyar fegyvertények zajától. A legrégibb angol újságlevél csaknem teljes egészében hazánk 1526. évi történetével foglalkozik (Dezsényi Béla: A magyar hírlapirodalom első százada. Budapest 1941, 10 l.).

Ď. a továbbiakban a XVII. és XVIII. századbeli szlovák társadalmi viszonyokkal foglalkozik. Azon kesereg, hogy a szlovák nemesek kivétel nélkül elmagyarosodtak s így a szlovákság elvesztette vezetőrétegét, aminek katasztrofális hatása volt. Ugyanis a nemesség a Regnum Marianum gondolatát vallja és nincs közösségi érzése a szlovák néppel. Még nagyobb baj az, hogy a szlovákságnak nem volt középrétege. Nincs polgársága, mert a német városok ellenállottak városba nyomulásának (70 l.). A Regnum Marianum fogalmáról, a korabeli Mária-kultuszról csak gyér ismeretei lehetnek a katolikus Ď.-nak. A közjogi jelentőségűvé vált Mária-kultusznak eleinte magyar ferencesek, majd jezsuiták nagy istápolói. (Hóman—Szekfű: Magyar történet IV. k. 121. l.) A királyságnak minden vezetőembere a Mária-kongregációkban nyerte a hitéhez való törhetetlen ragaszkodást. Ennek egyesítő ereje kiterjed az egész katolikus nemességre, tehát a szlovákfajú nemesekre is. A felvidéki nemesség és a szlovák nyelv viszonyáról Bél Mátyás nyujt kitűnő tájékoztatót. A nagy pietista tudós, Doležál Pál cseh nyelvtanához írt bevezetésében említi (Grammatica slavo-bohemica. 1746), hogy a „lingua (Slavica) vernacula" nagy támogatói éppen a magyar földesurak voltak: a Szunyoghy, Illésházy, Thurzó, Zay, Ottlyk, Platthy családok. A szlovák népnyelv első tudatos művelői a magyar birtokos nemesség tagjai közül kerültek ki, sőt még az is gyakori jelenség, hogy a felvidéki magyar földesurak közül néhányan a családi társalgás nyelvévé is megtették. (Wagner Ferenc: A szlovák nacionalizmus első korszaka. Budapest, 1940, 19. l.)

„A rendi kiváltságok védekező eszközéből, a magyar nyelvből, elnemzetietlenítő eszköz válik", írja Ď. (74. l.). Sopánkodik a magyar nyelv térhódításán a felvilágosodás után és a reformkor idején, majd így folytatja: „...amikor a párizsi nyugtalanságok első hírei Magyarországra érkeznek, minden népet készületlenül érnek, kivéve a magyart". (76. l.) Ď. ezzel a mondatával pszichológiailag meg is magyarázta a magyar nyelv térhódításának az okát és a magyar reform-nemzedéknek öntudatlan elismeréssel adózott. Ď. Rapant könyvére támaszkodva (Slovenské povstanie r. 1848—49. Turč. Sv. Martin, 1937. I—II.), az 1848-as szlovák Hurban-féle akciót komoly, széles tömegeket megmozgató felkelésnek akarja beállítani. A számadatok az ellenkezőjét bizonyítják. 1848. október végén Felső-Magyarország közel 115 ezernyi nemzetőrséget állított ki, akik legnagyobbrészt szlovákok voltak. Az egész ország 437.300 gyalogos nemzetőr felett rendelkezett, tehát ennek egynegyede felsőmagyarországi szlovák volt. A felvidéki 15.545 honvédnek majdnem negyedrésze szlovák nemzetiségű volt. (Steier Lajos: A tót nemzetiségi kérdés 1848—49-ben. Budapest, 1937.) E számadatok beszédes bizonyítékai a szlovák nép Kossuth iránti lelkesedésének. Ď. a szabadságharc utáni abszolutizmusról, germanizálásról azt írja, hogy nem volt oly erőszakos, mint a magyarosítás. A Felvidéken garázdálkodó cseh Beamterek csehesítéséről és visszaéléseiről nem ír. Mindezekről a Bach-rendszer rémuralma alatt nyögő szlovák nép el-

ítélően hallatja a szavát. Ami súlyos visszaélés történt az abszolutizmus hivatali karában, mint lopás, sikkasztás, hivatalos hatalommal való visszaélés stb., azt úgyszólván kizárólag a cseh hivatalnokok követték el. (Miskolczy Gyula: A Bach-rendszer cseh Beamter-e. Károlyi-emlékkönyv 1933, 388—401. l.) Csendőrségi jelentés szerint a cseh hivatalnokok megvesztegethetők és brutálisak. (Országos Levéltár. General Gouvernement 1855. 20.709. sz.) A nagyszombati kerülethez tartozó több szlovák község panaszt emelt 1860-ban a cseh hivatalnokok ellen, mert kegyetlenül elnyomják a paraszt-lakosságot. (Országos Levéltár. Statthalterei-Presidium 1860. 4215. sz.) Érdekes, hogy az abszolutizmus cseh segédcsapata a legjobban éppen a szlováklakta Felvidéket árasztotta el, ahol öntudatos csehesítésbe kezdett. (Országos Levéltár. Magyar Kancellária 1860. 1150., 1771., 1536. sz.) Például az erősen szlovák lakosságú Zólyom megye 1861. január 22-én feliratban kérte az idegen elemeknek főleg az iskolákból való eltávolítását. Kérelmét azzal támogatta, hogy a megyébe befurakodott idegen egyének a magyar és a szlovák ajkú lakosságnak egymástól való elidegenítését tűzték ki célul, ezért a megyének fel kell lépnie, hogy a cseh nyelv kitiltassék az iskolákból. (U. o. 1861. 1579. sz.) A szlovák megyék lakossága körében úgy elharapódzott a csehgyűlölet, hogy 1861-ben, az abszolutizmus összeomlásakor menekülésszerűen hagyták el működési helyüket, vagy kérték áttételüket az osztrák örökös tartományokba. (U. o. 1861. 1150. sz.)

Đ. a továbbiakban a szlovák politikai gondolkozással és megszemélyesítőivel foglalkozva, kénytelen megállapítani: „A szlovák politika szegény volt, nem is annyira politikai programmokban, mint inkább olyan személyekben, akik azokat megvalósíthatták volna." (102. l.) Pedig soha azelőtt és azután nem volt olyan kedvező a helyzet a nemzetiségi kérdés rendezésére, mint 1861-ben, de a sokszor idegen célok szolgálatában álló nemzetiségi vezetőférfiak túlzott és a magyar állam egységét veszélyeztető követeléseikkel lehetetlenné tették a megegyezést az európai látókörű magyar államférfiakkal, Deákékkal és Eötvösékkel. (Nagy Iván: A nemzetiségi törvény a magyar parlament előtt 1861—68.) Gondoljuk el: az 1861. túróczentmártoni memorandum autonóm szlovák területet akart kihasítani Magyarország testéből. Külön parlamentet és közigazgatást követelt. Ezt a húszéves cseh együttélés alatt sem tudták a szlovákok megvalósítani, sőt többségükben (Hodža agrárpártja, a szlovák evangélikusok, a baloldali és polgári pártok) számolva a gazdasági, politikai és katonai nehézségekkel, nem is kívánták a különállást. Az autonómista Hlinka-párt mindig kisebbségben volt a csehszlovák köztársaságban.

„A magyar sovinizmus támadása alatt" című fejezetben Đ. a fiatal magyar állam politikai, gazdasági, szellemi előretörését a dualizmustól a világháborúig sovinizmus támadásnak tünteti fel. Đ. tudhatná, hogy amiért az egy emberöltőn át tartó európai békét a Tisza Kálmánt követő kormányok nem nagy nemzeti akciókra, társadalmi reformokra használták fel, annak okait jórészt azokban a közjogi harcokban kell keresni, amelyek az Ausztriával való közösségből folytak. A liberális korszaknak nagyjában még mindig a földbirtokos nemességre támaszkodó kormányzatai csakugyan sok bűnt követtek el, de nem csupán a nemzetiségekkel, hanem a magyar néppel szemben is, mikor például közömbösen nézték, sőt sokszor támogatták a magyarok és nemzetiségek tengerentúli kivándorlását. Bizonyos azonban, hogy a kivándorlók szomorú statisztikájában a magyarok állnak első helyen.

A világháborúról szólva, Đ. azt a tényt, hogy a szlovák nép végig kitartott a magyarság oldalán, a szlovák értelmiség túlnyomó részének az elmagyarosodásával „menti", ahelyett, hogy rámutatna arra az idegenkedésre, sőt sokszor ellenségeskedésre, amellyel a szlovák nép a csehszlovák „megoldást" fogadta. Ennek tulajdonítható — ahogy Đ. is írja —, hogy „a szlovákság felszabadító harca nem az otthoni szlovák körökből, hanem az amerikai szlovákoktól indult ki". (148. l.) Đ. politikai okokból nem ír a Massaryk—Beneš-féle kettős emigrációs tevékenységről, amelynek tulajdonképen Csehszlovákia létrehozása köszönhető volt. A béketárgyalásokon például szlovák kiküldött nem is ült a tárgyalóasztalnál. Az amerikai szlovák körök tevékenysége csupán a Szlovákiának autonómiát ígérő pittsburghi szerződést eredményezte. Ennek azonban tudvalevőleg nem volt semmiféle gyakorlati következménye, mert csak

húsz évvel később, 1938. október 6-án, a cseh állam összeomlásának előestéjén adodott alkalom az autonom Szlovákia kikiáltására.

A csehszlovák köztársaságban — írja Ď. — a szlovákság nem tudott államalkotó nep lenni. (166. l.) Magyarázatkép idézi a cseh közvélemény hangulatának és felfogásának megfelelő Peroutka megállapítását, aki szerint a szlovák nép nem elég érett az autonómiára. Különben Masaryk is ezt a nézetet vallotta. A csehek azzal érveltek az autonómiával szemben — fűzi tovább Ď. —, hogy ők mentették meg a szlovákokat a nemzethaláltól. Ezt a felfogást vallotta a cseh történettudomány is, amely archeológiai, nyelvészeti, történelmi argumentumokkal igyekezett alátámasztani Csehországnak a Felvidékre vonatkozó igényét. (Deér József: A Felvidék történelmének újabb irodalma. Századok 1932, 13—34. l.) Különösen Chaloupecký specializálta magát a Felvidékre. „Staré Slovensko" című munkája összefoglalásában leszögezi, hogy nemcsak a középkori, de általában az egész történeti Slovensko életének lényegét a cseh hatás állandóságában látja. A cseh tudományos és politikai körök szellemére, céljára vall a következő megállapítása: „A régi, a történeti Slovensko nemzetiségi szempontból nézve cseh terület volt." (Staré Slovensko. Bratislava 1923. 313. l.) Ezt a felfogást a szlovák történészek közül a leghatározottabban és a legeredményesebben M. Matunák („Slovensko nikdy nepatrilo ani Česku, ani Polsku" [Szlovákia sohasem tartozott sem Cseh-, sem Lengyelországhoz]. Klny. a Kultúra c. folyóiratból. 1927) utasította vissza.

Minél közelebb ér könyvében kora eseményeihez Ď., annál hatványozottabban úrrá lesz rajta a pártpolitikus és autonómista újságíró. Ezért írja, hogy a csehszlovákizmusnak kevés híve volt a szlovák társadalomban. Ha nem lenne elfogult, akkor megállapíthatná, hogy a háború befejezése és a párizskörnyéki békék készületlenül és tanácstalanul érték a szlovák társadalmat. Ezt a kábultságot és tájékozatlanságot használták ki a cseh politikai vezetőemberek, akik tudatosították a szlovák tömegekkel a cseh orietáció egyedüli helyességét. Az akkori külpolitikai helyzet tényleg kizárt más lehetőséget. Megkezdődött a szlovák tömegek politikai szervezése. A számos politikai párt között Hlinka néppártja Csehszlovákiában mindig kisebbségben maradt. A szlovák parasztтömegek tekintélyes része Hodža agrárpártjában találta meg a helyét. Hodža a szlovák nacionalizmust igyekezett összhangba hozni a csehszlovák állameszmével és a szlovák nemzetet nem tekintette segédnépnek, melynek egyedüli hivatása, hogy számbelileg erősítse a cseheket. A szlovákság többi része különböző polgári és baloldali pártokban tömörült. Ď. érthető okokból elhallgatja, hogy a Hlinka-párt még az 1938-as májusi választások idején sem tudta megszerezni a szlovák mandátumok többségét. Szlovákia a cseh válság után az ölükbe hullott. A védnökségi Szlovákia megalakulásainak körülményeiről és a mai napig terjedő időszakról történeti megállapításokat tenni túl korai volna. Ď. megteheti, mi nem.

Ď. könyvének befejező részében, melynek címe: „A magyar imperializmus módszerei és céljai", ugyanaz a „Judák" újságíró, aki Csehszlovákiában a „Slovák" című Hlinka-lap hasábjain írta gyűlölködő, soviniszta cikkeit a csehek, cseho- és magyarofil szlovákok, baloldaliak ellen. A magyar politikai gondolkodással foglalkozva, megállapítja, hogy a történelmi érvekkel ma már nem lehet politikát csinálni. A magyar politikai játék különben is olyan, hogy nem lehet rá alapozni. A magyar feudalista egyszerre anglofil, frankofil, talianofil, polonofil, ruszofil! Ď. szerint nemcsak Rákóczi, hanem Kossuth is „paktált" az oroszokkal! (290—291. l.) Végül Magyarországot állítja oda a kárpátmedencei kis népek első ellenségeként és a magyar lélek revízióját követeli. (297. l.) Így pillant vissza Ď. a szlovák politikai multra és értékeli át a szlovák nemzet történetét.

VIGH KÁROLY.

VOJVODINA. I. Od najstarijih vremena do velike seobe. Novi Sad 1939, Istorisko društvo u Novom Sadu, XI, 572 l., 24 mell. 4°.

Ez az impozáns kötet első része egy négy kötetre tervezett műnek, amely Dél-Magyarország történetének szerb szempontú részletes feldolgozását foglalta volna magába a legrégibb időktől a jelenkorig. Az időközben bekövetkezett

politikai események azonban megakadályozták a további kötetek megjelenését. A félbenmaradt munka azonban így is jól szemlélteti azt a hatalmas lendületet, amellyel a szerb történetírás az utóbbi évtizedekben dolgozott. A két világháború közti időszaknak ez a lendületes tudományos munkája természetesen határozott célra irányult. Dél-Magyarországgal kapcsolatban a cél az volt, hogy egész multjának feldolgozása e terület szerb jellegét illusztrálja s egyúttal történeti alapon szervesen kapcsolja az ősi szerb földekhez. Ezzel a céllal történt az abszolutizmus kora óta régen feledésbe ment és az első világháborút megelőző évtizedekben már a szerbeknél sem használt „Vajdaság" (Vojvodina) megjelölés felelevenítése, amely már magában is Dél-Magyarországot, mint ősi szerb provinciát volt hivatva jelképezni. Az újvidéki szerb Történeti Társaság (Istorisko društvo u Novom Sadu) 1928-ban indított folyóiratával (Glasnik) és számos önálló kiadványával tudatosan ennek a célnak szolgálatába állt s a jelen mű, mely szintén az említett társaságnak köszöni létrejöttét, az eddigi részleteredmények hasonlószellemű összegezése akar lenni.

Dél-Magyarország története szerb szempontból itt a legnagyobb részletességgel van feldolgozva a legrégibb időktől 1690-ig, a nagy bevándorlás koráig. Ismertnevű s részben szakmájukban legkiválóbb szerb tudósok adják a földrajzi leírást (Vujević), a geológiai történetet (Milovanović), a történelemelőtti (Grbić) és a római kor (Vulić) ismertetését. A középkorra vonatkozóan külön fejezetek foglalkoznak a népvándorlás korával (Jankulov), a bizánci uralom idejével (Granić), Dél-Magyarország helyneveinek kialakulásával (Skok), a középkori magyar-szerb politikai kapcsolatokkal (Radonić) és a Dél-Magyarországon található középkori várromokkal (Šmit, Bošković). Az újkori részben már terjedelmüknél fogva is figyelemreméltó közlemények ismertetik Dél-Magyarország életét a török időkben (D. J. Popović) és az itteni szerbség vallásos életét (R. Grujić). A szerb irodalom (Leskovac) és művészet (Kašanin), valamint a korszakot lezáró politikai események rajza (Radonić) teszik teljessé a kötet tartalmát.

Az egyes dolgozatok, nemcsak az ilyen gyüjteményes munka természeténél fogva, hanem főleg a programmszerűen végigvezetett célzatosság miatt igen különböző értékűek. Részletes kritikát az egyes dolgozatokról nem adhatunk, csak röviden jellemezzük néhánynak feltűnően egyoldalú módszerét. A források alapján legtárgyilagosabb képet Popović és Grujić nyujtanak a tárgyról. Kevésbbé lehet ezt elmondani a zágrábi romanista professzor P. Skok dolgozatáról (A Vajdaság helynevei), amelyen az előmunkálatok és rendszeresség teljes hiánya érezhető. A szerző egyáltalán nem ismeri azokat a tárgyi és elméleti eredményeket, amelyek a településtörténettel és helynévkutatással kapcsolatban ná'unk főkép Melich János és Kniezsa István munkássága folytán kialakultak, s így az egyes helynevek magyarázatában és a belőlük levonható településtörténeti következtetésekben pusztán ötletszerű s gyakran hibás elgondolásaira támaszkodik ott, ahol már kialakult módszerességgel lehetne eljárni. Így pl. teljesen helytelen az az okoskodása, hogy a magy. *Buda*, szl. *Budin* helynévpárok esetében a magyarok a személynévből képzett szláv helynevek átvételénél elhagyják a melléknévi végzetet s a szót visszaállítják eredeti személynévi alakjára (115. l.). Ez az elmélet a középkori magyaroknál igen fejlett szlavisztikai tudást tételez fel ugyan, de a valóság ezzel szemben az, hogy ilyen esetekben — amint azt különösen Kniezsa számtalanszor kimutatta — nem a kész helynevek átvételével, hanem egyidejű magyar és szláv helynévadással kell számolni, amely a magyar szokásnak megfelelően a puszta személynév alkalmazásával, szláv részen pedig továbbképzéssel történt.

Nem az előmunkálatok hiánya, hanem a források teljesen önkényes értelmezése teszi egyoldalúvá Radonić dolgozatát (Szerbia és Magyarország a középkorban). Az a módszeresség és józan mértéktartás, amely a szerző korábbi munkáit, különösen az Ál-Brankovič-ról írt hatalmas monográfiáját (Belgrád, 1911) jellemezte, s mely őt a szerb történetírás legkiválóbb művelői közé avatta, ebben a dolgozatában teljesen cserbenhagyta. A célja az, hogy a középkori Magyarországon minél több szerb elemet mutasson ki — ahol pl. a források görög ritusú szlávokat említenek, ő ezeket gondolkodás nélkül szerbeknek minősíti (131—132) — s ennek az elemnek a magyar államéletben túlságo-

san nagy szerepet tulajdonít. Ez sikerült is, csakhogy a források egyoldalú és teljesen önkényes interpretálásával.

Ilyen és hasonló egyoldalúságok mindenesetre sokat levonnak a pazarkiállítású kötet belső tartalmából.

HADROVICS LÁSZLÓ.

MAKKAI LÁSZLÓ: AZ ERDÉLYI ROMÁNOK A KÖZÉPKORI MAGYAR OKLEVELEKBEN. Kolozsvár 1943, Minerva ny. 31 l. 8°. — (Erdélyi Tudományos Füzetek 157.)

Moga János román történész cikket írt a Leipziger Vierteljahrschrift 1942-i évfolyamába s ebben erősen támadja a Documenta historiam Valachorum in Hungaria illustrantia című magyar forráskiadvány bevezetőjeként megjelent értekezéseket, sőt magát a publikációt is hiányosnak találja. M. válaszából mindenekelőtt kiderül, hogy a kritikus maga az, akinek figyelmét egy-egy oklevél újabb, helyesebb kiadása elkerüli, aki eredeti oklevelek helyes olvasatában minden alap nélkül kételkedik, a francia szöveget félreérti vagy félremagyarázza és aki bizonyos dolgokban sajnálatraméltó tájékozatlanságot árul el. A Documentában viszont minden olyan oklevél szerepel, mely 1400 előtt Magyarországon élt románokra vonatkoztatható. Nem nehéz megcáfolni Moga egyéb érveit sem, hiszen az erdélyi román kontinuitás bizonyítására, Erdély honfoglaláskori magyar megszállása és a későbbi román bevándorlás cáfolatára sorakoztatja fel őket. A XIII—XV. századi nagy erdélyi román népgyarapodást pl. pusztán belső vándorlással szeretné magyarázni. Kétségtelen, hogy az ilyen közlemények magyar részről nem maradhatnak válasz nélkül. M. valóban ügyesen foglalja össze álláspontunkat, megrajzolja dióhéjban az egész középkori erdélyi román település menetét s termékeny új szempontokat vet fel. (Kapcsolatot keres pl. a magyar királyság XIII. századi nemzetiségtömörítő politikája és a román bevándorlás között, új adatokat közöl a román életformára gyakorolt magyar hatásról vagy a szláv-román együttélésről.) Az egész értekezésnek mégis, úgy hisszük, elsősorban inkább a külföldi közvéleményhez kellene utat találnia.

MAKSAY FERENC.

PAL, IOSIF PETRU: ORIGINEA CATOLICILOR DIN MOLDOVA ŞI FRANCISCANII, PĂSTORII LOR DE VEACURI. Săbăoani-Roman 1942, Tip. „Serafică", 262 l. 8°.

Tekintélyes méretei és ígéretes címe ellenére semmi tudományos értéke sincsen a román konventuális ferencesek főnöke könyvének, amelyben azt a képtelen tételt igyekszik bebizonyítani, hogy a moldvai magyarok, illetve nála katolikusok, részben a régi Dáciából ottmaradt román katolikusok maradványai, részben pedig az Erdélyből bevándorolt és Moldvában nyelvileg elmagyarosodott (!) románok utódai volnának. A csángó származású szerző a neofiták túlbuzgalmával próbálja románra átfesteni a történeti moldvai magyarságot. Színvonaltalan munkáját rosszhiszeműség is rontja, hiszen ő csak tudhatja, hogy a csángók nyelve nem „egy magyar zsargon, amelyet az igazi magyarok jórészt nem értenek meg" (12.). A vonatkozó magyar irodalom termékei közül nem egyet idéz, de egyetlenegyet sem használ. Lükő Gábor és Mikecs László fontos munkáiról nincs tudomása, arról azonban igen, hogy a magyarok terjeszkedési vágyból foglalkoznak a moldvai katolikusokkal és hogy határaikat egészen a Dnyeszterig akarják kitolni. P. könyvét azoknak ajánlja, „akik románul éreznek" és megállapítja, hogy a moldvai katolikusok „tősgyökeres románok". A székelyföldi „elszékelyesített románok" után az elvakult nacionalizmus megszülte immár az „elcsángósított románokat" is.

I. TÓTH ZOLTÁN.

HADROVICS LÁSZLÓ: A MAGYARORSZÁGI SZERB KÉRDÉS BALKÁNI GYÖKEREI. Budapest 1942, Történettudományi Intézet, 42 l. 8°. — (Klny. a Magyar Történettudományi Intézet Évkönyvéből.)

A magyarországi szerb görög keleti egyház és a nemzetiségi kérdés természetszerűen összefügg a szerbek balkáni hazájával. Szerb történetírók és publicisták is gyakran foglalkoztak e kérdéssel, összefoglalóan pedig Grujits Radoszláv (1908) és Ruvarac Demeter, a karlócai metropolita multjának legjobb ismerője. Ruvarac azonban nem jutott túl a kezdeten.

A szerző megismerteti az olvasót a görög keleti hierarchia lényegével, mely szerint az autokefál egyházakban az egyházi hatalom elválaszthatatlan volt a világitól, és ennélfogva szervezete a népek hatalmi aspirációinak letéteményese lett.

Szerb írók ennek alapján megállapították, hogy „a szerb egyház ősi bizánci elveken nyugvó teokratikusan kormányzott vazallus államot alkotott az oszmán birodalom kötelékében" és ehhez a felfogáshoz csatlakozott a szerző is. Való, hogy az 1557-ben megújított szerb patriarkátus messzemenő autonómiával bírt, melyben a szerbség „egyházszervezeti alapon egyetlen hatalmas testben egyesült és nemzeti irányítás alá került". Szabadon választhatta a patriárkát a szultán jóváhagyásával, zsinatot tarthatott, mely dogmatikus, egyházszervezeti és gazdasági kérdésekben döntött. Sőt a szerb egyház átruházott állami funkciókat is végzett, jogot szolgáltatott nemcsak egyházi, hanem polgári, alsóbbfokú ügyekben, ha mindkét fél görög keleti vallású volt; de a felek igénybe vehették a török hatóságot is. A patriárka évente adót fizetett a szultán kincstárába s ezért nemcsak egyházi, hanem világi adót is vetett ki híveire. Mindezért véli a szerző is, hogy a patriárkátus többet jelentett, mint egyházi szervezetet: teokratikus vazallus államot.

Nézetem szerint ez a megállapítás nem helytálló, mert politikum szülötte. Állami átruházott funkciók még nem merítik ki az állam fogalmát. A patriárka hívei közvetlenül a szultánnak voltak alattvalói; a görög keletiek is törökbirodalmi honosak voltak, és nem a vazallusi egyházállamé. Viszont annyi bizonyos, hogy a volt patriárkátus messzemenő autonómián alapult, szeparatizmuson, melyben a szerbek nemcsak vallási, hanem nemzeti egységet is képeztek. E kérdésről túlfűtött nacionalisták, romantikus politikusok elgondolásait legjobban megtalálhatjuk Grujits Nikánor 1848/49-es röpirataiban. Szerintük, mikor Csernovits III. Arzén patriárka híveivel a Habsburg-monarchiába menekült (1690), a szerbek mint nemzet kötöttek I. Lipót Habsburg-uralkodóval szerződést állami intézményeik elismerésével. Közjogi szempontból ez sem volt aggályos, mert a kiváltságok egy vendégnépnek adattak azzal, hogy mihamarabb régi hazájukba vissza fognak telepíttetni. Aztán kiváltságaik a Balkánra és nem Magyarország területére szóltak, mint ezt Jireček József (1860), később Schwicker (1880) meg Ruvarac Ilarijon, a szerb kritikai történetírás megalapítója kimutatták.

A szerző is nagyon helyesen erre az álláspontra helyezkedik, azzal, hogy a szerbeket a Habsburg-uralkodó nem hívta be, hanem ők a török bosszúállása elől bemenekültek.

A szerző a bemenekült szerbek számát kombinatíve mintegy 150—200.000-re becsüli. De nem voltak ennyien. Ruvarac Ilarijon szerint (1891) körülbelül 80.000-en lehettek. Egykorú hiteles adatok e mellett szólnak. Gróf Kollonich Lipót 1703-ban azt írja XII. Kelemen pápának, hogy mintegy 60.000-en jöhettek be Magyarországba. Ő mint államminiszter (1692), az udvari kamara elnöke bizonyára jól volt értesülve. A bécsi orosz követ pedig azt írta, hogy 80.000-en voltak. Ezen egykorú hiteles adatok fölöslegessé tesznek minden találgatást. Akadt olyan szerb történetíró, aki félmillióra „becsülte" számukat.

Helyénvalónak találom a magyarországi szerbek közjogi helyzetére is röviden kiterjeszkedni, mert a magyarországi szerbek a Balkánra szóló kiváltságait politikai okokból Magyarország területére is kiterjeszteni megkísérelték. Tény, hogy I. Lipót Habsburg-uralkodó a Balkánra szóló kiváltságokat ígért: és mikor Csernovits patriárka Magyarországba menekült, hatalma kiterjedt

egyházi és világi tekintetben a magyarországi szerbekre is. Közjogi akadálya ennek nem volt, mert az uralkodó, amint tehette, a szerbeket visszatelepíteni kötelezte magát. A szerbek valóban mint politikai vendégnemzet, egyházi szervezetükkel vándoroltak be hazánkba ideiglenesen. Ez a helyzet a karlócai 1699. évi osztrák-török békekötésig, vagy jobban mondva 1713-ig állott fenn. Külön tartomány jellegű kiváltságokat ezen idő alatt nem kaptak, de nem is szerezhettek.

A karlócai békekötés meghiúsította visszatelepítésüket, mert Szerbia török kézen maradt. A bécsi kormány sem óhajtotta ezt már, mert kellett neki a szerbek hadereje nemcsak a törökök ellen, hanem a Habsburgokkal szemben alkotmányukat védő magyarok ellen is. Mint vendégnép függetlenek voltak a magyar hatóságoktól és egyenesen az uralkodónak lőnek alárendelve. Mindazonáltal nem képeztek „államot az államban". Ez az állítás csak politikai célokból készült tetszetős fogalomzavar. De még egyházállamot sem alkottak hazánkban, mindössze széleskörű egyházpolitikai autonómiájuk volt, mely a Csernovits bemenekülése előtt hazánkba bevándorolt görög keleti szerbekre is kiterjedt.

A szerb patriarkátusról maguk a bevándorolt szerbek mondottak le, mikor Csernovits halála után (1706) a krušedoli kongresszuson Gyakovits Izsákot csak metropolitának választották meg az uralkodó követének tiltakozása dacára, az új főpap esküvel elismerte az ipeki patriárka egyházi felsőbbségét. Utódai már nem tették le a hűségesküt és az ipeki patriárka elismerte (1710) a magyarországi autokefál görög keleti szerb egyház önállóságát.

A szerbek, minthogy nem mehettek vissza régi hazájukba, kiváltságaikat Magyarország területére óhajtották kiterjeszteni (1709), sőt külön területet kértek és vajdát, függetlenül a magyar alkotmánytól (1744). De nem lévén a bécsi intézkedésekkel megelégedve egy ízben, magyar állampolgárságot kértek, fenntartva Magyarország területére balkáni kiváltságaikat.

A szerbek ismételten kérelmezték régi kiváltságaik elismerését, III. Károly király, illetve VI. Károly osztrák császár 1713-ban teljesítette is kívánságaikat, a magyar udvari kancelláriá hozzájárulásával, amennyiben azok mások jogait nem sértik. Ekkor a szerbek megszűntek vendégnép lenni, és aztán csak azon kiváltságaikat hagyta meg nekik az uralkodó, amennyiben azok a magyar alaptörvényekkel nem ellenkeznek. Ez ellen a szerbek több ízben demonstráltak.

A szerbek aztán világiakban három hatósághoz tartoztak, főleg a határőrvidékiek a cs. k. udvari haditanács alá, a magyar polgári területeken pedig a magyar hatóságok és a bánságiak az udvari kamara alá. A görög keleti szerbek csak az 1790/91-i országgyűlésen kaptak magyar honpolgárságot, megszűntek idegen testet képezni Magyarországon és nem függtek többé kizárólag az uralkodók kegyétől.

Annyi bizonyos, hogy a magyarországi szerbeknek követelései, mint idegen testnek, sokszor nem állottak arányban a magyar alkotmányos törvényekkel, de törekvéseik dacára sem világi, sem egyházi államot nem tudtak alkotni és az úgynevezett „ipeki vazallus egyházállam tervezetét" meghonosítani. Mint idegen vendégnépnek (1690—1713) a Balkánra szóló kiváltságaik nem szóltak Magyarország területére, aztán 1713—1790(91)-ig ittragadván, az uralkodók egyenes uralma alá kerültek, de csak azok a kiváltságok ismertettek el, melyek hazánk törvényeivel nem ellenkeztek. Mint azt a későbbi uralkodók megszorító klauzulái mutatják, való, hogy a bécsi kormányok a magyarországi szerbeket privilégiumaik kiterjesztésével csak hitegették. Zinzensdorf, az udvari haditanács tagja mondotta (1791) az egyik ülésen: a magyarországi szerbeknek titkos tükört kell a szemük előtt tartani, amelyből megláthatják az őket érhető magyar veszélyt, de olyképen, hogy a magyarok észre ne vehessék, mely szerint az udvar a szerbeket ellenük felhasználja.

Ki kellett erre a kérdésre is terjeszkednünk, mert az a megállapítás, hogy: „a szerb egyház teokratikus vazallusállamot alkotott az oszmánbirodalomban" — és mások szerint ezen tervezetet magukkal hozva, „államot alkottak a magyar államban", csak a politika szülötte. Hogy erre törekedtek a magyarországi szerbek, az kétségtelen, de az is, hogy közjogilag nem érték el céljukat.

A szerző dolgozata egyike a legjobbaknak, amelyek az utóbbi években megjelentek, ha nem is használhatta fel a háborús viszonyok miatt az összes kútforrásokat. A felhasznált adatok azonban teljesen elégségesek a magyarországi szerb nemzetiségi kérdés balkáni gyökereinek kimutatására.

THIM JÓZSEF (Pesthidegkút.)

CSAPODI CSABA: BARS MEGYE VEREBÉLYI JÁRÁSÁNAK NEMZETISÉGI VISZONYAI AZ ÚJKORBAN. Budapest 1942, Magyar Történettudományi Intézet, 85 l., 5 mell. 8°. — (Kiny. a Magyar Történettudományi Intézet Évkönyvéből.)

Tíz év telt el azóta, hogy Mályusz Elemér kezdeményezésére és vezetése alatt egy munkaszervezet alakult azzal a céllal, hogy Magyarország népiségtörténetét megyénként feldolgozza, majd pedig az eredményeket nagy szintézisben foglalja össze. Cs. is tagja volt a kis csoportnak, Bars megyét vállalta magára. Jelen értekezése, mint írja, éppen elkészítendő nagy munkájának része, amelynek megírása ezek szerint folyamatban van, megjelenését várhatjuk. Fokozott figyelmet és érdeklődést szenteltünk tehát e szemelvénynek nevezhető dolgozatnak, amit különben szerző ama határozott kijelentése is megkövetelt, hogy — bár anyaggyüjtése hiányos, földrajzi neveket egyáltalán nem használhatott fel, maguk a jobbágynévsorok is hézagosak — megállapításainak lényegén a fel nem használt anyag már nem változtathat, legfeljebb a fejlődést világíthatja meg részletesebben. Azt kell t. i. ebből következtetnünk, hogy itt alkalmazott módszere, amellyel még viszonylag sem teljes anyagból egy járásra végérvényes megállapításokat tesz, kikristályosodott módszer és megjelenendő, az egész megyét tárgyaló munkájában is ezt fogja alkalmazni. Meg kellett ennélfogva vizsgálni Cs. értekezésének módszerét és eredményei alapvetését, amiből azután szinte magától adódik a munka és a benne megrajzolt történeti kép értéke.

Sajnos, Cs. nemcsak hogy nem fejleszti az eddigi hasonló tárgykörű munkák módszerét, hanem metódusa határozottan azok mögött marad: csak jobbágyneveket használ fel s azokat sem kellő mennyiségben. Végleges és időtálló eredmények leszűréséhez, véleményünk szerint, semmiesetre sem elegendő, hogy egy-egy helységről 1521—1773 között, 250 év időtartamról egy-két, jobb esetben három-négy, de legfeljebb hat-nyolc egymáshoz időben közelebb vagy távolabb eső egész vagy résznévsort teljes egészében közöl, a közéjük eső időkre vonatkozó források anyagát pedig nem dolgozza bele munkájába, holott a népiségi változások megítéléséhez éppen ez a névanyag, az eltűnő és új nevek, szolgáltatják a legértékesebb adatokat. Csak néhány példát idézünk. Nagyvezekény és Kisvezekény 1570., 1715., 1720. és 1770. évekről teljes névsorokkal szerepel; Bars-Vörösvár 1525., 1570., 1715., 1720., 1770. évekről szintén (az első összeírás jellege a munkából nem tűnik ki); Zsitva-Újfaluról ugyanezen időből közöl névsorokat, megtoldván még egy 1714. évivel is; Névedről 1554., 1557., 1589., 1615., 1617., 1676., 1715., 1720. s 1770. évekről ad részben teljes, részben általa fel nem tüntetett jellegű névsorokat. Ilyen a válogatás nélkül vett első öt falu bizonyító anyaga: legfeljebb keresztmetszetet ad a falvak lakosságáról a megjelölt időpontokban, arra azonban nem alkalmas, hogy belőle a fejlődést figyelemmel kísérhessük, mert egészen hiányzanak a közben jelentkező új nevek. Különösen érezzük hiányukat az 1720—1770 közötti időszakban.

Az 1710/11-i országszerte pusztító pestis, a kibírhatatlan porcióadó s az állandó hadjáratok, a katonai beszállásolások stb. miatt t. i. a XVIII. század első évtizedeiben a népesség az egyes megyékben a korábbinak tizedére apadt, gyakran még kevesebbre, az újjáéledést és az ezzel kapcsolatos népi változásokat éppen az 1720 utáni névsorok felhasználása világította volna meg. Itt is mindenekelőtt a megyei porcióadólajstromok. Más megyékhez hasonlóan bizonyára Bars megye levéltárában is szép számmal maradtak fenn, sőt, minthogy olykor a Helytartótanácshoz is megküldték, esetleg e hatóság levéltárában is lennének találhatók. Ha ezeket szerzőnk nem is tanulmányozhatta, legalább a családi levéltárak felkutatása és felhasználása lett volna szükséges, mert a

közölt anyag végleges népiségtörténeti eredmények leszűréséhez elégtelen. Megállapításunkat különben maga erősíti meg, amikor azt írja: „ha aránylag nagy névanyag áll rendelkezésünkre minél nagyobb időszakról, akkor következtetéseink megközelítik a valóságot". Valóban, a mai tudományos módszer egy-egy helységre is a nevek százait, gyakran ezreit gyűjti össze és nem ritkán 10—20 névsort vet egybe, hasonlít össze, hogy a nevekből adódó tanulságokat mennél megbízhatóbbakká tegye. Ha az egyes név semmit sem mond, akkor, minthogy ezidőszerint mégis csak a névminősítés a hasonló munkák eredményeinek alapja, nem mellőzhető a mennél tökéletesebb anyagösszehordás, sőt a módszer tökéletesebbé tételére a névsorok, olykor sok névsor összevetése. A bizonyító anyag elégtelen volta lépten-nyomon ki is ütközik a munkából. Az egyes falvak elé írt bevezetések teljesen sablonosak, a falvak népi életéről és a népi kicserélődés lefolyásáról, az új lakosság eredetéről stb. alig mondanak valamit. A legértékesebb minden falunál kétségkívül az a lajstrom, amely a XVI. század végén és a következő elején a tatárok által véghezvitt pusztítások feljegyzését és az elragadott lakosok számát tartalmazza. A legfeltűnőbb azonban a nevek minősítésében jelentkező következetlenség. Itt a kevés név s ezeknek minden összehasonlítás nélkül történt közlése meg is bosszulta magát. Ha a készített nyelvi csoportokat vizsgáljuk, akkor az első pillanatra megállapítható, hogy a Csapodi követte út, a rendelkezésére álló néhány névsor teljes egészében, a nevek abc-rendbe szedése nélkül történő közlése, ma már járhatatlan. E miatt keletkeztek a nevek nyelvi osztályozásában azok a következetlenségek és zavarok, amelyek a kutatás kezdetén a legtöbb kutatónál fellépnek, de következetes meggondolásokkal kiküszöbölhetők. Helyes az az elv, hogy a neveket pusztán nyelvi alakjuk szerint kell minősíteni, a gyakorlatban azonban nem vihető mereven keresztül, nincs is rá szükség, mert az adódó nehézségeket át lehet hidalni.

Alkalmazható módszertani fogás pl. a már ismételten említett névsorösszehasonlítás és a belőle adódó névtörténeti megállapítások levonása. Ha egy falura 10, esetleg a szükség szerint 20 egymáshoz mennél közelebb eső években készült, egytermészetű összeírást (mondjuk dézsmajegyzéket vagy urbáriumot) összevetünk, igen gyakran nemcsak egy név történetét s a beszélt nyelvet állapíthatjuk meg teljes bizonyossággal, hanem a név viselőjének, illetve őseinek nemzetiségét, népi eredetét. Jelen munkára vonatkoztatva kitűnt volna ilyen összevetésből, hogy az egyes összeírók ugyanazt a nevet milyen, néha legtorzítottabb formában jegyezték fel, ami által viszont elkerülhető lett volna mindenekelőtt ugyanabban a faluban ugyanannak a névnek egymáshoz egészen közel eső évek névsorában történt különböző minősítése. Néhány példa: *Alsógyőröd* 1554: Fylep m. (magyar), 1570: Filip b. (bizonytalan), később a többi névsorokban ismét m.; *Füss* 1715: Bednár t. (tót), 1720: Bodnár b.; *Ohaj* 1570: Lök b., 1599: m.; 1570: Gázsó, Gazsó b., 1599: Gacsó m., Gazsó b.; *Tajna* 1552: Pastor b., 1570: Pásztor m., 1575: Pastor b.; *Verebély* 1568: Jacub t., 1574: Jacab b.; 1587, 1604 stb. Zemerecz t., 1599: Szemerész b.; 1715: Raffael b., 1720: Raffai t.; 1700: Bacsa m., 1715, 1720, 1725: b. Nem lehet kétséges, már csak az egyes évek közelsége s a miatt sem, hogy egyszerre csak az egyik névalak szerepel, hogy a fenti, ugyanazon falvakban különbözőképen minősített nevek ugyanazokat a családokat jelölik, vagyis az egyszer Jacab, máskor Jacub néven szereplő jobbágyfő kétségkívül ugyanazt a nyelvet beszélte. Miért hát a kétféle minősítés, amikor az eltérő névalakok csupán a bizonytalan ortográfia következményei, vagy pedig a névsorok másolásánál és tisztázásánál keletkezett tollhibák. Persze egyetlen névvel ingatag talajon járunk, de ha 10—20 évről az összes névalakokat egymás mellé írjuk, akkor — tekintetbe véve még a többségben levő nevek csoportját is — egyik vagy másik irányban határozott állást tudunk foglalni. Ebben az esetben, ha egy magyar faluban a Pásztor név magyar alakjai mellett pl. egy-két latinos Pastor fordul elő, ezt az alakot is a magyar nevek közé fogjuk sorozni, hasonlóképen tót községben pl. a túlnyomó többségű Jakub alak mellett az elvétve jelentkező Jacab alakot a tót nevek közé. Gyakori Cs.-nál ugyanazon névnek minden megokolás nélküli kétféle minősítése más-más faluban is. A Török név többször magyar ugyan, de olvassuk a bizonytalanok között is, ugyanígy a Balla, Barta, Borla és Józsa

kifogástalan magyar nevek olykor bizonytalanok. A Sinka Alsó-Győrödben 1554-ben bizonytalan, 1557-ben tót, Névedben 1617-ben megint tót. A Lengyel magyar népnév megfelelője a tótban a Polak (Pollak), helytelen tehát e nevet tót faluban bizonytalannak minősíteni még magyarosabb Polyak alakjában sem. Különben, ha Liptak (Liptói, Liptóból való) következetesen tót, a Polak is csak az lehet. Joggal emelhető kifogás a Draga, Gomola és Olasz nevek magyarnak történt minősítése ellen, de nem bizonytalanok a Kristall, Mathiss, Mathwz, Mertan és Vasko nevek sem, hanem szlávok; a Vasko egyenesen rutén. Nem mindig helytálló a tótban is élő Kovács és Varga, valamint a keresztnevekből lett családnevek, mint Ádám, Mihály, Simon, Urbán stb. nyelvi sorolása. Magyar faluban e neveket, hacsak valami különleges okunk nincs rá, nem szabad a bizonytalanok közé sorozni, mert ezzel a magyar nevek hányadát minden ok nélkül csökkentjük. Áll ez természetesen fordítva is, mert tót faluban a tót nevekhez kell számítani őket. Alsópélben 1715-ig csak magyar (Sörös, Ördög, Ordas, Turi, Szőres, Kiss, Szabó, Nagy, Boros, Sző, Dora) és bizonytalan (Tót, Kovács, Bodis, Koly, Mihály, Ádám) nevek szerepelnek, tót egy sem, mégis 1634-ben és 1703-ban a Kovács, Ádám és Mihály magyar nevek a bizonytalanok közé soroltattak, holott tótnak gyanítható név még a bizonytalanok között sincsen. Félreértésre adhat okot Fajkürt neveinek csoportosítása. Cs. csak egyetlen, 1769—1770-ből származó névsort közöl róla 48 névvel, amelyek közül 38-at tótnak és négyet (Bagó, 3 Varga) magyarnak minősít, a többit a bizonytalanok közé utalja, de minthogy a hat bizonytalan név (Gaspar, Polyak, 2 Csakánszky, Lazar és Fanes) közül az első öt név megvan a tótban is, így tótnak is lett volna minősíthető, emiatt ilyen csaknem teljesen tót jellegű faluban a 3 Vargát legalább is bizonytalannak kellett volna számítani.

Az igen kicsiny névanyagot kiegészíthették volna a földrajzi nevek, amelyek Cs. szerint is, legalább annyira fontosak, mint a családnevek. A dűlőneveket csak a falu népe adhatta, nem pedig a környezet, vagyis tényleg a faluban beszélt nyelvre vetnek világot. De nemcsak keletkezésük idejében — amint Cs. állítja —, hanem később is állandóan, mert ha a lakosság teljes kicserélődése következik be, akkor a határ nevei is megváltoznak. Nézetünk szerint alaptalanul becsüli le Cs. a Felső rétek, Alsó dűlő stb. földrajzi nevek értékét és minden komoly megokolás nélkül állítja, hogy azokat „a lakosság nyelvét értő összeíró igen könnyen a saját nyelvére fordítva, számára érthetőbb alakban jegyezte le". Saját sok éves kutatásaink során egyetlen példát sem leltünk arra, hogy ilyen neveket az összeíró a maga, a bemondási nyelvvel nem azonos, nyelvére fordítva jegyzett volna fel. Vajjon mi értelme is lett volna urbáriumban, tanúvallatásban, általában különböző jogi aktusoknál a dűlőneveket más nyelvre fordítva leírni, amikor mind az úrnak, mind a népnek az ellenkezőhöz fűződött érdeke? Összeírásoknál, urbáriumoknál, adományleveleknél, határjárásoknál már csak birtokjogi szempontból is nagy súlyt helyeztek arra, hogy bennük a nép által mindennapi nyelvében használt nevek szerepeljenek. Cs. e megállapítása csak akkor lenne elhihető, ha hiteles példákkal igazolná, amivel azonban adós marad. A közölt földrajzi nevek, kevés kivétellel, Pesty gyüjtéséből a XIX. század közepéről valók, sőt későbbiek, a történeti előzmények ismerete nélkül következtetésekre felhasználni valóban nem lehetett őket. Pedig a hasonló kutatások eredményeit a család- és földrajzi nevek összevetése s ebből eredményként adódó azonos nyelvi megoszlása száz százalékkal biztosabbá teszi. Szerző szerint megvan azonban a remény, hogy az át nem nézett, főleg családi levéltárakból korábbi dűlőnévanyag fog napvilágot látni, amelyet majd nagy munkájában felhasznál.

Ami szerző eredményeit illeti, járása pusztulásának főokát, országunk más megyéire vonatkozó megfigyelésekhez hasonlóan, ő is a török pusztításában látja. Míg a járás 37 faluja közül a XVI. században 30 a tiszta magyar, 7 felerészben magyar, azaz tót többségű egy sincs, addig 1770 körül már 13 hely tiszta tót, 7 pedig többségében, vagyis erre az időre a magyarságnak több mint a fele elveszett, elkallódott. A nagy népi kicserélődéssel magyarázható, hogy a járás községeinek nagyobbik része 1910-ben is tót lakosságú. A török vészen kívül fellépnek természetesen egyéb sorsformáló tényezők: a

pestisek, a katonai terhek stb., amelyeket szerzőnk jelen értekezésében nem tárgyal, megjelenendő nagy munkájában azonban remélhetőleg ezeknek is kellő figyelmet fog szentelni. Eredményeit az értekezés végéhez csatolt térképeken szemlélteti. Eltérve az eddigi szokástól, az egyes nyelvi csoportok százalékos arányát nem tünteti fel körcikkelyekben, egyebek mellett arra hivatkozva, hogy a neveknél fontosabb népiségtörténeti bizonyítékai is vannak (a falvak ismertetésénél ugyan a neveknél egyebeket nemigen találunk), továbbá, hogy a cikkelyes térkép a szemlélőben önkéntelenül „népszámlálásszerű pontosság" érzését kelti. Sajátságos szemlélettel magyar vagy tót jellegű, magyar vagy tót többségű s bizonytalan vagy vegyes lakosságú falvakat vesz fel térképére a szerint, hogy a másik nemzetiséghez tartozó és a bizonytalan nevek összege hogyan aránylik a többségben, illetve kisebbségben levő nevek összegéhez. Belátjuk, más módon alig szerkeszthette volna meg térképeit, minthogy a bizonytalan nevek értékelését a szövegben nem végezvén el, ha azokat körcikkelyekben tünteti fel, hovátartozásuk mérlegelését illetően az olvasó úgyszólván semmi támpontot sem kap. Önkényes eljárás és megokolása sem teljesen fogadható el. Egy történeti statisztika alapján készített hasonló tárgyú térkép arra nem lehet alkalmas, hogy részletes magyarázó szöveg nélkül tegye tudatossá az eredményeket, különösen nem akkor, ha jelentékeny számú bizonytalan névvel kell számolni. Felfogásunk szerint az író, aki az egész fejlődést ismeri, nem mulaszthatja el a bizonytalan nevek beható értékelését és annak megállapítását, hogy milyen okok következtében melyik névcsoporthoz számíthatók inkább. Ez az eljárás sokkal tárgyilagosabb, mint Cs.-é, aki minden magyarázatot mellőzve, egyszerűen százalékos alapon sorozza a bizonytalan neveket valamelyik nyelvi csoporthoz. Az általunk említett módszer nemcsak hogy nem keltené az olvasóban a népszámlálásszerű pontosság érzését, hanem a nevek nyelvi arányait feltüntető cikkelyek segítségével mintegy ellenőrizhetné az írót és maga is végezhetne következtetéseket, számításokat. Végül Cs.-val szemben azt is állítjuk, hogyha a térkép „az eredményeket foglalja össze könnyen áttekinthető képben", akkor akarva-nemakarva az eredmények alapjául szolgáló bizonyító anyagot is szemlélteti, ami megint csak a körcikkelyes térképnek juttatja az elsőbbséget. Kívánatos volna, ha Cs. fontolóra venné értekezéséhez fűzött megjegyzéseinket és nagy műve már a fejlettebb népiségtörténetkutatói módszer alkalmazásával készülne el.

ILA BÁLINT.

MOLLAY KÁROLY: ÖDENBURG. Helynévfejtés és településtörténet. Budapest 1942, Athenaeum ny., 44 l. 2 térk. 8°. (Klny. a Magyar Történettudományi Intézet Évkönyvéből.)

E tanulmány Sopron német nevével kapcsolatban alapvetően fontos kérdéseket tisztáz, amikor e kérdések körül kialakult évszázados „tudós hagyomány" tévedését kimutatja.

Az Ödenburg név a krónikákban 1273-nál, az oklevelekben pedig 1361-nél régebbi időből *nem* fordul elő, két esetet leszámítva. Az egyik Német Lajos 859. évi oklevelében olvasható *Odinburch* adat, míg a másik a niederaltaichi évkönyveknek az 1065. évre vonatkozó *Deserta civitas* kitétele.

Német Lajos 859. évi oklevelének első kritikai kiadása csupán 1934-ben látott napvilágot Kehr Pál gondozásában. Ő szintén Sopronra vonatkoztatja az itt előforduló *Odinburch* nevet, mint az Oefele-féle kiadása nyomán mások, holott ez oklevél szövegében szereplő egyéb helynévadatok azt bizonyítják, hogy e települést a gráci síkság közelében kell keresnünk.

Hasonló helyzettel állunk szemben a niederaltaichi évkönyv 1065. évi *Deserta civitas* esetében is. Már az az egymagában álló körülmény, hogy az említett évkönyv két, késői másolatban maradt fenn, mégpedig Staindel János 1486 körüli és Aventinus 1517. évi másolatában, ez elégséges ok ahhoz, hogy nyelvészeti szempontból az évkönyv helynévadatai legalább is gyanúsak legyenek. De ettől eltekintve a *Deserta civitas* adat sem forráskritikai, sem történeti és földrajzi szempontból nem lehet hiteles, nem szólva arról, hogy 1065-ben Sopront városnak mondani anakronizmus.

Az elmondottakból következik, hogy Sopronban római-avar-magyar kontinuitás áll fenn, míg a németség jóval későbbi beszivárgó elem. A németek kezdetben a külvárosban telepedtek meg az ú. n. Burgban, vagyis a római amphitheatrum környékén, az 1283—1330 közti időszakban pedig az eredetileg magyar belvárosban is megtalálhatók. E lassú és fokozatos elnémetesedésnek bizonyítéka az első németnyelvű városi oklevél 1361-ből, továbbá a németnyelvű városi telekkönyv 1379-ből.

E komoly eredmények mellett különös figyelmet érdemel a tanulmány módszertani szempontból is.

VITÉZ HÁZI JENŐ (Sopron).

EMLÉKKÖNYV GYŐR VÁROS SZABAD ÉS KIRÁLYI RANGRA EMELÉSÉNEK 200. ÉVFORDULÓJA ALKALMÁBÓL. Szerk. Jenei Ferenc. Győr 1943, Győr város, 143 l., 16 mell. 8°.

A tartalmas és ízléses kivitelű jubiláris emlékkönyvet Csizmadia Andor jogtörténeti tanulmánya vezeti be Győrnek a szabad királyi rangért folytatott évszázados küzdelméről. A győri polgárság szabadság és önkormányzat utáni rendíthetetlen törekvése s e cél érdekében kifejtett, szenvedésekkel telt évszázados viaskodása elevenedik meg előadásában. Fejtegetéseiből kiderül, hogy V. István király privilégiuma által az árpádkori királyi városok rangsorába emelt Győr valójában továbbra is megmaradt a maga középkori megkötöttségében, miután a káptalan és a püspökség földesúri hatalmától ismételt jogorvoslatok ellenére sem tudta magát függetleníteni. Áldatlan harc folyt évszázadokon keresztül az önállóságra törekvő város és a megalkuvásokat nem tűrő káptalani földesuraság között, amihez később, a mohácsi vész után, a végvárrá kiépített győri vár kapitányainak sorozatos túlkapásai és erőszakoskodásai is tekintélyes mértékben hozzájárultak. Nem egy alkalommal országgyűlés elé is került a két ellenfél vitája és egyeztetési kísérletek történtek a kölcsönös jogsérelmek kiegyensúlyozására, azonban hasztalanul. A helyzet tovább élesződött s ezen a hétszemélyes tábla 1727-ben hozott ítélete sem tudott lényegében változtatni. A győri polgárok nem tágítottak. 1742-ben sikerült ügyüknek Mária Terézia királynő kegyét megnyerni s a következő év január 30-án kiharcolták, hogy a város és a káptalan végül is egyességre lépjenek egymással. Győr ezzel megteremtette a szabad királyi városi rang elnyeréséhez szükséges legfontosabb előfeltételt s valóban hamarosan kezéhez is kapta az erről szóló királyi kiváltságlevelet, amelyet azután az 1751. évi országgyűlés törvénybe iktatott. — Szorosan e témához kapcsolódik Sefcsik Ferencnek a szabad királyi rangra emelés törvénybeiktatásáról szóló érdekes tanulmánya. Belőle tudjuk meg, hogy még a becikkelyezés aktusa is milyen nagy nehézségek árán tudott megvalósulni, a tekintetes Karok és Rendek makacs ellenszegülése folytán. — Ugyancsak igen érdekes Bay Ferencnek a szabaddá vált királyi város első tisztújításának ünnepélyes lefolyását megörökítő, hiteles leírása. — Figyelemreméltó Szabady Bélának Győr szabad királyi város kialakulásáról írt értékes és sok új adatot nyujtó tanulmánya is. Előadásában az ókortól kezdve egészen napjainkig peregnek gyors egymásutánban az események s a fejlődő Győr és lakosságának minden akadályt legyűrő élniakarását igazolják. — A tanulmányok sora Tomaj Ferenc egykorú népesség-statisztikai összeállításával, majd Valló Istvánnak Győr 1843. évi százados ünnepéről szóló hangulatos megemlékezésével zárul be. — Az emlékkönyv második része a város jubileumi ünnepségeit sorakoztatja fel, amelyek közül külön ki kell emelni a várostörténeti kiállítás megnyitását. A kiállítás a magyar Győr történelmi emlékeit mutatta be Jenei Ferenc nagy szakértelemmel összeállított rendezésében.

LENGYEL ALFRÉD.

KRING MIKLÓS: A MURAKÖZI ORSZÁGHATÁR A MAGYAR-HORVÁT VISZONY TÖRTÉNETÉBEN. Budapest 1942, Magyar Történettudományi Intézet, 68 l., 2 mell. 8°. — (Klny. a Magyar Történettudományi Intézet Évkönyvéből.)

K. immár hosszú évek óta foglalkozik a magyar államhatár történelmi problémájával. Még a 30-as évek legelején fordult figyelme a magyar állam-

határ multja felé és rögtön széleskörű anyaggyüjtésbe fogott, s ebben Domanovszkynak elsősorban a nyugati határviszonyokra vonatkozó jegyzeteire támaszkodott. E munkájának első eredménye a Bécsi Történetkutató Intézet 1934-i Évkönyvében megjelent „A magyar államhatár kialakulásáról" című tanulmánya volt. Később a Magyar Történelmi Társulatban tartott felolvasást hazánk Szent István-korabeli határairól. Ez a munkája a Szent István Emlékkönyvben „Magyarország határai Szent István korában" címmel látott nyomtatásban napvilágot. Most e témakörből egy hosszabb dolgozatot olvashatunk tollából. Nem kell különösebb hozzáértés ahhoz, hogy az olvasó rögtön észre ne vegye ebben az értekezésben az évek óta folyó elmélyült munka eredményét. Főleg ami a módszert illeti; mert a helyes problémameglátás és a felismert kérdéseknek sok szempontból való alapos megvilágítása K. e dolgozatának legfőbb érdeme. Különösen a középkorral foglalkozó nagyobb rész dícséri e tekintetben a szerzőt. A főeredmény abban foglalható össze, hogy a Muraköz a magyar királyság megalapítása óta — nem tekintve egy-két rövid ideig tartó epizódot, melyek között tulajdonképen ennek a területnek 1849—61 között ténylegesen Horvátországhoz való csatolása az egyetlen lényeges — mindenkor magyar felségterületnek számított és idők során a határ egyre határozottabban rögződött meg a Dráva vonalában. A szerzőnek némely részletkérdésben való állásfoglalása esetleg még nem látszik eléggé igazoltnak, így az, hogy magyaroknak és horvátoknak a Muraközben való együttélése egészen a magyar honfoglalásig nyúlnék vissza, vagy hogy ezen a területen már a magyar királyság megalapítása óta gyakorolná a magyar király a hatalmat, mindamellett nagyjában ezzel a tanulmánnyal a muraközi határ kérdését megnyugtató módon megoldottnak tekinthetjük. Ha K. megállapításai itt-ott még megerősítést kívánnak, akkor ez elsősorban a magyar-horvát kapcsolatok legkezdetét tárgyaló szakaszban várható, az újkori fejlődés rajzában pedig inkább kiegészítésekről lehetne szó. Bár a téma maga is sokkal kevesebb problémát vet fel az újkori részben, mint a középkoriban, mégis aránytalan a feldolgozásban a kettő közötti különbség. Így legalább vázolni lehetett volna azt a hatást, amelyet a lakosság népi tudatában való fejlődés a terület állami hovatartozásának megítélésében és ekként az országhatár kérdésében is előidézett a XVIII. század után. Egy 1785-i zendülés hő leírása arra enged következtetni, hogy a szerző látja ezt a problémát is, de valamilyen okból nem jutott kifejtéséhez, amint általában a legújabb kor tárgyalásában és a talán elsietett befejezésben szemmelláthatóan az a küzdelem, amelyet az író munkájában az Évkönyv megjelenésének időpontjához kötve a terminussal folytatott. Kár, hogy a kitűnő középkori nagyobbik rész után ez az egyenetlenség következik, ez azonban a munka értékéből csak keveset von le. K. ezen dolgozatában messze túlszárnyalta elődeit, akik főleg 1861-ben vagy 1918 után e tárgyban véleményüket hallatták, és e témakörben való szilárd megalapozottságánál fogva, fejlett módszerével, törekedve minden kort saját szemléletében megérteni, a kérdésnek az adott körülmények között lehető legjobb kidolgozását adta.

JUHÁSZ LAJOS (BÉCS).

BIZÁNCI KÖLTEMÉNYEK MÁNUEL CSÁSZÁR MAGYAR HADJÁRATAIRÓL. Kiadta és bevezetéssel ellátta: *Rácz István*. Budapest, 1941, 48 l., 1 mell. 8°. — (Magyar-Görög Tanulmányok — Οὐγγροελληνικαὶ Μελέται 16.)

Az oszmánli-török kor mellett éppen Mánuel császár kora az a szakasza a magyar-bizánci érintkezések történetének, amellyel filológusaink és történészeink a legkimerítőbben foglalkoztak. R. forráskiadása és a hozzá (magyar és újgörög nyelven) írt alapos bevezető tanulmány mégis értékes új eredményekkel tudja gazdagítani a Mánuel-kori magyar-görög kapcsolatok történetének gazdag irodalmát. A munka főérdeme három, Mánuel császár magyar hadjáratairól szóló költemény kiadása. Mindhárom költemény a rendkívül termékeny XII. századi bizánci költő, Theodoros Prodromos (Ptochoprodromos) nevén szerepel. R. ügyesen állítja bele ezt a három költeményt a kor bizánci történeti irodalmának művei közé. Mánuel magyar háborúinak történetéhez a

hazai és külföldi latinnyelvű források szűkszavú tudósításaihoz képest az idevonatkozó bizánci történeti művek, beszédek és költemények jelentik az elsőrendű forrásokat. E tudósítások gondos párhuzamba állítása révén plasztikusan bontakozik ki az olvasó előtt e háborúk eseménytörténete és kronológiája. Az első költemény újra történő kiadását egy eddig még fel nem használt kézirat bevonása teszi indokolttá és eredményessé. A második és harmadik költemény első teljes kiadását R. munkája adja számos talpraesett szövegjavítással. Meggyőzően állapítja meg a kiadó, hogy az I. költemény Mánuel 1150/51-i, a második és harmadik 1154-i hadjáratáról szól. Mindhárom költemény történeti forrásértéke — néhány új részlet közlése mellett — abban mutatkozik, hogy Kinnamos adatait mindenben igazolják.

GYÓNI MÁTYÁS.

LOVASS REZSŐ: BÁTHORY GÁBOR ÉS A SZÁSZOK. Debrecen 1940. Nagy K. ny. 54 l. 8°. — (A Debreceni Tisza István Tudományegyetem történelmi szemináriumának kiadványai. 8. sz.)

„Kevés alakja van a magyar történetnek, akit annyira félreismert volna történetírásunk, mint Báthory Gábort" — mondja L. bevezetésében. Magyar kortársai elítélően nyilatkoztak róla, mert többnyire Bethlen Gábor hívei voltak, a szászokat pedig elvakította „a faji gyűlölet". Magánéletének erkölcstelensége is káros irányban befolyásolta a róla ítélkezőket. Mindezek alapján az utókor „a legvadabb rágalmaknak is hitelt adott, erkölcstelennek, sőt perverznek festette", degeneráltnak mondotta, s nem hogy egyéniségét, de politikáját sem tudta megérteni. Pedig Báthory „terveinek és tetteinek tárgyilagos vizsgálata azt bizonyítja, hogy nagytehetségű, széleslátókörű és következetes ember volt" (4.). „Egy hatalmas dunai monarchiát akart teremteni" — magyarázza L. —, hogy így feltámassza a magyar nemzeti királyságot. A török támogatásának megnyerése, a román vajdaságok meghódítása, s a lengyel korona megszerzése jelentették tervének főbb állomásait. A megindulás előtt azonban le kellett számolnia saját országán belül egy ellenséggel: a szászokkal. Ez a szászok elleni küzdelem a munka tárgya, s azt valóban a legapróbb részleteiben is igyekezik nyomon követni.

Báthory törekvéseinek komoly voltát L.-nek nem sikerült bebizonyítania. Nagy tervei közül semmi sem sikerült, — nem is sikerülhetett volna az akkori külpolitikai viszonyok között. Ezért nem álltak melléje már reálisabb gondolkodású kortársai sem. L. könyve — a szászok elleni erőszakos, és ahogy a következmények mutatták, helytelen politika megrajzolásával — szintén ezt bizonyítja, anélkül azonban, hogy szerzője ezt észrevenné. Ő mindebből Báthory „korát meghaladó érettségére és államférfiúi éleslátására" (4.) következtet, pedig ezek legjobb esetben is csak az „irreális álmodozót" tárják elénk, ahogy ezt már Angyal Dávid megállapította.

Báthory politikájának újraértékelésénél L. a faji gondolatra is hivatkozik. Báthory „az első magyar ember, akiről kétségtelenül meg lehet állapítani, hogy öntudatos faji politikát űzött" (4.). Ennek megfelelően politikája is a magyar faji eszme jegyében indult volna a szászok ellen. — Szászok és magyarok között a viszony sohasem volt különösebben barátságos, a XVII. század elején meg éppen ki volt élezve. Faji ellentétekről azonban ekkor sem beszélhetünk, ahogy az L.-től felsorakoztatott adatok is csak népi, nemzeti, főként pedig társadalmi szembenállást bizonyítanak.

BENDA KÁLMÁN.

WESSELY, KURT: DEUTSCHE WEHRSIEDLUNGEN IN UNGARN. ZUR REICHSPOLITIK IM 16. JAHRHUNDERT. (Volkstum in Südosten, 1943, VII. 113—120. l.)

A német birodalom XVI. századi politikájáról keveset hallunk, a cikk a XVI., XVII. és XVIII. századi magyarországi német telepítések vagy telepítési tervek főbb szempontjait foglalja össze. Aventinus, Schwendi Lázár katonai vonatkozású terveiről, Kollonics, majd Mária Terézia telepítéseiről beszél. Schwendire, a magyar történetírás előtt eddig ismeretlen kéziratos anyagot is idéz,

bár ezeket nem használja ki. Aventinus határvédő katonai telepítési terveit egybeveti a római veterán-telepítésekkel, s valószínűnek látszik, hogy nem alap nélkül. A szerző tárgyilagosságra törekvő hangja, s a mai történetietlen eszméktől való kihangsúlyozott tartózkodása, kellemes meglepetés.

M.

BENDA KÁLMÁN: A TÖRÖKKOR NÉMET ÚJSÁGIRODALMA. A XV—XVII. századi német hírlapok magyar vonatkozásainak forráskritikájához. Budapest 1942, Athenaeum ny., 88 l., 1 t. 8°. — (Klny. a Magyar Történettudományi Intézet Évkönyvéből.)

B. érdekesen mutatja be tanulmányában a XV—XVII. századi német újságok termőtalaját, típusait, híranyagát, tárgyilagosságának kérdését. Mindezek alapján állapítja meg a magyar eseményanyagra vonatkozó forrásértéküket. Tárgyi szempontból valóban nem értékesek (ezért is hanyagolták el őket annyi ideig, mint forrásokat!), de annál többet mondanak íróik, olvasóik állásfoglalásáról. Helyesen állapítja meg B.: a magyar eseményeknek a német közönség lelkében keletkező árnyképét adják. Érdekesen mutat rá ezzel kapcsolatban a német közvélemény megosztottságának tüneteire. Vázolja továbbá a magyar események iránti érdeklődés földrajzi elhelyezkedését is. (Igen sikerültek a térképvázlatok!). A friss és eleven tanulmány értékét növeli a XV—XVII. századi német hírlapok s azok magyar vonatkozásainak irodalmával foglalkozó alapos beszámoló; szinte mérlege a kérdés mai állásának. Tanulságosak a függelékben közölt könyvészeti szempontok is. Itt okolja meg „újság" és „hírlap" kifejezéseinek használatát. Történeti szempontok vezették, nem könyvészetiek. Tanulságos lenne, ha hasonló módon képet kapnánk elsősorban az olasz, majd a többi nyugateurópai újság XV—XVII. századi magyar vonatkozású anyagáról s ezek alapján megrajzolhatnók, hogyan kísérte az európai közvélemény a magyar történelem egyik legválságosabb időszakát.

Waczulik Margit.

MESZLÉNYI ANTAL: MAGYAR SORSUNK ŐREI MOHÁCSTÓL TRIANONIG. Budapest 1942, Szent István Társulat, 400 l. 8°.

Bevalljuk, mindenkor aggodalmat tápláltunk az olyan művekkel szemben, amelyek válogatott fejezetekben akarnak előadni valamely szerves egységet, s amelyek válogatási szempontját akár táji, akár felekezeti vagy más elvek határozzák meg. A „válogatott fejezetek" eleve bizonyos népszerűsítő irányzatot sejtetnek; a táji, felekezeti és más szempont pedig még hozzá veszélyesen korlátozhatja az író és olvasó érdeklődési körét. Lokálpatrióta versengés, felekezeti türelmetlenség és minden más elfogultságból fakadó hibaforrás könnyen veszélyeztetheti a legjobb szándékot is. Jelen esetben azonban a szerző meg tudta kerülni e veszélyeket, jóllehet kifejezetten azokról a nemzeti nagyokról ad jelen művében rövid életrajzot, akikben — mint írja — „a nemzeti és katolikus géniusz a legfehérebb izzásig fokozódott fel".

Alakjait általában széles távlatú történelmi képek középpontjába állítja, s a kiválasztott főalak mellett az egykorú élet számtalan szereplőjét is felvonultatva, egy-egy biztos ítéletű megjegyzéssel igen jól egyénít és hű korképet ad. Egyébként pedig a tárgyalt személyiségek (Tomori Páltól Apponyi Albertig) hő lehetőséget nyujtottak, hogy Mohácstól napjainkig áttekinthesse a magyar történelem katolikus formálóit, s azok jobb és tüzetesebb megismertetésével tárgyilagosan bíráltassa el a katolicizmus szerepét hazánk újkori történelmében. Ilyen pártatlanságra ösztönző különösen az a fejezete, amely „Ábrándképek és véres valóságok" címmel a Lipót-féle abszolutizmus korában joggal támadt reakciós mozgalmak eddig alig ismert katolikus vértanúit sorolja fel. Itt említjük meg, hogy jeles érdeme a szerzőnek, hogy eredeti kutatásokra támaszkodik, s csak a legritkább esetben fordul közkeletű feldolgozásokhoz. Innen magyarázható lendületes előadásmódja, amely sokszor kilépve a tudományos próza fegyelméből, még a legnehezebb anyagot is közel tudja hozni az olvasóhoz.

Csery-Clauser Mihály.

SCHUBART-FIKENTSCHER, GERTRUD: DIE VERBREITUNG DER DEUTSCHEN STADTRECHTE IN OSTEUROPA. Weimar 1942, Böhlau, 567 l. 8°. — (Forschungen zum deutschen Recht. IV/3.)

A berlini tudományos akadémia pályázatot hirdetett a fenti mű megírására, melynek eredményeképen Gertrud Schubart-Fikentscher lett a nyertes. Fejtegetéseit a két legelterjedtebb német jog: a magdeburgi és a lübecki köré csoportosítja azzal a megjegyzéssel, hogy kutatásainak határa a Szudéták és a Kárpátok vonala, magyar városi jogainkról tehát nem esik szó. Mivel azonban hazai városjogaink számottevő csoportja a magdeburgi jogból táplálkozik, a munka nálunk is számot tarthat az érdeklődésre.

A könyv első részében a német birodalom határainak északi és keleti irányban való kiterjesztésével foglalkozik s ezzel kapcsolatban az ott lakó szlávok kiszorításával vagy elnémetesedésével. A keleti politika a XII. században válik igazán tudatossá. A német lovagrend a XIII. században kezdi meg a telepítés munkáját, de korlátozást szenved Nagy Kázmér lengyel király törekvései révén a XIV. században, melynek eredményeképen a telepesek egyrésze lengyellé lett.

A bevándorlás tervszerűen történik: a telepesek jogrenddel és önkormányzattal bíró helységeket létesítenek. A telepítést vagy a földesúr vagy a vállalkozó (locator) veszi kezébe. Utóbbi ennek fejében adómentes birtokot, örökölhető bíráskodási jogot (Erbschulze, Erbvogtei) kapott, de ha a helység várossá lett, utóbbit át kellett adnia. A telepítés a város körül is folyt (Stadt-Landsiedlung), mint Sziléziában és Lengyelországban, mely körülmény az elnémetesedést előmozdította. Leginkább oda telepedtek, ahol már város volt, amiért az irtványos telepek (aus wilder Wurzel) ritkák.

A bevándorlók különböző vidékről érkeztek: alnémetek, flammandok, frizek, rajnai és majnai frankok és vallonok telepednek le. Érkeznek Thüringiából, felsőszász területről és Brandenburgból is. Szerző megállapítja, hogy Közép-Galícia főképen Sziléziából és Erdélyből települt be. A szláv lakosság ellenállásából következett, hogy sok helyen kiűzték (Mecklenburg, Pomeránia). A vend lakosság megmaradt.

Szerző a német jog terjedését így állapítja meg: északi irányban a tengeren át Lübeck joga, a Duna vonalán a bajorosztrák jog, a kettő közt a magdeburgi jog érvényesült. A legtávolabbi határ, ahol még németek laktak, Narva, Witebsk, Csernikov és Kiev. A telepesek vagy letelepedésükkor vagy később nyerik jogukat. Nyelve eredetileg német, később latin, majd nemzeti nyelv (lengyel, rutén). Szerző kiemeli, hogy a jog származási helyét csupán a bevándorlók hovatartozandósága alapján nem lehet kimutatni. Azután a magdeburgi és a lübecki jog főkülönbségeire utal, mely az örökösödési jogban, a városi kormányt képviselő testület és a fellebviteli hatóság különböző voltában áll. Kiemeli, hogy még sok nyilt kérdés vár megfejtésre, pl. a hazai idegen jog hatása a német jogra pl. Lengyelországban.

Szerző munkája második részét is két félre osztja, a szerint, hogy a települések a magdeburgi vagy a lübecki jogcsaládhoz tartoznak-e. Magdeburg jelentőségét az a körülmény fokozta, hogy I. Ottó székhelyéül választotta és mint egyházi központ a hitterjesztést előmozdította. Emellett az a körülmény, hogy a nyugati és keleti kereskedelem gócpontja, városjogának fejlődését és elterjedését szolgálta. Jogkönyve nem maradt fenn, valószínűleg az 1631. évi tűzvészkor pusztult el. Mivel a jogával élő városok kétes ügyben az anyavároshoz fordultak, végeredményképen gyakran Magdeburghoz, az ottani Schöffercollegium kijelentései alapján ismerjük. Így tudjuk meg, hogy száz jogon alapszik. Az önálló fejedelmek idővel megakadályozták a Magdeburgba történő fellebbezést, de kihatása még a XVIII. században is észlelhető.

Ezeknek előrebocsátása után minden fenti joggal élő tartomány ismertetése következik.

Nagyobb érdeklődésre Szilézia ismertetése tarthat számot. Megtudjuk, hogy miképen németesedett el az eredetileg lengyel tartomány; megismerjük fontosságát, mint kereskedelmi útvonalnak Boroszlón, Krakón át Kiev felé;

megtudjuk, hogy 1200—1350 közt 120 városnál és 1200 falunál több település történt s ezek mind német jogot használtak.

Lengyelország ismertetésekor szerzőnek nehéz feladata volt a különféle gyakran kiélesedett ellentétek közt a középutat megtalálni. Megállapítja, hogy a település képe azonos a szilézíaival, hogy a nemzetiségi ellentét korai és hogy az elnémetesedés csak a nyugati részeken történt. A német jogon kívül a kánonjog, az örmény-, lengyel-, kisorosz-, oláh- és zsidójog érvényesült, a magdeburgi jog pedig Halicson át Bukovináig terjedt. Litvániában Wilna, Brest-Litovszk, Kovno és Grodno nyer mb. vagy német jogot. A német lovagrend területén tiszta német városok keletkeznek, így egységes jogi területet alkottak.

Lübeck joga nem annyira kiterjedt, mint az előző. A város keletkezését a Schauenburgi hercegek mozdították elő telepítéseikkel; hivatása a tengeri kereskedelem irányítása. 1150—1250 közt alakulnak a legfontosabb helyek a Keleti-tenger mentén, mert a Novgorodba vezető utat tervszerű városalapításssal övezték. Lübeck joga eléggé független más jogtól; gyökere az északi szász jog; Holstein legtöbb városának fellebbezési helye.

A balti államokban a telepítést az egyház kezdeményezte. Riga még a lengyel és az orosz uralom alatt is német jogát biztosítja; Estlandban Reval és Narva Lübeck jogát fogadja el. Novgorod a Néva, Fekete-tenger és Konstantinápoly útvonalán nagyfontosságú kereskedelmi központtá lett.

Szerző alapos tudományos felkészültséggel, az idézett oklevelek hitelességének ellenőrzésével végezte munkáját. Műve a városi jogtörténetnek kimagasló terméke. Sajnálatos, hogy a jogcsaládokról táblázatos kimutatás nincsen. Hiányát szerző is érzi, de mellőzését némely városjognak kétes származásával, majd más városjog átvételével okadatolja. A tárgyalt kérdések szövevényes volta okozza, hogy szerző ismétlésekbe kénytelen bocsátkozni. Tekintélyes szakirodalom és kitűnő névmutató rekeszti be a művet.

RELKOVIĆ NÉDA.

HANZÓ LAJOS: AZ ERDÉLYI SZÁSZ ÖNKORMÁNYZAT KIALAKULÁSA. Szeged 1941, Ablaka ny., 86 l. 8°. — (Értekezések a M. Kir. Horthy Miklós Tudományegyetem Magyar Történelmi Intézetéből. 1. sz.)

Az erdélyi szászok évszázados hagyománya a hazájuk multjával való foglalkozás. A szász tudományosság nemcsak nagymultú folyóiratokat, hanem terjedelmük és alaposságuk folytán kiemelkedő részlettanulmányokat is hozott létre, melyek alkotmányuk történetét számos részletében tisztázzák. A magyarságnak, mely ezzel a szorgalmas és öntudatos néppel hétszáz éve együtt él és a jövőben is együtt akar dolgozni, elsőrangú érdeke a szász jogfejlődés megismerése. De ha ilyen tárgyak felé fordul, legalább arra a fokra kell eljutnia, melyen a szász alkotmánytörténet ma áll. Ezt nem mondhatjuk el H. tanulmányáról. Módszertanilag helyeselnünk kell, hogy minden kérdése megoldásáért egyenesen az oklevelekhez fordul, de azt már nem, hogy a könyve végén is felsorolt bőséges irodalmat nemlétezőnek tekinti. Csak az első oldalakon találjuk meg a kérdés irodalmi feldolgozásainak idézését. Azontúl a szerző úgy jár el, mintha minden problémát neki kellene újonnan megoldania. S ha még megoldaná, vagy legalább is áttekintené a kérdéseket! Munkájának olvasása azonban csak növeli azt a zavart, amelyet némely nagyterjedelmű erdélyi alkotmánytörténet támaszt. Példának csak a királybírákról és a gerébekről szóló fejezeteket említjük. A szász társadalomról szóló részben foglalnak helyet, s mindvégig keverik a jogi és társadalmi fogalmakat. A szebeni királybíró „szebeni gräf", a gerébek hol társadalmi osztály, hol méltóság viselői; megválasztásukról és hatáskörükről külön fejezet szól. Általában nehéz kivenni a tárgyalásból, hogy milyen következtetésre jut a szerző. A fülüktől-farkuktól megfosztott latin idézetek s a magyar szöveget zavaró, ötletszerűen beszúrt latin szavak nem válnak előnyére az értekezésnek. A nyomda munkája kritikán aluli.

BÓNIS GYÖRGY (Kolozsvá

NOTTER ANTAL EMLÉKKÖNYV. DOLGOZATOK AZ EGYHÁZI JOGBÓL ÉS A VELE KAPCSOLATOS JOGTERÜLETEKRŐL. Szerk. Angyal Pál, Baranyay Jusztin és Móra Mihály. Budapest 1941, Szent István-Társulat, 1167 l., 3 kép. 8°.

Notter, az egyházjog és római jog kiváló munkása, a budapesti egyetem egyházjog tanára hetvenedik születésnapja alkalmából pályatársai, barátai és tanítványai — jogászok, történészek, előkelő közhivatalnokok — hatalmas kötettel állítottak emléket az ünnepelt tevékeny és eredményekben gazdag életének A kiadvány 36 belföldi és 8 külföldi (német és olasz) szerzőtől összesen 44 rövidebb-hosszabb értekezést tartalmaz, általában az egyházjog s a vele kapcsolatos tudományszakok köréből. A legtöbb értekezés az egyházi és világi jog egymásra gyakorolt befolyását tükrözi vissza: azt a hatást, melyet a kánonjog a hazai és nemzetközi jogfejlődésre kétségtelenül mindenkor érvényesített s egyben azt a kölcsönhatást, melyet egyházi jogunk, a természetéből következő lehetőségek között, a magyar jogfelfogáshoz viszont hozzáidomulni törekedett. Az igen változatos tárgyú közleményekből álló kötetnek ez ad még is bizonyos belső összefüggést, mintegy átfogó keretet s ugyanez biztosítja a kiadványnak az alkalmi jellegen túlmenő jelentőségét. A nagyszámú dolgozat között még azok is, melyek egyetemes egyházjogi, illetőleg e körhöz kapcsolódó más aktuális kérdésekkel vagy egyéb modern jogi problémákkal foglalkoznak, szintén igen gyakran tartalmaznak különféle történeti vonatkozásokat, számos tanulmány pedig kifejezetten történelmi tárgyú. Sajnos, helyszűke miatt itt csak az utóbbiakkal foglalkozhatunk, így a kötet gazdag és széles kört felölelő tartalmából az alábbi dolgozatokat emeljük ki.

Boér Miklós: Az Unam Sanctam bulla az Egyház és állam viszonyáról. VIII. Bonifác 1302. évi említett bullájának értelmezése körül éles viták folynak. B. felfogása szerint a bulla dogmatikus jellegű, alap-intenciója azonban a végső meghatározásban nem jutott kellőképen kifejezésre, így az egyház és állam viszonyának kérdésében hitbeli döntést nem tartalmaz. Egyébként a szöveg a világi hatalommal szemben a később „potestas directa" kifejezéssel megjelölt szélsőséges egyházi felfogást tükrözi vissza, mely tehát akkor formálódott ki a kurialista doktorok tollán, mikor a pápák világi hatalmának többé fel nem tartóztatható hanyatlása megindult.

Degré Alajos: A magyarországi szentszékek gyakorlata a protestánsok kötelékí pereiben 1786-ig. A XVI. század második felében az újjászervezett katolikus egyház a protestánsok házassági pereit is a szentszékek hatáskörébe igyekezett vonni, ami ellen reformátusok, evangélikusok egyaránt minden erővel védekeztek A nemzeti felkelések korának országgyűlésein s a béketraktákon többször szerepelt e protestáns vallási sérelem, de kielégítő megoldás nem jött létre. A kérdést az 1647. évi XV tc. sem vitte előbbre, sőt annak bizonytalan fogalmazása újabb évszázados viták forrása lett Az 1705. évi szécsényi országgyűlés végzése, mely a protestánsokat a szentszékek joghatósága alól felmentette, csak rövid ideig maradt érvényben, utána a szentszéki bíráskodás újból megindult s azt az 1731. évi Carolina Resolutio végleg megerősítette. Utóbbi ugyan a protestánsok házassági pereiben saját jogelveiknek alkalmazását rendelte el, ezt azonban a szentszékek a gyakorlatban nem követték s protestánsok ügyeiben is a kánonjog szerint jártak el. A méltánytalan állapotnak II. József 1786. évi házassági pátense vetett véget, mely a protestánsok házassági pereit a polgári bíróságok hatáskörébe utalta át.

Eckhart Ferenc: A praecedens a kérdése a magyar rendi országgyűlésen. A főpapok ülésrendjét az országgyűléseken évszázadokon át sem törvény, sem királyi rendelet nem szabályozta, ezért az elsőbbség körül csaknem minden országgyűlésen merültek fel nézeteltérések. Az 1708 országgyűlés alkalmából, hasonló vitával kapcsolatban összehívott főpapi értekezlet úgy döntött, hogy a praecedentia a senium alapján határozandó meg. E megállapodás azonban az egri püspök javára csakhamar megtöretett, ami az érdekeltek körében általános tiltakozást vont maga után. A beérkező panaszokra III. Károly 1722-ben utasította a hercegprímást, hogy az ülésrend ügyét újabb döntésre készítse elő. A prímás több egyházi és világi szakember véleményének meghallgatása után

az uralkodót kérte fel az egyházi személyek állandó helyének kijelölésére, melynél szerinte az egyházak alapításának korát, praerogativáit stb. is figyelembe kell venni. III. Károly a rendezést valóban saját kezébe vette, de a püspökök ülésrendjének meghatározásánál kizárólag a senium szempontját jelölte meg irányadónak.

Eichmann, Eduard: Zur Symbolik der Herrscherkrone im Mittelalter. E. a koronázási jelvények középkori jelentését, a birodalomról s az uralkodóról alkotott egykorú felfogást a koronázás rendjére vonatkozó egyházi utasítások, jelvény-átadási formulák s a fennmaradt „királytükrök" alapján vizsgálja. A hatalmi jelvényekben rejlő szimbolika forrás-motívumait és idők folyamán történt változásait igyekezik rekonstruálni a Karoling-korig visszanyúlva, a német és longobárd királyi-, úgyszintén a római szent birodalmi (német-római) császári koronával kapcsolatban. Behatóan foglalkozik a Nürnbergben őrzött császár-koronával s annak formájából és díszítéseiből a fentiekre nézve fínom következtetéseket von le.

Forchielli, Giuseppe: Il collegio ungaro-illirico di Bologna. Szondy Pál zágrábi prépost, c. resinoi püspök 1537-ben a Bolognában tanuló magyar és horvát ifjúság számára kollégiumot alapított. A zágrábi káptalan gondozására hagyott intézmény egyre izmosodott. 1699-ben az épület kibővítése vált szükségessé. A kollégium harmadfélszázados fennállás után 1782-ben szűnt meg II. József rendelkezése következtében.

Gajzágó László: A nemzetközi jog eredete, annak római és keresztény összefüggései. E hatalmas, több mint 300 oldalas tanulmány levezeti azokat a körülményeket, melyek a nemzetközi jog megszületését előkészítették s felvázolja az utat, amin keresztül a „jus gentium" először jelentkező embrionális alakjából az újkor fordulójára határozott körvonalakkal kiformálódott. Majd azt a meggyorsult fejlődést mutatja be, ahogyan az újkor elején, néhány emberöltő alatt, a nemzetközi életnek ez új, fínoman szőtt s részben már akkor teljesen rendezett, sajátságos szövevénye kibontakozott. Ismerteti az úttörőket, akik a modern jelentésű „jus gentium" alapjait megvetették, akik tehát Hugo Grotiusnak, a nemzetközi jog első formába öntőjének előfutárai s egyben forrásai voltak. Közöttük a korábbiak, spanyol skolasztikus teologusok, a kánonjogtól nyertek erős impulzust, melyből az új disciplina első jogi tételeit is kölcsönözte. A későbbiek, XVI—XVII. századi humanisták viszont az alapvetésnél római jogi analógiákból merítettek igen sokat, s így magánjogi elemeket asszimiláltak. G. különösen az előbbivel, a spanyol nemzetközi jogi iskolával foglalkozik részletesen, melynek kiemelkedőbb tagjait egyenként mutatja be. [Gajzágó munkája 1942-ben lényegesen kibővítve könyvalakban is megjelent (433 l.).]

Galla Ferenc: Simándi István vál. erdélyi püspök pápai kinevezésének ügye. A már a középkor folyamán kialakult magyar jogi felfogás szerint a püspökök kinevezésének joga, főkegyúri jogánál fogva, a királyt illette meg. A római kúria azonban e jogot elismerni vonakodott, annak ismételten ellene szegült, s a kinevezést megerősítő bulla kiállítását megtagadta. Ez történt Simándi esetében is, ki a személye körül két évtizeden át folyó huza-vona dacára a megerősítést meg nem kaphatván, sírba szállt a nélkül, hogy püspöki működését valaha megkezdhette volna.

Illés József: A nova donatio (új adomány) jogi természete. Az új adomány célja a meglevő birtokjog nagyobb biztosítása a Szent Koronával szemben. Az adománykérő tehát magát s örököseit a Szent Koronának esetleg támasztható igényeivel szemben akarta megvédelmezni, illetőleg az ellen, hogy bírt jószágát valaki más a királytól felkérje. Az új-adománylevél oly feltétel mellett bocsáttatott ki, hogy a felkérő vagy elődei az illető birtokjognak valóságos és békességes birtokában voltak, ellenkező esetben az adomány erejét vesztette. A nova donatio intézményének gyökerei még az Árpádok idejére, a XIII. századba nyúlnak vissza, a vonatkozó terminológia a XIV. század elején alakult ki.

Kumorovitz L. Bernát: Audientia, praesentia. K. e kifejezések jelentésével foglalkozik a római császárság fejlett jogszolgáltatási rendszerében, a

római intézményeket sok tekintetben átvevő pápai curiában, majd ennek közvetítésével az imperium romjain keletkező új államokban s a középkori magyar királyi udvarban. A terminológia alakulását párhuzamosan mutatja be a magyar állam központi kormányzatának kifejlődésével: egyrészt a kir. kancellária ügyvitelének, másrészt az udvarban működő legmagasabb igazságszolgáltatási szerveknek (a kir. jelenlét, a kir. különleges jelenlét s a kir. személyes jelenlét bíróságainak) differenciálódásával.

Móra Mihály: A házassági kereseti jog eredete és kialakulása. A rómaiaknál a házasság magánúton felbontható lévén, megszüntetésére irányuló bírói eljárás nem fejlődött ki. A házasság felfogásában a keresztyénség elterjedése hozott nagy változást, ami a későbbi császárkorban a római házasságjogra is bizonyos befolyást gyakorolt. A birodalom összeomlása után keletkező új államokban a germán házasságfogalom és házassági eljárás hozott új elemeket, melyeknek a kánonjog fejlődésébe való beilleszkedése nem maradt hatás nélkül. Az egyház szellemi hatalmának szétáradásával a középkor folyamán sikerült a házasság felbonthatatlanságának elvét általában elfogadtatnia s ezzel együtt a házassági ügyekre vonatkozó eljárás egyre inkább, majd kizárólag egyházi bíróságok jogkörébe vonatott, ami természetesen az egyházi házassági jog kialakulását vonta magával. M. végül a házassági kereseti jognak a klasszikus kánonjog szerinti, valamint az új Codexet (CIC) megelőző házasságjogi instrukciók idején volt egyházi szabályozását vizsgálja.

Stolpa József: Adalékok a magyar királyi főkegyúri jog történetéhez. Werbőczi állítása szerint a magyar királyok egyházi beneficium-adományozási joga a konstanci zsinaton kibocsátott bulla által is megerősíttetett. Ily bulla azonban sem annakidején, sem később nem került elő, így újabban annak létezését többen kétségbevonták, Werbőczi megállapításait fikciónak vagy félreértésnek minősítették. S. a konstanci zsinaton a reform körül lefolyt heves küzdelmeket ismertetve, bebizonyítja, hogy Werbőczi állításának igenis komoly alapja volt. Bár bulla valóban nem állíttatott ki, Zsigmond király és a zsinaton résztvevő bíborosi kollégium között 1417. szeptember 19-én ünnepélyes formájú okiratba foglalt megállapodás jött létre, melyben a bíborosok ígéretet tettek arra, hogy a király részéről igényelt jogok — köztük tehát a király által makacsul követelt, a főpapi székekre is kiterjedő egyetemes kegyúri jog — elismerését a megválasztandó pápánál kieszközlik. Bár nincs nyoma, hogy e megállapodást az új pápa megerősítette volna, mégis minthogy a zsinat utáni évszázadban a magyar királyok beneficium-adományozásait a Szentszék részéről a megadományozottaknak az illető stallumokra való kinevezése minden esetben követte, könnyen támadhatott az a félreértés, mintha a főkegyúri jog körül folyt korábbi vitákat a konstanci zsinaton kelt valamilyen végleges érvényű döntés zárta volna le.

Az eddigiekben ismertetett nagyobb jelentőségű történelmi tanulmányok mellett megemlítjük még Hegedüs Józsefnek „Aquinói Szt. Tamás jogbölcseletének szintetikus jellege" c., Hofmeister Philippnek „Staatskirchenrechtliche Einflüsse auf die Ablegung der Ordensgelübde" c. és Leicht Pier Silverio-nak „La Riserva pontificia nella Nomina di Bertoldo Arcivescovo di Kalocsa a Patriarca d'Aquileia" c. hasonló tartalmú dolgozatait, melyekkel itt a hivatkozott helyszűke miatt közelebbről nem foglalkozhatunk. Végül az egyébként modern tárgyakkal foglalkozó közlemények közül legalább címükben felsoroljuk azokat, melyek a legtöbb történeti vonatkozást, a vizsgált kérdések előzményeire tett legbehatóbb visszapillantást tartalmazzák, ú. m. Beresztóczy Miklós: A Hercegprímási Főszentszék; Bánk József: A címzetes apátok és prépostok újabb jogi helyzete Magyarországon; Szentpéteri Kun Béla: A református presbiter; Melichár Kálmán: Az egyházi és katonai fegyelemnek külső vonatkozásai; Tóth György: Az unitárius egyház zsinattartási joga; Kérészy Zoltán: Újabb egyházrendezési feladatok Magyarországon és Prodán János: Az államfő legfelsőbb felügyeleti joga a magyarországi autokefális görögkeleti egyházban. E két legutóbbi dolgozat a görögkeleti egyházak magyarországi jogi helyzetének történeti alakulására értékes és ma nagy gyakorlati jelentőséggel bíró adatokat tartalmaz.

VARGA ENDRE.

NAGYFALUSY LAJOS: A KAPORNAKI APÁTSÁG TÖRTÉNETE. I—II. Kalocsa 1941—1942, Pray Rendtörténetíró Munkaközösség, 168 + 268 l. 8°. — (Publicationes ad historiam Societatis Jesu in Hungaria illustrandam. Lucubrationes 6.)

„A mai történetírás egyik legfontosabb feladatául a helytörténet és falutörténetkutatást tűzte ki. E téren még sokat, igen sokat várhatunk és némely do'ogban pl. a települések történetében még nagyon sok a tisztázni való. E történeti tisztázások némi részét (és nem utolsó részét) akarják szolgálni e kutatások is." A szerző e szavakkal indítja útnak munkáját A munka nemcsak a címben megjelölt zalamegyei egykori bencés apátság történetét dolgozza fel, hanem vázlatosan összefoglalja Kapornak község történetét is. Az első kötet nagyjából az apátság birtoktörténetét tartalmazza, a másodikban található a község, a plébánia, valamint a hiteleshely története.

A szerző tehát határozottan helytörténeti célkitűzéssel indult neki a munkának. A helytörténetírás legnagyobb nehézsége az, hogy egyrészt szórványos adatok váltakoznak tömegesen előforduló adatokkal, másrészt a helytörténetírónak egyszerre sokrétű anyaggal kell megbirkóznia. A szórványos adatok nehezen állíthatók egy fejlődési sorba s ezért a helytörténetírók nagyrésze a hiányokat az országos történet adataival pótolja ki, helyesebben szólva, az országos történet fonalára fűzi a szórványos helytörténeti adatokat. Ezáltal a helytörténetnek ebből a (rendszerint középkori) fejezetéből az országos történetnek kivonata lesz, amelyben csak véletlenül fordulnak elő helytörténeti adatok. A forrásanyag sokrétűsége viszont azt kívánja meg a helytörténetírótól, hogy a történettudomány minden résztudományában otthonos legyen, sőt újabban már a nyelvtudomány eredményeit is hasznosítania kell. Veszélyt rejt magában azonban az adatok tömeges előfordulása is. A helytörténetíró az adatok rabja lesz s megfeledkezik arról, hogy az adatok tömege nem azonos a történettel, hanem csak képviselője, megnyilvánulása a multnak: az adatok felsorolása tehát nem rekonstruálja azt a folyamatosságot, amely „fejlődésként" végighúzódik a multon.

Az említett nehézségekkel a szerzőnek is küzdenie kellett. Még mielőtt erre kitérnénk, kiemeljük a szerző lelkiismeretes anyaggyűjtését. Helytörténeti irodalmunk mai állapotában külön érdemnek számít, ha a helytörténetíró a lehetőleg teljes helytörténeti forrásanyag összegyűjtésére vállalkozik. Aki már maga is megpróbálkozott ezzel, tudja, milyen hálátlan feladatról van itt szó.

Itt is a XV. századtól kezdődőleg folynak bővebben az adatok. Ami tehát ezelőtt volt, arra vagy későbbi időkből kellett visszakövetkeztetni vagy a környező nagyobb terület viszonyait kellett figyelembe venni. Így mindjárt a bevezetésben (7—22. ll.) bőséges helynévi anyag alapján Vas és Zala megye települési viszonyaival foglalkozik csak azért, hogy Kapornak nevét törökösnek, a települést magát Vas megyéből eredő áttelepülésnek mondhassa. Természetesen itt elkerülhetetlen volt a besenyő kérdésben való állásfoglalás is s ez meglehetősen eltérítette a szerzőt sajátosan helytörténeti feladatától. Bizonyos, hogy Kapornakkal kapcsolatban a település kérdését is tisztázni kell, de nem Kapornak monográfiájában, mert erre a helytörténeti anyag maga nem ad módot. Szélesebbkörű nyelvészeti és településtörténeti kutatásnak viszont csak az *eredményei* illeszthetők bele a monográfiába.

Ezután foglalkozik az apátság alapításával (23—27. ll.), majd külön fejezetben (28—33. ll.) azzal a kérdéssel, voltak-e az apátságnak fiókapátságai. A fejezet a XVIII. századig vezeti el az olvasót, míg megtudja, hogy az apátságnak fiókapátságai nem voltak. Ezután kerül sor az első kötet főrészére, amely „A kapornaki apátság birtokai; gazdaságtörténetének vázlata" főcímet viseli (34—139. ll.). Ez ismét a XIII. századtól kezdve napjainkig vezet el bennünket. A birtokok fölsorolása után az apátsági malmoké következik; majd összehasonlító gazdaságtörténeti adatok a kapornaki gazdaság *országos* helyzetére vonatkozólag, az 1567. és az 1569 évi urbáriumok és egy 1568—1569. évi leltár adatainak felsorolása. S így ömlenek tovább az adatok napjainkig. Ebben a fejezetben természetesen sok nem gazdaságtörténeti adat is van s az embernek az az érzése, hogy a fejezet a gazdaságtörténeti címet éppen csak

a többségben levő adatok miatt kapta. Ide szorult pl. a *budapesti* októberi forradalom, a proletárdiktatúra kapornaki uralmának a jellemzése is (127—133). A gazdaságtörténeti rész után váratlanul következik „A kapornaki apátság szerepe a legújabb korban a hitélet és népnevelés terén" című fejezet (140—168), ebben a plébánia vázlatos története, vallási, néprajzi adatok stb., holott a község és a plébánia tulajdonképeni története még csak a második kötetben kerül sorra (5—67. ll.). Ezután ismerkedünk meg a hiteleshely működésével s a szerző ismét visszakanyarodik az apátság sorsához a török hódoltság kezdetétől napjainkig.

A fenti vázlatos felsorolásból is kitetszik, hogy a szerző éppen alapos és mindenre kiterjedő anyaggyűjtése révén két nagy nehézséggel küszködött. Ezek 1. a nagyszámú adat rendszerezése, 2. a korszakalkotás. Az első nehézség azért merül fel, mert a helytörténetíró nem akarja nagy fáradsággal összehordott adatainak egyikét sem feláldozni. Az összes adatok felsorolása azonban még akkor is szétfeszítené a munka kereteit, ha csupán csak egyrétű anyagról volna szó. Éppen ezért helyesebb lett volna egyes terjedelmesebb forrásoknak (pl. az 1567. évi urbárium, az 1568—69. évi leltár, Antal apát 1542. évi végrendelete stb.) egy „Adattár"-ban való közzététele, egyes részletkérdéseknek kisebb-nagyobb tanulmányokban való feldolgozása. Így nem ment volna veszendőbe egyetlenegy helytörténeti adat sem, a monográfiát viszont nem kellett volna agyontömni az „összes" adatokkal: meg lehetett volna elégedni a tanulmányokból leszűrt eredményekkel és a legjellemzőbb adatok felemlítésével. Pl. hogy a vöcköndi malom 1897-ben új malomkereket kapott (I, 125. l.), az apátság története szempontjából nem bír jelentőséggel, annál is inkább, mert a malmot 1907-ben leszerelték; a megyei törvényszék működésének tárgyalása (II, 48—50 ll.) nem tartozhat Kapornak község történetéhez csak azért, mert az ítéletlevelek egy része Kapornakon kelt stb. Külön tanulmányban kellett volna pl. tisztázni a helyrajzi kérdéseket stb. Egyszerűbbé vált volna ezá tal természetesen a periodizálás kérdése is. A szerző megpróbálkozott a tisztán helytörténeti szempontú periodizálással. Ez a kísérlet azonban nem sikerülhetett annyira, amennyire bizonyára maga a szerző is szerette volna. Munkája így nem annyira a kapornaki apátság történetét tárja fel, hanem inkább e történet egyes fejezeteihez szolgáltat értékes adalékokat. A szerző lelkiismeretes anyaggyűjtését, küszködését a forrásanyag tisztán helytörténeti szempontú rendszerezéséért azonban jó jelnek tekintjük annyit kárhoztatott helytörténeti irodalmunk jövő fejlődése szempontjából.

MOLLAY KÁROLY.

LAURENT, V.: UNE LETTRE DOGMATIQUE DE L'EMPEREUR ISAAC L'ANGE AU PRIMAT DE HONGRIE. (Échos d'Orient 1940, 59—77 l.)

A páduai eredetű codex Parisinus gr. 2830 fol. 272^{v}—276^{v}-ján L. a különféle kéziratleltárak és bibliográfiai gyűjtemények útmutatása nyomán egy érdekes görög levél XVI. század eleji másolatára lett figyelmes. Ennek gondos elemzése alapján megállapítja, hogy az oklevéljellegű levél eredetijét II. Isaakios Angelos bizánci császár (első uralkodása: 1185—1195) meghízásából miniszterelnöke, Demetrios Tornikes írta Jób esztergomi érsekhez, Magyarország prímásához (1184—1204). A levélből kiderül az is, hogy Jób érsek a XII. század második felének eleven magyar-bizánci kapcsolatai révén, talán egy következő küldés során juthatott el Bizáncba s ott személyes ismeretségbe került a császárral, aki az egyházak saját politikai főségе alatt való egyesítéséről álmodott. Valószínűleg már ott sor került köztük teológiai vitára. Levelünk ugyanis csak egyik láncszeme egy levélváltásnak, melynek megkezdője Isaakios Angelos vagy minisztere lehetett. Első levelüket egy protovestiarites vitte el alkalmilag Jóbhoz, ez vitte Bizáncba Jób válaszát, s erre viszonválasz a L. vizsgálta levél, mely valószínűleg 1190 táján íródott. A levél dogmatikai tartalma főként a Szentlélek eredetéről szóló tan körül forog, melyet az ortodox dogmatika csak *a Patre* tanított s a nyugati egyház *Filioque* hozzátételét az athanasiusi hitvallás eltorzításának bélyegezte. Jób érsek, úgy látszik, Szt. Ágoston „de quo (sc. a Patre) principaliter procedit Spiritus Sanctus..., quia et de Filio...

procedere reperitur" tanítását szegezte szembe a bizánci vitázóval, s e mellett főleg Aranyszájú Szt. János kijelentéseivel érvelt még a nyugati *a Filio* tétel mellett. Tornikes ellenérvei (Augustinus csak a latin nyelv szegénysége miatt fejezte így ki magát; hivatkozás Ioannes Damaskenos, Gregorios Nazianzenos, Gregorios Nyssenos és Ambrosius kijelentéseire) hiányosak és szintelenek: mutatják alkalmi teológus voltát s azt — amivel maga is mentegeti magát —, hogy hadjáraton, könyvtár használata nélkül írta válaszát. A levélnek ez a része mégis sok új, érdekes, kiadatlan adatot szolgáltat a görög-latin dogmatikai viták történetéhez: így a Szentlélek eredetéről szóló augustinusi szöveg itteni exegézise a legrégibb és a legrészletesebb az eddig ismertek között. Kevésbbé érdekes a levélnek a fúlvaholt állatok húsának megevése ellen érvelő része. Politikai történeti szempontból főfontossága abban mutatkozik, hogy a császár saját nevében folytattat udvariashangú hitvitát a baráti Magyarország főpásztorával. Új, érdekes adalék ez a XII. századi magyar-bizánci kapcsolatok már eddig is változatosnak ismert történetéhez, mely a kitűnő tanulmány mellett megérdemelte volna az egyidejű kiadást is.

Gyóni Mátyás.

KNIEWALD KÁROLY: A PRAY-KÓDEX TARTALMA, KORA, JELENTŐSÉGE Budapest 1940, Magyar Könyvtárosok és Levéltárosok Egyesülete, 48 l. 8°. — (Klny. a Magyar Könyvszemlé-ből.)

K. a zágrábi egyetem liturgia tanára, az ottani érseki könyvtár magyar vonatkozású anyagának kutatását, a budapesti egyetem díszdoktorának, a zaklatott életű tudós *Germain Morin*-nak alapvető tanulmánya után kezdte meg, ki *Manuscrits liturgiques hongrois des XIe et XIIe siècles,* Jahrbuch für Liturgiewissenschaft, Münster VI. (1926), 54—67. lapjain eléggé nem hangsúlyozott mértékben hívta fel a figyelmet ezekre a magyar szempontból oly nagyértékű kéziratokra.

A tudós liturgikus kutató, K. K., szélesebb látókört felölelő munkálatait azonban csak *Leroquais Victor,* a francia liturgiatörténet kimagasló alakjának sorozatos publikációi után kezdhette el, ki monumentális feldolgozásában a francia könyvtárakban található középkori kéziratok eddig hiányzott leírását adta meg.

K. K. kutatásai színes hátteret adnak a középkori magyar művelődés képének és a távoli nyugat szellemi életének magyarországi hatására mindennél kézzelfoghatóbban mutatnak rá. Első tanulmányában *A „Hahóti-kódex" (zágrábi M. R. 126. kézirat) jelentősége a magyarországi liturgia szempontjából,* Magyar Könyvszemle, 1938 (LXII.), 97—112. l., már megcsillan nagyszerű következtetése: a Szent Margitról nevezett hahóti apátság egy XI. századi frank-bencés szokást tükröző nyugati monostortól kaphatta azt a szerkönyvét, amely 1094 tájban kerül ki Zágrábba az anyaországból, amikor Szent László királyunk Duh-t, egy cseh származású férfit tesz meg püspöknek és vele házi papokként egy somogyi és egy zalamegyei egyházi férfit küld. A frank és római réteghez öntudatosan sorakozik a magyar szentek tisztelete, Szent Adalbert, Benedek és András, a magyar föld két aszkétája, „totius nostre gentis" büszkesége, — Szent István, Szent Imre, Szent Gellért ünnepének társaságában. A hahóti kódex tehát a magyar államépítés és nemzeti erő megszilárdulása korának jelentős emléke, amely középkori liturgikus életünkre vonatkozólag az első bővebb felvilágosítást adja.

A Sanctorale elemzése közben a tudós liturgikusnak önkénytelenül is összehasonlító munkát kellett végezni, így kerülhetett vizsgálat alá a Pray-kódex, az első összefüggő magyarnyelvű szövegünk bölcsője. *A Pray-kódex sanctorale-ja.* Magyar Könyvszemle 1939 (LXIII.), 1—53. l.. című értekezésében a Pray-kódexet heortológiai, ünneptani szempontból vizsgálta át, a távolabbi eredet és származás kérdésének felderítését tartva szem előtt. Ebben *V. Leroquais Les Sacramentaires et les Missels manuscrits des bibliothèques publiques de France,* Paris 1924 munkája adott elsőrangú összehasonlító támpontot, amelynek segítségével erős kritikai érzékétől támogatva arra a következtetésre jutott, hogy a Pray-kódex Cziójának mintája Franciaország észak-

keleti részéből, corbiei, talán a St. Vaast apátságból jutottak el hozzánk. A *Pray-kódex miserendje.* Theologia 1939 (VI.), 1—27. cikkében szövegközlést ad, amely az összehasonlítást tárgyi alapon segíti elő.

Jelen tanulmányában a Pray-kódex latin szöveganyagát veszi összefüggő vizsgálat alá és a liturgikus szemüvegén keresztül, úgyszólván szövegmagyarázatot fűz az egyes kiemelkedőbb részekhez, felhasználva, a fentebbi közleményeiben elért eredményeket. Első részben a Micrologus, ahogy a Pray-kódex nevezi, *Libellus* (in Romano ordine) szövegéből arra a következtetésre jut, hogy a magyarországi szerkönyvek elsősorban francia hatás alatt állottak. A Micrologust a magyar zsinati határozatok tették kötelezővé és maga a másolat 1200 előtt keletkezhetett. Azt hiszem az Antikrisztusra vonatkozó mondás bizonyára kapcsolatban lehetett bizonyos hazai valdenses áramlattal, amely Jacobus de Hungariának, a XIII. század közepe táji francia pásztorkeresztes vezérnek eretnekségét termelte ki.

A kódex korát részben a csízióból, részben a Sacramentariumból S/1., S/2 állapítja meg. A csíziót 1192—1228, a nagy Sacramentariumot 1200. évforduló körül írhatták. A kereszteshadjáratok szelleme is nyomot hagyott kódexünkben, nyilván II. Endre zarándoklatának visszhangjaként. Ebben az időtájban írhatták be a keresztesek megáldására vonatkozó imákat. A kisebb Sacramentarium a francia szokásokat francia miliőben ápoló somogyvári Szent Egyed-apátság felé mutat, ahol a kedvelt délfrancia szent, *Sonent Ymni deo digni* himnuszát írták be. Visszatérő következtetése, hogy a Pray-kódex mintájául szolgáló kéziratok északkeleti francia vidékre mutatnak.

Összehasonlításnál azonban nem idéztem volna az Oláh-féle evangeliáriumot (K. K. 30. l.), amelyet teljes határozottsággal Liège-Maatstricht-i egyházmegyében levő bencés (?) monostor számára készültnek állít. *Radó Polikárp* gondos naptárközlése, *Esztergomi könyvtárak liturgikus kéziratai,* Pannonhalmi Évkönyv 1941, 124—129. l., erre nem enged teljes határozottsággal következtetni. Sőt! Előttem van a *Metzi Bibliothèque Municipale Ms. 469. sz.* kódexének litániája, amely a *leffe-i premontrei prépostságból* származik, ahol ugyanazokat a szenteket találjuk meg, akiket jellegzetes bencés réteg bizonyítására idéz. Tehát K. K. által felhozott sajátságos kilenc liège-i bencés szentből hét megvan az előttem levő és csak kivonatosan másolt leffe-i premontrei litániában: Lamberti, Foillane, Quintine, Servati, Remacle, Severine, Oda, ezenkívül még több is egyezik az evangeliarium szentjeivel. A következtetésben megelégednék azzal, hogy az evangeliarium észak-frank jellegű, ahogy azt Radó Polikárp, adatain nem túlmenve, meg is állapítja.

Vannak azonban apróbb részletek, amelyek az előző kutatók aggodalmait felkeltették, itt azonban mintha nagyobb megfontolás nélkül siklanának el. A 11. lapon K. K. azt írja: „A III. v. folión karácsony és vízkereszt ünnepére szóló Benedictiones super lectiones-t találunk. Mivel ez a pótlás kilenc, nem pedig 12 olvasmányt tételez fel, *nem szerzetesek, hanem világi papok számára szolgál.*" Értekezésében kitűnő érveléssel mindent a boldvai bencés monostor, deáki bencés templom, somogyvári bencés apátság körül csoportosít, a világi papok, szabályozott kanonokok szokására valló kilencleckés áldásról azonban nem olvasunk bővebben.

Erre *Kühár Flóris* bizonyos nehézségeket éles szemmel megpillantó cikke: *Kanonokok és szerzetesek litániája a Pray-kódexben. Magyarázat a Pray-kódex egy vitás cikkéhez* című kétoldalas értekezése sem ad feleletet. Magyar Könyvszemle 1939, 67—68. Cikke megerősít abban, amit az Oláh-féle evangeliariummal kapcsolatban mondtam, hogy a minden viszonylatban történő bencés mintapéldány hangoztatása erős bizonyítékra szorul. Hisz szerinte a másoló „hirtelen föleszmélt", mikor észrevette, hogy *secundum canonicos,* kanonokok módjára kezdte el a keresztkút megáldásának szertartását leírni. Hogy kezdhette a kanonokok szokása szerint, ha a sokat emlegetett mintapéldány kétségkívül bencés volt? Milyen Ordo lehetett a másoló előtt, amelyet „pótlólag" kellett „kiigazítani"?

A kitűnő író bizonyára még vissza fog térni ezekre a nehézségekre is. Kiváló érdeme, hogy a magyarság nyugati kapcsolatait a liturgia terén is tisztázta, most már csak keresnünk kell a XI—XII. században bevándorolt

papok és szerzetesrendek hagyományain keresztül átszüremlett nyugati szokásokat, amelyek a még fel nem kutatott mintapéldányokat közelebbről meghatározzák.

Nem zárhatjuk le jelen ismertetés kapcsán működését anélkül, hogy meg ne említenők két másik alapvető értekezését: *Hartwick győri püspök agenda pontificalisa,* Magyar Könyvszemle 1941 (LXV.), 1—21. és az *Esztergomi benedictionale*-t, Magyar Könyvszemle 1941 (LXV.), 213—231, ahol Zágrábba jutott két magyar eredetű szerkönyvről számol be, amelyek hangos bizonyítékai annak, hogy a magyarság a nyugatról kapott kultúrát és lelkiséget átformálta, majd sajátjával gazdagon megtoldva, bőkezűen továbbadta.

GÁBRIEL ASZTRIK.

CZAKÓ JENŐ: A JANZENIZMUS. Egyetemes egyháztörténeti tanulmány. Ceglédi 1943, Szerző, 222 l. 8°.

A könyv a Tiszántúli Református Egyházkerület Sajtóalapjának támogatásával jelent meg. A francia címlapból azt is megtudjuk, hogy szerzője „pasteur". A munkához bő angol, francia és német tartalomjegyzéket csatolt a szerző, nyilván abban a reményben, hogy könyve iránt külföldön is érdeklődés mutatkozik. Ez alig hihető, mert sem szintézisben, sem analízisben újat nem ad és összefoglaló, ismertető jellegű magyar szövege iránt a tartalomjegyzék sem fog érdeklődést kelteni. Idegen szövegű még a könyvben a Függelék első része (148), amely Jansenius *Augustinus*ának latin tartalomjegyzékét adja. Ez is inkább gyakorlati jellegű és magyarországi érdekű közlés, mert nem valószínű, hogy a nyugati kutatók a ceglédi publikációból szerzik be első impresszióikat a janzenizmus fundamentumáról. Az „érintett korszak pápáinak" kronológiai jegyzéke szintén kézikönyvszerű célt szolgál. A bibliográfia persze nem elégíti ki a kutatókat és a bibliográfiai megjegyzések is hazai publikumnak szólnak. Mindez tehát nem jogosította volna föl a szerzőt, hogy idegennyelvű burkolatot adjon művének De ez a szándéka mégsem volt céltalan, mert külföldi könyvtárak számára megkönnyíti a könyv beskatulyázását és dokumentálja, hogy a magyar irodalom is fölmutat publikációkat a nagy érdeklődéssel kezelt kérdés köréből. Párizsban van egy *Bibliothèque du Protestantisme* és — a janzenizmus történetírójának, Augustin Gazier-nak hagyatékára alapulva — egy janzenista speciális könyvtár is: az ilyen erudíciós intézmények boldogan fogadják éppen a távoli, sőt talán egzótikusnak minősülő kiadványokat, amik a janzenizmus késői sugárzását bizonyítják.

Az Előszó azzal indokolja a szerző vállalkozását, hogy a protestantizmus részéről kell hozzászólni a kérdéshez, mert a római egyház magára nézve hivatalosan lezárta a janzenizmus kérdését az *Unigenitus*-bullával (1713). Ez a kijelentés egyrészt protestáns attitűdre korlátozza a szerző témakezelését (ezt nem szemrehányásként mondom, csak konstatálom), másrészt nem vesz tudomást két tényről. Az egyik az, hogy 1713 éppen nem zárta le a janzenizmus ügyében való kontroverziákat, maga a szerző is ezt bizonyítja könyvében. A Vaticanum (1870) előtt lehetséges volt bizonyos kérdések fölött a vita ezrekre menő katolikus appellánsok és későbbi pápai bullák, silentiumok, Pascal érintetlensége, sőt a janzenizmust támadó egynémely irat indexre helyezése bizonyítják ezt. Janzenofil pápák ültek az Egyház trónján, a jezsuiták föloszlatása (1773) szintén egyik étape-ja a makacs harcnak, amely VI. Pius bécsi látogatásakor (1782), sőt még a francia forradalmi papság tevékenységében is jelen volt. A janzenizmus katolikus utóélete majdnem olyan érdekes, mint a keletkezése és katolikus teológusok sohasem riadtak vissza a kérdés tárgyalásától. Nem akarok itt bibliográfiát fölsorakoztatni, csupán Heinrich Reusch nagy alapvető munkájára hivatkozom (*Index der verbotenen Bücher,* 1885), akit a szerző nem látszik ismerni, vagy az újabbak közül W. Deinhardt alapos részletmonográfiájára (*Der Jansenismus in deutschen Landen,* München, 1929), amelyet legalább a bibliográfiában említ. Ismeretes az is, hogy Prohászka Ottokár arról elmélkedett *Soliloquia*iban 1919. nov. 16): ha fiatalabb volna, megírná ennek a „tiszteletreméltó s tiszta erkölcsű

kereszténységnek" történetét (v. ö. Széphalom, 1930, 397). Bangha Bélát pedig katolikus, sőt jezsuita volta nem riasztotta vissza attól, hogy a Magyar Kultúra 1935. évfolyamában *Egy „katolikus" erotnekség* címmel tanulmányt közöljön a janzenizmusról. (Ezt a publikációt szintén nem ismeri a szerző.)

A másik tény, amelyre utalni akarok, az, hogy lehetséges egy harmadik attitűd is — akár protestáns, akár katolikus részről —, amely tisztán történeti szempontból, tehát sem nem „hithű hűvösséggel", sem nem „református érdeklődéssel", amint a szerző írja, hanem a szellemtörténész objektív tárgyszeretetével és elmerülésével közeledik a janzenizmus témájához. Már VI. Pius pápa előírt erre vonatkozólag egy lehetséges (akkor: kényszerű) tárgyalási módszert: *historice, non dogmatice.* A janzenizmus szellemtörténeti vetülete mind jobban érdekli magát az egyetemes történettudományt. Ennek az érdeklődésnek tünete, hogy az 1938-as történelmi kongresszus külön szekciót alakított a vallás- és egyháztörténelemre és az idevonatkozó előadások közül négy foglalkozott a janzenizmussal. (A *Századok* referense nem tartotta szükségesnek, hogy e sorok írójának a magyar és középeurópai janzenizmusról szóló előadását megemlítse. V. ö. *Századok* 1939, 134; *VIIIIe Congrès International des Sciences Historiques,* Zürich 1938, Communications présentées, I, 276; *Actes du Congrès,* 363.)

A szerző, mint „református theologus" kijelenti, hogy a janzenizmus egyik nagyszerű fejezete Krisztus egyetemes egyháza történetének. Ezzel a véleménnyel — amint láttuk — Prohászka Ottokár jóval megelőzte őt. Helyesen emeli ki, hogy a janzenizmus fölfogása rokon a protestantizmussal. Ez persze csak a predesztinációra és bizonyos egyházszervezeti kérdésekre vonatkozik. Amint ezt már annak idején főleg jezsuita részről erősen hangsúlyozták (pl. Colonia négykötetes szótára, amelynek gazdag anyagát a szerző nem látszik ismerni). Megemlítette volna még a szerző, hogy német protestáns körökben, a tizennyolcadik század elején, komolyan mérlegelték a janzenizmussal való unió lehetőségeit... De ezzel kapcsolatban arra is reá kellett volna mutatnia, hogy éppen a janzenisták folytatták a legelkeseredettebb harcot a protestánsok ellen. Ismeretes, hogy Nicole nemcsak a kálvinistákat, hanem még a misztikus-jámbor quietistákat is üldözte. A hitvédelem kedvelt janzenista műfajjá lett (Pascal).

A könyv első fejezetének címe: A színtér. Érdekes kultúrtörténeti adatok, a nantesi edictum fokozatos megnyirbálásáról. 1674-ben megszervezik a térítési alapot. A grenoblei püspök nyolcszáz személyt vásárolt meg 2000 tallérron... Mi köze mindennek a janzenizmushoz? 1674-ben vagyunk, amikor a kegyes Jansenius már egy emberöltője halott, miután negyedszázados lelki viszontagságok és revelációszerű élmények közepette mérlegelte magában az Augustinus-t, az igazi katolikus doktrinát... A janzenisták pedig nem blankettákon vásárolt kálvinisták voltak (ezekről ír előhangjában a szerző), hanem éppen állhatatos katolikusok, akiket tilalom, fenyegetés, áthelyezés, börtön nem riasztott vissza attól, hogy kitartsanak az összehívandó zsinat követelése és benső meggyőződésük mellett: rigorista életformájukat és peszszimizmusukat az imaállapot reménységes tudatával édesítették.

A könnyű hithagyók tárgyalásának semmi helye a szentéletű mártírokról szóló könyvben és a szerző itt önmagával jut ellenkezésbe, mikor egyrészt kiemeli a janzenista mozgalom spirituális voltát, másrészt körülaggatja oda nem való protestáns-katolikus elemekkel. A gallikanizmus nem a protestánsok üldözése miatt és védelmére alakult ki. Gyökerei visszanyúlnak a középkorba, amikor még nem komplikálta protestantizmus a francia királyok egyházpolitikáját. A gallikanizmus vezére, Bossuet, maga volt a protestantizmus legnagyobb szellemi ellenfele (1682)... A gallikán francia király nem tűrt vallási megoszlást a maga országában és a saját érdekében tette meg Rómának azt a diplomáciai szívességet, hogy leromboltatta a Rómával szemben rebellis Port-Royal-des-Champs kolostort (1709). A dolgok nem mindig olyan egyszerűek, amint szeretnők...

A janzenizmus előzményeit természetesen Szent Ágostonnál kezdi a szerző, de kissé somnásan intézi el a problémát. Bámulatos és örök vitája ez a gondolkozó emberiségnek: az Elvégezést és a Szabadságot egyik vallásos

vélemény sem tagadhatja, csak a kettő viszonyában van a magyarázati eltérés. Lényeges változás csak ott állott be, a tizenkilencedik században, mikor az ember pelagiánus módra függetlenítette magát az égi beavatkozástól és céloktól, hogy új Ádámként itt e földön keresse boldogulását.

A probabilizmust teljes egészében a jezsuiták számlájára írja a szerző, bár elismeri, hogy elindítója és alapvetője egy dominikánus volt és azt is kénytelen hozzátenni, hogy maguk a jezsuiták is erős kritika alá vették ezt a bűnükül felrótt moráltant: leghevesebb ellenfele a probabilizmusnak éppen egy jezsuita volt, Thyrsus Gonzales, a Társaság generálisa! (V. ö. Döllinger és Reusch, *Gesch. der Moralstreitigkeiten,* 1888, I.) A nagyszombati kiadványok két századon keresztül kommentálják a kérdést. (V. ö. *A janzenizmus kutatása Középeurópában* c. sajtó alatt lévő munkámat.)

A harmadik fejezet Jansenius és Saint-Cyran abbé barátságáról, levelezéséről szól, a legjobb, bár kissé iróniikus forrás, Bremond abbé nagy vallástörténete alapján. A pszichológiai rekonstrukcióban mesteri Bremond abbét felekezeti elfogultsággal vádolja a szerző (36). Ha Bremond a janzenizmus védelmezői közé állt volna be, római oldalról ugyanez a vád érhetné.

A negyedik fejezet a Port-Royal szellemi állapotát vázolja, szintén a legjobb források (Sainte-Beuve, Jean Racine) alapján. Igen helyes, hogy Genf püspökét, Szalézi Szent Ferencet is bevonja a tárgyalás körébe. A következő fejezet az *Augustinus*ról szól. Közli a híres és bajszerző könyv címlapját is, amely tipikus megnyilvánulása a barokk túlfűtöttségnek és pátosznak. A fejezet konkluziója Harnack-ra hivatkozva kijelenti, hogy Jansenius könyve nem más, mint tiszta és maradék nélküli visszaadása Szent Ágoston kegyelemtanának és predesztinációs hitének. Ha ez így volna, akkor ismét föl lehetne éleszteni az áldatlan kontroverziák korát: vagy Szent Ágoston-t tette indexre az Egyház, vagy Jansenius helytelenül értelmezi Szent Ágostont (quaestio juris); de lehet, hogy az indexre tett kárhozatos tételek nincsenek is benne az *Augustinus*ban (quaestio facti) ...

Arnauld *Fréquente communion*jának, igen helyesen, külön fejezetet szentel a szerző. A jámbor hívőket nem a kegyelem fajainak és az akarathoz való viszonyuknak hajszálfínom logikai distinkciója érdekelte, hanem a gyakorlatba átvitt buzgóság, a rigorizmus és ennek néha elriasztó követelményei. Az a „bársonyos út" a paradicsom felé, amelyről Escobar-t idézve La Fontaine írt diszkrét iróniával költeményt: valóban célravezetőbbnek bizonyult, mint a janzenisták szigora.

Az öt propozíció körüli vita adja a szerző VII. fejezetének anyagát. Szemléletessé teszi tárgyalásmódját, hogy négy szöveget állít párhuzamba: az *Augustinus* szövegéből összefüggés nélkül kikapott tételt, valamint ennek kálvinista, janzenista és molinista értelmezését ... Teljes konfúzió kellett, hogy előálljon, amit maga szerzőnk is jellemez azzal a szóval, hogy vita közben „alaposan eltorzították a református keresztyén fölfogást". Ezek szerint tehát nem is négy, hanem öt interpretáció állott szemben egymással ...

A következő fejezet: Arnauld pöre a Sorbonne előtt, amely Arnauld Jansenius-t védő levelének elítéltetéséről szól. Külön fejezetet kap a *Lettres Provinciales,* amely újra fölvetette az öt tétel és a *gratia efficax* kérdését. Pascal-lal szemben azt az optimista nvilatkozatot teszi a szerző, hogy irodalmi tevékenysége nagymértékben hozzájárult a janzenizmus körüli igazság tisztázásához. Ha így volna a dolog, akkor nem tartott volna a harc még másfél századig és az Egyház elfogadta volna a janzenizmust: ez esetben nem volna szükség ma is herezisben létező janzenista püspökségekre Hollandiában és talán „ókatholicizmus" sem volna ... Az kétségtelen, hogy Pascal nem került indexre. De ezt bizonyára másirányú erényeinek és a pápák békeszeretetének köszönhette.

A további fejezetek a *Pax Clementina* (1699) és az *Unigenitus* (1713) kérdéseit tárgyalják. Igen mostohán bánik el a szerző a XII. fejezetben a janzenizmus magyarországi visszhangjával. Nem ismeri a zürichi kongresszus anyagát sem és „janzenistákat" keres ahelyett, hogy egy szellemi mozgalom sorsát minden vonatkozásban nézné, legalább az eddigi kutatások alapján. Ezeket alig veszi figyelembe és csak Rákóczit méltatja, de nem ismeri róla

könyvemet (Franklin 1943), sem a janzenista Rákóczit bemutató két tanulmányomat (*Széphalom, 1927* és *Rákóczi-Emlékkönyv* I, 1935). A hiányos bibliografiához fűzött jegyzeteiben még meg is rója e sorok szerzőjét, mert — szerinte — „inkább csak a janzenizmus külső hatásainak ismertetésével, nem pedig a mozgalom belső lényegével foglalkozik". Ha mindenki, aki egy szellemi mozgalom hatását vizsgálja, arrogálná magának, hogy a mozgalom eredetét — pl. a kálvinizmust — új megvilágításba helyezi, akkor a kutatás megfeneklenék az eredetnél és sohasem jutna el a kisugárzásokhoz, amiknek tárgyalásánál egyébként mindig kiütközik a „belső lényeg"-ről való fölfogás. De még egy nagyobb veszedelem is fenyegetne: tudomány helyett népszerű újracséplést adnánk a jámbor olvasó kezébe.

Zolnai Béla (Kolozsvár).

HERMANN EGYED ÉS EBERHARDT BÉLA: A VESZPRÉMI EGYHÁZMEGYE PAPSÁGÁNAK KÖNYVKULTÚRÁJA ÉS KÖNYVÁLLOMÁNYA A XIX. SZÁZAD ELEJÉN. Veszprém 1942, Egyházmegyei ny., 373 l. 8°. — (A veszprémi egyházmegye multjából 8.)

A régi, elsősorban középkori könyvtárjegyzékek felhasználása a műveltség átlagos színvonalának megállapításához, nálunk sem újkeletű. Külföldön már régóta felismerték ezeknek nagy művelődéstörténeti jelentőségét (v. ö. Iványa Endre: Két magyarországi plébániai könyvtár a XV. században. Századok, 1938. 142. l.). A középkori könyvtárjegyzékek fontosságára újabban Grabmann hívta fel a történészek figyelmét. Ilyenemű korábbi vizsgálódások eredményeit értékesíti Mályusz Elemér Árpádházi Boldog Margitról írt tanulmányában. Újabbkori anyag művelődéstörténeti tanulságait használja fel Eckhardt Sándor A francia forradalom eszméi Magyarországon c. munkájában, és adatot szolgáltatnak Szekfűnek is a magyar felvilágosodás megrajzolásához. A Magyar Könyvszemlében is találunk rövidebb-hosszabb cikkeket, tanulmányokat, melyek egy-egy könyvtárral és anyagával foglalkoznak. Tárgyban közel esik Szimonidesz Lajos két tanulmánya. Az egyikben ismerteti a pozsonyi evangélikus lelkészek könyvtárait az 1670-es években, a másikban pedig három protestáns parókhiális könyvtárt mutat be a XVII. századból. Harsányi András: A beregi református egyházmegye könyvtára c. értekezése áll legközelebb, de valószínűleg ezzel sem lehet összevetni a következőkben ismertetésre kerülő munkát.

H. és E. könyve egyháztörténelmi irodalmunkban (akár katolikus, akár protestáns oldalról nézzük) a maga nemében „első kísérlet" és hézagpótló munka. Kísérlet abban az irányban, hogy a művelődés eszközén, a könyveken keresztül megismerhessük a XIX. század elején az egész veszprémi egyházmegye szellemi képét. Két szerző szervesen összetartozó munkáját foglalja egybe ez a kötet. H. elsősorban az egyházmegyei papság általános műveltségét, főként hittudományi képzettségét és érdeklődését (könyvkultúra) iparkodik kitapintani és az olvasó elé tárni. Megállapításaiban mindig tartózkodó, nem ragadtatja magát merész következtetésekre. Megállapításai nemcsak egyháztörténelmi, hanem művelődéstörténeti szempontból is becsesek. A mennyiségre nézve nem állott rendelkezésére összehasonlításra alkalmas egykorú anyag. A minőségre vonatkozó megállapításaiból itt csak néhányat emelünk ki. A könyveken keresztül is jól érzékelhető az állam beavatkozása az egyházi oktatásba és nevelésbe. Az egyetemes papnevelő-intézetek hatása észrevehetően befolyásolta az egyházmegyei papságot, különösen annak fiatalabb nemzedékét. Ez a hatás a könyvállományon is jól lemérhető. A dogmatika terén a pesti egyetemes szeminárium tanárainak művein és a hivatalos tankönyveken kívül megtaláljuk a külföldi dogmatikus irodalom termékeit is, köztük szép számban francia szerzőket Ellenben ritkul a kat.-prot. polemiával foglalkozó művek száma. A dogmatikus és apologetikus könyvanyag, szellemét tekintve, határozottan gallikán-janzenista, de hiányoznak a felvilágosult racionálizmust árasztó munkák. Ennek nyomai viszont a filozófiai könyvkészletben fedezhetők fel, de ellensúlyozzák, sőt számban meghaladják a katolikus álláspontot védő művek. A modernebb német bölcselők közül Kant szélesebbkörű hatását

lehet megfigyelni. A francia bölcseleti irodalom termékei elsősorban a fiatalabb nemzedék könyvei között lelhetők fel. Sajátos és érdekes jelenség, hogy Pázmány művei a plébánosok és plébániák könyvtáraiban is nagy példányszámban fordulnak elő. Ez a körülmény Pázmány nagyságát, munkáinak értékállóságát és eleven hatását bizonyítja. Rajta kívül közkedveltségben az első helyen Kempis Tamás áll a „Krisztus követése"-vel. A hittudományok egyéb ágaiban is nyomon kísérhetjük az államtól is terjesztett koreszmék hatását. Viszont arra is érdemes feltigyelnünk, hogy a magyar papság ott, ahol nem nehezedett rá felsőbb kényszer művelődési igénye, érdeklődése kielégítésében, józanul inkább a „korrekt" műveket szerezte be. A hitbuzgalmi művekben a negatívum a jellemző, t. i. hiányoznak a „márkás" janzenista írók. Az egyházias szellem szempontjából teljesen kifogástalan a biblikus tudományok könyvkészlete, viszont az egyházjogi anyag erősen febronián-jozefinista szellemű. A szoros értelemben vett hittudományos művek mellett néhány plébánosnak igen érdemes gyűjteménye volt magyar irodalmi művekből. A veszprémi papság sorából külön is kiemelkedik Horváth János kanonok, ki halálakor tízezerkötetes könyvtárat hagyott hátra. A három vármegyében kb. 14.000 mű, kb. 30.000 kötet könyv állott a falusi lelkészkedő papság rendelkezésére. Az általános benyomás, amit a tanulmány elolvasása után nyerünk, hogy a XIX. század elejének magyar papsága benn állott az idő sodrában, lépést tartott kora művelődésével, de nem hódolt be teljesen a korszellem uralkodó irányzatainak. De az sem vitatható, hogy ez a szellem erős nyomot hagyott a magyar katolikus papság szellemi arculatán, műveltségén és gondolkodásán. H. tanulmányának gazdag anyagából és fínom megállapításaiból mindössze egy marékra valót szedtünk össze tanulságul annak szemléltetésére, mennyiben és hogyan értékesítette a könyvjegyzék anyagát. A könyvjegyzéket E. állította össze évekig tartó, fáradságos munkával Kurbély György veszprémi püspök által az 1815—17. években végzett kánoni látogatás aktáiból. Lelkes, lelkiismeretes és hangyaszorgalommal végzett munkáját, mellyel mások számára is hozzáférhetővé tette ezt a könyvjegyzéket, csak a szakemberek tudják kellőképen értékelni és méltányolni. Használhatóságát mindenesetre emelte volna, hogy ha az anonym művek kezdőszavát is kiemelten szedi a nyomda. A könyvjegyzéket előnyösen egészítik ki a mellékletek: a könyvészeti statisztika, továbbá a pléhániák névmutatója. Ehhez csatlakozik az egész könyvre kiterjedő névmutató a névtelen művek felsorolásával. A munka kiadása Pfeiffer János szerkesztő áldozatkészségét dícséri.

NYERS LAJOS (Veszprém).

SALACZ GÁBOR: AZ AGLIARDI-AFFAIRE. Budapest 1941, Stephaneum-ny., 76 l. 8°. — (Klny. a Regnum Egyháztörténeti Évkönyvből.)

S. alapvető fontosságú munkát végez, amidőn a bécsi és budapesti állami, valamint a magyar egyházi levéltárak iratai alapján a kiegyezés korának egyházpolitikai fejlődését írja meg különböző kérdések körül csoportosítva részletekbe menő gazdag anyagát. Munkái közül eddig a legjelentősebb az egyházpolitikai harcok történetét tárgyaló monografiája volt. De a többi tanulmánya is értékes anyagával sok új adattal és szemponttal szolgál a magyar liberalizmus fénykorának történetéhez.

Jelen munkája azzal a válsággal foglalkozik, amely Agliardi bécsi pápai nuncius magyarországi utazásának nyomán a monarchia külpolitikai vezetésében, valamint a monarchiának a Szent Székkel való viszonyában keletkezett. Régi szokásnak hódolt Agliardi nuncius is, amidőn 1895. áprilisában magyarországi útra indult, hogy a főpapokat székhelyeiken meglátogatva, személyesen is tájékozódjék a magyar helyzetről, amely ekkor, az egyházpolitikai törvények megalkotása után, különösen kényes volt. A nuncius utazása során különböző nyilatkozatokat tett a sajtó képviselői, valamint a nyilvánosság előtt. Az egyházpolitikai harcoktól még izgatott hangulatban lévő liberális magyar közvélemény Agliardi magyarországi útját és itteni magatartását úgy fogta fel, mint illetéktelen beavatkozást Magyarország belügyeibe, amely feltétlenül visszautasítást kíván. Ezt a nézetet vallotta Bánffy Dezső miniszter-

elnök is, aki az ország liberális közvéleményére hivatkozva, Kálnoky külügyminiszter útján a Szent Széktől elégtételül a nuncius visszahívását kérte. Kálnoky ugyan nem helyeselte a nuncius magatartását, de azt is helytelenítette, ahogyan a magyar miniszterelnök ezt a kérdést elhamarkodott állásfoglalással a képviselőházban és a nyilvánosság előtt tárgyalta. A Kálnoky és Bánffy közt támadt ellentétet az ellenzék ügyesen használta fel a miniszterelnök elleni támadásra. A Vatikán viszont elégtételt kívánt, amiért a nunciust a magyar képviselőházban nyilt ülésen megtámadták. A külügyminiszter és a magyar miniszterelnök között támadt ellentét Kálnoky távozásával megoldódott s ezzel a nuncius magyarországi útja körül támadt ügy lekerült a magyar parlament napirendjéről. Hosszabb ideig tartott, amíg a Szent Székkel támadt konfliktus elsimult. Bécs a nuncius visszahívását óhajtotta, a Vatikán pedig elégtételt kívánt Agliardinak a magyar parlamentben történt megsértése miatt. A helyzetet még bonyolultabbá tette, hogy az osztrák keresztény szocialisták, Luegerrel élükön, nyiltan tüntettek Agliardi mellett, akit az osztrák keresztény szocialistákhoz szoros kapcsolatok fűztek. A kérdés megoldása, miután a Vatikánban is, Bécsben is presztízs-kérdést láttak benne, sokáig húzódott. Csak amikor a pápa Agliardit 1896. júniusában bíbornokká nevezte ki, zárult le a sok port fölvert ügy.

S. munkája szinte teljes feldolgozása a kérdésnek. Legfeljebb csak azt említjük, hogy a bécsi és a magyar levéltári anyag hiánytalan feldolgozása mellett nem vette kellő figyelembe az egykorú hírlapokat. Mind a magyar, mind az osztrák sajtóban erős visszhangja volt a több mint egy évig húzódó Agliardi-ügynek. De az emlékiratok közül is Ferrata bíbornoké a római hátteret, a dominikánus Albert Maria Weissé pedig a monarchia egyházpolitikai helyzetét szépen megvilágította és S. előadását egyben-másban kibővítette volna.

Tóth László (Szeged.)

VANYÓ TIHAMÉR: AZ EGYHÁZTÖRTÉNÉSZ SZEMHATÁRA. Budapest 1943, Stephaneum ny. 45 l. 8°. — (Klny. a Regnum Egyháztörténeti Évkönyvből.)

A szerző a plébánia- és egyházmegye-történetírás módszertanának kidolgozása után oly útmutatást ad a katolikus egyháztörténészek kezébe, mely e szakterület főkérdéseiben eligazít.

Nem módszertan a tanulmány, hanem amint szerencsésen megválasztott címe mutatja: szemle, körültekintés. Az egyháztörténetírónak ugyanis problémái megoldása közben oly tudományok eredményeit is figyelemmel kell kísérnie, amelyek a világi historikusoktól távolabb állnak. A történetfilozófia, világnézet és kultúra ismerete mellett alkalmazkodnia kell a vallástudományok, vallás-bölcselet, vallástörténet és vallásszociológia eredményeihez. Eltérünk a szerző tudományfelsorolásának sorrendjétől, de ebben a formában könnyebben áttekinthetőnek véljük azt. A szakszerű ismerettárakat a fejezet végén adnók. (A vallásbölcselet irodalmának felsorolásánál Przywara Erik művénél kiegészítésképp megjegyezzük, hogy protestáns párja: Brunner Emil: Religionsphilosophie der protestantischen Theologie. Kultur der Gegenwart-sorozat.)

Az egyháztörténetnek fő kutatási területei: a dogma, erkölcs és kultusz alakulása, az egyház és társadalom viszonya, az egyház és állam kapcsolata, továbbá az egyház és kultúra összefüggése. Ezekben nyilvánul meg ma is az egyház működése, ezek az egyház „életkörei". Aki nem az életkörök történetének valamelyikét vizsgálja, hanem egyetemes nemzeti vagy helyi egyháztörténelmet, esetleg életrajzot ír, annak az illető időszakban több életkört, esetleg mindent figyelemmel kell kísérnie.

Vázolja a szerző a jó egyháztörténetíró lelki alkatát. Megkívánja tőle a jelen ismeretét. Ez nemcsak az egyház-, hanem a világi történész kötelessége is. Az egyháztörténetíró főleg annak a veszélynek van kitéve — ami szépen emelkedik ki az előadásból —, hogy vét a tárgyilagosság ellen. Nehezebb neki tárgyilagosnak lenni néha, mint világi társának, mert maga is valamely egyház tagja. Leszögezi, hogy az egyháztörténész természetfeletti alapon álljon.

A multban akadtak még az egyháztörténetírók sorában is olyanok, akik az akkori világnézet hatása folytán közel álltak a hitetlenséghez. A természettudományok mai helyzete, vele a világnézetnek a vallások tanításaihoz való lassú közeledése ezt a nehézséget csökkenti.

A szerző „az egyidejű és párhuzamosan haladó vallási folyamatokra és kölcsönhatásokra" is felhívja a figyelmet. Így tanulmánya nemcsak színvonala, hanem ezen szempontja révén is a katolikus egyháztörténészek körén túl is jó szolgálatokat fog tenni.

RUZSÁS LAJOS.

KOLTAY-KASTNER JENŐ: OLASZ-MAGYAR MŰVELŐDÉSI KAPCSOLATOK. Budapest 1941, Magyar Szemle Társaság, 80 l. 16°. — (Kincsestár. A Magyar Szemle Társaság kiskönyvtára.)

Az olasz-magyar tanulmányok régi és fáradhatatlan munkásának kis könyvét azzal a tisztelettel vettük kézbe, mely neki több mint kétévtizedes munkájáért kijár, de nagy érdeklődéssel is: vajjon sikerült-e gazdag tárgyát úgy összefognia, hogy a Kincsestár igen szűkreszabott terjedelme mellett ne váljék fárasztóan zsúfolttá, de ne mozogjon általánosságok között sem. S azzal a meggyőződéssel tesszük le, hogy amennyire megoldható, sikerült a szerzőnek egyensúlyt találnia az átfogó szempontok és a részletek között. Ennek oka, hogy az anyagot jól ismeri részben saját kutatásaiból, melyek az olasz-magyar mult csaknem minden évszázadára kiterjednek, részben pedig a szakirodalom átéléséből. Éppen ezért sajnálni lehet, hogy nem nyílott mód rövid könyvészeti tájékoztatóra a tanulmány végén.

K. munkája magától értetődően tárgyalja az irodalmi, tudományos, vallásos, művészi és politikai kapcsolatokat, érintkezéseket és hatásokat. Ezek a valóságban is összefonódnak. Pl. Mátyás király házassága Aragóniai Beatrixszel vitán felül politikai házasság, de elválaszthatatlan a magyar udvar irodalmi, tudományos és művészi életének egy újabb szakaszától. Vagy például a XIV—XVI. században a diplomáciai levelezés a kancelláriai humanizmus révén nagyfontosságú művelődési tény. Egyetértünk a tudós szerzővel a latin- és olasznyelvű anyag egymás mellé helyezésében is. Ha Horváth János óta a magyar irodalomtörténet többé nem rekeszthető ki a latinnyelvű irodalmat tárgyalásából, hogyan tehetnénk meg ezt az olasz irodalommal, melyben a latin és olasz nyelv viszonya egészen szoros. Azonfelül a humanizmus mint a renaissance nagy áramlata a széleskörű európai előzmények ellenére olasz eredetű. Hozzánk mint olaszföldi tudományos eszmény jutott olasz közvetítők útján, akik át voltak hatva a tudattól, hogy nemzeti missziót teljesítenek. Más lapra tartozik, hogy helyesnek tartanánk az újlatin filológia függetlenítését, mely azután mint központi tárgyat tekintené az európai humanizmus fróit és nyelvét (Per la filologia umanistica, Helicon, 1938, 119—133. l.). Ez azonban nem érinti a föntebb említett elveket, vagy még támogatja is.

K. tanulmánya világos és könnyen áttekinthető. Az első érintkezések Szent István korával kezdődnek. A szerző a magyarság megtérítésében az olaszok szerepét erősen megszűkíti, csaknem Szent Gellértre és körére korlátozza, ám ugyanakkor a Róma-eszme közvetlen és közvetett hatását méri le Szent István koronakérésén, s a térítés mozzanatain. Az olasz-magyar dinasztikus kapcsolatokat is megemlíti. Tekintve, hogy ez a korszak még nem zsúfolt adatokkal, esetleg belefért volna a magyar Mária-siralom olasz vonatkozásainak említése, Hugo Bononiensis neve Anonymusnál, a Padovára jellemző asztrológiai-orvosi mozzanatok Kézai Simonnál. Talán értékesíthető lett volna a tárgyalás folyamán Kálmán király házassága a szicíliai norman hercegleánnyal, Busillával; nemkülönben Beatrice d'Esténck az északitáliai troubadour költészetben jól ismert alakja. Nem került bele a könyvbe a XIII. század második felében Bolognában tanult magyar diákok hosszú névsora, a „garabonciás diáknak" Bologna-Padovával összefüggő alakja s az itáliai Domonkos-rend magyar kapcsolata sem.

A következőkben K. a magyar nyelv anjoukori jövevényszavait szólaltatja meg. E rész egyike a tanulmány legszemléletesebb lapjainak. A humanizmu-

sunk kezdeti kapcsolataira vonatkozó kutatásokat is felhasználja, megtaláljuk a Paradiso degli Alberti körének, Giovanni Conversino da Ravennának, Coluccio Salutatinak, a velencei humanizmusnak szerepét. Szóváteszi a pécsi egyetem alapítását, a magyar diákok itáliai tanulmányait. Kivonatolja kutatásait az első magyar könyvet, a Szent Ferenc-legendát illetően. Az adatok pontosan közölt tömegéhez csak egy-két kiigazítást kell adnunk. Benintendi de Ravagnani emlékezetes beszédét nem 1356-ban, hanem egy évvel később, 1357-ben mondta. Nagy Lajos Szent László-kultusza inkább gótikus-lovagi jelenségnek látszik, mint az olasz nemzeti renaissance-szal párhuzamos törekvésnek. Kálti Márk krónikája hún kezdetei hagyományosak, különösebb hangsúly nélkül, nem úgy, mint Mátyás király Attila-kultusza.

Megokoltnak látszik, hogy Zsigmond korát együtt tárgyalja Mátyáséval, hiszen az minden téren előkészítette a mátyáskori virágzást. Tárgyilagosan felemlíti Luxemburgi Zsigmond családi hagyományait, a prágai kora-humanizmus bizonyos szerepét. De a magyar kora-renaissance-ot mégis az olasz kapcsolat, az egyre növekvő firenzei kolónia s a király mecénási magatartása lendíti előre. A humanizmus szempontjából döntő, hogy egyrészt Zsigmonddal a császári kancellária is ideköltözik, másrészt a zsinati tárgyalások megélénkítik a diplomáciai érintkezést. Vitéz János barátsága Pier Paolo Vergerióval azután elhatározó fázisa az új művelődési áramlat meggyökereztetésének magyar földön. Enné a kérdésnél nélkülözzük a belső előfeltételek hangsúlyozását. Elírásnak látszik, hogy Morsinai Erzsébet mondáját Mátyáshoz, nem pedig Hunyadi Jánoshoz kapcsolja. Figyel a közvetett olasz hatásra s így belevonja vizsgálódási körébe Enea Silvio Piccolomini bécsi, illetve középeurópai tevékenységét. Immár a nagy humanista triász következik: Vitéz János, Janus Pannonius, Mátyás király. Mátyás királynak és olaszos udvarának képe egyike a legsikerültebbeknek a könyvben. A szerző pontos arányérzékkel és körültekintéssel állította össze ezt a körképet (36—44. l.). Ha ilyen roppant anyagot nyolc oldalon kell elmondani, óhatatlan, hogy ne maradjon ki egy-két jelentős adat is. Így esett ki pl. Pandolfo Colenuccio da Pesaro és Pietro Ransano magyarországi szereplése.

A kép egyre színesebb. A meginduló XVI. század a humanizmus magyarrá válásának és a határokon keresztültörő szellemi Magyarország létrejöttének kora. A halott Mátyás király szerepét átveszi a kancellária és főpapság, felvirágzik a kolostori irodalom, melyet szintén megérint a humanizmus lehellete. Az olasz egyetemek szerepe mindjobban nő. A kettéosztott Magyarország keleti felében, Erdélyben is termékeny talajra talál az olasz ösztönzés. Szerzőnk itt bőven merített tulajdon kutatásai eredményeiből. A műfaji ösztönzés jeleit látjuk a széphistóriában, a tragédiában, Balassi Bálint költészetében és körének nyelvművelő törekvéseiben. Érdekes feltevése, hogy Rimay Jánosra csak közvetve hatott Dante „De Vulgari eloquentiá"-ja, talán egy Padova által közvetített nyelvművelő értekezés érvein keresztül. Néhány adatbeli és elvi helyreigazításunk lenne. Forgách Ferencet, a nagy történetírót (45—46. l.) Oláh Miklós neveltette s ez utóbbira, mint általában a Jagelló-udvar fogékonyabb fiatal tagjaira, hathatott Bakócz Tamás. Bornemisza Péter tudtunkkal nem járt Padovában, ellenben mestere, Tanner György, a bécsi egyetem tanára járt és tőle közvetve vette a padovai színházi élet hatását. Machiavelli XVI—XVII. századi hatása kiesett a könyvből.

A következő két évszázad anyaga már észrevehetően összeszűkül. A XVII. század barokk hőskorában olyan egyéniségek ápolják a szellemi barátságot, mint Pázmány Péter, ifjabb Zrínyi Miklós vagy Luigi Ferdinando Marsigli. Egyre inkább Bécs a közvetítő. Pázmánnyal kapcsolatban meg kell jegyeznünk, hogy nem a történetíró Forgách mellett kezdte pályafutását, hanem ennek unokaöccse, Forgách Ferenc bíboros mellett. A Zrínyi-arckép tökéletes. A XVIII. századot és a következő század első évtizedeit nemcsak bécsi és német közvetítésű olasz rokokó elemek járják át, hanem észrevehető bennük egyes romantikusnak érzett nagy olasz költők kultusza is, mint Petrarcáé és Tassóé. Valójában tiszteletük a metastasiói zenedrámák korába nagyon jól beleilik. Az olasz rokokó inspirálja Amade Lászlót, részben Faludi Ferencet s számos helyen

Csokonait is. De a legtermékenyebbnek Kisfaludy Sándor és Petrarca szellemi rokonságát kell tekintenünk.

A nemzeti újjáébredés óta újból és újból változik a kapcsolatok súlypontja. A XIX. század első évtizedeiben az olasz opera, színi irodalom és művészet talált nagy visszhangra. Csakhamar azonban politikai síkra terelődött a figyelem. K., a risorgimento egyetlen magyar kutatója, itt pontosan összefoglalja, amit a párhuzamos, egymással számtalanszor érintkező olasz-magyar szabadságmozgalmakról tudnunk kell. A XIX. század második fele óta erős fordítói gárda igyekszik megismertetni az olasz irodalom nagyjait nálunk és a magyar irodalmat az olaszokkal. K. mintaszerűen ismerteti az olasz-magyar kulturális életet előmozdító szervezetet is, méltatja Gerevich Tibor, Zambra Alajos, Várady Imre, Carlo Tagliavini, Huszti József érdemeit. Kis könyve Várady Imre kétkötetes összefoglalása után sok újat mond, és aki az olasz-magyar művelődési kapcsolatok multjában tájékozódni akar, kell hogy elolvassa.

KARDOS TIBOR.

LA COUR DE LOUIS XV. JOURNAL DE VOYAGE DU COMTE JOSEPH TELEKI. Publié par Gabriel Tolnai. Paris-Budapest, Les Presses Universitaires de France, 1943, 216 l. 8°.

A húszéves Teleki József nyugateurópai utazásának útinapólját közli T. gondos és formás kiadása, francia fordításban a Tudományos Akadémia könyvtárában levő kézirat szerint. Svájc, Németország és Hollandia városait járja be az ifjú erdélyi arisztokrata, aki naplójában mindent pontosan feljegyez, korának neves személyiségeinél tett látogatásait csakúgy, mint az elfogyasztott ételeket, kiadásait. A hétéves háború idején utazza be Teleki József Nyugat-Európát, abban az időben, amidőn a francia szellemi élet már a felvilágosodás jegyében áll. Teleki József erdélyi protestáns és szigorúan konzervatív szellemű. A francia életet alaposan ismeri s minden jelensége iránt érdeklődik. A felvilágosodás áramlatai hidegen hagyják. Ártatlan apróságok kötik le figyelmét, Rousseau fapapucsát figyeli, ahelyett, hogy egyéb jellegzetességeit venné észre a nagy bölcselőnek. Ugyanígy bánik Voltaire-rel és Diderot-val... Szerény képet kapunk Teleki Józseftől az 1760-as Párizs társadalmi életéről. A kultúrtörténész talán fog néhány felhasználható adatot találni ebben a képben, amely azonban inkább egy maradi arisztokrata lelkiségének a dokumentuma, semmint XV. Lajos udvarának. Sajnos azonban, ebből a tárgykörből kevés értékesebb munkát vihetünk a külföld elé. T. szövegkritikai iskolázottságát s a kiadó, Magyar Történettudományi Intézet, áldozatkészségét minden elismerés megilleti.

GY. J.

SÓTÉR ISTVÁN: FRANCIA-MAGYAR MŰVELŐDÉSI KAPCSOLATOK. Budapest, 1941, Magyar Szemle Társaság, 80 l. 16°. — (Kincsestár. A Magyar Szemle Társaság kis könyvtára 133.)

S. igen jó arányérzékkel foglalja össze öt íven mindazt, ami a magyarság életében, megtelepedése óta a mai napig Rajnántúlról jött: politikai, társadalmi, művelődési elem, eszmeáramlat, hatás. Fejezetbeosztásában, századokra vagy egyéb időszakra tagolás helyett, szerencsésen alkalmazkodik az eddigi kutatásokból önként adódó sorrendhez, s így elkerül minden, dátumokkal és korszakbapréseléssel együttjáró merevséget. Címei maguk is utalnak az egyes, nagyobb foltot képviselő kutatási területekre: Diákok, Főpapi humanisták (Eckhardt Sándor, Gábriel Asztrik), Bujdosók (Szekfű Gyula, Zolnai Béla) stb. A könyvecske végéhez csatolt Irodalom summás, de olvasás közben kiderül, hogy S. részletekbevágóan ismeri a problémák legújabb állását is, utal az ellentétes véleményekre s ami ugyancsak érdemül tudható be, biztos kézzel rostál és teremt rendet heterogén anyagában. Mondatai tiszták, stílusáról mást nem lehet mondani a közhellyé koptatott szónál: franciásan pontos és világos. Előadásmódjával felejtetni tudja, hogy hatalmas és más kézben sok bajt okozható adattömeggel dolgozik. Öröm olvasni ezt a kis Kincsestár-kötetet.

KENYERES LÁSZLÓ.

GÁLDI LÁSZLÓ: MAGYAR-ROMÁN SZELLEMI KAPCSOLATOK. Budapest 1942, Magyar Szemle Társaság, 79 l. 8°. — (Kincsestár. A Magyar Szemle Társaság kis könyvtára 136.)

A román tudományosság mind történelmi, mind irodalomtörténeti termékeiben olyan képet szokot a román szellemi életről rajzolni, amelyen alig egy-két rejtett vonás emlékeztet a sok század óta érvényesülő magyar művelődési hatásra. Nemzeti egyoldalúságba burkolózva szívesen fogad minden apró, a nyugati népektől származó kultúrhatásra vonatkozó mozzanatot, a magyar befolyás elismerésétől azonban, amely a XIX. század végéig különösen jelentős volt, mereven elzárkózott. Így a magyar tudományosságra hárult a magyar elemek és hatások kielemzésének feladata a román szellemi élet fejlődésének szövevényéből. Senkinek sem köszönhetünk ezen a téren olyan sokat, mint szerzőnek, aki ebben a kicsiny, feltűnően gazdag tartalmú, aprólékossága ellenére egész képet nyujtó könyvecskében, eddigi részlet- és összefoglaló munkáinak eredményén kívül egy sereg még másutt ki nem fejtett adatot és megfigyelést közöl. Éppen ezért az avatatlan és a szakértő olvasó egyaránt örömmel üdvözölheti. Sokkal találóbb címe azonban „Magyar hatások a román szellemi életben" lehetett volna.

I. TÓTH ZOLTÁN.

TAMÁS LAJOS: FOGARASI ISTVÁN KÁTÉJA. FEJEZET A BÁNSÁGI ÉS HUNYADMEGYEI RUMÉNSÉG MŰVELŐDÉSTÖRTÉNETÉBŐL. Kolozsvár 1942, Erdélyi Tudományos Intézet, 137 l. 8°.

Bár az utóbbi évek során számos tanulmány foglalkozott a protestánskori magyar-román kulturális kapcsolatok történetével, e kérdéskomplexum filológiai része még távolról sem részesült kimerítő feldolgozásban: különösen elhanyagolt állapotban vannak — néhány kivételtől eltekintve — a forráskritikai kérdések, s ezzel kapcsolatban mindazon problémák, amelyek a román irodalmi nyelv kialakulására s az ebben érvényesülő művelődési áramlatokra vonatkoznak. Maguk a kutatás alapjául szolgáló szövegek is jóformán hozzáférhetetlenek, amint az volt mostanáig Fogarasi István katekizmusa is. A tudós kiadó — igen helyesen — hasonmás-kiadásban tette közzé ezt a becses szöveget, amely 1648-ban, tehát egyazon évben jelent ugyan meg az ú. n. Rákóczi-bibliával (Noul Testament dela Bălgrad), azonban nyelvében és szellemében mégis azzal ellentétes irányt képvisel. Míg a gyulafehérvári Újszövetség fordítói valamennyi románlakta vidék *nyelvi egységének* kidomborítására törekedtek, tehát az erdélyi provincializmusok használatától, amennyire lehetett, tartózkodtak, addig Fogarasi István, a lugosi „Oláh Magyar Ecclesiának lelki Pásztora" elsősorban a Bánság és Dél-Erdély tájnyelvére támaszkodott, ennek hungarizmusait szívesen használta, s általában a szintén erősen tájnyelvi színezetű Szászvárosi Ószövetség (1582) nyelvi és stílusbeli hagyományainak folytatására törekedett. E magyaros irodalmi nyelvnek egyik legbecsesebb emléke tehát éppen Fogarasi műve, amely a Heidelbergi Káté kétnyelvű, latin-magyar kiadásának (1639, 1643) hű fordítása. T. szövegkiadásához értékes, gazdag történeti tanulságokat nyujtó bevezetést, valamint szép glossariumot csatolt: az utóbbiban figyelembe vette más protestánskori erdélyi szövegek szókészletét is, és ezáltal Fogarasi első pillantásra sokszor meghökkentően magyaros nyelvhasználatát maradéktalanul sikerült saját korába beállítania.

GÁLDI LÁSZLÓ.

MAKOLDY SÁNDOR: NEMES HAJNIK KÁROLY ÉS A MAGYAR ORSZÁGGYŰLÉS GYORSIRODÁJA. I. 1806—1843. Budapest 1943, Szalay-ny., 303 l. 8°. — (Az Egységes Magyar Gyorsírás Könyvtára 217.)

Az „első magyar gyorsíró" 1806-ban született Pozsonyban. Atyja, Pál, három év mulva a pesti egyetem tanára lett, de még azon év (1809) végén meghalt. A család Pesten maradt, Károly Pesten és Vácott járt gimnáziumba, 15 éves korában a pesti bölcsészeti kar hallgatója lett, a jogi tanfolyamból az utolsó évben, 1826-ban kilépett, az ügyvédi vizsgát 1830-ban tette le. Előzőleg

Pest vm. irnoka, majd Temes aljegyzője. Temes vármegye követét, Császár Sándort kísérte el az 1830-as pozsonyi országgyűlésre. A követi tudósítások munkája már ekkor Hajnik vállaira nehezedett. 1831-ben Temesvárott kezdte tanulni a Taylor-rendszerű gyorsírást, de csak az 1832. december 19-i kerületi ülésen kezdte gyorsírással jegyezni a beszédeket. Az érdeklődés előterébe került a nyilvánosság érdekében indult mozgalom. Ezzel kapcsolatban a főrendi és rendi tábla rendes ülésein kívül a kerületi ülésekkel és egyes bizottsági ülésekkel kellett számolni, de egyelőre a kerületi ülések naplójáról volt szó. Erre a szerződtetett két gyorsíró (Hajnik és Borsos Márton) kevés volt. 1833. március 22-én a három hónap alatt készült 90 ívnyi sztenogrammból 14 ív volt feldolgozva. 1833. november—1834. április hónapokban Hajnik naplót küldött hetenként Temes vármegyének. Ez a napló ismeretlen, már 1897-ben sem volt meg a vármegyén. 1834/5-ben *korn ánymegbízásból* ment Hajnik Kolozsvárra, Wesselényiék nem is vele próbálkoztak, hanem Stuller Ferenccel. Erdélyben a jegyzőkönyv bizonyos mértékig pótolta a naplót, mert a leírva benyujtott beszédeket egész terjedelmükben kellett a jegyzőkönyvbe iktatni. Ez a szokás, a kész beszédek átnyujtása, könnyített a gyorsírók munkáján is akkor, amikor Beszédek Tára címen a valódi naplót megközelítő kiadvány indult meg 1837-ben. Az 1839/40-i pozsonyi országgyűlésen Hajnik megint munkát vállalt, de a kormány adminisztratív ügyeskedése (a nyomdász nem vállalhatta a kiadást cenzúra nélkül) meghiúsította a vállalkozást. Ezután Hajnik havi 100 frt fizetést húzott az állampénztárból, mintegy kártérítésül a Napló elgáncsolásáért. 1840. február 25-én indult meg a főrendiház gyorsírói naplója Hajnik és Stuller együttes munkájával, melyet az országos pénztárból fizettek. Hajnik 1841-ben meglátogatta Münchenben Gabelsbergert. Lehet, hogy ígéretet is tett neki a Gabelsberger-rendszer elfogadására és terjesztésére, de megmaradt a beidegződött rendszer mellett, talán egyrészt azért, mert nyomban a müncheni látogatás után a kolozsvári 1841—43-as országgyűlés naplójának munkáját kellett vállalnia. Itt két segítőtársa volt, ezenkívül nagy támasza volt a régi szokás: kész beszédek benyujtása. A megmaradó munkából az oroszlánrész a leggyorsabb beszédű szónokok beszédeinek jegyzése reácsett. M. a kiadott anyagon kívül fölhasználta Hajnik családi levelezését, s a család tagjainak naplóit, de sajnálattal kénytelen megállapítani, hogy ezek kevés adatot tartalmaznak a gyorsírásra vonatkozólag.

TÖRÖK PÁL †.

NYERS LAJOS: A VESZPRÉMI PIARISTA GIMNÁZIUM TANÁRAI. I. 1711—1721., II. 1721—1730., III. 1730—1740., IV. 1740—1750. Veszprém 1940—1943, Egyházmegyei ny. 13, 18, 9, 16 l. 8°. — (Klny.-ok a veszprémi kegyestanítórendi r. k. gimnázium évkönyveiből.)

Ny. tanulmányai egyrészt a veszprémi rendház és iskola rövid történetét adják, másrészt gazdag rendi levéltári anyag felhasználásával a tanárok életrajzi adatait tárják fel. Nagy nyereség lenne, ha idővel a XVIII. század összes piaristáiról összefoglaló lexikonszerű kiadványban megkapnánk az életrajzi adatokat s egy lépéssel közelebb jutnánk a magyar életrajzi lexikon megvalósulásához. Amilyen jól el vagyunk ugyanis látva a magyar írókra vonatkozólag (Szinnyei, Gulyás), annyira érezhető minden tudományos kutatásban az írói tevékenységet ki nem fejtett, de egyébként jelentős személyek életrajzi lexikonának hiánya.

CSAPODI CSABA.

BÁNDY VILMOS: A „NOBILIS" PRIMOROK, GRANDOK ÉS LORDOK. (A magyar és székely nemesség az európai népek nemesi rendjeinek tükrében.) 2. kiad. Budapest 1942, Szerző, 59 l. 8°.

Második kiadását érte meg ez a címkórság szolgálatában álló könyvecske; közben a címe is előkelőbb lett, ami igen stílszerű. A két fejezet közül az első inkább bevezetésnek tekinthető: körülvezet bennünket Rómától Csehországig a nemesség elnevezésein és rangosztályain, vezérfonala Kotzebue: Vom Adel c. munkája, 1792-ből, de használ újabbat is, mint Pütter: Unter-

schied der Stände, 1795-ből, vagy más szakmunkákat (Max von Boehm: Spanien, Dessewffy Arisztid: Velence stb.). Az adatokat nem összefüggésük, hanem az írók szerint csoportosítja. A székely rendiség ismertetésének forrásaival ugyanígy jár el. Ezek: Auguste de Gerando: La Transylvanie et ses habitants, 1845; Karl Joseph Eder: Erste Anleitung zur Kenntnis von Siebenbürgen, 1824 (ered. szövege 1796); Friedrich Schuler von Libloy: Merkwürdige Municipal-Constitutionen... 1862. és Siebenbürgische Rechtsgeschichte, 1855—8; John Paget: Ungarn und Siebenbürgen, 1842; Ernst Anton Quitzmann: Reisebriefe, 1850; R. Kiss István: A nemes székely nemzet képe, 1939. és végül Hóman Bálint cikke az Erdély kötetben, 1940. A második fejezetben a nemesség megszerzését és elvesztését, a nobilis szó értékét tárgyalja, összefoglalva az egyes nemzetekre vonatkozó megállapításait. Végső következtetése, hogy a székely primoroknak megfelelő tiszta főnemesség csak Spanyolországban maradt meg: a székely főemberrel Európában csak a spanyol grand és az angol lord egyenrangú.

A primor-kérdésben mesterségesen támasztott ködben nem nehéz a tájékozódás. Eleinte a vérségi jogon hivatalt (hadnagyságot, bíróságot) viselő székely volt primor, majd abban a családban ragadt meg a név, mely a hivatalra jogosító birtokot megőrizte és így több fegyveressel volt képes hadbavonulni. A primoroknak a többi székely szabadsága elleni merényleteiről sokat olvasunk a XV—XVI. században. A lustrumok alkalmával a vagyonosodás felemelhette, az elszegényedés letaszíthatta a családot a magasabb, illetőleg alacsonyabb rendbe. Zárt kasztokká ezek csak akkor kezdtek alakulni, mikor (magyar mintára) János Zsigmond behozta a primori és lófői levelek osztogatását. Ekkor is az egész székelység szabadságának vesztén (1562) gyarapodtak a primorok, s később is hivatkoztak rá a bíróság előtt, hogy csak a község játszotta el jogait, ők azonban nem. Primori levelet *két* család kapott: a bágyoni Balogok és a küsmödi Mártonok. A XVIII. század elején a székelység katonáskodása a multé lett, csak a határőrség élesztette fel, melyben a lófőknek és a gyalogoknak szolgálniok kellett. A hadmentességre szert tett hivatalnokréteget, különösen Csíkszékben, a székgyűlések a XIX. század első felében (!) szívesen ismerték el primornak. Ezeknek azonban a régi primorsághoz semmi közük sem volt. A grandokkal és lordokkal való párhuzamot világosan cáfolja az is, hogy míg a magyar nemes vérdíja (tehát társadalmi és jogi értéke) 200. az erdélyié pedig 66 forint volt, a székelyek fejét (primor vagy nem primor) a Hármaskönyv csak 25 forintra értékelte (III. 4.).

Bónis György (Kolozsvár).

JÁSZAI MARI LEVELEI. Sajtó alá rendezte: Kozocsa Sándor. Budapest 1944. Dr. Pintér Jenőné vállalata, 400 l. 8°.

Karácsony előtt egy forráskiadvány került a magyar könyvpiacra. Megjelenésének külső körülményei nem hasonlítottak az e műfajban szokásos formákhoz: élénkszínű plakátok hirdették mindenfelé. A nagy színes falragaszok azután hovatovább feleslegesekké váltak, a közönség biztatás nélkül is azon igyekezett, hogy best sellert csináljon a sokat ígérő kiadványból. S amint a közönség érdeklődése nem lanyhuló buzgalommal vette, kölcsönadta és forgatta a könyvet, úgy vetette rá magát a napisajtó is, elmondván véleményét pro és kontra a mű érdekessége, szépirodalmi jelentősége, kiadásának szükségessége, vagy éppen erkölcsi jogosultsága felől.

A sok port felvert mű nem más, mint egy immár történeti alakká vált színésznőnek történetivé vált időkben, részben közéleti nagyságokhoz, részben magánemberekhez írt néhányszáz levele: kor- és színészettörténeti forráskiadvány, amely egy historikusban sem fog az őt megillető hűvös érdeklődésen kívül semmiféle más érzelmet kiváltani. Mint színészettörténeti forrásról kívánunk róla itt egyet-mást megjegyezni. Jászai Mari egyike a magyar színháztörténet legnagyobb alakjainak, akinek élete és művészete minden bizonnyal sok generáció érdeklődésére számíthat. Ezzel már azt is megmondottuk, hogy véleményünk szerint a kiadás szükséges és hasznos volt; kérdés azonban, hogy a megjelent levelek mindnyája közérdekű-e? A szabónő-számla, vagy az egy-két-

soros ebéd-meghívó Jászai jellemének megrajzolásában senkit sem fog előbbrevinni, azonban lehet az életrajzírónak olyan problémája, amelynek megoldásához esetleg ezek az apró-cseprő adatok segítik hozzá. A nagy színész, a vidéken jövő-menő sztár fellépéseit, életútját igen nehéz követni, s nem egyszer teljesen jelentéktelennek látszó szavak, egy névjegyre vetett pár szó, egy keltezés segít a rekonstruálásban. Az, aki már maga is bíbelődött hasonlókkal, nem mondhatja a legkurtább levélkére sem, hogy felesleges. Ha azonban tényleg szükség van teljességre, akkor nem érhetjük be a most megjelent néhány száz levéllel, hanem azt kell kívánnunk, hogy minden írásos emléket, ami Jászai után fennmaradt, tegyenek közzé; így a szakembernek meglesz az a biztos érzése, hogy a magyar színészettörténeti emlékek őserdejében legalább Jászai Mari levelei várják szépen rendbeszedve és kiadva.

A kurta-furcsa kis levélkék mellett tartalmaz a könyv számos hosszú és valóban művelődéstörténeti vonatkozású megnyilatkozást is. Jászai fejlődésének vonala megrajzolható belőle; a kis kezdő, akinek még nagy feladat a „Samil" Eskámjának előadása, a fiatal nemzeti színházi színésznő, aki nyári vendégkörútjáról azt írja az urának: „Veszem észre, hogy nagyon sokat haladtam e hó alatt, igazán ez a sok öreg (!), meg ez a sok *különféle* szerep bizonyos nyugalmat adott, ami eddig, érzem, hogy hiányzott"; az „Ember tragédiájának" Éváján és Elektrán keresztül az öregasszonyig, aki azon kesereg, hogy nem játszhatik az „Árva László király"-ban, a tragika ezer arca tükröződik vissza. Megtudjuk, hogy mit látott és mit gondolt Jászai Párizsban és Londonban, a világháború kitörésekor és Horthy Miklós 1919-i bevonulásakor. Hallunk Petőfiről és Shakespeare-ről, színészekről, akik már elköltöztek és másokról, akik még élnek. Jászai impulzív egyénisége beszél hozzánk minden sorból — és itt meg kell állnunk egy pillanatra. Éppen, mert Jászai kedélye ennyire változékony, ennyire csak hangulatainak élő, volt indokolt leveleinek kiadása. Emlékiratai olyan tükröt mutatnak kortársairól, amely igen sok helyen torzít, igen sok helyen homályos. Vajjon elhiszi-e valaki, aki a fiatal Marinak férjéhez intézett leveleit végigolvassa, hogy Kassai valóban olyan korcs lélek volt, amilyennek a Napló állítja? Aligha. Ez a házasság szerelemből jött létre s felbomlásában nemcsak Kassai furcsaságai voltak a bűnösök. Vagy nem módosul-e erősen Jászai apjának arcképe? Emlékirataiban lelkibeteg vadállatnak festi az apját. A levelek így szólnak róla: „. . . apám, szegény, tárt karokkal fogadott . . .", „Most adja fel édesapám a ládát, hirtelenében nem lehetett jobbat és szebbet, azt mondja édesapám, hogy fejsze nélkül bele nem nyúl senki!!!" Előfordul, hogy műveletlensége, erőszakos mivolta ellen panaszkodik, de azt is említi, hogy csomagot kapott hazulról, hogy szülei csókoltatják Kassait stb. Legközelebbi rokonain kívül is nem egy akad, aki a levelek világánál érthetőbb, emberibb, a valóságnak megfelelőbb színben jelenik meg (pl. Prielle Kornélia), mint az Emlékiratok kissé hadesi fényében.

Néhány szót a kiadvány könyvészeti tulajdonságairól is kell ejtenünk. Hogy a papiros rossz, a gazdag képanyag csaknem teljesen tönkrement, az sajnos, de nem orvosolható hiba. Van azonban a könyvben néhány értelemzavaró sajtóhiba; mind ezek kijavítása, mind a névmutató kiegészítése és némi módosítása a következő kiadásnál igen emelné a mű értékét.

M. Császár Edit

ZICHY ISTVÁN GRÓF: LÓRÁNTFFY ZSUZSÁNNA ÁLLÍTÓLAGOS ARCKÉPE. Budapest 1943, Magyar Történeti Múzeum, 26 l., 15 t. 8°. — (Művelődéstörténeti füzetek, 2.)

A magyar viselettörténet a multszázadi úttörők, Rómer Flóris, Boncz Ödön, Nagy Géza, Szendrei János kezdeményezései után nem haladt tovább a korszerű módszertani fejlődés útján. Pár érdekes adalékon, a Höllrigl Józseftől rendezett értékes viselettörténeti kiállításon kívül, még analitikus munkák sem vitték előbbre a kultúrhistória e fontos stúdiumát, mely a korok szellemének, társadalmának, gazdaságának, művészetének megismerését az életstíluson, az ember megjelenésén és magatartásán keresztül oly közvetlenül teszi lehetővé. Szintetikus összefoglalásról szó sem esett irodalmunkban, bár

ezt a Nagy—Nemes-féle használható részletek mellett már a maga korában sem szigorú bírálatot bíró munka szüntelen szereplése különösképen szükségessé tenné. Talán nem tévedünk, ha e súlyos mulasztás okát ott keressük, hogy a magyar viselettörténeti források, az ábrázoltak és írottak egyaránt, gyüjtés, rostálás, értékelés nélkül maradtak, nem akadt, aki ezt a hálás munkát végezte volna. Itt is megmutatkozik a magyar történeti ikonográfiai kutatásoknak a multszázadi lelkes lendületű törekvések utáni pangása. A képek kutatása maga után vonta volna a szövegek vonatkozó részeinek kiaknázását is.

A korszerű viselettörténeti tanulmánynak a képek ikonográfiai kritikájához közvetlenül kapcsolódó példája Z. munkája. Szerző a Képes Krónika miniaturáinak viselettörténeti értékelésével (Petrovics Elek-emlékkönyv, 1934) történeti irodalmunkban elsőnek alkalmazta külföldi analógiák apparátusával az érintett kritikai metódust és az Anjou-korin túl az egész magyar középkori viselet lényegét tisztázó nagyjelentőségű eredményeket ért el. Szóbanforgó tanulmányában a köztudatba átment kérdéses Lórántffy-képmás negatív eredményű vizsgálatához a XVI. század végétől a XVII. század végéig tartó magyar női viselet részletes tárgyalását fűzi. A kép XVI. századi stílusú minták után a XIX. század elején készült, a címerben koronás helyett tekereses sisakdísz szerepel, a női alak XVI. századi német polgári-népi öltözetet visel, mely nálunk sem élt tovább és semmiképen sem viselhette a fejedelemasszony, kinek élete különböző szakaszaiban feltételezhető viseletét szerző szépen szemlélteti. Z. szétválasztja a Magyarországon és Erdélyben némiképen eltérő „nyugatias" és a „magyaros" viseletet, előbbinek a XVII. század közepéig, utóbbinak a XVII. század elejétől állapítva meg előfordulását és az érintkező időben párhuzamos jelentkezését. A század közepére a magyar ruha szorította ki az idegen divatot, nyilván a magyar urak nemzeti öltözetének hatására. A képekkel foglalkozva két fontos módszertani tényre mutat rá, egyrészt a kormeghatározásnál a viselettörténeti ismeretek pontos segítségére, másrészt a később készült képmásoknál a keletkezési kor hatásának szemmeltartására a viselettörténeti értékelésnél.

A tömör és tiszta stílusú tanulmány szerény címe a kérdéses kor magyar női viselettörténetének vázlatát takarja. Szerzőtől várjuk a magyar viselettörténetnek korszerű színvonalú, történeti fontosságához méltó szintézisét.

IFJ. VAYER LAJOS.

BERTALAN VILMOS: AZ ÓBUDA-KISCELLI TRINITÁRIUS KOLOSTOR ÉS TEMPLOM. Budapest 1942, [Sárkány ny.] 88 l., 21 mell. 8°. — (A Budapesti Kir. Magy. Pázmány Péter Tudományegyetem Művészettörténeti és ker.-régészeti int. dolgozatai 74.)

Budapest Székesfőváros Várostörténeti Monográfiáinak keretében főként Schoen Arnold igazgató munkái tárták fel és tisztázták eddig a főváros barokk műemlékeinek keletkezési és stílustörténetét, határozott képet rajzolva egyúttal a XVII—XVIII. század polgári társadalmának életéről is. B. értekezésében Schoen Arnold módszereit követve törekedett az óbuda-kiscelli trinitárius kolostor és templom keletkezésének, felépülésének körülményeit tisztázni és stílusát a művészetfejlődés keretébe beállítani. Ennél a műemléknél a város életébe kapcsolódó főúri család, a Zichyek művészetpártolói működésének egyik eredménye áll előttünk. Az udvarukban foglalkoztatott művészek, mesteremberek az építkezésnél és berendezésnél döntő szerepet vittek. Mivel ezek a helyi és környéki művészeti életnek állandó résztvevői, fontos tény, hogy ezek nyernek megbízást és érvényesíthetik tudásukat a meghívott osztrák mesterek mellett. Nagy érdeme B. munkájának szigorú tárgyilagossága, melylyel szétválasztja a helyi művészeti tevékenység eredményeit a magyar szellemiségbe kapcsolódni nem tudó, idegennek maradó alkotásoktól, mint azt Gfall freskójának esetében teszi. A szobrászati alkotásokkal kapcsolatban viszont szintén helyesen emeli ki a nagy pozsonyi szobrász, Georg Raphael Donner művészetének hatását és követi annak nyomait.

Kár, hogy a barokk-kornak ez az emléke nem maradhatott meg eredeti rendeltetésében, bár most a főváros igyekszik minden, a közbeeső tulajdonostól származó önkényes és a műemlék stílusába nem illő változtatást, toldást eltávolítani és a kiszabadítható művészi értékű részeket újra napvilágra hozni.

AGGHÁZY MÁRIA.

GÉFIN GYULA: A SZOMBATHELYI SZÉKESEGYHÁZ. Szombathely, 1943, Martineum, 166 l., 48 mell. 8°.

Vanyó Tihamér „A plébániatörténetírás módszertana" című értekezésében buzdít és a legrészletesebb útmutatásokat adja a plébániatörténetek megírásához. Kívánalmainak, utasításainak sokrétűségét mutatja az a tény, hogy ha valaki megadott szempontjai szerint dolgozik, egy részletkérdés alapos tisztázása is már önálló művet adhat.

Erre példa G. munkája a szombathelyi székesegyházról, mely Vanyó Tihamér idézett és a Regnum 1940/41-i kötetében megjelent módszertani kívánalmai eszményi megvalósításának tekinthető. Azaz abból, az egész plébániatörténetből csak a templomépületet és történetét ragadja ki, írása mégis önálló könyvben való megjelenésre méltó és jogosult. Természetszerűen megindokolja ezt, hogy olyan nagyszerű alkotást tárgyal, mint az első szombathelyi nagy püspöknek, Szily Jánosnak művét: a székesegyházat. A szemléletes leírásból megismerjük a pompás templomépület külsejét, a belső tér kiképzését építészeti szempontból, szobrászi és festménydíszeit, felszereléseit a berendezéstárgyaktól kezdve a legapróbb kegyszerig. Külön fejezet tájékoztat az építéstörténetről, mely hatalmas feladat a végleges beteljesülésig lelkesedéssel és szeretettel ápolt gondja volt nemcsak Szily Jánosnak egész életében, de még utódjainak is és munkát adott egymást felváltó több művésznemzedéknek. Ezeknek a művészeknek rövid életrajzával fejezi be G. ismertetésének szövegrészét, utána pedig gazdag szép képanyag tárja elénk szemléletesen a szombathelyi székesegyház műkincseit.

A műtárgyak leírásaival kapcsolatban talán csak egy észrevétel lehetséges az író megállapításaival szemben: nem mindenütt viszi keresztül következetesen az esztétikai és történeti szempontok szerinti értékelést és ennek következéseképen a selejtezést. Ez azonban megmagyarázható az esztétikai értékítélet túlnyomóan szubjektív voltával. G. lelkes és szeretettel megírt, részletes ismertetése nemcsak kitűzött célját érte el: felgyujtotta „a késő utódok szívében a nagy püspök Isten iránti hitének, bizakodásának és szeretetének tüzét", hanem a jövendő összefoglaló történetének írója számára eléggé meg nem becsülhető, megbízható forrást nyujtott.

AGGHÁZY MÁRIA.

BANNER JÁNOS: RÉGÉSZETI KUTATÁSOK BÉKÉS MEGYÉBEN. Gyula 1940, Városi Múzeum, 28 l. 8°. — (Gyulai Dolgozatok 2.) — BANNER JÁNOS: A KŐKORI ÉLET BÉKÉS VÁRMEGYÉBEN. Gyula 1941, Városi Múzeum, 71 l., 5 mell. 8°. — (Gyulai Dolgozatok 4.)

A B. által összeállított beszámoló nélkülözhetetlen kézikönyvet jelent mindazok számára, akik Békés megye régészeti leleteivel foglalkoznak. B. ugyanis az általa feldolgozott nagy magyarországi bibliográfiai anyagból kiválogatta és közölte mindazt, ami Békés megye leleteire vonatkozik.

Amilyen úttörő B. bibliográfiai munkássága napjaink magyar régészeti irodalmában, ugyanolyan hasznos kezdeményezésnek kell tekintenünk a békésvármegyei kőkori életről írt ismertetését is. B. újra visszatért a hazai régészet által sajnálatosan elhagyott palaeontológiai módszerre. A régészeti néprajz módszerei közelebb visznek minket az egyes népek megismeréséhez, mint a divatos kultúrkörelmélet eredményei. A régészeti érdeklődés központjában ma egyes népek, sőt egyes kimagasló egyéniségek felkutatása és meghatározása áll. Ez teszi lehetővé, hogy „őstörténelemről" beszéljünk. E történelem hitelessége módszertani kérdés. E könyv a művelt nagyközönségnek íródott, de épp

a módszere következtében a szakkörök számára is sok olyan meglátást közöl, amelyek az eddigi módszerek elégtelensége következtében észrevétlenek maradtak. Különösen a tiszai kultúra, a bükki kultúra és a Körös-kultúra néptörzseinek kölcsönös helyzete kerül érdekes megvilágításba.

A füzet képanyagába sajnálatos hiba csúszott. A X. tábla alsó felében közölt tárgyak (lelőhely Szeghalom) a hamisítványok gyanúja alatt állanak, miről a Nemzeti Múzeum hasonló tárgyai tanúskodnak.

GALLUS SÁNDOR.

MÉRI ISTVÁN: A TORMA ZSÓFIA-GYŰJTEMÉNY BÜKKI JELLEGŰ CSEREPEI. Kolozsvár 1942, Minerva ny., 27 l., 8 t. 8°. — (Különlenyomat az Erdélyi Tudományos Intézet Évkönyvéből.)

M. az Archaeologia Hungarica XXVI. kötetének függelékében (Die Anfertigung der Inkrustationsbetten an den Gefässen von Kisapostag) már bebizonyította, hogy az őskori edénydíszítési technikák felderítésében nagy ügyességgel rendelkezik. Szóbanforgó tanulmányában értékes adatokat szolgáltat a neolitkori ember rajztudásának megértéséhez.

GALLUS SÁNDOR.

SZÉKELY ZOLTÁN: A KOMOLLÓI ERŐDÍTETT RÓMAI TÁBOR. Kolozsvár 1943, Erdélyi Tudományos Intézet és Székely Nemzeti Múzeum, 35 l., XIV t. 8°.

Dácia ókori topográfiája és települési viszonyai egyáltalán nem ismertek annyira, mint azt a tartomány történetével foglalkozó monográfiák és cikkek nagy száma szerint feltételeznők. Ennek oka elsősorban a modern pontos ásatások hiánya. Különösen áll ez Erdély földjére, ahol Torma, Finály, Buday kutatása után kevés ásatás volt. Az ásatások közül is csak néhány tűzött maga elé településtörténeti célokat, jelentős eredményre pedig csak a várhelyi (Sarmizegetusa) ásatások vezettek. Hadtörténeti adatokat szolgáltattak volna a római táborokban folytatott ásatások, de ezek nagyrésze publikálatlan maradt (Alsókosály, Bereck). Mindazok, akik Dácia hadtörténetével vagy települési viszonyaival foglalkoznak, hálával tartoznak a Székely Nemzeti Múzeumnak, amely a kutatásnak elejtett fonalát ismét felvette és olyan helyen kezdte meg újra a kutatásokat, amelyhez már tradíció szerint is régi érdeklődés fűzte. A komollói „Vár"-ban folytatott kutatást 1909—10-ben a múzeum akkori két tisztviselője. Az ásatás eredményeiről, sajnos, nem szerzett tudomást a kutatóvilág, mert azt az ásatók nem ismertették, a kiásott anyag pedig az első világháborúban és az ezt követő zavaros években nagyrészt elveszett. Különösen fájlalhatjuk az előkerült felirat elkallódását. A fájdalmas tényen okulva, a mult évben folytatott ásatásokat az ásató Sz. röviddel az ásatás után, disszertáció formájában közölte. Igyekszik a korábbi ásatásokból előkerült töredékanyagot is megmenteni azáltal, hogy a múzeumban talált komollói anyagot közzéadja, felsorolva mindazokat a korábbi megfigyeléseket, amelyek Komolló római emlékeiről a multban elhangzottak.

A komollói ásatások igen érdekes településtörténeti kérdést érintenek. A háromszéki medence mint egy nyúlvány emelkedik ki Dacia törzséből. Ezt a medencét megszállták a rómaiak, szemben a csíki medencékkel, ahol eddig nem került elő olyan emlék, amelyből a megszállásra következtethettünk volna. Viszont Háromszék megyéből is eddig csak kevés lelőhelyről ismerünk római anyagot, főleg Bereckről és Komollóról jött be eddig múzeumainkba jelentős római anyag. Több kutató ezért azt vitatta, hogy nem volt megszállva az egész medence, csupán az Ojtozi-szoroson keresztül vezető út biztosítására épültek ezek a katonai erősségek. A tulajdonképeni határ a Hargita vonalának megfelelőleg vezetett. Bereckről bebizonyosodott, hogy római tábor, főleg katonai jellege emelendő ki; a legutóbb lefolyt komollói ásatások nem igazolták ezt. Szembe kell állítanunk itt a berecki tábor szabályos négyszögű alaprajzát és a komollói erőd szabálytalan ötszögét, vagy pedig a berecki katonai téglabélyegek nagy tömegét, szemben a komollói erőd csupán egy, biztosan katonai

eredetű, téglabélyegével. A komollói ásatások nagyban tisztázták a „tábor" alaprajzát, de a publikáció végső következtetése nem hangsúlyozza eléggé, hogy itt nem római auxilia táboráról van szó, hanem fallal megerősített útállomásról (statio). Ebből az következik, hogy a határt (limes) védő táborok, őrtornyok még távol a medence közepétől a peremhegyekben keresendők, ahonnan egyre sokasodnak a római lelőhelyek a Székely Nemzeti Múzeum leltárában. Sz., fiatal kutatónk különös nagy érdeklődést árul el, ebben az első munkájában topográfiai kérdések iránt. Szebb feladatot nem tudunk elképzelni helyi kutatónak, mint a háromszéki medence római és az ezt megelőző dák települési viszonyainak tanulmányozása. Hosszas kutatások és bejárások kétségtelenül sokkal jobb állapotban levő tereptárgyakat fognak eredményezni, mint a komollói statio. A munkában ugyanis lépten-nyomon találkozunk olyan momentumokkal, amelyekkel a fiatal kutató nehezen tud megküzdeni. Ez egyáltalán nem az ő hibája, hanem a sok rombolás és illetéktelen turkálás, pusztítás a legfontosabb régészeti tények kihámozásában akadályozta. Így nem kapunk feleletet a korábbi égetéses temetkezés és a körfal viszonyára és adós marad a kapuk helyzetére vonatkozó adatokkal is. Nem tartjuk ugyanis valószínűnek, hogy a bástyákból szűk ajtónyílással jutottak volna be a falakkal bezárt térre. Mint kezdő kutatónak néhány ásatástechnikai dolgot még el kell sajátítania, ezekkel azután teljesen be fogja bizonyítani állításait. A kutatási készség és a pontosság azonban olyan nagy erényei, hogy azt hisszük, a megfelelő gyakorlat az erdélyi ásató régészek értékes kutatójává avatja, akinek kezében a háromszéki medence települési problémái rendre meg fognak oldódni.

Igen fontos része az ásatásoknál előkerült régészeti anyag részletes ismertetése (sajnos, a kevésbbé jól sikerült táblák nem támogatják ebben). Mégegyszer alá kell húznunk, hogy az ásatások éppen a bolygatások miatt nem adtak rétegeződést. Az ismertetett kerámia legnagyobb része provinciális római, egy praehistorikus jellegű csoport azonban kiválik, amely kétségtelenül rokon a dák kerámiával (a korábban ismertetett talpas táltöredéket, v. ö. V. Pârvan, Getica 1926, 588, Fig. 448, római fedőnek tartom). Ennek rétege azonban ismeretlen és könnyen lehetséges, hogy az alsó, a római foglalás előtti korból származó telep emlékanyaga. Éppen a rétegek hiánya a kerámia teljes analizálását teszi szükségessé és így várnunk kell még olyan telepre, ahol megfelelő stratigráfia vizsgálódásainkat támogatni fogja. Meg kell jegyeznem, hogy két azonos téglabélyeg feloldása nem fogadható el, mert amint a képről látszik, a karcolt betűk S E C, amely nem oldható fel mint C[ohors] E[tureorum] s[agittariorum].

Sz. jelentését a komollói ásatásokról, meginduló nagyobbszabású munka első életjeleként örömmel üdvözöljük. A Székely Nemzeti Múzeum nyugodtan bízhatja meg a fiatal kutatót a környék érdekes római problémáinak megoldásával. Már disszertációjában megtalálhatók azok a törekvések, amelyek a helyi kutatók között nagy érdemet jelentenek: törekvés a pontos ásatási megfigyelésekre és az eredmények lelkiismeretes közzétételére.

RADNÓTI ALADÁR.

DARVASY MIHÁLY: KÖZÉPKORI VÁROSAINK CÍMEREINEK EREDETE ÉS FEJLŐDÉSE. Budapest 1942, [Pallas ny.] 64 l., 6 t. 8°. — (Palaestra Calasanctiana 39.)

A heraldika, mint történelmi segédtudomány, sok probléma megoldásához hozzásegítette már a történészt. Ebből a szempontból a magyar irodalom is gazdag anyagot nyujt a kutatónak. A városi címerek eredetével és fejlődésével összefoglalóan azonban nálunk, sőt lehet mondani a külföldi irodalomban sem foglalkoztak. D. munkája e téren úttörő jellegű.

Az anyag feldolgozásánál a tárgyalási szempont lehetett a szerző főproblémája. D. nagyon helyesen ábrázolatuk szerint csoportosította a pecsétet, de ezeken belül megtartotta a kronológiai sorrendet is. Így legalább áttekinthetőséget nyujtott az óriási anyagban. Pecsétcsoportjai a következők: *a)* védőszentek, *b)* városképek, *c)* országcímerek, *d)* foglalkozásra utaló eszközök, *e)* beszélőcímerek és *f)* általános heraldikai jelek.

Természetesen képtelenség lett volna Magyarország összes városainak és helységeinek címerét felsorolni. A szerző úgyis feldolgozta az összes hozzáférhető eredeti és közzétett anyagot. Így általában valamennyi nagyobb városunk címerének történeti fejlődését megkapjuk D. munkájában. Nem jelentéktelen dolog ez. Ne feledjük, hogy mikor az „élő-heraldika" kora lejárt és a címer lassan művészileg összeállított és kitüntetésre szolgáló jelvénnyé vált, városaink egyre szélesebbkörű autonómiát kaptak, növekedett oklevéladó, illetve közjogi szerepük s egyszersmind címeres-pecséthasználatuk is. Egy-egy városunk címeres-pecsétjének sok évszázados multja van. Esztergom, Selmecbánya, Óbuda, Kolozsvár s mások pecsétjei a XIII—XIV. századból valók. Rendkívül érdekes a beszélő-pecsétek csoportja. Hogyan lett Kecskemét püspök pásztorbotos-pecsétjéből a mai ágaskodó kecskét ábrázoló címer? Rozsnyó három rózsaszálat ábrázoló címere a város német (Rosenau) nevére utal. Pécs ötkápolnás pecsétje is nyilván összefüggésben van a város latin nevével. És folytathatnánk még a felsorolást.

A Heraldikai Társulat egyik legutóbbi ülésén szót emeltek a magyar városi címerek helytelen ábrázolása miatt és hogy kontárok szólnak bele sokszor ezek megállapításába és szerkesztésébe. Remélhetőleg ez a helyzet rövidesen megszűnik és ezeknek meghatározásával a Heraldikai Társaságot fogják megbízni, mint az erre valóban egyedül hivatott szervet. D. munkája kitűnő útmutatást fog nyujtani mind a városoknak, mind a kutatóknak, a címerek megállapításánál és feldolgozásánál. Mert valóban a „magyar városok címereinek eredete és fejlődése mindig szorosan összefüggött Magyarország történetével s még ma is, mikor már más címerek csak a tradíció és a kegyelet emlékeztetői, városi címereink a közélet fontos és el nem hanyagolható tényezői." — D. munkája lelkiismeretességével, pontosságával, tudományos alaposságával minden dicséretet megérdemel. A munkát 35 városi pecsét szép fényképe egészíti ki.

Donászy Ferenc.

COSTĂCHESCU, M.: DOCUMENTELE MOLDOVENEŞTI DELA BOGDAN VOEVOD (1504—1517). Bucureşti 1940, XXIII, 559 l., 5 mell. 8°. — PANAITESCU, P. P.: DOCUMENŢELE ŢĂRII ROMÂNEŞTI I. DOCUMENTELE INTERNE (1369—1490). Bucureşti 1938, 401 l., 4 mell. 8°.

C. a szlávnyelvű román történeti forrásanyag egyik legkiválóbb — a most élők közt talán a legkiemelkedőbb — kutatója. Ismeretei különösen alkalmassá teszik arra, hogy a vajdaságok középkori oklevélanyagát, amelynek túlnyomó része tudvalevőleg szláv nyelven íródott, feltárja s folytassa I. Bogdan nagy művét, aki III. Nagy István moldvai vajda okleveleinek kiadásával megvetette egy „moldvai okmánytár" alapjait s egyben lefektette az elveket, amelyek szerint az ilyenfajta munkát végezni kell. C. Bogdan nyomain haladva, feltárta és közzétette a Nagy István korát megelőző moldvai okleveleket, majd a nagy vajda korából azokat, amelyeket Bogdan még nem ismert.[1] Kettőjük érdeme, hogy Moldva középkori történetének okleveles anyaga könnyen kezelhető, hozzáférhető kiadványokban áll a kutatók rendelkezésére. Munkáik minőségileg is messze állnak a román publikációkban megszokott átlag fölött; hitelesség elbírálása, adatszerű pontosság, jegyzetelés és tárgyi hűség szempontjából mintaképp használhatók.

P. szintén kitűnően ismeri a román történet forrásanyagát, s több tanulmányban végzett igen értékes forráskritikai munkát. Nevének igazi súlyát azonban nem annyira ezek, mint inkább egyéb művei adják, amelyek a mai román történettudomány vezéregyéniségei közé emelik. Az újabb irány híve, amely Const. C. Giurescuval az élén s a néhai N. Iorga szabadabb iskolájának követőivel szemben a tárgyhűséget, a forrásokhoz való ragaszkodást, az értelmezés szabatosságát hangsúlyozza.

[1] Costăchescu: Documentele moldoveneşti înainte de Stefan cel Mare I—II. (Iaşi) 1931—1932., és Documente moldoveneşti dela Stefan cel Mare (Iaşi) 1933.

A két kiadvány nagy értéket jelent, noha más-más szempontból. C. műve évtizedek óta folyó munkának betetőzése: megjelenése után már valóban elmondhatjuk, hogy ismerjük Moldva középkori oklevélanyagát. Az okleveleket kísérő gazdag jegyzetanyag külön említést érdemel: hely- vagy családtörténelmi kutató számára olykor egész monografiával felér. P. célja más: egyszerre akarja adni Havaselvéről azt, amit Moldváról két kitűnő szakember, Bogdan és C. jóformán egész életük eredményeként adtak. Havaselvi „Codex Diplomaticus"-t kíván közzétenni, s ezt a nagy munkát részben el is végzi. Természetesen nem oly részletekbe menő alapossággal, mint C.

C. anyaga tizenhárom év történetét öleli fel. Háborúkkal megszakított, nehéz időszak ez Moldva történetében, amikor az oklevéladásban olykor hosszabb szünetek álltak be. Ennek ellenére nyolcvannyolc oklevél áll rendelkezésére, csaknem a fele annak a mennyiségnek, amit P. Havaselvén tízannyi időből tudott összegyűjteni. Ez nemcsak Moldva fejlettebb írásbeliségének a jele, hanem elsősorban annak, hogy az oklevéladás mindkét vajdaságban későn, a XV. század második felében kapott lendületet s ekkorról, valamint a következő század elejéről jóval több anyagunk van, mint a megelőző, hosszabb időszakból. C. gyűjtése, amely a román Akadémia, a bucureşti-i, iaşi-i, chişinău-i Állami Levéltárak anyaga mellett több más, kisebb egységre is figyelemmel volt, teljesnek tekinthető, noha nincs kizárva, hogy ismeretlen helyről, valamelyik család vagy kolostor levelesládájából újabb adatok fognak napvilágra kerülni, ezek száma aligha lesz jelentős és nem valószínű, hogy a C. kiadványában közölt adatokat, a belőlük megalkotható történelmi képet számottevő mértékben megmásítsák. Ami tárgyi megoszlásukat illeti, a nyolcvannyolc közül huszonegy külső területekre, Erdéllyel, Lengyelországgal való kapcsolatokra vonatkozik, hatvanhét pedig belső ügyekről: főleg birtokadományokról s birtokokkal kapcsolatos jogügyletekről, vásárokról, megerősítésekről szól. A két csoportot C. a megelőző kiadványokban megszokott módon, különválasztva közli, előbb a belső, azután a külső vonatkozású okleveleket.

Közlési technikájában C. kialakult elveket követ. Sorszám, dátum, rövid regesta után következik az oklevél teljes szövege (szláv fogalmazású okleveleknél cirill betűkkel, s nyomástechnikailag lehetőleg az eredeti írástechnikai finomságainak megfelelően), majd a szlávnyelvű oklevelek után, amelyeknek elolvasása a román történészek tekintélyes részénél is nehézségekbe ütközik, azoknak teljes és lehetőség'g pontos román fordítása. Ezt követik a jegyzetek, amelyek bőségükkel minden más kiadványtól megkülönböztetik C. gyűjteséit. Részletes adatokat tartalmaznak az oklevél eredetijének lelőhelyére és állapotára, esetleges átirataira, fordításaira s azok tévedéseire, majd az oklevél általános jelentőségére s a benne szereplő hely- és személynevekre vonatkozólag. Egyik-másik fontosabb bojárcsaládnak teljes nemzedékrendjét, többet szereplő birtokaik egész történetét megtaláljuk itt, olyan kimerítő adatfelsorolással, ami a kutatónak évek munkáját takaríthatja meg. C. külön kiemeli, hogy az oklevelekben foglalt személyekre és helységekre vonatkozólag — amennyiben azok egyáltalán azonosíthatók voltak — minden ismert adatot összeállított. Kétségtelen, hogy ezzel meglehetősen túllépte a forráskőzlések megszokott kereteit, de az is bizonyos, hogy igen nagy szolgálatokat tett népe történetírásának, különösen pedig azoknak a kutatóknak, akik a hely- és családtörténettel, ezzel a két, Romániában eddig sajnálatosan elhanyagolt, de nélkülözhetetlen studiummal kívánnak foglalkozni.

Ami szövegközlési módját illeti, abban teljes pontosságra törekedett. Ez az oka, hogy a szlávnyelvű oklevelek rövidítéseit nem oldotta fel, ami már azért is helyes, mert a moldvai írásbeliség — mint kifejti — sokféle külső hatás alatt állott s ennek következtében ugyanannak a rövidítésnek több jelentése lehet, feloldása tehát félreértésekre adna alkalmat. Ilyenformán a szlávbetűs szövegközlések egészen híven követik az eredetit, kivéve az olyan helyesírási és hangsúlyozási jeleket, amelyek csak az egykorúak számára bírtak jelentőséggel, mára már értelmüket vesztették; ezeket C. egyszerűen elhagyta, a punctuatiot pedig modernizálta, amivel kétségkívül csökkentette művének filológiai jellegű kérdésekben való használhatóságát, azonban közléstechnikai szempontból csaknem áthidalhatatlannak látszó nehézségeket sikerült lebírnia.

Lehetőleg eredeti alapján dolgozott — ritka érdemként kell ezt megemlítenünk, minthogy a román oklevélkiadványok túlnyomó többségénél más a helyzet —, de teljesség kedvéért azokat az okleveleket is felvette gyüjteményébe, amelyek csak regesta vagy suret (régi fordítás) formájában álltak rendelkezésére.

Noha műve mind közlés, mind jegyzetelés tekintetében messze fölötte áll a román forráskiadványok átlagának, hibáktól nem egészen mentes; akad benne néhány elírás, amely joggal bántja a szemet. Szerinte például Bogdan vajdának 1512. márc. 25-én Bahluiu-ban (az eredeti szerint „ex oppido Bahlovie") kelt oklevele Hârlău-ban adatott ki (499. l.), 1510. szept. 26-án az erdélyi szászokhoz („parcium transsilvanarum Saxonibus") írott levele a szebenieknek szólt (497. l.) stb. Az 1510. évi lengyel-moldvai béketárgyalásokat irányító magyar kiküldöttek nevét „Ujvalt Corlătesc", ill. „Bilai Bârlibaşa" formában közli (461. l.), ami mindenképen téves, mivel az eredetiben a két név „pana Uźvalta Korlat*skogo*", ill. „pana Bilai Brălibaşa" alakban szerepel. Egyébként sincs oka a nevek elrománosítására, hiszen magyar kiküldöttekről van szó s nyilvánvaló, hogy nevüket csak a szláv írnok csavarta ki, úgy, amint az ő fülének jobban megfelelt. Hogy eredetiben hogy hangzott, azt C. nagyon könnyen megállapíthatta volna, ha megnézi azt a gyüjteményében mindössze pár lappal előbb található (453. l.) levelet, amelyet a magyar király követei: *Oswaldus de Korlathkew* és *Barnabas Belay* 1509. dec. 12-én Suceavából, a moldvai fővárosból írtak Beszterce városának, egy üzenetüknek az erdélyi vajdához való eljuttatását szorgalmazván. Ennek s az előbb említett oklevélnek egybevetéséből kétséget kizáróan kiviláglik, hogy a király küldöttei Korlátkövi Osvát tatai várnagy és Bélay Barnabás szörényi bán: magyar urak voltak.

P. havaselvi „Codex Diplomaticus"-ában, mint a kiadványát bevezető és befejező magyarázó részekből kitűnik, a havaselvi vajdaság belső vonatkozású okleveles anyaga kap helyet az 1369—1508. évek közt. Az első, 1938-ban megjelent kötet tartalmazza az 1369—1490. évek anyagát, a második, amelyről a könyvforgalomban is súlyos nyomokat hagyó háborús nehézségek miatt nem állt módunkban megállapítani, hogy megjelent-e, vagy mint annyi más, értékes kezdeményezés, befejezetlenül maradt, az 1491—1508. évek anyagát s a két kötet mutatóját foglalja magában.

A kötet bevezető tanulmánya rövid áttekintést ad a havaselvi oklevélközlés fejlődéséről, amiből, mint látszik, elsősorban idegenek: az orosz Venelin, a bulgár Miletić és Agura vették ki részüket, természetesen nem annyira a román történettudomány szempontjainak, mint főképen a maguk egyéni érdeklődésének megfelelően. Román részen a rendszeres munkát Hasdeu közlései indították el, amelyeknek sok módszeres hibájuk mellett megvolt az az érdemük, hogy már román fordítást is adtak. P. felhasználta az előző közléseket, de állítólag mindegyiket ellenőrizte, amellett több kiadatlan oklevelet is közölt. Tárgyához, a belső vonatkozású oklevelek közé sorolta nemcsak azokat az okleveleket, amelyek a havaselvi vajdaság szűkebben értett területét illetik, hanem azokat is, amelyek az erdélyi Fogaras megye területére vonatkoznak abban az időben, amikor az hűbérként a vajdák birtokában volt, valamint a magyar uralkodóknak havaselvi belügyeket érintő kiadványait. Ilyenformán százhetvenkilenc oklevelet sikerült összegyüjtenie, amelyeknek több mint a fele már régebben megjelent nyomtatásban, tekintélyes része azonban csak most vált ismertté. P. átkutatta a bucureşti-i állami levéltár s a román akadémia anyagát, s ezek mellett néhány magángyüjteményt is, úgyhogy anyaga, bár teljességre nem tarthat számot, a remélhető anyag javarészét felöleli. Egy kötetben összegyüjteni az első román állam belső történetének legfontosabb forrásait, olyan munka, amelynek jelentőségét a szerző jogos büszkeséggel mondja kétségbevonhatatlannak mind a román, mind az egyetemes délkeleteurópai történetkutatás szempontjából.

Egyébként is elismerést érdemel a tudás és hozzáértés, amivel P. nehéz és nagyszabású munkáját elvégezte. A kiadás technikájában, valamint a szláv szövegek román fordításában sok olyan finomság mutatkozik, ami ezt a könyvet előnyösen különbözteti meg a román kiadványoknál megszokott átlagtól. Ilyen például az, hogy Havaselve hivatalos szláv nevét (Ungrovlachia) P. a

román fordításokban is az eredeti szövegnek megfelelő formában közli, s nem helyettesíti úgy, mint előzőleg a legjobb, legnagyobb pontosságra törekvő kiadványok is megtették, a késői s ezért szöveghű közlésekben nem használható Țara Românească kifejezéssel. Jegyzetanyagát helykímélés céljából egészen szűkre szabta. A történelmi földrajz és a genealógia körébe tartozó utalásokat, amelyek C. kiadványaiban oly nagy szerepet játszanak, teljesen elhagyta, azzal az indokolással, hogy ezek külön tanulmányok keretébe tartozván, a forrásközlő célkitűzéseit messze túllépik. Ebben igaza van; azonban kétségtelen, hogy egy-két magyarázó jegyzet ebben az irányban sem ártott volna. Még nagyobb kár, hogy diplomatikai leírást sem ad a közölt oklevelekről: nagy kérdés, mikor jut megint valamelyik kutató olyan helyzetbe, hogy mindazokat az okleveleket megvizsgálhassa, amelyek most az ő kezén megfordultak. A diplomatikai, írástörténeti és szfragisztikai fejtegetések szintén nem tartoznak a forrásközlő szűkebben értett mesterségéhez, de legalább olyan keretben, aminőt I. Bogdan adott brassói oklevélközlésének bevezetésében, nagyot emeltek volna P. munkájának amúgy is vitathatatlan értékén. Így a jegyzetek erősen lerövidülnek; voltaképen csak az oklevél eredetijének lelőhelyére, anyagára, állapotára, s a megelőző kiadások, illetve fordítások egyszerű, értékelés nélküli felsorolására korlátozódnak. Ehhez járul néha egy-egy egészen rövid megjegyzés a hitelesség, vagy a dátumtalan okleveleknél az időbeli elhelyezés kérdéséhez.

Ezt a hiányosságot, ami végeredményben nem is hiány, hiszen jól átgondolt közlési terv járuléka, lehet sajnálni, de kárhoztatni nem. Nagyobb baj, hogy a pongyolaságok ebből a műből sem hiányoznak. Mindjárt az első oklevél, I. Vladislav vajdának 1369. november 25-én kelt rendelete országa katolikusaihoz helytelen, modern elveknek meg nem felelő ae-s átiratban szerepel; a végére illesztett jegyzetekben azt olvassuk, hogy a „civibus, populis, hospitibus" kifejezést „boierilor, poporului, şerbilor" formában kell fordítani, ami egészen téves. Sajtóhiba is akad, bár közel sem annyi, mint más román kiadványokban. Nem sokat jelent, de kellemetlen, ha „consecrandis" helyett „consecțandis"-t olvasunk.

ELEKES LAJOS.

GYÖRFFY GYÖRGY: A CODEX CUMANICUS KELETKEZÉSÉNEK KÉRDÉSÉHEZ. Budapest 1942, Athenaeum ny., 24 l. 2 t. — (Klny. a Magyar Történettudományi Intézet Évkönyvéből.)

A Codex Cumanicus, a kun nép legfontosabb nyelvi emléke az utóbbi időben K. Grönbech két publikációja révén megint az érdeklődés középpontjába került. Az egyik: Codex Cumanicus, in Facsimile herausgegeben mit einer Einleitung von K. Grönbech, Kopenhagen, 1936. A másik: Komanisches Wörterbuch, türkischer Wortindex zum Codex Cumanicus, Kopenhagen, 1942. E két mű méltó folytatása annak a kutató munkának, amit a Codex Cumanicus problémáival kapcsolatban Rasovskij, Bang, Emilio Teza és nem utolsó sorban gr. Kuun Géza végeztek. Gy. tehát aktuális kérdéshez szólt hozzá. Munkája elsősorban a kódex leírásának szempontjából fontos, miután a szerzőnek volt alkalma a kódexet eredetiben tanulmányozni. Új megállapításainak lényege ez: a kódex második része nem az 55. lapnál kezdődik, hanem a ma is meglevő rongált 60.-nál. A szókönyvben levő arab és kun hónapnevek megfelelése, valamint a kézirat vízjegyei alapján szellemesen megfejti a kéziraton olvasható évszámot. Fejtegetéseiből kiderül, hogy a szókönyv anyagát 1294—95-ben jegyezték fel olasz telepesek céljaira, feltehetőleg Krimben, Solchat városában. Ma ismert datált és bevezetéssel ellátott alakjában 1303-ban írták le s erről az első lejegyzésről a század 30-as éveiben készítették a kódexből ismert másolatot. A szókönyv latin anyagát fokozatosan gyüjtötték, a perzsa és kun anyag azonban egy tolmács diktálása után készült. A tolmács hiányos nyelvtudása magyarázza meg, hogy a perzsa és kun rovatba néha ugyanaz a szó került. (Az erre felhozott példák között van a Terzoro[r]ius — Cura — Çura megfelelés is. A szerző szerint a Çura török szó, amelyről a perzsában nincs tudomá-

sunk. V. ö. ezzel szemben Gombocz: Magyar Nyelv, XX, 24 és Rásonyi Nagy: Forschungsarb, d. Mitgl. der ung. Inst. und des Coll. Hung. in Berlin, 1927, 85, ahol utalás történik a Cod. Cum.-ra is.) A második részt a latinról kunra fordított egyházi szövegeket, a helyesírásból és a vízjegyekből megállapíthatólag német franciskánusok írták 1340 körül. A két rész egyesítését a század közepe körül végezték el német szerzetesek, akik az üres helyeket glosszákkal, szójegyzékkel, kun találós kérdésekkel és nyelvtani megjegyzésekkel töltötték ki. Ismét más kéztől, valószínűleg olasz kereskedőktől származnak a kun-perzsa glosszák. A kódex valószínűleg velencei olasz kereskedők útján jutott Velencébe, a XIV. század második, vagy a XV. század első felében. — Gy. tanulmányának főértéke az, hogy autopszián alapul. Szempontjai újszerűek, fejtegetései szellemesek. Új megállapításaiból bizonyára sok maradandó lesz.

Czeglédy Károly (Cegléd).

FOLYÓIRATSZEMLE

E rovat célja: lehető gyors tájékoztatást adni a folyóiratokban elszórtan megjelenő magyar történelmi vonatkozású tanulmányokról és cikkekről. Jelen áttekintés nagyjából a mult év utolsó hónapjának s folyó év első hónapjának anyagát foglalja össze. A címek előtt levő számok a *folyóirat évfolyamára* és *füzetszámára* utalnak; a címek után állók pedig a *paginákra*. Azokkal a cikkekkel, melyek tudományos szempontból különös figyelmet érdemelnek, ismertetési rovatunkban majd külön is foglalkozunk.

Athenaeum

1943. 3—4. Joó Tibor: A történetfilozófia. (A Magyar Filozófiai Társaság vitája 1943. április 6-án.) p. 303—311. Hozzászólások: Madzsar Imre. p. 311—314. Ervin Gábor. p. 314—317. Mátrai László. p. 317—320. Marosi Máday István. p. 317—321. Báró Brandenstein Béla. p. 321—322.

Budai Krónika

1943. 42. Primor: A magyar hadviselés multja a történelem tükrében. p. 1—43. Mátyás Király budai zenekara. p. 1—44. — Seenger Ervin: A kútvölgyi Segítő Szűz Mária kápolna. (XVIII. sz.) p. 3.
1944. 1. Hadriánus császár idejében épült magánházat tártak fel Aquincum mellett. p. 1—3. vitéz ákosfalvi Szilágyi László előadása: A székelység származása. p. 2—4. Hová tüntek Szent Margit hamvai? p. 1. — Fejes György: Régi budai művészek sírkövei. p. 2.

Budapesti Szemle

1943. 793. Kornis Gyula: Nemzeti szellem és világkultúra. p. 321—337. — Papp Viktor: A Szózat százéves zenéje. (Emlékezés Egressy Bénire.). p. 338—348. — Lukács György: A nemzetiségi kérdés Magyarországon. (Előbbi közlemény a 792. sz.-ban.) p. 349—359.
1944. 794. Voinovich Géza: Munkácsy mint psychologus. p. 32—41.

Cél

1943. 12. Szilády Zoltán: Őstörténetünk válsága. p. 194—200.
1944. 1. Hajnóczy Sándor: A finn-ugorok őstörténete. p. 8—11.

Corvina

1943. 12. Fehér, Mattia: I domenicani di Cassovia e l'Italia del Quattrocento. II. p. 589—609. 2 t. — Alföldi, Andrea jun.: La crisi del problema agrario romano nel periodo della tarda repubblica. (Riflessioni sul recente volume di Eugenio Tomasz.) p. 621—628.
1944. 1. Mosca, Rodolfo: La missione Tacoli. (1919.) p. 5—19. — Pásztory-Alcsuti, Caterina: Michele Ungaro. p. 20—35. 3 t. — Tóth Ladislao: Il tentativo di pace del Pontefice nel 1917. p. 36—45. — Balogh Giuseppe: „. . . unius linguae uniusque moris regnum imbecille et fragile est." Riflessioni sugli Ammonimenti di Santo Stefano, primo re d'Ungheria. p. 46—54.

Danubian Review

1944. 8. Szász, Zsombor de: King Ferdinand of Rumania. p. 1—9. — Fritz, Ladislas de: Twenty-fifth anniversary of Gyulafehérvár resolutions. p. 18—24.

Debreceni Protestáns Lap

1944. 5. Tóth Dezső: Ötvenéves a reverzális-törvény. p. 36—37.

Debreceni Szemle

1943. 12. Wünscher Frigyes: A szövetkezetek jelentősége gróf Tisza István agrárpolitikai törekvéseiben. p. 265—279.

Délvidéki Szemle

1943. 12. Muhi János: Magyar falu a megszállás alatt. p. 534—537.
1944. 1. Csajkás Bodog: A régi szegedi ispitály. p. 14—16. Vincze Sándor: Szeged gazdaságpolitikája a XVIII. század első felében. p. 31—37.

Donaueuropa

1943. 12. Massalsky, Nikolaus Fürst: Ungarn und Russland im Wandel der Jahrhunderte. p. 858—867. — Medriczky, Andor: Der Weg des türkischen Volkes vom Weltreich zum Nationalstaat. p. 868—876. — Váczy, Péter v.: Die Urbulgaren auf dem Balkan. p. 885—890. — Reychman, Johann: Die Nationalitätenprobleme des Donauraums im Blickfeld eines polnischen Schriftstellers. p. 891—894.
1944. 1. Horváth, Eugen: Die Balkanpolitik Kaiser Josefs II. p. 16—22. — Miatew, Peter: Bulgarische Freiheitsbewegungen. p. 23—31. — Štedimlíja, S. M.: Das Schicksal Albaniens. p. 32—40. — Krebs, Gerhard: Die Pressburger Schlossruine — ein Wahrzeichen des Donauraums. p. 44—49.

Dunántúli Szemle

1943. 7—8. Tompa Ferenc: Báró Miske Kálmán. (Nekrolog). p. 257—261. — Mozsolics Amália: Báró Miske Kálmán irodalmi munkássága. p. 262—263. — Patay Pál: Tallózások Vas megye őskorából. p. 265—272. 5 kép. — Barcza Leander: A kőszegi Kelcz-Adelffyanum konvertitaárvaház története. A III. rész (1778—1930.) folytatása. p. 273—279. — Lázár Jenő: A sághegyi őskori telep bronzművessége. p. 280—287. 4 t. — Fleissig József: A magyarkeresztesi lelet. p. 288—296. 5 ábra. — Bogyay Tamás: A jáki apátsági templom és Szent Jakab-kápolna. p. 302—314. 8 kép. — Nemeskéri János: Árpádkori magyar néptörténeti ásatás Sorokpolányban. (Előzetes beszámoló.) p. 316—319.

Egyetemes Philologiai Közlöny

1943. 3. Balogh József: „Ratio" és „mos". A római jog megújulásának nyomai a szentistváni Intelmekben. p. 273—336.

Egyházi Lapok

1943. 12. Meszlényi Antal: Magyar misszionk a Balkánon. p. 334—336.
1944. 1. Mészáros János: Huszonöt év előtt alakultak a budapesti egyházközségek. p. 3—7.

Egyháztörténet

1943. 3. SZIMONIDESZ LAJOS: Kassa és környéke vallásos helyzete az 1550-es években. p. 161—188. — ESZE TAMÁS: Kabai Márton. p. 189—203. — KLEIN GÁSPÁR: Az államtanács állásfoglalása a protestánsok külföldi iskoláztatásával szemben. p. 204—225. — HEREPEI JÁNOS: Csanaki Máté, a kolozsvári református iskola igazgatója. p. 226—228. — BÁN IMRE: Otrokocsi Fóris Ferenc házassági tragédiája. p. 229—232. — GULYÁS JÓZSEF (közli): A sárospataki főiskola diákjai. II. p. 233—240. — HARSÁNYI ANDRÁS: A beregi református egyházmegye levéltára. p. 241—261. — TÓTH DEZSŐ: A hevesnagykunsági református egyházmegye levéltára. p. 262—270.

Építészet

1943. 4. LUX GÉZA: Középkori várkápolnáink. p. 123—126. 4 kép.

Erdélyi Helikon

1943. 12. BÍRÓ BÉLA: Régi erdélyi művészek. Szathmáry Pap Károly. (1812—1887.) p. 699—706.

1944. 1. FARAGÓ JÓZSEF (közlése): Ürmösy Sándor Bukarestben. p. 45—48.

Erdélyi Múzeum

1943. 3—4. HEREPEI JÁNOS: Scholabeli állapotok Apáczai Kolozsvárra jövetele előtt. p. 345—370. 1 t. — LÁSZLÓ GYULA: Erdély településtörténetének vázlata Szent István koráig. p. 371—390. — Veress Endre: Báthory István kapcsolata Besztercével. p. 406—415. — FERENCZI ISTVÁN: Csíkkarcfalvi régiségek. p. 416—427. — ifj. CSEMEGI JÓZSEF: Egy Szamosujvár-környéki fa Krisztusszobor-töredék. p. 476—477. 1 t. — V. M.: Beszterce egy újabban felfedezett városképe. p. 477—478. 1 t. — HEREPEI JÁNOS: Újabb adatok az 1711. év előtti egyleveles nyomtatványokhoz. p. 480—481. — HEREPEI JÁNOS: Abrugyi György kolozsvári könyvkötő. p. 481—483. — PATAKI JÓZSEF (közli): Egy XVIII. századi rendelet a kolozsvári fürdőzésről. p. 487—488. — SZTA: Érdmindszent település történetéhez. p. 538—540. — VITA ZSIGMOND (közli): Kőrösi Csoma Sándor levelei Csorja Ferenchez. p. 541—546.

Ethnographia — Népélet

1943. 3—4. HIRSCHBERG WALTER: Ázsiai hatások a keletafrikai partvidék műveltségében. p. 217—224.

Forrás

1943. 12. CSERY-CLAUSER MIHÁLY: Marosszék. p. 365—369.

1944. 1. KOPPÁNY ISTVÁN: Deák Ferenc és az 1843-iki országgyűlés. Emlékezés „a haza bölcse" születésének 140. évfordulójára. p. 53—56. — PÁVEL ÁGOSTON: Az 1900 éves Szombathely. p. 124—127.

Forum

1943. 12. PÉCHY-HORVÁTH REZSŐ: Eltűnő régi árnyak nyomában. Ujházy Pál sírja egy veronai templomban. (XVIII. század.) p. 223—224.

Földrajzi Közlemények

1943. 3. vitéz TEMESY GYŐZŐ: Temes megye térképe a Hunyadiak korában. p. 186—192. 1 t.

Gazdasági Jog

1943. 10. LUKINICH IMRE: A munka a történelem tükrében. p. 577—580.

Hajnalodik

1943. 12. SÉDY-LENGYEL REZSŐ: Abony népesedési viszonyai a multban és jelenben. p. 355—366.
1944. 1. BÁLINT SÁNDOR: A szegedvidéki néprajzi kutatás eredményei és feladatai. p. 8—13.

Hitel

1943. 12. HUNGARUS VIATOR: Spanyolország és Erdély. p. 716—722. — GUOTH KÁLMÁN: A nem-magyar népelemek helyzete középkori társadalmunkban. p. 723—735. — LAKATOS ISTVÁN: Liszt Ferenc Erdélyben. p. 737—750.
1944. 1. IFJ. TAKÁCSY MIKLÓS: Külföldi könyvek a románokról. p. 6—19. — CSIZMADIA ANDOR: A mi alkotmányunk. p. 20—28. — ENTZ GÉZA: Erdélyi kastélyok. p. 51—55.

Irodalomtörténet

1943. 4. M. CSÁSZÁR EDIT: Egy színházi újság története. (Színházi Látcső 1863—64.) p. 187—192.

Jelenkor

1943. 24. VÉRTES ISTVÁN: Deák Ferenc. p. 6—7. — (P. F.): Ferenc József az utókor szemével. p. 7. — HERMANN EGYED: Fraknói Vilmos. p. 8—9.
1944. 1. GOGOLÁK LAJOS: Angyal Dávid. p. 9.

Kalangya

1944. 1. A Délvidék 100 év előtt. Gróf Széchenyi István és gróf Waldstein János naplójában. p. 1—7. — MUHI JÁNOS: Topolya utolsó földesura. p. 8—11. — PALÓCZI EDGÁR: Bajsai Vojnits József. p. 18—20. — GARAY BÉLA: Déryné Széppataky Róza. Születésének 150. évfordulójára. p. 35—36.

Kárpátmedence

1943. 12. BÁRDOSSY LÁSZLÓ: Magyar politika a mohácsi vész után. p. 741—744. — PILÁTHY GYÖRGY: Asszimiláció, disszimiláció. p. 758—771.
1944. 1. PILÁTHY GYÖRGY: Magyarság és magyar zene. p. 31—39.

Katolikus Szemle

1943. WAGNER JÓZSEF: Az ókori kereszténység zenei élete. p. 360—367.
1944. 1. NÁDASY ALFONZ: X. Pius pápa egyházzenei törvénykönyve. p. 4—9.

Keresztyén Magvető

1943. 6. P. SZENTMÁRTONI KÁLMÁN: Berde Mózsa. (Történelmi arckép.) p. 216—232. — ZOVÁNYI JENŐ: Volt-e része Socius Faustusnak a Dávid elleni hamis vádban? p. 233—235. — Berde Mózsa a negy székely. Az Egyházi Főtanács 1943. márc 28-i közebédjén a Berde-serleggel elmondott megemlékezés. Tartotta: GELEI JÓZSEF. p. 243—247.

Kisebbségi Körlevél

1944. 1. FLACHBARTH ERNŐ: A bécsi német—román jegyzőkönyv. p. 3—26.

Kolozsvári Szemle

1943. 4. KEÖPECZI SEBESTYÉN JÓZSEF: Kolozsvár szabad kir. város címere. p. 263—275. — PATAKI JENŐ: A régi tanácsház és főbírók. p. 276—285. — HOROSZ BÉLA: Kolozsvár, az ország második sajtóvárosa. p. 286—291. KATONA LAJOS: Kolozsvár területe és népessége. p. 292—296. — SZOPOS SÁNDOR: Művészeti felfogások és az erdélyi művészet útja. p. 297—313. — JANCSÓ ELEMÉR: Adatok a kolozsvári színház történetéhez. p. 342—358.

Közgazdasági Szemle

1943. 11—12. BERLÁSZ JENŐ: A magyar gazdaság- és társadalomtörténetírás kialakulása. p. 1076—1096.

Külügyi Szemle

1944. 1. DEÁK JÓZSEF: A szovjet-orosz külpolitika útja 1920-tól. p. 19—25. — VILLANI LAJOS: Olasz nagyhatalmi törekvések. p. 26—31. — NÁNAY BÉLA: Magyar terv az európai békéről — száz évvel ezelőtt. Gróf Dessewffy Marcel, az első magyar béketervelő. p. 31—36.

Litteraria Hungarica

1943. 1—2. ERVIN, G.: Ergebnisse und Zielsetzungen der ungarischen Geschichtsphilosophie. p. 5—13. — FÉLEGYHÁZY, J.: Querschnitt der ungarischen katholischen kirchengeschichtschreibung (1936—1942). p. 110—126. — MOLLAY, K.: Geschichte des Deutschtums in Ungarn. p. 127—138. — SZEBENYI, E.: Die Gestaltung des ungarischen Rechts in den zwanzig Jahren nach dem Friedensvertrag von Trianon. p. 138—149.

Magyar Családtörténeti Szemle

1943. 12. FÖGLEIN ANTAL: A Szeöts másképp Káthi, utóbb Szűcs család. p. 267—270. — LENGYEL ALFRÉD: Címeres nemeslevelek Győr és Moson vármegye levéltárában. (IV. közl.) p. 270—272. 1 t. — báró NYÁRY PÁL: Zeige vagy vadkecske van-e a Kubinyi címerben? p. 273. — MOLNÁR JÓZSEF: Adalékok Móricz Pál hajdúsági író családjának történetéhez. p. 274—281. — PETRICHEVICH HORVÁTH EMIL: Régi magyar végrendeletek. (VI. közl.) p. 281—283. — IVÁNYI BÉLA (közli): Címeres és egyéb pecsétek a keszthelyi hercegi levéltár tolnai részében. (VII. bef. közl.) p. 283—288.

1944. 1. BAÁN KÁLMÁN: A korláti Dienes-család. p. 2—8. — LENGYEL ALFRÉD: Címeres nemeslevelek Győr és Moson vármegye levéltárában. (V. közl.) p. 8—10. 1 t. — báró NYÁRY PÁL: Zöld szín a magyar heraldikában. p. 10—15. — MOLNÁR JÓZSEF: Jobbágy felszabadítás 1669-ben. p. 15—16. — PETRICHEVICH HORVÁTH EMIL: Régi magyar végrendeletek. (VII. közl.) p. 17—21. — hatolykai PÓTSA JÁNOS (közli): A kilyéni Székely-család egy ismeretlen ága. p. 21—23.

Magyar Építőművészet

1943. 12. SZABADY BÉLA: Győr szab. kir. város fejlődésének rövid története p. 276—281. 7 kép. — CSÁNYI KÁROLY: Győr műemlékei. p. 284—289. 15 kép. — JENEY FERENC: A régi győri kályhásipar és Magner Károly (XVII. század.) p. 290—291. 4 kép.

Magyar Könyvszemle

1943. 4. MIJATEV PÉTER: A bolgár könyvészet 1890-től napjainkig. p. 333—346. — BERKOVITS ILONA: Kolostori kódexfestészetünk a XIV. század-

ban. p. 347—362. 3 t. — SZIMONIDESZ LAJOS: Kermann Dániel ev. püspök lelkészavatást tanusító űrlapjai és más prot. papi diplomák. p. 363—367. — SASHEGYI OSZKÁR: I. Ferenc nyomdapolitikája. p. 368—382. — MORLIN ADORJÁN: A magyarnyelvű élclapok első évtizedei. 1858—1867. p. 383—406. 1 t. — SZENTKUTHY PÁL: A Fővárosi Könyvtár Szűry-gyüjteménye. p. 407—412. — DEZSÉNYI BÉLA: A magyar hírlap útja kiadó és közönség között a XIX. század első felében. p. 413—428. — KELÉNYI B. OTTÓ: Kaym Orbán budai könyvesháza. p. 429—430. — HUBAY ILONA: Molnár Gergely Grammatikája, Károli Péter Poétikája és Szilvás-Ujvalvi Imre Admonitiones-e. p. 430—433. — TRÓCSÁNYI ZOLTÁN: A szépirodalom üldözése. (XVIII. század.) p. 433—435.

Magyar Kultúra

1944. 1. VÁROSI ISTVÁN: Az ismeretlen királyleány. (Szent Margit.) p. 3—5. — FIALA ENDRE: Magyar-szerb barátkozások és küzdelmek. p. 8—10.

Magyar Külpolitika

1944. 1. LUKÁCS GYÖRGY: Kossuth és a dunai konfederáció. p. 2—3. — KERTÉSZ JÁNOS: Az orosz-lengyel kérdés multja. (Befejező közlemény.) p. 7.

Magyar Nyelv

1943. 5. ECKHARDT SÁNDOR: Révay Péter a magyar őshazáról. p. 341—344.

Magyar Szemle

1943. XLV. k. 6. KADA BARNABÁS: Transnistria. p. 296—302.

Magyar Zenei Szemle

1943. 12. KOCH LAJOS: Kacsoh Pongrác zenepedagógiai működése. (70. születésnapjára.) p. 286—296.

1944. 1. ISOZ KÁLMÁN: Erkel Ferenc „Bátori Mária"-ja.) p. 1—11. — LESTYÁN SÁNDOR: Liszt-vonatkozások Reményi Ede ismeretlen leveleiben. p. 11—18.

Magyarságtudomány

1943. 3—4. SZEKFŰ GYULA: Az erdélyi szász történetírás. II. p. 325—373. — KODÁLY ZOLTÁN: Magyar zenei folklore 110 év előtt. Mindszenty Dániel és Udvardy János. p. 374—399. — KOSÁRY DOMOKOS: Kossuth fogsága. II. p. 400—430. 1 t. — GOGOLÁK LAJOS: Mocsáry Lajos és a nemzetiségi kérdés. II. p. 431—456. — KISS LAJOS: Kemecse. II. p. 457—475. — HUSZÁR LAJOS: Magyar nyomok a külföld pénzverésében. p. 518—538. — BIERBAUER VIRGIL: A magyar építőformákról. p. 539—557.

Nouvelle Revue de Hongrie

1943. Déc. ZICHY PALLAVICINI, EDINA: Grande dame hongroise de Vienne. Thérèse Pulszky Walter. p. 453—469. — DIVÉKY ADRIEN: La Hongrie et la Pologne au moyen âge. Les Arpad et les Piast. p. 470—476. — GANGEL JUDITH: Les tabernacles gothiques de Hongrie. p. 489—494. 3 t. — NAGY TIBURCE: Un cité antique de la Pannonie. Sopianae (Pécs). p. 495—503. 2 t.

Numizmatikai Közlöny

1943. H. L.: Jeszenszky Géza. 1857—1942. (Nekrolog.) Jeszenszky Géza irodalmi munkássága. p. 3—5. 1 kép. — ALFÖLDI ANDRÁS: A régi pénzek

tanúvallomása a honfoglalás előtti Magyarország történetéről. p. 14—25. — Esze Tamás: Adatok a nagybányai pénzverőház személyzetéről. p. 26—32. — Kelényi B. Ottó: Hamis francia tallér forgalombahozatala Pesten 1800-ban. p. 33—38. — Szentgáli Károly: A magyar királyság hetedik centenáriumának érmei. p. 39—46, t. II. — Procopius Béla: Berán Lajos élete és művészete. p. 47—49. 1 kép, t. III—VII. — Jancsó Elemér: Aranka György tevékenysége a régi pénzek gyüjtése terén. p. 50—56. — Leszik Andor: Római pénzleletek Miskolcon és Borsod megyében. p. 57. — Leszik Andor: A régi Muhi város romjainál kiásott éremleletek. p. 57—58. — Éles Géza: II. Rákóczi Ferenc kiadatlan négypolturás rézpénze. p. 58—60. 1 kép. — Esze Tamás: II. Rákóczi Ferenc ólompénze. p. 60—62. — Huszár Lajos: Temesvár visszavételére készült érem metszet-mintaképe. p. 62—63. 5 kép. — L. A.: Iskolai signum 1832. évből. p. 64. 2 kép. — Faludi Géza: Adatok a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Vándorgyűlései érmeinek történetéhez. p. 64—66. 2 kép. — Entz Géza: Mennyiért vette meg I. Lipót Draskovich Miklós éremgyüjteményét? p. 66. — Az Országos Magyar Történeti Múzeum Éremtára jelentősebb új szerzeményei 1942-ben. — H. L.: Éremleletek, melyek az Országos Magyar Történeti Múzeum Éremtárában kerültek feldolgozás alá. p. 68—70. — L. A.: Egyéb éremleletek. p. 70.

Pásztortűz

1943. 12. Gál István: Magyarország és az Északamerikai Egyesült Államok. p. 544—520. — Nyiredi István: A régi Nagybánya emlékeiből. p. 558—563. — Jancsó Elemér (közli): Magyar katonalevelek a francia forradalom idejéből. Aranka Ferenc két levele Aranka Györgyhöz 1793-ból. (Második közlemény.) p. 564—567.

Rassegna d'Ungheria

1944. 1. Pásztor, Ludovico: Guglielmo Fraknói e gli archivi italiani. p. 3—8.

Revue d'Histoire Comparée

1943. 3—4. Szabó, É.: L'assimilation ethnique dans le bassin des Carpathes. p. 279—330. — Baumgarten, S.: Bohême, Hongrie, Pologne. Pièces sur l'échiquier du roi. p. 331—351. — Benda, C.: Relations politiques entre la principauté transylvaine, la Moldavie et la Valachie. p. 352—400. — Szekfű, J.: L'historiographie des Saxons de Transylvanie. p. 401—437. — Gogolák, L.: La conception historique tchèque, p. 438—468. — Makkai, L.: L'historiographie roumaine dans les dernières dizaines d'années. p. 469—504. — Gábriel, A.: Alexandre de Hongrie, maître régent à l'Université de Paris (vers 1300). p. 505—514. — Projet de Kossuth concernant la confédération danubienne, p. 515—540. — Bibliographie de l'Europa Carpathique. Publications historiques de l'année. p. 1—96.

Das Schaffende Ungarn

1943. 12. Glanz-Eicha, Baronin *Margarethe:* Alt- und Neu-Herend. p. 7.
1944. 1. Romhányi, Gyula: Alte ungarische Wohnungen. p. 7—8.

Soproni Szemle

1943. 4. Németh Sámuel: Serpilius János, Sopron városbírája és országgyűlési követe 1681-ben. p. 271—277. 1 kép. — tóth-lipcsei Fabricius Endre: Milyennek látta Sopron városát egy huszárkapitány 1847-ben? p. 278—279. — Storno Miksa: A fertőbozi „Gloriett". p. 280—282. (Melléklet): Zadjeli Slachta Etelka soproni naplója 1838—1842. Sajtó alá rendezte és jegyzetekkel ellátta: Csatkai Endre. 155 p.

Sorsunk

1943. 12. Szabó István: Nemzetszemlélet és magyarságtudat. (3. közl.) p. 891—895. — Zsolt Zsigmond: Egy baranyai járás magyarsága. p. 911—926. 1 t.
1944. 1. Szabó István: Nemzetszemlélet és magyarságtudat. (4. közl.) p. 34—42.

Szellem és Élet

1943. 3—4. Jancsó Elemér: Adalékok a magyar filozófia történetéhez. p. 137—156. — Makkai Ernő: Sipos Pál kisebb filozófiai művei. p. 157—170.

Szépművészet

1943. 12. Voit Pál: Régi magyar otthonok. p. 234—238. 3 t. — Radocsay Dénes: Emlékezés Nagy Istvánra. 1873—1937. p. 239—244. 1 t.
1944. 1. Gerevich Tibor: Műemlékeink védelme. p. 1—5. 8 t. — Lux Kálmán: Rákóczi rodostói ebédlőháza Kassán. p. 6—7. 1 t.

Társadalomtudomány

1943. 4—5. Bobula Ida: A nőkérdés a multszázad elején. p. 395—407.

Technika

1943. 10. A M. Kir. József Nádor Műegyetem Középkori Építészeti tanszékének közleményei, 26. Ifj. Hell Géza: A csempeszkopácsi róm. kat. templom. p. 634—639. 14 kép. — Műemlékvédelmi Szemle, 22. A nógrádi várrom. p. 644—646. 8 kép. — Az alagi templomrom. p. 646—647. 1 kép. — A hercegszántó—rasztinapusztai br. Rédly-kastély középkori kápolnája. p. 647. 1 kép.
1944. 1. Műemlékvédelmi Szemle, 23. Csányi Károly: Jenő község temetői kápolnája. p. 33—34. 4 kép. — Gosztonyi Gyula: Baranya középkori templomai. III. p. 34. 1 kép.

Theologia

1943. 4. Petruch Antal: Lemondott-e Kálmán királyunk a guastallai zsinaton az investituráról? p. 321—334.

Turán

1943. 2. Cholnoky Jenő: A magyarok eredete. p. 43—51.

Uj Élet

1943. 12. Gerencsér István: Kereszténység, középkor, magyarság. p. 352—354. — Angyal Edre: A szláv barokk fölfedezése. (Jegyzetek a dunaeurópai népi egység koráról.) p. 357—363.

Uj Magyar Múzeum

1943. III. 2. (6.) Mihalik Sándor: Öt év műemlékvédelme és múzeumi munkája (1938—1943). p. 189—210. 10 t. — Sziklay Ferenc: Kassa művészeti élete. p. 227—238. 5 t. — Schulek Tibor: A XIX. század nemzetiségi válsága egy felvidéki család sorsában. p. 289—297. — Makay Attila: Egy angol utazó a Felvidéken 1793-ban. p. 298—306.

Ungarische Jahrbücher

1943. 1—3. FARKAS, JULIUS VON: Der ungarische Vormärz. Petőfis Zeitalter. p. 5—186. — KNIEZSA, STEFAN: Die Gewässernamen des östlichen Karpathenlandes. p. 187—235. — MIKECS LADISLAUS: Ursprung und Schicksal der Tschango-Ungarn. p. 247—280.

Ungarn

1943. 12. HORVÁTH, EUGEN: Die ungarische Rechtsakademie. p. 561—568. — MARKÓ, ÁRPÁD: Graf Nikolaus Zrinyi. p. 569—576. — LAKATOS, STEFAN: An der Wiege der ungarischen Kunstmusik: Sebastian Tinódi. p. 583—585.
1944. 1. RUISZ, RUDOLF: Ursprung der ungarischen Städte. p. 1—9. — ARATÓ, STEFAN: Ungarische Musik in der europäischen Musikgeschichte. p. 14—19. — BAUMGARTEN, ALEXANDER: Ein Vorläufer der Zeitschrift „Ungarn" aus der Biedermeierzeit. p. 20—25.

Városi Szemle

1943. 4. TÖRÖK PÁL: Pest-Buda 1850-ben. (Folytatás.) p. 481—507. — INÁNTSY-PAP ELEMÉR: A főispán történelmi őse. p. 575—612.

Vigilia

1944. 1. BIERBAUER VIRGIL: Templomok régen — tegnap — és ma. p. 12—17.

A Zene

1943. 4. KOCH LAJOS: Kacsoh Pongrác 70. születésnapjára. p. 54—55. — KOZÁKY ISTVÁN: Egy elfeledett lantművészünkről. (Bakfark Bálint. XVI. század.) p. 56—59.
1944. 5. KOCH LAJOS: Kacsoh Pongrác 70. születésnapjára. (Befejezés.) p. 73—74. — 6. DOBÓ SÁNDOR: Dalköltészetünk a mult század derekán. p. 81—83.

KÖZLI: SEREGÉLY EMMA

H I R E K

ANGYAL DÁVID
1857—1943.

Halhatatlan barátai, Péterfy Jenő, Riedl Frigyes, Haraszti Gyula és Károlyi Árpád után Angyal Dávid is jobb hazába távozott. Távozása súlyos vesztesége történetírásunknak, melyet több mint hatvan esztendőre terjedő tudományos pályája folyamán számos maradandó értékű alkotással gazdagított.

Pedig Angyal Dávid eredetileg nem történetírónak, hanem irodalomtörténésznek és esztétikusnak indult s formás irodalmi tanulmányaival és gondos szövegkiadásaival már jóhangzású nevet vívott ki magának, mikor végleg a történetíráshoz szegődött. Eleinte itt is hosszabb lélekzetű tanulmányokkal kezdte (*Ocskay László*, 1882, *I. Lipót kormánya és Magyarország*, 1885, *Gróf Széchenyi István naplói*, 1887, *Budavár visszafoglalásának kétszázadik évfordulója*, 1887 stb.) és csak fokozatosan tért át az önálló kutatásra. Érdeklődésével mindjárt kezdetben a XVII. század mozgalmas világa s ezen belül Bethlen Gábor alakja felé fordult. Első nagyszabású munkája *Késmárki Thököly Imre* életrajza volt, melyben széleskörű levéltári kutatások alapján végérvényesen tisztázta a hányatott sorsú kuruc vezér életviszonyait (Tört. Életrajzok, Bp. 1888—89.). Még nagyobb korszakot ölelt fel második összefoglaló munkájában, melyet *Magyarország története II. Mátyástól III. Ferdinándig* címen a milleniumi történet hatodik köteteként jelentetett meg (Bp. 1897.). Művének nagy érdeme, hogy Horváth Mihály és Szalay László összefoglalásai után először próbálta meg újból rendszerezni nemzeti történelmünk e mozgalmas félszázadának történetét. Anyaggyüjtésében távolról sem érte be a nyomtatásban hozzáférhető források lelkiismeretes felhasználásával, hanem azonfelül terjedelmes levéltári kutatásokat is végzett. Ugyanez áll harmadik, sok tekintetben úttörő összefoglaló munkájára is, melyet *Erdély politikai érintkezése Angliával* címen adott ki (Bp. 1902.). De talán még összefoglalásainál is nagyobb értéket képviselnek azok a kisebb-nagyobb tanulmányai, melyekben XVII. századi történetünk egyes vitás kérdéseit igyekezett tisztázni és sok esetben valóban végleg tisztázta is. E tanulmányainak értékét csak fokozza az a körülmény, hogy részben idegen, francia- és németnyelvű folyóiratokban jelentek meg és így kifelé is jelentékenyen hozzájárultak a magyar történet kérdései iránt való érdeklődés felkeltéséhez.

A XVII. század küzdelmes világa mellett másik kedves tárgya volt Angyal Dávid érdeklődésének gróf Széchenyi István hatalmas egyénisége. Tudományos pályájának kora hajnalától késő alkonyba hajlásáig mindvégig egyforma szeretettel mélyedt el a legnagyobb

magyar eszmevilágának kutatásába. Túlzás nélkül mondhatjuk, hogy Zichy Antal és Gaál Jenő, az újabbak közül pedig Szekfű Gyula után ő tett legtöbbet a Széchenyi-kérdés napirenden tartása és elmélyítése érdekében. Idevágó tanulmányait nem annyira új adatok felszínre tárása, mint inkább a már közkézen forgó anyagnak gondos elemzése és új szempontok szerint való értékesítése jellemzi. Legjobb példa erre akadémiai székfoglalója: *Gróf Széchenyi István történeti eszméi* (Bp. 1907.).

Végül a világháború és a nyomában járó nagy átalakulások is maradandóan rányomták bélyegüket Angyal Dávid tudományos munkásságára. Az aktualitás csábításának ő sem tudott ellenállni s a hadüzeneteket követő hetekben és hónapokban ő is éppúgy elmélkedett a háború kitörésének okairól, mint annyi száz és száz magyar és idegen szaktársa. (*A világháború okai.* Bp. 1914.) Az összeomlás után pedig a bécsi levéltárak addig hét pecsét alatt őrzött legújabbkori anyagának feltárulása vonta el tartósan korábbi tárgykörétől. Nevezetesen ekkor gyüjtötte össze és rendezte sajtó alá *Falk Miksa és Kecskeméthy Aurél elkobzott levelezése* c. kiadványának nagybecsű anyagát, mellyel egészen új világot derített elnyomatáskorabeli sajtóviszonyainkra (Bp. 1925.). Ugyancsak ekkor kezdett behatóbban foglalkozni gróf Tisza István történeti szerepével és a világháború távolabbi előzményeként tekinthető boszniai válság bogozgatásával. 1928-tól kezdve pedig, mikor átvette a bécsi magyar történeti intézet vezetését, egészen Ferenc József életadatainak felkutatására szentelte magát. Ezirányú kutatásainak befejezése azonban már nem adatott meg neki. A széles alapokon tervezett munkából mindössze az első kötetet jelentethette meg *Az ifjú Ferenc József* címen (Bp. 1942.).

Angyal Dávid nemcsak tudósnak, hanem íróművésznek is elsőrangú volt. Legkedveltebb műformája az esszé volt. Nem hiába járta Gyulai Pál és Péterfy Jenő oldalán az esszéírás magasiskoláját. A szerkesztés gondossága és a szóbeli kifejezés könnyedsége mindvégig erős oldala maradt. A hatást sohasem a szóvirágok halmozásában, hanem ellenkezőleg a természetes egyszerűségben s a világos, tömör és plasztikus előadásban kereste. Innét van, hogy írásai, még a hatvan év előttiek is változatlanul frissen és elevenen hatnak reánk. Különösen barátai fölött mondott akadémiai emlékbeszédein érezzük ezt, melyeket a gondolatok gazdag áradása mellett a sorokat átrezgő meleg líraiság és ellágyulás tesz felejthetetlenül vonzókká.

Angyal Dávidhoz a sors nem volt mostoha, de nem is kényeztette el. Már jóval túljárt az ötvenen, mikor végre egyetemi katedrához jutott. Először a magyar történelmet (1909—1925), később pedig az újkori egyetemes történelmet adta elő (1925—1928). Előadásait ugyanaz a gondos lelkiismeretesség és pontosságra való törekvés jellemezte, mint írásait. Tanítványaival szívesen foglalkozott, de a rendelkezésére álló idő rövidsége és zavarossága, majd meg tanszékváltoztatása miatt iskolát nevelni nem tudott.

Végül említenünk kell még, hogy a megboldogult folyóiratunk legrégibb és leghűségesebb munkatársai közé tartozott. 1892 és 1936 közt sűrűn kereste fel hasábjait kisebb-nagyobb terjedelmű cikkeivel. Ugyanígy gyakori vendége volt Társulatunk felolvasó-asztalának is. Felolvasásai gazdag tartalmukkal és élvezetes formájukkal mindig élénk tetszést arattak.

Angyal Dávidnak barátjához, Károlyi Árpádhoz hasonlóan bibliai életkor jutott osztályrészül. Érzékszerveinek épségét és szellemi érdeklődésének rugékonyságát mindvégig megőrizte. Az Akadémia és a Történelmi Társulat felolvasó-üléseinek még a legutolsó időben is hűséges és kitartó látogatója volt. Távozása tehát nemcsak történetírásunknak, hanem tudományos életünknek is súlyos vesztesége. Ezért emlékét, egy becsületes, önzetlen, minden tudományos kérdés iránt melegen érdeklődő jó ember emlékét, sokan és sokáig szeretettel fogjuk őrizni.

BALANYI GYÖRGY.

ILLÉS JÓZSEF
1871—1944.

A Pázmány Péter-Egyetem 1944. január 19-én elhúnyt jogtörténet tanárában legtöbben a politikust látták, a ruszin autonómia harcosát a cseh megszállás éveiben, a munkácsi és eperjesi görög katolikus egyházmegyék orátorát, aki számtalanszor fordult hitsorsosai érdekében a Szentszékhez a csehek schizmatikus törekvései ellen.

Közéleti szereplésénél e helyen jobban érdekel bennünket történetirodalmi munkássága. A jogtörténetben inkább a dogmatikai szempontok hívének látszott, aki elsősorban jogásznak érezte magát, és a jogtörténetben főleg a jogtudományok pedagógiai stúdiumát látta. Valóban legtöbbet forgatott munkája, a *Bevezetés a magyar jog történetébe* (1910, 1930) című tankönyve főleg pedagógiai jelentőségű. Mégis ez a munkája is nagy lépéssel halad előre a századeleji vaskos jogtörténeti tankönyveinkkel szemben. Nemcsak azoknak illúziókat kergető ábrándképeivel szakít, de száraz adattömegével is. A szó szoros értelmében bevezetést kívánt nyujtani a tanulónak, ezért csak néhány — álláspontja szerint — döntő fontosságú kérdés kritikai kibogozásával foglalkozott, mint a törvény és szokás egymáshoz viszonyának átalakulása a fejlődés folyamán, Werbőczy hatása jogfejlődésünkre, a külföldi joghatások mérlegelése stb. E kiragadott részletek alapos kifejtésével tételes jogunknak történeti szempontból való vizsgálatára akart tanítani, a könyv függelékében közölt oklevelekkel pedig a források kezeléséről kívánt fogalmat nyujtani.

Tudományos jelentősége azonban nem a tankönyvében, nem is első munkájában, az *Újkori alkotmányfejlődés elemei* (1898) című európai közjogtörténeti dolgozatában van, amely Hajnik egyetemes európai jogtörténetének egyenes folytatása, és a régi, közjogias magyar jogtörténeti iskola hatása alatt keletkezett, hanem magánjogtörténeti monográfiáiban.

Hajnik Imre életműve a középkori magyar perjog történetét tisztázta. Illés Hajnikhoz hasonlóan a középkori magyar magánjog történetét kívánta megírni, ugyanazzal a módszeres adatgyüjtéssel, okleveles kutatással. Monográfiáiban (*Magyar házassági vagyonjog az Árpádok korában* 1900, *Magyar szerződési jog az Árpádok korában* 1901, *A törvényes öröklés rendje az Árpádok korában* 1904, *Öröklés a női vagyonban az Árpádok korában* 1906) úgyszólván kizárólag oklevelekből gyüjtött adatokat dolgozott fel, de eredményeit összevetette

a germán jogok és a kánonjog egykorú rendelkezéseivel, és ezek hatását is számbavéve vázolta a magyar jog fejlődésének menetét. Talán berlini professzorának, Gierkének példája lebegett előtte, és a legfontosabb, — mert a mindennapi élettel szorosan összekapcsolt — jognak, a magyar magánjognak egész fejlődését kívánta megírni. Munkái máig is kiindulópontjai a magyar magánjogtörténetnek, és a legújabb, széleskörű összehasonlító joganyaggal dolgozó jogtörténeti kutatás is legfeljebb néhány vonatkozásban egészítette ki adatait, de meg nem cáfolta azokat. Munkáinak egyik nagy eredménye az a ma már közkeletűvé vált megállapítás, hogy a jog változásában nagy szerepe volt a gazdasági viszonyok átalakulásának, továbbá, hogy az Árpádok korában még nem lévén merev társadalmi tagozódás, a különféle rendűek között a szerződési jogban nem voltak éles különbségek.

Ezek a társadalomtörténetileg is jelentős kutatások mellékes eredményekként közjogtörténeti tanulmányokat is hívtak életre, mint *Az anjoukori társadalom és adózás* (1900), *A magyar állam és társadalom szervezete a honfoglaláskor* (1908), *A jobbágyság társadalmi és jogi helyzetének megalakulása* (1908), *A jogtörténeti kutatás módszertani követelményei és a vármegyék eredete* (1912). Ezekben sem követi az akkor szokásos közjogtörténeti tárgyalási modort, és óvakodik attól, hogy előre megalkotott elméleteket vigyen be a mult tárgyalásába.

Magánjogtörténeti monográfiáinak sorozatát, sajnos, nem tudta ugyanolyan lendülettel folytatni, mint kezdte, de a munkát soha nem hagyta abba, és későbbi cikkei is számos fontos kérdést világítottak meg. Így *A magyar címer és királyi cím története 1804-től kezdve* (1916), *A Quadripartitum közjogi interpolációi* (1930), *A Corpus Juris eredete és forrásai* (1934), *A címeres levél kihirdetése* (1939), *A nova donatio jogi természete* (1941). Mindvégig emlegette, hogy még egy nagy problémája van, amelynek kidolgozásához nem jut hozzá, de legalább nyugalombavonulása után fel fogja dolgozni: a magyar rendiség kialakulását. E munkának csak durva vázlatával készült el, és a nagy tervvel szívében aludt el örökre.

Személye sokáig hiányozni fog a Tudományos Akadémián, az egyetemen, a Magyar Történelmi Társulat igazgatóválasztmányában, a politikában, a magyar görög katolikusok vezetői között, de senki sem gyászolja olyan mélyen, mint akiket annyi szeretettel támogatott akik számára nemcsak erős kritikai szellemet és mindig friss problémafelvetést jelentett, hanem atyai irányítót is — a tanítványai.

DEGRÉ ALAJOS.

*

REDLICH OSWALD, a kiváló osztrák történettudós folyó évi január 20-án 85 éves korában meghalt. Az elhúnyt a ferencjózsefi korszak utolsó évtizedeiben Bécs legjelesebb történetírója volt, aki a Habsburgok történetének két legjelentősebb korszakáról írt tiroli hűséggel és német alapossággal egy-egy kötetet: Habsburgi Rudolfról (1903) és Huber nagy osztrák történetét folytatva az osztrák nagyhatalom kialakulásáról I. Lipót alatt (1921). Az íróinál nagyobb hatása volt, mint a bécsi egyetem és az Institut für österreichische Geschichtsforschung tanárának, majd vezetőjének. A diplomatika terén az ő nevéhez új disciplina megalapítása fűződik: *„Die Privaturkunden des Mittelalters"* (1911). A régi monarchia valamennyi népének sok történésze és a javakorát élő levéltáros nemzedék tőle tanulta meg az oklevélkritikát és a

modern levéltártant. A magyar tudományos élethez a monarchia összeomlása után is sok szál fűzte. Akadémiánk őt, aki a bécsi Akadémiának hosszabb időn át elnöke volt, kültagjai sorába választotta. A bécsiek Károlyi Árpádja volt, akiéhez hasonló tisztelet és szeretet vette körül. E. F.

PETZ GEDEON nyug. egyetemi ny. r. tanár, a budapesti egyetemen a német nyelvtudománynak 1896-tól 1934-ig volt tanára, mult év december 21-én nyolcvan éves korában elhúnyt Mint a germanisztika művelője szólt hozzá történettudományi kérdésekhez. Munkái közül e szempontból különösen a hún-magyar mondáról írt tanulmányai és a magyar krónikák német szavairól írt dolgozatai emelkednek ki. M. K.

KÜHÁR FLÓRIS a Pázmány Péter Tudományegyetem Hittudományi Karának vallásbölcseleti magántanára, a Katolikus Szemle s korábban a Pannonhalmi Szemle szerkesztője mult év november 26-án ötven éves korában váratlanul elhúnyt. Tudományos munkássága javarészben a filozófia területén mozgott, de a történelemmel is gyakran érintkezésbe került. Idevágó művei közül a legjelentősebbek *A keresztény bölcselet története* (1927) és *Egyetemes vallástört. net* c. munkája (1936). Behatóan foglalkozott árpádkori liturgikus emlékeinkkel: a Hahóti- és Pray-kódexszel is. Cs. L.

ÚJ LEVÉLTÁRI TÖRVÉNY előkészítése van folyamatban. A közeljövőben előterjesztendő törvényjavaslat az 1929. évi XI. tc. 29. és 31. paragrafusainak továbbfejlesztését fogja célozni s ki fog terjedni a magyar levéltárügy egész területére. Az új törvény korszerű szempontok szerint kívánná rendezni a közhatóságok, közhivatalok, köztestületek és közintézmények iratainak fenntartásával, a hiteleshelyi országos levéltárakkal, a vármegyei és törvényhatósági jogú városi levéltárakkal, a megyei városi és községi levéltárakkal, a múzeumokban és könyvtárakban őrzött levéltárakkal, az egyházi és magánlevéltárakkal kapcsolatos összes kérdéseket, újonnan szabályozná a levéltári tisztviselők képesítését, valamint a Levéltárak Országos Főfelügyelőjének feladatkörét s Országos Levéltári Tanács szervezését rendelné el.

A DUNÁNTÚLI TUDOMÁNYOS INTÉZET, melynek Pécs városában való felállítását — mint ismeretes — a kultuszkormány a mult év tavaszán elrendelte, rövidesen megkezdi munkáját. Az Intézet vezetésére *Szabó Pál Zoltán* pécsi geográfus magántanár kapott megbízást s rövidesen kineveztetnek a különböző tudományszakok művelésére hivatott intézeti tanárok is. A Dunántúlkutatás programmjában — művelődési, nyelvészeti, gazdasági, társadalmi vonatkozásokon kívül — fontos szerepe lesz a történelmi vizsgálódásnak is. Oklevéltárak és különböző — főleg településtörténeti — feldolgozások kiadását tervezik.

A ROMÁNIAI NÉMETSÉG KUTATÓINTÉZETE (Forschungsinstitut der Deutschen Volksgruppe in Rumänien), amely K. Hügel vezetése alatt mintegy két év óta szerveződött, a mult év őszén Nagyszebenben megkezdte működését. Rendeltetése a romániai német népcsoport faj- és szellemtudományi kérdéseivel foglalkozó tudományágak kutatómunkájának tervszerű irányítása. Ennek megfelelően az Intézetben germanisztikai, néprajzi, őstörténelmi, történelmi, faj- és természettudományi, valamint jogtudományi osztály működik. A szebeni központi intézethez Temesvárott kisebb fiókintézet tartozik, sőt hozzákapcsolódik a régi szász és sváb intézmények egész sora is: a szebeni Brukenthal-Museum, a brassói Burzen'änder-Museum, a temesvári Banater-Museum, valamint a szebeni Nationalarchiv, a temesvári Banater-Archiv és a szebeni Wörterbuchstelle. Valamennyi intézménynek a „Verband der Museen, Archive und wissenschaftliche Bücherein" szolgál összefogó keretéül. A kutatóintézet történelmi osztályának feladatköre a Kárpátmedence általános német történeté-

nek, település-, művelődés- és művészettörténetének feldolgozására terjed ki. Részben idevágó feladatokat végez a germanisztikai osztály is, melynek keretében a dűlőnevek s általában a településnevek, illetőleg a családnevek gyűjtése folyik. A kutatómunka menetéről s haladásáról negyedévenként az Intézet lapja, a Deutsche Forschung in Südosten (a megszűnt Siebenbürgische Vierteljahrschrift folytatója) számol be.

NÉMET TUDOMÁNYOS INTÉZET nyílt meg Pozsonyban is mult év decemberében. Az intézet működésének célja a német-szlovák tudományos kapcsolatok „egységesítése és a kor szellemének megfelelő új formák között való ápolása". Programmja *történelmi, filológiai*, államtudományi, jogi, filozófiai, művészeti s egyéb szaktudományi folyóiratok és munkák terjesztésén kívül előadások rendezését, ösztöndíjak adományozását, lektorátusok szervezését, filmek kölcsönzését stb. is felöleli.

LITTERARIA HUNGARICA. A magyar tudományos irodalom tekintélyes és értékes részét alkotják a folyóiratokban megjelenő értekezések és cikkek. Ezeknek a külföldi tudományos világgal való megismertetését a legutóbbi időkig az Ungarische Jahrbücher mellékleteként megjelent „Deutsche Auszüge ungarischer wissenschaftlicher Zeitschriften" című kiadványsorozat, valamint a „Revue des Revues littéraires et scientifiques Hongroises", mint a Revue des Études Hongroises melléklete, végezte. E két hézagot pótló kiadvány folytatásaként indította meg 1943-ban a Tudományos Társulatok és Intézmények Országos Szövetsége *Litteraria Hungarica* címen önálló, negyedévenkint német nyelven megjelenő bibliográfiai folyóiratát. Az új kiadvány közelmultban megjelent első kötete az 1941. év folyamán folyóiratokban közzétett tanulmányok és értekezések kivonatát tartalmazza. (Mivel az Ungarische Jahrbücher legutolsó melléklete az 1937. év anyagát hozta, a közbeeső évek anyagának feldolgozása még a jövő feladata.) Tekintve, hogy a folyóiratokban megjelenő természettudományi irodalom idegen nyelven való ismertetése rendszeresen folyik, az új folyóirat figyelmét kizárólag a szellemtudományokra korlátozta, azonban — az eddigi ilyen természetű kiadványokkal szemben — jelentős újítást vezetett be. Míg ugyanis a folyóirat második, önállóan is számozott részében az egyes tudományszakok szerint csoportosítva, folytatólagos sorszámmal ellátva jelennek meg a folyóiratcikkek kivonatai, az első rész „Forschungsberichte" címen mindazokból a tudományszakokból, amelyekre a folyóirat kiterjeszkedik, beszámoló cikkeket közöl szakemberek tollából. E beszámolók címeit folyóiratszemlénkben közöljük. S. J.

A PÁZMÁNY PÉTER TUDOMÁNYEGYETEM MAGYARSÁGTUDOMÁNYI INTÉZETE február-március hónapban az idén is megrendezte szokásos évi előadássorozatát. Ezúttal *„Kelet és Nyugat magyarja"* című problémakör kérdései szerepeltek a napirenden. Eckhart Ferenc *Királyság és kereszténység*, Benda Kálmán *A magyar védőbástya*, Kardos Tibor *Kelet és Nyugat a régi magyar köztudatban*, Joó Tibor *A magyarság beilleszkedése a modern korba*, Gerevich Tibor *A magyar művészet nemzeti jellege*, Ortutay Gyula *A magyar nép Kelet és Nyugat között*, Németh Gyula *Kelet a mai magyar köztudatban*, Mendöl Tibor *A magyar város Nyugat határán*, végül Keresztury Dezső *Nagy magyarok tanúsága* címen adott elő.

A SZENT ISTVÁN AKADÉMIÁN folyó évi március hó 10-én Juhász Kálmán tartott székfoglaló előadást *„Az aradi székeskáptalan"*-ról.

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT folyó évi január hó 27-i ülésén Csapodi Csaba *A felvilágosodás kezdetei a nagyszombati egyetemen* c. tanulmányát olvasta fel. — A február hó 24-i ülés napirendjén pedig Gárdonyi Albert *Buda, Magyarország középkori fővárosa* c. előadása szerepelt.

A KATOLIKUS TÖRTÉNÉSZEK MUNKAKÖZÖSSÉGÉ-ben folyó évi január hó 20-án Jajczay János tartott képvetítéssel kísért előadást *Simone Martini Assisiben levő freskóinak magyar vonatkozásai*-ról.

A NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG-ban mult év december hó 14-én Kniezsa István adott elő *a középkori kancelláriai magyar nyelv kérdéséről.*

A MAGYAR TÁRSADALOMTUDOMÁNYI TÁRSULAT ezévi március 7-én rendezett ülésén Wellmann Imre *Parasztságtörténelmi irodalmunk tanulságai* című előadása hangzott el.

A MAGYAR KÜLÜGYI TÁRSASÁG BALKÁN-BIZOTTSÁGA mult évi december hó 16-án tartott ülésén Szent-Keresztheygi Kratochwil Károly ny. altábornagy olvasott fel *Az Osztrák-Magyar Monarchia és a délszláv* kérdés címen.

A MAGYAR NUMIZMATIKAI TÁRSULAT folyó évi január hó 27-i ülésén Faludi Géza előadása hangzott el *A himlőjárványokkal kapcsolatos numizmatikai emlékek*-ről.

A BAUMGARTEN DÍJ ezidei nyertesei között ismét szerepelt egy történész: Csapodi Csaba, a Történettudományi Intézet tanára

A SZÁZADOK PÓTFÜZETE megszűnik. Így határozott a Történelmi Társulat elnöksége a Századok évi terjedelmének felemelése érdekében. A jelenlegi papírszűk időben ugyanis a folyóirat kereteinek tágítása más módon nem lett volna keresztülvihető. Az a papírmennyiség, mely eddig a pótfüzetben került felhasználásra, ezentúl az évfolyam egyes számainak növelésére fog szolgálni.

TÖRTÉNETI IRODALMUNK ÉVI BIBLIOGRÁFIÁJÁ-nak kiadását a Századok pótfüzetének megszűnésével a Teleki Pál Tudományos Intézethez tartozó Magyar Történettudományi Intézet vállalta. Az 1943. év könyvészete már a jelzett Intézet kiadványai közt fog megjelenni.

A SZÁZADOK TIPOGRÁFIÁJA ÉS LAPTÜKRE jelen számmal megváltozott. A szerkesztőség nyomdatechnikai és papírtakarékossági okokból kénytelen volt az eddigi betűszedési rendszert sorszedésivel felcserélni, továbbá az oldalak szélességét megnövelni.

Kiadásért felelős: Eckhart Ferenc.

44.432. — Kir. Magyar Egyetemi Nyomda Budapest. (F.: Thiering Richárd.)

50045

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

SZERKESZTI
ECKHART FERENC

HELYETTES SZERKESZTŐ
BERLÁSZ JENŐ

78. ÉVFOLYAM 4—6. SZÁM

BUDAPEST 1944

SZÁZADOK

Zeitschrift der Ungarischen Historischen Gesellschaft
Revue de la Société Historique Hongroise

Megjelenik évente négyszer
Szerkesztőség: Budapest IV, Pázmány Péter-tér 1—3. Központi Egyetem. Jogtörténeti Szeminárium.
Kiadóhivatal: Budapest I, Bécsikapu-tér 4., Országos Levéltár.
A szerkesztésért és kiadásért *dr. Eckhart Ferenc* felelős.
A „Századok" *előfizetési díja* évi *16 P.* A Magyar Történelmi Társulat tagjai a *tagdíj (évi 10 P)* fejében tagilletményként kapják.
Postatakarékpénztári csekkszámla száma: 1099.

E SZÁM MUNKATÁRSAI

CIKKÍRÓK

GÁRDONYI ALBERT egyetemi c. ny. rk. tanár, nyug. fővárosi főlevéltárnok * KNIEZSA ISTVÁN a budapesti tudományegyetemen a szláv filologia ny. r. tanára * KRING MIKLÓS egyetemi magántanár, a Magyar Történettudományi Intézet tanára * MAKKAI LÁSZLÓ egyetemi magántanár, az Erdélyi Tudományos Intézet tanára * NEMESKÉRI JÁNOS antropológus, a Magyar Nemzeti Múzeum tisztviselője * PAIS DEZSŐ a budapesti egyetemen a magyar nyelvészet ny. r. tanára.

ISMERTETŐK

AGGHÁZY MÁRIA művészettörténész, a Szépművészeti Múzeum tisztviselője * BABICS ANDRÁS történész, intézeti tanár a kolozsvári egyetemen * BALOGH JOLÁN művészettörténész, a Szépművészeti Múzeum igazgató őre * BENDA KÁLMÁN történész, a Teleki Pál Történettudományi Intézet tanára * BOGYAY TAMÁS művészettörténész, miniszteri titkár * BÓNIS GYÖRGY a jogtörténet ny. rk. tanára a kolozsvári egyetemen * BRUCKNER GYŐZŐ a miskolci jogakadémia tanára * CSAPODI CSABA történész, a Teleki Pál Történettudományi Intézet tanára * CSÓKA J. LAJOS egyháztörténész, bencés gimnáziumi igazgató * DEÉR JÓZSEF a Műegyetemen a magyar történelem ny. r. tanára * DEME LÁSZLÓ magyar nyelvész, a Magyarságtudományi Intézet gyakornoka * ELEKES LAJOS történész, egyetemi magántanár * FARKAS LÁSZLÓ történész, áll. gimnáziumi igazgató * FEKETE NAGY ANTAL történész, orsz. levéltárnok * GALLUS SÁNDOR ősrégész, a Magyar Nemzeti Múzeum tisztviselője * GYENIS ANDRÁS történész, jézustársasági főiskolai tanár * GYÓNI MÁTYÁS bizantinologus, egyetemi magántanár * HÄNDEL BÉLA jogtörténész, az Országos Levéltár tisztviselője * HERMANN EGYED a szegedi egyetemen a magyar történelem ny. r. tanára * ILA BÁLINT történész, orsz. levéltárnok * JAKÓ ZSIGMOND történész, az Erdélyi Múzeum tisztviselője * JUHÁSZ LAJOS történész, a bécsi Collegium Hungaricum titkára * KERECSÉNYI DEZSŐ a debreceni egyetemen a magyar irodalomtörténet ny. rk. tanára * KISBÁN EMIL egyháztörténész, főv. gimnáziumi tanár * KOLTAY-KASTNER JENŐ a szegedi egyetemen az olasz nyelv és irodalom ny. r. tanára * KOMORÓCZY GYÖRGY történész, Abauj-Torna vármegye főlevéltárnoka * MAKSAY FERENC településtörténész, a Magyarság-

(Folytatódik a boríték harmadik oldalán.)

tudományi Intézet tanára * MÁRKUS ISTVÁN történeti-néprajzi kutató * MEZŐSI KÁROLY településtörténész, áll. tanítóképzőintézeti igazgató * MOLLAY KÁROLY német nyelvész, az Eötvös-Kollégium tanára * NIKLAY PÉTER történész-szociográfus, az Államtudományi Intézet tisztviselője * PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR JOLÁN színészettörténeti kutató, orsz. főlevéltárnok * RUZSÁS LAJOS egyháztörténész, ref. gimnáziumi tanár * SALACZ GÁBOR történész, egyetemi magántanár * SINKOVICS ISTVÁN történész, az Országos Levéltár tisztviselője * SZÉKELY OTTOKÁR történész, ciszterci tanár * TÓTH ANDRÁS történész, a Teleki Pál Történettudományi Intézet tanára * TÓTH LÁSZLÓ a szegedi egyetemen a közép- és újkori egyetemes történelem ny. r. tanára * TÖRÖK JENŐ történész, piarista tanár * néhai TÖRÖK PÁL egyetemi magántanár, a Magyar Tudományos Akadémia főkönyvtárnoka * VANYÓ TIHAMÉR egyháztörténész, egyetemi magántanár, bencés főiskolai tanár * VARGA ZOLTÁN történész, gimnáziumi tanár * WACZULIK MARGIT történész, gimnáziumi tanár.

A Magyar Történelmi Társulat kapható kiadványainak jegyzéke.

	Bolti ár	Tagok részére
	pengő	
Magyarország újabbkori történetének forrásai:		
Viszota Gy.: Gr. Széchenyi István naplói I—VI. k. à	25·—	18·—
—: Gr. Széchenyi István írói és hírlapi vitája Kossuth Lajossal, I—II. k.	65·—	48.—
Tolnai V.: Gr. Széchenyi I. döblingi irodalmi hagyatéka, csak III. k.	25·—	18·—
Ferenczi Z.: Gr. Széchenyi István: A Kelet népe ...	25·—	18·—
Iványi-Grünwald B.: Gr. Széchenyi István: Hitel ...	25·—	18·—
Domanovszky S.: József nádor iratai, II—IV. k. . à	25·—	18·—
Lukinich I.: A szatmári béke története	25·—	18·—
Mályusz E.: Sándor Lipót főherceg nádor iratai ...	25·—	18·—
Miskolczy Gy.: A horvát kérdés története, I—II. k.	40·—	32·—
Hajnal I.: A Kossuth-emigráció Törökországban, I. k.	25·—	18·—
Szekfű Gy.: Iratok a magyar államnyelv történetéhez	25·—	18·—
Steier L.: Beniczky Lajos visszaemlékezései.....	25·—	18·—
Madzsar I.. Farádi Vörös Ignác naplója.....	10·—	8·—
Wlassics Gy.: Csengery Antal hátrahagyott iratai ..	20·—	16·—
Angyal D.: Falk M. és Kecskeméthy A. levelezése	25·—	18·—
Szabó D.: A magyarországi úrbérrendezés története Mária Terézia korában, I. k.	25·—	18·—
Károlyi Á.: Batthyány Lajos gr. főbenjáró pere, I—II. k.	40·—	32·—
—: Az 1848. évi törvénycikkek a bécsi udvar előtt	12·—	8·—
Steier L.: A tót nemzetiségi kérdés 1848—49-ben, I—II. k.	40·—	32·—
Thim J.: Az 1848—49. évi szerb felkelés, I—III. k.	75·—	54·—
Pukánszky B.-né: A Nemzeti Színház története, I—II. k.....	50·—	36·—
Jánossy D.: A Kossuth-emigráció Amerikában és Angliában, I. k.....	25·—	18·—
Czeke M.: Brunszvik Teréz grófnő naplói	25·—	18·—
Gávai *Gaál J.*: Élmények és tanulságok	25·—	18·—
Magyarország törökkori történetének forrásai:		
Lukinich I.: Auer János Ferdinánd naplója	9·—	6·—

A *József nádor iratai* eddig 1925 és 1935 közt megjelent három első kötete után

MOST JELENT MEG

a sorozat bevezető feldolgozásaként

DOMANOVSZKY SÁNDOR

TOLLÁBÓL

JÓZSEF NÁDOR ÉLETE

I. KÖTETE, KÉT RÉSZBEN.

Ez a munka a nagy nádor kormányzásának első időszakával foglalkozik, amelyben a népszerű fiatal főherceg az 1790-ben megindult alkotmányos és reformmozgalom elveit magáévá téve, ezekért kezdeményezőleg is síkra szállt s a magyar alkotmányosságnak lelkes védője volt a hagyományos bécsi beolvasztó törekvésekkel szemben. A kötet a nádor harcát állítja elénk a bécsi kabinet, az államtanács és államkonferencia, egyénileg Izdenczy, Baldacci báró, Wallis gróf és Metternich politikájával szemben 1812-ig, amikor az országgyűlés föloszlatásával Magyarországra is átültették a bécsi kormányzati rendszert és megkezdődött Ferenc császár 13 évig tartó abszolutizmusa.

Ámbár a kettős kötet a *József nádor élete és iratai* sorozatunknak bevezető része, magában is önálló, lezárt egész s ezért az iratkötetektől elválasztva, külön is kapható.

Az ezer lapot meghaladó két kötet csak együtt kapható. Bolti ára *80 pengő;* a *Magyar Történelmi Társulat* tagjai a *Társulat titkári hivatalában* (I., Vár, Bécsikapu-tér 4. sz. Országos Levéltár) *56 pengős* kedvezményes áron szerezhetik meg.

44.964. — Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest VIII, Múzeum-körút 6. (F.: Thiering R.)

SZÁZADOK

TARTALOM

TANULMÁNYOK

Oldal

MAKKAI LÁSZLÓ: *Honfoglaló magyar nemzetségek Erdélyben* 163
NEMESKÉRI JÁNOS: *Ivád község — Ivády család* 192
GÁRDONYI ALBERT: *Magyarország középkori fővárosa* 219
PAIS DEZSŐ: *Miklós püspök írta-e a tihanyi alapítólevelet?* 232

BESZÁMOLÓ

KRING MIKLÓS: *Burgenland a német történetirodalomban* 241

TUDOMÁNYOS VITA

KNIEZSA ISTVÁN: *Cirill és Metód működésének kérdése a Nyitra-vidéken*... 263
CSAPODI CSABA: *Megjegyzések a településtörténet módszeréhez* 270

ISMERTETÉSEK

Balanyi György—Biró Imre—Biró Vencel—Tomek Vince: A magyar piarista rendtartomány története *(Csóka J. Lajos)* 293
A Barcasági hétfalu helynevei. Közzéteszi: Árvay József *(Deme László)*.. 335
Berlász Jenő: A magyar gazdaság- és társadalomtörténetírás kialakulása *(F.)* 319
Bognár Imre: Pápa településföldrajza *(Ruzsás Lajos)* 296
Bruckner Győző: Az árumegállító jog tartalma, gazdasági jelentősége és kulturális hatása felsőmagyarországi városainkban (E. F.) 320
Bud Melitta: A Valero selyemgyár *(Török Pál †)* 320
Csóka J. Lajos: Clunyi szellemű volt-e a magyar egyház a XI. században? *(Deér József)* 287
Dercsényi Dezső: A székesfehérvári királyi bazilika *(Bogyay Tamás)* .. 322
Deutsche Ostforschung. I—II. *(Maksay Ferenc)* 303
Dezsényi Béla: Nemzeti Ujság 1840—1848. *(Török Jenő)* 321
Divéky Adorján: Az aranybulla hatása a lengyel jogra *(E.)* 285
Egyed István: A mi alkotmányunk *(Bónis György)* 283
Entz Géza: Szolnok-Doboka megye középkori művészeti emlékei *(Balogh Jolán)* 325
Entz Géza: A középkori székely művészet kérdései *(Balogh Jolán)* ... 325
Erdély és népei. Szerk. Mályusz Elemér *(Tóth András)* 309
Ethey Gyula: A verebélyi érseki nemesi szék *(Székely Ottokár)* 317
Fallenbüchl Ferenc: Az ágostonrendiek Magyarországon *(Kisbán Emil)*. 291
Fekete Lajos: Az esztergomi szandzsák 1570. évi adóösszeírása *(Sinkovics István)* 339
Fodor Ferenc: Az elnemsodort falu *(Mezősi Károly)* 298
Fodor Ferenc: A Jászság életrajza *(Márkus István)* 299

Oldal

Gantner Antal: A soproni színház és színészet története *(Pukánszkyné Kádár Jolán)* ... 322
Gáthy Zsolt: Anyakönyvvezetési szabályok kialakulása az esztergomi főegyházmegye területén *(Händel Béla)* ... 292
Gáthy Zsolt: A plébánosok könyvei a plébániatörténetírás szolgálatában *(Vanyó Tihamér)* ... 293
Gyóni Mátyás: A legrégibb vélemény a román nép eredetéről *(Elekes Lajos)* ... 310
Historisches Ortsnamenlexikon des Landes Oberösterreich *(Mollay Károly)* 336
Hodinka Antal: Adalékok Pécs város történetéhez *(Babics András)* .. 297
Horváth Jenő: Erdély története *(Benda Kálmán)* ... 279
Huszár Jeromos: P. Albach J. Szaniszló *(Salacz Gábor)* ... 294
A Kállay-család levéltára *(Ila Bálint)* ... 338
Kapossy János: Maulbertsch a szombathelyi püspöki palotában *(Aggházy Mária)* ... 326
Kardos Tibor: A magyarság antik hagyományai *(Kerecsényi Dezső)* ... 278
Kisbán Emil: Sajnovics János *(Csery-Clauser Mihály)* ... 337
László Gyula: Kolozsvári Márton és György Szent György szobrának lószerszámja *(Fettich Nándor)* ... 328
László Gyula: A koroncói lelet és a honfoglaló magyarok nyerge *(Fettich Nándor)* ... 328
László Gyula: A honfoglaló magyarok művészete Erdélyben *(Fettich Nándor)* ... 328
Lékay Lajos: A magyar történetírás 1790—1830. *(Waczulik Margit)* ... 337
Magyar Művelődéstörténet V. *(Hermann Egyed)* ... 273
A magyar Vendéglátóipar története I. *(Komoróczy György)* ... 320
Mályusz Elemér: A magyarság a középkori Erdélyben *(É. F.)* ... 310
Mezősi Károly: Bihar vármegye a török uralom megszűnése idejében *(Jakó Zsigmond)* ... 312
Mönchsland Athos *(Gyóni Mátyás)* ... 288
Pataki Vidor: A pétervárади ciszterciek a középkori Kelenföldön *(Farkas László)* ... 290
Patek Ferenc: A magyar külpolitikai közvélemény alakulása az annexiós válságtól a világháborúig *(Juhász Lajos)* ... 282
Petruch Antal: Lemondott-e Kálmán királyunk a guastallai zsinaton az investiturárol *(Deér József)* ... 288
Pfeiffer János: A veszprémi káptalan újkori statutumai *(Gyenis András)* 292
Polgár Vilmos: Magyarország és a magyarok a XVII. századi olasz közvéleményben *(Koltay-Kastner Jenő)* ... 281
Roska Márton: Erdély régészeti repertóriuma *(Gallus Sándor)* ... 326
Salacz Gábor: Báró Bánffy Dezső római akciója a néppárt ellen *(Tóth László)* ... 281
Szabó T. Attila: Gyergyói helynevek a XVII—XIX. századból *(Deme László)* ... 335
Székely Ottokár: A ciszterci apácák Magyarországon *(Farkas László)* ... 291
Szepesi N. Vilmos: Az ősi Szepesség *(Fekete Nagy Antal)* ... 302
Szilágyi László: A nemesi rendi címekről és címzésekről *(Bónis György)* 318
Taba István: Baranya megye népessége a XVI. század végén *(Niklay Péter)* 315
Tóth Endre: A pápai ref. egyház története *(Varga Zoltán)* ... 296
Vas vármegye 1554. évi nemesi összeírása *(Mollay Károly)* ... 317
Werbőczy István *(Bruckner Győző)* ... 285

FOLYÓIRATSZEMLE

Magyar történeti tárgyú cikkek az 1944. február—márciusi folyóiratokban 343

HIREK

Felolvasások, előadások, tudományos kiadványok ... 350

HONFOGLALÓ MAGYAR NEMZETSÉGEK ERDÉLYBEN

Hóman Bálint[1] és Váczy Péter[2] tanulmányainak megjelenése és pogánykori erdélyi magyar temetkezések feltárása[3] óta senki sem kételkedhetik abban, hogy a magyarok már a X. század folyamán megszállták Erdély egyes részeit. Ami azonban az erdélyi magyar honfoglalás menetét, szervezetét és területi kiterjedését illeti, történetírásunk még mindig általánosságokban mozog s nagyrészben ez a bizonytalanság okozza azt, hogy a századforduló tudományos közmeggyőződése, mely szerint a magyarság csak a királyság korában, a XI. század elején, esetleg végén szállta meg Erdélyt, még mindig visszakísért, sőt a külföldi szakirodalomban máig uralkodó véleménynek mondható. Ennek a meghaladott, de szívós elméletnek legfőbb képviselői, Tagányi Károly[4] és Karácsonyi János[5] valóban súlyosnak látszó érveket hoztak fel állításaik bizonyítására. Tagányi leszögezte, hogy Erdélyben „egyetlen autochton nemzetség se volt", az erdélyi birtokos nemzetségek „mind magyarországi nemzetségekből szakadtak ide", következőleg az erdélyi megyék magyar nemessége részben e bevándoroltakból, részben, éspedig szerinte háromnegyedrészben az emancipált várjobbágyokból s nem vezérkori honfoglalók ivadékaiból került ki. Karácsonyi viszont az Erdély nyugati határán, továbbá a Szamos és a Maros vízválasztója táján húzódó kettős gyepüvonalból következtetett a magyarság fokozatos, késői kelet, illetőleg dél felé történt előnyomulására. Érvelésüket mindeddig senki sem vette alapos vizsgálat alá, pedig ezeknek a zavaró körülményeknek kiküszöbölése nélkül az erdélyi magyar honfoglalás korát aligha lehet megnyugtatóan tisztázni.

[1] *A honfoglaló törzsek megtelepülése* (Turul, 1912.), *A magyarok honfoglalása és elhelyezkedése*. Bp. 1923. és Hóman—Szekfű: *Magyar Történet* (2. kiadás) I. 121—130.

[2] *Gyula és Ajtony* (Szentpétery-Emlékkönyv). Bp. 1938.

[3] Roska Márton: *A honfoglalás és Erdély* (A történeti Erdély. Szerk. Asztalos M.). Bp. 1936., Kovács István: *A kolozsvári Zápolya-utcai magyar honfoglaláskori temető* (Közlemények az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából, 1942.), László Gyula: *A honfoglaló magyarok művészete Erdélyben*. Kolozsvár, 1943.

[4] *A honfoglalás és Erdély* (Ethnographia, 1890.).

[5] *A honfoglalás és Erdély* (Kat. Szemle, 1896.) és *Halvány vonások hazánk Szent István-korabeli határairól* (Századok, 1901.).

Ha ezeknek az ellenérveknek lényegét tekintjük, nyilvánvalóvá válik, hogy két néhai érdemes tudósunk véleménye szerint a királykori Erdély történetében olyan adottságokkal találkozunk, melyek kizárni látszanak a X. századi magyar honfoglalást, viszont mindazok az adottságok, melyek ez utóbbinak feltételezését lehetővé tennék, hiányoznak, azaz az állítólagos X. századi honfoglalás és a későbbi erdélyi magyar élet közötti folytonosság nem bizonyítható. Tagadhatatlan, hogy például a marosvölgyi erdélyi magyar honfoglalás tényét az erdélyi Gyulára vonatkozó sokat vitatott s legutóbb Váczy által meggyőzően kielemzett forráscsoporton kívül legfeljebb Gyulafehérvár neve erősítené meg, ha nem kerültek volna elő a szóbanforgó területen kétségtelen hitelű és eredetű régészeti leletek,[6] de még így is magyarázatra szorul a gyökeres honfoglaló nemzetségeknek Tagányi részéről a Maros völgyére vonatkozóan joggal emlegetett hiánya. A krónikákban és P. mesternél megőrzött hagyomány s a hiteles adatok közötti folytonosság kimutatására az első lépéseket Pauler indítása alapján Hóman Bálint tette meg s a következőkben az ő alapvető eredményeiből indulunk ki.

Már Pauler[7] hangsúlyozta, hogy P. mester művében egyes részek, éspedig a honfoglalás hőseinek nevei, a genealógiai adatok s a birtokfoglalások hitelt érdemelnek, mert ezek az ő korában még ellenőrizhető élő hagyománykincset jelentettek. P. mester elbeszélésének és a későbbi birtokviszonyoknak összevetése során azután Hómannak[8] sikerült a honfoglaló magyarság területi elhelyezkedéséről képet rajzolnia. Erdélyi viszonylatban megállapítja, hogy délen a gyulák törzse nyomult fel Gyulafehérvárig, míg északon a felsőtiszai Kende törzs Gyula-Zsombor és Agmánd nemzetségei szállottak meg nagyjából a Kis-Szamos völgyében. Ez utóbbi kijelentésével P. mester elbeszélésének lényegét fogadja el, aki szerint Tétény, a hét honfoglaló vezér egyike, miután egyidőre a Szilágyságban és a Nyírségen telepedett meg népével, a meszesi kapun áthatolva meghódította Gyalu vlach-szláv vezér erdélyi tartományát, ahol fia: Horka, unokái: Gyula meg Zsombor és dédunokája: Gyula Szent István király idejéig birtokoltak. Tétény egyik vitézét, az erdélyi föld kikémlelésére küldött Apafarkast, Agmánd atyját is említi P. mester.[9] Kézenfekvő az a feltételezés, hogy az erdélyi honfoglalásnak ezt a hagyományát a később is Erdélyben birtokos Gyula-Zsombor és Agmánd nemzetségek tagjaitól vette P. mester. Minthogy mindkét nemzetség a középkor folyamán csak Erdélynek szóbanforgó területén birtokos és külső magyarországi származására más ada-

[6] Roska i. m.
[7] *A magyarok megtelepedéséről* (Századok, 1877.) 381.
[8] Fentebb idézett munkáiban.
[9] Szentpétery Imre: *Scriptores Rerum Hungaricarum* stb. Bp. 1937. I. 63—69.

tokból sem lehet következtetni, nyugodtan elfogadhatjuk Hóman azonosítását, mely e két nemzetséget Erdély magyar honfoglalóihoz kapcsolja. Ezzel viszont máris megdőlt Tagányi legfőbb érve: Erdélyben igenis volt X. századi honfoglaló nemzetség. P. mester elbeszélésének hitelét egyébként a régészeti eredmények is megerősítik. A Kolozsvárt feltárt pogány ritusú magyar temetkezés egyes sírmellékletei olyan félreismerhetetlen kapcsolatokat mutatnak a felsőtiszai magyar honfoglalók tárgyi hagyatékával, hogy Tétény vonulásának a hagyományban megadott irányát is hitelesnek kell tartanunk.[10]

A két honfoglaló nemzetség ősi szállásterületének közelebbi fekvését kutatva, abba a nehézségbe ütközünk, mely a középkori Erdély kutatóit a magyarság késői megtelepedésének feltételezésére indította: a tatárjárást megelőző okleveles forrásanyag hiányába. A nélkül, hogy ennek a körülménynek lehető okait fejtegetnők, ezúttal csak annak megállapítására szorítkozunk, hogy a két szóbanforgó nemzetség sem képez kivételt, mindkettőre vonatkozólag az első adatok a XIII. század legvégén merülnek fel. A XIII. századvégi birtokviszonyokat pedig igen kockázatos vállalkozás a X. századba visszavetíteni. Ha azonban a honfoglaló nemzetségek első szállásterületeinek meghatározásához közelebb akarunk jutni, ezt mégis meg kell tennünk, annál inkább, mivel Magyarország nyugati vidékein is a honfoglaló nemzetségek ugyanott birtokolnak a XIII—XIV. század folyamán, ahol — Hóman kutatásai szerint — a X. században megszállottak. Erdélyi viszonylatban is van egy támpontunk: Esküllő falut, melyet P. mester Tétennyel kapcsolatban említ, tehát az ő korában a Téténytől származó Gyula-Zsombor nemzetségé volt, a XIV. században is a nemzetség birtokában találjuk. Később egyéb, közvetett érveket is fogunk felsorakoztatni annak bizonyítására, hogy a nemzetségek első szállásterületeit valóban ott kell keresni, ahol XIII—XIV. századi birtokaik feküdtek. A nemzetségi szállásterületek meghatározásánál a következő módszer szerint jártunk el: mindenekelőtt megállapítani igyekeztünk az első ismert négy-öt generáció leszármazását és a családfára illeszthető tagok birtokviszonyait. A családi birtokok közül mellőztük azokat, melyek bizonyíthatólag a királyság korában idegen kézből kerültek a nemzetség birtokába s az így fennmaradt birtokok szolgáltak további következtetés alapjául. Elsősorban azokat a birtokokat vettük tekintetbe, melyek a nemzetség több ága között osztozás tárgyát képezték, mert ezek feltehetőleg már az illető ágak közös ősének birtokában voltak. A munka oroszlánrészét ugyan már Karácsonyi János elvégezte,[11] kutatásaink során azonban több olyan adatra bukkantunk, melyek az ő eredményeit részben kiegészítik,

[10] Kovács i. m.

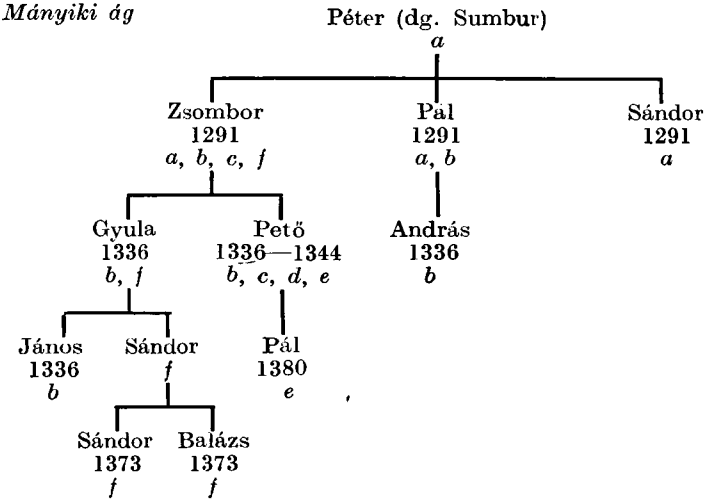
[11] *A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig.* 3 k Bp. 1900—1901.

részben módosítják, nem tartjuk tehát feleslegesnek a leszármazási táblákat újra közreadni.

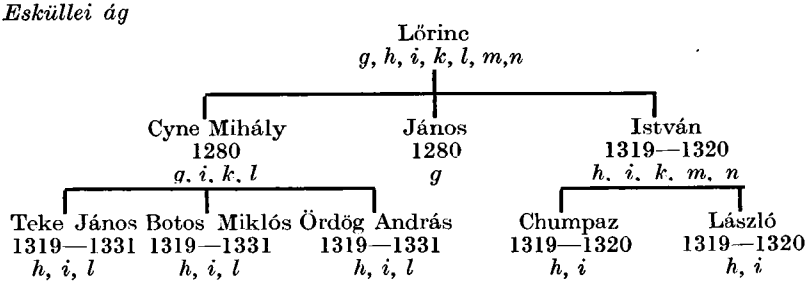
A **Gyula-Zsombor** nemzetségnek ez a kettős neve csak a nemzetség egyik messzeszakadt, a külső Magyarországon élő tagjával

ZSOMBOR NEMZETSÉG

Mányiki ág

Esküllei ág

a) ZW. I. 83. *b)* Dl. 30295. *c)* Dl. 27138. *d)* AO. IV. 420. *e)* TO. I. 197 *f)* Dl. 26984. *g)* Dl. 29097. *h)* AO. V. 521. *i)* Dl. 1991. *k)* Dl. 30605. *l)* ZW. I. 440. *m)* Dl. 30296. *n)* AO. V. 404.

kapcsolatban fordul elő,[12] Erdélyben azt a nemzetséget, mely birtokai fekvése után ítélve a Téténytől származó nemzetséggel azonos, egyszerűen Zsombor (Sumbur) nemzetségnek írják. Minthogy az oklevelesen ismert Gyula-Zsombor nemzetségnek az

[12] Szödényi Seyfrid és fia Erdő dg. Gyula Zumbur, Nógrád és Hontmegyében kapnak birtokokat. Ősi birtokaik fekvéséről semmit sem tudunk. U. o. II. 109—110.

erdélyi Zsombor nemzetséggel való azonossága egyáltalán nem bizonyos s azt sem tudjuk, hogy Tétény leszármazói viselték-e egyáltalán a kettős nemzetségnevet (P. mester Tétény nemzetségét Maglót nemzetségnek nevezi),[13] helyesebb, ha erdélyi vonatkozásban egyszerűen a Zsombor nemzetségnevet használjuk. Ezt is csak néhány esetben említi oklevél, különben a nemzetség tagjai birtokaik után nevezték magukat.

A mányiki ágat Karácsonyi Szilvási ágnak nevezi,[14] ez az elnevezés azonban indokolatlan, mert Mezőszilvás nem volt a család tagjainak ősi birtoka, hanem 1336-ban szerezték cserében Csákigorbó körüli ősi birtokaikért s egyébként is csak a XIV. század második felében nevezték magukat Szilvásról, addig az ősi Mányikról és Kékesről. Feltehetően ősi birtokaik két egymástól távoleső csoportot képeznek. Mányik, Kékes és (Szász) Zsombor Szolnokdoboka megye délkeleti sarkában, a Mélyes-patak völgyében feküsznek. A tőszomszédságban bírták (Szász)móricot is, melyet azonban a XIII. század végén Agmánd nb. Márton fiainak eladtak. Szolnokdoboka megye északnyugati részén övék volt (Csáki)gorbó, Csernek, Bezdéd, (Gorbó)salamon, Tihó, Komlós-(újfalu), Bányika és Klics (1336-ban lakatlan hegy), továbbá egy Sumburtelek nevű, azóta eltűnt, de nyilván az előbbiek mellett fekvő birtok. Az esküllei ág tagjai a fennmaradt oklevelekben nem használnak nemzetségnevet, de minthogy a Tétényről szóló hagyományban szerepet játszó Esküllőt ők bírták, ezenkívül pedig Kékes és (Szász)zsombor a mányiki ággal közös birtokuk volt, már Karácsonyi is minden további indokolás nélkül a (Gyula)-Zsombor nemzetséghez sorolta őket. Az általunk közölt nemzedékrend a Karácsonyiéval azonos, kivéve, hogy az 1280-ban Felsőtők szomszédaiként előforduló Mihály és János, a Lőrinc fiai neveit is beillesztettük, mivel alig foroghat fenn kétség, hogy itt Magyarköblös birtokosairól van szó, ez a falu pedig később is Lőrinc leszármazóinak kezén volt. Az esküllei ág birtokai egyébként ugyanazt a sajátos földrajzi megoszlást mutatják, mint a mányiki ág esetében: részben az Almás és a Borsa völgyében, részben a Mélyes völgyében feküdtek. Lőrinc fia István birtokolta (Magyarnagy)zsombort, Milvánt, Ugrucot, Kiseskülőt, Adalint, Drágot, (Almás)rákost, Somtelkét (ma Somróújfalu), (Szamos)-őrmezőt s két azóta eltűnt falut, a Nagyszamos mellett fekvő másik Zsombort és Iklódtelkét (Iuklotteleky), továbbá (Szász)-zsombort, (Dellő)apátit és Kékest, míg ugyanakkor Lőrinc fia Mihály fiainak birtokában (Ördög)keresztur, Nagyesküllő, (Magyar)fodorháza, Sólyomkő (más néven Elefánt), Kovácsi (Kuachteleke), Szentkatolna(dorna), (Magyar)köblös, Szótelke, ma is

[13] Geula et Zumbor a quibus genus Moglout descendit. Szentpétery, *Scriptores* I. 61.

[14] *A magyar nemzetségek* stb. II. 113.

létező és Pouustheleke, Leurenchzygethe, Vaama, Mikusteleke, Kethurpaag, Wrkunteleke, Ficachteleke, Tybateleke, Berketeleke, Palata, Rigotheleke és Borozlouu eltűnt falukat. Nem állapítható meg pontosan, hogy a fentiekkel együtt említett Machkas birtok a három kolozsmegyei Macskás falu közül melyikkel azonos. Lőrincé volt eredetileg (Réce)keresztúr is, ezt azonban fiai sógoruknak engedték át. Későbbi forrás szerint Lőrinc fia, István birtokolta Kendermezőt, Galponyát és Kettősmezőt is. Ennek az Istvánnak birtokai, fiága kihaltával, leányának Brassai Simon szász gerébbel kötött házasságából származó utódaira szállottak, akik a később jelentős szerepet játszó Sombori családot alapították. Mihály fiai viszont a szintén nevezetes Köblösi Teke, Esküllei Botos és Keresztúri Ördög családoknak ősei. Birtokainak sajátos megoszlása (Aszó, Hosszúmező, Csobánka, Páncélcsch a Kisszamos balpartján, Cente a Mezőség szélén) miatt azt kell hinnünk, hogy a felvidéki eredetű Aba nemzetség Cente ága a Zsombor nemzetség birtokaiból részesült valamilyen módon a XIII. század folyamán vagy még azelőtt. A Téténytől származó Zsombor nemzetség tehát részben az Almás és a Borsa, részben pedig a Mélyes völgyét szállotta meg. Mindkét birtokcsoport ősinek látszik; a nyugatinak honfoglaláskori eredetét az Esküllőhöz fűződő hagyomány (P. mester szerint ezen a helyen tett volna Téténynek hűségesküt Gyalu vezér elárvult népe)[15] teszi valószínűvé, a keleti viszont az előbbivel legalább egyidejűnek vehető, mert éppen ezt birtokolta közösen a nemzetség két ismert ága.

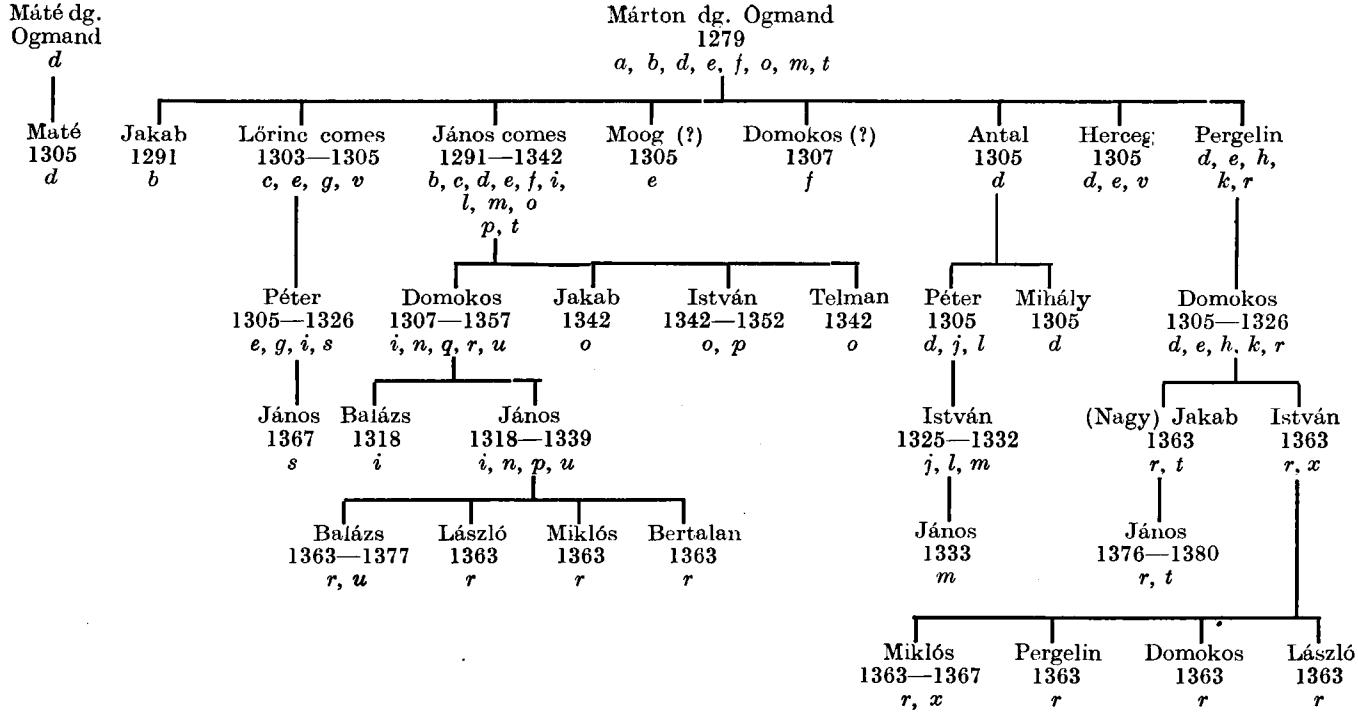
Az **Agmánd** nemzetség mindkét ismert ágával kapcsolatban előfordul az Agmánd (Ogmand) nemzetségnév. Felmerült egy teljesebb, kettős nemzetségnévnek (Farkas-Agmánd) a lehetősége is, azonban az ezt használó, egyébként is Erdélyen kívül élő családnak az erdélyi Agmándokkal való rokonsága nem mutatható ki,[16] ezidőszerint tehát helyesebb, ha a Gyula-Zsombor nemzetségnél megfigyelt hasonló körülményhez igazodva, továbbra is az egyszerű nevet alkalmazzuk.

Karácsonyi[17] nem ismeri a Lőrinc fia Pétertől származó Péterházi ágat, bár ez az idézett adatok alapján minden nehézség nélkül a családfára illeszthető. Bizonyításra szorul azonban a Márton fia János comes ágának, a Móriciaknak leszármazása, mely szintén elkerülte Karácsonyi figyelmét. A Móriciaknak az Agmánd nemzetségbe való bekapcsolása attól függ, hogy bizonyítható-e Kodori Agmánd nb. Márton fia Jánosnak Mórici Márton fia Jánossal való azonossága. Időbelileg nehézség nem áll fenn, mert

[15] ... in loco illo, qui dicitur Esculeu, fidem cum iuramento firmaverunt. Szentpétery, *Scriptores* I. 68.

[16] 1344-ben Érszentkirályon birtokos Farkasogmand nb. János. Jakubovich Emil: *Az Agmánd nemzetség teljesebb neve és egy ismeretlen ága* (Turul, 1914.) 43.

[17] *A magyar nemzetségek* stb. I. 77.

a) Dl. 30367. *b)* ZW. I. 83. *c)* Dl. 29105. *d)* Dl. 30591. *e)* AO. I. 97. *f)* D. 27827. *g)* Dl. 29994. *h)* Dl. 30363. i) Dl. 29421. *j)* Dl. 2234. *k)* Erdélyi Nemzeti Múzeum, Kolozsvár, Suky lt. F—l. *l)* Dl. 30367. *m)* BO. 77. *n)* AO. III. 611. *o)* AO. IV. 241. *p)* AO.V. 539. *q)* Szolnokdoboka megye monographiája II. 229. *r)* Dl. 27830. *s)* Szolnokdoboka stb. V. 451. *t)* BO. 52. *u)* Dl. 27830. *v)* Dl. 37078. *x)* Szolnokdoboka stb. IV. 387.

a két személy egy korban élt. Elleneszólni látszik az azonosításnak az a körülmény, hogy Mórici János testvéreit Jakabnak és Domokosnak, míg Kodori János testvéreit Lőrincnek, Antalnak, Moog-nak, Hercegnek és Pergelinnek nevezik. Tudva azonban azt, hogy az utóbbiakat egyetlen oklevél sem sorolja fel együtt (ugyanazon 1305-ik évben például egyik oklevélben Antalt, másikban Moog-ot nem említik), ez az érv, ha egyéb nem támogatja, nem lehet döntő. Fontosabb és az azonosítást támogató adatokat kínálnak a birtokviszonyok: a Móriciak fellehetőleg legrégebbi birtokai (Szamoshesdát, Boncnyires, Szűkerék) a kétségtelen Agmánd-birtokok körzetében feküsznek, sőt az utóbbit a XIV. században a Móriciak és az Agmánd nb. Kecsetiek együttesen birtokolták. Ha mindezek mellett tekintetbe vesszük az Agmánd nembelieknél és a Móriciaknál egyaránt gyakori, tehát hagyományosnak tekinthető személyneveket (Domokos, Jakab) s legfőképen azt, hogy Kodori János 1303-ban, Mórici János pedig 1332-ben a comes címet viseli (márpedig egyidőben két Márton fia János ispán létezése merőben valószínűtlennek látszik), a Móriciaknak az Agmánd nemzetséghez való tartozása aligha szorul további bizonyítékokra. E helyütt vetjük fel azt a gondolatot, hogy Márton fia Domokos és Márton fia Moog talán egyugyanazon személy; mindenesetre kézenfekvőbb ez az azonosítás, mint a Karácsonyié, aki Antal és Moog között keresett összefüggést. Az Agmánd nemzetség ősi birtokainak elsősorban a mezőségi jószágok tekinthetők, mivel ezeken Máté és Márton ága osztozott. 1305-ben az előbbi kapta a két Rücs, Szenttamás, Várótelke és Kaldmonora, (Mező)rücs kivételével azóta eltűnt birtokokat, az utóbbinak viszont Uzdiszentpéter, Komlós, Csősz és Pogányteleke jutott, melyek közül ma már szintén csak egy, az első létezik. Komlósról tudjuk, hogy (Mező)rücs és Uzdiszentpéter között feküdt, a többi eltűnt birtokot is ugyanezen a környéken, Kolozs megye délkeleti sarkában kereshetjük. A nemzetség egyéb ismert jószágai már egyedül Márton ágának tulajdonát képezték. Ezek: Kecsed és Kodor a hozzájuk tartozó Szekerestörpény, Alsógyékényes, Felsőgyékényes és Keménye később felbukkanó falvakkal együtt, egy Buzustelke nevű eltűnt birtok Zsuk és Válaszút között, továbbá Péterháza, (Szamos)hesdát, Boncnyires és Szűkerék. Valószínűleg Agmánd-birtokok voltak még Semesnye és Ormány is, mert ezekre a nemzetség tagjai a XIV. század elején igényt tartottak s egyébként is földrajzilag többi birtokaik közé illeszkednek. (Szász)móricot, melyről az egyik ág magát nevezte — mint láttuk — a XIII. század végén vásárolták a Zsombor nemzetség tagjaitól. Az Agmánd nemzetségbeli családok időnként Kecseti, Kodori, Szűkeréki, Péterházi, Mórici, Hesdáti, Nyíresi nevet viseltek, gyakran ugyanazon személyek egyszer egyik, máskor másik falujukról nevezték magukat s a családnevek csak a XIV. század végén szilárdultak meg. E családok közül a legnevezetesebb a

Kecseti, a többi csak megyéjén belül játszott kisebb-nagyobb szerepet. Nem foglalkozunk itt azokkal az elméletekkel, melyek a Suky és Járai neves családokat az Agmánd nemzetséghez kapcsolják, mert szinte kizárólag heraldikai érveiket okleveles bizonyítékok nem támasztják alá.[18]

A Zsombor és Agmánd nemzetségek birtokviszonyait vizsgálva megállapíthattuk, hogy mindkét nemzetség birtokai két csoportra oszlanak, egyik a Kisszamos balpartján, a másik a Mezőségen helyezkedik el, egymástól meglehetősen nagy távolságra. Mielőtt ennek magyarázatát megkísérelnők, fel kell hívnunk a figyelmet egy párhuzamos jelenségre. Ugyanezen a területen egyes helynevek, mégpedig azok a legrégebbi típusú magyar helynevek, melyek nominativusban álló személynév alakját mutatják, szintén így oszlanak meg: ugyanazt a helynevet megtaláljuk a Kisszamos balpartján és a Mezőségen, egymástól minden esetben körülbelül egyforma távolságban. Ilyen helynevek: Szekerestörpény és Szásztörpény (49 km), Oláhpéntek, Pinták és Szászpéntek (57, illetve 58 km), Néma és Néma (puszta Mezőrücs mellett) (58 km), Kecsed és Mezőkecsed (47 km), Buda (ma Bodonkút) és Budatelke (56 km), Szarvaskend és Kentelke (1279: Kendtelek) (50 km), Magyarnagyzsombor és Szászzsombor (72 km), Mikó (puszta Drág mellett) és Mikótelke (eltűnt falu Marokháza mellett) (45 km). Nem véletlen, hogy ezek közé tartozik Szamosszéplak és Dedrádszéplak is (64 km), mert újabban bebizonyosodott, hogy Széplak a legrégebbi típusú magyar helynevek egyike.[19] Bár a közöttük fennálló távolság az átlagosnál jóval kisebb (22 km), megemlíthetjük még Kolozsgyula és Gyulatelke esetét is. Hasonló kettős neveket már Győrffy István megfigyelt a Középtisza mentén és a Mátrában s úgy vélte, hogy „ezek a nevek alkalmasint egy ugyanazon nemzetség vagy birtokos téli és nyári szállását jelölik".[20] Kiegészítésül csak annyit kell ehhez hozzátennünk, hogy a Győrffy által felsorolt helyek körülbelül ugyanolyan távolságra feküsznek egymástól, mint az erdélyiek (pl. Egerszalók-Abádszalók: 49 km, Kisnána-Tiszanána: 44 km, Felsőtárkány-Mezőtárkány: 30 km). Ugyanerre a következtetésre jutott Hóman Bálint is a külső magyarországi honfoglaló nemzetségek birtokviszonyainak elemzése során: „A törzsek kiterjedt szállásföldjén belül minden nemzetségnek megvolt a maga téli és nyári szállástelepe. Télen — ősi szokásukhoz híven — a folyóvizek, lápok, tavak mellett laktak. Tavasszal a termékeny rónákra, hátságokra, dombos vidékre, hegyi lejtőkre húzódtak s a hideg beálltáig ott

[18] Zichy Nándor: *A Járai-család címere* (Turul, 1913.) és P. Horváth Emil: *A Suky-család címereslevele* (Turul, 1936.).

[19] Kniezsa István szíves közlése. V. ö. a Magyar Történettudományi Intézet 1943. évi évkönyvében rövidesen megjelenő cikkével.

[20] *A magyarság néprajza* (új kiad.) II. 84.

sátoroztak".[21] Győrffy és Hóman eredményeit az erdélyi adatokkal összevetve, joggal tételezzük fel, hogy a Zsombor és Agmánd nemzetségek kettős birtokainak esetében is téli és nyári szállásterülettel kell számolnunk. Az a feltételezés, mely eddig történetírásunkban következetesen kísértett, hogy t. i. az erdélyi medencét a magyarság nyugatról keletre haladva fokozatosan, hosszabb idő alatt szállotta volna meg s ezt bizonyítaná az erdélyi megyék nyugat-keleti hosszan elnyúló alakja is, ezúttal nem állja meg a helyét, hiszen teljesen elképzelhetetlen, hogy lovas nomád nép, mint amilyen a honfoglaló magyar volt, megállott volna a Kisszamos vonalánál, üresen hagyva az életformájának kitűnően megfelelő fátlan, füves Mezőséget. A két nemzetség birtoktörténetével kapcsolatban azt is láttuk, hogy éppen a mezőségi birtokok látszanak ősibbeknek, mert ezeken osztoznak az összes ágak. Nincs tehát semmi okunk feltételezni, hogy a mezőségi telepek a nemzetségek későbbi kelet felé való terjeszkedése során alakultak ki. Az alábbiakban újabb bizonyítékokat fogunk szolgáltatni ezen állításunk megerősítésére.

Kiindulva abból, hogy a honfoglaló nemzetségekre általában a vázolt kettős birtoklás jellemző, indokoltnak találjuk, hogy vizsgálódásaink körébe belevonjuk mindazokat a családokat, melyek a szóbanforgó területen hasonlóképen kettős birtokosok. Ilyen családok a Karácsonyi által is ismert Borsa és Szil nemzetségek, továbbá egy a Kapus és Nádas forrásvidékén birtokos sokágú család, melyet mi az alább kifejtendő okok alapján *Mikola nemzetségnek nevezünk.

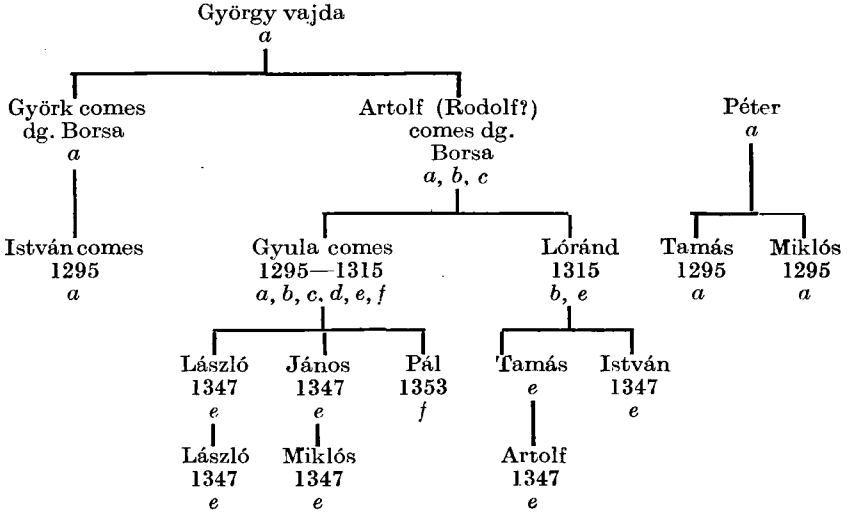
A **Borsa** nemzetséget még legújabb történetirodalmunkban is szokás a bihari Barsa nemzetséggel összetéveszteni,[22] noha Karácsonyi már megállapította, hogy két különböző nemzetségről van szó, melyek közül az első, a Borsa, kizárólag Erdélyben birtokos.[23] Ez a tény Tagányi idézett állításának újabb cáfolata.

Nemzedékrendünk jóval bővebb annál, amit Karácsonyi ad, különösen a szentpáli ágat illetőleg. Ennek oka Artolf fiai, Gyula és Lóránd ágának beillesztése. Borsa nb. Szentpáli Gyulát forrásunk Rodolf fiának mondja, a Rudolf név azonban Magyarországon ebben a korban olyan ritka, hogy már maga ez a körülmény gyanút ébreszt az olvasat helyessége ellen. Gyanús az is, hogy Rudolf fia Gyula leszármazóiról semmiféle adat nem maradt fenn, holott a szóbanforgó vidék történetére a XIV. század elejéről aránylag sok adattal rendelkezünk. Felmerül azonban (Magyar)szentpál körül Artolf fia Gyula és Lóránd, akiknek birtokviszonyairól és családjáról már többet tudunk. Ezt az Artolf fia Gyulát 1315-ben Szomordok, fiát Pált pedig 1353-ban Magyar-

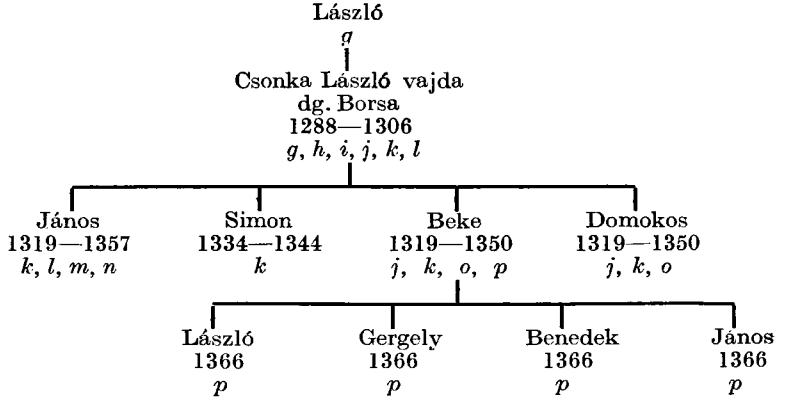
[21] *Magyar történet* (2. kiad.) I. 124.
[22] Balázs Éva: *Kolozs megye kialakulása.* Bp. 1939. 9—10.
[23] *A magyar nemzetségek* stb. I. 206. és 268.

BORSA NEMZETSÉG

Szentpáli ág

Szentmártoni ág

a) F. VI—1. 366. *b)* AO. I. 388. *c)* TO. I. 36. *d)* TO. I. 35. *e)* Dl. 29426. *f)* TO. I. 96. *g)* ÁUO. X. 85. *h)* Teutsch—Firnhaber: Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen, 158, 178, 203. és ÁUO. X. 83. *i)* Dl. 28574. *j)* AO. I. 521. *k)* Dl. 1991. *l)* Cs. V. 800. *m)* TO. I. 99. *n)* AO. VI. 530. *o)* AO. V. 404. és BO. 174. *p)* TT. 1889. 548.

sárd szomszédjának állítják. Ha a térképre nézünk, azonnal látjuk, hogy e két esetben csak Magyarszentpál birtokosairól lehet szó, mert ezt a falut Szomordok és Magyarsárd éppen közreveszik. Tagadhatatlan nehézség, hogy Artolf fia Gyula és rokonsága sohasem nevezi magát Szentpálról s e közvetett adaton kívül

semmivel sem lehet bizonyítani, hogy Magyarszentpált birtokolták volna. A Szentpáli család XIV. századi leszármazásáról azonban tudásunk olyan hézagos, hogy ezt a negatívumot döntő érvnek nem fogadhatjuk el. Annál fontosabb az, hogy Artolf fiainak megnevezett birtokai (Kolozs)gyula és Macskás pontosan beleillenek abba a gyűrűbe, melyet a Borsa nemzetség kétségtelen birtokai Kolozsvár köré vonnak. Mindezek alapján azt hisszük, hogy Rodolf fia Szentpáli Gyula és Artolf fia Gyulai Gyula egyugyanazon személy s az előbbire vonatkozó egyetlen oklevél kiadói paleográfiailag könnyen megmagyarázható tévedésből olvasták az Artholfus nevet Rodolfusnak, vagy esetleg az oklevél írója követett el elírást.[24] A Borsa nemzetség szentpáli ágának birtokai tehát (Magyar)szentpál, Saság (eltűnt falu Kolozsvártól nyugatra), (Kolozs)gyula és Macskás (valószínűleg a mai Hosszú- vagy Magyarmacskás) voltak. A szentmártoni ág birtokai az ismert kettős megoszlást mutatják: (Nagy)iklód, Poklostelke, Vidacsteleke (eltűnt), (Mező)őr, Szopor, Novaj, Ajtonteleke (ma Ajtony), illetőleg (Mező)szentmárton, Majos és (Mező)szentgyörgy. További két birtok közül (Oláh)péntekről tudjuk, hogy azt Csonka László vásárolta szolnoki várjobbágyoktól, Vajdaháza pedig annyira a Zsombor nemzetség birtokai közé ékelődik, hogy kétségkívül ennek tulajdonából ment át ismeretlen módon a Borsákéba. Ezzel szemben, bár a birtok korai történetére vonatkozó adatok hiányoznak, igen valószínű, hogy a nemzetség nevére utaló (Kolozs)borsa is a Borsa-birtokok közé tartozott, annál inkább, mivel pontosan beleilleszkedik a nemzetség többi birtoka közé. A Borsanembeli családok közül a Szentpáli, Iklódi és Majosi szerepeltek gyakrabban.

A **Szil** nemzetség (oklevelekben Scili, Zil vagy Zyl) eredeti neve Kalocsa volt, így nevezte nemzetségét a legrégebbi ismert tag, a Szil vagy Szili faluban lakó Adorján pristaldus.[25] A falunév alapján már Karácsonyi helyesen azonosította a Szil és Kalocsa nemzetségeket, azonban ő is, mint mindenki, aki a kérdéssel foglalkozott, az utóbbi nevet tévesen Kalathának olvasta.[26] Nyilván a Kalota-folyó neve befolyásolta a kutatókat, bár ez a nemzetség birtokaitól meglehetősen nagy távolságban folyik. A hibás olvasás annál érthetetlenebb, mivel a nemzetség egyik birtokát ma is (Kis)kalocsának nevezik. E sorok írója az eredeti oklevelek alapján meggyőződhetett arról, hogy az esetek többségében a nemzetségre jellemző Kalacs vagy Kalocs személynév valóban „ch" és nem „th" betűkkel van írva, kétes írásmódoktól eltekintve azonban a Kalath változat is előfordul, amit a „c" és „t" betűknek

[24] A vitás oklevélhez (Gyulafehérvári káptalan lt.) ezidőszerint nem tudtunk hozzáférni.

[25] *Regestrum Varadinense examinum ferri candentis.* Kiad.: Karácsonyi J. és Borovszky S. Bp. 1903. 123, 153, 154. sz.

[26] *A magyar nemzetségek* stb. III. 71.

a középkori paleográfiában közismerten hasonló alakja tökéletesen megmagyaráz. A nemzetség mezőségi ágával kapcsolatban egyetlen ízben előforduló nemzetségnév írásmódja szintén inkább „th", mint „ch" betűket mutat (de genere Kolothe), ez azonban a fentiek figyelembevételével nem képezhet akadályt az azonosítás tekintetében. A mezőségi ágat Karácsonyi egy általa is gyanús hitelűnek tartott oklevél alapján külön nemzetségnek hitte (Tykod, azaz Tyukod).[27] Ha az oklevél hitelessége mégis bebizonyosodnék, a másik forrásnak, mely az illető családokat Kalocsa nembelieknek mondja, meggyőző erejét nem gyengítené, mert ez az utóbbi oklevél, ha jóval későbbi is a másiknál, nemcsak feltétlenül hiteles, hanem egyben a mezőségi ágból származó családoknak másfél évszázadra visszamenő és egyéb forrásokból ellenőrizhető pontos nemzedékrendjét tartalmazza, következőleg az, aki az ősöket ilyen szabatosan fel tudta sorolni, nyilván a nemzetségnévvel is tisztában volt. Legfeljebb arra lehet gondolni, hogy amint a nyugati ág is megváltoztatta eredeti nemzetségnevét s a XIV. század folyamán kizárólag a Szil nevet használta, úgy a mezőségiek is új nevet választottak nemzetségük megjelölésére, a nélkül, hogy az ősi név feledésbe merült volna. Mindezek alapján a nemzetséget Kalocsa nemzetségnek kell nevezni, a Szil és Tyukod nevekkel csak az egyes ágakat jelölhetjük.

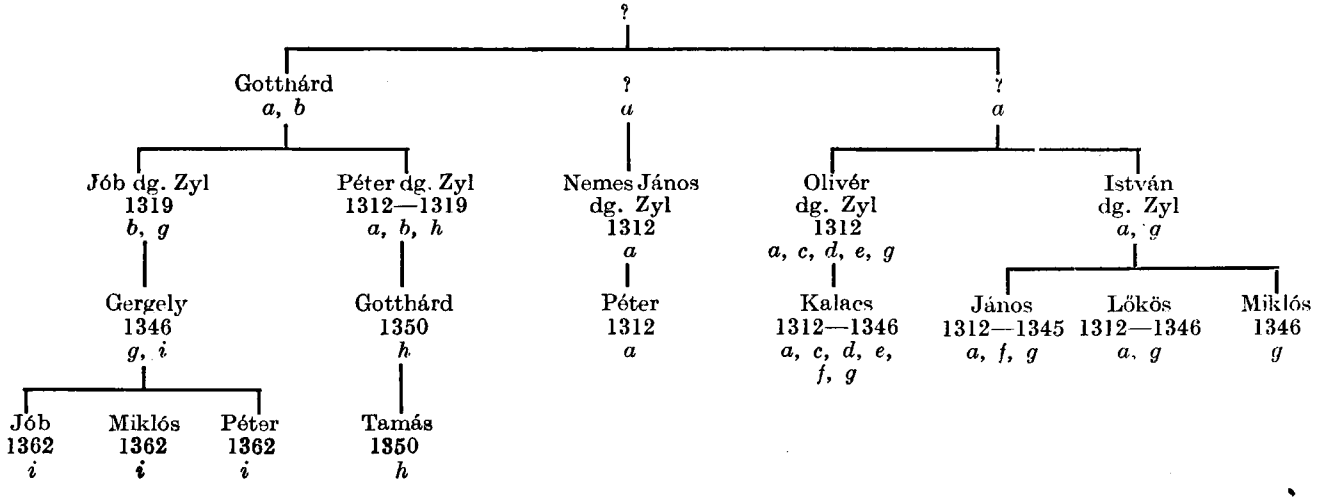
A Szil ág első ismert tagjainak rokonsági fokát Karácsonyi nem ismerte fel, pedig Pétert, Nemes Jánost és Olivért az *a)* jelzésű oklevél unokatestvéreknek mondja, Jóbot és Pétert viszont a *b)* jelzésű forrás testvéreknek. Karácsonyi táblázatát tehát helyesbítenünk kellett. A Szil-ág férfiágon 1367 előtt kihalt. Birtokai voltak: (Füzes)szentpéter, (Kis)kalocsa, Paptelke, Szentmárton, Mikó (e két utóbbi ma puszta), továbbá az eltűnt Szili, Kovácskút, Bándküttelke és Ambrus. A Tyukod-ág ősi birtokait már nehezebb kielemezni, mert tagjai vásárlással és királyi adományból igen sok új jószágot szereztek. Bizonyíthatólag idegen kézből jutott hozzájuk Gerend, (Aranyos)lóna, Hadrév, (Aranyos)gyéres, (Gyéres)keresztúr, (Mező)ceked, Őrke, a fennmaradó birtokok között kell tehát keresni az ősieket: Detrehem, (Mező)mindszent, (Gyéres)szentkirály az eltűnt Tordalakával, Bányabükk, (Aranyos)egerbegy, (Sós)szentmárton, Szarkad (Peterd és Egres közt, eltűnt), Füged és (Mező)bő. E hihetőleg legrégebbi birtokok határain belül alakultak ki a XIV. század folyamán (Mező)kók, (Mező)tóhát és Vajdaszeg. A Saultól leszármazó Gerendi-család évszázadokon át Erdély egyik legnevezetesebb családja volt, míg a két rokonfamilia, a Detrehemi Örkéndfi és a Fügedi még a középkorban kihalt.

A ***Mikola**-nemzetségnek nemcsak a neve nem fordult elő eddig történetírásunkban, hanem a hozzá tartozó családokat sem

[27] U. o. III. 127.

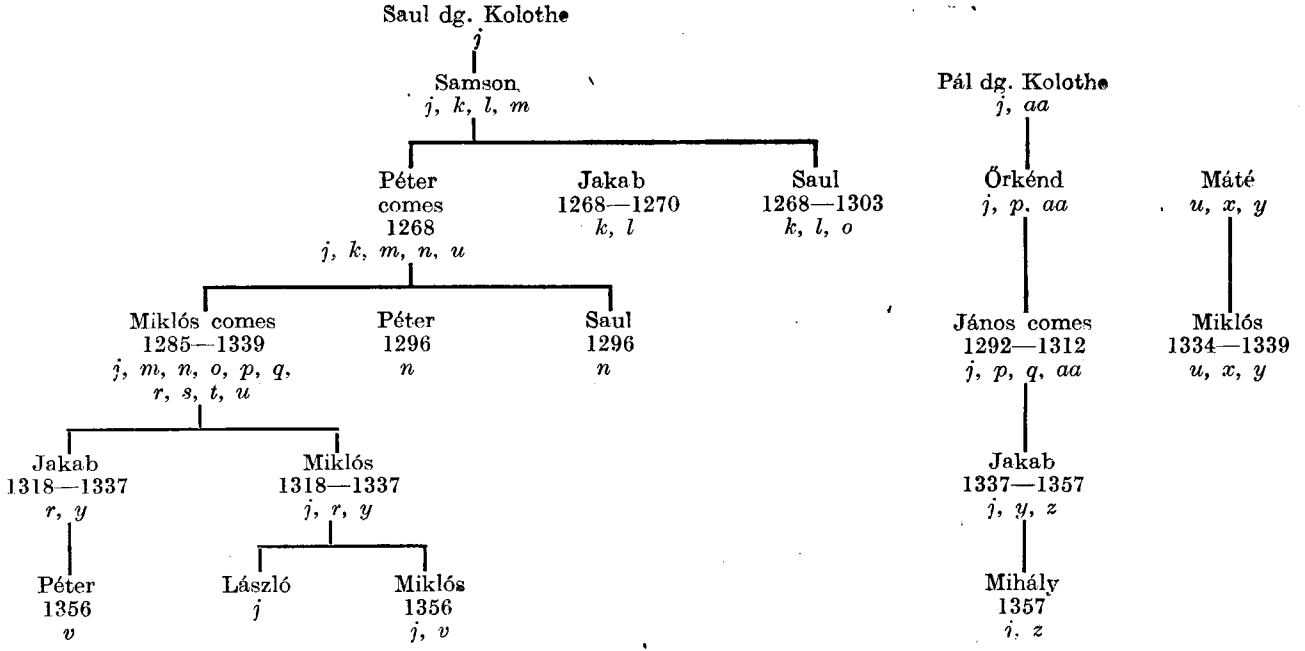
KALOCSA NEMZETSÉG (I)

Szil ág

KALOCSA NEMZETSÉG (II)

Tyukod ág

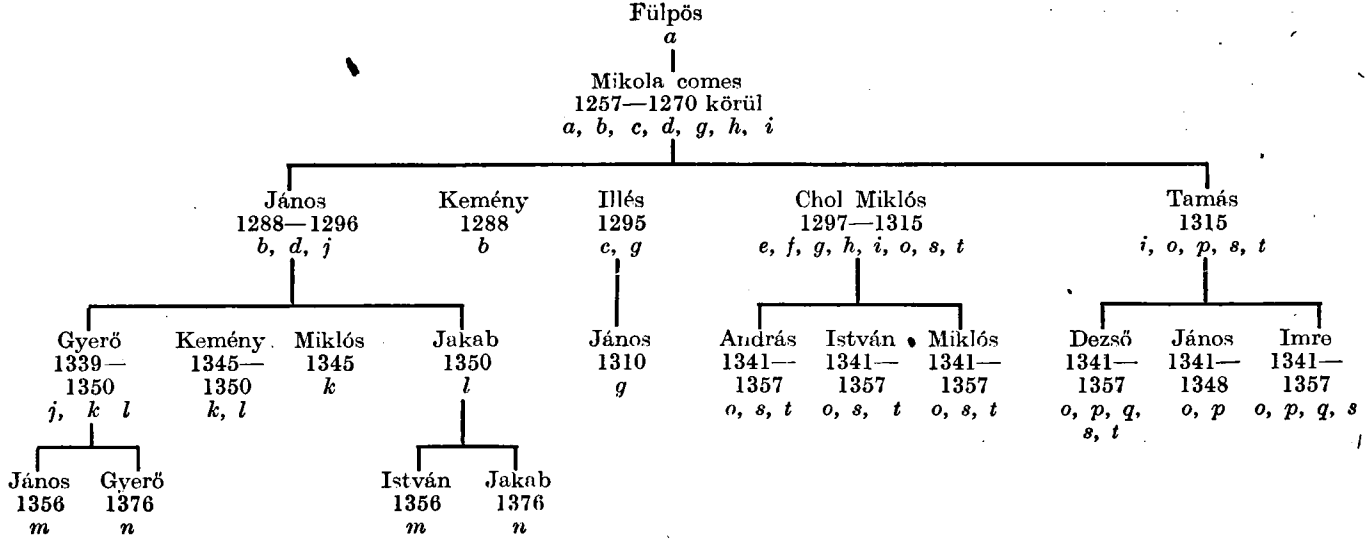
a) Dl. 27425 *b)* AO. I. 523. *c)* Dl. 27269. *d)* Dl. 27271. *e)* Dl. 27139. *f)* Dl. 27270. *g)* AO. IV. 569. *h)* AO. V. 404. *i)* Dl. 5357. *j)* Dl. 30152. *k)* HO. VII. 111. *l)* HO. VI. 166. *m)* HO. VI. 361. *n)* TT. 1889. 575. *c)* Dl. 30591. *p)* Dl. 30595. *q)* Dl. 30594. *r)* Dl. 31066. *s)* AO. II. 124. *t)* AO. II. 552. *u)* AO. III. 520. *v)* AO. VI. 532. *x)* Dl. 36504. *y)* Dl. 29122. *z)* AO. VI. 604. *aa)* Dl. 30101.

tekintették eddig nemzetségnek, mivel e családok — eddigi tudásunk szerint — sohasem használtak nemzetségnevet. Hogy mégis foglalkozunk velük, annak elsősorban az az oka, hogy birtokaik ugyanazt a kettős földrajzi megoszlást mutatják, mint az előző négy nemzetség jószágai. Ezek a birtokok a Kisszamos balpartjának délnyugati szögletében és Kolozsvártól nyugatra olyan tekintélyes területet foglalnak el, melyhez Kolozs és Szolnok-doboka megyékben egyedül a király, az egyház és a külső Magyarországról betelepedett arisztokraták uradalmai mérhetők, tehát a családnak, illetőleg nemzetségnek a legjelentősebbek közé kellett tartoznia. Viszont tagjai a középkorban az országos politikában nem játszottak szerepet, nevezetes katonák sem kerültek ki közülük és egyetlen nagybirtokos nemzetséggel sem mutathatók ki rokoni kapcsolataik, úgy, hogy birtokaik eredetét királyi adományra nem lehet visszavinni. Mivel a továbbiak során közvetett adatokkal tudjuk bizonyítani azt, hogy ebben az esetben is honfoglaló nemzetségről van szó, megkíséreljük itt a nemzedékrendet és a birtokviszonyokat tisztázni. A nemzetség eredeti nevét nem ismerjük, ez a körülmény azonban egymagában nem akadályozhat meg abban, hogy a hozzá tartozó családokat ősi nemzetségnek tekintsük, hiszen az előző négy nemzetség neve is igen ritkán, néha egyetlen egyszer szerepel oklevélben. A *Mikola nevet a családok közös ősétől kölcsönöztük, nem azzal az igénnyel, hogy az eredeti nemzetségnévre következtessünk, hanem csak azért, hogy az ágak összetartozására utaljunk.

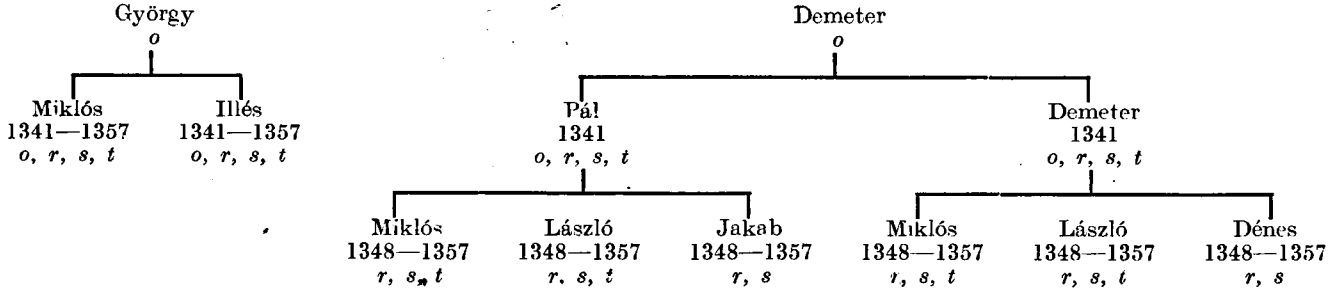
A családok leszármazásával Csánki foglalkozott,[28] de a korai adatok hézagossága miatt csak a XV. századi nemzedékrendre terjeszkedett ki. Figyelmét elkerülte az *a)* jelzetű adat, mely az első ismert ős megállapítását tette lehetővé, továbbá az a körülmény, hogy János és Kemény apja: Mikola és Chol Miklós, meg Tamás apja: Mikola minden nehézség nélkül azonosíthatók. Egyízben ugyanis Chol Miklóst Dezmér birtokosaként említik, ez a falu pedig később a János, illetőleg a Kemény ágából származó családok kezén volt, következőleg 1315-ben még a nagy osztozás, mely a nemzetséget két főágra szakította, nem történt meg. E két főág birtokai egyébként is úgy feküsznek, hogy a közös eredetet nyilvánvalóan elárulják. Az elsőnek, melyből a Gyerőfi, Kemény, Mikola, Kabos és Radó neves családok eredtek, feltehetőleg ősi birtokai két csoportra oszlanak: a Kapus és Nádas forrásvidékén (Gyerő)vásárhely, (Gyerő)monostor, Sztána, Inaktelke, Kiskapus az eltűnt Szamártelkével, Bedecs, Erdőfalva, Deréte, (Oláh)bikal, Pányik (ma Gyerőfalva), Zsobok, (Topa)szentkirály, (Nádas)berend; a Kisszamos északra kanyarodásánál Szamosfalva, Dezmér és (Puszta)szentmiklós. A másik ágból, Mikola fiai

[28] *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában.* V. Bp. 1913. 439, 482—492, 512—517, 552—556, 608—616, 623—625, 628—635.

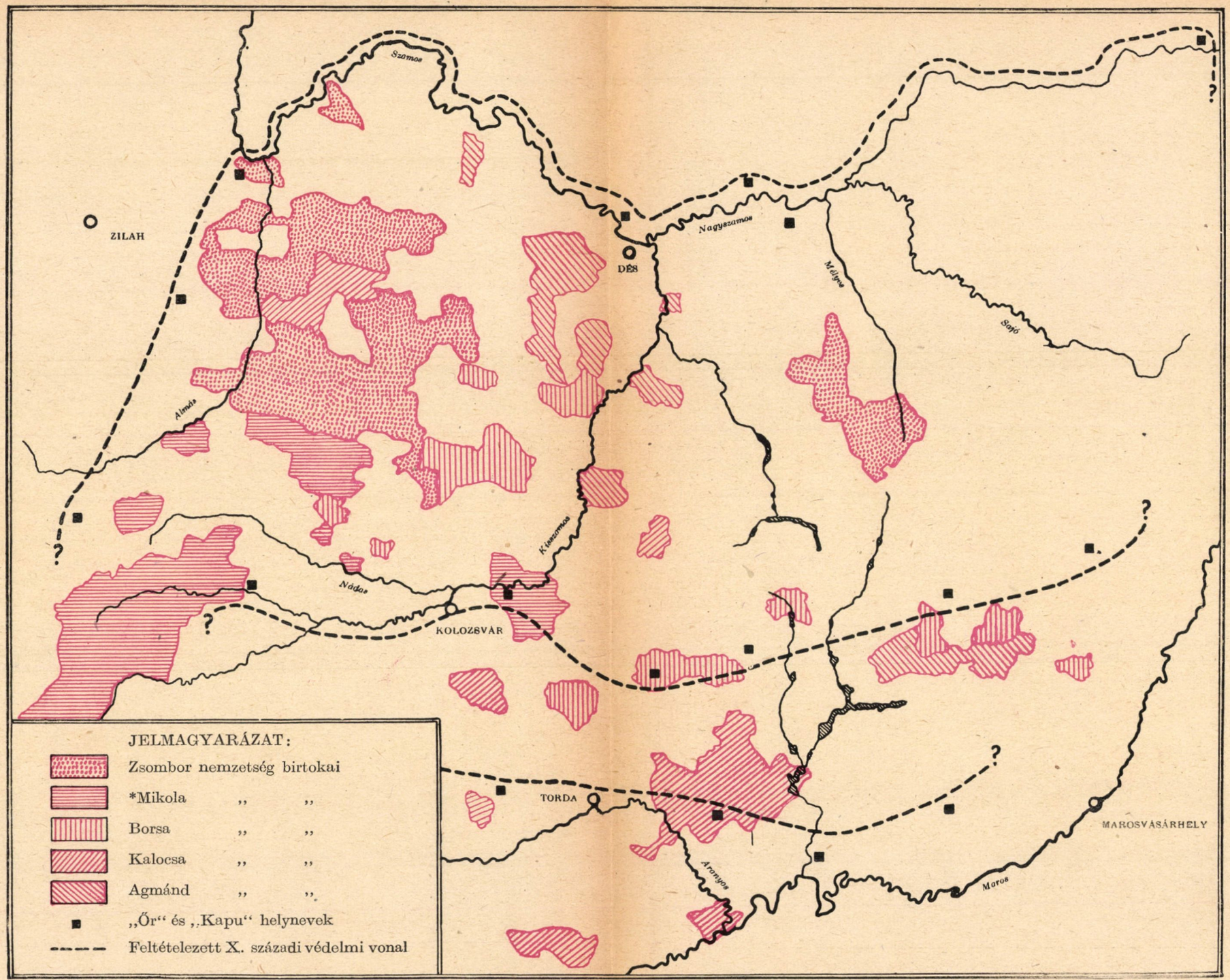
*MIKOLA NEMZETSÉG (I)

*MIKOLA NEMZETSÉG (II)

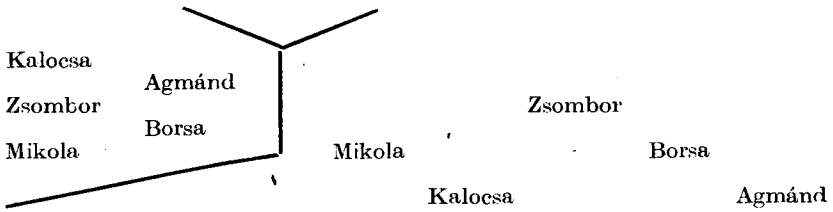
a) TT. 1889. 525. *b)* TT. 1889. 572. *c)* F. VI—1. 366. *d)* Dl. 27005. *e)* Dl. 28718. *f)* Dl. 28713. *g)* TO. I. 29. *h)* TO. I. 34. *i)* TO. I. 35. *j)* Dl. 26859. *k)* Cs. V. 556. *l)* AO. V. 404. *m)* AO. VI. 503. *n)* Dl. 26985. *o)* Dl. 30640. *p)* Dl. 28726. *q)* TO. I. 87. *r)* TO. I. 88. *s)* TO. I. 102. *t)* TO. I. 103.

Szamos
ZILAH
DÉS
Nagyszamos
Mályna
Sajó
Almás
Kissamos
Nádas
KOLOZSVÁR
TORDA
MAROSVÁSÁRHELY
Aranyos
Maros
JELMAGYARÁZAT:
Zsombor nemzetség birtokai
*Mikola ,, ,,
Borsa ,, ,,
Kalocsa ,, ,,
Agmánd ,, ,,
„Őr“ és „Kapu“ helynevek
Feltételezett X. századi védelmi vonal

Chol Miklóstól meg Tamástól és osztályos atyafiaiktól, Györgytől és Demetertől származó Tompa, Buci, Tamásfalvi Erdélyi, Valkai, Farnasi Veres és Bikali Vitéz családok birták (Magyar)valkó, Bóc (Magyarnádas és Szucsák környékén feküdt, eltűnt), Kelecel (ma Kiskalota), Szentmihálytelke, Tamásfalva (ma Almástamási), (Puszta)topa és Vataháza (Magyarszentpál, Sárd és Magyarnádas között, eltűnt) falvakat. Egy ideig a családé volt Szomordok is, ezenkívül királyi adományban nyerték Farnost, a három Füldöt, Jákótelkét és (Magyar)bikalt.

Térképre vetítve a felsorolt öt nemzetség birtokait, elhelyezkedésükben bizonyos nyers szabályosságot lehet észlelni, melyet a következő szkémával érzékeltethetünk:

Ha a baloldali, a Kisszamos balpartján elhelyezkedő csoportot megfigyeljük, első pillantásra szembetűnik a Zsombor nemzetség kiváltságos, védett helyzete. Önként adódik a feltevés, hogy itt is azzal a jelenséggel állunk szemben, melyet Hóman Bálint a honfoglaló magyar törzsek elhelyezkedésénél megfigyelt, hogy t. i. a vezérlő törzset a többi törzs mintegy élő védőfal gyanánt veszi körül. Ugyancsak ő jegyezte meg, hogy ez a rendszer az egyes törzseken belül is érvényes, amennyiben a megszállásnál mindig a vezérlő nemzetség került a főhelyre, szerinte a középre.[29] P. mester félreérthetetlenül megmondja, hogy a meszesi kapun át Erdélybe hatoló magyar törzs (törzstöredék?) legelőkelőbb nemzetsége az volt, mely a XIII. században a Zsombor nevet viselte, magyarázatunkat e szerint a hagyomány is támogatná. Zavaró körülmény azonban az, hogy a balparton a Zsombor nemzetség háta szabadon marad, a jobbparton pedig az egész kikövetkeztetett rendszer felborul, mert itt a Zsombor nemzetséget észak és kelet, tehát a katonailag éppen legveszélyesebb oldalak felé nem fedezi a többi nemzetség. Mindössze annyit látunk, hogy nyugat-keleti irányban a nemzetségek elhelyezkedési sorrendje azonos a balpartival, de a két északi nemzetség ezúttal délen található meg. Fel kell vetnünk tehát a kérdést, hogy vajjon a balparton jelentkező települési szabályosság összefügg-e a nemzetségek ősfoglalásával s ha igen, vajjon a jobbparti eltérések kielégítően megmagyarázhatók-e, vagy pedig az egész feltételezett

[29] *Magyar történet* (2. kiad.) I. 126.

rendszer a véletlen játéka s a királykori birtokviszonyok szeszélyes alakulásának eredménye.

Mindenekelőtt le kell szögeznünk, hogy ha egyáltalán szó lehet a felsorolt öt nemzetség megtelepedésének Szent Istvánt megelőző időpontjáról, akkor e megtelepedésben feltétlenül bizonyos szabályosságnak kell érvényesülnie. László Gyula új könyve[30] az adatok és élesszemű következtetések egész sorával bizonyítja, hogy mint minden vonatkozásban, úgy az elfoglalt területek birtokbavételénél is a honfoglaló magyarság vallásos világszemléletéből következő egységes magatartást tanúsított a dolgok és egyének rangsorát illetőleg. Ebben a rangsorolásban a legfőbb szerepet a jobb- és baloldal viszonya játssza, amennyiben két adottság értékelésénél az, amelyik értéktöbbletet mutat, a jobboldalra kerül. A sírleletek, továbbá más keleti népek életéből megfigyelt párhuzamok alapján László arra a végkövetkeztetésre jut, hogy a jobb- és baloldal megkülönböztetése nemcsak a temetkezésben, hanem az élők világában is döntő fontosságú volt, többek között érvényesült a sátortábor egyes sátrainak elrendezésében, sőt a településben is. Ezek szerint Hóman megállapítása odamódosítandó, hogy a nemzetségek a vezérlő nemzetséget nem köralakban vették körül, hanem rangsor szerint annak jobbján és balján helyezkedtek el, mégpedig, más keleti népek szokásából következtetve, két előrehajló körív formájában. A jobb- és baloldal viszonyát az arccal keletre beálló, szintén vallási okokra visszavezethető tájolás határozza meg.

Próbaképen megkíséreljük a László által kielemezett tételt nemzetségeinkre alkalmazni. Mindenekelőtt megoldódik ezáltal az a kérdés, hogy miért maradt a balparton a Zsombor nemzetség háta fedezetlenül. Mint vezérlő nemzetségnek, természetesen a középső helyet kellett elfoglalnia s a többiek nem körülötte, hanem tőle jobbra és balra, amint megfigyelhetjük, valóban előrehajló körívben helyezkedtek el. Ha ez a megállapítás helyes, úgy megejthetjük a nemzetségek rangsorolását is, az első a Zsombor, a második és harmadik tőle jobbra a Mikola és a Borsa, a negyedik és ötödik tőle balra a Kalocsa és az Agmánd. P. mester fenntartotta azt a hagyományt is, hogy Apafarkas, az Agmánd nemzetség ősapja, elsőnek hatolt be Erdélybe, mint Tétény kémje.[31] Talán összefüggésbe lehet hozni ezt az adatot azzal a közismert ténnyel, hogy a keleti lovas nomádok mindig a legutoljára csatlakozott, tehát a rangsorban utolsó néprészt küldték előre a harcban. A balparton az Agmánd nemzetség valóban a katonai szempontból leginkább védelemre szoruló északkeleti területen szállt meg. A balparti település honfoglaláskori keletke-

[30] *A honfoglaló magyar nép élete.* Bp. 1944. Főleg a II. és IV. fejezet.

[31] Tuhutum ... misit quendam virum astutum patrem Opaforcos Ogmand, ut furtive ambulans previderet sibi qualitatem et fertilitatem terre Ultrasiluane. Szentpétery, *Scriptores* I. 65.

zését tehát a hagyomány mellett a megszállás rendje is bizonyítja s együttal erőteljesen támogatja azt a feltételezésünket, hogy a Zsombor és Agmánd mellett a Borsa, Kalocsa és Mikola nemzetségek is vezérkori ősfoglalók, annál inkább, mivel egyikükről sem mutatható ki, hogy Erdélyen kívül máshol is birtokolt volna. A jobbparti település rendjének eltérése azonban továbbra is megoldandó kérdés marad. A fentiek után arra kellene gondolnunk, hogy valamilyen oknál fogva a Kalocsa és Agmánd nemzetségek, egymásközti rangviszonyuk betartásával, a jobbparton eredeti északi szállásterületüket elhagyva, délen telepedtek meg. Mikor és hogyan történhetett meg ez az áttelepedés, arra szeretnénk feleletet adni a bevezető sorainkban érintett Karácsonyi-féle gyepüelmélet megvizsgálásával kapcsolatban.

Az erdélyi gyepürendszert a kutatók eddig kizárólag a közhiedelemmé vált fokozatos nyugat-keleti irányú magyar terjeszkedés szempontjából vizsgálták.[32] Magyarország északi területein valóban nyomonkövethető a gyepüvonalnak fokozatos kifelé való tolódása, ami arra indította a kérdéssel foglalkozókat, hogy Erdélyben is hasonló folyamatot tételezzenek fel s így az egyik legutóbbi szakmunkához mellékelt térképen nem kevesebb, mint hat párhuzamos gyepüvonalat számlálhatunk meg, melyek északkelet-délnyugat irányban szeldelik Erdélyt keresztül, nem beszélve arról, mely Erdélyt a külső Magyarországtól elválasztja.[33] Ezeknek a gyepüvonalaknak elemzése során azonban kiderül, hogy nagyrészük az elnevezésükben védelmi berendezkedésre valló földrajzi pontok (Őr, Kapu, Gyepü stb.) önkényes összekötésével tetszésszerint módosítható, tehát egyedül a helynevek nem adnak elegendő támpontot a kérdés tisztázására; a köztörténeti és településtörténeti tényeket is bele kell vonnunk a kutatásba. Nem célunk itt az erdélyi gyepük bonyolult problematikájával kimerítően foglalkozni, mindössze tanulmányunk tárgyához tartozó vonatkozásait érintjük. Ezidőszerint a Meszes-hegység és a Maros közötti területen, tehát a szóbanforgó öt nemzetség szállásföldjén három észak-déli irányban átvonuló gyepüvonal szerepel történetirodalmunkban, az első nagyjában a Kisszamost követi, a második ettől keletre Fráta—Cege—Oroszfalu érintésével, a harmadik pedig Mezőszilvás—Kozmatelke—Besenyő közt vágja át a Mezőséget.[34] Mindmegannyi bizonyítéka lenne a Mezőség aránylag késői megszállásának. E hármas gyepü elméletének szerzői nem számoltak azonban két alapvető ténnyel. Először azzal, hogy hasonló következtetésekre feljogosító helynevek Magyarország olyan területein is szép számmal találhatók, ahol eddig még senki sem tételezett fel országhatár jelleggel bíró gyepüket. Így például a Duna

[32] Karácsonyinak az 5. sz. jegyzetben idézett művei, Fodor Ferenc: *Adatok a magyar gyepük földrajzához* (Hadtört. Közl. 1936.), Balázs i. m.

[33] Fodor i. m. térkép.

[34] Balázs i. m. 17.

vonalától nyugatra akárhány önkényes gyepüvonalat lehetne húzni[35] s ezáltal bizonyítani, hogy őseink a Dunántúlt hosszú idő alatt, fokozatos nyugat felé tartó előnyomulással szállták meg. Másodszor nem vették tekintetbe, hogy Erdély földrajzi adottságai és a honfoglaláskori magyar települési rendszer szinte kényszerítőleg írják elő a Mezőség egész területének egyidejű megszállását. Miért kellett volna a benyomuló magyarságnak a nyílt terepen megtorpannia és aránylag kedvezőtlen viszonyok közt védelmi rendszert kiépítenie, mikor a Kisszamos mellett húzódó feltételezett gyepüvonaltól két-három napi járóföldre már a keleti Kárpátok előterébe jutva, természetes védelmi lehetőségek kínálkoztak? De — mint már említettük — az sem képzelhető el, hogy lovas nomád nép az életfolytatásának kitűnően megfelelő Mezőséget ne szállja meg ugyanakkor, mikor birtokába veszi a Kisszamos erdős, dombos balpartját. Egyébként is ismeretes a magyarságnak az a szokása, hogy a folyók mindkét partjára egyidejűleg települt[36] s a Kisszamos ebben az esetben aligha képezhet kivételt. A gyér okleveles anyagból levont mindazon következtetések, melyek a nyugati terület korábbi s a Mezőség későbbi betelepülésének feltételezésébe torkollanak, éppen a bizonyító anyag hiányossága és tisztán a véletlennek köszönhető területi megoszlása miatt nem állhatják meg a helyüket. A szóbanforgó vidék XIII. századi forrásanyaga elenyésző csekélységű, a legelső olyan adatcsoportot, mely áttekintést tesz lehetővé, a XIV. század harmincas éveiben keletkezett pápai tizedjegyzékek[37] tartalmazzák s ennek tanúsága szerint a Mezőség települési sűrűsége nem marad más erdélyi vidékeké mögött.[38] A helynévkutatás eredményei is elleneszólnak a Mezőség késői megszállását hangoztató elméletnek. Éppen a Kisszamos és a Maros között majdnem az egész helynévanyag magyar eredetű s alig van nyoma a magyarságot megelőző szláv népességnek, holott az állítólag korábban megszállott nyugati részeken meglehetősen nagyszámban találhatunk szláv eredetű helyneveket.[39] Ami pedig a kormeghatározó helynévtípusokat illeti, nominativusban álló puszta személynevek a Kisszamostól keletre éppen úgy előfordulnak helynevekként, mint nyugaton.

Az említett három gyepüvonal közül az első kettőt tehát nem fogadhatjuk el országhatárnak, sem a magyar település egykori keleti határának. Egyébként is a felsorakoztatott bizonyító anyag (Kolozsvár, Kolozs, Borsa, Jenő, Szarvaskend, Tötör, Ormány,

[35] Fodor i. m. térkép.

[36] Hóman—Szekfű: *Magyar történet* (2. kiad.) I. 125.

[37] *Vatikáni magyar okirattár.* I. Bp. 1881.

[38] Ortvay Tivadar: *Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején.* Bp. 1891. Az erdélyi egyházmegye mellékelt térképe.

[39] Kniezsa István: *Magyarország népei a XI. században* (Szent István-Emlékkönyv). 1938. Térkép.

illetőleg Fráta, Gyepüserdő, Gyepüsbérc, Cege helynevek[40]) egyáltalán nem elegendő alap gyepüvonalak kikövetkeztetésére, mivel Tötör, Gyepüserdő és Gyepüsbérc kivételével a többi helynév csak akkor hozható védelmi rendszerrel összeköttetésbe, ha ennek hajdani létezésére vonatkozóan egyéb támaszpontunk is van. Ez az eset pedig nem áll fenn. De ha idővel — meggyőzőbb adatok előkerülése után — esetleg igazolódnék a Kisszamos jobbpartján, a folyóhoz közel és azzal párhuzamosan haladó védelmi vonal elmélete, akkor is legfeljebb egy és nem két ilyen vonalra gondolhatunk, hiszen a két feltételezett gyepürendszer között olyan csekély a távolság (átlagban 20 km), hogy a szóbanforgó földrajzi pontok tulajdonképen egyetlen rendszer tagjainak tekinthetők.

Vannak azonban az eddigi gyepükutatás adatai között olyanok, melyek mellett nem mehetünk el tudomásulvétel nélkül. Ezek az őr és kapu fogalmakkal kapcsolatos helynevek. Míg a „gyepű" jelenthet birtokhatárt, esetleg más, gazdasági célú berendezkedést is, addig az „őr" és a „kapu", rendszeres előfordulás esetén már védelmi berendezkedésre utalhatnak. Ilyen helynevek területünkön szép számmal találhatók, jellemző módon azonban csak a széleken. Nyugaton Őrmező és Vaskapu; északon Alőr, Felőr, Kapusd (Omlásalja határrésze, ugyanitt Ispánlese)[41] s idetartozik talán Les is; délen Kis- és Nagykapus, Kapus (Szamosfalva határrésze),[42] (Mező)őr, Kapus (határrész Aranykút és Berkenyes mellett),[43] Kapus (hegy Mezőszilvás és Septér között),[44] Őrhegy (Kozmatelke mellett).[45] Ha ezeket a pontokat összekötjük, egy körbenfutó gyepüvonal alakul ki, mely nagyjából azt a területet határolja, ahol öt nemzetségünk ősi birtokai találhatók. Azonnal szembeötlik azonban, hogy a Kisszamos jobbpartján a Mikola és Borsa nemzetségek birtokai mintegy rajta feküsznek a déli védelmi vonalon, a Kalocsa és Agmánd nemzetségek birtokai pedig teljesen kívülesnek rajta. Tudjuk, hogy a gyepüelve lakatlanságát feltételező régi hiedelem nem tartható fenn[46] s így nem ütközhetünk meg azon, hogy a Mikola és Borsa nemzetségek birtokai itt-ott átlépik a gyepüvonalat, de az már teljességgel valószínűtlennek látszik, hogy a másik két nemzetség eredetileg is mindenestől a gyepün túl szállott meg.

Hogy a megoldáshoz közelebb jussunk, szemügyre kell vennünk Erdély déli területének viszonyait is. Itt, a Maros völgyében,

[40] Fodor i. m. térkép.
[41] 1934. *Szolnokdoboka-megye monographiája* V. 284.
[42] 1381. ZW. II. 545.
[43] 1350. BO. 174.
[44] 1329. AO. II. 398.
[45] 1377. BO. 337.
[46] Kring Miklós: *A magyar államhatár kialakulása* (A bécsi magyar Történetkutató Intézet IV. Évkönyve). 1934.

kétségbevonhatatlan történelmi és régészeti tények tanúsága szerint legalább a X. század közepén a gyulák törzse foglalt magának új hazát.[47] Gyula vezér erdélyi tartományának kiterjedéséről nem maradtak fenn irott adatok, de történészeink feltételezik, hogy csak Erdély déli felére, nagyjából a Maros vízrendszerére szorítkozott. A krónikák tudósítását, mely szerint István korában Gyula az egész Erdély fölött uralkodott, azzal a feltételezéssel próbálták áthidalni, hogy hatalmát később terjesztette ki az északi részekre.[48] Ha az általunk felvázolt gyepürendszer déli szakaszát vizsgáljuk, rájövünk, hogy vele szemben délen újabb védelmi vonal töredékei bontakoznak ki. Ennek lehettek megerősített pontjai a Magyarpeterd határában feljegyzett Remetekapu határrész,[49] Órke, a Marosludas melletti Őrhegy[50] és Mezőkapus. A második déli gyepüvonal tehát az elsővel párhuzamosan haladt nyugat-keleti irányban. Mivel Szent István a XI. század első éveiben már meghódította Erdély déli részét, e párhuzamos védelmi rendszer királykori keletkezését bátran kihagyhatjuk a számításból s nem marad más hátra, mint megállapítani, hogy a gyepük dél felé a Tétény, észak felé pedig a Gyula törzsének szállásterületét biztosították egymással szemben, következőleg a gyulák Erdélye a Szamos és a Maros vízválasztójáig terjedt. Ezt az állításunkat egyébként a királykori Erdély történetéből vett további adatokkal is bizonyíthatjuk.

Ismeretes, hogy a magyar király erdélyi főtisztviselője, a vajda 1214-ben és 1263—1441 közt egyúttal a szolnoki ispán címét is viselte. Az eredeti Szolnok megye a tiszaparti Szolnoktól a bukovinai határig húzódott s magába foglalta Erdély északi határvidékét, a mai Szolnokdoboka megye felső felét is. Később, valószínűleg a XIV. század folyamán ez a hatalmas megye két részre, Külső- (magyarországi), és Belső- (erdélyi) szolnok megyékre vált szét, majd a XV. században az előbbi is osztódott, s létrejött Külső- és Középszolnok megye. A vajda csak akkor vezette Szolnok megye közigazgatását, ha egyúttal szolnoki ispán is volt, egyébként a vajdától független ispán rendelkezett a megyével. Erdély egyik részéről tehát megállapítható, hogy eredetileg nem tartozott a vajda hatáskörébe.[51] Kétségtelenné teszi ezt az is, hogy 1227 és 1233 között, mikor II. András fia, Béla herceg Erdély kormány-

[47] Váczy i. m.

[48] Így: Mályusz Elemér: *A magyarság a középkori Erdélyben* (Hitel, 1943.) 268.

[49] 1417. Cs. V. 726.

[50] László Gyula adatgyüjtéséből.

[51] Janits Iván: *Az erdélyi vajdák igazságszolgáltató és oklevéladó működése 1526-ig.* Bp. 1940. 27—29. Az egyébként értékes tanulmány tévesen fejti ki a vajda területi hatáskörének kialakulását és a hivatal eredetét, mert abból a helytelen feltevésből indul ki, hogy a vajda kezdettől fogva az erdélyi ispánok fölé helyezett csúcstisztviselő volt. Helyesen: Deér József: *A középkori Erdély* (Magyar Szemle, 1934.) 197.

zója volt, a szolnoki ispán mindig az András, a vajda pedig mindig a Béla okleveleinek méltóságnévsoraiban fordul elő.[52] Belsőszolnok megye csak 1441 után olvadt be véglegesen Erdélybe, mikor a vajdai tisztségnek a hármas Szolnok megye ispáni tisztségével való összekapcsolása megszűnt, viszont Belsőszolnok megye véglegesen elszakadt Közép- és Külsőszolnoktól. Joggal vethetjük fel tehát a kérdést, hogy a vajda eredeti területi hatásköre meddig terjedt ki, vajjon Belsőszolnok megyén kívül más erdélyi megyék nem kerültek-e szintén később igazgatása alá? A kérdés tisztázását megnehezíti az, hogy a vajdai tisztség kialakulását nem ismerjük. Történetírásunk az első erdélyi vajdát abban az „Erdőelvi" Zoltánban, a királyi család rokonában látja, akit Szent István Gyula legyőzése után Erdély élére állított.[53] Egy évszázadon keresztül hallgatnak a források Erdélyről s csak 1111—13-ban tűnik fel a király erdélyi főtisztviselője: Mercurius princeps Ultrasilvanus,[54] majd hosszú idő mulva az első vajda, Legfor (1199).[55] A XII. századi oklevelekben, mégpedig a királyi intézkedéseknél tanúskodó udvari tisztviselők között erdélyi megyésispánokkal is találkozunk; 1164-ben Eustach dobokai, 1177-ben Gál gyulafehérvári és Tamás kolozsi, 1183-ban pedig Gál kolozsi ispánnal.[56] Mivel az oklevelekben Székesfehérvár és Gyulafehérvár csak ritkán vannak megkülönböztetve, lehetséges, hogy a fenti Gálon kívül még néhány fehérvári ispán gyulafehérvári ispán volt. Ezekből az adatokból kiderül, hogy az erdélyi Fehér, Kolozs és Doboka megyék ispánjai a XII. században még a magyarországi megyésispánokkal egyenrangú udvari főtisztviselőkként szerepelnek, holott a XIII. század után ezek között sohasem fordulnak elő, mert nem a király, hanem a vajda nevezte ki őket. Ha viszont az erdélyi Szolnok, Doboka, Kolozs és Fehér megyék közvetlenül a király által kinevezett ispánok alá tartoztak, akkor alig marad olyan terület, ahol a vajda parancsolhatott. Mindenekelőtt az erdélyi Fehér megye esete kirívó, hiszen Gyulafehérvárt alapította Szent István az erdélyi püspökséget s itt kellett a tartomány közigazgatási székhelyének, következőleg a vajda hivatali központjának is lennie.

A látszólagos ellentmondást egyetlen módon lehet feloldani, ha feltételezzük, hogy a vajda kezdetben nem volt egyéb, mint gyulafehérvári ispán. Ezt a feltételezést két közelkorú adat támogatja: 1200-ban Eth vajda, 1201-ben pedig Gyula vajda egyúttal mint gyulafehérvári ispánok szerepelnek.[57] 1201-ben Gyula vajda, gyulafehérvári ispánnal együtt említik Pázmán kolozsi ispánt is,

[52] Szentpétery Imre: *Az árpádházi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke.* I. Bp. 1923. 404—523. és 580—603. sz.
[53] Szentpétery, *Scriptores* I. 315.
[54] Szentpétery, *Kritikai jegyzék* 42, 46. sz.
[55] U. o. 183. sz.
[56] U. o. 106, 128, 138. sz.
[57] U. o. 189, 193, 194, 195. sz.

tehát Kolozs megye még ekkor sem tartozott a vajda hatáskörébe.[58] Megfigyelhetjük, hogy a királyság első két évszázada alatt (Belső)szolnok, Doboka, Kolozs és (Gyula)fehér megyék és ispánjaik többízben előfordulnak az oklevelekben, viszont a többi erdélyi megyéről (Küküllő, Torda, Hunyad) semmit sem hallunk,[59] ispánjaikat egyszer sem találjuk meg az oklevelekben a tanúskodó udvari tisztviselők között. Nézetünk szerint ez nem véletlen, hanem annak tulajdonítható, hogy ezek az utóbbi megyék csak a XIII. században váltak le az egész déli Erdélyt magába foglaló hatalmas Fehér megyéről, mely kezdetben keleti és déli irányban egészen az országhatárig ért. A kiváltságos székely és szász területek közé ékelt enklávéi, melyeket összefoglalóan Felsőfehér megyének neveztek a megcsonkult törzsmegyétől, Alsófehértől való megkülönböztetés céljából, bizonyítékai a megye régi nagyobb kiterjedésének.[60] Éppen a megye nagysága és katonai fontossága indíthatta a királyt arra, hogy ispánját különleges jogokkal és megkülönböztető névvel (princeps, vajda) ruházza fel. Erdély egységes földrajzi adottságai s talán katonai szükségszerűségek kikényszerítették a tartomány közigazgatási egységesítését. Ennek első nyomaira 1214-ben bukkanunk, mikor erdélyi vajda tudomásunk szerint elsőnek viselte a szolnoki ispán tisztségét.[61] Valószínű, hogy a közbeeső két megye, Kolozs és Doboka is erre az időre vajdai fennhatóság alá került; erre mutat legalábbis az, hogy ugyanebben az évben a dobokai ispán tisztségét is a vajda töltötte be.[62] Ez az egységesítési kísérlet rövid ideig tartott, 1215-ben már két különböző személy, a vajda és a szolnoki ispán s ismét más a kolozsi ispán.[63] Az egyszer megindult természetes folyamatot azonban megállítani már nem lehetett, a XIII. század második felében a vajda egész Erdélyre kiterjesztette hatáskörét s az erdélyi megyésispánokat ettől kezdve nem a király, hanem ő nevezte ki. Ezzel párhuzamosan megkezdődött Fehér megyének több közigazgatási egységre való felbomlása is, az első leválti egységnek, Küküllő megyének (nyilván a vajdától függő) ispánját jellemzően éppen az 1214-ik évben említik először.[64]

A vajda területi hatáskörének kialakulása során megismertük tehát a királykori Erdély legrégebbi közigazgatási beosztását, melyet nem nehéz a vezérkori állapotokkal összefüggésbe hozni. A vajda kerülete, az eredeti Fehér megye pontosan megfelel Gyula tartományának, mindkettőjük északi határa a Szamos és a Maros

[58] U. o. 194, 195. sz.

[59] Castrum Turda ugyan már 1079-ben előfordul (Knauz, *Mon. Strig.* I. 59.), de semmi bizonyíték sincs arra nézve, hogy már akkor megyeszékvár lett volna.

[60] Iczkovits Emma: *Az erdélyi Fehér megye a középkorban.* Bp. 1939. 66.

[61] Szentpétery, *Kritikai jegyzék* 289, 290. sz.

[62] *Regestrum Varadinense* 78 sz.

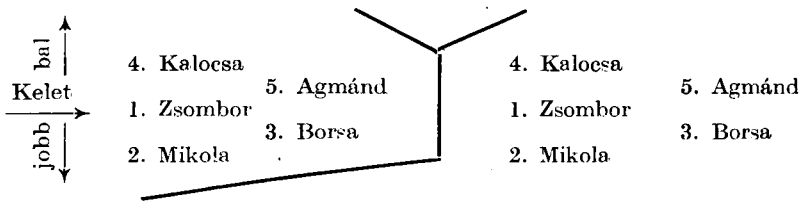
[63] Szentpétery, *Kritikai jegyzék* 298. sz., *Regestrum Varadinense* 114, 118. sz.

[64] U. o. 99. sz.

vízválasztóján haladó fentebb kielemzett gyepüvonal volt, tehát Erdőelvi Zoltánban, Gyula országrészének kormányzójában helyesen keresték kutatóink a vajdák elődjét. Tétény hajdani tartománya külön szervezetet kapott, északi felét a király a tiszai Szolnok megyéhez kapcsolta, déli részében pedig Kolozs és Doboka megyéket alapította. Azt a különbséget, melyet Erdély déli és északi fele között Szent István rendszerébe való bekapcsolódásuk tekintetében észleltünk, megfigyelhetjük társadalmi vonatkozásban is. Míg északon, mint láttuk, öt honfoglaló nemzetség maradt fenn s eredeti települési rendjük sem szenvedett nagyobb változást, addig délen semmi nyomát nem találjuk ősfoglaló erdélyi nemzetségeknek. Ennek okát valószínűleg abban kell keresnünk, hogy míg Gyula fegyverrel állt ellen a királynak s ezért ő maga is, előkelő hívei is birtokaikat vesztették, addig az északi nemzetségek önként meghódoltak s így megmenekültek a végpusztulástól. Ha elfogadjuk krónikáinknak azt az állítását, hogy Szent István hadjárata előtt Gyula egész Erdély felett uralkodott, úgy ezt valóban csak egy nem sokkal azelőtt történt hódító előnyomulással magyarázhatjuk meg, ez esetben tehát az északi nemzetségek mint felszabadítójukat is üdvözölhették a győztes királyt. Természetesen azonban ők sem élvezhették tovább a vezérkori aranyszabadságot.

Felesleges lenne itt elismételnünk mindazokat, amiket történészeink a királyi hatalomnak a nemzetségek rovására érvényesülő túlsúlyáról megállapítottak, mindössze csak néhány helyi vonatkozásra szeretnénk rámutatni. Az északi nemzetségek területén is rátette a király a kezét a legértékesebb és a katonai szempontból legfontosabb területekre, elsősorban a sóbányákra, melyek védelmére építtette a megyeközpontul szolgáló várakat, Kolozst a kolozsi, Dobokát a széki sóbányával szemben. Az északi határsávot pedig, mivel a gyepük gondozását és védelmét is átvette, egészében elfoglalta s Szolnok megyéhez csatolta. Az öt nemzetség birtokai egyáltalán nem, vagy csak igen kis mértékben terjednek ki Belsőszolnok megyére, fel kell tehát tennünk, hogy a király a határvidék újraszervezése során kitelepítette innen őket. Így érthetjük meg azt a sajátságos jelenséget, hogy a Kisszamos jobbpartján a Kalocsa és az Agmánd nemzetségeket nem ott találjuk, ahol a honfoglaláskori rangsor szerint várnók, hanem jóval délebbre. Ez a megállapításunk nem puszta elmélet. Említettük már, hogy a Kisszamos két partján egymástól átlag 50—60 km távolságra azonos helyneveket találunk, melyeket a honfoglalók téli és nyári szállásterületeivel lehet kapcsolatba hozni. Ezeknek a neveknek egy csoportja (Szekerestörpény, Oláhpéntek, Szarvaskend, Kecsed és Szamosszéplak) a balparton az Agmánd nemzetség települési körzetébe esik. A jobbparti megfelelő helyneveket (Szásztörpény, Pinták, Szászpéntek, Kentelke, Mezőkecsed és Dedrádszéplak) viszont éppen azon a területen találjuk, ahol az Agmánd nemzetségnek kellett a rangsor betartásával eredetileg megszálla-

nia. A Kalocsa nemzetséggel kapcsolatba hozható egyetlen helynévpár (Mikó és Mikótelke) is ugyanezt a tanúságot kínálja. Most már minden nehézség nélkül kikövetkeztethetjük nemzetségeink X. századi elhelyezkedési rendjét, mely a következőképen alakul:

Még arra kell feleletet keresnünk, hogy miért telepítette a király a Kalocsa és az Agmánd nemzetségek jobbparti szállásait éppen a későbbi Torda megye területére. Elég egy pillantást vetnünk a térképre, hogy megállapíthassuk: a középkori Torda megye körülbelül egybeesik azzal a nyugat-keleti irányban hosszan elnyúló területtel, melyet a Tétény és Gyula törzsei között kiépített kettős gyepüvonal vesz közre. Ez a terület tehát gyepüelve volt s ezért aránylag néptelenebb. Minthogy pedig a lakatlan vidékek a király tulajdonába mentek át, ez sem kerülhette el sorsát s így használhatta fel a király a két nemzetség áttelepítésére.

Ezek után világosan látjuk az eddig országhatárnak állított nyugati (meszesi) gyepü szerepét is; nyilván ugyanolyan belső, törzseket elválasztó gyepü volt, mint amilyen Tétény és Gyula törzsei között húzódott. Ha a Kisszamos folyásával párhuzamosan haladó gyepüvonal hitelessége beigazolódnék, ezt a téli-nyári legelőváltó életrend éppen eléggé megmagyarázza. A X. századi magyarság még nem ismerte a helyhezkötött települést, az állatállományt, mely a nemzetség vagyonának oroszlánrészét tette, az egész nemzetség követte mind a téli, mind a nyári legelőkre. A balparti erdős, füves dombvidék nyári, a jobbparti szélvédett, mélyenfekvő tóvidék téli legelőterületnek volt alkalmas. Mikor tavasszal a balpartra húzódó nemzetségek úgyszólván kiürítették a Mezőséget, nagy terület maradt elégséges védelem nélkül, s a keleti gyepüvonal őrei és a nemzetségek tartózkodási helye között tekintélyes távolság keletkezett. Mivel pedig éppen nyáron kellett számítani a keleti nomádok, főleg a besenyők támadására, kívánatos volt a nyári legelőterület szegélyén egy újabb védelmi vonalat létesíteni, ahová gyors erősítéseket lehetett harcbavetni.

*

Tanulmányunk végeredményét a következőkben szögezhetjük le: Erdélyt a X. század folyamán két irányból, egyrészt a Maros völgyén, másrészt a meszesi kapun át szállotta meg a magyarság.

E két irányból történő megszállást két törzs vagy törzstöredék hajtotta végre, területüket a nyugati törzsekkel és egymással szemben is gyepüvonallal biztosították. Erdélyben a törzsek közötti határ a Szamos és a Maros vízválasztóján haladt. A terület megszállása a törzseken belül a nemzetségek rangsorának és a sajátos gazdasági szükségleteknek figyelemmeltartásával ment végbe: északon a Kisszamos nyugati partján a nyári, a keleti parton pedig a téli szállások sorakoztak. A középen a vezérlő Zsombor nemzetség foglalt helyet, tőle jobbra a Mikola és Borsa, balra a Kalocsa és Agmánd nemzetségek helyezkedtek el, ezt a települési rendet mindkét parton szigorúan betartva. Később, a királyi hatalom beavatkozására, a települési rend némi változást szenvedett, a XIII—XIV. századi birtokviszonyokból azonban az eredeti állapot még jól kielemezhető. Délen az eredeti nemzetségi birtoklásnak minden nyoma eltörlődött, mert a király az ellenszegülő Gyulát és híveit birtokaiktól megfosztotta.

Tudjuk, hogy a fentiekben korántsem merítettük ki teljesen az erdélyi magyar honfoglalás problematikáját; tisztázásra vár még egyebek között az öt ősfoglaló nemzetség szomszédságában birtokló kisebb-nagyobb nemesi családok származása, melyek közül valószínűleg több e nemzetségek valamelyikéből szakadt ki. A további kutatás, amíg újabb okleveles anyag elő nem kerül, sok sikert nem igér. Nem érintettük itt a székelység fogas kérdését sem. Mindazonáltal remélni merjük, hogy eredményeink visszavonhatatlanul megerősítették azt az újabb történetírásunkban már jelentkezett, de még mindig vitatott tételt, hogy az erdélyi magyarság története nem a XI. században kezdődik, hanem Erdély is éppenúgy, mint hazánk egyéb területei, honfoglaló őseinket látta hegyei között megszállni.

MAKKAI LÁSZLÓ

Rövidítések feloldása.

AO. = Anjoukori Okmánytár.
ÁUO. = Árpádkori Új Okmánytár.
BO. = Oklevéltár a Tomaj-nemzetségbeli losonczi Bánffy-család történetéhez.
Cs. = Csánki Dezső: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában.
Dl. = Országos Levéltár. Középkori oklevelek.
F. = Fejér György: Codex diplomaticus.
HO. = Hazai Okmánytár.
TO. = A római szent birodalmi gróf széki Teleki-család okmánytára.
TT. = Történelmi Tár.
ZW. = Zimmermann—Werner: Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen.

IVÁD KÖZSÉG — IVÁDY CSALÁD

Biogenealógiai tanulmány

Az elmult évek során számtalan tanulmány, értekezés jelent meg, amely az ország egyik-másik községének életét, településtörténetét, szociográfiáját, egykés, vagy kedvező esetben egészséges fejlődését ismertette. Tanulmányomban ezekkel szemben egy oly falu népével, történetével, biológiai életével, antropológiai arculatával szándékozom foglalkozni, amely egészen sajátos helyet foglal el az ország falvainak sorában. Ez esetben, miként cikkem címe is érzékeltetni törekszik, a község egyet jelent annak népével, vagyis az Ivády-családdal. Ivád községet ma túlnyomórészt az Ivády-család leszármazottai lakják. A község, illetőleg a család történetét az előbb említett körülmények miatt biogenealógiai szempontok figyelembevételével igyekszem ismertetni. Ivád község népével, illetve az Ivády-családdal kapcsolatosan felmerülő kérdések nagy általánosságban két csoportra különülnek:

1. Miként jutott túlnyomó többségre az Ivády-család Ivád községben, azaz milyen tényezők segítették elő a részleges beltenyészet kifejlődését és fennmaradását?

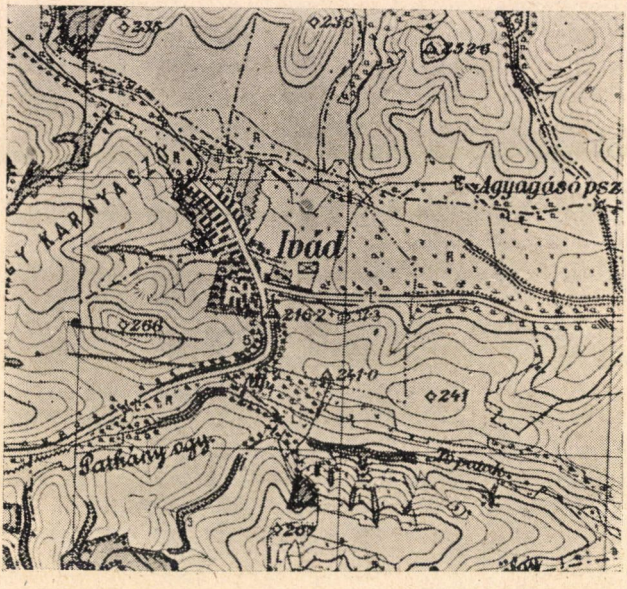
2. A részleges beltenyészet normálbiológiai értékelése (embertani jellegek ismertetése, a családra jellemző jellegek öröklésmenete, Ivády-típus, egyes jellegek eltűnésének sorrendje, idegen beházasodások nyomán jelentkező új jellegek nyomon kísérése az utódokon, a rokonházasságokból eredő komplikációk stb.).[1] Az összegyüjtött és biológiailag értékelhető családtörténeti és demográfiai adatok birtokában érdemesnek tartom, hogy vizsgálataim eredményei közül most a beltenyészettel kapcsolatos részletek feldolgozását kíséreljem meg, remélve, hogy a családantropológiai eredményekről másutt lesz alkalmam részletesen beszámolni.

*

A község maga Heves megye északnyugati határában (pétervásárai járás) a Mátra északi lejtőjén, közel a Bükk-hegységhez, a

[1] Adataimat az 1939—1943. években a helyszínen végzett családantropológiai vizsgálataim alkalmával, valamint Pétervásárán a róm. kat. plébánia anyakönyveiből, az Országos Levéltár és a Hevesvármegyei Levéltár anyagából gyüjtöttem az Országos Ösztöndíjtanács, a Magyar Nemzeti Múzeum és a Magyarságtudományi Intézet által adományozott ösztöndíjak segítségével.

Tarna-patak kies völgye mentén fekszik. Közigazgatásilag Pétervására nagyközséghez tartozik. Pétervására, Erdőkövesd, Mátranovák, Recsk, Mátraballa határától körülvéve, Pétervásárától 3, Mátranováktól 6, Erdőkövesdtől 3, Mátraballától 12 km-re. Mátraballa vasútállomásról közelíthető meg legkönnyebben. A falu nagyságára nézve a következő adatokból alkothatunk magunknak képet. Lakóinak száma 564. (Az itt közlendő adatokat részben a már feldolgozott 1941., részben pedig még az 1930. népszámlálás eredményeiből vettem át.)

Ivád község térképe. 1:25.000.

A község határa 2044 kh. 1307 □-öl, amely a következőkép oszlik meg:

Szántó	480	kh.	1160	□-öl.
Kert	8	„	211	„
Rét	89	„	471	„
Szőlő	3	„	590	„
Legelő	385	„	148	„
Erdő	891	„	193	„
Földadó alá nem eső	187	„	134	„
	2044	kh.	1307	□-öl.

A község határának birtokosai a következőkép oszlanak meg:

1— 10	holdig	34
11— 50	„	19
50—100	„	3.

A határ nagyságát és annak megoszlását tekintve, az adódó kép igen sokban oka a kialakult beltenyészetnek. Ivád községben a vizsgálat alkalmával a családok száma 93 volt, amelyek közül 70 az Ivády-nemzetséghez tartozik, 23 család pedig idegen. A vallási és egyéb adatok részletezését lásd az I. táblázaton.

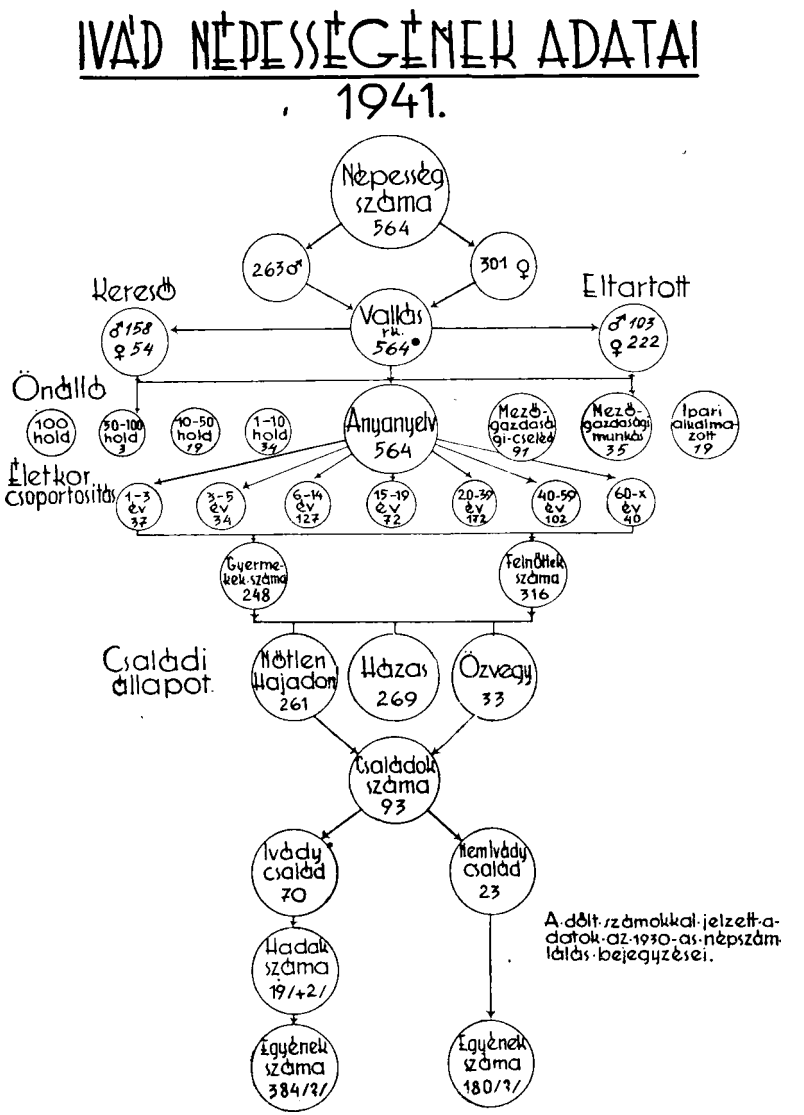
A falu neve először 1321-ben fordul elő, amikor is azt Tamás vajda kapja Pétervásárával és Kövesddel együtt.[2]

„Az Ivády-család neve viszont 1456-ban fordul elő először, amikor is a család két tagja, Zsigmond és János a Dománházi birtok beiktatásakor már mint királyi emberek szerepelnek s így a család eredete és nemessége a korábbi időkig is visszanyúlik."[3] Az Ivády-család akkoriban élt tagjai Pétervásárán laktak és a község mai helye csak mint Ivágy-puszta volt ismeretes. Családtörténeti szempontból rendkívül jelentős Ivády Imre 1617-ben kelt végrendelete, amelyben Ivádról, mint ősi birtokról végrendelkezik.[5] Végrendelete bevezető soraiban szószerint felsorolja az akkor élt Ivádi-család tagjait és pedig: „Én Ivádi Imre tettem Testamentumot ilyen némelyek előtt, úgy mint Gyenes Tamás, Simon Lyukács, Eged András, Győri Péter előt és az ő felesége előt s leányai előt első Ivádi Albert fiai Ivádi Lyukács, Négy Ivádi János, öt Ivády Gergely és Ivádi Albert leányai egy Dorka, két Annák, Három Ilona és az eő Felesége Eörzsébeth Ivádi György az Ivádi jószágban jeles rétben stb." Ivádi Imre három fia, György, János és Gergely, 1641-ben Fülek várában Kovács Andrásnak Ivád birtokába való beiktatásakor ellentmondott.[6] A család ősiségét bizonyítja az az oklevél is, amely szerint Wesselényi Ferenc nádor Ivágy-pusztát 1635-ben, mint olyat adományozza Ivágy Gergelynek és Tamásnak, mely már elődeiké volt ősidőktől fogva, de okmányaik a háborús időkben elvesztek. Ugyanezen Ivády személyekről emlékezik meg II. Ferdinánd 1635. évi március 22-én adományozott s Heves megyében ugyanazon évben kihirdetett címeres nemes levele, amely szerint Ivágy György neje Kofa Dorottya, fia Tamás, leánya Anna, testvérei János és Gergely e conditione ignobili, vagyis parasztsorból emeltetnek nemesi rangra. A genealógiai táblázat összeállításának elején egy 1725-ből származó inquisitio nyujtott segítséget, amelyet azért ejtettek meg, hogy

[2] Magyar Nemzetségi Zsebkönyv. II. r. 1. 294. o.
[3] Orsz. Levéltár D. L. 15.031. sz.
[4] Orosz Ernő: Heves és a volt Külső-Szolnok egyesült vármegyék nemes családjai. Eger, 1906. 123—125. old.
[5] Eger. Hevesvármegyei Levéltár PP. 1763/735.
[6] Eger. K. H. 198.

pontosan megállapítsák, kik az Ivádi-familiának ősei. „... mostan Pétervásárán lakos Ivádi Gergely az Ivádi Thamás fia volt, Ivádi László és Ivádi Dávid az Ivádi István fiai voltak, az Ivádi János Atyja Ivádi Jánosnak hivatolt akiis Ivádi Istvánnal egy testvér volt. Az Ivádi Gergely édes Atyja Thamás az Ivádi György édes fiának tudgyuk lenni bizonyosan és hitük utan

I. TÁBLÁZAT.

vallyuk..."[7] Az említett Ivády Gergely súlyos betegségbe esvén, 1733-ban végrendeletet készít.[8] Az Ivády-család eddig ismertetett tagjai mind pétervásárai lakosok; id. Ivády István az első, aki 1734-ben Ivágy-pusztára megy ki lakni. Az ivádi előnevet egy 1748. évi oklevélben találjuk először. Azt azóta állandóan használta a család. Életkorra vonatkozó első számszerű adatokat 1766-ban kapjuk, amikor is az Ivády József részére tett inquisitio felsorolja öt Ivády egyén életkorát „és pedig Ivády Máté 64 éves, id. I. Pál 55 éves, I. György 53 éves, I. Ferenc 35 és I. János 42 éves... Veres Urajmék Ivády Gyögy Hadnagyok által tilalmaztatta I. József uramat."[9] Az első ősök házasságkötéséről nyerünk adatokat abból az inquisitióból, amely 1768. január 4-én kelt. „...1 tanú Sütő Ilona Gáll János özvegye 73 éves Urának testvér menye Ivádi Gergelynél volt férjnél. Ivádi Gergelynek egy fia volt István első feleségétől, Kovács Erzsébettől, másodiktól Gaáll Ilonától Gergely, Pál és Mátyás. Ivádi Istvánnak feleségétől, Ködmön Katától csak 3 élő fia van: József, László, István..."[10] Egy 1776-ból származó periratban további, a női ág kiépítése szempontjából fontos adatot nyerünk, ugyanis egymás után felsorolja, hogy I. Mátyás felesége Ködmön Ilona; ifj. I. Mátyás felesége Molnár Erzsébet; id. Pál (Páldeák) felesége Koczián Klára; legifj. I. Pál felesége Szabó Ilona és I. Péter felesége Biró Judith. A három legutóbb említett levéltári adat szerint közel száz évre sikerült három generáció leszármazását összeállítani. Az Ivády-család számbeli gyarapodásáról, az 1778. és 1780. években kapjuk az első adatokat. 1778-ban férfiágon az Ivády-család 34 tagot számlál és 1780-ban 9 családra tagozódik az Ivádi-nemzetség. Az 1809. évi insurrectionalis összeírás már 23 nemes családot ismer Ivádról, amelyek közül csupán 1 idegen. Ez az összeírás azért is jelentős, mert egészen pontos életkoradatokat is közöl.[11] Erre még majd visszatérek.

Az Ivády-nemzetség egyes családjainak Pétervására Ivádra történt átköltözése az első momentum abban, hogy a vérrokonok egymással házasságra lépnek. Az 1824. évi „voksolási összeírás", valamint a Birtokos Nemeseknek 1841. évi összeírása Ivádról már túlnyomórészt Ivády-családokat mutat ki (az 1824. ö. í. 28, az 1841. ö. í. 39 Ivády-családról tud). Ivádra vonatkozó részletes levéltári anyagot, amely elsősorban is birtoklástörténetre vonatkozik, nem közlök, mert azt dr. Kovács Márton szándékozik elvégezni. Az említett levéltári adatok, periratok, összeírások egyben módot adnak arra is, hgy túl a családok számán és azoknak megoszlásán, nyomon kövessük a lakosság számának alakulását a XVIII. századtól a mai napig. Az 1730/5. periratok

[7] Eger. Hevesvármegyei Levéltár 1725. 149. sz.
[8] U. o. 1763/735/12.
[9] Hevesvármegyei Levéltár Eger 1766. 270/A. sz.
[10] U. o. PP. 1776/2089/1.
[11] 1809. évi insurrectionalis ö. i. Mátrai járás 9—33. l.

4 nemes és 4 jobbágy családról tudnak, amelyek alapján a feltételezhető lakosság számát (családok száma 5-tel szorozva) 40-re tehetjük. A 4 nemes család idegen, azaz még nem Ivády (Légrády, Csáky, Somoskőy, Keszeg). A lakosság számának ugrásszerű emelkedése figyelhető meg az 1778. évi periratokban, amikor is már az Ivádon élő Légrády-, Forgács-, Ködmön-, Tóth-, Mártony-, Pádár-, Vargha-, Végh-, Gaál-, Tar-családok mellett az első Pétervásáráról birtokukra átköltözött Ivády-családok is előfordulnak. Számra ebben az időben még az Ivády-család tagjai vannak kisebbségben, de az ivádi határ háromnegyed részét az Ivády-família bírja és csak egynegyed volt a Pálfy-, illetve idegen családok birtokában.[12]

II. TÁBLÁZAT.

Ivád község lakosságának alakulása a XVIII. sz.-tól.

(Levéltári és anyakönyvi adatok alapján.)

Az összeírás éve és minősége	Nemes	Jobbágy	Feltételezhető népesség (családok száma 5-tel szorozva)	Megjegyzés
	családok			
1730/5. periratok	4	4	40	
1755. nemesi	12	—	48	Jobbágyok
1771. urbarialis	—	6	30	száma ism.
1778. periratok	21	3	120	Nem teljes
1781. „	16	?	80	Nem teljes
1781. papi	27	33	300	
1809. insurectionalis	23	—	115	Nem teljes
1825. Nagy L.	—	—	393	
1830. Fényes	—	—	416	
1869. Stat. f.	—	—	316	
1880. „ „	—	—	266	
1890. „ „	—	—	293	
1900. „ „	—	—	338	
1910. „ „	—	—	383	
1920. „ „	—	—	428	
1930. „ „	—	—	537	
1941. „ „	—	—	564	

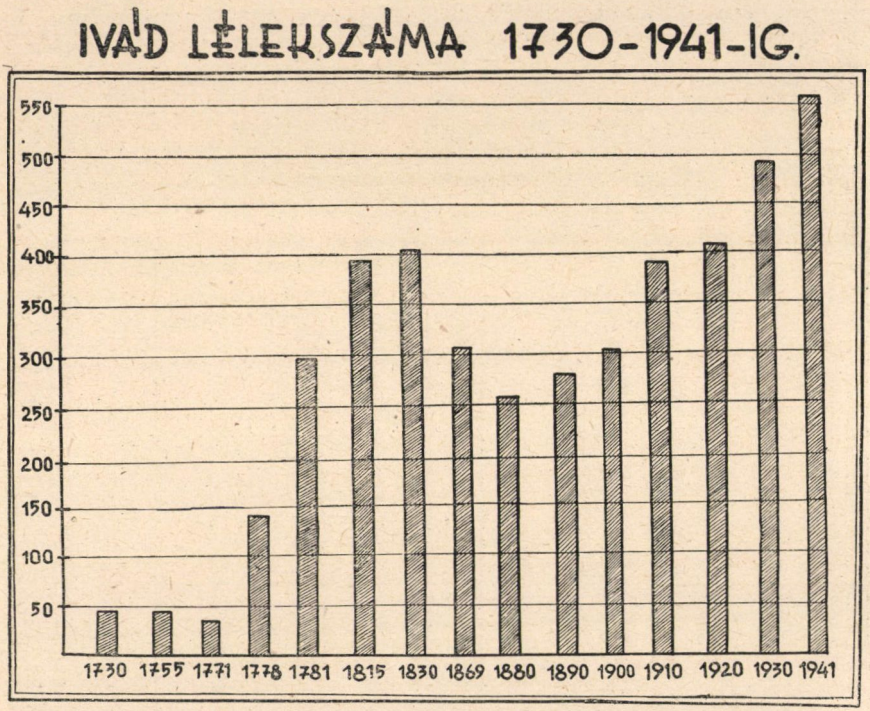
Nagy Lajos adatai szerint Ivád község lakossága 1825-ben 393 lélek. Fényes E. adatai szerint Ivád lakossága 1830-ban éri el a XIX. századi csúcspontot, amennyiben ő már 416 lélekről tud. Adatai a családtörténeti adatok ismeretében (jobbágyokat is figyelembevéve) valószínűleg pontatlanok. A lakosság számára vonatkozó egészen hiteles adatok az 1869. évtől állanak rendelkezésünkre.[13] Ivád község népességének mélypontját 1880-ban éri el (266 l.), aminek kettős oka van, nevezetesen az 1873. évi kolera

[12] Hevesvármegyei Levéltár 1752. 451/2.

[13] Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal által tízévenként megejtett népszámlálás adatai az eredeti községlapról.

(1873-ban Ivádon 69 haláleset volt) és az akkor a szülésekkel kapcsolatosan fellépő nagyszámú gyermekágyi láz. A most érintett demográfiai adatokra még a későbbiekben, a beltenyészettel kapcsolatosan kitérek.

1890-től Ivád népessége állandóan emelkedik, bár a gyarapodás igen lassú. A természetes gyarapodás és tényleges gyarapodás körülményeit a születéssel kapcsolatosan tárgyalom.

A XVII. század közepétől, majd a XVIII. század elejétől a mai napig a biogenealógiailag értékesíthető levéltári anyag, anyakönyvi adatok, nemesi összeírások, telekkönyvi bejegyzések alapján sikerült összeállítani az Ivády-család genealógiai táblázatát férfi és női ágon egyaránt.[14] Igen érdekes itt megemlíteni azt, hogy a régi úton járó családtörténet ezt még lehetetlennek tartotta. Orosz a már idézett munkájában ugyanis a következőket írja: „Ivád birtokosai ma is kizárólag Ivádyakból állanak s így könnyen érthető, hogy róluk teljes genealógiát adni lehetetlenség." Az általa összeállított genealógiai táblázat csak a kiválóbb és a közéletben sze-

[14] A genealógiai táblázatnak férfiágon való összeállításában rendkívül nagy segítséget jelentett számomra az Ivády Tihamér államtitkár által rendelkezésemre bocsátott részletes családi kézirat.

replő családtagokat említi meg, ugyanakkor a szegényebb és a paraszti sorba jutott családtagokat teljesen elhagyja. Az ilyen családtörténeti kutatás élettelen nevek, örökségek, elzálogosítások regisztrálására szorítkozik s figyelmen kívül hagyja mindazokat a fontosabb és egyben érdekesebb adatokat (életrajzi adatok, születés, házasság, halálozás, betegség, rokonházasság, családi állapot, foglalkozás, stb.), amelyeknek segítségével megelevenithetjük egy család, illetve jelen esetben egy község biológiai multját.

A genealógiai táblázatnak most csak férfiágon összeállított részletét van módomban közölni, mert a női ággal kiegészített és az összes született, illetve Ivády-családdal kapcsolatba került egyéneket tartalmazó genealógiai táblázat oly terjedelmes, hogy annak közlését ezúttal mellőznöm kell. A rendelkezésemre álló levéltári anyag, valamint a dr. Kovács Márton által végzett további levéltári kutatásokban kinyomozott periratok és végül a pétervásárai rk. plébánia anyakönyveinek alapján összesen 2458 az Ivády-családhoz tartozó, illetve az Ivády-családdal kapcsolatos egyént sikerült felkutatnom. A 2458 egyén időben 1580—1942 közt élt, illetőleg él. A 2458 egyén közül 1978 egyént sikerült a genealógiai táblázatba besorolnom. A hiányos adatok, valamint a névegyezések miatt 315 Ivády-egyént és 165 az Ivády-családdal kapcsolatos idegent csak jegyzékbe vettem. A genealógiai táblázat összeállításában a ma élőkből indultam ki és az anyakönyvi bejegyzéseken át kerestem meg a nagyszülőkön, dédszülőkön, ükszülőkön keresztül a már genealógiailag ismeretes ősökkel a kapcsolatot. A táblázat összállításában rendkívül jó támpontot nyujtott az a körülmény, hogy az Ivády-nemzetség hadakra különül és így az igen gyakori névegyezések esetében is lehetséges volt a kapcsolatok kibogozása.

Az Ivády-nemzetség 21 hadra különül el (József, Esküdt [Lászlódeák], Birka, Bialos, Páldeák, Antal, Kutri, Dávid, Kovác , Ignác, Tamás, Veres, Sulyok, Laci, László, Sütő, Száka, Epró, Hegyi, Borsos, Péter), amelyek közül kettő, a József és a Száka hadak, férfiágon kihaltak. Az első hadmegnevezés 1776-ból ismeretes, amikor is Koczián Klára férjét említi egy perirat Ivády Pál (Páldeák) névvel.[15] A hadak megnevezése, illetve neveinek rendszeres használata az 1800-as évek elején válik általánossá. A felsorolt hadak közül József, Esküdt, Birka, Bialos, Páldeák, Sulyok hadak Ivády György (a három ős közül a legidősebb) leszármazottaiból alakultak ki és pedig olyképen, hogy az Esküdt (régi nevén Lászlódeák), Bialos és Sulyok hadak már az 1740-es években különülnek el, a Páldeák had az 1760-as években, míg a Birka had gyenge biológiai vitalitásának megfelelően alig különült el még mind a mai napig. János őstől leszármazó hadak a következők: László, Sütő, Péter, Borsos, Laczi, Epró, Száka, Hegyi, Antal, Kutri,

[15] Hevesmegyei Levéltár Eger PP. 2087/12. sz.

Dávid, Kovács. A felsorolt hadak közül a János ős unokájától származott le már az 1720-as évek elején a Hegyi had. Ez a had ennek a családi törzsnek a tengelye. A László, Sütő; Péter hadak az 1780-as években különülnek el. Ugyanebben az időben alakulnak ki a Dávid és Kutri hadak, az utóbbiból később válik el a Kovács had. A Borsos, Péter, Laci, Antal, Epró hadak elkülönülése az 1800-as évek elejére esik. A Szóka had korán, még az 1750-es években alakul ki, de a gyenge vitalitás miatt, már az 1870-es években a had férfiágon kihal. Az utolsó Szóka hadhoz tartozó Ivády férfi Rómában halt meg mint pápai testőr.

Gergely leszármazottai ma három hadra különülnek: Ignác, Tamás és Veres hadakra. Az 1720-as években még csak két ágra oszlik a leszármazás, majd Gergely dédunokájától Imrétől származik le a Tamás had és Istvántól a Veres had a 1830-as évek végén.

Rendkívül tanulságos a hadak neveinek eredete. József, László, Péter, Dávid, Ignác, Tamás hadak nevei a hadak elkülönülésének idejében élt ősöktől származnak. A Lászlódeák és Páldeák hadmegnevezés eredete az, hogy az illető hadak ősei tanultak, azaz deákok voltak. Sulyok hadmegnevezés Gergely ős feleségétől származik, akit Sulyok Judithnak hívtak, hasonló ehhez a Borsos had eredete is, amennyiben az Imre ős feleségét hívták Borsos Zsuzsánnának. Foglalkozásból eredő hadmegnevezések a Bialos (Bivalyos), Sütő és Kovács hadak. Mindhárom hadban volt oly ős, aki a hadnak nevet adó foglalkozást űzte. Hegyi had nevét onnan kapta, mert szálláshelyük a falu fölött emelkedő magaslaton a „hegyen" van. Veres, Kutri és Szóka hadak neveinek eredetét nem ismerem. A had megkülönböztetést ma is használják a vezeték- és keresztnév között (pl. Ivády veres Károly, Ivády kutri József). A névegyezésekből eredő zavarokat így kerülik el.

A hadak nagyságára, illetve biológiai súlyára vonatkozólag táblázatot állítottam össze. A táblázat három nagy részre tagolódik. Az első három oszlop a szóbanforgó had tagjait részletezi nem szerint, esetszámban, százalékban és összegben. A hadak többsége olyan, hogy a szóbanforgó had tényleges családtagjainak száma 65%-on felül van, sőt a különben is igen népes Páldeák had tényleges létszáma 187 egyén, azaz 80·41%. Az átlag a többi had esetében is magas, 70—73%. A tényleges, a hadhoz tartozó egyének száma József (62·27%). Antal (68·52%), Ignác (64·89%), Laci (68·57%) hadak esetében a legkevesebb. E tény nemcsak arra utal, hogy e hadakban a legtöbb az idegen vagy máshadbeli beházasodás, hanem, hogy azok esetében a legkisebb a szaporodás, azaz a gyermek. A Páldeák, Sulyok, Esküdt hadak ennek ellenkezőjét mutatják, mindhárom esetben a tényleges hadbeliek a had teljes létszámának $^3/_4$ részét alkotják. A táblázat második három oszlopa a szóbanforgó hadba házasodott, illetve férjhezment más hadbelieket foglalja magában. Az összeházasodások első számszerű összehasonlítására itt nyílik alkalom. A máshadbeliek száma leg-

Tudományegyetem Könyvtár FOLYÓIRATOK

nagyobb a Bialos hadban (32 egyén 20·80%), ezt követi a Kutri had (13 egyén 20·80%), a Birka had (7 egyén 16·18%) és végül a László had (30 egyén 15·90%). Az Iváby nemzetség legtekintélyesebb és egyben módosabb hadai (Esküdt, László, Bialos) közt a vagyoni viszonyok teremtették meg feltételét az összeházasodásnak. A más hadbeliek száma legalacsonyabb a Hegyi hadban (0·00%), az Epró hadban (3 egyén 4·17%), az Antal hadban (3 egyén 5·55%), a Borsos hadban (6 egyén 8·00%), a Száka hadban (7 egyén 8·33%) és a Péter hadban (9 egyén 8·74%). Az említett hadak helyhez és családhoz kötöttsége a legkisebb. A beltenyészet szempontjából igen tanulságosak azok az adatok, amelyek az egyes hadakba házasodott, illetve férjhezment idegeneket részletezik. Az idegenek száma természetesen legnagyobb a Hegyi hadban (17 egyén 26·98%). Oka a magasabb társadalmi osztályba való tartozás, nagyobb mozgási lehetőség, távolabbi lehetőségek. Az említett hadon kívül az Antal (14 egyén 25·92%), Ignác (21·27% 20 egyén). Epró (15 egyén 20·83%) hadakban magas az idegenek száma. Magyarázata ennek az, hogy a község népének társadalmán, illetve a családon belül az említett hadak a szegényebb réteghez tartoznak és így idegenből kényszerülnek házasodni, illetve férjhez menni. A legkevesebb idegen a Bialos hadban (11 egyén 6·50%) és a Kutri hadban (5 egyén 6·75%) van. A többi hadban az idegenek száma 8—10% körül mozog. Nem szerint vizsgálva az idegeneket, két had kivételével (József és Birka hadak) mindenütt az idegen nők vannak többségben, azaz az Ivádyak hoztak maguknak asszonyt, viszont idegen családból származó férfi kevés jött a faluba házasodni. A táblázat végén lévő két oszlop közül az első a hadak teljes létszámát tartalmazza, a második pedig a két-, illetve a többszöri házasságkötések adatait részletezi. A táblázat a genealógiai táblázatnak teljes, számszerű keresztmetszetét adja.

Az összesítő adatokból kitűnik, hogy lélekszámban az Iváby-nemzetség legnagyobb hadai a következők: Sulyok (333 egyén 13·4%), Páldeák (229 egyén 9·2%), László (186 egyén 7·5%) és az Esküdt had (169 egyén 6·8%). A Birka (43 egyén 1·7%), Antal (54 egyén 2·1%) József (55 egyén 2·1%), Száka (60 egyén 2·4%) hadak lélekszáma a legkisebb. Az első csoportba tartozó hadak vitalitása a legnagyobb, míg az utóbbiaké a legkisebb, amit jelez az a körülmény is, hogy a József és a Száka hadak férfiágon már kihaltak. A többi had közepes létszámmal az említett hadak közt foglal helyet. A két- és többszöri házasságkötések száma legmagasabb a Sulyok (12), Páldeák (7), Sütő (5), Kovács (5) hadakban. Az asszonyok igen korán 30, 35, 40 éves korban haltak meg, rendszerint gyermekágyi lázban és így a férj újra nősült. A második házasságkötésnél a férj az esetek többségében Iváby leányt, vagy özvegyet vett feleségül. A beltenyészet kialakításában ez a

III. TÁBLÁZAT.

Az Ivády-család felkutatott tagjainak száma hadak szerint. 1635—1943.

A had neve	A szóban forgó had tagjai				Összesen		A szóbanforgó hadba származott máshadbeliek száma				A szóban-forgó had Ivády tagjai		A szóbanforgó had idegen tagjai				Összesen		Két- és többszöri házasságkötés száma
	♂	%	♀	%	♂ + ♀	%	♂	%	♀	%	♂ + ♀	%	♂	%	♀	%	♂ + ♀	%	
József had	22	40·00	15	27·27	37	62·27	1	1·82	6	10·91	7	12·73	6	10·91	5	9·09	55	100·00	2
Esküdt had	64	50·39	63	49·61	127	74·93	11	6·49	12	7·08	23	13·57	9	5·31	10	5·90	169	100·00	1
Birka had	18	41·86	12	27·91	30	69·77	2	4·65	5	11·63	7	16·28	5	11·63	3	6·98	43	110·00	3
Bialos had	57	37·05	54	35·10	111	72·55	17	11·05	15	9·75	32	20·80	3	1·95	7	4·55	153	100·00	2
Páldeák had	106	45·58	81	34·83	187	80·41	12	5·16	17	7·31	29	12·47	8	3·44	15	6·45	229	100·00	7
Antal had	28	51·85	9	16·67	37	68·52	1	1·85	2	3·70	3	5·55	1	1·85	13	24·07	54	100·00	2
Kutri had	27	36·49	29	39·16	56	75·68	6	8·11	7	9·46	13	17·55	2	2·70	3	4·05	74	100·00	1
Dávid had	46	41·07	38	33·93	84	75·00	4	3·56	10	8·90	14	12·46	4	3·56	10	8·90	112	100·00	3
Kovács had	28	38·89	22	30·56	50	69·44	3	4·17	6	8·33	9	8·01	5	6·94	8	11·11	72	100.00	5
Ignác had	25	26·60	36	38·30	64	64·89	9	9·57	4	4·26	13	13·78	9	9·57	11	11·70	97	100.00	3
Tamás had	29	44·62	18	27·69	47	72·31	2	3·08	4	6·15	6	9·24	3	4·62	9	13·85	65	100.00	2
Veres had	39	44·83	26	29·89	65	74·71	3	3·45	7	8·05	10	11·50	5	5·75	7	8·05	87	100.00	1
Sulyok had	127	38·10	117	35·10	244	73·20	13	3·90	31	9·30	44	13·20	13	3·90	32	9·60	333	100.00	12
Laci had	30	42·25	18	25·35	48	68·57	5	7·04	6	8·45	11	15·40	6	8·45	6	8·45	71	100.00	3
László had	82	44·09	49	25·97	131	70·43	7	3·71	23	12·19	30	15·90	9	4·77	16	8·48	186	100.00	4
Sütő had	39	42·86	27	29·67	131	72·53	.	—	9	9·89	9	9·81	7	7·69	9	9·89	91	100.00	5
Szaka had	23	38·33	19	31·67	42	70·00	2	3·33	5	5·00	5	8·30	3	5·00	10	16·67	60	100.00	2
Epró had	32	44·44	22	30·56	54	75·00	1	1·39	2	2·78	3	4·17	6	8·33	9	12·50	72	100.00	4
Hegyi had	25	39·68	21	33·33	46	73·02	—	—	—	—	—	—	4	6·35	13	20·63	63	100.00	.
Borsos had	41	54·67	13	17·33	54	72·00	2	2·67	4	5·33	6	7·98	4	5·33	11	14·67	75	100.00	3
Péter had	42	40·78	36	34·95	78	75·73	3	2·91	6	5·83	9	8·73	4	3·38	12	11·65	103	100.00	2

2261	a táblázatban előforduló egyének száma	315	a családba be nem osztható Ivádyak
283	a kétszer előforduló családtagok száma	165	az Ivády családdal kapcsolatos és be nem osztható idegenek száma
1978		2458	az összes egyének száma.

tényező is jelentős (III. táblázat), mert így még jobban emelkedett az összeházasodások száma.

*

Az Ivády-nemzetség életében fordulópontot jelent az a már említett tény, hogy egyes Ivády-családok 1734-ben Ivádra települnek át. Az ezt követő biogenealógiailag fontos eseményeket a rk. anyakönyvekből kijegyzett (1715—1942) népmozgalmi adatok összesítésében vizsgálhatjuk. A fokozatosan kialakuló beltenyészet szempontjából mindenekelőtt is a házasság adatai fontosak. Az anyakönyvekből kijegyzett házassági adatokat feldolgozva, 10 évenkint összesítve, táblázatba foglaltam össze éspedig olyképen, hogy a házasulandó felek családi származása szerint állítottam fel négy kategóriát. (I. Ivády-családból való a vőlegény és a menyasszony; II. Ivády-családból való a vőlegény, idegen családból a menyasszony; III. idegen családból való a vőlegény és Ivády-családból a menyasszony; IV. idegen családból való a vőlegény és a menyasszony.) A házasságkötések ilyen összesítésében teljesen pontosan nyomon követhető a mai napig az összeházasodások mértéke. 1715—20 közt Ivádon, illetve akkor még „Ivágy pusztán" idegenek laktak, tehát a megkötött 2 házasság (100%) is idegenek közt jött létre. Az Ivádyak átköltözését követve 1721—40 közt már van „Ivády-Idegen" (II.) és „Idegen-Ivády" (III.) között kötött házasság is. 1759-ből ismeretes az első oly házasságkötés, amikor a vőlegény és menyasszony egyaránt az Ivády-családhoz tartozott (Ivády György feleségül vette Ivády Rosaliát). Az 1759—1842 évek közt kötött minden Ivády-Ivády-házasságban a szülők valamelyike még idegen. 1843-ból ismeretes viszont az első oly rokonházasság az Ivádyak közt, amikor a házasulandók (Ivády Birka Ferenc — Ivády László Zsuzsanna) mindkét szülője Ivády-családból való. 1841—1850 közt az Ivády-családbelieknek egymással kötött házassága már a megkötött házasságok 30·43%-át éri el. Az Ivádyak összeházasodása ezután fokozatosan emelkedő irányzatot mutat, majd 1920—1930-ban éri el legmagasabb arányszámát, amikor is a megkötött házasságoknak közel a fele (45·45%) az Ivády-családbeliekhez tartozik. Az Ivády-Ivády házasságkötéseknek emelkedésével párhuzamosan az „Idegenek" közti házasságok száma csökkenő arányszámokban jut kifejezésre. Mélypontot az 1891—1900. évtized mutat fel, amikor is a megkötött házasságok közül mindössze 7·69% tartozik az „Idegenek" csoportjába. Az „Ivády-Idegen" és az „Idegen-Ivády" házasságkötések közül az előbb említett csoportban az arányszám alacsony, csekély ingadozása van, azaz Ivády legény nem szívesen vesz el idegen családból való leányt, ugyanakkor az idegen családból származó legények szívesen vesznek el Ivády leányt; 1851—1900 közt a házasságkötések 31—45·00%-os arányszámokkal ebben a csoportban eredményeznek csúcspontot. Ivádyak elbeszélése és a genealógiai táblázat tanúsága szerint a Bialos, Sulyok, Pál-

deák, Esküdt hadak családjai kezdtek egymásközt házasodni az 1700-as évek végén és az 1800-as évek elején, hogy meggátolják a birtok felaprózódását. Igen érdekes megfigyelni, hogy a szegényebb, és kisebb hadakban (Laci, Péter, Borsos, Epró, Sütő, Antal) az összeházasodás és az idegenekkel való házasodás fluktuáló rendszere divatos. A helybeliek magyarázata, valamint a telekkönyvi bejegyzések alapján végzett kutatásaim szerint, oka ennek az, hogy a kisebb hadak elszegényedett tagjai Pétervásáráról, Kisfüzesről, Erdőkövesdről házasodtak

IV. TÁBLÁZAT.

Ivádon házasságot kötöttek száma és azoknak származás szerinti megoszlása. 1715—1940.

Évtized	Ivády—Ivády		Ivády—Idegen		Idegen—Ivády		Idegen—Idegen		Összesen	
	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%
1715—1720 .	..	....	..	....	..	....	2	100·00	2	100·00
1721—1730. .	..	....	1	20·00	3	60·00	1	20·00	5	100·00
1731—1740. .	..	....	..	....	.	....	..	....	.	.....
1741—1750. .	..	....	2	20·00	3	30·00	5	50·00	10	100·00
1751—1760. .	1	9·09	2	18·18	5	45·45	3	27·27	11	99·99
1761—1770. .	..	....	5	13·51	13	35·14	19	51·35	37	100·00
1771—1780. .	1	2·27	2	4·55	13	29·55	28	63·64	44	99·99
1781—1790. .	1	3·23	3	9·68	8	25·89	19	61·29	31	99·99
1791—1800. .	3	6·00	3	6·00	12	24·00	32	64·00	50	100·00
1801—1810. .	5	12·20	4	9·76	7	17·07	25	60·98	41	98·99
1811—1820. .	9	20·45	5	11·36	7	15·91	23	52·27	44	99·99
1821—1830. .	3	8·33	7	19·44	10	27·78	16	44·44	36	99·99
1831—1840. .	6	15·79	4	10·53	11	28·95	17	44·74	38	99·99
1841—1850. .	14	30·43	9	19·57	11	23·91	12	26·09	46	100·00
1851—1860 .	11	34·38	5	15·63	10	31·25	7	21·88	32	100·00
1861—1870. .	14	29·17	11	22·92	12	25·00	11	22·92	48	100·10
1871—1880. .	12	27·91	11	25·58	14	32·56	6	13·95	43	100·01
1881—1890. .	13	32·50	4	10·00	18	45·00	5	12·50	40	100·00
1891—1900. .	7	26·92	8	30·77	9	34·62	2	7·69	26	100·00
1901—1910. .	11	42·31	6	23·08	4	15·38	5	19·23	26	99·99
1911—1920. .	12	25·53	9	19·15	12	25·53	14	29·79	47	100·00
1921—1930. .	20	45·45	6	13·64	9	20·45	10	22·73	44	100·00
1931—1940. .	22	35·48	11	17·74	23	31·10	16	25·81	62	100·20

éspedig lehetőleg módos családból. Az idegenből házasodott utódai azután mindaddig ismét összeházasodtak, míg az összejött kis földbirtok szétaprózódott. A fluktuáló házassági rendszer e formája az Ivády-Ivády házasságok összesítő adataiban is kifejezésre jut, amennyiben az emelkedés az egymástkövető évtizedekben rendszerint nem állandó, hanem visszaesés, majd emelkedés következik. (1851—1860 : 34·38%; 1861—1870 : 29·17%; 1871—1880 : 27·91%; 1881—1890 : 32·50%; 1891—1900 : 26·92%). Ivády-családbelieknek összeházasodása az 1700-as évek végén másod- és harmadfokú rokonokra terjed ki. 1801—1870-es évek közt kötött Ivády-Ivády házasságok már túlnyomórészt negyed- és ötödfokú

vérrokonok köztiek, de még az egri főszékesegyház fölmentéseit ismerve, gyakori a harmadfokú vérrokonnal vegyes másodfokú vérrokonok házasságkötése. A most kötött Ivády-Ivády házasságok rokoni távolsága már a VI., VII. fokú rokonság körébe esnek. Rendkívül érdekes épp e rokonsági távolságnak figyelembevétele az egyes embertani jellegek öröklésénél. Mentől nagyobb a rokoni távolság, annál markánsabban jelennek meg, egyes idegen házasságból származó, Ivádyakra nem jellemző fajtajellegek összhang nélkül, ugyanis a fő típust meghatározó Ivády jellegek elmosódottan is, de megvannak. Ugyanazon hadon belüli házasságok, elsőfokú unokatestvérek között a Sulyok (2), László (1), Bialos (2), Esküdt (1), Epró (1), Páldeák (1), Péter (1) hadaknál fordulnak elő.

Az Ivády-családbelieknek idegennel való házassága (Iv.—Id.; Id.—Iv.) rendszerint kapcsolatos az idegenbe való elszármazással, illetve idegeneknek Ivádra való beszármazásával. Antropológiai és különösképen öröklésbiológiai szempontból e körülmény rendkívül jelentős, miért is az anyakönyvi adatok, valamint a családantropológiai vizsgálat alkalmával szerzett szóbeli közlések alapján összeállítottam mindazon falvak jegyzékét, amelyek Ivád biológiai körzetéhez tartoznak. Biológiai körzet, vagy élettér alatt értem azt a területet, ahonnan részint a beházasodások történnek, illetve ahová az Ivády-család tagjai házasságkötés, elvándorlás folytán elszármaznak. Ivád község és egyben az Ivády-család biológiai körzete 21 községet foglal magában, átlagos 20—25 km legnagyobb távolsággal. A biológiai körzetet az egyes községek távolsága szerint 3 zónára osztottam, amelyek 5—6 km távolságnak felelnek

V. TÁBLÁZAT.

A házasságkötések részletezése Ivád község biológiai körzetéhez tartozó községek szerint 1715—1942.

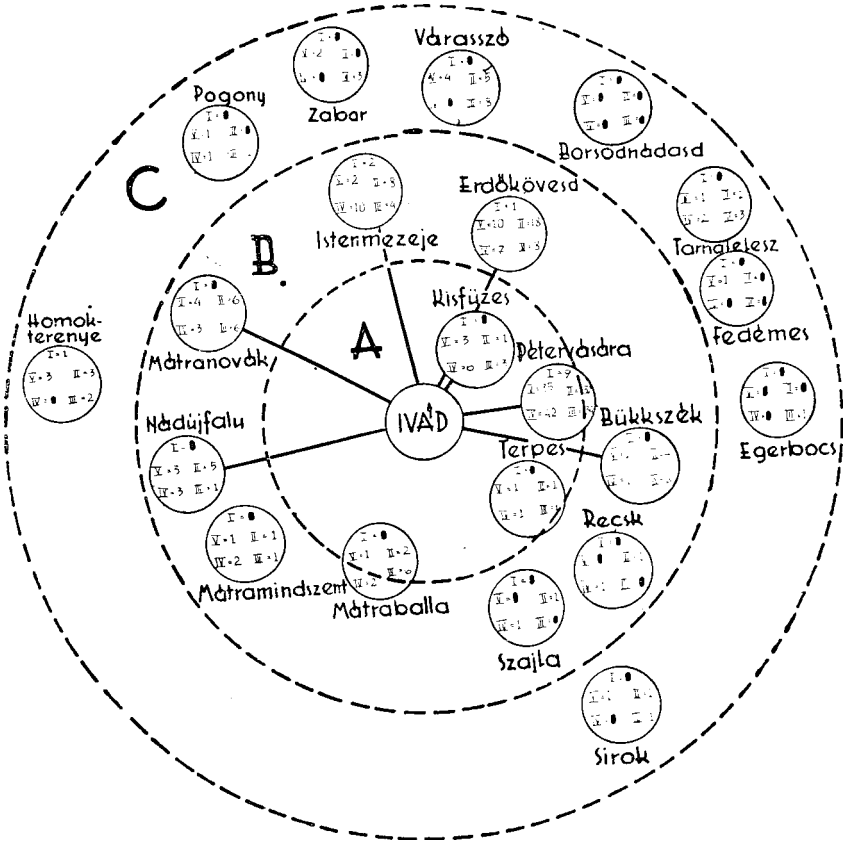
Évcsoport	Az összes házasságok száma	A. körzet								B. körzet													
		Péter-vására		Kisfüzes		Terpes		Mátra-balla		Isten-mezeje		Erdő-kövesd		Bükkszék		Szajla		Recsk		Mátra-mindszent		Nád-újfalu		Mátra-novák	
		n	%	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%
I. 1715—1750. ..	17	9	52·9	—	—	—	—	—	—	2	11·74	1	5·87	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
II. 1751—1800. ..	170	32	17·0	1	0·58	1	0·58	2	1·16	8	4·64	18	10·58	4	2·32	1	0·58	1	0·58	1	0·58	5	2·90	6	3·48
III. 1801—1850. ..	203	30	14·7	3	1·47	1	0·49	6	2·94	4	1·96	8	3·92	10	4·90	—	—	—	—	1	0·49	1	0·49	6	2·94
IV. 1851—1900. ..	185	42	21·81	6	3·12	—	—	2	1·04	10	5 20	7	3·64	—	—	1	1·04	1	1·04	2	1·04	3	1·56	3	1·56
VI. 1901—1942. ..	173	35	19·95	3	1·71	1	1·14	1	1·14	2	1·14	10	5·70	1	0·57	—	—	—	—	1	0·57	3	1·71	4	2·28

Évcsoport	C. körzet																		Ivádon kötött házasságok száma	
	Zabar		Várasszó		Borsod-nádasd		Tarnalelesz		Fedémes		Egerbocs		Sirok		Homok-terenye		Pogony			
	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%
I. 1715—1750. ..	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	5·87	—	—	4	23·48
II. 1751—1800. ..	—	—	5	2·90	—	—	1	0·58	—	—	—	—	1	0·58	3	1·74	—	—	80	46·40
III. 1801—1850. ..	3	1·47	8	3·92	—	—	3	1·47	—	—	1	0·49	1	0·49	2	0·98	1	0·49	114	55·86
IV. 1851—1900. ..	—	—	—	—	—	—	2	1·04	—	—	—	—	—	—	—	—	1	0·52	105	41·60
V. 1901—1942. ..	2	1·14	4	2·28	—	—	—	—	1	0·57	—	—	1	0·57	3	1·71	1	0·57	100	57·00

meg. (A. zóna községei: Pétervására, Kisfüzes, Terpes, Mátraballa; B. zóna községei: Istenmezeje, Erdőkövesd, Bükkszék, Szajla, Recsk, Mátramindszent, Nádújfalu, Mátranovák; C. zóna községei: Zabar, Várasszó, Borsodnádasd, Tarnalelesz, Fedémes, Egerbocs, Sirok, Homokterenye, Pogony.)

Az A. és B. zónában fekvő községek jelentősek, valamint a két zóna határán fekvők. A C. zónában már csak egyes, gazdasági szerepüknél fogva fontosabb községek játszanak szerepet. A biológiai körzet községeinek szerepét 1715—1942-ig dolgoztam ki, öt időszakra osztva. Itt Pétervására jelentősége a legnagyobb, amennyi-

IVÁD KÖZSÉG BIOLÓGIAI KÖRZETE.

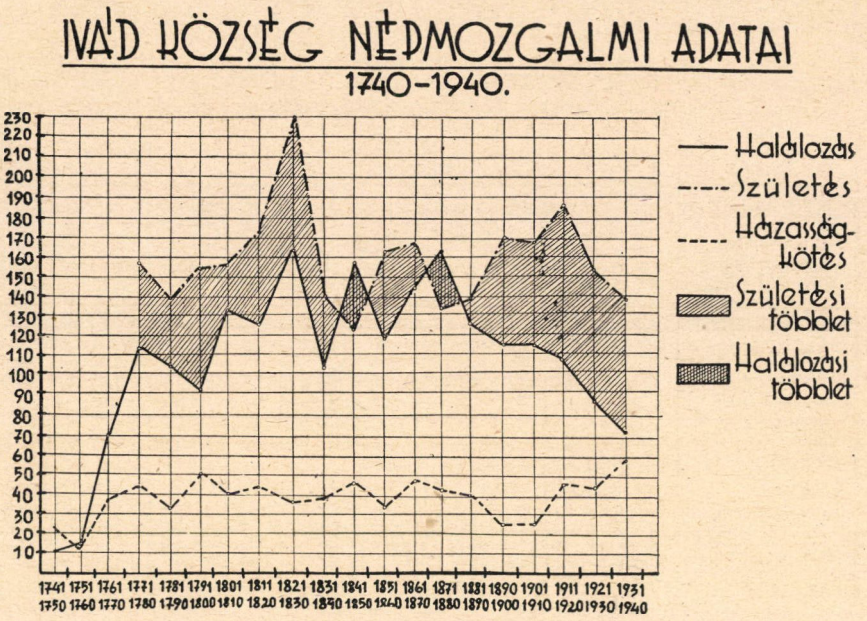
I 1715 – 1750. III 1801 – 1850.
II 1751 – 1800. IV 1851 – 1900.
V 1901 – 1940.

ben a legtöbb el-, illetve odaházasodás onnan történt, kezdve 1715-től (52·9%) a mai napig. Természetesen a pétervásáraiakkal való házasságkötés akkor volt a legnagyobb, amikor még az Ivádyak ott laktak. Az Ivádra települést követőleg az arányszám erősen leapadt, úgyhogy ma már a biológiai kapcsolat 19·5%-ra csökkent. Pétervásárán kívül különösen az 1700-as évek folyamán Istenmezejével és Kisfüzessel (1715—1750 : 11·74%) álloltak erős érintkezésben az Ivádyak. Oka ennek az, hogy Pétervásáráról Istenmezeje és Kisfüzes megközelítése könnyű, ugyanakkor már Ivádról hosszadalmasabb, illetve nincs az útban (ma már csak 1·14%, 1·71% házasságkötés van onnan). Földrajzi tényezők szabják meg Erdőkövesddel az élénkebb kapcsolatot mind a mai napig, mely Pétervásárához és Ivádhoz egyaránt közelfekvő község. A B. zóna községei közül Mátranovák (3·48%. 2·28%) (bánya) és a C. zóna községei közül Homokterenye (5·87%, 1·71%) (bánya) említésre méltók. Az említett községekkel való intenzívebb biológiai kapcsolatok alapjait a földrajzi tényezők (országút) és a gazdasági tényezők szabják meg. A családantropológiai vizsgálatok szempontjából azért jelentős e kapcsolatok részletezése, mert az említett községek többségének népe palóc és így azok, lévén az Ivádyak nem palócok, egészen más fajtaelemeket és jellegegyütteseket hoztak az Ivádyak közé.

A család, illetve a község népének vitalitására vonatkozó adatok a születés és halálozás statisztikai összetételeiből olvashatók ki. Az adatok csoportosításában itt is a biogenealógiai szempontokat tartottam elsősorban szem előtt, azaz részletesen csak a beltenyészet szempontjából fontos adatokat ismertetem, az általános demográfiai adatokat csupán megemlítem. Ivád község népének születési és halálozási adatait összevetve, az 1768—1940. évek közt csupán két alkalommal találunk halálozási többletet, a többi esetben születési többlet van. Halálozási többlet van 1841—50 közt (—40) és 1871—1880 (—28) évtizedekben. Mindkét esetben kolerajárvány okozza a halálozási többletet. 1880-ban a természetes szaporodás negatívuma mellett a tényleges szaporodás is negatív eredményű (—50, —15·8%) azaz többen elvándorolnak Ivádról. Különösen az Ivády-család tagjai hagyják el Ivádot és Amerikába vándorolnak ki. 1890-től kezdve a természetes szaporodás lassú (8·7%, 9·3%, 8·8%, 9·8%), viszont a tényleges szaporodás erősebb ütemű, azaz állandó az idegenek letelepedése az Ivádyak rovására. Különösen az elmult világháborút követő időben észlelhető ez, amikor is 1930-ban Ivádon a természetes szaporodás 9·8% és a tényleges szaporodás 25·5%-ot tüntet fel.

A születési ezrelék az 1768—1800. évek közt átlagban 28·4 ezrelék, csúcspontot ér el 1801—1850 közt a 36·5 ezrelékkel, majd attól kezdve állandó csökkenést mutat. A születési ezrelék 1901—1940 közt 13·5 ezrelék, csökkenő tendenciájú. A két gyermek rendszere divatos. A születések csoportosítása családi származás

szerint rendkívül érdekes eredményekre vezetett. A csoportosításban ugyanazokat a csoportokat alkalmaztam, mint amelyeket már a házasság esetében ismertettem (Ivády apa—Ivády anya; Ivády apa—Idegen anya; Idegen apa—Ivády anya; Idegen apa—Idegen anya). Az 1771—1940. évekről összeállított táblázat

VI. TÁBLÁZAT.

Ivádon születettek száma évtizedenként. 1768—1940.

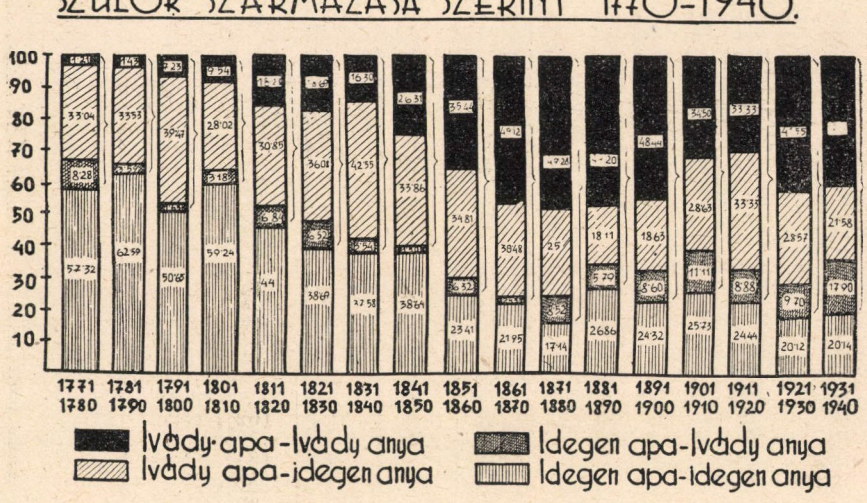
Évszám	Fiú	Leány	Törvénytelen	Összesen	Megjegyzés	Természetes gyarapodás
1768—1770.	18	27	—	45	4 ikerp.	
1771—1780.	82	76	—	159	—	+46
1781—1790.	74	65	1	139	2 ,,	+38
1791—1800.	70	82	—	152	—	+62
1801—1810.	78	76	—	154	6 ,,	+23
1811—1820.	86	87	—	173	2 ,,	+49
1821—1830.	114	116	—	230	4 ,,	+67
1831—1840.	63	77	—	140	—	+40
1841—1850.	72	51	—	123	—	—35
1851—1860.	80	82	—	162	4 ikerp.	+44
1861—1870.	81	83	—	164	4 ,,	+25
1871—1880.	66	67	—	133	2 ,,	—28
1881—1890.	82	57	—	139	—	+15
1891—1900.	95	75	—	170	4 ikerp.	+55
1901—1910.	84	85	5	169	2 ,,	+54
1911—1920.	91	80	15	171	—	+66
1921—1930.	84	70	6	154	4 ikerp.	+67
1931—1940.	66	73	8	139	4 ,,	+57

fontosabb adatai a következők: az „Idegen apa—Idegen anya" házasságokból született gyermekek többsége egészen az 1801—1810 évtizedig tart, ezt követőleg az e házasságokból született gyermekek száma állandóan fogy s a mélypontot 1871—1880-ban éri el (17·14%). Ettől kezdve a születési arányszám e csoportban alacsony és állandó szinten marad (26·86—20·12%).

VII. TÁBLÁZAT.

Ivádon születettek százalékos megoszlása a szülők származása szerint. 1771—1940.

Évtized	Iv.—Iv.		Iv.—Id.		Id.—Iv.		Id.—Id.		Összesen	
	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%
1771—1780. .	2	1·21	52	33·04	14	8·28	90	57·32	158	99·99
1781—1790. .	2	1·43	45	33·53	5	3·59	87	52·59	139	99·09
1791—1800. .	11	7·23	60	39·47	4	1·63	77	50·65	152	99·99
1801—1810. .	15	9·54	44	28·02	5	3·18	93	59·24	154	99·99
1811—1820. .	32	18·28	52	30·85	12	6·84	77	44·00	173	99·99
1821—1830. .	43	18·69	83	36·08	15	6·52	89	38·69	230	99·99
1831—1840. .	23	16·30	60	42·55	5	3·54	52	37·58	140	99·99
1841—1850. .	35	26·31	45	36·86	2	1·50	51	38·64	123	99·99
1851—1860. .	56	35·44	55	34·81	10	6·32	37	23·41	162	99·99
1861—1870. .	74	45·12	50	30·48	4	2·43	36	21·95	164	99·99
1871—1880. .	69	49·28	35	25·00	12	8·52	24	17·14	133	99·99
1881—1890. .	68	49·20	25	18·11	8	5·79	37	26·86	139	99·99
1891—1900. .	78	48·44	30	18·63	14	8·60	39	24·32	170	99·99
1901—1910. .	59	34·50	49	28·63	19	11·11	44	25·73	169	99·99
1911—1920 .	60	33·33	60	33·33	16	8·88	44	24·44	171	99·99
1921—1930. .	64	41·55	44	28·57	15	9·70	31	20·12	154	99·99
1931—1940. .	57	41·00	29	21·58	25	17·90	28	20·14	139	99·99

Az „Ivády apa—Ivády anya" házasságokból született gyermekek száma az 1771—1780-as évtizedben még csak 1·21%, miután teljesen Ivády-család ezidőben Ivádon még csak kettő ismeretes. 1780-tól kezdve az Ivády apa—Ivády anya házasságokból született gyermekek száma állandóan emelkedik és a maximumot 1871—1880-ban éri el 49·28%, azaz ekkor már a születések fele közel erre a csoportra esik. Az „Ivády apa—Idegen anya" házasságok csoportja különösebb érdekességet nem tüntet fel, csupán a házasságkötések csökkenő arányszámának megfelelő csökkenés jut kifejezésre a csökkenő születési arányszámokban. Rendkívül érdekes viszont az „Idegen apa—Ivády anya" csoportban a születések változása. A házassági statisztika ebben a csoportban a születési statisztikától igen eltérő arányszámokat tüntet fel. 1751—1800 közt e csoportban a házassági arányszám 24·00—45·45% közt mozog, ugyanakkor a születési arányszám 1·63%—8·28% közt változik csupán. 1801—1850 közt ez az arány tovább romlik, amennyiben a házassági arányszám 15·91%—31·25%, a születési arányszám viszont csak 1·50%—6·52%. 1850—1900-ig a helyzet lényegesen nem változik, majd némi javulás állapítható meg 1910—1940 közt. (Házasságkötési arányszám 15·38%—31·10%; a születési arányszám 8·80%—17·90%.) Az ismertetett adatok alapján kitűnik, hogy termékenységben első helyen az Ivády-Ivády-családok állanak, ezt követi az Ivády apa—Idegen anya csoportja, majd az idegenek csoportja és utolsó helyen áll az Idegen apa—Ivády anya csoportja. A feltételezhető ok a következő. Az Ivády-családban a nők az ivarérettséget későn érik el, 18—22 éves korban átlagban. (Ennek részletes csoportosítása a családantropológiai tanulmányomban következik.) Az Ivády-legény általában későn, 23—24 éves korban nősül és 20—21 éves leányt vesz el. Házasságuk kezdettől fogva termékeny. Ugyanakkor a többi szomszédos palóc községbeli legények 18—20 éves korban nősülnek és a feleségül vett Ivády-lány még csak 17—19 éves. Igen gyakori ez esetben, hogy a házasságok első évei meddők. Statisztikát dolgoztam ki a házasság első 10 évében született gyermekek számáról ugyancsak a családi származás figyelembevételével és abból az tűnt ki, hogy a tiszta Ivády-házasságok első tíz évében a gyermekszám 3—4, addig az Idegen apa—Ivády anya-családokban az első 10 év átlag gyermek-száma 2. A beltenyészet megerősödését kétségtelenül az Ivády-családok erős termékenysége biztosította. Valószínűleg a későbbi nemi érés, a földrajzi tényezőt, nemkülönben az erősebb fizikai munkát figyelembevéve, szintén kapcsolatos a beltenyészettel. Az előbb elmondottakat igazolja az a számítás, amit az egyes családok gyermekszámára nézve végeztem 1750—1940-ig. Ebből az tűnik ki, hogy különösen a mult század elején a legtöbb gyermek az Ivády-családokban volt. Az átlag 1801—1850 közt 6·1, 1851—1900 közt 6·5, 1901—1940 közt 3·50 gyermek családonként. Igen sok esetben akadt 8—10, sőt 11—13 gyermekes csa-

lád is. Az Ivády apa—Idegen anya csoportban az átlag 3·60—4·10 közt mozogva, a természetes szaporodást biztosította. Az Idegen apa—Ivády anya csoportban viszont a legmagasabb átlag a 3 gyermek és ma a helyzet az, hogy (1901—40.) e családokban az átlag már csak 2·2. A családok többségénél e csoportban (1901—1940-ben 24 oly család volt, hol egy gyermek van) csak 1 gyermek van, vagy egy sem. Mindezen körülmények magyarázzák az Ivádyak erős túlsúlyra jutását és a beltenyészet aktivitását. Az egyes gyermekek születése közti évszám is az Ivády-családokban a legkisebb, 3·30 év. (3·40 a másik két másik csoportban.)

VIII. TÁBLÁZAT.

A gyermekek száma családonként, származás szerint részletezve. 1750—1940.

Gyermekek száma	Iv.—Iv.			Iv.—Id.				Id.—Iv.			
	1801—50	1851—1900	1901—1940	1750—1800	1801—1850	1851—1900	9101—1940	1750—1800	1801—1850	1851—1900	1901—1940
1	9	9	19	16	35	13	11	6	6	10	24
2	6	8	15	8	12	10	10	1	2	8	9
3	4	6	11	7	14	4	12	1	1	—	3
4	3	4	4	2	8	9	5	2	3	3	1
5	5	2	2	3	10	3	3	1	2	1	2
6	6	5	5	4	4	5	2	1	—	1	—
7	5	8	1	4	2	1	3	—	—	—	—
8	3	3	1	3	3	1	1	—	1	—	—
9	—	1	1	2	1	2	1	—	—	—	—
10	1	5	1	1	2	—	—	—	—	—	—
11	2	3	—	—	—	—	—	—	—	—	—
12	2	—	1	—	1	1	—	—	—	1	—
13	—	1	—	—	1	—	—	—	—	—	—
14	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Átlag	6·1	6·5	3·5	4·1	3·8	3·6	4·0	3·0	3·3	3·3	2·2

IX. TÁBLÁZAT.

Átlagos évszám a gyermekek között	Iv.—Iv.	Iv.—Id.	Id.—Iv
1 év	14	15	7
2 ,,	37	63	35
3 ,,	41	55	14
4 ,,	21	17	7
5 ,,	4	6	3
6 ,,	8	2	3
7 ,,	2	1	1
8 ,,	3	2	—
9 ,,	2	—	1
10 ,,	—	—	1
11 ,,	—	—	—
12 ,,	—	1	1
Átlag	3·30	3·40	3·40

Nem érdektelen foglalkozni az Ivády-család tagjainak életkorával és általában halálozási viszonyaikkal. Az Ivády-család tagjai általában egészségesek és különösen az egészségügyi viszonyok javulásával emelkedőben van az átlagos életkor. A halálozási anyakönyvek hiányosabb bejegyzései miatt a teljes részletezés itt nem lehetséges a származás szerint.

X. TÁBLÁZAT.

Ivádon elhalálozott egyének száma nem és származás szerint. 1801—1940.

Évcsoport	Férfi		Nő		Összesen
	Iv.	Id.	Iv.	Id.	
1801—1810.	18	41	21	51	131
1811—1820.	25	26	30	43	124
1821—1830.	44	38	36	17	163
1831—1840.	35	12	34	19	100
1841—1850.	44	28	38	48	158
1851—1860.	33	11	49	25	118
1861—1870.	56	17	40	26	139
1871—1880.	74	21	41	25	161
1881—1890.	47	11	43	23	124
1891—1900.	44	14	29	26	113
1901—1910.	46	16	27	26	115
1911—1920.	44	15	34	12	105
1921—1930.	32	8	27	20	87
1931—1940.	31	7	36	8	82

Az Ivádyak elhalálozási arányszáma aszerint változik plusz irányban, ahogy a községben gyarapodnak és annak megfelelően csökken az idegenek halálozása (1741—1800-ban Ivády-haláleset 30·00—59·09% közt váltakozik, az idegenek halálozása 40·00—79·00% közt ingadozik. 1931—1940-ben viszont az arány fordított, Ivády-haláleset volt 78·05% és idegen haláleset 18·29%). Férfiak és nők halálozása közt lényegesebb differencia nincs. Az elhalálozás évét figyelembe véve, 1741-től egészen napjainkig vezet a csecsemő- és gyermekhalandóság, sőt a csecsemőhalandóság csúcspontját 1901—10, majd 1931—40 közt éri el 39·13 és 36·59% arányszámokkal. 1—7 év közt már javulás tapasztalható, amennyiben itt a maximális 37·17%-ról sikerült a legutóbbi időben 11·49%-ra szorítani a halálozást. A mult század 30-as éveiben, majd 70-es éveiben különösen magas volt a 21—40 és 41—60 évesek csoportjaiban a halálozás (1831—40, 27·52%). A 61—80 és a 81—X évesek csoportjában, az egészségügyi viszonyok javulásával, mind több és több az emelkedő százalékszám, ami azt mutatja, hogy az életkor meghosszabbodott. A 61—80 évesek csoportjában még 1741—50 közt csak 4·55% volt a halálozás, ma 20·73%. Ugyanez a helyzet a 81—X évesek csoportjában is, ahol

a 200 év alatt 4·55%-ról 10·98%-ra emelkedett az arányszám. Természetesen eltolódást okozott ez az életkor-megoszlásban, és pedig, sajnos, egészségtelen irányban, amennyiben az életkor meghosszabbodása csak akkor jelentős, ha a születés révén a pótlás biztosítva van. Ivádon viszont csökkent születés, nagy csecsemőhalandóság és életkor-meghosszabbodás következtében az elöregedés jelenségei mutatkoznak.

XI. TÁBLÁZAT.

Ivádon elhalálozottak száma évtizedenkint. 1738—1942.

Évszám	Férfi	Nő	Összesen	Megjegyzés
1738—1740.	1	2	3	
1741—1750.	13	9	22	
1751—1760.	6	6	12	
1761—1770.	30	40	70	
1771—1780.	61	52	113	
1781—1790.	61	40	101	
1791—1800.	48	42	90	
1801—1810.	59	72	131	
1811—1820.	51	73	124	
1821—1830.	82	81	163	Kolera
1831—1840.	42	58	100	
1841—1850.	72	86	158	Szabadság-harc
1851—1860.	44	74	118	
1861—1870.	73	66	139	
1871—1880.	95	66	161	Kolera
1881—1890.	58	66	124	
1891—1900.	58	57	115	
1901—1910.	62	53	115	
1911—1920.	59	46	105	
1921—1930.	40	47	87	
1931—1940.	38	34	72	
1941—1942.	5	3	8	

Az elöregedés határozottan kitűnik, ha az 1930-as és a legújabb 1941-i népszámlálás adatait figyelembevéve vizsgáljuk korcsoportok szerint a lakosság összetételét.

	0—3 év	3—5 év	6—14 év	15—19 év	20—39 év	40—59 év év	60—x
1930.	42	44	117	67	156	71	50
1941.	37	34	107	72	172	102	40

Az egyes korcsoportokban a fogyás, illetve a magasabb korcsoportokban az egyedszám-emelkedés azt mutatja, hogy a biológiai helyzet Ivádon jelenleg stagnál és hogy ennek az elkövetkező 50 éven belül az Ivády-családra gyakorolt hatása bizonyos.

XII. TÁBLÁZAT.

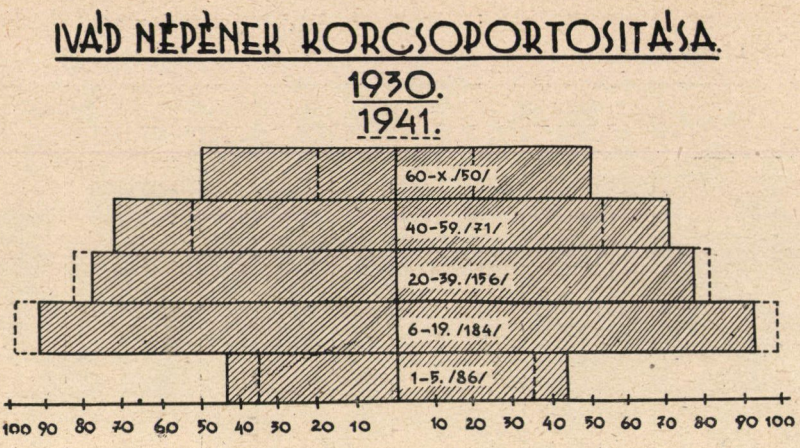
Ivádon elhalálozottak részletezése származás és nem szerint. 1741—1940.

Évcsoport	Ivády		Idegen		Férfi		Nő		Összesen	
	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%
1741—1750. .	13	59·09	9	40·91	13	59·09	9	40·09	22	100·00
1751—1760. .	5	41·67	7	58·33	6	50·00	6	50·00	12	100·00
1761—1770. .	23	33·33	47	68·12	36	52·17	34	44·93	70	100·00
1771—1780. .	29	25·66	84	74·34	61	53·98	52	46·02	113	100·00
1781—1790. .	21	20·79	80	79·21	61	60·43	40	39·00	101	100·00
1791—1800. .	30	30·61	65	66·33	48	49·98	50	51·02	98	100·00
1801—1810. .	46	35·11	85	64·89	59	45·04	72	54·96	131	100·00
1811—1820. .	65	52·42	59	47·58	51	41·13	73	58·87	124	100·00
1821—1830. .	69	69·00	31	31·00	54	54·00	46	46·00	100	100·00
1831—1840. .	80	49·08	83	50·92	82	50·31	81	49·69	163	100·00
1841—1850. .	82	51·90	76	48·10	72	46·05	86	54·00	158	100·00
1851—1860. .	82	69·49	36	30·51	44	37·29	74	62·71	118	100·00
1861—1870. .	96	69·06	43	30·94	73	51·83	66	48·17	139	100·00
1871—1880. .	115	71·43	46	28·57	95	59·01	66	40·92	161	100·00
1881—1890. .	90	72·58	34	27·42	58	46·77	66	53·23	124	100·00
1891—1900. .	73	64·60	40	35·40	58	51·33	55	48·67	117	100·00
1901—1910. .	73	63·48	42	36·52	62	53·91	51	44·35	115	100·00
1911—1920. .	77	73·33	28	26·67	59	56·19	45	42·86	105	100·00
1921—1930. .	59	67·82	28	32·18	40	45·98	47	54·02	87	100·00
1931—1940. .	64	78·05	15	18·29	38	46·34	44	53·66	82	100·00

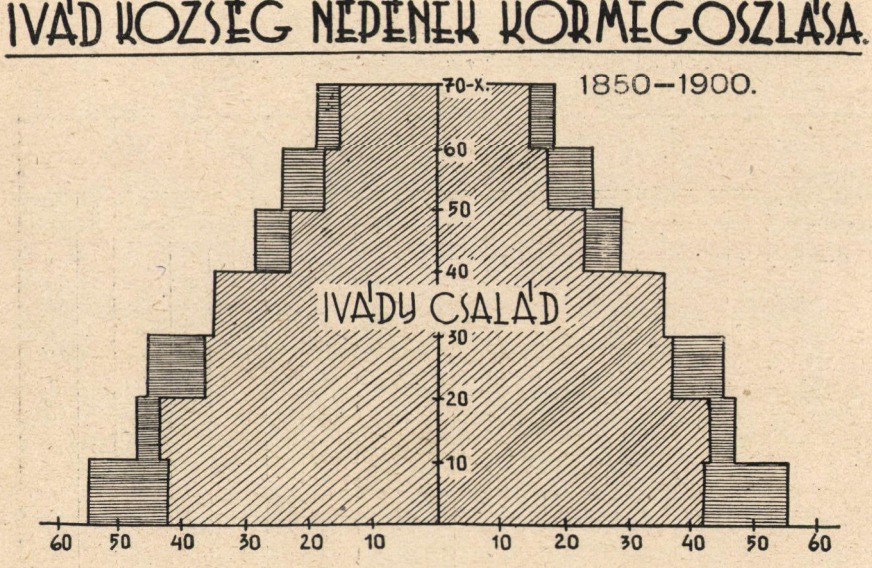
XIII. TÁBLÁZAT.

Ivádon elhalálozottak részletezése életévek szerint. 1741—1940.

Évcsoport	1 évnél fiatalabb		1—7 év		8—20 év		21—40 év		41—60 év		61—80 év		81—x év		Összesen	
	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%
1741—1750.	6	27·27	7	31·82	1	4·55	2	9·09	4	18·18	1	4·55	1	4·55	22	100·0
1751—1760.	6	51·00	1	8·33	2	16·67	1	8·33	2	16·67	—	—	1	8·33	12	100·0
1761—1770.	16	22·86	29	41·43	5	7·14	11	15·71	4	5·71	4	5·71	1	1·43	70	100·0
1771—1780.	27	23·89	42	37·17	10	8·80	19	16·72	8	7·04	7	6·16	—	—	113	100·0
1781—1790.	25	24·75	29	28·71	6	5·94	18	17·82	13	12·87	9	8·91	—	—	101	100·0
1791—1800.	24	24·49	21	21·43	7	7·14	21	21·43	15	15·31	9	9·18	1	1·02	98	99·9
1801—1810.	36	27·48	43	32·82	13	9·88	15	11·40	10	7·60	13	9·88	—	—	131	99·9
1811—1820.	37	29·84	34	27·42	12	9·60	14	11·20	15	12·00	11	8·80	1	0·80	124	99·9
1821—1830.	50	30·50	62	37·82	4	2·44	14	8·54	16	9·76	16	9·76	1	0·61	163	100·0
1831—1840.	31	21·00	28	28·00	5	5·00	15	15·00	13	13·00	7	7·00	1	1·00	100	100·0
1841—1850.	22	14·08	44	28·16	13	8·32	16	10·24	43	27·52	18	11·52	2	1·28	158	100·0
1851—1860.	37	31·36	33	27·97	7	5·88	12	10·08	18	15·12	9	7·56	2	1·68	118	100·0
1861—1870.	43	30·33	50	35·50	8	5·68	15	10·65	5	3·55	12	8·52	—	—	139	100·0
1871—1880.	48	29·76	43	26·66	7	4·34	16	9·92	30	18·60	14	8·68	2	1·24	161	100·0
1881—1890.	31	25·00	43	34·68	10	8·00	12	9·60	11	8·88	17	13·60	—	—	124	100·0
1891—1900.	39	34·51	36	31·86	7	6·16	10	8·80	10	8·80	11	9·68	—	—	113	100·0
1901—1910.	45	39·13	24	20·64	8	6·88	8	6·88	15	12·90	10	8·60	2	1·72	115	100·0
1911—1920.	38	36·19	18	17·14	7	6·67	7	6·67	8	7·62	21	20·00	6	5·71	105	100·0
1921—1930.	36	41·38	10	11·49	6	6·90	5	5·75	9	10·34	18	20·69	3	3·45	87	100·0
1931—1940.	30	36·59	10	12·20	1	1·22	77	8·54	8	9·76	17	20·73	9	10·98	82	100·0

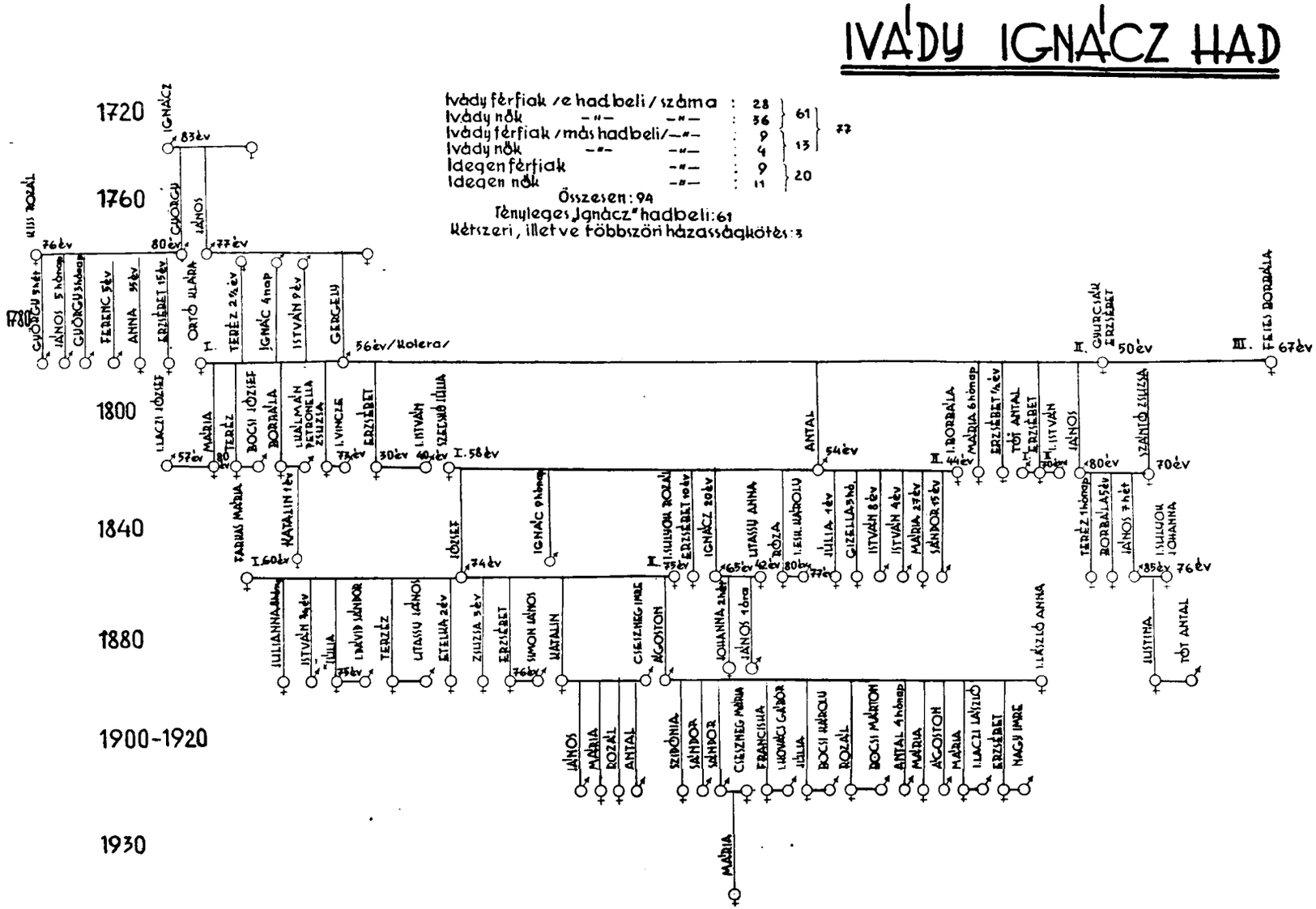

Biogenealógiailag lényeges a halálozási adatokkal foglalkozva, hogy mekkora az átlagos életkor és lehet-e hadanként ebben bizonyos különbségeket megállapítani. Igen. 1741—1750-ben az átlagos életkor még csak 33·40 év, 1800—1810 közt 36·5 év,

1859—1900 közt már 42·50. 1901—1940 közt 48 évre emelkedett fel. Az átlagos életkor legmagasabb a következő hadakban: Esküdt (41·50), Páldeák (40·00), Hegyi (39·00), Ignác (43·50), Péter hadakban. Közepes életkorúak a Sulyok (38·00), Bialos (37·00), László (37·00), Kovács (35·00), Antal (33·00) hadak.

IVÁDY IGNÁCZ HAD

Alacsony életkorúak a Veres, József, Száka, Tamás hadak családjai. Az átlagos életkor kérdése természetesen összefügg az életkor öröklésének kérdésével. Erre vonatkozóan is végeztem összehasonlításokat és alapul I-Chin-Yuan Dél-Kínában, Kantonban végzett kutatásait vettem. Ő 1365—1914-ig állította össze 19 generációra vonatkozólag az életkori adatokat.[16]

Az egyes hadak adatait részletesen nem ismertethetem, ezért csupán egyet, az Ignác-hadat kiemelve mutatom be az életkor öröklésmenetét. Az Ignác-hadon belül teljes bizonyossággal kimutatható a magas életkor öröklése. Ugyanis 12 olyan egyén van ebben az aránylag nem nagy hadban, akik 56—83 éves korban haltak el. A beházasodásokat figyelembe véve kitűnik, hogy azok is e hadban magas életkorúak, mégis az Ignác hadbeliek magasabb életkort élnek meg. Ugyanazon életviszonyok mellett a többi hadban e jelenség nem általános, amiből következik, hogy örökítő sajátságaik közt a nagyobb ellenállóképesség játszik szerepet. A Sulyok-hadban a közepes életkor 48—54 az általános. A László- és Páldeák-hadban a 60—63 éves kor a magassági határ életkorban. A József- és Tamás-hadakban már csak 51—52 év.

Az Ivády-család biogenealógiailag fontos adatait összegezve kimutatható, hogy közel 300 évre visszamenőleg sikerült a születés, házasság és halálozás, valamint a levéltári anyag alapján oly számszerű adatokat szolgáltatni, amelyeket eddig a családtörténet figyelmen kívül hagyott. A beltenyészet indító okait is sikerült részben kimutatni, amennyiben: 1. Pétervására̓ról „Ivágy"-pusztára való áttelepülésükkor csak kevés család élt ott és így kényszerültek összeházasodni. 2. A biológiai körzet községeinek túlnyomórészt palóc népe a tőle idegen Ivády-család tagjaival nehezen keveredett, házasodott. 3. A beltenyészet folytán, amint láttuk, termékenyebb voltuk miatt, az Ivádyak gyorsan túlsúlyra jutottak. Nagyobb rokonsági távolság miatt nem idegenkedtek az összeházasodástól. 4. A gazdasági viszonyok elsőrangú tényezőként játszottak szerepet a beltenyészet kialakításában. (Házassági rendszerük.) 5. A földrajzi tényező is fontos, amennyiben az elzárt völgy csak a völgykijárók irányában enged nagyobb biológiai mozgást.

*

Családantropológiai vizsgálataim eredményeiről, mint már említettem, más helyen szándékozom részletesen beszámolni. A hasonlóság, azonosság és a különbözőség kérdéseinek felvetésével és annak részletes matematikai kidolgozásával igyekeztem meghatározni az Ivády-típust és az Ivády-család fajtabeli hovatartozóságát. Az Ivády-családra általában jellemző a nagyközepes termet (168·9 cm ♂ 156,5 cm ♀), szabályszerű testalkat. Koponyájuk

[16] Kemp: Altern und Lebensdauer. Handbuch der Erbbiologie II. Bd. 420 p. Berlin, 1940.

középhosszú és rövid, 79·81 és 82·11 jelzőértékekkel. Az arcuk magas, ovális. Homlok magas, széles, domború. Az orr nagy, az arc síkjából erősen kiemelkedő. Orrhát gyakran konvex. Állkapocs erőteljes, előreálló. Fül nagy, hozzásimuló, egyike a legjellegzetesebb Ivády-jellegeknek. Színviszonyok tekintetében a sötét árnyalatok uralkodók. Szemszín barna, hajszín barna, bőr világossárga. Ivádon előforduló szürkés-kék szem, rötes haj pétervásárai, illetve erdőkövesdi eredetre vall. A vázolt jellegegyüttesből a dinári + kaukázusi (turanid) rasszok jellegei rajzolódnak ki. A keletbalti és az Ivády-családban előforduló mongol jellegek majdnem minden esetben palóc keveredésre utalnak.

*

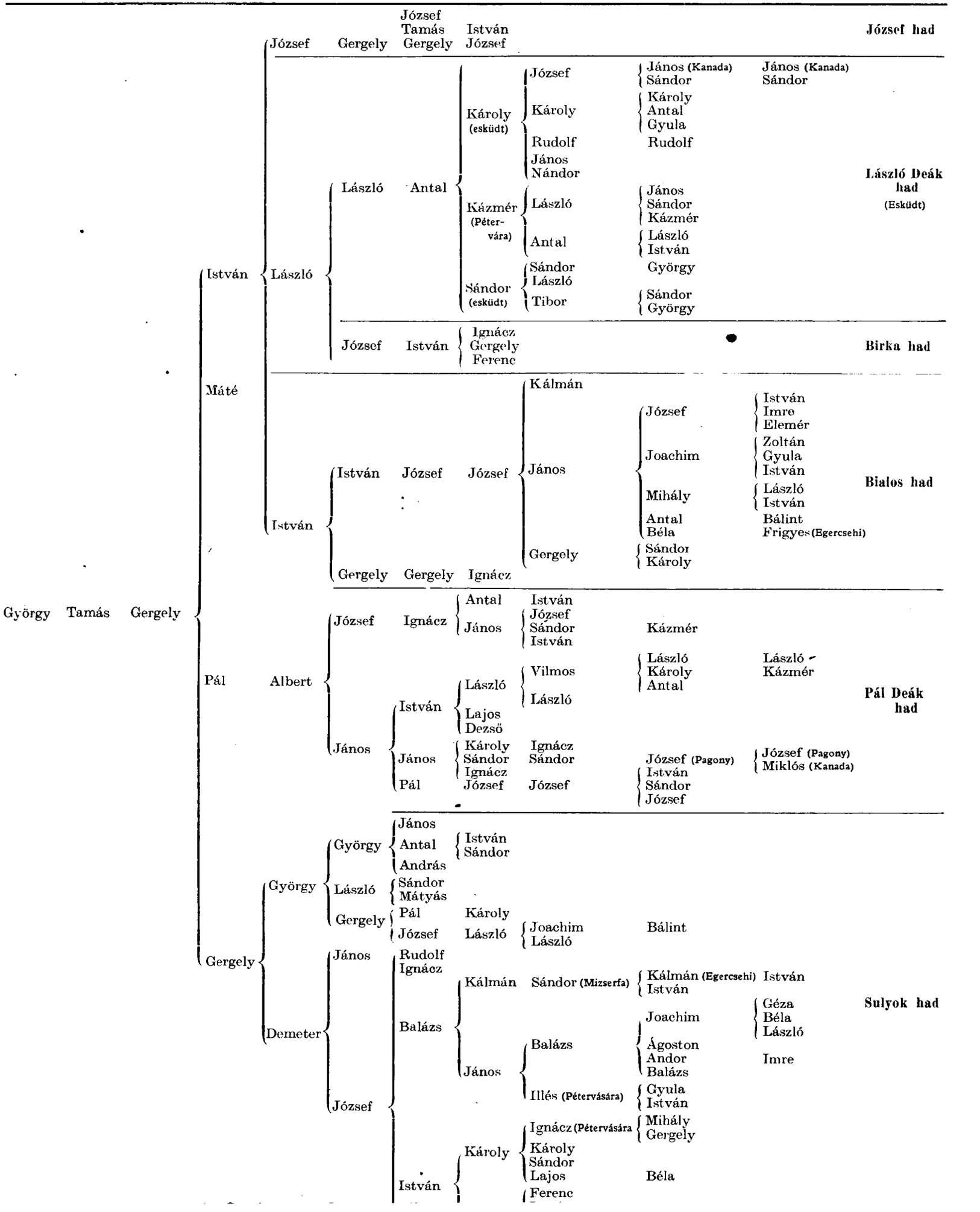
Tanulmányomban azokat a szempontokat igyekeztem szemelőtt tartani, amelyeket részben néhai Györffy István egy rövid kis tanulmányában[17] említ és amelyeknek figyelembevételével adhatunk eleven életet a különben adatokat felsoroló családtörténetbe, másrészt a genetikailag alaposan kivizsgált családok és egyének vizsgálatával állapíthatjuk meg egy község népének faji származását és fajtaösszetételét.

NEMESKÉRI JÁNOS

[17] *Györffy István:* A genealógiai kutatások embertani jelentősége. Antropológiai Füzetek, 1923. I. évf. 1. 15—19. l.

István	László	Mátyás	Ferenc	János	Antal	Antal	Sándor	István	Károly, János, László		László had
						István	Károly				
						János	József, János	Kázmér	Kázmér, Sándor, Gyula		
								János (Z. Pálfalva)			
								Antal	Antal, Pál, József, Béla		
				Gergely	János	János	József, Miklós	Vilmos	Vilmos		
								László (M. Novák)			
								István	László, István		
				József	Imre	Imre	Imre	Ernő, Imre, János, Ádám			
			Imre	Mátyás	László, Ignácz, Mátyás	Ignácz	István	Sándor	József, Barnabás, István		Sütő had
								Károly	Vilmos		
							Miklós	János (U. S. A.), László, György	András		
		György	Péter	János	János	Mihály	Imre	Sándor, József, Illés			Péter had
							Mihály	Mátyás, István, János (Kanada), Mihály (Kanada)			
					Sándor						
				József	József, Gergely	József					
			Imre	István (Czene)	István	Illés	János	János (Miskolc), Pál	Gyula		Borsos had
						Ignácz	Miklós				
				Antal	János, Ignácz	Ignácz	Antal	Sándor	Sándor (Kisterenye)		
			László	János, István, György, József	József	István, József	László	István, László, Ignácz			Laczi had
			Péter	Ádám	Gergely	Mátyás	József 4 törvénytelen fia van Szekeres néven				Epro had
							Gergely	József, István			
							János				
							Sándor	Bálint, Gyula, Ernő, Tibor, Sándor			
							László				
		László	Pál, László	István, György, László	József	István, József, Mátyás					Száka had
	János	Dávid	János	János	János, Miklós, Albert, Károly, Béla, Dezső, Gyula	Aladár, Pál, Tihamér, Béla	Gábor, Sándor, Béla				Hegyi had
				Antal	István, János	Vincze, János	Károly, László, Iván	József, Andor, Béla, László, János, Miklós, László, Iván	István, László, János		Antal had
			Pál	Mátyás	Mátyás	Sándor, György	Sándor	József, István, Sándor	László, István		Kutri had
				Dávid	József	Gergely, József	János, Sándor	János	János, Antal, Gyula		Dávid had
								József, Sándor, György (Franciaország)	István, Sándor, László, Béla, József, Albert		
					Antal	Pál, István					
					János	János, István	Sándor, Rudolf	István, Rudolf (Betlér)	Rudolf		Kovács had
								Sándor (Egercsehi), Gusztáv (Budapest)	Sándor		
							András	Mátyás	István, Árpád, László		
								András, Gábor	Gyula		
	Ignácz	János	Gergely	Antal, János	József, János	Gusztáv	Sándor (Külső)				Ignácz had
		György	János								
Gergely	János	Imre	Tamás	István, János, József	János, István, Gergely	Albert, József, Gyula	István				Tamás had
			Mátyás	Imre, Antal	Imre						
	István	István	János	Gergely	Károly, József	Sándor, Károly, Rudolf	János, Gusztáv, Sándor, Gábor, József	István			Veres had

AZ IVÁDY-CSALÁD LESZÁRMAZÁSA FÉRFI ÁGON 1635—1940.

Ivády tipusok.

MAGYARORSZÁG KÖZÉPKORI FŐVÁROSA

Mikor I. Lipót király 1703. október 23-án kelt oklevelével a török hódoltság alól felszabadult Buda középkori jogállását visszaállította, egyben régi címerét is kibővítette Magyarország címerével s ezt azzal az indokolással tette, hogy Buda az ország fővárosa. Sajnos hosszú időn át ezen a címerbővítésen kívül más nem emlékeztetett Buda fővárosi jellegére, mert a királyi udvar székhelye Bécs volt, az ország főhatóságai Bécsben és Pozsonyban voltak elhelyezve, gazdasági és szellemi téren pedig Buda sokáig nem tudott kiemelkedni a magyarországi városok sorából. Az 1703. október 23-án kelt oklevél szerint a középkori Buda a királyi udvar székhelye volt, ezáltal jutott a magyarországi városok élére, amelyekkel egyébként azonos kiváltságokat élvezett. Minthogy tehát Buda középkori jogállását a királyi udvar állandó ott tartózkodásának köszönhette, érdemesnek látszott vizsgálat tárgyává tenni, hogy honnan kezdve lett Buda a királyi udvar állandó székhelye s ezzel kapcsolatosan honnan kezdve tekinthető Buda az ország fővárosának?

Az egykorú források szerint a királyi udvar legrégibb székhelye Esztergom volt, mert Kálmán király első törvénykönyvének LXXIX. szakasza szerint a megyei ispánok (singuli comites) az ispánságuk területén befolyt pénzjövedelmeket minden esztendőben Szent Mihály napjáig Esztergomba voltak kötelesek beszállítani, ahol is az uralkodó és ispánjai megosztoztak a jövedelmeken. Ha az uralkodót illető jövedelmeket törvényes intézkedésre Esztergomba kellett beszállítani, akkor ez csupán azzal magyarázható, hogy az uralkodó Esztergomban tartotta székhelyét. Minthogy Esztergom volt a királyi udvar székhelye, a külföldi írók is Magyarország fővárosának tekintették. Az ország fővárosaként emlékezik meg róla Konrád salzburgi érsek életrajzírója, mikor az 1131. évi hadjárattal kapcsolatosan elmondja, hogy az érsek Esztergomig, az ország fővárosáig, mindent el akart pusztítani.[1] Ugyancsak az ország fővárosaként nevezi meg Esztergomot Lübecki Arnold, mikor Frigyes császár keresztes-

[1] Usque Strigonium, quae metropolis est regni illius, nihil relinqueret. — Mon. Germ. Hist. SS. XI. k. 74. l.

hadának 1189. évi magyarországi átvonulását leírja.[2] A császár — a krónikaíró szerint — Esztergom városába érkezett, amely Magyarország fővárosa volt. Itt fogadta őt III. Béla király, tehát Esztergom városában kellett lenni a magyar király székhelyének. Ugyanazon szerző külön is megemlékezik arról, hogy III. Béla király császári vendégét az esztergomi várba is felvezette, amiből szintén arra lehet következtetni, hogy a királyi palota nem az esztergomi várban, hanem Esztergom városában állott. Az esztergomi vár bemutatásából viszont arra lehet következtetni, hogy ekkor fogtak hozzá a várbeli királyi palota építéséhez s az épülő palotának a bemutatása volt a látogatás el nem mondott célja. Feltevésünk igazolására Imre király 1198. évi oklevelét idézzük,[3] amely szerint az uralkodó az akkor még építés alatt álló esztergomi királyi palotát[4] az esztergomi érseknek ajándékozta azzal a kikötéssel, hogy ellenséges támadás esetén köteles az uralkodónak a várban szállást adni. Alig lehet kétséges, hogy az uralkodó az esztergomi várban azért kezdett palotát építtetni, hogy ellenséges támadás esetén biztosabb helyre vonulhasson, s ugyanezen okból kötötte ki a palota elajándékozásával kapcsolatosan az érsek szállásadási kötelezettségét is. Az érsek alig törődhetett a palotával s ennek tulajdonítandó, hogy az épület idővel tönkrement. Igazolható ez IV. Béla király 1249. március 15-i oklevelével,[5] mely szerint a várbeli királyi palota romlásnak indult s helyreállítása nagy költséget jelentett volna. Ebben az oklevélben az uralkodó azzal a kikötéssel engedte át az érseknek a romlásnak indult palotát, hogy az viszont az esztergomi polgárokat köteles befogadni a várba, ahol ellenséges támadással szemben könnyebb volt a védekezés. A városi polgárságnak a várba történt befogadása viszályokra vezetett s az uralkodó kénytelen volt eredeti tervét elejteni, az érseki udvarház szomszédságában állott palotát pedig most már minden kikötés nélkül az érsek kezén hagyta. 1256. december 17-én kelt IV. Béla király oklevele,[6] mely ezt az intézkedést tartalmazta s ettől kezdve a magyar királyoknak az esztergomi várban nem volt palotájuk. A városi palota sorsáról nem tudunk, az minden valószínűség szerint a tatárjárás idején a várossal együtt elpusztult s ennek következtében Esztergom királyi székhely jellege a XIII. század közepén megszűnt.

[2] Mon. Germ. Hist. SS. XXI. k. 171. l. in civitatem venit, que Grane dicitur, que Ungarorum est metropolis.

[3] Mon. eccl. Strig I. k. 156. l.

[4] Domum regalem in castro Strigoniensi, que nondum fuit opere consummata.

[5] Mon. eccl. Strig. I. k. 376. l. que vetustate diruta fuerunt et reparatione sumptuosa indigerent.

[6] Mon. eccl. Strig. I. k. 440. l.

Esztergommal egyidejűleg Székesfehérvár is királyi székhely volt, amint ez az egykorú forrásokból kitűnik. Így Hartvick püspök „Vita sancti regis Stephani" című művében Székesfehérvárt jelölte meg a szent király székhelyéül, ahol Boldogasszony tiszteletére hatalmas templomot építtetett.[7] Hartvick püspök művét Kálmán királynak ajánlotta, amiből arra lehet következtetni, hogy a XII. század elején Székesfehérvárt tekintették a magyar királyok egyik székhelyének. Így tudták ezt az egykorú külföldi források is, mert az altaichi évkönyvekben[8] azt olvassuk, hogy azon alkalomból, hogy Henrik német császár 1063-ban Salamon király számára visszaszerezte a magyar trónt, Székesfehérváron, az ország fővárosában tartották meg az örömünnepeket.

Székesfehérvár a XIII. század folyamán is megőrizte királyi székhely jellegét, ámbár a valóságban már mind ritkábban tartózkodott ott a királyi udvar s megbecsültetését inkább annak köszönhette, hogy a magyar királyok koronázásának és temetésének a színhelye volt.

Székhelyének nevezte Székesfehérvárt IV. László király 1277. június 27-én kelt oklevelében,[9] melyben Benedek székesfehérvári kanonoknak jószágot adományozott. Ugyanezt tanúsítja III. Endre király 1291. február 21-én kelt dekrétuma,[10] ahol koronázásának színhelyéről szól, s I. Károly király 1307. évi oklevele,[11] mely az oklevelet kiállító székesfehérvári prépost egyházi méltóságát a királyi székhellyel kapcsolja össze. Nyomon követhetjük ezt a gyakorlatot egészen I. Lajos király uralkodásáig, kinek megkoronáztatásáról Pál országbíró 1343. május 12-én kelt oklevelében[12] azt olvassuk, hogy az uralkodó székvárosában Esztergomon és Székesfehérváron kívül Óbuda is kedvelt tartózkodási helye volt az árpádházi királyoknak s ha II. Endre király évnélküli oklevele[13] hiteles lenne, akkor már a nevezett uralkodó előtt is megfordultak volna itt a magyar királyok A nevezett oklevél ugyanis azon indokolással ruházta fel különböző kiváltságokkal az óbudai káptalant, mert a magyar királyok ismételten felkeresték ezt a helyet. Sőt a királyi palota őreiről és a királyi udvartartás tartozékát képező főpapok és főurak szolgáiról is tud a nevezett oklevél, ami mind amellett tanúskodik,

[7] In ipsa regalis sedis civitate, que dicitur Alba, sub laude et titulo Virginis perpetue famosam et grandem basilicam opere mirifico construere cepit.

[8] Mon. Germ. Hist. SS. XX. k. 713. l. ad Wizinburg, que est regni sui metropolis, celebratis conviviis muneribus regie munificentie dignis eum honoravit.

[9] Codex dipl. VII. 2. 55. l. in loco nostro cathedrali Albe.

[10] Századok, 1884. évf. 478. l. apud Albam in loco cathedrali.

[11] Codex dipl. VIII. 1. 224. l. Albensis ecclesie de sede regali in prepositum electi.

[12] Zichy oktár. II. k. 64. l. in Alba regali in loco suo cathedrali.

történt.

[13] Codex dipl. III. 1. 127. l.

hogy az oklevél kiállításakor Óbuda a királyi udvar kedvelt tartózkodási helye volt. Sajnos, ez az oklevél hamisítvány s a benne foglalt adatok a tatárjárás utáni időre mutatnak. Az első kétségtelenül hiteles adat Rogerius „Carmen miserabile" című munkája, melyben azt olvassuk, hogy IV. Béla király az 1241. esztendő tavaszán a nagybőjt tartama alatt Óbudán időzött, ami az író szerint rendes szokása volt a nevezett uralkodónak.[14] Rogeriusnak az uralkodó óbudai tartózkodását illető megállapítását a királyi oklevelek is megerősítik, mert IV. Béla királynak több oklevele[15] Óbudáról van keltezve, ezek a napok pedig a nagybőjt idejére estek.

IV. László királynak hosszabb óbudai tartózkodásáról 1288. június 25-én kelt oklevele tanúskodik, amelyben hangsúlyozottan kiemelte, hogy ottlakásával sok kárt okozott az óbudai káptalannak.[16] A kár természetéről nem ad felvilágosítást az oklevél, de minden valószínűség szerint a királyi udvartartás részéről érhette sérelem a káptalant földesúri jogaiban.

Az óbudai királyi palotáról először III. Endre király özvegyének 1301. január 15-én kelt okleveléből értesülünk, melyben a palota gondozását Soproni István mesterre bízta. Hogy mikor épült ez a királyi palota, azt csupán sejteni lehet IV. Béla király ottani tartózkodásából, s valószínűleg ez a körülmény indíthatta arra az uralkodót, hogy apácává lett Margit leánya számára a közeli dunai szigeten építtessen kolostort. Az árpádházi királyok óbudai tartózkodásának tulajdonítandó, hogy XXII. János pápa 1321. december 8-án kelt oklevelében[17] még mindig királyi székhelynek nevezte Óbudát, pedig abban az időben ez már csupán a mult emléke volt, mert I. Károly király óbudai tartózkodásáról nem tudunk, Nagy Lajos király pedig az óbudai királyi palotát 1343. január 7-én anyjának ajándékozta s innen kezdve a magyar királynék lakhelyéül szolgált.

Mikor IV. Béla király az 1241. évi tatárjárás után a budai Várhegyen várat építtetett, azt nem a királyi udvartartás, hanem a honvédelem céljaira szánta, amint ez 1255. július 25-én a margitszigeti apácák számára kiállított okleveléből kitűnik. Ez azonban nem zárta ki azt, hogy a budai vár keretén belül az uralkodóknak ne legyen szálláshelyük, amint ez Vencel király 1301. szeptember 26-án kelt okleveléből látható, mely az uralkodó budai házából van keltezve. Ezt a házat a verses krónika „Chamerhof" néven említi,[18] s ez a Chamerhof azonosnak lát-

[14] XV. fej. in qua consueverat quadragesimam celebrare.

[15] 1239. március 20-án. (Árpádkori új oklár. II. k. 92. l.) 1240. március 21-én (Codex dipl. IV. k. 3. 350. l.) és április 6-án (Hazai oklár VIII. k. 35. l.).

[16] Propter nostram continuam residentiam in suis facultatibus non modicum lesa extitit et oppressa.

[17] Theiner I. k. 476. l. Veteri Buda loco videlicet cathedrali ipsius regis.

[18] Salamon: Budapest története II. k. 276. l.

szik azzal a tárnoki házzal, amely Zsigmond király 1434. január 17-én kelt oklevele szerint[19] az István-torony közelében állott s a későbbi királyi palota legrégibb részei közé tartozott. Az árpádházi királyok V. István királytól kezdve gyakran keltezték okleveleiket Budáról, minthogy azonban a Buda elnevezés eredetileg Óbudát jelentette, sokáig nem állapítható meg, vajjon Budáról vagy Óbudáról van-e szó az oklevelekben. IV. Béla király több oklevele[20] Budáról van keltezve, de ezek minden valószínűség szerint még Óbudára vonatkoznak, s csupán onnan kezdve értelmezendő a Buda elnevezés kétségtelenül a Várhegyen épült városra, amióta Óbuda megjelölésére a „Vetus Buda" név szolgált. Határozottan a budai Várhegyen épült várból keltez 1279. július 13-án Fülöp fermói püspök és pápai követ (in castro Budensi), ami abból is kitűnik, hogy IV. László király 1280. augusztus 15-én kelt oklevelében[21] elismerte a budavári bíróhoz intézett rendeletét, mellyel a pápai követ által összehívott zsinat tagjait a várból kitiltotta s élelmiszerekkel való ellátásukat is megakadályozta. Úgy látszik, hogy III. Endre király az első uralkodóink sorában, aki huzamosabban tartózkodott a Várhegyen épült várban, amit okleveleinek keltezésén kívül az is bizonyít, hogy az itteni ferencrendiek templomában temették el.

Egyébiránt árpádházi uralkodóinknak későbbi értelemben vett székhelyük még nem volt, állandóan jártak-keltek az országban s olyan helyeken is tartózkodtak, amely a királyi udvartartás ellátására nem volt megfelelő. IV. Béla király 1263. évi okleveléből[22] kiviláglik, hogy a tornamegyei Görgőn szívesen tartózkodott udvartartásával együtt s minthogy az élelmezés itt nehézségekbe ütközött, kénytelen volt az esztergomi érsektől bérbevenni a tornamegyei tizedeket I. Károly király az első uralkodóink sorában, aki 1315-ben Temesvárott palotát építtetett s hosszú időn keresztül Temesvár volt a királyi udvartartás állandó székhelye, itt halt meg az uralkodó két első felesége, valamint első gyermeke is. 1320-ban kezdte meg a nevezett uralkodó a visegrádi királyi palota építtetését a visegrádi fellegvár alatti Dunaparton, amely aztán 1323-tól kezdve állandó székhelyévé lett.[23]

A Várhegyen épült Buda Nagy Lajos király uralkodása alatt vált a királyi udvartartás állandó székhelyévé, amint ez a királyi

[19] Országos Levéltár. Diplomatikai levéltár 12.573. cis turrim quondam ducis Stephani.

[20] 1265. június 2-án. (Szentpétery: Árpádházi királyok oklevelei I. k. 440. l.) és 1265. június 5-én. (Wencel VII. k. 2. l.) Bude in curia domine regine.

[21] Theiner I. k. 347. l. judici et civibus castri Budensis dedimus in mandatis.

[22] Codex dipl. IV. 3. 126. k.

[23] Századok, 1903. évf. 314. l.

és az udvari bírósági oklevelek keltezéséből kitűnik.[24] Buda csaknem egy egész évtizeden keresztül a királyi udvartartás állandó székhelyéül szolgált, miután ezt megelőzően, de ezt követően is Visegrád volt az anjoukori magyar királyok állandó székhelye. Ugyancsak Budán keltek Nagy Lajos király öccsének, István hercegnek oklevelei is, aki az uralkodó nápolyi hadjáratának tartama alatt a kormányzati ügyeket intézte. István herceg 1353. június 29-én kelt oklevelében[25] kifejezetten Nagy Lajos király állandó tartózkodási helyeként nevezte meg Budát s ugyancsak István herceg építtette fel a budai vár hatalmas déli tornyát, melyet Zsigmond király 1434. január 17-én kelt oklevele „István herceg tornya" néven jelölt meg.[26] De maga Nagy Lajos király is Budát jelölte meg udvartartása székhelyéül 1352. szeptember 20-án kelt oklevelében,[27] ahol a Budán tartott országgyűlésről emlékezett meg.

A királyi udvartartásnak Budára történt áthelyezése tette indokolttá azt is, hogy az óbudai káptalan területén állott várat az uralkodó megszerezze, amint ez az indokolás az 1353. szeptember 1-én kelt pápai bullában olvasható.[28] Ebben az oklevélben fordul elő elsőízben az Újbuda elnevezés, amelyet ezenkívül csupán a Margit-legendában olvashatunk. Az Újbuda elnevezésnek pedig az a magyarázata, hogy a budai Várhegyen épült várat a hivatalos „Pestújhegyi vár" elnevezésen kívül „Budai vár" néven is emlegették. Minthogy pedig a káptalani területen épült vár az „Óbudai vár" nevet viselte, a budai Várhegyen épült várat szükségképen „Újbudai várnak" kellett nevezni. Ezek szerint az „Újbudai vár" elnevezés egyenértékű a „Budai vár"-ral, illetőleg a „Pestújhegyi vár"-ral, amivel szemben áll az „Óbudai vár", amelynek eredeti neve „Budai vár" volt, amint az óbudai káptalan is úgy nevében, mint pecsétköriratában mindig a „budai" káptalan elnevezést használta. Semmiképen sem fogadható el ennek következtében a Schier Xistus okfejtése (Buda sacra 6. l.), amely szerint „Újbuda" óbudai területen állott, külön vár volt. Erre a tévedésre már Salamon Ferenc is rámutatott[29] s minden

[24] 1347. január 25-től kezdve (Anjoukori oktár. V. k. 2. l.) állandóan Budáról vannak keltezve a királyi oklevelek és Budáról vannak keltezve az országbíró (Anjoukori oktár. V. k. 31. l.) és a nádor (Anjoukori oktár. V. k. 14. l.) oklevelei is, ami nyilvánvalóan arra mutat, hogy 1347-től kezdve Buda lett az ország kormányzati központja. Ez a gyakorlat egészen 1355. szeptember 25-ig (Anjoukori oktár. VI. k. 371. l.) kimutatható.

[25] Anjoukori oktár. V. k. 387. l. ad quindenas reversionis dicti domini regis de partibus transmarinis is Budam locum mansionis sue.

[26] Cis turrim quondam ducis Stephani in castro nostro Budensi.

[27] Tudományos Gyüjtemény, 1827. évf. X. 67. l. in congregatione nostra Bude, ubi nostra residet curia, celebrata.

[28] Cum ipsi in castro suo de Nova Buda cum suis familiaribus commorarentur ipsumque castrum situatum existat prope castrum aliud de Veteri Buda nuncupatum.

[29] Budapest története III. k. 257. skk.

ellenkező feltevéssel szemben fenntartotta azon meggyőződését, hogy Újbuda azonos a tatárjárás után a budai Várhegyen épült új várral, illetőleg várossal. A Schier Xistus nyomán haladók táborát azonban nem sikerült meggyőzni és Gömöri Havas Sándor még 1891-ben is „Óbudai királyi várak"-ról írt,[30] aminek hatása a legújabb időkig fennmaradt az irodalomban.

1355 után újból Visegrád lett a királyi udvar állandó székhelye s Budáról aránylag kevés oklevél van keltezve, ami csupán átmeneti budai tartózkodás mellett tanúskodik. Ennek oka pedig minden valószínűség szerint abban rejlett, hogy a visegrádi királyi palota még mindig nagyobb kényelmet biztosított a budai várnál. A budai várat ugyanis IV. Béla király nem a királyi udvartartás céljaira építtette, Visegrád ellenben kifejezetten erre a célra épült. Valószínűnek tekinthető, ámbár errenézve közvetlen bizonyítékaink nincsenek, hogy a királyi udvartartás Budára történt áthelyezésével kapcsolatosan az itteni vár átépítésen ment keresztül, amint erről az „István herceg tornya" elnevezésen kívül Nagy Lajos király 1365. február 4-én kelt oklevele is[31] tanúskodik, amelyben János nevű kőfaragómesternek budai házat ajándékozott azért, mert építőmunkát végzett számára. A budai házadományozás ugyanis arra látszik mutatni, hogy ez az építőmunka Budán folyt, ami csupán a királyi vár átépítésére vonatkozhatik. Ez az átépítőmunka azonban még mindig nem tette versenyképessé a budai várat s ez volt az oka annak, hogy a királyi udvar később is szívesen tartózkodott Visegrádon.

Az oklevelek tanúsága szerint a helyzet Nagy Lajos király halála után sem változott, Visegrád tovább is megtartotta régi szerepét. A budai várnak azonban katonai szempontból nagy lehetett a jelentősége azért, mert uralkodó helyet foglalt el az ország középpontjában. Ezt a katonai jelentőséget már régebben felismerték, ezért tartotta itt székhelyét III. Endre király és utóda Vencel is. Ezért szállott itt meg Kis Károly nápolyi király s itt érte a gyilkos merénylet, melynek áldozatul esett, amint ez Windecke krónikájában olvasható.[32]

Zsigmond király uralkodása kezdetén a budai királyi udvar a külföldiekre még nem gyakorolt nagyobb hatást, legalább is Gonzaga Ferenc követének 1395. december 10-én kelt jelentéséből[33] erre lehet következtetni. Ennek viszont csupán az lehet a magyarázata, hogy a nevezett követ nem látta a visegrádi királyi palotát, amely ebben az időpontban még túlszárnyalta a budait.

[30] Budapest Régiségei, III. évf. 5. kk.

[31] Századok, 1908. évf. 753. l. in edificatione et constructione domorum nostrarum lapidariarum.

[32] Do wart konig Karle von Napol erslagen zu Ofen in der Vesten in der Stuben, do man sieht in die Capell.

[33] Thallóczy Lajos: Mantovai követjárás Budán, 110. l. curia ista, que nomen curie non meretur, tanta paupertate regit ipsa.

Amint azonban Zsigmondot 1410-ben római királlyá választották, udvarának fénye is emelkedett s nemzetközi viszonylatban mind jelentősebbé vált. Bizonyságul szolgálhat erre az 1412. május 22-éről kelt jelentés,[34] amely nagyszámú uralkodó, herceg, gróf és lovag részvételével megtartott budai összejövetelről számolt be. Ez az összejövetel azon alkalomból történt, hogy a lengyel-litván békekötéskor Zsigmond király meghívta udvarába a német birodalmi fejedelmeket és városokat.[35] A nevezett jelentés szerint annyi ember gyült össze ez alkalommal Budán, hogy ámbár az összejövetel színhelye a királyi udvar volt, a megjelentek és kíséretük elhelyezésére a város alig lehetett elegendő s valószínűleg a város körül kellett tábort ütniök. Ilyen fényes gyülekezetet addig csupán a visegrádi udvar látott, amelynek szerepét innen kezdve a budai királyi udvar volt hivatva átvenni s Visegrád inkább csak ideiglenes tartózkodási helyül szolgált.

Kifejezetten először Zsigmond király krónikása, Eberhardt Windecke[36] nevezte Budát *az ország fővárosának* azzal kapcsolatosan, hogy a dán király budai fogadtatásáról írt. Ez nyilvánvalóvá teszi, hogy *Zsigmond király uralkodása alatt már Budát tekintették Magyarország fővárosának.* Windecke krónikája szerint a dán király ez alkalommal Visegrádon is megfordult,[37] ahol a budaihoz hasonló ünnepélyességgel fogadták, ami arra mutat, hogy Visegrád egyelőre még nem vesztette el teljesen régi jelentőségét.

Ámbár a budai várat már Nagy Lajos király építtette, mégsem felelt meg a királyi udvartartás céljainak s ezért történt, hogy Zsigmond király a régi palota közelében új palotát építtetett, mely a középkor végéig „friss palota" néven volt ismeretes. Ez az elnevezés arra mutat, hogy már régibb palota is állott ott. Az építés megkezdésének időpontja nem állapítható meg pontosan, az azonban bizonyos, hogy Zsigmond király nem tudta befejezni a megkezdett építkezést. Már Bertrandon de la Brocquière 1432. évi útleírásában is azt olvassuk, hogy Zsigmond király budai építkezései akkor fognak teljes nagyságukban és szépségükben kibontakozni, amikor be lesznek fejezve. 1432-ben tehát még folyt az építkezés, ami Zsigmond király haláláig nem nyert befejezést, mert Bonfininél az olvasható,[38] hogy a megkezdett építkezést az uralkodó nem fejezte be. Az építkezés megkezdésének időpontjára nézve a legjobb forrás Windecke krónikája,[39] ahol azt olvas-

[34] Aschbach Bd. I. Beilage XI.
[35] Deutsche Reichstagsakten VII. k. 186. és 188. számok.
[36] Altmann kiadása 172. l. Hie reit Konig Sigmont und Placentinus der Cardinal gein dem Konige von Denemarg und fürten gen Ofen die Hauptstadt in Ungarn.
[37] Wart hertzich zu Ofen und zu Blidenburg empfangen.
[38] Decadis III. libro 3.
[39] Altmann-kiadás 109. l.

suk, hogy az Vencel cseh király halálával kapcsolatos, aminek időpontja 1419. augusztus 16. Nagy elragadtatással írt Windecke erről a palotáról,[40] amiben mindenesetre nagyon sok a túlzás. Az azonban kétségtelen, hogy Zsigmondot az az elgondolás indította az építkezésre, hogy udvara számára az addiginál megfelelőbb székhelyet teremtsen.

Ambrosius Camaldulensis leveléből, amelyet Pray[41] 1417-es évszámmal közölt, arra szoktak következtetni, hogy a budai új palota építése már 1417 előtt kezdetét vette. Az 1417-es évszámról azonban maga Pray jelentette ki, hogy az csupán feltevésen alapul s erre a feltevésre azért volt szükség, mert Pray forrása (apud Aeneam Sylvium epistola CCCLIII.) 1458-as évszámmal közölte azt, ami nyilvánvalóan hibás, mert Zsigmond király, kihez a nevezett levél intézve volt, már 20 esztendővel korábban elhalt. A valóság ezekkel szemben az, hogy Ambrosius Camaldulensis, másnéven Ambrosio Traversari 1435. december 2-án indult útnak Bécsből, hogy a pápa megbízásából Zsigmond királlyal tárgyaljon.[42] Tárgyalásai befejeztével 1436. január 15-én Székesfehérváron vett búcsút Zsigmond királytól, aki arra bíztatta, hogy Magyarország területének elhagyása előtt még tekintse meg budai építkezéseit, amint ez a szóbanforgó levél szövegéből kitetszik. Az uralkodó óhajtásának megfelelően Ambrosius Camaldulensis társaival együtt 1436. január 19-én Budára érkezett, ahol megtekintették a folyamatban levő építkezéseket. Csak ezután írhatta azt, ami 1436. január 21-én kelt levelében foglaltatik, amely levél Praynál 1417-es évszámot kapott. A levélben foglalt nagyhangú kijelentéseknek természetesen nem szabad túlzott értéket tulajdonítani, mert azokat az udvariasság parancsolta a levélírónak. Az udvariasság kényszerítette a levélírót az elismerésre már azért is, mert látta, hogy az uralkodó milyen nagyra volt budai építkezéseivel. De dícsérni kellett a látottakat azért is, mert a nevezett azon megbízatással járt Magyarországon, hogy Zsigmond királyt a baseli zsinattal szemben a pápa melletti állásfoglalásra bírja s ennek hathatós eszköze volt az uralkodó építkezéseinek a dicsérete. Az sem lehetetlen, hogy Zsigmond király azért bírta rá a követet Buda megtekintésére, hogy ezzel is előmozdítsa azt az elgondolását, mellyel a baseli zsinat tárgyalásait Budán kívánta folytatni. Igazolható ez az uralkodó 1437. április 3-án kelt utasításával,[43] amellyel kapcsolatosan kimutatást készíttetett a városban rendelkezésre álló helyiségekről. E szerint összesen 967 házat

[40] Und richt do ein Buwe, wann er gar einen costlichen Buwe liess machen, wann ich mein, dass ie kein Mönschenbild einen solichen wendelichen, nützlichen, kostlichen buwe.

[41] Annales II. k. 267. l.

[42] Apró István: Amrosio Traversari 43. l.

[43] Palacky: Urkundliche Beiträge zur Geschichte des Haussitenkrieges II. k. 473. skk.

írtak össze Budán, amelyekben 1352 nagyobb, 3027 kisebb szobát és 742 boltot számláltak 637 pincén és 4705 ló befogadására szolgáló istállón kívül. Ez összeírás alapján Salamon Ferenc és Tagányi Károly megkísérelték a városban lakók lélekszámának hozzávetőleges megállapítását, eredményeik azonban nem látszanak megbízhatóknak, mert a főpapok és főurak tulajdonában levő házakat csupán akkor lakták, amikor az udvar Budán volt, már pedig ebben az időben sok budai ház volt főpapok és főurak kezén. Mindenesetre középkori értelemben véve tekintélyes város lehetett Buda, amelyhez hasonló ebben az időpontban Magyarország területén belül alig volt.

Királyi székhelynek s az ország fővárosának[44] nevezte Budát Mátyás király azon évnélküli szövegben fennmaradt oklevele, melyben Sasad területét Budához csatolta. Ugyanezzel a szóhasználattal találkozunk Mátyás király másik ugyancsak évnélküli szövegben fennmaradt oklevelében,[45] mellyel a budai alsóvárosnak vásártartási jogot adományozott. Ez azonban nem jelenti azt, mintha Mátyás király uralkodása idején egyedül Budát tekintették volna királyi székhelynek, mert a pápai követ 1463-ban csupán úgy jellemzi a várost,[46] mint amelyik elsőrangú székhelye (residentia principalis regis) az uralkodónak. Különösen Callimachusnak Mátyás király uralkodása idején készült „De rebus gestis Uladislai regis" című művében van Buda következetesen az ország fővárosaként megnevezve, ami amellett tanuskodik, hogy külföldön is így volt ismeretes. Már a nevezett munkához írt előszavát is azzal végezte a szerző, hogy amint Lengyelországnak Krakkó, Litvániának Vilna, úgy Magyarországnak Buda a fővárosa és az uralkodó székhelye. De magában a szövegben is úgy tüntette fel Budát, mint amelynek Ulászló számára történt megszerzése különösen fontos esemény volt, mert Buda az ország fővárosa. II. Ulászló királynak 1497. május 13-án VI. Sándor pápához intézett folyamodása,[47] melyben a budai Boldogasszony-egyház plébánosa számára egyházi kiváltságokat kért, mintegy indokolásként azt hozta fel, hogy a magyar királyok Budán szokták székhelyüket tartani. Ugyanezt hangsúlyozottan is kiemelte Buda város tanácsának 1498. június 30-án kelt oklevele,[48] melyben Karánsebes város tanácsával a helybeli jogszokásokat közölte. De arra is rávilágít a nevezett oklevél szövege, hogy Budát ebben az idő-

[44] Quae est sedes et solium regiae dignitatis caputque regni nostri. Formulae solennes 531. l.

[45] Formulae solennes 539. l.

[46] Kovachich: Scriptores II. k. 18. l.

[47] Mon. Eppatus Vespremiensis IV. k. 77. l. quod reges Hungarie pro tempore existentes in oppido huiusmodi communiter residere consveverunt.

[48] Podhraczky: Buda és Pest 125. kk. hanc ipsam civitatem Budensem, ad quam propter honorificum et notabilem situm ac fundationem reges Hungarie pro tempore exsistentes communiter residere consveverunt.

pontban az uralkodó székvárosának tekintették.[49] Székvárosának nevezte Budát II. Lajos király 1521. június 29-én a pápához intézett levelében,[50] melyben azon felfogásának adott kifejezést, hogy Belgrád eleste után Buda is török kézbe fog kerülni. Budáról indult végzetes kimenetelű mohácsi útjára 1526. július 20-án II. Lajos király[51] s innen menekült 1526. augusztus 30-án az immár özveggyé lett magyar királyné, hogy ne lássa többé viszont hajdani székvárosát.[52] Ennek ellenére sem ment egyhamar feledésbe Buda királyi székhely jellege, mert Ptolemaeus latin fordításának 1545. évi kiadásában (28. l.) Budáról még mindig azt olvashatjuk, hogy a magyar királyok székhelye (Curia Buda Offen = Hungariae regia), pedig ekkor már a török volt benne az úr.

Amióta Buda lett az ország fővárosa s a királyi udvar állandóan a budai várban tartotta székhelyét, a források különbséget szoktak tenni a polgári város (civitas) és a királyi vár (regia) között, amely utóbbi külső megjelenésében mindinkább fényessé lett s különösen Mátyás király építkezései emelték nagyban a fényét. Callimachus „De rebus a Vladislao rege gestis" című művében úgy írja le I. Ulászló király budai bevonulását, hogy először a polgári városban fogadták s azután vonult be a királyi várba. Galeotto a királyi palotát jelölte meg a regia névvel,[53] mikor a váci püspöknek azon szokásáról emlékezett meg, hogy a királyi palotában állandóan olvasott. Bonfini a királyi várra alkalmazta a regia kifejezést,[54] mikor Hunyadi János fiainak elfogatásáról számolt be. Tuberonál a regiának nevezett királyi palotát[55] hagyta el a reményeiben csalódott Beatrix királyné s a polgári város egyik házába költözött át. Velius Ursinus szerint 1527-ben Ferdinánd nem csupán a várost, hanem a királyi székhelyül szolgáló várat is harc nélkül szállotta meg[56] s a várnagyi tisztet Nádasdy Tamásra bízta. Wernher „De admirandis Hungariae aquis" című művében részletesen felsorolta azon indokokat, melyek a magyar királyokat arra bírták, hogy Budát válasszák királyi székhelyükül[57] s a vár alatti melegforrások „királyi

[49] Inter ceteras istius regni civitates solium regale tronusque regius appellatur.

[50] Pray: Epistolae procerum I. k. 153. l. qua quidem arce expugnata Budam, ubi mihi *regia sedes* est, perventurum miniatur et praedicat.

[51] Mohácsi emlékkönyv 204. l.

[52] Jászay: Magyar nemzet napjai V. 1.

[53] De dictis et factis capite XXXI.

[54] Decadis XXX. libro 8. quum in regiam venissent ex composito portae clauduntur et a praetorianis militibus capiuntur conjiciunturque in carcerem.

[55] Commentariorum libro I. paragrapho 12.

[56] Lib. I. civitatem et arcem — regia ea sedes est — regis ipsius in fidem et potestatem tradiderunt.

[57] Buda, quam Hungariae reges ob loci situm, opportunitatem et amoenitatem merito pro regia habuerunt.

források" elnevezését azzal magyarázta, hogy a királyi vár alatt fakadnak.[58]

Budához hasonlóan Visegrádon is egymás mellett állottak a polgári város és a királyi vár, amely utóbbi a fellegvár alatt közvetlenül a Duna partján terült el. Ennek a királyi várnak az építését Ranzanus[59] Mátyás királynak tulajdonította, amivel szemben Bonfini szerint[60] helyesen csupán az ottani épületek kibővítése volt a nevezett uralkodó műve, amint a budai királyi palotában is inkább csak a meglévő épületek művészi kiképzése tulajdonítandó Mátyás királynak.

Ballagi Aladár vetette fel azt a gondolatot,[61] hogy Budának a renaissancekori olasz városok hasonlatosságára „királyi" (regia) volt a mellékneve, amely elnevezés szerinte már Zsigmond király idejében felbukkant, Mátyás király korában pedig széltében használatos volt. Ez a megállapítás az időpont tekintetében téves, mert a „királyi" melléknév használatát sem Zsigmond, sem Mátyás korában igazolni nem lehet. A legrégibb idevágó forrás Borgbiriusnak 1516-ban kiadott „Compendiarius libellus" kezdetű műve,[62] melyben a „Buda regia" kifejezés az „amoenum et crapulosum Olomutium" és „pulchra Vienna" társaságában fordul elő, tehát nyilvánvalóan a város jellemzésére szolgál. Hasonló értelmű a Verbőczy Tripartitumának 1545. évi kiadásához irott ajánlólevél, melyet a könyvnyomtató, Várdai Pál esztergomi érsekhez intézett s ahol Buda mint „Ungariae urbs plane regia" van megjelölve; Vadianus „Epitome trium terrae partium" című művének 1548. évi kiadásában pedig a következőket olvassuk Budáról: Qua in ortum spectat, arcem habet vere regiam, seu amplitudinem eius, seu magnificentiam et loci amoenitatem consideres", amely magyarázat egyszersmind a regia kifejezés értelmét is megadja. Ezt a nyelvhasználatot, mely az előadottak szerint a XVI. század terméke volt, az újkori írók is átvették, p. o. Szerdahelyi 1732-ben kiadott „Celebrium Hungariae urbium chorographia" című művében (113. l.): e re futurum est paucis meminisse gentium ac dominorum ea, qua Budam *civitatem vere regiam* incolebant, serie". Ez indította arra Kazinczy Ferencet is, hogy 1828-ban írt uti naplójában a „királyi Buda" kifejezést használja az egykorú Budáról, amely távolról sem közelítette meg a középkori magyar fővárost. A királyi kifejezés azonban nem volt egyedüli jellemzője a középkori Budának, nevezték azt „kincses Budának" is amint ezt Verancsics Antalnak magyar nyelven irott krónikájában olvashatjuk: Igy kele kynches Buda az Suliman terek chazar

[58] Huius generis sunt infra arcem regiam aliae regiae vocatae propter vicinam regiam.
[59] Epitome indice I.
[60] Decadis IV. libro VII.
[61] Buda és Pest a világirodalomban 7. l.
[62] Ballagi id. m. 127. l.

kezyben. Hajnik azon megállapítása tehát,[63] hogy a királyi udvar az Árpád-korszak vége felé már állandóan Budán tartózkodott, inkább csak III. Endre uralkodási idejére s annak is utolsó éveire látszik érvényesnek; ennek pedig abban a biztonságban kell az okát keresni, melyet a budai Vár nyujtott a sok nehézséggel küzdő uralkodónak. Buda már azért sem lehetett ebben az időpontban állandó királyi székhellyé, mert III. Endre halálakor még állott az óbudai királyi palota, mely a tisztán honvédelmi célokra épült budai Várnál több kényelmet biztosított, csupán biztonság tekintetében állott mögötte. I. Károly király előbb Temesvárt, aztán Visegrádot tette meg a királyi udvar állandó székhelyévé s ámbár I. Lajos király uralkodása alatt egy ideig Budán volt a királyi udvar, Visegrád tovább is versenytársa maradt Budának s szerepét egészen a mohácsi vészig változatlanul megtartotta, amint ezt Mátyás király visegrádi építkezései is igazolják. Az egykorú forrásokban Buda Zsigmond király uralkodásától kezdve szerepel az ország fővárosaként, ami nem csupán a mind fényesebbé váló királyi palotában, hanem abban is kifejezésre jut, hogy az ország főpapjai és főurai, kik az uralkodó mellett és az uralkodó nevében gyakorolták az államhatalmi ténykedéseket, elsősorban azok középkori legfontosabb ágát, a bíráskodást, mindannyian háztulajdonosok voltak Budán. Budát az 1456. évi tárnokszéki statutum[64] éppen azért tekintette az ország fővárosának, mert a nemesség, amelyre nézve más jogszokások voltak érvényesek, itt lakott (Darumb das Ofen ist die Haupstatt, darum ander Recht des Urtels gesprochen und vollendt werden). Buda fővárosi jellegére utal a későbbi tárnokszéki cikkelyek azon pontja is, amely szerint a városok legfőbb bírája a tárnokmester *régi szokás alapján* állandóan Budán köteles lakni, s a tárnokszéki ülések nem a budai várban, hanem Buda városában tartandók.[65] Ennek az időszaknak az emléke élt a török hódoltság megszüntetése idején s ezért állította vissza az 1703. október hó 23-án kelt királyi kiváltságlevél Buda fővárosi jellegét.

GÁRDONYI ALBERT

[63] Bírósági szervezet és perjog 18. l.
[64] Századok, 1934. évf. 587. l.
[65] Non in castro Budensi aut extraneo loco sed in ipsa Budensi civitate

MIKLÓS PÜSPÖK ÍRTA-E A TIHANYI ALAPÍTÓLEVELET?

I.

Az 1055-i tihanyi alapítólevél így végződik: „conscriptum est hoc priuilegium abeatissimo presule. Nicolao. qui tunc temporis uicem procurabat notarii. incuria regali consignatumque manu regis iam sepe prescripti. presentibus testibus." E nyilatkozat alapján alakultak és alakulhatnak a vélemények arra nézve, hogy ki volt az írója első kétségtelen hitelességű, a benne megjelölt évből való eredetiben fennmaradt oklevelünknek.

Fejérpataky László „A királyi kancellária az Árpádok korában" című tanulmánya (1885.) 16 szerint: „Az 1055-iki oklevél írója (bizonyos) Miklós »praesul«, ki ez alkalommal notariusként szerepelt" (hasonlóan 14 és 88 a kancellária személyeinek névsorát tárgyaló fejezetben). Tehát Fejérpataky nem azonosítja a szerinte (i. h. 11—2, Kálmán király oklevelei 17, II. István oklevelei 6) egykorú másolatban, másodpéldányban ránk maradt oklevél íróját a tanúk között felsorolt Miklós püspökkel.

Pauler Gyula „A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt" című műve (1899.) I², 96 szerint: „Magával a latin nyelvvel sem könnyen birkózott meg Miklós püspök, ki akkor (1055.) a királyi udvarban a notárius tisztét viselé." I. h. 100: „Miklós püspök, a királyi jegyző, megmagyarázta a magyar vezéreknek a levél tartalmát". I. h. 427: „Miklós püspök kétségkívül az, ki a tihanyi oklevelet írta (CD. I. 394. l.)."

Erdélyi László „A tihanyi apátság kritikus oklevelei" című értekezése (1906.) 36—7 szerint: „Az oklevél írója, tulajdonképen fogalmazója Miklós főpap (presul), vagyis püspök volt, kinek jelzője »beatissimus«, »qui tunc temporis«, »akkor«, vagyis az oklevél megszerkesztésekor s talán még előbb, a Tihany egyházának adott birtokok leírásakor és népeinek, állatainak, házainak, földjeinek, szőleinek stb. összeszámlálásakor is helyettesítette a királyi udvar jegyzőjét, a kinek állása valószínűleg még szervezve s betöltve sem volt, hiszen Andrásnak békés uralma csak 1053-ban kezdődött. Az eredeti fogalmazvány lemásolása és ünnepélyes alakban való kiállítása, megpecsételése egy ideig késett s közben Miklós püspök meghalt. Bizonyára elhunyt voltát jelzi nemcsak a »tunc temporis«, hanem még inkább a »beatissimus« jelző, a mi egyértelmű a »beate memorie«-vel. A jelen oklevél csak annyiban másolat, a mennyiben ezt is, mint a legtöbb hiteles eredeti oklevelet, toldozott, javított fogalmazványáról le kellett tisztázni. Ezt a tisztázást, másolást már nem maga Miklós püspök végezte, mert önmagát nem nevezte volna az utolsó-

előtti sorban »beatissimus«-nak." — Erdélyi: PRT. X, 13 (1908.) szerint Miklós püspök jegyzőhelyettes szerepe címén írta alá az oklevelet.

Melich János (M. J.) Magyar Nyelv XX, 25 (1924.) ezt írja: „Ismeretes dolog, hogy az 1055-i tihanyi alapítólevél írója, fogalmazója egy *Miklós* nevű *püspök* volt, aki azonban a reánk maradt oklevél lemásolásakor már nem élt." Melich, aki itt nyilván Erdélyi véleményét visszhangozza, a tihanyi alapítólevél Miklós „praesul"-ját egy személynek tartja azzal a krónikáinkban említett Miklós püspökkel, aki 1051-ben, a magyar-német háború alkalmával I. Endre királynak megmagyarázta azt a levelet, amelyet Gebhardt német püspök írt urához, III. Henrik császárhoz, s amelyet a magyarok elfogtak.

Jakubovich Emil MNy. XX, 10 „A tihanyi alapítólevél olvasásához" című dolgozatának egyik észrevételében „az oklevélíró Miklós püspök"-ről beszél. — MNy. XX, 129—30 „Adalékok legrégibb nyelvemlékes okleveleink és krónikáink íróinak személyéhez" című tanulmányának legelején Jakubovich Melichnek imént jelzett közleményéhez kapcsolódva, Erdélyinek címezi ellenvetését arra vonatkozólag, hogy a tihanyi alapítólevél dátumsoraiban Miklós püspök neve előtt álló *beatissimus* jelző egyértelmű volna a *beatae memoriae*-vel. Rámutat arra, hogy a korai középkorban a *beatus, beatitudo* cím nemcsak a megboldogultakat vagy a római pápát, hanem a 'tisztes erkölcsű: honestus moribus' férfiakat, főkép a püspököket is megillette. Bartal szótárára és DuFresne (DuCange) Glossariumára hivatkozik. Ezután pedig így folytatja: „Kérdéses már most, hogy a tihanyi alapítólevél dátumsoraiban a felsőfokú jelzőkkel megtisztelt Endre király (uictoriosissimo principe) és Béla herceg (nobilissimo duce. B.) után maga adta-e meg a »beatissimo presule« címet N. sigla mögé rejtett, majd sorfeletti betoldással teljesen kiírt neve mellé Miklós püspök, avagy csak fogalmazványának másolója? Első esetben az ő kezeírása fennmaradt legrégibb oklevelünk, melynek tanúnévsorába oklevélíróhoz illendő szerénységgel utolsóul jegyzi nevét a püspökök közé: Sig(num) Nicolai ep(iscopi)."

Az Ó-magyar Olvasókönyvben két helyen van szó a kérdésről. Az 1055-i oklevél előzékében (18): „Jakubovich Emil az oklevelet Miklós püspök kezeírásának tartja és néhány javítást tesz Erdélyi olvasásán (A tihanyi alapítólevél olvasásához. MNy. 1923—1924. évf.)." — A később keletkezett Bevezetésben (IX. l.): „[A tihanyi alapítólevél] írója a legrégibb Gestáinkból is ismert nevű Miklós püspök, ki az oklevéladás idején véletlenül jelen volt a királyi udvarban." — A tudománytörténeti hűség kedvéért megjegyzem, hogy ebben — mint sok más hasonló természetű kérdésben is — én egyszerűen aláírtam azt, amit feledhetetlen emlékű barátom, a nagyszerű tájékozottságú és kitűnő mérlegelő képességű szakértő vallott.

Szentpétery Imre Magyar Oklevéltanában (1930.) 42 úgy vélekedik, hogy az a Miklós praesul, aki a záradék szerint a királyi udvarban a notariusi teendőket végezte, a tihanyi oklevelet szerkesztette és írta is. Szentpétery egyébként e megjegyzésével összefüggésben i. m. 44 Jakubovich „Adalékok legrégibb nyelvemlékes okleveleink és krónikáink íróinak személyéhez" című említett dolgozatára utal.

Melich „Latinbetűs helyesírásunk eredete" című tanulmányának (AkNyelvÉrt. XXV. 4. sz. 1934. és NyK. XLIX.) I. szakaszában (4) ezt olvashatjuk: „A [tihanyi alapító] oklevél fogalmazója, egybeszerkesztője Miklós püspök volt... Pauler Gyula és Jakubovich Emil szerint az oklevél Miklós püspök kezeírása is (l. MNy. XX, 25, 129, ÓMOlv. 18)." Melich itt nem mondja meg, hogy ezt a Pauler—Jakubovich-féle véleményt ő is magáévá teszi, azonban a dolgozat későbbi helyeiből (10, 12—6 stb.) kiderül, hogy az oklevelet Melich is Miklós püspök kézírásának tartja. Sőt dolgozata legvégén (45) azon az alapon, hogy az 1055-i oklevelet Miklós püspök fogalmazta és írta, fejtegetései eredményeképen kijelenti róla, hogy ő volt az, aki francia hatás alatt sok századon át használt latin kiejtésünket kezdeményezte és helyesírásunk rendszerét leglényegesebb mozzanataiban megalkotta.

II.

Mikor a nyelvemlékeinkre vonatkozó tudnivalókat tárgyaló egyetemi előadásaim kidolgozása során néhány esztendeje e körben jobban körültekintettem, olyan mozzanatok merültek fel előttem, amelyek éppenséggel nem nagyon támogatják azt a nézetet, hogy a tihanyi alapítólevél írója Miklós püspök volt. Előadásaim közönsége előtt ki is fejeztem ilyen irányú kétségemet. A magyar oklevelezést és magyar nyelvtudományt egyaránt érdeklő kérdésben újabban behatóbb vizsgálódást folytattam. Eredményeimről célszerűnek tartom a szaktudományok képviselőit is tájékoztatni, hogy igazságom vagy tévedésem megvitatására módot adjak.

1. A *presule*-ra vonatkozólag DuCange (Favre) VI, 473 ezt találjuk: „*Praesul,* Qui aliis praeest, praeses, rei alicuius auctor... Penes Episcopos potissimum mansit haec appellatio... Sed et Abbatibus concessam hanc nomenclaturam habemus..." Vagyis korántsem bizonyos, hogy ugyanaz a személy szerepel a tihanyi alapítólevélben a tanúk között mint *episcopus,* az oklevél készítésére utaló záradékban pedig mint *praesul.* Számolhatunk ugyanis két személlyel is, akik közül az egyik püspök volt, a másik meg apát, azaz nem kell okvetlenül azt gondolnunk, hogy a változatosság kedvéért írták ugyanazt a valakit egyszer *episcopus*-nak, másszor pedig *praesul*-nak.

2. A *presule*-nak *beatissimo* jelzőjével hogy vagyunk?

DuCange I, 613—4 olvasható: „*Beatitudo,* Titulus honorarius quo compellantur Episcopi... [apud S. Augustin. etc.] Praesertim vero summo Pontifici delatus legitur... Notum etiamnum Pontifici Romano soli hunc titulum adscribi, qui olim caeteris Episcopis communis erat..." Hasonlóképen Forcellini—De-Vit I, 540: „Segnioris Latinitatis tempore *beatitudo* fuit blanda et reverens appellatio episcoporum ac praecipue summi pontificis Romani, cui nunc soli propria est." Azonban DuCange I, 613 szerint: „*Beatissime pater.* Eo titulo compellatur Hugo Cluniacensis abbas a Simone comite in Charta ann. 1076." Tehát a *beatissimus* apátnak a címeként is előfordult a XI. században. — Példánkban Hugo cluny-i apátot szólítják így, a Szent Istvánnal összeköttetésben álló Odilo apát utódját, aki IX. Leó pápa küldöttjeként megfordult I. Endre udvarában,

hogy III. Henrik balsikerű magyarországi hadmenete (1051.) után a magyar királyt megbékítse a császárral (Hugo követjárására nézve vö. Pauler: A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt I², 101—2). A magyar-cluny-i kapcsolatokra nézve vö. D. Pais: Les rapports franco-hongroises sous le règne des Árpád. 1. Relations politico-dynastiques et ecclésiastiques: Revue des Etudes Hongroises et Finno-Ougriennes I, 15—6.[1] Így cluny-i mintára használhatták nálunk a XI. század közepe táján a *beatissimus*-t általában az apátoknak vagy egyik-másik apátnak a címzéséül. — A *beatissimus* magasabb egyházi tisztségeket betöltő emberekre alkalmazva bizonyára olyan képzetmozzanatokat foglalt magában, aminők az ilyenek voltak: Szent Lászlónak az 1083—1095. évekből származtatott pannonhalmi összeíró levelében: *beatissimus rex Stephanus;* „ecclesiam *beatissimi martini*"; „monasterium *beatissimi Petri*" (PRT. I, 590—1) | 1102. pápai oklevél: „monasterium *Sancti Martini*" és *Beato Martino, Beati Martini* (i. h. 592—3) | *beatus paulus* a Pray-kódexnek a Halotti Beszéd után közölt latin sermojában vagy a *bovdug michael archangel* a Halotti Beszédben.

3. Vajjon a *conscriptum est hoc priuilegium* nem magyarázható-e másképen, csak úgy, hogy 'ez a kiváltságlevél íratott, ezt a kiváltságlevelet írta'?

A Klotz-féle latin-német szótár szerint a *conscribo* 2. jelentése 'in Schrift zusammensetzen, schriftlich ab- od. verfassen, in Schrift aufreichnen od. entwerfen'. Forcellini—De-Vit II, 403 szerint meg: „*Conscribo* saepe significat scribendo componere, rem aliquam scribendo tractare." Vagyis a *conscribo* nem csupán az írás technikai műveletére vonatkozhatik, hanem az ez előtt és e mögött végbemenő szellemi tevékenységre is; nemcsak a betűkkel való megrögzítést jelölheti, hanem az írás alapjául szolgáló anyag előteremtését és közlésre alkalmas formába való megszerkesztését, megfogalmazását is.

4. De hogy a *conscriptum est* kifejezést az írás mesterségbeli oldalától ez esetben elvonatkoztassuk, annak nem mond-e ellene, hogy aki ezt a műveletet végezte, oklevelünk *notarius*-nak mondja? Hogy valakit *notarius*-nak jeleznek, nem kell-e úgy felfognunk, hogy egyszersmind az ő kezeírásával van dolgunk?

Hajnal István Írástörténete 29—30 szerint: „az utolsó évek kutatásai... egybehangzóan vallják, hogy a régi felfogás, amely szerint az oklevelek szellemi előkészítése és fogalmazása az oklevél tisztázásától elkülönített munka volt, alsóbbrendű foglalkozás, amelynek céljaira külön másoló irnokok állottak a nagyobb oklevéladó hatóságok rendelkezésére, nem állja meg a helyét... Nemcsak a kisebb kancelláriák, hanem a királyok és a császárok okleveleit is rendesen azok írták, akik fogalmazták, illetve a legtöbb szöveg-fogalmazóról bebizonyosodott, hogy oklevelet is tisztázott. A kancelláriák ezen papjai pedig a papság legjavából valók voltak, fejedelmek jogi tanácsadói, külföldi udvarok követei és közülük sok kanonokról, prépostról, néha püspökről is tudjuk, hogy okleveleket tisztázott; mert hiszen az oklevél megírása hozzátartozott az oklevél egész létrejötte körül szükséges jogi tudáshoz." Az idecsatolt jegyzetben Hajnal az idézett felfogás támogatására adatokat hoz fel.

[1] Az 1055-i oklevélben felismerhető francia jellegű diplomatikai mozzanatokra rámutat Szentpétery: Oklevéltan 41—3.

Azonban — legalább én úgy látom — az oklevelek előállításának módjára vonatkozó adatok azt vallják, hogy ezen a téren a XI—XII. században sem nálunk, sem egyebütt nem lehet feltennünk valami teljesen kötött szabályosságot.

A XII. század első felének magyar oklevelezésében meglehetősen nagy változatosságot tapasztalunk abból a szempontból, hogy kik, hányan, milyen címekkel, milyen feladat végzőiként vannak feltüntetve egy-egy oklevél elkészültével összefüggésben. — Acha II. István-kori (1116—1131.) adománylevelében megnevezi magát a *scriptor:* Ananias győri kanonok, aki egyszersmind az egyik tanú is (Fejérpataky: II. István okl. 18). Filának ugyancsak II. István-idejebeli oklevelében meg van nevezve a „*notator* Saulus" és a „*scriptor* Zacheus" (Fejérpataky i. m. 20). A *notator* Fejérpataky szerint „az ügy feljegyzője" (uo.). II. István egyik (egyébként ismeretlen) oklevelének záró része Macharius titeli prépostot mint *notarius huius carte,* vagyis mint az illető oklevél *notarius*-át említi (Szentpétery: Oklevéltan 52), s ez nem okvetlenül úgy értendő, hogy a prépost az oklevél írója volt. 1137: „Preterea nostre impressionem regalis imaginis per Johannem *notarium* apposuimus" (PRT. I, 596). Ebből megtudjuk, hogy Johannes *notarius* tette rá a pecsétet az oklevélre, de hogy ő is írta volna azt, nem derül ki belőle. Az 1138-ban kelt dömösi összeírás a következő felvilágosítást adja: „*Cancellarius,* qui hoc Priuilegium Regio consignauit Sigillo, Iohannes filius Woth fuit. *Scriptor* autem *Priuilegij* Huius Egídíus Capellanus Ladízlaý ducis fuit."[2] E szerint a nyilván az 1137-i oklevélben szereplő Johannes — most *notarius* helyett *cancellarius*-nak címezve — a pecsételést végzi, míg a *scriptor* Egidius capellanus. — Fulco 1146-i keletű végrendeletében ez van: „*notarius regis* Barnabas, huius *cartule scriptor* et *sigillator*" (PRT. I, 599). — Az ismertetett esetek közt tehát vannak olyanok, amelyekben a *notarius* nem írja az oklevelet, hanem valami más oldalról van köze hozzá. Így jogosan tehetjük fel, hogy a tihanyi alapítólevelet sem leírta a benne megjelölt *notarius,* hanem a leírást megelőző műveletekben szerepelt.

A Szent Lászlóénak jelzett és 1082-es keltezésű oklevélben, amely a veszprémi püspökség birtokait írja össze és erősíti meg, olvassuk: „destinauimus barnabam *notarium nostrum,* cum Gwg comite de Bucon, qui iuerunt, et perambulauerunt, et sicut inuenerunt, nobis in pagina sua mandauerunt, et nos fecimus huc scribi omnes recte, coram nostris yobagionibus. Cuius pagine forma talis fuit." (Haz. Okm. IV, 1.) Az oklevelet ugyan XIII. századi hamisítványnak tartják (Fejérpataky: A kir. kanc. 88—9; Szentpétery: KritJegyz. 9), s valóban annak is tarthatjuk, de több más emlékünkkel együtt olyan hamisítványnak, amelyik mögött a benne feltüntetett korban kelt eredeti oklevél áll, úgyhogy nem egy adatát a keltezés idejére nézve meglehetősen hitelesnek tekinthetjük. Így nincs okunk kétségbevonni azt a lehetőséget, hogy egy XI. század második feléből vagy végéről való oklevél egyebek közt úgy is keletkezhetett, amint az imént olvastuk: a király *notarius*-a derítette fel és jelentette a tényálladékot, hogy az oklevelet megírhassák. A veszprémvölgyi

[2] Szabó Dénes közléséből: MNy. XXXII, 206.

oklevél Kálmán-féle megújítása, illetőleg megerősítése esetében a szükséges inquisitiót Simon pécsi püspök végezte: „Simone Quinqueecclesiarum episcopo... diligenter perscrutante, et veritatem rei cristianissimo regi Columbano referente" és „iuxta investigationem Quinclesiensis episcopi" (Fejérpataky: Kálmán okl. 33, 35). Később az 1211-i összeírás esetében Tamás (T) kancellárnak és Pot (P) nádorispánnak jutott az exquisitio feladata, vagy az 1240 körül készült pannonhalmi összeíráshoz a szükséges elővizsgálatot Albeus mester nyitrai főesperes ejtette meg. — Ilyenféleképen hajthatta végre az oklevélbe foglalandó tények megállapításához szükséges vizsgálatot az a bizonyos, a tihanyi alapítólevél említette *beatissimus presul* a *notarius* szerepében, s ilyen természetű közreműködését határozhatják meg a *conscriptum est* kifejezéssel.[3]

5. A *notarius* feladata, illetőleg feladatának egyik része a tihanyi alapítólevél egy másik helyén így van megjelölve: „Neautem in processu temporum super his... aliqua paciantur calumpnia, singulatim cuncta inpresenti cartula *notarii manu adsignata* habentur" (ÓMOlv. 24): „Nehogy idők folyamán ezek felől... valami rágalom miatt bántódásuk legyen, egyenként mind a jelen levélben levők a *notarius* kezével nekik tulajdonítva: tulajdonukká téve birtokoltatnak".

Azt hiszem, az oklevélnek ezt a helyét következőképen értelmezhetjük: A *notarius* volt az, aki az adomány meghatározásának a műveletét irányította. Az ő rendelkezése szerint ejtették meg a birtokok elhatárolását bizonyos segédszemélyek, akikről az oklevélben két helyen is szó van: „eidem domodei departe prenoti regis *perministrorum suorum manus sunt designata*" (ÓMOlv. 21); „quę ibi similiter *designataest aministris regis*" (22). — A kijelölést, a határmegállapítást a birtokba adás, a tulajdonná tétel követte, mégpedig a tihanyi apátság megadományozása esetében az ezzel is megbízott *notarius* részéről történő jelképes: kézzel való átnyújtás. Ez az a mozzanat, amit a tihanyi alapítólevél az *adsignata* szóval fejez ki. — Az *assigno*-nak a régi latinságbeli jelentései között ilyenek vannak: a) 'alicui signando aliquid tribuo, attribuo, do'; b) 'apud scriptores de re agraria dicitur saepissime de agris aliisque locis, quae suis limitibus signata, hoc est divisa et definita, alicui tribuuntur' (Forcellini — De-Vit I, 435—6).[4] Ezekből fejlődött ki az a jelentésváltozata, aminél fogva a tihanyi alapítólevél imént idézett részletébe beleillik.

Hogy a tihanyi alapítólevél szóbanforgó részletét csakugyan az előadott módon magyarázhatjuk, abban egy II. Bélának tulajdonított és 1135-re keltezett bakonybéli oklevél figyelembevétele is megerősít bennünket. E szerint, midőn a soproni várjobbágyok és a bakonybéli apátság között a Sopron megyében Csorna vidékén feküdt Zalamad föld miatt viszály támadt, a király az eléje terjesztett perben „capellanum nostrum, nomine Gregorium, ad ean[dem terram] destinavimus considerandam. Qua considerata, rei veritatem ab eodem

[3] „cautione cyrographi huius a Barnaba *notario conscripti* et regio signo signati" (PRT. I, 600): ebben, ami II. Gézának egy 1151 táján kelt oklevelében olvasható, *a notario conscripti* legnagyobb valószínűség szerint a. m. 'a notariustól íratott'.

[4] MLSz. nincs; ilyen értelemben DuCange nincs.

novimus. Igitur precepimus eidem regia auctoritate, ut sicut veritas exigebat, terram eandem monaster[io Sancti Ma]uricio de Bel *assignaret,* quod ita factum est." (PRT. VIII, 273.) E birtok tartozékainak megjelölése után pedig az apátság egyéb birtokaira vonatkozólag ilyen megjegyzések következnek: „In Noztup predio *assignavit* terram ad quatuor aratra... In Vertus *assignavit* duas vineas cum vinitoribus..." (Uo.) Egy 1249-i oklevélben Pál országbíró olyan osztályt tesz, hogy azt a két ekényi földet, amelyet a bakonybéli apátság földközösségben birtokol Scelch falu népeivel, Vak Béla privilegiuma értelmében el kell különíteni és „in possessionem dicti monasterii fecimus *assignari* perpetuo possidendam" (PRT. VIII, 291). A legnagyobb részében Szent Lászlóénak jelzett és 1086-ra keltezett bakonybéli összeírás a legvégén „In predio Noztupc *a[s]signavit* terram ad quatuor aratra"-féle formulával emlékezik meg nyolc birtokról (PRT. VIII, 271—2), amelyek közül hét megtalálható az 1135. évinek jelzett oklevélben is. Erdélyi László úgy vélekedik, hogy az 1135-ös jelzésű oklevél a XIII. század negyvenes éveiben keletkezett hamisítvány (PRT. VIII, 254—5), e hamisítvány alapján adta ki az országbíró 1249-i rendelkezését (i. h. 255), ugyanesak a hamisítványból készült a XIII. század közepe táján a Szent László-féle összeírás legvégén levő toldalék (i. h. 251—2). Erdélyinek az 1135-ös jelzésű oklevélre vonatkozó nézetéhez mi is csatlakozunk, azzal a megszorítással, hogy a hamisítás — mint annyi más esetben — itt is sok tekintetben régi, hiteles adatok és korábbi minták alapján történhetett. Erdélyi többször hivatkozik fejtegetéseiben a bakonybéli apátságnak egy XVI. századi registrumára (i. h. 223 stb.), és arra gondol, hogy az korábbi feljegyzésekre megy vissza (i. h. 242). Ilyen régi, XIII. század előtti, sőt éppen II. Béla intézkedését megrögzítő hiteles feljegyzéseket dolgozhattak bele egyrészt az 1135-re keltezett oklevélbe, másrészt a Szent László-féle összeírásba. Ezekben a feljegyzésekben bent lehetett mint II. Béla intézkedését jellemző kifejezés az *assignavit* is, amit a XVI. századi registrum szerzője azután félreértett új adományozás jelölőjének. A 'tulajdonná tesz'-féle értelemben szerepel az *assigno* a Hartvik-legenda 3. fejezetében is: „... qui sacer mons dicitur ubi sanctus martinus cum adhuc in pannonia degeret orationis sibi locum *assignauerat*" (FontDom. Script. 41). A kifejtettek alapján nem tartom egészen szabatosnak azt az értelmezést, amelyet Erdélyi (PRT. VIII, 241) ad az 1135-ös jelzésű oklevél *terram assignaret* fordulatának: „a béli apátság számára jelöltette ki".

Hogy az *assignatio*-t meg az írásba foglalást két különböző mozzanatnak tekintették, kiderül az 1135-ös jelzésű oklevélnek ebből a záradékoló megjegyzéséből: „Et [ut etiam] cautela in hoc facto adhibeatur... [ideo per eu]ndem predictum Gregorium capellanum nostrum precepimus hoc factum testimonio litterarum commendari et presentem chartam sigilli nostri impressione mu[niri]." (I. h. 274.)

A tulajdonná tétel eljárásának még egy mozzanatára utal a tihanyi alapítólevél. A tanúk jegyei között t. i. ott van: „+ Sig. Preca *insertoris.*" (ÓMOlv. 25.) Az *insertor*-t az *insero* ige származékai között felsorolja Forcellini — De-Vit III. 534, de külön tételként adattal nem közli.[5] Erdélyi (PRT. X, 13) „iktató"-nak

[5] MLSz. nincs.

imo · pncipe · an
p fule · · qu tunc

mondja, mégpedig szerintem helyesen. Precza feladatát t. i. abban látom, hogy az apátság megbízottait az egyes birtokokba „kézzel foghatóan" bevezesse; ezért van felvéve a tanúk sorába nyilván a kijelölést végzett egyik *minister*-rel, Celuvel együtt.

A tihanyi alapítólevél az adomány hitelének egyik biztosítékául rögzíti meg a jövő számára, hogy a *notarius* volt az, aki a kijelölt birtokokat az apátságnak *assignálta:* tulajdonává tette.

6. Már csak azért sem valószínű, hogy a *conscriptum est* a ránk maradt oklevél leírására vonatkoznék, mivel az oklevélben előkerül egy másik kifejezés, amellyel világosan annak a leírását jelölik meg. Az ezt tartalmazó részlet: „Et ut hec *descriptio* rata atque inconuulsa [érvényes és megronthatatlan] permaneat, sigilli nostri inpressione signauimus, fidelibusque nostris corroborandam tradidimus." (ÓMOlv. 24.)

7. Térjünk vissza az alapítólevél *notarius*-ának tisztségét és címét megjelölő *beatissimo presule* kifejezésre!

Mint láttuk, Jakubovich felvetette a kérdést, hogy az a személy, aki az oklevelet írta, adhatta-e magának a felsőfokú jelzőt tartalmazó címet. Jakubovich — úgy látszik — el tudta ezt képzelni. Én teljesen valószínűtlennek tartom. Hitem szerint gyökerében összeférhetetlen volna a korszellemmel, hogy egy egyházi ember így túlcímezze magát. Azokban az időkben az a természetes, amit a Szent Lászlónak tulajdonított 1093-i keltezésű pécsi határmegállapító oklevélben olvasunk: „hoc privilegium a Thimotheo *capellanorum ultimo* scriptum". Timót káplán egyébként az ítélet végrehajtói között is szerepel. Szentpétery: KritJegyz. 11 és Oklevéltan 51 szerint hamis, de kétségtelenül egy 1091 tájáról való hiteles oklevél alapján készült.[6] Különösen pedig alig vonható kétségbe, hogy az a szerénykedő fordulat, amellyel írója a „káplánok legutolsójá"-nak nyilvánítja magát, megfelel a kornak.

8. A tihanyi alapítólevél *notarius*-aként szereplő praesul nevét fentebb *Nicolao*-nak közöltük. A dolog azonban nem ennyire egyszerű. A forgalomban levő hasonmásokból — l. Erdélyi: A tihanyi apátság kritikus oklevelei vagy PRT. X. — látni lehet, hogy a név sorfeletti beszúrással keletkezett előbbi: *N* betűs, pont követte siglából. A mellékelt nagyított hasonmásrészleten, aminek a felvételét Szabó Dénes tanár úr volt szíves elkészíteni (Sámson Edgár főiskolai tanár úr készséges közreműködésével), kitűnik, hogy a *notarius* nevét jelző sigla egy éppen olyan nagy *N* betű volt, amilyen a tanúfelsorolásban a *Nicolai* (episcopi) és *Nane* (agasoni) nevekben van írva. A hasonmásból és — mint Szabó Dénes értesít róla — az eredetiből is megállapítható, hogy a beszúrás ugyanannak a kéznek az írása, amelyiké az egész oklevél, továbbá — Szabó Dénes megfigyelése szerint — egyfajta tintával, de más időben, esetleg más tollal készült. Szabó Dénes úgy látja, hogy a beszúrt betűk tintája világosabb, olyan árnyalatú, amilyen az oklevélnek a pecsétől balra-jobbra elhelyezett: a tanúsort tartalmazó hitelesítő része, amelyről így az a benyomása, hogy közben kihagyott helyre utólag írták volna be. A nagyított hasonmásnak és az eredetinek megtekin-

[6] A benne említett *Gwth* ispán és az 1082-i veszprémi oklevélbeli *Gwg* bakonyi ispán (KritJegyz. 9) ugyanaz a személy.

tése megerősíti azt az észrevételemet, hogy a beszúrt névdarabon javítás történt: először *icolai*-t s ezt követő pontot írt a scriptor, azután javította az *i*-t *o*-ra, úgyhogy az *i*-re következő pontot belekerítette az *o* jobbfelébe, s helyette új pontot tett.

Mármost gondolkodhatunk azon, hogy a scriptor miért jelezte a *notarius* nevét először éppen úgy siglával, mint ahogy Béla herceg nevét szintén így foglalta bele a záradékba; kiváltképen pedig arra nézve törhetjük a fejünket, hogy miért egészítette ki a *notarius*-ra vonatkozó siglát, mégpedig valószínűleg miután az oklevélbe a tanúkat bevezette. Szerintem azt hihetjük, hogy a kiegészítésnek valami köze van a *sig̃. Nicolai epi.* mozzanathoz: annak a befolyására íródhatott először tévesen *Nicolai*, genitivusi *-i* végződéssel.

*

Az előadottak alapján a dolgozat címében felvetett kérdésre vonatkozó feleletemet ebben foglalhatom össze:

Egyáltalában nem látom olyan kétségtelennek, hogy Miklós, a püspök szerepelt a tihanyi alapítólevéllel kapcsolatban *notarius*-ként. De ha mégis csakugyan ő lett volna a *notarius*, teljesen valószínűtlennek tartom, hogy ő a *scriptor*-a az oklevélnek, vagyis az a személy, aki az előttünk levő oklevélpéldányt leírta. — Ezek után természetesen nem csatlakozhatom ahhoz a nézethez, amely szerint Miklós püspök a latinbetűs magyar helyesírás megalkotója vagy elindítója.

PAIS DEZSŐ

BURGENLAND A NÉMET TÖRTÉNETIRODALOMBAN

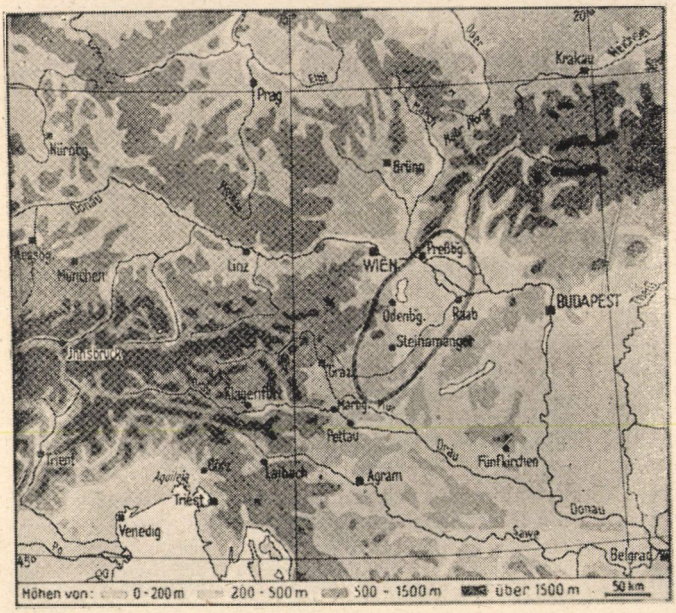
A Burgenland[1] névvel jelölt tájnak s az ott élő nép történetének — amint a német tudósok is hangsúlyozzák — nincs egységes arculata.[2] Az Erdély, vagy Stájer szó hallatára nemcsak egy piros vonallal elhatárolt térképrészlet jelenik meg előttünk; a képzetek, amelyek velük kapcsolatban lelkünkben felidéződnek, ellenkezői mindannak, amit napi politikai jelzővel szoktunk illetni. Akkor látjuk be igazán, hogy a „történetiség" fogalmához az emberi szellem elmult megnyilatkozásain, multban létrejött emberi elhatározásokon kívül még mennyi minden hozzátartozik, ha ezekre az évszázadokon át zárt fejlődési egységet jelentő területumokra gondolunk. Burgenland neve a huszas és harmincas években, főleg az osztrákoknak jelentett valamit, talán programmot, ma azonban, ha leírjuk ezt a szót, jegyzetben kell megmagyaráznunk, mit értünk rajta. Meg kellett magyarázni annakidején az új osztrák tartomány nevének eredetét a németeknek is. A romantikus elnevezést u. i. egyesek e vidék sok várára vezették vissza, holott — hivatalos magyarázat szerint — Burgenlandot arról a három, illetőleg 1938 óta négy magyar vármegyéről keresztelték el, amelynek területéből kihasították: Press*burg* (Pozsony), Wiesel*burg* (Moson), Ödenburg (Sopron), Eisen*burg* (Vas).[3]

[1] Stiláris könnyebbség kedvéért cikkemben felváltva használom a Burgenland és Nyugat-Magyarország kifejezést. Mindkettőn elsősorban az Ausztriához csatolt s csak másodsorban a német tudomány által meghatározott és alább ismertetendő területet értem. Itt jegyzem meg azt is, hogy dolgozatomban nem annyira az egyes tudósok munkásságát, mint inkább a sok részletmunkából Burgenlandról kialakult, német tudományos képet igyekszem ismertetni.

[2] „Dieses Land, das erst seit zehn Jahren einen eigenen Namen führt, bildet, ja keine ältere Einheit wie etwa Böhmen, oder die Steiermark, — es ist ein Übergangsland in jeder Hinsicht." W. Kohte: Aus der Geschichte des Burgenlandes. Volk und Reich V. (1929.) 3. l. Ugyanígy H. Hassinger: Das Burgenland und der Stand seiner wissenschaftlichen Erforschung im Spiegel des „Burgenlandatlasses". Deutsches Archiv für Landes- und Volksforschung. I. (1937.) 151. l. Az utóbbi tanulmányról alább még részletesebben szólok.

[3] Az 1938-as, őszi cseh-szlovák válság megoldásakor a Pozsonnyal szemben fekvő Pozsonyligetfalut (Engerau) is Burgenlandhoz csatolták. Hassinger id. cikke 149. l.: „Der Name dieses jüngsten Gliedes des deutschen Österreich leitete sich aber nicht her von den stolzen Wehrbauten des Ostalpenrandes, von Forchtenstein, Landsee, Lockenhaus, Bernstein, Schlaining und Güssing, obgleich eine solche Ableitung durchaus berechtigt wäre, sondern von den ungarischen Grenzkomitaten Ödenburg. Eisenburg, Wieselburg, Pressburg an denen das deutsche Westungarn Anteil hatte. Dieser Name verdrängte die nur kurze Zeit übliche Bezeichnung „Heinzenland", abgeleitet von den „Heanzen" des nordöstlichen Alpenrandes." Ugyanitt idézve a korábbi irodalom.

A német tudomány, mely igazában az elcsatolás politikai tényének megtörténte után fedezte fel ezt a vidéket, igyekezett vizsgálódásainak tárgyát pontosan körülhatárolni. A politikai Burgenland, az egykori osztrák tartomány — hogy úgy mondjuk — a tudomány Burgenlandjának csak magvát alkotja; az utóbbi a zárt német települési tömb szegélyterületeként magában foglalja az Alpesek keleti nyúlványai és a magyar síkság s dombvidék között délen a Mura, északon a Duna, illetőleg valamivel feljebb a Kis-Kárpátok délkeleti lejtői által határolt, földrajzi értelemben vett, átmeneti tájat. Ez a

terület a Trianon előtti Magyarország nyugati megyéinek többékevésbbé összefüggő, németlakta határsávjával azonos. Északon Pozsony felett Szentgyörgy és Bazin, Modor és Nagyszombat, keleten Szombathely és Győr jelzi a végső határpontokat.[4] E városok közül mindössze Győrről ismerik el, hogy sohasem tartozott a zárt, német néptalajhoz. A terület körülhatárolása alapjául nem annyira tudományos felismerés, mint inkább politikai törekvések szolgáltak.

A Lajtán túl tudományos alapon is egységnek igyekeznek feltüntetni mind a szűkebb, mind a tágabb értelemben vett Burgenlandot, mégpedig főkép amióta történettudományukban a népi szempontok különös hangsúlyt kaptak. Ettől kezdve a nyugatmagyarországi-burgenlandi németség mint a Grenzdeutschtum egyik jelen-

[4] H. Schwalmnak a szövegben közölt térképvázlatából, amely a Handwörterbuch des Grenz- und Auslanddeutschtums I. köt. 660. l.-on jelent meg, elég pontosan kitűnik, melyik az a terület, amelyet a német tudomány Burgenland címén vizsgál.

tékeny darabja állandó tárgya kutatásaiknak.[5] Az idevágó kutatásokból nőtt ki a Burgenlanddal foglalkozó történetirodalomnak komolyabb, számottevőbb része. Nemcsak egy nagy egészbe tartozás tágabb szemhatára s ennek folytán értékek, jelentőségek helyesebb megítélése emeli a Grenzdeutschtum-kutatás burgenlandi eredményeit a helyi keretek közt mozgó vizsgálódások fölé, hanem egyszerűen az a tény is, hogy az utóbbi körben képzettségre, tehetségre kisebb tudósok dolgoztak. Beszámolómban a burgenlandi irodalomnak ezt a két ágát nem választom ketté. Mindannak alapján, amit a Burgendland-kutatás 1935-ig termelt, a Handwörterbuch des Grenz- und Auslanddeutschtums I. kötetében 'Burgenland—Westungarn címszó alatt a legkiválóbb szakemberek közel 90 sűrűn szedett,[6] sok kitűnő térképpel tarkított[7] oldalon számoltak be a terület életéről. A hosszú tanulmánysorozat jelentékeny része történeti vonatkozású. Íróik közül a legtöbben már annak előtte is foglalkoztak e vidék kérdéseivel s ma is munkálkodnak Burgenland történeti problémáinak megoldásán. Eredményeik a burgenlandi tudományos irodalom gerincét alkotják.[8]

Bármelyik oldalról vizsgálják is a burgenlandi kérdést, a fejtegetések alapjául mindig az a megállapítás szolgál, hogy Burgenland nemcsak történeti, hanem földrajzi értelemben is határterület s hogy éppen a földfelszíni adottságok, e vidék átmeneti táj-jellege szinte

[5] V. ö. O. Boelitz: Das Grenz. und Auslanddeutschtum. München und Berlin, 1930. 70. és köv. l.

[6] Szerk.: C. Petersen, P. H. Ruth, O. Scheel, H. Schwalm. I. köt. Breslau, 1933. 659—746. l. A kötet több „Lieferung"-ban jelent meg, tehát a címlapon olvasható évszám nem vonatkozik a Burgenland-cikkre, amely 1935-ben látott napvilágot.

[7] Itt csak a legfontosabbakat emelem ki: O.-A. Isbert: Die deutsch-madjarische Volksgrenze (Fr. Heiss: Die südostdeutsche Volksgrenze, Berlin, 1934. című munkából átvéve), 666. l. Kár, hogy a szerző tévedésből a Fertőt is a németséget jelző fekete színnel festette be. Ez esetleg félreértésekre adhat alkalmat. F. Wehofisch: Vorgeschichtliche und römische Fundstätten des Burgenlandes. 671. l. E. Klebel: Besiedlung des heutigen Burgenlandes und des angrenzenden Westungarn am Ende des 9. Jahrhunderts. 673. l. E. Klebel—W. Knapp: Österreichisch-steirisch-ungarische Burgengürtel um 1500. 675. l E. Klebel: Deutsche Besiedlung des heutigen Burgenlandes bis 1200 és egy másik: von 1200—1500. 676—677. l. (Kritikája: E. Moór: Westungarn im Mittelalter im Spiegel der Ortsnamen. Szeged, 1936. 321. l.) E. Fiala: Herrschaften im heutigen Burgenland um 1600. 679. l. H. Schwalm Bevölkerung des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete nach der sprachlichen Zugehörigkeit... 1934 bezw. 1930. VIII. tábla. F. Wehofsich: Flurformen des Burgenlandes, IX. tábla. U. a.: Hofformen des Burgenlandes, 712. l. W. Steinhauser: Ortsnamen des Burgenlandes und Westungarns. 715. l. W. Wehofsich: Siedlungsformen des Burgenlandes. X. tábla.

[8] Beszámolómnak ez a sorozat és Hassingernek a 2. jegyzetben idézett nagy tanulmánya szolgál alapul. Mindkét helyen a Burgenland-irodalomnak teljes felsorolását megtalálja az olvasó. Sok olyan kisebb tanulmány címét is, amelyet a budapesti könyvtárakban hiába keresünk. Cikkemben időrendben próbáltam a fejlődés legfőbb problémáit felvázolni úgy, ahogy azokat a német tudomány beállította. Egy ponton, a határkialakulás kérdésében részletesebben világítottam meg a magyar történeti kritika általános szempontjait. A német irodalmat egy-egy nagyobb kérdéscsoport után együttesen idézem.

predesztinálták a határsáv-sorsra. A magas hegységek dombokká alacsonyodva itt símulnak bele a síkságba. A hegyek, dombok oldalait s a völgyek jórészét, legalább a X. századig oly sűrű erdők borították, hogy, ha nem is vált e vidék letelepülésre teljesen alkalmatlanná, mindenesetre a ritkábban lakott területek közé tartozott. A keletről nyugatra zúduló népek itt, a nyugat felé nyíló kapukon át vonultak fel s ez a határsáv volt visszavonulási területük is. A békés forgalomnak az a két nagy útja pedig, amely Pannóniát észak felé a Duna mentén a felnémet fennsíkkal, délre pedig a Száva- és Dráva-völgyben, Stájerban a Mura mellett a felsőitáliai síksággal kötötte össze, éppen csak érintette a legdélibb és legészakibb pontján Burgenlandot. Az észak-déli irányú ú. n. borostyánkő-út is, amelynek az előbbieknél egészen a koraközépkorig jóval nagyobb jelentősége volt, az Alpesek nyúlványaitól erősen keletre tulajdonképen megkerülte területét s így torkollott az Adriához vezető útba. A német irodalomnak azt a megállapítását tehát, hogy Burgenland, ez az átmeneti zóna az Alpesek keleti szegélyén az energikus utak által körülhatárolva, „im toten Winkel" feküdt, nagyjából helyesnek kell mondanunk.

*

A kutatások, különösen a Karoling-kori német keletre vándorlást és a magyar honfoglalást megelőző időkre vonatkozólag még nem jutottak annyira, hogy segítségükkel e terület legrégibb történetét alakító erőket világosan fel tudnók ismerni. Abból a tényből, hogy az osztrák Burgenland 326 lakott helysége közül több, mint 200-ban lehetett történelemelőtti telepeket kimutatni, még nem következik, hogy ez a vidék a fejlődést irányító erők szempontjából ne lett volna holt terület. Kétségtelen, hogy a római hódítás nyomán a földközitengeri városi kultúra életformái itt is feltűntek; a nélkül azonban, hogy a szűkebb értelemben vett Burgenland további életében mélyebb nyomokat hagytak volna. A városiasodás igazi központjai u. i. keleti határszegélyére estek. Kisebb légiótelepek a Bécsi Erdőtől, amely Noricumot Pannóniától elválasztotta, keletre húzódó síkságon sűrűsödtek, míg délebbre folyvást kevesbbedett számuk. A települések eloszlását a földrajzi adottságok magyarázzák. Éppen Burgenland legészakibb pontjain találkoztak a kelet-nyugati és észak-déli irányú utak s ez a találkozás a környező területek társadalmi, gazdasági energiáit és ezzel katonai jelentőségét lényegesen fokozta. Német részről — a római kontinuitás kérdését vizsgálva — felteszik, hogy a római városi életnek maradványait itt találták a Karoling-kori német telepesek. Ez a felfogás megfelel a nálunk Pleidell által képviselt folytonossági elméletnek. Tehát bizonyos fenntartásokkal kell vele szemben élnünk, hiszen azóta kiderültek e nézetnek gyönge pontjai. A Karoling-kori fejlődés római gyökerekhez való kapcsolódásának feltételezését még az a körülmény is megnehezíti, hogy *maga a Karoling-kori német telepítés ténye is alaposabb bizonyításra vár.*

A római birodalom dunamedencei állásának összeomlását követő évszázadok folyamán vált igazán holt területté Burgenland. Biztos adat nincs arra, hogy a volt Pannóniát elárasztó, majd onnan továbbvonuló germán népek itt megszálltak volna. Sejtéseknél nem egyebek

azok a feltevések, amelyek szerint markomannok, longobardok, vagy nyugati gótok telepedtek volna meg hosszabb-rövidebb időre a nyugatmagyarországi határsávban.[9] Semmiesetre sem sikerült még megnyugtató módon eldönteni, hogy miféle germán néphez kössék a római uralom és a magyar honfoglalás között eltelt századok nemtörök eredetű leletanyagát.

Az avarok itt tartózkodásának azonban már kétségtelen nyomai vannak. A német irodalom elfogadja Alföldi András megállapításait, hogy az ú. n. Keszthely-kultúra emlékét őrző leletek avar eredetűek. E nép, életmódjának megfelelően, a steppe-jellegű, északi síkságot ülte meg. Nagy Károly 791-i, győzelmes avar hadjárata után a megmaradt törzsek keresztény hitre tértek s alkalmasint Győr, mint központ körül telepedtek meg. Ennek a keresztény avar „államnak" létezéséről a IX. század végéig vannak adataink. Az avar keresztény missziót egyesek Passaunak tulajdonítják.

Az avar kérdéssel függ össze a szlávok problémája is. Német kutatók szerint a szlávok legkorábban a VI. században, nagyobbrészt azonban csak az avarok pusztulása után, a IX. században telepedtek meg. Megállapítják azt is, hogy Burgenland szláv eredetű helynevei csaknem teljesen a folyóvölgyekre korlátozódnak. Ez a körülmény ugyan arra utal, hogy nem utolsókként s a germán törzsekhez viszonyítva — nem is elenyészően kis számban jöttek e vidékre, mégis meglehetősen keveset foglalkoznak velük. Ennek a mellőzésnek csak egyik oka lehet az, hogy a kései középkorig teljesen felszívódtak a magyarokba és németekbe.[10]

Érthető, hogy a német irodalom burgenlandi vizsgálódásainak középpontjába a német betelepülés és a német telepek folyamatosságának kérdését helyezi. Egyesek hajlandók feltételezni, hogy Burgenland területén a germán élet nem szakadt meg a római birodalom szétesése óta egészen napjainkig. A komolyabb vélemények nem mennek ily messze, nincs azonban tudós, aki ne állítaná, hogy Nagy Károly avar hadjárata óta nem halt ki a német élet az Alpesek keleti nyúlványai alatt s hogy a magyarok már német településekbe

[9] A német irodalommal szemben a legjózanabbnak látszó felfogást e kérdésben Moór E. képviseli. (Westungarn im Mittelalter im Spiegel der Ortsnamen. Szeged, 1936. 312. és köv. l.)

[10] A Handwörterbuchban E. Klebel foglalta össze a legrégibb idők történetét (671—674. l.). Az általános, illetőleg a szomszédos területekre vonatkozó irodalmon kívül csak kevés speciális burgenlandi irodalmat használhatott. Így A. Barb és F. Wehofsich cikkét a Korrespondenzblatt des Gesamtvereins der Deutschen Geschichts- und Altertumsvereine LXXVIII. (1930) évf.-ban. Továbbá W. Steinhausernek polemikus jellegű dolgozatát: Die Ortsnamen des Burgenlandes als siedlunggeschichtliche Quellen. MÖIG. XLV. (1931). Klebel hivatkozik még Schwartz E.-nek (A nyugatmagyarországi német helységnevek. Budapest, 1932.) és Moórnak már id. művére. Kétségtelen, hogy Burgenland régibb története problémáinak nagy részét a nyelvészeti megállapítások figyelembevétele nélkül nem lehet megoldani. Szükségesnek tartom azonban itt is hangsúlyozni, hogy nyelvészeti eredmények bírálatára nem érzem magam hivatottnak.

ütköztek a honfoglaláskor nyugati előnyomulásuk során.[11] Ennek a nézetnek — mondhatnánk — egyetemlegessége magyarázza, miért nem foglalkozik bővebben a német irodalom a burgenlandi szláv település kérdéseivel. Legutóbb Mollay Károlynak az Ödenburg-névvel kapcsolatos, nagyfontosságú eredményei[12] figyelmeztettek arra, hogy tanácsos lenne a német nyelv- és történettudománynak mindenegyes állítását, amely nyugatmagyarországi helységek Karoling-kori gyökereire utal, beható bírálat tárgyává tenni. Egyelőre legfeljebb csak megkérdőjelezhetjük mindazokat a megállapításokat, amelyek a Karoling-kori, vagy még korábban odatelepült németség életének folytonosságára vonatkoznak.[13] A német irodalomnak idevágó eredményei u. i. csaknem kizárólag helynevek összevetéséből levont következtetések, amelyeknek ellenőrzésére addig nehezen vállalkozhatunk, míg a magyar nyelvészet vizsgálódásainak körébe be nem vonja a még kiadatlan, sőt ismeretlen, nagy okleveles anyagot. Csak a nyugatmagyarországi oklevelek lehető teljes átbúvárlása és a régi adatok újraértékelése adhat feleletet a német települések kontinuitásának kérdésében. Hipotetikus értéke van, természetesen, mindazoknak a megállapításoknak is, amelyek a honfoglalást megelőző idők gazdasági életét kívánják rekonstruálni. A Bécsi Erdő és a Rába közt elhúzódó terület gazdasági feltárásában — mondják — az egyházi és világi nagybirtok mellett a német telepesek kis szabad birtokainak is szerepe volt. A Rába vonalától délre és délkeletre elterülő vidék a keleti frank birodalomtól függő és erős (?) német befolyás alatt álló, szláv fejedelemséghez tartozott. Itt inkább a német egyházi nagybirtok és a Privina által tervszerűen betelepített bajor gyarmatosok szabták meg a gazdasági élet fejlődését. Német vélemény szerint is mezőgazdasági jellegű volt ez az élet; iparról, kereskedelemről és forgalomról csak annyit tudnak mondani, hogy aligha lehetett egészen fejletlen.

*

[11] E. Klebel legutóbb (Siedlungsgeschichte des deutschen Südostens. München. 1940. 65. l.) ezt írja a honfoglalással kapcsolatban: „Der Ungarsturm, der 881 begann und in der Katastrophe des bajuvarischen Heerbanns vor Pressburg 907 gipfelte, hat lange nicht die tiefgreifenden Wirkungen der Avarengefahr gehabt; denn den Madjaren fehlte die Welle der Slaven, die sie vor sich hertreiben konnten. Für die madjarische Geschichtsauffassung hat natürlich keine deutsche Siedlung in Westungarn den Sturm überlebt; der Madjare will der erste in Ungarn sein." Viszont a Délkeleten megtelepedett ősi germán maradványok a Karoling-kori német települések megindulásáig szinte nyomtalanul felszívódtak idegen népekbe (17. l.).

[12] Mollay K.: Ödenburg. Különlenyomat a Magyar Történettudományi Intézet 1942. évi Évkönyvéből. Budapest, 1942.

[13] Kniezsa I. szerint (Magyarország népei a XI. században, Szent István Emlékkönyv, II. k. 444. l.) sehol az egész Nyugat-Magyarországon nem találunk egyetlenegy határozott bizonyítékot sem a Karoling-kori és a mai német lakosság kontinuitására. Térképén (u. o. 472—473. l.) mindössze néhány, X—XI. század előtt átvett, szláv eredetű német folyónevet tüntet fel. Számottevő német telepeknek nem találta nyomát. Moór E. következtetéseit, amelyekben Karoling-kori német telepek maradványaira utal, cáfolni igyekszik. Különben Moór is azt állítja, hogy Nyugat-Magyarország lakossága, a honfoglalás idején, túlnyomóan szlávokból állott (i. m. 312. l.) Steinhauser különösen hangsúlyozza, hogy nem jelentéktelen német népészek élték túl a magyar honfoglalást (i. h. 321. l.).

A magyar honfoglalás — állítólag — ezt a keveset is megsemmisítette; a mezőgazdaság azonban, bár nagy megrázkódtatáson esett át, formáiban és módszereiben egyet-mást megőrzött a következő században újrainduló élet számára. Mindjárt hozzáfűzhetjük, hogy a legújabb magyar kutatások világánál úgy látjuk, hogy a magyarságnak keletről hozott kereskedelmi kapcsolatai a zűrzavaros időkben ellanyhult kereskedelemnek új lendületet adtak s szinte felduzzasztották a Kárpát-medence átmenő forgalmát. A nyugati határvidéken, Burgenlandban viszont a maga nomád életformáját élő magyarság portyázásai békés mezőgazdasági termelést aligha engedtek; annyival kevésbbé, mert a feltételezett Karoling-kori német telepek éppen azokra a vidékekre estek, amelyeken át nyugatra zúdultak a magyar lovascsapatok. Tagadhatatlan, hogy átmenetileg mindez bénította a forgalmat is, végeredményben azonban az úgynevezett nomád életmód — legalábbis ahogyan ma látjuk — nem volt kedvezőtlen nagyobbszabású kereskedelem kifejlődésére.[14]

Burgenland történetének legjelentősebb eseménye a magyar honfoglalás volt. Bár ez a német irodalom megállapításaiból is kitűnik, azt nem veszik észre, vagy egyszerűen nem akarnak rámutatni, hogy a honfoglalás ilyetén jelentősége miben állott. A Burgenlandnak nevezett egész terület a magyar királyság megalapításával került elsőízben egységes uralom alá. Ennek a ténynek volt következménye az is, amiben ma, a multba visszatekintve, szeretik Burgenland egységes, zárt jellegét megpillantani. Nevezetesen, hogy lakosságának többsége német, amelynek települései a nagy német tömbbel szorosan összefüggnek. A középkori Burgenland problémáinak legalaposabb ismerője, Klebel maga utalt arra, hogy a burgenlandi németségnek a nagy német népi tömbhöz való hozzázárkózása nem természetes átszivárgás, hanem a magyar királyok és főurak tudatos telepítő politikájának volt az eredménye. Következtetéseiben azonban ennél tovább ő sem jut.

A magyar „betörés" és a német ellenlökés történetét nagyjából a magyar tudomány álláspontjának megfelelő módon illesztik a burgenlandi keretek közé. A döntő események színhelyét azonban általában kissé keletebbre helyezik, mint mi. Így a bajor sereg felett 907-ben aratott magyar győzelmet Pozsony környékére teszik és úgy tüntetik fel, mintha a német határok az augsburgi vereség után lassan, de egyenletes fokozatossággal, zavartalanul tolódtak volna mind keletebbre: 1002-ben a Bécsi Erdő keleti szegélye, 1030-ban a Fischa, 1046-ban a Lajta lett a határ, sőt 1074-ben IV. Henriknek sikerült átmenetileg Mosonban is megvetnie a lábát. Gombos Albin rendkívül gondos forrástanulmányaiból tudjuk, hogy a határmenti viszonyok alakulását korántsem lehet ilyen egyszerűen és biztosan évszámokhoz és helyhez kötni.[15] Különben is kissé anakronisztikus

[14] A fentebb idézetteken kívül v. ö. még K. Schünemann cikkét a Handwörterbuchban: Wirtschaftsgeschichte (687—690. l.). Itt főkép a maga, Kováts F. és Pleidell A. munkáira hivatkozik. A kárpátmedencei kereskedelemnek a honfoglalás nyomán bekövetkezett fellendüléséről mondottak Pleidell A.-nak, Schünemann cikke írásakor még meg nem jelent munkáján alapszanak. (A magyar várostörténet első fejezete. Századok, 1934., főkép 294—313. l.)

[15] V. ö. idevágó kutatásainak eredményeit összefoglaló dolgozatát (Szent István háborúja II. Konrád római-német császárral 1030-ban) a Szent István Emlékkönyv II. k. 107. és köv. l.

dolog a XI. század elején megállapodott, biztos vonalú országhatárokról beszélni. Brunner valamivel tartózkodóbban is szól e kérdésről s úgy véli, hogy csak az 1328-i brucki szerződés teremtett végleges helyzetet a határok alakulásában.[16] Az egykorú viszonyok felderítésére az eddigieknél sokkal inkább számbajövő megállapítás, illetőleg megfigyelés az, hogy a német végeken fekvő Wien (Bécs), Schlatten bei Wiener Neustadt (Zolounta) és Fürstenfeld (Fölöström) neve igen korán megjelenik a magyarban, továbbá, hogy Lichtenwörth, Trautmannsdorf, Wülfleinsdorf, Bruck a. d. Leitha és Rohrau községek területét a Lajta kettévágja. Így e helységeknek Trianon előtt volt egy alsóausztriai és egy magyarországi részük. Ebből pedig valóban joggal lehet arra következtetni, hogy a határok csak e falvak keletkezése után szilárdultak meg véglegesen.

A német irodalom a német-magyar viszony további alakulása, illetőleg Burgenland története szempontjából a valóságnak megfelelő, nagy jelentőséget tulajdonít a két nép határvédelmi berendezéseinek, helyesebben e rendszerek különbségeinek. Foglalkoznak a gyepűk keletkezésével s a gyepűkön túli terület, a gyepűelve szerepével. Klebel térképre is vitte az úgynevezett gyepűtelepüléseket, a német és magyar várakat s ezek elhelyezkedéséből és keletkezésük idejéből próbált következtetéseket levonni. A XI. században Magyarországon csak a megyei központok várai állottak s ezeket ölelte körül a határ mentén a gyepűtelepülések láncolata, míg több, mint egy század multán, kb. 1190 óta a gyepűket a sorozatosan épülő várak rendszere váltotta fel. A határvédelem módszereinek átalakulását Klebel az osztrák és stájer várvonal XII. századi keletebbre nyomulásával magyarázza. Részben igaza is van, de nem szabad figyelmen kívül hagynunk azokat az okokat sem, amelyek általában a gyepűvédelem elsorvadására vezettek. Sőt arra is kell gondolnunk, hogy az újabb kutatások nyomán mindinkább szaporodnak az adatok, amelyek a Karácsonyi- és Tagányi-féle gyepű-rekonstrukciók lényeges módosítását kívánják tőlünk.

Német felfogás szerint nemcsak a zárt települések vonala, hanem a politikai szervezés is jóval hamarább ért el osztrák, mint magyar részről az akkor inkább még fiktív országhatárokhoz. A határok megszilárdulásának lassúságát, az évszázados bizonytalanságot a magyar gyepűelvének széles, lakatlan sávjával magyarázzák. Mindenesetre tény, hogy a sokáig betelepítetlen, később a magyar királyok adományából nagybirtokosok kezére jutott terület adta meg Burgenland történetének sajátos jellegzetességét. A magyar nagybirtokosok tették lehetővé, hogy ide a szomszédos területekről nagyobb számban telepedjenek németek. Az Alpesek keleti szegélyének népi-települési képe így alakult ki: nyugaton a zárt német népi tömb, keletebbre a magyar nagybirtoksáv német kolónusokkal, még tovább

[16] Handwörterbuch 678. l. Ugyanígy Hassinger (i. h. 168. l.), aki még azt is állítja, hogy német előretörések „bringen zeitweilig das heutige Burgenland in den Verband des Deutschen Reiches". Bizonyítékokkal azonban adós marad. Ez a felfogás Lánzsér vidékére korlátozva másutt is jelentkezik, Moór szerint (163. l.) Lánzsér várát stájerok építették a magyar beütésekkel szemben, de legkésőbb a XII. század folyamán e vár is magyar kézre került. Itt jegyzem meg, hogy amit Schwartz E. nyelvészeti alapon mond (i. m. 159. l.) Lánzsér nevéről, történeti szempontból nem látszik túlságosan valószínűnek.

pedig a kisnemesi magyar falvak lánca. Az a terület, amelyet a trianoni béke Magyarországból kiszakított s amelyet Burgenland néven kebeleztek be az osztrák köztársaságba, nagyjából a középkori magyar nagybirtoksávnak felelt meg. Ez a tény korábban sem volt ismeretlen, pontosabb tisztázása s egy sereg vele kapcsolatos problémának a felvetése azonban, kétségtelenül, a német történettudomány érdeme. A kérdések megoldásával szemben viszont nem egy kifogást lehet emelni. Alig tekinthetjük véglegesen tisztázott eredménynek azt az állítást, hogy az igazi magyar települési formára nem a főúri nagybirtok a jellemző, hanem a kisnemesi falvak sora. Semmiesetre sem állhat meg így a merev szembeállítás, hiszen legalább annyira politikai változással kapcsolatos fejlődési, mint népi adottságokból folyó különbség ez. Hogy a nyugatmagyarországi egyházi és világi nagybirtoksáv csaknem teljesen egybeesik a német települési területtel, azt tisztán a nagyobb német népi feleslegek eredményezték, míg magának a nagybirtoknak kialakulása a magyar belső viszonyok változásának volt a következménye.

Nagy érdeme a német tudománynak, hogy e határvidék történetében utalt a társadalmi vonatkozásokra. Azt azonban hangsúlyoznunk kell, hogy túlságosan leegyszerűsítette s ezzel helytelen világításba helyezte a problémát, amikor jobbágy (helyesebben várjobbágy)-kisnemes-dzsentri-fejlődésről beszélt s ezen az alapon, a várjobbágyi-kisnemesi falvak felvázolásával igyekezett elhatárolni a törzsökös magyar települési tömböt nyugat felé. Amit a honfoglalók pusztításaival és a magyar nagybirtokosok nagyarányú német telepítéseivel kapcsolatban mondanak, némiképp ellentétbe kerülnek a Karoling-kori németség kontinuitásáról vallott véleményükkel. Nem állja meg helyét az a nézet sem, amely a XII. század végén a nyugatmagyarországi és a szepesi, sőt erdélyi szász és székely fejlődés között hasonlóságot keres. Egyáltalán nem bizonyítható, hogy a nyugatmagyarországi várak őrsége német volt s hogy ez az őrség éppen úgy egészítette ki a magyar határőrök szerepét itt, mint a szászok Szepesben a tízlándzsásokét, vagy Erdélyben a székelyekét.[17]

Érdekes, de bővebb adatszerű megtámasztásra váró megfigyelés az is, hogy a nagybirtokrendszer kialakulása előtt a nyugati magyar határsáv gazdaságilag erősen függött az anyaország mögöttes területeitől s hogy következésképp csak a nagybirtokok biztosították önellátását, illetőleg önállóságát. Sőt később termésfeleslegeik árubabocsátásával a nyugati, luxusszámba menő ipari termékek behozatalával lehetővé tették a szomszédos osztrák területekkel való szorosabb gazdasági egybeforradást.[18] Míg ez utóbbi megállapítások nagyjából megfelelnek az igazságnak, addig a belső magyar területektől való függésre tisztán csak abból a feltevésből következtethettek, hogy a magyar határőrtelepek aligha tudták maguknak megtermelni az

[17] Minderre l. a 6., 7. és 8. jegyzetben id. térképeket és munkákat. L. még az őrségi magyarságról Kovács M. doktori értekezését: A felsőőri magyar népsziget. Budapest, 1942. (Település- és népiségtörténeti értekezések. 6. sz.) A német irodalomban és nálunk is sokan besenyőket keresnek ott, ahol csak honfoglaló magyarok éltek. A besenyők számának, szerepének eltúlzására l. Moór i. m. 314. és köv. l. és Kniezsa I.: A nyugatmagyarországi besenyők kérdéséhez. Budapest, 1937. (Domanovszky-emlékkönyv.) 323. és köv. l.

[18] Handwörterbuch 678. l.

ellátásukhoz elengedhetetlenül szükségeseket. Burgenland közép- és újkori társadalmi és gazdasági életének problémái szorosan összefüggnek a település történetének kérdéseivel. Politikai helyzetének alakulását ezek a belső tényezők a magyar és részben a német országos fejlődés tényeivel együtt határozták meg.

A XIII. század végén és a XIV. század elején északról dél felé haladva a Szentgyörgyi és Bazini grófok, a Kanizsaiak, a Nagymartoniak vagy Fraknóiak, Németújváriak, az Osl-nemzetség leszármazottai s más családok nagyobb birtokainak egymásbafonódó láncolata foglalta el a korábbi gyepűelve lakatlan területét. Velük szemben osztrák oldalon nem állott ilyen hatalmas, főúri birtokcsréteg. A nyugatmagyarországi úgynevezett oligarchia kialakulása volt e határvidék újabbkori történetének legdöntőbb eseménye. Nagy birtoktestek egy kézben halmozódása tette u. i. lehetővé, hogy később, a XV. század sajátos politikai viszonyai között egyszerre óriási földterületek kerüljenek idegen fennhatóság alá.[19] 1441-ben Erzsébet özvegy királyné elzálogosította Sopron városát és uradalmát III. Frigyesnek, aki a zavaros viszonyokat kihasználva, rövidesen megszerezte többek közt Rohoncot, Szalónakot, Borostyánkőt, Kismartont és Kaboldot, később Fraknót. Sopron ugyan 1463-ban visszakerült Magyarországhoz, a váruradalmak túlnyomó nagyrésze azonban továbbra is Frigyes kezén maradt. Fraknó, Kismarton, Kabold, Szarvkő, Borostyánkő és Kőszeg 1491-től 1626-ig, illetőleg 1647-ig alsóausztriai hercegi tartományi birtok volt, amelyet a „Vitztumamt" és az alsóausztriai kamara igazgatott.

A nagy uradalmak elzálogosítása tulajdonképen az egész nyugatmagyarországi határvidéket német kézre juttatta. E nagyjelentőségű esemény előzményeit nem láttuk eléggé tisztán. Német történészek, kivált Brunner[20] és Gross behatóbb vizsgálat tárgyává tették mindazokat az eseményeket, amelyek az elzálogosítási folyamatot bevezették. A dolgok előzményét Gross — nagyon helyesen — a határmenti birtokosok kétoldali kötelezettségvállalásában látja.[21] Tipikus példaként Pottendorfi Rudolf és a Németújváriak esetére hivatkozik. A Pottendorfiaknak a Lajta német partjai mentén voltak birtokaik. Családjuk a XIII. század végén már a befolyásosabbak közé számított. A következő század elején Pottendorfi Rudolf Magyarországon is kapott birtokot, majd rövidesen soproni főispán lett. Ekkortájt

[19] Domanovszky S.: Ausztria Nyugat-Magyarországra vonatkozó történeti igényeinek cáfolata. (A magyar béketárgyalások. I. k. Budapest, 1920. 460. és köv. l.)

[20] Régebbi magyar és osztrák munkákon kívül főkép K. Schünemann: Die Deutschen in Ungarn bis zum 12. Jahrhundert. Berlin, 1923. O. Brunner: Geschichte des Burgenlandes im Rahmen der deutsch-ungarischen Beziehungen. Deutsche Hefte für Volks- und Kulturbodenforschung I. (1930—1931.) O. Aull: Die politische Beziehungen zwischen Österreich und Ungarn in ihrer Auswirkung auf das Burgenland, III. (1929—30.) H. Graf: Die westungarische Grenzgebiete im Wandel der Geschichte. Burgenländische Heimatblätter, V. (1936.) dolgozatai alapján Territorialgeschichte címen a Handwörterbuchban (678—681. l.).

[21] L. Gross: Zur Geschichte der österreichisch-ungarischen Grenzverhältnisse im 14. Jahrhundert. Burgenländische Heimatblätter, I. (1932) 37. és köv., 66. és köv. l. V. ö. még W. Kohte: Siedlung und Grenzbildung im Burgenland. Deutsche Rundschau, LIV. (1928) 216. k. 160. és köv. l.

történt, hogy a Németújváriak összeütközésbe kerültek Károly Róberttel. Míg Frigyes király és az osztrák nemesek a Németújváriakat támogatták, addig Pottendorfi Rudolf a magyar király oldalán vett részt a viszályban. A kettős birtoklás és a kétirányú lekötöttség olyan helyzetet teremtett, amely megbontotta az egyensúlyt a német-magyar határ mentén. A Pottendorfiak és Németújváriak esete nem volt az egyedüli, csupán a legkiemelkedőbb a hasonlók sorában. Az osztrákok közül mind többen szereztek ideát birtokot s megtörtént az is, hogy magyar főurak oly feltétellel szövetkeztek az osztrák hercegekkel, hogy a magyar királlyal nem köthetnek szerződést. Néha szakadás állt be egyes családokon belül is: a Nagymartoniak közül az egyik német, a másik magyar oldalon állott. Ez a sajátságos fejlődés tetőpontját érte el azzal, hogy 1339-ben Németújvári Jánost formálisan felvették az osztrák ministeriálisok közé s hogy 1374-ben Nagymartoni Miklós hűséget fogadott Albert osztrák hercegnek és felajánlotta neki szolgálatait Fraknó várával együtt. Az út, amely innen a XV. századi nagy elzálogosításokig vezet, valóban tisztán felismerhető.

Ezek a burgenlandi német történetirodalom legértékesebb eredményei, hiszen olyan események gyökereihez vittek közelebb, amelyek nemcsak a nyugatmagyarországi határ sorsát szabták meg századokra, hanem lényeges elemévé váltak a németséghez való viszonyunknak. Természetesen, magyar vonatkozásban mindez még csak a kezdet kezdetét jelenti, olyan alapot, amelyről elindulva megfoghatjuk a nyugati határváltozások eseménysorának lényegét. Egyszersmind ez a kérdéscsoport az a pont, amelyen a legvilágosabban mutathatunk rá a német Burgenland-kutatás eredendő módszertani hibájára. Arra nevezetesen, hogy Burgenland történetének egyetlen problémáját sem oldhatjuk meg helyesen, ha nem helyezzük vissza a régi, magyarországi keretek közé. Különösen itt, a nyugatmagyarországi határok kialakulásának vizsgálatánál látjuk, hogy nem a német nép- vagy államtörténet, hanem Magyarország története adja azt a természetes fejlődési egységet, amelyen belül a jelenségek egymással összevethetők s analógiák segítségével megérthetők. Indokolt tehát, hogy legalább ezt az egy kérdést kissé behatóbban vizsgáljuk meg.

*

Ha magunk elé teszünk egy hegy- és vízrajzi térképet, amely — divatos német kifejezéssel élve — a Karpatenraumot, vagyis a Kárpátok övezte s a vele szomszédos térséget ábrázolja, nemcsak az a közismert tény szökik azonnal a szemünkbe, hogy a történelmi Magyarország területét természetes akadályok mindenfelé élesen különítették el szomszédaitól s csupán dél-délnyugat és nyugat felé állottak nyitva határai, hanem hogy délen és nyugaton a földfelszín alakulása nem elválasztotta, hanem szinte odakapcsolta a magyar vidékeket idegen népek területeihez. Kétségtelen, hogy az államhatárok kialakulásában legdöntőbb s egyszersmind legmaradandóbb hatású tényezők a földrajzi adottságok. Politikai, gazdasági, kulturális, vagy általában népi erők ritkán tudják a fejlődésnek a földfelszíni formákban meghatározott irányát lényegesen módosítani. A Kárpátok vonulata — éppen úgy, mint más nagy hegyek — mentén évszázadokon át valóban alig változtak a határok. A népi, gazdasági, társadalmi, politikai erők küzdelmét az államhatárok kialakításában a

nyugat- és délmagyarországihoz hasonló területeken figyelhetjük meg a legjobban. A határok alakulása itt jóval függetlenebb lévén a természeti tényezőktől, az esetlegesnek és singulárisnak a fejlődésben mindennél nagyobb szerepe van. Kitűnik ez mindjárt magának a dél- és nyugatmagyarországi határnak egybevetéséből is. Elég a két határvidék történetét futólag áttekintenünk, hogy meggyőződjünk egymástól elütő fejlődési sajátságaikról. Kapcsoljuk ki a földrajzi különbségeket. Nézzük tisztán a történeti tényeket. Délen a magyar királyság csaknem az egész középkor folyamán megőrizte cselekvési szabadságát. Maga alakította ki azoknak a területeknek szervezetét is, amelyek nem tartoztak bele a tulajdonképeni magyar államba. Nyugatról keletre haladva bánsági övet épített ki, amely lehetővé tette, hogy az esetleges déli befolyások ne közvetlenül érjék az országot. Ezzel szemben a nyugati határvidék története a német-magyar viszony alakulásával oly szorosan egybefonódott, hogy a kettő szinte egyet jelentett. Természetesen a déli határöv kialakításában megnyilvánuló akciószabadság sem volt egészen független a szomszédos állam, a bizanci birodalom magatartásától, mint ahogyan az államhatárok mindig két szomszédos ország államiságának függvényei. Elég Dölger fejtegetéseire utalnunk a bizanci államszemlélet merevségéről, amely lezárt, csaknem változhatatlan formában nézte külső országokkal való kapcsolatait.[22] Ezzel szemben nyugati szomszédunk politikájának egyik legfőbb jellemzője a mozgalmasság. A Drang nach Osten nem volt ugyan a hivatalos politikának soha szem elől nem tévesztett célja, sőt tudjuk, hogy a népi szemléletű történetírás éppen ezen a vonalon marasztalta el a Hohenstaufokat, a németség keletre húzódása azonban hosszabb-rövidebb megszakításokkal az egész középkoron át tartott. Ennek a folyamatnak nagy befolyása volt a Német Birodalom keleti határai kialakulására. A kérdés legalaposabb ismerője, Aubin, jellemzően, előnyomulásában megmerevedett frontnak nevezte Németország keleti határait. A tulsó oldalról vizsgálva a Keleti-tengertől a Dolomitokig húzódó vonalat, úgy találta, hogy ez Magyarország szakaszán szilárdult meg legelőször. A határvonal megszilárdulásában mutatkozó különbségek oka — Aubin szerint — kétségtelenül a Birodalommal szomszédos országok államiságának eltérő voltában rejlik.[23] A német tudós az idevágó problémákat részleteiben már nem elemezte. Tisztázásuk valóban a kisnemzetek ügye, magyar vonalon sajátosan magyar feladat.

A déli és nyugati határvidék történetének párhuzamos vizsgálata igen gyümölcsöző lenne. Még, ha nem is irányítanók figyelmünket állandóan az okokra, melyek a fejlődési különbségeket eredményezték, hanem egyszerűen csak a tényeket igyekeznénk tisztázni, számos tanulságos megállapításra juthatnánk a különleges határtörténeti kérdéseken túl, magára a középkori magyar állam mibenlétére vonatkozólag is. Ettől azonban egyelőre el kell tekintenünk s meg kell

[22] F. Dölger: Ungarn in der byzantinischen Reichspolitik. (Ostmitteleuropäische Bibliothek, 42.) Budapest, 1942.

[23] H. Aubin: Von Raum und Grenzen des deutschen Volkes. Breslau, 1938. 109—144. l. A német álláspontot a nyugatmagyarországi határ történetére vonatkozó, többévi vizsgálódásaim alapján tettem bírálat tárgyává. Talán lesz még rá alkalmam, hogy mindazt, amit itt dióhéjban elmondtam, behatóbban és dokumentálva kifejtsem.

elégednünk a német-magyar határ főbb történeti problémáinak felvetésével. Ezek a problémák mindenesetre csak akkor rajzolódnak ki előttünk elég élesen, ha háttérül odagondoljuk a déli határvidék alakulásának eseményeit. Mindez, természetesen még nem történeti párhuzam, csupán a kutatást és a megértést előmozdító, módszeres segítség. A párhuzam megvonásához távolról sincs elég forrásunk, illetőleg meglevő forrásainkat is alig aknáztuk ki.

Mi történt Magyarország nyugati határvidékén az alatt, míg az állam másik, nyílt, természeti akadályoktól nem védett, déli területén lassan kiépült a bánsági öv? Mik voltak azok az erők, amelyek délen ezt a nyugatias „marca"-rendszert kialakították, nyugaton pedig nem tudták megakadályozni, hogy a határvonal — egyszerre több évszázad történetét tekintve át — ingaszerű mozgásba ne jusson s átmenetileg, pár évszázadra, nagy földterületek le ne váljanak az ország testéről? A tények ismeretesek, az összefüggéseket is elég tisztán látjuk, mégsem tudunk a változások lényegébe igazán bepillantani s az egész leválási folyamatot csaknem érthetetlennek tartjuk. Az ország-, vagy államhatárok történetével foglalkozva, mindig úgy érzi az ember, hogy a multra vonatkoztatva az államhatár, de néha még az országhatár kifejezés is anakronisztikusan hangzik. Ismereteink a magyar állami élet elmult formáira vonatkozóan oly hiányosak, hogy egy-egy terminus anakronizmusának „megérzésén" túl többre nemigen képesítenek bennünket. Míg a német irodalom igen gazdag a német államiság mibenlétét vizsgáló munkákban, addig nálunk még fel sem vetették a magyar királyság állami jellegének problémáit. Pedig ilyen problémák vannak. Ez akkor világlik ki különösképen, amikor alig érthető, mai fogalmainkkal nehezen körülírható eseményekkel, állapotokkal foglalkozunk. Középkori történetünk feldolgozásaiban nem egyszer olvashattunk „céltalan" hadjáratokról s más vállalkozásokról. Alaposabb vizsgálódások mellett rendszerint kiderült, hogy az, amit mi céltalannak látunk, tulajdonképen a mi felfogásunktól lényegében elütő világszemlélet s erre épülő állami, társadalmi berendezések természetes megnyilatkozása volt. Így van a határok, különösképen a nyugatmagyarországi államhatár alakulásának kérdésével is. Az, amit mi a nyugati határterületek leválásában, ingaszerű mozgásában idegennek, érthetetlennek gondolunk, onnan származik, hogy e dolgokhoz az államterület, állampolgári hűség, általában az államiság mai fogalmaival közeledünk.

Mályusz munkássága nyomán ma már egészen világosan látjuk, hogy a magyar történetnek volt — ha nem is egészen nyugati értelemben vett — hűbéri korszaka.[24] Azok az események, amelyek a nyugatmagyarországi határvidék elzálogosítására és leválására vezettek, éppen a hűbériség virágzásának idején következtek be. A hűbéri gondolkozás ismeretében mindaz érthetővé válik, ami az úgynevezett Burgenland XIV—XV. századi történetében eddig homályosnak tűnt előttünk. Kutatásainkban tehát — mint fentebb már utaltam rá — nem állhatunk meg Gross Lothár eredményeinél. Továbbmenve a határkialakulás vizsgálatában, egészen biztosan a hűbéries szellem behatolására bukkanunk. Itt, a magyar s német államterület és népi

[24] Mályusz E.: A magyar társadalom a Hunyadiak korában. A hűbériség és rendiség problémája. Mátyás Király Emlékkönyv. Budapest, 1940. II. k. 309—433. l.

tömb határán a valóságban, konkrét tényeken figyelhetjük meg a módszereket, amelyek lassan átalakították a társadalmi, gazdasági, jogi, sőt politikai életformákat. A nemzedékek sorsát meghatározó események gyökerei pedig ezekig az életformaváltozásokig nyúlnak vissza.

*

A német történettudomány a messzebb elágazó problémákat, természetesen, már nem vizsgálja. Szól azonban az osztrák kézre került uradalmak jogi helyzetéről. Magyar elképzelés szerint — úgy mondják — ezek nem szakadtak ki a királyságból, hanem továbbra is megmaradtak „intra fines Hungariae". Ezzel szemben felhozzák, hogy 1500 óta mind gyakrabban tűnnek fel formulák, amelyek az elcsatolt uradalmakat egyszerűen Alsó-Ausztria részének tekintik. Alsó-Ausztriába kebelezték be valamennyit s az alsóausztriai rendek is nyertek itt hatóság gyakorlására bizonyos jogokat. Borostyánkő, Szarvkő és Kabold uradalmait az alsóausztriai Gültbuchba, azaz a rendek adókataszterébe vezették be s így, kétségtelenül, rendi igazgatás alatt állottak; a másik három várbirtokkal továbbra is a főhercegi hatóságok rendelkeztek. Elismerik azonban, hogy az egész terület az elzálogosítás után is a győri püspök joghatósága alá tartozott s az uradalmakat, behozatali tilalmak esetében, indirekt adó megállapításánál és vámügyekben külföldnek tekintették. A birtokok s az egész terület sorsában döntő fordulat akkor állott be, amikor a Habsburgok továbbadták ezeket zálogba másoknak, mégpedig nemcsak osztrák, hanem magyar uraknak is. 1622-től, amikor Esterházy Miklós megszerezte zálog címén Fraknót és Kismartont, gyors ütemben fejlődtek a dolgok odáig, hogy 1647-ben törvényesen is visszacsatolták a századokkal korábban magánjogi aktussal leszakadt egész területet. Brunner szerint a svédek és II. Rákóczi György támadása kényszerítette III. Ferdinándot arra, hogy a magyar kívánságokat teljesítse. A visszacsatolás nem ment minden jogi nehézség nélkül. Szarvkő osztrák urát, Rudolf v. Stotzingot, például az aranybulla 26. cikkére hivatkozva, amely szerint magyar területen idegen nem lehet birtokos, erőszakkal távolították el birtokáról. Az alsóausztriai rendek nem ismerték el a visszacsatolást és állandóan, utoljára 1835-ben, tiltakoztak ellene.[25]

Az a társadalmi, gazdasági és politikai változás, amely a nyugatmagyarországi uradalmak leválásához, majd visszacsatolásához vezetett, nem hagyta érintetlenül e határterület városainak életét sem. A városok, illetőleg a városias jellegű települések megoszlásának sűrűsége északról dél felé fokozatosan csökken. Legnagyobb részük a XIII. században fejlesztette ki belső szervezetét, amely a magyarországi városalkotmányok általános sémája után indult. Itt is lezajlott az a küzdelem, amely a közigazgatási és bírói funkciók, helyesebben a polgármesteri és bírói tisztség szétválasztásával végződött. Pozsonyban a városbíró maradt a város feje, Sopronban azonban a polgármesteri tisztség a bíróét második helyre szorította. A vezetés fokozatosan egy szűkebb városi arisztokrácia kezébe került és különösen abban az időben, amikor a királyi Magyarország a nyugati részekre szorult, indult a fejlődés erősen antidemokratikus irányban. Ugyanekkor váltak érezhetővé a városok külső viszonyainak alaku-

[25] V. ö. a 19. és 20. jegyzettel.

lásában azok a hatások is, amelyek a főúri nagybirtokok territoriumszerű képződését mozdították elő. Főkép Sopronnál figyelhető meg az a törekvés, hogy maga körül a főurakéhoz, ha nem is terjedelemben, de zártságban hasonló territoriumot teremtsen. Ez a fejlődés sem akadályozta azonban meg, hogy az uralkodók pénzzavarából fakadó elzálogosítási politika ne lépje át a városok birtokában levő területek határát.

A nyugatmagyarországi városi élet kereteinek megrajzolásában a német történettudomány a forrásokkal, illetőleg a magyar irodalom megállapításaival nem került ellentmondásba, sőt az utóbbiakat néhány ponton továbbfejlesztette. Nem felel meg azonban az igazságnak az az állítása, hogy e városok lakosságának a zöme kezdettől fogva a németek közül került ki s hogy az ősi rétegekhez idegen elemek, kereskedelmi kapcsolatok révén, főkép a birodalmi városokból keveredtek. Magyarok állítólag csak a török hódítás elől húzódtak volna ide; kivált Pozsonyba, amelynek főváros-jellege — még német megfigyelés szerint is — határozottan kiemelte magyar színezetét. A tót beáramlás a XVIII. századig legtöbb helyen nem volt számottevő. A zsidók megtelepedésének viszont — mint erre igen helyesen utalnak — a városok helyi keretein túlmenő jelentősége volt. Bevándorlásukat a főúri réteg növekvő készpénzszükséglete mozdította elő nagy mértékben. A középkor végén már olyan tekintélyes számban lepték el a városokat s a kisebb mezővárosokat is, hogy itt, a nyugati végeken zsúfolódott össze Magyarország zsidóságának nagyobbik fele. A német történetírást ez a tény főkép abból a szempontból érdekli, hogy a zsidók térfoglalása nem egy ponton elvágta a német polgárság érvényesülésének útjait. Schünemann szerint a törzsökös német polgárokat a zsidó előretörés szorította vissza a földmívelő polgári réteg színvonalára s ezzel megakadályozta megfelelő német értelmiségi elem kialakulását. A közigazgatási és tudományos vezető állásokba ily módon mind nagyobb számban kerültek magyarok. A társadalmi és politikai élet kölcsönhatásainak problémája, amelyet német részről tisztán felismertek, megérdemelné a magyar kutatók fokozottabb figyelmét is. Tisztán a német megállapítások alapján máris kétségesnek tartjuk, hogy csak a zsidó bevándorlás eredményezte volna a nyugatmagyarországi városok tőzsgyökeres németsége jelentékeny részének a földmívelő polgári életformák közt való megmerevedését és stagnálását. Inkább talán a bevándorló németek felemelkedését gátolta a zsidó térfoglalás. A középkor végén, Zsigmond politikájától támogatva, a nyugatmagyarországi városok, elsősorban Pozsony kereskedelme igen tekintélyes méreteket öltött. Ez a forgalom hozott azután ide nemcsak birodalmi, hanem hazai városokból is német és kisebb számban más, így magyar kereskedőket. A főurak „zsidópolitikája", melyhez a kései középkor készpénzhiánya s a nyomában fellépő nagy hitelszükséglet is járult, nagyobb érvényesülési lehetőségeket biztosított a zsidó, mint a német kereskedőknek. Ez pedig nyilvánvalóan nem az őslakos, hanem a frissen bevándorolt németség megerősödését nehezítette meg.[26]

[26] A városi életnek rajzához a saját tanulmányain kívül csak magyar munkákat (Csánki, Moór, Ortvay, Király, Házi, Thirring, Chernel, Gálosi) használhatott K. Schünemann (Städtische Entwicklung a Handwörterbuch 681—687. l.).

A német paraszti tömegek helyzete az elzálogosítások korában kedvezően alakult, hisz a török pusztítások következtében a mezőgazdasági termelés csaknem teljesen erre a nyugati, termékeny határsávra zsugorodott össze. Mindamellett a főúri birtokok fokozódó robotigénye útját állta annak, hogy a politikai helyzetből adódó nagy lehetőségeket a parasztok kihasználhassák. A kitűnő piaci viszonyok nagyobb pénzkészletek birtokába juttatták őket s így érthető, hogy a kilencednek robotra átváltása nem egyszer komoly nyugtalanságot idézett elő körükben. Ez alatt megindult a paraszti és polgári életforma nivellálódása, amelyet a merkantilizmus iparpolitikája is támogatott. A főúri alapítású gyárakat, ha nem is nagyon távol a városoktól, de mindenesetre azokon kívül helyezték el. A merkantil ipari fejlődés mind a falusi, mind a városi németek számára kedvező volt. Ezzel szemben a délvidéki területek felszabadulása nyomán a dunai forgalom újéletrekelése, majd a vasúti hálózat kiépülése nemcsak a nyugatmagyarországi gyárakat sorvasztotta el azzal, hogy távoli vidékek kíméletlen versenyébe kapcsolta be őket, hanem a német lakosság további anyagi megerősödésének lehetőségeit is csökkentette. A dunai forgalom fellendülése egyfelől északra, a vasúti hálózat győri és szombathelyi csomópontjainak kialakulása pedig keletebbre tolta el a gazdasági élet erővonalait. Bár ennek következtében a nyugatmagyarországi németek egy része a határokon túl, nyugaton keresett magának megélhetést s így bizonyos vonatkozásokban szorosabbra húzta e területek és az osztrák tartományok között fűződő szálakat, mégis végeredményben azzal, hogy magyar centrumok is sokat magukhoz vonzottak közülök, a természetes magyar asszimilációt erősítették.[27]

A Mohács után következő évszázadok burgenlandi történelme még egy, napjainkig kiható következményeit tekintve, jelentős tényezőről emlékezik meg. A horvátok megtelepülése tarkította — legalábbis német megállapítás szerint — az újkor hajnalán Nyugat-Magyarország népi képét.[28] A horvát beszivárgás 1524 óta mutatható ki. Nagyobbarányú bevándorlásuk a török háborúkkal állott összefüggésben. A török nem egyszer vonult végig rabolva-pusztítva Nyugat-Magyarországon. A csapatgyülekezések, felvonulási utak mentén teljesen elnéptelenedtek a falvak. Az 1529-i és 1532-i hadjáratok nyomán bekövetkezett nagy pusztulás indította arra a nyugatmagyarországi főurakat, hogy az ugyancsak török nyomás elől menekülő horvátokat a lakatlanná vált vidékekre telepítsék. Így keletkezett a horvát falvaknak az a láncolata, amely a zárt horvát népi tömbtől a keskeny határsávon át felhúzódott egészen Morvaországig déli részéig. A horvát telepek — mint ezt a német irodalom is megállapítja — éppen azokban a kapukban, illetőleg azoknak a kapuknak táján helyezkedtek el, amelyeken át törtek a törökök Németország ellen. Így Hainburg és a Lajta-hegység között, a soproni kapu körül, Pulya vidékén és a Strem-pataktól északra. A horvát nyelvszigetek beékelődése Nyugat-Magyarország területébe önmagában nem volt jelentékeny esemény. Századokkal később azonban diplomáciai tervezgetéseknek szolgáltak igen vékony, reális alapul. A monarchia összeomlásakor

[27] K. Schünemann: Wirtschaftsgeschichte. Handwb. 687—690. l.

[28] Moór szerint már a középkorban laktak horvátok a Répce- és a Vulka-vidéken (i. m. 266., 285. és 322. l.).

u. i. erre a pár horvát falura hivatkozva szerették volna a szerbek, különösen azonban a csehek az északi és déli szlávokat „szláv" folyosóval összekötni s ily módon elzárni a németek elől a délkeletre vezető utat és megszüntetni a szláv tömbbe vágódó magyar éket.[29]

*

Az első világháborút megelőző és követő események előadásánál a történettudomány részben már ingoványos talajra lép. Minél jobban közeledünk a jelenkorhoz, az objektív kritika egyenletes, mindenhová elhatoló, józan világa annál halványabb lesz; az itt-ott fellobbanó lidércfények pedig könnyen helytelen utakra vezetik az igazság után kutató historikust. A közelmult évtizedeknek eseményei és problémái annyira mai problémák még, hogy e kérdések vizsgálata közben a kutató gyakran igazságnak látja és tünteti fel azt, ami a ma szemüvegén át a helyes és kívánatosnak tartott fejlődés útjával egyértelmű. Beszámolómban lehetőleg ugyanazoknak az adatoknak elemzésével igyekszem a német vélemények igazságtartalmát megállapítani, amelyekre ezek a vélemények épülnek. Az első világháborút követő idők történetirodalmával azonban már nem foglalkozom.

Nyugat-Magyarország elszakításának, illetőleg Burgenland megteremtésének alapjául a németek népi egységet, összetartozást és az elszakadás iránt megnyilvánuló, állítólag, egyöntetű kívánságot szoktak feltüntetni. Félreismerhetetlen a német történettudomány törekvése, hogy mindezeket a multban gyökereztesse meg. Vizsgálódásaik kiindulópontjául szolgáló megállapításuk helyes: a századforduló Magyarországában a nyugati határsáv németjei társadalmi, gazdasági s ennek folytán politikai helyzetüket tekintve, mintegy az erdélyi szászok és a dunántúli svábok közt foglaltak helyet. Az erdélyi szászság teljesen kifejlődött, egyenletes társadalmi tagozódású, politikai jogait ősi kiváltságok alapján gyakorló népcsoport volt. Ezzel szemben a dunántúli svábok aránylag még új, meg nem gyökerezett falvainak népe a vendéglátó nemzet társadalmi strukturájához igazodott. Szinte azt lehet mondani, hogy teljes egészében paraszti formák között élt. Városi polgárság, értelmiségi réteg körükből nem fejlődött ki. A két véglet közt foglalt helyet a nyugatmagyarországi németség. Társadalmi, gazdasági helyzete hasonlított a szászokéhoz. Azok politikai szervezettségének azonban itt nyoma sem volt. Hozzájárult ehhez, hogy a nagybirtokgazdálkodás és a szabad paraszti kisbirtokok csaknem teljes hiánya komolyabb társadalmi szervezkedésnek is útjában állott. A fejlődés azonban ebben a tekintetben nem volt egységes. Sopron és Vas megyében annak folytán, hogy a főnemesi nagybirtokok főkép óriási kiterjedésű erdőkből álltak, a német falvak élete szabadabb formákat öltött, mint Mosonban.

A német városi polgárság sorsa a nyugatmagyarországi három várostípus fejlődésének megfelelően különbözőkép alakult. A peremvidéken helyet foglaló három kisebb, meglehetős kereskedelmi forgalmat lebonyolító város, Moson, Magyaróvár és Szentgotthárd a századvégi iparosodással a környékből annyi magyar elemet szívott fel, hogy korábbi, állítólagos német jellegét mindhárom gyorsan el-

[29] E. Falk: Das Burgenland im Blickfeld tschechischer Grossherrschaftspläne. Stuttgart, 1938. Kivált 9. l. L. még Handwörterbuch 678. l.

vesztette. A második csoportba tartoztak az egykori mezővárosok: a Kis-Kárpátok alján Modor, Szentgyörgy és Bazin, a tulajdonképeni Burgenlandban Kismarton és Ruszt, míg a politikai Burgenland határain kívül Kőszeg. Valamennyiük létalapját a virágzó bortermelés és borkereskedelem alkotta. Az északi városkák német polgári rétegét az állandó, főleg alacsonyabb társadalmi rétegeket hozó szlovák bevándorlás az alulról való elszlovákosítás, a többiét pedig a magyar hivatalnokréteg kialakulásával felülről való elmagyarosítás veszélye fenyegette. Különálló fejlődésen ment át a két tulajdonképeni város, Pozsony és Sopron német polgársága. E városok magyarosodásának eredetét és ütemét vizsgálva a német irodalom arra a megállapításra jutott, hogy a nagyobbmérvű iparosodás indította el a németek magyarrává lásának folyamatát s ez, a két város társadalmi, gazdasági strukturájának megfelelően, más és más eredménnyel járt. Az egykori nagy bortermelő és kereskedelmi, főleg borkereskedő központ, a déli vidékek és Bécs áruforgalmának közvetítője, Sopron az iparosodás századában a fejlődésben elmaradt Pozsonytól. Ezzel magyarázzák, hogy magyarosodása is sokkal lassúbb ütemben folyt és nem hatott át oly széles rétegeket, mint a dunaparti iparvárosban. Különösen ellenállónak bizonyult a szőlőműves, bortermelő polgári réteg. Nincs éppen tanulság nélkül mindaz, amit az állítólag gyorsabban magyarosodó Pozsonyról mond a német történetírás. Egyfelől megállapítják, hogy indusztrializálódása korántsem öltött oly méreteket, mint Budapesté, vagy Győré s hogy ezért a magyar munkásréteg beszivárgása sem volt nagyon erős, másfelől utalnak Bécs közelségére (legutóbb már villamos vasút kötötte vele össze!), továbbá arra, hogy a szomszédos zárt, német népi területről a fejlődő ipar szükséglete igen sok német szakmunkást hozott a városba. Az így beszivárgó s az ősi alaprétteggel egybeforró német polgárok öntudatának erősségére jellemzésül felhozzák, hogy a városba költöző szlovák munkásság inkább asszimilálódott hozzájuk, mint a magyarsághoz. Ennek ellenére úgy látják, hogy a magyarosodás és magyarosítás sikeresebben folyt itt, mint Sopronban. Érdemes ezeket, a német történettudomány által megállapított tényeket szem előtt tartani. A nemzetiségi viszonyok — állapítja meg a megfigyeléseket summázva Klocke — a világháború hajnalán Pozsonyban teljesen labilisak voltak. A város három nép érintkezési pontján feküdt, a régi társadalmi és gazdasági keretek az állami beavatkozás és iparosodás nyomán meglazultak. A német polgárság feladta gazdasági irányító szerepét. Magyarokból és magyarónokból vezető réteg került föléje; a társadalom alsóbb rétegeit pedig mindinkább szlovákok töltötték fel.[30]

*

Helyes következtetésekre és tárgyilagos megállapításokra jut a német tudomány a burgenlandi németség belpolitikai életének fejlődését és súlyát illetőleg. A rendi korszakban a parasztság élete nemcsak itt és általában Magyarországon, hanem egész Európában a helyi, falusi önkormányzat apró tényeire korlátozódott. A Lajtán túl úgy lát-

[30] H. Klocke főkép magyar statisztikai közlemények és régibb munkák felhasználásával: Entwicklung der Sozialstruktur im 19. und 20. Jahrhundert (Handw. 691—694. l.).

ják, hogy a főúri magyar nagybirtokon még szűkebb keretek közé szorult ez az autonómia, mint a szomszédos osztrák területen. Nehéz volna eldönteni, hogy valóban így van-e; a lehetőségek mindenesetre itt is, ott is oly korlátozottak voltak, hogy legfeljebb árnyalati, nem lényeges különbségekről lehetett csak szó. A falusi paraszt réteg esetleges politikai állásfoglalásának sohasem volt súlya.

De már a rendi korszakban is politikai tényezővé vált a városi polgárság. Mit mond a német történettudomány a nyugatmagyarországi városok német polgárai politikai állásfoglalásának alakulásáról? A burgenlandi német polgárság 1526 óta a Habsburg-királyságnak a főúri réteg mellett legerősebb támasza volt. Minthogy az abszolutista törekvéseknek ez a polgári társadalom a főuraknál, sőt a megyei kisnemesi rétegnél is sokkal nehezebben állhatott ellen, egészen természetesen fejlődött ki körében valamilyen dinasztikus ízű állampatriótizmus, amelyet azonban már kezdettől fogva színeztek bizonyos magyar befolyások. A magyar politikai élet a török hódoltság korában erősen nyugatra tolódott. A legfőbb kormányhatóságok, az országgyűlés székhelye a magyar fővárossá fejlődött Pozsony lett, ahová a közigazgatási és politikai élet a magyarság színe-javát vonzotta. Ezek a hatások azonban a német polgároknak a magyarsághoz való közeledése szempontjából csak hangulati előkészítésnek, külső kereteknek számítottak. Az abszolutista törekvések és az ellenreformáció egybefonódása, szinte teljes azonosulása eredményezte, hogy először az evangélikus német polgárság került közelebb a magyar állami függetlenség gondolatához. Később, amikor a mindig is leghaladóbb szellemű, nyugatmagyarországi katolikus papság erős jozefinista, aufklärista hatások alá került, a gondozására bízott katolikus hívők is mindjobban elfordultak az önkényuralmi törekvésekkel egyértelmű német orientációtól. Nem tudom megítélni, hogy ez a beállítás megállja-e helyét az igazság mérlegén, mindenesetre tény, hogy 1848-ban a nyugatmagyarországi német katolicizmus is már szinte teljes egészében a magyar ügy mellett állott. A dinasztikus színezésű hazafiság a németek lelkében a dualizmus közjogi megalapozásakor a fenntartás nélküli magyar nacionalizmusnak adott helyet. Azok a németek, akiknek ősei valaha a német műveltség terjesztői s a magyar állam hűséges alattvalói voltak, most a magyar állami függetlenségnek s a magyarság számbeli növekedésének, kulturális előrehaladásának harcosaivá lettek. Divatos dolog volt magyarul beszélni. Minden valamirevaló család tiszta magyar vidékre küldte cserébe gyermekeit, hogy ott ne csak nyelvükben, hanem szellemükben is elmagyarosodjanak. Kétségtelen, hogy a századforduló táján ezeket a törekvéseket maga a magyar államhatalom is minden erejével támogatta. A magyarosodás azonban nem az állami támogatás, hanem elsősorban magának a magyar állameszmével átitatott német polgárságnak meggyőződéses asszimilációja nyomán vált nagy eredményeket felmutató mozgalommá. Hogy ez így volt, azt a német irodalom állapítja meg elsősorban, amikor különösen tragikusnak mondja, hogy a magyarosodás leghevesebb követelői éppen a németek közül kerültek ki. A nyugatmagyarországi németségnek a magyarsággal és a magyar állammal szemben tanúsított magatartását szinte klasszikusan példázza Wimmer Gottlieb Ágoston élete. A bécsi származású evangélikus lelkész Felsőlövőn IV. Frigyes Vilmos porosz király támogatásával gimnáziumot és tanítóképzőt állított fel. A ma-

gyarországi evangélikus iskolák németajkú, de magyarérzelmű tanítóinak hosszú sora nevelődött Wimmer szemináriumában. Tevékenysége azonban nem korlátozódott tisztán a műveltség emelésére s a vallásosság elmélyítésére. Az iskolaalapító lelkész sokat fáradozott a vidék jobbágysága sorsának javításán is. Szociális beállítottsága és tántoríthatatlan evangélikus meggyőződése, amely a Habsburgokban látta a protestantizmus ősellenségeit, tette Kossuth Lajos áldozatokra kész, harcos hívévé. A Nyugat-Magyarországba betört Jellachich ellen sereget szervezett. Kossuth Wimmert akarta megnyerni a magyar forradalmi kormány kultuszminiszterének. Mindez, természetesen, elég volt ahhoz, hogy a szabadságharc bukása után menekülnie kelljen. Élete hátralevő részét Brémában élte le.[31]

A kép, amelyet a fentebbiekben a nyugatmagyarországi németség társadalmi, gazdasági, kulturális és vallásos életének újabb fejlődéséről legfőbb vonásaiban megrajzoltam, teljes egészében a német irodalom megállapításaiból tevődött össze. Kétségtelen, hogy a burgenlandi német paraszt és polgári elemek hozzásimulása a magyar állameszméhez és nemzetfogalomhoz évszázados együttélésen alapuló társadalmi és gazdasági szervezetükön keresztül ment végbe. Állami beavatkozásnak, alig, vagy semmi köze sem volt az egész folyamathoz.

A legújabb idők eseményei még nem értek meg a történeti feldolgozásra. Mindazok az írások tehát, amelyek ezekkel foglalkoznak, nem tarthatnak számot a komoly méltatásra.[32] Nem térek ki a művészettörténeti irodalomnak — különben kitűnő — eredményeire sem. A számottevő munkákról ugyanis a magyar művészettörténészek már elmondták véleményüket.[33]

*

Befejezésül a legutóbbi politikai és közigazgatási változásokról, illetőleg ezeknek Burgenland tudományos feldolgozásával kapcsolatos kihatásairól szeretnék néhány adatot ideiktatni. Burgenlandnak Ausztriába való bekebelezése után mindent megtettek, hogy az egység gondolatát meggyökereztessék, a német népi erőket meghatványozzák. Politikai lapokon kívül folyóiratokat is alapítottak, amelyek nemcsak Burgenland természeti és történeti feltárásának, hanem a német öntudat növelésének céljait is szolgálták. 1927-ben indultak meg a „Burgenland" és a „Mitteilungen des Burgenländischen Heimat- und Naturschutzvereines" c. évnegyedes folyóiratok. Ezek 1932-ben „Burgenländische Heimatblätter" címen egybeolvadtak. Kimagasló jelentőségű tudományos közlemények egyikben sem láttak napvilágot. Inkább a helyiérdekű, népszerűsítő és felvilágosító célok szolgálatá-

[31] Mindezekre l. O. Brunner, B. H. Zimmermann és H. Kunnert cikkét: Entwicklung des innerpolitischen Lebens (Handwb. 694—695. l.), nemkülönben F. Riedl és B. H. Zimmermann dolgozatát: Kirchengeschichte (u. o. 695—698. l.). Nagyrészt magyar irodalom és a szerzők idevágó kisebb dolgozatai alapján. Hasonlóképp P. Günther és B. H. Zimmermann: Schulgeschichte (Handwb. 698—700. l.).

[32] Az egész korszak történetét foglalja össze E. Falknak a 29. jegyzetben idézett könyve.

[33] Kapossy J.: Burgenland (Magyar Szemle, 1930. június) és Fleischer Gy.: Századok, 1935. 92. és köv. l.

ban állottak.[34] A burgenlandi helytörténeti folyóiratok színvonala nem volt magasabb a mi dunántúli, hasonló jellegű folyóiratainkénál. Munkatársaik sorában akadtak olyanok, akik ideát is dolgoztak.

Nem valamilyen tudományos szervezet, hanem nagyrészt e folyóiratok körül csoportosuló tudósok egyéni kezdeményezése hozta létre a Burgenlandatlast. Hassinger bécsi professzor 1937-ben nagy tanulmányban ismertette tartalmát.[35] Az atlasz három részben 108 táblán mutatta be Nyugat-Magyarországot. Az első rész hegy- és vízrajzi, növény- és állatföldrajzi, néprajzi, gazdaság- és közlekedésföldrajzi stb. térképekkel világítja meg a jelen problémáit. A második rész a kőkortól egészen a legújabb időkig település-, nemzetiség-, egyház-, gazdaság-, társadalom-, hadtörténeti térképek hosszú sorát adja. A harmadik rész pedig Aufbauarbeit címen az imperiumváltozás óta végzett, főleg egészség- és tanügyi munka eredményeit viszi térképekre. A kiadvány nemcsak tudományos, hanem népszerűsítő, felvilágosító célokat is szolgál.

Ausztria bekebelezése a Német Birodalomba döntő hatással volt Burgenland sorsára is. Még az Anschluss évében, 1938. október 1-én elrendelte Hitler, hogy Ausztriában a közigazgatási, politikai határokat a nemzeti szocialista párt kerületi beosztásának határaihoz igazítsák. Ennek megfelelően Burgenland négy, északi közigazgatási járását (Bezirk Neusiedl—Nezsider, Eisenstadt—Kismarton, Mattersburg—Nagymarton, Oberpullendorf—Felsőpulya) és a két szabad királyi várost, Kismartont és Rusztot október 15-i hatállyal Alsó-

[34] A két megszűnt folyóirat tanulmányanyagát feldolgozták a Handwörterbuch megfelelő cikkei. A Burgenländische Heimatblätterből pedig, amely az Anschluss évében jelent meg utóljára, itt sorolom fel azoknak a dolgozatoknak a címeit, amelyeket beszámolómban különösebben nem értékesítettem, amelyek azonban említésreméltó megállapításokat és adatokat tartalmaznak: Haydn—Gedenkheft (I. évf. 1. sz.) Csatkai, Schmid, Jovanovič, Kritsch stb. cikkeivel. Th. Schmid: Der Neusiedler See im Altertum und Mittelalter und das Rätsel des Lacus Peiso (I. 85. s köv. l.). A vízállásra hoz érdekes adatokat. K. Ulbrich: Siedlungsformen des Burgenlandes (IV. 97. s köv., 141. s köv., 173. s köv. l.). Wehofsichra hivatkozik, aki azt állította, hogy a burgenlandi településformák sematikus ábrázolása lehetetlen feladat. „Es zeigt sich im Gegenteil — mondja —, dass sich die burgenländische Siedlungen in das gesamtdeutsche Siedlungswesen klar und ohne Zwang einbauen lassen." 98. l. Ulbrich tanulmányát nem tudom megfelelően elbírálni. Ernst Schwartz: Die bairische mittelalterliche Kolonisation in der Slovakei und ihre Beziehungen zum Burgenland (IV. 151. s köv l.). H. Haberlandt: Zu den Siedlungsformen des Burgenlandes (V. 10. l.). Liszt-Gedenkheft (V. évf. 2. füz.). Érdekesebb cikkek: Liszt származása E. Wamsertől (24. l.) és viszonya a magyar zenéhez (41. l.). A. Barb: Randbemerkungen zur burgenländischen Siedlungs- und Volkskunde (VI. 1. és köv. l., 27. és köv. l.). F. Bodo: Die Entwicklung der burgenländischen Siedlungen, 1923—1934 (VI. 66. és köv. l.). E. Moór: Einige Bemerkungen zur Ortsnamenkunde und Dialektgeschichte des heanzischen Sprachgebietes (VII. 38. és köv. l. U. o. Steinhauser válasza).

[35] A tanulmányt fentebb már többször idéztem. Az atlaszt (*Burgenland.* Natur und Kultur. Ein Atlas mit rund 400 Haupt- und Nebenkarten auf 108 Tafeln [37 × 28 cm] und der Generalkarte 1 : 200.000. Unter Leitung von H. Hassinger, mit zahlreichen Mitarbeitern, hrsg. von F. Bodo. Österr. Bundesverlag. Wien, 1937.) nem láttam. Közkönyvtárainkban és tudományos intézeteinkben nyoma sincs. Egyes jelek arra mutatnak, hogy nem is jelent meg. Legalábbis nem került könyvárusi forgalomba. Rövid ismertetésem Hassinger tanulmányán alapszik.

Ausztriához csatolták. A déli részek (Bezirk Oberwart—Felsőőr, Güssing—Németújvár, Jennersdorf—Gyanafalva) Stájerhoz kerültek. Alsó-Ausztria (illetőleg 1939. április 14. óta Alsó-Duna) és Stájer határvonala Burgenlandban Sopron és Vas megye határán húzódott.[36] Ez a közigazgatási változás tulajdonképen annak a felismerésnek politikai következményeit vonta le, amelyet a német történettudomány már korábban hangoztatott: a három dunántúli magyar megye nyugati sávjából alkotott tartomány sem történeti, sem földrajzi szempontból nem volt egység.

Ma még nehéz volna eldönteni, hogy a politikai Burgenland felszámolása milyen hatással volt és lesz azokra a német törekvésekre, amelyek e terület tudományos felkutatását tűzték céljukul. Mindenesetre nagyon valószínű, hogy a második világháború kitörése itt is cezúrát jelent.

KRING MIKLÓS

[36] Raumforschung und Raumordnung II. (1938) 503. l. és E. Lehmann: Der grosse Weltatlas. Ausg. B. Leipzig, 1940. Bibliogr. Instit. 6. Deutschland. Südlicher Teil.

TUDOMÁNYOS VITA

CIRILL ÉS METÓD MŰKÖDÉSÉNEK KÉRDÉSE A NYITRA-VIDÉKEN

E kérdéssel az utóbbi időben ketten is foglalkoztunk. Mivel eredményeink homlokegyenest ellenkeznek egymással, a kérdés maga pedig a magyar történettudomány számára sem közömbös, kívánatosnak látszik a leglényegesebb vitapontok rövid összefoglalása és ismertetése.

1941 végén, vagy 1942 elején jelent meg Stanislav tanulmánya, amelyben azt akarja bizonyítani, hogy Metód működésének központja és érseki székhelye, sőt egész Morávia székvárosa Nyitra volt.[1] Ezzel szemben én az értekezésemben, amely németül 1942 őszén, magyarul pedig 1942 végén hagyta el a sajtót,[2] azt igyekeztem kimutatni, hogy Cirill és Metód a mai tót területen és Nyitrán való működésére vonatkozólag semmiféle adatunk nincs, és ha egyáltalában valamit is biztosan tudunk Morávia egyházi viszonyairól, azok közé tartozik az, hogy Nyitra nem volt és nem lehetett Metód püspöki, majd érseki székhelye.

Stanislav tudtommal két ízben is válaszolt tanulmányomra,[3] amelyekben szememre veti, hogy az ő bizonyítékait nem vettem figyelembe, sőt a mellette és természetesen ellenem szóló forrásokat is egyszerűen mellőztem.

Mindenekelőtt hangsúlyoznom kell, hogy munkám, bár Stanislav értekezésének megjelenése után jelent meg, nem Stanislav tanulmányának kritikájául volt megírva. Munkám első, rövidebb fogalmazása ugyanis már 1940. júliusában megjelent a pécsi Kisebbségi Körlevélben Szent István-kultusz és a szlovákok címmel, tehát jóval Stanislav értekezésének megjelenése előtt. Ennek pedig Cirill és Metód működésére vonatkozó gondolatmenete teljesen megegyezik az újabb tanulmányoméval. Mikor Stanislav munkáját 1942 nyarán megkaptam, értekezésem már ki volt szedve és így már nem volt módomban Stanislav érveit behatóbban tárgyalni, azért csupán néhány jegyzet-

[1] Stanislav, Jan: Slovenská liturgia na Slovensku a sídlo Metodovo a Gorazdovo. Bratislava 1941, Erudita Societas Slovaca, 43 l. 8. Bibliotheca Historica Slovaca 1.

[2] Kniezsa, Stefan: Die Slawenapostel und die Slowaken. Budapest 1942. A szláv apostolok és a tótok. Budapest 1942. (Klny. a Történettudományi Intézet Évkönyve 1942-ből.)

[3] A pozsonyi Slovák napilap 1943. szeptember 12-i számában, valamint K otázke učinkovaniu Cyrilla a Metoda na Slovensku. Kultura XV—1943, 449—466, 520—539.

ben reflektáltam rá. Annál is inkább, mert Stanislavnál egyetlen egy érvet sem találtam, amely eredményeim helyességét komolyan veszélyeztette volna, de meg különben is munkájának kritikáját előttem Rapant Dániel már elvégezte és nekem csak rá kellett hivatkoznom. Most azonban, hogy Stanislav a Slovák c. napilapban közzétett valamennyi érvét Rapant beható és szakszerű bírálata és az én munkám ellenére is változatlanul fenntartja, kénytelen vagyok velük röviden foglalkozni.

1. Abból a tényből, hogy VIII. János pápa 880-ban Nyitra ordinárius püspökévé a sváb Wichinget nevezte ki, kétségkívül következik, hogy Metód székhelye Nyitra nem lehetett, mert a kánonjog egy városban két ordinárius püspök működését a leghatározottabban tiltja. Mivel pedig az nem lehet vitás, hogy Viching volt Nyitra püspöke, következésképen Metód tehát nem lehetett ugyanakkor szintén nyitrai püspök.

Ezzel a kategórikus érvvel szemben Stanislav most utólag azzal védekezik, hogy a szentszék valószínűleg már akkor is „kénytelen volt ugyanazt az elvet folytatni mint ma, hogy t. i. a különböző ritusok katolikus püspökei ugyanabban a városban székelhetnek". Stanislav itt tehát nyilván arra gondol, hogy Metód és tanítványai a keleti ritusú kereszténységet terjesztették. Kétségtelen azonban, amit Stanislav a Kultúrában megjelent cikkében maga is elismer (536 l.), hogy Metód nem a keleti, hanem a nyugati ritus szerint végezte az istentiszteletet. Legfeljebb arról folyik még a vita, vajjon a nyugati rítusra való áttérés még Cirill életében (870 előtt) vagy pedig csak azután, Metódnak Rómából való visszatérése után történt meg. Vajs József,[4] Vašica József[5] és Grivec Fr.[6] kutatásai után világos, hogy körül tért át a nyugati rítusra és az úgynevezett Szent Péter misét a görögből fordította a szlávra. Tehát Metód semmiesetre sem lehetett más rítusú katolikus, mint Wiching. Stanislavnak az a feltevése, hogy Metód idejében a nyugati rítus mellett a keleti is élt Moraviában (így magyarázta ugyanis a cseh nyelvi jellegeket feltüntető glagolita írású és keleti rítusú Prágai Töredékek eredetijének keletkezését), tulajdonképen kánonjogi kérdés, t. i. lehetséges volt-e valaha is, hogy egy püspökség területén mindkét rítus egymás mellett éljen, azért itt nem foglalkozhatom vele. Stanislav azonban mindenesetre szokása szerint itt is feltevést kockáztat meg a nélkül, hogy megkísérelné a kérdést szakszerűen tisztázni.

2. Mivel tehát Metód és Wiching nem lehettek egy és ugyanazon város püspökei (Metódnak mint *érseknek* kiterjedt ugyan a hatalma Nyitrára is, de ez csak felügyeleti jog volt és semmiesetre sem adott lehetőséget a nyitrai egyházmegye belügyeibe való beavatkozásra), semmiféle, az Ochridai Szent Kelemen-legenda disputáiból levont, Nyitrára vonatkozó következtetés nem lehet helyes. Stanislav leg-

[4] Kánon charvátsko-hlaholského vatikánského misálu Illir. 4: Časopis pro moderní filologii XXV—1939, 113—134.

[5] Slovenská liturgie nove osvetlená Kijevskijmi Listy (Slovo a Slovesnost, VI, 65—77).

[6] Acta Academiae Velehradensis, XVII, 179.

Weingarttal és Stanislavval szemben, akik szerint a nyugati rítusra való áttérés csak 870 után történt volna meg,[7] maga Cirill még 867

[7] Časopis pro moderní filologii 1938, 105; Kultúra XV, 536.

fontosabb érve ugyanis a görögnyelvű Vita Clementis-ben részletesen leírt *viták tényén* alapszik, amelyek Metód tanítványai és a német papok között zajlottak volna le. Mivel, úgymond, viták a szláv és német papok együttes jelenlétét tételezik fel *egy bizonyos helyen*, német papok pedig — szerinte — csak Nyitrán lehettek, a szláv papok központja is csak itt lehetett. Sőt mivel a legenda szerint Szvatopluk is gyakran résztvett rajtuk, Szvatopluknak is itt kellett laknia, azaz Nyitra volt Morávia székhelye. Amint láttuk azonban, Metód semmiesetre sem székelhetett Nyitrán, a legenda disputáinak Nyitrára való lokalizálása önkényes interpretáción alapszik és természetesen Stanislav feltevései különben még akkor sem volnának meggyőzők Nyitrára, mint egyetlen lehetséges városra vonatkozólag, ha forrása e ponton szavahihető volna. Ha t. i. maga a legenda valóban Metód valamely tanítványától származnék és a vita anyaga korhű volna. Azonban egyik sem áll. Stanislavnak mindenesetre tájékoztatnia kellett volna olvasóit a főforrására vonatkozó eddigi kutatásokról és megemlítenie, hogy a legfőbb kutató a legendát Teophilactos művének, azaz a XI. századból valónak, a disputát magát pedig utólagos interpretációnak tartja (ezekre vö. Moravcsik Gy., Byzantino-turcica I.). Pedig Stanislav egyébként e műveket használja, sőt idézi is. Mint a Cirill és Metód-kérdés egyik kiváló egyháztörténész-kutatója, Polách Ottó Jézustársasági atya most készülő munkájában (melynek kéziratát szíves volt rendelkezésemre bocsátani, amiért e helyen is hálás köszönetemet fejezem ki) részletesen bizonyítja, e disputa, amely állítólag a *filioque* körül zajlott le a szláv és német papok között, teljesen ellenkezik Metódnak és tanítványainak teológiai nézeteivel és az 1054. évi nagy egyházszakadás utáni görög dogmatikai felfogást tükrözi, sőt még itt is Teophilactos egyéni nézeteivel egyezik. Ez a *disputa* tehát így, ilyenformán Szvatopluk udvarában semmiesetre sem játszódhatott le, minden ráépített következtetés tehát természetesen téves.

3. Tanulmányomban azt írtam, hogy Cirill és Metód moráviai működésük elején semmiesetre sem tartózkodhattak Nyitrán, mert ott a szláv istentisztelettel szemben ellenséges érzületű Szvatopluk volt az úr, hanem valahol Morvaországban az őket meghívó Rasztiszlav szűkebb területén kellett munkásságukat megkezdeniök. Stanislav azonban tanulmányában azt igyekszik bizonyítani, hogy a szláv apostolok meghívása Rasztiszláv és Szvatopluk közös akciója volt, Nyitra tehát kezdettől fogva nyitva volt működésük számára. Érveit a fenti cikkekben megismételve rámutat arra, hogy forrásaink közül a Metód-legenda szerint Mihály bizanci császárhoz a szláv papokat kérő követséget Rasztiszláv *és* Szvatopluk, II. Adorján bullája és a Nesztor-krónika szerint pedig Rasztiszláv, Szvatopluk *és* Kocel közös akarattal küldte el. Azonban, mint már a Kelemen-legendában is láttuk, S. nem vizsgálja azt, hogy forrása mikor, hol keletkezett és ki milyen tendenciával írta, hanem erre való minden tekintet nélkül használja fel őket elméletei támogatására. Még az sem rendíti meg forrásai iránti bizalmában, hogy azok a kétségtelenül egykorú és hiteles forrásoknak ellentmondanak, miként pl. a Kelemen-legenda tárgyalásánál fentebb láttuk. Szvatopluk esetében is előbbre helyezi a későbbi források tanúságát a korabelieknél. A helyzet ugyanis az, hogy ebben a kérdésben a legautentikusabb forrás, a Cirill-legenda, amely minden valószínűség szerint magától Metódtól

származik, Szvatoplukot egyáltalában nem említi. Szerinte ugyanis Rasztiszláv „tanácsot tartván főembereivel és a morvákkal" küldte a követséget Mihály bizánci császárhoz (XIV. fej.), amikor pedig Cirill és Metód Moráviába érkeztek, Rasztiszláv fogadta őket nagy örömmel (XV. fej.). Az a tény, hogy Metód egyik esetben sem említi Szvatoplukot, egymagában többet mond, mint az összes források együttvéve, hiszen Metód ezen eseményeknek szemtanúja, illetve cselekvő résztvevője volt. Ha Szvatopluknak e téren valami érdeme lett volna, Metód ezt már az uralkodó iránti lojalitásból is feltétlenül megemlítette volna. Stanislav nézete, hogy Rasztiszláv Szvatopluk nélkül aligha kezdeményezett volna ilyen jelentős politikai lépést, nem helytálló. Ő ugyanis feltételezi, hogy Rasztiszláv Szvatoplukkal barátságban, sőt testvéri egyetértésben uralkodott, ez azonban nem valószínű, egyrészt mert társuralkodók között sehol sem szokott nagy egyetértés uralkodni, másrészt tudjuk, hogy Szvatopluk a németek szövetségével előzte Rasztiszlávot, maga ült a morva fejedelmi székbe, sőt Rasztiszlávot ki is szolgáltatta a németeknek. Ebből joggal következtethetünk arra, hogy Rasztiszláv és Szvatopluk között kezdettől fogva feszült volt a viszony. Sőt, mivel Szvatopluk a németekre támaszkodott, valószínű, hogy a bizánci követség éle Szvatopluk ellen is irányult.

Ezek után alig van jelentősége annak, hogy a Metód-legenda szerint a követséget Rasztiszláv *és* Szvatopluk küldte (V. fej.), hiszen a Metód-legendát már csak Metód halála után valamelyik tanítványa írhatta, akinek erre vonatkozólag azonban önálló értesülése nem lehetett. Sőt a követségküldésben Szvatopluk részvételének feltüntetésében talán tendencia is van, a szláv istentisztelet ellenségét úgy feltüntetni, hogy neki is része van abban a munkában, amelyet most meg akar akadályozni. Ha már a Metód-legenda írója sem vehető autentikusnak arra nézve, része volt-e Szvatopluknak Cirill és Metód meghívásában, még kevésbbé lehet mérvadó Adorján pápa Rasztiszláv, Szvatopluk és Kocel fejedelmekhez intézett bullájának az a szakasza, hogy mindhárman kértek volna Mihály császártól szláv papokat. A bulla eredetiben nem maradt fenn, csupán a Metód-legenda őrizte meg számunkra. A bulla valódiságáról egyébként igen nagy irodalom van, sokan még ma is hamisnak tekintik. De ha a bulla valódi is, semmi sem biztosít minket a felől, hogy e z a r é s z nem kései interpoláció-e. De bármint is áll a dolog, nyilvánvaló, hogy II. Adorján pápa ebben a kérdésben semmiesetre sem lehetett jobban értesülve, mint Metód maga, vagy akár Metód tanítványa is, aki pl. a Metód-legendában Kocelt nem említi. De nem is valószínű, hogy Kocel 861—2-ben tárgyalhatott volna Rasztiszlavval ilyen fontos közös akció ügyében, azzal a Rasztiszlávval, aki ellen harcolva apja, Pribyna 861-ben elesett a harcmezőn.

Annak viszont, hogy a XII. századi Nesztor-krónika e kérdésről mit mond, nem lehet jelentősége, különben is látni, hogy a Metód-legenda adatait ismétli.

Tehát ebben a pontban sincs okom véleményemet megváltoztatni, hogy t. i. Cirill és Metód Rasztiszláv uralkodása idején nem működhettek Nyitrán, amely Szvatopluk részfejedelemségének volt központja, hanem csakis valahol Morvaországban, Rasztiszláv szűkebb területén. Itt az érveim közül elesnek azonban azok, amelyeket a nyitrai templom német papjaival kapcsolatban Weingart után

mondtam. Ha ugyanis Rapant Dánielnek igaza van, hogy ez a templom Pribyna német származású felesége számára épült (Pribynov nitriansky kostolik „Pribyna nyitrai temploma". Elán XII—1942, 3—4. szám, és Ešte raz o Pribynovom nitrianskom kostoliku „Még egyszer Pribyna nyitrai templomáról" Elán XII—1942), természetszerűen nem kellett okvetlenül fennállnia Pribynának Nyitráról való kiűzetése után.

4. Az ellen az érvem ellen, hogy Nyitra nem lehetett Morávia központja, mert az államot nem Nyitráról valami *Nitravia*nak, hanem a Morva-folyóról *Moravia*nak nevezik, Stanislav szememre veti, hogy elfelejtem, hogy a legendák e népet *Slověne*knek, Rasztiszlávot, Szvatoplukot és Kocelt pedig *Slověnski* fejedelmeknek is hívták, azaz ugyanúgy, mint a mai tótokat. Csodálatos, hogy Stanislav, ha teóriája védelméről van szó, ilyen nyilvánvalóan gyenge érvvel védekezik. Hiszen általánosan ismert tény, hogy a *Slověne* ebben a korban nem *tót*ot, hanem általában *szláv*ot jelent és a név a tótokon és szlovéneken kívül a bolgároknál, horvátoknál (Raguza, Zágráb), oroszoknál (Nestor), cseheknél (Szent Prokop) és a poláboknál is el volt terjedve. Nesztor korában pl. még nem oroszul beszéltek, hanem szlávul, bár az állam már régóta orosz *(Rus)* volt. Ezt a közös szláv elnevezést lassan szorította ki mindenütt a törzsi, a szerint hogy hol, melyik törzs szerezte meg a politikai hatalmat a többi törzs felett. Az eredeti *Slověne*, illetve *slověnski* elnevezések tehát csak azoknál a törzseknél maradtak meg, amelyek még akkor kerültek idegen népek uralma alá, mielőtt a nép egy törzs vezetése alatt politikai egységgé tömörült és így nemzetté tudatosodott volna. Ez történt pl. a tótoknál, szlovéneknél és a németországi poláboknál. Az a tény, hogy a tótok magukat a mai napig *Slovák*oknak, nyelvüket *slovenský*nek nevezik, azaz hogy az ősi szláv elnevezést őrizték meg és nem cserélték föl az államot megszervező *Moravane* törzs nevével és nyelvüket nem *moravský*nak hívják, a legjobb bizonyítéka annak, hogy Morávia uralma a tótok egy része felett csak jelentéktelen epizód volt, amelynek még a nép nevében sem maradt hagyománya.

5. Rámutattam arra, hogy az ó-egyházi szláv nyelvben a tótnak semmi nyoma nincs. Ami moraviznus itt található, az határozottan cseh, nem pedig tót jellegű. Erre Stanislav azt feleli, hogy az ó-egyházi szláv nyelvet a tót nyelv szemszögéből még nem vizsgálták át, de már most felhoz egy példát, amely szerinte (voltaképen Škultéty szerint) csak tót lehet. Ez az *ej, ej,* amely »igen«-t jelent és a középtót *hej* »igen« szóval volna azonos. Elfelejti azonban, hogy az *ej* semmi más, mint két szláv mutató névmásnak a kapcsolata, amely bárhol alakulhatott. Különben is megvan az oroszban (Dal), szerbben (Vuk), bolgárban (Mladenov), aki tehát olyant állít, hogy e szó *csak* a tótból eredhet, e szavakkal is foglalkoznia kell. A Kievi Levelek és Prágai Töredékek *z*-jét az ősszláv *dj* helyén pedig a szabályos tót *dz* helyett a Morva-völgy tót nyelvjárásából próbálja megfejteni, ahol a *dz* mellett *z* is előfordul. Hogy azonban szabad-e a mai morvavölgyi tót nyelvjárásokat közvetlenül a IX—X. századi szláv nyelvvel kapcsolatba hozni, az nagy kérdés. A vidék tót helynévanyaga ugyanis azt mutatja, hogy a tótság itt nem közvetlen folytatója a honfoglaláskori szlávságnak, mert a helynevek nagy része n e m s z l á v, hanem magyar és német eredetű (pl. *Leváre* magyar, *Lövér, Sekule* magyar *Székely-Boldogasszony, Pajštún, Pernek, Rarbok, Hasprunka,*

Kiripolc, Dimburg, Niklhof, Šandorf stb. pedig a németből származnak, sőt még szláv eredetű neveknél is előfordulnak német közvetítéssel átvett helynevek (pl. *Zohor:* eredetileg *Záhor).* Itt tehát kétségtelenül nagyszámú későbbi bevándorlóval kell számolnunk. A Prágai Töredékek *grędět* alakja pedig nem érv az én feltevésem ellen, hogy ez az emlék egy orosz istentiszteleti könyvnek cseh átírása, mert az *e* és *ě* összecsése az oroszban is általános. Az emlék tót eredetére nézve S. semmiféle bizonyítékot nem hozott fel.

6. Elméletének helyességét azonban — főleg a Kultúra c. folyóiratban megjelent fent idézett cikkében — Stanislav hely- és személynevekkel is igyekszik alátámasztani. Tételének bizonyítására — hogy ugyanis Cirill és Metód a tótok között valóban működött — néhány személynevet sorol fel, amelyek szerinte bizánci eredetűek volnának és e területre csakis Cirill és Metód működése révén terjedtek volna el. Névmagyarázataival — mint eddigi ilyen irányú munkáival általában — újra elárulja, hogy Magyarország hely- és személyneveinek kutatásához szükséges ismeretek fölött még távolról sem rendelkezik abban a mértékben, amilyent e kérdéseknek összetett jellege feltétlenül megkíván. Mindenekelőtt nagy hiányok vannak a magyar nyelvtörténeti iskolázottságában, márpedig a történeti Magyarország területén e nélkül neveket magyarázni súlyos botlások veszélye nélkül nem lehet. E fogyatékosságok különösen akkor tünnek szembe, ha valaki — mint S. is — nem elégszik meg a névmagyarázatokkal, hanem azokat történeti elméleteihez rögtön forrásnak is felhasználja. Hogy téves, vagy a legjobb esetben kétes forrásadatok — jelen esetben névmagyarázatok — semmiféle tétel bizonyítására nem alkalmasak, még akkor sem, ha az ilyen adatokat tucatszámra idézik, az nyilvánvaló. Egyetlen félreérthetlen kétségtelen adat ugyanis többet nyom a latban, mint száz bizonytalan. Márpedig S. valamennyi idetartozó névmagyarázata kivétel nélkül mind ilyen, legalábbis kétes adat, mert egyetlenegy esetben sem sikerült bebizonyítania, hogy az illető név a tótban közvetlenül Cirill és Metód működésére megy vissza. Itt talán elég lesz néhány névmagyarázatát bemutatni.

A történeti forrásokban — néha a mai tót területen is — gyakran előforduló *Jakou, Jakow* szn. csak akkor volna bizonyíték a tótok közvetlen Cirill és Metód hagyományai mellett, ha ki lehetne mutatni, hogy a név csak a tótoknál fordul elő és ott csakis a görög rítusú kereszténységből eredhet. Egyrészt azonban e név elsősorban éppen a magyarságnál található, másrészt egyáltalában nem biztos, hogy a név a Jakab névnek görög rítusú szláv alakja. A név ugyanis lehet olyan *-ou* képzős magyar becealak a *Jak-ab* névből, mint pl. a *Mat-ou (< Máté), Dom-ou (< Dom-onkos), Mik-ou (< Mik-lós),* stb. E képzőnek magashangú párja, az *eü* még gyakoribb és pl. a következő nevekben található: *Ben-eü (< Ben-edek), Ger-eü (< Ger-gely), Lük-eü (< Lő-rinc), Pet-eü (< Pét-er),*[8] stb. Hogy a *Jakow, Jakou* alakot menynyire nem lehet egyszerűen görög rítusú szláv névnek minősíteni, legjobban a *Mikou* alak mutatja, melynek szókezdő *M*-je csak éppen görög rítusú szláv nem lehet.

Ugyanilyen elhamarkodott eljárás a *Luka* nevet is görög rítusú szlávnak tartani, hiszen ez a név a régi magyarban rendkívül gya-

[8] Melich János: Keresztnevéinkről. MNy. X, 154.

kori *-a* képzős becenevek sorába is tartozhatik. Amint volt *Benedekből Ben-a* ~ *Ben-e*, *Dom-onkos*ból *Dom-a*, *Dem-eter*ből *Dem-a*, ~ *Dem-e*, *Gáb-or*ból *Gab-a*, *Barl-abás*ból *Barl-a* ~ *Balla*, úgyanúgy a *Luk-ács*ból is alakulhatott *Luk-a*. Hogy a latin *Cozmas*-szal szemben (amelynek közvetlen folytatása pl. a csíkmegyei *Kozmás* helynév, v. ö. 1332—7: de *S. Cosma* MonVat. I, 116) a magyarban használatos *Kozma* és az *Illés* mellett élő *Illye* így keletkezett-e, vagy pedig valóban a görög rítusú szlávok nyelvéből való-e, nem dönthető el. Az azonban bizonyos, hogy még ez esetben sem kell közvetlen Cirill és Metód hagyományokat feltenni, hiszen görög rítusú szlávok Magyarországon nem csupán Cirill és Metód idejében éltek. Hasonlóan a *Vászoly*[9] és *Demeter* nevek sem bizonyíthatják a Cirill és Metód hagyományok továbbélését Magyarországon, még kevésbbé azonban a tótok területén, hiszen e nevek éppen nem a tótoknál fordulnak elő, hanem a magyarságnál a Dunántúl és Tiszántúl, ahol tótokat legfeljebb rossz helynévmagyarázatok alapján lehet feltenni.

Ugyanúgy azonban nem tanúskodhatnak e mellett a tótoknál esetleg valóban görög rítusú szláv alakban élő személy- és családnevek sem. A *Kliment, Klimko, Klimek* stb. családnevek (*i*-vel a latin eredetű *Klement* stb. helyett) tót eredete egyáltalában nem biztos, már csak azért sem, mert a személynév maga a tótban *Klement* és nem *Kliment*. A *Kliment* stb. családnevek a tótokba beolvadt cseh telepesek, esetleg rutének emlékei is lehetnek. De ha a *Kliment* név valaha élt is személynévként a tótoknál, még mindig nem kell okvetlenül Metódtól származnia, mert eredhet a csehből is, ahol a név valóban így hangzik. Tudvalevő ugyanis, hogy a cseh keresztény terminológia milyen erősen hatott a tótra, semmi feltűnő sem lenne tehát, ha néhány keresztnév is cseh alakban terjedt volna el. Azonban még a cseh *Kliment* alak sem okvetlenül a Cirill és Metód-hagyományok emléke, mert a név *i*-s alakja a németben sem ismeretlen. Egyszóval mindezeket körültekintően és gondosan kell mérlegelni, míg a Cirill- és Metód-hagyományokra nézve a tótoknál érvként felhasználhatjuk.

Egyéb személy- és helynévmagyarázatai még ezeknél is gyengébbek. Hogy a *Bedesch* személynév nem tót *bedáč* ‚szegény ember', hanem a *Bede* (< *Benedek*) magyar *-cs* képzős származéka, a *Buhte* nem tót *Buchta*, hanem a mai magyar *Bőjte* ómagyar alakja, a *Sebe* a *Sebestyén*nek olyan alakja, mint fentebb a *Bene, Deme* stb., azt talán itt elég megemlíteni. Azt azonban egyenesen érthetetlennek tartom, hogy minősíthette szlávnak a *Kajár* helynevet (»*Kojari*«), hiszen nyilván ő is tudja, hogy az *-ar* képző a szlávban főnevekből főneveket alkot és valamivel foglalkozót jelent, viszont olyan *koj*

[9] Az árvamegyei *Vasziló* ~ *Vasilóvo* helység neve a *Vasil* személynévből származik ugyan, azonban csak 1567 körül keletkezett (vö. Semkovicz, Materiały źródłowe do dziejów osadnictwa Górnej Orawy. II. Zakopane, 1939, 95). Hogy itt S.-val ellentétben rutén elemet is fel kell tételeznünk, l. az 1576. évi oklevél adatát: „ex diversis locis huc ad pertinentiam castri Arwa alii quoque certi Rutheni seu Volachii habitandi causa sese transtulerunt" (Semkowicz, i. m. II, 4). Vö. Kadlec, Valaši a valašské právo. Praha, 1916, 498.

főnév nincs, amiből *-ar* képzővel valamivel foglalkozó jelentésű főnév alakulhatott volna.

Mindezeket összevéve, S. két hozzászólása után sem látok egyetlenegy halvány érvet sem, amely Cirill és Metódnak a tótok mai területén való működését bizonyítaná. Afelől pedig semmi vita nem lehet, hogy Nyitra sem Metódnak székhelye, sem Moráviának központja nem lehetett.

KNIEZSA ISTVÁN

MEGJEGYZÉSEK A TELEPÜLÉSTÖRTÉNET MÓDSZERÉHEZ

A Századok legutóbbi számában Ila Bálint nagy részletességgel foglalkozott a verebélyi járás újkori nemzetiségi viszonyairól szóló vázlatos munkámmal, abban a feltevésben, hogy a Mályusz Elemér szerkesztette „Magyarság és nemzetiség" c. sorozat egy készülőben levő kötetének részletével van dolga, s mint többször is hangsúlyozza, megjegyzéseivel ennek a készülő nagy munkának tökéletesítését kívánja szolgálni. A helyzet nem ez: ilyen, Bars megyéről készülő monográfiám nincs. Az a készülő munka, amelyet az egyik jegyzetben említek, más természetű, aminthogy ismertetett értekezésem is csak a magyar-tót nyelvhatár egy szakaszának bizonyos időpontokban való vizsgálata, s az eddigi eredmények közlése. A számonkért településtörténeti és „népiségtörténeti" szempontok tehát valóban háttérbe szorulnak.

Minthogy azonban Ila Bálint megállapításai közt számos olyan van, amely — nézetem szerint — módszertani szempontból föltétlenül hibás, szükségesnek tartom, hogy ezekre felhívjam figyelmét, mert Ila Bálinttól valóban hosszú idő óta érdeklődéssel várjuk Gömör megye népiségtörténeti monográfiájának megjelenését a Mályusz-féle sorozatban, s kár lenne, ha néhány téves szempont szépséghibák okozójává válna munkájában.

1. Mindenekelőtt Ila Bálint meglepő határozottsággal bízik abban, hogy a személynév nyelvi alakja döntő bizonyítéka a nevet viselő *egyes* személyek nemzetiségének. Már pedig bizonyos, hogy a személynevet nem a név viselője maga veszi fel, hanem a környezet adja. Így tehát amennyire igaz, hogy nagyobb tömegű személynévből szinte a bizonyosságot megközelítő valószínűséggel következtethetünk valamely terület vagy község nemzetiségi viszonyaira, éppen annyira igaz, hogy maguknak az egyes egyéneknek személyes nemzetisége bizonyossággal nem állapítható meg.

2. A bizonytalan nevek minősítésében sem árt nagyobb óvatosság. Ila kifogásolja, hogy Alsópél községben a Kovács, Ádám, Mihály neveket bizonytalanoknak vettük, holott 1715 előtt a községben biztosan tótnak minősíthető név nem fordul elő. Viszont már 1570-ben a 18 személy közt három Tót nevezetű van. Az Ádám és Mihály 1703-ban fordul elő, amikor 12 magyar név mellett hat bizonytalan, közte megint egy Tót. Semmi biztosítékunk nincs tehát arra, hogy az ekkor már megindult népkicserélődés idején, eléggé vegyes lakosságú környezetben levő község bizonytalan minősítésű neveit minden további nélkül magyaroknak vehetjük. Nagy általánosságban valószínűnek vehetjük ugyanis, hogy egy község magyar vagy tót jellegű, ha a biztosan minősíthető nevek mind csak egy nemzetiségre utalnak, az egyes bizonytalan neveket viselő személyeket azonban megállapított nemzetiségűeknek venni labilis dolog. (Ugyancsak óvatosságból történt az Ila Bálinttól hibáztatott esetekben egyes neveknek a bizonytalanok közé sorolása, ha az illető összeírásban a korábbi vagy későbbi biztosan magyar vagy tót alakoktól eltérő, bizonytalan alakban fordultak elő: Fylep magyar, Filip bizonytalan, Jacub tót, Jacab bizonytalan. Olyan esetet névminősítéseink közt Ila Bálint sem hoz fel, amikor ugyanazt a nevet egyszer magyarnak, máskor tótnak vettük volna.)

3. Nyilvánvaló tévedések Ila Bálintnak egyes névminősítésekre vonatkozó ellenvetései. „Joggal emelhető kifogás — írja — a Draga, Gomola és Olasz nevek magyarnak történt minősítése ellen, de nem bizonytalanok a Kristall,

Mathiss, Mathwz, Mertan és Vasko nevek sem, hanem szlávok; Vasko egyenesen rutén." A Draga és Gomola valóban szláv eredetű szavak, de magyar-tót viszonylatban csak magyar nevek lehetnek, mert ezek a magyarban meghonosult szók, a tótban azonban ilyen alakban nem fordulnak elő. Hasonlóképen nem tót nevek Kristall és Mertan; Mathiss, Mathwz pedig nemcsak tót lehet, tehát bizonytalan. (Kniezsa István professzor szíves közlése.) Az Olasz nevet talán szintén nyugodtan vehetjük magyarnak, mert magyar jobbágyok közt nem sok valószínűséggel kereshetünk a XVI—XVIII. században Italus-okat. Hogy a Vaskó név Bars megyében rutén lenne, az legalábbis kétes, de meg ha a Vaskó inkább rutén, akkor miért soroljuk a *tótok* közé? A keleti és nyugati tót nyelvjárás közti különbség téveszti meg Ila Bálintot akkor, amikor nehezményezi, hogy a Vargát tót községben magyarnak vettük. A varga mint mesterséget jelentő szó a keleti tótban csakugyan megvan (Gömör megyében tehát helyes bizonytalannak venni), a nyugati tótban azonban, ahova Bars megye is tartozik, nincs; ott a Varga mindig Svec. (Kniezsa professzor szíves közlése.)

4. Inkább véletlen elírásnak, mint meggondolt állításnak látszik Ila Bálint következő mondata: „A Lengyel magyar népnév megfelelője a tótban a Polak (Pollak), helytelen tehát e nevet tót faluban bizonytalannak minősíteni még magyarosabb Polyak alakjában sem. Különben, ha Liptak (Liptói, Liptóból való) következetesen tót, a Polak is csak az lehet." Eltekintve attól, hogy a lengyelnek polyák szóval való jelölése is megvolt a magyarban és eltekintve attól, hogy általánosan elfogadott elv szerint a nemzetiséget jelentő neveket mindig bizonytalanoknak szokás venni, ha más nemzetiségre utalnak, mint a szó nyelvi alakja (l. Szabó István: Ugocsa megye. 5—6. l.), Ila Bálint nem veszi észre, hogy a Lipták nem nemzetiséget, hanem vidéket jelölő név, tehát nem lehet egy kalap alá venni a Lengyellel vagy Polyákkal. Nem is beszélve arról, hogy Liptóban csakugyan tótok laknak, Lengyelországban azonban nem.

5. A térképábrázolás tekintetében Ila Bálint egészen különös módszert kíván követni. Nem fogadja el aggodalmainkat, hogy a körcikkelyes módszer csak modern népszámlálások alapján készült térképeknél használható, míg a csak valószínűségre, családfők számára és személynevek minősítésére alapított következtetések alapján rajzolt térképek esetében megtévesztő. Amennyiben azonban a körcikkelyes módszerhez ragaszkodik valaki, akkor az egyetlen korrekt alkalmazás az, amely Szabó István Ugocsa megyéjében vagy Kniezsa István: Zur Geschichte der ungarisch-slowakischen ethnischen Grenze c. munkájának térképein látható. Ezekben t. i. a térkép nem az eredmények teljes áttekintését adja, hanem egy forráscsoportot, a nyelvészetileg minősített névanyagot mutatja be szemléletesen. Az a módszer, amelyet Ila Bálint ajánl, hogy t. i. a bizonytalan neveket más szempontok figyelembevételével kell értékelni és ezen az alapon a többséghez számítani, semmi esetre sem helytálló és egyáltalán nem menti meg a szemlélőt a népszámlálásszerű pontosság képzetének felidézésétől. Lehetnek ugyanis olyan adataink, amelyek nyilvánvalóan eldönthetik egy község lakosságának általános jellegét (canonica visitatiók, 1773-i Lexicon), tehát általánosító jeleket használó térképeken felhasználhatók. De hogy ezen az alapon biztosan eldöntsük, hogy a faluban lakó Simon, Kovács, Ádám és hasonló nevű emberek-e a magyarok, vagy esetleg éppen a talán rég elmagyarosodott, vagy nevüket idegen környezetben kapott Gubica, Benyó, Kollár vagy akár Bartakovics, arról a legcsekélyebb sejtelmünk sem lehet. Vagy hogyan dönti el Ila Bálint a térképen az ugocsamegyei Turc község bizonytalan neveinek minősítését. Itt ugyanis a minősíthető nevek nagy többsége magyar, viszont az összes nevek túlnyomó többsége biztosan nem minősíthető, mert a község lakosságának háromnegyedrészét tevő rutén és oláh nevek egymástól el nem különíthetők. Viszont más adatokból megállapíthatóan a lakosság többsége oláh. (I. m. II. melléklet, ill. 248. l.) Abban a tekintetben is bizonytalanságban maradunk, hogy körcikkelyes, pusztán személynevekre épített térképen hogyan derül ki a dűlőnevek adta tanúság, amely Ila Bálint szerint is az eredményeket száz százalékkal biztosabbakká teszi.

Végezetül még néhány adatszerű tévedésre kell rámutatnunk:

a) Kisvezekényen Ila Bálint szerint az 1570, 1715, 1720, 1770-i összeírást használtuk. Értekezésemben ezek közül csak az első három található.

b) Viszont Barsvörösváron kihagyja az ott közölt 1714-i összeírást.

c) Zsitvaújfalun nem található 1570-i névsor.

d) Néveden 1615-ből nincs névjegyzék, csak egy személynév, amely Tild község decimájában maradt fenn (l. 31. lap jegyzet).

e) Ila Bálint szerint egy-egy községben „legfeljebb hat-nyolc" névsort közlünk. Úgy látszik azonban, hogy e tekintetben az adattárnak csak első öt községét vizsgálta át, amelyekről valóban kevés összeírás állt rendelkezésünkre. Ezzel szemben a továbbiakban Verebélyen 17, Tilden 14, Alsógyörödön és Töhölön 10, Hullon 11, Ahán 16 stb. összeírás névanyaga található az adattárban.

f) Ila Bálint szerint munkám végeredménye, hogy a verebélyi járásban a XVI. században 30 „tiszta magyar" és hét „felerészben magyar" község van. A valóságban 17 „magyar jellegű", 14 „magyar többségű" (összesen tehát 31, nem 30) és nem hét, hanem hat nem is felerészben magyar, hanem „vegyes vagy bizonytalan".

g) Ugyanígy 1770 körül nem 13 „tiszta tót" és hét többségében tót község található, hanem 15 (vagy ha Nagy- és Kis-Sárit külön községnek vesszük, 16) „tót jellegű" és nem hét, hanem nyolc tót többségű község.

CSAPODI CSABA

I S M E R T E T É S E K

MAGYAR MŰVELŐDÉSTÖRTÉNET. Szerk. Domanovszky Sándor. Balanyi György, Szentpétery Imre, Mályusz Elemér, Varjú Elemér. *V. kötet: Az új Magyarország.* Szerk. *Miskolczy Gyula.* Budapest é. n. Magyar Történelmi Társulat, 684 l., 30 mell., 4°.

Lukinich Imre a Magyar Történelmi Társulat 1942. évi működéséről tartott beszámolójában, bejelentvén a Művelődéstörténet ötödik, befejező kötetének megjelenését, jogos elégtétellel mondhatta: „A kiadvány a béke éveiben kétségkívül tudományos esemény lett volna; most a fegyverek zajában természetesen más események állnak a közérdeklődés előterében, mindamellett le kell szegeznünk azt a tényt, hogy a tartalmat és a kiállítást tekintve, az utolsó évek folyamán ennél szebb és értékesebb sorozat nem jelent meg a magyar könyvpiacon." A Társulat e kiadványával valóban rácáfolt az „inter arma . . ." közmondásra.

Az ötödik kötet az „új Magyarország" korát tárgyalja. A modern magyar állam kialakulását Miskolczy Gyula mutatja be (A modern államberendezés kora) fölényes tárgyismerettel, jórészt sokéves saját kutatásai alapján. A magyar állam ebben a században lényegbevágóan alakult át, hiszen rendi struktúrája eltűnt, de az új állam is a régi alapokon épült fel. Ez a magyarázata annak, hogy az átalakulás 48-ban forradalomszerű hirtelenséggel, de mégis alkotmányosan folyt le. Ha a nemzeti erők szabad működését külső gátak nem akadályozták volna (Bécs, a nemzetiségek), az alkotmányreformok néhány lusztrum alatt bizonyára a békés fejlődés útján is megvalósultak volna. Az abszolutizmus sem tudta végleg eltemetni a magyar alkotmányt, s a kiegyezés sem Bécsnek, sem a nemzetiségeknek, sem a magyarság nagy részének nem kellett, s a nemzet erejét ettől kezdve végzetesen igénybe vették a közjogi harcok és a nemzetiségi kérdés, mely utóbbiban, M. szerint, nem érvényesült a magyarság ősi politikai érzéke. A világháború politikai iránytalanságban érte a nemzetet, de a megpróbáltatásokon hallatlan erővel lábolt át és a legyőzött nemzetek közt szinte példátlanul, vissza tudott térni régi alkotmányos berendezkedéséhez is.

Még a török világnál is gyökeresebb átalakulást hozott a XIX. század a magyar kultúrtájban. Ezt a változtatást írja le szemléletesen Mendöl Tibor (A mai kultúrtáj). Most csökkent le erősen a nyugatról keletre haladó ősi „kultúrlejtő". A Dunántúl és a Kis-Alföld fölénye ugyan némileg most is megmaradt, de az Alföld és a hegységkeret területe ma már gazdaságilag kiegészítik egymást. A gazdasági átalakulás folytán megindult a belső népvándorlás és ezzel kapcsolatosan a városodási folyamat. A természeti, gazdasági, politikai, szellemi és nemzeti erők hatására kialakult az ország természetes centruma, Budapest, M. szerint szinte már a természetes feltételeket meghaladó mértékben. Végítélete a fejlődésről mégis az, hogy „ami akkor létesült, lehet hiányos, sorrendjében eltévesztett, de kevés kivétellel csak kiegészítésre szorul, s korántsem érett meg a lebontásra".

A nemzetiségi kérdés megoldhatatlanságának okait tárja fel nyugodt tárgyilagossággal Párdányi Miklós (Nép, nemzet, nemzetiség). Az öntudatra ébredt nemzetiségek Bécstől várták nemzeti igényeik kielégítését, de csalódtak. 48 után nemhogy közjogi és területi autonómiát nem kaptak, Bécs még nyelvi követeléseiket sem teljesítette. Az önrendelkezését visszanyert magyar állam méltányos nyelvi törvénye sem kellett nekik, így érthető, hogy a passivi-

tásba vonult nemzetiségekkel szemben a magyar állam is letért a 68-as törvény által kijelölt útról, különösen az iskolák tanítási nyelvében és állami ellenőrzésében, bár egyes külföldi államokhoz viszonyítva akkor is humánus módon és mértékben. A nemzetiségi intelligenciák széleskörű asszimilációja a lelkes magyarokat nagy örömmel töltötte el, de meggátolni mégsem tudta, hogy a század fordulójára a nemzetiségek élén is ki ne alakuljon öntudatos vezető réteg, mely szemét már nem Budapestre, hanem idegen fővárosokra függesztette.

Hajnal István módszerének és szempontjainak eredetiségével bizonyára minden szakembert is lekötő értekezésében (Az osztálytársadalom) a magyar társadalom alakulását mutatja be. A rendi társadalomból az erők képességének szabad versenyén álló, de tökéletlenül kifejlődött osztálytársadalom lett. A vezetőréteg azonban még a század fordulóján is a nemesi (az első polgári miniszter, Wekerle Sándor, 1889-ben, de „természetessé" a polgári miniszter alakja csak a XX. század tizes éveiben lesz!). A vidék ideálja ekkor is a dzsentri marad, s a szakszerű területen élő tanult embereknek sem szakképzettségük ad öntudatot, hanem az, hogy az „úriember" meghatározhatatlan fogalma alá tartoznak, akiknek különben annál kevesebb a társadalmi értékük, minél közvetlenebbül kell a néppel foglalkozniok. A munkásság sem lesz igazi társadalmi szervezet, hanem a munkaerő egyszerű halmaza marad, mert hiányzik társulásából az, ami a külföldi munkásnak akkora erőt ad: a szakszervezettség. H. szerint ez még lényegesebben határozza meg a magyar munkás társadalmi helyzetét, mint az aránylagos szegénysége. A magyar parasztságban sem fejlődhettek ki a nyugati agrártársadalom erős összefüggései, mert a magyar agrártársadalom sem „összefüggő, egymásba illeszkedő, egymás munkahelyét biztosító, s egymástól szakmunkát kívánó szervezet". Márpedig — mondja tovább H. — „az igazi népi szellem és erő" nem valami „misztikus lelkiségben" gyökerezik, hanem a természethez sokoldalú életformákkal, foglalatossággal való illeszkedésben". Az igazi, fejlődésképes szakszerűséghez „történelem", tradíció is kell, mert ez a szakszerűség „nem a hasznos kalkulációban, hanem az emberi tevékenység társadalmias megbecsülésében rejlik".

Ungár László (Kapitalisztikus gazdálkodás) azokat a lázas erőfeszítéseket vázolja, melyekkel Magyarország gazdasági elmaradottságát iparkodott behozni. Érdekes, hogy a század elején elméleti síkon, magyar emberek tollából mennyi szakkönyv iparkodik ezt a törekvést előmozdítani (kiválik közülük Széchenyi előfutára, Berzeviczy Gergely). A kiegyezésig azonban csak az agrárgazdálkodásban folyamatosabb a fejlődés, bár ezt is ismételt dekonjunktúrák szakítják meg. A magyar ipart ekkor, is Bécs nyomta, a kereskedelemhez viszont a magyar embernek nem volt érzéke. A változást az iparban és kereskedelemben a kiegyezés után főképen az egész nemzeti gazdálkodás irányítására egyre nagyobb befolyást gyakorló bankok hozták meg. Magyarország ekkor lett agrár- és iparállam és a világgazdaság részesévé.

Amit Hajnal, a társadalombölcselő, mélyretekintő szemével gyökereiben vizsgál, azt Trócsányi Zoltán (Új életformák) a társadalmi osztályokban színes adatokkal megvalósulásában mutatja be. A rendi társadalom merev elválasztó falai csak a kiegyezés után kezdenek ledőlni. Ekkor — a főnemesség kivételével — felülről lefelé és alulról felfelé nivellálódási folyamat, de egyúttal differenciálódás (szabad, művészi pályák, nők az ipari munkában és a hivatalnoki pályákon) és hasadás következik be a magyar társadalomban urak és nép (parasztság és munkásság), Budapest és vidék, a nacionalista és internacionalista körök között.

Szellemi téren a XIX. század a barokkot leváltó felvilágosodás, liberalizmus és demokrácia jegyében áll. Mint Tóth László széles áttekintéssel kifejti (A vallásos szellem), egyik sem kedvezett a vallásos életfelfogásnak. Kárát vallotta a katolicizmus, melyet különben a század közepéig a jozefinizmus egyházpolitikája is béklyóba vert, de a protestantizmus is. A századeleji erőtlen uniós kísérletek után a gyakorlatilag vallási indifferentizmust jelentő liberalizmusban találkozik sok katolikus és protestáns magyar, s a vallási problémák a fórumon (országgyűlésen) pusztán hatalmi kérdésekké váltak a felekezetek között. A kiegyezés után a magyar állam hivatalosan is liberá-

lissá lett és bár a katolikus egyház külsőleges régi kiváltságait nem érintette, az egyházpolitikai törvényekkel befolyását iparkodott visszaszorítani. Hogy ezek a törvények a liberalizmusnak nem a kezdetét, hanem delelőjét jelentették és a végleges szakítás egyház és állam között nem következett be, azt T. elsősorban Ferenc József konzervatív vallásos felfogásának tulajdonítja. A katolikus alsópapság a korszellem hatására még a század második felében is bizonyos értelemben jozefinista volt, de pápaellenes kilengésekre (Vaticanum) nem volt hajlandó és a nyugati szenvedélyes teológiai vitákban (modernizmus) sem vett részt. Igaz, szociális kérdésekkel sem foglalkozott, T. szerint részint neveltségénél fogva, részint mert ezek a kérdések akkor Magyarországon még nem voltak aktuálisok. A katolikus tömegeket a tömeges aposztaziától velük született konzervativizmusa tartotta vissza. A liberális egyházpolitika végre is felébresztette az alvó katolikus öntudatot és bár politikailag a katolicizmus nem tudott számarányának megfelelő súlyhoz jutni (néppárt), katolikus konzervatív főurak támogatásával az alsópapságban megindult egy megújulási folyamat, melynek halhatatlan vezére Prohászka Ottokár volt. A hazai protestantizmus, főképen a reformátusság a liberális államvezetésből jóval nagyobb politikai előnyöket tudott magának szerezni, mint a katolikusság. Teológiáját viszont a külföldi racionalista protestáns teológia inficiálta, de nem olyan végzetesen, hogy részben a hazai katolikus példára, részben külföldi ösztönzésre a protestantizmus körében is meg ne indulhatott volna a belső megújulás.

Ravasz László (A világnézet) európai távlatokban keresi a kor arculatán az ideológiai vonásokat. Markáns vonásokkal állítja szembe egymással a barokkot s a felvilágosodást és liberalizmust. A racionalizmus — mondja — „kevésbbé bízik a keresztyén egyházban, mint a szabadkőmívességben, s attól való félelmében, hogy antiszemitának ne lássék, több hibát bocsát meg a zsidóságnak, mint amennyit a közérdek, sőt a zsidóság érdeke megengedne". R. szerint is a felvilágosodás nálunk nem volt olyan romboló hatású, mint pl. Franciaországban. A század első fele különben inkább közjogi téren volt radikális. „Béccsel és a királyi hatalommal szemben olyan felvilágosodott volt, mint bármely forradalmár, az alkotmány és főképen a nemesi előjogok védelmében barokkabb a barokknál."

Egymást kiegészítő értekezések Hajdu Jánosé (Felsőbb oktatásügy és tömegnevelés) és Mátrai Lászlóé (A szellemi tudományok). A nemzet lázas alkotóvágyát az oktatásügy terén a század közepéig lekötötték a bécsi kormánnyal és a nemzetiségekkel való viaskodás, a korszellem állandóan megújuló próblémái és a második Ratio educationis. Mindig színvonalas, korszerű tervei tehát nem tudtak érvényesülni. 1848-ban Eötvös szintén nem jutott tovább a terveknél. Az abszolutizmus idején Bécs a közoktatásügy terén tagadhatatlanul sok jót valósított meg, de mindez már benne volt a magyar tervekben, Bécs alkotásaiból viszont hiányzott a nemzeti szellem. A kiegyezés után Eötvös újra szóhoz jutott, hallatlan türelemmel a nemzetiségek és nemes liberalizmussal az egyházak iránt építette ki közoktatásügyünk modern alapjait és utódai fokozott iramban húzták fel az alapokra az impozáns felépítményt, mely hiányai ellenére is mindig dicsősége lesz a magyarságnak. A felsőoktatás hivatalos szerve, az egyetem — itt adjuk át a szót M.-nak — a század első felében nemzeti hivatását a szellemi tudományok előbbrevitelében nem tudta teljesíteni. Ezek igazi tűzhelye, a bölcsészettudományi kar akkor még csak közvetítő szerepet töltött be a középiskola és az egyetem többi kara között, az abszolutizmus alatt viszont a nemzet nem tartotta magáénak a bécsi dajkálás alatt álló egyetemet, úgyhogy a kiegyezésig a szellemtudományok művelésének színhelye az egyetemen kívül van (Tudományos Akadémia, Kisfaludy Társaság). De itt is akadályok tornyosultak a fejlődés elé. A szellem magyar embere ugyanis egyszerre tollat és (politikai) kardot volt kénytelen forgatni. A reformkor kitermelt egy tiszteletreméltó típust: a tudóst és közírót egyszemélyben egyesítő személyiséget. A külföldön akkor ez már meghaladott fejlődési fok volt és a politikai beállítottság veszélyét rejtette magában. De ez nálunk csak ott következett be, ahol a tudományos szempontot nem a nemzeti mellé, hanem alá rendelték. A szellemtudományokban a

kiegyezés után általában bekövetkezett az elvi magaslatokra való törekvés. Az itt-ott tapasztalható elmaradottságot a szellemtudományok terén M. azzal magyarázza, hogy nincs nemzet, mely egyformán fogékony lenne a tudomány minden ágához.

Farkas Gyula (Író és olvasó a XIX. században) drámai pergésű értekezésben mutatja be a nemzeti öntudat legmozgékonyabb ébresztőinek, az íróknak tevékenységét a nyelvújítási harctól Ady nemzedékéig. A reformkor első nemzedékét, a Pesten tömörülő romantikusokat (irodalmi triumvirátus: Vörösmarty, Bajza, Toldy) fojtogató pesszimizmusuk mellett is sürgető alkotóvágy fűti. Nemzeti érzésük még egészen rendi. Velük szemben a politikai élet központjában, Pozsonyban, Széchenyi és Kossuth égisze alatt tömörülő optimisztikus, második írónemzedék (Eötvös stb.) nem annyira a lírát, mint a regényt és drámát műveli, műveltsége nyugatias és nemzeti érzése már az egész magyarságot átfogja. A harmadik nemzedék, a „fiatal magyarság" (Petőfi, Jókai stb.) már Kossuthon is túlhaladt; ezeknek az íróknak, bár egyikük sem járt külföldön, főképen angolos műveltsége van, izzó magyarok, de amellett tudatosan már az általános népszabadságért is lelkesednek. Ők tették a magyar irodalmat a világirodalom egyik jelentős fejezetévé. Az abszolutizmus megmaradt magyar írói itthon és a száműzetésben őrködnek a nemzet fölött, ez az idő „csűrbe takarítás gazdag aratás után". Vezérük Arany János, ő vezeti be az irodalomba Madáchot. A kiegyezés után irodalmunkban az asszimiláltak, főképen a zsidók előretörése következik be. Ez az irodalom sokban csak külsőségeiben magyar. A lírát nem kedveli, hanem a regényt (Jókai, Mikszáth, Herczeg, Gárdonyi). A századvégen az irodalom újra politikai ellentétek küzdőtere lesz. Az elefántcsonttoronyba visszavonult „szépség poétái" (Babits, Tóth Árpád, Kosztolányi) mellett ott van Ady harcos nemzedéke, mely öneszméltetésre akarja a magyarokat késztetni. Nagy nemzedék ez, mondja F., de mégis csak átmeneti egy magasabb fejlődés felé. Közelebb hozta az elszigetelt magyarságot Európához és elindított tisztulási és megújulási folyamatot.

Szabó Gusztáv (A természet és technika tudománya) a századot leginkább jellemző természettudományok és technika magyar fejlődéséről számol be. Egy-két pontban a fejlődés nemcsak együtt halad az európaival, hanem meg is előzi azt (egyetemmel kapcsolatos technikai főiskola 1782) és vannak magyar nevek (Vásárhelyi Pál, a Bolyaiak, Jedlik, Eötvös Loránt, Hollán Ernő, Kandó Kálmán, Bánki Donát), melyek külföldi szakkörökben is jóhangzásúak, sőt világhírűek. Általában azonban a legtöbb magyar lángész elkallódása tapasztalható a rohanó fejlődésben, Sz. ezt a világfejlődést széles háttérként állítja a magyar viszonyok mögé. Az az érzésünk, mintha a magyar teljesítmények a háttérben a valóságnál is jobban elszürkülnének.

Melly József (Az emberi egészség tudománya és védelme) a magyar orvostudomány és egészségvédelem dolgában rámutat azokra a külső akadályokra, melyek a magyar tehetségek kifejlődését lefojtották. Bécs a század első felében a magyar orvosképzést tudatosan alacsony szintre szorította és ez a magyarázata annak, hogy csak a század közepe után jelentkezik a magyarság az orvostudomány és egészségvédelem terén, de akkor egyszerre valóban világhírű névvel: Semmelweis Ignáccal. A kiegyezés küszöbén tűnt fel második európai nevű orvostudósunk, Korányi Frigyes és ettől kezdve Magyarország rohamlépéssel iparkodik behozni elmaradottságát. A világháború kitörése előtt már nagy tervek és elgondolások álltak készen a magyar egészségügyi kultúra korszerűsítésére. Ezek megvalósítását a háború ugyan elodázta, de ma orvostudományunk és egészségvédelmünk valóban európai színvonalon áll.

A képzőművészetek XIX. századi történetét Petrovich Elek (A modern festészet kialakulása), Lyka Károly (A szobrászat és az otthon művészete) és Bierbauer Virgil (Az építészet) előadásában kapja az olvasó. A festészet és szobrászat fejlődése nagyjában párhuzamos és igen örvendetes. A barokk festészet és szobrászat nagy művészei külföldiek voltak. Eltávozásuk után a gazdasági leromlás következtében egy időre pangás állt be a képzőművészet eme két ágában. A jelentős magyar művészek legtöbbje ekkor külföldre ment, külföldről viszont hozzánk csak középszerű tehetségek jöttek. Művészeti kivitelünk és behozatalunk mérlege tehát a század első felében igen

kedvezőtlen volt. A lendület 48 után állt be. Festészetünk és szobrászatunk már az abszolutizmus alatt kezd tárgyában és (a szobrászat) megoldásában magyarrá válni. A festészet ekkor a magyar történelmi témák felé fordult és az időknek megfelelően előszeretettel a mult tragikus eseményeit örökítette meg, a szobrászat viszont a mitológikus figurák helyett a magyar paraszt realista ábrázolását kedvelte. A kiegyezés után a festészet részben még történeti témákat keresett, de most már a nemzeti mult derűs jeleneteit vitte vászonra. A fejlődés azután gyors ütemben haladt a differenciálódás felé (életkép-, tájkép-, arcképfestészet), a különböző iskolák, telepek a külföldi festészeti áramlatok mindegyikére kitermeltek harcos magyar képviselőket. Nagy lendülettel biztosított a festészetnek az állam szervező és támogató működése, közületek (városok, egyházak) megrendelései, a társadalom által létesített intézmények és a század végén magángyüjtők jelentős vásárlásai. A szobrászat előrelendítésében ugyanezek a tényezők működtek, de itt veszedelmes jelenség volt az emlékszobrok áradata. Az emlékszobrokat rendesen nem egy mecénás bőkezüsége, hanem közadakozás emelte. A terveket bizottságok bírálták felül és ezekben gyakran művészi képzettséggel nem rendelkező közéleti előkelőségek ízlése volt a döntő. A pályázó szobrászok ezt már előre számításba vették, s innét magyarázható sok, művészi értékben jelentéktelen emlékszobrunk létrejövetele. A két értekezésben finom jellemzéseket kapunk festészetünk és szobrászatunk európai jelentőségű nagyjairól. Az építészetnek és az otthon művészetének fejlődése szintén párhuzamosan halad, ami a kettő szoros összefüggéséből érthető: az otthont berendező művész befejezi az építész munkáját. A fejlődés azonban korántsem olyan örvendetes, mint a képzőművészetek előbbi két ágában, de tegyük hozzá: egész Európában sem az. Végeredményben tehát ez a dekadencia is azt bizonyítja, hogy a magyar az európai népek sorstársa. Az építészet a század első felében a nyugati neoklasszikus és empire stílus jegyében áll nálunk is, de mint minden stílusirány, B. szerint ezek is magyar változatot képviselnek. Az otthon művészete, melyen a kor ízlésváltozását azért lehet pontosan figyelemmel kísérni, mert nem fényűzési cikkről, hanem a mindennapi élet szükségletéről van szó, ugyanakkor szintén ezeknek a stílusoknak hódol, a gazdasági helyzetből kifolyóan azonban a nyugathoz viszonyítva leegyszerűsített formákban és anyagokban. A drága fa- és fémanyagot nálunk nagyobbrészt pótanyagok helyettesítik. A század második felében azután beáll a lendület, de kevés köszönet van benne. A neorenaissance csak az utcai homlokzat impozáns kiképzésére törekedett, a lakórészt azonban elhanyagolta. Egy-két kivétellel nem szerencsésebbek a többi „neo"-irányok (neoromán stb.), majd az eklektikus, magyaros és erdélyi irányok termékei sem. Előbbieknél legtöbbször hiányzott a művészekben a régi korok lelkébe való beleélés, utóbbiak viszont vagy külsőségekben, dekorációkban merültek ki, vagy teljesen tévesen, a falu művészetét mindenestül a nagyvárosokba akarták átültetni. B. kitér még városrendező terveink sajnálatos hiányára. Városrendező hatóság tulajdonkép csak Budapesten volt (Közmunkák Tanácsa) és ha vidéken készítettek is városrendező tervet (Szegeden az árvíz után), azt viszont túlméretezték. Az építészet hatása azután az otthon művészetén, főkép a bútorokon is meglátszik. Szerkesztett bútor helyett divatba jött az épített bútor történelmi stílusokban, amikor a bútor már nem gyakorlati, hanem reprezentatív célt szolgál. Mégis az otthon művészetében a század fordulóján már beáll a javulás: az Iparművészeti Társulat és Iparművészeti Múzeum már közönségnevelő szerepet töltött be és az önálló magyar törekvéseket a külföldön már a háború előtt is észrevették és értékelték.

A magyar színészet és zene kialakulását M. Császár Edit (Az alakító művészet) és Prahács Margit (Zene és zenekultúra) mondják el. Magyar színészet — mint első kísérlet — csak 1790 óta van. Kelemen László az első kísérletező, ő azonban elbukott. Az első kőszínház — erdélyi főurak támogatásával — 1821-ben Kolozsvárt épült fel, ezt követték más vidéki városaink: Debrecen, Kassa, Miskolc. A magyar színészet ezután vidékről indul el a szellemében és nyelvében idegen főváros meghódítására. Izgalmas regénnyel ér fel ez a küzdelem, míg végre 1837-ben megnyílik az első állandó pesti magyar színház:

a Nemzeti Színház. Kiváló igazgatóiról és színészeiről, művészi programmjáról sok érdekes dolgot olvasunk M. Cs. értekezésében, aki szól még a Népszínházról, Vígszínházról, Magyar Színházról, Király Színházról, a nevesebb vidéki színházakról és velük kapcsolatban a színügyi problémák differenciálódásáról. A fejlődés — mondja — „különös billenőkkel" van tele. Az első negyven év a tanulóévek kora, a hatvanas évektől bekövetkezik a lelki elernyedés. A nemzeti szellem színházaink táján ellanyhul. A zsidóság nemzetköziségének és üzleti szellemének még állami színházaink sem tudtak ellenállni. A magyar színészet „egyre jobban eltávolódik a magyar nép szolgálatától. Hanyatló kor megy a világháború elé". P. a zene és zenekultúra fejlődésének áttekintését nem zárja le a világháborúval, így a rajzolt kép sokkal fényesebb is. Bihari verbunkos muzsikájától, a cigányzenén át, meglehetős vargabetűvel jut el zenekultúránk fejlődése Bartókig és Kodályig, de bennük, a magyar szellemi élet e két hatalmas csúcspontjában beteljesült az ideális fejlődés. Ledőlt a gát, mely idők folyamán a magyar társadalom különféle rétegeit, a falu népét a városi embertől, a népzenét a műzenétől elválasztotta, s helyreállt az a zenei egység, „mely a régi századokban a magyar nemzet minden rétegét egybefűzte".

A kötet rendkívül gazdag tartalmának áttanulmányozása után az olvasónak mégis bizonyos hiányérzetei támadnak. Kívánatos lenne egyszer már nemcsak arról beszélni, hogy a magyarság 1868-ban igen liberális törvénnyel jött a nemzetiségek elé, hanem ezt a törvényt tüzetesen össze kellene vetni a többi európai államok hasonló törvényhozásával is. Így a magyar törvény nagyvonalúsága még jobban kitűnnék. A színmagyar Alföld kulturális elhanyagolása viszont egykori kultúrpolitikánk megbocsáthatatlan bűne, nem ártott volna ebben a kötetben is megbélyegezni. A vallási viszonyok tárgyalásánál a katolikus és protestáns egyházak mellett a görögkeletiekről és az ébredező szektákról, a szellemtudományoknál a teológiáról, a zenénél az egyházi zenéről szerettünk volna még tájékoztatást kapni.

Az illusztrálás széleskörű ismereteket és fejlett ízlést feltételező munkáját mind az öt kötetben nagy gonddal Varjú Elemér végezte. A százat jóval meghaladó mellékletek és a többezret kitevő képek legtöbbje — a nagyközönség előtt — eddig ismeretlen volt. Közzétételük már egymagában is jelentős tett, s mivel gondos kiválasztással símulnak a szöveghez, az értekezések tudományos értékét is emelik. V. azonban ezzel nem elégedett meg, hanem a mellékletekhez és képekhez a kötetek végén jegyzeteket is csatolt. Ezekben a néha egészen terjedelmes jegyzetekben olyan tudományos teljesítmény rejtőzik, mely az olvasóközönségnek talán fel sem tűnik. Illő tehát, hogy a recenzens ezt külön is kiemelje.

HERMANN EGYED (Szeged)

KARDOS TIBOR: A MAGYARSÁG ANTIK HAGYOMÁNYAI. Budapest 1942, Parthenon, 93. l. 16°. — (Parthenon-Tanulmányok 5.)

Nagyon igaza van K.-nak, amikor könyve végén — mintegy összefoglalásul — azt írja, hogy „a latin nyelvet és magyar multat csak együtt lehet megtagadni". Az antik hagyományok magyar életútja nem is hasonlítható más idegen műveltség vagy általában a „hatás"-ok magyar adaptálásához: míg emezek inkább csak módosítók, esetleg termékeny reakciókra izgatók, amazok létünkhöz tartoznak. Az az odaadó lelkesedés és elmélyedés, stílbeli emelkedettség, mellyel K. ezt az igazságot igazolja, egymagában meggyőzhet arról, hogy neki ezt a különleges jelentőséget nem kell a figyelmébe ajánlani.

A keret azonban, mely rendelkezésére állt, elégtelennek bizonyult: az ábrázolás aránytalanná kényszerült. A távolabbi, körülbelül a XVIII. század végéig terjedő magyar régiségben megjelenő antikvitás elemeinek felvonultatása, ezek szerepének meghatározása a tanulmány kétharmadrészét foglalja el. Igaz, K. is ezeknek a régibb századoknak a tájékozott szerelmese, de az itt kapott szép részletek, gyakran meglepő összefüggések, nem kárpótolnak azért a vázlatszerűségért, amely a XIX. század anyagától kezdve tanulmányát jellemzi. Az a döntő fordulat, hogy itt már egy önállósult és a tiszta tudatos-

ságra emelkedő magyar műveltség él a XVIII. század vége felé újra felfedezett vagy legalább is az új időhöz alkalmazkodó antikvitással, egészen elvész azokban a novellisztikusan felhasznált idézetekben, melyek nagy költőink műveiből valók. Sőt innen kezdve még az is érdekelhetne bennünket, hogy a hosszú századok folyamán asszimilált antikvitás milyen mélységekig jutott el pl. a nyelvben, a közgondolkodásban és a szellemi élet különféle formáiban. Reméljük, hogy K.-nak lesz még módjában ezt megírnia.

Bár, ismételjük, a korábbi századok képe színes és mozgalmas, némi hiányérzetünk ezzel kapcsolatban is marad. K. könnyen hajlik arra, hogy bármilyen fejlődésmenetet valami egyenes vonalú és pompázatos diadalmenetnek lásson. Gondoljunk csak igen érdekes, de vitatható realizmusú középkorkönyvére, ebben is az ott már erősen színezett antik elemek középponti fontosságára és ezeknek egyre növekvő súlyára. E mostani tanulmányában is ilyenféle a helyzet: a klasszikus humanitás zászlaja folyton fennen lobog, egyre emelkedve s hatalmasodva. Pedig a valóságban van idő, mikor le-lebukik, esetleg meg is tapossák. s meg kell küzdeni azért, hogy ismét felemelkedhessék. K.-nál a reneszánsz-költők és -filozófusok szinte egyetlen perdüléssel válnak barokk héroszokká, s arról, hogy közben, éppen az antikvitás ügyében, a reformáció is feltett. néhány nehéz kérdést, semmit sem hallunk. Azért, hogy a theátrális barokk-szintézis létrejöhessen, a XVI. századnak kellett keserves árat fizetnie. A régi magyar sztoicizmus a tanúja.

K. feladata nem volt könnyű. Csak hálásak lehetünk neki, hogy e modern elvű összefoglalásra vállalkozott. Nemcsak az első térképezés munkáját végezte el, hanem — éppen hiányaival — további részletkutatásoknak is megnyitotta az utat.

KERECSÉNYI DEZSŐ

HORVÁTH JENŐ: ERDÉLY TÖRTÉNETE. Budapest [1940], Szent István Társulat, 72 l. 8°.

Éppen száz esztendeje, hogy Erdély történetének első magyarnyelvű összefoglalása megjelent Kolozsvárott *(Erdélyország története hiteles kútfőkből)*. Romantikus eposzáról ismert írója, Aranyosrákosi Székely Sándor, több lelkesedést, mint tudást vitt munkájába s már egykorú bírálója megjegyezte: „legerősebb oldala a kétségbe nem hozható jószándék". Kővári László 1859-ben kiadott hatkötetes *Erdély történelme* joggal hivatkozhatott vele szemben munkájának úttörő voltára. Kővári apró, sűrű jegyzeteléssel sorolja fel vegyesen politikai. statisztikai, genealógiai, geográfiai, geológiai adatait. Inkább lexikon, mint feldolgozás, egységes képet nem ad. A gazdasági, társadalmi, kulturális fejlődést egészen elmellőzi, — s így Erdély középkori történetéről nem is tud mit mondani, az általános magyar történet eseményeit foglalja egybe.

Szilágyi Sándornak a Kővárival majdnem egyidőben megjelent *Erdélyország története, tekintettel művelődésére,* már nagy fejlődést mutat. Szilágyit a politikai fejlődés érdekli, — a művelődésre vonatkozó adatait pedig mintegy mellékletekként, szerves összefüggés nélkül, egy-egy korszak ismertetése után külön fejezetekben közli. A politikai fejlődést azonban reálisan látja, előadása világos s eredményei általában ma is helytállók. A társadalmi és gazdasági vonásokat, az újabb korban a nemzetiségi kérdést Szilágyi sem vizsgálja, de Kővárival szemben Erdély történetét nem izolálja, hanem mindig beilleszti az általános magyar fejlődésbe.

Szilágyi után hosszú évtizedekig nem született új összefoglalás, jóllehet közben magyar és román részről számos részletkérdést tisztáztak éppen az eddig elhanyagolt gazdasági, társadalmi és nemzetiségi fejlődésre vonatkozóan. Erdélynek Romániához csatolása azonban egyszerre újabb szintéziseket hívott életre. Jancsó Benedek munkája volt az első (előbb Ladihay Vince néven 1923-ban, majd maga nevén 1931-ben Kolozsvárt), kimondottan azzal a céllal, hogy a román uralom alá került magyarságban tudatosítsa Erdély magyar multját és hivatását. Szeme elsősorban a román-magyar kérdésen volt, s míg ebben nagyszerű anyagot hozott és a részletekbe merült, elvesztette szeme elől a politikai fejlődés vonalát, amelyik pedig Szilágyinál még tisztán megvolt. — Asztalos Miklós összefoglalását *(Erdély története. A történeti Erdély* c. kötetben, 1936.) hasonló törekvés hozta létre: tudatosítani és ébrentartani

a magyarságban Erdély jelentőségét. Munkája azonban az előzőkhöz viszonyítva sem szempontjaiban, sem adataiban nem hoz újat s értékelése sem mindig megbízható. — Megemlíthetjük még Marczali Henriknek a nagyközönség számára készült rövid összefoglalását *(Erdély története, 1935)*, amelyik a szellemileg már hanyatló tudósnak, utolsó, méltatlan alkotása s valamennyi említett összefoglalás között a leggyengébb.

Mindezek alapján nagy érdeklődéssel vettük kezünkbe H. munkáját, amelyik egy újabb politikai fordulat, Erdély északi részének visszatérése alkalmából íródott. A munka szempontja ellenkezik az összes eddig említettekével. Kővári, Szilágyi, Jancsó Benedek egyaránt Erdély fejlődésének külön vonásait hangsúlyozták, mely ugyan szervesen illeszkedett az egyetemes magyar fejlődésbe, de attól mégis különbözött. H. tagadja Erdély külön fejlődését, s ha elődei túlzásba estek, ő a másik végletbe csap s még a fejedelemség politikai különállását is csak megkötésekkel hajlandó elismerni. Ugyanakkor azonban nem illeszti be Erdély történetét az egyetemes magyar fejlődésbe, az európai politikai háttér felvázolása pedig, — amit előszavában külön is megígér — egészen elmarad. Elméletét igazoló érvei legtöbb esetben éppen nem meggyőzők. Hogy például a német lovagrend azért törekedett volna II. Andrással szemben területi függetlenségre, „mert nem ismerte a magyar államjogot", amelyik szerint az országnak egyszerre csak egy uralkodója lehet (21. l.), nem valószínű. Nem fogadhatjuk el felfogását, amikor a XVII. századi Erdélynek nemcsak a magyar királysággal szembeni önállóságát vonja kétségbe, de még az állam nevet is elvitatja tőle (94. l.) azon az alapon, hogy nemzetközi jellegű okirat nem ismeri el különállását. (A vesztfáliai békéről nem szól.) Ezzel kapcsolatban azután egész sor erőltetett, nem igazolható, sőt téves következtetésre jut. Félreérti például az erdélyi török párt érzelmi és politikai beállítottságát, s ezzel kapcsolatban Báthori Istvántól Bocskain és Bethlenen át a Rákócziakig, Erdély minden politikai törekvését. Erdély egyetemes magyar szempontból is nevezetes törekvései vagy az erdélyi sorskérdések nála sem Bocskaival, sem Bethlennel, sem utódaival kapcsolatban nem merülnek föl, s pl. Bethlen sorozatos háborúit szerinte csak a Partium birtoklásának jogi elismertetéséért viselte. Feltevései igazolásánál H. sohasem megy vissza a forrásokhoz, az egykorú okiratok, feljegyzések, levelek nem szerepelnek idézetei között. Jegyzeteiben csak feldolgozásokra hivatkozik, azonban az újabbakat ezek közül sem ismeri, a román munkákat pedig többnyire egyszerűen mellőzi. (Mihály vajdáról pl. egyetlen román munkát sem ismer!) Talán ez a másod-harmadkézből való átvétel a magyarázata a sűrűn ismétlődő tárgyi tévedéseknek. Évszám vagy névelírások mellett fontos tényeket, egész eseményeket találunk a valóságnak meg nem felelően elmondva, s tekintve, hogy ezekhez még politikai következtetéseket is fűz, előadása egészen hitelét veszti (v. ö. Az 1594-es prágai szerződés, az 1606-os felkelés, Báthori Gábor, Bethlen, II. Rákóczi Ferenc, Hóra-Kloska stb. rajzát). A külső politikai események mellett Erdély belső fejlődése homályban marad előttünk. Nem hallunk a középkori Erdély társadalmáról, rétegei helyzetéről és viszonyáról semmit. A székely kérdésről és az ezzel kapcsolatos társadalmi, politikai problémákról nem szól. A három nemzet unióján alapuló életet csak egész futólag érinti, s úgy véli, hogy a románok azért nem kerültek az ország sorsát intéző rendek közé, „mert idegen fajhoz tartoztak" (73). Nem hallunk az erdélyi román nemzetiségi kérdésről, ahogy a település, gazdasági fejlődés is homályban marad. Teljesen elmellőzi az erdélyi magyar műveltség, iskolázás ismertetését.

H. munkája nem jelent haladást elődeihez képest. Szilágyi a politikai részt jobban megírta, ami pedig Szilágyiból hiányzott — a társadalmi, gazdasági, nemzetiségi viszonyok rajza —, az H.-nál sincs meg. Szilágyi Erdély történetét ezer szállal kapcsolta a magyar fejlődésbe, H. izolálja, s miközben a fejedelemségnek a magyar királysághoz való jogi tartozását keresi, elmulasztja Erdély magyar voltának kidomborítását. Annál sajnálatosabbnak kell tartanunk, hogy a munka a legkirívóbb tárgyi hibák kijavítása után — változatlan formában — németül is megjelent. *(Die Geschichte Siebenbürgens.* Danubia, 1943.)

BENDA KÁLMÁN

POLGÁR VILMOS: MAGYARORSZÁG ÉS A MAGYAROK A XVII. SZÁZADI OLASZ KÖZVÉLEMÉNYBEN. Pannonhalma 1942, Sárkány-ny. 56 l. 8°. — (Pannonhalmi füzetek 31.)

P. értekezése rövid bevezetés után három fejezetre oszlik. Miután ugyanis tárgyának lényegét megjelölte és a vizsgálandó korszak határait 1590—1710-ben állapította meg, az első fejezetben azt fejti ki, hogy milyen irányú volt az olasz érdeklődés Magyarország iránt a XVII. században. A humanisták tudományos és mecénás után kutató érdeklődése mellett e kor embereit különösen azért érdekelte hazánk sorsa, mert területén dúlt a küzdelem a keleti vész, a török hatalom terjeszkedése ellen, mely a nyugat népeit is elárasztással fenyegette. A következő két fejezetben P. számon veszi az idevonatkozó irodalmat. Jó kritikai érzékkel különválasztja az országunkra vonatkozó monográfiákat azoktól a XVII. századi olasz munkáktól, melyek az egyetemes történet tárgyalása során ejtenek csak szót hazánkról. Külön tárgyalja a magyarországi eseményekre vonatkozó époszokat meg alkalmi költeményeket, a török ellen való harcra buzdító propagandisztikus röpiratokat és beszédeket, az irodalmi igényekkel fellépő útleírásokat, végül az aktuális haditudósításokat és a folyó eseményekről beszámoló újságlapokat.

A szerző tisztában van azzal, hogy bolognai, velencei és hazai könyvtárakban folytatott kutatásaival korántsem merítette ki teljesen az idevonatkozó anyagot, de nagyjában mindent ismer, miről eddig csak elszórt adataink voltak. Érdeme, hogy a nagyon sokszerű és legtöbbször aktuális eseményekhez tapadó nyomtatványokból le tudta vonni a tanulságokat arra vonatkozólag, hogy milyen képet alkothatott magának egy XVII. századi olasz ember a magyarról, országának túlzott hírű gazdagságáról, — jellemének, szabadságszeretetének, harciasságának jó, vagy politikai élet szempontjából hátrányos oldalairól. A Thököly-felkelés olaszországi visszhangja is jó megvilágításba kerül. P. munkájának e megállapításain az anyag teljesebb ismerete alig fog változtatni

KOLTAY-KASTNER JENŐ (Szeged)

SALACZ GÁBOR: BÁRÓ BÁNFFY DEZSŐ RÓMAI AKCIÓJA A NÉPPÁRT ELLEN 1895-BEN. Budapest 1943, Stephaneum-ny., 27 l. 8°. — (Különlenyomat a Regnum Egyháztörténeti Évkönyvből.)

A kiegyezés korának liberális kormányai, ha a belpolitikában katolikus oldalról nehézségektől tartottak, szívesen fordultak Rómához segítségért, hogy onnan szereljék le a magyar katolikusok megmozdulását. Ez nem volt minden belső ellentmondás nélkül, hiszen a liberális magyar kormányok a vatikáni zsinat óta legtöbbször idegenkedve tekintettek a Vatikán politikája felé. Súlyosabb kihatású kultúrharc kitörését sem a magyar katolikusok akkor még szervezetlen tömegei, hanem főként Ferenc József személyes állásfoglalása akadályozták meg. A magyar kormány a Szent Székkel a dualisztikus rendszernek megfelelően a közös külügyminiszter útján kereshetett kapcsolatot. Ez minden ilyen kezdeményezést meg is nehezített, mert a monarchia külügyminiszterének minden ilyen akciónál az egyetemes politikai szempontokat is figyelembe kellett vennie. Már pedig az osztrák kormány egyházpolitikája a kilencvenes években a keresztényszocialisták fellépése nyomán sokban eltért a magyar kormány akkor különösen liberális, olykor már radikális színezetű egyházpolitikai felfogásától.

S. nagyértékű egyházpolitika-történeti tanulmányai során ez alkalommal azzal a kísérlettel foglalkozik, amelyet Bánffy Dezső 1895 elején a katolikus néppárt törekvései ellen a pápánál kezdeményezett. Bánffy az osztrák-magyar diplomácia útján azt szerette volna elérni, hogy a pápa tiltsa meg a magyar püspököknek a néppárt támogatását. Miután az osztrák keresztényszocialisták akkor egyben-másban demagógikus magatartást tanúsítottak és ezzel az osztrák püspöki kar, sőt Róma kritikáját is magukra vonták, Bánffy hasonló lehetőségek felvetítésével akarta a magyar néppártot is a Vatikánban jóelőre diszkreditálni. Ez azonban nem sikerült. Rómában tisztán látták, hogy a nép-

párt semminő irányban sem táplál felforgató törekvéseket és a magyar püspöki karral sincsenek olyan ellentétei, amilnők éppen ekkor Ausztriában támadtak a püspökök és a keresztényszocialisták között. Bánffy céljai támogatására a jeles liberális publicistával, Beksics Gusztávval, készíttetett bizalmas emlékiratot, amellyel a néppárt veszélyes voltát akarta Rómában igazolni. De a Vatikánban éppen az egyházpolitikai törvények hatása alatt nagyon is szükségesnek látták, hogy a katolikus érdekek hathatósabb védelmére katolikus politikai párt is sorompóba lépjen. Beksicsnek ó-liberális elméletei és aggodalmai tehát hatástalanok maradtak Rómában. Mielőtt pedig Bánffy a Szent Széknél újabb kísérletet tehetett volna a néppárt ellen, 1895. április végén Agliardi nuncius magyarországi útja miatt feszültté vált a helyzet, ami a néppárt elleni római akció elejtését is maga után vonta.

S. szép tanulmánya értékes fejezet a magyar liberális egyházpolitika történetéhez.

Tóth László (Szeged)

PATEK FERENC: A MAGYAR KÜLPOLITIKAI KÖZVÉLEMÉNY ALAKULÁSA AZ ANNEXIÓS VÁLSÁGTÓL A VILÁGHÁBORÚIG. Budapest 1943, Szerző, 91 l. 8°.

Úgy kezdődik ez a könyv és legnagyobb részén keresztül úgy is folytatódik, hogy az olvasóban egyre erősebben merül fel a kétség: megtud-e ebből az írásból valami értelmeset a magyar külpolitikai közvélemény alakulásáról a világháború kitörését megelőző évekből. Először körülbelül ötven lapon át arról olvasunk, hogy ezeknek az éveknek jelentősebb külpolitikai eseményeit, de néha a kevésbbé jelentősebbeket is, öt-hat budapesti újság milyen kommentárokkal kísérte. Aztán újabb harminc lapon arról hallunk, hogy ugyanezek az újságok miképen írtak az európai államok akkori belpolitikai életéről. Már csak tíz lap van hátra és az olvasó még mindig úgy érzi, hogy az ő érdeklődése, amellyel a könyvet kezébe vette, távolról sincs kielégítve; a szóbanforgó témával összefüggő sok kérdés közül még egyre sem kapott feleletet. Hisz általános vélemény, hogy a magyar tásadalom külpolitikai iskolázottsága terén még sok a kívánnivaló. Szeretnők látni tehát egyszer a magyar külpolitikai közvélemény tudományos taglalását: megtudni azt, hogy társadalmunkban kiknek van és milyen tényezők által meghatározott nézetük azokról a kapcsolatokról, amelyek Magyarország és a külföld közt, valamint az idegen államok vagy államcsoportok közt külön-külön fűződnek. A felvetett problémát jó volna a történettudomány, a szociológia és a sajtótudomány szempontjából megvilágítottan szemlélni. Az öt-hat újságból itt összegyűjtött szemelvények azonban még csak a témához való anyagközlésnek sem tekinthetők, főként ha nem kapunk tájékoztatást a felől, hogy az illető lapok milyen körök véleményét milyen rétegben terjesztették. Könyvünkből pedig még ez sem tűnt ki eddig. És ekkor következik az utolsó tíz lap. A szerző itt segíteni igyekszik az olvasón, megpróbál összefoglaló képet adni. A sajtó és a közvélemény egymáshoz való viszonya felett való rövid elmélkedés után megnyugodva abban a tudatban, hogy a „szabad sajtó ebben a korban megközelítő jó képet adott a közvéleményről", hírlapi kivágatait igyekszik összeegyeztetni és így az akkori egységesnek feltételezett magyar külpolitikai közvéleményt jellemezni. Bár ezek az utolsó lapok néhol már-már azt a hitet ébresztik, hogy a szerző mégis érzi a probléma módszeresebb és főként mélyrehatóbb megvizsgálásának szükségét, várakozásunkban végül mégis csalódunk. Egyes kérdések szinte a dolog természetének kényszerítő erejénél fogva felszínre vetődtek, ezeket azonban az író meglepő könnyedén és magabiztosan intézi el, és ezzel otthagyja olvasóját kielégítetlen érdeklődésével. A könyv adatainak nehezen lehet használt venni, okfejtése pedig nemigen serkent további gondolatokra. Végül még egyet: a munka doktori értekezésnek készült. Bizony csekély mértékben tesz bizonyságot arról, amit pedig minden ilyen írásműnek bizonyítania kellene: arról, hogy írójának van problémaérzéke és ért a felmerülő kérdések módszeres kidolgozásához.

Juhász Lajos (Bécs)

EGYED ISTVÁN: A MI ALKOTMÁNYUNK. Budapest 1943, Magyar Szemle Társaság, 375 l. 8°. — (A Magyar Szemle Könyvei 18.)

Az előkelő kiállítású kötet célja, hogy a magyar alkotmány szellemét, jelentőségét és jellemző vonásait minél szélesebb körben megismertesse, benne a nemzeti lélek és a magyar jellem kézjegyét felismerje s ezáltal megbecsülését, megőrzését előmozdítsa. Annál nagyobb szükség van erre, írja a szerző, minél inkább eltompult a közjogi érzék nemzedékünkben, minél inkább ostromolnak bennünket Európa új szellemi áramlatai. Már a cím is: „A *mi* alkotmányunk" arra a benső kapcsolatra utal, amely mai alkotmányunk és a történelmi nemzet között fennáll. A szerkezet sem a közjogi tankönyvek megszokott sablónját követi, hanem ilyen szempontok szerint halad: a magyar föld, a magyar nemzet, a magyarság politikai jelleme, Szent István államalkotása, a magyar állam keresztény jellege, a magyar állam jogállam stb. Az utolsó fejezet a magyar alkotmány helyét jelöli ki az alkotmányok rendszerében. Ahol tételes rendelkezéseket kell közölni, a fejezet címe s a felépítés népszerű, a stílus könnyen gördülő. Minden feltétele megvan annak, hogy a munka betöltse hivatását.

E. célkitűzését csak helyeselhetjük. Ma az a helyzet, hogy falusi népünk semmit sem tud erről a lelkünkből lelkedzett alkotmányról, városi munkásságunk pedig nem mindenben osztja a közjogászok enthuziazmusát. Azt sem kifogásolhatjuk, hogy a szerző — a közjogi írók régi szokása szerint — nemcsak a hatályos jogszabályokat ismerteti, hanem bőven közöl alkotmánytani és alkotmánypolitikai fejtegetéseket, valamint történeti elbeszéléseket is. Könyve tehát tételes közjogból, alkotmánytörténetből és jogpolitikából áll. Itt nem térhetünk ki azoknak a részeknek az ismertetésére, melyekben valamely jogintézménynek (pl. országgyűlési rendszer, önkormányzat, tekintélyuralom stb.) hasznát vagy kárát tárgyalja; tételes jogi tanai sem olyanok, amelyekben különös eltérést tapasztalnánk a megszokottaktól, de népszerű művek nem is az eredeti eszmefuttatások színhelyei. Történeti részeihez már annál inkább hozzá kell szólnunk. Megjegyzéseinket két csoportba osztjuk: olyanokra, melyek E. egyes állításait tudományunk tárgyi eredményeivel vetik össze és olyanokra, melyek az alkotmánytörténet immár elfogadott modern felfogásához hasonlítják a szerzőét.

Tárgyi észrevételeinket — rövidre fogva — főként a remélhető további kiadások érdekében soroljuk fel. Nem bizonyítható az ősgyűlésnek, vagyis minden felnőtt férfi gyülekezetének előfordulása a magyarságnál, mint E. máshelyütt el is ismeri (251. l. a 244-gyel szemben). Elvetette már tudományunk azt a — politikailag is ellenünk fordítható — felfogást, mely szerint a nemesség a honfoglalókból, a jobbágyság pedig az itt talált, leigázott népekből származott, kiket azonban a „nem elzárkózó természetű" nemesek szívesen emeltek maguk közé. Azt sem hisszük már, hogy a foglaló nemesség kezdetben teljesen egységes volt, s csak azután vált szét főnemesekre és köznemesekre, azután újabb csoportokra; korai e szétválás előtt szentkoronatanról beszélni, s nem helytálló a várnépeket és várjobbágyokat egyaránt szabadoknak mondani. A királyi vármegyét sem csupán a meghódolt népek lakták, hiszen a királyi vitézek nagyrésze foglaló magyar volt (17., 125., 135—7., 251., 337. l.). Az aranybulla nem adja még a „nemzeti szabadságjogok" teljes biztosítását, még a nemesiekét sem, kialakult nemesség híján (171. l.). Szent István korában a nemzet nehezen vehetett volna részt a királyválasztásban, illetőleg az új király kiszemelésében (198., 244. l.), az Árpádok korában nem foglalta pontokba az országgyűlés a koronázás feltételeit, hitlevelet sem adtak még ki, az örökösödéssel korlátozott választás pedig a *német* királyi szék betöltésének a módja (201., 205. l.). A városok nem jelennek meg a XIV. században az országgyűlésen, de egyeseket 1445-ben már bebocsátanak (137. l.). Megtévesztő 1401-ben, 1445-ben kormányzóságról szólni, mikor úgyis olvassuk azután, hogy a tanács kormányozott (198. l., helyes 227. l.). A külön igazgatási területek között helytelen ősi szabad kerületeket, mint a jászkunoké, együtt említeni a temesi bánsággal vagy a határőrvidékkel; a szepesi grófság meg egyenesen téves: a szászok sohasem váltak külön a comitatus kereteiből, a lándzsásoknak pedig székük volt (119. l.). Közjogi munkában feltűnő lapsus

Erdélyt nagyfejedelemségnek, uralkodóit nagyfejedelmeknek nevezni 1690 előtt (111., 119. l.). Viszont bizonyosan sajtóhiba a trónöröklési jog megállapításának 1667-es évszáma (77. l.). A törvény nem különbözik a decretumtól, még a Hármaskönyvben sem, hiszen a decretum éppen a törvény hagyományos neve (245. l.). A megye nem azért törvényhatóság, mert a törvény alkalmazója, „törvénytelen kísérletekkel szemben a törvényesség őre, biztosítója", hanem mert legrégibb autonóm működése a törvénykezés volt: iuris-dictio (339. l.). A nemesi felkelést nem helyes szembeállítani a bandériumokkal, hiszen a nemesség a megyei bandériumok keretében, azaz megyei zászló alatt vonult hadba (345. l.).

Külön fejezet foglalkozik Szent István államalkotásával, de ez is némi korrekciót kíván. Zavart keltő „a X. században elterjedt hűbéri királyságról" beszélni (63. l.), a római koronakérésről tudjuk, hogy nem a függetlenség különös kidomborítását jelentette, de a korona elküldése sem jelentett legátusi megbízást (63., 64., 68. l.). Szent István törvényhozása nem rendelkezik a királyi birtokok kormányzatáról, illetőleg a megyerendszerről, csak elvétve (66., 68. l.), Intelmeiben korai az államhatalom megosztását keresni (70. l.). Végül az ő korában még nem alakult ki a királyi kancellária (67. l.).

Másik szempontunkat, az alkotmánytörténeti felfogást tekintve, E. munkájában a tételes közjogászok szokott frazeológiájával találkozunk. Alaphangja, mely egyre visszatér, a mai alkotmány dícsérete. „A mi alkotmányunk nemcsak a magyar állam alkotmánya, de jellegében magyar alkotmány; évszázadok alkották s újabb évszázadok öröksége; természetes fejlemény, amely teljesen a nemzeti lélekből nőtt és nemzeti egyéniségünket, jellemünket tükrözi, nemzeti életünk legszebb kivirágzása, nemzeti kultúránk legnagyobbszabású alkotása" (41. l.). Erről a közjogi rendszerről a némileg ellentétes dícséretek egész halmazát olvassuk a műben: történeti, mégis időtlen eszmék kifejezője; rugalmas, de az anyagi folytonosság, tehát az intézmények konzerválása jellemzi; általában páratlan, legfeljebb az angol fogható hozzá. Ezért „kötelességünk vigyázni, hogy az eljövendő időkben is betartsuk a fejlődés örök törvényeit" (50. l.), bár ha ilyen törvények vannak, vigyáznak azok magukra is. Az egész magyar alkotmánytörténetet kellene megírni, hogy ezeknek az állításoknak igaz valóságát kimutathassuk. Szerintünk a mai alkotmánnyal szemben is fel kell vetni a *magyarság* kérdését, akárcsak a jog egyéb területeivel szemben. De akkor elfogulatlanul és a külföldi fejlődés beható ismeretével kell közelednünk hozzá.

Talán nem helyes a szerzőt hibáztatni történetietlen felfogásáért. A jogászok statikus szemlélete, melyet Ruber József olyan szépen elemzett, a közjogi irodalomban teljesedett ki. A közjogásznak olyan elvek kellenek, melyek „mindig megvoltak", melyek „vörös fonálként" húzódnak végig alkotmányunk fejlődésén. A változás, a koronként különböző gondolkodás követelményei és hatásai iránt nincs érzéke. Pedig — valljuk — történeti tárgyhoz *csak* történeti szemlélettel szabad nyúlni. Ennek híján hiába közeledik E. egyes kérdésekben a modern jogtörténeti iskolához. S hogy új eredményeit elveti, annak ismét jogpolitikai oka van. „Ha közmeggyőződéssé lenne, hogy jelenlegi alkotmányunk nem különleges magyar jellegű, hanem éppoly importáru, mint a legtöbb kontinentális alkotmány, akkor a hozzá ragaszkodás erkölcsi ereje elvész s maguktól tárulnak fel a kapuk új importeszmék felé" (368. l.).

Jelentéktelen munkára nem lenne érdemes ennyi szót pazarolni. Hogy megjegyzéseinket nem hallgattuk el, arra E. emelkedett szempontjai, nemes célkitűzése, a jegyzetekben felhalmozott előmunkálatainak tekintélyes mennyisége ösztönöztek. A szerző megtisztelő helyet biztosított a recensens egy-két gondolatának is, melyek talán bizonyítékul szolgálhatnak, hogy számunkra alkotmányunk megbecsülése és megismerése, de főként a magyarság érdekében való továbbfejlesztése éppen olyan szent ügy, mint számára. De az alkotmányfejlődés tárgyalásához kegyelettel és igazságszeretettel kell közeledni, s míg ezek közül az egyik túlteng a másik rovására, közjogász és jogtörténész között „árok, árok, be mély árok" fog tátongani. Vajjon betemeti-e valaha ezt az árkot a magyar alkotmánytörténet reálisabb szemlélete?

Bónis György (Kolozsvár)

DIVÉKY ADORJÁN: AZ ARANYBULLA HATÁSA A LENGYEL JOGRA. Budapest 1942, Magyar Tudományos Akadémia, 28 l. 8°. — (Értekezések a Történeti Tudományok köréből.)

D. a magyar-lengyel vonatkozások buzgó kutatója, az értekezésben összeveti az aranybulla néhány pontját Nagy Lajos 1355. évi budai kiváltságlevelével, amely a lengyel nemességnek és papságnak különböző kiváltságokat biztosított, hogy Lajos részére a lengyel trón megszerzését előmozdítsa. Hasonlókép közöl párhuzamos szövegeket Nagy Lajos 1374. évi kassai privilégiumából, amelyben tett engedményekkel a király leányainak öröklési jogát akarta biztosítani. Az eredmény ugyanaz, mint amelyet a Divéky felsorolta lengyel történeti irodalom már ismételten megállapított: több gondolatazonossága a magyar és a lengyel kiváltságlevelekben és magyar hatások feltételezése. Különösen fontosnak tartja D. e tekintetben a *iobagio* szó előfordulását a budai és a kassai kiváltságlevélben, amely csak a magyarországi latinságban használatos. Az értekezés utolsó lapjain összefoglalja D. a lengyel irodalomban megnyilvánult nézeteket a magyar leánynegyed intézményének átvételéről, különösen kiemelve egy 1377. évi oklevelet, amelyet Murarik Antal hozott fel először. E.

WERBŐCZY ISTVÁN. Balás P. Elemér, Csekey István, Szászy István és Bónis György egyetemi tanárok előadásai a jog- és államtudományi kar Werbőczy halálának 400 éves évfordulója alkalmával rendezett ünnepélyén. A Tripartitum bibliográfiájával. Kolozsvár 1942. Egyetem, 218 l. 8°. — (Universitas Francisco-Josephina Kolozsvár. Acta Iuridico-Politica 2.)

Az 1941. évet Werbőczy-évnek is mondhatjuk, mivel halálának négyszázados évfordulója alkalmával több tanulmány és cikk foglalkozott Werbőczy életének, úgyszintén Tripartitumának egyes vitás kérdéseivel. E cikkek és tanulmányok kisebb-nagyobb értékére, jelentős vagy jelentéktelen voltára rámutatott már folyóiratunk utolsóelőtti száma. E Werbőczy-év legértékesebb irodalmi terméke kétségkívül a kolozsvári jogi kar emlékkönyve, mely Werbőczy Istvánról és Tripartitumának új szemszögből való méltatásáról szól. Az emlékkönyv négy értékes tanulmányon kívül tartalmazza még Csekey összeállításában a Tripartitum bibliográfiáját is, amivel a köz- és jogtörténetírásnak egyaránt jó szolgálatot tett.

Balás P. Elemér *„Werbőczy, a modern ember"* címen szélesskálájú filozófiai elmélyedéssel elemzi Werbőczy egyéniségét és mikor találóan rávilágít renaissance-beli jellemvonásaira, felcsillan Werbőczy jellemében egy-egy antik vonás is, de a nélkül, hogy az szintétikusan kibontakoznék. Werbőczy keresztyén voltát legszebben igazolja a bírói hivatásról szóló, magas erkölcsi színvonalon álló tanítása (Prol. 14. tit. 4. §), de a renaissance vagyongyűjtő-láz nem hagyja őt sem érintetlenül. Balás finom jogi elemzéssel megvilágítja a modern jogrendszernek a renaissancé-val való összefüggését és Werbőczy működésében is szimbolumot lát a modern jogrendszer kialakulásában. Werbőczy a római jogi szellem és nem a formalizmus felkarolásával lett a modern jogrendszer egyik hivatott apostola.

Végül érdekesen és szellemesen világítja meg Werbőczyt, mint *modern* embert, nagy munkája révén, amely a *sajtó*, tehát egy modern eszköz segítségével maradt fenn és lett az országban széles körben ismertté és biztosította szerzőjének a halhatatlanságot.

Csekey István „Werbőczy és a magyar alkotmányjog" című tanulmányában széles és gazdag irodalmi apparatus criticust vonultat fel megállapításainak alátámasztására. Csekey hangsúlyozottan rámutat arra, hogy a Tripartitum alkotmányjogi tételei ma is élő jogot alkotnak és azért a Hármaskönyvet az eddigi felfogástól eltérően inkább *közjogi*, mint magánjogi jellegűnek tartja. Felfogásának igazolására felsorakoztatja (77. l.) alkotmányunk azon alaptételeit, melyeket Werbőczy a Hármaskönyvben többé-kevésbbé részletesen kifejtett. A szentkorona-tan lényegét részletesebben érinti a szerző, de kívánatos lett volna, ha Eckhart Ferenc „A szentkorona-eszme története" című munkájának egyes eredményeit nagyobb figyelemben részesítette volna; e munka ugyanis meggyőzően végigkísérte a koronaeszmét és az organikus állam-

felfogás egész történetét Werbőczy korában és az utána következő korszakban egyaránt. Csekey, mikor Werbőczy társadalmi szemléletét boncolgatja, helyes kritikai érzékkel megállapítja azt is, hogy az tulajdonképen a magyar jogi szemlélet megmerevedését idézte elő, de azért nem lehet Werbőczyt a maradiság vádjával illetni, mert a jobbágytipró 1514-i törvényekért nem őt terheli a felelősség. Fraknói Vilmos történetírói működésével szemben úgy érezzük, túlságosan kemény és merev álláspontot képvisel a szerző, ha figyelembe vesszük, hogy Werbőczy életrajzi adatait nagyjában ő maga is csak Fraknói „Werbőczy István életrajza (1899)" című munkájából merítette. Mi is valljuk a tudós szerzővel együtt, hogy szükségünk volna átértékelt, Fraknói liberalizmusától mentes Werbőczy-életrajzra, de a már feltárt adatok pozitivizmusa azért érték marad. Talán célszerűnek mutatkozott volna még, ha Csekey a Hármaskönyv fontos alkotmányjogi tételeinek felsorakoztatásánál, a főkegyúri jog megemlítésénél rámutatott volna még Mályusz Elemér kutatásainak legújabb eredményeire, amelyeket a M. Tud. Akadémián bemutatott és amelyekkel igazolta Werbőczyt, a főkegyúri jog tekintetében kifejtett álláspontjára vonatkozólag.

Csekey tanulmánya egyébként világos, tömör, könnyed és élvezetes olvasmány.

Külön díséret illeti Csekey Istvánt azért, hogy hangyaszorgalommal és lelkes buzgósággal összeállította a Tripartitum teljes bibliográfiáját (143—194. l.). Az egyes kiadások pontos bibliográfiai leírását dr. Mokcsay Júlia, a kolozsvári Egyetemi Könyvtár tisztviselője végezte nagy szakértelemmel. Az összeállítás szerint a Tripartitum belföldön 42, külföldön pedig kilenc kiadást ért és hét magyar-, egy német- és egy horvátnyelvű fordítása jelent meg. A horvátnyelvű fordítást 1909-ben Belgrádban újból kinyomatták. A Tripartitumot görög nyelvre is lefordították, ez azonban nem jelent meg nyomtatásban; kéziratát az Athosz-hegy egyik kolostorában őrzik.

Szászy István „Werbőczy és a magyar magánjog" című tanulmányában megállapítja, a Hármaskönyv magánjogi jelentőségén kívül annak örök értékét és az idők folyamán e művel szemben elhangzott vádakat tudományos szemszögből komoly és tárgyilagos bírálat tárgyává teszi. Werbőczy jogászi rendszerének hiányait Szászy is kiemeli, de nagyon helyesen nem lát azokban nagy hibákat, sőt rámutat arra, hogy voltak tudósaink (Frank, Grosschmid), kik éppen a rendszerbeli fogyatékosságra vezették vissza a Hármaskönyv legszembetűnőbb kiválóságait. A Hármaskönyv magánjogi jelentőségét 1. *jogtörténeti*, 2. *tudománytörténeti* és *3. az első tételes magyar magánjog* szempontjából teszi vizsgálat és komoly tanulmány tárgyává.

A magyar magánjog egységét és nemzeti irányban való továbbfejlődését biztosította Werbőczy Hármaskönyvével és ezzel egyúttal a római és a kánonjog recepcióját is kiküszöbölte. Jogtörténeti szempontból Szászy kívánatosnak tartja, hogy akadna jogtörténetíró, ki összevetné Werbőczy munkáját az angol Bracton „De legibus et consvetudinibus Angliae" című munkájával, mivel Szászy e két munka hasonlatosságát már megállapította.

Szászy tanulmánya a Hármaskönyvvel kapcsolatban felmerült magánjogi kérdéseket biztos kézzel, kitérésektől mentesen, kerekdeden oldja meg és szép tanulmánya az Emlékkönyv tudományos értékét nagyban emeli.

Feladata a többi cikkíróval szemben talán némileg könnyebb is volt. Szászy fejtegetései mindig találóak; így rámutat arra is, hogy ha mai tételes magánjogunk és Werbőczy Hármaskönyve között „mély árok" is tátong, mégis egyes szabályai már jogintézményeink előzményeit és genetikai fejlődését tükröztetik vissza és végül vannak a Tripartitumnak ma is hatályban lévő tételei.

Az Emlékkönyv utolsó tanulmánya — bár tartalmánál fogva első helyre kívánkozott volna — *Bónis György „Törvény és szokás a Hármaskönyvben"* című értekezése, melyben a szerző kellő indokolással a Hármaskönyv eredetére, keletkezésének előzményeire világít rá. A szokás, a consuetudo volt a középkorban a legfontosabb jogi kútfő és mivel vele szemben a törvény csak subsidionarius jelentőséggel bírt, azért a kodifikációs törekvések is elsősorban a szokásjog rendszeres összefoglalására vonatkoztak. Bónis vizsgálatai kiter-

jednek a *magyar szokásjog* küzdelmére, amelyet annak az egyetemes egyházjoggal folytatnia kellett, mígnem a bírói szervezet fejlettsége nem biztosította a magyar szokásjog uralmát a XII. században. A szerző azután élesen megfigyeli a tételes jognak egyre nagyobb szerephez való jutását a szokásjog rovására és a történetietlen szemlélet kiküszöbölésével, helyes jogtörténeti és közjogi gondolkodással jut el a törvény elsőségének fejtegetéséhez. A törvény és szokás harcának rövid, de tömör jellemzése után rámutat Bónis a szokásjogrendszer és a középkori törvény hátrányaira. Ezek a hátrányok, melyek a két jogforrás küzdelmében felmerültek, tették éppen szükségessé a Hármaskönyv megalkotását. Bónis fejtegetései helytállóak és megalapozottak.

Fogyatkozása e komoly Emlékkönyvnek az, hogy nem volt egységes szerkesztője, aki az itt-ott mutatkozó kitéréseket, ismétléseket, sőt ellentéteket az egyes cikkek között eltüntette volna.

Az Emlékkönyv végeredményben jó alapvetés Werbőczy átértékelt életrajzának újabb feldolgozásához és a Hármaskönyv még számos nyitott kérdésének megoldásához. A kolozsvári jogi kar említett tagjai derekas munkát végeztek, mikor Werbőczy halhatatlan életművéről méltó emléket állítottak.

Bruckner Győző (Miskolc)

CSÓKA J. LAJOS: CLUNYI SZELLEMŰ VOLT-E A MAGYAR EGYHÁZ A XI. SZÁZADBAN? Budapest 1943, Szerző, 39. l. 8°. — (Kny. a Regnum Egyháztörténeti Évkönyvből.)

A címben felvetett kérdésre a szerző alapos megfontolás után nemmel felel. Elismeri, hogy a „clunyi szellem nem volt ugyan ismeretlen Magyarországon", de ugyanakkor megállapítja, hogy „nem tudtunk ... megnevezni a magyar egyház megalapozásában szerepet vivő bencés szerzetest vagy apátot, aki a clunyi szellem neveltje s eszméjének hordozója lett volna s nem tudtunk rámutatni kolostorra, mely közvetlen kapcsolatban állott volna Clunyvel". Cs. ehhez — a magyar történetírásban általános felfogással ellentétes — eredményhez a X—XI. századi reformirányzatok gondos és részletes elemzése útján jut el. A közvetlenül használt források és a legújabb irodalom alapján rámutat a Clunytól független, bár azzal párhuzamos szerzetesi reformtörekvésekre, elsősorban a lotharingiai gorzei és a trieri Szt. Maximinus kolostor kezdeményezésének jelentőségére. Ez utóbbi apátság célkitűzései érvényesülnek később a magdeburgi Szt. Mauritius kolostorban és annak a keleti térítésben nagy szerephez jutó missziós iskolájában, melyben Szent Adalbert, Querfurti Brunó és Radla nyerték kiképzésüket. Ugyancsak a trieri Maximinus kolostor vált a délnémet szerzetesi reform megindítójává is. Piligrim papjai még a régi szellemet képviselték, de azok, akik Gizella házassága után kerültek hozzánk, már mind az új aszketikus reformirányzat hívei voltak. E német földről kiinduló kezdeményezések mellett szerző nagy jelentőséget tulajdonít az itáliai aszketikus szerzetesség térítő és szervező tevékenységének is, hangsúlyozván Szt. Adalbertnek, Anasztáznak, Asztriknak és Querfurti Brunónak a római Szt. Elek és Bonifác kolostorhoz való bensőséges viszonyát.

A fenti eredményekkel teljes mértékben egyetértünk s eddigi felfogásunkat ezeknek figyelembevételével kell módosítanunk. Ugyanakkor azonban megállapíthatjuk azt is, hogy a szerző által biztos kézzel feltárt és szételemzett különféle reformirányzatok nem egyenlő súllyal működtek közre a magyarság megtérítésében. Kétségtelen ugyanis, hogy Adalbert és Brunó egyéniségére nem a magdeburgi iskola halványuló hagyományai, hanem az Elek- és Bonifác-kolostor életformái gyakoroltak elsősorban hatást. Adalbert legközelebbi tanítványai, Anasztáz, Asztrik, a breunowi és meseritzi szerzetesek nem Magdeburgból, hanem az aventinusi kolostorból kerültek ki s a térítésben annak erősen kuriális meghatározottságú szellemét képviselték. Éppen a térítés gyakorlatában való járatlanság és az egyházszervezeti szempontok iránt való érzék fogyatékossága — melyet Cs. oly szépen és meggyőzően elemez ki Adalbert életéből — bizonyítják a Kelet apostolának a józan magdeburgi iránytól való elhajlását s az itáliai asztétikus szellemtől való döntő befolyásoltságát. Jellemző erre a magdeburgi nevelésű, az itáliai

hatástól érintetlen Radlának Adalbert „szertelen" terveitől való idegenkedése. Sem a prágai püspökség elhagyását, sem pedig a vértanúság reményétől vezéreltetett térítő útján nem tudta helyeselni, s sem Itáliába, sem a lengyelek és poroszok közé nem volt hajlandó egykori iskolatársát elkísérni. Ha meggondoljuk, hogy a magdeburgi kolostorral a magyar egyháznak nem volt kimutatható közvetlen kapcsolata (26. l.), s hogy a Gizellával és utána bejött német papok jelentős számuk ellenére sem jutottak a magyar egyház megszervezésében vezető szerephez, ugyanakkor, midőn Anasztáz és Asztrik, mint az Adalbert-kör kiemelkedő tagjai előbb mint apátok, később mint érsekek a térítés és szervezés egész művét irányíthatták, akkor világosan előttünk állanak az egyes reformirányzatok magyarországi hatásának és jelentőségének *arányai* is. István mint a *praedicatorum dux et magister* szívéhez nyilván ezek az Aventinuson nevelkedett Adalbert-tanítványok állottak legközelebb, egyházi és egyházpolitikai kérdésekben elsősorban reájuk hallgatott. Rajtuk — elsősorban Asztrikon és Anasztázon — keresztül tehát az itáliai aszketikus reformirányzat szava érvényesült a magyar kereszténység megalapozásában. Ha hozzávesszük ehhez, hogy 1030-tól kezdve a magyar egyház, de főleg a magyar szerzetesség francia és belga területek felé tájékozódott, akkor azt kell mondanunk, hogy az itáliai és a távolabbi nyugati hatás már a XI. században minőségi és mennyiségi tekintetben egyaránt felülmúlta a közvetlen nyugatit.

DEÉR JÓZSEF

PETRUCH ANTAL: LEMONDOTT-E KÁLMÁN KIRÁLYUNK A GUASTALLAI ZSINATON AZ INVESZTITÚRÁRÓL? Budapest 1943. Szerző, 15 l. 8°. — Klny. a Theologiából.)

A hagyomány kútfőkritikai elemzése alapján P. arra az eredményre jut, hogy a magyar király *refutatio*jára vonatkozó későbbi tudósítás Boso kardinális II. Paschalis életrajzára, ez pedig közvetlenül a pápai regisztrumra megy vissza. Abból, hogy ez a kútfő nem említi sem a magyar király nevét, sem pedig azt, hogy a lemondás a guastallai zsinaton történt, P. arra az elsietett következtetésre jut, hogy ez az esemény nem fűzhető Kálmán király nevéhez, hanem a lemondást II. Istvánnak kell tulajdonítanunk. Az érvelés alapjául szolgáló *testimonium ex silentio* tényétől függetlenül, Kálmánnak az egyházpolitika elvi kérdései iránti — neveléséből és műveltségéből következő — érdeklődése, főként azonban törvényhozásának vitathatatlanul gregoriánus jellege változatlanul valószínűvé teszik, hogy királyaink közül éppen ő volt az, aki a beiktatás régi gyakorlatával szakított. Minthogy II. Paschalis 1118-ban halt meg, II. István szempontjából csupán a pápa pontifikátusának két utolsó, legnagyobbrészt száműzetésben eltöltött esztendeje jönne tekintetbe. Annak valószínűtlenségén, hogy a magyar király éppen akkor mondott volna le egy régi jogáról, midőn az azt követelő pápa ügye a legrosszabbul állott, a szerző által felvonultatott XVI. századi (!) Unrest Jakab tanúsága sem segíthet. Általában nem értjük, hogy e kérdésnek *pro* vagy *contra* eldöntése mennyiben érinthetné Hartvik hitelességét és megbízhatóságát, melyet szerző eredményeivel erősíteni kíván? Semmiféle kútfőkritikai díszlépés sem változtathat azon régi felismerés helyességén, hogy Hartvik gregoriánus szerző volt s hogy ennek megfelelően a Szent István-kori állapotokra vonatkozó tudósításai csak a legnagyobb óvatossággal használhatók.

DEÉR JÓZSEF

MÖNCHSLAND ATHOS. Mit Beiträgen von F. Dölger, E. Weigand und A. Deindl hrsg. von *F. Dölger*. München 1943. Bruckmann, 303 l. 1 térk. 8°.

Az Athos-félsziget autonóm szerzetesköztársasága mintegy ezer év óta él elzárkózva a profán világtól. Természeti fekvése és történeti zártsága folytán ma a keleti keresztény kultúra valóságos óvóparkjának számít. Itt az évszázadok folyamán inkább passzív befogadás, mint aktív alkotótevékenység révén felhalmozódott rengeteg kultúrkincs óriási vonzóerőt gyakorol a bizánci kultúra, a keleti egyházi művészet s az ortodox kereszténység vallástörténete kutatóira. A kétszáz év óta folyó kutatóutak, orosz, francia, német, szerb,

görög és amerikai tudósok expedíciói azonban még megközelítőleg sem tették hozzáférhetővé a teljes anyagot a történész, a filológus és a vallástörténész számára, nem is szólva az anyagfeltárást követő sok egyéb tudományos feladat megoldásáról. Útleírások, művészettörténeti munkák, oklevélkiadványok, történeti monográfiák sokasága világít már bele a Szent Hegy gazdag múltú életébe, de az így támadt fénysávok mellett még mindig sok a homályban maradt zeg-zug és szöglet. Azt a sok nehézséget, mely az előző kutatókat a szerzetesek bizalmatlansága és ravaszkodásai folytán a Szent Hegyen fogadta, egy, a balkáni hadjárat kapcsán 1941 nyarán lebonyolított német tudományos expedíciónak az akkori katonai helyzet s a vezető, F. Dölger, nagy szakavatottságból eredő tapintata következtében sikerült elhárítania. Tizenhét nagykolostort s a fővárost látogatta meg az expedíció. Mintegy ezernyolcszáz fényképfelvételt s néhányszáz tudományos leírást készítettek épületekről, freskókról, ikonokról, más művészeti tárgyakról, valamint oklevelekről. Az újonnan nyert oklevélanyag tudományos feldolgozására F. Dölger készül, s ugyanígy szakszerű értékesítésre talál majd a művészettörténeti, vallástörténeti és szociológiai körben gyűjtött hatalmas anyag is. Az itt ismertetendő pompás díszművet a kiadó a nagyközönségnek szánta, hogy az expedíció gazdag eredményeiről írásban és képben beszámolva, betekintést nyujtson az Athos sajátos világába.

A mű két részre tagozódik. A *szövegrész* (14—35) három alapos tanulmányban megadja az olvasónak a könyv élvezéséhez előfeltételként szükséges bevezető ismereteket. *F. Dölger* képet ad a természettől páratlanul alakított földdarabról s felvázolja ezeréves történetét, azt a sorsot és szerepet, melyet mint a bizánci szerzetesség központja a görögség életében kapott (14—21). *E. Weigand* bemutatja az Athos művészetének fejlődésvonalát, beleállítva azt a bizánci művészeti élet egészébe (22—28). Végül *A. Deindl* a keleti szerzetesi élet vallástörténeti gyökereinek felfejtése s fejlődésének ismertetése után a keleti szerzetesi élet e kikristályosodását mint vallástörténeti jelenséget teszi érthetővé (29—35). A *képes rész* (39—275) azután *K. Kress* és *O. Treitinger* szépen sikerült felvételeivel s az említett három tudós szakszerű magyarázó szövegeivel megeleveníti előttünk a középkori bizánci császárok lelki gárdacsapatának lakóhelyét, a nőiséget száműző zárt életük művészi oldalát, a liturgiában kifejeződő és misztikától táplált vallásos életük stílusát és ritmusát. *F. Dölger* teszi beszédessé azokat a képeket, melyek a világtól elmenekülteknek ezt a varázsos vegetációjú országát varázsolják szemünk elé (38—47). Az expedíció útjának sorrendjében megismerkedünk a fővárossal és a húsz nagykolostorral. Dölger mindegyikük képét és leírását kiegészíti történetük rövid összefoglalásával s felhívja figyelmünket a főkincseiket képviselő oklevelek, kódexek és ereklyék nevezetességeire (48—93). A kolostorokban összegyült gazdag oklevélkincsből mintegy diplomatikai példatárul, történeti, írástörténeti és oklevéltani jelentőségük kiemelésével s lelőhelyük megnevezésével bemutat Dölger egy bizánci és egy trapezunti görög császári, egy oláh vajdai és egy török szultáni oklevelet. A sort a pátriárkai és a prótoszoklevelek típusának egy-egy érdekes példánya s egy jellegzetes hamisítvány zárja le (94—108). *E. Weigand* művészettörténeti körsétára viszi az olvasót a félsziget bámulatot keltő emlékei között. Előbb az Athos építészeti emlékeinek fényképeit szólaltatja meg a művészettörténeti összefüggések feltárásával, majd elénk idézi a templomok s a velük liturgikus egységbe került étkezőtermek belsejének művészetét, mozaik- és freskódíszeiket, berakásos ajtóikat és iparművészeti kincseiket, fellapozza számunkra a könyvtárak X—XIII. századi értékes kéziratainak miniatűrdíszeit (109—220). *Dölger* két történetileg jelentős kézirat, a VI. századi cod. Euthalianus két lapjának s Paisij bulgár történetének 1745-i eredeti kéziratának bemutatásával zárja le ezt a lenyűgözően érdekes kultúrtörténeti bemutatót. A laikus olvasót azonban talán a legjobban az a kép fogja érdekelni, melyet *A. Deindl* az athosi barátok életéről ad (220—275). Az athosi demokratikus szerzetesköztársaság lakói sokrétűen különbözőek. Nemcsak nemzetiségileg, amennyiben a görög többség mellett orosz, szerb, bulgár és oláh kisebbség is él a Szent Hegyen, hanem életformájuk típusai szerint is. Megtaláljuk köztük az őskeresztény remetetípus meg-

alkuvásnélküli képviselőit sziklafalba vájt magányos odukban, csak a szemlélődésnek élve. Látunk parasztközösség formájában élő földmívelő és ipart űző szerzetesfalvakat. A nyugati kolostori életre a nagykolostorok kinovitikus típusa emlékeztet leginkább. Ezekben szigorú regulától szabályozott közösségi élet folyik. Ám az idiorrhytmikus nagykolostorokban csak a lakóépület fizikai közössége fogja egységbe a különben legnagyobb individualizmusban élő szerzeteseket. Kiki a maga módszere szerint keresi az üdvösséget, maga rendezi be celláját és napi életét, sőt maga teremti meg életfeltételeit is. Ebbe a kolostorba betört a magántulajdon s megszülte a nagy szociális ellentétet a bankbetétjéből vagy ipari érdekeltségéből élő, többszobás „lakású", selyemcsuhás szerzetes s a szolgai munkát végző, éhező, nincstelen szomszédja között. A Szent Hegy átlagos lakója azonban e világtól teljesen elfordulva, a testiséget teljesen megtörve a túlvilágnak él, élete állandó liturgia, belekapcsolódás az Istennek szolgáló szent cselekménybe. Napi nyolc-kilenc órát tölt a templomban, de a liturgikus szolgálat még az étkezőterembe is átkíséri. Misztika táplálja és szövi át egész vallásos képzetvilágát, melyben a legenda a valóság s a csoda mindennapos. Nem marad ideje a kultúra fejlesztésére vagy szociális munkára. A kirekesztett külvilág (276—291) csak a szerzetesi köztársaság alkotmányos fővárosába, Karjesbe tört be, persze csak szerény kisvárosi formában. Itt is csak egy csoport férfimunkás, egy-két tisztviselő, egy vendéglő és néhány üzlet az egész „világ". A háború eddig nem zavarta meg a Szent Hegy életét. Ez a tudományszomjas kis csapat kíváncsisága előtt gyanakodva, vonakodva kitárult ugyan, de nyomban azután visszazökkent ezeréves zártságába.

A könyvet kiadója szerényen a nagyközönségnek szánta tájékoztatónak, athosi útikalauznak. De sokkal több ennél. A szakember is sokat tanulhat belőle, eddig publikálatlan értékes anyagot kap benne, meglátja belőle a további tennivalókat (pl. a nagyon gazdag török oklevélanyag feltárásának szükségességét) s érdeklődéssel várja az ígért tudományos feldolgozásokat.

GYÓNI MÁTYÁS

PATAKI VIDOR: A PÉTERVÁRADI CISZTERCIEK A KÖZÉPKORI KELENFÖLDÖN. (A ciszterci Rend budapesti Szent Imre gimnáziumának Évkönyve 1942, 19—55. l.)

A ciszterci Rend Magyarországba településének 800. esztendejében P. azt kutatja, hogy a Kelenföldön (Lágymányoson) újabb időkben letelepedett ciszterc ieknek van-e történeti multja ebben a városrészben. IV. Béla király, meggyilkolt anyja emlékére, 1235-ben, a királynégyilkos Péter ispán elkobzott nemzetségi birtokán a mai Pétervárad közelében ciszterci monostort alapít, hová 13 szerzetes jön Franciaországból. Az új monostor az alapítóról „Bélakút" nevet kap s gazdag királyi adományokban részesül. A monostor „a királyi főkegyúri jogban s az illetékes püspökség joghatóságában is részesedik, mégpedig mindkét (maior és minor) Pest összes plébániáit, kápolnáit, s azok tizedjövedelmét (dézsmáját) illetőleg". A bélakúti ciszterciták bőkezű ellátása összefüggött a pétervárad vár építési kötelezettségével, amiben a franciaországi szerzetesek igen nagy mesterek voltak. Pesten három egyházmegyének, az esztergominak, veszprémnek és vácinak joghatósága találkozott össze, mindhármat, de különösen a veszprémit érintették a bélakúti monostornak adott kiváltságok, amiből hosszas perek keletkeztek. E perek ismertetése kapcsán kimerítő levéltári forrásanyag alapján nemcsak a ciszterciták kelenföldi multját ismerjük meg, hanem érdekes betekintést kapunk a peres eljárásba, az egyházi birtokok, monostorok gazdálkodásába (borkezelés, szállítás, kimérés, termelés, ipar, kereskedelem) s főképen egy újonnan alakult monostor felvirágzásába. Nagy Lajos korából fennmaradt vizitátori jelentésből tudjuk, hogy „az akkori összes magyar ciszterci monostorok között a pétervárad a legtekintélyesebb s jövedelemben is a leggazdagabb". A török kor és a renaissance idők szelleme sokat ártottak a határszéli monostornak, míg Moháccsal elveszett Bélakút is s maga Pétervárad, mint erőd is.

FARKAS LÁSZLÓ

SZÉKELY OTTOKÁR: A CISZTERCI APÁCÁK MAGYARORSZÁGON. (A ciszterci Rend budapesti Szent Imre gimnáziumának Évkönyve 1942, 56—57. l.)

Az iskolai évkönyvek egyre gyérülő értekezései között egyháztörténeti tárgyával kiválik Sz. cikke. Gondos levéltári munkával és a kiadott forrásanyag hiánytalan felhasználásával rajzolja meg a hazai ciszterci apácakolostorok életkörülményeit s ezzel adalékokat szolgáltat a magyarországi női szerzetesrendek történetéhez. Az egyik francia női bencés apátságból, Jully-les-Nonnaius-ből indult ki 1129 körül Chalon sur Saône akkori grófjának leánya, Erzsébet, hogy új apátságot alapítson. Citeaux-tól 12 kilométerre szemelte ki társnőivel az alkalmas helyet. Az innen kiinduló ciszterci női monostorok száma egy évszázad alatt annyira szaporodott, hogy a capitulum generale a XIII. század elején bekebelezésüket csak akkor engedélyezte, ha az előírásoknak mindenben megfelelnek. 1228 táján ezer körül jár a női apátságok száma. A hazai női cisztercita monostorok dícsérete, hogy bennük olyan eltorzulások, mint néhol Nyugaton, nem voltak s ellenük a Rend ellenőrző hatóságai panaszt nem tettek. Sz. tanulmánya először általánosságban ismerteti a ciszterci apácamonostorok életét és belső történetét, azután sorra veszi Brassó, Pozsony, Veszprémvölgy, Körmend, Ivanic és a Szávaszigeti apátság sorsát. Becsesek a tanulmány művelődéstörténeti adalékai.

FARKAS LÁSZLÓ

FALLENBÜCHL FERENC: AZ ÁGOSTONRENDIEK MAGYARORSZÁGON. Budapest 1943, Stephaneum-ny. 241 l. 8°. — (A Szent István Akadémia Történelem-, jog- és társadalomtudományi osztályának értekezése. III/3.)

A szerző különböző levéltárak anyagának, valamint a nyomtatásban megjelent úgyszólván valamennyi forrásmunka felhasználásával monográfikus egységben mutatja be az Itáliából és Bajorországból hazánkba telepedett s a középkorban nagy elterjedésnek örvendő úgynevezett sarús ágostonos remeteszerzetnek magyarhoni történetét. Bevezetőben ismerteti a rend eredetét, szervezetét, tagjainak tudományos munkásságát, teológiai irányzatát, szónoki és pedagógiai tevékenységét, valamint rendi szentjeik tiszteletének jegyében alakult liturgiájuk szépségeit. Egyébként anyagának természetes adottsága miatt két egymástól elkülönülő, önmagukban is szerves egységet alkotó fejezetben tárgyalja a rend történetét a mohácsi vészig, illetőleg a Budavár bevétele utáni időkben. Az elsőben tehát a rend magyarországi megtelepedéséről tájékoztat, a vilmosrendi remetékkel való egyesülésükről és a rend önálló provinciává történt alakulásáról (1262). Ismerteti a rendnek kivételes helyzetét biztosító szentszéki bullákat (IV. Kelemen, IV. Orbán), s a mohácsi vészig alapított vagy harminc ágostonos kolostor rövid történetét. A rendi élet szempontjából e korban a legfontosabb szerepe a legnagyobb kolostornak, az esztergominak volt. Itt tartották többnyire a szerzetesi élet egyöntetűsége és szigora fölött őrködő nagykáptalanokat s ugyancsak itt működött a rend magasabbfokú iskolája is. Az ágostonos remeték e korszakban igen nagy szerepet játszottak a magyar vallásos élet és a nemzeti művelődés fejlesztése terén. Olyanok is akadtak soraikban, akik vértanúhalált haltak a török elleni harcok idején.

A reformáció és a törökhódoltság azonban szinte nyomtalanul elpusztította kolostoraikat. Legalább is szerző nem tér ki részletesebben e pusztulás folyamatára, pedig a tudományt igen érdekelné, hogy milyen volt az ágostonosok lassú halódása e korszakban. A hódoltság megszűnése után újraéledő katolicizmus hatására csak néhány kolostorukban indult meg a szerzetesi élet. Ezek közül most a budai kolostornak jutott vezetőszerep. F. gondos részletezéssel ismerteti e kolostor történetét, majd szól a honi ágostonos remeték életmódjáról, különféle érdemeikről, főleg műveltségterjesztő és térítő munkásságukról, nemkülönben a hitélet elmélyítése érdekében alapított konfraternitásaik működéséről.

A rend szellemi életképének kialakítása, mivel a rendelkezésre álló forrásanyag jórésze, sajnos, csupán gazdaságtörténeti jellegű, csekély helyet foglal el a műben. Ennek megvilágítása, részletesebb taglalása igen fontos lenne. Ha e hiánytól s a helyenkint vázlatos szűkszavúságtól eltekintünk, úgy véljük, a szerző a nemzeti történetkutatás szempontjából is dícséretes munkát végzett.

KISBÁN EMIL

PFEIFFER JÁNOS: A VESZPRÉMI KÁPTALAN ÚJKORI STATUTUMAI. 1667—1780. Veszprém 1943, Egyházmegyei ny. 86 + 2 l. 4°. — (A Veszprémi Egyházmegye Multjából.)

A káptalan a katolikus egyházi életben, helyesebben közigazgatásban, nemcsak önmagának élő zárt testületet jelent, hanem egyúttal a püspök közvetlen tanácsát is, melynek tevékeny szerep jut az egyházmegye ügyeinek intézésében. A középkori káptalanok belső életét és kifelé irányuló tevékenységét tudósaink eléggé feltárták, de az újkori káptalanok ezirányú bemutatásával kevesen foglalkoztak; köztük említésreméltó Knauz Nándor, aki a pozsonyi káptalanról, Fraknói, aki a szepesiről és Bedy Vince, aki a győriről értekezett. A török hódoltság alól felszabadult Veszprémben a káptalan visszaállítására hosszas próbálkozások után 1630-ban került sor idősb Sennyei István püspöksége idejében. A birtokkérdés és létalap rendezése után kiépült a káptalan belső élete, megtörtént jogainak és kötelességeinek pontos megállapítása. A visszaállító püspök statutumokat adott a káptalannak, melyeket második utóda, ifjabb Sennyei István püspök a korviszonyok követelményei szerint átdolgozott, 1667-ben megerősített és életbeléptetett. Padányi Bíró Márton, az egyházmegye egyik legkitűnőbb püspöke, 1761-ben új statutumokat állíttatott össze, de munkálata puszta tervezet maradt, míg a harmadikat, mely máig érvényben van, Bajzáth József 1780-ban bocsátotta ki. E statutumok hiteles és kritikai jegyzetekkel ellátott szövegét közli a szerző jelen művében, mely az első 30 lapon alapos elmélyedésre valló bevezetőt ad a statutumokhoz jogi és történeti szempontból, ezenfelül röviden összefoglalja a káptalan tagjainak jogi helyzetét, munkakörét és javadalmazását. A mű nagyobb részét a szószerint közölt statutumok latin szövegei alkotják. Sennyei és Biró rendelkezéseit egymás mellett párhuzamosan közli, majd külön a Bajzáth-félét. Az alapos név- és tárgymutató megkönnyíti a szövegközlés adatainak kiaknázását. Érdekelne minden történészt, ha a szerző a hatáskörök tisztázása és bemutatása után a nagymultú káptalan hiteleshelyi, egyházkormányzati és gazdaságpolitikai tevékenységével is megismertetne. Ez utóbbi annál nagyobb érdekű lenne, mert a káptalan csaknem kezdettől fogva maga kezeli birtokait, ami régebben nem volt mindennapi jelenség.

GYENIS ANDRÁS

GÁTHY ZSOLT: ANYAKÖNYVVEZETÉSI SZABÁLYOK KIALAKULÁSA AZ ESZTERGOMI FŐEGYHÁZMEGYE TERÜLETÉN. Budapest 1942, Dunántúl ny., 19 l. 8°. — (Klny. a Pázmány-Egyetem Jogtörténeti Dolgozataiból.)

Az egyházi és állami anyakönyvek kialakulásának történetével nem igen foglalkoztak eddig tudományos irodalmunkban. Nem végzett tehát érdektelen munkát G. akkor, amikor rövid tanulmányában az anyakönyvek bevezetésének és szerkesztésük szabályozásának történetét legalább egy egyházmegye területén felvázolta. Az anyakönyv első nyomait már az ősegyház felolvasó és hirdető tábláinak tartalmában fel lehet találni. A középkorban azonban a mai értelemben vett anyakönyvvezetés intézményét még az Egyház sem ismeri. Az első folyamatosan vezetett anyakönyvekkel először Provanceban és Észak-Olaszországban találkozunk. Magyarországon legelőször az 1515. évi veszprémi zsinat rendeli el keresztelési könyvek vezetését, amelyekbe a szülők, keresztszülők és a keresztelt nevét kellett bejegyezni. Ezután az 1579. évi győri zsinat, majd Telegdy püspök adtak ki idevonatkozó utasításokat. Az első komoly lépést azonban az anyakönyvvezetés végleges meghonosítására és kimerítő szabályozására Pázmány Péter tette 1625-ben. Ennek ellenére e kérdés tüzetes, részletekbe menő szabályozásával még az esztergomi egyházmegye területén is csak a XVIII. század derekán kezdtek foglalkozni mind egyházi, mind világi részről. A Helytartótanács 1778-ban az anyakönyvek szigorú zár alatt való tartását rendeli el, 1788-ban pedig közhitelű iratoknak jelenti ki azokat. Az anyakönyvezés ügyének első részletes törvényi szabályozását az 1825—27. évi országgyűlés 23. törvénycikke hozta meg. Körülbelül ezzel egyidőben ismeri el bizonyító erejüket a jogtudomány is (Kelemen), 1848-ban pedig minden be-

vett vallásnak megadták a nyilvános anyakönyvvezetés jogát. G. rövid tanulmányában tekintélyes forrásanyagot dolgozott fel. Előadása azonban túlságosan tömör és itt-ott hézagos. Ennek oka minden valószínűség szerint a helyszűke volt és az, hogy úttörő feladat elvégzésére vállalkozott.

HÄNDEL BÉLA

GÁTHY ZSOLT: A PLÉBÁNOSOK KÖNYVEI A PLÉBÁNIATÖRTÉNETÍRÁS SZOLGÁLATÁBAN. Budapest 1943, Stephaneum ny. 4 l. 8°. — (Klny. a Regnum Egyháztörténeti Évkönyvből.)

Okos, tömör kis értekezés. Tárgyát sokoldalúan vizsgálja és használható szempontokat ad. Meglátszik rajta, hogy a szerző a szóbajövő eredeti forrásokba is betekintett. A plébániatörténetírás legtöbb művelője azonban nem fogja tudni kielégíteni az itt vázolt követelményeket. Ehhez egyrészt szellemi, módszertani felkészültsége hiányzik, másrészt csak igen ritka, szerencsés esetben fog a kívánt adatokat csupán szerényebb mértékben is tartalmazó forrásokhoz jutni. De az ily természetű vizsgálódás szét is feszítené egy plébániatörténet kereteit. Szerzőnk útmutatásai elsősorban egy-egy papi életrajz elkészítőinek és különleges szempontú részletmunkáknak válnak javára.

VANYÓ TIHAMÉR (Pannonhalma)

BALANYI GYÖRGY—BIRÓ IMRE—BIRÓ VENCEL—TOMEK VINCE: A MAGYAR PIARISTA RENDTARTOMÁNY TÖRTÉNETE. Budapest 1943, Magyar Kegyes Tanítórend, 373 [2] l., 1 térk. 8°.

A magyar piarista rendtartomány történetének első nagyszabású összefoglalása Balanyi munkája. A tárgyalás fonalát Trianonig vezeti; az utána következő kétévtizedes, változatokban oly gazdag fejlődést Biró Imre, Biró Vencel és Tomek Vince állítja elénk.

Balanyi a háromszázéves multra visszatekintő magyar piarista életnek kerekded egész képét igyekezett megrajzolni. Művéről azt írta, hogy az „bár lerövidített formában, de lényegében ugyanazt adja, amit annak — az elkészítendő részletes feldolgozásnak — tartalmaznia kell".

Balanyi munkája több tekintetben nyujt kiválót. Így mindenekelőtt a piarista iskola fejlődésének szerves és teljes képe bontakozik ki előttünk. Szinte aprólékos gonddal írta meg a szerző az egyes rendházak és iskolák keletkezésének történetét, minek keretében örök emléket állított az alapító mecénásoknak s az alapítást végző rendtársaknak. Tiszta képet nyerünk aztán a piarista iskolák célkitűzéséről, módszereiről és eredményeiről is. Látjuk, hogy a piaristák elsősorban a szegény néprétegek gyermekeit igyekeztek vallásos szellemben nevelni és az elemi ismeretekre oktatni. Csak 1731-ben jelent meg az a pápai bulla, mely kifejezetten is megengedte nekik a magasabb ismeretek tanítását és gazdagabb, nemes származású növendékek felvételét. A fejlődés útján a XIX. században jutottak el odáig, hogy az elemi iskolai oktatást kihagyták munkakörükből. A piarista iskolának ez az eredeti beállítottsága hozta magával, hogy a rend mindig különleges érzéket tanúsított a reális irányú oktatás, a gyakorlatias nevelés iránt. Az iskolai munkát hivatásszerűen vállaló piarista rendben természetszerűleg állandóan nagy gondot fordítottak arra, hogy növendékeiket a rájuk váró munkára minél tökéletesebben előkészítsék; a szerző ennek megfelelően gondosan rajzolta meg a korszakonként módosuló, az iskolai munka célkitűzéséhez folyton alkalmazkodó piarista tanárképzést is.

A piarista iskola történetével párhuzamosan nagy szeretettel és tiszteletreméltó tárgyilagossággal beszél a szerző a magyar piaristák munkás, nem ritkán küzdelmes életéről. Látjuk, hogy az atyák sokszor a legszükségesebbekben is hiányt szenvedve vállalták hivatásukat, a magyar ifjúság nevelését, újabb és újabb iskolák és konviktusok vezetését. E mellett vörös fonálként halad végig a rend életén a tagok nemzeti érzése. A XVII. században még „tót szerzetnek" nevezett piaristák a XVIII. század elejétől kezdve már erőteljesen magyarosodtak s így az 1715-i országgyűlés méltán adta meg nekik a magyar honosságot. Ez a fejlődés csak újabb lendületet nyert 1721-ben,

amikor a magyarországi piaristák függetlenültek az osztrákoktól és önálló magyar rendtartománnyá alakultak. A XVIII. század vége felé bontakozó magyar öntudatnak már kiváló zászlóhordozóit találjuk a piaristák között.

Ezen a nemzeti érzésen kívül még a korszellemhez való szoros kapcsolódás is jellemzi a piaristaságot. Ezt szemlélhetjük különösen a felvilágosodás idején — egyes írók szívesen beszélnek „piarista felvilágosodás"-ról — és a XIX. század közepén is, amikor a kor demokratikus eszméi feltűnő mértékben hatottak a piarista közéletre, annak szervezetére is. A rend szellemi mozgékonyságának bizonyítékai továbbá azok az irodalmi és tudományos művek is, melyek a XVIII. század vége felé, illetőleg a XIX. század közepe óta jelentek meg piarista szerzők tollából.

Balanyi művének áttanulmányozása révén világosan látjuk, hogy a rend évszázados népszerűsége a tagok egyszerűségében, hivatásszeretetében és erős nemzeti érzésében rejlik. Ilyen lelkületű piaristák voltak azok, akik a magyar nevelés munkájában, a nemzeti műveltség terjesztésében és a tudományok fejlesztésében hervadhatatlan érdemeket szereztek rendjüknek.

A fentebbiekben igyekeztünk kiemelni Balanyi munkájának eredményeit és érdemeit — melyek nemcsak a hatalmas anyag szerves feldolgozására, hanem értékes, új szempontok alkalmazására is vonatkoznak. Balanyi története ezért a magyar piarista rendtartománynak és a magyar történettudománynak egyaránt értékes gyarapodását jelenti. Ennek hangsúlyozása után azonban szabadjon néhány észrevételt is tennünk a művel kapcsolatban. Felfogásunk szerint helyesebben tette volna a szerző, ha a *magyar* rendtartomány történetét jobban beágyazta volna az egyetemes piarista rendtörténet keretébe s főleg, ha munkáját a rendalapító Calasanci Szent József életének, eszméinek és alkotásainak ismertetésével kezdte volna még akkor is, ha a rendalapító „csak az elérendő célokat tűzte" is rendje elé s ha „nem is hagyott zárt rendszert fiaira". A magyar piarista rendtartomány hivatása így kerülhetett volna már a mű elején éles megvilágításba s a tárgyalás folyamán végig lehetett volna kísérni, hogy Calasanci Szent József magyar fiai a folyton változó körülmények között miként feleltek meg hivatásuknak.

Ezzel a hivatással kapcsolatban említjük meg azt is, hogy mint minden rendalapító, úgy Szent József elgondolásában is a rend elsősorban saját tagjainak megszentelését van hivatva munkálni s csak másodsorban, az előbbinek mintegy eszközeként foglalkozik Isten országának különböző eszközökkel történő terjesztésével. Ennek, a dolog lényegénél fogva primér jelentőségű elemnek, a vallásos eszmének az ápolása — szerény megítélésünk szerint — túlságosan halvány színekkel nyert ábrázolást Balanyi művében; a közösség és a tagok lelki, azaz „belső" életéről — külső hatásukkal és szellemi életükkel szemben — alig kapunk összefüggő képet. Ezt egyébként a szerző maga is elismerte, amikor a fejlődése csúcspontjára jutott s a jezsuita rend szerepét átvenni kész magyar piarista rendtartomány törekvéseit és eredményeit így foglalta össze: „A piaristaság ... egyre inkább növekvő tényezője lett a magyar társadalmi, szellemi és tudományos életnek."

A sajátos „piarista lelkiség" megfelelő kidolgozását annál fájdalmasabban hiányoljuk ebben a műben, minél inkább tudatában vagyunk annak, hogy azt éppen attól a Balanyi Györgytől kaphattuk volna meg, aki nemcsak rendalapítójukról írt nagyon értékes munkát, hanem a magyar hagiográfikus irodalomnak is egyik legkiválóbb munkása. Éppen ezért reméljük, hogy amikor az előszóban említett nagy rendtörténet elkészül, akkor ez a szempont is jelentőségének megfelelő méltánylásban részesül.

Csóka J. Lajos

HUSZÁR JEROMOS: P. ALBACH J. SZANISZLÓ O. F. M. (1795—1853). Szeged 1944. Szeged Városi ny. 91 l. 8°. — (Értekezések a m. kir. Horthy Miklós Tudományegyetem Magyar Történelmi Intézetéből, 5.)

Albachnak, a pesti ferences rendház nagy németnyelvű, de magyarérzésű szónokának alakja felé Széchenyi Istvánnal való bizalmas viszonya terelte a történetírók figyelmét. Iványi-Grünwald a Hitelhez írt bevezetésében s különösen Fekete Antal Széchenyi vallásosságáról írt értekezésében lapokon át

foglalkoztak vele, de céljuknak megfelelően természetesen csak egy oldalról figyelték meg őt. H. értekezésében Albach egész életét végigkísérve törekszik őt több oldalról megvilágítani. Szeretettel és bizonyos rendtársi elfogultsággal ír róla s igyekszik Feketének Albachról rajzolt egyházi szempontból negatív képét ellensúlyozni. Mondanivalóját idézések útján nagyobbára másokkal mondatja el. A dolgozat tulajdonképeni értéke az, hogy majdnem teljesen tisztázza, miért helyezték el Albachot tizenháromévi pesti működése után 1838-ban Kismartonba. Az esztergomi prímási levéltár adataival bizonyítja, hogy különösen a két tüzes hazafiságú magyar hitszónok: Gegő Nicefor és a nemzeti vértanú Gasparich Kilit elleni feljelentések alapján Bécs kívánságára indult egyházi vizsgálat következtében elhelyezték ekkor a házfőnökhelyettes és egy laikus testvér kivételével a fegyelmében kissé meglazult pesti kolostor valamennyi tagját, köztük Albachot is, bár az ő eltávolítását kifejezetten nem követelték.

SALACZ GÁBOR (Pécs)

TÓTH ENDRE: A PÁPAI REFORMÁTUS EGYHÁZ TÖRTÉNETE. Pápa, 1941, Főiskolai ny. 294 l., 4 t. 8°.

A helytörténetírás válsága, a helytörténelmi kérdésekkel foglalkozó művek színvonalának sokszor aggasztó mértéket öltő hanyatlása nem csupán világi történetírásunk körére elszigetelt jelenség, hanem sajnálatos jellegzetessége helyi vonatkozású egyháztörténelmi irodalmunknak is. Amint azonban az utóbbi évtizedek folyamán világi részről ismételten komoly eredményektől is kísért próbálkozások történtek a helytörténelmi kutatás módszerének elmélyítésére és problematikájának kidolgozására, a közelmultban egyházi részről is tettek lépéseket ilyen irányban: egyháztörténetírásunkra azonban e téren — az elmélet és a gyakorlat síkján egyaránt — még sok komoly megoldandó feladat várakozik. A gondos, elmélyedő munka T. művét is azok közé a komolyabb vállalkozások közé utalja, amelyek arra hivatottak, hogy a magasabb színvonal úttörői legyenek, ha e feldolgozást nem is mondhatjuk minden tekintetben mintaszerűnek. A legtöbb nehézséget kutatóinknak — s így láthatólag a szerzőnek is — a tudományos igények és az építő célzat összehangolására irányuló szándék okozza. S az építő, buzdító célzat valóban indokolt: a hitben való áldozatos kitartásra alig van jobb példát adó gyülekezet a pápainál. Azonban mennél nagyszerűbb a téma, annál inkább szeretnők annak feldolgozását is a tárgyhoz méltóvá tenni.

T. úgy igyekszik a kutató történész és a belső épülést kereső olvasó igényeit összehangolni, hogy az utóbbi kedvéért elhagyja a részletes irodalmi és forrásutalásokat, és csupán műve végén általánosságban, pusztán cím szerint utal a felhasznált irodalomra és forrásokra; a levéltári anyagnál sem található pontos helyrajzi utalás, ezekre is csak általánosságban hivatkozik, inkább a mennyiséget jelölve meg (pl.: „A budapesti theologia Ráday-könyvtárának leveles anyagából a pápai vonatkozásúak, mintegy 80 darab"). Az ilyen utalások jóformán semmit sem mondanak a szakembernek, s szűkkeblűen elzárkóznak a további kutatások megkönnyítése elől. A jegyzetek mellőzését azonban nemcsak a szakember szempontjából sajnáljuk: a gyakorlati, építő célt is jobban elérhette volna, ha a kizárólag tudományos jelentőségű, vagy éppen vitás részletkérdésekre vonatkozó utalásokat jegyzetekbe szorította volna. Ezzel az eljárással nagyban elősegítette volna műve élvezhetőségét. A kissé híg, szétfolyó írás tömörebbé vált volna. De — felfogásunk szerint — a szerző műve felépítését sem a legszerencsésebb kézzel oldotta meg: a számos alfejezet, a sokszor laponkénti tagolás a munkát egészen mozaikszerűvé teszi, ez a mű áttekinthetőségét s az egyes kérdések alakulásának szemmeltartását annál inkább megnehezíti, mert a könyvnek nemcsak tárgymutatója nincsen, hanem még tartalomjegyzéke sem. Az előadás folyamatosságát s egyben a tárgyalt kérdések világosabb megfogalmazását egyaránt jobban biztosította volna anyagának más beosztása: ha először a reformáció elterjedését s a református egyház helyzetét (virágzás, üldözés, hanyatlás és új megerősödés), tehát az egyházi élet lehetőségének politikai kereteit vizsgálja. A második rész a gyülekezet társadalmi felépítésének rajza után az egyházkormányzás formáival (prezsbitérium,

egyházi tisztségek) s az egyház fenntartásának anyagi alapjaival lett volna hivatott foglalkozni. Végül tárgyunk fokozatos elmélyítésével az előadás magjához a hit- és egyházi élet jellemzéséhez jutottunk volna el: a harmadik fejezet tárgya az istentisztelet formái, a lelki gondozás, a lelkipásztorok és iskolák működésének rajza lehetett volna.

Bár maga a szerző is megbélyegzi a 67 utáni kor csak anyagi ügyek intézésébe merülő egyházi elöljáróit, mégis — akaratlanul is — csaknem az ő nyomdokaikon halad, mikor műve súlypontját egyoldalúan a külső keret és az anyagiak rajzára helyezi. A lelkipásztori és tanítói díjleveleket pl. lehetőség szerint részletesen megismerjük — és ez helyes is —, de a legjelentékenyebb igehirdetők alakját csak általánosságban jellemzi. Érthetetlenül tartózkodik a Szellem életének ismertetésétől. Nem kapunk képet a főiskola — professzorok és diákok — s a gyülekezet lelki kapcsolatáról, pedig bizonyára az ő alakjuk is jelentékenyen befolyásolta a pápai gyülekezet lelki arcát. De azt sem szabad a történetírónak elfelejtenie, hogy a gyülekezet, amelynek életével foglalkozik, társadalmi képződmény is. T. művében találunk ugyan utalást arra, hogy gondolt is erre, a megoldást viszont azzal a megfontolással utasította el, hogy „teljesen kielégítő válasz adása hosszabb statisztikai és szociológiai tanulmányozást igényelne" (287. l.). A történészt közelebbről érdekelték volna a pápai egyház hitelműveletei is.

Az elmondott szempontoknak a pápai egyház történetének megírásával kapcsolatban már nincsen gyakorlati jelentőségük, de mégis szeretnék felhívni e szerény sorok is helytörténelmi kérdésekkel foglalkozó egyháztörténészeink figyelmét arra, hogy fáradságos, gondos munkájuk csak úgy lehet igazán gyümölcsöző, ha az adatgyűjtés mellett kellő figyelmet fordítanak a formábaöntés, a feldolgozás munkájára is, s ha szempontjaikat tágítva, nem elégesznek meg csupán a felszínen zajló, nagyon is kézzelfogható jelenségek megfigyelésével.

VARGA ZOLTÁN (Debrecen)

BOGNÁR IMRE EDE: PÁPA TELEPÜLÉSFÖLDRAJZA. Pápa 1943, Főiskolai ny. 154 l., 1 térk. 8°.

E munka a történettudományok közül főleg a település-, a gazdaság- és társadalomtörténet részéről tarthat számot érdeklődésre. A szerző elhatárolja a város vidékét, a pápai síkságot a szomszédos tájaktól s megvizsgálja a természeti tényezőknek: a talajnak, a vízjárásoknak, a fekvésnek e területen érvényesülő szerepét.

A természetes tájat kultúrtájjá változtatta az ember, hol ezt, hol azt a természeti tényezőt használva ki. A Tapolca mellett, a síkság és a Bakony találkozásánál a csiszolt kőkortól kezdve találunk települési nyomokat. Ezekből bontakozik ki az Árpád-korban a város őse. Lakói az erdős, mocsaras vidéket alkalmassá tették a földmívelésre és állattenyésztésre. Ipart is űztek, és kicserélték a síkság és a hegyvidék termelvényeit. A földesurak vásárt, vám- és adómentességet szereztek számára és fallal vették körül. Így haladt a városfejlődés útján Pápa a középkor végéig. A török világban, mint végvár, a természeti tényezőkből főleg a védelmi lehetőséget nyujtó vízjárást használta ki. A felszabadító háborúk után a város mezőgazdasága mind nagyobb területeket vett intenzívebb művelés alá. Kiszárították a város nyugati oldalánál terpeszkedő tavat, megkezdődött a kertészkedés. Ipara nekilendült, különösen a Tapolcára támaszkodó malom-, kárló- és kékfestőipar. A földesúr, Eszterházy Károly püspök városrendezése és építkezései nyomán, később a polgárok építkezési kedve révén Pápa megkapta jellegzetes, maig is meglévő barokk vonásait. A XIX. században a város mezőgazdaságilag mindinkább vidékére szorult. Ipara részben gyáriparrá alakult át, ami társadalmában létrehozta a munkásréteget, városképében a gyár- és munkásnegyedet. Régi iskolái mellett újak támadtak: iskolavárossá vált. A közintézmények és közüzemek létesítése is ekkor kezdődött meg. A mezőgazdaság fejlődési iránya a világháború után nem változott. Ipara, nyersanyagok hiányában, csak a környék mezőgazdasági terményeinek feldolgozó iparaként fejlődött és fejlődhetett tovább.

Ez megszabta kereskedelmének tárgyait és terjedelmét. A kort a városképben a Tókertváros kialakulása jelzi.

Nem rajzolja meg a szerző, hogy a török világ idejében milyen kapcsolatban volt a város a vár birtokaival, a szolgáltatásra kényszerített egyéb falvakkal, szóval a vártartománnyal és a pápai síkságon fekvő többi helyekkel. A vártartomány tartozékaival valószínűleg szoros szálak fűzték össze. Innen szerzett a vár gabonát, fát, munkáskezeket. A többivel lazább kapcsolatban állhatott, mert a bizonytalanság miatt a kereskedelem megcsappant. Földesúri joghatóságú városban nem feltűnő, hogy a földesúr a céheket is ellenőrzi. A lakosság számát 1696-ban a szerző 1920-ra becsüli (72. l.). 1660-ban is e körül mozoghatott a népesség száma. Ilyen körülmények közt 600 protestáns iparosnak és katonának a távozását jobban megérezte a város, mint azt a szerző véli (68. l.). Megfigyelte, hogy Pápán a magyar kisnemesség a XVIII. század folyamán felhagyott az iparral. Az iparos kisnemesek közül a protestánsokat a földesúr részben kiüldözte a városból, részben a céhszabályok módosításával lehetetlenné tette számukra a céhekbe való belépést, és ezzel az iparűzést (Kapossy: Pápa város egyetemes leírása. Pápa, 1905. 185. l.). Ipartól való visszavonulásuk így nem pusztán a német iparosok megjelenésével függ össze (69. és 79. l.). A XIX. századi fejlődés képét zavarja az, hogy a 60-as évek végén jelentkező válság miatt a termelési ágak helyzetét kétszer tekinti át, és pedig a válság előtt és a válság után, nem is ugyanazon sorrendben. Jobb lett volna, ha egy korszak fejlődését a válság megemlítésével folyamatosan adta volna elő.

A szerző érdemes és gondos munkájának eredményeit tudományunk hasznosan értékesítheti.

Ruzsás Lajos

HODINKA ANTAL: ADALÉKOK PÉCS VÁROS TÖRTÉNETÉHEZ 1686-TÓL 1701-IG. Pécs 1942, Dunántúl ny. 31. l. 8°. — (Pannonia Könyvtár, 54. sz.)

H., a pécsi egyetem volt tanára, már eddig is több tanulmányban foglalkozott Pécs és ezzel kapcsolatban Baranya megye multjával. Értékes munkásságával nemcsak az említett város és megye történetét kutatók látókörét tágította, hanem általában a helytörténetírásnak is igen hasznos szempontokat adott.

A szerző jelen dolgozata a város népi összetételére, egyházi és közigazgatástörténetére, s a töröktől felszabadult területeink új életének kezdeti nehézségeire nyujt — zömében eddig még alig ismert — adatokat, kizárólag a bécsi udvari kamarai levéltár iratai felhasználásával.

Pécs egyházmegyei székhely és püspöki város volt, s a török kiűzése után első püspöke, Radonay Mátyás, a régi jogokat akarta felújítani és gyakorolni. Nem akart alkalmazkodni a Bécsben elrendelt új berendezkedéshez. Harcolt a püspökség ősi javadalmaiért, amelyeket az udvari kamara — hadi jogon — új szerzeményként kezeltetett a budai, később a csáktornyai kamarai kormányzóság, azaz ezeknek pécsi tiszttartósága által, s mint túlbuzgó, harcias szellemű térítő, radikálisan hozzálátott a pécsi egyházmegye görög keleti vallású rácjainak megtérítéséhez; a rácok további betelepülését pedig minden módon megakadályozni törekedett. Minden ténykedése a helyi kamarai és katonai megbizottak, s ezeken keresztül a legfelsőbb kormányszékek ellenzésével találkozott. Ellenségeinek összefogása igen tövises utat jelölt ki e rendkívül érdekes ember számára, akivel már egyéb vonatkozásban Koller József, Németh Béla, Takáts Sándor írásaiban és legújabban a németektől Schwäbische Türkei-nek nevezett délbaranya—délkeletsomogy—délnyugattolnai német településterület német kutatóinak munkáiban is találkoztunk.

H. cikkét azoknak is figyelmébe kell ajánlanunk, akik kutatásaik közben bármilyen vonatkozásban találkoznak a budai kamarai adminisztráció ténykedéseivel.

Babics András (Kolozsvár)

FODOR FERENC: AZ ELNEMSODORT FALU. Budapest 1942, Athenaeum, 260 l. 8°.

A mű regényszerű címe arra utal, hogy a szerző olyan magyar település életét és sok évszázados súlyos küzdelmét tárgyalja, melyet a megpróbáltatások vihara, a török dúlás és a nemzetiségi elözönlés sem tudott elpusztítani vagy elhódítani. A Fekete-Körös tájáról, Bihar vármegyének az 1940-i belvederei döntés után is a trianoni határon túl maradt két községéről: *Tenkéről* és *Bélfenyérről* szól F. *történeti életrajza.*

Már az első lapok arról győznek meg, hogy nem hideg tárgyilagossággal megírt, élettelen könyvet, hanem mély érzéssel és sok szeretettel készült falutanulmányt vettünk a kezünkbe. Ez pedig érthető abból, hogy a szerző saját szülőhelyéről szól. Viszont nyugodtan állíthatjuk, hogy a szülőföld szeretete nem térítette el a tárgyilagos vizsgálattól. Fejtegetései, megállapításai a földrajzi helyzet és a történeti források kritikai tanulmányozásán alapulnak. A szülőföldhöz fűződő gyermekkori kedves emlékek legfeljebb csak ösztönzést adtak a mű mennél körültekintőbb megírására, s arra bírták a szerzőt, hogy átmenjen a trianoni határokon, s a meglett férfi és szakember szemével kutasson, tanulmányozza szülőfaluját a megszállás időszakában is.

Bihar vármegye a nemzetiségi történet tanulmányozása szempontjából hazánk egyik legfontosabb és legtöbb figyelmet érdemlő területe. A vármegye túlnyomórésze ősi magyar települési táj, sík vidékeit és folyóvölgyeit a magyarság már a honfoglalás korában és az Árpádok első századaiban birtokába vette. A román beszivárgás a középkor folyamán csak szórványosan jelentkezett, s kizárólag a vármegye keleti, erdős-hegyes vidékein. A bécsi Hofkammerarchivban lévő 1692. évben készült conscriptio szerint a vármegye még pusztulásában is, a török hódoltság végéig megmaradt magyarnak. A XVIII. század folyamán azonban korlát nélkül hódított a hegyekből özönlő román népáradat a török harcokban kipusztult magyar vidékeken, s részben még a bihari síkságot is elözönlötte. Sodort ez az áradat, de egyes magyar települési szigetek körül megtörtek a hullámai. Ilyen ősrégi, ellenálló magyar falvak a Fekete-körös mellékén Tenke és Bélfenyér.

F. művében először a szülőtáj természeti adottságait, tájformáját, a folyóvölgy képét, felszíni sajátságait ismerteti. Bemutatja az ősi tájat és vízvilágot is, és a lakosság hosszú küzdelmét, mellyel a Köröst legyőzte, a tájat megszelidítette. Jellemzi az évszakok sajátságait, az erdő és rét világát. A tájat hajdan erdőrengeteg borította, a lakosság szaporodásával azonban mind szűkebb térre szorult az őserdő világa. Különösen nagy kárt tett az erdőségben a román uralom: „Az üde bihari erdőségek arculatán máris sok torz vonása jelentkezik a balkáni szomorú erdőségeknek."

A vidék benépesülését a vonatkozó történeti források és irodalom alapján a honfoglalás előtti időtől kezdve vizsgálja, és végigvezeti a magyar történelem századain. Tenke és Bélfenyér falvak lakosságát a családnevekből a török hódoltság előtti időbe vezeti vissza. Ősi magyar-besenyő származású nép lakik itt, úgyhogy az 1910-i családok elődeikben Tenkén 39·6%-ban, Bélfenyéren pedig 53·6%-ban már az 1600 előtti időben is kimutathatók. A két falunak erősen küzdenie kellett a nemzetiségi térhódítás ellen, hiszen a szomszédos községekben csaknem keveretlenül román lakosság él. Mégis Bélfenyér a világháború utáni megszállásig 100%-ban. Tenke pedig 88%-ban megmaradt magyarnak. A nép életereje szempontjából biztató jelenség a lakosság szaporasága, különösen Bélfenyér községben. A továbbiakban a munka ismerteti a két község társadalmi rétegeződését, vallási összetételét. Bélfenyér megmaradt falusias jellegű településnek, s lakossága katolikus, míg Tenke kisvárossá fejlődött; népességének alapeleme református, de beköltözés révén a katolikusok arányszáma a magyarnyelvű lakosság 40%-áig emelkedett. 1930-ig a román elem Tenkén 19%-ra nőtt, Bélfenyéren azonban még ekkor is jelentéktelen. A művelődési, egészségi viszonyoknak és a néprajzi sajátságoknak szentel ezután a könyv egy-egy fejezetet.

A település körülményeinek vizsgálata közben ismerteti a Tenke és Bélfenyér mellett elpusztult egykori magyar falvakat, meghatározza fekvésük helyét, és közli a rájuk vonatkozó főbb történeti adatokat. Ezek a kihalt

falvak: Dalom, Szigeti, Buzás és Besenyő. A Fekete-Körös középső és alsó völgyében még nyoma sem volt vlach lakosságnak, amikor kialakultak a völgyben sűrűn egymás mellett a magyar falvak. Nagyrészük azonban megsemmisült az évszázados török harcokban. Tenke és Bélfenyér fejlődéstörténetét a továbbiakban részletesen ismerteti, egész a világháború utáni időig, települési vázlatokkal, térképekkel, képekkel szemléltetve a helyzetet és a fejlődést. Végül a két község gazdasági életének alakulását és mai képét mutatja be.

A földrajzi tényezők és az ember évszázados közös sorsának tanulmányozását azzal fejezi be, hogy a magyarság olyan mélyen eregette bele életgyökereit az itteni földbe, hogy „sem talár, sem török orkánok sohasem csavarhatták ki többé a körösvölgyi magyarság gyökereit... Ez talán e nép és föld legnagyobb csodája... Bekerítette az oláhság, fenyegette egy alacsonyabbrendű élet áradata, de elsodorni ez sem tudta. És végül megtörtént a legnagyobb csoda: áll a mindenkitől magára hagyott, nemzete testéről leszakított, de szegénységében is diadalmas, elnemsodort magyar falu!"

Bő statisztikai anyag, táblázatok, kimutatások, összehasonlítások s a levéltári és irodalmi források felsorolása egészítik ki a tanulmányt, megadva a műnek a szöveg közben hiányzó utalások helyett az alaposság és tudományosság teljes jellegét.

F. a földrajz és történettudomány módszereinek, eredményeinek egységbe foglalásával az általa *tájéletrajznak* nevezett tudományos műfaj kidolgozója, rendszerének kialakítója. A történetírás mindig fontos segédtudományának tekintette a földrajzot, s különösen a településtörténet és a gazdaságtörténet nem nélkülözheti a földrajztudomány megállapításait; viszont a földrajztudományi munkák sem hagyhatják figyelmen kívül a történeti kutatások eredményeit. Míg azonban általában mindkét tudomány kisebb mértékben szokott a másik tudomány megállapításaira támaszkodni, addig F. munkáinak az a fő jellemvonása, hogy ő műveiben *a történelemnek és földrajznak körülbelül egyforma jelentőséget tulajdonít és teret enged.* A táj külső sajátságainak, domborzatának, vízvilágának, növényi takarójának, népi életének éppoly gondos megfigyelője, mint amennyire pontosan tájékozódik a történeti forrásokban, levéltári anyagban a mult, történeti alakulás, fejlődés felől. A településföldrajz és településtörténet szorosan összefonódik műveiben, s mindez különös jelentőségre emelkedik a nemzetiségi viszonyok és a magyar faj életerejének tanulmányozása, kidomborítása következtében. Ezen a téren gróf Teleki Pál tájkutató célkitűzéseinek megvalósítására törekszik, és Győrffy István munkásságát folytatja, ki éppen szintén Bihar vármegyében végzett hasonló jellegű tanulmányokat. F. Az elnemsodort falu c. tanulmányát különben gróf Teleki Pál emlékezetének is ajánlja, s gróf Teleki Pál volt az, aki ezt a művét már 1931-ben a Magyar Tudományos Akadémián bemutatta.

Az elmondottakból kitűnik, hogy F. e munkája a történettudomány szempontjából éppoly hasznos és figyelemreméltó, mint amennyire értékének tekinti azt a magyar földrajz tudományos irodalma.

Mezősi Károly (Kiskunfélegyháza)

FODOR FERENC: A JÁSZSÁG ÉLETRAJZA. Budapest 1942, Szent István-Társulat, 504 l., XXXII t. 15 mell. 4°.

Történelem és földrajz — e két tudomány újabban erősen növeszti egymás felé nyúló ágait. Az események történetétől a gazdaság, település és társadalom történeti formáinak leírása és magyarázata felé forduló históríkus meg kell, hogy lássa a tájat a formaalakító tényezők között; a felszíni formák leírásától a föld és ember viszonyának mind mélyebb és sokoldalúbb elemzésére térő földrajztudósnak pedig természetesen észre kell vennie táj és nép kapcsolatának történetiségét, meg kell vizsgálnia a gazdálkodás és település multbeli formáit, s a tájat alakító és a tájban alakuló társadalom történeti sorsát, szerkezetét, fejlődését. Ha végső, szintetizáló szempontjai tekintetében élesen elválik is a két tudomány egymástól, mind közelebb kerülnek egymás-

hoz a részletekben, amikor nép és táj egymásbafonódó, a multból a jelenig érő életét vetik vizsgálat alá.

A műfaj, amelynek területén a két tudomány szükségképen összeér: a történeti tájmonográfia. Nyugat-Európában, hol az emberföldrajz is, a helytörténet is fejlettebb, mint nálunk, s hol a territoriális fejlődés élesebben elkülönült történeti tájakat és mellesleg bő territoriális forrásanyagot kínál a kutatónak, már jó idő óta virágzik ez a műfaj. A magyar tudomány a legutóbbi időkig nem hozott létre számbavehető, korszerű módszerrel készült tájmonográfiát. A magyar gazdaság- és társadalomtörténet még nem jutott el oda, hogy tájak szerint szintetizálja anyagát — az első ilyen természetű művet most fejlődő földrajztudományunknak köszönhetjük: a Jászság életrajzát.

F. éppen ezért nevezi könyvét a Jászság „életrajzának", mert művét sem tisztán történeti, sem szigorúan földrajzi monográfiának nem tekinti. Észrevehető erőfeszítéssel éppen arra törekszik, hogy a két tudomány módszerét és szempontjait mind a kutatásban, mind a feldolgozásban együttesen alkalmazva megfeleljen a mindkét oldalról támadó követelményeknek, s ezenfelül, történelem és földrajz részletszempontjai fölé emelkedve, valami magasabb szintézisben mutassa meg a „Jászság és jászság", azaz a jász föld és jász nép „hétszázados együttélését", egymásraható, egymásbakapcsolódó történeti és jelenlegi életét.

E nagy feladat megoldása közben számos nehézséggel kellett a szerzőnek megbirkóznia. Mindenekelőtt igen nagyterjedelmű történeti forrásanyagon kellett átrágnia magát s emellett alapos helyszíni tájismeretet kellett szereznie. A kettős munkát láthatólag rendkívüli szorgalommal végezte el. Könyve arról tanúskodik, hogy a Jászság hatalmas kinyomott és kéziratos irodalmát, az idevágó okleveleket és conscriptiókat, a helyi levéltárak bő anyagát és a Jászságról készült összes régi és új térképeket alaposan megismerte s részletes földrajzi vizsgálatokat is folytatott. A heterogén természetű és értékű anyag kiértékelése volt a második nehézség. Ez a munka már jóval többet kívánt a szerzőtől, mint földrajzi tudást és a jász anyag ismeretét: teljes történészi felkészültséget és éles ítéletet. Így aztán — noha F. mindenütt gondos kritikára törekedett — sok jól megalapozott fejtegetés között itt-ott néhány kellőképp meg nem indokolt állítást, bizonytalan értékű adatokból levont következtetést, felületes általánosítást is találunk könyvében. (Ilyen, az anyag nem elég alapos értékeléséből származó hibák például: a Jászság területén lévő középkori falvak jász vagy nem jász eredetének tisztázásakor egy-két adatból túlságos biztonsággal következtet; a földközösség és magánföldtulajdon viszonyainak a redemptio utáni alakulását tárgyalva, gyorsan általánosít; a conscriptiók többnyire megbízhatatlan számadatainak túlságosan hisz, s ezekből — különösen az 1710 és 13-as lovagrendi és az 1720-as országos összeírás adataiból — merészen következtet.)

A legnagyobb nehézséggel azonban akkor kellett szembenéznie a szerzőnek, amikor az anyag átnézésével és az adatok értékelésével már készen volt: a feldolgozás módszerének, az előadás rendjének, a részletszempontok és szintetikus szempontok megállapításának nehézségével. E problémák akkor is felmerülnek, ha valaki viszonylag kitaposott nyomon haladva, szigorúan vett földrajzi vagy történeti monográfiát készít — hát még, ha a két tudomány szempontjainak válogató összeegyeztetésével kíván újszerű szintetikus ábrázolást nyujtani, és pedig oly tárgyról, amelynek részleteit is jórészt neki magának kell tisztáznia. Valóban, a módszerrel, az anyag csoportosításával s a szempontokkal való vajudás a könyv egészén is, részletein is erősen érezhető. A rend szigorúsága sokhelyütt megbomlik, ismétlések fordulnak elő, az összetartozó anyag pedig itt-ott szét van dobálva, s az áttekintés helyenkint nehéz. De a feladat bajos voltát tekintetbe véve, nagyon is méltó az elismerésre, amit F. e részben alkotott: anyagát mégis sikerült viszonylag szilárd rendbe hoznia és nagyjából sikerült az emberföldrajz sajátos szempontjait, mint végső, szintetikus szempontokat érvényesítenie.

A mű beosztása a következő: Az első négy fejezet a Jászság földrajza, mégpedig történeti és leíró földrajza egyszerre. *(I. A Jászság földje, II. A víz a Jászság életében, III. A Jászság talaja* és *IV. A fű és fa a Jászság életében.)*

Ez után különös című és felépítésű fejezet következik: *V. A Jászföld életének történelmi mozzanatai.* Ez három alfejezetre oszlik: A) *A Jászföld tájképének változása a történelem során* (ebben az egymást követő tájállapotok rövid rajza foglaltatik a honfoglaláskori alig lakott „lápi gyepütáj"-tól a mai, nagy falvakkal rakott, teljes egészében megművelt „ligetes parktáj"-ig); B) *A történelmi sors a Jászság életében* (ebben a legfontosabb történeti tényeket sorolja el, amelyek a Jászság életében szerepet játszottak: a jász autonómiát és ennek későbbi megcsökkenését, a török hódoltság itteni viszonyait és a felszabadulást, a Jászság eladatását a Német Lovagrendnek és önmegváltását stb.); C) *A Jászság területi fejlődésének történeti alakulása* (ebben a jász terület koronkint változó kiterjedését vizsgálja és a hol autonóm, hol nem-autonóm jászsági közigazgatás alakulásáról ad vázlatot). A VI. fejezet *A jász nép* címet viseli s a jász nép nevéről, a jászok eredetéről s a jász nyelv kérdéséről értekezik. Ezt követik a Jászság és a jászok magyarországi történetéről szóló, bennünket közelebbről érdeklő fejezetek, amelyek jórészt F. önálló történeti kutatásának eredményeit tartalmazzák. *A Jászság első benépesülése* című részben (VII.) F. a későbbi jász föld jászok előtti lakossága után nyomoz. *A Jászság községei a középkorban* című fejezet (VIII.) a középkori jász- és nemjász falvakat kívánja egymástól elválasztani a mai Jászság területén; körülhatárolja a jászok eredeti, jóval kisebb települési területét és nyomon kíséri terjeszkedésüket az eredetileg nem jász, „megyés" falvak területére. A következő (IX.) fejezet a Jászságon kívüli középkori jász falvak nyomát keresi szerte az országban, s itt-ott talál is ilyet. A X. fejezet a jász falvak és a jász népesség török alatti sorsát: a pusztulást, elszéledést, újjáépülést, új benépesülést vizsgálja. Ezt követi a török kiűzése utáni Jászság demográfiájának alapos tárgyalása és az azóta lefolyt népességi fejlődés végigkísérése *A Jászság népe* cím alatt. Majd a jászföld társadalmának fejlődéséről, vagyis inkább a jászsági lakosság koronkinti rétegződéséről ad sajnálatosan vázlatos képet, mélyebb szociológiai elemzés és fejlődés-magyarázat nélkül. A következő, ismét eléggé alapos fejtegetés a Jászság XVIII—XIX. századi túlnépesülését és a jászok kitelepedését tárgyalja.

Ez eddig a könyv fele. A másik felét két, egyenkint önálló monográfiának is beillő fejezet tölti meg: *A Jászság gazdasági élete* és *A Jászság települési viszonyai.* A gazdasági életről szóló rész előbb a termelés fizikai feltételeit veszi szemügyre: a talajt és az éghajlatot, majd történelmi rendben végigkíséri a Jászság gazdasági életének fejlődését a középkortól máig. A középkori rész ugyan semmitmondó s a törökkori is ösztövér, annál részletesebb viszont a XVIII—XIX. század gazdasági állapotának vizsgálata. S bár F. főként az egész Jászságot felölelő conscriptiók alapján dolgozott, s kevésbbé mélyedt el a helyi levéltárak gazdaságtörténeti adatokban bizonyára bővelkedő anyagában, nagyjában-egészében szemléletes, jó képet nyujt a XVII. századvégi állattenyésztő gazdálkodásról; a földmívelés fokozatos terjedéséről, majd teljes diadalrajutásáról; a redemptio alapján létrejött, a jobbágyfalvakétól merőben különböző földhasználati és gazdálkodási rendszerről; a magánföldtulajdon fokozatos kialakulásáról stb. A Jászság településéről szóló rész előbb általánosságban tárgyalja a XVIII. századi jász falvak települését, s ennek továbbfejlődését: a tanyarendszer kialakulását és a kertes települések utcás településekké való átalakulását, majd az egyes jász települések részletes vizsgálatára tér át, s egyenkint megrajzolja a jász falvak településtörténetét és mai települési képét. A művet a Jászság mai földrajzi képéről írott rövid fejezet zárja le, melyben emberföldrajzi szempontból foglalja össze eredményeit. Végül, külön fejezetként *A Jászság irodalma* cím alatt rendkívül alapos, mintaszerű bibliográfiát közöl, amely nemcsak a könyvek és kéziratok felsorolását, hanem az okleveles anyag, a térképek és a metszetek jegyzékét is magában foglalja.

F. nagy és hasznos munkát végzett. A vaskos könyv eredményeinek részletesebb ismertetésére itt nincs hely. Elég annyi, hogy a mű a magyar parasztság egyik, jobbággyá sohasem lett ágának történeti életét, s különösen újabbkori fejlődését csaknem minden részletében megvilágítja, s egyúttal értékes — bár nem minden tekintetben kifogástalan — példát teremt a történeti tájmonográfia nálunk eddig ismeretlen műfajának.

MÁRKUS ISTVÁN

SZEPESI N[EMÉNY] VILMOS: AZ ŐSI SZEPESSÉG. Budapest 1943, Singer és Wolfner, 1943, 306. l. 8°.

A Szepesség, mint önálló földrajzi egység, hosszú évszázadokra visszanyúló sajátságos kultúrájánál, műemlékei sokaságánál, tájainak szépségénél és természeti kincseinek gazdagságánál fogva állandóan az érdeklődés előterében állott. Ennek köszönhető, hogy az irodalom, főleg történeti vonatkozásban, közel kétszáz év óta állandóan foglalkozik a Szepességgel és az utóbbi ötven év óta nem múlott egy évtized sem a nélkül, hogy a Szepességről vagy annak kisebb egységéről jelentősebb munka ne látott volna napvilágot. — A Szepességről megjelent legújabb könyvnek, Sz. munkájának célja, mint azt Lukács György és Vikár Béla bevezetőikben hangsúlyozzák, megismertetni a Szepesség történetét, népét, alkotásait és sajátságait. A munka 15 fejezetre oszlik, melyben riport- és ötletszerűleg, minden szorosabb összefüggés nélkül tárgyalja a Szepesség történetével kapcsolatos eseményeket. Tájegységeket, földrajzi tagoltságot nem ismer a Szepességen, mint ahogy a Szepességet összetevő közigazgatási hatóságok történeti fejlődéséről sem tud semmit. A szepesi városok egykori közösségéről sejt ugyan valamit, azonban a városok számát hol 14-ben, 16-ban, 24-ben, hol pedig 26-ban állapítja meg. A munkát befejező utolsó részben elég pontosan összeállítja a Szepességre vonatkozó történeti irodalmat, sajátságosan még a legújabbat is, ennek ellenére Sz. az újabb történeti irodalom megállapításait egyáltalán nem méltatja figyelemre és történetszemlélete a jó öreg lőcsei krónika adataira van felépítve. Ennek megfelelően a szepesi németség XII. századeleji, illetve II. Géza alatti, már megcáfolt bevándorlásáról beszél és a Szepességen csak németnyelvű lakosságot, német kultúrát lát, míg a magyarságot és tótságot, mint lakosságot és mint kulturális tényezőt alig látszik észrevenni. Így tehát a szláv őslakosságról, a Szepességet megszálló és magyar birtokba vevő magyarságnak, a későbbi lándzsás nemesség őseinek történetéről és a mult század elejéig fennmaradt közigazgatási különállásáról mitsem tud. Ennek ellenére a szepességi székesegyházat mégis szentistváni eredetűnek tartja és azt a merész állítást is megkockáztatja, hogy Szent István Késmárkon is káptalani (!) templomot kezdett építeni. A lőcsei krónika alapján felsorol egy sereg XI. századi templomot, de hogy ezek hogyan és mely nép kulturális tevékenysége folytán keletkeztek, azt sehol nem tartja szükségesnek megmagyarázni. A magyar alkotásokról, a magyar település kezdeteiről és arról, hogy a szepesi városok egyrészének magva magyar eredetű, egy szóval sem emlékszik meg. A Thurzó-család magyar eredetéről nem tud semmit, sőt a szintén magyar, lándzsás eredetű Máriássy-család ősét, Batizt ki is sajátítja és a cipszer hospesek vezérévé teszi meg. A munkában található alaptalan állítások felsorolását oldalakon folytathatnánk, mint legsajátságosabbakat és eddig sehol sem olvasottakat felsoroljuk a következőket: a lőcsei Geublinus-, Termanus- és Helbrandus-családok birtokai 1393-ig Besztercebányáig terjedtek, a lőcsei patriciusok IV. Béláig vezették vissza nemességüket, — és most jön a legkiáltóbb: *a huszita Axamit szepesi várkapitány felesége a magyar Talafusz volt.* A Mária-hegyen tartani szokott híres lőcsei búcsúval kapcsolatban mondottak egy-két kenetteljes szótól eltekintve gyanítani engedik a szerzőről, hogy nemcsak a katolikus, hanem a keresztényi lelkülettől is igen távol áll, mert elsősorban a Havas Boldogasszony napján, július 2-án tartott zarándoklás (a búcsú szót ki nem ejtené!) leírásában csak az ugyanekkor tartott lőcsei vásárt, főleg annak régi nagyságát látja, ahol zsíros üzleteket lehetett kötni. Mint úgyszólván minden adatában, itt is bizonytalan, mert egyik helyen a búcsú, szerinte zarándoklat, napját „június havában, Szentháromság vasárnap utáni csütörtök"-re (röviden Úrnapja!) teszi, amí pedig változó ünnep lévén, május 21. és június 24. között bármely csütörtökre eshet. A zarándoklás szerinte órákhosszán át tart, ami pedig kevés idő ahhoz, hogy a jámbor búcsúsok Sáros és Zemplén vármegyékből gyalog Lőcsére jussanak. — Annak ellenére, hogy a munka fejezetekre van osztva, rendszeresség nem tapasztalható sehol, mindent ott és annyiszor mond el, ahol és ahányszor eszébe jut, úgyhogy az egész munka gyakori ismétlésekkel van telítve és azt a benyomást kelti, mintha a szerző egyenesen szedőgépbe diktálta volna a szöveget. A képek alá-

írásai ugyanolyan felületességet mutatnak, mert a nedeci vár képe alatt a késmárki vár neve, a szepeshelyi kápolna képe alatt a csütörtökhelyi kápolna neve olvasható, a mateóci Szent István-oltárt a lőcsei Jakab-templomba helyezi stb. — A határtalan tudatlanság ilyen nagy tömegben történő jelentkezése tulajdonképen felmentett volna bennünket, hogy ezzel a munkával egyáltalán foglalkozzunk, minthogy azonban a Szepességre vonatkozó munkákat széles körökben nagy örömmel várják, kötelességünknek tartottuk, hogy ennek a címében sokat ígérő munkának történeti szempontból teljes értéktelenségére és a magyar történettudományt megcsúfoló tudatlanságára rámutassunk.

FEKETE NAGY ANTAL

DEUTSCHE OSTFORSCHUNG. Ergebnisse und Aufgaben seit dem ersten Weltkrieg I—II. Herausgegeben von Hermann Aubin, Otto Brunner, Wolfgang Kothe, Johannes Papritz. Leipzig 1942—1943, Hirzel. I. köt. X + 596 l. 21 térk. II. köt. VIII + 642 l. 8°. — (Deutschland und der Osten. Quellen und Forschungen zur Geschichte ihrer Bezichungen. Bd 20—21.)

Hogy az előttünk fekvő impozáns kötetek eredményei szélesebb összefüggésbe legyenek beilleszthetők, a következőket kell előrebocsátanunk: *Deutsche Ostforschung* cím alatt a német terminológia úgynevezett *Volkstums- und Landesforschung*ot, nép- és tájkutatást ért; Kelet itt az összefüggő német népterület keleti határainak környékét s az azokon túli földet jelenti, egészen addig a vonalig, ahol a németség kisugárzó hatása véget ér. Tágabb értelemben „német Kelet" alá vonható az Elbétől és a Saalétól keletre eső vidék is, ezt tudniillik csak kései, középkori kolonizáció tette németté.

A nép- és tájkutatás össze- meg összeszövődik politikai vonatkozásokkal. A jelen feladatai, szempontjai nem „betörnek" ebbe a tudományba, hanem rendszerint irányítják is, jobban, mint akármelyik nemzeti tudományágat. Súlypontja a németeknél érthető okokból Keletre esik, kevertnépű és vitatható hovatartozású területekre. Akár kezdeteit nézzük, amikor az első világháború előtt az alldeutsch mozgalom útjára indította, akár tényleges kibontakozását a versaillesi béke után, midőn az elszakított németség visszahódításáért lépett akcióba, mindütt nyilvánvaló az aktuális nemzeti érdek szolgálata. Felénk, Kelet-Középeurópa felé forduló arca sem volt más soha, vegyük bár példának Kaindl negyedfélévtizedes művét (Geschichte des Deutschtums in den Karpathenländern), a részletmunkák bármelyikét vagy a legutóbbi összefoglalót, a Handwörterbuch des Grenz- und Auslanddeutschtums megfelelő fejezeteit.

Az a „Forschung" is, melyről köteteink számot adnak, tudományos cikkeknek ez a forráskutatás alapján való előkészítése, lényegében egy sokkal tágabbkörű szervezőmunkának alkotja organikus részét: vele párhuzamosan folyik tudományos intézetek alapítása, levéltárpolitikai működés, tudósképzés, kutatók egybegyüjtése, népszerűsítő, felvilágosító, polemikus kiadványok szerkesztése, kiállításrendezés és hasonlók. Az irány pedig, akármilyen sok párhuzamos szálból szövődik is össze, sehol sem mutat törést. A küzdelem mindig a németség keleti jogaiért és igényeiért folyik. A 70 éves Brackmann, kinek a szerkesztők ezt a két kötetet emlékkönyvként szentelték, életművével maga a tükörképe ennek a kutatásnak. Mint professzor, majd központi levéltári vezetőigazgató nevel, irányítja a levéltáros-képzést, cikket ír és nagy vállalkozásokat indít, működése sok ágazatát mégis mind az „Ostforschung" név alá lehet fogni. Elég, ha a legnagyobb publikációra utalunk: a *Deutschland und Polen* címűre, a *Deutschland und der Osten*-sorozatra (melynek e kötetek is tagjai), a *Jomsburg* c. folyóiratra vagy Brackmannak a *Deutsches Archiv für Landes- und Volksforschung*ban vitt szerepére. Az elmondottakból még valami következik. E kiadványok szinte sohasem szólnak csupán akadémikus köröknek. Csaknem mindig szélesebb olvasóközönségre számítanak.

A politikum érthető szerepe és a népszerűsítő szándék a Deutsche Ostforschung esetében is több dolgot megmagyaráz, amin a könyv forgatása közben első látásra talán megütődnénk. Érthető lesz pl., ha részletes beszámoló-

kat hallunk a szomszéd népeket ért német hatásokról, de arról, hogy egyik keleti nép a másiknak életében esetleg a németségnél is többet jelentett, vagy hogy a németek csak nyugateurópai kultúra közvetítői voltak, már nem kapunk arányos képet. Ha ebből helyenkint kisebb torzítások születnek, azok könnyen helyreigazíthatók. A moldvai és havaselvi városok német kultúrájának kiemelése mellett nyilvánvalóan nem juthat hely a kiadványban arra, mit jelentett a magyarság e területek kulturális szervezésében, városon-falun egyaránt.

A könyv tartalmi része húsz évnek kétségkívül igen jelentős és gazdag tudományos termeléséről számol be, mely gyakran valószínűtlenül nehéz körülmények közt folyó munka eredménye. A huszas években a megalázó béke kényszerű súlya alatt a társadalom teremtette elő az anyagi alapokat, majd mihelyt lehetett, az állam vette át fokról-fokra ezt a feladatot. Nyilvánvaló, hogy a kisállamok erőfeszítései nem hasonlíthatók ezekhez az arányokhoz; mégsem árt, ha az ő méreteiket látva, elgondolkozunk, vajjon mi nem fokozhattuk volna-e még áldozatkészségünket az anyagi és szellemi terhek hordozásában.

Maguk az összefoglalók, összesen 43 szerző 44 cikke, természetesen nem lehetnek egyforma értékűek. Legnagyobb részüket már a tekintélyes bibliográfia összeállítása és a művek kritikai megrostálása, ismertetése értékessé, szakembernek nélkülözhetetlenné teszi. Sok európai hírű szerző ennél jóval többet ad s csak kevesen maradnak alatta a német tudomány szokott színvonalának, közismert megbízhatóságának.

Az első kötetbe főleg középkori vonatkozású értekezéseket csoportosítottak. *O. Kossmann* cikke azokat a történelmi-földrajzi erőket vizsgálja, melyek a német nép és kultúra középkori kelet felé áramlásánál hatottak. Az ilyen tanulmányok, hol idegen tudományterület szempontjai kerülnek a történetben alkalmazásra, gyakorta hasznosak és elgondolkoztatók. Kossmann szerint a „steppék" Kelet- és Nyugat-Európa közé ékelődő népeit jórészt Nyugat műveltsége hódítja meg, ennek pedig korai időben varégok s más germánok, majd főleg németek a közvetítői.

E. Keyser népesedéstörténeti programmja a biológiai alapú népkutatást állítja szembe a kultúráramlatkutatással s az előbbit tartja modernnek, ma egyedül követendőnek. Iránya időnként — így az indogermán és germán történetben — bizonytalan talajra lép; a felvetett problémák nagy részének boncolgatása mégis igen gyümölcsöző feladatnak ígérkezik: Hogyan megy végbe az új német kolonizációs „törzsek" (= népegységek) keletkezése? (úgy látszik, leginkább nagybirtokhatárok és valláskülönbségek alapján rögzítődnek). Milyen az újabbkori asszimiláció? A feleleteken át majd a régebbi történet sok megoldatlan kérdéséhez is közelebb jutunk.

E. Petersen cikke a germán kontinuitás kérdéséhez szól hozzá. A tudomány mai álláspontjának megfelelően tagadja a települési folytonosságot, de hangsúlyozza — régészet, nyelvtudomány és embertan tanúságai alapján —, hogy a germánok elvándorlása után töredékeik még sokáig helyben maradtak s így bizonyos fokú vérségi kontinuitásról joggal beszélhetünk. Ezek az eredmények mindazonáltal nem állanak még biztos lábon; a szlávok nordikus vérét pl. Petersen germán beolvadással magyarázza, holott az eredeti antropológus-kutató indogermán örökségnek tartotta.

G. Sappok találóan keresi ki a koraközépkori államforma, helyesebben csak elmosódó határú, különböző intenzitású zónákból összeálló „uralom" jellemző vonásait. Az „uralmak" alapításának döntő földrajzi tényezőjét a nagy kereskedelmi utakban találja meg, népeket — germánt és mongolt, törököt — szerinte tenger és steppe nevelt ezen a tájon uralkodásra.

Th. Mayer arról beszél, milyen szerepe volt a császárság intézményének, illetőleg a császárok személyes koncepciójának a keleti népek államalapításaiban s sikerült-e a kapcsolatokat — területiumok urai útján vagy telepítő-akciókkal — később is fenntartani. *F. Baethgen* a pápa és császár politikai küzdelmének keleti vetületét vizsgálja, helyenként pápaságellenes éllel.

H. Aubin, a keleti német kolonizáció-kutatás kiemelkedő vezetőegyénisége, kinek 1937-ben megjelent műve (Zur Erforschung der deutschen Ost-

bewegung) az utolsó évek legnagyobb hatású iránymutatója volt ezen a területen, megismétli a német Kelet-kutatás követelményeit: a térbeli, időbeli és tárgyi egységet senkinek sem szabad szem elől tévesztenie. Ennek megfelelően ad maga is összefoglaló képet a középkori német település-mozgalomról. Rendet teremt a „Bewegung" felvett mozgatóerőinek szövevényében, de a végső, központi magyarázatot ő is csak a birodalmi népesedéstörténet részletes feldolgozása útján várja, ha majd városok, tájak népmozgalmi hullámait pontosan megismertük. Császári és territoriális politikai hatásairól, a népi öntudat kialakulásáról, s megannyi más szereplő tényezőről mind a maguk helyén hallunk. Részletes kutatások hiányában nem fogadhatjuk el azt a tételt, hogy a keleti népek némi késéssel átvették a német kolonizációs hullámot; tudjuk, hogy magyar „kolonizáció" belső továbbtelepülés a Kárpát-medence határai felé a honfoglalás óta szakadatlanul folyt, sőt kelet és dél felé a nagy hegyeket már a XIII. században átlépte.

R. Kötzschke a maga és mások alapvető keleti településforma-kutatásainak adja foglalatát. Megismerkedünk a forrásokkal, az irodalommal, a formatípusokkal és a típusok valószínű eredetével, népi hovatartozásával.

W. Weizsäcker a jogtörténet keleti specialistája; különösen a nyelvjogról és a városjogcsaládokról szóló összefoglalói érdekesek. Jogi értelemben vett várost szerinte keleten csak a németek alapítottak. Régi vallon-francia- és olasznépű városok már magukban ellentmondanak ennek az állításnak, de akad Magyarországnak középkori városa ezeken felül is, melyekben magyar lakókon kívül másról eddig mitsem tudunk.

E. Schwarz professzornak, a prágai német egyetem büszkeségének cikkét a szokott módon csodálatraméltó tudományos fegyelmezettség, minden irányban elfogulatlan abszolút kritikai szellem és gondos alaposság jellemzi. A germanisztika legkorszerűbb irányának, a településtörténettel összekapcsolt nyelvjárásföldrajznak és népszigetkutatásnak keleti eredményeit mutatja be. Több tudományág összeműködésével sikerült néhány helyen megállapítani, hogy a honfoglalásnak, a településkor való elhelyezkedésnek, vagy az újkori territóriumoknak mekkora volt a hatásuk a dialektusok elkülönülésében. Megkísérelték néhány nyelvsziget középkori nyelvjárásának rekonstrukcióját és eredményesen kutatták ki néhol a telepesek őshazáját. Schwarz az, aki az általános divattól eltérően, történeti korok tárgyalásánál nem Gau-okat, Generalgouvernement-t, Szlovákiát és Budapestet emleget, hanem megmarad az egykori neveknél.* Schwarz az egyedüli, aki a kiadványban hibátlan magyar könyvcímeket közöl. Az erdélyi szászok őshaza-kutatási eredményeit nem fogadja el.

E. Gierach német írók keleti tevékenységéről, a német irodalom keleti sugárzásáról ír, sok adattal, helyenként nem éppen megalapozott általánosításokkal. Lengyelország és Magyarország szerinte „kultúrájukat a német néptől kapták" (I. 587.). Csehek-lengyelek-magyarok irodalmának gyökere nem a klasszikus latinra megy vissza — mondja —, a latin íráskultúrát és a hazai nyelvek alkalmazását mindannyian a németektől lesték el. A középkori európai írásos műveltség latinnyelvű volta tudomásunk szerint általánosan ismert és Magyarországon még senkinek sem jutott eszébe olyasmi, hogy a hazai latin irodalmat nyelve miatt egyenesen a klasszikusból származtassa. Ez az irodalom kezdetben Magyarországon is a vezető papréteg kizárólagos tulajdona volt; hogy pedig ők az első évszázadokban legnagyobbrészt Párizsban szerezték műveltségüket, az régóta nem kétséges. Nemcsak a magyar udvar XII. századi francia kapcsolatai, egyetemi matrikulák és összehasonlító írásvizsgálatok bizonyítják ezt, hanem az az egyszerű tény is, hogy Németországban ekkor még nem volt egyetem.

Nem szólunk részletesen a mintegy bevezetőül szolgáló *Krebs*-cikkről (Der Bereich der deutschen Ausstrahlung im Osten), hiszen ez, úgy látszik, csak valami futólagos áttekintést akar adni a szakemberek által úgyis tárgyalt kérdésekről. Kár, hogy közben — meglepő módon — sorozatosan hoz

* „Im Hermannstädter Gau", a XII. században: II. 263. Generalgouv.: I. 140., Budapest, a reneszánszkorban: I. 29.

helyt nem álló megállapításokat minden forrásidézet vagy utalás nélkül. Tényleges forrásai évtizedek óta elavult német munkák, azokat átvevő modern feldolgozások vagy propagandairatok lehetnek. Éppen csak megjegyezzük, hogy Magyarországon német közigazgatás mindössze pároves átmeneti időre volt; hogy a XVIII. századi svábság településhelyein a középkorban színmagyar lakosság élt — mint azt számos földrajzi és személynév meggyőzően bizonyítja —; hogy Dáciának nem volt a Temesnél semmiféle központja, sőt kérdés, kiterjedt-e odáig egyáltalán; hogy Erdély a X. század óta szorosan csatlakozott Magyarországhoz s moldvai kapcsolatai nemhogy megbénultak volna később, hanem ellenkezőleg csak erősödtek; Dél-Erdély távolról sem volt lakatlan 1211-ben, hanem magyar határőrszervezet s magyar faluk hosszú sora népesítette be; a gyepű nem Grenzwildnist jelent; Erdélyt nem a németek, vagy legalábbis nemcsak a németek védték; a Mezőség nem volt a románok előtt betelepítetlen, hanem török pusztítások idején szétszóródott magyarok helyébe áramlott ide a románság s a magyar népterületnek a XVIII. században is háborús veszteségeit, nem pedig csekély népszaporulatát kellett feltöltenie. „Elmagyarosítás" egy centiméterrel sem kisebbítette az erdélyi szász néptalajt, de még önkéntes elmagyarosodás is alig, mert tudvalevőleg az is csak a városi polgárrétegre szorítkozott.

A többi tanulmány (szerzőik *O. Reche, W. La Baume, C. Engel, W. Koppe, W. Unverzagt, F. Rörig, K. Kasiske, F. Morré, E. Maschke, E. Lendl*) kisebb témakörre vagy csak egy-egy keleti részterület vizsgálatára szorítkozik; mégis sok általános érdekű vonatkozással. Egyikük kiemeli a Hanzának a korakapitalizmus mellett mostanig háttérbe szorult kereskedelemtörténeti jelentőségét, közösségi munkáját, egy másik szerző a nemesség szerepét a német kolonizációban. Foglalkoznak az úgynevezett „németjogú" települések népi hátterének vagy a lengyelországi asszimilációnak a problémájával. Feltűnő és örvendetes az archaeológia nagy szerepe a kiadványban. Az ősrégész szokott módszerével stíluskritika alapján különíti el egymástól a kultúrköröket és ezek mögé próbál történeti forrásokban, helynevekben népeket keresni. A népvándorláskori és középkori régészet Németországban már eljutott arra a fokra, hogy eredményeit a település- és művelődéstörténet szolgálatába állíthassa. Egyik munkaközösségük rendszeresen ásat koraközépkori várakat és pl. a németséget megelőző szlávok szervezetéről, kulturális viszonyairól a leletekből részletes képet tud adni. A korai középkor települési területei csak a lelettérképek segítségével rekonstruálhatók helyesen. Nem fölösleges ezeket megemlíteni nálunk, hol a régészetnek azok az ágai, melyek nem kecsegtetnek csillogó művészettörténeti eredményekkel — így a honfoglalás előtti szláv kor vagy a középkori magyar falu archaeológiája —, bizony eléggé elhanyagoltak.

A magyarságot még egy cikk érinti közelebbről, a *Lendlé*, mely címe szerint a délkeleti Közép-Európa német városalaprajzairól szólna. Az előzetes kutatások azonban, úgy látszik, nem eléggé érettek még ahhoz, hogy erről a témáról elfogadható összefoglalót lehetne írni. Az itt előadottak elnagyoltságukkal lépten-nyomon kihívják a szakember ellentmondását. Idézi mindenekelőtt a szerző és leszólja magyar kutatók (Györffy, Mendöl, Pleidell) műveit, a nélkül, hogy olvasta volna őket vagy jelentőségüket fel tudná mérni. Értékeli viszont Prinz 20 év előtt megjelent vázlatos összefoglalóját, Treiber mai városalaprajzokból visszakövetkeztető rövidke közleményeit és visszamegy Kaindl évtizedes munkáira. A keleti várostörténetről szóló ismert német felfogást kiegészíti azzal, hogy az újkorig nem is volt város Magyarországon német alaprajz nélkül — ehhez a kutatások teljességgel hiányoznak —, hogy városok egyáltalán csak német közigazgatású vagy németektől lakott vidékeken keletkeztek — ez egyszerűen nem igaz —, végül, hogy a Kárpátmedence városai csak a török hódítások alatt kezdettek eltörökösödni, rácosodni vagy örményesedni. Gondosan elhallgatja, hogy az ország német városaiban — persze a felvidékieket s a német néptalajba ágyazottakat leszámítva — már a XIII—XV. században erőteljes magyar asszimiláció indul meg, mely egy-kétszáz év alatt valamennyiüket színmagyarrá teszi s ez a folyamat a középkor végére sok helyen már be is fejeződik, — ami egyébként más német szerzők előtt sem ismeretlen. Magukról az alaprajzokról csak keveset tudunk meg a cikkből.

A második kötet politikai tárgyú értekezésekkel indul. *O. Brunneré* „A Habsburg-monarchia és a Délkelet politikai alakulása" címet viseli. Brunner nem süllyeszti el a magyarságot — a ma szokásos módon — a többi délkeleti kisnépek közé, hanem mint egykori nagyhatalmat, a Kárpátmedence összefogóját, balkáni népek urát és később is egyetlen államalkotó nemzetet, az őt megillető módon tárgyalja. Felhasznált irodalma is tekintélyes s mivel a németül megjelent magyar munkákat forgatta, alkalma volt ezekből álláspontunkat megismerni. A török idők németellenes hangulatának okát az itt küzdő német hadseregben, valamint a rendiségnek és protestantizmusnak az uralkodócsaláddal ellentétes érdekeiben látja. Megértéssel van a magyar szabadság-törekvések irányában, elismeréssel szól Andrássyról vagy Tisza Istvánról, csak a XIX. századi nemzetiségi politikánkat ítéli el. A kissé középkorias monarchia szerinte betöltötte hivatását; nem sikerült ugyan belőle államot faragni még II. Józsefnek sem, nem tudta százszázalékosan képviselni sem a német népi érdekeket, sem a nemzeteket összefogó eszmét, de sok nehézsége közepette is hozzájárult mindehhez valamivel és eredményesen küzdött a Délkelet-Európába hatoló „raumfrend" hatalom, a török ellen.

Figyelemreméltó *H.-G. Ost* tanulmánya. Ő is, mint Aubin, a belső és külső kolonizáció annyiaktól boncolgatott okaihoz szól hozzá, a XIV—XV. századi pangási időszakon keresztül közelítve meg a kérdést. Földrajzi-gazdasági-hadi és népesedési okok végső rúgói szerinte a politikai válságban keresendők. Hűbériség-rendiség átmenete állandó nyugtalansággal és sok háborúsággal járt, az élet bizonytalanabb lett minden téren, nagy uralkodói egyéniségek pedig éppen ebben a korban hiányoztak.

W. Kuhn újkori keleti német településekről szóló cikkének érdeme úttörő volta és hangyaszorgalommal összehordott, a mai teljes bibliográfiát kimerítő adatai, bár korok egymásutánjába csoportosított anyaga, éppen az eddigi feldolgozások természete miatt, néha kissé nyersen hat még. A XVIII. századi magyarországi települések lényeges helyet foglalnak itt el, hazai anyakönyv-, dűlőnév-, nyelvjárás- és faluformakutatások kimerítő ismertetésére találunk. Különösen hat Kuhnnál a steppei népeknek (ideértve a XVIII. századi magyarságot is) a német parasztsággal való éles szembeállítása és az a megállapítás, hogy a keleti szomszédok csak a németek különleges módszereinek lassú elsajátítása után tudták felvenni velük a versenyt. Helyesen állapítja meg a telepesekről, hogy a jobb anyagi lehetőségek csábították el őket hazájukból, otthon tehát szerény, ha nem is a legszegényebb kisbirtokosok voltak, míg a támogatás keleten jómódú középbirtokos-parasztokká tette őket.

E. Benz Luther mozgalmát mint a keleti németség népi tudatának erősítőjét és szellemi ébresztőjét mutatja be. Kelet városaiban valóban feltűnő gyorsasággal terjedt el az új hit, de nem maradt hatás nélkül a szomszéd népekre sem.

Th. Schieder igen érdekes problémát vizsgál, rendi alkotmány és népi politika, népi öntudat kapcsolatait. Hogyan módosította vagy irányította a rendiség keleten a népek egymáshoz való viszonyát, a nemzeti erőket és viszont? Schieder a rendi alkotmányt komponenseire bontja; az indigenátusjogért és a hazai nyelvért vívott küzdelmeket három jellemző terület, Nyugat-Poroszország, az erdélyi Szászföld és a Baltikum példáján mutatja be. Népi öntudatot csak későbbi időben szabad a rendek követelései mögé képzelnünk s akkor sem mindenütt. Az erdélyi szász társadalomban pl. forrásadatok szerint is szerepe van a XVIII. században bizonyos „vérközösségi" tudatnak, míg a baltiaknál erről nem lehet beszélni. A rendiség mérlege Schiedernél: egyrészről mint a speciálisan német társas-testületi életforma képviselője és konzervativitásában német népi sajátságok őrzője, értékes; másfelől viszont gyakran akadályozza a modern népi gondolat kifejlődését. A tanulmány gyengéje, hogy rendiség-népiség viszonyának magasabbrendű vizsgálata helyett csak a német népiség szempontjából értékel. Így lesz a cseh rendek szabadságmozgalma káros (II. 259.), holott csak mai német szempontból az; így képviseli a porosz abszolutizmus a német jövőt (II. 287.), míg Erdély esetében a II. József ellen küzdő szászoké a történeti jog. Lengyelek-csehek-magyarok aktivitásával ellentétben a németség sohasem akar asszimilálni, mindig csak

védekezik (II. 274.). Elhallgatja, hogy rendiségen belüli elemek közt a német mindig minoritás lévén, nem is asszimilálhatott. Az alatta állókat viszont — pl. a román jobbágyot — a magyar sem asszimilálta soha.

Kitaposott utakon jár *E. Birke*, mikor a XIX. század német szellemi mozgalmainak keleten támadt ideológiai és politikai visszhangjáról ír. A Kárpátmedencének és városainak mint kultúrközvetítőknek nagy szerepet juttat, elismeri, hogy a politikai történet nélküli népekre sokkal nagyobb német hatás sugárzott. A magyar irodalomról szólva Bleyertől Farkas Gyuláig és Pukánszkyig szép feldolgozások álltak rendelkezésére, így ezen a téren csak ritkán esik tévedésbe (pl. amikor a XIX. században névmagyarosítási rendszabályokat emleget).

A keleti zsidóság történetét a kérdés ismert szakértője, *P. H. Seraphim* dolgozta fel. A keletre áramló zsidókat az európai államok nyomása taszította, a konjunktúra szívta kelet felé, de útjuk a németségével szemben nem volt tervszerű, inkább lassú szivárgásnak nevezhető és mindig csak azután kezdődött, mikor más népek a biztonságot már kiépítették. Valóban újszerű vállalkozásokat a zsidóság csak ritkán kezdeményezett, inkább tőkéjével lépett örökébe a németeknek, az általuk meghonosított új iparokban. Alkalmazkodó készsége számtalan nehézségen segítette keresztül, korai szimattal érezte meg a legjövedelmezőbb lehetőségeket. Csodáljuk, amit Seraphim a magyarságnak a zsidók iránt való különös asszimiláló erejéről mond, főkép pedig azt a kijelentését, hogy a valódi asszimiláció, mikor t. i. a nép igazán befogadja maga közé a zsidót, nálunk tömegesen fordul elő.

H. Schaeder, F. Hartung, H. Kretzschmar, A. Hahn, W. Kohte, H. J. Seraphim, Th. Oberländer, H. Weidhaas és *J. Papritz* cikkei nem érintenek bennünket közelebbről, csak néhány részletükre hívjuk fel a figyelmet. Fontos tudnunk, hogy a poroszországi lengyel kérdés ismertetője megvallja az 1918 előtti kormányzatnak e téren elkövetett hibáit s megvallja, hogy a németségbe kulturális úton való beolvasztás gondolata felmerült. Fontos ez azért, mert az egykorú magyar nemzetiségi politika szemére vetett vádak ugyanakkor lépten-nyomon szemünkbe tűnnek a könyv lapjain.

Két értekezés problematikája a népi szemléletnek más területekre való kivetítéséből született. (Wirtschaftsentwicklung und Volkstumskampf..., Industrieprobleme in volklicher Sicht.) Az utóbbi, bár inkább ügyes ötletekkel és gondolatfűzéssel, mint adatokkal, valóban ismeretlen területet világít meg, közgazdaságtan és néptörténet egybekapcsolására keresve módot. Látjuk pl., hogy megkísérelhető annak vizsgálata, miként alakult keleten németek-lengyelek-zsidók — vállalkozók és munkások — mennyiségi-minőségi aránya az egyes iparokban. Azt már alig hisszük, hogy a művészettörténetre e gyakran erőszakoltan alkalmazott biológiai szemlélet (II. 595.) mai formájában áldásos lehetne. A keleteurópai jobbágyház germán vagy (!) kolonizációs német eredete bizony eddig alig több feltevésnél. Nem tudjuk azt sem, hogy a Lengyelországban járt s a forrásokban magyarnak nevezett kereskedőket vajjon joggal minősíthetjük-e mind a német népiség tagjainak.

A munka négy fejezete a keleti szomszéd államokban folyt háború utáni német népkutatás sorsát adja elő. (*R. Wittram, A. Latermann, W. Wostry* és *I. Steinsch* tanulmányai.) A Magyarországon Bleyer óta mind tisztábban kikristályosodó népi német irányról s annak gyökereiről, alkalmi magyar tudományos és gyüjtögető munkákról I. Steinsch ír, keményen ítélkezve a hűtlenek és a bizonytalan népi magatartásúak felett. Magyar címei nem kifogástalanok (Debrecin Szemle, Egyetemi Philologiai Közlöny) és bibliográfiája sem teljes.

Meg kellett említenünk a két kötet néhány cikkének fogyatkozásait, már csak a jóhírűnek és alaposnak ismert német tudományosság érdekében is. Tudjuk, az ottani német tudománypolitika vezetői elvben befelé is azt a mértéket igyekeznek alkalmazni, amit a semleges vagy ellenfélnek számító külföldtől megkívánnak. Ha mégsem volt lehetséges, hogy minden szerző a szomszéd népek viszonyaiban való kimerítő tájékozódás és az ő szempontjaik mérlegelése után írja meg értekezését, azon nem csodálkozhatunk. A könyv összefogó és iránymutató értéke így is példás marad.

MAKSAY FERENC

ERDÉLY ÉS NÉPEI. Szerk. Mályusz Elemér. Budapest, 1941, Magyarságtudományi Intézet, 254. l. 4. térk. 8°.

A Magyarságtudományi Intézet Észak-Erdély visszacsatolása után a művelt közönség jogos érdeklődését elégítette ki, amikor szaktudósok közreműködésével összeállította e kötetet. A feladat nem volt könnyű: egyfelől ugyanis egyeztetni kellett a tudományos követelményeket a közérdeklődéssel, másfelől egy aránylag kisterjedelmű kötetben kellett összefoglalni a legutóbbi két évtized Erdély-kutatásának gazdag eredményeit. Az egyeztetés jól sikerült, az összefoglalás kevésbbé. Alapos tárgyalásban csak a középkor részesült. Az újkori történeti problémákat tárgyaló értekezések kissé kiesnek a kötet szerkezetéből és tárgyilag is sok kívánnivalót hagynak maguk után.

Alföldi András tanulmányában (Erdély népei az ókorban) Dacia népi fejlődését vázolja és részletesen kitér a dákság történeti szerepére. A hangsúlyt a 271-es év eseményeire helyezi, amikor Dácia katonai és polgári lakosságát a római birodalom kormányzata kiüríttette. Ezzel érinti a dáko-román kontinuitás kérdését és kifejti az idevágó magyar tudományos álláspontot. — *Kniezsa István* (Erdély a honfoglalás korában s a magyarság megtelepedése) röviden vázolja a római uralom és a magyar megtelepedés közötti évszázadok történetét. Megismertet azon szláv és török törzsek történetével, melyek a magyarság megtelepedésekor Erdélyben éltek, majd vázolja a magyar település menetét. Összefoglalja mindazokat a nyelvészeti eredményeket, melyeket a történettudomány az írásos emlékek feltünését megelőző korra vonatkozóan felhasználhat. — A kötet egyik legérdekesebb és máris sok vitára alkalmat adó tanulmányát *Győrffy György* írta (A székelyek eredete és településük története). A székely eredet régen vitatott problémáját új, igen szellemes gondolatmenet segítségével próbálja megoldani. A fennmaradt forrásadatok, a székelyek nevét viselő történeti-földrajzi nyomok, a társadalmi szervezet és települési rend alapos vizsgálata után arra a következtetésre jut, hogy a székelység egy „szikil" nevű herceg által nomád aulokból megszervezett törzs, melyet mindig az ország legveszélyeztetettebb gyepűinél („csigla") helyeztek el. A székelység nyelve és vére az évszázadok folyamán hasonult a magyarhoz. Tanulmányának második felében azt a folyamatot vázolja, ahogyan a székelység a XIII. századra elérte azt a gyepű szakaszt, melyet ma is őriz: a Kárpátok láncolatát. A tanulmányt társadalomrajz és a székelyföldi román település ismertetése fejezi be. Bár nem mondhatjuk teljes bizonyossággal azt, hogy Gy. véglegesen megoldotta a székely eredetkérdést, írásának eredményei, különösen pedig módszerének eredetisége az utóbbi évek egyik legszellemesebb tanulmányírójaként mutatják be. — *Maksay Ferenc* tanulmánya (A szászság megtelepülése) az erdélyi szász település történeti folyamatát ismerteti és kitér a szász őshaza kérdésére is. Hangsúlyozza a magyar társadalomnak a szász város fejlődésében végzett alapvető munkáját. — A románság Erdélyben való megtelepülésének kérdését — nagyrészt a „Documenta historiam Valachorum in Hungaria illustrantia" ismert adatai alapján — *Fekete-Nagy Antal* tanulmánya (A románság megtelepülése a középkorban) tárgyalja. — Az újkor elején már hatalmas méreteket öltő román szaporodás és település menetét *Jakó Zsigmond* értekezése (A románság megtelepülése az újkorban) vázolja. Ügyesen foglalja össze az eddig ismert adatokat, de látnunk kell munkájából, hogy Erdély újkori társadalom- és népiségtörténete még mennyire megmunkálatlan terrénum. Itt elég, ha csak arra a hatalmas feldolgozatlan anyagra utalunk, amelyet ebben a témakörben az Országos Levéltárban elfekvő összeírási anyag rejt magában. Népes munkaközösség erőfeszítése lenne szükséges ahhoz, hogy a szerző által futólag érintett adatokból élő valóság váljék. — *Elekes Lajos* (Magyarok Moldvában és Havaselvén) a középkori magyar nagyhatalom népi erőforrásainak kárpátokontúli munkáját, társadalomformáló készségét vázolja. — *Pukánszky Béla* (Magyar-szász művelődési kapcsolatok) és *Gáldi László* (Magyar-román művelődési kapcsolatok) a három erdélyi nép szellemi fejlődésének képét vázolja fel.

A legújabbkor történeti eseményeivel foglalkozó két tanulmány közül *Bíró Sándoré* (Az erdélyi magyar-román viszony a legutóbbi évtizedekben) első felében az első világháború előtti korszak kül- és belpolitikai eseményeit fog-

lalja össze. Hogy az 1918—1940-es évek történetéről mily nehéz „történelmet" írni, tanulmánya második felének csökkenő tárgyilagossága jól mutatja. — *Gyallay Domokos* cikke (A föld és nép kapcsolata a Székelyföldön) érdekes új problémát vet fel. Kár, hogy nem szánt több időt módszereinek kidolgozására és nem mélyedt el — statisztikai adatok helyett — föld és nép kapcsolatának és e kapcsolat társadalomalkotó hatásának vizsgálatában. TÓTH ANDRÁS

MÁLYUSZ ELEMÉR: A MAGYARSÁG A KÖZÉPKORI ERDÉLYBEN. Kolozsvár 1943, Minerva ny. 25 l. 8°. (Klny. a Hitel-ből.)

Ebben az értekezésben, amely az „Erdély és népei" című munka hiányának pótlására készült, M. nagyon figyelemreméltó dolgokat mond el Erdély betelepítéséről. A megyerendszert Szent István létesítette. Fehér megyén kívül Torda, Kolozs és Doboka az ő alapításai, míg Hunyad, Küküllő, Szeben és Belső-Szolnok a XI—XII. században jöttek létre. Rámutat a Gyulafehérvár környékén élő magyarság népi erejére, amely több bolgárszláv, német és rutén telepet szívott fel. Fontos megállapítása, hogy a szászok nem desertumban telepedtek le, mert a Déli-Kárpátok tövében a szászok betelepülése előtt a királyi várak egész sora állt fenn; „az erdélyi védővonalat nem két század alatt fokozatosan tolta ki a magyarság". „Sokkal valószínűbb, hogy a magyarság, miután békés munkáját a határvárak biztosították, egyszerre ellepte az előtte szabadon feltáruló egész területet." A magyarság szétterjesztése a XIII. század előtt a királyság műve volt. A régi magyar telepek eladományozása után a király csak korlátozott mértékben tud magyarokat telepíteni, külföldről hoz telepeseket. Elmésen mutatja ki M., hogy Erdély középkori nagy magyar városai: Dés, Kolozsvár, Torda és Gyulafehérvár magyar gyökérből eredtek. A végső következtetés: Erdély magyar jellegét a középkor végén nemcsak politikai szervezete, hanem a lakosság többségének magyar volta biztosította. Ez a munka a szerző telepedéstörténeti kutatásainak érett és módszeres szempontból is nagyon tanulságos terméke. E. F.

GYÓNI MÁTYÁS: A LEGRÉGIBB VÉLEMÉNY A ROMÁN NÉP EREDETÉRŐL. KEKAUMENOS MŰVEI, MINT A ROMÁN TÖRTÉNET FORRÁSAI. Budapest 1944, Magyar Történettudományi Intézet, 87 l. 8°.

A román őstörténet gyér, de annál többet vitatott forrásanyagában alig van adat, amely oly sok s annyira homlokegyenest ellenkező értelmezésre adott volna lehetőséget, mint az a XI. század második feléből származó görög életszabálygyűjtemény, amelyet a kiváló orosz bizantinológus, V. Vasiljevskij fedezett fel 1881-ben a moszkvai zsinati könyvtárnak egy kiadatlan középkori kódexében. A mű, amelyet kiadója Strategikonnak nevezett s egy ugyanakkorról származó bizánci császártükörrel egyidejűleg tett közzé, páratlanul értékes utalásokat tartalmaz a Görögország északi részén, a bizánciak Hellas-themájának területén tanyázó vlachok viszonyaira, s rövidségében is rendkívül érdekes elbeszélést népi eredetükre nézve. Az utóbbi valóságos forradalmat keltett a román eredetkutatás irodalmában. Sajátos módon mind a dákoromán kontinuitás, mind a románság balkáni kialakulásának hívői a maguk elmélete számára kovácsoltak belőle fegyvert. A forrás ugyanis azt állítja, hogy a hellasi vlachok a dákok és bessusok ivadékai, akik Traianus győzelmes hadjáratai, Decebal király leveretése után kerültek későbbi lakóhelyükre. Másrészt azonban úgy tudja, hogy ősi földjük a Dunától és Szávától délre, a szerblakta vidéken terült el, tehát nagyon közel ahhoz a tájhoz, ahol a modern kutatók keresik a román nép bölcsőjét. A könyv szerzője, Kekaumenos maga mondja, hogy amit leír, azt nem könyvekből, hanem saját tapasztalatából merítette. Kézenfekvő volt tehát a feltevés, amely a kutatók túlnyomó többségét megejtette, hogy a vlachok eredetéről szóló elbeszélésnek is tapasztalás a magva, annyival inkább, mert a szerzőt számos családi kapcsolat fűzte a Hellas-thema területéhez, az ottani viszonyokat kitűnően ismerte, elképzelhető tehát, hogy a vlachok eredetét illető tudását is a helyszínen, maguktól az érdekeltektől, azok történeti hagyományából merítette. A vita kezdettől fogva a körül forgott,

melyik hát a hagyomány hitelesebb része, a balkáni őshazát vagy a dákbessus ősöket érintő előadás. Egyesekben felötlött ugyan a kétség, de senki sem vizsgálta mag alaposan, vajjon valóban hagyományról van-e szó, s ha nem, honnan került ez a különös elbeszélés az iskolázatlanságával szinte dicsekvő bizánci író művébe, van-e történeti értéke s szabad-e a román őstörténet forrásaként használni.

Gy., a románság balkáni történetének s az idevágó bizánci forrásoknak kiváló szakértője ezen a fogyatékosságon segít. Beható forráskritikai vizsgálat alá veszi a Vasiljevskijtől közölt művek román vonatkozású részeit, mai tudásunk szerint tökéletesen megnyugtató módon eldönti proveniencíájuk és tudományos használhatóságuk kérdését, s közben, mint már előző munkáiban is, elsőrendű módszeres példáját adja, miként kell effajta bonyolult problémák kibogozásában eljárni. Eredményei, úgy hisszük, román vonatkozásban maradék nélkül megoldották a Kekaumenos-kérdést s egyébként is értékes részletekkel járulnak hozzá ennek a fontos kútfőnek ismeretéhez. Tanulmánya négy részre oszlik; az elsőben a Vasiljevskijtől közölt művek általános jellegével, szerzőjük személyével foglalkozik, a másodikban azt vázolja, milyen képet alkothatunk a balkáni vlachokról a X—XI. századi bizánci források alapján, a harmadikban Kekaumenos vlach vonatkozású helyeit illeszti be ebbe a képbe, s végül a negyedikben, magyar fordítással együtt, újra közli ezeket a helyeket. G. Buckler és N. Bănescu érvelésére támaszkodva megállapítja, hogy nemcsak a Strategikon, hanem a vele együtt felfedezett császártükör is Kekaumenos műve; lehetséges, hogy a szerző — mint többen feltették — azonos személy Katakalon Kekaumenos-szal, a XI. század híres bizánci hadvezérével, ez azonban mai tudásunk mellett nem bizonyítható. Apai elődei (valószínűleg örmény származású) császári tisztviselők voltak, anyai nagyapja a bulgár Demetrios polemarchios; apjának első házassága révén azonban kapcsolatban állt a Larisa környékén birtokos Nikulitzas-családdal is, amelynek két tagja, I. Nikulitzas és ennek unokája, III. Nikulitzas kiemelkedő szerepet játszik Kekaumenos műveinek vlach vonatkozású részeiben. Az előbbi 980-ban a „vlachok archonja" címet kapta II. Basileios császártól, az utóbbi pedig akaratlanul vezetője lett annak a lázadásnak, amely Hellas-themában — más népelemek mellett az ottani vlachok soraiban is — 1066-ban tört ki a kegyetlen császári adók ellen. Ezt megelőzően a vlachok három balkáni vidéken tűntek fel: 1. Bulgária-thema délnyugati részén, a Grammos-hegység, Nerečka-planina és a Šar-dag legelővidékén, 2. Hellas-thema északi részén a Salamvrias folyó s a környező hegyek, főleg a Pindos és a Zigos táján és 3. a Marica folyó felsőfolyása mentén, illetőleg a Bakán-hegységben. Kekaumenos leírása Hellas-thema vlachjait érinti, s nagyjából az 1066 körüli állapotokat rögzíti. Hellas vlachjai közt e szerint három elemet különböztethetünk meg. Tömegük pásztori életmódot folytatott, mégpedig abban a jellegzetes kétlegelős formában (téli-nyári szállásokat rendszeresen váltogatva), amelyet később, forrásokban gazdagabb korok románjainál pontosan megfigyelhetünk. Hellas vlach pásztorai a telet a Pindos és a thesszáliai medence peremvidékén töltötték, nyáron pedig családjukkal s nyájaikkal együtt felvonultak Nyugat-Bulgária hegyeibe. Volt azonban a vlachságnak egy része, amely már állandó szálláshoz szokott s feltehetőleg földmíveléssel foglalkozott (ez a Bliuri folyó környékén tanyázott), sőt akadtak olyanok is, mint a forrásunkban név szerint említett larisai Berivoj, akik városokba költöztek. A vlachok csatlakoztak a thema népének 1066-i lázadásához, de téves az a román íróknál gyakran szereplő vélemény, hogy ők adták meg ennek a lázadásnak népi jellegzetességét. Még nagyobb tévedés azt hinni, hogy népi jogaik, közigazgatási autonómiájuk védelmére keltek fel; ilyesmi ugyanis egyáltalán nem volt. A „vlachok archonja" cím, amelyet I. Nikulitzas 980-ban kapott, nem jelent különállást, még csak rendszeres hivatalt sem, hiszen ezután eltűnik s csak a XIV. században bukkan fel újra. A császár azért alkotta, hogy Nikulitzast, akitől éppen akkor vette el régebbi tisztségeit, valamivel kárpótolja. Legfeljebb annyira enged következtetni, hogy ebben az időben — a X. század második felében — már meglehetősen nagytömegű vlachság tartózkodott Hellas-thema területén. Nem áll meg az a szintén gyakori feltevés sem, hogy Nikulitzas maga vlach

származású lett volna; mindaz, amit személyéről tudunk, valamint az a gyűlölettel kevert lenézés, amellyel rokona és tisztelője, Kekaumenos a vlachokról beszél, határozottan az ellen szól.

Kétségtelen, hogy mindaz, amit Kekaumenos a korabeli vlach viszonyokról ír, magának vagy családjának közvetlen tapasztalásán alapul s így a románok történetére nézve elsőrendű forrásértékkel bír. Más a helyzet az eredet kérdését illetőleg. Szerzőnk nem volt műveletlen ember, noha korának írói irányával tudatosan szembehelyezkedett. A vlachok és dákok, illetőleg bessusok azonosítására azonban mégis olvasmányai bírták. Gy. hajszálpontos érveléssel mutatja ki, hogy azt, amit a dákokról tudott, Cassius Dionak, helyesebben valamelyik folytatójának, hihetőleg Xiphilinosnak művéből vette. Dacia Traiana-t azonban összetévesztette Dacia Aureliana-val, sőt — szintén olvasmányai hatására — ezt is nyugatabbra helyezte, mint valójában volt; innen a szerb terület őshazaként való emlegetése. Az archaizáló hajlam — későbbi népeknek klasszikus nevekkel való jelzése — általános volt a Kekaumenos korabeli Bizáncban. Nem csoda, hogy ő is áldozatául esett. Az azonosításra éppen elég okot adott a két népnek, vlachnak és dáknak — szerinte — tökéletesen egyező természete, csalfasága, politikai megbízhatatlansága. Tiszta véletlen, hogy ezzel két olyan népet kapcsolt össze, amelyet későbbi korok írói, egészen más okból, szintén kapcsolatba hoztak egymással.

Gy. kifogástalan érvelése szerint tehát Kekaumenos elbeszélése a románok eredetéről nem népi hagyományon, hanem féltudós okoskodáson alapul. Tudományos értéke nincs, a kontinuitás mellett nem lehet érvül használni. Ellene is csak azért, mert a szerző a románság balkáni népegyéniségére jellemző módon el sem tudta képzelni, hogy őseik nem a Balkán-félszigetről származtak volna. Az elbeszélésnek azok a részei viszont, amelyek a szerző korának vlach viszonyairól szólnak, a román őstörténet elsőrendű forrásai.

Elekes Lajos

MEZŐSI KÁROLY: BIHAR VÁRMEGYE A TÖRÖK URALOM MEGSZŰNÉSE IDEJÉBEN. 1692. Budapest 1943, Magyar Történettudományi Intézet, 370 l., 2 térk. 8°. — (Településtörténeti Tanulmányok 1. Szerk. Kniezsa István.)

A Magyar Történettudományi Intézet megszervezésével település- és népiségtörténeti kutatásunk útjából egy csapásra elhárultak azok az akadályok, melyek kifejlődését addig nehezítették. Azáltal, hogy célkitűzéseit első kutatóintézetünk magáévá tette, megvalósításukra anyagi eszközeit rendelkezésre bocsátotta, alig remélt lehetőségek nyíltak az új irány előtt. Míg korábban az volt a probléma, hogy az Országos Levéltárban dolgozó szűkebb munkaközösség és a budapesti tudományegyetem Magyar Népiség- és Településtörténeti Intézete körül nevelődő fiatal gárda munkájához a szerény anyagi eszközöket miként lehet előteremteni, most az lett a kérdés, hogy a váratlanul kitágult kereteket miként lehet munkatársakkal megtölteni. Bár az azóta eltelt idők a friss irányzat módszereinek fejlesztéséhez szükséges hosszabblélekzetű elmélyülésnek nem kedveztek, a munkába vett nagyszabású feladatok bizonyára elhozzák a metódus további csiszolódását is.

Közvetve ezt segítik elő azok az örvendetes törekvések, melyek a forráskiadás terén megpróbálják érvényesíteni a népesedés- és településtörténeti szempontokat, s ezzel lehetővé teszik az új irány általános térhódítását. Bár helytörténeti irodalmunk fejletlensége miatt a népiség-, népesedés- és településtörténész a levéltári kutatástól, a kiadási lehetőségek korlátozottsága miatt, a jövőben sem mentesülhet, az újszempontú publikációk jelentősége eléggé nem hangsúlyozható. Történeti forrásanyagunknak eddig alig bolygatott részei válnak így közkincsé és a már közzétett forrásokat kiegészítve, teljesebbé teszik a multról rajzolható képet. Az ilyen kiadványok jelentősége azonban túlnő a szakkörökön. Táji vonatkozásaiknál fogva ugyanis fokozottabb mértékben számíthatnak a mult iránt érdeklődő rétegekre. Amikor tehát szakszerű pontosságukkal biztos alapot és egészséges indításokat nyujtanak halódó hely-

történetírásunknak, ugyanakkor közvetve építik a hivatásos történettudományunk és közönségünk között tátongó szakadék felett átvezető hidat. Meggyőződésem, hogy csak ilyen kiadványokkal sikerül megteremteni a kor színvonalán álló helytörténetírást. Ez viszont magával hozná, hogy történetírásunk ismét gyökeret verhessen a szellemi életet élő rétegekben, és újból betölthesse klasszikus feladatát: a nemzetnek való útmutatást.

Ezért kell örömmel látnunk, hogy azoknak a céloknak a szolgálatára, melyeket eddig a *Magyarság és Nemzetiség* című vállalkozás, valamint a *Település- és Népiségtörténeti Értekezések* szinte egyedül igyekeztek megvalósítani, a *Településtörténeti Tanulmányok*kal új kiadványsorozat indult. A szerkesztő személye biztosíték arra, hogy e sorozatban a népiségtörténeti forráskiadás biztos otthonra talál s a benne megjelenő dolgozatok hozzájárulnak a magyar településtörténet problematikájának és sajátos módszerének tisztázásához. Már az első kötet is elárulja, hogy a szerkesztő a sorozatban megjelenő dolgozatokhoz kapcsolva a vizsgált kérdés legfontosabb bizonyító anyagát is közreadni szándékozik. A súlypont azonban nem az anyagközlésen, hanem a feldolgozáson nyugszik. Ezzel a megoldással szerencsésen mód nyílik arra, hogy a szerző a főszövegben és jegyzetekben, legalább levéltári jelzet alakjában hozzáférhetővé tegye azt az ismerethalmazt, melyet kutatása közben témájára gyűjtött, de amelyet valami okból nem tehetett közzé. Az ilyen módszerrel összeállított feldolgozások a további kutatás, főként pedig a helytörténetírás számára valóban nélkülözhetetlen forrásokká lesznek.

M. munkája tárgyául rendkívül tanulságos kort és területet választott. Bihar megyében a török kiüzésekor talált állapotok ismertetése a háborús pusztítás következményeinek lemérésén kívül igen lényeges társadalom- és gazdaságtörténeti megfigyelésekre is alkalmat ad. Az az átalakulás, mely ebben a középkor folyamán Magyarországhoz számított megyében az Erdéllyel szoros kapcsolatban eltöltött évtizedek alatt bekövetkezett, pompás képét nyujtja a királyhágóntúli társadalmi fejlődésnek. Mindezekre M.-nél bőven találunk utalásokat. Hogy azonban a címmel keltett várakozást könyve mégsem elégíti ki teljesen, annak okát főként anyaggyüjtésének szűk határok közé szorításában, másodsorban pedig munkájának felépítésében kereshetjük. Nézetünk szerint azonban a második hiba az elsőnek szükségszerű következménye. Szélesebbkörű kutatás után ugyanis M. forrásait bizonyára másként értékelte volna, s ennek megfelelően előadását kétségtelenül másként taglalta volna. Az összeírások, különösen pedig azok, amelyeket a központi hatóságok készíttettek, bármilyen nélkülözhetetlenek legyenek is bizonyos általános keresztmetszet elkészítéséhez, önmagukban nem elegendők a történeti rekonstrukcióhoz. Ezek csak a vázat szolgáltatják, melyet egyéb adatokkal is ki kell egészíteni, hogy a viszonyokról teljes képet nyerhessünk. Minthogy a conscriptiók bizonyos állapotot rögzítenek meg, csak ritkán terjeszkedhetnek ki az azt létrehívó okokra, s általában sok sablónos adatot tartalmaznak. Ezért, ha a tanulmány csak ezekre támaszkodik, csupán a felszíni jelenségekről adhat számot, kiszikkad és lexikonszerűvé válik, elkerülhetetlenek lesznek benne a gyakori ismétlések. Ilyen esetben az egész rekonstrukció, legpontosabb forrás esetében is, csak az összeírás idejére vonatkoztatható pillanatfelvétellé lesz, mely — mivel közvetlen előzményei és az utána következő változások egyaránt kevéssé világosak — a fejlődésből kiszakítva a levegőben lebeg. Megfigyelhető ez M.-nél is. Ott, ahol más adatai is voltak, mint pl. a hajdúkról szóló résznél (208—13. l.), előadása kiszínesedik, élettel telik meg. Nem hosszú éveket igénylő levéltári kutatás, de a kiadott források fokozottabb felhasználása is nagyon megkönnyítette volna M. munkáját. A *Török-magyarkori Történelmi Emlékek, Teleki Mihály levelezése,* vagy az *Erdélyi Országgyülési Emlékek* köteteiben bizonyára talált volna elegendő anyagot az összeírások megelevenítéséhez és az 1552—1692 közötti időszak történéseinek érzékeltetéséhez.

Minthogy azonban M. a törökkorvégi állapotok ismertetésénél szinte kizárólag az 1692. évi összeírásra támaszkodik, előadása tagolásánál valóban nem maradt más út számára, mint az, amit követett: a közölt forrás különféle szempontok szerinti ismertetése. Tanulmányában kifogásolni talán csak azt lehet, hogy a főszövegből túlságosan kevés olyan adat szerezhető, ami a közölt

latin forrásban nem található meg. A további kutatás számára hasznos lett volna az is, ha M. a gyakran idézett 1552. évi dicalis conscriptiót szintén közzéteszi. Ennek a megye története számára igen becses forrásnak a publikálásával — természetesen az Országos Levéltárban őrzött eredetiről — M. lehetetlenné tette volna a bihari helység- és családneveket illetőleg közkézen forgó sok hibás olvasat továbbélését. Erre a publikálásra könyve jelenlegi keretei között bőven lett volna helye, ha az összeírásból készült bőséges kivonatok helyére (186—202. l.) az eredeti teljes szövegét beiktatja. De ezáltal adattárának a középkori viszonyokkal foglalkozó nagyobbik része is feleslegessé vált volna, hiszen az 1552. évi összeírásból az érdeklődő tájékozódott volna az egyes községek porta- (de nem „telek"!)-viszonyai felől. Az így felszabadult tekintélyes helyet pedig talán úgy lehetett volna leggyümölcsözőbben kihasználni, ha M. az 1715. és 1720. évi országos összeírás névadatait közzéteszi. Így legalább Bihar megyére vonatkozólag mentesültek volna a kutatók attól, hogy nemzetiségtörténeti következtetéseiket Acsády közismert munkájának sokszor tévesen csoportosított számsorai alapján vonják le. Ezzel a nagy bőséggel felsorakoztatott középkori adatok mellé kellő mennyiségben került volna a könyv címében jelzett korra vonatkozó forrásanyag, ami előnyösen módosította volna a dokumentációban jelenleg mutatkozó egyenetlenségeket. Ha azonban ez valami okból mégsem lett volna lehetséges, akkor azoknak a községeknek az 1715., 1720. és 1773. évi adatait kellett volna közölnie — akár csak Acsády és a *Lexicon locorum* alapján is —, melyek az 1692-i összeírásból (akkori lakatlan állapotuk miatt) kimaradtak. Ezekre ugyanis M., sajnos, csak középkori adatokkal szolgál. Pedig éppen ennek a közel száz településnek a viszonyai mondtak volna legtöbbet a pusztulás következményeiről.

M. könyvének kétségtelenül legbecsesebb része a teljes egészében közölt 1692. évi összeírás. Soraiból rendkívül komor színekkel rajzolódik elő az a pusztító fergeteg, mely a bihari magyarság sokszázados kultúrmunkáját szinte teljesen elseperte. Virágzó falvak százaiból halt ki az élet, s ahol még maradt valami lakosság, ott is a régi népességnek csupán leszegényedett töredéke tengődött. Település- és népesedéstörténetünknek M. valóban hasznos szolgálatot tett azzal, hogy e fontos forrást könnyen hozzáférhetővé tette. Kiadása mintaszerűségét csak fokozta volna, ha a német összeírók tollán eltorzult földesúri családneveket lapalji jegyzetekben helyes formájukban is feltüntette volna. Sőt ezzel az eljárással saját könyvét is mentesíthette volna a birtokosok névsorának újabb összeállításától. Ha ugyanis már a szövegközlésnél tisztázódik a helyes olvasat, akkor a tanulmányban az Edemphi, Edenffy, Edempti familiára vonatkozó adatok mind egy helyre: az Ödönfiekhez kerülhetnek. Kiderült volna az is, hogy Szikszai Péter, Kis Péter és Hegyközkovácsi Kis nevű birtokos egy személy: Szikszai Kis Péter debreceni nemes. A Literátiak pedig kiestek volna a tekintélyes familiák sorából, pusztán azért, mert 1552-ben ilyennevű család nem élt Biharban. Különböző családok tagjainak erre az egybekapcsolására bizonyára a „deák" (literatus) cím szolgálhatott alapul. Jegyzetelés esetében az olvasóban nem maradhatott volna kétség a felől, hogy pl. a forrásban szereplő Bize család a Bigével, Butti a Bucsival, az Istphan a Stépánnal, a Sinasi a Szénással azonos familia. Így elkerülhető lett volna pl. az 1552-ben szereplő iktári Bethleneknek és kápolnai Bornemisszáknak az 1692-ben említett betleni Bethlenekkel, illetve váradi és petrilényi Bornemisszákkal való összekeverése. Az erdélyi eredetű családoknak a birtokosok közötti előnyomulása is másként fest, ha tudjuk, hogy a Fráterek, Inczédiek, Kamutiak, Veérek, sok más familiával együtt, Biharból szorultak be a török elől, főként 1660 után, Erdélybe. Az ilyen elírások, ismételjük, bizonyára nem fordultak volna elő, ha M. az 1692. évi összeíráson kívül más forrásokat is megszólaltat. Mivel más munkákban is megtalálható ez az állítás, szükséges végül megemlíteni, hogy a báródságig nemesség nem a honfoglaláskori gyepűőrök leszármazottja. E falvakat ugyanis — Báród kivételével — a sólyomkői királyi uradalom románjai csak a XIV. században telepítették meg, sokat emlegetett szervezetüket pedig János királynak köszönhették (1532).

Figyelmet érdemelnek végül M.-nek az 1552. és 1692. évi népesség megállapítására vonatkozó számításai. A portát négy háztartással, a háztartást hat lélekkel azonosnak véve, M. szerint, Bihar megye lakossága 1552-ben 285.144 főt számlált. Már magában az a tény, hogy 1910-ben a megyében 620.740 lélek volt, az újkori népszaporodás ismeretében, óvatosságra int M. eredményével szemben. Ez a szám túlzottnak, számításmódja pedig bizonytalannak látszik. M. e módszert Győrffy István *Dél-Bihar népesedése és nemzetiségi viszonyai* című, 1915-ben megjelent dolgozata nyomán alkalmazza. Győrffy érdemei és eredményei kisebbítése nélkül megállapítható, hogy az azóta eltelt negyedszázad alatt a népesedéstörténet metódusa is sokat csiszolódott. Bár a nép életének multjából ma már sokkal több részlet világos, mégsem ismeretes a kulcs, mellyel a porta lélekszámra átszámítható volna. Hogyan is lenne a porta mindenütt négy háztartással egyenlő, amikor annak pl. az életformát követő ingadozása a forrásokban jól felismerhető. A román lakosságú hegyvidéken ugyanis sokszor egész falvakat számoltak egy portába, míg a síkságon lakó gazdag magyar településekben néha valóban egy-két háztartásra esett egy egész kapuadó. Megbízható eredmény tehát csak úgy érhető el, ha ezektől az összeírásoktól nem várunk mindenáron a mai népszámlálásokkal összevethető számsorokat. Egyelőre meg kell elégedni annyival, hogy a különbségek csak azzal a viszonylattal fejezhetők ki, melyet a forrás maga ad meg. Azonos körülmények esetében tehát a százportás faluban tízszer annyi ember lehetett, mint a tízportásban.

A románság XVIII. századi nagy térnyeréséről szólva M. túlbecsüli az elrománosodás okozta veszteségeket. Bár az 1773., 1839., 1910. évi állapot összevetéséből helyesen azt a következtetést vonja le, hogy a magyarság és románság az újjátelepülés után egymás rovására számottevő hódítást többé már nem tett, tömeges elrománosodást tételez fel. Mivel éppen a közölt 1692. évi összeírás mutatja, hogy a vegyeslakosságú falvak ritkasága folytán asszimilációra akkor még alig lehetett mód, nehéz elképzelni, hogy két emberöltő alatt tömegek vesztették volna el nemzetiségüket. Különben is 1750-ből a megye egész román lakosságát névszerint ismerjük, s ezekben a névsorokban sem találhatók meg a feltételezett jelentős asszimilációnak a nyomai. Ha M. az Illyrica commissiónak ezt az értékes darabját tanulmányozta volna, mentesült volna azoktól a veszélyektől, melyek az eredményeket fenyegetik, amikor egyetlen összeírás neveinek elemzéséből, a falu fejlődésének alaposabb ismerete nélkül, próbálunk nemzetiségtörténeti következtetéseket levonni.

M. könyve azonban, e megjegyzések ellenére, nélkülözhetetlen forrása lesz azoknak, akik Bihar megye multjával kívánnak foglalkozni. Éppen ez a munka bizonyítja, milyen fontos érdekek fűződnek ahhoz, hogy a magyar népesedés-, népiség- és településtörténeti dolgozatok örvendetes szaporodásával a módszer továbbfejlesztése is lépést tartson.

JAKÓ ZSIGMOND (Kolozsvár)

TABA ISTVÁN: BARANYA MEGYE NÉPESSÉGE A XVI. SZÁZAD VÉGÉN. Pécs 1941, Baranya megye közönsége, 63 l., 1 térk. 8°.

A modern magyar népességtörténeti kutatás egyik legfigyelemreméltóbb területe az ősrégi dunamenti hadiút környékén elterülő Kelet-Dunántúl és ezen belül az ősi magyar Baranya vármegye. T. feladatául tűzte ki, hogy irodalmi és igen beható levéltári kutatásainak felhasználásával történetstatisztikai alapon megrajzolja Baranya megye népességének helyzetképét abból az átmeneti időből, mely a török hódoltság megszűnése és az újratelepülés megindulása közé esik. Két fejezetre osztott munkája első részében *(A föld és népe)* jellemzi a megye természeti miliőjét, amely a földet mindig kívánatossá tette a település számára, majd számadatokkal és a porták számában beállott veszteséget kimutató összehasonlító táblázattal jellemzi azt a hanyatlást, amely a Mátyás-kori színmagyar gazdag megyét két évszázad alatt érte. Leírja a török, német hadak és a magyar végbeliek pusztításait, a katonai és polgári hatalmasságok erőszakosságait és azok hatásait a népesség számának csökkenésére, a hadiút környékéről való menekülésre, vándorlásaira. Az 1690-es évek

ben még mindig tartó vándormozgalom ellenére az udvari kamara által korán kezdeményezett összeírás, de főként a megye nagyrészére kiterjedő 1696. évi összeírás alapulvételével lehetővé vált, hogy a szerző megközelítően tájékoztató statisztikai jellegű képet nyujtson a vármegye lakosságának számáról, nemzetiségi és felekezeti megoszlásáról és gazdasági erejéről. A nemzetiségi viszonyok megállapításában — minthogy a lakosság keveredésével nem kellett számolnia — a Szabó-féle módszertől eltérően, az összeírásokban előforduló magyarnevű lakosokat magyaroknak, az idegennevűeket idegeneknek veszi. Nemzetiségenként elkülönítve állítja össze a magyar, rác és csekélyszámú német lakosság demográfiai és gazdaságstatisztikai adatait, amelyekhez összehasonlító összegező táblázatokat is csatol. Elfogadva T.-nak azt az álláspontját, hogy a fluktuáló népességről egyetlen időpontban összeírás nem volt készíthető, tehát statisztikai értelemben vett álló népesség nem volt megállapítható, csupán azt kifogásoljuk, hogy a vegyes lakosságú községeket nem különítette el teljesen a többiektől, amely esetben az áttekinthetőség nagyobb lett volna és az összegezésekbe sem csúsztak volna bele kisebb hibák. Táblázatainak és számításainak legfontosabb eredménye az a megállapítás, hogy a XVI. század végén a kimutatott 286 lakott hely közül 192 tiszta magyar, 68 tiszta szláv és 3 német volt, 23 helységben pedig idegenekkel lakott együtt a magyarság és pedig 18-ban rácokkal, 2-ben németekkel és 3-ban mindkét fajta jövevénnyel. A családok és családtagok számának alapulvételével megállapítja, hogy a magyarok a lakosság 57·02, a szlávok 38·29 és a németek 4·65 százalékát képviselték. Itt megjegyezzük, hogy a családtagok kiszámítása aligha lehet helyes, mert nem valószínű, hogy az erős vándorlás ellenére egy-egy családra csak 1·2 gyermek esik. Alkalmasint az összeírások a gyermekeket csak bizonyos korhatárokon belül vették fel. A megyében szétszórtan élő magyarság kimutatott gazdasági extenziójának következménye, hogy számarányát meghaladó vagyonnal rendelkezik, ahogy azt T. vagyontárgyanként kimutatja. A 9927 hold vetésből 65, a 15.000 kapás szőlőből 83 százalékot mível a magyar. Ami e területnek még gyenge lábon álló kultúráját illeti, az főként az elpusztult templomok újjáépítésében, a magyar katolikusok és protestánsok paptartásában jut kifejezésre. Az ekkor még számottevő rác kisebbség kultúrájának alig lehet valami nyomát találni, a németekre vonatkozólag pedig nincs adat. A gyér statisztika alapján is bizonyos azonban, ebben az átmeneti időben a magyar őslakosság fölényes gazdasági és kultúrhegemóniája. A Rákóczi-korban a telepítés megakadt, ami a magyarság vezető pozíciójának megszilárdulását hozta magával. 1720-ig a magyarság családszáma 2246-ról 2845-re, számaránya 69·31 százalékra emelkedett; a rácoké némi emelkedést, a németeké csökkenést mutat. Igaz, hogy a folyton kóborló rác és sváb lakosság adatainak helyességéért az összeírók sem vállalják a felelősséget. *A telepesek* című fejezetben ismerteti T. az új nagybirtok kialakulását s a kamarai birtokkezelést. Az idegen kézbe került uradalmakban az őslakó magyar jobbágyság hátrányba került az előnyösebb szerződés ígéretével csábított rácokkal és németekkel szemben. A rác települők nagyobb része már török uralom alatt költözött be. T. kimutatása szerint a 89 ráclakta községből csak 35 volt új település, 1538 rác családból pedig csak 391 jött be Csernovicsal 1686 után. A nemesség és az őslakosság nem fogadta szívesen ezeket az egymás között viszálykodó délszlávokat. Kóborló, vad népük a földmíveléshez alig értett s így az újjáépítés munkájában komoly részt nem vehetett. Állandó beszivárgásukra jellemző egy 1698-ból való pécsi összeírás, amely a török időktől kezdődően általában, 1678-tól pedig évenként mutatja ki a városba érkezők számát és az eredet helyét. A németek rendszeres telepítésére 1689-ben Jáni Ferenc apát tett először kísérletet augsburgi kezdeményezésre, kevés kimutatható eredménnyel. Pécsre már 1694—98 között jöttek németek, nagyrészt a monarchia területéről. A községek ezidőben meglévő német telepeseinek eredetére nincs adat. Az új német települők a birodalom zilált viszonyai közül maguk is súlyos anyagi terhekkel érkeztek magyar földre T. végül kritika tárgyává teszi a német történetirodalom ama megállapítását, amely az újjáépítés munkáját csaknem kizáróan a német telepesek művének tulajdonítja. XVIII. századi forrásokból és újabb szerzők munkái alapján kimutatja, hogy

a német jövevények sem gazdasági, sem népi kultúra tekintetében nem álltak magasabb színvonalon a magyaroknál. A magyarságra gyakorolt német átalakító hatásuk sem bizonyítható, sőt gyakran inkább az ellenkezője áll. T. előadását szemléltetően egészíti ki a munkája végéhez csatolt beszédes térkép.

Kívánatos lenne, ha e doktori disszertációnak készült érdemes munka a Dunántúl többi megyéit illető hasonló kutatásokra és feldolgozásokra adna indítékot.

NIKLAY PÉTER

VAS VÁRMEGYE 1554. ÉVI NEMESI ÖSSZEÍRÁSA (birtokos és egytelkes nemesek). Közli: Baán Kálmán. Veszprém 1940, Egyházmegyei könyvnyomda, 28 l. — (Klny. a Magyar Családtörténeti Szemlé-ből.)

Az Országos Levéltárban levő eredetinek *nem* szöveghű kiadása. A kiadás elé írt bevezetés az avarokkal is kapcsolatba hozza ezeket a nemeseket. „Nagy kagánjuk, Baján emlékét őrzi a sopronmegyei Bajánfalva (Bánfalva) s a vasmegyei Bajánháza, utóbbin egy Baján, később Bán nevű család szerepel." Ez persze nem igaz. A sopronmegyei Bánfalva pl. *Bajánfalva* nevét a szerzőnek köszöni, különben a német *Wandorf* hivatalos magyar átvétele, a *Wandorf* név viszont az ómagyar *Zovány (Zuan)* helynévből elvonással keletkezett.

MOLLAY KÁROLY

ETHEY GYULA: A VEREBÉLYI ÉRSEKI NEMESI SZÉK. Budapest 1942, 66 l. 8°. — (Klny. a Magyar Családtörténeti Szemléből.)

A verebélyi nemesi szék okmányai 1663-ban elégtek, amikor a török elfoglalta Verebély várát. Ezért a szerző későbbi adatokból, meglévő szervezetből következtet csak a régire. Verebéllyel kapcsolatban általánosságban szól a praedialistákról. Eredetüket ő is visszaviszi Szent Istvánig, fejtegeti a birtok hűbéri jellegét, szól kötelességeikről, önkormányzatukról. Az önkormányzati szerv a szék. Nevét a szerző onnan származtatja, hogy az érseki *székhez* tartozott. Élén állott a palatinus, az érseki palota első tisztviselője. Az érsek nevezte ki, de a király előzetes tudtával. A többi tisztviselő hivatala a vármegyéhez igazodott, de volt a palatinustól kinevezett vicepalatinus is. A választás bizonytalan időre szólott és a székületeken történt. A birtoknak katonai jellegét bizonyítja, hogy csak fiágon öröklődött, de a leánynegyed joga itt is érvényesült. Az egyházi nemesek kötelessége volt az érsek zászlai alatt katonáskodni, béke idején pedig hadi célokra adót fizettek. Aki személyesen nem tud hadbaszállni, „pénzes katonát" állít. A nemesi ház és birtok: curia, a birtok külön: osztály. A csakis nemesek által lakott curialis község feje a hadnagy, alantasa a tizedes. A hadnagy feladata a közrend megóvása, a közös birtok kezelése.

A török idők után az egyházi nemesség elvesztette régi jellegét. II. József el is rendelte megszüntetését, de határozatát nem hajtották végre. A szerző a nemesi székek új hivatását az autonóm közigazgatásban és bíráskodásban látja, továbbá, hogy kisbirtokok alakulását tette lehetővé a holtkéz birtokán, de főképen, hogy az ősi földhöz kötötte a töröktől irtott és a szláv tengertől szorongatott magyarságot. Megállapítja, hogy mióta a jogok megszűntek, a talaj is kicsúszott a magyarság alól.

Az érsek bíráskodási jogát a földesúri jogból vezeti le; a törvénylátás azonban a nemesekre vonatkozó törvények szerint történt. A megyék mintájára a járásokban a szolgabírák ítélkeztek, ítéletük ellen lehetett fellebbezni az oktavális fórumhoz, amikor az Esztergomban lakó nádor szállott ki ítélkezésre. A legfelsőbb bíróság (forum superrevisorium) elnöke az érsek, később a jogigazgató. Az 1790 : 43. tc. ezt megszüntette s a büntető ítéleteket a széktől a királyi táblához kellett felterjeszteni.

Az érseki nemesek békés foglalkozása a földmívelés, állattenyésztés, bortermelés, némi háziipar. Bort már I. Géza idejében termelnek Verebély környékén. A földmívelésben századokig megtartják a kétnyomásos rendszert a

legelők miatt, de a földet trágyázással is igyekeznek termékenyebbé tenni. Nemesi joguk volt az italmérési jog. Jövedelmét közterhekre fordították.

Mivel a szerző későbbi korból eredő adatokat használ legtöbbször, nem történeti fejlődést mutat be, hanem kialakult helyzetből következtet a régebbi állapotokra. Kiaknázatlanul hagyja a kiadott levéltárakat. Nem sok, de mégis akad ezekben néhány adat. Több olyan következtetéssel találkozunk, ami inkább elképzelés, semmint tényleges okozat. Pogány szokások évszázados továbbélését keresi Néveren. A verebélyi kettős nádorságot azzal magyarázza, hogy a nemesi szék két vármegyére (Bars és Nyitra) terjedt ki s mindegyik rész külön nádort óhajtott. Inkább a székek egybeolvadásának történeti emléke lehet ez. A nyitrai praediumok megszűntét azzal magyarázza, hogy visszaháramláskor nem adományozták újra. Ezzel szemben áll az újraadományozás kötelezettsége, amit nem említ. Valószínűbb, hogy országos-nemesek kezében a praediumot hallgatólagos elismeréssel önálló nemesi birtokká tették. Közli a tisztviselők fizetését a XVIII. században. Előzőleg azonban a tisztért nem járt fizetés. Jövedelmét a bírságok tették, ami kimutathatólag igen tetemes jövedelem volt. 1583-ban II. Rudolfot mond, I. Rudolfnak kellene neveznie. A servientes regis helyzete a szerző szerint kedvezőtlenebb volt, mint a praedialistáké. Ez csak egyesekre fogadható el, hiszen sok országos nemes is vállalta a praedialisták terheit. A megélhetés, a birtok volt az ok. Az érseki nemesség megszüntetésének igazi okait nem tárja fel. A császár és a kormányszékek ugyanis szívesen elhagyták volna a kérdés feszegetését. Közöl néhány okmányt, de nem mindegyik vág a kérdés lényegébe. Több zavaró sajtóhiba csúszott be éppen a szövegközben közölt idézetekbe.

El kell ismernünk: a munka értéke túlnő a helyi jelentőségen. Művelődéstörténetileg (cselédnépek járandósága, öltözet, köz. és magánélet), de még inkább családtörténetileg és településtörténet szempontjából sok értékeset ad. Az ősi rögön kitartó kései ivadék kegyeletes érzése, hangja hatja át a művet.

SZÉKELY OTTOKÁR

Ákosfalvi SZILÁGYI LÁSZLÓ: A NEMESI RENDI CÍMEKRŐL ÉS CÍMZÉSEKRŐL. Budapest 1943. Szerző kiad. 15 l. 8°.

A közigazgatás gépezetének ismerői sokat sajnálkoznak azon, hogy a fontosabb ügyiratok elintézésére fordított alapos kutatás eredménye legtöbbször elsüllyed az irattár temetőjében. Helyesen tette tehát Sz., hogy a 69.457/1937. B. M. sz. ügyiratot előkészítő votumát kibővítve közzétette: annál is inkább, mivel föltehetjük, hogy ezt a munkálatot tekinti irányadónak a belügyminisztérium nemességi ügyekben folytatott gyakorlata. A szerző kezdetben megkülönbözteti a címet a címzéstől; az előbbi röviden állás és rang elnevezése, az utóbbi az állás és rang viselőjét megillető megszólítás. (Pl. nagyméltóságú: címzés, miniszter: cím). A továbbiakban előadja, hogy egyes rendeket milyen címzés illetett és illet meg. Történetíró szemével nézve, rendkívül érdekes adatokat nyujt a címkórság történetéhez; jellemző pl. az a tény, hogy a grófok és bárók éppen a XVIII. század közepén vették fel (jogosulatlanul) a méltóságos címzést az őket megillető tekintetes és nagyságos, illetve nagyságos megszólítás helyett, s ugyanakkor léptették elő magukat az idegen hercegi családok tagjai méltóságosokból főméltóságúakká. Szinte azt mondhatnók, minél kevesebb valamely cím valódi értéke, annál fontosabbnak tartják viselői a címzést. Ma ismét nagyra vagyunk a címzésekkel.

Sz. a nemességi ügyek kiváló szakértője s így tárgyi szempontból nincs is sok hozzátenni valónk megállapításaihoz. Említést érdemel, hogy a cím mellett a külön címzést nem a legrégibb időktől kezdve adományozták uralkodóink (8. l.), hanem grófoknak csak 1623, bároknak 1680 óta. (Schiller Bódog: Az örökös főrendiség eredete Magyarországon, 275. l., 52. j.) Lényegesebb megjegyzésünk, hogy a magyar és székely nemesség megkülönböztetése helyett (melyek ismét több rendre oszlanak) helyesebb így disztingválni, az egységes magyar nemesség főnemességre és köznemességre oszlik, az utóbbi pedig magyar és székely eredetű lehet. A székelyek katonanemessége ugyanis,

ekárcsak a jászoké, kunoké, majd a hajduké, a hadszervezet átalakulásával nagyrészt veszendőbe ment. A fejedelem és a székely előkelők jogfosztó rendelkezései, valamint I. Ferdinánd ágenseinek aknamunkája kirobbantották az 1562-i lázadást, ennek következménye pedig a harmadik rend (a communitas) szabadságának elvesztése lett. Ettől kezdve 1601-ig, mikor az erdélyi rendek és Báthory Zsigmond a kényszerítő viszonyok nyomására visszaállították a harmadik rend szabadságát, csak a primorok és lófők nemesek. A jobbágyságból felszabadított székely puskások (pixidarii), az új harmadik rend szabadságának védelme az országgyűlésre küldött székely követeknek ezóta is legfőbb gondja volt. Sohasem akartak ezek valamilyen székely főnemességet konstruálni, hanem az elszegényedett lófők és puskások nemességét kívánták elismertetni. Egyféle székely nemességet ismer a nagytekintélyű Dósa Elek is (Erdélyhoni jogtudomány I. 100); ennek bizonyításához azt kívánja, hogy az ősök primorok, lófők vagy puskások lettek, illetve ilyen oklevelet kaptak légyen.

A történelmi adatokkal szöges ellentétben áll tehát minden olyan kísérlet, amely a székely főnemességet a magyarhoz hasonlóan önálló rendként kívánja feltüntetni. A felhozható bizonyítékok szegényesek. Ha pl. I. Ferdinánd biztosai 1552-i jelentésükben a primorokat „quasi barones"-nek mondották, ezzel csak az erdélyi viszonyokkal ismeretlen uruknak akarták megmagyarázni a székely rendek állapotát. A kis közösségen *belül* előkelők, azon *kívül* egyszerűen módosabb nemeseknek számítottak. A társadalmi állásnak a címzésben is meg kellett érződnie. Ezért olvassuk csodálkozással Sz. következő sorait: „Nagyszámú régi hiteles okirat bizonyítja azt a kétségtelen és közismert tényt, hogy a székely primor családok férfi és női tagjai a XVIII. század közepétől kezdve a méltóságos (illustrissimus) címzést használták és őket ettől az időtől kezdve a hivatalos okiratokban ezzel a címzéssel illették." (12. l.) Bizonyítékul itt két újabb hírlapi cikken kívül csupán a vargyasi Daniel-család okmánytárának bőségesen idézett helyei szerepelnek. A Danielekkel azonban egy kis baj van. A pontosan megjelölt helyeken valóban méltóságosnak nevezgetik egymást a család tagjai és így tisztelik őket magánérintkezésben alárendeltjeik, ismerőseik stb. is, de csak azóta, hogy a família egyik ága 1737-ben báróságot kapott. Már pedig az ilyen kitüntetés rendesen a többi ágak önkényes rangemelését, illetve címzés-használatát is maga után vonta.

Nem olvasunk Sz. kis munkájában arról sem, hogy a székelységet a rendi korszakon végigkísérte az *agilis* (gyorsaságos, gyorsalkodó) címzés, mely Magyarországon a félnemesnek járt. Erdélyben pedig szegényebb nemest illetett meg. A fejedelemség korának oklevelei a székely nemest nobilis agilis, a tisztségviselőt (pl. királybírót) egregius agilis címzéssel szólítják meg és említik. Jakab Jánosnak 1838-ban, Marosvásárhelyt kiadott Stylionariuma pedig csak két székely címzésről tud, ezek így hangzanak: „Armalista Siculus: nobilis agilis. Primipilus: agilis primipilus." Tehát a székely rendi állást adományozó levél még a rendi korszak végén is csak az agilis szóval kapcsolt nemesi megszólításra adott jogot. Bónis György (Kolozsvár)

BERLÁSZ JENŐ: A MAGYAR GAZDASÁG- ÉS TÁRSADALOMTÖRTÉNETÍRÁS KIALAKULÁSA. Budapest 1943, Szeged Városi ny. 23 l. 8°. — (Klny. a Közgazdasági Szemléből.)

B. igen szerencsés módon ismerteti történeti irodalmunk idevágó ágainak kifejlődését, összekapcsolva azt egész történetírásunk újabbkori kibontakozásával. Méltán emeli ki Tagányi Károly úttörését, a Magyar Gazdaságtörténeti Szemle jelentőségét. Hangsúlyozza Kováts Ferenc, Hóman Bálint és Domanovszky Sándor munkásságát, különösen utóbbinak az újabb gazdaságtörténésznemzedék felnevelésével és a mezőgazdaságtörténeti irodalom fellendítésével szerzett nagy érdemeit. Gróf Klebelsberg Kunónak e téren is fontos nagyszabású kezdeményezései is méltatásban részesülnek, továbbá Mályusz Elemér társadalomtörténeti eredményei és Hajnal Istvánnak szociológiai szempontú történetfelfogása. Az értekezés nemcsak a kitűzött feladatot oldotta meg, közgazdászaink felvilágosítását, hanem az újabbkori bibliográfiának összefoglalásával egész történetírásunknak is nagy hasznot hajthat. F.

BRUCKNER GYŐZŐ: AZ ÁRUMEGÁLLÍTÓ JOG TARTALMA, GAZDASÁGI JELENTŐSÉGE ÉS KULTURÁLIS KIHATÁSA FELSŐMAGYARORSZÁGI VÁROSAINKBAN. Miskolc 1943, 16 l., 8°. — (Miskolci Jogászélet Könyvtára. Új sorozat 77. sz.)

B. világosan megállapítja az árumegállító jog lényeges részeit és az ezért folyó küzdelmekkel kapcsolatban hosszasabban szól Lőcse és Késmárk évtizedes harcáról, továbbá e jog jelentőségéről Kassa fejlődésében. E jognak tulajdonítja több városunk, különösen Lőcse meggazdagodását és érdekesen foglalkozik a városnak ezzel kapcsolatos, építészeti és művészeti téren végbement fellendülésével.

E. F.

A MAGYAR VENDÉGLÁTÓIPAR TÖRTÉNETE. I. kötet. A honfoglalás századától az 1848—49. szabadságharcig. Szerk. Ballai Károly, Budapest 1943, „Kultúra és Propaganda"-kiadás. 424 l. 4°.

Nem végzett hiábavaló munkát a szerkesztő, amikor megjelentette fenti cím alatt azt a munkát, mely összefoglalóan gyűjti egybe a kérdésre vonatkozó szakirodalmat s annak eredményét közérthető módon tárja a nagyközönség elé. Az egyes tanulmányoknak nincs nagyobb igényük, csupán eredményeikkel — illetve átvett közléseikkel — akarják feltárni a magyar vendéglátás, a korcsmáltatás és szállóipar történetét. Legjobbnak még Kemény cikke találtatott, aki a klasszikus ókor étkezési szokásaival ismertet meg. Viszont a „magnum aldomas" igazi jelentősége ma már mindenki előtt világos, fölösleges tehát azokról, mint Ballai teszi, a vendéglátás keretében megemlékezni. Érdekesek a különböző húsételekről közölt adatok, majd az étkezési szokások bemutatása a kaukázusi és rokoni népeknél. Hasonlóképen tanulságos és így együttesen nem ismeretes a magyar pásztorvilág étrendjének vázlata is; mindez Ballai munkája. Nagyjából ezek a kérdések alkotják a munka gerincét s ezekhez járulnak a mohácsi vésztől kezdődően a városok italmérési jogaira vonatkozó fejtegetések, a sörfőzési jog és söreladás körülményeinek bemutatása, Mazsáry és Bevilaqua-Borsody tollából. Végül Siklóssy a vendégfogadókat ismerteti, ügyesen használva fel a vonatkozó memoárirodalmat; végül Gundel a konyha fejlődésének szentel több oldalt, amelyeken a főzési szokásokat ismerjük meg és az egyes ételfajok összeállításáról nyerünk fogalmat egyes XVI—XVIII. századi szakácskönyvek alapján s el kell ismernünk, azok adatainak teljes kihasználásával.

A munka, a tudomány eredményeit népszerűsítve, értékes gyarapodása a kérdés irodalmának. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy főleg egyes jog- és társadalomtörténeti vonatkozásoknál szakírókat kellene felkérni a kérdés kidolgozására, mert ezeknél nemcsak a narratív elbeszélőmód lényeges, hanem ismerni kell a jogot megteremtő társadalom életformájának más megnyilvánulásait is.

Komoróczy György (Kassa)

BUD MELITTA: A VALERO SELYEMGYÁR. Az első pesti gyár története. Budapest 1941, Kellner ny., 80 l., 11 t. 8°.

A rokonszenves dolgozat mintegy bevezetésül a selyem történetéről számol be, majd előadja a selyem magyarországi szereplését a Valero-család föllépéséig. Látjuk a kincstár XVIII. századi törekvéseit a szederfa meghonosítására és a selyemhernyótenyésztés megkedveltetésére, látjuk 1770 után a pesti — Rókus-kápolna előtti — kétholdnyi szederfakertet, az eszéki selyemfonót, a bérbeadás és kincstári kezelés váltakozását. Ekkor már Pesten él a Valero-család. Egy Valero III. Károllyal jött Spanyolországból mint katona, fia Ferenc Bajáról költözik Pestre, unokái már itt születnek. 1771-ben Bécsben alapítnak fátyolgyárat, 1776-ban Pesten, azután ezt fejlesztik. Pesti polgárokká lesznek, 1801-ben és később is eredménytelenül kérnek nemességet. Gyáruk a francia háborúk konjunktúra-éveiben fölvirágzik, rendes munkásaikon kívül — részben állami támogatással katonagyermekek — 88 tanuló dolgozik náluk. 1815-ben Antal nagykereskedést is alapít, sógorával, Appiano Józseffel együtt

veszi át mindkét vállalat vezetését. Pest legtekintélyesebb polgárainak sorába emelkedik a két sógor, Széchenyinek becsült munkatársai. Valero Antal 1848-ban a jegykibocsátó Pesti Magyar Kereskedelmi Bank elnöke, e miatt utólag természetesen kellemetlenségei származnak. Gyárukat 1848-ban eladták a kormánynak. A Hengermalom szomszédsága miatt élelmezési raktárt helyeznek el benne, az épületnek csak felét bérelik a gyár részére Valeroék. 1851-ben végleg átadják gyárukat a kincstárnak. Ezután Csehországban kísérleteznek új alapítással, pár év mulva Bécsbe költözik a család s ezzel fővárosunk végleg elveszti ezt a nagyvonalú iparos-kereskedői dinasztiát. A sok szeretettel írt dolgozat értékét emelik az ízléssel válogatott illusztrációk.

TÖRÖK PÁL †

DEZSÉNYI BÉLA: NEMZETI UJSÁG 1840—1848. (Regnum Egyháztörténeti Évkönyv 1940—41. 313—356. l.)

A szerző, hazai sajtótörténetírásunk szorgalmas munkása, e tanulmányában az első katolikus világnézeti alapon álló politikai napilappal foglalkozik.

Az *első kísérlet katolikus világnézeti sajtó alapítására* — ezt jelentette a *Nemzeti Ujság,* amely e cím alatt átmeneti, de jelentős szakasza volt a legrégibb magyar újságnak, a Kultsár Istvántól 1806-ban alapított *Hazai Tudósítások,* illetve későbbi nevén *Hazai és Külföldi Tudósítások* című lapnak. Ez 1840-ben kapta a *Nemzeti Ujság* nevét, hogy nyolc év mulva, röviddel a 48-as átalakulás után mint *Nemzeti Politikai Hírlap* folytassa egész más szellemben és irányban működését. E két címváltozás, egyben irány- és szellemváltozás közötti időt veszi a szerző vizsgálódásának lencséje alá.

A *Nemzeti Ujság* a magyar politikai sajtó gyermekkorában indult, elég szürke tartalommal és határozatlan irányban. Kossuth *Pesti Hírlap*jának elvszerűen liberális iránya azonban nyilt színvallásra készteti: a „józan haladás szellemében" párhuzamosan akarja szolgálni a „politikai és egyházi érdekeket" s céljául a „trón és oltár" védelmét tűzi ki. Az egyházi részről szórványosan és nem elég rendszeresen tapasztalható támogatás után az egyre terjedő egyházellenes közhangulat ellensúlyozására 1844-ben a püspöki kar immár a rendszeres anyagi támogatást határozza el (a *Religió és Nevelés* c. folyóiratét is egyúttal). Ebben D. a magyar katolikus sajtó kialakításának első tervét látja.

Nagy Pál, Kovacsóczy Mihály, majd a tehetséges, de ingatag jellemű és aulikus volta miatt népszerűtlen *Mailáth János gróf* után 1845-ben *Lipthay Sándor* veszi át a N. U. szerkesztését. Most kezdődik e lap legjelentősebb szaka. Hiszen e vagyonilag független, tehetséges ügyvéd a legkedvezőbb pillanatban veszi át a lapot, amikor Apponyi György gróf kezébe kerül a kormány és úgy látszik, hogy a konzervatív elemeké a jövő a társadalmi szervezkedés és a sajtó terén is. Ekkor alapítja meg Lipthay a Gyülde nevű konzervatív szellemű pesti társaskört s ezzel társadalmilag is megalapozza lapját. Ide csoportosultak többek közt azok a fiatal írók is, akik között ugyan nem találunk kiemelkedő tehetséget, de a katolicizmushoz és a konzervatív felfogáshoz hűségesen ragaszkodtak. Az ő lapjuk volt a N. U., amely hivatva lett volna arra, hogy irányt mutasson e csoportnak, mikor ez az elé a kínzó választás elé került, hogy vagy eszméit adja fel, vagy a nemzeti megújulás munkájából kapcsolódjék ki végleg. Lipthay érdeme, hogy felismerte lapjának hivatását, ha nem is volt meg a rátermettsége, hogy e feladatnak meg is feleljen.

Lipthayt mint szerkesztőt bizonyos fejlődés jellemzi, mégis kétségtelen, hogy mindig *elvi síkon* mozgott s *vallásos és arisztokratikus* meggyőződését nem tagadta meg soha. Politikai téren már kevésbbé volt állhatatos, végeredményben azonban a középhelyet foglalta el, *közvetítő* volt a konzervatívok és a liberális ellenzék között. Azt a konzervatív szárnyat képviselte, amely a nemzeti reformok megvalósítása érdekében nagyobb mértékben közeledett az ellenzék felé. Így vitt oda a fejlődés, hogy Lipthay, a konzervatív eszmék harcosa a 48-as átalakulás első napján már maga is cselekvőleg állt az új világ munkásai közé. Elsőként jelentette meg lapját cenzúrázatlanul, a sajtószabadság jegyében. Részt kívánt az átalakulás munkájából, és a konzervatívoktól is azt várta, hogy — függetlenségüket megőrizve — támogassák az új kormányt.

Érdeme, hogy vallási szempontból aggasztó jelenségek ellenére sem habozott híveivel együtt a nemzeti megújhodás munkásai közé állni.

Az események sodra, a fejlődés logikája azonban nem ismert megállást és oly radikális térre vezette a N. U.-t, hogy Lipthaynak a szerkesztéstől meg kellett válnia. Helyét átadta egykori segédszerkesztőjének, Illucz Oláh Jánosnak, aki új címmel immár egy egész más lapot, a radikális fiatalság lapját szerkeszti, akik a „trón és oltár" helyett az „alkotmány, nemzetiség, szabadság, egyenlőség" eszméjét írták zászlajukra...

A *Nemzeti Ujság* elégtelen volt arra, hogy az egyházellenes közhangulatot megváltoztassa. Erre az idő sem volt alkalmas. S nem volt alkalmas közönsége elvszerű irányítására a lelkiismeretesen, de unalmasan szerkesztett, száraz stílusú lap és annak „nagyon művelt és önzetlen, de ingadozó és nehézkes tollú vezére, Lipthay Sándor" sem. Kísérlete mégis figyelemreméltó, mert úttörő jelentőségű. A *Nemzeti Ujság* pedig érdekesen tükrözi annak a rétegnek gondolkodásmódját, amelynek elvi irányítására, világnézeti nevelésére — vagyis a mai értelemben vett világnézeti sajtó hivatásának betöltésére — elégtelennek mutatkozott.

D. feladatát most is hiánytalanul oldotta meg. Területén tökéletes otthonossággal mozog. Kár, hogy kevés követője akad a sajtótörténetírás terén. Hiszen D. munkásságát csak az tudja igazán értékelni, aki multszázadi társadalmi mozgalmaink és közvéleményünk kutatása során maga is tapasztalhatta, hogy tudajdonképeni kutató munkájának elvégzése előtt forrásainak világnézeti elemzésével s a kritikai megítéléshez szükséges egyéb sajtótörténeti részletkérdésekkel kell bíbelődnie. A XIX. századi társadalmi mozgalmaink, szellemtörténeti fejlődésünk vizsgálatának *elengedhetetlen feltétele az összes számbajövő sajtóorgánumok történetének feldolgozása és kimerítő világnézeti analízise.* E nagy munka irányítóját épp Dezsényi Bélában szeretnők látni — e munka elvégzése azonban már sokak feladata lesz.

TÖRÖK JENŐ (Vác)

GANTNER ANTAL: A SOPRONI SZÍNHÁZ ÉS SZÍNÉSZET TÖRTÉNETE. Sopron 1941, 88 l. 8°.

A soproni színház felépülésének századik fordulójára készült ez a kis könyv. Voltaképen nem a színháztörténet körébe tartozik, hanem a helytörténetébe. Csak adatokat akar megőrizni, ezeket lelkiismeretesen gyüjti és híven közli. Anyag, melyből építeni lehet s ez legfőbb érdeme. Nemcsak az épületek s a színtársulatok külső történetére szorítkozik, hanem műsordarabokat is közöl. Érdekes egymásmellettiségben szemlélhetjük a magyar és német színészetet napjainkig. Sajnos azonban, egyiknek a történetében sem látunk mindig fejlődést. Míg a soproni német színészet a XVIII. század végén s a XIX. század elején még az egyetemes német színészetnek és drámairodalomnak hű tükre volt, később egyre inkább provincializálódik. Osztrák vidéki társulatok — a bécsújhelyi, budweisi, pilseni, sanktpölteni, gráci — jönnek Sopronba merőben bohózatos műsorukkal. Nem sokkal jobb a helyzet a magyar színtársulatoknál sem. Sokáig a győri, majd a pozsonyi színtársulat játszik itt, 1905-től kezdve négy és félhónapos idényben önálló társulat. A műsor a századforduló táján teljesen az operettkultuszba süllyed s csak 1926-ban emeli ki ebből Alapi Nándor staggione társulata. Az azóta szereplő társulatok a legkülönbözőbb fővárosi színházak műsorából állítják össze játékrendjüket. Külön ki kell emelni G. könyvének szép képanyagát: színházépületek képei és tervrajzai mellett több színlapot is hoz facsimilében.

PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR JOLÁN

DERCSÉNYI DEZSŐ: A SZÉKESFEHÉRVÁRI KIRÁLYI BAZILIKA. Budapest 1943, Műemlékek Országos Bizottsága, XII + 168 l. 8°.

D. könyve, mint Gerevich Tibor az előszóban bejelenti, a Műemlékek Országos Bizottsága „fontosabb ásatásainak és munkálatainak eredményeit

monográfia-szerű alakban" közreadó kiadványsorozat első kötete. A magyar művészet minden kutatója már ezért is örömmel veszi kezébe, mert művészettörténeti irodalmunk épp az ilyen anyagközlő és részletkérdéseket feldolgozó művekben szegény. *Rendszeres* és *állandó* anyagközléssel jelenleg talán egyedül a Műegyetem középkori építészeti tanszéke foglalkozik a maga területén, más téren csak egyéni kezdeményezésből íródott és folyóiratokban szétszórt cikkekre és nehezen hozzáférhető disszertációkra támaszkodhatik a kutató.

A fehérvári bazilika, mint a középkori Magyarország nemzeti szentélye, majd egy évszázada foglalkoztatja a hazai tudományt és Henszlmann munkái révén az Árpád-kori magyar építészet történetének egyik középponti problémájává vált. Az 1936—38. évi, 1848 óta ötödik ásatás célja nem is csak a kegyeletes aktus, a nemzeti szentély maradványainak megmentése volt, hanem az is, hogy egyszer s mindenkorra tisztázza a körülötte felmerült kérdések tömkelegét. Ez utóbbi feladatot az ásatás leleteinek publikálásával D.-nek kellett megoldania. A munka nehéz és sok tekintetben hálátlan volt. Az utolsó ásatáskor ugyanis kitűnt, hogy „in situ" Szent István bazilikájának, az apszisz alapfalain kívül, jóformán alig van biztos maradványa és a későbbi építkezésekből is sok minden elpusztult már, amit Henszlmann még feltárhatott. Az eltűnt maradványokért a most első ízben átkutatott részek új leletei csak részben nyujtanak kárpótlást, mert jórészt az egykori bazilika területén *kívül* kerültek elő.

D. dícséretre méltó józansággal ragaszkodik a bizony elég szűkszavú építészeti leletek adta alaphoz és sikerült is neki a Henszlmann elméletén alapuló és már köztudatba átment tévedéseket végleg felszámolnia. Néha ugyan ő is kénytelen az emlékanyag hiányait feltevésekkel pótolni. E feltevései közül nem látszik elfogadhatónak az, hogy mind a XI. századi, mind a XII. századi átépített bazilikában, a firenzei San Miniato al Monte-hoz hasonlóan, két-két egyszerű pillér egy-egy négykarélyos, a főhajón keresztbehúzott hevederíveket tartó pillérrel váltakozott volna (34. l.). A XI. századi templom pillérbeosztásának ugyanis helyszínen nyoma sem maradt, a XII. századvégi átépített templomban pedig a leletek szerint egyedül az apszisztól számított harmadik pillér volt négykarélyos és ez a szentély a hajótól elválasztó diadalívet hordta. A szerző figyelmét úgy látszik elkerülte az a tény, hogy a ma már eltűnt és szerinte feltehetően négykarélyos hatodik pillér alapozását Henszlmann még megtalálta és ez éppoly téglalapalakú volt, mint a többi, részben ma is meglévő pillér. (V. ö.: Henszlmann I.: A székesfehérvári ásatások eredménye, 145. l.)

A bazilika építészeti alapkérdéseiben D. nem félt véglegesen leszámolni elődeinek sokszor behízelgő tévedéseivel. A legutóbbi ásatások során felmerült egyes részletkérdésekben azonban nem mindig meri kimondani a leletekből adódó, de az első felfedezés örömteli lázában fogant feltevésekkel ellentétes tanulságot. Ebből bizonyos ellentmondások származnak. Például a töredékesen előkerült márványmozaik-padló alapján elfogadja a feltevést, hogy Villard de Honnecourt a fehérvári bazilika padlódíszítését örökítette meg jegyzőkönyvében (29. l.), holott előbb azt állapította meg, hogy ez a legutóbb előkerült padlótöredék a legalsó, Szent István-kori réteghez tartozott, amelyet már a XII. századvégi átépítéskor, tehát jóval Villard ittjárta előtt, magasabb szinten fekvő fehér mészkőpadlóval takartak el (24. l.).

D. építész-munkatárs nélkül nem aknázhatta ki teljesen azokat a lehetőségeket, amelyeket a maradványok építészeti szerkezeti kérdések megoldására, főként a gótikus átépítésekre vonatkozólag nyujtanak. Anyagközlésével azonban megteremtette azt az alapot, amelyen a szakemberek tovább dolgozhatnak. A fehérvári bazilikának különben is, épp D. megállapításai szerint, nem építészete, hanem díszítő faragványai, a késői középkorban pedig síremlékei adták igazi művészeti jelentőségét. D. erről a rendkívül gazdag kőfaragóművészetről részletes összefoglaló ismertetést, a kőtárban kiállított darabjairól pedig még külön katalógust is ad. Nem feledkezik meg a bazilikából szár-

mazó egyéb (ötvösművészeti, textil- stb.) műtárgyakról, sőt a romkert modern műalkotásairól sem. E gazdag anyagnak akár csak vázlatos ismertetése is túlnőne ismertetésem keretein. E helyett szerzőnek a történeti szempontból legproblematikusabb XI. századi magyar művészet egyik alapkérdésében, Bizánc és Itália szerepének megítélésében elfoglalt álláspontjához kell néhány megjegyzést tennünk.

D. a XI—XII. századi faragványok stíluseredetét kutatva, a honfoglaláskori fémművesség hagyatékának szórványos továbbélése mellett a lombardiai, Pavia—Milano—Como-vidéki szobrászatnak szinte kizárólagos hatását állapítja meg. Követésre méltó példát mutat azzal, hogy pontosan megnevezi, sőt lehetőleg képben is bemutatja a külföldi emlékeket, amelyekre megállapításait alapítja. Annál inkább sajnáljuk, hogy a XI. századi művészetünkben nagy szerepet játszó szalagfonat-díszítések eredetének tisztázására nem fordított ilyen gondot és megelégedett azzal, hogy behozatalukat általánosságban a lombardiai „magistri comacini"-knek tulajdonítsa (32. és 78. l.). A valóságban a szalagfonat-ornamentika annyira változatos, oly különböző színvonalú és oly óriási területen van elterjedve, hogy még magyarországi emlékeit sem lehet, akár csak közvetve is, egyetlen forrásból levezetni. Az ú. n. „longobard" típusú emlékek tömegéből élesen kiválik ugyanis néhány igen magas színvonalú faragvány, köztük a fehérvári Szent István-koporsó, amelyeken a szalagfonat-motívumot a középbizánci művészet fínom ízlésével használták fel. Szent István koporsójának különleges jellegével természetesen a szerző is tisztában van és a kőtár katalógusában ki is emeli, hogy stílusa nem lombardiai, hanem velencei eredetű. E kétségtelenül helyes álláspontját nem érezte ellentétesnek a szalagfonat lombardiai eredetére vonatkozó előbb idézett általános megállapításával, mert úgy látszik, Velence XI. századeleji, ú. n. „veneto-bizantin" művészetét nemcsak földrajzilag, hanem lényegileg is különállónak veszi a bizánci művészettől és a Lombardiát is magába foglaló egységes „olasz" művészet szerves részének tekinti. Nem vitás, hogy a XX. század Velencéje nemcsak földrajzi, hanem művelődési szempontból is Olaszországhoz tartozik. Nem kétséges azonban az sem, hogy 900 évvel ezelőtt ugyanez a Velence a népvándorláskor germán örökségével átitatott Lombardiával szemben a bizánci kultúra nyugati letéteményese és közvetítője volt. A Szent István koporsóján Péter király családi kapcsolatai következtében jelentkező velencei hatás tehát épp azt bizonyítja, hogy a magyarságnak a latin kereszténységhez való csatlakozása egyáltalában nem jelenthetett elzárkózást az akkor második virágkorát élő bizánci kultúrától, amelynek hatóereje és varázsa messze túlterjedt a birodalom politikai határain. Velence különben is csak az egyik (jórészt tengeri) összeköttetést jelentette Magyarország és délkelet között. Nem is beszélve a XI. és a XII. században Bizánc és Magyarország közt meg-megújuló sok dinasztikus, politikai és egyéb kapcsolatról, elég csak arra rámutatnunk, hogy épp Szent István alatt nyílt meg újra a szentföldi zarándoklatok ősi, Magyarországon és a bizánci birodalom területén át vezető szárazföldi útja, amelyen, mint a szent király konstantinápolyi magyar temploma és zarándokszállója bizonyítja, magyarok is szép számmal járhattak. Nyilvánvaló tehát, hogy az ortodox Kelet és a latin-germán Nyugat későbbi éles ellentétének és egymástól való elzárkózásának, általában az utókor politikai és művelődési helyzetének visszavetítése anakronizmus, amely az emlékanyag lelkiismeretes és teljes felsorakoztatása mellett sem adhat hű képet az akkori művészeti helyzetről. A magyarság sarjadó keresztény művészete pedig nem veszít értékéből, ha elismerjük, hogy egyet-mást kapott attól a bizánci művészettől, amelynek jóformán egész Európa koraközépkori művészete adósa.

A mai világképnek D. történetszemléletében itt-ott megnyilvánuló hatása a könyvnek, mint gondos és alapos emlékpublikációnak értékét nem csökkenti. A kötet nélkülözhetetlen és alapvető forrásmunka mindenki számára, aki a középkori magyar művészettel, elsősorban a XI—XII. századi építészettel és díszítő szobrászattal foglalkozik.

Bogyay Tamás

ENTZ GÉZA: SZOLNOK-DOBOKA MEGYE KÖZÉPKORI MŰVÉSZETI EMLÉKEI. Kolozsvár 1943, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 10 l., VI mell., 1 térk. 8°. — (Erdélyi Tudományos Füzetek 150.)

ENTZ GÉZA: A KÖZÉPKORI SZÉKELY MŰVÉSZET KÉRDÉSEI. Kolozsvár 1943, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 13 l., VI mell. 8°. — (Erdélyi Tudományos Füzetek 162.)

A szerző mindkét tanulmányában oly magyarlakta területek középkori műemlékeiről ír, melyek eddig csak néhány, Erdély művészetével foglalkozó szakember előtt voltak ismeretesek, és csupán ezek mutattak rá mind művészi értékükre, mind pedig mérhetetlenül nagy település- és művelődéstörténeti jelentőségükre. A tudományos közvélemény azonban nem vett róluk tudomást, megelégedett azzal, hogy Roth Viktor munkássága nyomán Erdély művészetét egyszerűen azonosította a szászok műemlékeivel. Annál örvendetesebb E. célkitűzése és kutatási iránya, melynek eredményeit egyelőre vázlatos áttekintésekben tárja az érdeklődők elé. Első tanulmányában kisebb terület, az egykori Belső-Szolnok és Doboka vármegyék középkori templomait ismerteti forma- és stílustörténeti nézőpontból, de egyúttal rámutat településtörténeti fontosságukra is. Fejtegetéseiben helyesen emeli ki azokat a sajátságokat, melyek a magyar gótika általános stílusjegyei közé tartoznak — ezekről különben e sorok írója is több ízben szólott — és jó szemmel, biztos érzékkel méltatja egyszerűségükben, világos tagoltságukban rejlő művészi szépségüket. A tanulmányhoz csatolt térképen pedig széleskörű, alapos helyi ismeretei és a XIV. századi pápai tizedjegyzékek alapján kitűnő szemléltető képet nyujt a tárgyalt terület középkori templomairól és egyben a vidék mély és kiterjedt művészi kultúrájáról. Felsorolásában sok kevéssé ismert vagy éppen ismeretlen emlék is szerepel, mint például az ötletesen egyéni, falusian bájos csicsókeresztúri kapu. E. vázlatos tanulmánya mindenképen nagyon helyes nézőpontú, módszeres munkaprogramm, melynek rendszeres kidolgozását mind történeti, mind formai alapon a szerzőtől várjuk.

Nagyobb területet, az egész Székelyföldet öleli át E. másik tanulmánya, és ezért természetszerűleg vázlatosabb. Formai megfigyeléseit azonban helyi tapasztalatai támogatják és így futólagosan bár, de mégis jól tájékoztat a székely művészet alapvető kérdéseiről. A leglényegesebb, valóban döntő probléma a székely művészet kezdeteire vonatkozik, következésképen a román stíluskorszak emlékei életbevágóan fontosak. E. jó áttekintést ad róluk, sőt számukat meg is toldja az eddig ismeretlen altorjai kapuval. A felsorolt kisebb faragványok, szenteltvíztartók stb. azonban nagyobb megrostálást kívánnak. A székelyföldi román stílusú emlékek keltezése is igen nehéz probléma. E. inkább a késői keltezés felé hajlik és véleményét az újabb történeti megállapításokkal (Györffy György) támogatja. Nézetem szerint azonban fordítva áll a dolog: a Székelyföld románstílű emlékei oly ékesen szóló dokumentumok, hogy a történészek fejtegetéseit is erősen cáfolják. Gondolok elsősorban a legkorábbi Szent László-sorozatokra, a bögözire és a gelenceire, melyeken a gótikus stílusnak még nyoma sincsen. A gelencei freskósorozat legeslegkésőbb a XIV. század elején készülhetett — a bögözi még korábban — következésképen a gelencei templom legalább is a XIII. században épült. Kőből épített templom, kitűnő freskódísz pedig nem lehetett egy újonnan megtelepült nép, méghozzá katonanép legelső művészi megnyilatkozása, és tegyük még hozzá, nem is a szék központjában, hanem a legeslegkeletibb határszélen! A fejlődésnek okvetlenül voltak korábbi állomásai és így Háromszék betelepülése semmiesetre sem eshetett csupán csak a XIII. századra. Természetesen ezeknek a kérdéseknek a végleges eldöntése még igen sok részletkutatást kíván mind történeti, mind régészeti szempontból és különösen fontos lenne ásatásokat végeztetni, amint vitéz dr. Ferenczi Sándor alig elkezdett ásatásai Bálványos várában máris igen szép eredményekkel jártak.

E. a továbbiakban foglalkozik a székely erődtemplomokkal, miközben helyesen mutat rá azokra az alapvető szerkezeti és stílussajátságokra, melyek a székelység enemű alkotásait a szászok erődtemplomaitól elválasztják. (V. ö. errevonatkozólag tőlem: Magyar Művelődéstörténet. Szerk. Domanovszky S.

II. köt. Budapest, 1939. 538. l.; Archivum Europae Centro-Orientalis. IX. 1943. S. 484.) Szász hatás csak elvétve fordul elő, így például Derzsen, de itt is csak részleges, mivel magát a templomot ugyan megerősítették, de a szentélyt nem magasították fel úgy, mint a szászok, a külső erődöv pedig teljesen a székely rendszer szerint épült. Viszont van rá eset, pl. Zsidvén, hogy a szászok teljesen a székely erődtemplomok mintájára építkeztek.

E. futólag szól még a falfestményekről, a középkori székelyföldi művészet másik nagy problémájáról. Majd rátér a székely templomokra vonatkozó okleveles anyagra és azt több érdekes adattal bővíti. További kutatások ezen a téren is új eredményeket hozhatnak és az emlékek részletes feldolgozásával együtt elvezethetnek bennünket a székely művészet nagy kérdéseinek megoldásához.

BALOGH JOLÁN

KAPOSSY JÁNOS: MAULBERTSCH A SZOMBATHELYI PÜSPÖKI PALOTÁBAN. Szombathely 1943. Martineum-ny. 23 l., 8 t. 8°. — (Acta Savariensia 3.)

Hosszú élete folyamán Magyarországon is számos helyen foglalkoztatott nagy XVIII. századi festőnek, Maulbertschnek egyik alkotáscsoportját ismerteti füzetében K. Írásából azonban nemcsak ennek a falfestménycsoportnak értékelését, tartalmi ismertetését, a mester munkásságában elfoglalt helyének meghatározását kapjuk, hanem ezeken keresztül széles távlatú kép tárul fel előttünk egy gazdag művészi pályafutás irányváltozásáról és egy nagy korforduló szellemi világáról. A barokk-rokokó és a klasszicizmus határának ideje határozza meg a szombathelyi püspöki palota freskódíszének művészi jellegét. A bonyolult allegóriájú tartalmi elemek még a barokk gondolkodásmód szülöttei, a külső kivitel szerényebb eszközeivel és lehiggadó formavilágával, megoldásmódjával viszont már a klasszicizmus korának „józan takarékosságáról, hűvösen előkelő tartózkodásáról beszél".

Talán csak egy ellentmondásra kell rámutatnunk. A „programm-művészet" kötöttsége nem jelentett itt Maulbertsch számára „új feladatot", újdonságot. Előzőleg már pápai freskóciklusának készülése közben is van bizonyságunk rá, hogy a megrendelő irányítólag hatott a tárgyválasztásban. (Pigler: A pápai plébániatemplom és mennyezetképei. 71l. l.) De a mester legkorábbi nagyszabású magyarországi művénél, a sümegi páratlan szépségű és bonyolult ikonográfiával felépített freskóciklusnál sem lehet őt egy teológiailag képzett programmadó személytől függetlennek tartani. Nem a tartalmi részben volt Maulbertsch korábbi művészete „korlátokat nem ismerő", hiszen K. megállapítása szerint is a szombathelyihez hasonló „mélyértelmű allegórikus ábrázolások" éppen a barokkban éltek — a klasszicizmusig. A szombathelyi püspöki palota falfestményein az új felfogást tehát csak a régi tartalomnak új megoldásmódja, lehiggadó eszközökkel való kifejezése jelenti.

AGGHÁZY MÁRIA

ROSKA MÁRTON: ERDÉLY RÉGÉSZETI REPERTORIUMA. I. Őskor. Thesaurus Antiquitatum Transsilvanicarum. Tom. I. Praehistorica. Kolozsvár 1942, Erdélyi Tudományos Intézet, 368 l. 8°.

A repertórium célját és feladatát R. a következőkben jelölte meg: „Erdély őskori repertóriuma elsősorban olyan segédkönyv kíván lenni, mely nagyban megkönnyítheti az e tudományszakkal foglalkozók munkáját, és egyben meghatározó könyv lesz az érdeklődők kezében, akik, mint a közgyűjtemények külső barátai és munkatársai, a leletek megmentésének közérdekű munkásságába bekapcsolódhatnak." A vaskos kötet egy élet csendes munkásságának gyümölcse, s mint ilyen felbecsülhetetlen értékű. A nagy képanyag és a lelőhelyek felsorolásához kapcsolódó irodalmi utalások pótolhatatlan segédkönyvvé avatják e munkát. A repertórium-jellegű munkák mindig altruisztikusak, mert hiszen mások munkájának könnyebbé tétele a céljuk és hasznuk. A tudományt közvetett hatásukkal hathatós támogatásban részesítik. Nagytömegű, felhalmo-

zott nyersanyag rendezett áttekintését nyujtva, lehetővé teszik annak nagyobb mélységű és alaposabb magyarázását és felhasználását. A jelen munka is oly forrásokat tár fel Erdély ősrégészetével foglalkozók részére, amelyek e források nélkül csupán állandóan ismétlődő, fáradságos, hosszú egyéni anyaggyüjtő munka árán nyíltak volna meg. Természetesen soha, semmi sem pótolhatja a nyersanyagnak természetben való tanulmányozását, a repertórium azonban éppen arra adja meg röviden és szabatosan a választ, hogy hol, mit kereshetünk. Sőt mi több, a repertórium révén oly anyag is a tudomány teljes világosságába került, amely talán e nélkül teljesen a feledés homályába süllyedt volna. A leletek értékelése közben a szakember ma már óriási holt irodalomtömeggel és múzeumi raktáranyaggal küzd, amely sokszor rajta kívül álló okokból, egyszerű időhiányból hozzáférhetetlen számára. Ez az állapot hovatovább tudományunk kerékkötőjévé vált volna. A legnagyobb elismerés illeti tehát azon kevesek önzetlen munkásságát, akik időt nem kímélve a rendezés nehéz feladatával foglalkoznak. Banner János kimerítő tudományos bibliográfiája mellé méltón sorakozik R. itt ismertetett munkája. A repertórium az egyes lelőhelyeket betürendben ismerteti, felsorolja az összes leleteket, a legfontosabbakat tájékoztató rajzban is közli, és a lelőhelyre vonatkozó adatokat bibliográfiával egészíti ki. Hézagpótló leletkataszter tehát a munka lényege. Sajnos, ily leletkataszter mindezideig szinte ismeretlen volt a magyar irodalomban. *Bálint Lajos* 1941-ben közreadta „Csanád, Arad és Torontál k. e. e. vármegyék régészeti kataszterét", ezenkívül már csak *Lovas Elemér* Győr megyére vonatkozó katasztere ismert, melyből nyomtatásban 1941-ben csupán a Győr városára vonatkozó gyüjtés egy része jelent meg (Győri Szemle). A legnagyobb örömmel kell tehát üdvözölnünk Roska erdélyi kataszterét.

Szerző a legtöbb esetben igen helyesen tartózkodott attól, hogy a leletek és tárgyak magyarázatával foglalkozzék. Hiszen a tárgyak önmagukért beszélnek. Ez az önmérséklés nagy erénye a munkának és időálló voltát biztosítja. Az őstörténet metodikája éppen napjainkban újabb válságba került. Lehetséges, hogy az ismeretelmélet fejlődése következtében oly, a leletek őstörténeti értékelésével foglalkozó munkákat, amelyek ma még kifogástalanoknak tűnnek fel, néhány év mulva elavultaknak fogunk nevezni. A repertóriumban általában megnyilvánuló tudományos szerénység tehát a könyv legnagyobb érdeme és legfontosabb tudományos sajátsága. Nem is ezen a téren találkozunk az egyetlen felróható hibaforrással, más területen. a leletek meghatározásának nélkülözhetetlen munkájában történtek bizonyos, véleményünk szerint helytelen megállapítások. Szerző a 318. oldalon térképen közli a régibb palaeolitikum „szakócakultúrájának" lelőhelyeit. A térképet nem helyeselhetjük, mert R.-nak már régebben kidolgozott „szakócakultúráját" a szakirodalom nem fogadta el és azt egyöntetűen a protocampignienbe, tehát a mezolitikumba sorolta (*Hillebrand Jenő,* Archaeológiai Értesítő, XXXV, 1915, 193—196. o.; Magyarország őskőkora, Archaeologia Hungarica, XVII, 1935, 28. o.; Wiener Praehistorische Zeitschrift, VI, 1919, 22. o.; Die Eiszeit, V, 1928, 13. o.; 24/25 Bericht der Römisch-Germanischen Komission, 1934—35, 16. és 25. o.; *Bayer W.,* Die Eiszeit, IV, 1927, 128—129. l.). A térképet annál különösebbnek kell találnunk, mert a térkép öt lelőhelye közül maga a repertórium szövege csupán egy esetben beszél alsó palaeolitikumról (Bardóc). A többi esetben igen helyesen a szükséges óvatossággal fejezi ki magát. „Alsópalaeolitikum jellegű", „szakócaszerű" leletekről szól. Ez megfelel a tényeknek, mert a leletek valóban tipológiailag emlékeztetnek az alsópalaeolitikum szakócáira. Bikszád jelenlétét a térképen azonban már sehogysem érthetjük, mert a repertórium szövegében a leletek „valószínűen mezolitikus" elnevezés alatt szerepelnek. A térkép tehát bizonytalan természetű meghatározásokat rögzít biztosnak látszó formában és ezzel túllépi a szükséges óvatosság és tartózkodás kereteit. Ez a tény a kutatót kell, hogy óvatosságra intse a többi palaeolitanyag meghatározásával szemben is. A palaeolit-tipológia részletes tárgyalására most nem térhetünk reá, de hangsúlyoznunk kell, hogy a palaeolitkutató a jövőben sem mentesülhet attól, hogy a repertóriumban ismertetett jégkori anyagot megvizsgálja és a leletek meghatározásáról önálló véleményt alkosson.

Szintén téves és elhamarkodott meghatározással küzd a IV. sz. térkép is (320. o.). A térképen R. a „bükki keramika" lelőhelyeit is közli. A „bükki keramika" kifejezést nem helyeselhetjük a jelen esetben. Az őstörténelem terminus technikusai sok esetben már oly körülhatárolt értelműek, hogy az értelem további tágítása nem helyeselhető. „Bükki keramika" alatt a „bükki kultúra" jellegzetes agyagművességét értjük, úgy, ahogy azt Tompa meghatározta és körülírta. A bükki kultúrához csupán *hasonló* edényművességre már ezt a kifejezést zavar, homály és tévedések keletkezése nélkül nem alkalmazhatjuk. Minden tudomány alapfeltétele a világos fogalomalkotás és a fogalmak világos alkalmazása. A repertórium Kőröslóró, Marosvásárhely és Nagyváradról említi a „bükki keramikát". Igen érdekes, hogy a repertóriumban idézett R.-féle tanulmányban, a repertórium szövegétől eltérően, szerző igen helyesen és kifogástalanul határozza meg a kérdéses keramikai anyagot. E tanulmányban R. a bükki kultúra „hatásáról" és „ízlésének terjedéséről" szól. Tehát nem a bükki kultúra anyagával, csupán annak stílushatásával állunk szemben (Dolgozatok, Szeged, XII, 1936, 39. o.). A marosvásárhelyi anyagot Kovács publikálta, amely anyag szintén nem nyujt lehetőséget a bükki keramika felismerésére (Dolgozatok, Szeged, VI, 1915, 226—325. o.). Ugyanez a helyzet az V. sz. térkép esetében is, amely a „tiszai kultúra" lelőhelyeit vetíti fel. R. a térképen szereplő lelőhelyek repertóriumbeli szövegében általában nem beszél „tiszai kultúráról", hanem „tordosi" vagy „erősdi jellegű" keramikáról, „erősdi felsőbb réteggel egykorú" vagy „aeneolitikus" cserepekről stb. Nem értjük, hogy miért kellett a térképnél a leletmeghatározások szövegében is követett helyes útról letérni? A térkép mindenesetre félrevezetésre alkalmas helytelen terminus technikust használ akkor, amikor oly leleteket, amelyek csupán emlékeztetnek a tiszai kultúrára, „tiszai kultúra" néven könyvel el. „Tiszai kultúra" címen oly lelőhelyek is kerültek a térképre, amelyekről a repertórium szövege szerint csak kaptafaalakú balta került elő (például Bondoraszó, Bogárzó). E baltatípus elterjedési köre a tiszai kultúráénál jóval nagyobb, ahhoz nem köthető.

Szóvá kell tennünk azt a jelenséget is, hogy a térképek és a repertórium szövegének adatai nem mindig egyeznek. A térképeken lelhetünk oly lelőhelyadatot, amelynél, ha ellenőrzésül megkeressük a repertórium szövegét, a lelőhelyadat alapjául szolgáló lelet abban nem szerepel. Ez mindenesetre azt bizonyítja, hogy a térképszerkesztés és a repertórium összeállítása nem párhuzamosan történt. Ez a térképek ellenőrzését megnehezíti. (Pl. a IV. térképen Mikeszásza és Rév, az V. térképen Angyalos, Antalos, Aranyosszentmiklós stb.)

Mi sem természetesebb, hogy e néhány kritikai megjegyzés során felsorolt hiányosság egyáltalán nem alkalmas arra, hogy e nagyértékű munka fontosságát, úttörő jellegét és nagyfokú használhatóságát kétségessé tegye. Egyedül talán a palaeolitikum feldolgozása oly természetű, hogy a leletek új kritikai áttanulmányozása és új feldolgozása a jövőben mégis elkerülhetetlen lesz. A gazdag térképanyagból (25 térkép) csupán hármat kifogásoltunk és ha ezeket elhagyjuk, csupa hasznos, érdekes és jól használható térképről kell beszámolnunk. R.-nak önzetlen, fáradságos és hézagpótló munkájáért hálával és elismeréssel tartozunk.

GALLUS SÁNDOR

LÁSZLÓ GYULA: KOLOZSVÁRI MÁRTON ÉS GYÖRGY SZENT GYÖRGY-SZOBRÁNAK LÓSZERSZÁMJA. Kolozsvár 1942, Erdélyi Tudományos Intézet, 980 l., 14 t. 8°.

LÁSZLÓ GYULA: A KORONCÓI LELET ÉS A HONFOGLALÓ MAGYAROK NYERGE. Budapest 1943, 191 l., 19 t. 4°. — (Archaeologia Hungarica XXVII.)

LÁSZLÓ GYULA: A HONFOGLALÓ MAGYAROK MŰVÉSZETE ERDÉLYBEN. Kolozsvár 1943, Erdélyi Tudományos Intézet, 104 l., 27 t. 8°. Függelék: Jankovich József: A Lehoczky-Múzeum honfoglaláskori leleteiről.

A több mint százéves multra visszatekintő magyar őstörténeti régészet nagynevű mesterei, elsősorban Römer Flóris és Hampel József, hosszú időre irányt szabtak az újabb régészgenerációk munkásságának. Ezek alapvető mun-

kássága mellett Pósta Béla működésének kétféle szempontból van módszerbeli különös jelentősége. Egyrészt bevezette az oroszországi kutatásokat a magyarországi régiségek feldolgozásánál, másrészt megkezdte a földben megrongálódott, vagy szétesett régiségek rekonstruálását. Ha levont következtetései nem is állják meg mindenben a helyüket, módszerbeli újításai iskolát teremtettek. Az utolsó évtizedek magyar régészete az elődök munkáját igyekezett elmélyíteni, a korszerű követelményekkel összhangba hozni, mindenekelőtt azt tartván szem előtt, hogy a mennyiségileg és minőségileg kiváló ősmagyar és rokon régiséganyag, mint történeti kútforrás, hozzáférhetővé váljék a magyar őstörténet számára és minél maradéktalanabbul fel is használtassék.

L. a legfiatalabb régészgenerációba tartozik. A Nemzeti Múzeumban eltöltött évei alatt kezdettől fogva annak a speciális feladatnak élt, hogy a régiségek eredeti rendeltetését, alakját, használatát stb. néprajzi párhuzamok behatóvizsgálatával világítsa meg és ezen túlmenően az ősmagyarság és rokonnépek régészeti emlékeit a maguk egészében mintegy etnográfiai anyagnak tekintve, az egykori élet képét idézze vissza. „Az ősmagyarság néprajza", „az avarság néprajza" L. életcéljává lett. A kívülálló is könnyen elképzelheti, hogy ilyen nagy feladat nem mindennapi speciális képességeket kíván meg. L.-nál az egyéni rátermettség (szakszerűen is fejlesztett nagy rajzkészség, technikai dolgokban való kézügyesség stb.) következtében természetesen alakult ki a magyar régészetbe való bekapcsolódása. Alább ismertetendő könyvei közül a két első módszertani szempontból az új magyar régészetnek igen jelentős alkotása, amely mint ilyen messze túlmegy a régészeti tudomány területének határán és a magyar őstörténet művelőinek legnagyobb figyelmére tarthat számot. A Századok olvasói számára ezen ismertetésem a történettudomány szempontjainak előtérbe helyezésével készült.

L. könyveinek ismertetése a régészeti és őstörténeti tudomány alapvető kérdéseit közelről érinti. Ezért a tudományos érdek megkívánja, hogy erősségeiket és gyengéiket egyaránt megbeszéljük. A történettudomány számára való felhasználásuk csak így lehet igazán eredményes. A jövő kutatásoknak is irányt szabó módszerbeli újításai maradandó értékűvé teszik a két első könyvet. Ezért el is kezdi a szükséges kritikát.

A Szent György-szobor lószerszámjának L. által végzett vizsgálata és annak közlési módja a mai régészeti tudomány legmagasabb teljesítményei közé tartozik. Bár a szerzőnek nem állott módjában vizsgálatait a Prágában lévő eredeti szobron végezni, hanem csak két különböző másolat állott rendelkezésére, eredményei szilárd alapokon nyugszanak. Ahol apró részlet miatt az eredeti szobor megvizsgálása kellett volna, ott megmondja azt és következtetéseiben nem megy túl a lehetőségeken.

A Szent György-szobor irodalmának ismertetésében közli egyebek között mások megállapításait, melyek szerint a paripa felszerelése magyaros, sőt magának a paripának is köze van az egykorú magyar lóhoz.

A nyereg és fölszereléseinek leírása (I. fejezet) az egész mű egyik legtanulságosabb fejezetét alkotja, mert benne az egyszerű leíráson felül az ősi magyar és avar nyereggel való összefüggéseket is kapjuk. Ezenkívül ez a fejezet a benne szélágazó problémák körültekintő tárgyalása folytán egész kis kultúrtörténeti képpé válik. Benne a XIV. és XV. sz. fordulója körüli magyar világ kapcsolatairól is képet nyerünk. Végeredményének lényege ebben a mondatban fejeződik ki: „Mind a viseletben, mind pedig az élet más területein a nyugati lovagi kultúra alatt lappangva, a magánéletben pedig kizárólagosan, virágzik keleties színezetű honfoglaláskori kultúránk" (30. l.). A Szent György-szobor nyerge, amelynek áttekintő kitűnő rajzait az 1. kép mutatja, a hozzátartozó, veretekkel gazdagon díszített lószerszámmal együtt (2. kép: lószerszám és kiegészítés) a pusztai népek nyilazó taktikájához alkalmazkodó, hátrafelé fordulást nem akadályozó nyeregnek és hozzácsatlakozó ú. n. hálós farhámnak a leszármazottja, szemben a magaskápájú, szinte karosszékszerű lovagi nyereggel és tartozékaival. A III. fejezetben — mely az egész mű legeredetibb és legjobb része — a népvándorláskori és honfoglaláskori előzményekről kapunk olyan áttekintő képet, mint sehol másutt az eddigi szakirodalomban (43—98. l.). Gazdag sírleleteink egész sora nyer értelmet a meggyőző rekon-

strukciós munka következtében és látjuk egyúttal az euráziai nagy összefüggéseket, a divat hullámzását, a pusztai népek fejlett fölszereléseinek átvételét az európai népeknél. A nagy kiindulópont az egész fejlődés számára a hún birodalom vezetőrétegének aranyban gazdag művészete volt, mely a ruházat és fölszerelések, fegyverek és használati eszközök összeségét felölelte. Természetesen maga ez a hún művészet is egyúttal hosszas fejlődésnek a végpontja volt. Elején állott a Kr. e. évezred közepelején évszázadokon át virágzó szkíta kultúra művészete. A nyereg és lószerszám problémájának ilyen széles alapon való vizsgálata különböző összefüggéseiben és kihatásaiban tárja elénk a puszták régi világának képét. Nem száraz tipológiai fejtegetéseket kapunk, hanem az akkori élet elevenedik meg előttünk. Tisztán régészeti úton elért eredmények a történettudomány számára is jelentőséget nyernek. Ilyen eredménye például: „...a hálós farhámnak a Szent György-lovon lévő formáját az avarság találta fel s a magyarok is annak az avar birodalomnak népeitől tanulták meg, amely népek zöme két és fél évszázadon keresztül Magyarországon élt s pompázott" (81. l.). Ha ezt a megállapítást alátámasztjuk még az avar birodalomhoz nyugaton csatlakozó germán és szláv területek IX. és X. századi művelődéstörténetének adataival, az ú. n. Kettlach-kultúra művészetének avar és ősmagyar eredetű gazdag motívum-kincsének tanulságaival, akkor az avar nép történelmi szerepének megítéléséhez olyan szilárd támpontot kapunk, amilyenre az írott források adataiból alig lehet számítani. Amit az avarság történelmi szerepéről egyébként tudunk, az valóban édeskevés. Hogy a régi pusztai kultúrák legmagasabb fokát képviselte — ami nyilván nem lehetett mélyre menő hatás nélkül a szomszédos és távolabbi európai népekre —, azt valóban csak közvetlen emlékeik módszeres feltárásával, rekonstruálásával és hozzáértő megszólaltatásával lehet kideríteni. A szerző ezirányú eredményeit őstörténészeink méltányolhatják legjobban: mert az avar-ősmagyar kapcsolatok mibenlétére az írott forrásokból ezekre vonatkozólag jóformán semmit sem lehet kihámozni.

Ami a részletkérdéseket illeti, azok inkább a régészetre tartoznak, itt szükségtelen velük behatóbban foglalkozni. Mégis megemlítem a keleti és nyugati nyereg különbségeit ismertető részt (24. sk. l.), továbbá az avar divat szomszédos területeken való fellépésének (57. l.) és a jelképes vereteknek (álszerkezeteknek) ismertetését (62. o.). A régészetben kevésbbé járatos történész ezekből a részekből a legfontosabb alapfogalmakat ismerheti meg.

A győrmegyei Koroncón kiásott előkelő magyar női sírlelet mintaszerű feldolgozása alkalmat adott L.-nak arra, hogy a honfoglalók nyergéről és annak sokféle vonatkozásairól részletes tanulmányt írjon. Bizonyos mértékig tehát érintkezőpontjai vannak e könyvnek megelőzően ismertetett könyve anyagával. De itt látjuk csak, hogy mennyire gazdag és bonyolult ez a látszólag tisztára tárgyi emlékre vonatkozó kérdéskomplexum. A lovas pusztai embernek egyik legfontosabb fölszerelése a nyereg és a hozzátartozó lószerszám. Hozzákapcsolódnak tehát a szellemi élet különféle jelenségei is. A III. fejezet „Nyerges temetkezés a honfoglaló magyaroknál" címet viseli. Ebben például figyelemreméltó gazdag anyagot kapunk a szellemi élet egyik legfontosabb területének, a halottkultusznak ismeretéhez (45—60. l.). A IV. fejezetben történeti alapon mutatja be a honfoglaló magyarság nyergének kialakulását és későbbi sorsát (61—94. l.). A történész megtanulhatja ebből, hogy ez is egy darab historikum, amely éppen olyan integráns része egy nép anyagi és szellemi élete összeségének, mint bármely politikai vagy katonai esemény. Az utolsó magyar nyergesmester személyének és műhelyének bemutatását (V. fejezet: 95—106. l.) nem lehet meghatódottság nélkül olvasni. Az egyébként is tárgyi és előadásbeli szempontból mintaszerű könyvet ez a szomorú, tragikusan magyar befejezés kiemeli a régészeti szakkönyvek sorából és az elmemozdító, elgondolkoztató hungarológiai könyvek közé helyezi azt. Emeli a könyv értékét az a körülmény, hogy a lelkes kutató és író mindvégig megmarad a tárgyilagos előadásmódnál, mely ott sem szűnik meg, ahol az utolsó magyar nyergesmesterről beszél. Minden szempontból ez L. legjobb munkája, mely nemcsak a magyar, de a nemzetközi régészetnek is legjobb alkotásai közé tartozik

Míg a most ismertetett két könyv tárgyalásmenete és megállapításai tárgyi emlékek köré csoportosulnak s így a szerzőt természetes módon, reális utakon vezetik el a szellemvilág rejtélyes területei felé, a harmadik mű feltett szándékból indul ki s tárgyi anyagát is e szerint választja meg és sorakoztatja fel. Már a könyv címe is félreértésre adhat alkalmat: „A honfoglaló magyarok művészete Erdélyben". Ezt többféleképen lehet érteni; esetleg úgy is, hogy a honfoglaló magyarok Erdélyben a lebediai virágzó művészetet folytatták. S valóban, a könyv egyik többé-kevésbbé rejtett célja annak bizonyítása, hogy a lebediai korszak csodálatos művészete a honfoglalás és kalandozások viszontagságai között sem szűnt meg teljesen élni és fejlődni, sőt átment a késő középkorba, ahol az többé-kevésbbé átváltozott formában továbbra is nyomon követhető.

Már a föntebb ismertetett két könyvben is vannak tünetei ennek a szándéknak: a soltszentimrei leletet, mely a tarsolylemezek stílusában a legszebb ismert csontfaragású nyeregmaradványokat őrizte meg számunkra, az első magyar század utánról származtatja, hogy átmenetet teremtsen a honfoglaláskor és a késő középkor között. Pedig a kenézlői párhuzam és a leletben lévő korai sírokból ismert szügyelőveret ellene mond e datálásnak. Megindokolása a következő: „Képtelenségnek tartom ugyanis azt, hogy a ‚fényt és pompát kedvelő' s a honfoglalást tervszerűen előkészítő és katonai rendben végrehajtó magyarság ne hozta volna magával ötvöseit és mesterembereit..." *(A koroncói lelet,* 43. l.) Továbbmenve, ilyen eredményhez jut: „...az a művészet, aminek csúcsát a tarsolylemezeken ismerhetjük meg, népművészetté vállott" (i. m. 43. l.).

E tetszetős gondolatsor alapjában véve hibás, a tényekkel ellentétben áll és még arra sem alkalmas, hogy a későbbi évszázadok folyamán nálunk mindinkább erősödő keleties tüneteket magyarázza. Magasszínvonalú arany-, illetőleg ezüstművességet átültetni új hazába egyedül az ötvösök átköltöztetésével nem lehet. Mert ahhoz az ilyen virágzó ötvösművészet anyagi és szellemi előfeltételeinek átültetésére is szükség volna. Ha át is költöztek egyes ötvösök és főleg nyilakat, kengyelvasakat, kardpengéket stb. készíteni és kijavítani tudó mesteremberek, amint azt nagyon helyesen a régebbi szakirodalom is föltételezte, a tarsolylemezek pompázó művészetében határozott törést lehet megállapítani. Még az a kérdés sincs tisztázva, hogy kik voltak Lebediában a magyar előkelőségek ötvösei. Magyarok voltak?

A vezérek korának második felében megindul a Kárpát-medencében újszerű, eleinte még többé-kevésbbé pogány szellemi alapokon álló fémművesség. A helyi lakosságnak ebben jelentékeny, majdnem döntő szerepe van. De ugyancsak jelentős benne a magyarság keleties, palmettás művészetének újszerű alkalmazása, mely főleg kisméretezésű, levélalakú csüngőkön jelentkezik. A palmetta-díszek ezeken a késői darabokon általában igen gyenge alkotások; a régi tarsolylemezek és ezüst lószerszám- és övveretek pregnáns palmettamintázataihoz távolról sem foghatók. Ennek az újszerű, kizárólag a Kárpát-medencére jellemző fémművességnek nyugat felé kapcsolatai vannak az akkor már virágzásnak induló és az avar és ősmagyar kultúrkörök művészetére támaszkodó ú. n. Kettlach-kúltúra művészetével. De már a tarsolylemezek művészete is, amelyet a honfoglalók a Kárpát-medence lakói és Európa népei előtt a honfoglalás utáni egy-két emberöltő alatt ismertté és csodálttá tettek, kétségtelenül közvetlen impulzusokat adott a nyugati szomszédok és távolabbi népek művészetének. A germánságnak ez az így kialakuló újszerű, nem arisztokratikus, hanem inkább egyszerűbb művészete párhuzamba állítható a Kárpát-medence újszerű művészetével. Utóbbinak alapjellegét a különböző thrák eredetű és sokféle, köztük pusztai népelemekkel is erősen keveredett őslakosság (csavart állatfejes karkötők), előbbinek jellegét pedig a keltaság (zománctechnika) adta meg. A tarsolylemezek művészetének Észak-Európára (egész Angliáig) gyakorolt erős hatása elsősorban még Lebediából indult ki, ahonnan az intenzív normann kereskedelmi forgalom vitte északra és tovább nyugatra az ősmagyarságot kiszolgáló pompózus művészet ismeretét és divatját. Természetesen ott már sajátosan skandináv művészetté alakították át az átvett művészeti motívumokat és technikai megoldásukat. Ezen a helyen is hangsúlyozni kell, hogy abban a korban és azon viszonyok között vérségi

kapcsolatok nélkül elképzelhetetlen a bizonyos mértékig etnikai jelentőséggel bíró művészetnek az átvétele. A Kárpát-medencében a kalandozások után nemsokára fellépő újszerű művészet hátterében is kétségtelenül az új vérségi kapcsolatok ténye húzódik meg (exogámia). Ugyanez áll változott előfeltételek mellett a Kettlach-kultúra művészetére is.

Minden vonalon hatalmas erejű átalakulási folyamat indul meg, amely a nagyszámú idevágó sírleletek tanúsága szerint Szent István és következő királyaink uralkodásának ideje alatt éri el a tetőfokát és tart körülbelül Szent László uralkodásának végéig. A kereszténység természetesen szintén belekapcsolódik ebbe a folyamatba mind nálunk, mind pedig nyugaton és jelentékeny nyomokat hagy a sírleletekben is (szentesvidéki Árpád-kori temetők ereklyetartó keresztjei). A tarsolylemezek művészetének és a hozzátartozó fogalomvilágnak ebben az új keretben nem lehetett helye. Ami abból nálunk átmentődött, azt nagyobbára az említett csüngős veretek őrizték meg. Mai értelemben vett népművészetről azt a kort illetőleg alig beszélhetünk. Ellenben semmiféle politikai vagy vallási nevelés nem tudta kiirtani a magyarság lelkületéből azt a szellemi dolgokban való magatartást, amely a honfoglalást megelőző sok évszázados pusztai életében természetes módon alakult ki és amelynek kifejezője volt a magával hozott művészeti anyag. Ennek a magatartásnak hatóereje mai napig kiirthatatlanul él és a szellemi élet több területén jól felismerhetően most is megnyilvánul. Csak ebben az értelemben beszélhetünk a honfoglaló magyarság keleties kultúrájának továbbéléséről. Ellenben a tarsolylemezek művészetének folytatódásáról és népművészetté válásáról szó sem lehet. A kiváló alkotások mellett fellépő szerényebb minőségűeket módszertani hiba volna a „népművészet" kategóriájába sorolni.

A szerző a honfoglaló magyarság művészetének újszerű magyarázásánál analitikai módszerhez fordult. A vizsgálatra azonban nem szerencsés kézzel választotta meg azt az „egy-két tárgyat". A szimmetrikus, levélalakú nagy lószerszámvereteket erőszakoltan szárnyaknak tette meg és a lószerszámon olyanféle szerepet adott nekik, mint amilyenben például a garcsinovói szkíta lelet gazdag kompozíciójában a járulékos állatfejeket találjuk (fokozás). A szkíta művészetben az állati formák halmozása valóban az indulatok fokozására szolgált, amint azt a garcsinovói lelet feldolgozásában részletesen kifejtettem (Arch. Hung. XV. kötet). Itt azonban nem erről van szó. Már L. megállapítása is megcáfolja azt: „A szárny és a hozzátartozó kis négyszögű veret a többi honfoglaláskori sírok tanúsága szerint a szügyelő közepén lehetett" (55. l.). Mit keres azonban egy egyes szárny a szügyelő közepén? Még hozzá lefelé csüngő helyzetben, mint azt a 7. képen közölt rekonstrukció ábrázolja! A lecsüngő szárny: abszurdum (55—56. l.); különben is kétségtelenül bizonyítható, hogy levélről van szó.

E levélszerű csüngők mintázatának elemzése is több esetben teljesen elhibázott. A 2. kép 1, 2 és 3 alatti minták azt mutatják, hogy nemcsak hálószerű, hanem központi elrendezésű minták is szerepeltek, ugyanúgy, mint a tarsolylemezeknél. Tévedés volna azt hinni, hogy utóbbiak az előbbiekből alakultak ki. A tarsolylemezeknél is egymás mellett megvoltak párhuzamosan. Az ősi pontusvidéki húnkori művészetből származtak, amint azt „Die Altungarische Kunst" Berlin, 1942, 11—16. l. kimutattam (László ezt a megállapításomat fordított értelemben idézi: 21. l. 33. megj.-ben).

A honfoglaló magyarok művészetének magyarázására hosszú oldalakon át ellentmondásokkal teli fejtegetéseket is közöl. Például a rugalmas variálókészséget, „amelyik ugyan még nem azonos a művészi alkotással", „tárgyától (ornamentum) megfosztva tisztán önmagában" vizsgálja és összehasonlítja a honfoglalást követő 500 év európai művészete kisebb mestereinek alkotásaival (25. l.). Majd a kiválóbb tarsolylemezeket és szablyadíszítményeket Leonardo és Bartók alkotásaival veti egybe (26. l.). „Mindezzel azonban nem mondottunk mást, minthogy a honfoglaló magyarság alkotásaiban olyan komponáló és stíluskészség volt, amely ugyan határozott egyéniségűvé teszi mesterei munkáit, de egymagában még nem művészi alkotás, csak az alkotás egyik fontos kellékének hordozója" (26. l.; ugyanez harmadszor is megismételve: 66. o.). Később azonban már szkíta művészről és „bámulatos gazdagságú művészet"-ről

beszél (39. l.). „Mindenképen kétségtelen, hogy a hún művészet a szkíta művészetben s annak örökösében, a szarmata művészetben meglévő elnövényesítő és elvonatkoztató csírákat magasrendű, önálló egyéniségű művészetté fejlesztette" (49. l.). Ez annál különösebb, mert éppen részletesen beszél arról ebben és megelőzően ismertetett könyveiben is, hogy a honfoglaló magyarság művészete a hún művészeten át a legszorosabb összefüggésben állott a szkíta művészettel: elvileg semmi különbség sincs közöttük. „Ezek szerint a magyarság jelentős rétege szellemi magatartásában szkíta volt, kifejezési formái azonban hún fogalmazásúak voltak" (65. l.).

Az európai művészettel való hosszas, fáradságos és meddő összehasonlítgatások után végre maga is rájön: „Végeredményben azonban nincsen kielégítő összehasonlítási alap a két művészet között" (69. l.).

Könyvének eredményeit a honfoglalók művészetét illetőleg a fenti idézethez csatlakozóan így fogalmazza meg: „A déloroszországi helyi elemet a hún művészeti réteg képviselte, míg a hún fogalmazáson át nem ment közvetlen szkíta habitust a keleti, minuszinszki réteg adta meg" (65. l.). Különösképen itt teljesen figyelmen kívül maradt az, hogy a minuszinszki réteg tele van déloroszországi hún elemekkel (álcsatok, szíjvég- és csatformák, lószerszámveretek stb.), továbbá hogy a szkíta habitus forrása éppen a déloroszországi szkíta művészet volt (emberalakos vázák, hencidai zabla stb.).

E könyv alapvető tévedéseit a feltett szándék mellett a nagyszámú hibás részletek is alátámasztják (Pasterskoje gor. túlkorai datálása: 42. l. 105. megj.; vettersfeldei aranyhal nem lószerszámdísz, hanem pajzsdísz volt: 37. l.; a mesterek állandó érintkezése az ábrázolt állatvilággal: 38. l.; A Magna Mater-kultusz téves megítélése: 41. l., 67. l. stb.). E mellett vannak tanulságos részletmegállapításai, például a csörgős levélalakú csüngők alkalmazása (27. l. 3. kép) és nagyon mélyen járó, szép, részben helyt is álló művészeti fejlegetései is (68. l.). A hún és szarmata lószerszámokkal való összefüggés megállapítása is helyes (32. sk. l.).

A honfoglaló magyarság igényeit szolgáló jellegzetes művészet a történeti pusztai népek több mint másfélezeréves szerves fejlődésébe tartozik bele. Ezt maga L. is jól látja. Lényegbeli különbség azonban egyik és másik pusztai kultúrkör művészete között nincsen. A fejlődés iránya az elvontság felé halad, szemben az antik művészetével, mely ugyanakkor inkább a naturalizmus irányában fejlődik. Mind az ősmagyar, mind pedig az ezzel rokon művészeteknek szabatos meghatározása a művészettörténeti irodalomban régóta elintézettnek tekinthető. Strzygowski „Asiens bildende Kunst" c. műve után ehhez alig lehet lényegbevágó újat mondani. A III. fejezetben L. mégis új ötlettel áll elő és a sokszor és részletesen megtárgyalt csernigovi nagyobbik ivókürt vadászati jelenete és néhány figurális veret alapján ezt mondja: „a magyarság magasrendű ábrázolóművészetét most kell újra felfedezni" (65—66. l.). A figurális motívumokkal díszített vereteket élesen szembeállítja a „díszítőművészeti" darabokkal — ez éppen a tragédiája: „...mélygyökerű és emberi tartalmú ‚díszítőművészetünk' mellett egy éppen olyan messziről jövő s a legnagyobb emberi sorskérdéseket dramatizáló ábrázolóművészetünk is volt" (73. l.). Az ember önkénytelenül kérdezi: a magyarság kivétel volt a pusztai népek között? Vagy miért nem volt ábrázolóművészete a többinek is?

Az említett csernigovi ivókürt ezüstveretén két nyilazó vadászalak szerepel, eléggé ornamentálisan csoportosított állatokkal együttesen. Technikai és stílusbeli jegyek kétségtelenné teszik, hogy ez és a másik csernigovi ivókürt is a tarsolylemezek műhelyében készült, amint arról munkáimban részletesen szóltam. Bár L. is tudja (77. sk. l.), hogy a két vadász jelenete ősi képtípus, mely a szibériai aranylemezek korától kezdve majd minden pusztai kultúrkör művészetében, sőt a déli művészetekben is újra és újra felfűnik, megvan az avar bronzöntésben is (Mártély, Klárafalva), mégis megkockáztatja és hosszasan bizonyítja a merész állítást, mely szerint „a két vadász egyike a honfoglaló magyaroknak egyetlen egykorú és láthatólag hiteles ábrázolása" (76. l.). Ha ez így volna, akkor az avar szíjvégek vadászát avarnak kellene tartanunk. Ezt azonban L. sem teszi.

A magyar régészeti irodalomban Alföldi próbálta az egyházaskéri avar lelet kis szíjvégén szerepelő emberalakot úgy felfogni, mint avar vadászt a kutyájával (Minns-Emlékkönyv, ESA, IX). Ez azonban teljesen téves meghatározás volt, mert az illető jelenet semmi más, mint egy a görög mitológiából származó képtípusnak ornamentikai felhasználása (az összekötözött szörnyeteget Herakles legyőzi). Az avar bronzöntési művészetben még több ilyen figurális, mitológiai eredetű jelenet is szerepel ornamentika gyanánt. Szabad-e ezeket az avarság ábrázolóművészetének emlékei gyanánt felfogni?

Említett könyvemben kimutattam, hogy a növényi, állati és figurális ornamentumok egyenértékűek egymással a puszták világának művészetében. Sohasem magának az ornamentumnak van különös jelentősége a pusztai ember szemében, hanem annak a tárgynak, amelyet ilyetén módon díszítünk. A veretekkel gazdagon fölszerelt öv vagy lószerszám ugyanis élőlénnyé változik, melynek különös, többfelé ágazó jelentősége van (griff-fogalomkör). A honfoglaló magyaroknál túlnyomóan növényi díszekkel történik ez a szerelés, de maga a tárgy itt is élőlény lesz, mint korábban az avaroknál, húnoknál stb. A ló szügyelőjéről csüngő nagy levélalakú veret is ennek az elnövényesítő stílusnak a tünete. E késői korban még mindig fel-felbukkannak a korábban elég gyakori állatmotívumok és emberalakos jelenetek, amelyek természetesen nem a „díszítőkedv" találmányai, hanem mélyértelmű szimbolumok (griff = Apollon és Dionysos fogalmak kombinációja, vadászat = perzsa király ünnepélyes és mélyértelmű vadászata stb.). Kimondottan ábrázoló tendenciájú művészetről azonban szó sem lehet a honfoglaló magyarság körében! Amint a perzsa ősforrásnál a vadászati jelenet ábrázoló tendenciájú, ugyanúgy később, a XIII—XIV. századokban ezeket és más hasonló ősi képtípusokat újra az ábrázolóművészet szolgálatába állították. Ezt látjuk a Szent László-legenda jeleneteinek sorozatos képtípusainál is. De ebből messzebbmenő következtetéseket levonni nem szabad.

E kérdéssel kapcsolatban még sok részletet lehetne megbeszélni, ezekre azonban most nincs mód, a történész számára elegendő a lényeg. Azt hiszem, hogy magyar őstörténetünk megítélése szempontjából nem közömbös olyan fontos kérdésnek tisztázása, mint amilyen a magasrendű ábrázolóművészet megléte vagy megnemléte a pusztai életformában élő ősmagyarságnál. Ha az ilyen hamis romantikára épített fantasztikus „eredmények"-kel nem számolunk le őszintén, akkor azok tovább kísértenek és a tévedések egész sorozatának válhatnak kiindulópontjává. L. legjobb munkáiban is megvan a hajlam erre a romantikára. A régész feladatkörén túlmegy, amikor Márton és György kolozsvári mestereket nemcsak kolozsvári származásúnak, de egyenesen székelyföldről bevándorolt család leszármazottjának akarja feltüntetni (i. m. 97. l.). Ennek érdekében az adatokat is megfelelően állítja be: a szobor lováról, mely Hankó Béla szakértő megállapítása szerint 15 cm-rel magasabb, mint a honfoglalók lova és északolaszországi római lóvér is van benne (8. l.), a tárgyalás folyamán már azt mondja, hogy „a ló tehát a honfoglaló magyarok lovának leszármazottja (9., 97. l.; lásd még: 21. l.). Hogy a Szent László-legenda „ingadozó értékű emlékeinek" köréből miként támadhatott egy olyan elsőrendű művészeti remekmű, mint a Szent György-szobor, arról csak annyit olvasunk a könyvben, hogy „határozott és termékeny olasz indításra" (98. l.). Úgy látszik, amíg újabb forrásanyag nem kerül elő a kolozsvári szobrászok kérdéséhez, addig meg kell elégednünk Balogh Jolán eredményeivel, mint maximummal, ami a szobor és alkotóinak európai jelentőségéről mondható.

Visszatérve a magyarok művészetének L. adta értelmezéséhez, hibás az is, hogy az eddigi eredményeket nem veszi tekintetbe, bár az irodalmat ismeri és részben idézi is. Bőséges, több mint egyoldalas jegyzetet szentel az „Altungarische Kunst" c. legújabb könyvemnek, a nélkül, hogy eredményeit (pl. az öv állattá alakításának alapvető jelentőségét) ebben figyelembe venné. Ellenben olyan eredményeket is tulajdonít könyvemnek, amelyek sem ebben, sem más munkáimban még a sorok között sem olvashatók ki. Ilyen például „Az értékes és értéktelen emberfajtáknak olyan mértékű szétválasztására, amilyent e könyvben láthatunk, a leletek nem adnak egymagukban alapot" (14. l.). Ugyanitt kifogásolja a régészeti leletek tanulságainak ethnikai proble-

mává való szélesítését. De ő maga később több helyen etnológiai következtetéseket von (52., 57., 59., 61. stb. l.). Sőt egy művészettörténész hasonló eljárására hivatkozva ezt mondja a csernigovi vadászati jelenetről: „... a két vadász hajviseletének s egyéb megkülönböztető jelének nyilván az az értelme, hogy ethnikai különbséget ábrázoljon" (78. l.).

A könyv értékes fejezete a munkácsi múzeum igazgatójának, Jankovich Miklósnak a Lehóczky-Múzeum honfoglaláskori leleteiről szóló közleménye. Ebben új ősmagyar leletekkel ismerkedünk meg. Köszönettel tartozunk L.-nak, hogy a lelkiismeretes közleménynek helyet adott munkájában.

FETTICH NÁNDOR

A BARCASÁGI HÉTFALU HELYNEVEI. Bevezetéssel és magyarázatokkal közzéteszi *Árvay József*. Kolozsvár 1943, Erdélyi Tudományos Intézet, 247 l., 1 térk. 8°.

Az Erdélyi Tudományos Intézet céltudatos programmjába jól illik bele Á. könyve, mely — szerény címével ellentétben — Hétfalu egész településtörténetét feldolgozza. A bevezetés régészeti és történelmi eredmények felhasználásával röviden összefoglalja a vidék és környékének történetét, majd a család- és helyneveket veszi vallatóra.

Legfontosabb eredménye az, hogy a XVI. sz.-i családneveknek 89%-a magyar, a helynevek közül pedig majdnem mindegyik magyar eredetű, s ez az ott lakó magyarok és románok települési elsőbbségének kérdésében a magyarok javára dönt. Eredetük a történeti és családnévi adatok alapján egybehangzóan állapítható meg: a mai hétfalusi csángóság a határőrmagyarok és besenyők egybeolvadt maradéka, mely időnként székely betelepülőkkel gyarapodott. A mai románság — a családnevek és oklevélbeli adatok segítségével megállapíthatóan — csak a XVI. század negyvenes éveiben kezdett betelepülni. A szászság száma ma sem nagy, betelepülésük pedig még sokkal később, a XVIII. században kezdődött csak meg nagyobb mértékben.

Eddig még egyedülálló, de sikeresnek látszó próbálkozása az, hogy a családnevek alapján belső népmozgalmi tényekre derít fényt. Észreveszi például, hogy egy időszakban a törzslakosok nevei mellett újabb, addig ismeretlen családnevek tünedeznek fel, mint *Anderkó, Boldizsár, Dániel, Tamás, Máté; Dálnoki, Törcsi, Csiki, Szilágyi*. A felsoroltak első része családnévvé lett keresztnév, mely sajátság leginkább a Székelyföldön ismeretes; a másik csoport meg mind székelyföldi helynevekből alakult családnév, mely azért ragadt viselőjére, mert az illető helységből költözött be. Vagyis a családnevek helyes értékelése után tisztán nyelvészeti eszközök segítségével teljes biztonsággal megállapíthatjuk, hogy a hétfalusi csángóság 1500 körül jelentős számú székely betelepülővel gyarapodott. Így állítható a nyelvtudománynak ez az ága a település- és népiségtörténet szolgálatába. — Hogy ez a módszer más vidékekkel kapcsolatban hogyan fog bevállni, nem láthatjuk még, kísérletnek azonban mindenképen biztató s kellő óvatosság mellett valószínűleg használhatónak fog bizonyulni.

Az adattári rész, melyre az egész eredmény épül, gondos gyűjtés és lelkiismeretes, nagy tudással készült feldolgozás eredménye. Világos és áttekinthető rendszer teszi a munkát még használhatóbbá. Nagy érdeklődéssel várjuk a gyűjtésnek a bevezetésben ígért folytatását, illetőleg kiegészítését.

DEME LÁSZLÓ

SZABÓ T. ATTILA: GYERGYÓI HELYNEVEK A XVII—XIX. SZÁZADBÓL. Budapest 1940, Magyarságtudományi Intézet, 67 l. 8°. — (Magyarország földrajzi nevei. 1.)

A kiadvány a szerző szerint adattárjellegű csak; két bőanyagú kéziratos forrás és több jegyzőkönyv és birtokösszeírás e területre vonatkozó anyagának pontos közlése. A feldolgozó számára értékes anyagot ad és jó adalék az általános dűlőnévgyűjteményhez is.

Zavaró lehet azonban az, hogy az adatok a kísérőszövegekből néha dőlt, máskor ritkított szedéssel vannak kiemelve; sokszor azonban schogy sem. A nem-szakembernek a nyelvészetbe és helynévkutatásba vetett bizalmát megingathatja az is — ami általános jelenség hasonló dolgozatoknál —, hogy a bevezetésül közölt településtörténeti tanulságoknak csak igen kis részét építi saját adataira, a többit más művek alapján gyűjti össze. — Nagyon hiányzik egy mutató is!

Hisszük, hogy a szerzőnek „Kalotaszeg helynevei" című művéhez hasonlóan ezt az adattárat is kísérni fogja a feldolgozó-kötet, hogy az értékes anyagot más szakterületek kutatói számára is hozzáférhetővé tegye.

DEME LÁSZLÓ

HISTORISCHES ORTSNAMEN-LEXIKON DES LANDES OBERÖSTERREICH. 1. Band (A—J), 2. Band (K—Z), Ergänzungsband (Nachträge, Erklärung der Namen und Verweisungen) von *Konrad Schiffmann*. München und Berlin 1935—1940, Oldenburg, XX + 531, 598, 556 l. 4°.

Oesterley Hermannak 1883-ban megjelent „Historisch-geographisches Wörterbuch des deutschen Mittelalters" c. munkája óta majdnem minden egyes német tartomány arra törekedett, hogy elkészítse a maga részletes történeti névkönyvét, amely egyrészt Oesterley érthető hiányait volt hivatva pótolni, másrészt a mindjobban fellendülő helytörténetírással párhuzamosan kifejlődő névkutatásnak szállított forrásanyagot. Itt csak *Zahn* Józsefnek 1893-ban kiadott „Ortsnamenbuch der Steiermark im Mittelalter" c. művét említjük meg. Felső-Ausztriában (ma *Gau Oberdonau*) *Lamprecht* János már 1874-ben több mint 10.000 helyrajzi megjelölést (helységnév, víznév, dűlőnév stb.), *Schiffmann* Konrád pedig 1902 óta kb. 25.000 névre vonatkozó adatot gyüjtött össze.

Sch. a Bécsi Tudományos Akadémia megbízásából végzett forráskiadást (Die mittelalterlichen Stiftsurbare des Landes ob der Enns, a IV. rész 1925-ben jelent meg) s az ezzel kapcsolatban kezeügyébe kerülő névanyag teljesebb nyelvészeti értékesítése céljából fogott neki a címben megjelölt névkönyv összeállításához. Ezért a nyelvész is bizalommal közeledhet több mint 500 terjedelmes kiadott és *kiadatlan* forrásból származó adataihoz, ami pl. Oesterley munkájáról egyáltalán nem mondható. Sch. óvatosan járt el az adatok keltezésénél s nagyon helyesen mindig feltünteti, ha a forrás nem egykorú. Ugyanez már nem mondható névmagyarázatairól, amelyeket a pótkötetben közöl. Sch.-nak előző névmagyarázatait is bizalmatlanul, gyakran határozott elutasítással fogadta a német nyelvtudomány (v. ö. Zs. f. Ortsnamenforschung III, 55—57) s ez áll részben az itt közöltekre is. Sch. ugyan azt állítja, hogy magyarázatai nem a munkájában közölt válogatott, hanem az összes adatok alapján készültek. A magyarázatok mégis elárulják, hogy nem tud különbséget tenni elsődleges és másodlagos nevek, a különböző névadási rendszerek értéke között (v. ö. különösen a pótkötetben közölt „Verzeichnis der den Ortsnamen von Oberösterreich zugrunde liegenden altdeutschen Personennamen" c. összeállítást).

A szerző óriási munkateljesítményének minden elismerése mellett is fel kell vetnünk a kérdést, mennyi haszna van az ilyen, szinte egy ember egész életét igénybevevő munkának. Mint az összes eddigi névkönyvek, Sch. is csak a nevek puszta alakját közli. Amíg a nevek magyarázatánál a név formális elemeinek megmagyarázása érdekelt bennünket, addig a puszta alakváltozatok elégségesek lehettek. Ma azonban történeti következtetéseket vonunk le a nevekből s ezért a nevek helyi értékére, helyi használatára is kíváncsiak vagyunk. Ma már tudjuk, hogyha egy nyelvterület két vagy több pontján ugyanaz a név bukkan fel, egyáltalán nem biztos, hogy minden egyes esetben ugyanaz lesz a névnek helyes magyarázata, különösen akkor, ha a nevek felbukkanása között lényeges időbeli eltérés van. A nyelvészeti szempontból lehetséges magyarázatok közül a történeti szempontból legvalószínűbbet pedig csak történeti adatok segítségével tudjuk kiválasztani s itt a neveknek a forrásokban való elhelyezése sok támponttal szolgálhat. Gondoljunk csak arra

az esetre, ha egy kiadatlan határjárásból pusztán csak a neveket szakítjuk ki és közöljük a névkönyvben, elveszik a határjárás minden értéke a nyelvész számára. Az itt tárgyalt munka esetében pl. egyáltalán nem reménlhető, hogy valaki egyhamar is átküzdje magát a szerző által felhasznált sok értékes forráson, arra meg ugyancsak nem gondolhatunk, hogy ezek a források belátható időn belül kiadásra kerülnek. Feltétlenül szükséges tehát, hogy az ilyen névkönyvek összeállításánál a nyelvtudomány legújabb szempontjai is minden tekintetben méltánylást találjanak. Magyar szempontból Sch. munkája ezen a tanulságon kívül anyagánál fogva is figyelmet érdemel. A közölt helynevek egy része nálunk is megtalálható s Zahn említett stájer névkönyvével s *Weigl* Henrik gondozásában készülő alsóausztriai névkönyvvel együtt majd értékes összehasonlító anyagot szolgáltat a német nyelvterületnek Magyarországgal közvetlenül érintkező részéről.

MOLLAY KÁROLY

KISBÁN EMIL: TORDASI ÉS KÁLÓZI SAJNOVICS JÁNOS, 1733—1785. Budapest 1942, Egyetemi Nyomda, 56 l., 5 mell. 8°.

Sajnovics, aki Demonstratio idioma Ungarorum et Lapponum idem esse (1770) c. munkájával a történeti szemléletű és összehasonlító nyelvtudomány úttörőjeként előkelő helyet foglal el a tudománytörténetben, már régen megérdemelte volna, hogy arra hivatott toll életrajzát megírja. Erre a feladatra vállalkozott a szerző; gondos kutatásokon alapuló pályaképe és Sajnovics tudománytörténeti jelentőségének tárgyilagos méltatása azt igazolja, hogy a vállalt munkát sikeresen oldotta meg. Forrásai között szerepel Sajnovicsnak északi útjáról írt naplója, amit a rendelkezésre álló szűk keretek, de meg az életrajz kerek egységébe nehezen beilleszthető volta miatt sem közölhetett. Reméljük, hogy a szerzőnek a kiadásban eddig is példátadóan segítséget nyujtó „Hangya" szövetkezeti tábor megtalálja a módját, hogy e művelődéstörténeti szempontból is jelentősnek látszó anyag közzététessék s így a mintafalu, Tordas, nagy fiának emlékét még eredményesebben ápolhassa.

CSERY-CLAUSER MIHÁLY

LEKAI LAJOS: A MAGYAR TÖRTÉNETÍRÁS 1790—1830. Budapest 1942, Stephaneum-ny. 205 l. 8°. — (A Pázmány Péter Tudományegyetem Történelmi Szemináriumának kiadványai 24.)

Hasznos munkát végzett L. a XVIII. századvégi, XIX. századeleji történetírásunk összefoglaló áttekintésével. A kutatásnak érthetetlenül elhanyagolt területe történetírásunk multja, pedig sok hasznos eredményt nyujtana a magyar szellemi élet, nemzeti öntudat, társadalmi szemlélet ismeretéhez.

A L. választotta korszak valóban egyik legérdekesebb időszaka a magyar szellemi életnek: a barokkot felváltó felvilágosodás, majd a romantika, a tudományos történetírás új módszeres igényei és dilettáns törekvések, a régi rendi és a XIX. századeleji nacionalizmus találkozópontja. Természetes, hogy ebben a sokszínű és érdekes korszakban még az olyan mostoha körülmények között is, mint nálunk, sokrétű és gazdag történeti irodalom alakul ki, ha nem is felel meg a kor tudományos igényeinek.

Kiemelkedő történetírója csak kettő van a korszaknak: Engel János Keresztély és Fessler Ignác Aurél. Ezek munkásságát külön fejezetben tárgyalja L. s ezután tér át a kisebb jelentőségű írók ismertetésére. Anyagát tárgykörök szerint csoportosítja, külön számol be a magyar történeti, egyháztörténeti munkákról, a nemzetiségek történetírásáról, a világtörténeti tárgykörű munkákról, a segédtudományok műveléséről. Anyaga a lehető legteljesebb, figyelme még a tankönyvekre is kiterjed. Egy jegyzetében a „tentamen"-ekről is megemlékezik. Kéziratos munkákat nem használ fel. Műve előszavában azzal indokolja mellőzésüket, hogy amúgy sem változtatnának sokat a képen. Folyóiratanyagot is csak kiegészítésül használ. Anyaga így is túlságosan bő. Egyes fejezeteknél (magyar történet, világtörténet) az az érzésünk: kevesebb többet

mondana. Elég lett volna a legfontosabb, legjellegzetesebb munkák tárgyalása, a többinek csak egy-egy megjegyzéssel kísért felsorolása.

Az értekezés legrészletesebb fejezete a magyar történettel foglalkozó munkák tárgyalása, a tudományos igényű iratoktól kezdve egészen a félig szépirodalmi jellegű, nagyközönségnek szánt művekig. Egyúttal arról is kapunk áttekintést, milyen problémák foglalkoztatták a magyar történet művelőit. Hasonló jellegű az egyháztörténet állapotáról szóló fejezet is. A tanulmány legérdekesebb része a nemzetiségek történetírásáról szóló fejezet, mely a XIX. század nemzetiségi mozgalmainak talaját világítja meg: látjuk, hogy alakul, mint táplálkozik a nemzetiségek öntudata. Érdekes, hogy akad az írók közül olyan is, aki a magyarság mellett száll síkra (Éder József Károly katolikus pap, nagyszebeni iskolaigazgató). Magyar részről úgyszólván semmi ellenvetés sem fogadja a nemzetiségi öntudatnak ezeket a jelentkezéseit. Horvát István az egyetlen, aki felemeli szavát (Kollárék pánszlávizmusa ellen). Magyar emberek foglalkoznak viszont pl. a ruténekkel. Akad még olyan író is, aki a cigányok eredetét kutatja. A munkák között sok a teljesen dilettáns és naiv. Főleg az egyes nemzetiségek eredetének kérdése csúszós talaj. A segédtudományokról szóló beszámolóban nemcsak az oklevéltan, címertan, pecséttan, kortan, régészet, családtörténet, történeti földrajz, statisztika (a kor népszerű tudománya!) állapotáról és sokat tárgyalt kérdéseiről kapunk képet, hanem a korszak forráskiadványairól is.

L. mindvégig találó megjegyzésekkel kísér minden egyes munkát. Biztos kézzel vázolja, sokszor csak néhány vonással azt a szellemi talajt is, melyből a munka kinőtt. Állandóan szemmel tartja azt is, milyen fokon van a megfelelő külföldi irodalom, szinte leméri, mennyiben marad el a magyar anyag a külföldi mögött. A kép kedvezőtlen vonásait találóan indokolja. A politikai nyomást, cenzúrát, külföldi kapcsolatok elégtelenségét, egyetemeink mostoha állapotát jelöli meg okuknak.

Ki kell még emelnünk azt a gondosan és alaposan összeválogatott irodalmat, melynek felhasználásával L. dolgozott.

A mondottakat összefoglalva: hasznos, értékes és sikerült munkának tartjuk L. tanulmányát s örömmel látnók folytatását, vagy a megelőző korszak történetírásának feldolgozását.

WACZULIK MARGIT

A NAGYKÁLLÓI KÁLLAY-CSALÁD LEVÉLTÁRA. (Az oklevelek és egyéb iratok kivonatai.) Budapest 1943, Franklin, I. köt. 1224—1350. 284 l. 4°. — II. köt. 1351—1386. 301 l. 4°. — (A Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság kiadványai. 1., 2.)

Az Országos Levéltár több mint félezer családi levéltára kimeríthetetlenül gazdag anyagot őriz s nincs a történettudománynak olyan területe, amelynek felderítéséhez a családi levéltárakban ne lennének adatok, olykor a legértékesebbek. Legújabb irodalmunk eredményei — különösen a Mályusz által kezdeményezett település- és népiségtörténeti kutatások — már a legmesszebbmenően értékesítik ezt az anyagot, sőt az Országos Levéltár letétjei mellett a helyszínen levő levéltárakat is felkutatják és felhasználják. Rendkívüli módon megnehezíti azonban a kutató munkáját az a körülmény, hogy a családi levéltárak túlnyomó része rendezetlen és anyagához semmi segédeszköz sem áll rendelkezésre. Az anyag leggyakoribb időrendi elhelyezése ugyan ad némi támpontot, ha a kutatás tárgya időben elhatárolt, de más esetekben csak a gyakran igen terjedelmes anyag teljes, darabról darabra való átnézése vezet eredményre. Fárasztó és időtrabló munka, a mellett az iratok gyors megrongálódását, sőt — gondatlan kutatóknál — az időrend összekavarását eredményezi. Kutatónak és levéltárnoknak egyaránt keserves tapasztalatai és panaszolni valója van e tekintetben. Nem kell tehát külön kiemelni a Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság amaz elhatározásának jelentőségét, hogy az Országos Levéltár családi levéltárai gazdag anyagát oklevélkivonatok formájában „mind a tudományos genealógia művelése számára, mind pedig általában a történettudomány számára könnyebben hozzáférhetővé és felhasznál-

hatóvá" tegye. A Kállay-levéltár anyagáról megjelent két kötet az elhatározás eredményes és gyors megvalósítása. A cél nem az oklevelek használatának feleslegessé tétele, hanem a levéltár sokezer darab okleveléhez olyan tartalmi kivonatok közlése, amelyek az eddig minden segédeszközt nélkülöző kutatót „tájékoztassák, hogy a levéltárban — a teljes anyagnak esetleg hiábavaló átböngészése nélkül — mit találhat s a neki fontosat hol keresheti". Valójában a levéltár elenchusát pótolják tehát a kötetek, tényleg mégis sokkal többet jelentenek: modern feldolgozási elvek szerint készült oklevélkivonat-közlést. A kivonatok tartalmazzák az oklevél szövegének minden lényeges részét, azaz nemcsak a tárgyát, hanem a benne előforduló mindenfajta neveket, kancelláriai és diplomatikai jeleket s a diplomatikai leírást; megfejtik a helynevek mai alakját, megállapítják a helységek fekvését, sőt a kivonat végén az oklevél esetleges kiadását vagy a rávonatkozó kritikai irodalmat is idézik. A hely-, település- és népiségtörténésznek, a jogi fejlődés és peres eljárás kutatójának, a gazdaság- vagy társadalomtörténet vizsgálójának szempontjai éppen úgy érvényesültek a kivonatok készítésénél, mint az oklevéltan tudományos művelésének követelményei. Nem kell az itt szereplő anyagot most már hetekig böngésznie a kutatónak, ami mind neki magának, mind a levéltárvédelemnek egyformán nagy hasznot jelent.

A két kötet 1224—1386 között 2037 tartalmi kivonatot közöl. Bár öt szerző (Guoth Kálmán, Czobor Alfréd, Papp László, Borsa Iván, Bottló Béla) készítette azokat, a közlés egységes szempontjait biztosította a szerkesztő Szentpétery Imre sajtó alá rendezése. A teljes és tudományos kivonatok, valamint stilisztikailag is szép felépítésük egyformán dícsérik szerzőik és a szerkesztő fáradságot nem ismerő munkáját.

A közzétett anyag elsősorban Szabolcs, Szatmár, Bihar s Temes (Himfyana) megyék történetéhez szolgáltat igen bőséges anyagot, de ezenkívül országunk szinte minden megyéje előfordul a kivonatokban, Gömör, Ung, Bereg stb. sűrűbben, Sopron, Trencsén, Abaúj, Békés, Zaránd stb. ritkábban. A regeszták beszédes bizonyítékai a családi levéltárak nagy értékének, hiszen nemcsak a birtokos család iratai őriztetnek bennük, hanem idők folyamán más, a legkülönbözőbb utakon-módokon beléjük került levéltárak vagy levéltöredékek. A Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság e kötetekkel megindított sorozata lehetővé fogja tenni azt, ami ma szinte kivihetetlen, hogy a történetkutatók munkájukhoz — legalább is a nagyobb anyagú családi levéltárakat — kivétel nélkül felhasználhassák. A kötetekhez Borsa Iván készített nagy körültekintéssel és gondossággal mutatót.

A nagyjelentőségű kezdeményezés folytatása kétségkívül fontos lenne a történetkutatás számára és ezért azt kívánjuk, hogy mielőbb megjelenhessenek a további kötetek és további, nem kevésbbé fontos családi levéltárak (Bárczay, Forgách, Balassa stb.) hasonló módon szerkesztett oklevélkivonatai.

ILA BÁLINT

FEKETE LAJOS: AZ ESZTERGOMI SZANDZSÁK 1570. ÉVI ADÓÖSSZEÍRÁSA. Budapest 1943, Magyar Történettudományi Intézet, 197 l., 1 térk., 10 t. 8°.

A török adóösszeírások történeti forrásértéke nem szorul magyarázatra. Nélkülük sok szakaszában és részletében egyáltalán nem, vagy legfeljebb felszínesen kísérhető figyelemmel az a nagy változás, ami a török uralom alatt élt területeken Buda elfoglalásától a felszabadító háborúkig végbement. Nélkülük megfoghatatlan egyes falvak sorsának alakulása, a lakosság eltűnése, kicserélődése. Nélkülük a középkori adatok és a XVII. század végével, a XVIII. század elejével meginduló új közigazgatás, új igazságszolgáltatás működésében keletkezett írásos anyag között szinte áthidalhatatlan a távolság. De nem is csak azért jelentenek a török adóösszeírások különös értéket, hogy adataik — főleg a végvidékektől messzebb eső területeken — más történeti forrásokból nem pótolhatók. Nem kevésbbé felbecsülhetetlen, hogy az összeírásokat idegen adóigazgatás készítette, s így az adózókról vezetett névsorok kétségbevonhatatlan elfogulatlansággal és részrehajlás nélkül rögzítették írásban a lakosságot.

Az esztergomi szandzsáknak: 470 esztergom-, bars-, hont-, nyitra-, komárom- és pilismegyei városnak, falunak, pusztának magyar fordításban előttünk fekvő összeírása, amelyet F. a berlini porosz állami könyvtár keleti osztályán őrzött eredetiről másolt, 1570. június 5. és 1571. május 25. között készült. Abban az időben, amikor ez a terület aránylag nyugalmasabb éveket élt: a népességnek a török térhódításával megindult általános mozgása megállott, a nagyobb telepeken az üres házhelyek újból megteltek. Innét van, hogy a legtöbb faluról az összeírás meglehetősen kedvező képet ad. Ez a kép pedig nem is igen változott addig, amíg a tizenötéves háború szenvedései újra hullámvölgybe nem vitték e vidékek lakosságát.

A török adóösszeírás más természetű, mint az egykori magyar igazgatásban keletkezett különféle adó-, szolgáltatásjegyzék a falvak népéről. Helységek szerint haladva, egy-egy helység keretein belül az egész férfilakosságot családi és keresztnéven, legalább is keresztnéven felsorolja. Tehát nemcsak a családfőket, hanem a velük egy telken élő testvéreket, fiúkat, szolgákat, legtöbbször az összetartozást és az összetartozás jellegét ki is fejezve. A felsoroltak rendszerint csak nevek, de itt-ott más adatokat is megőriztek róluk az összeírók, megjegyezve, hogy a nyilvántartásba vett személynek 50—75—110—150—200 juha van, hogy az illető „zsellér", hogy szolga, esetleg, hogy kinek a szolgája. Mind olyan adatok ezek, hogy rajtuk keresztül a történetírás bepillantást nyerhet a falu társadalmának szerkezetébe, a parasztság rétegződésébe. Feltünteti azután a török adóösszeírás a házak számát és egy összegben megjelöli a helység adószolgáltatását. Ez az utóbbi adat még a lakatlan helységek rovatában sem marad el, ahol az adózók névsora és a házak száma természetszerűen hiányzik. A jellegzetes középkori apró telepek helyett ugyanis a lakosság a háborús időkben ezen az országrészen is egy-egy nagyobb helységben gyűlt össze, a lakatlanul maradt puszták határát azonban továbbra is használta. A török adóigazgatás pedig az ilyen helyek után is következetesen beszedte a megfelelő szolgáltatásokat. A lakott helységek egyikének-másikának rovatában az adóösszeg pontos elszámolását is megtaláljuk, az egyes tételek részletezését. Az 1570. évi török adóösszeírás tehát sok egészen új vonást világít meg e vidékek török uralom alatti életéből, hasonlíthatatlanul többet, mint a Velics Antal és Kammerer Ernő által kiadott közel egykorú, 1576-i esztergomi adójegyzék, amely 325 lakott és négy lakatlan helység összeírása, de mindössze egyetlen adatot közöl, helységenkint a házak számát. (Magyarországi török kincstári defterek II. 509—513.)

A közzététel módjában F.-ét az adóösszeírásban foglalt adatok minél szélesebbkörű használhatóságának biztosítása vezette. Ezért választotta a szövegrészek lefordítását és a nevek „fonetikus átírás"-át, „a magyar nyelv hangalakjaival és fonetikájával, a neveket köznyelvi ejtés szerint írva le úgy, ahogyan azokat török leírójuk saját írásának bizonysága szerint hallhatta, illetőleg saját írását olvasva ejtette vagy ejteni igyekezett". Egyúttal gondosan vigyázott a kiadó e módszer alkalmazása során, hogy az összeírás adatai az átírás ellenére is, a lehetőség határain belül, torzítás nélkül mutassák az esztergomi szandzsák XVI. századi lakosságát. Valóban csak ez a módszer és ez a gondosság biztosítja, hogy az összeírást tudományos értékének csökkenése nélkül ne csak kevesek használhassák, hanem a nép-, a család- és a falutörténet művelői is.

A török adóösszeírás közzététele olyan nehézségek elé állította a kiadót, amilyenekkel más magyarországi adóösszeírások, jegyzékek közzétevői nem is találkozhatnak. A török összeírásokat ugyanis többnyire ma már nem használt arab betűkkel írták, úgyhogy olvasásuk még a különös török írástani ismeretek birtokában lévő számára is gyakran szinte megoldhatatlan rejtvényt jelent. Fokozza a nehézségeket, hogy nem folyamatos szövegről van szó, ahol a gondolati összefüggés átsegítheti az olvasót sok homályos ponton, hanem különféle nyelvekből való, egymáshoz nem kapcsolódó családi és személynevekről. „A magyar királyság egykori földjére vonatkozó ilyen összeírásokban — magyarázza a kiadó — magyar, szerb, horvát, tót, német, román stb. neveket találunk arab betűkkel „törökül" leírva, közkeletű nevek mellett ritkán előfordulókat és olyanokat is, amelyek azóta eltűntek, kivesztek".

Mindezekben még nem is merülnek ki a nehézségek, s így a nevek bizonyos százalékának a feloldása bizonytalan és kétes. A lakosok névsorában ugyanaz a név — F. szerint — két-, három-, sőt még többféleképen is olvasható. Pl. Kéri-Nyiri, Csitun-Cétény-Cétényi, Polnák-Polják-Tolpák stb.

Ilyen esetek láttára jogos az aggodalom: vajjon az összeírás névanyaga még a leggondosabb közzététel esetén is biztos alapnak tekinthető-e, amelyre további következtetések építhetők. Ebben a kérdésben elméleti értékű feltevések, találgatások helyett csakis megfelelő összehasonlítási anyag, azaz ugyanazokra a falvakra vonatkozó egykorú vagy közel egykorú összeírások segítségével lehetne minden kételyt eloszlató döntéshez jutni. Az esztergomi szandzsákot északról, nyugatról és részben délről a magyar királyság határolta. A végvidéken, a szélső területeken egyrészt a határok ingadozók voltak, másrészt e határsávon a falvak szolgáltatásaira mindkét államhatalomnak igénye volt. Így azután az ilyen fekvésű falvak azonkívül, hogy a töröknek adóztak, a királyi Magyarországnak is megfizették a rovásadót, megfizették a tizedet. A magyar adóigazgatás szintén összeírásokat készített, s így magától kínálkozik a két különféle összeírás adatainak egybevetése, mint megbízhatóságuk legtárgyilagosabb fokmérője. Összehasonlításra a legalkalmasabbnak a tizedjegyzékek látszanak, mivel nemcsak számadatokat közölnek, nemcsak a végső eredményeket foglalják össze, hanem névszerint részletezve felsorolják a vidék adózó népét. Miután pedig a dézsmajegyzékeket latin betűkkel írták, itt jórészükben elesnek azok a nehézségek, amelyek az arabbetűs török adóösszeírások olvasásával járnak. Szerencsére több esztergomkörzetbeli faluról éppen ebből az időszakból, 1568 és 1593 között maradtak tizedlajstromok, némelyik faluról különböző évekből nem is egy. (M. kir. Országos Levéltár, Regesta Decimarum Archiep. Strigon. és Regesta Decimarum Dioec. Strigon. [Lymbus 2.]) A kétféle adóigazgatás ezeken a vidékeken ugyanazokat a személyeket tartotta nyilván, s így az összeírások világosan mutatják, hogyan adóztak a határszéli falvak, városok egyszerre a magyar és a török államnak.

A török adóösszeírás névanyagában F. közlési módja szerint általában négy csoportot különböztethetünk meg: 1. Olyan neveket, amelyeknek olvasása nem kétes. 2. Olyanokat, amelyeknek olvasása biztos ugyan, de írásuk két-, esetleg többféle olvasásra szabályszerűen lehetőséget ad. 3. Olyanokat, amelyeknek olvasása bizonytalan (erre a név mellé írt kérdőjel figyelmeztet). 4. Olyanokat, amelyeknek olvasása többféleképen is lehetséges, de mindegyik olvasási mód bizonytalan (a név mellett kérdőjel van, s a kiadó a feltehető változatokat is feltünteti). E csoportoknak néhány falu kétféle eredetű összeírásában való összehasonlítása minden tekintetben igazolja F. kitűnő felkészültségét és rendkívüli gondosságát. Az 1. csoportba tartozó nevek — ezek teszik ki a nagy többséget — olvasása, miután a nevek mindkét összeírásban egyformák, valóban vitathatatlan. A 2. csoportban az olvasás többféle lehetőségére, illetve az arab írásnak egyes idegen nevek és névalakok visszaadására való alkalmatlanságára vezethető vissza, hogy a kiadvány Simonyit, Bertát, Endert mond a tizedlajstromokban szereplő, tehát a valósághoz közelebb álló Somogyi (*Muzsla*, 1568. búza tized), Barta (*Magyarszögyén*, 1574. gabona t.), Endery (*Bátorkeszi*, 1588. gabona t.) helyett. A 3. csoportban a kérdőjel kitétele nem egyszer túlzottnak látszik. Sánta (*Búcsú*, 1568. búza t.), Petős (*Muzsla*, 1568. búza t.) stb. a tizedösszeírásokban is így szerepel, ennélfogva a kérdőjel nyugodtan elhagyható. Az e csoportba tartozó nevek egy részének tisztázásához viszont valóban nem elegendő egyedül a török adóösszeírás. A bizonytalan olvasású Szekili ugyanis a tizedszedők feljegyzése szerint: Szegbeli (*Magyarszögyén*, 1578. bor t.), Papasznó = Tapasztó (*Nagyölved*, 1580. bor t.), Konbol = Konkoly (*Nagyölved*, 1578. bor t.), Lese = Besse (*Farnad*, 1568. búza kilenced), Harki = Csáky (*Búcsú*, 1568. búza t.). Végül a 4. csoportba sorolt nevek között is a feltüntetett olvasási változatok egyikében-másikában több esetben megtalálta a kiadó a tizedjegyzékben való előfordulás alapján helyesnek tekinthető névalakot: Csike-Csenki a tizedszedők szerint Csenky (*Magyarszögyén*, 1569. bor t.), Lovász-Lovas a tizedszedők szerint Lovas (*Nagybény*, 1593. gabona t.). Néha azonban az arab betűkből csak megközelítése sikerült a valódi névnek. Pl. Fülip-Kulit a tizedjegyzékben Kulin

(*Farnad*, 1568. búza kilenced), Menher-Mihez a tizedjegyzékben Nehéz (*Búcsú*, 1568. búza t.). Ez a néhány példa elegendő annak a megállapítására, hogy a török adóösszeírás névanyagának egy része — hangsúlyozhatjuk: kis töredéke — más adatokkal való egybevetés nélkül a különféle magyarországi családnevek rögzítésére nem egy esetben elégtelen arab írás használata miatt olyan következtetésekhez, ahol a névalak is döntő fontosságú, nem tekinthető biztos alapnak. De arról is meggyőz ez a futó áttekintés, hogy máskülönben ez a bizonytalan olvasatú töredék, amely bizonyos százalékban más összeírások adatai segítségével kiigazítható, nem érinti a kiadvány értékét.

A bevezetésben F. tájékoztató jegyzéket állított össze az isztanbuli levéltárakban őrzött, általa tanulmányozott magyarországi eredetű török összeírásokról, keletkezésük idejéről és a helyről, amelyre vonatkoznak, hozzátéve, hogy ezek a más források alapján megközelíthetetlen török területekre is világosságot vető felvételek sokkal nagyobb jelentőségűek, mint a nyugati országok gyüjteményeibe vándorolt magyar tárgyú török adólajstromok és kimutatások. Feltárásuk — véleménye szerint — „a töröknek hódolt magyar föld népét szinte hiánytalanul megismertetné, sőt helyenkint legideálisabb módon akár két-három keresztmetszet elkészítésére is lehetőséget nyujtana, egyszer a török uralom kezdetén, egyszer a korszak közepe táján és egyszer a végén, s így nemcsak a török uralom főbb eredményei, hanem a fejlődés fontosabb mozzanatai is tisztán állnának előttünk". A magyar történetírásnak mindenképen kimagasló érdeke volna, hogy ez a rendkívüli értékű forrásanyag végrevalahára napvilágot lásson és használata hozzájáruljon a magyarországi török világnak, a magyar történet e mai napig érezhető hatású szakaszának teljesebb megértéséhez.

SINKOVICS ISTVÁN

FOLYÓIRATSZEMLE

Magyar történeti tárgyú cikkek az 1944. évi február és márciushavi folyóiratokban.

Budai Krónika

1944. 6. Rév Sándor: A régi Szent János-kórház. p. 2—3. — 12. Geréb László: Bonfini, Mátyás király történetírója (1434—1503). p. 1—2.

Budapesti Szemle

1944. 795. Finkey Ferenc: Gróf Csáky Albin ötvenéves törvényjavaslata a jogi oktatás reformjáról. p. 65—80. — Mályusz Elemér: A Pálos-rend és a devotio moderna. p. 95—100. — ifj. Alföldi András: A római földbirtokkérdés vajudása a halódó köztársaság idején. (Reflexiók Tomasz Jenő új könyvéhez.) p. 101—109. — Nagy Miklós: Angyal Dávid. 1857—1943.
796. Márai Sándor: Marcus Aurelius. p. 129—138. — Hunyady József: A miniaturfestészet kezdete. (Mutatvány a könyvfestészet történetéből.) p. 139—144. — Horváth Jenő: A kétezeréves Genf. p. 163—178.

A Cél

1944. 2. Atzél Nándor: Bolgár-magyar kapcsolatok az elmult századokban. p. 26—30.

Corvina

1944. 2. Gianola, Alberto: Prigionieri italiani adibiti dal 1797 al 1802 ai lavori del Canale Francesco nella Bácska. p. 55—71. 1 t.

Danubian Review

1944 9. Kárpáthy, Louis: The czechs and the european balance of power. p. 16—20. — Miklóssy, Eugene: Central european balance of power destroyed in 1920. p. 21—25.
10. Barankovics, Stephen: A geśture of friendship from Turkey. p. 18—24. — Fritz, Ladislas: Seventy-fifth anniversary of promulgation of hungarian nationality act of 1868. p. 25—31.

Debreceni Szemle

1944. 2. Esterházy János: Nemzeti élet kisebbségi sorsban. p. 25—41.

Délvidéki Szemle

1944. 2. Tóth László: A Délvidék történetírója. [Pesty Frigyes.] p. 49—53. — Szirmai Endre: A bácskai ruszinok. p. 59—66.

Donaueuropa

1944. 2. SOMOGYI, JOSEF: Donaueuropa und der Suezkanal. p. 65—70. — VÁCZY, PETER: Kiew in der europäischen Geschichte. p. 73—81. — HORVÁTH, EUGEN: Die Aussenpolitik Kaiser Josefs II. p. 90—97. — Ungarische Worte zur donaueuropäischen Zusammenarbeit. I. N. Wesselényis Plan für die Föderalisierung der Donaumonarchie. p. 107—116.
3. FERDINANDY, MICHAEL: Die Arpaden und der Staat von Kiew. p. 129—139. — HORVÁTH, EUGEN: Die Aussenpolitik Kaiser Josefs II. p. 147—154. — Ungarische Worte zur donaueuropäischen Zusammenarbeit. II. Verständigungsversuche mit den Nationalitäten in den Jahren 1848/1849. p. 163—178.

Dunántúli Szemle

1944. 1—2. KLEMPA KÁROLY: Gottsched és a Festetics-család. p. 1—10. — POLÁNY ISTVÁN: Nyugatmagyarország néprajzi története. p. 11—30. — ABAI IMRE: Szombathely legrégibb elemi iskolája. [XVIII. sz.] p. 31—36. — HORVÁTH KÁLMÁN: Akacs Mihály és a nagyunyomi Akacs-család. p. 37—41. — BOGYAY TAMÁS: A jáki apátsági templom és Szent Jakab-kápolna. p. 55—63. 8 kép. — SMIDT LAJOS: Deák Ferenc kiadatlan levele. p. 64—65. 1 t.

Egyházi Lapok

1944. 2. BALAŃYI GYÖRGY: Magyar szentekről, akik nincsenek, de lehetnének. p. 33—35.

Építészet

1944. 1. vitéz NAGY ZOLTÁN: Adalékok a kolozsvári Farkas-utcai templom építőinek problémájához. p. 10—14. 12 kép. — VOIT PÁL: A szentbenedeki udvarház. p. 21—25. 9 kép.

Erdélyi Múzeum

1944. 1—2. JAKAB ANTAL: Az erdélyi római katolikus püspöki szék betöltésének vitája a XVII. században. p. 5—20. — MIKECS LÁSZLÓ: A moldvai katolikusok 1646—47. évi összeírása. p. 52—88. — MÉRI ISTVÁN: Középkori temetőink feltárásmódjáról. p. 89—107. 8 kép. — HEREPEI JÁNOS: Hozman János diák kolozsvári leányiskolai tanító († 1624). p. 126—128. — HEREPEI JÁNOS: Tótfalusi Kiss Miklós feleségének családja. p. 128—130. — HEREPEI JÁNOS: Tűzrendészeti intézkedés Kolozsvárt 1652-ben. p. 130. — SZTA: Egy eltünt fejérmegyei település: Lengyelkék. p. 135—136 — SZTA: Budunus. [Helynévtörténet.] p. 136—138. Halombok ~ Halambak. p. 138—139. Kortoris ~ Kurturis. p. 140. Kőhögy. p. 140—141. Mozsdaj ~ Muzsdaj. p. 141—142. Valkut. p. 142—143. Virvigyeszka. p. 143—144. Zimola. p. 144—145. — GYÖRGY LAJOS: Az Erdélyi Nyelvművelő Társaság másfélszázados évfordulója. p. 146—148. — BENKŐ LORÁND: A barcasági hétfalu helynevei. p. 148—149. — ENTZ GÉZA: Újabb kutatások a magyar művészet keleti kapcsolatairól. p. 150—153. — ZSAKÓ GYULA (közli): Egy XVIII. századi torockói napló. p. 157—173. — Cs. BOJÁTS DÉNES: Adatok Bölöni Farkas Sándor életpályájához. p. 173—181. — JANCSÓ ELEMÉR (közli): Gróf Mikó Imre ismeretlen levele és beszéde 1847-ből. p. 182—184. — Az alsófehérmegyei Magyarózd helynevei. 1. TOMAI LÁSZLÓ: Történeti adatok. 2. HORVÁTH ISTVÁN: A jelenkori helynévanyag. p. 202—217. — MÁRTON GYULA: Ördöngősfüzes helynevei. p. 218—254. — VITA ZSIGMOND: Románia magyar

irodalmának bibliográfiája 1942-ben. p. 254—260. — ENTZ GÉZA—JAKÓ ZSIGMOND: Jelentés Sütő Nagy Jenő csikszentmártoni közjegyző levéltáráról. p. 268—278.

Ethnographia — Népélet

1944. 1. MOLNÁR JÓZSEF: Történeti néprajzi adatok Moricz Pál egyik elbeszélésében. p. 18—26. — HERMÁN JÁNOS: Magyar hatás a nagysármási románság életében. p. 34—38. — GÖNCZI FERENC: A szűrök és ködmenek árának meghatározása 1812-ben. p. 40—41. — JUHÁSZ MIKLÓS: A pünkösdi király legrégibb okleveles emléke. p. 42—43. — JUHÁSZ MIKLÓS: XVIII. századi egyházi szónok a divatról. p. 43.

Forrás

1944. 2. CSAPODY CSABA: Néhány szó a történelemről. p. 141—144. — KOVALOVSZKY MIKLÓS: A magyar őstörténet vértanúja. p. 190—196.

Hajnalodik

1944. 2. BÁCSKAI JÁNOS GYÖRGY: Baja nevének eredete. p. 54—56.
3. GERENCSÉR JÓZSEF: Dunántúli tájkép. A veszprémmegyei Csót község vázlatos rajza. p. 86—90.

Hitel

1944. 2. I. TÓTH ZOLTÁN: Cotorea Gerontius és az erdélyi román nemzeti öntudat ébredése. [XVIII. század.] p. 84—95. — ALDOBOLYI NAGY MIKLÓS: Örmény Szamosujvár — magyar Szamosujvár. [Településtörténet.] p. 9—108.

3. BODOR GYÖRGY: Kossuth. p. 125—129. — MIKÓ IMRE: Eötvös és Deák nemzetiségi politikája. p. 143—148. — Százéves az Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület. p. 186—188.

Irodalomtörténet

1944. 1. BRISITS FRIGYES: Czinke Ferenc egyetemi tanár kinevezésének története. [1807.] p. 1—13.

Jelenkor

1944. 3. VANYÓ TIHAMÉR: Hazánk jótevői a pápai trónon. p. 7—8.

Kalangya

1944. 2. PALÓCZI EDGÁR: A Délvidék a XVI. század derekán. p. 61—63. — GARAY BÉLA: Kántorné. A nagy magyar művésznő halálának 90 éves évfordulójára. p. 84—85.

3. PALÓCZI EDGÁR: Baja feltámadása. [Az 1840. évi árvíz és tűzvész.] p. 101—104. 1 t. — MUHI JÁNOS: A Czobor-család, Baja földesura. p. 104—106. — FIALA ENDRE: A Hunyadiak a délszláv mondákban. p. 121—123. — FREY IMRE: Magyar pénzverés a vegyesházi királyok korában. p. 124—132. — GARAY BÉLA: Kilencvenéves a szabadkai színház. p. 133—135.

Kárpátmedence

1944. 2. CSERY-CLAUSER MIHÁLY: A magyar nemzeti gondolat a középkorban. p. 76—79. — VÉRTESY MIKLÓS: Fiume és a magyar külkereskedelem [Történeti áttekintés.] p. 79—88.

Katolikus Szemle

1944. 2. MESZLÉNYI ANTAL: Szent Margit magyar alakja. p. 33—35. — BALOGH ALBIN: Németek és franciák Szent István korában a magyar fővárosban. p. 35—46.
3. SÁRMÁNDI SÁNDOR: A magyar katolikus politika utolsó fél évszázada. p. 78—83.

Keresztény Magvető

1944. 1. P. SZENTMÁRTONI KÁLMÁN: Berde Mózsa. (Történelmi arckép.) (Folyt.) p. 16—27. — ZOVÁNYI JENŐ: Mit értettek presbyter alatt a 16. században? p. 28—30. — BENCZÉDI PÁL Egyháztörténetirásunk feladatai. p. 31—36. — BENCZÉDI PÁL (közli): Kriza János beszéde püspökké választásakor. (1861. július 1-én tartott zsinat könyvének 16. pontja.) p. 49—53.

Kisebbségi Körlevél

1944. 2. LAHMAN GYÖRGY: A nemzetiségi oktatásügy történeti fejlődése. p. 67—82. — PROKOPY IMRE: A magyarországi szerb nemzetiség helyzete az uralomvált zásig. p. 83—91.
3. vitéz NAGY IVÁN: A külföldi magyarság. p. 129—149.

Kolozsvári Szemle

1944. 1. CSIZMADIA ANDOR: Kolozsvár város joga Mátyás király korában. p. 3—26. — GUOTH KÁLMÁN: Nicolaus de Mirabilis emlékezete. p. 27—28. — vitéz BERDE KÁROLY: Régi kolozsvári kuruzslók és boszorkányok. p. 29—36. — BÍRÓ VENCEL: Farkas-utca 4. p. 37—46. — GERGELY PÁL: Székely Bertalan emlékezete. p. 47—54. — JANCSÓ ELEMÉR: Adatok a kolozsvári egyetem történetéhez. p. 96.

Közgazdasági Szemle

1944. 3. THEISS EDE: Közgazdaság, történet és társadalom szellemtudományi megvilágításban. p. 141—185. — KOMORÓCZY GYÖRGY: Kereskedelemtörténeti irodalmunk tárgya. p. 186—205.

Magyar Családtörténeti Szemle

1944. 2. BAÁN KÁLMÁN: Perlaki Dániel rokonsága. p. 38—40. 1 t. — LENGYEL ALFRÉD (közli): Címeres nemeslevelek Győr és Moson vármegye levéltárában. (VI. közl.) p. 40—42. 2 t. — báró NYÁRY PÁL: Kubinyi Ferenc és Ágoston ősfája. p. 42—43. 1 t. — MOLNÁR JÓZSEF (közli): Jékey László családtörténeti-levele 1758-ból. p. 43—45.
3. Raduchi és Széplaki báró PETRICHEVICH HORVÁTH EMIL: Rendiség a régi Erdélyben. p. 49—55. — SARLAY SOMA: A kisapponyi Borju-család. p. 55—61. — báró NYÁRY PÁL: Adalékok a Nátkay alias Szabó-család felvidéki ágazatához. p. 61—64. — LENGYEL ALFRÉD (közli): Címeres nemeslevelek Győr és Moson vármegye levéltárában. (VII. közl.) p. 64—66.

2. t. — MOLNÁR JÓZSEF (közli): Jékey László családtörténeti-levele 1758-ból. p. 66—70. — BAÁN KÁLMÁN (közli): Margita város bizonysága Kökényesdi György rabságáról és kínzatásáról. 1681. p. 70—71.

Magyar Építőművészet

1944. 1. Kisleghi Nagy István—Pogány Frigyes: Három templom Székelyföldön. p. 16—18. 7 kép.
2. VERTSE JENŐ: Magyar városháza. p. 30—37. 15 kép. — CSÁNYI KÁROLY: Műemléki séta a Balatonnál. Akalitól Kisdörgicséig. p. 48—50. 4 kép.
3. BOGYAY TAMÁS: Az ákosi református templom. p. 67—70. 5 kép.

Magyar Könyvszemle

1944. 1. GÁRDONYI ALBERT: Hazai könyvtermelésünk a Pragmatica Sanctio korában. p. 1—18. — GORIUPP ALISZ: A kormányzat sajtópolitikája és a magyar hirlapok a XVIII. század fordulóján. p. 19—34. — LUKÁCS KÁROLY: A balatonvidéki hirlapirodalom első negyedszázada (1861—1885). p. 35—52. — TRÓCSÁNYI ZOLTÁN: Magyar nyomda és kézírás harca a XVI. században. p. 54—57. — DEZSÉNYI BÉLA: Tábori nyomdák és nyomdászok 1848-ban és 1849-ben. p. 57—61. — TR. Z.: Előfizetésgyüjtés — tudós koldulás. [XVIII—XIX. sz.] p. 61—62.

Magyar Külpolitika

1944. 2. PÉCSI MÁRIA: Apponyi Albert. p. 1—2.

Magyar Szemle

1944. 1. BIERBAUER VIRGIL: Vác. p. 21—27.
3. GÁBRIEL ASZTRIK: Szent Margit. p. 113—118.

Nouvelle Revue de Hongrie

1944. 2. KORNIS, JULES: Esprit national et civilisation universelle. p. 11—18. — NAGY, PIERRE: Le théâtre classique français en Hongrie. p. 19—26. — DEZSÉNYI BÉLA: Huns on Hongrois dans le val d'Annivers? p. 27—31. — GENTHON, ÉTIENNE: L'architecture du classicisme en Hongrie. p. 32—35. 4 t. [6 kép.] — PRAHÁCS, MARGUERITE: François Liszt épistolier. p. 63—70. — SEYDOUX DE CLAUSONNE, FRANÇOIS: Apponyi à Geneve. p. 76—79. 3. SZABÓ, ÉTIENNE: Les Hongrois et les nationalités aux XVIe et XVIIe siècles. p. 110—121. — BALANYI, GEORGES: Lieus religieux kistoriques polono-hongrois. p. 122—134. — MESZLÉNYI, ANTOINE: Sainte Marguerite de Hongrie (1242—1270). p. 135—141. — CSEMEGI, JOSEPH: Les portails de la cathedrale de Kassa. p. 151—155. 4. t. [7 kép.] — BAUMGARTEN, ALEXANDRE: Les Hongrois à Grenoble. Les sympathies d'un bonapartiste. p. 206—212.

Pásztortűz

1944. 1. LAKATOS ISTVÁN: Liszt Ferenc Kolozsváron. p. 8—16. — JANCSÓ ELEMÉR (közli): Döbrentei Gábor ismeretlen naplófeljegyzései a magyar szabadságharc idejéből. p. 31—34.
2. KAMENSZKY ÁRPÁD: Scarbantiától a Civitas Fidelissimáig. p. 50—54. — JANCSÓ ELEMÉR (közli): Péteri Takáts József: A hazai utazásról. [XVIII—XIX. sz.] p. 81—86.

Rassegna d'Ungheria

1944. 2. Asztalos, Niccolò: Santa Margherita d'Ungheria e gli altri santi della casa Arpadiana. p. 67—74. — Italia e Ungheria nel marzo 1919. Rapporti del marchese Tacoli al barone Sonnino. p. 75—85.
3. Kardos, Tiberio: Il pensiero antico nella tradizione ungherese. p. 131—159. — Il conte Cuno Klebelsberg. Dieci anni di politica culturale. p. 160—173.

Das Schaffende Ungarn

1944. 2. Julius Benczur (1844—1944). p. 4. 3 kép.
3. Michael Munkácsy. p. 9. 5 kép.

Soproni Szemle

1944. 1. Angyal Endre: Lackner Kristóf és a barokk humanizmus kezdetei. p. 1—18. — Ruhmann Jenő: Rotarides Mihály soproni kapcsolatai. p. 19—28.

Sorsunk

1944. 2. Barankay Lajos: A népi gondolat művelődésünkben a nemzeti ébredésig. p. 104—111.
3. U. a. p. 156—162.

Szépművészet

1944. 2. Gerevich Tibor: Benczur Gyula. p. 37—47. 13 kép. — Kapossy János: 1900 év művészete Savaria forumán. p. 48—56. 11 kép.
3. Gerevich Tibor: Munkácsy Mihály. p. 73—83. 13 kép. — Genthon István: Munkácsy és Szinyei. p. 84—87.

A Zene

1944. 8. Kókai Rezső: Az európai és magyar zene történetének párhuzama. p. 116—118. — Kereszti István: Korabeli írások Liszt Ferencről. p. 124—125.
9. Kókai Rezső: Az európai és magyar zene történetének párhuzama. II. p. 132—133.
10. Vámosi Nagy István: Liszt és a weimari zenebölcselet. p. 147—149. — Kókai Rezső: Az európai és magyar zene történetének párhuzama. III. p. 153—155.

Technika

1944. 2. Műemlékvédelmi szemle 24. Gül Baba türbéje Budán. p. 76—77. 5 kép. — Csk. Csúcsíves folyosó az egri várban. p. 78—79. 3 kép.
3. A M. Kir. József Nádor Műegyetem Középkori Építészeti tanszékének közleményei 27. A lébényi róm. kat. templom. p. 134—137. 6 kép. — — Műemlékvédelmi Szemle 25. Genthon István: Az Ipolykiskeszi r. k. templom. p. 142—143. 3 kép. — Gosztonyi Gyula: Baranya középkori templomai. IV. p. 143—144. 3 kép. — ifj. Dümmerling Ödön: A sajószentpéteri református templom. p. 144—145. 2 kép.

Theologia

1944. 1. Juhász Miklós: „A képekről való tudomány." (Fejezet a XVI. századi magyarországi képrombolóharc történetéből.) p. 65—73.

2. JUHÁSZ MIKLÓS: Egy fejezet Mária Terézia valláspolitikájából. p.146—155. — TELLER FRIGYES: Magyarország középkori hangjelzett kódexei. p. 156—166. — LUTTER JÁNOS: Állam és Egyház a fejedelmi abszolutizmus és a felvilágosodás korában. p. 171—178.

Turán

1944. 1—2. STEINWALTER KÁROLY: Merre állott Attila palotája? p. 5—28. 2 ábra.

Uj élet

1944. 1. BELLÉR BÉLA: És újra Kossuth! (A dunai konföderáció.) p. 6—9. — BELLÉR BÉLA: Két kiadvány 1848-ról. p. 23—24.

Uj Magyar Museum

1944. IV. 1. (VII.) KOMORÓCZY GYÖRGY: A magyar kereskedőosztály kialakulásáról. p. 31—50. — LÓSY-SCHMIDT EDE: Az országos magyar Műszaki Múzeum célja, feladata, jelentősége és gyüjteményei. p. 52—59. 4 t. — ABA JÓZSEF: Kárpátalja festőművészete. p. 81—100. — GÁBRIEL ASZTRIK: A premontrei kódexirodalom. p. 129—147. — KASZAB ANDOR: Losonci kéziratok és könyvritkaságok, két új Csokonai-vers. p. 150—154. 1 t.

Ungarn

1944. 2. BARTA, STEFAN: Die Herkunft der Ungarn und ihre Verwandtschaft mit den finnisch-ugarischen Völkern. p. 49—59. — UNRUH, G. VON: Von den Husaren. p. 60—66. — ***Benjamin Kállay und die Entwicklung Bosniens und der Herzegowina. p. 67—72.
3. Nikolaus Wesselényi über das ungarisch-deutsche Verhältnis vor hundert Jahren. p. 125—129.

Városi Szemle

1944. 5. MÁRKUS ANTAL: Adalékok Budapest nagyvárosias kialakulásához 1880—1940 között. p. 725—764. 4 t.
6. Városiasodás Bulgáriában. p. 947—950.

Zorja — Hajnal

1943. 1—4. sz. HADZSEGA BAZIL: [A reformáció hatása a kárpátaljai ruszinokra. (Ruszin nyelven.)] p. 5—50. — SZOVA-GMITROV PÉTER: Ungvár multja. p. 51—118. — HARAJDA JÁNOS: [III. Béla és II. Endre magyar királyok Halicsra vonatkozó politikája. (Ruszin nyelven.)] p. 119—176. — BACSINSZKY TIVADAR: A ruszin nemzeti öntudat útjai. p. 177—200. SZTRIPSZKY HIADOR: Egyházi schematismusaink és a helységnevek. p. 206—228.

SEREGÉLY EMMA

H Í R E K

A Budapesti Tudományegyetem egyik jogtörténeti tanszékét, mely Illés József halálával megürült, magyar közigazgatásjogi és pénzügyjogi tanszékké szervezték át. Az átszervezés miniszterileg is jóváhagyatott.

A Szent István Akadémia történelem-, jog- és társadalomtudományi osztályában f. évi április hó folyamán három történeti tárgyú, illetve történeti érdekű előadás hangzott el. 21-én Pfeiffer János *A veszprémi egyházmegye legrégibb egyházlátogatása (1554),* Cziglányi Aladár *A társadalmi fejlődés kezdete és a patriarchalis elmélet,* 28-án pedig Vargha Damján *Ciszterciek a Szent Margit-legendában* címen olvasott fel.

A Magyar Történettudományi Intézet 1943. és 1944. évi évkönyve Deér József és Gáldi László szerkesztésében rövidesen megjelenik. Mindkét kötet egyazon tárgykörrel *(Magyarok és románok)* foglalkozik s az idevágó kérdések szakértőinek tollából javarészt új kutatások eredményeit közli.

A Revue d'Histoire Comparée című folyóirat, mely mint az Études Hongroises folytatója, 1943 óta a Teleki Pál Tudományos Intézet és a Párizsi Magyar Intézet kiadásában jelenik meg, a külföldi történészközvélemény tájékoztatására a Dunatáj történeti multját tárgyaló francianyelvű könyvsorozatot ad ki. A sorozatban eddig két mű jelent meg: egy Európajáró erdélyi főúr naplója *(La cour de Louis XV. Journal de voyage du comte Joseph Teleki)* és egy tanulmánykötet a francia-magyar kultúrtörténeti kapcsolatokról *(Eckhardt Sándor: De Sicambria a Sans-Souci. Histoires et légendes franco-hongroises).* A közeljövőben két kézikönyv kerül ki sajtó alól: egy Erdélytörténet Makkai Lászlótól (Histoire de Transylvanie) és egy bibliográfia a nyugateurópai nyelveken megjelent magyar történeti vonatkozású munkákról Csapodi Csaba összeállításában (Bibliographie de l'histoire de Hongrie).

Bibliographie de l'Europe Carpathique címen még az év fordulóján megjelent a Dunatáj országainak 1942. évi történetirodalmi termését felölelő kritikai könyvészet ugyancsak a Revue d'Histoire Comparée kiadásában.

Az Erdélyi Muzeum-Egyesület bölcsészet-, nyelv- és történettudományi szakosztályában f. évi március hó 8-án Iványka Endre olvasott fel *Az erdélyi román fatemplomok festészete és az athoszi hagyományok* címen, május 31-én Mikecs László előadása hangzott el *Magyar kultúra Moldvában az újkor elején* címmel, május 24-én pedig Gunda Béla előadása *Erdély ősi méhészetének néprajzi kérdéseiről.*

Freyer Hans professzor f. évi május 11-én *„Die Völkerwanderungen und die Einheit der Weltgeschichte"* címen nyilvános előadást tartott a vezetése alatt álló budapesti Deutsches Wissenschaftliches Institut-ban. A kultúrák megmaradásának és elmúlásának problémáját fejtegette. Előadásán nagyszámú előkelő közönség volt jelen.

Gross Lothar, a bécsi Staatsarchiv helyettes igazgatója f. évi június 2-án elhúnyt. Mintája volt a jó levéltárnoknak: nemcsak kitűnően ismerte a gondjaira bízott levéltári anyagot, hanem szívesen is szolgált útmutatással a hozzáforduló kutatóknak. Nagy tudását és szolgálatkészségét sok hazai kutató ismerte meg. A bécsi állami levéltár mai rendezettségi fokát nem csekély részben az ő munkásságának és odaadó szorgalmának köszönheti. E. F.

Kiadásért felelős: Eckhart Ferenc.

44964. — Kir. Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest VIII, Múzeum-körút 6. (F.: Thiering Richárd.)

László a közép- és újkori egyetemes történelem tanára a szegedi egyetemen * I. Tóth Zoltán a Teleki Pál Történettudományi Intézet tanára, az erdélyi románság újkori történetének kutatója * néhai Török Pál egyetemi magántanár, az Akadémia könyvtárnoka * Varga Endre országos levéltárnok, történész * Vayer Lajos művészettörténész, a Nemzeti Múzeum tisztviselője * Vigh Károly történész, a cseh és szlovák történet kutatója * Waczulik Margit történész, középiskolai tanár * Zolnai Béla a kolozsvári egyetemen a francia nyelv és irodalom ny. r. tanára.

A Magyar Történelmi Társulat kapható kiadványainak jegyzéke.

	Bolti ár	Tagok részére
	pengő	
I. Századok 1901—1920. és 1923—1942. évf. ..... à	16·—	10·—
Vácz E.: A Századok 1917—1936. évf. tartalommutatója	3·—	2·30
Magyar Történeti Bibliográfia az 1936, 1937. évről à	2·50	2·—
A Századok Pótfüzetei 1933—1938 ..... à	5·—	3·60
A Századok Pótfüzetei 1939—1941 ..... à	2·50	2·—
II. Történelmi Tár 1891—1911. évf. ..... à	10·—	8·—
III. Magyar Történeti Életrajzok:		
Bodnár I.—Gárdonyi A.: Bezerédj István, I—II. k.	40·—	30·—
Császár E.: Ányos Pál	12·—	9·—
Dézsi L.: Báró Jósika Miklós	20·—	15·—
Dézsi L.: Tinódi Sebestyén	8·—	6·—
Ferenczi Z.: Rimay János	12·—	9·—
Fest A.: Báró Dévay Pál	20·—	15·—
Kretschmayr A.: Gritti Lajos	8·—	6·—
Márki S.: Dózsa György	20·—	15·—
—: Horváth Mihály	20·—	15.—
—: II. Rákóczy Ferenc, csak II. és III. k.	40·—	30·—
Meller S.: Ferenczy István	12·—	9·—
Ortvay T.: Mária, II. Lajos király neje	20·—	15·—
Széchy K.: Gr. Zrinyi Miklós, csak II. és III. k. ..	24·—	18·—
Tóth-Szabó P.: Szathmáry György	12·—	9·—
Veress E.: Berzeviczy Márton	8·—	6·—
Vértesy J... Kölcsey Ferenc	8·—	6·—
IV. Magyarország újabbkori történetének forrásai:		
Viszota Gy.: Gr. Széchenyi István naplói I—IV. k. à	25·—	18·—
—: Gr. Széchenyi István írói és hírlapi vitája Kossuth Lajossal, I—II. k.	65·—	48.—
Tolnai V.: Gr. Széchenyi I. döblingi irodalmi hagyatéka, csak III. k.	25·—	18·—
Ferenczi Z.: Gr. Széchenyi István: A Kelet népe ...	25·—	18·—
Iványi-Grünwald B.: Gr. Széchenyi István: Hitel ...	25·—	18·—
Domanovszky S.: József nádor iratai, II—IV. k. . à	25·—	18·—
Lukinich I.: A szatmári béke története	25·—	18·—
Mályusz E.: Sándor Lipót főherceg nádor iratai ...	25·—	18·—
Miskolczy Gy.: A horvát kérdés története, I—II. k.	40·—	32·—
Hajnal I.: A Kossuth-emigráció Törökországban, I. k.	25·—	18·—
Szekfű Gy.: Iratok a magyar államnyelv történetéhez	25·—	18·—

	Bolti ár	Tagok részére
	Pengő	
Steier L.: Beniczky Lajos visszaemlékezései	25·—	18·—
Madzsar I.. Farádi Vörös Ignác naplója	10·—	8·—
Wlassics Gy.: Csengery Antal hátrahagyott iratai	20·—	16·—
Angyal D.: Falk M. és Kecskeméthy A. levelezése	25·—	18·—
Szabó D.: A magyarországi úrbérrendezés története Mária Terézia korában, I. k.	25·—	18·—
Károlyi Á.: Batthyány Lajos gr. főbenjáró pere, I—II. k.	40·—	32·—
—: Az 1848. évi törvénycikkek a bécsi udvar előtt	12·—	8·—
Steier L.: A tót nemzetiségi kérdés 1848—49-ben, I—II. k.	40·—	32·—
Thim J.: Az 1848—49. évi szerb felkelés, I—III. k.	75·—	54·—
Pukánszky B.-né: A Nemzeti Színház története, I—II. k.	50·—	36·—
Jánossy D.: A Kossuth-emigráció Amerikában és Angliában, I. k.	25·—	18·—
Czeke M.: Brunszvik Teréz grófnő naplói	25·—	18·—
Gávai *Gaál J.:* Élmények és tanulságok	25·—	18·—
V. Magyarország törökkori történetének forrásai:		
Lukinich I.: Auer János Ferdinánd naplója	9·—	6·—
VI. A Magyar Történettudomány Kézikönyve:		
Kornis Gy.: Történetfilozófia (I. 1.)	6·—	4·—
Dékány I.: A történettudomány módszertana (I. 2.)	3·—	2·—
Hóman B.: A forráskutatás története (I. 3*a*)	1·50	1·—
Szentpétery I.: Chronologia (II. 5)	1·50	1·—
Áldásy A.: Címertan (II. 6.)	2·—	1.—
Révész I.: A m. protestantizmus története (III. 4.).	2·50	1·60
Áldásy—Fejérpataky: Pápai oklevelek (II. 4.)	3·—	2·—
Dézsi L.: Történeti tárgyú szépirodalom (I. 4*b*)	5·—	3·50
Gárdonyi A.: A tört. segédtudományok története (II. 1.	1·60	1·—
Áldásy A.: A XV. század nyugati elbeszélő forrásai (I. 7*c*)	1·50	1·—
Bartoniek E.: Magyar történeti forráskiadványok (I. 3*b*)	6·—	4·—
Szentpétery I.: Magyar oklevéltan (II. 3.)	10·—	7·—
Moravcsik Gy.: A magyar történet bizánci forrásai (I. 6*b*)	12·—	8·—
VII. Okmánytárok:		
Gergely S.: Teleki Mihály levelezése, I—VII. k. . . à	12·—	8·—
VIII. k.	18·—	12·—
A gr. Zichy család id. ágának oklevéltára, csak VII/1, VII/3, X. és XI. k. à	12·—	8·—
Barabás S.: A széki gr. Teleki család levéltára, I—II. k.	21·—	14·—
VIII. Vegyesek:		
Szerémi—Ernyey J.: A Majthényiak és a Felvidék	12·—	10·—
Károlyi Árpád Emlékkönyv	25·—	18·—

44.432. — Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest VIII, Múzeum-körút 6. (F.: Thiering R.)

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

SZERKESZTI
ECKHART FERENC

HELYETTES SZERKESZTŐ
BERLÁSZ JENŐ

78. ÉVFOLYAM 7—10. SZÁM

BUDAPEST 1944

SZÁZADOK

Zeitschrift der Ungarischen Historischen Gesellschaft
Revue de la Société Historique Hongroise

Megjelenik évente négyszer
Szerkesztőség: Budapest IV, Pázmány Péter-tér 1—3. Központi Egyetem. Jogtörténeti Szeminárium.
Kiadóhivatal: Budapest I, Bécsikapu-tér 4., Országos Levéltár.
A szerkesztésért és kiadásért *dr. Eckhart Ferenc* felelős.
A „Századok" *előfizetési díja* évi *16 P.* A Magyar Történelmi Társulat tagjai a *tagdíj (évi 10 P)* fejében tagilletményként kapják.
Postatakarékpénztári csekkszámla száma: 1099.

E SZÁM MUNKATÁRSAI

CIKKÍRÓK

Bogyay Tamás művészettörténész, kultuszminiszteri titkár * Gallus Sándor régész, nemzeti múzeumi őr * Händel Béla jogtörténész, országos levéltári segédőr * Hermann Egyed a magyar történelem nyilv. rendes tanára a szegedi egyetemen * Lovas Rezső tanársegéd a debreceni egyetemen.

ISMERTETŐK

Bárányné Oberschall Magda nemzeti múzeumi osztályvezető * Barta István a Magyar Történettudományi Intézet tanára * Bélay Vilmos országos levéltári gyakornok * Benda Kálmán a Magyar Történettudományi Intézet tanára * Berényi Szilárd egyházjogász, ügyvédjelölt * Berlász Jenő egyetemi magántanár, a Magyar Történettudományi Intézet tanára * Bónis György a jogtörténet nyilv. rendkívüli tanára a kolozsvári egyetemen * Csapodi Csaba a Magyar Történettudományi Intézet tanára * Csapodiné Gárdonyi Klára a Nemzeti Múzeum tisztviselője * Darvasy Mihály piarista tanár * Degré Alajos egyetemi magántanár, törvényszéki bíró * Dékány István a szociológia nyilvános rendes tanára a budapesti tudományegyetemen * Deme László nyelvész, a Magyarságtudományi Intézet gyakornoka * Dercsényi Dezső egyetemi magántanár, a Műemlékek Orsz. Bizottságának előadója * Eckhardt Sándor a francia nyelv és irodalom nyilvános rendes tanára a budapesti tudományegyetemen * Elekes Lajos egyetemi magántanár, országos levéltári segédőr * Esze Tamás református lelkész, az Egyháztörténelem c. folyóirat szerkesztője * Farkas László gimnáziumi igazgató * Fodor Ferenc egyetemi c. nyilvános rendkívüli tanár, tankerületi főigazgató * Gáldi László a romanisztika nyilvános rendkívüli tanára a kolozsvári egyetemen * Gallus Sándor régész, nemzeti múzeumi őr * Gárdonyi Albert egyetemi c. nyilvános rendkívüli tanár, nyug. fővárosi főlevéltárnok * Gosztonyi Gyula okl. építészmérnök, felsőipariskolai tanár * Guoth Kálmán Kolozsvár város főlevéltárnoka * Gyenis András jézustársasági főiskolai tanár * Gyóni Mátyás egyetemi magántanár, a Magyar Történettudományi Intézet tanára * Huszti Dénes szegedi egyetemi magántanár * Kádár Zoltán egyházművészeti előadó * Kardos Tibor egyetemi magántanár, gimnáziumi tanár * Kisbán Emil

(Folytatódik a borítók harmadik oldalán.)

AZ ŐSTÖRTÉNELEM MÓDSZERTANI ALAPJAI

I. A történelmi tér fogalma

Egy találó meghatározás szerint a „politikai táj" olyan egység, „amelyen a földrajzi feltételek és a népi adottságok korlátai közt bizonyos szervezett embertömeg tör bizonyos célok megvalósítására". Ebből a fogalomból adódik a „történeti táj" képzete, mert a szóbanlevő „embertömegnek működése térben és időben lefolyó dinamikus cselekmény, azaz történelmiség". E két szerencsés emberföldrajzi meghatározást[1] választottuk az őstörténelmi rekonstrukció módszertani alapelveit illető alábbi fejtegetések kiindulópontjául.

A táj, miként Mendöl Tibor mondja, folytonosan jelen van.[2] A táj tehát változatlan az emberi cselekvések és elhatározások változandóságával szemben. A történelem és táj sorsszerűen kapcsolódik egymáshoz. Georg Stadtmüller[3] szerint „a geográfiai helyzet egy terület történelmében döntő jelentőségű sorsteremtő. A terület természeti adottságai oly kezdettől fennálló valóságok, amelyek megkötik az ember történelemalkotó tevékenységét. *Ámbár nem erőszakolják rá a táj emberére a történelmi cselekvés pontos részleteit, mégis ösztönzőleg hatnak cselekedeteinek irányára. A cselekvés bizonyos irányának utat nyitnak, más utakat pedig elzárnak.* A táj tagoltsága, a föld formája, a föld minősége, folyóhálózat, forgalmi lehetőségek és a partvonal milyensége eldöntik a kultúra és az állami lét fejlődésének lehetőségeit. *Az ember cselekedetei elé oly határt vonnak, amelyet nem léphet át.*" A táj tehát mozdulatlansága, „állandó jelenléte" és tagoltsága folytán egyike azon tényezőknek, amelyek az ember létezését, különböző életformáinak, testi és lelki egyensúlyállapotainak kialakulását meghatá-

[1] *Ferdinandy Mihály:* A történeti táj. Budapest, 1932. Különlenyomat.

[2] *Mendöl Tibor:* Táj és ember. Az emberföldrajz áttekintése. Kincsestár 46. sz. Budapest.

[3] *Georg Stadtmüller:* Landschaft und Geschichte im albanisch-epirotischem Raum. Revue International des Etudes Balcaniques. Beograd. 1938, II, (6), 345 kk. l.

rozzák. Egész szabatosan kifejezve: *a kialakulás lehetőségeinek szabnak áthághatatlan határt és keretet.*[4]

A táj tagoltsága következtében az őskori élet egyes jellegzetességei jellemző geográfiai térben alakultak ki. Az őstörténelem „kultúrköreit" nemcsak az anyagi és szellemi javak hasonlósága alkotja, *hanem az egységes tér is, amely nagyjából geográfiai, klimatikai, ennek következtében faunisztikai és florisztikai vonalak mentén határolódik el a szomszédos kultúrkörök terétől.* A „kultúrkör" fogalmát az őstörténelem az ethnológia újabb metodikai eredményei nyomán alakította ki. Az ethnológusok kultúrkör fogalma reálisnak mondható, hiszen a ma is ősállapotban élő népek közvetlen vizsgálata segítségével formálódott. Az őstörténelemnek csupán arra kell ügyelnie, hogy e fogalom használatánál ne térjen önálló elképzelések útvesztőjébe, hanem szigorúan ragaszkodjék az egyetlen megfogható valósághoz, ahhoz, amit az ethnológia eredményei alapján, mint palaeoethnológiai lehetőséget hasznosíthat. Schmidt a kultúrkört így határozza meg: „Vannak kultúrterületek (Kulturgebiete), amelyek, *ha bizonyos fokig különböznek is egymástól, mégis telve vannak oly elemekkel, amelyek az egyes területeken azonos kapcsolódással mindenütt visszatérnek.* Ezek a közös elemek a kultúra minden ágában megtalálhatók. Az anyagi szükségletek és a gazdasági élet, az etikai és vallási megnyilvánulások ágazataiban az általuk jellemzett területeknek egységességet, egységes jelleget adnak. E területek összességét nevezzük kultúrkörnek. A területek egységbefoglalását az azonos elemek nagy száma igazolja (mennyiségkritérium)."[5]

E meghatározásból nyilvánvaló, hogy a kultúrkör nem azonosítható a „nép" fogalmával. Egy kultúrkörön belül különböző eredetű és történelmi multú népek is élhetnek együtt. A kultúrkör tehát formatanilag elfedi a benne élő egyes népeket. A „nép" vagy „törzs" egyedisége csupán a kultúrkörön belül folytatott részletkutatás segítségével deríthető fel. A kultúrkör-elmélet formatani (tipológiai) sajátságai érdeklik az ősrégészt a legjobban. A reánkmaradt emlékek formatani elemzése ugyanis az első lépés az őstörténelem megközelítésére. A formán keresztül jutunk csupán el az egyedi forma mögött rejlő lényeg, jellem, emberi magatartás meglátásához. Az őstörténelem kultúrkörei, másképp, mint állandóan megismétlődő formatani megfigyelések révén, fel sem ismerhetők. A kultúrkör, ha megmaradunk az ethnológia nyujtotta tanulságok mellett, nem magyarázható politikai jellegű államképződmény nyomaként, miként egyes ősrégészek vélték. Az ilyen magyarázat-kísérletek korszerűtlenek. A kultúrkörben együttélő népeknek és törzseknek még állandó békés érintkezésben sem

[4] Részletesebben: *Gallus Sándor:* Táj és ember. A Bartha Miklós Társaság évkönyve, Budapest, 1942.

[5] *Schmidt—Koppers: Gesellschaft und Wirtschaft der Völker,* Regensburg, 1924. 70. l.

kell állniok egymással. A kultúrkör jelenségének ténye az állandó szomszédság, az egységes jellegű táj határainak összetartó ereje, a civilizációs és kultúrjavak csendes hasonulása és kicserélődése által jön létre. Bizonyos vérrokonságot, s az egyes törzsek testi típusánál, a hasonló faji egyensúlyállapotot, már sokkal inkább várhatjuk. Másszóval az egymástól elhatárolódó egyes kultúrkörökön belül egy bizonyos fajta, vagy jellegzetes szimbiózisba kapcsolódó fajták *dominanciáját* tapasztalhatjuk, az antropológiai összetételt tehát kiegyensúlyozottnak, harmonikusnak kell elképzelnünk. Ez annyit is jelent, hogy az egymással biológiai egyensúlyba került és együttélő, egymást kiegészítő emberfajták a tájban megközelítőleg hosszabb ideig változatlan arányszámban vannak jelen. A fajiság és kultúrkör kapcsolódására eddig sajnos, az ethnológia nem ügyelt. Eredményeket e téren éppen az őstörténelemtől várhatunk. A kultúrkörön belül élő népek laza halmaza, éppenséggel nem szoros szervezeti kapcsolódása, természetesen lehetővé teszi azt, hogy a táj közelébe ért, vagy a tájba újonnan bejutott teljesen idegen fajiságú és származású nép is betagolódhassék a kultúrkörbe. Faji homogenitás tehát egy kultúrkörön belül semmiesetre sem várható. A kultúrkör bonyolult történelmi alakzat, amely organikus képződménynek tekinthető. Oly képződménynek, amely sokkal inkább biológiai és természeti erők függvénye, semmint emberi intellektus alkotása.

Azon tényezők között, amelyek valamely kultúrkör szívós egyedi megjelenését előidézik, az egységes földrajzi jelleg mellett, az előbb említett faji dominanciának is nagy jelentőséget kell tulajdonítanunk. A tájban születő jellegzetes kultúrélmények, erős hatású formaalkotások, gazdálkodási formák és civilizációs vívmányok, keletkezésükkor valamely nép, vagy törzs egyediségének termékei. Ha e nép oly idegenfajú népekkel volna körülvéve, amelyek a megnemértés szigetelő rétegét vonják köréje, élményeinek terjedése, dacára a homogén térnek, egyáltalán nem mondható valószínűnek. Az emberi formák csoportos terjedése tehát nemcsak a tér egyneműségét (homogenitását), hanem bizonyos emberfajtának (vagy emberfajták állandósult egyensúlyállapotának) dominanciáját is feltételezi. Itt mindjárt reá kell mutatnunk arra a tényre is, hogy a civilizáció terjedése, vagy a politikai szervezés erre a faji dominanciára már nincsen reáutalva. Az élet kényelmesebbé tételét minden fajta átveheti, a politikai szervezés pedig a katonai hatalom függvénye. Újra meg kell állapítanunk, hogy a kultúrkör ténye mögött nem intellektuális (szervezett politikai hatalom), hanem biológiai, naturális (faji) és földrajzi egyeségesítő erők működnek.

A kultúrkör mindig egyensúlyállapot fennállására utal: a kultúra elemi testeinek[6] bizonyos területen bizonyos népekre kiter-

[6] A kultúra elemi testeinek nevezem a külön is vizsgálható, egyedi alkatrészeket: egy-egy intézményt, tárgyat, vallásos szokást, mitológiai képet stb.

jedően kialakult egyensúlyállapotára. A történelmi események megváltoztathatják a kultúrkör közvetlen környékének emberi képét, de közvetlenül is belenyúlhatnak a kultúrkör által jellemzett történelmi tér sorsának alakulásába, amennyiben a térbe más, idegen népet vethetnek. Ily események természetesen egyensúlybomláshoz vezetnek, s a kultúrkör egy bizonyos idő mulva az új állapotnak és erőviszonyoknak megfelelő, új, módosult egyensúlyállapotba jut, amelyben a kultúra bizonyos elemi testei elavulnak s helyettük újak keletkeznek.[7] Az őseredeti állapot tehát sohasem lehet teljesen egynemű, vagy állandó. Idők folyamán a faji összetételre is kiható változások ismétlődnek. A kultúrkörök érintkezési területén pedig hullámzó, roppant energiákkal telített állapotot kell feltételeznünk.

A kultúrkör és a táj kapcsolódása hozza létre a történelmi tér jelenségét. Ebből következik, hogy az őstörténelem szempontjából a történelmi tér alapfogalmának a következő jelentősége van: Minden megfigyelhető formatani és lényegbeli változás mögött végeredményben történelmi eseményeket sejthetünk. Természetesen a változások milyensége lelkiismeretesen mérlegelendő, mert van folyamatos, belső erők által vitt fejlődés is. Nemcsak a kultúrkör belső összetétele változik, hanem a kultúrkör területi kiterjedése is. A területi változások minden esetben történelmi eseményként értékelendők. A történelmi tér fogalmának éppen a változás, a mozgás ténye adja meg jellegzetességét. *A történelmi tér dinamikus fogalom.* Ha valamely tájbaépült kultúrkör az időmúlás folyamán terjeszkedik, ugyanúgy és vele együtt terjeszkedik a történelmi tér is. A két folyamat azonos. A kultúrkör fogalmából következik, hogy ez a terjeszkedés előállhat a táj vonzásába került idegen népek hasonulása által is. Előállhat azonban úgy is, hogy egy adott történelmi tér embere terjeszti ki uralmát és életterét nagyobb területekre. A történelmi tér fogalmára, nemcsak egy bizonyos kultúrkör jellemző, hanem egy bizonyos emberfajta, vagy egymással egyensúlyba jutott emberfajták különleges jelenléte is. Akármelyik terjeszkedik: akár csupán a kultúrkör hódít különleges kulturális és civilizációs értékeivel, akár pedig maga az ember viszi tovább különleges habitusát más tájakba, mindkét esetben a történelmi tér kibővülése következik be. A történelmi tér bővüléséből tehát visszakövetkeztethetünk e kétféle, történelmi folyamat valamelyikének jelenlétére is. A terjeszkedő törzsek magukkal viszik a régi tér jellegzetességeit az új tájba és ott meggyökereztetik. A történelmi tér tehát bővült. Amíg a történelmi tér jellemző fajtaelemei megőrzik fajtisztaságukat az új területen is, addig a történelmi tér jellegzetes egyediségé-

[7] Lásd *Krause:* Kulturwandel und Volkstum. Mitt. der Antr. Ges. Wien, 59, 1929, 257 kk. l. *E. Wahle:* Zur ethnischen Deutung frühgeschichtlicher Kulturprovinzen. Sitzungsber. d. Heidelberger Akademie d. Wissenschaften, 1940—41. 2. Abhandlung.

nek uralma továbbra is biztosítva van. Ellenkező esetben az eredeti táj ősnépei és kultúrköre túlburjánozzák a behatolókat és a terjeszkedés újra a semmibe vész. Mindennek meg kell, hogy legyen a megfelelő formatani (tipológiai) vetülete is. A történelmi tér területi változásainak meghatározása és megfelelő elemzése az őstörténelem eseményeinek meghatározásában elsőrendű forrásértékkel bír. Az itt kifejtetteknek megfelelően alakíthatjuk ki *az egyes népek „történelmi terének" fogalmát is,* mint a történelmi szemléletmód alapfogalmát. Ennek megfelelően a fentebb tárgyalt történelmi tér, amelyben egy kultúrkör helyezkedik el, illetve találja meg egyensúlyát, gazdag, összetett fogalom. A kultúrkör történelmi tere tehát egyes népek történelmi terére bontható.

II. A „kultúra" és a „nép" fogalma

Az ősrégészet már régen megfigyelte azt a jelenséget, hogy a földbe került leletek között rendszeresség tapasztalható. E rendszeresség abban nyilvánul, hogy a lelt tárgyak halmaza (sírok, telep és raktárleletek, szórványleletek stb.) egymástól jellegzetesen elkülönülő leletösszességekre (leletegyüttesekre) bomlik. E leletegyüttesek mindegyike tárgyi formáiban, díszítéselemeiben, megfigyelhető vallási és rituális jellegzetességeiben teljes belső (lényegbeli) és külső (tipológiai) azonosságot mutat. Individualitása, egyedisége tehát jellegzetes módon megkülönböztethető az összes többi lelet- és jelenség-együttestől. Az együttes tehát bizonyos összefüggő területen állandóan megismétlődő azonos jelenségek és tárgyak halmaza. Lényeges kritérium a teljes, minden aprőságra is kiterjedő azonosság, mert ez különbözteti meg e jelenséget az előbb tárgyalt „kultúrkör" fogalmától. Ezeket az együtteseket a régészet „kultúra" elnevezéssel látta el. Így alakult ki a „bükki kultúra", „Lengyel kultúra" stb. fogalma. A „kulturák" tárgyi és formatani meghatározásához, területi elterjedésük felvázolása, a „lelettérkép" is szervesen hozzátartozik. A „kultúra" fogalmát tehát így definiálhatjuk: *jellegzetesen ismétlődő, jellegzetes földrajzi területet fedő, azonos tárgyi és lelki típusokat mutató lelet és észlelet-együttes.* E jelenségnek a „kultúra" névvel való jelölése nem mondható szerencsésnek. E szó ugyanis más tudományok területén már korábban sajátos jelentést nyert. Márpedig e fogalom úgy, ahogy azt a néprajz, művészettörténet, vagy a kultúrmorfológia használja, lényegesen más tartalmakkal telített. Így tehát egyáltalán nem biztosítható, hogy a szó és fogalom használatánál mindenki ugyanarra gondoljon, vagy mindenki ugyanabban az értelemben használja. Az ősrégészek tulajdonképen a „kultúra" szó közkeletű tartalmát önkényesen megszűkítették és meglehetősen materiális irányba fejlesztették. Az ősrégészet szóhasználatának igazi jelentősége tulajdonképen nem több, mint „individuálisan elkülönülő

tárgy és jelenségcsoport". A szó annyira meggyökeresedett már, hogy sokaknak fel sem tűnik a visszásság, ha például cseréptömegeik feldolgozásánál „kulturáról" beszélnek, vagy bizonyos csattípusok, esetleg márványgyöngyök más területen való előfordulásából „kultúrkapcsolatokra" következtetnek, esetleg messzemenő történelmi következtetéseket vonnak le.

Az ősrégészet elméleti fejlődése manapság azonban már lehetővé teszi, hogy a „kultúra" szót visszaadjuk eredeti jelentésének. Az előbb ismertetett jelenségre pedig jellegzetesebb és az őstörténelem szempontjából is helyesebb műszót alkalmazhassunk.

A megoldás útja világossá válik, ha felvetjük a kérdést, hogy az emberiség életjelenségei közül emez „individuálisan elkülönülő tárgy és jelenségcsoport" mivel azonosítható? A Kossinna-iskola inkább ösztönösen, mint logikusan egy-egy ily tárgy és jelenségcsoport (régiesen „kultúra") mögött egy-egy ősi *nép* vagy *néptörzs* jelenlétét állapította meg. A hangsúly tehát az anyagról áttevődött az emberre. A Kossinna-iskola e felismerése kezdeti harcok után már átment a köztudatba és lényegében helyesnek mondható.

Ha a nép definíciójából indulunk ki nem is juthatunk más következtetésekre. A *nép* egy régebbi meghatározásom szerint: *az emberiség legnagyobb természetes egysége, amelyen belül az élet szellemi és természeti (naturális) formái azonosak.* Egy nép *kultúrája* ezek szerint *a nép szellemi síkon megvalósuló egysége.*[8] Mi sem természetesebb, mint hogy az egységes életforma következtében az emberi lélek minden megnyilvánulása egy népen belül a legnagyobb hasonlatosságot és rokonságot árulja el. A vallás alapélményei az erkölcsi magatartás eszményei, a társadalmi szokások szövevénye, az intézmények, hagyományok, ősi alapélmények (Spengler) egységesek. Ugyanezt az egységet mutatja a lélek megvalósulása a munkán keresztül is. Az alkotó erő az anyagon keresztül látható alakot ölt. A lélek a nyersanyagban rögzíti formaképzeteit, elképzeléseit, rendszereit. A szellemi életforma azonossága tehát itt is egységességet eredményez (egységes jellegű díszítőelemek, forma és stílussajátságok, tárgymegoldások, szerszámok stb.). Ugyancsak egységes formákat mutat a gazdálkodás, tehát az életlehetőségek megszerzésének rendszere, de egységes és állandó jellegű (bizonyos határok között) a nép testének, fajiságának felépítettsége is. Ha az itt érintett alkotások maradandó része a földből újra előkerül, akkor ez az egységesség a késő utókor által is felismerhető. El kell fogadnunk tehát a Kossinna-iskola ama tételét, hogy *az ősrégészet teljes azonosság alapján kialakuló tárgy- és jelenségcsoportjai a nép vagy néptörzs emberi valóságának lecsapódásai.* Láthatjuk, ha az ősrégészet ezt az előttünk álló együttest „kultúrának" nevezi, helytelenül jár el, mert ez az együttes egy

[8] Részletesen kifejtve l. *Gallus Sándor:* Nép és föld. A Bartha Miklós Társaság évkönyve, Budapest, 1943.

valaha élt nép civilizációjának és kultúrájának csupán csontváza, amelyből valamely nép kultúrájának meglétére következtethetünk ugyan, de a *kultúra* képének felvázolására még hosszú út megtétele szükséges.[9] Ugyanakkor a kultúra nem önmagában álló fogalom, hanem mindig valamely élő néphez fűződik, vagy tágabb értelemben népek csoportjához, tehát a nép fogalmának járuléka. Önmagában nem használható.

Az utóbbi időben az ősrégészet mind gyakrabban vonja be együtteseinek vizsgálatába az antropológiai anyagot, amivel a kérdéses nép testéhez is közel jutott. Így tehát a teljes anyagot, az antropológiai anyagot is szervesen az együttes tartalmához kapcsolva, a „kultúra" szó helyett logikusan a „nép" megjelölését kell és a nép fogalmát kell az őstörténet egységeinek meghatározására felhasználnunk. Ezáltal döntő módon hangsúlyozzuk az „ősrégészet"-nek „őstörténetté" való fejlődési folyamatát is.[10]

A Kossinna-iskola ott tévedt helytelen utakra, amikor túlontúl leegyszerűsítve a lehetőségeket, valamely formaegyüttest egyszersmindenkorra valamely néphez kapcsolt. Ebből ugyanis az az egyszerű és kényelmes tétel adódott, hogy valamely adott formaegyüttes továbbélése, területi terjeszkedése stb. azonos volna egy bizonyos nép továbbélésével, terjeszkedésével, röviden történelmével. E tétel helytelenségét Wahle részletesen kimutatta és visszásságaira nem egy ízben e sorok írója is rámutatott.[11] Hivatkozással *e munkákra* e helyütt csupán a kritikai állásfoglalás eredményeit foglalom egybe. E szerint a régészek által megállapított és leírt tárgy- és jelenségcsoport (régiesen: „kultúra") változásának egy bizonyos földrajzi területen a következő lehetőségei vannak.

1. A tárgy- és jelenségcsoport alaposan megváltozhatik a nélkül, hogy azon a bizonyos földrajzi területen népességcsere következnék be; a nép csupán habitusát, külső megjelenését, formaruháját változtatja; változatlan belső lényegét (Spengler) tehát ezentúl más külső formák segítségével fejezi ki.

2. A tárgy- és jelenségcsoport megváltozik és ez valóban egy új nép megjelenését is jelenti (Kossinna-féle egyszerű típus).

[9] A „kultúra" meghatározására a bevonható segédtudományok részletes felhasználásával l. *László Gyula:* A honfoglaló magyarok művészete Erdélyben. Kolozsvár 1943 és *László Gyula:* A honfoglaló magyar nép élete, Budapest, 1944.

[10] Az ősrégészet és őstörténet megkülönböztetésére nézve alapvetően: *Mozsolics Amália:* A magyarországi bronzkor kronológ'ájáról. Erdélyi Tudományos Füzetek, 169. sz. Kolozsvár, 1943, 3. l. „Az ősrégészet az őskor emberének csupán tárgyi emlékeivel foglalkozik."

[11] *Wahle,* i. m. — *Gallus Sándor:* Existenciális őskortudomány. Sziget, I. Budapest, 1935, 44—53. l.; Archeológiai Értesítő, 1937, L. 140—144. l. (Könyvismertetések); A legrégibb lovasnép Magyarországon. Dissertationes Pannonicae, II, 9, Budapest, 1939, 119—121. l.; Győr története a kőkortól a bronzkorig. Győr monográfiái, I. kötet, Győr, 1942, 10—11. l., 33—34. l., 47—48. l. és Győr története a vaskorszakban. (Megjelenés előtt.); A tipológia alapvetése. Archeológiai Értesítő, 1942, 1—2. sz. 1—46. l.

3. A tárgy- és jelenségcsoport egy bizonyos területen nem változik meg, a tárgyak és jelenségek tipológiai sorai töretlenek, a kontinuitás tökéletes s mégis új nép jelenik meg a helyszínen.

4. A tárgy- és jelenségcsoport nem változik, a nép is azonos marad (Kossinna-féle egyszerű típus).

E négyféle lehetőség annyit jelent, hogy *valamely őskori értelemben vett tárgy- és jelenségcsoport és valamely nép vagy néptörzs azonossága az anyag keresztmetszetszerű, statikus, egyidejű elemzésére érvényes csupán.* Az egyidőben, területileg egymásmellett élő tárgy- és jelenségcsoportok egymás mellett élő népek hagyatékával azonosak. Abban a pillanatban, amikor az ősrégészetről áttérünk az őstörténelemre, tehát az embert a maga *dinamizmusában,* változásaiban óhajtjuk megragadni, a statikus kép egyszerű továbbvetítése a legnagyobb metodikai hiba lenne. Márpedig a Kossinna-iskola ebbe a hibába esett.

A jelenségek értelmezésének többféle lehetősége a legnagyobb óvatosságot követeli a kutatótól. A Kossinna-féle sablón birtokában a kutatók minden új tárgy- és jelenségcsoportban új népet is láttak. Így keletkeztek az ősrégészet gyanakvást keltő nagykiterjedésű népvándorlásai, amelyeknek történetietlen jellege ma már nyilvánvaló. A fentiek szerint ugyanazon területen fellépő, időbelileg egymásután megjelenő, kétféle tárgy- és jelenségcsoport (régiesen: „kultúra) egy és ugyanazon néphez is tartozhatik. Egy és ugyanazon népnek más és más formaruhában megnyilvánuló egyediségét tükrözheti. Annak eldöntése, hogy a kérdéses területen valóban új nép megjelenésével állunk-e szemben, vagy pedig a régi népnek a történelmi időmúlásban változó új külső (tipológiai) alakjával, egyike az őstörténelem legfontosabb módszertani feladatainak. E feladat megoldása nélkül őstörténelemről nem is beszélhetünk.

Nem kétséges, hogy a „kultúra" szót az ősrégészet helytelenül alkalmazta egy kebelén belül kikristályosodott fogalom megjelölésére. Kérdés: helyesen alkalmazta-e az ethnológiával együtt a „kultúrkör" kifejezést? Az ethnológia a „kultúrkör" fogalmában a kultúra fogalmát értelemszerűen használta, tehát az ősrégészet is, amennyiben ragaszkodik e fogalom eredeti meghatározásához, helyesen jár el. A kultúrkör több nép vagy néptörzs kultúrájának (szellemi síkon megvalósuló egységének) hasonlóságát jelenti. Ily kultúrkör felépítésében tehát több nép vagy néptörzs vesz részt. A „kultúrkör" fogalma azért nélkülözhetetlen számunkra, mert a leletek hiányossága folytán nem áll mindig elég adat rendelkezésünkre, hogy valamely nép vagy néptörzs individualitását minden esetben megragadhassuk, ilyenkor csupán a nagyobb egység, a kultúrkör jelensége az, ami szembeötlik; a népi egyediség felismeréséről le kell mondanunk. Ezt különösen hangsúlyoznunk kell, mert előfordult, hogy az őstörténészek a kultúrkör jelensége mögött egységes népet, vagy még bizarabb elképzeléssel, egységes impériu-

mot, sőt egységes nyelvterületet kerestek. A kultúrkör fogalmából következik, hogy nem a leletek azonosak a kultúrkörrel, tehát nem a hasonló leletek és észlelések tömegét nevezzük kultúrkörnek, hanem a leletekből először rekonstruálnunk kell a kultúra képét és lényegi tulajdonságait. E kultúrának az ethnológia meghatározása szerinti homogenitása az, amit kultúrkörnek nevezhetünk.

Bizonyos, hogy az őstörténész az ethnológusnál mindig jóval szegényebb anyaggal dolgozik, ez azonban nem jelentheti a fantázia korlátlan érvényesülését, vagy a módszertan egyszerűségét, ellenkezőleg: módszerek finomítására kell, hogy ösztökéljen.

III. A népi kontinuitás kérdése

Valamely terület népi kontinuitásának kimutatása módszertanilag igen nehéz feladat, amelynek lényeges elemei a következők:

1. *A leletek hitelességének és leletkörülményeinek pontos feltárása.* Mindenekelőtt a legnagyobb óvatossággal kell kezelnünk a kereskedelemből származó leleteket. A régiségkereskedők általában nem szívesen mondják el, hol vették a leletet, mert ez beszerző területekre vetne fényt, amelyet a múzeumok is kiaknázhatnak. Így tehát bizonyos sablonos lelőhelyelnevezések alakulnak ki, amelyek teljesen ellenőrizhetetlenek, mint például: Óbuda, Dunamedre, Erdély, Ószőny. Ezek az elnevezések többnyire jól ismert lelőhelyekhez kapcsolódnak. Az Erdélyi Nemzeti Múzeumban például egy nagy aranyleletet őriznek, amelyet eladója Mojgrád nevével látott el. A lelőhelyelnevezés természetesen egészen megbízhatatlan. Az ősrégészetnek tehát mérlegelnie kell az eladó személyét s ismernie kell a megbízhatatlan kereskedőket. A kereskedők mindinkább kénytelenek lelőhelyelnevezést adni, mert ma már tudományos intézmény alig-alig vesz bizonytalan lelőhelyű, csupán tipológiai mérlegelésre lehetőséget adó tárgyakat. Kereskedelemből előkerült tárgyak lelőhelyelnevezését csak akkor fogadhatjuk el, ha a kereskedő a találó, vagy a régi tulajdonos eredeti levelével igazolja a lelőhely hitelességét. De még ez sem biztos módszer, mert a Nemzeti Múzeumnak egyszer egy bronz kardot kínáltak eladásra, amelyhez a találó eredeti levelét csatolták és végül kiderült, hogy a kard a közismert hajdúböszörményi kincsből származik és a sárospataki kollégiumból lopták el!

Nagyon kell vigyázni a kereskedelemből előkerült, egy helyen lelt, nagyobb összetételű leletek elbírálásánál is. A kereskedő a leletösszefüggésben elhelyezhet oda nem tartozó tárgyakat, hogy az árat megnövelhesse. Sőt, kis fáradsággal „raktárleleteket" is összeállíthat. Mihelyt a legkisebb tipológiai, kronológiai vagy egyéb gyanú (pl. a patina nem egységes volta) felmerül, máris el kell tekintenünk a lelet nagyobbmérvű felhasználásától. Semmiesetre sem szabad a leletet fontos történelmi, vagy ethnikai követ-

keztetések középpontjába állítanunk. A már említett mojgrádi lelet aranyai között pl. rézkori, különböző korú népvándorláskori tárgyak és egy hamisított nyersanyagöntvény szerepelnek. Legnagyobb módszertani tévedést követné el tehát, aki a leletből, annak összetételéből és „lelőhelyéből" fontos őstörténeti tényeket akarna levonni.

A kereskedelemből származó leleteket tehát csupán tipológiai vizsgálataink körébe ajánlatos levonnunk.

Általában megbízhatóknak kell tekintenünk a múzeumokba ajándékozás útján bekerült tárgyakat. Itt a lelőhelyelnevezéshez nem fűződik semmiféle előny vagy hátrány, az adatot tehát hitelesnek kell elfogadnunk. Hitelesnek fogadhatjuk el a múzeumba a találóktól behozott és eladott, tehát nem kereskedő útján megszerzett leleteket is, mert hiszen a találó adatait könnyen ellenőrizhetjük helyszíni kiszállással, avagy lakóhelyének fekvésével, amely rendszerint azonos a földmunkák során stb. előkerült leletek lelőhelyével. A lelőhely megmásítására a találó részéről ilyen esetekben sincs semmiféle közvetlen ok.

A leghitelesebbek természetesen az ásatások. Ma már az őskortudomány elég sok, hiteles ásatással rendelkezik. Következtetéseink gerincét tehát lehetőleg hitelesen gyüjtött anyagra alapítsuk.

Igen fontos a tudományos ásatások során nyert megfigyelések és leírások pontos felülbírálása is. Errenézve tanulságos példát említhetünk. Egy szkitakori égetéses és zsugorított sírokat tartalmazó temetőt az egykori lakosság oly helyen helyezett el, ahol megelőzőleg néhány későneolitikus temetkezés is történt. A leleteket feldolgozó szakember a későneolitikus anyagot nem különböztette meg a jóval későbbi anyagtól és ehhez messzemenő ethnikai és történelmi következtetéseket fűzött. A neolitikus formájúnak felismert néhány edényt ugyanis a lakosság őskori formákat megőrző konzervativizmusának tulajdonította és így az egyszerű késő-neolitikus bögréből egy évezredekig ható népi kontinuitás bélyege lett. A szakszerűen ásott temető eredeti feljegyzéseinek tanulmányozásából azonban világosan előtűnik a tévedés, amely egyébként formatani alapon is elég nyilvánvaló volt. A tévedés veszélyét teljesen kiküszöbölni nem lehet. A tévedés azonban végzetessé válik, ha nem korrigálható a legszigorúbb módszertani elvek betartásával. Jelen esetben is a tévedés csak azáltal járt nagyobb következményekkel, mert *egyetlen eset* lévén, mégis messzemenő következtetéseket fűztek hozzá. A kevés adatra épített következtetések helytelenségére még visszatérünk.

Meg kell tehát állapítanunk, hogy az őstörténetkutatás alapvető feladatainak egyike a leletkritika, vagyis a lelet és lelőkörülmények pontos feltárása, tisztázása és rögzítése. E nélkül könnyen tévedhetünk hamis következtetések útjára, másrészt a leletek helyes értékelésének és felhasználásának lehetőségét is elveszíthetjük. Más módszertani jelentősége van a hiteles, kifogástalanul meg-

figyelt leletkörülmények közt előkerült tárgyaknak és megint más a szórványosan vagy ismeretlen és bizonytalan leletkörülmények közt kezünkbe került emlékeknek. Az első esetben sokkal több és változatosabb következtetést építhetünk a leletekre, mint az utóbbiban.

2. *Elterjedési vagy lelettérképek gondos mérlegelése.* A lelettérképek kétfélék lehetnek. Vagy csupán egyes tárgytípusok elterjedését mutatják be, vagy pedig egy teljes, jellegzetes, tárgy- és jelenségcsoport földrajzi kiterjedését. Utóbbi esetben a sírok, telepek, kincs és szórványos leletek teljes anyaga kerül térképezésre. Az őstörténetírásban elég gyakran megfigyelhető jelenség, hogy messzemenő népi és történelmi következtetést vonnak le *egyes* tárgytípusok elterjedési térképéből. *Egy* baltaforma, vagy jobb esetben *néhány* baltaforma elterjedéséből már népvándorlásra következtetnek.[12] A Kossinna-iskola is kedvelte azt a metódust, hogy *egyes bizonyos* tárgyformákat (tűtípust, fibulatípust stb.) egyes népek jellegzetes alkotásának tartván, e tárgytípusok elterjedésével elemezte a nép őstörténetét is. A legnagyobb hiba természetesen az, amikor valaki egyetlen egy leletet elemez és csupán e lelet vizsgálatából vonja le történelmi következtetéseit. A módszertan fejlődését jelentette az említett elterjedési térképek megjelenése az irodalomban. Ez azonban még korántsem volt kielégítő. Az ősrégészet, sajnos, annyira hozzászokott anyagának szegénységéhez, hogy módszertani követelményeit leegyszerűsítve, teljesen megfelejtkezett a nép életének és kultúrájának eredeti gazdagságáról. Egy lelet, vagy egy tárgytípus, sőt két vagy három stb. tárgytípus is, a gazdag és szerteágazó emberi létnek csupán parányi megnyilatkozása, ami egy nép életében csupán porszemet jelöl. Az idő vasfoga által szelektált leletanyagban e néhány tárgytípus jelentős százalékot képviselhet ugyan, ámde számolni kell azzal, hogy ezt az arányt a dolgok nagymérvű romlása, pusztulása és nyomnélküli eltűnése idézhette elő. Világos tehát, hogy *egyes* tárgyakra vagy bizonyos stílusjegyekre vagy *egyes* tárgyak elterjedésére történelmi vagy ethnikai következtetéseket és teóriákat nem alapozhatunk.

Valamely nép reánkmaradt emlékei tárgy- és jelenségcsoportot alkotnak. *Ha tehát a nép sorsába akarunk betekintést nyerni, akkor a teljes leletanyagot kell állandóan szem előtt tartanunk.* Meg kell állapítanunk az összes elemi testeket (tárgyformákat), amelyek az illető népre jellemzők (típustáblák).[13] Nemcsak a jellegzetes tárgytípusokat, hanem a kultúra jellemző elemi testeit is: a megfigyelhető vallásos ritusokat (pl. a temetkezés formáját, a

[12] Lásd például *Merhart* kifogásait: Donauländische Beziehungen der früheisenzeitlichen Kulturen Mittelitaliens. Bonner Jahrbücher, Heft 147, 1942, 69—70. l.

[13] Lásd például *W. Buttler:* Der donauländische und der westische Kulturkreis der jüngeren Steinzeit. Berlin und Leipzig. 1938.

háztípust), a gazdálkodási kultúra megfigyelhető formáit stb. Ha mindezt megfigyeltük és összegyüjtöttük *jellemző együttest kaptunk, amelynek összesített térképe az illető nép lakóterületével azonos*.

Az együttesek szem előtt tartása az úgynevezett *palaeoethnológia* területére vezet bennünket. E módszertani lehetőség az utóbbi időben a magyar szakirodalomban is örvendetesen hódít.[14]

Az ősrégészeti szakirodalom súlypontja az utóbbi években, sajnálatos módon, az úgynevezett „publikációk" felé tolódott el. A leletpublikáció a felszínre került leleteknek csakis hiánytalan közzétételét (leírását, fényképezését) tekinti feladatának. Ilymódon az anyag közzététele mindinkább öncélúvá válik és tekintettel a kevés módszertani követelményre, amit ily leletpublikáció követel, hihetetlen mértékben elhatalmasodik. A matéria ebben az esetben elnyomja tudományunk lényegét, az emberi életsors és életforma kutatását. A őstörténésznek természetesen ismernie kell anyagát a maga elérhető teljességében. Ennek az anyagnak azonban nem kell minden ízében nyomtatásban megjelennie! A tudományos munka lényege nem a nyersanyagközlés, hanem a problémák meglátása, felvetése és bizonyítása. A nyersanyagközlés abban a mértékben szükséges, amennyiben a tudományos meglátásokat a metodika követelményei szerint alátámasztja, bebizonyítja és hitelesíti. Meg kell állapítanunk, hogy minden véglet hibás. Hiba az öncélú, l'art pour l'art anyagközlés, mert tudományunkat mellékvágányra tereli, de épp oly hiba a ki nem elégítő, hiányos és csökevényes okadatolás, amiről épp az imént volt szó. Természetesen el kell ismerni, hogy a nyersanyagközlés nem feltétlenül hiábavaló munka, s egyáltalán nem célja e fejtegetésnek, hogy a nyersanyagközléssel foglalkozók érdemeit lebecsülje. Csak arra szeretnénk rámutatni, hogy a nyersanyagközlés *egymagában*, az úgynevezett „publikálás" túltengése egészségtelen állapot, amely a tudomány századeleji materialisztikus felfogásában gyökerezik. Az anyagközléssel való túlzott foglalkozás tudományunkat egyoldalúvá teszi, mert, nézetünk szerint, ebből az alapból fakad a szomszédos humanisztikus tudományágak teljes elhanyagolása és a kutatásnak egymagára, a puszta leletanyagra való korlátozása.[15]

Az a módszer, amely felment bennünket a túlságosan terhelő, nagytömegű leletpublikáció alól, *a típustáblák, a lelőhelystatisztika és az elterjedési térképek rendszere*. A helyett, hogy meg-megismétlődő anyagpublikációkban únos-untalan hasonló leleteket közölnénk, rövidebb és tudományosabb megoldás a legfőbb típusok megállapítása és rögzítése, majd e típusok lelőhelyeinek és leletkörülményeinek elterjedési térképpel együtt bemutatott statisztikája. Evvel a módszerrel az egyforma, vagy hasonló leletek töme-

[14] Hivatkozom László Gyula metodikájára és Banner János: A kőkori élet Békés vármegyében. Gyula, 1941.

geivel foglalkozhatunk, a nélkül, hogy munkánkat túl sok leírással vagy képpel megterheltük volna. A teljes anyag felmérése és ismertetése tehát elmaradhatatlan követelmény, az ismertetés azonban nem hiánytalan leletpublikáció formájában történik, hanem lelőhely és leletstatisztika, továbbá elterjedési térképek segítségével. Lelettérképek közlése ethnikai és történeti kérdésekkel foglalkozó munkában elkerülhetetlen és nélkülözhetetlen.[15]

3. *Az anyag változásának megfigyelése.* A mindenkori változás, mozgás megragadása és a változás ellenére is változatlan maradó népegyéniség, belső lényeg felismerése az őstörténelem egyik legnehezebb feladata. E feladat csak időmetszetek segítségével oldható meg. Megállapítottuk, hogy egy-egy azonos időpontban, statikus szemléletben az ősrégészet tárgy- és jelenségcsoportjai egymás mellett élő népeknek felelnek meg, (amennyiben a népegyéniség felismerhető). Ha a népegyéniség az anyag hiányossága miatt fel nem ismerhető, akkor a nagyobb egység, a kultúrkör leírásával kell megelégednünk. Hogy a történelmi változásokat, a mozgást megfigyelhessük egy kissé későbbi időpontban újabb ilyen statikus metszetet kell készítenünk (horizontális metszet). Ezen újabb metszet egyelőre újabb statikus képet ad: az újabb időpontnak megfelelő tárgy és jelenségcsoportok elhelyezkedését szemlélteti. Az anyag rostálása, vagyis annak megállapítása, hogy milyen anyag sorolható e körülírt újabb időmetszetbe, a relatív és abszolút kronológia módszereivel végezhető el.[16] Dinamizmust csak úgy vihetünk szemléletünkbe, ha az így nyert két statikus képet egymással egybevetjük. A statikus képet a típustáblák és a nép elhelyezkedését, életterét szemléltető összesített térkép képviselik. Az elhelyezkedésből a nép és a föld összefonódásának tipikus képe bontakozik elő, röviden: a nép történelmi tere. Ha az egymást követő időmetszetekben, bár más jellegű típustábla által jellemzett, de ugyanazt a történelmi teret elfoglaló populáció képe tűnik elénk, — a térképen kialakuló történelmi tér az összes térképeken fedi egymást — máris erős érvet nyertünk a kérdéses történelmi tér népi kontinuitása mellett. Hasonló erős érvet jelent a történelmi tér határainak szerves változása, tehát oly állapot, amely egy régebbi állapot szerves eltolódását, lassúbb vagy gyorsabb ütemi módosulását jelenti. Természetesen foglalkoznunk kell a leletegyüttes határainak — a

[15] Hillebrand különösen a geológia, antropológia, zoológia palaeontológia, botanika, kémiai analysis, etnográfia, etnológia, és antropogeográfia fontosságára és sajnálatos elhanyagolására hívta fel a figyelmet. *Hillebrand Jenő:* A prehistória néhány segédtudományának jelentőségéről. Archaeológiai Értesítő, 1931, 248—251. l.; Prehistória és etnológia. Arch. Ért., 1930, 211—213. l.; Legfontosabb teendőink a hazai ősrégészet terén. Arch. Ért., 1927, 183—185. l.; A hazai ősrégészet jövője. Folia Archaeologica, 1941, 281—285. l. — Nélkülözhetetlen számunkra ma már a kultúrmorfológia, a vallástörténet és ókori történet és filológia eredményeinek ismerete is.

[16] Alapvető fontosságú *Mozsolics Amália:* A magyarországi bronzkor kronológiája, Erdélyi Tudományos Füzetek, 169, Kolozsvár, 1943.

történelmi tér határainak —[17] jellegével s milyenségével is. Ha valamely nép túlnyomóan „természetes" határokkal rendelkezik, oly határokkal, amelyek a földrajzi helyzet kényszerítő körülményeiből adódnak (mély folyó és magas hegységhatárok stb.) akkor számolnunk kell azzal a lehetőséggel is, hogy az idő egymásutániságában hasonló határok közt fellépő tárgy és jelenségegyüttesek csupán a földrajzi helyzet erejét tükröztetik vissza. *Nyilvánvaló tehát, hogy a leletek és jelenségek területi elhelyezkedésének részletes analizise nélkül az etnikum sorsának kérdését fel sem vethetjük.*

Ugyancsak nélkülözhetetlen a dinamikus kép felvázolásánál a *tipológiai sorok tanulmányozása.*[18] Már a Kossinna-féle munkamódszer is megkövetelte valamely ethnikum változatlanságának kimutatásánál azt, hogy az egyes tárgyi típusok (elemi testek) változása folyamatos legyen, tehát töretlen tipológiai sorokban történjék. Bár Wahle kimutatta ugyan, hogy tipológiai folyamatosság esetén is előfordulhat népességcsere, a tipológiai sorok részletes tanulmányozásának feladata alól, mégsem érezhetjük felmentve magunkat. A részletes tanulmányozás során felmerülhetnek ugyanis oly részletek, amelyek az etnikum eldöntésénél fontos útbaigazításul szolgálhatnak. A tipológiai sor az egyes elemi testek életének, szerves változásának, fejlődésének bizonyítéka. A horizontális időmetszetekben megismert elemi testek egybefűződése révén (az előző láncszem előfeltétele a következő láncszemnek), mindmegannyi *vertikális metszetet* jelent; pl. fibulák, balták, ékszerek, edényformák tipológiai sora, vagy a ház alakjának, a temetés ritusának módosulásai. Az egyszerű, tipológiai sorok egymástól független tanulmányozásával azonban még korántsem merítettük ki a módszertani lehetőségeket. Már az előbbiekben hangoztattuk a teljes anyag vizsgálatának szükségességét. Nélkülözhetetlen tehát, hogy figyelmünket a tipológiai sorok együttesére is kiterjesszük. Az emberi kultúra oly összetartozó szövedék, melyen belül az események nem izoláltan, hanem párhuzamosan, egyidejűleg, egymáshoz igazodva, egyensúlyhelyzetben zajlanak le. Valamely nép tipológiai sorai bonyolult és egymással kölcsönviszonyban álló szövedéket alkotnak. Ha tehát egy egységes nép külső formakötösben, kifejeződési formában megváltozik, e változás elleplezheti ugyan a régebbi formastádiummal való kapcsolatát, de semmiesetre sem azt a tényt, hogy a változások egyidőben, párhuzamosan, összefüggő belső logikával, csoportosan történtek. E jelenséget

[17] A két fogalom nem azonos. A „leletegyüttes határa" a pillanatnyi, egy bizonyos időmetszetben feltűnő határt jelenti, ezzel szemben a nép „történelmi tere" dinamikus fogalom, tehát valamely nép határvonalát az időmúlásban jelenti. E határ lehet változatlan, vagy szervesen összefüggően változó. Jelen fejtegetésben a történelmi térnek egy népre szűkített értelmét használom.

[18] Lásd *Gallus Sándor:* A tipológia alapvetése. (A tipológiai szó törvényei és szerepe.) Archaeológiai Értesítő, 1942, 1—2. sz. 1. s kk. l.

„homológ mutációnak" neveztem. Fontosságot kell tulajdonítanunk annak is, hogy a nagymérvű stilisztikai változások dacára mi az ami megmaradt? Valamely nép egyéniségének magja, lelkiségének alapélményei, belső lényege okvetlenül változatlan marad, mert ha ez megváltoznék, már nem beszélhetnénk a nép egyéni megmaradásáról. E változatlan egyéniség nyomait az új, változott külső alatt is meg kell találni. Ha tehát valamely nép, a külső változások ellenére is, ugyanaz maradt, akkor *feltétlenül ki kell mutatnunk életmegnyilvánulásainak egy összefüggő csoportjára a „homológ mutációt", egy másik, mindenképen lényeges és fontos elemi testeket tartalmazó csoportra pedig a változatlanságot vagy lényegi azonosságot.* Ha ezt nem tudjuk kimutatni, akkor valóban egy új nép megjelenésére kell gondolnunk.

Tájékozódásunkat jelentékenyen megkönnyíti, ha különbséget teszünk a kultúr- és civilizációs javak között. Civilizációs javaknak nevezhetjük mindazokat a vívmányokat, emberi alkotásokat, amelyek az élet kényelmesebbé, könnyebbé, jobbá és biztonságosabbá tételét szolgálják. Az ilyen javak hamar kiszakadnak a kitermelő eredeti közösségből és a szomszédságban gyorsan elterjednek. Ez érthető, hiszen általános emberi igényeket elégítenek ki, s nem különleges, egyedi kívánalmakat és élményeket, mint az egyéni kultúrforma (az ú. n. monade) alkotásai. Napjainkban pl. az európai civilizáció javai (elektromosság, gőzgép, rádió, haditechnika stb.) az egész földön elterjedtek s így bizonyos külső egyformaság tapasztalható világszerte, mégis az egyes népek individualitása, egyéni kultúrája, legmélyebb, belső élményvilága ma is különböző. Ily civilizációs vívmány az őskorban a bronz feltalálása. A bronzkorban egyes eszköz- és ékszerformák messzire elterjednek, a nélkül, hogy ez népi azonosságot jelentene. Az igazi, mély kultúrmagatartás mindig változatlan marad. Egyedi kultúralkotás például a ház. A ház, amelyhez a tűzhely Istenségei és az ősök tisztelete tapad, annyira telítve van belső, egyéni értékekkel, hogy lényegében igen nehezen és lassan változik. A mykénei nép idegen (északi) eredetét, a magára öltött krétai típusú formák alatt pl. legelőször a háztípusok vizsgálatából lehetett kielemezni. Korántsem ítélhetjük meg ily szigorúan a keramikai formák és díszítések maradandóságát. Ezek ugyanis divatos változandóságnak vannak alávetve. Új technikai találmányok (festékanyag, edényégetés megfelelő módosítása stb.) új lehetőséget adnak a szépérzék kielégítésére, divatos változtatásra. Valamely erős, egyéni díszítésstílus megjelenése a közelben szintén megmásíthatja az eredeti, hazai típusanyagot. Így azután a keramikai formák és díszítések szinte átmenet nélküli elváltozásának ellenére, ugyanazon nép jelenlétét kell feltételeznünk, ha más téren bizonyos lényeges kultúralkotások változatlanok maradnak.

[19] *Gallus:* A tipológia alapvetése, 17. kk. l.

Nem elég tehát csupán a keramikai formák, és díszítések vagy tárgytípusok vizsgálata, mint ahogy azt a Kossinna-iskola példája nyomán az őstörténelemben elterjedt. *A lényegkutatás nehéz módszertani útjára kell lépnünk. A változásokat mérlegelnünk kell és meg kell találnunk a változó külső alatt a monádikus változatlanságot.* Csak ha az anyag mérlegelése közben a monade elütő jellegét tapasztaljuk, gondolhatunk új nép megjelenésére. Természetesen elmaradhatatlan a kultúra rekonstruálásának megkísérlése: az anyag csökevényein keresztül a lelki magatartás és élmények megtalálása. Nem elégedhetünk meg az anyag egyszerű tipológiai vizsgálatával. A kultúrmorfológia és ebből fakadó lényegkutatás (Spengler, Frobenius, Kerényi) módszereit is alkalmaznunk kell. A tétel bizonyításának ez az útja, meg kell vallanunk igen nehéz, sokszor éppenséggel lehetetlen, mert éppen azok a javak és elemi testek vesztek vagy pusztultak el az idők folyamán, amelyekből a lényeges felismerésekre szert tehetnénk: a szellemi néprajz egész nagy területe. És rendszerint éppen az maradt meg nagy tömegben, ami könnyebben változik: a civilizációs javak, a technikai újításoknak kitett fegyverek, eszközök és a keramika. Ilyenkor a történelmi tér analízise fogja a legerősebb érveket szolgáltatni.

Ha kielemeztük és bebizonyítottuk a nép azonosságát, ha lényegében megismertük az őskori anyagban bekövetkezett változásokat, továbbá a történelemi tér szerves módosulását is, már oly adatok birtokában vagyunk, amelyekből az illető nép történelmére következtethetünk. A változások mögött történelminek nevezhető erők és akaratok érvényesülése áll. Ha felvetjük a változásokkal szemben a miért kérdését már történelmi tényekre vonatkozó feleletet kapunk.

4. *Az anyag változatlanságának megfigyelése.* Ha két egymást követő horizontális metszetben a vizsgált lelet és jelenséganyag nagyjából változatlan maradt vagy tipológiailag szervesen változott akkor sem mentesülünk az előbbiekben jellemzett lényegkutatás alól. Újból a „monade" kielemezése fogja csak eldönteni, hogy nem következett-e be mégis lakosságcsere. Mint említettük a „történelmi tér" esetleges változatlansága sem lehet érv a nép azonossága mellett akkor, ha a történelmi tér határait erős természeti határok alkotják. A történelmi tér szervetlen megváltozása azonban már erős érv lesz a hasonló, vagy szervesen továbbfejlődött leletanyag dacára, egy új nép beköltözése mellett.

5. *A környezet helyzetének és változásának megfigyelése.* Minden nép bonyolult anyagcsere-viszonyban van környezetével és a környezetben bekövetkezett változások nagy hatással vannak valamely nép mindenkori formakincsére. Ezt a viszonyt az organizmus táplálkozásához hasonlíthatjuk a legjobban. A kultúra az idegen matériát saját énjének felépítéséhez használja fel. Saját énjének törvényeit követő tipológiai sorait táplálja velük. Valamely nép alkotásai során sok idegen anyagot is felhasználhat. Az idegen

anyagot az őskori viszonyok közt közvetlen környezetéből kapja. Ebből következik, hogy nagyobb mennyiségű idegen anyag feltűnése még nem okvetlen idegen hódítás vagy bevándorlás tünete.[20] A környező népek és a vizsgált nép egymáshoz viszonyított elemzése szintén elsőrendű őstörténelmi forrásértéket jelent.

6. *A felülrétegzés kérdése.* A felülrétegzés problémájával jellegzetesen történelmi területre érünk. Az őstörténelem legkezdetlegesebb állapotát egysikúnak nevezhetjük. Amíg a népek mozgása oly kezdetleges, hogy csupán egymás mellett, vagy egymás eltolásával érvényesül, addig nem beszélhetünk klasszikus értelemben vett történelemről. Az őstörténelem legkezdetlegesebb állapotai, amikor a rendelkezésre álló tér oly nagy és az ember oly kevés, hogy ez az egysíkúság nem ütközik akadályokba, valóban megérdemlik a prae-história nevet. Abban a pillanatban azonban, amikor már relatív túlnépesedés kezdődik, amikor a terjeszkedés akadályokba ütközik, tehát idegen lakosságú területek mindenáron való megszerzésére irányul; s ha ez az őslakosság nem tér ki, hanem területét megtartani igyekszik; amikor a terjeszkedés meghatározott célra irányuló akaratot, szervezést, elhatározást igényel, abban a pillanatban a tulajdonképeni történelem határához értünk. E határhelyzet abban nyilvánul, hogy a benne szereplő népeket már tudatos történelmi akarat és elhatározás irányítja, az események lezajlásánál már egyes kimagasló egyéniségek tervszerű eljárását kell feltételeznünk, de még nem állanak rendelkezésünkre a klasszikus történelem által nagymértékben felhasználható jellegzetes írásos források, amelyek a tudatos, cél- és tervszerű akarat megnyilatkozását világosan felismerhetővé teszik. E határhelyzet minden korban és minden időben bekövetkezhetik, az egyes népi közösségek jellegének, lényegének és fejlődési állapotának megfelelően.[22]

Ilyen esetben a helyi lakosság a történelmi vereség után meggyengülve bár, de helyén marad, az ősi történelmi térben, viszont a tér kulcshelyeit és legfontosabb, leggazdagabb területeit uralmi helyzetben az új nép foglalja el. A régi lakosság helyben maradását szorgalmas tipológiai és lényeg-analízissel mutathatjuk ki. Az is lehetséges, hogy csupán egy következő emberöltő viszonyainak vizsgálatánál bukkanunk oly jelenségre, amely szükségszerűvé teszi, hogy a régi lakosság elemeinek helybenmaradására kell gondolnunk. Tehát a népi kontinuitásnak új, már par exelence történelmi formáját is tekintetbe kell vennünk: a legyőzött és alkalmazkodott helyzetben való megmaradást. Legtöbb esetben az új nép

[20] *Christopher Dawson:* Die wahre Einheit der europäischen Kultur. 1935. (Az eredeti angol kiadás címe: Progress and Religion.) 53. l.

[21] *H. A. Prietze:* Mischung von Kulturen und Völkern in vorgeschichtlicher Zeit. Mannus, 1941, 520—524. l.

[22] *Gallus Sándor:* Győr története a kőkortól a bronzkorig. Győr története a vaskorban. (Sajtó alatt.)

új formai alkotásai, teljesen új tárgyi és szellemi alkatban özönlik el a tájat. Ehhez az új formai helyzethez többé-kevésbbé a meghódított nép is alkalmazkodik. Eddigi kultúrájának külső képe tehát megváltozik, őstörténeti láthatósága az idegen takaró alatt nagymértékben meggyengül, sőt hosszú időre meg is szünhetik. Ez a kép megfelel a Wahle-féle „életerő" fogalom által követelt helyzetnek.[23] Nem okvetlen szükséges, hogy az új nép az új tárgy- és jelenségcsoportok által fedett területet teljes egészében fizikailag lakja. Lakhatnak történelmi terében a hozzá hasonult s általa formailag kioltott kis népek is. Ez a helyzet bizonyos mértékben a bevezetésben említett azonosításunkat (*nép* annyi, mint: azonos őstörténelmi tárgy- és jelenségcsoport), elméletileg megtámadhatóvá teszi. De csak elméletileg. A gyakorlatban, az azonos tárgy- és jelenségcsoport és a vele kapcsolatos tér változásaiból egy bizonyos népre levonható jellemző történelmi következtetésekre nézve ezt az elméleti lehetőséget bátran elhanyagolhatjuk. Ha az őstörténelmi egyszerű állapotban valamely népre nézve az egysíkú tér volt jellemző, úgy a történelmi határállapotban éppen az a tér jellemző, amelyet ily történelmi erők által hajtott nép életereje betölt és hatalma alatt tart. Márpedig ezt a teret továbbra is az azonos tárgy- és jelenségcsoport elterjedése teszi felismerhetővé. Szemléletünk azonban szerkezetileg bonyolultabb lesz, mert számolnunk kell e térben tipológiailag kioltott más, meghódított népek jelenlétével is. E kis népek szempontjából tekintve, viszont bekövetkezett az az állapot, amikor a leletanyag teljes egészében megváltozott és mégis a nép helyén maradt. Itt is a takaró alatt, a legrészletesebb megfigyelések gyüjtésével meg kell találnunk azokat a vonásokat, amelyekből a „monád", az egyedi lényeg megmaradására következtethetünk.

Bekövetkezhetik az az állapot is, amikor a hódító nép az új tér tipológiai jellegzetességeiben merül alá. Amikor tehát a Wahle-féle „életerő" éppen fordítva érvényesül. Ebben az esetben is a lényegkutatás válik fontos kútforrássá, mert a tipológiai látszat alatt a régi lényeges tulajdonságok érvényesülését továbbra is ki kell mutatni tudnunk. Lehetséges, hogy az új nép megérkezésének egyetlen megfogható jellegzetes tünete az lesz, hogy a régi tipológiai állapotba váratlanul kirobbanó „élan vital", „életerő" költözik, amely semmi esetre sem származhatik a régi nép már megállapodott tipológiai helyzetéből. Ilyenkor a történelmi tér határai is robbanásszerűen változhatnak. Hangsúlyoznunk kell, hogy mind e nehézség az anyag hiányosságából származik, abból a tényből, hogy valamely hódító nép teljesen eltérő gazdálkodási, szellemi és testi habitusáról szóló legtöbb emlék elpusztult. A hunok például a délorosz történelmi térbe érkezve, az ott uralkodó tipológiai helyzetbe nagy kedvvel beilleszkednek, de történelmi helyzetüket ez lényegileg nem változtatja meg. Ha valamiképen módunk volna

[23] *Wahle*, i. m.

megpillantani lovasnomád gazdálkodásukat, sátraikat, sámánjaikat, ruházatukat és külsejüket, egy percig sem haboznánk ezt elismerni.[24] Ily tipológiai alámerülésnél nem lényegében változik meg az új nép, hanem az általa is lényegtelennek tartott külsőségekben (fibulák, ékszerek, keramika stb.). Sajnos, éppen s csupán e külsőségek azok, amelyek a földben megmaradtak.

Természetesen lehetséges oly eset is, amikor valamely nép valóban dekomponálódik, feloldódik az ellenséges környezetben és egyéniségét feladva kimúlik.

Láthatjuk, hogy a lehetőségek tipológiailag hasonló folyamatok esetében is gazdagok és súlyos félreértésekre, téves történelemírásra adnak lehetőséget. A módszertani óvatosság és az összes megfigyelések együttes mérlegelése adhatja csak meg számunkra a valóság megismerésének lehetőségét. Túlzás volna például valamely tipológiailag elnyomott, kioltott nép meglétére következtetni, csupán abból az egy tényből kiindulva, hogy bizonyos nyakperec- vagy fibulaformák, vagy díszítésbeli sajátosságok még a régi őslakosság típuskincsére emlékeztetnek, esetleg azzal azonosak, vagy abból fejlődtek tovább. Az ilyen eljárás a Kossinna-iskola hibáit tenné magáévá, annak előnyei nélkül. *Egyes tárgyak* valamely nép gazdag egyéniségében oly kis helyet foglalnak el, hogy a metodikailag egyedül erre alapított őstörténelem joggal hívja ki maga ellen más tudományágak művelőinek bírálatát és bizalmatlanságát.

7. Az antropológiai anyag tanulmányozása. Az eddig elmondottak is világossá teszik és szinte felesleges hangsúlyoznunk, hogy a néptörténet kérdéseinek feltárásánál a nép testi habitusa egyike a legfontosabb és legdöntőbb tényezőknek. Előfordulhat oly eset, amikor az összes metodikai lehetőségek csődöt mondanak és szerencsés csontvázleletek világosságot derítenek a történelmi eseményekre. Említettük, hogy valamely nép fajisága is egységes és állandó jellegű. Ezt úgy kell értelmeznünk, hogy valamely nép testét felépítő emberfajták — a legegyszerűbb esetben a nép egy fajtából áll — harmonikus, kiegyensúlyozott állapotban vannak, s ez az állapot, amely a néptestet felépítő emberfajták huzamos ideig tartó százalékarányában nyilvánul, igen konzervatív természetű. Valamely nép ősi fajtaösszetevői igen hosszú időn keresztül nyomják rá bélyegüket a nép testi megjelenésére, sőt a népet haláláig elkísérik. Ha az eredeti fajta összetevők jellemző százalékarányában kifejezésre jutó egyensúlyállapot túlzott eltorzulást, elváltozást szenved, bizonyos idő mulva, már a kérdéses nép felbomlásával, pusztulásával kell számolnunk.[25] *A népi jellegzetességek monadikus*

[24] *Gallus Sándor:* A hun leletanyag. *Szász Béla:* A hunok története, Attila nagykirály. Budapest 1943, c. munka, XVII. fejezete.

[25] *Gallus Sándor:* Nép és föld. A Bartha Miklós Társaság Évkönyve, Budapest. 1943. (Népi Magyarság) II. 14—20. l. és *Bartucz Lajos:* Új Magyarság, 1937, dec. 25. szám.

megállapításánál tehát elsőrendű feladatunk az ősi nép antropológiai jellegének tisztázása. Ha ez sikerült, úgy az antropológiai jelleg megmaradását, vagy megváltozását kell az egymást követő időmetszetekben nyomon követnünk. Ha az antropológiai jelleg változatlan, akkor erős érvet nyertünk a nép változatlansága mellett abban az esetben is, ha a tipológiai anyag szervetlen változást mutat. Vagy fordítva: ha az antropológiai anyag váratlanul megváltozik, akkor is új nép megjelenésére kell gondolnunk, ha ugyanakkor a tipológiai helyzet alig, vagy szervesen változik. Hasonló, bár sokkal bonyolultabb tanulságok adódnak valamely kultúrkör történelmi terének feldolgozásánál is.

Előfordulhat, hogy az antropológia is csődöt mond. Ez az eset áll elő olyankor, ha azonos vagy hasonló antropológiai összetételt mutató népek kerülnek egymással történelmi kapcsolatba. Állandóan visszatér tehát ez a többszörösen hangsúlyozott követelésünk, hogy megbízható végeredményhez egyes módszerek követése nem elégséges, ezt csakis *az összes metodikailag kiaknázható eljárások együttes mérlegelése biztosíthatja.* Ne feledjük azonban, hogy egyedül az antropológiai leletekre alapozott őstörténelem szintén súlyos hibák forrásává válhat.

Az őskutató sajnos, ma még az antropológiai anyag nagy szegénységével küzd, mert a csontvázak megőrzésére a kutatók napjainkig nem sok gondot fordítottak. Az antropológiai gyüjtés meglehetősen elhanyagolt állapotban tengődött. Ujabban a helyzet örvendetesen megjavult. A rendelkezésre álló adatok összegyüjtése és kiértékelése tehát elkerülhetetlen feladat. Népi kérdésekben az antropológiai adattár a lehető legkézenfekvőbb érveket vagy ellenérveket szolgáltatja, hiszen a kérdéses terület lakosságát vizsgáljuk a szerencsésen megmentett csontvázakon. Mi sem világosabb annál, hogy ha egy terület faji képe, valamely időperiódusban hirtelen megváltozik, akkor népi kontinuitásról nem beszélhetünk. *Az antropológia tehát az őstörténelem módszertanának és forrásainak nélkülözhetetlen része.*

8. A korai történelmi anyag mérlegelése. A korai történeti anyag mérlegelésének fontosságával kapcsolatban Wahle többször idézett munkájára kell utalnom. E munkában foglalt nagy adattár felment attól, hogy a kutatásnak e részéről részletesen szóljak. Éppen a korai történeti anyag mérlegelése és az általa nyujtott *ellenőrzési lehetőség* nyujtott módot Wahlenak módszerének kimunkálására. Az őstörténelem szempontjából például teljesen nélkülözhetetlen a legrégibb görög auktorok (Homeros, Herodotos, „Vorsokratiker", Strabon stb.) ismerete. Éppen úgy nélkülözhetetlenek azonban a megfelelő latin kompilátorok is, mert sokszor igen ősi forrásanyag töredékeit mentették meg számunkra s az egykorú kezdetleges népekről is szorgalmas feljegyzéseket hagytak hátra. Az őstörténelmi állapot nincs időhöz kötve. A korai történelem tudósításaiban megőrzött kezdetleges népek élete biztosítja

számunkra a kapcsolatot a már többször említett testvértudományhoz, az ethnológiához, amelynek metodikánk alapvető fejlődését is köszönhetjük.

*

Tudományunk csak akkor lesz fejlődésképes, ha módszereinek szigorú meghatározásával a többi tudományág példáját követi és ezáltal egyenrangúvá emelkedik ezekkel. Hangsúlyozni kívánom, miként kritikáimban már több alkalommal tettem is, hogy megjegyzéseim egyedül a tárgyból fakadtak és tudományunk jelenének és jövőjének kimunkálását kívánják szolgálni.

GALLUS SÁNDOR

A TEHERVÁLLALÁS KÖZÉPKORI JOGRENDÜNKBEN

I.

Középkori birtokjogunknak meglehetősen széleskörű irodalma van, ennek ellenére ma sem ismerjük maradéktalanul. Még lényegi vonásait illetően is a legellentétesebb nézetek vannak forgalomban. Birtokjogi irodalmunk főleg a különböző birtoknemekkel (ősi, szerzett, stb.) és az ezekre vonatkozó öröklésjogi kérdésekkel foglalkozott. Nagy hiánya, hogy teljesen figyelmen kívül hagyta az egész kérdés alapját: a középkori földtulajdonjog mibenlétének kérdését. Hibája továbbá a jogi szempont túltengése az egyes kérdések taglalásánál. Ennek tudható be, hogy a birtokjogi kutatók teljes mértékben elhanyagolták a birtoklási kapacitás elsőrendű fontosságú kérdését, a középkori birtoklási jogcímek kialakulását és fejlődését és ezeknek az egyén társadalmi helyzetére gyakorolt hatását, mert ezek a kérdések csak a társadalomfejlődéssel szoros kapcsolatban vizsgálva fejthetők meg kielégítően.

A kutatók sok esetben a forrásanyagot sem ismerték eléggé: az oklevelek szinte felmérhetetlen tömegét, amelyből a középkori viszonyok és a belőlük fakadó jogi elvek képe rekonstruálható, vagy — ami még rosszabb — saját koruk jogi fogalmait használták régmult korok viszonyainak megítélésénél s ennek következtében teljesen hamis eredményekhez jutottak. E bajokon csak részletekbe menő, alapos munkával segíthetünk: meg kell ismernünk a viszonyokat úgy, ahogy voltak, meg kell ismernünk a sajátos rendet, amelyhez a középkori élet igazodott, s a jogrendet, ami akkor, a fejlődés korai állapotában tisztán az életből, a való állapotokból fakadt. Tanulmányomban ehhez a távoli célhoz szándékozom szerény lépéssel közeledni.

A tehervállalás középkori birtokjogunk egyik legfigyelemreméltóbb intézménye. Annak a törekvésnek eredménye volt, amely az eredetileg elidegeníthetetlen ősi birtok elidegenítésének megkönnyítésére, végeredményben tehát a birtokkal való szabad rendelkezés kialakítására irányult és így szöges ellentétben állt középkori birtokjogunk szellemével, amely az ősi természetű jószágokra vonatkozóan a szabad rendelkezés elvét mereven elutasította.

A tehervállalás közvetítő, félmegoldást jelentett e két ellentétes irányú törekvés között. Célját, az elidegenített ősi birtok visszaszerzésének meggátlását, illetve a birtokkal való szabad rendelkezést jogrendünk újkoreleji megmerevedése következtében nem érte el. Azonban így is igen érdekes fényt vet a középkori birtokjogi viszonyainkat jellemző állapotokra, valamint azokra a hatásokra és ellenhatásokra, amelyek annak középkorvégi fejlődését meghatározták.

Minthogy a tehervállalást a birtokok elidegeníthetetlenségéből származó visszásságok hozták létre, szükséges, hogy mielőtt kialakulását vázolnám, előbb azokat a viszonyokat ismerjük meg, amelyek kialakulásának indító okait képezték.

Tagányi Károly „A földközösség története Magyarországon" című munkájában[1] gazdag okleveles forrásanyagra támaszkodva mutatta ki, hogy a királyság első három századában a legelterjedtebb birtoklási forma a földközösség volt. Bár jelentősége és elterjedési köre a későbbi fejlődés folyamán megkisebbedett, teljesen akkor sem szűnt meg, hiszen Tagányinak sok helyen sikerült még a XVIII—XIX. században is mint élő intézményt kimutatnia. Adatai alapján megállapítható, hogy a földközösség elsősorban a várispánságok népeinek birtoklási és művelési formája volt. Hogy vajjon a nemzetségek is ebben a formában bírták-e szállásbirtokaikat, azt a kutatás még nem derítette ki. Csak bizonyos jelenségekből következtethetünk arra, hogy a nemzetségek birtokaikat nem a földközösség rendje szerint bírták.[2] A földközösség lényege abban állott, hogy a község lakói a község határában elterülő földeket közösen bírták és használták, annak minden egyes rögéhez a község minden egyes lakójának egyforma joga volt. Mivel mindenkinek egyforma minőségű és a községtől egyforma távolságra eső földdarabhoz volt joga, a kérdést gyakorlatilag úgy oldották meg,

[1] Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle. I. Bp. 1894.

[2] Az oklevelekben ugyanis gyakran olvassuk, hogy a várispánságok népeinek „hereditarius", öröklött földjük van. (Pl. 1241., ill. 1255-ből: Fejér IV/1/149, és IV/2/336. l.) Olyan földjük tehát, amely nem tartozott a földközösségbe. Hogy ezek a birtokok nem tartoztak ide, az onnan is megállapítható, hogy nem szerepel az oklevelekben a földközösséget jelentő terminus technicus a „mixtim", „commixtim", „per herbales divisiones". Pedig e kifejezéseket a földközösségi földeknél mindig megtaláljuk. (Tagányi id. m.-ben felsorolt adatokon kívül: 1257: ÁUO. VII. 467. 1268: DL. 25035, 1284: Fejér V/3/231, 1291: Fejér VI/1/113, 1343: Anjou IV. 332, 1437: Hazai okmt. II. 267. l.) Mivel pedig tudjuk, hogy a várispánságok kötelékébe szabad nemzetségtagok is nagy számban kerültek be, valószínű, hogy ezen „öröklött" földek eredetileg valamelyik nemzetségi szállásbirtoknak voltak részei és mivel velük kapcsolatban a földközösséget jelölő kifejezés nem szerepel, ebből arra következtethetünk, hogy a nemzetségek eredetileg nem ebben a formában bírták földjeiket. Egy másik adat pedig — amelyet Tagányi hoz fel — és amely szintén a mellett bizonyít, hogy a nemzetségek birtoklási formája nem a földközösség volt, az, hogy a nemzetségek ágak szerint osztozkodtak, míg a földközösség fejenként. (V. ö. Tagányi: „A földközösség Magyarországon". Közgazd. Lexikon. 616. l.)

hogy a község határát előbb minőség szerint osztályozták, majd ez osztály alapján kisebb-nagyobb részekre osztva, ezeket a község lakói között évenkint kisorsolták.[3] Az egyének tehát csak használták a nekik jutott földterületet, de nem voltak annak mai értelemben vett tulajdonosai. A lényeg az volt, hogy a község lakosai, tehát egy csoport, közös erővel hatalmában, birtokában tartott egy meghatározott földterületet, amelyet önkényesen osztott fel tagjai között. Az egyén tehát nem rendelkezhetett szabadon az általa használt birtokkal, annak önkényes elidegenítése a többiek súlyos sérelmét jelentette volna. A birtok elidegenítése tehát csak a többiek engedélyével és hozzájárulásával történhetett.

Ez az, amiért a mai kutatók nem hajlandók ebben a korban egyéni tulajdonról beszélni, mert a mai tulajdonjog egyik kardinális alkotórésze a „ius disponendi", — ez pedig itt ki nem mutatható. Ha nem is valószínű az, amint mondottam, hogy a nemzetségek is a földközösség formájában bírták szállásbirtokaikat, azért az egyes nemzetségtagok sem bírták szabadabb formában jószágaikat. Tagányi a nemzetségek birtoklási formájának jelölésére a „birtokközösség" szót használja.[4] A nemzetségi szállásbirtok „tulajdonosa" az egész nemzetség volt, a nemzetség tagjai e szállásbirtok határain belül bírták jószágaikat. A közös őstől való leszármazásnak és az egyes nemzetségtagokat összekötő vérrokoni kapcsolatnak még élénken élő tudata szorosan fűzte össze az egész nemzetséget. A nemzetség ereje, hatalma és tekintélye a közös szállásbirtokon nyugodott, tehát a nemzetség nem tűrhette, hogy valamelyik tagja önkényesen elidegenítse birtokát és ezáltal magát a nemzetséget gyöngítse meg. A szerteágazó vérrokoni kapcsolatok alapján pedig szinte beláthatatlan volt azoknak a sora, akiknek öröklési igényük volt — egymásután — az elhalt nemzetségtag vagyonára. Ilyen körülmények között a nemzetségtag sem rendelkezhetett szabadon rokoni beleegyezés nélkül birtokaival, azokat elidegeníteni nem állott módjában. A föld-, ill. birtokközösségen alapuló birtoklási formának tehát lényeges vonása a földbirtok kötött volta, vagyis az, hogy az egyén a hatalmában, birtokában tartott ingatlan felett nem rendelkezhetett önállóan.[5]

Ebből következett, hogy ha a tulajdonos birtokát el akarta adni, vagy elzálogosítani, önálló rendelkezési joga nem lévén, ehhez rokonainak, sőt még szomszédainak is (ezeket az oklevelek vicini, commetanei, amici néven említik) beleegyezését kellett kikérnie.[6] Tehát még mielőtt elidegenítési szándékát valóra váltotta volna, ezeket meg kellett kérdeznie, hogy hozzájárulnak-e az el-

[3] Tagányi: A Földk. Magyarországon. Közg. Lex. 615. l.

[4] Közg. Lex. 616. l.

[5] A mondottak természetesen csak az „ősi" jószágra vonatkoznak, bár az „ősi" és „szerzett" jószág közötti különbség is csak már egy bizonyos fokú fejlődés eredménye. V. ö. Murarik: Az ősiség alapintézményeinek eredete. (Értekezések Eckhart Ferenc Jogtört. Szemináriumából. 6. sz. Bp. 1938.) 38—39. l.

[6] A szomszédok beleegyezési jogának alapja — mai kifejezéssel élve — az a fikció lehetett, hogy a szomszédok is rokonok, ill. egyszer régen, amikor még a nemzetségi kötelék szoros volt, azok voltak. E feltevést valószínűsíti az a tény is, hogy van eset, amikor a birtokát elzálogosító fél azt köti ki, hogy egy bizonyos határidőben a birtokot ő, vagy valamelyik szomszédja fogja visszaváltani (ipse vel aliqui commetaneorum eiusdem) 1267: DL. 619. Erre nézve bővebben Degré Alajos: A szomszédok öröklése és a szomszédi elővásárlási jog kialakulása (Illés-Emlékkönyv, 124. és köv. l.)

idegenítéshez? Ha igen, akkor mindnyájan személyesen elmentek valamelyik hiteleshely elé, ott az eladó megtette bevallását, a rokonok és szomszédok pedig élő szóval kijelentették, hogy e fassióhoz ők is hozzájárulnak. A rokonok és szomszédok beleegyezésének nagy fontosságát bizonyítja az is, hogy a fassióról kiállított oklevelek igen gyakran nemcsak a szerződő felek, hanem a beleegyezők nęveit is felsorolják,[7] sőt néha szomszédok esetében még azt is, hogy ki melyik oldalról szomszédja az elidegenített birtoknak,[8] vagy hogy a birtoknak csak egy szomszédja van, az, aki most beleegyezését adja, mert a birtokot határoló többi föld lakatlan.[9] Rendszerint azonban az oklevelek csak annyit mondanak, hogy a fassió „de beneplacito et consensu cognatorum suorum"[10] vagy „omnium cognatorum et commetaneorum suorum consensu requisito et obtento"[11] vagy pedig „penitus nullo contradictore existente imo magis ex permissione et consensu vicinorum et commetaneorum suorum"[12] történt. De nemcsak a szerződő felek, hanem a hiteleshelyek is súlyt fektettek arra, hogy a beleegyezésre jogosultak a fassióhoz hozzájáruljanak. Amikor például két testvér eladja egy vásárolt földjét és ehhez a fassióhoz számszerint tizenegy személyesen jelenlévő rokonuk beleegyezését adja, akkor a káptalan aggodalmaskodva megkérdezi a két testvért, hogy vajjon nincsen-e — a jelenlévőkön kívül — esetleg még több rokonuk, akiknek szintén joguk lenne a most eladott birtokhoz?[13] Ha az oklevélbe foglalandó szerződést nem a hiteleshely előtt kötötték,[14] vagy a hiteleshely valamilyen oknál fogva nem volt biztos abban, hogy a rokonoknak és szomszédoknak nincs kifogásuk a fassió ellen, akkor kiküldte valamelyik tagját a kérdéses birtokra, hogy az ott, a helyszínen győződjék meg a rokonok és a szomszédok álláspontjáról.[15] A hiteleshelyek gondoskodása azonban sokszor

[7] 1288: ÁUO. XII. 476.: „Et qui in vendicione ipsius terre interfuerunt, illorum hec sunt nomina... ...qua ipsam empcionem consencientes pariter et volentes." 1245: DL. 296 (hetet sorol fel), 1272: Kubinyi, Árpád-kori oklevelek I. 87. (tizenegyet) 1293: DL. 1365. 1294: DL. 1393.

[8] 1294: Fejér VII/2/244.

[9] 1288: DL. 1236.: „Et Comes Mengeth filius Mengeth officialis venerabilis patris Andree dei gracia episcopi Agriensis commetanei terre memorate, pro ipso domino nostro coram nobis personaliter constitutus, huic vendicioni et empcioni plenum consensum prebuit et assensum, alias autem terras predicte terre commetaneas et vicinas dixerunt esse desolatas..."

[10] 1251: Fejér IV/2. 117.

[11] 1251: Fejér IV/2. 119.

[12] 1291: Géresi: A nagykárolyi gr. Károlyi cs. oklevéltára I. 20. (ezentúl: Géresi):

[13] 1272: Kubinyi I. 87.: „... interrogassemus si plures haberent de generacione sua ad quos presens terre vendicio vel empcio magis spectaret, dixerunt quod neminem haberent nisi eosdem Thomam et socios suos supradictos, qui ut est premissum, coram nobis consensum prebuerunt et assensum."

[14] 1272: DL. 821.

[15] 1248: Fejér IV/2. 25, 1283: DL. 1167, 1284: Géresi I. 15, 1326: DL. 2377.

nemcsak erre terjedt ki, hanem még arra is, hogy vajjon a fassionáriusnak jogában áll-e birtokát eladni, nem csalárdul jár-e el, hogy mást megkárosítson és magának jogtalan hasznot szerezzen.[16]

A birtokelidegenítő szerződéseknek ezzel a formájával találkozunk az egész XIII. és XIV. század folyamán.[17] Hogy ez volt az általános, szokott jogérvényes forma, azt bizonyítja, hogy a XIV. század folyamán keletkezett „Ars Notarialis" csak ezt említi.[18] A XIV. század utolsó évtizedei, valamint a XV. század folyamán a birtokelidegenítésnek ezzel a módjával mind ritkábban találkozunk. Ha elő is fordul itt-ott, akkor sem a régi formában: „ex consensu omnium suorum proximorum etc.", hanem minden esetben úgy, hogy egy vagy két személy megjelenvén, valamelyik hiteleshely előtt, beleegyezését adja egy atyja, bátyja, vagy valamelyik rokona által már előzőleg megkötött szerződéshez.[19] A különbség abban áll, hogy míg azelőtt a beleegyezésüket nyujtó rokonok és szomszédok jelen voltak a fassió tételénél, ott élő szóval nyilvánították ki hozzájárulásukat és így a két aktus: a fassió és a hozzájáruló beleegyezés összeolvadt, most a beleegyezését nyujtó személy rendszerint nincs jelen a fassió megtételekor, hanem bele-

[16] A titeli káptalan előtt 1337-ben Margit asszony leányával eladja egy földjét. Erre a káptalan: „Nos vero ius regni considerantes, ac iusticie adherentes diligenter quesivimus de eadem domina utrum predictas possessiones eidem contingat huiusmodi vendicioni exponere nec ne. Ipsaque domina protinus exhibuit nobis quoddam privilegium ... quoquidem privilegio perlecto intelleximus quod ipsa domina possessiones suas predictas hereditarias condigne valuit exponere seu tradere vendicioni." DL. 33585.

[17] 1234: DL. 196., 1245: DL. 296., 1248: Fejér IV/2. 25., 1251: Fejér IV/2. 117., 1251: Fejér IV/2. 119., 1254: Fejér IV/2. 260., 1255: DL. 415., 1267: ÁUO. III. 171., 1272: DL. 821., 1277: DL. 33853., 1283: DL. 1167., 1284: Géresi I. 15. 1288: DL. 1236., 1288: DL. 1235., 1288: ÁUO. XII. 476., 1290: ÁUO. IX. 530., 1291: Géresi I. 20., 1293: DL. 1365., 1294: DL. 1393., 1294: Fejér VII/2. 244. 1297: DL. 29103., 1301: DL. 1620., 1301: DL. 1616., 1307: DL. 1711., 1307: DL. 29661., 1309: DL. 33056., 1315: DL. 1860., 1316: DL. 1873., 1316: DL. 1871., 1326: DL. 2377., 1335: Zala megye története. Oklevéltár. (Bp. 1886—70.) I. köt. 313., 1345: DL. 3753., 1349: DL. 4082., 1349: DL. 4103., 1358: DL. 4790., 1326: DL. 26739., 1364: DL. 5335., 1382: Zalai II. 184., 1393: DL. 7831.

[18] Kovachich: Formulae Solennes Styli. (Pestini 1799.) 61. szám.

[19] Pl. 1482-ben Guti Ország Mihály nádor előtt: „... Quod egregius Franciscus filius condam Ladislai de Harazth Banus Zewriniensis coram nobis personaliter constitutus sponte confessus est in hunc modum, Quod quia Clemens filius condam Stephani dicti Ethre de Geche directam et equalem medietatem totalis possessionis Dwnaharazthya vocate porcionem scilicet suam possessionariam ... Reverendo domino Vrbano electo et confirmato ecclesie Jauriensis et Thezaurario Regie Maiestatis, ac per eum ... fratribus eiusdem, aliis literis nostris mediantibus exinde confectis ... in perpetuum dedisset et ascripsisset, Obhoc prefatus Franciscus de Harazth donacioni, inscripcioni et fassioni dicti Clementis filii Stephani Ethre ipsi domino Vrbano electo et confirmato fratribusque eiusdem modo quo supra factis, super omnibus earundem articulis benivolum, consensum prebuisset pariter et assensum coram nobis ... „DL. 18623. V. ö. 1408: DL. 9391. 1419: Zalai II. 420., 1426: DL. 11797., 1460: DL. 15522., 1470: Zichy Okmt. XI. 48., 1480: DL. 18418.

egyezését önálló fassió formájában, sok esetben más hiteleshely előtt teszi meg. Ennek okaira később fogok rátérni.

A tulajdonos birtokelidegenítő szándékához való hozzájárulásra felszólított rokonok és szomszédok azonban nemcsak beleegyezésüket adhatták a tulajdonos fassiójához, hanem másként is határozhattak, mint tették azt 1347-ben az ogyai nemesek, akik megengedték egy rokonuknak, hogy az birtoka felett szabadon rendelkezhessék,[20] vagy pedig ők maguk vették meg az elidegenítésre szánt birtokot. Minden egyes elidegenítésre irányuló fassiót a jelek szerint megbeszélésnek kellett megelőznie, amelynek során a birtokát elidegeníteni szándékozó fél igyekezett rokonait és szomszédait rábeszélni, hogy járuljanak hozzá tervéhez. E megbeszélésekből, ezek alapján fejlődhetett ki a rokonok és szomszédok elővásárlási joga, amelyet már egy 1262-ben kelt oklevél az ország szokásjogának nevez[21] és amelyet azután az 1298. évi 67. tc. is elismert.[22] E jog kialakulását elősegítette egyrészről az a méltányossági szempont, hogy ne zárassék el a kibontakozás útja a szükségbe jutott rokon elől, másrészről pedig a rokonok és szomszédok azon törekvése, hogy megakadályozzák azt, hogy a birtok idegen kézre jusson. Ha valaki megtudta, hogy valamelyik rokona vagy szomszédja idegennek akarja eladni vagy elzálogosítani a birtokát, akkor tiltakozott ez ellen, de egyben rögtön készségét is kifejezte az iránt, hogy ő hajlandó megvenni a kérdéses birtokot.[23] Más esetben megtudjuk, hogy az eladó csak azért adta el idegennek a birtokát, mert „nemo propinquorum seu aliorum quorumlibet in relevandis necessitatibus suis, tam in rebus, quam personis exhibuit prompciorem".[24] A szomszédok elővásárlási jogának nagy jelentősége nyilvánul meg azokban az esetekben is, amikor valaki engedélyét, beleegyezését adja ahhoz, hogy a szomszédságában fekvő birtokot ne ő, hanem más vegye meg.[25] Az elővásárlási jog világos, mondhatnám teoretikus, fejtegetésével találkozunk Várdai István kalocsai érseknek 1461-ben Jakcsi Péterhez intézett

[20] DL. 3952.

[21] ÁUO. VIII. 26. Idézi Illés: A magyar szerződési jog az Árpádok korában, 102. l. (Magy. Jogászegyleti Ért. XXII/4. Bp. 1901.)

[22] Kovachich: Supplementum ad Vestigia Comitiorum. (Budae 1798.) I. 175. l.

[23] Így pl. 1345-ben Beke mester Miklós szlavóniai bán nótáriusa ura nevében tiltakozik a zalai konvent előtt, hogy Bachk-i Gergely fia Gaal eladja vagy elzálogosítsa birtokát — amely ura birtokával szomszédos — Sagud-i Olivér fia Péternek. Az ugyanis urának tudta és akarata nélkül [„absque scitu et voluntate"] akarta ezt tenni: „... dicens et protestans ut cum ipsa possessio vicina et contigua possessioni prefati domini Nicolai Bani adiceat, ipse eadem titulo empcionis seu impignoracionis promtus esset et paratus iuxta regni consvetudinem approbatam obtinere." DL. 3752. Megintés elővásárlásra. 1477: Géresi II. 468.

[24] 1351: DL. 33601.

[25] 1352: DL. 33281.; 1356: DL. 4613.

elzálogolásról szóló levelében,[26] amelynek idevonatkozó részét — mivel magát az élő jogszokást tükrözi — egészben közlöm:

„... Et precipue ex eo, quia prout accepimus, frater vester, similiter quam noster carrissimus, magnificus Johannes de Jaczk, porciones suas possessionarias in comitatu de Berek existentes, quibusdam extraneis et alienigenis impignorare intendit, Et quia eciam secundum consvetudinem regni commetaneis et vicinis possessionum earundem plus et magis, quam extraneis accepcio ipsarum de iure competit, alia vero racione, quia extranei et ignoti non ita bene et opulenter easdem gubernabunt et regent, quam ipsi vicini et commetanei, Ob hoc, si easdem impignorare intendit, aut forte iam impignoravit, extunc petimus ipsam vestram fraternitatem presentibus effectuose, quatenus alloquatur ipsa vestra fraternitas predictum dominum Johannem fratrem suum, ut easdem porciones suas possessionarias nemini alteri, nisi nobis et fratribus nostris pro tanta summa pecunie impignorare velit, imo si eciam impignorasset, redimat pro pecuniis illis quibus impignorata est, et assignet infra tempus redempcionis manibus nostris et fratrum nostrorum, et nos eidem de pecuniis satisfaciemus, reperiet enim erga nos bona sua, cum redimere voluerit et melius, quam et opulencius."[27]

Az előadottak alapján felmerülhet az a kérdés, hogy vajjon az elidegenítő szerződés érvényességi kelléke volt-e az arra jogosultak beleegyezése és hozzájárulása? Illés szerint igen, bár e megállapítását párssorral arrébb már odamódosítja, hogy a beleegyezésre jogosultak megkérdezésének elmulasztása a szerződésnek érvényét csak kockára tette,[28] vagyis csak megtámadhatóvá, de nem érvénytelenné. Nézetem szerint a kérdésre határozott nemmel felelhetünk. Abból az előbb említett szokásból, hogy még a hiteleshelyek is súlyt fektettek arra, hogy a fassióhoz a rokonok és szomszédok is hozzájáruljanak, arra lehetne ugyan következtetni, hogy ezt érvényességi kelléknek tekintették, azonban ezt a vélelmet megdönti az a tény, hogy még a XIII—XIV. századok folyamán is sok olyan birtokelidegenítő szerződéssel találkozunk, amelyekben rokoni vagy szomszédi beleegyezést nem találunk.[29] A beleegyezés elmaradását több ok magyarázhatja: például amikor birtokcseréről van szó, tehát amikor a család, illetve rokonság birtokállománya nem csökken,[30] amikor valaki rokonának adja el birtokát,[31] vagy amikor az eladóval együtt a rokonok is mint eladók lépnek fel.[32] Abban az esetben pedig, amikor a káptalan a fassió tényét csak vékony hártyaszeleten, pátens alakban, örökítette meg és ezen azt igérte, hogy a privilégiális alakú oklevelet majd a statució megtörténte után fogja kiállítani,[33] nyugodtan feltehetjük, hogy a

[26] Zichy X. 140.

[27] Elővásárlási, szomszédjogból eredő perekkel még a XVIII. században is találkozunk. V. ö. 123. jegyz.

[28] Illés id. m. 70. l.

[29] Így pl.: 1243: DL. 261; 1264: DL. 573; 1266: DL. 605; 1288; DL. 1237; 1323: DL. 2163; 1338: DL. 3189; 1357: DL. 4673; 1358: DL. 4789.

[30] 1276: DL. 955.

[31] 1297: DL. 34091.

[32] 1338: DL. 3189.

[33] 1323: DL. 2163.

rokonok és szomszédok beleegyezése a privilégiumban biztosan szerepelt legalább olyan formában, hogy a statuciónak a rokonok és szomszédok közül senki sem mondott ellen. A beleegyezés meglétét, illetve elmaradását azzal sem lehet magyarázni, hogy a beleegyezés fennforgásakor öröklött, elmaradása esetén pedig csak vásárolt föld elidegenítéséről van szó. Sok esetben ugyanis az oklevelek nem jelölik meg a birtok jogi természetét,[34] a feltevést pedig egyenesen megdönti az, hogy volt eset, amikor öröklött földet adtak el beleegyezés nélkül,[35] vásárolt földet pedig nem is szomszédi, hanem rokoni beleegyezéssel.[36] Az arra jogosultak beleegyezése nélkül létrejött fassiókat nézetem szerint a szabály alóli egyszerű kivételeknek kell tekintenünk, amelyek létrejöttének magyarázatát a mindennapi élet nehézségeiben, vagy pedig a felek nemtörődömségében kell keresnünk. Könnyen előfordulhatott, hogy kényszerítő körülmények folytán gyors cselekvésre volt szükség és ezért a fassionáriusnak nem volt ideje felkeresni szomszédait és rokonait, hogy azokkal együtt menjen el a legközelebbi hiteleshelyhez. Hiszen végeredményben a fassió megtörténte után még mindig módjában állott, hogy barátságos alapon utólagos beleegyezésre bírja a rokonokat, megigértetvén velük, hogy a fassió érvényességét nem fogják megtámadni.

Ha azonban a rokoni, illetve szomszédi beleegyezést nem is tekinthetjük a birtokelidegenítő fassiók érvényességi kellékének, az az egy bizonyos, hogy ha a rokonok a beleegyezésük nélkül kötött szerződést megtámadták, az érvényét vesztette és a vevőtől a birtokot elvették. 1234-ben Margit asszonyt, aki „inconsultis fratribus suis" eladományozta egy öröklött földjét, testvérei perbe fogták a király előtt: „... dicentes, non licere ei quoquomodo alienare terram illam aliis, cum ipsi sint commetanei et ipsa terra sit eis hereditaria ..." A király a testvéreknek vissza is ítélte a birtokot.[37] Hasonló esettel találkozunk 1239-ben is.[38] 1329-ben a kapornaki konvent előtt Hetési Bertalan fia Pál hetési birtokrészének harmadrészét rokonai beleegyezésével vejének, Györgynek adományozta és ezt az adományt később még a király is megerősítette. 1368-ban azonban László nádor Mándhida mellett tartott generális kongregációján az előbbi György fia, Miklós bepanaszolta a hetési nemeseket, mert azok a Bertalan fia Pál által 1329-ben apjának, Györgynek adományozott birtokrészt elfoglalva tart-

[34] 1266: DL. 605; 1288: DL. 1237.

[35] 1243: DL. 261.

[36] 1272: Kubinyi I. 87. Itt vásárolt földről van szó, mégis éppen ebben az oklevélben fordul elő — többek között — a fentebb már említett eset, hogy a káptalan kérdést intéz az eladókhoz, hogy a jelenlévő rokonokon kívül nincs-e még több rokonuk?

[37] Ritus Expl. Veritatis. Karácsonyi—Borovszky (Bp. 1903.) 300. old. 377. (130.) sz.

[38] Fejér IV/1. 167.

ják. A bevádolt nemesek általánosságban azzal védekeztek, hogy a kérdéses birtok mindig az ő öröklött birtokuk volt, de kettő közülük, Miklós fia Fábián és Bertalan fia Péter ezenfelül még azt állították:

„... quod licet prefati nobiles homines generacionis ipsorum premisse donacioni possessionarie per prefatum Paulum filium Bartholomei predicto Georgio genero suo simulcum domina Iluna sorore sua facte consensum prebuissent, tamen nec ipsi nec dicti patres eorum premisse possessionarie donacioni consensum adhibuissent, ex eoque eadem porcio possessionaria ad ipsos tanquam veros successores eiusdem Pauli filii Bartholomei de iure et de regni consvetudine devoluta extitisset." A nádor ez allegáció alapján a birtokot nekik ítélte, csupán anyja leánynegyedét hagyta György fia Miklósnak „eandem porcionem possessionariam... prenotatis Petro filio Bartholomei et Fabiano filio Nicolai eo iure quo ipsis predictis racionabilibus cautelis dinosceretur pertinere, adiudicasset et commisisset perpetuo possidendam, salva tamen quarta parte eiusdem porcionis possessionarie prenotato Nicolao filio Georgii, racione iuris quartalis domine matris eiusdem in eadem remanente."[39]

Garai Miklós nádor hasonló ügyben 1405-ben ugyanígy ítélkezett.[40] Rokoni vagy szomszédi beleegyezés hiánya miatt csak egy esetben nem lehetett a fassiót érvényteleníteni és a vevőtől vagy megadományozottól a birtokot visszaszerezni, akkor, amikor a birtokadományozás hitbér, jegyajándék vagy vérdíj fejében történt.[41]

Említettem, hogy a XIV. század utolsó évtizedeiben és a XV. században már mind ritkábban találkozunk a birtokelidegenítő fassióknak azzal a formájával, ahol a rokonok és szomszédok is személyesen vannak jelen a hiteleshely előtt és ott élőszóval nyilatkoztatják ki beleegyezésüket a fassiónárius bevallásához. E jelenség legegyszerűbb magyarázatát abban találhatjuk, hogy a régi forma túlságosan nehézkes volt, szükség volt egyszerűbb eljárás kialakulására. Hosszú időbe telhetett és úgy a tulajdonosnak, mint a rokonoknak és szomszédoknak is sok fáradságába kerülhetett, amíg egy-egy birtokelidegenítő fassió létrejött. Gondoljunk csak arra, hogy nem lehetett könnyű dolog a középkori közlekedési viszonyok mellett 10—12 rokont, illetve szomszédot felkeresni, azokkal a kérdést megbeszélni és azután velük útrakelve, a legközelebbi hiteleshely előtt a szerződést nyélbeütni. E régi nehézkes forma megváltoztatását, egyszerűbbé tételét e nehézségeken kívül elősegítette még a földközösségi, nemzetségi birtoktestek szétaprózódása, az adománybirtokok szaporodása és a nemzetség tagjainak szétszóródása. A régi nehézkes forma leegyszerűsítésének leginkább kézenfekvő módjául az kínálkozott, hogy a beleegyezésre jogosultak nem mentek el személyesen a hiteleshely elé, hanem előzetesen

[39] Szepesi Jakab országbíró 1378-ban kelt okleveléből: Zalai II. 149—154. l.
[40] DL. 4253. Hasonlóképen Szepesi Jakab országbíró 1379. aug. 17-én kelt ítéletlevelében. Ez ítéletlevelet felmutatták egy a Pálóczi Máté országbíró előtt 1433-ban folyt perben: Zichy VIII. 499—508. l.
[41] Bebek István országbíró 1360-ban kelt ítéletlevele: Zalai I. 606—612. l.

otthon élőszóval, minden hivatalos forma mellőzésével biztosították a tulajdonost, hogy csak adja el birtokát, ők beleegyeznek és nem fognak ellene tiltakozni. Ennek az előzetes beleegyezésnek lehetett a megjelenési formája az, amikor a fassionárius „pro se et pro omnibus proximis et cognatis suis" jelent meg a hiteleshely előtt és tette meg bevallását. Az elidegenítő szerződéseknek ez az alakja, amellyel már a XIV. század elején találkozunk, az idők folyamán mind általánosabbá vált. A rokonok tehát az előzetes megbeszélés folyamán biztosították az eladót hozzájárulásukról, aki ennek folytán a hiteleshely előtt úgy jelent meg, mint aki nemcsak a maga, hanem egész beleegyezésre jogosult rokonsága nevében teszi meg fassióját. Hogy ez az egyszerűbb forma (Pro se et pro . . .) tényleg az előzetes megbeszélés kifejezője volt, arra azokból a tiltakozásokból is következtethetünk, amikor a tiltakozó például azért tiltakozik apja fassiója ellen, mert az azt az ő megkérdezése nélkül tette,[42] vagy egy másik esetben azért, mert a fassió nem a tiltakozók hozzájárulásával és beleegyezésével jött létre.[43] Az ilyen megbeszélések fontosságát bizonyítja az az eset, amikor a vármegye által birtokügyben megintett fél fia távollétében nem hajlandó nyilatkozni.[44] Egyszerűbb forma volt a réginél és a vevőnek az előbbinél még nagyobb biztosítékul szolgált az, ha az eladó rokonai részéről ügyvédvalló levelet mutatott fel, ezzel dokumentálván, hogy azok egyetértenek vele.[45] Hogy az ügyvédvalló levelet a rokoni hozzájárulás kifejezőjének is tekintették, mutatja az az eset, amikor az eladó jelen nem lévő fiai részéről ügyvédvalló levelet mutat föl, rokonai pedig személyesen, élő szóval adják beleegyezésüket.[46] Más esetben az oklevél külön kiemeli, hogy a testvére részéről ügyvédvalló levéllel megjelenő fassionárius a kérdéses birtokot „. . . suo et nomine fratris sui supradicti vigore prefati procuratorii . . ." adja el.[47] Amikor 1343-ban Walterfi László a maga és testvérei nevében Erzsébet királyné előtt

[42] 1354; „. . . quod idem magister Johannes pater ipsus Dominici irrequisito et non consenciente eodem Dominico cum . . . magistro Paulo . . . concordiam fecisset . . ." Zichy II. 574. l.

[43] 1322: „. . . quod magister Dominicus, Johannes et Petrus . . . duas possessiones eorum . . . non ex consensu et voluntate ipsorum . . . perpetuassent . . ." DL. 2092.

[44] 1421: „. . . que quidem domina ad premissa absque presencialitate petri filii sui se respondere non posse retulisset . . ." Zalai II. 425. l. Ugyanigy 1351: Zichy III. l.

[45] Ilyen esetek: 1348: Zichy II. 292; 1346: Zichy II. 225; 1357: DL. 4918; 1372: DL. 13482. Az ügyvédvalló levélben ugyanis az ügyvédvalló fél kijelentette, hogy beleegyezését és jóváhagyását adja mindazokhoz a cselekedetekhez, amelyeket ügyvédje vagy ügyvédjei tenni fognak: „. . . ratum et firmum se promittens habiturum quidquid per dictos procuratores simul vel divisim, exhibitorem seu exhibitores presencium, actum factum et procuratum fuerit in causis suis universis." 1400. Zichy V. 212. l.

[46] 1349: DL. 31266.

[47] 1349: DL. 4036.

eladja egy birtokát Becsei Tötösnek, az oklevél külön kiemeli, hogy testvéreiért „absque literis procuratoriis" jelent meg és ezért a két fél olyan megállapodást köt egymással, hogy az eladó Walterfi László köteles egy kitűzött időpontban testvéreit elhozni és azokkal személyesen is megerősíttetni a most tett fassiót, vagy pedig, ha ez nem volna lehetséges, akkor köteles azok részéről ügyvédvalló levelet felmutatni és annak birtokában megismételni most tett bevallását, ha pedig e kötelezettségének nem tudna eleget tenni és ebből per keletkeznék, köteles 50 márkát fizetni Tötösnek még a per kezdete előtt.[48]

A régi elidegenítési forma lassú elmaradásából esetleg arra lehetne következtetni, hogy a birtokjog lényegében változás állott be, mert az első pillantásra úgy tűnik fel a helyzet, hogy a tulajdonos rokonaitól függetlenül, önállóan idegenítheti el földbirtokát. Ez azonban csak látszat, az egyén rendelkezési jogát gátló, a rokonok akaratát képviselő korlát továbbra is fennáll, csak megnyilvánulási formája, módja változott meg. E korlát lényegben változatlan fennállását bizonyítja a beleegyezésre jogosultak aktív szerepe a szerződéseknél, amikor vagy előzetesen (kifejezője: „pro se et pro..."), vagy a szerződés megkötésekor (kifejezője: az ügyvédvalló levél), vagy pedig annak megkötése után[49] erősítik meg és hagyják jóvá a tulajdonos bevallását. A régi formával szemben tehát a rokon e három módozat valamelyike útján nyilvánította ki hozzájárulását a szerződéshez, bár mint láttuk, még a XV. században is előfordul néha, hogy személyesen van jelen a fassió megtételénél. Beleegyezéséről a legékesszólóbban az beszélt, ha nem támadta meg a szerződést és ez volt a lényeg. A XIV—XV. századok fordulójára a régi nemzetségi birtoktestek felaprózódtak, a rokonság pedig ennek következtében szétszóródott. Az elszegényedett nemzetségtag számára a király vagy valamelyik hatalmas magánföldesúr szolgálata az esetleges újbóli felemelkedés, meggazdagodás lehetőségét jelentette, ez a szolgálat pedig sok esetben messze elszólította szülőföldjéről. Ily körülmények közt aztán könnyen megeshetett, hogy a távollevő beleegyezésre jogosult rokon tudta nélkül jött létre szerződés, melyről ha tudomást szerzett és azt ellenezte, tiltakozott az ellen valamelyik arra hivatott hely előtt. XIV. és különösen XV. századi okleveles forrásanyagunk, főleg a családi levéltárak, hemzsegnek a különböző prohibícióktól. A tiltakozás pedig erős fegyver volt a rokon kezében és ezeknek a nagy tömege ugyancsak az egyén rendelkezési jogát gátló korlát töretlen fennállását bizonyítja. A korlát annyira erős volt, hogy például amikor II. Ulászló Bodó Ferencnek birtokai felett élet és halál esetére szóló szabad rendelkezési jogot adott

[48] Zichy II. 60. hasonló megállapodások még: 1342: DL. 3485; 1343: Zichy II. 66.

[49] 19. jegyz.

is, kiemelte, hogy ez csak „salvis semper iuribus bonisque hereditariis fratres, affines et consangvineos ipsius Francisci Bodo iure sangvinis concernentibus . . . " történik.[50]

A királyság első három századának gazdasági és társadalmi viszonyai mellett, amikor hatalmas birtoktesteken a vérrokoni kötelék által szorosan összekapcsolt emberek zárt egységben élnek, a birtokelidegenítési forma is zárt és egységes: az illetékesek együtt jelennek meg a hiteleshely előtt, együtt és egyszerre jelentik ki akaratukat, az egész aktus tehát egységes, zárt jogcselekményt képez, amelyet egy oklevél foglal magában. Tiltakozás nagyon ritkán fordul elő, hiszen a rokonok még csírájában meghiúsíthatják a tulajdonos elidegenítési szándékát.[51] Ekkor tehát még csak kifejezett consensussal találkozunk, tiltakozással nem. A rokoni kötelék szétesésével azonban szétesik a jogi forma is, amely a birtokelidegenítés módját szabja meg. A rokoni kötelék szétszóródott: a jogcselekmény is két részre válik, más fassió tartalmazza az elidegenítést és más a hozzájárulást. Mivel a rokonság már nem szerezhet idejekorán tudomást az elidegenítési szándékról, egyre csökken a személyes hozzájárulással kötött szerződések, viszont rohamosan nő a tiltakozások száma. Mindebből látható, mennyire szeizmográfszerűen követi a jogrend a gazdasági-társadalmi viszonyok minden változását: a társadalmi és birtokviszonyok nem gyökeres, hanem csak felszínes megváltozására a jogrend idevonatkozó szabálya is megváltozik, de szintén csak formáját, megjelenési alakját változtatja meg, nem a lényegét.

A fassió érvényességét, érvényben maradását — más szóval a vevőt a megvásárolt föld birtokában — a rokonok és szomszédok beleegyezésén kívül a szavatosság intézménye volt hivatva védeni, illetve biztosítani. A szavatosság intézményének lényege abban állott, hogy az eladó a fassió megtétele után kötelezettséget vállalt, hogy abban az esetben, ha valaki a vevőt vagy utódait a most vásárolt vagy zálogbavett föld birtokában perrel megtámadná, akkor ő és utódai kötelesek azt, illetve utódait saját költségükön megvédelmezni, amint például ezt egy 1355. évi birtokeladásnál olvassuk:

„. . . tali federe et condicione mediante, quod si idem magister Petheu (a vevő) et fratres sui suprascripti, per quempiam processu temporis et ipsorum posteritates occasione memorate vendite possessionis legitime impeterentur vel molestarentur, extunc Michael, Nicolaus et Mauricius (az eladók) ex-

[50] Géresi III. 68. l. Félreértések elkerülése végett hangsúlyozom, hogy a mondottak mindvégig csak az ősi jószágokra vonatkoznak.

[51] Az esztergomi káptalannak egy 1228. évi birtokelidegenítést megörökítő oklevelében olvassuk, hogy a káptalan kiküldötte egy tagját a helyszínre, hogy az ott tudja meg, van-e ellentmondó, nehogy „. . . nos literas daremus super rebus contradictis . . ." (ÁUO. VI. 460.) Tehát sokszor előfordulhatott, hogy a rokonok ellenkezése esetén a fassió még írásba sem foglaltatott; legfeljebb azután, ha az eladó és a rokonok megegyezésre jutottak az elidegenítést illetőleg.

pedire tenebuntur propriis eorum laboribus et expensis magistrum Petheum ac fratres suos seu posteritates ipsorum antedictas . . ."[52]

A szavatosság intézményével már a legkorábbi birtokelidegenítésre vonatkozó írásos emlékeinkben találkozunk és ez mindvégig a birtokelidegenítő fassiók egyik legfontosabb része volt.[53] Az eladó részéről a szavatosság vállalását rendszerint, az esetek túlnyomó többségében maga az elidegenítés tényét megörökítő oklevél foglalta magában; ha ez valamilyen oknál fogva elmaradt, akkor az eladó vagy eladók külön fassióban vállalták a szavatosság kötelezettségét a vevővel szemben.[54] A megszokott szavatossági formula azon általánosságban mozgó kijelentése mellett, hogy az eladó köteles a vevőt mindenki ellen megvédeni, gyakran találkozunk olyan esetekkel, amikor az eladó külön kiemeli és megnevezi azokat a személyeket — rendszerint rokonait vagy gyermekeit — akiknek támadása esetén különösen terheli őt a vevővel szemben vállalt szavatossági kötelezettsége; például 1360-ban egy elzálogosításnál: „. . . hoc inserto, quod . . . eundem magistrum Ladislaum (ab omnibus) racione eorundem molestare volentibus et specialiter a Nicolao et Johanne filiis suis expedire . . . debebit . . ."[55] A szavatosságnak közönséges, általános módjával szemben ezt a formát speciális szavatosságnak nevezem. A szavatosságot lehetett enyhébb és szigorúbb formában kikötni, illetve vállalni, ami természetesen mindig a felek megállapodásától függött. Sok esetben ugyanis pontosan meghatározzák, hogy abban az esetben, ha a szavatos a vevővel, vagy a megadományozottal szemben vállalt kötelezettségét nem tudná, vagy nem akarná teljesíteni, akkor milyen hátrányok, büntetések fogják őt érni. A szavatosság sikertelensége esetére kikötött szankciók közül a legáltalánosabb volt az, amikor az eladó azt ígérte, hogy amennyiben vállalt kötelezettségét nem akarná, vagy nem tudná teljesíteni, akkor köteles a vevőnek vagy utódainak a most eladott birtokokkal egyenlő értékű és mennyiségű más birtokot adni.[56] Előfordul az, hogy a felek úgy állapodnak meg, hogy a szavatosság sikertelensége esetére a vevő mindaddig elfoglalva tarthatja és használhatja az eladónak más — a most eladottakkal egyenlő értékű birtokait, amíg az eladó a

[52] Zalai I. 313. l.

[53] 1230: DL. 161.; 1243: DL. 259; 1244: DL. 275. Ekkor még sokszor előfordul, hogy az eladó a szavatosságot nem a később szokottá vált formával — „cum propriis laboribus et expensis" — vállaja, hanem más ilyen értelmű kijelentést tesz.

[54] 1388: DL. 7428. Az eladók elmondják, hogy ők eladták ezelőtt bizonyos birtokaikat Kanisai János tárnokmesternek, most pedig szavatosságot vállalnak vele szemben.

[55] Zalai I. 605. l. Ugyanígy 1316: DL. 1871; 1357: Zichy III. 69. l.

[56] 1331: DL. 2693; 1364: DL. 29696; 1365: DL. 5382; 1381: DL. 6758; 1375: DL. 6301. Ez a kikötés valószínűleg azért volt a legelterjedtebb, mert az általános gyakorlattal egyezett, a szavatos, ha kötelezettségét teljesíteni nem tudta, még akkor is köteles volt más birtokot adni a vevőnek, ha a szavatosság vállalásakor ezt külön nem ígérte. V. ö. alább.

vevőnek vissza nem fizeti a vételárat;[57] vagy hogy egyszerűen köteles a szavatos a vételárat visszafizetni;[58] vagy pedig az eladó köteles a vevőnek még a per kezdete előtt 50 márkát fizetni.[59] A szavatosság kötelezettségét vállaló eladó a kötelezettséget úgy vállalta, mint amely nemcsak őt, hanem utódait is terheli, a szavatosság kötelezettsége tehát átszállt az eladó leszármazottaira is a vevővel, illetve utódaival szemben; aminek szép példáját láthatjuk egy 1492-ben a nádor előtt folyt perben, ahol a szavatosokat egy ősük által 1360-ban vállalt szavatossági kötelezettség alapján idéztette meg az egyik peres fél.[60] A szavatosság intézménye annyira mélyen gyökerezett a szokásjogban, hogy az 1298. évi országgyűlés törvénybe is foglalta.[61]

Mint ezt Hajnik örökérvényű perjogi munkájában már tisztázta: ha a vevőt a vásárolt föld birtokában valaki perrel megtámadta, akkor a vevőnek első dolga volt felmutatni azt a fassiót, amellyel ő vagy elődei annak idején a perelt birtokot szerezték és ennek alapján az eladót vagy utódait mint szavatosokat megidéztetni. Ha a szavatos személyesen, vagy ügyvédje útján megjelent, akkor a bíró először is megkérdezte, hogy vállalja-e a vevő perbeli védelmét, hajlandó-e szavatossági kötelezettségének eleget tenni? Ha nem vállalta és ennek következtében a vevő az őt perlő harmadik személlyel szemben a perben alulmaradva, a kérdéses birtokot elvesztette, akkor a bíró a szavatost vállalt, de nem teljesített kötelezettsége miatt arra kötelezte, hogy a vevőnek saját birtokaiból az elvesztettel egyenlő értékű és mennyiségű más birtokot adjon.[62] Így járt el Lackfi Imre nádor is egy 1347-ben folyó perben.[63] A szavatosokat itt egy 1330-ban kötött birtokegyesség alapján idéztette meg az egyik peres fél, amikor pedig az egyességet kötő felek csak egyszerű szavatossági kötelezettséget vállaltak magukra: „... assumentes mutuo invicem se ac suos posteros obligantes ut alterutrum ab omnibus impetitoribus si qui contra quenquam ipsarum racione dictarum possessionum fierent temporis in processu, expedire propriis laboribus et expensis ...“[64] tehát

[57] 1455: DL. 14922.
[58] 1328: DL. 2504.
[59] 1335: Zalai I. 313.
[60] DL. 32013.
[61] 1298. évi 69. tc.: „Item quicunque Nobilis possessionem, vel possessiones, seu portiones suas possessionarias alicui homini vendidisset, et ipsum in suum verum successorem in ordine assumpsisset, et tandem talis possessio ab ipso emptore per formam iuris per quemcunque requireretur, tunc talis expeditor et sui successores secundum suum assumptum in perpetuum expedire tenebitur, in facto possessionario praenotato.“ Kovachich: Suppl. ad Vestigia Comitiorum I. 179. l.
[62] Hajnik I.: A magyar bírósági szervezet és perjog. 1899. 173. Itt Miklós nádor 1347. évi ítéletlevele: Zalai I. 447—456. l. Ugyanígy ítél 1450-ben Pálóczi László országbíró: DL. 33802.
[63] Zalai II. 97—114. l.
[64] Id. h. 99. old.

semmiféle szankciót nem kötöttek ki a szavatosság sikertelensége esetére. A megidézett szavatosok elvállalják az alperes védelmét, de a pert elvesztik a felperessel szemben. (Ha ugyanis a szavatost megidézték és az az őt megidéztető fél védelmét el is vállalta, akkor a per csak a szavatos ellen folyt.) A nádor ezért a peres birtokot a felperesnek ítélte oda. Mivel pedig a szavatosok vállalva ugyan kötelezettségük teljesítését, az alperest megvédeni nem tudták és az ennek következtében birtokát elvesztette, a nádor ítéletében arra kötelezte őket, hogy az alperesnek a most elvesztett birtokkal egyenlő értékű más birtokot adjanak. A nádornak ebből az ítéletéből kitűnik tehát, hogy még abban az esetben is, ha a szavatos csak egyszerű szavatossági kötelezettséget vállalt magára és a szavatosság sikertelensége esetére nem is igért más birtokot — ha vállalt kötelezettségét nem tudta teljesíteni — akkor is egy más birtokkal kellett kárpótolnia a birtokát vesztett felet.[65]

A rokonok beleegyezési jogának és e jog hatályának tárgyalása kapcsán láthattuk, hogy az a rokon, aki a szerződés megkötéséhez nem járult hozzá, illetve annak utódai, eredményesen támadhatták meg a fassiót; a beleegyezésük nélkül elidegenített birtokot mindenképen visszaítélték nekik és azt a vevőtől elvették. Milyen helyzet állott elő azonban akkor, ha a fassionárius a szerződés megkötésekor szavatosságot is vállalt, ami jóformán kivétel nélkül minden esetben megtörtént, olyan kötelezettséget tehát, amely nemcsak őt, hanem utódait is kötelezte és amelynek értelmében ő és utódai kötelezve voltak arra, hogy a vevőt mindenkivel szemben megvédjék a vásárolt föld birtokában? Különösen pedig abban az esetben, amikor az eladó speciális szavatosságot vállalt, tehát amikor nemcsak általában, hanem kifejezetten és hangsúlyozottan rokonai, illetve utódai ellen vállalta a vevő védelmét? Tehát mi volt az erősebb: az örökölt szavatossági kötelezettség, amely a vevő birtokában való megvédésére, illetve megtartására irányult, vagy pedig a beleegyezés hiánya adta igény, amely a szavatossággal homlokegyenest ellenkezően, éppen a vevőnek birtoktól való megfosztására irányult? A kérdésre minden kétséget kizáró feleletet kapunk, ha magához az okleveles forrásanyaghoz fordulunk.

Zochud fia, Mortunus fia János és Vinchlou fia Miklós pelejtei nemesek 1324-ben az egri káptalan előtt eladták Nagyazar nevű birtokukat Lampert fia, Mihály füzéri várnagynak, kötelezvén magukat és utódaikat, hogy a várnagyot és utódait „contra quoslibet et specialiter contra eorum proximos" meg fogják védeni a most vásárolt föld birtokában, a szavatosság sikertelensége esetére pedig más birtokot igértek neki. Miklós nádor Ung és Zemplén vármegyék részére 1349-ben tartott generális kongregációján azon-

[65] Miklós nádornak előbb idézett 1347. évi ítéletlevelében a tényállás annyiban különbözött a most ismertetettől, hogy ott a szavatos más birtokot ígért a szavatosság sikertelensége esetére, míg itt nem.

ban Pelejtei János fia László — az 1324-ben eladóként szereplő Zochud fia, Mortunus fia Jánosnak gyermeke — perbe fogta Füzéri Mihály fia Jánost, az 1324-ben vevőként szereplő várnagy fiát azért, mert az állítása szerint elfoglalva tartja az ő nagyazari birtokát. Az alperes védelmül felmutatta nemcsak az említett 1324. évi fassióról szóló oklevelet, amely a felperest is kötelező szavatosságot tartalmazta, hanem Drugeth Vilmos nádor 1341-ben kelt ítéletlevelét is, amelyben a nádor ugyanezt a birtokot az 1324. évi másik eladóval, Vinchlou fia Miklóssal szemben már egyszer neki ítélte.[66] Mindezzel szemben felperes csak azt bizonyította, hogy ő az apjának 1324-ben tett fassiójához nem járult hozzá, sőt tiltakozott is többízben az ellen. A nádor ezek alapján úgy ítélt, hogy igaz ugyan, hogy az alperes Mihály fia János jogosan jutott a kérdéses birtokhoz, mégis, mivel

„... ipse vero Ladislaus (a felperes) vigore predictarum literarum protestacionalium capituli et conventus predictorum super facto possessionis Noghazar premisse sue vendicionis tempore se prohibicionem fecisse... (hiány) ... possessionarie eiusdem Ladislai in dicta Noghazar habita absque aliquo honore eidem Ladislao reddi de iure et remitti debere videbatur..."[67]

Tehát annak ellenére, hogy a felperes olyan kötelezettséget örökölt atyjától, amelynek értelmében annak halála után elsősorban ő lett volna kötelezve a vevő birtokban tartására, éppen ő vette el a birtokot a vevőtől, mert személyes jogsérelméből fakadó igénye a fassió érvénytelenítésére erősebb volt örökölt szavatossági kötelezettségénél. Hasonló esettel találkozunk Garai Miklós nádor 1405. jún. 9-én kelt ítéletlevelében:[68] Bő-i Mátyás fia Demeter, beperelte a nádor előtt János fia, Bálint és Balázs fia Lőrinc kunokat, azt állítván, hogy azok elfoglalva tartják az ő, valamint testvérének Kenderes, másnéven Keregház nevű birtokát. Alperes kunok több oklevelet mutatnak fel védelmükre, ezek között a budai káptalannak egy 1352-ben kelt oklevelét, amely szerint Bő-i István fia Miklós (felperes felmenője) eladta egy Keer nevű birtokát Hatházi Scybes fia Balázsnak (az alperes kunok ősének):

„... assumpmendo nihilominus ipse Nicolaus filius Stephani, predictos Blasium et fratres suos ac eorumdem successores racione predicte possessionis per ipsum vendite ab omnibus et specialiter ab ipsis qui essent de sua generacione molestare seu inquietare volentibus expedire et defendere suis propriis laboribus et expensis..."

Felperes ezzel szemben hát oklevéllel bizonyítja, hogy ő, valamint testvérei és felmenőik hat ízben tiltakoztak ezen 1352-ben történt birtokelidegenítés ellen. Miután a nádor megállapította, hogy a tiltakozások érvényesek voltak,[69] a birtokot felperesnek

[66] Drugeth Vilmos nádor ezen ítéletlevelére még vissza fogok térni.
[67] Miklós nádor 1351. aug. 12-én kelt ítéletlevele: Géresi I. 189—197. l.
[68] DL. 4253.
[69] Mert az eladás napjától 32 éven belül történtek. Erről később bővebben.

ítélte. Szepesi Jakab országbíró hasonló ügyben ugyanígy ítélt 1379. aug. 17-én.[70] A beleegyezés hiánya adta jog a fassió érvénytelenítésére tehát erősebb volt az örökölt szavatossági kötelezettségnél; ez a jog lerombolta nemcsak az egyszerű, általános, hanem, amint az utóbbi per mutatja, még a speciális, a rokonok ellen irányuló szavatosságot is. E jelenség magyarázata egyszerű, ha szem előtt tartjuk, hogy a beleegyezés hiánya adta jog a fassió megtámadására és érvénytelenítésére a középkori birtokjog lényegéből, az ősiség szelleméből eredt, amelynek célja az volt, hogy a birtok megtartassék, megmaradjon a család, a rokonság hatalmában.

Ha a leszármazottak meg is támadhatták az örökölt szavatosság ellenére a beleegyezésük nélkül kötött szerződést, senki sem perelhetett a saját maga által jogérvényesen kötött szerződés és az akkor vállalt szavatossági kötelezettsége ellen. Drugeth Vilmos nádor előbb említett 1341. évi ítéletlevelében[71] olvassuk, hogy Pelejtei Vinchlou fia Miklós beperelte Füzéri Mihály fia Jánost azért, mert az állítása szerint jogosulatlanul tartja birtokában az ő nagyazari birtokát. Miután az alperes felmutatta azt az 1324-ben kelt oklevelet, amely szerint maga a mostani felperes adta el akkor a kérdéses birtokot az alperes apjának és szavatosságot is vállalt vele szemben, a nádor a birtokot alperesnek ítélte egyrészről azért, mert a felperes maga adta el a most perelt birtokot, másrészről azért, mert a vevővel — alperes apjával — szemben szavatosságot vállalt, ezenfelül pedig az alap nélkül perelő felperest még meg is büntette.[72] Horogszegi Szilágyi Mihály mint kormányzó ugyancsak ilyen okból utasította el 1458-ban Kromperger Német Lőrincet, aki Hanyki János nádori protonotáriust és Sáry Péter őrkanonokot perelte be három birtoka miatt.[73]

Hogy a fassionárius rokonai vagy leszármazottai eredményesen támadhassák meg, illetve érvényteleníthessék a szerződést, annak két fontos feltétele volt: egyrészről az, hogy a támadó a szerződés megkötését követő 32 éven belül tiltakozott a szerződés ellen, másrészről pedig az, hogy a szerződés megkötésekor a támadó fél már életben volt. A szerződést megtámadni szándékozó fél a tiltakozással[74] egyrészről kifejezésre juttatta azt, hogy a szer-

[70] Az ítéletlevél felmutatva és tartalmilag átírva Pálóczi Máté országbíró 1433. márc. 13-án kelt ítéletlevelében: Zichy VIII. 499—508. l.

[71] Lásd 66. és 67. jegyz.

[72] Az oklevél ennél a résznél hézagos, úgyhogy a büntetések közül csak a „vindicta calumpnie" olvasható el.

[73] Géresi II. 313—317. l. V. ö. Tripartitum I. rész 77. cím.

[74] A tiltakozás szokott formája abban állott, hogy a tiltakozó fél személyesen vagy megbizottja útján megjelent valamely autentikus helyen és ott kijelentette, hogy mivel tudomása szerint X. Y. el akarja idegeníteni, vagy már el is idegenítette az ilyen és ilyen nevű birtokot, ő az eladót ennek megtételétől, a vevőt pedig a birtok megvásárlásától eltiltja. (Különösen családi levéltárainkban hemzsegnek e tiltakozó levelek.)

ződést beleegyezése és hozzájárulása nélkül kötötték, másrészről pedig ezzel megakasztotta az elévülés idejét; az elévülés idejének kezdőpontja most már nem a fassió, hanem a tiltakozás napja lett. A beleegyezés hiánya alapján támadt pereknek minden esetben ez a kardinális pontja: tiltakozott-e a támadó fél a sérelmezett fassió ellen, vagy nem, vagyis: tud-e felmutatni olyan okleveleket, amelyek az elévülés idejét meggátolják vagy nem? 1420-ban Garai Miklós nádor azért utasítja el az óbudai apácákat perlő felperest, mert az nem tudott „aliquas literas prohibitorias aut protestatorias sive litis mocionem denotandas in contrarium prescripte vendicionis prescriptis sanctimonialibus facte exertas, tempus ut puta prescripcionis rumperentes . . ." felmutatni.[75] A birtoktalan emberhez férjhezment nemes leány természetben kiadott leánynegyedét vissza-, illetve elfoglalva tartó alpereseket a leány utódjával szemben többek között azért marasztalja el a nádor, mert „. . . ipsi in causam attracti tales literas, que tempus prescripcionis extradacionis ipsius iuris quartalicii rumpere potuissent, nullatenus valuerunt exhibere . . ."[76] Annak ellenére, hogy egy olyan oklevelet sem találtam, amely kereken kijelentette volna, hogy az elévülés ideje 32 év és a tiltakozásoknak ez időn belül kell történnie, ezt mégis bizonyosra vehetjük, egyrészről azért, mert a nemesi jogrend elévülési idejét Werbőczi is 32 évben jelöli meg,[77] másrészről pedig annak alapján, hogy abban az esetben, amikor a támadó fél a sérelmezett fassió megkötésétől számított 30. évben tiltakozott, a fassiót érvényteleníteni tudta,[78] viszont amikor tiltakozása, illetve perindítása a 32. évet három[79], illetve négy[80] évvel meghaladta, akkor a perben vesztes maradt és a megtámadott fassiót érvényteleníteni nem volt képes.

A fassió eredményes megtámadásának másik feltétele pedig az volt, hogy a támadó félnek, vagy annak a felmenőjének, aki először tiltakozott a fassió ellen, a sérelmezett fassió megkötésekor már életben kellett lennie. Hiába mutatnak fel a felperesek egy Pálóczi Máté országbíró előtt 1433-ban folyt perben[81] öt darab tiltakozó oklevelet — az elsőt 1353-ból —, amelyekkel ők, illetve felmenőik tiltakoztak a sérelmezett, 1341-ben kötött szerződés ellen, az országbíró mégis elutasítja őket és az alpereseket megerősíti birtokukban, mert az alperesek ügyvédje felmutatott egy

[75] DL. 10751. Ugyanígy ítélt 1412-ben Lőcsei Péter a budai egyház kanonokja az óbudai apácák és Katalin polgárasszony között folyt perben: DL. 9721.

[76] 1429: DL. 12034.

[77] Trip. I. rész. 78. cím.

[78] 1405: DL. 4253.

[79] 1412: DL. 9721.

[80] 1420: DL. 10751. V. ö. 83. jegyz. A tiltakozás érvénytelen, mert 33 évvel a fassió után történt.

[81] Zichy VIII. 499—508. l.

másik, szintén 1353-ban kelt oklevelet,[82] amelyből kitűnt, hogy amikor a mostani felperesek nagyapja fiainak, tehát a jelenlegi felperesek szülőinek nevében tiltakozott az 1341-es fassió ellen, akkor még a felperesek szülei egészen kis gyermekek voltak, akiket a tiltakozás színhelyére „... duo Jobagiones ... in ibi portavissent ...“ — tehát 1341-ben még nem lehettek a világon. 1406-ban Garai Miklós nádor egy másik esetben a két említett feltétel együttes hiánya miatt utasítja el a felperest. Az ítéletben először megállapítja, hogy a felperes 1358-ban, az apja által kötött szerződés idejében még nem volt életben (apja elidegenítő fassiója „... in dicto Anno domini Millesimo trecentesimo quinquagesimo octavo, ea videlicet tempore, quo ipse Paulus actor nundum in rerum natura extitisset ...“ történt). Felperes elutasításának indokolását azután úgy folytatja, hogy a felperes még abban az esetben sem vehetné vissza alperestől a perelt birtokot, ha apja fassiója idejében már életben lett volna, mert az az idő, amely apja fassiója és az ő első tiltakozása között elmult, az elévülés idejét meghaladta. (A fassió 1358-ban történt, felperes pedig 1391-ben tiltakozott először, tehát egy évvel a 32 év eltelte után.)[83]

A fassió érvényessége különösen akkor forgott veszélyben, amikor az elidegenítő félnek a szerződés megkötésekor kiskorú, illetve nem törvényes koru — tehát 12 éven aluli — gyermekei voltak.[84] A 12 éven aluli gyermekek ugyanis nem vallhattak ügyvédet,[85] tehát sem az eladó, sem pedig a vevő nem lehetett sohasem biztos abban, hogy felnövekedésük után nem fogják-e a fassió érvényességét megtámadni és a vevőtől a birtokot elperelni? A szerződő felek tehát úgy próbáltak segíteni a dolgon, illetve az eladó úgy próbált némi biztosítékot nyujtani a vevőnek, hogy gyermekét magával vitte a fassió megtételéhez és annak jelenlétében tette meg bevallását, a gyermek jelenlétével igyekezve bizonyítani azt, hogy a fassióhoz az is hozzájárul.[86] Máskor bizonyos büntetésekben állapodtak meg, amelyek az eladót fogják sujtani akkor, ha felnövekedett gyermeke megtámadná a szerződést. Azonban ez is nagyon gyenge biztosíték volt, mert a gyermek cselekvőképtelennek — mintegy beszámíthatatlannak — számított, tehát puszta jelenléte semmi jelentőséggel sem bírt. Miklós nádor már említett

[82] Ezt az oklevelet az idézett hely csak megemlíti, teljes szövege az okmánytár II. kötetének 521—522. l. található.

[83] DL. 37271.

[84] V. ö. Holub: „Az életkor szerepe középkori jogunkban és az időlátott levelek.“ Századok, 1921. 1—5. és 6—10. sz.

[85] Perényi Péter országbíró 1422. évi oklevelében: „... quia prefatus Johannes de Vath dictum Nicolaum de Izmen puerum tam in tenera etate constitutum fore, ut nec procuratorem constituere nec causa in premissa respondere posse indicabat ...“ későbbi terminust tűz ki. Zichy VIII. 69. l. V. ö. 1348: Géresi I. 173. l.

[86] Pl. 1346-ban az aradi káptalan előtt 5 éves gyermekkel jelenik meg a fassionárius: Zichy II. 189. l.; hasonló eset: 1385: DL. 33515.

1351. évi ítéletlevelében a felperes kereken ki is jelenti, hogy csak azért tiltakozott testvérével apjának most általa megtámadott fassiója ellen „... quia adtunc (a szerződés megkötésekor) ipsi in etate tenera constituti et nondum sui sensus rectores extitissent ..."[87] Nyilván azt akarta ezzel kifejezni, hogy annak idején gyermekségük miatt nem érheték fel ésszel apjuk cselekedetének jelentőségét. A nemtörvényes korú gyermekek beleegyezésének biztosítására tehát még az látszott a legbiztosabb módszernek, ha a felek olyan értelmű megállapodást kötöttek, hogy amikor majd a jelenleg 12 éven aluli gyermekek elérik a törvényes kort, tehát a 12. életévüket, akkor vagy személyesen megtétetik velük ugyanezt a fassiót, vagy pedig ügyvédvalló levél útján[88] fogják a most megkötött szerződést megerősíteni.[89] De a kiskorúak nemcsak szülőik vagy hozzátartozóik fassióit támadhatták meg eredményesen perbeli cselekvőképességük, tehát 12. életévük betöltése után, hanem a sajátmaguk által kötött szerződéseket is. A szokásjog alapján ugyanis a kiskorú ingatlan ügyekben érvényes bevallást nem tehetett. Ezt szépen kifejti a boszniai káptalan 1445. évi oklevele, amelyben Maróti László macsói bán tiltakozott az ellen, hogy állítólag ő és apja olyan fassiót tettek volna, amely szerint Anna nevű nővérét öröklés szempontjából fiúnak fogják tekinteni s kijelentette, hogy ha tett volna is ilyet, az nem lehetne érvényes, mert akkor még nem volt teljes koru:

„Cum tamen ad memoriam ipsius Ladislai Bani premissa fassio nec per prefatum condam Johannem Banum et necque per ipsum Ladislaum filium eiusdem facta fuisset, sed si prescripta litera quocumque et qualitercumque facta et emanata fuisset, Tamen ipse Ladislaus Banus, dictum perpetuam fassionem de iure et regni consvetudine propter suam imperfectam etatem eotunc facere non potuisset, eoque ipse Ladislaus Banus in anno Domini millesimo quadringentesimo duodecimo natus extitissel, prelibata vero fassio prout continencie parium literarum dicti Capituli Waradiensis per ipsam dominam Annam eidem Ladislao Bano in transcripto directarum declararent, in anno Domini millesimo quadringentesimo vigesimo octavo facta fuisset et celebrata, inter cuisquidem nativitatis ipsius Ladislai Bani et premisse fassionis, intervallum sedecim anni efluxissent, tamen huiusmodi perpetuam fassionem, homo perfecte et adulte etatis, videlicet viginti quattuor annorum facere potuisset ..."[90]

Hogy azonban ennek ellenére mégis elég sokszor előfordulhatott, hogy a kiskoruak ingatlanokra vonatkozólag is tettek fassiókat, az kitűnik azokból az adatokból, amikor a kiskorú vagy még kiskorusága, vagy pedig már nagykorusága idején visszavonta, illetve perben érvénytelenítette az ilyen általa kötött szerződést. Holub három olyan adatot hozott fel a kiskorúak visszavonási jogára vonatkozólag az 1473., 1515., illetve 1526. évekből, ame-

[87] L. 67. jegyz.
[88] A 12. életév betöltésével ugyanis a kiskorú már ügyvédet vallhatott. Holub, id. m. 59. l.
[89] 1343: Zichy II. 66. l.
[90] DL. 13882.

lyekben a kiskorú még nagykorúsága előtt tiltakozás formájában „propter imperfectam et juvenilem etatem suam tempore fassionis sue" visszavonta és érvénytelennek nyilvánította megtett fassióját.[91] Ezt a három adatot kiegészíthetem Garai Miklós nádor 1417. november 18-án kelt ítéletlevelével.[92] A Lévai Cseh Péter és Mochk László özvegye, Borbála asszony között folyó per előzményei a következők voltak: 1397-ben Lévai Cseh Péter személyesen tett bevallása után Ujvárad nevű birtokát eladta Borbála asszonynak a garamszentbenedeki konvent előtt. 1413-ban azonban megjelent Zsigmond király előtt és ott felmutatva a királynak egy ugyancsak az 1397. évben kelt oklevelét, amely őt abban az évben még nemtörvényes korúnak és ezért érvényes. fassió megtételére képtelennek jelentette ki,[93] Borbála asszonynak tett 1397. évi fassióját visszavonta és arra kérte a királyt, hogy ehhez királyi jóváhagyását és beleegyezését adja. A király helyt is adott Lévai Cseh Péter érvelésének és részben „propter suam protunc teneram, puerilem et insufficientem etatem" és részben pedig mivel a fassiót „propter impericiam suam" tette, annak visszavonásához királyi jóváhagyását adva elrendelte, hogy a kérdéses birtok Borbála asszonytól és „ab aliis omnibus ad quos forsitan eedem devente fuissent prorsus aufferendo" Lévai Cseh Péternek visszaadandó. Úgy látszik azonban, hogy Borbála asszony a statuciónak ellentmondott, mert Cseh Péter e miatt idézte őt meg a nádor elé. Miután a felperes a nádor előtt felmutatta Zsigmond király most ismertetett 1413-ban kelt oklevelét és az ő 1397-ben alperesnek tett fassióját, a nádor ugyanúgy döntött, mint annak idején a király és a birtokot felperesnek visszaítélte.

Összegezve tehát az eddig elmondottakat, megállapítható, hogy a vevő az eladótól megvett föld birtokában sohasem lehetett biztos. Hiába vállalt az eladó szavatosságot, hiába próbálta különböző biztosítékokkal körülbástyázni a fassió érvényességét, ezeknek mind csak az a hatásuk volt, hogy a vevőt kifelé — mintegy harmadik személyekkel szemben — biztosították csak birtokában, de a rokonok támadásai ellen a vevő úgyszólván teljesen védtelen volt. Olyan rokon pedig mindig könnyen akadhatott, aki csak a fassió megtörténte után szerezvén tudomást arról, beleegyezését nem adta meg és ennek alapján, ha akarta, símán elperelte a vevőtől a kérdéses birtokot. Különösen pedig az jelentett súlyos sérelmet és kárt a szerző felek részére, hogy a legtöbb esetben még kártérítést sem kaptak a támadó rokontól, ha az a birtokot tőlük elperelte. Van ugyan rá eset, hogy a visszaperelt, eladott vagy zálogos birtokért a pernyertes fél fizetett bizonyos összeget a

[91] Holub Id. m. 51. old.

[92] DL. 8222.

[93] „. . . . se ipsum protunc in puerili etate constitutum et ea racione ad fassionem cuipiam faciendam insufficientem et inhabilem fuisse declarando . . ."

vevőnek vagy a zálogosnak — rendszerint a birtok közbecsüjét — de ez az összeg mindig jóval kisebb volt annál, amelyet annak idején a vevő fizetett, ez tehát még így is súlyos kárt szenvedett.[94] Sok esetben azonban a birtoktól megfosztott vevő vagy annak örököse egyáltalában semmiféle kártérítést nem kapott.[95] A támadó fél kiskorúsága alatt kötött szerződés megtámadásakor, vagy abban az esetben, amikor kiskorúság miatt visszavonták a szerződést, a szabály egyenesen az lehetett, hogy kártérítés egyáltalában nem illeti meg a vevőt, mert ezekben az esetekben a kártérítés kérdését még csak meg sem említik.[96]

II.

Mivel tehát a vevő a megvásárolt vagy zálogbavett föld birtokában a rokonok esetleg bekövetkezhető támadásaival szemben egyáltalában nem volt biztosítva és többnyire még kártérítést sem kapott a birtok elperlése esetében, biztosítékokra volt szükség. Így alakult ki a tehervállalás intézménye, amely a rokonok ellen irányuló speciális szavatosság formájában arra volt hivatva, hogy mindenképen kártérítést biztosítson a vevő számára abban az esetben, ha tőle valamelyik arra jogosult rokon a megvásárolt földet visszaperelné. A tehervállalásnak azonban csak külső formája, alkalmazási módja fejlődött ki a szavatosságból és volt ahhoz hasonló, belső lényege, amint látni fogjuk, különbözött attól. A tehervállalás — amelyet legkorábban a XIV. század negyvenes éveiből származó oklevelek említenek[97] — általános, már kialakult formája abban állott, hogy a hiteleshely előtt személyesen megjelenő fassionárius rokonai terhét magára véve: „... onera et gravamina omnium fratrum, proximorum et Amicorum suorum

[94] Az előbb említett oklevelek közül v. ö. 1405: DL. 4253. és Zichy VIII. 499—508. l. Bár itt a perben nyertes fél azt mondja, hogy ő a kérdéses birtokot „in estimacione condigna" akarja visszaváltani, ami tehát „igaz becsüt", a dolog forgalmi értékét jelentené, de mivel ezt azzal vezeti be, hogy nem akkora összegért akarja a birtokot visszaváltani, amennyiért azt eladták, hanem annak „igaz becsüjéért", tehát kisebb összegért, ezért ebből arra következtethetünk, hogy e kisebb összegen itt köz. és nem igaz becsüt kell értenünk.

[95] V. ö. Géresi I. 189—197. l. és Zalai II. 149—154. l. 39. jegyz. A kártérítés kérdése úgylátszik nem volt szokásjogilag szabályozva, hanem az bírói mérlegelés tárgyát képezte. Hogy a bíróságok általában nemigen ítéltek meg kártérítést, azt valószínűsíti az az általánosan elterjedt szokás is, hogy a szerződés érvénytelenné válásának esetére büntető szankciókat, kártérítéseket kötöttek ki.

[96] V. ö. Lévai Cseh Péter említett perét és a Holub idézte eseteket.

[97] A tehervállalásra vonatkozó legkorábbi adat az 1340. évből származik (Fejér VIII/4. 467). Ennél korábbi adatot nem sikerült találnom. Azonban nem is valószínű, hogy a Nagy Lajos uralkodása előtti időben a tehervállalás már ismeretes intézmény lett volna, mert az Ars Notarialis — amely minden valószínűség szerint Nagy Lajos uralkodása idején keletkezett — még csak meg sem említi.

quos infrascriptum negocium tangit vel tangere possit super se recipiendo . . . "[98] tette meg az oklevélben megörökített bevallását.

A tehervállalás célját és értelmét elsősorban a benne szereplő két szónak, az „onus"-nak és a „gravamen"-nek értelme világítja meg. A középkor jogi nyelvében e két szóval jelölték mindazt a terhet, hátrányt, kárt és bírságot, elmarasztaló, terhes ítéletet, amely valakit perben vagy peren kívül érhetett. Mivel például a királyi kúria jegyzőit bizonyos díjak illették meg az ítéletlevelek kiadásáért, amelyeket a pereskedő feleknek kellett megfizetniök, e fizetéseket „onera literarum sentencionalium"-nak nevezték.[99] Ha valaki valamely vállalt kötelezettségét nem teljesítette, vagy nem engedelmeskedett egy ítéletnek s ezért meg kellett volna büntetni, súlyos marasztaló ítélettel sujtani, ezt úgy fejezték ki, hogy az illetőt „de iure onerari" kellett volna, de bizonyos okoknál fogva mégis „. . . ipsum onus in quod de iure incidi poterat . . ." elengedték neki.[100] Egy másik esetben például Magyar Pál „. . . ex causis premissis mole gravissimorum honerum (!) de iuris equitate innodari potuerit et debuerit . . ." mégis az ellenfele jóindulatából „totum honus et gravamen quod prescripto magistro Paulo evenire potuerat pretextu premissorum" elengedik neki.[101] Valakit mentesítenek egy marasztaló ítélet terhe alól: „. . . annotatum Ladislaum filium Johannis . . . super universis oneribus et gravaminibus . . . in quibus ipse Ladislaus . . . convictus extitisset et aggravatus, reddidisset et commisisset expeditum . . ."[102] Ha valaki el akarta adni a birtokát, azt is így fejezték ki: „. . . dictam possessionem . . . aggravare seu aliis alienare intendisset".[103] De talán a legvilágosabban fejezi ki e szavaknak éppen a tehervállalás céljára vonatkozó értelmét az az eset, amikor az eladók kijelentik, hogy mindazokat a tiltakozó és ellentmondó leveleket, amelyeket ők esetleg a vevővel szemben kibocsátanának a fassió után és „. . . per quas ipsi magistro Nicolao (a vevőnek) et filiis suis . . . racione ipsarum duarum particularum possessionariarum . . . gravamen possent generare et facere preiudicium racione vendicionis prescripte . . ."[104] eleve érvényteleneknek nyilvánítják.

A tehervállalás formulájában szereplő „onus" és „gravamen" alatt — amelyet a fassionárius magára vállal — terhet, kárt, jogsérelmet kell értenünk. Elsősorban azt, ami az eladó rokonait érte azáltal, hogy a birtok hozzájárulásuk nélkül idegeníttetett el, másodsorban pedig azt, ami a vevőt a fassiót esetleg megtámadó

[98] 1459: DL. 15376.
[99] Hajnik: I. m. 400. l.
[100] Szepesi Jakab országbíró 1378-ban: Zalai II. 153.
[101] Ugrin fia Miklós országbíró 1359-ben. Anjou VII. 607—608. l.
[102] Rozgonyi Simon országbíró 1410-ben: DL. 9661.
[103] 1376: Zalai II. 134. l.
[104] 1342: Zalai I. 394. l. Hasonló értelműek: 1321: DL. 2038., 1359: Zalai I. 597. l.

rokonok részéről a jövőben érhette. A tehervállalási formula egységesen, egyszerre fejez ki két mozzanatot, amelyek logikai kapcsolatban állnak egymással. Az első mozzanat az a sérelem, amely a rokonokat érte a birtok elidegenítésének következtében. Innen van, hogy a fassionárius az általános formulában rokonai terhét, illetve sérelmét (onera et gravamina omnium fratrum etc. suorum) vállalja magára. Ez azonban nem a rokonokkal, hanem a vevővel szemben jelentett biztosítékot. A rokonok ugyanis megtámadhatták a fassiót és a birtokot visszaperelhették a vevőtől, áthárítván reá az őket ért „onus"-t és „gravamen"-t: tehát a sérelem, a kár végeredményben a vevőt érte. Ez az utóbbi, második mozzanat az első logikus következménye. A formula a két mozzanatot összeolvasztja: a rokonok sérelméről szól, de a vevőre céloz, miközben a hangsúly a második mozzanatra, a vevőt a rokon részéről a jövőben érhető sérelemre kerül. Mint egy 1358. évi zálogbaadásról szóló oklevél világosabban kifejezi, a fassionárius fia „terhét" vállalván, arra a sérelemre gondol, amely idővel annak részéről a vevőt érhette: bevallását „. . . pro se personaliter et pro Andrea filio suo, assumpmendo omne honus et gravamen super se, quod posset ex parte eiusdem Andree successu temporum provenire..."[105] tette meg. Ebben a formulában már a második mozzanat jut kifejezésre, az elsőt csak értelemszerűen rejti magában. Kétségtelen azonban, hogy az általános formulát is így kell értenünk: a bevalló azáltal, hogy magára vállalta rokonai terhét, voltaképen azt a terhet, kárt és jogsérelmet vállalta, amely idő multával a vevőt azok részéről érhette, s ezzel azt akarta kifejezni, hogy a vevő kárát — ha lesz — meg fogja téríteni, vagyis kezességet vállalt a vevővel szemben.

Az elmondottak után természetes, hogy a tehervállalással eleinte azokban az esetekben találkozunk, ahol bizonyos körülmények folytán már a fassió megtételekor megvolt a lehetősége és valószínűsége annak, hogy az eladó rokonai a vevőt háborgatni fogják birtokában. E körülményeket az intézmény kialakulásának kezdetén az oklevelek mindig meg is említik — mintegy megokolva azokkal a tehervállalás tényét — ez a szokás azonban a XV. század folyamán mindinkább gyengül s a XVI. századra úgyszólván teljesen megszűnik. Ilyen háborgatás különösen két esetben volt lehetséges és valószínű: 1. ha a bevallónak nemtörvényes koru, tehát 12 éven aluli gyermekei voltak, 2. ha távollevő rokona volt, akit elidegenítési szándékáról értesíteni nem tudott. Amint láttuk, a régi egységes birtokelidegenítési forma megszünte után — ahol a rokonok személyesen élőszóval adták beleegyezésüket — a rokonok hozzájárulásának és beleegyezésének biztosítására még az volt az egyik legbiztosabb módszer, ha a fassionárius rokona részéről ügyvédvalló levelet mutatott fel. A kiskorúak, illetve a 12

[105] Anjou VII. 368. l.

éven aluli gyermekek azonban nem vallhattak ügyvédet és ha személyesen voltak is jelen a fassió megtételénél, azt később ennek ellenére is megtámadhatták és érvényteleníthették. A fassió érvényességét tehát elsősorban az eladó fél kiskorú gyermekei veszélyeztették, ezek idézhettek elő elsősorban kárt és jogsérelmet (onus et gravamen) a vevő terhére. Ezért, ha a bevallónak kiskorú gyermekei voltak, az oklevelek mindig kiemelik, hogy a tehervállalás a bevalló fél részéről egyenesen a gyermekek kiskorúsága, mint veszélyes körülmény miatt történik. Így például egy 1358. évi birtokegyességnél az eladók

„... omne honus (!) autem et gravamen, si quod Mykch et Ladislaus filii eiusdem magistri Akus .... item Petrus filius dicti magistri Stephani, pueri in etate tenera constituti, propter modernam eorum etatem tenerrimam futuri temporis in processu confessioni, composicioni et perpetuacioni infrascriptis facerent quolibet modo vel fieri procurarent, iamdicti magistri Stephanus et Akus, ... super se assumpmendo ..."[106] kötik meg az egyezséget. Másik esetben: „... quod Bartholomeus filius Stephani .. et Nicolaus filius eiusdem, pro se personaliter et pro Stephano, ac Johanne similiter filiis ipsius Bartholomei pueris ut dicitur in tenera etate constitutis iidem Bartholomeus et Nicolaus filius eiusdem, honus et gravamen eorumdem si infrascriptis perseverare recusarent, super se assumpmendo ..."[107] adják át a másik félnek birtokaik egy részét.

Az oklevelek gyakran még azt is megemlítik, hogy a fassionárius gyermekeinek kiskorúsága miatt nem hozhatott tőlük ügyvédvalló levelet s ezért vállalta el azok terhét:

„... quod Georgius filius Nicolai de Kurthueles, ac Nicolaus et Stephanus filii eiusdem pro se personaliter, et sine literis procuratoriis pro Paulo filio, ac Anna filia eiusdem Georgii in tenera etate constitutis, quorum onera racione infrascriptorum, si in infrascriptis persistere nollent, temporis in eventu per omnia in se assumendo ..."[108]

A másik körülmény, amely miatt a bevalló indíttatva érezhette magát a szerződés érvényben maradásának erősebb biztosítása végett a tehervállalásra, valamelyik rokonának távolléte volt. E miatt szerepel a tehervállalás egy 1369. évi oklevélben, ahol a bevalló fél a saját és „... Petri et Nicolai fratrum suorum uterinorum in personis, omne gravamen ex parte eorumdem absencium ad subscripta in se assumpmendo ..."[109] tette meg fassióját. Ez a két körülmény, a rokon kiskorúsága vagy távolléte, két speciális esetet teremtett, amikor különösen ajánlatosnak látszott a tehervállalás. Azonban a tehervállalással általánosan találkozunk, nemcsak ilyenkor, hanem minden olyan esetben is, ahol valamilyen más oknál fogva lehetőség volt a rokonok támadására és ennek következtében arra, hogy a vevő kárt fog szenvedni. Mivel pedig a

[106] Anjou VII. 243. l.
[107] 1354: Zichy II. 553. l.
[108] 1402: DL. 13493., Ugyanígy 1403: Zalai II. 313., 1406: Zalai II. 323., 1433: Zichy VIII. 516., 1453: DL. 14660.
[109] Géresi I. 313. l. V. ö. Fejér VIII/4. 467. l.

vevő részére aránylag az szolgált a legerősebb biztosítékul, ha a fassionárius bevallásának megtételekor rokonai részéről ügyvédvalló levelet mutatott fel, ha ez ezt valamilyen oknál fogva megtenni nem tudta, akkor e miatt, rokonainak terhét magára vállalva kötötte meg a szerződést. Ezek a leggyakoribb esetek. Az oklevél ilyenkor mindig kiemeli, hogy az eladó fél „sine literis procuratoriis, onus tamen et gravamen (például fratris sui) in se assumens" jelent meg, illetve tette meg bevallását.[110] Hogy ezekben az esetekben a tehervállalással az ügyvédvalló levél hiányát akarták pótolni, helyesebben mondva, a rokonoknak az ügylethez való hozzájárulását bizonyító ügyvédvalló levél hiánya miatt ezzel akartak kártérítést biztosítani a vevőnek a szerződés esetleges érvénytelenítésének esetére, azt bizonyítják azok az oklevelek, amelyekben a fassionárius ügyvédvalló levelet mutat fel a hiteleshely előtt és csak azon rokonainak a terhét vállalja, akiknek részéről ügyvédvallólevelet felmutatni nem tudott,[111] mert eminens veszély ezek részéről fenyegette a vevőt.

A tehervállalás megtörténtének kifejezésére az oklevelekben a legkülönbözőbb formákat találjuk: „cuius onus et nexus si infrascripta possessionaria obligacione non constaret vel persistere nollet super se recipiendo et gravamen",[112] „onera tamen eorumdem et quelibet gravamina si iidem temporis in processibus in infrascriptis persistere nollent, seu ipsa retractarent super se, ac suum caput... sponte et effective assumpmendo",[113] „quorum onera in infrascriptis ex utraque parte super se receperunt",[114] „onus tamen et gravamen ipsius si in facto subnotando temporum in eventu persistere nollet",[115] „oneribus et gravaminibus omnium fratrum, condivisionalium et proximorum si idem temporis in successum in infrascriptis persistere nollent in se assumptis..."[116]

Igen gyakran találkozunk azonban a tehervállalásnak egy másik, szigorúbb formájával, amikor a tehervállaló a rokonai által okozható kárt (onus) — amely a vele szemben álló felet érheti — nem csupán a saját személyére, hanem jószágaira, összes birtokaira is vállalta, tehát amikor a rokonok esetleges, a vevő kárára

[110] 1398: „...quod Nicolao filio Thome de Chap et Paulo filio eiusdem pro se personaliter, ac pro honorabili viro domino Petro preposito de sancto Laurencio, Andrea, Ladislao et Nicolao filiis dicti Nicolai de Chap sine literis procuratoriis, onera tamen et gravamina eorum si iidem successu temporum ab infrascriptis delirare niterentur in se assumendo..." Zichy V. 77. l. V. ö. 1363: DL. 6161., 1365: DL. 5393., 1380: Zalai II. 166., 1422: Zichy VIII. 66., 1461: DL. 31777.

[111] Pl. 1358-ban: „...quod Thomas de Biry et Ladislaus filius suus pro se personaliter, et pro Johanne filio eiusdem Thome cum literis nostris procuratoriis, et pro domina consorte eiusdem ac Philippo filio ipsius Thome absque literis procuratoriis, quorum honus et gravamen in facto infrascripto super se assumpserunt..." Anjou VII. 236. V. ö. 1358: Anjou VII. 243., 1360: Zalai I. 626., 1415: Zichy VI. 353., 1389: Zalai II. 229.

[112] 1390: DL. 7576.

[113] 1415: DL. 31393.

[114] 1449: Géresi II. 275.

[115] 1403: Zalai II. 313.

[116] 1424: DL. 11531.

előidézett „onus et gravamen"-je nemcsak a tehervállaló személyét, hanem összes birtokait is terhelte: „. . . onera et gravamina eorum et eciam universorum proximorum et consangvineorum suorum in se et cuncta sua bona ac omnia iura sua possessionaria sponte assumpmens, si temporis in processu in infrascriptis persistere nollent . . ."[117] E furcsa és első pillanatra talán érthetetlennek látszó jelenség, illetve szokás magyarázata a következő: A szavatosság tárgyalásának kapcsán láttuk, hogy a szavatosságot vállaló fél igen gyakran nemcsak azt ígérte, hogy a vevőt, vagy a zálogbavevőt mindenki ellen saját költségén fogja megvédeni, hanem arra vonatkozólag is ígéretet tett, illetve kötelezettséget vállalt, hogy amennyiben szavatossági kötelezettségének nem tenne eleget és ennek következtében a vevő birtokát elvesztené, akkor ő a vevőt más, hasonló nagyságú és értékű birtokkal fogja kárpótolni. Az oklevelekből pedig kitűnt az is, hogy ez az ígéret nem üres szóbeszéd volt, hanem komoly valóság, mert ha a szavatos vállalt kötelezettségét nem tudta vagy nem akarta teljesíteni és ennek következtében a vevő birtokát vesztette — akkor akár ígért más birtokot a szavatosság vállalásakor a szavatos, akár nem, az ítéletben mindig arra kötelezték, hogy a birtokát vesztett felet más, hasonló birtokkal kárpótolja. Hogy a kettő közül melyik volt az ok és melyik az okozat, vagyis, hogy vajjon a szavatosság sikertelensége esetére más birtok ígérésének az általános szokása fejlesztette-e ki a fenti bírói gyakorlatot, vagy megfordítva, e bírói gyakorlat miatt honosodott-e meg ez a szokás, azt most már bajosan lehetne eldönteni. Tényként csak azt állapíthatjuk meg, hogy kettő között feltétlenül szoros kapcsolatnak kellett fennállani. A tehervállalásnál viszont a tehervállaló a rokonai által a vevő részére okozhatott károk magára vállalásával tulajdonképen kártérítést ígért a vevőnek. Tehát már nem védelmet ígért, mint a szavatos, hanem csak kárpótlást, amit a vevőt érhető károk magára vállalásával fejezett ki. Mi volt a legsúlyosabb kár, ami a vevőt érhette? Az, ha a rokonok elperelték tőle a birtokot, mert ilyen esetben vagy semmi, vagy pedig — a közbecsű lefizetésével — csak igen csekély kártérítést kapott. Ilyen esetben tehát a fassionárius tehervállalása, kártérítési kötelezettsége, aktuálissá vált: kárpótolnia kellett a vevőt. Ezt pedig csak úgy tehette és csak akkor lehetett igazán kárpótlásnak nevezni, ha más birtokot adott neki. Így tehát a szerződés megkötésekor tett tehervállalási kijelentése tulajdonképen nemcsak személyét, hanem főképen birtokait terhelte, tehát a terhet nemcsak magára, hanem birtokaira is vállalta. (A tehervállalás e formája tehát, mai terminológiával élve, dologi színezetű.)

[117] 1431: DL. 12398. Ugyanígy 1407: Zichy V. 502., 1414: Géresi II. 1., 1424: Zichy VIII. 192., 1432: Zichy VIII. 477., 1458: Zichy X. 18., 1481: Zichy XI. 285.

A tehervállalásnak ez az igen gyakori módja adja kezünkbe a kulcsot, amellyel a tehervállalás hatályának a kérdését megoldhatjuk. Amint már említettem, a tehervállalás, ha lényegében különbözött is, mégis a szavatosságból, pontosabban a szavatosság elégtelensége miatt fejlődött ki és ahhoz volt hasonló. Ez világosan kitűnik abból, ha összehasonlítjuk a tehervállalásra vonatkozó legkorábbi adatot — amelyben az „onus" és a „gravamen" szavak még nem is szerepelnek — a tehervállalásnak egy már kialakult formájával:

1340.

Dezső mester eladja egy birtokát Csanád esztergomi érseknek: „... Magister Deseu ... pro se et pro Andrea filio suo, cum procuratoris literis monasteri sui Zuburiensis, *ac Michaele altero filio suo, si quoque temporis in eventu racione eiusdem possessionis per eundem Michaelem filium suum propter modernam absenciam suam aliqualiter infestaretur* propriis suis laboribus et expensis *expedire assumendo* ..."[118] (Ezután következik a fassió, majd pedig szavatosság-vállalás a szokott formában.)[119]

1358.

Birtokegyezség Szécsi Miklós országbíró előtt:

„... item magistri Stephanus, Akus et Lorandus ... simili modo propriis eorum in personis, pro Nicolao autem filio eiusdem magistri Lorandi idem magister Lorandus pater suus cum sufficientibus literis procuratoriis ... *omne honus (!) autem et gravamen, si quod Mykch et Ladislaus* filii eiusdem Akus ... *item Petrus* filius dicti magistri Stephani, pueri in etate tenera constituti, *propter modernam eorum etatem tenerrimam futuri temporis in processu confessioni* ... infrascriptis *facerent quolibet modo* ... iamdicti magistri Stephanus et Akus ... *super se assumpmendo* ..."[120]

A két oklevél egymás mellé állításából világosan kitűnik, hogy a korábbi átmenetet képez a speciális szavatosság és a tehervállalás között, amennyiben abban a szavatosság vállalása a későbbi tehervállalási formulába van beleszorítva. Hogy ebben az 1340. évi adatban nem lehet már csak tiszta szavatosságot látnunk, hanem azt már a tehervállalás még kiforratlan alakjának kell tekintenünk, azt bizonyítja elsősorban a formulának az oklevél szövegében való elhelyezése, másodsorban, hogy rokon ellen irányul, végül pedig, mert az oklevél végén — a megszokott helyen tehát — az eladó szavatosságot is vállal. Az pedig sohasem fordul elő, hogy egy oklevélben két ízben és két helyen vállaljanak szavatosságot, ezzel szemben az gyakran megtörténik, hogy amint látni fogjuk, egy oklevélben találkozunk tehervállalással és szavatossággal is. Ezért tehát annak tárgyalásánál, hogy miképen érvé-

[118] Fejér VIII/4. 467. l.

[119] „... et se idem Magister Deseu predictus coram nobis taliter obligando, ut si successu temporum eundem Dominum Archiepiscopum, vel suam Ecclesiam predictam quispiam infestaret, seu impeteret racione prefate possessionis, propriis suis laboribus et expensis assumpsit expedire ..."

[120] Anjou VII. 243. l.

nyesült a tehervállalás hatálya a gyakorlati életben, a szavatosság ból kell kiindulnunk, annak analógiájára kell eljárnunk. A szavatosságnál három mozzanattal találkozunk: 1. a fassionárius a bevallás megtételekor vállalja a szavatosságot, 2. ha valaki ezekután a vevőt a birtok miatt perrel megtámadja, akkor a vevő a szavatost megidézteti a saját védelmére, 3. ha pedig a szavatos a perben a vevőt a birtokban valamely oknál fogva megvédeni nem tudta, akkor az ítéletben arra kötelezik, hogy más birtokot adjon a vevőnek az elvesztett helyett. Ha amint említettem, nem is állapítható meg az, hogy a sikertelen szavatosság esetére más birtok ígérésének általánosan elterjedt szokása és a perben alulmaradt szavatost más birtok adására kötelező bírói gyakorlat között milyen sorrendi összefüggés állott fenn — tehát, hogy a kettő között melyik volt az ok és melyik az okozat —, azt kétségtelennek tekinthetjük, hogy a kettő között szoros kapcsolat volt, a két szokás kölcsönösen feltételét képezte egymásnak.

A tehervállalásnál ugyanezekkel a mozzanatokkal találkozunk. Az első mozzanat a tehervállalás ténye a fassió megtételekor. Különösen a tehervállalásnak azt az elterjedt szokását tartsuk szem előtt, amikor a tehervállaló a terhet „in se et super cuncta iura sua possessionaria"[121] vállalja. A következő mozzanat — hasonlóan a szavatossághoz — az, hogy a fassió megtételekor szereplő másik fél, akinek javára a tehervállalás történt, ennek alapján megidéztette a fassionáriust, ha őt annak valamelyik rokona — akinek terhét vállalta — ugyanabban az ügyben perrel támadta meg. Kitűnik ez a következő adatból:

„... Amicis suis reverendis Capitulo ecclesie Waradiensis Michael Orzag de Gwth regni Hungarie palatinus... Dicitur nobis in persona Johannis filii condam Bartholomei de Karol, quod quamvis alias egregius Nicolaus filius condam Nicolai de Zokol, onera Johannis carnalis (Pet)ri de eadem Zokol ac reverendi in christo patris domini Johannis episcopi ecclesie Chanadiensis, item Nicolai, Alberti et Andree (filiorum) eiusdem condam Petri de Zokol fratrum suorum in se assumendo dictum condam Bartholomeum sed et eundem exponentem super quadam potenciaria invasione possessionis dictorum Nicolai de Zokol ac aliorum supradictorum... necnon omnibus aliis actibus potenciariis alias ut referunt per dictum condam Bartholomeum patrem eiusdem exponentis patratis, mediantibus literis viri magnifici domini comitis Stephani de Bathor iudicis curie regie fassionalibus, quitum expeditum et omnibus modis absolutum commiserit, tamen nunc prefatus Andreas filius condam Petri de Zokol *non curato onere super predicto Nicolao assumpto,* racione premissorum in curiam regiam nostram scilicet in presenciam in causam attraxisset et eundem exponentem aggravari niteretur in sui iuris preiudicium valde magnum. Unde ipse exponens memoratum Nicolaum filium condam Nicolai de Zokol expeditorem premisse cause in sui iuris expedicionem penes se nostram in presenciam legitime vellet evocari lege (regni) nostri requirente-..."[122]

[121] 1481: Zichy XI. 285. l.

[122] 1471: Géresi II. 422. l. Az ügy folytatását — ha egyáltalában volt — nem sikerült megtalálnom.

A harmadik mozzanatra, hogy történt a tehervállalás alapján megidézett fassionáriussal, nem tudtam adatot találni. De ha tekintettel vagyunk arra a szoros kapcsolatra, amely a szavatosság és a tehervállalás között fennállt, másrészt arra, hogy a szavatossági szokás, amely szerint a szavatos szavatosságának sikertelensége esetére más birtokot ígért a vevőnek, a bírói gyakorlatban is érvényesült, amennyiben a perben vesztes szavatost más birtok adására kötelezték, e mellett pedig szem előtt tartjuk a tehervállalásnak azt az általános módját, hogy a tehervállaló a terhet nemcsak személyére, hanem összes birtokaira is vállalta, akkor bizonyosra vehetjük, hogy a tehervállalás e formájának szintén ugyanilyen bírói gyakorlat felelt meg, tehát a tehervállalót, tehervállalása alapján, más birtok adására kötelezték, ha valamelyik rokona — akinek terhét vállalva kötötte meg a szerződést — a vevőtől a birtokot elperelte. Mert ebben az esetben vált komoly valósággá a tehervállalás: a rokon által a vevőnek okozott „onus"-t és „gravamen"-t (azt, hogy az a birtokot elperelte) tényleg magára vette a tehervállaló azzal, hogy más birtokkal kárpótolta ezért a vevőt.

A tehervállalás joghatálya azonban tovább terjedt. Ez abban is megnyilvánult, hogy a tehervállaló rokonai csak hátrányosabb feltételek mellett támadhatták meg a fassiót, a tehervállalás következtében ugyanis mindig és rendszerint nagyobb kártérítést kellett fizetniök, szemben az olyan szerződéssel, ahol a fassionárius csak egyszerű szavatosságot vállalt. Ha ugyanis a szavatosságot eredetileg vállaló elidegenítő fél leszármazottainak támadása idején már nem volt életben, akkor a vevő némi kárpótlást már csak a támadó rokonoktól remélhetett: ha azok megfizették neki a birtok közbecsűjét, ami viszont gyakran elmaradt, mert ennek megítélése bírói mérlegelés tárgyát képezte. Tehervállalással elidegenített birtok visszaperelése esetében azonban a vevő kivétel nélkül, minden esetben kapott kártérítést a rokonoktól, mert ezeket maga a tehervállalás ténye kötelezte és szorította ennek megtételére. Ebben a kérdésben Werbőczire támaszkodhatunk, aki a Hármaskönyv első része 59. címének 4. §-ában azt mondja, hogy a racionábilis okból történt tehervállalás (vagyis a racionábilis okból tett fassiónál történt tehervállalás) esetében a rokonok, ha névszerint voltak a tehervállalásban feltüntetve, a tehervállaló életében csak a tehervállaló vérdíjának és bárhol fekvő összes jószágai közbecsűjének, a tehervállaló halála után pedig csak az elidegenített jószágok közbecsűjének lefizetése után perelhetik vissza a vevőtől az elidegenített birtokot. Werbőczinek e tételét a gyakorlatból csak egy XVIII. századi adattal, a Királyi Tábla 1727. évi ítéletével tudom alátámasztani. Első pillanatra talán elhamarkodottnak fog látszani ez a lépésem a több évszázados távolság miatt, mely a két adat között fennáll. A jogrend azonban Werbőczi korától 1848-ig alig változott, mert az alapjait képező gazdasági és társadalmi viszo-

nyok megmerevedtek. Ezt bizonyítják az ugyanazon tárgyú ügyekben hozott és egymással hajszálpontosan megegyező középkori és XVIII. századi ítéletek. Így például a szomszédjog alapján ugyanúgy perelnek a XVIII. században, 1747-ben, mint a középkorban.[123] A nemes leánynak birtoktalan emberhez való férjhezmenetele miatt természetben kiadott leánynegyedét a leány utódjától apjának rokonai nem perelhették el: így ítél Garai Miklós nádor 1429-ben és ilyen döntvényt hoz a Kúria a XVIII. században.[124] Ha a fassiót megtámadó rokon vagy leszármazott a sérelmezett fassió megtételekor még nem volt életben, nem illette meg őt kereset: ilyen ítéletet hoz Garai Miklós nádor 1406-ban és a Királyi Tábla 1755-ben.[125] Ha figyelembe vesszük ezt a talán egész Európában egyedülálló helyzetet, akkor nyugodtan elfogadhatunk egy XVIII. századi adatot Werbőczi állításának igazolására. Ez pedig a Királyi Tábla egy 1727. évi március 8-án hozott ítélete, amelyben a fassiót praeiudicium címén megtámadó felperesnek ítéli vissza az elidege-

[123] Így pl. 1747-ben Kovách József zalai nemes beperelte gr. Eszterházy Ferencet azért, mert az mint extraneus megvette az ő birtokrészével szomszédos birtokot, amire — mint szomszédnak — elsősorban neki (a felperesnek) lett volna joga. Felperesnek a Tripartitum I. 60. címére alapított keresetét azonban a Tábla elutasította, mert Eszterházy bebizonyította, hogy a kérdéses Diska nevű prediumban ő nem számít extraneusnak, mert neki is vannak ott birtokrészei. (Orsz. Ltár. Kúriai lt. Processus Tabulares 4—2257. sz.) V. ö. 27. jegyz.

[124] Garai Miklós nádor 1429. évi ítéletlevele (DL. 12034.): „Tamen quia ipsi in causam attracti tales literas que tempus prescripcionis, extradacionis ipsius iuris quartalicii rumpere potuissent nullatenus valuerunt exhibere, Immosi adhuc exhibere potuissent, ipsi eundem actorem de eadem porcione quartalicia ex eo, quia prefata domina Margyth cuius successor ipse Johannes actor esse dinoscitur, homini populari et ignobili tradita fuit in consortem, de regni antiqua consvetudine nullatenus excludere et eicere potuissent, ideoque ipsa porcio quartalicia eundem Johannem actorem de iure et defacto concernere, eidemque adiudicari et relinqui debere nobis ... clare apparebat..."

Kúriai döntvény a XVIII. századból: „Si actor contra eiusmodi ignobiles, qui bona iure avito materna tenent ex incapacitate agat, dum modo hi condescendentiam suam ex Nobili Matre, bonaque eadem iure successionis in se devoluta esse doceant, ab impetitione absolvuntur, quia his, velut ex materna successione tenentibus, ius retentionis, adeoque in ea parte possessorii Capacitatem Art. 18 : 1687. indulget." (Causa Nobilis Josephi Szabó contra Catharinam Tóth ex Incapacitate, 1805. Orsz. Lt. Kúriai lt. Post adv. 87—1. sz. Az idézett döntvény a perben az alperes által felmutatott 2-es számú mellékletként szerepel.)

[125] Garai Miklós nádor 1406-ban elutasítja a felperest (DL. 37271.): „... quia in dicto Anno domini Millesimo trecentesimo quinquagesimo octavo, ea videlicet tempore, quo ipse Paulus actor nundum in rerum natura extitisset, prefatus Petrus filius Beke pater annotati Pauli, dictam porcionem suam possessionariam ... in perpetuum vendidisse ... lucide ad inveniebatur." (V. ö. 83. jegyz.) A Királyi Tábla ítélete 1755. aug. 30-án: „Superstite etiamnum Matre Fassionem Actionalem celebrante, Actrici filiae sive ex Praeiudicio seu vero ex neglecta Praemonitione, veluti tempore celebratae Fassionis Eadem ne nata quidem, Actionem non competere." (Causa Nobilis Dominae Helenae Besse contra egregium Dominum Joannem Csejtey. Orsz. Lt. Kúriai lt. Proc. Tab. 4—406. sz.)

nített birtokot „... Citra tamen homagii superstitis venditricis matris persolutionem, tanquam in casu nomina specifice successorum, quorum onera assumerentur, non continente, nequaquam currentem ..."[126] Tehát ugyanabban a szellemben ítél, mint amit Werbőczi mond: a támadó felperesnek tehervállaló anyja életben léte miatt meg kellene fizetnie annak vérdíját, de mivel a felperes a tehervállalásban névszerint nem volt megemlítve, ezt a bírságot elengedik neki. Werbőczi tételének valószínűségét ezenkívül alátámasztja még az a tény is, hogy megtörtént, hogy tiltakozás alkalmával a tiltakozó fél nemcsak a sérelmezett fassió ténye ellen tiltakozott, hanem kifejezetten az ellen is, hogy a fassionárius bevallása megtételekor az ő — a tiltakozó — terhét vállalva nyilatkozott.[127] Ebből nyilvánvaló, hogy a tehervállalás ténye elleni tiltakozással valamilyen — a tehervállalásból származó — hátrányt akart paralizálni a tiltakozó, olyan hátrányt, amely bizonyos mértékben gátolta volna őt a fassió megtámadásában. Hogy a tehervállalás következtében a rokonnak nagyobb összeget kellett lefizetnie, ennek az lehetett a magyarázata, hogy az az „onus et gravamen", amelyet a tehervállaló magára vállalt, mint kártérítési kötelezettség átszállott örököseire, úgy, hogy amikor ezek támadták meg az örökhagyó által kötött szerződést, akkor ezt a birtok visszaváltási díjának alakjában kellett megfizetniök. Tehát a tehervállalás joghatálya egyrészről abban nyilvánult meg, hogy a tehervállaló hasonló értékű birtokkal volt köteles kárpótolni a vevőt, ha attól a birtokot valamelyik rokon elperelte, másrészről pedig abban, hogy a fassiót megtámadó utódnak minden alkalommal váltságot, kártérítést kellett fizetnie, mégpedig nagyobb összeget, mint a szavatosság esetében, ahol — amint láttuk — a leszármazott sokszor minden kártérítés lefizetése nélkül elperelhette a vevőtől a kérdéses birtokot.

Ezzel kapcsolatban ki kell térnem a Hármaskönyv első részének már említett 59. címére. Werbőczi itt a következőképen definiálja a tehervállalás intézményét: „Onera autem assumere, est fideiussionem quandam super observatione paternae vel fraternae fassionis, emptori bonorum aliquorum facere."[128] E pár sor fordítása a millenniumi kiadásban így hangzik: „A tehervállalás pedig, a jószágok vásárlójának nyujtott valamely kezesség, az apa vagy

[126] Causa Egregiorum Francisci et Joannis Csorba contra Egregios Franciscum, Michaelem, Gregorium, Stephanum omnes omnino Laky. Orsz. Lt. Kúriai lt. Proc. Tab. 4—728. sz.

[127] Zichy Benedek Majos Mihállyal 1467. jan. 16-án peregyezséget kötött Dáró várát illetőleg, Benedek és Jakab nevű fiainak terhét vállalva (Zichy X. 416. l.). 1467. febr. 1-én a két fiú, Benedek és Jakab egy emberük útján tiltakoztak e fassió ellen: „... prefatum Benedictum de Zych.... a vendicione, impignoracione et quovis modo alienacione directe medietatis castri Daro vocati... item onera..., Jacobi, Benedicti... super se recepcione,... publice et manifeste prohibuit coram nobis..." Zichy X. 423. l.

[128] Az 1897-ben kiadott millenniumi emlékkiadás alapján.

az atyafiak bevallásának megtartása iránt." Ezt nem lehet másként értelmezni, csak úgy, hogy a terhet nem a fassionárius, hanem annak fia vagy rokona vállalja, ezek veszik magukra azt a terhet, hogy nem fogják az apa vagy a rokon által tett bevallást megtámadni. A tehervállalás intézményének ilyen meghatározása pedig homlokegyenest ellenkezik a tehervállalásnak az okleveles anyagban szereplő alakjával. Itt ugyanis mindig, kivétel nélkül, a bevallást tevő fél vállalja rokonainak a terhét[129] és nem — mint Werbőczi mondja — a rokonok vállalnak olyan terhet a vevővel szemben, hogy a fassiót nem fogják megtámadni, hanem meg fogják tartani. Erről az utóbbiról soha egy szó sem esik. Werbőczi e tételét nem tudom mással magyarázni, csak azzal, hogy a tehervállalás definiálásánál fogalmazási hibát követett el, vagy meg akarta változtatni a tehervállalásnak korabeli szokását. Hogy Werbőczi tényleg nem minden változtatás nélkül foglalta írásba a korában fennálló tehervállalásra vonatkozó jogszabályokat, hanem azokat a mindennapi szokástól eltérően, általa átformált alakban örökítette meg, arra több jelenségből lehet következtetni. Az 59. cím 5. §-ában ugyanis ezeket mondja: „... quod si assumptio oneris generaliter facta fuerit et nomina filiorum, vel fratrum in fassionis serie nominatim, /expressa denotataque non extiterint, tunc eiuscemodi oneris assumptio, nil tenebit, sed simpliciter invalidari valebit." Hogy az ilyen általánosságban tett tehervállalási kijelentésnek (oneribus et quibuslibet gravaminibus universorum heredum, fratrum, sororum, proximorum et consangvineorum suorum in se assumptis) ne lett volna hatálya, amint Werbőczi mondja, az két okból nem valószínű. Elsősorban azért, mert a tehervállalásnak ez a formája éppen a XV. században, különösen pedig a XV—XVI. századok fordulóján, tehát Werbőczi korában alakult ki, illetve vált általánossá. Az oklevelekben jóformán csak ezzel a formával találkozunk. Márpedig nem valószínű, hogy ok és cél nélkül használták volna, hogy súlyt helyeztek volna éppen erre az általános formulára, ha annak hatálya nem lett volna. Azt sem lehet mondani, hogy a tehervállalás már csak üres, jelentőség nélküli formulává vált volna ebben a korban. Ekkor ugyanis még csak kb. 150 éves multra tekinthetett vissza, tehát aránylag fiatal intézmény volt. Ettől függetlenül: még a XVIII. században is érvényesült! Másodsorban pedig abból következtethetünk arra, hogy Werbőczi e tétele nem felelt meg a valóságnak, hogy Szegedy János 1751-ben megjelent munkájában — tehát abban a korban, amelyben a Hármaskönyvet úgy tisztelték, mint a Bibliát — a Tripartitum e címével foglalkozva ezt mondja: „Generalis assumptio onerum (h. e. dum nomina filiorum et fratrum non ex-

[129] Pl. a bevalló fél „... onera et gravamina omnium fratrum, proximorum et amicorum suorum ... super se recipiendo ..." teszi meg fassióját. 1459 : DL. 15376., stb., stb.

primuntur in fassione) semper valet, si aliae conditiones legitime esse comperiantur."[130] Ha szem előtt tartjuk Szegedy munkájának didaktikus jellegét és azt, hogy Werbőczi tételével szemben hangoztatja ezt, akkor bizonyosra vehetjük, hogy tanítása a valóságot tükrözte, tehát Werbőczi e kijelentését mint a valóságnak meg nem felelőt kell tekintenünk. Ugyancsak megcáfolható Werbőcznek az a tétele is, hogy az „igaz ok nélkül" történt tehervállalás semmit sem ér, hanem az egyszerűen és egyenesen hatálytalanná válik és a fassió érvényét veszti. (Trip. 59. cím. 1. §.) Szavainak értelmét a következő paragrafus világítja meg. Itt mondja ugyanis azt, hogy a racionális okból történt tehervállalást viszont csak úgy lehet megerőtleníteni, ha a támadó rokon megfizeti a tehervállaló vérdíját és a birtok közbecsűjét. Ha tehát vérdíjat, illetve közbecsüt csak a racionábilis okból történt tehervállalásnál kellett fizetni, akkor ebből az következik, hogy az egyszerű, racionális ok nélkül, „torkosság"-ból történt tehervállalásnál a fassiót megtámadó rokon minden bírság és kártérítés nélkül perelhette vissza az elidegenített birtokot. Ez pedig nem felel meg a valóságnak. Az előbb említett 1727. évi táblai ítélet (V. ö. 126. jegyz.) ugyanis a megtámadott fassiót azért érvénytelenítette, mert az nem racionábilis okból és nem végső szükségből történt és ezért sérelmesnek, illetve érvénytelennek tekinthető. Werbőczi szerint tehát ebben az esetben a támadó rokonnak nem kellett semmiféle bírságot fizetnie. Ezzel szemben a táblai ítélet a vérdíj fizetése alól nem azért mentette fel a felperest, mert a fassió annak idején kellő ok nélkül történt, hanem azért, mert a felperes a tehervállalásban nem volt megnevezve. Ebből viszont az következik, hogy ha a tehervállalásban meg lett volna nevezve, akkor — annak ellenére, hogy a fassió csak „gonoszságból és torkosság"-ból történt — mégis bírságot kellett volna fizetnie, azaz a tehervállalás joghatálya kiterjedt az „egyszerű", a racionábilis ok nélkül tett fassiókra is. Mindebből pedig arra következtethetünk, hogy Werbőczi az első rész 59. címében nem egyszerűen írta le a tehervállalás korabeli szokását, hanem szabályozni, formálni akarta. Mégpedig olyan irányban, hogy a tehervállalás hatályát szűkítse, illetve gyöngítse, ezt pedig minden valószínűség szerint azért tette, mert a tehervállalás az ősiség szellemével ellentétben állott (mert célja, hatálya az volt, hogy megnehezítse az ősi birtokok visszaszerzését). Werbőczi azon fejtegetéséből, hogy három okból, egyszerű, racionábilis és végső szükség okából lehet az atyafiak terhét vállalni és hogy ennek következtében az egyszerű okból történt tehervállalás semmit sem ér, a racionábilis ok esetében az hol megáll, hol nem, a végső szükségnél pedig mindig megáll, arra lehet következtetni, hogy a tehervállalás általános hatályának érvényesülését csak bizonyos esetekre akarta korlátozni. A tehervállalás érvényesülésé-

[130] Tripartitum Juris Hungarici Tyrocinium (Tyrnaviae 1751.), 142. l.

nek csak ott akart teret engedni, ahol a bevallás komoly, alapos okból történt, ahol tehát a fassionárius a birtok elidegenítésével nemcsak a maga, hanem családja érdekeit is szolgálta.[131] És ezáltal azt is bizonyítja, hogy a tehervállalás — azáltal, hogy a rokonok számára megnehezítette az ősi birtok visszaszerzését — közvetett úton a fassió megerősítésére szolgált. Tehát Werbőczi ezt az intézményt csak ott engedi hatni, ahol az szerinte helyes cselekedet megerősítésére szolgál. Törvényjavaslatnak szánt munkájában oda igyekezett hatni, hogy a tehervállalás a jövőben ne erősítse már a pazarlók és tékozlók elidegenítő szerződéseit. Werbőczi úgy fogalmazta meg Hármaskönyvének a tehervállalásról szóló címét, mintha az lenne a fontos, hogy milyen okból történt a tehervállalás és nem az, hogy a bevallásnak mik voltak az indító okai? Pedig a tehervállalásnak tulajdonképen közvetlenül semmi köze sincs a fassió érvényességéhez. A praeiudicium címén megtámadott fassiók körül keletkezett perekben sohasem a körül forog a vita, hogy vajjon elfogadható okból történt-e a tehervállalás, hanem egyedül csak azt vitatják, hogy milyen okból jött létre a fassió? Ez az egyedüli döntő momentum. A tehervállalás kérdése itt egészen háttérbe kerül, mert ennek hatálya csak oda terjed ki, csak azt szabályozta, hogy a rokonok milyen feltételek mellett támadhatják meg a sérelmezett fassiót, ezért a perekben a tehervállalás már mindig csak az ítéletben kerül szóba, amikor figyelembe véve a tehervállalás módját, ennek alapján meghatározzák, hogy a perben nyertes felperes milyen bírságot, illetve kártérítést köteles fizetni az alperesnek. Mindezeken kívül Werbőczi meg sem említi a tehervállalásnak azt a módját, amikor a fassionárius rokonai terhét birtokaira is vállalta. Ennek hatályát egy szóval sem magyarázza. Pedig hogy ez a módja a tehervállalásnak mennyire elterjedt és nagyjelentőségű volt, azt nemcsak az oklevelek bizonyítják, hanem még az is, hogy amikor Frank Ignác a rendi korszak legvégén megemlékezik a tehervállalásról, mintaként a tehervállalásnak ezt a módját közli.[132]

Összegezve a tehervállalásról eddig mondottakat, megállapítható, hogy a tehervállalásnak külső formája hasonló volt a szavatossághoz, de belső lényegében különbözött attól. A szavatosság ugyanis elsősorban védelemre irányult. A szavatos védelmet, a megvásárolt föld birtokában való megtartást ígért — ezt fejezik ki a szavatosság vállalásánál használt szavak is: „expedire", „defendere", „conservare" — kártérítési kötelezettsége már csak következménye a szavatosságnak, de nem képezi annak belső lényegét. A szavatosságnál a kártérítési kötelezettségnek ez a másodlagos

[131] Ezt ő maga is mondja a 4. §-ban, ahol a racionabilis okból történt tehervállalás hatályáról beszél: „Quae quia filio vel fratri in lucrum haereditatis succedunt: ideo simpliciter onera praeassumpta in tali casu revocari et retractari non possunt."

[132] A közigazság törvénye Magyarhonban. I. 351. l. (Buda, 1845.)

jellege magyarázhatja talán azt a jelenséget, hogy az örökölt szavatossági kötelezettség ellenére támadó utód sok esetben minden kártérítés nélkül vehette vissza az eladott birtokot. Amint láttuk ugyanis, az utód jogsérelemből eredő kereseti igénye lerombolta, megsemmisítette szavatossági kötelezettségét, tehát mivel megszűnt szavatossági kötelezettsége, egyben megszűnt ebből eredő kártérítési kötelezettsége is. A tehervállalás ezzel szemben lényegében csak kártérítésre irányul, nem védelemre, birtokban való megtartásra, mint a szavatosság. Ezt kifejezi elsősorban a tehervállalásnál használt szavak értelme és a teher vállalásának fogalmazása. Kártérítési ígéretét, illetve kötelezettségét a fassionárius azzal fejezte ki, hogy magára vállalt minden a rokonai által a jövőben a vevőnek okozható sérelmet és kártételt (onus et gravamen). A tehervállalás intézményét a viszonyokkal való reális megalkuvás fejlesztette ki. Számtalan esetben bebizonyosodott ugyanis, hogy a szavatos rokonai támadásával szemben nem tudja megvédeni és birtokában megtartani a vevőt. Ennek következtében a tehervállaló már nem védelmet ígér, mert tudja, hogy ez erejét meghaladja, hanem csak kártérítést. Míg a szavatossági kötelezettség vállalásában tulajdonképen az jutott kifejezésre, hogy a szavatos mindenkivel szemben meg tudja tartani a vevőt a tőle vásárolt föld birtokában, addig ezzel szemben a tehervállalásban éppen ellenkezőleg az nyilvánul meg, hogy a fassionárius nem tudja megtartani a vevőt birtokában, ha rokonai perrel megtámadják, ezért vállalja azok „terhét": ígér kártérítést az általuk okozandó károkért. Ez a gondolat nyilvánul meg azokban a gyakran előforduló esetekben, amikor a fassionárius rokonainak terhét vállalva teszi meg bevallását, utána pedig szavatosságot vállal, de csak harmadik, rokonságán kívül álló személyekkel szemben (például: „contra quosvis impetitores").[133] A bevalló rokonának a terhét vállalja, azaz csak kártérítést ígér, mert tudja, hogy annak támadása esetén a vevőt nem tudja birtokban tartani, rokonságán kívül álló személyekkel szemben azonban szavatosságot vállal, mert ezekkel szemben már nagy a valószínűsége annak, hogy a vevőt meg fogja tudni védeni a tőle vásárolt föld birtokában. A másik lényeges különbség a szavatosság és a tehervállalás között az volt, hogy a tehervállalás hatálya tovább terjedt, mint a szavatosságé. Míg ugyanis öröklött szavatossági kötelezettség mellett az utód simán támadhatta meg a szerződést azzal a jogos reménnyel, hogy esetleg semmiféle kártérítést nem kell majd fizetnie, addig a tehervállalás esetében a rokon, akinek terhét vállalva adta el a fassionárius birtokát, csak hátrányos feltételek mellett támadhatta meg ezt a szerződést és valamilyen kártérítést minden esetben kellett fizetnie. A középkorban, ha kellett is a fassiót érvénytelenítő rokonnak

[133] 1410: DL. 9691; 1458: Zichy X. 3.; 1460: Zichy X. 107; 1426: DL. 15720; 1460: Zichy X. 124.

valamilyen összeget fizetnie, ez mindig csak a kérdéses birtok közbecsűjében állott.[134] A XVIII. században viszont mindig ugyanazt az összeget kellett neki visszafizetnie, amelyért azt el- vagy zálogba adták.[135] Valószínűleg ez is a tehervállalás hatályának tulajdonítható, de hogy milyen módon, arravonatkozólag nem áll módomban feleletet adni. A szavatosság rokonok támadása esetén csak addig szolgálta a vevő védelmét, amíg a szavatosságot vállaló eladó élt. Ennek életében ugyanis őt bárki, tehát rokona, fia ellen is meg lehetett mint szavatost idéztetni és ha nem tudott helytállni, kártérítésre kötelezni. A szavatos halála után azonban, ha utódja lépett fel támadólag a szerződéssel szemben, a vevőnek már nem volt többé szavatosa, akit védelmére megidéztethetett volna, mert hiszen őt birtokában éppen az támadta meg, aki szavatosságra volt kötelezve vele szemben. És itt mutatkozik a tehervállalás eltérő hatálya. Ilyen esetben ugyanis a tehervállalás tulajdonképen a hiányzó szavatost pótolta olyan formában, hogy a támadó utódot egy bizonyos összeg megfizetésére kötelezve, a vevőt olyan kártérítési összeghez juttatta, amely őt az ő javára vállalt — de nem teljesített — sikertelen szavatosság miatt is megillette volna.

Mivel a fassionárius a tehervállalással kártérítést ígért a vevőnek, ebből következik, hogy a tehervállalás nem azt jelentette, hogy azok a rokonok, akiknek a terhét a bevalló magára vállalta, a szerződéshez hozzájárultak és ahhoz beleegyezésüket adták.[136] A rokonok beleegyezésének és hozzájárulásának bizonyítására elsősorban ugyanis az ügyvédvalló levél felmutatása szolgált. Az ügyvédlevél természeténél fogva kétoldalú megbízási ügyletet tanúsított, amelyben az ügyvédet valló fél az ügyletnél szintén személyesen jelenlévő[137] másik személyt ügyvédjéül nevezte ki és előre jóváhagyta és megerősítette mindazokat a cselekményeket, amelyeket ügyvédje a jövőben tenni fog.[138] Ezzel szemben a tehervállalás egyoldalú nyilatkozat volt, amelyet a fassionárius önkényesen tett meg bevallásakor, hogy a szerződés érvényét közvetett úton erősítse. E nyilatkozat mögött nem volt semmiféle előzetes megbeszélés, vagy megállapodás a fassióra vonatkozólag, hiszen előfordul, hogy a szerződés megkötésekor a bevallók olyan roko-

[134] V. ö. 94. jegyz.

[135] Orsz. Lt. Kúriai lt. Proc. Tab. 4—1741; 4—5231; 4—5593; 4—5649.

[136] Ugyanígy Wenzel Gusztáv: A magyar magánjog rendszere II. 125. l. (Pest, 1872.)

[137] Attól a szokástól azonban, hogy az ügyvédvallásnál mindkét félnek személyesen kell jelen lennie, az idők folyamán, úgylátszik, eltértek. Ugrin fia Miklós orsz. bíró ezt rosszalólag állapítja meg egy 1359. évi perhalasztó oklevelében és ezért a jövőre nézve elrendeli, hogy „... amodo et deinceps iuxta dictam consvetudinem alique litere procuratorie per capitularia et conventualia loca aut alios iusticiarios regni aliter emanari et concedi non debeant, nisi ad personalem astanciam eorumdem hominum, qui literas procuratorias emanari facere voluerint, eodem die quo propria in persona compareuerint, eedem litere procuratorie concedantur." Anjou VII. 617—623. l.

[138] V. ö. 45. jegyz.

naik terhét vállalják „cuius nomen ignorarent".[139] A tehervállalás mögött éppen ellenkezőleg a rokonok támadásának a lehetősége és valószínűsége állott. Ezért ha a fassionárius nagy súlyt helyezett arra, hogy bevallása érvényben maradjon, nem elégedett meg azzal, hogy a szerződést rokona vagy testvére terhének magáravállalásával kötötte meg, hanem arra vállalt kötelezettséget a vevővel szemben, hogy rokonával, akinek terhét vállalta, szintén hasonló értelmű és célú fassiót fog tétetni.[140]

Itt kell még megemlékeznem arról, hogy néha találkozunk az oklevelekben „ál"-tehervállalási formákkal is. Olyan formulák ezek, amelyek első pillantásra a tehervállalás látszatát keltik, pedig lényegükben nem azonosak azzal. Így például, amikor a fassionárius megjelenik és bevallást tesz

„... in sua et Dominici fratris sui persona, in se tale honus gravaminis ad se assumpmendo, quod si predictus Dominicus frater suus infrascriptam suam confessionem retractare niteretur in toto vel in parte..." akkor a szembenálló félnek még a per kezdete előtt köteles 6 márkát fizetni.[141] Vagy egy másik esetben: „... quod Nicolaus filius Pauli de Ilmar .-. ex una parte, item Paulus... et Johannes. iudices nobilium de comitatu Zaladiensi similiter pro se personaliter et pro magistro Bosou filio Baas vicecomite eiusdem comitatus Zaladiensis et infrascriptum honus seu gravamen per eosdem iudices nobilium in se assumere promittentes, si iidem magister Bosou in presentis pacis ordinacione obligatoria non persisteret refutando..."[142]

Itt ugyanis az „onus et gravamen" nem a rokonok által a fassionáriussal szemben álló félnek a jövőben okozható sérelmeket és károkat, hanem egy konkrét, pontosan körülírt büntetést jelent, amely a bevallót fogja sujtani ha az, akit megnevezett, nem lesz hajlandó a bevallást a maga részére kötelezőnek elismerni. E formák annyiban hasonlítanak a tehervállaláshoz, hogy az önként vállalt büntetés (onus) hatálybalépése egy személy eljövendő magatartásától függ, éppen úgy, mint a tehervállalásnál a bevalló kártérítési kötelezettsége. Azonban nem tekinthetjük őket a tehervállalás intézményéhez tartozóknak a fentieken kívül még azért sem, mert míg a tehervállalás szigorúan és kivétel nélkül mindig csak a rokonokra vonatkozik, addig ezek — mint például a közölt második esetben — a rokonság körén kívül álló, idegen szemé-

[139] 1365: Zalai II. 4. l.

[140] 1493-ban a budai káptalan előtt Tornai Silveszter fia, Benedek elmondja, hogy ő bizonyos birtokait, János nevű mostohatestvérének terhét magára vállalva eladta: „... Tamen ipse pro maiori rei huius certitudine et robore assumpsit ad id se obligando, quod ipse eundem Johannem filium Stephani in festo penthecostes proxime venturo in nostram adducet presenciam et coram nobis statuendo, per ipsum Johannem pro parte annotate domine Katherine... super perpetuali vendicione iurium suorum in dictis possessionibus... habitorum, similem sue eiusdem fieri faceret et procuraret fassionem." DL. 19938.

[141] 1347: Zichy II. 238. l.

[142] 1354: Zalai I. 555. Meg kell jegyeznem, hogy a kiadott oklevél szövege hibás. Az eredetiben (DL. 4464.) „in se assumere promittentes" áll, míg a kiadásban e helyett a „permittentes" szó szerepel.

lyekkel kapcsolatban is alkalmazást nyertek. Ezekhez hasonló, de az igazi tehervállalással még ennyi kapcsolatot sem felmutató áltehervállalási formák még azok is, amelyekben a fassionárius az „onus" szóval csak azt akarja kifejezni, hogy a bevallással kapcsolatos eljárásnak, a szerződés technikai lebonyolításának a terhét vállalta magára más helyett — valószínűleg csak puszta szívességből —: „... quod Nicolaus filius Martini de What cum Demetrio filio suo pro se et pro Ladislao, Andrea, Petro et Michaele aliis filiis suis, quorum factum seu negocium iidem Nicolaus et Demetrius omnino in causam infraspecificatam ad ipsorum honus assumpserunt ex una parte..."[143] Úgy látszik, Holub Józsefet is megtévesztette bizonyos mértékig ez az utóbbi formájú áltehervállalás, mert — már idézett cikkében — a következőket mondja: „Az árvákat gyámjuk képviselte, az atyai hatalom alatt állókat pedig atyjuk, s tulajdonképen ilyenkor a képviselő volt kötelezve, ami őt a kellő gondosság kifejtésére figyelmeztette, ezt a tehervállalás formulája is kifejezésre juttatta (onus et gravamen in se assumere), amellyel majdnem mindig találkozunk ilyen képviseleti ügyleteknél."[144] E sorokból az olvasható ki, hogy Holub is az eljárás körüli gondosság terhét érti az „onus" szó alatt és ebben látja a tehervállalás lényegét. Márpedig e formák csak elszigetelt jelenséget képeztek és az igazi tehervállalással semmiféle kapcsolatban nem állottak. Eltekintve attól, hogy az igazi tehervállalás nem képviselet volt, nem megbízáson alapult, a tehervállalással magától értetődően nemcsak kiskorúak ügyleteinél találkozunk. Így például igen sok esetben a fassionárius nagykorú testvére,[145] atyja,[146] felesége[147] terhét vállalva teszi meg bevallását.

A tehervállalás lényegét és célját röviden abban foglalhatjuk össze, hogy az meg akarta nehezíteni az elidegenített ősi birtokok visszaszerzését. (Werbőczi is valószínűleg ezért igyekezett körülnyirbálni a hatályát.) Célja tehát szöges ellentétben állott az ősiséggel, amelynek célja éppen ellenkezőleg az volt, hogy minél tovább megtartsa az ősi jószágot a család körében, illetve megkönnyítse az elidegenítettek visszaszerzését. Hogy mi volt a tehervállalásban a rejtett tendencia, hogy tulajdonképen mi felé tett a jogrend a tehervállalás intézményének kialakításában habozó lépést, azt akkor ismerjük meg, ha a magyar jogrendnek a birtokok elidegenítésére, illetve azok visszaszerzésére vonatkozó szabályait fejlettebb jogterülettel, az angollal hasonlítjuk össze.[148]

[143] Géresi I. 139. Ugyanígy 1347: Zichy II. 229. l.
[144] Id. m. 42—43. l.
[145] 1407: DL. 9274.
[146] 1421: Zalai II. 423; 1451: 31625.
[147] 1426: Zalai II. 447. l.
[148] Az összehasonlító jogtörténet alapján megállapítható, hogy azonosnak tekinthető gazdasági-társadalmi fejlődési fokon a különböző nemzetek nagy vonásokban megegyező jogrendet alakítanak ki. A normann hódítás előtti angol gazdasági-társadalmi viszonyok megegyeztek a kontinensivel. Mi ezt a

A fejlődés kezdetén Angliában a birtoklási és birtokelidegenítési viszonyok hasonlóak a magyarországi helyzethez. E. Jenks a hastingsi csatától a XIII. század végéig terjedő kor birtoklási viszonyaival foglalkozva megállapítja, hogy az egyén birtokát, mint egy kisebb csoportnak a tagja tartotta hatalmában, mégpedig minden valószínűség szerint olyan formában, hogy a csoportnak tagjai évről-évre más-más területeket kaptak használatra.[149] (Ugyanúgy, mint nálunk a földközösségnél.) A birtokostársak természetesen nem nézték jó szemmel, ha valamelyikük el akarta idegeníteni birtokát, mert ezáltal a csoport kötelékébe idegen jutott volna be. A földjét elidegeníteni akaró birtokos tehát csak társainak hozzájárulásával vihette keresztül szándékát (retrait communal). A birtokos elidegenítési szándékát azonban nemcsak társai, hanem leszármazottai, leendő örökösei is kifogásolták, az számukra is sérelmes volt, ezért ha a birtokos beleegyezésük nélkül idegenítette el földbirtokát, joguk volt a szerződést érvényteleníteni. Ez volt az úgynevezett „retrait lignager".[150] Az elidegenítési aktusban (feoffment) az eladó mindig szavatosságot, jótállást (warranty) vállalt a vevővel szemben — ugyanúgy mint nálunk —, hogy abban az esetben, ha a vevő elvesztené birtokát egy harmadikkal szemben, akkor pótolni fogja a vevőt ért veszteséget egyéb birtokaiból. Amint nálunk az 1298. évi 69. tc. kötelezően írta elő a szavatosságvállalást az eladó által birtokának elidegenítésekor, ugyanúgy 1276-ban az úgynevezett „Statute of Bigamy" azt a jogelvet állította fel, hogy ha a birtokátadást megörökítő okmányban a „dedi et concessi" szavak szerepelnek, akkor az elidegenítő és örökösei eo ipso szavatosságra vannak kötelezve a vevővel vagy megadományozottal szemben.[151] A szavatosságnak ugyanúgy szereztek érvényt mint nálunk. Ha a vevőt vagy megadományozottat valaki fenyegette, a birtokában, akkor ez felszólította az eladót, illetve adományozót szavatossági kötelezettségének teljesítésére (vouching to warranty),

gazdasági és társadalmi fejlődési fokot nézetem szerint a XIII—XIV. sz.-ban értük el. A jogrend fejlődése tehát nálunk is az angolhoz hasonló alapokból indult ki. Anglia azonban e fejlődés terén nemcsak minket, hanem az egész kontinenst is megelőzte kb. 200 évvel. Tehát ha a saját jogviszonyainkat összehasonlítjuk az angollal, akkor hozzávetőleges képet alkothatunk magunknak arról, hogy ha nálunk is bekövetkezett volna az a folyamatos, lépcsőzetes gazdasági-társadalmi fejlődés, ami ott, akkor hová, mivé fejlődhetett volna saját jogrendünk is. A jogrendünkben és annak egyes intézményeiben rejlő lehetőségeket, amelyeknek halvány, gyönge nyomai felett talán észrevétlenül siklanánk el, ez összehasonlítás alapján könnyebben fedezhetjük fel és ismerhetjük meg. Ebből következik, hogy a bennünket környező és velünk hasonló ütemű, vagy még lassúbb fejlődést felmutató nemzetek ide vonatkozó viszonyainak vizsgálata erre a célra nem alkalmas, mert ezek nagy vonásokban csak saját viszonyainkat tükrözik vissza.

[149] E. Jenks: A short history of English Law. Methuen and &. Ltd. London. 1912.) 36. l.

[150] Id. m. 37. és 112. l.

[151] Id. m. 109. l.

minek alapján ezeket az úgynevezett „Writ of Warranty"-val megidézték. Ha az így megidézett szavatos kötelezettségét a perben nem tudta vagy nem akarta teljesíteni és ennek következtében a megadományozott, illetve a vevő a perben birtokát elvesztette, akkor a szavatos köteles volt más birtokkal kárpótolni őt. A szavatossági, illetve — sikertelen szavatosság esetében — a kárpótlási kötelezettség annyira szigorú és mindenekelőtt dologi jellegű volt, hogy az nemcsak a szavatos személyét, hanem annak a szavatosság elvállalásának pillanatában kezén levő összes birtokait terhelte, úgyhogy ennek alapján a szavatossági kötelezettség teljesítésére nemcsak az eredetileg adományozó, illetve eladó szavatost és ennek örököseit, hanem ezeken kívül mindazokat fel lehetett hívni, akik időközben a szavatostól szintén birtokot kaptak, illetve vettek, mert a jogelv szerint ők már szavatossági kötelezettséggel terhelt birtokhoz jutva, a szavatosságra szintén kötelezve voltak.[152] (Nálunk a tehervállalásnak ismertetett módja, hogy a fassionárius a terhet birtokaira is vállalja, szintén ilyen dologi színezetű.) Az 1290-ben kiadott „Quia Emptores" statutum (amely a birtokok szabad elidegenítését tette lehetővé) hatására megszűnt a szavatosságnak, a jótállásnak ez a szigorú formája, de — és itt jutunk el az angol és a magyar jogrend között fennálló kardinális különbséghez — az örökölt szavatossági kötelezettség lehetetlenné tette, hogy az örökös megtámadja az örökhagyó által kötött elidegenítési szerződés érvényét és ezáltal megfossza a vevőt a vásárolt föld birtokától (Estoppel).[153] A régi „retrait lignager" a XIII. század folyamán már teljesen elvesztette hatályát, annyira, hogy Bracton már említést sem tesz róla.[154] Már 1200-ban ajándékokkal — harminc márkával és egy hátaslóval — próbálja egy örökös rávenni a királyt, hogy hozzon ítéletet abban a kérdésben hogy érvényesnek tekinthető-e az apja által kötött elidegenítő szerződés, amiből arra lehet következtetni, hogy maga is meglehetősen kilátástalannak tartotta követelését. 1225 után pedig már minden esetben hiába próbálják a fiúk atyjuk elidegenítő ügyleteit érvényteleníteni.[155] Az örökölt szavatosságnak ezt a mienkkel ellenkező, a mienknél sokkal erősebb hatását világosan fejti ki és példával illusztrálja Pollock—Maitland:

„Alan alienates land to William. Alan declares that he and his heirs will warrant that land to W. and his heirs. Alan being dead, Baldwin, who is his son and heir, brings suit against W. ... W. meets the claim thus: — „See here the charter of A. your father, whose heir you are. He undertook that he and his heirs would warrant this land to me and mine. If a stranger impleaded me, you would be the very person whom. I should vouch to warrant me. With wath face then can you claim the land?" B. is rebutted from the claim

[152] Id. m. 110—11. l.
[153] Id. m. 112. l.
[154] Pollock—Maitland: The History of English Law before the times of Edward I. (Second ed. Cambridge, 1923.) II. 311. l.
[155] Pollock—Maitland: Id. m. II. 311. l.

by his ancestors warranty... A man is debarred, rebutted from claiming land because the burden of a warranty given by one of his ancestors, has fallen upon him."[156]

A különbség annyira szembeszökő, hogy magyarázatra nem is szorul. Amíg nálunk az öröklött szavatossági kötelezettség egyáltalában nem gátolta az örököst, hogy érvénytelenítse az elődei által kötött elidegenítési szerződést, addig Angliában ez lehetetlenné tette, hogy az örökös visszaszerezze az elődei által elidegenített birtokot.

A tehervállalás kialakulásában e felé tett jogrendünk egy lépést, amennyiben megnehezítette az örökösök és a rokonok részére az elidegenített ősi jószág visszaszerzését. De ezt nem közvetlenül, hanem csak közvetve tette azáltal, hogy kártérítés fizetésére kötelezte a szerződés megtámadására jogosult hozzátartozókat. Első, tapogatózó lépés volt ez valami új rend felé, de már eleve arra kárhoztatva, hogy örökre első és egyetlen maradjon, második ne kövesse soha. Mégpedig azért, mert az az alap, amelyből a tehervállalás kifejlődött: a jog, amelynek reakciójaként kialakult, a rokonok visszavonási joga volt. Ebből az alapból pedig nem nyerhetett tápot és erőt a további fejlődéshez. Mert hiszen még kialakulásában is éppen a visszavonási jog megdönthetetlen erőssége és hatalma előtti kényszerű meghajlás jut kifejezésre: mivel az elidegenítő tudja, hogy rokonaival szemben nem tudja megvédeni a vevőt, ezért ígér a tehervállalás formájában legalább kártérítést neki. Ezzel szemben felvetődik a kérdés, vajjon fel lehet-e fedezni középkori jogrendünkben olyan törekvés, tendencia nyomát, amely nem közvetve, hanem közvetlenül arra irányult volna, hogy valamilyen formában lehetetlenné tegye a rokonok visszavonási jogát? Nézetem szerint igen. A törekvés „forradalmisága" miatt azonban csak ritkán, itt-ott találunk okleveles emlékeinkben egy-két odavetett szót vagy kifejezést, amelyből erre következtethetünk.

Azok az esetek ezek, amikor vagy a tehervállalással kapcsolatban, vagy attól függetlenül az oklevél szövegezéséből kétségtelenül megállapítható, hogy a bevallást tevő fél olyan formában teszi meg bevallását, hogy az jelen nem lévő rokonát ugyanolyan jogerővel kötelezze, mint saját magát. Vagyis amikor egyoldalú

[156] Id. m. II. 312 l. P.—M. meg is említi, hogy ez az angliai helyzet egyedülálló a kontinensivel szemben: „If the English lawyers are shutting their ears to the claims of the lords, they are shutting their ears to the claims of the kindred also, and this just at a time when in Normandy and other countries the claims of the lord and the claims of the expectant heir are finding a formal recognition in the new jurisprudence. Whether we ascribe this result to the precocious maturity of our system of royal justice, or to some cause deep-seated in our national character, we must look at these two facts together: — if the English law knows no retrait feodal, it knows no retrait lignager." I. köt. 344. l.

akaratkijelentésével olyan joghatást akar előidézni, amelynek következtében a távollevő rokon úgy volna tekintendő, mint aki szintén személyesen van jelen és akit ennek következtében a megtett fassió éppenúgy kötelez, mintha azt személyesen, sajátmaga tette volna meg. Ez utóbbi — a tehervállalástól független — formára vonatkozólag csak egy adatot találtam, a bácsi káptalan 1363. évi május 28-án kelt oklevelét:[157]

„...memorie commendamus... Quod Paulus filius Pauli... ac Ladislaus et Lampertus filii eiusdem ab una, item Stephanus filius Petri de Mykola... parte ab altera in nostri presencia personaliter constituti, idem Paulus filius Pauli, Ladislaus et Lampertus filii sui pro se, item pro Paulo et Andrea filiis ipsius Pauli filii Pauli fratribus videlicet carnalibus Ladislai et Lamperti supradictorum, ut dixerunt parvulinos, *ad honus eorum astando*..." zálogbaadják bizonyos birtokaikat.

Hogy ez nem tehervállalás, az az első pillanatra azonnal szembetünik. Az „*ad honus eorum astando*" kifejezés magyarra fordítva úgy hangzanék, hogy „azok terhéhez hozzáállva" szabadabban: „azok terhére is állva" teszik meg bevallásukat. Ebben a vonatkozásban az „onus" szó értelmét jobban megvilágítja a Döbrétei családbeliek 1366. évi osztozkodására vonatkozó adat. Itt a megjelent rokonok a következőképen vannak felsorolva:

„...quod Damianus... pro se et pro Michaele etc... in suum honus, necnon Valentinus... similiter pro se et pro Emerico fratre suo etc... modo simili in honus suum, item Cosmas... pro se et pro Johanne fratre suo etc... similiter in suum honus..."[158]

Kétségtelen, hogy e szokatlan formával azt akarták kifejezésre juttatni, hogy a jelenlévő rokonok nem együttesen vállalnak felelősséget a távollévőkért, nem minden jelenlévő külön-külön az összes távollévőkért, hanem mindenki csak azért, akit megnevez a távollévők közül. Az „in suum honus" kifejezés tehát úgy értelmezendő, hogy az illető a vele kapcsolatban megnevezettekért a „saját terhében", vagyis a „saját terhére", a saját felelősségére áll és köti meg az egyességet. Ebben a vonatkozásban tehát az „onus" szó a felelősséget, a felelősség terhét jelenti. Visszatérve most az előző adathoz, ha az ott jelenlévők a távollevőkért „ad honus eorum astando" teszik meg bevallásukat nemcsak a maguk, hanem „azok felelősségére" is teszik. Más szóval: a bevallók azt akarják kifejezni, hogy fassiójukat a jelen nem lévők terhére és felelősségére is teszik, vagyis az ő nyilatkozatuk azokat éppenúgy kötelezi mint őket, olyan erővel, mintha azok is személyesen lennének jelen és személyesen tennék ezt a bevallást.

Ez egyoldalú kötelezésre való törekvés úgylátszik azonban, a tehervállalással kapcsolatban gyakrabban fordult elő, mert errevonatkozólag több adatot sikerült találnom. Ezeknek közös vonás

[157] DL. 5213.
[158] Zalai II. 11.

suk az, hogy a bevalló a távollevő rokont a tehervállalás tényével, súlyával igyekezik kötelezni. Például 1376-ban:

„... domina Chala filia Dominici de Fogach coniunx Philipi ab una parte, vero ex altera Stephanus filius Palch de eadem pro se personaliter, et pro Nicolao fratre suo sine procuratoriis literis, cuius onus et gravamen super se assumpsit in toto..." személyesen megjelenvén a váci káptalan előtt, az aszszony bizonyos feltételek mellett zálogbaadta egy birtokát. Az oklevél ezt elmondván, így folytatja: „...ad que omnia premissa et quevis premissorum singula annotati nobilis domina Chala vocata et Stephanus filius Palch astancia personali, *eundem vero Nicolaum* fratrem suum *idem Stephanus auctoritate premissa facere et adimplere* se ipsos spontanea obligarunt voluntate..."[159]

Az „auctoritate premissa" az oklevél elején történt tehervállalásra céloz, ennek súlyával — mert az a távollevő testvérre nézve is hátrányt jelent, ha meg akarná támadni a szerződést — igyekszik őt a jelenlévő kötelezni, úgy mint saját magát. A szöveg világosan kifejezi az egyoldalú kötelezésre való törekvést. Nézetem szerint a bácsi káptalan előbb említett 1363. évi oklevelének négy szava: „ad honus eorum astando" kevésbbé világosan, de ugyanezt fejezi ki. Ezt a feltevést megerősíti, hogy ott, annak az oklevélnek utolsóelőtti sorában hasonló záradékot találunk: „...ad que omnia premissa et quevis premissorum singula eedem partes Se mutuo firmiter obligarunt coram nobis viva voce..." ebben azonban csak a jelenlevő szerződő felek kötelezik magukat és egymást, a távollevőkről nem emlékeznek meg. Nyilván azért, mert azoknak kötelezését az „ad honus eorum astando" kifejezés már magában foglalta, tehát szükségtelen volt erre újból rátérni. Egy- másik esetben a zágrábi káptalan előtt 1356-ban: a fassionáriusok távollevő mostohatestvérük terhét vállalva, eladják egy birtokukat, arra kötelezvén magukat, hogy amennyiben ők vagy utódaik, vagy pedig megnevezett testvérük a vevőt perben vagy peren kívül birtokában háborgatnák:

„...extunc ipsi (a bevallók) in facto succubitus duelli potencialis ipso facto convincerentur contra dominum Nicolaum... prout se iidem Blasius et Emericus (az eladók) personaliter, dictum vero Johannem fratrem ipsorum sub premissi moderaminis vinculo ad hoc sponte obligarunt coram nobis..."[160] A „sub premissi moderaminis vinculo" szintén a tehervállalásra utal és nem a hatalombajban való elbukásra, mert ez utóbbi csak a jelenlevőkre vonatkozik. Peregyezség 1461-ben nemtörvényes korú gyermekek terhének vállalásával: „...Ad que premissa, et quevis premissorum singula simul et singillatim inviolabiliter observanda prefati Johannes Gereb ac Stephanus et Petrus filii eiusdem se premissa personali eorum astancia mediante annotatus autem Ladislaum et Mathiam (a kiskorúak) sub premissis oneribus eorum in se assumptis sponte obligarunt coram nobis."[161]

Ezekből az adatokból kétségtelenül kilátszik a törekvés, amely közvetlenül arra irányult, hogy a távollevő rokon ne támadhassa meg a fassiót, erre még csak lehetősége, módja se legyen. A birtok-

[159] DL. 6327.
[160] DL. 4633.
[161] Zichy X. 198. l. Hasonlók: 1435: Géresi II. 154, 1458: DL. 15203.

elidegenítés esetében a mindennapi élet követelménye és úgy az eladó, mint a vevő érdeke és biztonsága azt kívánta meg, hogy a szerződés érvényben maradjon. Azt viszont tudták, hogy e cél elérésére sem a szavatosság, sem pedig a tehervállalás nem alkalmas, mert egyik sem fosztotta meg az eladó rokonait a fassió megtámadásának a lehetőségétől. Az eladó tehát e két intézménytől függetlenül valamilyen utat és módot igyekezett keresni, amellyel elérheti ezt a célt, amely által lehetetlenné tudta volna tenni a rokonok részére azt, hogy fassióját érvényteleníthessék. És ezt a módot abban vélte az eladó megtalálni, ha bevallását olyan formában teszi meg, amelynek következtében a távollevő rokon úgy tekintetett volna, mint aki szintén személyesen tette meg ugyanezt a fassiót, vagy ha olyan záradékot fűz bevallásához, melynek erejénél fogva a jelen nem lévő rokon ugyanúgy kötelezetté vált volna, mint ő. Ha e formák megizmosodása következtében elterjedtté és általánossá tudott volna válni az a felfogás, hogy az ilyen formában megkötött szerződés a távollevő rokont úgy kötelezi, mint magát a bevallót, mert ezáltal az is úgy tekintendő, mintha személyesen tette volna meg szintén a fassiót, akkor a rokonok már nem támadhatták volna meg a bevallás érvényét, mert a jogrend szerint senki sem érvényteleníthette a saját, jogérvényes formák között kötött szerződését. E formák megerősödéséhez és a bennük rejlő tendencia érvényre juttatásához azonban — a gazdasági-társadalmi rend továbbfejlődésén kívül — a központi hatalom segítő kezére és támogatására is szükség lett volna. Részben azért, hogy az tisztázza a fogalmakat, részben pedig azért, hogy a maga auktoritásával és erejével érvényesüléshez juttassa az e formákban lappangó törekvést, olyan módon, ahogy azt Angliában a szavatosság kérdésénél a már említett „Statute of Bigamy" tette.[162] Az erős központi hatalom jellemző vonása, hogy a társadalmi erőkön és törekvéseken felül állva és azokra nivelláló hatást gyakorolva, mindig „sine ira et studio" tudja szemlélni és meglátni azokat a jelenségeket, amelyek jelentőségével és lényegével még maga az azokat kialakító és hordozó társadalom sincs tisztában.[163] A fogalmak tisz-

[162] Ismerve a középkori törvényalkotások jellemző vonását, hogy azok inkább a már meglévő konstatálását, mint újnak alkotását tartalmazzák, a Statutum azon kijelentéséből, hogy a „dedi et concessi" szavakhoz eo ipso szavatossági kötelezettség fűződjék, biztosra vehetjük, hogy már előzőleg az elidegenítési aktusoknál e szavakat azzal a szándékkal alkalmazták, hogy azok szavatossági kötelezettséget vonjanak maguk után, — úgyhogy a Statutum szerepe ebben a kérdésben csak arra szorítkozott, hogy e törekvést hivatalosan is elismerte és szentesítette.

[163] Ez a magyarázata annak a jelenségnek, hogy a gazdasági-társadalmi vagy a jogrendnek állandó jellegű alapintézményeit mindig az erős központi hatalom ismeri el és erősíti meg, míg ezzel szemben az egyes társadalmi osztályok túlkapó — és tiszavirág életű — törekvéseit és vágyait a gyöngébb uralkodók szankcionálják: II. András alatt a birtokok szabad elidegenítési jogát iktatják törvénybe, míg Nagy Lajos alatt az ősiséget.

tázására és a bennük rejlő tendencia kielemzésére pedig különösen ebben az esetben lett volna igen nagy szükség. Az említett pár adat terminológiájából ugyanis világosan látszik a küzködés, a határozatlanság, amellyel a fassionárius merőben újszerű törekvését a régi, megszokott formákon belül igyekszik kifejezésre juttatni. Itt kellett volna a központi hatalom segítő kezének közbenyúlnia, hogy a csírázó „jogintézményt" e kezdeti nehézségen átsegítse. Ez azonban elmaradt, mert a XV. század — Mátyás uralkodásától eltekintve — a központi hatalom állandó gyengülésének jegyében áll.

Mivel ez a „jogintézményünk" közvetlenül — és nem kerülő úton, mint a tehervállalás — irányult a rokonok visszavonási joga ellen, még csírájában elhalt. A tehervállalás ki tudott magának bizonyos érvényesülési teret harcolni, mert a benne rejlő tendencia csak burkoltan jutott kifejezésre, de továbbfejlődni szintén nem tudott, mindvégig csak torzó maradt jogintézményeink között. Az egyik intézmény „halvaszületésének", a másik félbenmaradásának az okát — az elmondottakon kívül — elsősorban abban kell látnunk, hogy mindkettő az ősiség ellen irányult. A rokonok visszavonási joga az ősiségben, az ősi birtok elidegeníthetetlen voltában gyökerezett, 1848 előtti egész jogrendünkre pedig ez ütötte rá a bélyegét. A tehervállalás intézménye a középkori tulajdonjoggal állott szöges ellentétben, annak alapvető elvét akarta áttörni, amikor gátakat emelt a rokonok visszavonási joga elé. A középkori tulajdonjog konzervatív, statikus szellemű, amelynek célja a már meglévő megtartása és ebből következőleg: az elvesztett visszaszerzése. Az utóbbi elé gördített akadályokat a tehervállalás, mivel pedig az ősiségben magánál sokkal erősebb ellenféllel került szembe, már eleve vereségre volt kárhoztatva, arra, hogy a benne rejlő tendenciát — a rokonok visszavonási jogának megsemmisítését — sohase tudja érvényesülésre juttatni.

Középkori birtokjogunk alapvető jellemvonása az ősiség intézménye volt. Ennek hatására az ősi természetű jószágok elidegenítése igen nehézkes formák között történhetett csak és az elidegenítő aktus érvényét az ősiségben gyökerező rokoni visszavonási jog bármikor megsemmisíthette. Ha a fejlődés során a réginél egyszerűbb, kötetlenebb elidegenítési formák honosodtak is meg, amelyekben a hozzátartozók aktív szerepet már nem is játszottak, azért a rokonok visszavonási joga töretlen erővel élt tovább. A vevő vagy a megadományozott érdekeinek védelmére kialakult szokások és jogintézmények (büntető szankciók kikötése a szerződés érvénytelenítésének esetére, szavatosság stb.) e visszavonási joggal szemben tehetetlenek voltak és a vevő részére intézményesen kártérítést nem biztosítottak. Ez utóbbi hiány és méltánytalanság megszüntetésére, illetve pótlására alakult ki a tehervállalás intézménye a XIV. század második felében, amelynek célja az volt, hogy intézményesen biztosítson kártérítést a vevő részére a rokoni

visszavonási jog érvényesülése esetében. A tehervállalás tehát az ősiség fogalmát igyekezett áttörni, mert intézménye a rokonok visszavonási jogának szabad gyakorlása elé gördített nehézségeket. A tehervállalás e konkrét hatásán túl ez intézményben levő rejtett tendencia odairányult, hogy a rokonok visszavonási jogának érvényesülését teljes mértékben lehetetlenné tegye — mert a szavatosság ereje erre elégtelennek bizonyult — és ezen az úton a tényleg kialakult és a mindennapi életben érvényesülő hatálya csak az első lépés volt. Ennél tovább fejlődni és a benne lévő rejtett célt elérni azonban nem volt képes, mert szelleme és törekvése a jogrendet hordozó gazdasági-társadalmi rend követelményeivel és érdekeivel ellentétben állott.

HÄNDEL BÉLA

A SZÁSZ KÉRDÉS BETHLEN GÁBOR KORÁBAN

Az a kérdés, miként lehetne a központi hatalom s a szász önkormányzat, továbbá a szászság s a másik két politikai nemzet viszonyát összhangba hozni, a nemzeti fejedelemség korában egyike volt Erdély legkomolyabb problémáinak. A századok óta fennálló, de a XVII. században különösen kiélesedett ellentétek mély ethnikai, gazdasági, társadalmi, politikai és vallási okokban gyökereztek. Tíznél több emberöltő mult el azóta, hogy a szász nép a Déli és Keleti Kárpátok alján megtelepedett, elzárkózottsága a magyarsággal szemben mégsem csökkent, ellenkezőleg: fokozódott. Idegen kultúrája, nyelve, sajátos szokásjoga ötödfélszáz év alatt mit sem vesztett teljességéből. Társadalmi alkata sokban módosult ugyan — a sajátos erdélyi hűbéri-rendi viszonyok félreismerhetetlenül rányomták bélyegüket — polgárias fejlődésével azonban éppoly mértékben el is távolodott a katonai jellegét le nem tevő magyar nemességtől. Fokozódó mértékben indusztriálissá váló gazdasági életformája is mind mélyebbre hatoló ék lett a szász városok s a jellegzetesen agrár jellegű magyar-székely vidék között. Politikai autonómiájának fejlesztésében messze túlszárnyalta a másik két nemzetet. S mindezt betetőzte a reformáció, melyet a szászság lutheri formájában vett fel, miáltal spirituális életében is szembe került a túlnyomórészt kálvini hitvallásra tért magyarsággal. Túlzás nélkül mondható, hogy államot alkottak az államban. Városaik falai között a magyar nemességnek s a székelységnek nemcsak megtelepülési engedélyt nem adtak, de gyakran még hadimenedéket se. Fejlett nemzeti öntudatuk a XVI. század közepe óta ama hiedelem által is fokozódott, mely szerint őseiket Nagy Károly telepítette volna Erdélybe a magyarok megfékezésére.[1] E tévhitnek is volt valami része a fejedelmi hatalommal s a magyar-székely nemzettel szemben fennálló antagonizmusuk erősödésében.

A fejedelmek különféleképen bántak a szászokkal, de csak egy volt köztük: Báthory Gábor, aki nyiltan kiváltságaik megsemmisítésére tört és különállásuk megszüntetésével akarta elérni

[1] Weiss Michael: Liber annalium raptim scriptus. Quellen zur Geschichte der Stadt Brassó. V. (Továbbiakban: Quellen Brassó.) Brassó, 1909. 213. l.

Erdély egységét. Elgondolásait nem tudta megvalósítani: külpolitikai hibái és az azokat követő török beavatkozás megbuktatták. Utódának, Bethlen Gábornak nehéz örökséget hagyott a szász kérdéssel.

Bethlen is indokolatlannak tartotta a szászok elzárkózását és különállását. Báthory módszereit azonban elítélte. Igyekezett a szászságot szorosabban a közös hazához, a központi hatalomhoz és a másik két nemzethez fűzni. Erőszakos rendszabályoktól mindig tartózkodott és a szászok ellenállását látva, gyakran lemondott elgondolásai megvalósításáról.

Magatartását a szászok irányában régi kapcsolatai is befolyásolták. Kora fiatalságától kezdve sok ismerőse volt a szászok között és elég jó viszonyban volt velük. Józanul ítélte meg őket, gondolkodásmódjukat ismerte. A századforduló zavaros idejében a fejedelmek kíséretében több szász városban megfordult, huzamosabb időt töltött Brassóban. Báthory Gábor uralkodása alatt jó kapcsolatait még jobban elmélyítette. Így pl. gyakran megfordult Weyrauch Dávid kőhalmi királybírónál, az egyik legtekintélyesebb szász főembernél. Szeben elfoglalásának tervéről nem tudott és Báthory erőszakos fellépését nem helyeselte, de az ország érdekében továbbra is támogatta Báthoryt és az 1611—12. évi harcokban jelentős szerepet játszott. Mégis ahol tehette, segített az ártatlanul szenvedő szászokon. Így egy ízben a fejedelem haragját magára vonva, megvédte egy udvari bálon résztvevő szebeni nők becsületét.[2] Tanácsaival támogatta a szász papokat tizedjövedelmük visszaszerzésére irányuló törekvésükben.

Báthoryval való meghasonlása után a szászok természetes szövetségese lett. Fel is vette velük az összeköttetést, de nem működtek együtt. Sőt a portán igyekezett meghiúsítani azt a szász törekvést, mely Erdély három vajdaságra osztását célozta és leleplezte a szászok okmányhamisításait. Ennek ellenére akaratlanul is szolgálója lett a szász érdekeknek, amikor Báthory Gábor elleni fellépésével megszabadította őket legveszedelmesebb ellenségüktől.

II.

Erdély 1613 őszén a benyomuló török, tatár és oláh seregtől sokat szenvedett. A belső ellentétek is kiéleződtek. Magyarok és szászok még az ellenség távozása után is kölcsönös bizalmatlansággal nézték egymást. A székelyek és a szászok a polgárháború idején zsákmányolt dolgokat igyekeztek egymástól visszaszerezni — ez a kérdés még 1625-ben sem rendeződött teljesen — és a kölcsönös sérelmeket minden eszközzel igyekeztek meg-

[2] (Bethlen Elek:) Gabriel Bethlen. Hormayr—Mednyánszky: Taschenbuch für die vaterländische Geschichte. IV. 1823. 463. l. — Szilágyi Sándor: Báthory Gábor fejedelem története. Pest. 1867. 13—14. l.

torolni.[3] Ez természetesen az élet- és vagyonbiztonság további veszélyeztetését jelentette.

Bethlen Gábor egyik legfontosabb feladatának tekintette a belső ellentétek elsimítását.[4] Ebből a szempontból legfontosabb és egyben legnehezebb kérdés volt a szászokkal folytatott belső háborúskodás békés felszámolása, anélkül, hogy az összesség érdeke sérelmet szenvedne. A szászok abban a hitben voltak, hogy a török beavatkozás elsősorban az ő érdekükben történt.[5] Ezt látszott igazolni az a körülmény is, hogy ők szenvedtek legkevesebbet a török hadak fosztogatásaitól.[6] Előnyüket igyekeztek kihasználni és sokhelyt még Bethlen megválasztása után is a tatárokkal versenyt pusztították a magyarok földjeit.[7]

A szászok vezetőinek nagy része megjelent 1613 október közepén a kolozsvári országgyűlésen, s biztosítani igyekezett az új helyzetből nyerhető előnyöket. Közbenjárók útján kérték a bécsi udvart, hogy ne avatkozzék be Báthory Gábor érdekében.[8] Az országgyűlésen is érvényesíteni akarták kívánságaikat. A rendek igen megértőek voltak a szászokkal szemben. Eltörölték a Brassót érintő proskripciós törvényt. A fejedelem választási feltételei közé bevették a szász kiváltságok épségben tartását is, valamint kikötötték, hogy a fejedelem ne szállásolja be hadseregét a szászokhoz[9]

A szászok október 23-án, közvetlenül a fejedelemválasztás előtt benyujtották 13 pontból álló kívánságukat az országgyűlésnek, illetve a választandó fejedelemnek. Kívánták az evangélikus egyház szabadságának épségben tartását, Szeben visszaadását, a szászok részvételét a fejedelmi tanácsban, a régi városi jogok visszaállítását. Ezeket a pontokat a rendek elfogadták. Több más, főleg gazdasági vonatkozású kívánságra a választ későbbre halasztották, míg azt a követelést, hogy szász városban többé országgyűlést ne tartsanak, határozottan visszautasították.[10]

Az országgyűlés kifejezésre juttatta a három nemzet úniója megújításának szükségességét és kötelezte a szászokat, hogy veszedelem idején a nemeseket és a székelyeket vagyonukkal együtt fogadják be városaikba. Bár nyilt ellentét nem látszott a szászok

[3] Rugonfalvi Kiss István: A nemes székely nemzet képe. Debrecen, 1939. I. 310—311. l. — Hegyes András diáriuma. Quellen Brassó. V. 481. l.

[4] Bojthi Veres Gáspár: De rebus gestis magni Gabrielis Bethlen. Engel: Monumenta Ungrica. Viennae, 1809. 361. l.

[5] Marczali Henrik: Újabb regesták a külföldi levéltárakból. Történelmi Tár, 1879. 360. l.

[6] Connotationes etc. Pray—Miller: Gabrielis Bethlenii principatus Transsilvaniae. II. Pestini, 1816. 209. l.

[7] Nagy Szabó Ferenc memoriáléja. Mikó: Erdélyi tört. adatok I. 116. l.

[8] Marczali: id. m. 360. l.

[9] Szilágyi Sándor: Erdélyi országgyűlési emlékek. (Továbbiakban: E. O. E.) VI. 357—361. l.

[10] E. O. E. VI. 365—367. l.

és magyarok közt ezen az országgyűlésen, mégsem volt nagy a bizalom köztük. Az országgyűlés az athname ügyében összeállított pontjai közt kérte a portától azok megbüntetését, akik a fejedelem és a rendek pecséteit utánozva, hamis levelekkel áskálódtak a portán. Ez a szászok ellen irányult, mert Báthory Gábor idejében ők jártak így el.[11]

A kölcsönös bizalmatlanság legfőbb forrása Nagyszeben helyzete volt. A város még Báthory hívei kezén volt. Bethlennek fontos volt kézbevétele, mert tudta, hogy a város átadása nélkül a szászokat megbékíteni nem lehet, ezért tárgyalásokba kezdett az őrséggel. A parancsnok, miután Báthory haláláról megbizonyosodott, tisztességes feltételek mellett átadta a várost.[12] Még folytak a tárgyalások, amikor az otthonukból kiüldözött szebeniek küldöttsége felkereste Bethlent, és kérte városuk visszaadását, szabadságaik helyreállítását. A fejedelem barátságosan fogadta őket és november 9-én írásban a következőket ígérte nekik: 1. Ha bemegy Szebenbe, a várost visszaadja a szászoknak és őket kiváltságaikban megtartja. 2. Az elűzött polgárokat visszahívja és jószágaikat visszaadja. 3. Mindazt az elrabolt oklevelet és közvagyont, ami a kezébe kerül, átadja a városnak.[13]

Nem sokkal ezután, november 22-én udvarával együtt bevonult Szebenbe. Bár a várost nem akarta megszállva tartani s székhelyül használni, a hirtelen beállott kemény tél és Gyulafehérvár szétrombolt állapota arra az elhatározásra kényszerítette, hogy a telet a szászok fővárosában töltse. Ezt a tárgyilagosan gondolkodó szászok is így látták.[14] (A szász nép általában örömmel fogadta a fejedelemváltozást és ennek az örömnek kifejezést is adott, bár az újjongás legfőbb oka Báthory Gábor halála volt.[15]) A szászság vezetőiben azonban nagy aggodalmat keltett Bethlen szebeni tartózkodása. Attól félve, hogy végleg ott akar maradni, egyetlen napig sem akarták megtűrni fővárosukban. A Segesváron november végén összeült univerzitás felszólította Bethlent, hogy azonnal hagyja el a várost, különben nem teszi le a hűségesküt és nem fizet adót.[16] Ez az eljárás sértette Bethlent, de nem ragadtatta el magát. December 4-én kelt levelében[17] ismét biztosította a szászokat, hogy Szebent csak ideiglenes szállásának tekinti: „... az súlyos télnek ereje rajtunk lévén, sem Fejérvárra lakó hellyünkre annak

[11] Török-magyarkori államokmánytár. II. 47. l.
[12] Bojthi id. m. 372. l.
[13] Bojthi id. m. 372—373. l.
[14] Connotationes etc. Pray—Miller id. m. II. 212. l.
[15] Hegyes id. m. 481—482. l. — Gockesch Bálint krónikája. Quellen Brassó. VI. 12. l. — Seivert: Die Grafen der Sächsischen Nation. Windisch: Ungarisches Magazin. III. 160—161. l.
[16] Szilágyi Sándor: Bethlen Gábor fejedelem trónfoglalása. 1867. 7. l.
[17] Seiwert Gusztáv: Akten und Daten. Hermannstadt, 1870. 81—83. l.

mind magának, s mind tartományának felettébb való pusztasága miá semmiképpen nem mehetvén, városokról városokra, falukról falukra módunk nincs benne, hogy bujdoshassunk". A város kulcsait átadja az elöljáróságnak. Arra kéri a szászokat, hogy nyugodjanak bele abba, hogy a telét ott töltse, azután pedig engedjék át neki Szászsebest — a város szabadságainak épségben tartásával — fejedelmi székhelyül, az egész ország és a szászság közös hasznára. Rámutatott a három nemzet közti únió szorosabbá tételének szükségére. Figyelmeztette a szászokat, hogy a magyarok támogatása nélkül erejük a maguk javának véghezvitelére sem elégséges. Hangsúlyozta, hogy békét akar teremteni és ha ez a szászok miatt nem történhet meg, nemcsak a hálátlanság vétke lesz rajtuk, hanem Isten ítélete is. Bethlen leveléhez hasonló tartalmút küldött az univerzitásnak a fejedelmi tanács is.

A fejedelem kiküldöttei eredménytelenül tértek vissza Segesvárról. Az univerzitás ragaszkodott a város azonnali kiürítéséhez. Egyrészt arra hivatkozott, hogy a fejedelem katonái és a város lakossága között könnyen összeütközésre kerülhet a sor, másrészt attól félt, hogy Bethlent szászokkal ellenséges tanácsosai ellenük hangolhatják és más elhatározásra bírhatják.[18]

Bethlen december 10-én élesebb hangú levélben válaszolt; ebben csodálkozásának ad kifejezést a szászok hálátlansága miatt: „... mint hihetjük tehát azt el, hogy más szükségünk idején, az mint írjátok, be fogadnátok bennünket: kiváltképpen a minth most az Úr Isten hertelen ostorának házunknépére való bocsátásából látogatott, semmiképpen nemis cselekedhetjük, és tőletekis nem keresztyéni indulatból vagyon illieni imperiosa postulatiotok". Gúnyosan emeli ki: „... nem különben forog kegyelmetek dolga, mint az erkölcsös gyermeké, mikor étellel kínálják, nem veszi és mikor ő is kérné, nem adják. Ez előtt igen kérte Szebent kegyelmetek, nem adták; most mikor adnák, nem veszi". A szászok aggályaira ezt válaszolja: „... mire való volna tehát a militaris disciplina?" Felelősséget vállal a rendért Szebenben, visszautasítja azt az állítást, hogy őt hízelkedő tanácsadók befolyásolhatják. Felhívja őket, hogy szüntessék meg a bizalmatlankodást és teljesítsék kívánságait.[19]

Ugyanaz nap, amikor Bethlen újabb felszólítását intézte a szászokhoz, az univerzitás nagyfontosságú lépést tett. A szászok Segesváron jelenlevő kiküldöttei ligát alkottak jogaik és kiváltságaik védelmére. Az únióról szóló okiratban[20] leszögezik, hogy látva azt a nagy kárt, amit Szeben elidegenítése és a szászoknak

[18] Bojthi id. m. 376—377. l.

[19] Die Veranlassung zu der engeren Verbrüderung der Sachsen in Siebenbürgen. Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde. N. F. III. 234—237. l.

[20] Seiwert id. m. 79—80. l. Die Veranlassung etc. 231—233. l.

egymástól való elválasztása a közelmultban nekik okozott, szoros szövetséget kötnek, mint őseik tették. Esküsznek, hogy szabadságaikért, amelyeket a *„Római Szent Birodalom kegyes királyaitól, császáraitól, fejedelmeitől"* kaptak, mindent feláldoznak. Igaz ágostai hitükre fogadják, hogy a szász nevet, vért, kiváltságokat megvédik. Közösen állanak ellen minden támadásnak, ami akár külön-külön, akár együttvéve éri a szászokat. Minden ügyet közösen tárgyalnak meg és a költségeket is közösen viselik. Ez a szövetkezés rányomta bélyegét a további fejlődésre. Ha nem is ezzel indult meg az az irányzat, hogy „a szászok államot akartak alkotni az államban" — mint azt az erdélyi alkotmány egyik tanulmányozója állítja[21] —, hiszen ez a törekvés már régebbre nyúlik vissza, mindenesetre visszatükrözi azt a mély szakadékot, amely a másik két nemzettől elválasztotta őket. A három nemzet unióját meg sem említik, kiváltságaikat a német uralkodóktól és nem a magyar királyoktól származtatják. Szász őseikre tekintenek, Magyarország, Erdély, a közös haza nem létezik számukra. Minden bizalmukat saját erejükbe, védelmi szövetségükbe helyezik. Visszatükrözi ez az okmány azt az elszánt hangulatot, amelyben akkor a szászság vezetői voltak. Egyik történetírójuk[22] a szászok „Rütli-eskü"-jének nevezi a segesvári uniót. Kétségtelen, hogy a Báthory Gábor uralma alatt tapasztaltak hozzájárultak a líga létrejöttéhez; s ha most nem is kutatjuk, honnan ered a magyarokkal és székelyekkel való ellentét és mennyiben voltak ennek okai maguk a szászok is, kétségtelen, hogy a másik két nemzet teljes mértékben a tragikus sorsú fejedelmet támogatta velük szemben. *Érezték azt, hogy kiváltságaikkal együtt népiségüket is védik. A privilégiumok eltörlése, a különállás megszüntetése a kisszámú és szomszédainál — főleg városlakó lévén — már ekkor is gyengébben szaporodó szászságot a magyarságba és az oláhságba való felszívódással fenyegette volna.* A nemzeti érzés mellett az evangélikus vallásnak is szerepe volt a szász vezető férfiak elhatározásában.[23] Fogadalmukban a szász név becsülete és az ágostai hitvallás egymásmellé vannak állítva; az evangélikus valláserkölcsi gondolatot tükrözik vissza az univerzitás később tárgyalandó egyéb határozatai is.

Bár a szászok lelkileg szakítottak a három nemzet unió jával, gyakorlati érzéküktől vezettetve, kihasználták az abban számukra esetleg kínálkozó lehetőséget. Átiratot intéztek a magyar és székely törvényhatóságokhoz.[24] Felpanaszolták sérelmeiket, rámu-

[21] Endes Miklós: Erdély három nemzete és négy vallása autonómiájának története. Budapest, 1935. 210. l.

[22] Teutsch Frigyes: Die Siebenbürger Sachsen in Vergangenheit und Gegenwart. Leipzig, 1916. 140. l.

[23] Teutsch Friedrich: Geschichte der evangelischen Kirche in Siebenbürgen. I. Hermannstadt, 1921. 407. l.

[24] Szádeczky Lajos: Székely oklevéltár. VI. Kolozsvár, 1897. 39—42. l. — Szilágyi id. m. 14—15. l.

tattak, hogy azokat még mindig nem orvosolták: „... megh senyvedve fenétől megh emésztve, koporsóban el temetve, az nagy sötétséghben zárok alat, kötözve minekünk Szászoknak feyünk Szebennek várossa". Az apáik által kötött szövetségre hivatkozva kérik a magyarokat, hogy segítsék őket fővárosuk visszaszerzéséhez. Hangsúlyozzák: „... ha ma raitunk holnap kegyelmeteken eshetik". Nyiltan megmondják, hogy nekik a fejedelem ígérete és biztosítékai nem elegendők, Szebent azonnal meg akarják kapni. Viszont hűségüket ígérik a magyaroknak.

Az univerzitás helyzetét kétségtelenül megkönnyítette az, hogy Bethlen hatalma nem szilárdult még meg. Így kellő erélyyel nem tudott fellépni fejedelmi tekintélye megóvására. December 13-án az univerzitás meghívta a szebeniek követeit is Segesvárra, akik ezután résztvettek a tanácskozásokon. Ezeken állapították meg azt a harminc feltételt, amelyek alapján beleegyeztek volna Bethlen nagyszebeni telelésébe. A fontosabb pontok a következők[25]: a fejedelem csak 1614. március 12-ig maradhat a városban, legfeljebb 400 főnyi őrséggel, ugyanannyi katonát azonban az univerzitás is küldhet oda. Szeben összes kiváltságait állítsa helyre. A magyar iparosokat és kereskedőket tiltsa ki a városból, katonáit tartsa szigorú fegyelemben. Ha a nemesek közül valaki valamit a szászok ellen tanácsol, azt proskribálják. A Szeben ellen hozott törvénycikket töröljék, a szebeniek ártatlanságát iktassák törvénybe. Veszedelem esetén hajlandók befogadni a nemeseket, de a jószágaikat nem. A szász papokat tartsa meg régi kiváltságaikban Bethlen. Semmi szokatlan terhet, külön-adót ne vessen ki a szászokra. A portára és a császárhoz küldendő követek költségeit egyenlő mértékben viselje a három nemzet, a szászok azonban ilyenkor külön is küldhessenek követet. A 20. pont kimondja: „Minthogy Báthori Gábor tyrannus et regno vi obtrusus fejedelem volt, örökké való emlékezetre in exemplum aliorum mindenféle végzett dolgok, noha jók is vadnak közettek az ő gubernálása alatt, cassáltassanak in perpetuum." Viszont a Basta és Mihály vajda idejében történt dolgokra (vagyis a szászok akkori, únióval ellentétes tetteire) borítsák a feledés fátyolát. Szebenben, Brassóban, Segesváron és Besztercén ezután ne legyen országgyűlés. A szászok jelen végzésükről tájékoztathassák a két császárt. A fejedelem ezekről a pontokról adjon assecuratiót. A másik két nemzet is biztosítsa, hogy Bethlen március 12-re kiüríti Szebent. Ha ezt nem tenné, mindhárom nemzet szabaduljon fel hűsége alól.

Ezek a feltételek nemcsak megalázóak voltak Bethlenre, hanem a tényleges erőviszonyokkal sem állottak arányban.[26]

[25] E. O. E. VI. 383—389. l.

[26] Még a „Die Veranlassung etc." szerzője, egy magát meg nem nevező szász történetíró is ezt mondja erről: „... wenn man die Kräfte dieses Völkschens berechnet und bedenkt, dass dasselbe von dem eisernen Joch, das ihm

A szászok nem is remélhették, hogy a fejedelem elfogadja követeléseiket, de már azzal is sokat nyerhettek, ha ezen az alapon egyáltalában hajlandó velük tárgyalni. Kétségtelen, hogy a kiállott sok szenvedés okozta elkeseredés és a központi hatalomba vetett bizalom megrendülése is hozzájárult e pontok létrejöttéhez — és ezt Bethlen is jól tudta —, de ezenkívül fel akarták használni a helyzetet arra is, hogy különállásukat még jobban kiépítsék a fejedelmi hatalom és a másik két nemzet rovására.

Bethlen mérsékletét mutatja, hogy a szászok túlzott lépéseire nem válaszolt hasonlókkal. Újabb levelében,[27] amelyet december 23-án küldött Segesvárra, ismét szemére veti a szászoknak hálátlanságukat. Rámutat, hogy követeléseik egy része sérti a fejedelmi méltóságot, egyes dolgokat pedig úgy írnak elő a másik két nemzetnek, mintha azok nekik alárendeltjeik volnának. Követeléseiket tárgy szerint csoportosítja: a szebeni telelést és az egész szászságot, illetve az egész országot illető ügyekre. Az utóbbiakban az országgyűlés hivatott dönteni, azokat tehát ott hozzák elő. A telelést illetően kijelenti, hogy arra a kényszerűség viszi, másképen nem tehet, ezért nem is kérdi többet, engedik-e vagy nem.[28] Nem akarja a szász jogokat sérteni, de nem tűri, hogy feltételeket szabjanak neki és „... fegyver alatt őrizzék". A város kapuit a fejedelem emberei és a városi polgárok együtt nyitják-zárják. Minden szebeni visszatérhet, házát visszakapja. A Szebenhez tartozó jószágokat késedelem nélkül visszaadja a királybírónak. A céhek szabadságát visszaállította, a magyar iparosokat eltávolította, a piactartást a tanácsra bízta. Katonái közt szigorú fegyelmet tart. „Lám Bastának is annyi jus engedtetett és minden városokban az németeknek", mint amennyit ő kér két hónapig. Végül megfenyegeti a szászokat, hogy ha kívánságait nem teljesítik, nem marad adósuk.

A fejedelem kiküldöttei megjelentek az univerzitás ülésén és igyekeztek a szászokat engedékenységre bírni. Egyeseket meg is nyertek, de végül a brassóiak véleménye győzött: addig semmiben nem engednek a fejedelemnek, amíg Szebenben tartózkodik.[29]

Bethlen azonban nem akarta a tárgyalásokat megszakítani. Érezhette — mint arra életrajzírója rámutat[30] —, hogy itt a szász lélek tartós elidegenedéséről lesz szó, ha sérelmüket gyor-

der tyrannische Báthori auferlegt hatte, in der That nur durch den neuen, klugen Fürsten befreit worden war, *so mögte man die Wortführer und Machthaber der sächsischen Nation von einem Übermass an Kühnneit und Mangel an Dankbarkeit nicht ganz freisprechen.*" (Id. h. 243. l.)

[27] Szilágyi id. m. 12—14. l.

[28] Bethlen levelei és egész magatartása valószínűtlenné teszik azt a feltevést, mintha Szeben ügyét alkudozások segítségével arra akarta volna felhasználni, hogy a várost minél magasabb áron adja át. (Szekfű Gyula: Bethlen Gábor. Budapest, 1929. 45. l.)

[29] Bojthi id. m. 380. l.

[30] Szekfű id. m. 45. l.

san nem orvosolja. A fejedelmet megegyezésre igyekezett bírni a szászokat kedvelő felesége is.[31] Az alkudozások továbbvitelére Pécsi Simon kancellár küldetett az univerzitáshoz. Pécsi megígérhette az azonnali kiköltözést, ha a szászok szigorú feltételeket tartalmazó hitlevelet adnak a fejedelemnek.

Az univerzitás is folytatta tanácskozásait. Részben a szászok belső életére nézve hozott fontos határozatokat — amelyekkel később részletesen foglalkozunk —, január 9-én pedig ultimátumot intézett Bethlenhez.[32] Ebben leszögezték a szászok, hogy amíg Szebent vissza nem adja és szabadságaikat helyre nem állítja, nem tartják magukat alattvalóinak. Nemcsak azok tagadják meg a hódolatot, akik hűségesküt még nem tettek, hanem azok is feloldottnak tekintik magukat, akik már letették. Ugyanakkor a Szebenben levő magyarokat és székelyeket is közbenjárásra kérték fel. Ezek január 13-án kelt válaszukban[33] értesítették a szászokat, hogy közbenjártak érdekükben, de már nem volt rá szükség, mert a fejedelem január 12-én elhatározta Szeben visszaadását. Az univerzitás kiküldöttei jöjjenek Szebenbe és gondoskodjanak a fejedelmi udvar elköltöztetéséről. Küldjék el az ígért hitlevelet, adják meg a köteles hódolatot és semmi ártalmas dologra ne törekedjenek ezután. Ugyanakkor maga Bethlen is értesítette a szászokat, hogy a város átadását február 17-re tűzte ki. Utasította őket, hogy a költözésre tegyenek meg minden előkészületet. Különösen fontos, hogy a Gyulafehérvárról odaszállított nehéz ágyúkat még az erős fagyban, a havon vissza tudják vitetni. Két nap mulva újabb levelet intézett az univerzitáshoz.[34] Ebben közölte, hogy megjött a portáról a fejedelmi jelvényeket hozó kapucsi basa. Ennek fogadására és megajándékozására küldjön be az univerzitás az adóból 2000 tallért előre.

A szászok megbízottai január 17-én a fejedelemtől és külön a Szebenben tartózkodó tizenhárom főúrtól menlevelet kaptak, amelyekben szabad jövést-menést és bántatlanságot biztosított nekik.[35] Az univerzitás január 23-án állította ki a kívánt hitlevelet.[36] Keresztény hitükre ígérik a szászok, hogy mihelyt a fejedelem és kísérete elhagyja Szebent, szokott módon hűséget esküsznek és meghódolnak neki: „*... sőt eddig is, ha mi oly dolgot moliáltunk volna, kiből (ő) ngának, vagy országának ártalma következhetnék, meglévén az mi igazságunk, annak is teljes tehetségünkkel ellene állunk*". A hitlevélben változtatás nélkül elfogadták a Bethlen által előírt formát és ezzel voltaképen beismerték részességüket az ellene irányult mozgalmakban. Az univerzitás

[31] Sutoris Pál krónikája. Quellen Brassó. IV. 36—37. l.
[32] E. O. E. VI. 389—391. l.
[33] Szilágyi id. m. 16. l.
[34] Szilágyi id. m. 23—24. l.
[35] Die Veranlassung etc. 253—254., ill. 254—255. l.
[36] Szilágyi id. m. 17—18. l.

kiküldötteit, köztük a naplóíró Hegyes András 27-én fogadta Szebenben a fejedelem. A város visszaadása jeléül átnyujtotta nekik a bástyák és tornyok kulcsait.[37] Meghagyta nekik, hogy az ágyúkat haladéktalanul küldessék el Fehérvárra. A követek ezt lehetetlennek tartották és az volt a gyanújuk, hogy Bethlen az időt akarja húzni ilyen feltételek felállításával. Amikor azonban a fejedelem megtudta mivel gyanúsítják, saját embereivel vitette el azokat. Megígérte azt is, hogy a száműzöttek azonnal visszatérhetnek a városba. Azonban — mint Hegyes feljegyzi — a magyar őrség nem engedte be őket, mert támadástól tartott.

A kölcsönös bizalmatlanságnak, nemcsak ez volt az egyetlen megnyilvánulása. A szászok nagyban készülődtek arra, hogy fegyverrel is biztosítják jogaikat. A városokat lázasan erősítették, zsoldosokat fogadtak, hadianyagot szereztek be.[38] Segesvár egymaga több mint 2800 forintot fordított zsoldos gyalogságára. Jellemzően tükrözi vissza a szászok bizalmatlanságát, hogy amikor egy brassói krónikaíró[39] január 27-én feljegyezte, hogy Bethlen Gábor esküvel ígérte Szeben visszaadását, rögtön hozzáfűzte: „csak csalás és ámítás . . . " De a magyarok sem bíztak a szászokban. A Bethlen megerősítését hozó török követséget január 9-én, Brassóban ünnepélyesen fogadták. A fogadáson magyar urak is résztvettek. Amikor azonban megtudták, hogy a brassóiak dísztüzet akarnak adni a vendégek tiszteletére, szállásaikra vonultak vissza s figyelmeztették a polgárokat, nehogy „feledékenységből" élessel lőjenek.[40] Maga Bethlen is biztosítani akarta magát minden eshetőségre, ezért 1614 elején jelentést tett a portának az őt fenyegető veszélyekről. Kérte, hogy tartsák vissza a magyarországiakat az ellene irányuló támadástól, utasítsák segítségadásra az oláh vajdákat és a szomszédos basákat, valamint intsék meghódolásra a torzsalkodó szászokat.[41]

Szeben visszaadására az előkészületek január végén és február elején szakadatlanul tartottak. Az egyességet azonban csaknem felborította a segesváriak váratlan lépése. Bethlen ugyanis február végére Segesvárra országgyűlést hívott össze. A polgárok, akik attól féltek, hogy az országgyűlés alatt Bethlen el akarja foglalni a fellegvárat, kiverték a fejedelmi szállásosztókat a városból.[42]

[37] Hegyes id. m. 489. l.

[38] Teutsch Georg Daniel: Geschichte der Siebenbürger Sachsen. (3. kiadás.) Hermannstadt, 1899. (Továbbiakban: Sachsengeschichte.) I. 356. l. — Müller Heinrich: Zur Geschichte des Repser Stuhles. Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde. N. F. XXXVII. 180. l.

[39] Bánfi Péter naplója. Quellen Brassó. V. 430. l.

[40] Hegyes id. m. 487—488. l.

[41] Szilágyi id. m. 20. l.

[42] Nagy Szabó id. m. 117. l. Segesvári Bálint krónikája. Mikó: Erdélyi történelmi adatok. IV. 183. l. — Kraus György: Siebenbürgische Chronik. Fontes Rerum Austriacarum Ss. III. 46. l.-on és ennek nyomán a Sachsengeschichte tévesen az országgyűlés utáni időre teszik a segesvári eseményeket.

Bethlen az ott tartózkodó Pécsi Simonnak február 15-én írt, megkérvén, hogy tájékoztassa a helyzetről.[43] A kancellár jelentésétől tette függővé, hogy kimozdul-e Szebenből. Úgy látszik azonban Pécsi tárgyalásai időközben valamilyen eredményre vezettek, mert a fejedelem a következő napon írt levelében örömét fejezte ki azon, hogy a szászok bizalmatlansága szünőben van. Rámutatott arra, hogy ő a szászoknak is fejedelme, irántuk is jóindulattal van, bár sokan nem helyeslik engedékeny politikáját. Szavát meg nem másítja, még ha az egész ország megharagszik is érte.[44]

Bethlen február 18-án hagyta el végleg Nagyszebent. Megelőzőleg összegyüjtötte a városban levő polgárokat, rövid beszéddel búcsúzott el tőlük: „Én Bethlen Gábor, Erdélynek igazán választott fejedelme, magyaroknak ura, székelyeknek ispánya, az szászoknak attya, ez napságtól fogva adom várastokat, minden igassággal, legyetek jámborok és hűvek. Isten hozzátok!"[45] Aznap délután Medgyesre távozott. A menekültek másnap reggeltől kezdve visszaözönlöttek a városba. A szebeniek öröme olyan nagy volt — a krónikaíró szerint —, mint a babiloni fogságból szabadult zsidóké. Nagy munka várt rájuk, mert a várost Báthory Gábor emberei alaposan elpusztították. Sok szebeninek egész vagyona elveszett, másutt üresen maradtak a házak, mert gazdáik meghaltak. Ezek helyébe más városokból hívtak be — de csak szász — telepeseket. Általában véve a tevékeny királybíró, Gotzmeister Kálmán vezetése alatt hamar megindult az újjászervezés munkája, a város aránylag hamar visszanyerte régi gazdagságát. Bethlen is méltányolta a szebeniek nehézségeit és elengedte a városnak a vámért fizetett bér felét, az országgyűléssel pedig kétévi adómentességet adatott Szebennek.

Nagyszeben visszaadásával lezárult a fejedelem és a szászok kapcsolatainak első szakasza. A szászok — elszenvedett sérelmeik hatása alatt — az ország szempontjából veszedelmes útra léptek. Nyiltan szembehelyezkedtek a fejedelemmel és a másik két nemzettel. Túlzott követeléseiket rá akarták azokra kényszeríteni, különállásukat ez úton még jobban kiépíteni. Bethlen bölcs mérsékletet tanúsított velük szemben. Nem véletlenül nevezte magát a szászok atyjának: úgy bánt velük, mint megértő apa makrancos gyermekével. Nem hallgatott tanácsosaira, akik meg akarták torolni a szászok ellenkezését. Belső békét óhajtott elsősorban, ezt pedig engedékenységgel vélte elérhetőnek. Meg akarta mutatni, hogy összes alattvalóinak jogait tiszteletben tartja. Szinte megalázkodott, hogy ezáltal megbékítse és megnyerje a szászokat. Ezenfelül érezte, hogy helyzete még nem szilárd, a szászok pedig külföldi összeköttetéseik révén nagy nehézségeket okozhattak neki.

[43] Török-magyarkori államokmánytár. I. 118—119. l.
[44] Die Veranlassung etc. 259. l.
[45] Connotationes etc. Pray—Miller id. m. 213. l.

III.

Bethlen engedékenysége nem oszlatta el a szászok bizalmatlanságát. A segesváriak továbbra sem voltak hajlandók beengedni őt és az országgyűlést falaik közé. A még mindig ott ülésező univerzitás magyarázkodó levelet küldött neki Medgyesre (nem maradt meg), amelyre ő február 21-én válaszolt.[46] Csodálkozását fejezi ki azon, hogy a segesváriak felültek a rémhírterjesztőknek, hogy még mindig bizalmatlanok vele szemben. Inti őket, hogy ne álljanak ellen fegyverrel az ország akaratának, fogadják be az országgyűlést. A segesváriak azonban nem engedtek, Bethlen pedig nem erőltette a dolgot és így a gyűlést Medgyesen tartották meg.

Bethlen engedékenységéhez hozzájárult egy terv is, amelyet az országgyűlésen akart megvalósítani. A Báthory Zsigmond óta tartó zavaros időkben meglazult uniót meg akarta erősíteni, a széthúzó három nemzetet szorosabb egységbe szerette volna fogni. Már a Szeben átadása körüli tárgyalások kezdetén leszögezte, hogy szükség van a három nemzet uniójának megszilárdítására.[47] A szászok azáltal, hogy az unió nevében támogatást kértek a másik két nemzettől, akaratlanul is előmozdították Bethlen törekvését. Csakhogy amíg a szászok az unióban a három nemzet véd- és dacszövetségét látták, kiváltságaik oltalmára a fejedelmi hatalommal szemben, addig Bethlen szerint „az unió az erdélyi politikai nemzet, amely egyenlő jogú, de egy közösségnek ugyanazon célra törekvő különböző elemeiből áll. Ezek kiváltságaik keretében sajátos céljaikat tovább szolgálják, de amikor mint unió vannak együtt, akkor e sajátos szolgálataik eredményét a közösség, az egység rovására tartoznak feláldozni".[48]

Bethlen 11 pontban fektette le uniós törvényjavaslatát és azt az országgyűlés elé terjesztette.[49] Mindenekelőtt megállapította, hogy „... nem egyéb az unió, hanem az három nemzetség között hazánknak megmaradására való szent egyesség, melyet minden rendeknek szükség pacis et belli tempore, erős vigyázással őrizni és az hazának megmaradásának terhét, valamiből kévántatik egyenlő értelemben viselniek." A három nemzet egymás szabadságát és vagyonát tartsa tiszteletben, a multban történt sérelmeket kölcsönösen felejtsék el. A terheket a három nemzet egyenlőképen viselje, az unió költségeinek fedezésére állítsanak fel közpénztárat, amelyet a rendek sajátjukból és nem a jobbágyok adójából tartanának fenn. Gyulafehérvárat építsék ki fejedelmi székhellyé, az építési költségek háromnegyed részét hálából Sze-

[46] Die Veranlassung etc. 261—262. l.
[47] Szilágyi id. m. 7—8. l.
[48] Makkai Ernő: Bethlen Gábor országalkotó politikája. Erdélyi Múzeum, 1914. 154. l.
[49] E. O. E. VI. 404—409. l.

ben visszaadásáért a szászok viseljék. Háború esetén mindenki régi szokás szerint katonáskodjék, a városok szükség esetén kötelesek a fejedelmet, a nemeseket és házuk népét befogadni, készleteikkel — térítés ellenében — az országot támogatni. Az únió ellen vétőket hűtlenség címén örökre proskribálják. Az únió megtartására egy héttagú testület ügyeljen. Ebbe minden nemzet kétkét tagot küld, egyet pedig a fejedelmi tanács. Az únió ellen elkövetett vétségekben ez a septemviratus ítél.

Bethlen az únió-törvénnyel nem akart alkotmányreformot, pusztán az eddig papiron meglevő szövetség valóraváltását. Össze akarta fogni a széttartó elemeket. Az únióra akarta bízni mindazokat a tennivalókat, amelyek Erdély önállóságából folytak. Tudatossá akarta tenni azt, hogy a közös feladatokat együttesen kell a három nemzetnek megoldani. Javaslatainak természetéből következett, hogy azok a legdivergensebb irányt követő szász nemzetet érintették leginkább és éppen annak ellenkezése tette lehetetlenné megvalósításukat.

A szászok 12 pontban foglalták össze válaszukat a fejedelmi indítványra.[50] Hangoztatták, hogy az únió szükséges, de csak jogaik és szabadságaik épségben tartása mellett. Az ország terheihez csupán addig járulnak hozzá, amíg szabadságukat nem sérti. A fehérvári építkezések költségeinek csak egyharmadát vállalják. Háború esetén befogadják a nemeseket, de kikötik, hogy ottlétük alatt legyenek alávetve a városi hatóságoknak. A fejedelmet csak korlátolt számú kísérettel hajlandók befogadni. A központárat elvben jónak tartják, de szegénységük miatt nem tudnak hozzájárulni ahhoz. A hetes bizottság tervét elvetik, az únió ellen vétőt saját bírósága ítélje el. A szászok feleletéből az látszik, hogy a közterhek egy részét nem szívesen vállalták, vagy csak mindenféle kibúvókkal; attól tartottak, hogy a másik két nemzettel szemben alárendelt helyzetbe juttatja őket az úniós tövény.

Az országgyűlés a javaslatok közül csupán a központár felállítását rendelte el. Egyébként a rendek messzemenő tekintettel voltak a szászok kívánságaira. A Szeben ellen Báthory idejében hozott törvénycikket törölték, Fehérvár kiépítésének csak egyharmadát rótták a szászokra. Intézkedtek a polgárháborúban zsákmányolt dolgok rövid úton való visszaadásáról. Kimondták, hogy a két császárhoz menő követségekben ugyanannyi szász legyen, mint nemes. Ismét kötelezték a városokat, hogy szükség esetén a nemeseket fogadják be, tőlük házbéren kívül más fizetséget nem követelhetnek és az ellenségnek őket ki nem adhatják.[51]

Még az országgyűlés tárgyalásai alatt érkezett Medgyesre a szultán egy megbízottja, aki fermánt hozott a szászoknak.[52]

[50] E. O. E. VI. 410—412. l.
[51] E. O. E. VI. 414—424. l.
[52] Hatvani Mihály: Brüsszeli okmánytár. Monumenta Hungariae Historica. Dipl. IV. Pest, 1859. 75—77. l.

A szultán ebben engedelmességre intette a szászokat. Közölte, hogy utasította az egri és temesvári basákat, valamint a két oláh vajdát, hogy legyenek készen Erdély megsegítésére. Nyomatékosan figyelmeztette a szászokat, hogy Bethlennek engedelmeskedjenek, parancsait hajtsák végre és igaz fejedelmüknek ismerjék el, különben magukra vonják haragját. Ez a szultáni parancs megszilárdította Bethlen helyzetét, ezután keményebb hangon tárgyalt a szászokkal. Így megsürgette az adóhátralékok kifizetését és az univerzitás által megígért természetbeni szolgáltatások beszállítását azzal, hogy késlekedés esetén udvari népét a szászok földjére szállásolja be.[53]

A medgyesi országgyűlés után nem sokkal Brassóba ment Bethlen, hogy ott fogadja Szkender temesvári basa kiküldöttjét és onnan indítsa útba athnámét kérő követségét a portára. A város csak 200 főnyi kísérettel volt hajlandó beengedni. Bethlen bosszankodva, de elfogadta ezt a feltételt, mert súlyt helyezett rá, hogy a török kiküldött lássa, milyen tisztességgel fogadják a szászok.[54]

IV.

Bethlennek nemcsak a belső helyzetet kellett megszilárdítania, hanem az erdélyi állam kettős függőségéből kifolyólag el kellett ismertetnie uralmát a török szultánnal és a magyar királlyal is. Az előbbi könnyen ment, az utóbbi annál több nehézségbe ütközött. A fejedelemváltozást a bécsi udvar arra akarta felhasználni, hogy — miután egész Erdély megszerzésére nem volt elég ereje — legalább a Részeket hatalmába kerítse. Husztot, Nagybányát, Tasnádot, Ecsedet és Kővárt, valamint ezek vidékét 1613 őszén meg is szállták II. Mátyás kapitányai. Bethlennek vissza kellett szereznie ezeket a várakat és ugyanakkor fejedelemségét is el kellett ismertetnie. Az udvar egyikbe sem ment bele símán és remélte, hogy politikája támogatására Bethlennek saját országában tud nehézségeket támasztani. Ebből a szempontból elsősorban a szászokra számítottak. Ők ugyanis I. Ferdinánd kora óta állandóan összeköttetést tartottak fenn Béccsel, nyiltan, vagy kerülő utakon. Mindkét fél saját érdekében igyekezett kimélyíteni ezeket a kapcsolatokat. A szászok a távolélő királytól kiváltságaik nagyobb tiszteletben tartását remélték, mint a közeli fejedelemtől, azonkívül anyagi és népi erőik fejlesztéséhez is támogatást vártak a Habsburgoktól. Az udvar viszont politikája szilárd támaszának tartotta a német érzelmű szászokat.

Ezért válhatott könnyen veszedelmessé Bethlenre az ellene szőtt szász összeesküvés. A szász történetírók igyekeznek ennek

[53] Die Veranlassung etc. 267. l.
[54] Hegyes id. m. 493—494. l.

jelentőségét lekicsinyelni, kiemelve, hogy csak néhány szász vett abban részt.[55] Elfelejtik azonban azt, hogy ezek éppen népük vezetői voltak és, hogy Báthory Gábor idejében is egyetlen szász főember: Weiss Mihály, több mint két évig tartó polgárháborút tudott előidézni.

A Bethlen ellen irányuló szász mozgalom vezetői Rhener (Rehner, Rechner, vagy Régeni) János szebeni és Benkner (Benckner, Bengner) János brassói polgárok voltak. Kettőjük szerepét a források és a korral foglalkozó történetírók nem választják el eléggé, sőt sokszor összezavarják. Mindkettő szerepet játszott a Báthory elleni mozgalmakban is. Rhener 1604—1605-ben szebeni polgármester volt.[56] Mint nagykereskedő, üzleti összeköttetésben állott bécsi cégekkel. Így került kapcsolatba a bécsi udvarral, a Báthory-ellenes urakkal és Sorban Radul havasalföldi vajdával. A széki merénylet utáni időben ő tartotta fenn az összeköttetést a vaida és az elmenekült urak között. Báthory ezért elfogatta és 75.000 forint értékű áruját elkobozla.[57] Báthory bukása után kiszabadult, áruit azonban nem kapta vissza, sőt a török megnyerésére szolgáló ajándék egy része is abból került ki.[58] Lehet, hogy ez az anyagi kár tüzelte a magyarok ellen, de különben is nyugtalan, kalandor természetű lévén, hajlamos is volt a konspirálásra.

Benkner János brassói szenátor, Weiss Mihály bizalmasa, magyargyűlölő ember volt. Weiss halála után ő vezette a brassóiak ellenállását.[59] Ő vetette fel a török udvarban Erdély három külön vajdaságra osztásának gondolatát és valószínűleg ő akart szász vajda lenni. Tervét Bethlen fellépése hiúsította meg. Talán ezért is gyűlölte őt. Kétségtelen, hogy ki nem elégített becsvágy fűtötte.[60] Ezen nem enyhített az sem, hogy Bethlen a fejedelmi tanácsba bevette, sőt diplomáciai megbízást is adott neki.

A fejedelem 1613 novemberében követséget küldött Bécsbe, hogy megválasztását jelentse és elismerését kérje. A követség tagjait (Sarmasági Zsigmondot, Kassai Istvánt és Benkner Jánost[61]) az országgyűlés végzése szerint a három nemzetből válogatta ki. Benkner azzal a szándékkal indult útnak, hogy nem a fejedelem érdekeit fogja szolgálni a kapott utasítások szerint, hanem azt

[55] Sachsengeschichte I. 349. l. — Höchsmann J.: Die Streit über die Konzivilität. Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde. N. F. XXX. 47. l.

[56] Seivert Johann: Die Provinzialbürgermeister zu Hermannstadt. Siebenbürgische Quartalschrift II. 69—70. l.

[57] Weiss Michael id. m. 216—217. l.

[58] Hegyes id. m. 494. l.

[59] Szerepét lásd: Lovas Rezső: Báthory Gábor és a szászok. Debrecen, 1940. 39—42. és 45—51. l.

[60] Benkner levele Kornishoz. Történelmi Tár, 1885. 226. l.

[61] Szabó Károly: Bethlen Gábor fejedelem politikai levelezése. Történelmi Tár, 1880. 447. l.

fogja tenni, amit a szászok érdekében valónak lát. Egy Illésy nevű udvari embernek említette, hogy, ha Bethlen nem adja vissza Szebent mindent elkövet ellene. Még elindulása előtt felvette az összeköttetést Tomsa István moldvai vajdával. A vajda általa szövetségi tervet akart a bécsi udvar elé terjeszteni. A terv szerint Erdély, Moldva és a Havásalföld szövetkeznének a császár fennhatósága alatt a török ellen. Ez vagy Bethlen megnyerésével volna lehetséges (ennek jele az lenne, hogy Bethlen visszasegítené Sorbán Radult vajdai székébe), vagy, ha ő erre nem hajlandó, akkor el kell űzni. Tomsa vállalta a tatárok feltartóztatását, amíg a császáriak a hozzájuk csatlakozó szászokkal leverik Bethlent.[62]

Az erdélyi követség célját nem érte el. Mátyás csak biztos garanciák esetén volt hajlandó az új fejedelmet elismerni (ilyennek tekintette Nagyvárad átengedését), mivel erre a követek nem voltak felhatalmazva, Kassait és Benknert hazaküldte felhatalmazásért, Sarmaságit pedig visszatartotta. A hazatérő követek mellé két megbízottat is adott: Daróczy Ferencet és Lassota Eriket. Nagyobb eredménnyel képviselte Benkner saját ügyét. Terveit meghallgatta Khlesl bíboros, Mátyás mindenható minisztere és Molard, a haditanács elnöke. Khlesl megbízta, hogy szervezze meg a szászokat Bethlen Gábor ellen. Utasította, hogy keresse az összeköttetést az elégedetlen főurakkal, főleg Kornis Zsigmonddal. Benkner helyzetét Bécsben megkönnyítette egy ott élő emigráns, Seraphin Bálint, a szász univerzitás titkára. Ez is jó kapcsolatokat tartott fenn az udvari körökkel és résztvett egy Bethlen meggyilkolását célzó terv kidolgozásában.[63]

A királyi követeknek, utasításuk szerint, kötelességük volt az erdélyi elégedetlenekkel, főleg a szászokkal felvenni az összeköttetést.[64] Az udvar különben állandóan élénk figyelemmel kísérte a szászok magatartását. Bethlen szebeni telelését „török prattica"-nak tartotta.[65] A Szeben visszaadása utáni helyzetről és a medgyesi országgyűlés eseményeiről is azonnal jelentést kapott a haditanács elnöke.[66] A király Brüsszelben élő testvérét állandóan tájékoztatta az erdélyi eseményekről és leveleihez gyakran csatolta az onnan jövő legfrissebb jelentéseket.[67]

Amíg Benkner Bécsben dolgozott, Rhener és társai Erdélyben szervezkedtek. Felkeresték Weyrauch Dávidot, a tekintélyes kőhalmi királybírót, Báthory Gábor kedvelt hívét, remélve, hogy megnyerhetik pártfogójának megbuktatója ellen. Eredményt azonban nem értek el. Megbizottaik állandó összeköttetést tartot-

[62] Hurmuzaki: Documente. Volumul IV. Partea I. 540—541. l.
[63] Benkner levele Kornishoz. Történelmi Tár, 1885. 225. l.
[64] E. O. E. VII. 395. l. Hatvani id. m. 80. l.
[65] Szilágyi Sándor: Okmányok és levelek az 1613-ik év történetéhez. Történeti Lapok. II. 870. l.
[66] E. O. E. VI. 424—425. l.
[67] Hatvani id. m. 75., 92. l.

tak fenn az egyes városok közt, valamint sűrűn jártak Magyarországra is.

Lassota (a magyar Daróczy tudta nélkül) megbízta Benknert, hogy tárgyaljon a többi szász vezetőférfiakkal és készítse elő neki az utat. A királyi megbizottak a két erdélyi követet előreengedték, hogy időt adjanak Benknernek a szervezkedéshez. Az összeesküvés azonban már ekkor majdnem napfényre került. Az erdélyi követek ugyanis betértek Pernyeszi Gábor ecsedi kapitányhoz, aki előtt Benkner azzal dicsekedett, hogyha Bethlen nem jól viselkedik, éppen úgy meg fogja buktatni, mint Báthoryt. A fejedelem erről tudomást szerzett és felelősségre vonta Benknert, aki ittasságával védekezett, de csak nehezen tudta tisztázni magát.[68]

A két követ március 4-én érkezett meg Medgyesre. Jelentésük megtétele után Benkner azonnal hozzálátott feladata teljesítéséhez. A királyi követek április 25-én érkeztek Marosvásárhelyre, majd onnan Kolozsvárra mentek. Bethlen országgyűlést hívott össze, hogy a rendek meghallgassák Mátyás feltételeit. Természetesen az udvar túlzott követeléseit nem fogadhatták el és ebből a szempontból a követség eredménytelenül tért vissza. Lassota azonban annál eredményesebben járt el titkos megbizatásában.[69] Marosvásárhelyre érkezése után azonnal felvette az érintkezést Benknerrel. Ez beszámolt neki arról, hogy a szász előkelők többsége elégedetlen a jelenlegi kormányzattal. Bizalmatlanságuk azonban nagy és ennek eloszlatására kérte a szászoknak szóló, Lassota által hozott királyi leiratot, hogy megmutathassa nekik. Lassota oda is adta, sőt ő maga is szerkesztett memorandumot, amelyet mintegy vezérfonálként nyujtott át Benknernek és szóban arra is ígéretet tett, hogy a császár meg fogja szabadítani őket a „vajda" elnyomásától.

Bethlennek tudomására jutott, hogy a szászok leveleket fogadtak el a királyi megbizottaktól és ezért szigorúan felelősségre vonta őket. A szászok ekkor mind haza akartak utazni, de Bethlen nem engedte őket és részt kellett venniök a kolozsvári részgyűlésen is. Benkner tájékoztatta Lassotát a szász főemberekről: Szebenben Lutsch Gál polgármester, Roth János nótárius és Rhener János megbízhatók. Gotzmeister Kálmán, a szász ispán jóérzelmű, de titkot tartani nem tud, ezért nem vonhatják be a dologba. Segesváron Ohrend Márton királybíróra, Roth Pál polgármesterre, Brassóban Greissing János bíróra, Besztercén Gróf Ferenc lelkészre és a jó lengyel kapcsolatokkal rendelkező Koch Ferencre lehet számítani. A besztercei bíróban nem lehet bízni. Nem lehet bevonni az összeesküvésbe a szászvárosiakat és a medgyesieket sem, mert védtelenek és a magyarok ki- és bejárnak náluk. Weyrauch Dávid kőhalmi királybíró magyarbarátsága miatt megbízhatatlan.

[68] E. O. E. VII. 141—142. l.
[69] Lassota titkos jelentése, E. O. E. VII. 139—147. l.

Lassota a felsoroltakkal (egy-két kivétellel) mind tárgyalt Kolozsváron, ahová Benkner már nem ment el, valószínűleg a fejedelemtől való félelmében. A szászok esténként lopóztak Lassota szállására. Kiöntötték neki keserveiket: a „vajda" egyre több terhet ró rájuk, sem régi szabadságaikat, sem a választási feltételeket nem tartja meg, számuk megfogyatkozott, a magyarok ki akarják irtani őket, hogy azután jól megépített városaikba beülhessenek. Mint keresztények és németek Isten után a császárban bíznak, kérik, hogy segítse meg őket. Ha a császári sereg ismét Erdélybe jönne, ne csak német helyőrségeket helyezzenek a szász városokba, hanem német telepeseket is hozzanak. Kérték, hogy fizesse meg a császár azt a 25.000 forintot, amit (1611-ben) Forgách Zsigmondnak kölcsön adtak. Ebből az összegből hadianyagot szereznének be és így akár egy évig is tartani tudnák magukat a magyarok és a törökök ellen. Erdély császári megszállása esetére kérték szabad vallásgyakorlatuk biztosítását. Szívesen fogadnák, ha Habsburg főherceget, vagy német urat állítana Mátyás Erdély élére; a szabad fejedelemválasztást károsnak tartják, mert a választott fejedelmek kizsákmányolják az országot. A magyarok uralma már annyira tűrhetetlen számukra, hogy ha sürgős segítséget nem kapnak, félő, hogy elkeseredésükben török uralom alá adják magukat. Szkender temesvári basa úgyis hajlandó segíteni őket abban, hogy adófizetés fejében a szultán közvetlen alattvalói legyenek, függetlenek a „vajdá"-tól és a magyaroktól. A szászok felhívták Lassota figyelmét Kendy Istvánra, aki vállalkoznék Bethlen eltávolítására, továbbá azokra a hajdutisztekre, akik megnyerhetők volnának.

Bethlen Lassotáék eredménytelen követjárása után sem akarta megszakítani a tárgyalásokat és a Bécsben tartózkodó Sarmasági mellé az otthon maradt Kassai és Benkner helyett két új követet nevezett ki, a szászok közül Weyrauch Dávidot. A követekkel mindegyik nemzet feliratot küldött Mátyásnak. A szászok felterjesztésükben megható hangon kérték a királyt, hogy őrizze meg a számukra aranynál is értékesebb békét és adja vissza az Erdélytől elvett várakat.[70] Való állásfoglalásukat azonban nem ez, hanem titkos felterjesztésük mutatta.[71] Ebben panaszkodtak a magyarokra, törökökre és az új „vajdá"-ra. Bethlenre különösen sok valótlan vádat szórtak: ígéreteit nem tartja meg, a szász papok jövedelmeit elveszi, igazságtalan adókat vet ki a szászokra, mellőzi őket, a tanácsból és a követségekből kizárja és üldözi azokat, akik a király hívei. Aggódnak, hogy a törökös Bethlen Gábor miatt az egész kereszténység ügye veszedelemben forog. Hogy ezt megelőzhessék, felajánlják a németeknek városaikat, csak a vallás szabad gyakorlatát kötik ki. Ez a megszállás

[70] E. O. E. VI. 501—502. l.
[71] E. O. E. VI. 502—505. l.

állandó jellegű legyen, ősszel kellene végrehajtani, amikor a hideg idő miatt a török nem tudná azt megakadályozni. Kívánatosnak tartják Sorbán Radulnak, a szászok szerető és hű szomszédjának visszavitelét vajdaságba. Ha a császár nem akarna még nyiltan fellépni, két utat ajánlanak: az erdélyi határokat rakják meg fokozatosan német katonasággal, a szász városokba szivárogjanak be német iparosok. Ezeket a pénzzel segített városok ingyen is tartanák egy darabig. Így megerősödve nemesi birtokokat vásárolhatnának és a városok tekintélye is emelkednék. Az adó növelésének reményében a törököt is rá lehetne venni, hogy hozzájáruljon a német telepesek behozatalához. Ha viszont a császár Erdélyt a jelenlegi állapotban akarja hagyni, akkor azt kérik, hogy Szkender tanácsát követve, elválhassanak a magyaroktól. A portán kieszközlik, hogy bizonyos adó ellenében a szultán közvetlen alattvalói legyenek.

A szászok Lassotának tett szóbeli és a királyhoz intézett írásbeli előterjesztése mutatja, hogy milyen veszedelmessé válhatott volna a szász elégületlenség. Javaslataik nemcsak Bethlen helyzetét fenyegették, hanem az erdélyi állam létét is veszélyeztették, s megvalósulásuk esetén az erdélyi magyarság helyzetét is válságossá tették volna. Erős népi öntudatukat mutatja, hogy a megszálló helyőrségektől való irtózásukat legyőzve, maguk kérték császári csapatoknak városaikban való elhelyezését. S ők, akik még végveszély idején is csak vonakodva fogadták be honfitársaikat, megnyitották volna kapuikat a messze földről jövő német telepesek előtt.

Szerencsére, a szászok javaslatai nem találtak elég megértésre Bécsben és az udvarnak megfelelő ereje sem volt azok megvalósítására. Lassota ugyan alkalmasnak vélte az időt Bethlen megbuktatására Kendy, Radul és a szászok segítségével, sőt a késlekedést veszélyesnek tartotta. Attól félt ugyanis, hogy a szászok török segítséghez folyamodnak és akkor végleg kicsúsznak az udvar kezéből. A linzi gyűlésen azonban a Habsburgok országai nem adták meg az udvarnak tervei végrehajtásához szükséges eszközöket, Khlesl pedig eredményesebbnek vélte az erdélyi fejedelmi széket magának követelő Homonnai György támogatását.

A szász elégületlenek szervezkedése azonban tovább tartott. Benkner felvette az összeköttetést Kornis Zsigmonddal. Biztosította őt, hogy a szászok mellette állanak és az udvar is őt szánta fejedelemnek. Sürgősnek tartotta a Bethlen elleni fellépést, mert ha nagyon berendezkedik, nem tudnak elbánni vele. Kérte Kornist, hogy tájékoztassa őt, és általa az egész univerzitást, hogy állanak a dolgok, mi hátráltatja a római császár ügyét. Amikor Kornis jelt ad, a szászok Benkner vezetése alatt azonnal fellázadnak.[72] Kendy Istvánnal is állandó kapcsolatban állottak, tájékoz-

[72] Benkner levele (1614. június 10). Történelmi Tár, 1885. 226. l.

tatták a havasalföldi eseményekről és viszont tudósítást kértek tőle Sorbán Radul készülődéséről.[73]

Az összeesküvők helyzetét kétségtelenül meggyengítette az, hogy Bethlen 1614 augusztus elején megkapta az ünnepélyes megerősítést, az athnámét Konstantinápolyból. A medgyesi részgyűlésen maga Szkender basa nyujtotta azt át neki. Az ünnepségek alkalmával valamennyi fejedelmi tanácsos kitüntetés jeléül kaftánt kapott a törököktől, csak Benkner nem, a magyarok külön kérésére.[74] Úgy látszik mozgolódása már nagyon magára vonta a fejedelem figyelmét és ezért nyiltan is kimutatta iránta való bizalmatlanságát.

Benkner ezért kénytelen volt a mozgalom irányításától visszahúzódni. Az összeesküvők azonban tovább dolgoztak és 1614 őszén, a lippai őrség zendülésében is benne volt a kezük.[75] A bécsi titkos tanács is jónak látta további támogatásukat.[76] Homonnai Györggyel is bevétették 1615. január 8-án az udvarnak adott reverzálisába, hogy a szászokat visszahelyezi régi jogaikba és városaikba beenged német telepeseket.

A szász mozgalom irányítása 1615-ben Rhener János kezébe ment át. Őt február folyamán szebeni polgármesterré választották.[77] Nem sokkal megválasztása után Bethlen a nagyszombati tárgyalásokra egyik követének nevezte ki. Kívüle még egy szász volt a megbízottak közt: Roth Pál segesvári polgármester. A két szász a nagyszombati tárgyalásokon Erdély érdeke ellen dolgozott. Azzal a kívánsággal álltak elő, hogy a szászok külön követséget is küldhessenek a két császárhoz, nélkülük viszont a fejedelem sehova ne küldhessen követet.[78] Követelésüket elutasították, a szerződésbe azonban bevették a szász kiváltságok épségben tartását és az udvar kilátásba helyezte a Forgách Zsigmondnak adott kölcsön visszafizetését. A tárgyalások befejezése után az erdélyi követség hazatért, Rhener azonban Bécsbe ment. Onnan irányította egyre nyiltabban a Bethlen elleni izgatást.

Ezalatt Erdélyben a szász összeesküvés egy része kipattant. Ohrend Márton segesvári királybíró május 5-én a fejedelemtől kihallgatást kért és bevallotta, hogy részes egy ellene irányuló szervezkedésben. Kegyelmet kért maga és társai számára. Bethlen őrizetbe vétette, majd kiadta az univerzitásnak azzal, hogy bármikor bíróság elé állíttathatja. Az univerzitás Kőhalom várában mintegy másfél évig szigorú őrizet alatt tartotta.[79] Úgy látszik,

[73] E. O. E. VI. 539. l.
[74] Hegyes id m. 501. l.
[75] Hurmuzaki: Documente. Volumul. IV. Partea I. 562. l.
[76] E. O. E. VII. 199. l.
[77] Seivert: Die Provinzialbürgermeister zu Hermannstadt (id. m.). 249. l.
[78] Borsos Tamás második konstanczinápolyi követsége. Mikó id. m. II. 271. l.
[79] Hegyes id. m. 520—522. l. E. O. E. VII. 271—272. l. Müller (id. m. 182—183. l.) Kraus nyomán tévesen 1614 végére teszi Ohrend letartóztatását.

Ohrendet nem nagyon avatták be az összeesküvés ügyeibe, mert vallomása nyomán csak egyetlen vezető részessége derült ki: a besztercei Koch Ferencé, akinek egy szolgáját is elfogták kompromittáló levelekkel. Koch azonban idejében Lengyelországba menekült és onnan felvette az összeköttetést Rhenerrel. Együttesen bevádolták Bethlent az udvarnál azzal, hogy a császárpárti szászokat elfogatta és vagyonukat elkobozta. Khlesl a vádaskodások alapján utasította a nagyszombati béke végrehajtásával megbízott Daróczyt és Lassotát, hogy mindaddig ne adják át a részek várait Bethlennek, amíg az összeesküvő szászok amnesztiában nem részesülnek. Bethlen hangsúlyozta, hogy Koch vádaskodásával szemben az igazság az, hogy csupán ketten vannak fogságban. Ezek beismerték, hogy ellene konspiráltak, de nekik is kilátásba helyezte a kegyelmet, június 26-án pedig írásban is ünnepélyesen biztosította a királyi követeket, hogy mindazoknak, akik a császárhoz szítva megtévedtek, a béke érdekében megbocsát és vagyonukat visszaadja.[80]

Rhener magatartását, Bécsben maradásának okát megtudakolandó, a fejedelem parancsára, a szebeni tanács augusztus folyamán két lovasdarabontot küldött Bécsbe. A darabontok válasz nélkül tértek vissza.[81] Rhener különben annyira behízelegte magát Bécsben, hogy udvari tanácsossá tették és az udvarhölgyek közül nősült. A szász menekültek közül tovább áskálódott Bethlen ellen Seraphin Bálint is, aki Radul exvajda és Homonnai közt tartotta fenn az összeköttetést.[82]

Minthogy az udvar a nagyszombati szerződés után is tovább támogatta Homonnai törekvéseit, vele pedig szoros kapcsolatban állottak az elégedetlen szászok, a fejedelem előtt egyre gyanúsabbá vált az univerzitás magatartása. Az egyetem, hogy ettől a gyanútól szabaduljon, utasított minden várost, hogy tiltakozzanak Homonnainál a szászságnak propagandájába való bevonása miatt. Az univerzitás maga 1616 februárjában írt levelet Homonnainak.[83] Számonkérték tőle a szászság vezetői, hogy mi alapon híreszteli azt, hogy ők meghívták az erdélyi fejedelmi székbe. Ha az univerzitás nevében, pecsétjével szólították fel, az hamisítvány. Ha egyes magánemberek hívták meg a szászság nevében, nevezze meg azokat. Hangsúlyozza az univerzitás levele, hogy a szászok törvényes fejedelmükhöz mindig hívek voltak (!) és becsületüket sérti a Homonnai-féle híresztelés. Hasonló tartalmú levelet küldött az univerzitás Khleslnek, Thurzónak és Dóczi András-

[80] E. O. E. 270—272. l. Szilágyi Sándor: Bethlen Gábor fejedelem uralkodása történetéhez. Történelmi Tár, 1879. 228—229. l.

[81] Kraus id. m. 47—48. l. (Az évszámot tévesen 1614-re teszi.)

[82] Szilágyi Sándor: Bethlen Gábor fejedelem uralkodása történetéhez (id. m.). 237. l.

[83] E. O. E. VII. 313—314. l.

nak is.[84] A leveleket vívő szász követség feladata volt Homonnai és a királyi főtisztviselők előtt az univerzitás szerepének tisztázása. Bethlen velük küldte egy nótáriusát. A követjárásnak sok sikere nem volt, sőt Homonnai egy darab ideig fogva tartotta Bethlen megbízottját, az egyik szász követet, a vöröstoronyi várnagyot pedig Rhener magának nyerte meg.[85] Az univerzitás tiltakozását Bethlen sugalmazta. Tudta, hogy a szászok erős ütőkártyát jelentenek a bécsi udvar kezében, ezért akart velük kapcsolatban legalább erkölcsi sikert felmutatni. Kétségtelen, hogy 1616-ban már sok őszinte híve volt a fejedelemnek a szászok között, de a nagy többség még mindig bizalmatlanul nézte. Ezt mutatja, hogy 1616 elején Nagyszeben a falai alatt elvonuló fejedelmet nem hívta meg — mint ahogy azt a szokás és az alattvalói hódolat megkövetelte volna —, csak az egyik közeli faluban rendeztek tiszteletére vendégséget.[86] A brassóiak ugyanakkor meghívták ugyan Bethlent, de csak korlátolt számú kísérettel engedték be. A fejedelmet bántotta a bizalmatlanság, meg is mondta a szászoknak, hogy ilyen gúnyt és lealázást egyetlen fejedelem sem tapasztalt részükről, de a meghívást elfogadta és végül maguk a brassóiak állapíthatták meg, hogy a vendégség sokkal csendesebben és tisztességesebben folyt le, mint ahogy az Báthory Gábor idejében történt.[87]

Maga Bethlen sem bízott túlságosan a szászokban. Tudta, hogy egy részük még mindig kapcsolatban áll magyarországi ellenségeivel és ezért figyeltette is őket, különösen a futárjaikat szerette volna elfogni.[88]

Homonnai és a mögötte álló bécsi körök 1616 derekán elérkezettnek látták az időt a Bethlennel való leszámolásra. A Magyarország felől jövő támadással egyidőben a szászokat is fel akarták lázítani. Ezért Rhenerrel levelet irattak a szász nemzetnek, amelyet Koch és a vöröstoronyi várnagy útján akartak Erdélybe juttatni és a szászok között körözni. Rhener levelében közölte a szászokkal, hogy a keresztény fejedelmek visszaültetik Radult és Homonnait teszik Erdély fejedelmévé. Ehhez mindkét császár hozzájárult. Bethlen nem fog török segítséget kapni, Homonnait viszont a budai basa fogja támogatni. Aki ellenáll neki, azt a török hadsereg le fogja verni. Azokat a Homonnai mozgalmát elítélő leveleket, amelyeket a császár és Khlesl Bethlennek írtak, félrevezetésnek kell tekinteni, nehogy a „bolond" megsejtse, mi ké-

[84] E. O. E. VII. 305—306. l.

[85] E. O. E. VII. 312., 333—338. l. Hegyes id. m. 541. l. Kraus id. m. 48—49. l.

[86] Die Veranlassung etc. id. h. 269. l.

[87] Hegyes id. m. 541—546. l. Bánfi id. m. 431. l.

[88] A nagyváradi kapitánynak írta: „Az szász főemberek pedig felettébb esküsznek, maguk felől való suspitio ellen igen felelnek; ha kit megkaphatnék bennek, in exemplum megtanítanék bennek." (Szilágyi Sándor: Bethlen Gábor fejedelem kiadatlan politikai levelei. Budapest, 1879. 45. l.)

szül ellene. Homonnait Rhener az egekig magasztalta s nevében biztosította a szászokat, hogy vallásszabadságukat tiszteletben fogja tartani, katonát és pénzt jogtalanul nem fog követelni tőlük, de irgalmatlan lesz azokkal szemben, akik ellenállanak neki. Felhívta a szászokat, hogy levelét a lehető leggyorsabban küldjék városról-városra, mert a késlekedés veszélyt okozhat.[89]

Rhener levele nem váltotta be a hozzáfűzött reményeket, mert 1616 június közepén Bethlen kezébe került.[90] Minhogy egyéb terhelő adatok is felmerültek s Homonnai hajdúinak támadása is megérlelte a helyzetet, a fejedelem elfogatta a Homonnai-párti urakat, köztük Benkner Jánost is. Rhener levelét különben — éppen úgy, mint Lippa kényszerű elfoglalását és átadását — ügyesen a maga javára kamatoztatta a török udvarban.[91]

A szászok többször lépéseket tettek Benkner szabadlábra helyezéséért, de eredménytelenül. Az összeesküvés sikertelensége és Benkner sorsa kijózanítólag hatott rájuk. Az univerzitás saját szerepét tisztázni akarta. Ezért Weyrauch Dávidot és Roth Pált a királyhoz küldte és panaszt tétetett velük Rhener ellen, hogy az magának akarta megszerezni a fejedelmi széket. Weyrauchékat Mátyás Linzben fogadta, panaszukat meghallgatta, de semmi határozott választ nem adott nekik. Kijelentette, hogy Rhenert elengedi, ha vissza akar térni Erdélybe, de ha maradni akar, továbbra is szívesen látja udvarában. Miután Rhenert nem tudták hazatérésre bírni, eredménytelenül mentek vissza Erdélybe.[92]

Az összeesküvők ügyét az október—novemberi segesvári országgyűlés tárgyalta. A távollevőket, köztük Rhenert és Kochot jószágvesztésre ítélték. Amikor Benknerre került a sor, az univerzitás azt kérte, hogy ügyét ne tárgyalják nyilvánosan. Bethlen hozzájárult ehhez, azzal a kikötéssel, hogy tegyen töredelmes vallomást. Ezt írásban meg is tette és kegyelmet kért a fejedelemtől, amit az univerzitás közbenjárására meg is kapott, azzal, hogy semmiféle tisztséget többé nem viselhet és esküvel kötelezi magát, hogy többé a fejedelem ellen semmiféle konspirációban részt nem vesz.[93]

Így végződött a csaknem három évig tartó Benkner—Rhener-féle összeesküvés. Az első időkben, amikor a Báthory-kori történések még frissen éltek a szászok emlékezetében, veszedelmes volt ez a mozgalom. Különösen végzetessé vált volna akkor, ha sikerül Erdély nemzetek szerinti három részre osztásának tervét megvalósítaniuk. Ebben az időben joggal számíthattak az összeesküvők

[89] E. O. E. VII. 337—340. l.

[90] Vagy a konyári csatában zsákmányolták Bethlen katonái (E. O. E. VII. 53. l.), vagy a fejedelemhez hű besztercei bíró szolgáltatta be. (Kraus id. m. 50. l., Hegyes id. m. 555. l.)

[91] Török-magyarkori államokmánytár. I. 153. l.

[92] Kraus id. m. 50. l.

[93] Hegyes id. m. 566—568. l. E. O. E. VII. 62—63. l.

arra, hogy adott esetben népük mögéjük áll. *Amint azonban a szászok közül egyre többen megismerték Bethlent, és látták, hogy jóindulatú irányukban, mindjobban csökkent Benknerék tábora. Ők maguk pedig, akik kezdetben szász vajdaságról (Benkner) vagy éppen erdélyi fejedelemségről (Rhener) álmodoztak, egyre inkább eszközzé váltak Homonnai kezében. Amikor pedig az ő ügye is reménytelenné vált, szükségképen el kellett bukniok.* Rhener egy darabig még felszínen tartotta magát Bécsben, később azonban az udvar, mint használhatatlant, elejtette. Ekkor Bethlentől kegyelmet kért, amit 1620-ban (más forrás szerint 1625-ben) meg is kapott. Kolozsváron telepedett meg és ott később önkezével vetett véget nyugtalan életének.[94]

V.

A szászok a fejedelem és a másik két nemzet felé egységes arcot mutattak. Bármilyen irányból nyultak ügyeikbe, együttesen utasították vissza a beavatkozást, még akkor is, ha az jó szándékú volt. A szászság tömbje azonban csak látszólag volt egyöntetű. Az egységes homlokzat mögött különféle rétegek helyezkedtek el és ezeket egymástól társadalmi, hatalmi, vagyoni és sokszor hivatásukon alapuló érdekellentétek választották el. A szászság sohasem volt olyan demokratikus berendezésű, mint ahogy azt a közhit tartja. A középkorban csak hosszú küzdelem után tudta eltávolítani a soraiból kiemelkedett születési arisztokráciát, a gerébeket. Az újkorban pedig kifejlődött köztük egy patricius osztály, amely szinte korlátlan hatalommal irányította a szász nemzetet.[95] A városokat vezető tisztviselőket nem a nép, hanem a „Hundertmannschaft", a patriciusokat magában foglaló testület választotta, természetesen saját kebeléből. Kívülállónak bejutni csak a legritkább esetben sikerült. Ez a patricius réteg viszont gondosan ügyelt arra, hogy köréből senki ki ne emelkedhessék. A szász patriciusok jómódú iparosok és kereskedők sorából kerültek ki, mesterségüket a későbbi idők folyamán azonban csak mellékesnek tekintették, fő- vagy kizárólagos foglalkozásuk a hivatalviselés lett. Minthogy a vezető tisztségek minden városban néhány család tagjai közt vándoroltak körben, a tisztviselők nem érezték már azt, hogy hatalmuk, jogkörük a néptől származik: önkényeskedtek, gőgösek lettek, elnyomták és megvetették a köznépet. Pazarlás, fényűzés, erkölcsi romlás jellemezte őket. Hatalmukkal visszaéltek, gyakran személyes bosszúvágyukat elégítették ki általa; a rájuk bízott pénzekkel nem mindig számoltak

[94] Kraus id. m. 48. l. Seivert: Die Provinzialbürgermeister zu Hermannstadt (id. m.). 251. l.

[95] Istvánvi Géza: A három országrész társadalma. Magyar Művelődéstörténet. III. 125—126. l.

el. Hivatalos küldetéseiket arra is felhasználták, hogy saját érdekeiket előmozdítsák.[96] Tény azonban, hogy a másik két nemzettel szemben mindenkor meggyőződéssel képviselték népük érdekeit.

Amint a patricius lenézte és kizsákmányolta az egyszerű polgárt, aként a városi polgár is lebecsülte és a lehetőség szerint kihasználta a szász parasztot. A falvak alárendelt helyzetbe jutottak a városokkal szemben, a város csaknem földesúri jogokat gyakorolt felettük. A székekben a székhely igyekezett felsőbbséget gyakorolni a többi község felett. A szász parasztról a leggyakrabban „álnok paraszt", „paraszti nyakasság" és más hasonló jelzők kíséretében emlékeznek meg. Jellemző, hogy Simonius János, Szeben város írnoka 1617-ben bevezette a városi jegyzőkönyvbe, hogy amint a ló tartozik hordozni urát és mindenben engedelmeskedni neki, úgy kell a népnek is engedelmeskednie a hatóságoknak.[97]

Az a nagy válság, amelyet Báthory Gábor kora jelentett a szászság életében, felszínre hozta a belső ellentéteket. Ha a patricjusoknak sikerült is a szász népet a fejedelem és a magyarok ellen hangolnia, ezzel nem akadályozhatták meg a belső szociális elégületlenség izzását. A köznép elkeseredettsége olyan erős volt, hogy az univerzitás, amely pedig csupa hivatalnokokból állott, jónak látta, hogy levezetésére valamit tegyen. 1613. december 30-án Segesvárt tizenkét cikkelyből álló határozatot hozott, mely főleg a már felsorolt visszásságok ellen irányult.[98] A hatalmával visszaélő tisztviselőt 60 frt. büntetéssel sujtják. Tiszta erkölcsöt, egyszerűséget, a szász szabadságokhoz való hűséget, részrehajlatlanságot követelnek a tisztviselőktől. Kötelezik a tanácsot, hogy minden fontosabb ügyet közöljön a polgárokkal, nehogy a hivatalnokok gondatlansága miatt veszedelem érje a közt. *Minthogy az erény és a szabadság teszik nemessé az embert és sehol szebb szabadság a szászokénál nincs, ezért az, aki ezzel nem elégszik meg, hanem nemességet, nemesi javakat szerez magának, semmi tisztséget nem viselhet.* A szász tisztviselők barátságot se tartsanak a nemesekkel, nehogy a szászok titkait felfedjék nekik és önérdekből, megtiszteltetésekért feláldozzák népük érdekeit, mint ez a közelmultban történt. A hozott határozatokat meg nem tartó várost vagy széket 200 frt.-ig terjedhető pénzbüntetéssel sujtják és amíg ezt a bírságot be nem fizeti, addig kirekesztik az univerzitás üléseiről.

Kétségtelenül súlyos belső bajok okozták, hogy a hivatalnokok ilyen szigorú határozatokat hoztak önmaguk ellen. Azonban, ha egyesekben meg is volt a jószándék vallásos meggyőződésüknél és hivatástudatuknál fogva, a többség már a pontok meghozatalánál sem vette komolyan azok megtartását. A nemességet

[96] Forma unionis civitatis Cibiniensis etc. Kurz: Magazin für Geschichte Siebenbürgens. I. 397. l. Sachsengeschichte I. 353—355. l.
[97] Sachsengeschichte I. 479. l.
[98] Sachsengeschichte I. 353—355. l. Seivert id. m. 53—54. l.

kapott szászoknak hivatalviselésből való kizárása, a polgári osztályérdektől eltekintve, azért történt, hogy megakadályozza egyeseknek a szász patriciusok közösségéből való kiemelkedését. Ám ennek végrehajtását sem tudták keresztülvinni, hiszen maga a szász ispán, Gotzmeister Kálmán, továbbá a hatalmas kőhalmi királybíró, Weyrauch Dávid is nemes emberek voltak. Az utóbbi pedig éppen pár évvel a segesvári határozat meghozatala után szerzett magának újabb nemesi birtokot, anélkül, hogy tisztségében bárki háborgatni merte volna.[99] A patriciusok erkölcsi élete sem javult; ezt a következő évtizedek botrányai mutatták. Hogy mennyire nem gondoltak komolyan önmaguk megjavítására a szászok vezetői, azt legjobban mutatja, hogy a fenti határozattal egyidőben kimondták, hogy a hivatalnokok mentesek a házadótól, a köznép javának előmozdításánál szerzett nagy érdemeik miatt!

A segesvári cikkelyeknek a szászság belső bajait kellett volna orvosolniok, anélkül azonban, hogy a szász társadalmi felépítésen és a meglévő szokásokon lényegesen változtattak volna. Amint azonban az elégedetlen köznép valahol szóhoz juthatott, azonnal mélyrehatóbb változásokat követelt. Így a szebeni polgárság 1614. április 20-án terjesztette a tanács elé követeléseit.[100] Ebben kívánta, hogy a nép szabadon, a tanács közbenjötte nélkül választhasson királybírót, városi és széktisztviselőket, és nemcsak a patriciusok köréből, hanem a köznépből is. Kívánták a részletes és nyilvánosabb elszámolást a város bevételeiről és kiadásairól. Hivatalnok osztály kialakulását a tanácstagoknak évről-évre való leváltásával akarták megakadályozni. A tanácsba iparosok, kereskedők és tanult emberek egyaránt bejuthassanak. Az álláshalmozás tilalmát terjesszék ki minden tisztviselőre. Nemes ember ne lakhassék a városokban, az udvarhoz küldött szász főember ne használhassa fel hivatalos útját saját emelkedése érdekében. A százak elnöke és a tanácsosok minden évben tegyenek hivatali esküt a község színe előtt. Határozottan körvonalazni a százak testületének célját, feladatait és utánpótlását. E kívánságok közül, természetesen, alig egy-kettőt honorált a szebeni-tanács. A gyökeres újításokat vagy elutasította, vagy az univerzitás döntésére bízta, amely azután elvetette. Az elutasítást legtöbbször azzal indokolták meg, hogy a régi szokást meg kell őrizni, nehogy a privilégiumokon sérelem essék. Az ősi szabadságokra, kiváltságokra való hivatkozás mindenkor jó fegyvernek bizonyult: igazi tartalmukat nagyon kevesen ismerték, így a főemberek azt magyarázták beléjük, amit akartak. Tekintélyük előtt azonban az elégedetlen tömeg is meghajolt, mert abban a hitben volt, hogy nemzetiségét csak a kiváltságok sértetlensége biztosítja. A szebeni

[99] Lovas Rezső: Weyrauch Dávid. Debreceni Szemle, 1942. 186. l.
[100] Forma unionis civitatis Cibiniensis etc. 397—401. l.

polgárokat is sikerült leszerelni ezzel. Megegyezésre léptek a tanáccsal, megesküdtek, hogy a város érdekében az egységet megőrzik, a sérelmeket kölcsönösen megbocsátják. Aki a népet el akarná nyomni vagy a hatóság ellen lázítana, a fejét és jószágait veszítse.

Természetesen, az elégedetlenség ilyen formában való levezetése csak ideig-óráig sikerült. A szebeniek már a következő évben azt követelték, hogy senki ne viselhesse egy évnél tovább a főtisztségeket.[101] A tanács hozzájárult ehhez, de soha végre nem hajtotta. Hasonló követelések a XVII. században gyakran előfordultak a vezetőséggel szemben, de mindig eredménytelenül. A belső feszültség nem enyhült és ez olyan megrázkódtatáshoz vezetett, mint a Gotzmeister-féle felkelés Szebenben, I. Rákóczi György idejében.

Érdek- és hatásköri ellentétek választották el egymástól a szász egyházi és világi vezetőket is. Ezek arra a szinte példátlanul álló esetre vezettek, hogy az univerzitás 1615-ben olyan rendeletet eszközölt ki Bethlentől, amely megtiltja a szinódusnak a világiakra sérelmes rendeletek kihirdetését. Szemben állott a szinódus és az univerzitás az egyházlátogatások ügyében, valamint abban a kérdésben, hogy kikre terjed ki az egyházi törvényszékek hatásköre.[102] Mindezek az ellentétek azonban nem voltak olyan mélyrehatóak, mint a társadalmi kérdések.

A szász köznép elnyomott helyzete közrejátszik abban az elvándorlási törekvésben, amelyet Bethlen Gábor korában és az azt követő időkben a szászlakta területen tapasztalhatunk. A brassói tanács 1614-ben kénytelen volt kimondani, hogy aki a városból el akar költözni, 40 frt.-ot fizessen és egyenlítse ki az adótartozását. Csak ezután kaphat elbocsátást céhétől és a tanácstól.[103] Ennek a rendeletnek az volt az oka, hogy a lakosok a két évi adómentességet élvező Szebenbe vándoroltak. A szebeniek, hogy városukat újra benépesítsék, szívesen látták a máshonnan odavándorló szászokat. Nagyobb veszedelmet jelentett a szászságra az a körülmény, hogy a szász parasztok a rájuk nehezedő terhek miatt elhagyták földjeiket és falvaikat. Az univerzitás ennek megakadályozására 1627-ben elrendelte, hogy ha valaki el akar vándorolni, a község bírája igyekezzék szándékáról lebeszélni. Ha ez nem sikerül, akkor fizettessék ki vele a ráeső közterhet és csak azután költözhet el.[104]

Az elköltözött vagy az előző évek harcaiban elpusztult szász parasztok helyét legtöbbször oláhok foglalták el. Ezek közt sok

[101] Sachsengeschichte I. 465. l.

[102] Teutsch F.: Geschichte d. ev. Kirche etc. (id. m.) I. 410—414. l. — Teutsch Georg Daniel: Urkundenbuch der evangelischen Landeskirche A. B. in Siebenbürgen. I. Hermannstadt, 275—276. l. (Továbbiakban: Urkundenbuch.)

[103] Hegyes id. m. 507. l.

[104] Sachsengeschichte I. 472. l.

volt a nemesek birtokairól szökött jobbágy.[105] Néha a szászok akarata ellenére telepedtek meg a Királyföldön. Így pl. 1614-ben Bethlen felhatalmazta a segesváriakat, hogy a területükre engedély nélkül betelepedett oláhokat elűzhessék.[106] Legtöbb esetben azonban megtűrték őket, sőt sokszor szívesen látták: meghatározott kötelezettségek ellenében némi önkormányzatot is adtak nekik. Így 1627-ben a szásztyúkosi szászok földjük egy részét átengedték az oláhtyúkosi románoknak, addig, amíg arra nekik szükségük nincs. Az átengedett területre eső adót az oláhok maguk szedik be és Márton-napra befizetik a szászoknak. A pontos behajtásért az oláhok kezeseket állítanak. Szűz területeket csak a szászok beleegyezésével törhetnek fel. A szász papi tized fejedelemnek járó negyedének fuvarozásában és cséplésében részt kell venniük. Viszont leszögezték a szerződésben, hogy a szászok erőszakosan és üzleti okokból nem vehetik vissza a földet az oláhoktól, csak akkor, ha ők már minden talpalatnyi földjüket megművelték.[107] A szebeni tanács 1628. szeptember 9-én ismerte el jog szerint az oláhok letelepedését Bongárd községben. Megengedte nekik a leromlott görög keleti templom újjáépítését, de kikötötte, hogy tizedet nem a pópájuknak, hanem a szász papnak fizetnek, hozzájárulnak az iskolamester illetményeihez, valamint a szász paplak és iskola karbantartásához. Hiánytalanul meg kell adniok a szebeni tanácsnak járó szolgáltatásokat, újabb bevándorlókat csak a tanács engedélyével fogadhatnak be. Községi bíró oláh nem lehet, de legalább egy esküdt mindig közülük kerüljön ki.[108]

A szászság létszáma a XVII. század elején megfogyott. Ők maguk is érezték ezt, azért szorgalmazták — mint láttuk — német telepesek bevitelét városaikba. Tervükből azonban nem lett semmi és az a néhány Németországból menekült protestáns, aki közöttük megtelepedett, nem jelentett számbavehető erősödést. Súlyos veszteséget jelentett a szász népiségre a szász nemzeti köteléken kívül eső Kolozsvár fokozódó elmagyarosodása.[109] A szászvárosi székben is jelentőségre tett szert a magyar elem. Az univerzitás kénytelen volt hozzájárulni ahhoz, hogy itt az elöljáróság fele magyar legyen és csak azt kötötte ki, hogy a királybíró és a székbíró közül valamelyik mindig a szász nemzetből kerüljön ki.[110]

[105] Veress Endre: Documente privitoare la istoria Ardealul, Moldovei şi Ţarii Romaneşti. IX. Bucureşti, 1937. 76—78. l.

[106] Müller Georg: Die ursprüngliche Rechtslage der Rumänen im Siebenbürger Sachsenland. Hermannstadt, 1912. 157. l.

[107] Uo. 148—150. l. — Müller Henrik id. m. 150., 360—362. l

[108] Uo. 198. l.

[109] Jakab Elek: Kolozsvár története. II. Budapest, 1888. 517—518. l.

[110] Müller Georg: Die sächsische Nationsuniversität. Hermannstadt, 1928. 73. l.

A szászság belső fejlődése szempontjából egyik legfontosabb jelenség Bethlen Gábor korában az univerzitás, a szász nemzetet egybefogó szervezet jelentőségének és hatalmának növekvése. Az univerzitás befolyása az élet minden vonalán érvényesül: statutumokat alkot,[111] vitás kérdéseket dönt el egyes községek között,[112] egyházi vonatkozású ügyekben a szinódussal együtt határoz,[113] gazdasági kérdésekben intézkedik (ármegállapításokat végez, céhszabályokat hagy jóvá stb.)[114] nemzethűségi és közigazgatási szempontból ellenőrzi az egyes városokat és székeket,[115] főbenjáró ügyekben ítél.[116] Az univerzitás tárgyal a szász nemzet nevében a fejedelemmel, követeket küld a királyhoz, királyi főtisztviselőkhöz. A közterhek felosztásáról is gondoskodik. *A szászság olyan hatalmat tulajdonít az univerzitásnak, amilyen szerinte még az uralkodónak vagy az országgyűlésnek sincs:* jogában áll a régi szász szokásokon változtatni és azokat, akik rendeleteit nem hajtják végre, a szászok közösségéből kizárhatja.[117]

A szászságnak szüksége is volt az univerzitás hatáskörének növelésére, ha különállását, privilégiumait a XVII. századig kifejlődött formában fenn akarta tartani. Mégis a városok egyikmásika időnként megsokalta az egyetem gyámkodását. Hogy magukat a terhektől mentesítsék, gyakran kérték a fejedelem pártfogását (így pl. Brassó 1626-ban), sőt az univerzitás rendelkezéseivel ellentétes fejedelmi rendeletek kieszközlésétől sem riadtak vissza (pl. Szerdahely 1629-ben). Az univerzitás kénytelen volt az ilyen törekvések ellen külön határozatot hozni és büntető szankciókat alkalmazni. [118] A belső ellentétek és a köztük is meglevő széttartó törekvések hamar megbontották volna a szászság egységes arcvonalát, ha az univerzitás azokat le nem töri és a szászokat együtt nem tartja.

VI.

Báthory Gábor uralma az erdélyi szász egyházat is súlyosan érintette. Halála után azonban ott is megindult az újjászervezés munkája. Első teendő az évek óta üresen álló szuperintendensi szék betöltése volt: a szinódus 1614 februárjában Weyrauch

[111] Kolozsvári—Óvári: Corpus statutorum. I. 556—558. l.
[112] Müller: Die sächsische Nationsuniversität. 38., 73., 76., 79—80., 88. l.
[113] Uo. 91., 103. l. — Teutsch: Geschichte der evangelischen Kirche in Siebenbürgen I. 414. l.
[114] Veress id. m. IX. 39—40. l. — Szádeczky: Székely oklevéltár. VI. 47—49. l. — Müller: Die sächsische Nationsuniversität. 87. l. — Kolozsvári—Óvári id. m. 557. l.
[115] Müller: Die sächsische Nationsuniversität. 38., 74—75., 85. l.
[116] Forma unionis Civitatis Cibiniensis etc. 401. l.
[117] Uo. 398—399. l. — Die Veranlassung etc. 234—237. l.
[118] Kolozsvári—Óvári id. m. I. 556—557. l.

Zakariás berethalmi papot választotta meg.[119] Az új szuperintendensnek és vele együtt az egész evangélikus egyháznak kettős nehézséggel kellett megküzdenie: a lutheránus orthodoxiától eltérő, Melanchton tanaira támaszkodó kryptokálvinizmussal és a szász egyház függetlenségét, valamint a lutheri hit tisztaságát veszélyeztető fejedelmi beavatkozásokkal. Az ügyes és tapintatos Weyrauch mindkét kérdést meg tudta oldani.

A legélesebb összeütközések a kryptokálvinistákkal az 1614. és 1615. évi szinódusokon történtek. Az előbbieket Sigerus Bertalan feketehalmi és Paulinus Simon segesvári papok vezették, míg a lutheránus orthodoxia álláspontját Besodner Péter szebeni dékán képviselte a leghevesebben.[120] A kryptokálvinista papok református kátét használtak és református énekeket énekeltettek gyülekezeteikben. Tanaik terjedését annál veszedelmesebbnek tartották az orthodoxok, mert az Erdélyben uralkodó és főleg magyar jellegű kálvinizmushoz való közeledést jelentette és ezáltal gyengítette volna a szászok különállását. Valószínűleg ez volt az oka annak, hogy a szinódus többsége elvetette a kryptokálvinista tanokat.

Bethlen az evangélikus egyház ügyét jóindulattal kezelte, uralkodó jogait azonban vele szemben is gyakorolta. Így 1614-ben elutasította a szászoknak azt a kívánságát, hogy a papi tizedből Izabella királyné idejétől fogva az uralkodónak járó negyedrészt engedje el, vagy fizessen bért érte. Ugyanakkor szigorúan megkövetelte, hogy a szász papok paróchiájuk átvétele előtt a fejedelem megerősítését kérjék és a fejedelemnek a megerősítésért járó díjat megfizessék.[121] Az egyház ügyeibe való beavatkozását maga az univerzitás segítette elő, mint láttuk, azáltal, hogy kérte a világiakra sérelmes zsinati határozatok kihirdetésének megtiltását. Veszedelmesebb volt a fejedelemnek a kryptokálvinisták melletti állásfoglalása. Bethlen, mint buzgó református, őket tekintette az igazi evangélikus tanok hirdetőinek: 1622. december 12-én kelt levelében elítélőleg nyilatkozott a lutheránus orthodoxok álláspontjáról, viszont Paulinus Simon kérésére Melanchton tanainak zavartalan hirdetését rendeleti úton biztosította. Ekkorra azonban a kérdés veszített jelentőségéből, 1619 decemberében a szinódus már egyhangúlag az orthodoxia mellett foglalt állást.[122] A dogmatikai viták elsimulása után a szász egyház azáltal igyekezett helyzetét megerősíteni, hogy a zsinat a püspök hatáskörét fokozatosan tágította, tekintélyét szigorú intézkedésekkel védte az ellene vétőkkel szemben. Bethlen 1626-ban kísérletet tett arra, hogy a szuperintendensi törvényszék egy ítéletét a

[119] Album Oltardianum. Trauschenfels: Deutsche Fundgruben zur Geschichte Siebenbürgens. N. F. Kronstadt, 1860. 42. l.

[120] Album Oltardianum 42. l. Teutsch F. id. m. I. 410—412. l.

[121] E. O. E. VI. 540—541. l. — Urkundenbuch I. 270—271., 277—278. l.

[122] Teutsch Frigyes id. m. I. 412. l., 419. l. — Urkundenbuch I. 283—285. l.

gyulafehérvári egyházi bírósággal felülvizsgáltassa, de a szinódusnak sikerült elismertetnie vele, hogy a püspöki törvényszék ítéletei jogerősek, azokat a fejedelem sem változtathatja meg.[123] Az evangélikus egyház helyzetét megszilárdította az is, hogy az univerzitással sikerült megegyeznie a vitás kérdések egy részében.

Nehéz helyzetet idézett elő 1627-ben a szuperintendensi szék betöltése. Grafius Ferenc halála után Bierkoch (Zythopaeus) Mátyás prázsmári lelkész akart szuperintendens lenni. A püspöki székhely, Berethalom lakói meg is választották papjuknak. Ő azonban a fejedelem támogatását is biztosítani akarta, s ezért neki ígérte a berethalmi tized felét. Amint ez kiderült, a dékánok kihagyták a jelölésből és így Theilesius György medgyesi lelkész lett szuperintendens. Bierkoch ellen nagy hajsza indult: letartóztatták, az okozott károk megtérítését követelték tőle, majd erkölcstelenséggel is megvádolták. Az ellene folyó eljárásba a fejedelem is beavatkozott, Mikó Ferencet és Mihályi Dánielt küldte az ügy kivizsgálására. Úgy látszik, Bierkochot ártatlannak találta, mert visszaadatta neki prázsmári paróchiáját.[124]

Bethlen soha nem vonta meg támogatását a szász egyháztól: már az 1614. évi medgyesi országgyűlésen megígérte az evangélikus egyház szabadságainak épségben tartását, a papi bevételek védelmét, a paplakoknak beszállásolástól és a papi földeknek tizedtől való mentességét. Kötelezte a berethalmiakat a püspökség épületeinek kitatarozására. Az egyes szász egyházakat is megoltalmazta kiváltságaiban: 1614-ben megerősítette a bogácsi káptalan Báthory Gábortól kapott szabadságlevelét; engedélyezte az összes szász papoknak, hogy a census cathedraticust ne aranyban fizessék. A következő évben a besztercei disztriktus lelkészeinek biztosította az ú. n. kis tized élvezetét, továbbá az összes egyházi és világi hatóságoknak elrendelte, hogy a szász szuperintendenst egyházlátogatásai alkalmával illően fogadják és mindenben támogassák; 1616-ban a kézdi és kosdi dékánok jogait erősítette meg. Bethlen István gubernátor pedig 1621-ben minden szász papot és tanítót mentesített az út- és hídvámoktól. A szász területen kívül élő lutheránus papokat is megvédte a földesurak túlkapásaitól. Megakadályozta, hogy papi pályára nem lépő („deáktalan") fiaik, a régi szokások ellenére, jobbágyi szolgáltatásokra kényszeríttessenek Az Andreánumot és ezzel a szász egyház kiváltságait 1627-ben megerősítette. Amikor 1629. július 13-án az erdélyi papok mindkét nembeli leszármazottait megnemesítette, ez a szász lelkészek gyermekeire is vonatkozott. Ezek azonban az 1613. évi

[123] Teutsch F. id. m. I. 415—416. l., 419. l. — Urkundenbuch I. 288—291. l.

[124] Teutsch F. id. m. I. 416—417. l. — Sigerus József: Excerpta quaedam. Quellen Brassó. VI. 43—44. l. — Teutsch József: Kurzgefasste Jahr-Geschichte. Quellen Brassó. IV. 103. l. — Urkundenbuch I. 295—296. l.

segesvári határozatokhoz ragaszkodva, nem tartottak igényt nemességre és nem éltek az armálisban biztosított jogaikkal.[125]

A fejedelem támogatását élvezve és beavatkozásait ügyesen elhárítva, a szász egyház kiheverte az előző évek csapásait és megerősödött. Az egyetlen veszteség a havasalföldi szász szórvány elszakadása volt. Az ottani szászok 1622 körül visszatértek a katolikus vallásra.[126]

VII.

A szászság gazdasági életének, anyagi helyzetének képe Bethlen Gábor korában ellentétes tényezőkből alakul ki. Az a körülmény, hogy Erdély a rend és nyugalom áldását élvezte, ellenséges betörés nem fenyegette, a törökkel és az oláh vajdaságokkal, tehát azokkal az országokkal, amelyekkel a szászok kereskedelmi összeköttetése a legélénkebb volt, helyreállott és állandósult a jóviszony, a szászság gazdasági életének fejlődését előmozdította. A földművelés éppen úgy virágzásnak indult szász területen, mint az ipar vagy a kereskedelem. Másrészt Bethlen, aki politikai téren a végsőkig engedékeny volt a szászokkal szemben, nem irtózott ellenük irányuló gazdasági rendszabályoktól. Már uralkodása legelején, 1613. november 27-én kelt rendeletével az aranybeváltást Szebenből visszahelyezte Kolozsvárra és azzal kedvelt hívét, Filstich Pétert bízta meg. Ez súlyos csapást jelentett Szebenre. Filstich különben szintén szász volt, de református és a fejedelem megbízható híve, gazdasági ügyekben tanácsadója.[127]

Igénybe vette Bethlen mindazokat a szolgáltatásokat, amelyeket az előző fejedelmeknek is megadtak a szászok. Csaknem minden évben sorra látogatta a fontosabb szász városokat. Az ilyen látogatások megterhelést jelentettek, mert nemcsak a fejedelmet kellett gazdagon megvendégelniük és megajándékozniuk, hanem nagyszámú kíséretét is el kellett látniuk. Ilyen alkalmakkor sokszor az udvari nép felszereléséhez, ruházatához természetben is hozzá kellett járulniok. Segesvárnak pl. a fejedelem 1624. évi látogatása 2284, az 1627. évi pedig 2710 forintjába került.[128] Bethlen fogarasi, gyulafehérvári építkezéseihez a szászok nyersanyaggal és munkával járultak hozzá.

Kellemetlen meglepetést jelentett a szászoknak, közelebbről a brassóiaknak, amikor 1616-ban a fiskalitások rendezése során, a fejedelem annak igazolására szólította fel őket, mi címen bírják a

[125] Urkundenbuch I. 272—274., 279—283., 285—288., 294—298. l. — Rugonfalvi Kiss István: Az egyházi rend közjogi helyzete Erdélyben és Bethlen Gábor armálisa. Debrecen, 1936. 299. l.

[126] Hurmuzaki: Documente. VIII. 403. l.

[127] Jakab Elek id. m. II. 519—520. l. — E. O. E. VI. 382. l.

[128] Sachsengeschichte. I. 446. l.

törcsvári uradalmat. Törcsvár és a hozzátartozó falvak koronajavak voltak, amelyeket II. Ulászló zálogosított el a brassóiaknak. Majd a felvett kölcsönöket nem tudván visszafizetni, nekik adományozta azokat. Mivel azonban a koronabirtokok elidegenítését törvény tiltotta, Ulászlónak a brassóiakkal kötött megállapodása szerint 25 év elmultával, a 6300 forintot kitevő adósság egyösszegben való kifizetése esetén, az uralkodó visszaválthatja a törcsvári uradalmat. A brassóiak, akik a dominium jövedelmeinek ellenében vállalták e végvár fenntartását és a határvédelem ellátását, ezért alkudozásba kezdtek a fejedelemmel. Ennek eredményeként 1625-ben Törcsvárat és a hozzátartozó községeket Bethlen újraadományozta a brassóiaknak. Megszabta azonban határvédelmi kötelezettségeiket, néhány más címen bírt falujukat visszavette s magára ruháztatta a királynak Brassóval szemben fennálló 15.000 forint tartozását. Minthogy azonban Törcsvár koronabirtok volt, a nova donatióhoz az országgyűlésnek is hozzá kellett járulnia. Ez csak 1650-ben történt meg.[129]

Állandó terhet jelentett, főleg a brassóiakra és a szebeniekre, az adózáson kívül a portai követségekkel küldött ajándéktárgyak előteremtése, s az adót vivő követségek pénzes szekereinek és lovainak kiállítása. Jogtalan követelésként a portára menő futárok gyakran postalovakat erőszakoltak ki a szász parasztoktól.[130] Ez ellen az országgyűlés is többször tiltó határozatot hozott. Brassó város szolgái különben gyakran teljesítettek futárszolgálatot országos ügyekben is.

Erdély portai adóját aranyban kellett fizetni, a szászok viszont vonakodtak a jó aranypénzt adóba beszolgáltatni. Bethlen ezért egy ízben kénytelen volt keményen rájuk pirítani: rámutatott, hogy a szebeni polgármesternek magának van annyi aranya, mint amennyi az adóba kellene és ha valami jó bécsi üzletről volna szó, elő is kerülnének az aranyak. A haza javára azonban nincs pénzük.[131]

Bethlen a maga és udvartartása szükségleteit gyakran vásárolta meg szász kereskedőktől. Egy nagyobbszabású üzletéről is tudunk, amelyet a szászokkal kötött: első hadjárata alatt zsákmányolt lovakat a szászokkal ökrökre cseréltette be. Az ökröket azután Bécsben és Velencében értékesítette.[132] A szász kereskedelem és ipar uralkodó jellegét Erdélyben azáltal igyekezett megszüntetni, hogy befogadta és kedvezményekben részesítette a

[129] Hegyes id. m. 368—369., 572—573., 582—583., 586—588. l. — Szilágyi: Bethlen Gábor kiadatlan politikai levelei. 48—49. l. — Kis Bálint: Az erdélyi szászság multja vagyoni önkormányzatára vonatkozólag. Gyulafehérvár, 1900. 54—61. l.

[130] Biró Vencel: Erdély követei a portán. Cluj-Kolozsvár, 1921. 14—15., 17., 102. l. — Török-magyarkori államokmánytár. II. 145—147. l.

[131] E. O. E. VIII. 121—122. l.

[132] Kraus id. m. 56. l.

Morvaországból vallásuk miatt kiüldözött anabaptistákat. Támogatta ugyanezekből az okokból a zsidókat is.

A háborús viszonyokkal járó árdrágulásnak és a szászok nyerészkedésének gátat akart vetni. Ezért azt tervezte, hogy minden szász városban három üzletet nyit és ezek által fogja szabályozni az áralakulást. A szászok erre azzal fenyegetőztek, hogy akkor ők abbahagyják a kereskedést. Az országgyűléseknek gyakran kellett a szász kereskedők visszaélései ellen intézkedéseket hozni. Előfordult, hogy vásárokon idegeneket nem engedtek addig vásárolni, amíg a városbeliek a nekik szükségesnek látszó cikkeket meg nem vették. Más alkalommal a nem hozzájuk tartozóknak két-három napig nem engedték meg áruik eladását, hogy így a kényelmetlen versenytől megszabaduljanak.[133] A nyerészkedésnek végül is árszabályozással, limitációval vetett véget Bethlen. Egy ízben, 1625-ben az univerzitást bízta meg a belföldi árukra vonatkozó limitáció elkészítésével. Máskor az univerzitást kikapcsolta ugyan, de a maximált árakat megállapító bizottságban a szászok mindig képviselve voltak. A megállapított árakat be nem tartó céheket keményen megbüntette. Így pl. a brassóiak egy ízben 1600 forint bírságot fizettek a posztó megdrágításáért.[134]

A szászokra Bethlen uralkodása alatt kétségtelenül sokféle teher nehezedett, viszont a háborúk alatt fegyveres szolgálatot alig teljesítettek. Az is bizonyos, hogy Bethlen gazdaságpolitikája sok szempontból kedvezőtlen volt rájuk, bár rendeleteivel csak nyomasztó fölényüket akarta megtörni az iparban és kereskedelemben. De tudatában volt, hogy nem nélkülözheti őket, ezért a szászok iparának és kereskedelmének fejlődését előmozdította azáltal, hogy külföldi kapcsolataik útját egyengette. A szászok gazdagodását, anyagi téren való megerősödését mutatja az a sok új építkezés és intézmény, amelyet különösen Szebenben és Segesváron létesítettek Bethlen uralkodása idején.[135] Egyes patricius családok kezében pedig tekintélyes vagyon halmozódott fel.

VIII.

Egyetlen erdélyi fejedelemnek sem voltak olyan nagyszabású hadjáratai, mint Bethlennek, mégis aránylag sokkal kevesebb katonát kért a szászoktól, mint akármelyik előde. Bethlen nem túlságosan bízott bennük, s szívesebben vette, ha pénzzel és felszerelésel támogatják hadseregét. Éppen ezért már uralkodása elején, 1614 szeptemberében a szászok által kiállítani szokott 1000 főnyi

[133] E. O. E. VIII. 259. l., 323. l.
[134] Müller György: Die sächsische Nationsuniversität. 131. l. — E. O. E. VIII. 45. l., 368. l. — Szádeczky: Székely oklevéltár. VI. 79. l.
[135] Sachsengeschichte. I. 483., 505. l. — Kraus id. m. 75. l.

gyalogság létszámát 500-ra szállíttatta le.[136] Ennél sokkal többet magyarországi hadjáratai idején sem követelt: 1621-ben például 600 gyalogost kívánt, minden tíz gyalogosra egy sátrat és egy négyökrös szekeret élelemmel megrakva, ezenkívül hatvan nyolcökrös szekeret. A katonák helyett azonban hajlandó volt ugyanannyi ember háromhavi zsoldját elfogadni.[137] Ehhez járult még egyes szász városoknak a megyei területen fekvő birtokai után kiállított lovasság, amely például 1623-ban 40 főt tett ki.[138] Mindez elenyésző áldozatot jelentett a magyar és székely nemzet haditerheihez képest, különösen, ha meggondoljuk, hogy az univerzitás által harcba küldött csapatok legénysége magyar volt, legfeljebb a tisztjeik kerültek ki a szászok közül. Maga Bethlen is magyar zsoldosokat kívánt az egyetemtől, mert a szászok és oláhok használhatatlanoknak bizonyultak.[139] Az univerzitás által kiállított csapatokat a szász ispán, vagy annak helyettese vezette. A szász gyalogságot egyéb csapatokkal egy kötelékbe osztották be. Így például az 1616. évi lippai táborozás alatt a nemesek és a szászok által kiállított gyalogság közös parancsnokot kapott, aki közvetlenül a hadsereg gyalogsági parancsnokának volt alárendelve.[140]

Az erdélyi sereg tüzérségét jórészt a szászok adták. Ez a tüzérség azonban csak pár lövegből állott, a gyalogság és lovasság mellett alárendelt szerepet játszott. A szász ágyuöntők régebben külföldre is szállítottak, Bethlen azonban megtiltotta ezt.[141] Az ágyúk és a hozzájuk való lőszer szállítására lovakat és hajtókatonákat a szász papoknak kellett kiállítaniuk. Ezek nem szívesen tettek eleget kötelezettségüknek, pedig a teher nem volt elviselhetetlen: 1626-ban például csupán 24 hatfogatú szekeret adtak. Ezzel a szolgáltatással is elsősorban védelmi háborúban tartoztak. Bethlen felvidéki hadjáratai során gyakran fogadott fuvarosokkal szállíttatta lövegeit, sőt annak is van nyoma, hogy a szász papok behívott lovaik után némi fizetséget is kaptak.[142]

A ténylegesen harcoló kontingensnél jelentősebb volt a szászok természetbeni hozzájárulása a hadsereg ellátásához és felszereléséhez. Csak Brassó például egyetlen alkalommal (1616-ban) 200 hajdu részére egyenruháról gondoskodott, 200 köböl zabot, 200 köböl lisztet, 100 ürüt, 50 hatlovas szekeret, bort, vajat, ecetet, borsót, kölest, lenmagot, rizst, száraz zöldséget, szárnyaso-

[136] E. O. E. VII. 181. l.
[137] E. O. E. VII. 558—559. l.
[138] E. O. E. VIII. 160. l.
[139] E. O. E. VIII. 29. l.
[140] Müller: Die sächsische Nationsuniversität. 176—177. l. — Szilágyi Sándor: Bethlen Gábor levelei. Történelmi Tár, 1885. 440. l.
[141] Hegyes id. m. 576. l.
[142] Iványi Béla: A tüzérség története. Hadtörténelmi Közlemények. 1927. 371—374. l. — Album Oltardianum. 44. l. — Szilágyi Sándor: Levelek és acták Bethlen Gábor történetéhez. Történelmi Tár, 1886. 657—658. l

kat, fa- és lenmagolajat, 1000 drb csákányt, 200 drb fejszét, 600 darab kisteknőt, kardokat, lándzsákat, dobokat, szalmát, lőport és ólmot adott a fejedelmi hadseregnek. Ezenkívül különféle mesterembereket is kiküldött hadimunkára.[143] A törökök 1621. évi chotini hadjárata idején az egész szászság ötven társzekeret, 300 köböl lisztet és 300 köböl árpát bocsátott a hadsereg rendelkezésére.[144]

Résztvettek a szászok a határvédelem ellátásában és némileg a hírszerző szolgálatban is. Mint fentebb láttuk, a brassóiak vállalták a törcsvári határszakasz biztosítását. Az országgyűlés 1615-ben megbízta a besztercei bírót a szökevény jobbágyoknak a határvidéken való feltartóztatásával; 1619-ben pedig elrendelte négy szoros kivételével az összes Moldvába és Havasalföldre vezető utak járhatatlanná tételét.[145] Ez utóbbi rendelkezést a szász tisztviselőknek is végre kellett hajtatniok. Adataink vannak arra, hogy a beszterceiek állandóan figyelemmel kísérték a moldvai eseményeket és azokról jelentést tettek.[146] Hasonló módon nyilvántartották a brassóiak és szebeniek a Havasalföldön történteket, de szolgálataikat, valószínűleg, mert megbízhatatlanoknak tartotta őket, a fejedelem alig vette igénybe.

A szászok saját biztonságukról is igyekeztek gondoskodni. Különösen Segesvár és Nagyszeben költöttek sokat erődítéseik tökéletesítésére. Ezzel az egész ország védelmi erejét növelték volna, ha biztosan számítani lehetett volna arra, hogy ellenséges támadás esetén a szászok azonosítják magukat a fejedelemmel és az országgal. A szászság önvédelmi intézkedései közé tartozik az az 1613. évi univerzitási határozat, amely szerint a Szászföld biztonsága érdekében állandóan fegyverben kell tartani, az egyes székekben és városokban elosztott 1000 puskás gyalogost.[147]

IX.

A Benkner—Rhener-féle összeesküvés meghiusulása után a szász kérdés Bethlen politikájában egyre inkább vesztett jelentőségéből. A szászok, látva a fejedelem jóakaratát, fokozatosan kikapcsolódtak az ellene irányuló mozgalmakból. Bethlen helyzete viszont megszilárdult, függetlenné vált a szászok állásfoglalásától. Amilyen mértékben nőtt a tekintélye, s európai szerepe, olyan mértékben csökkent előtte a szász dolgok fontossága.

A szászok egy része e változást nem ismerte fel. Ezt mutatja a szebeniek magatartása, akik 1618 elején az őket meglátogatni

[143] Hegyes id. m. 558—559. l.
[144] Szádeczky: Székely oklevéltár. VI. 62.
[145] E. O. E. VII. 284., 514. l.
[146] Veress id. m. IX. 23., 192., 240., 276—277. l.
[147] Sachsengeschichte I. 486. l.

akaró fejedelmet csak kisszámú kísérettel lettek volna hajlandók beengedni, az országgyűlés befogadását pedig megtagadták. Bethlen válaszul az áprilisi fehérvári országgyűlés idején a szebeni főembereket a fejedelmi tábla elé idézte. Amikor a szebeniek látták, hogy a fejedelemnek van hatalma az ellenük való eljárásra, „... a mennyi insolentiával léptek fel elébb, éppen úgy meghunyászkodtak." Az univerzitás közbenjárását kérték, Bethlen erre kegyelmet is adott nekik, de a szászoknak írásban a következőkre kellett kötelezniök magukat: valahányszor a fejedelem vagy utódai Szebenbe akarnak menni, készségesen befogadják. A fejedelemhez és a hazához hívek lesznek, aki köztük ellenük vét, megbüntetik. Veszély esetén nemcsak a fejedelmet és hadát, hanem a kisnemeseket is befogadják.[148]

Bethlen első hadjáratának megindulásakor a szászok passzív szerepet játszottak. Nem mozgolódtak, a kívánt katonaságot kiállították, de azonfelül önként támogatást nem nyujtottak. Bethlen időnkint tájékoztatta őket a hadműveletek állásáról és hadicéljairól.[149] Ellenségei viszont igyekeztek a szászokon keresztül nehézségeket okozni neki. A kétszínű Gratiani Gáspár moldvai vajda és a szászok jóakarója, Szkender basa 1619 őszén elszakadásra bíztatták őket, feleleventve Erdély három vajdaságra osztásának gondolatát. Felhívják a szászokat, hogy küldjék hozzájuk Benkner Jánost, neki megadják a szükséges utasításokat. Ebből az akcióból nem lett semmi, mert Bethlennek idejében tudomására jutott a dolog. Keményhangú levélben visszautasította Szkender beavatkozását országa ügyeibe, s a portával is leinttette a temesvári basa egyéni akcióját.[150]

Propagandacélokra a bécsi udvar is felhasználta a szászok közt lappangó elégedetlenséget. Híresztelték, hogy az erdélyi szászság nem helyesli a fejedelem hadjáratát. Csíky István püspök szászoktól nyert értesülések alapján mindenféle rémmeséket jelentett Bethlenről Pázmánynak.[151]

Sokkal nagyobb veszedelmet jelentett Bethlenre és az egész magyarságra az, hogy 1620 elején a török nagyvezér és a mufti ismét felvetették a Benkner-féle tervet: Erdélynek a három nemzet szerinti három vajdaságra osztását. A törökök ugyanis semmi szín alatt sem akarták engedni, hogy Erdély és Magyarország egy kézben egyesüljenek. Ezért Bethlen magyar királysága esetére fel akarták Erdélyt osztani. Szerencsére Bethlen követei mind-

[148] E. O. E. VII. 85—86., 481—483. l.

[149] E. O. E. VII. 536—537. l. — Óváry Lipót: Oklevéltár Bethlen Gábor diplomácziai összeköttetései történetéhez. Budapest, 1886. 507—508. l.

[150] Borsos id. m. 253. l. — Pray György: Epistolae procerum regni Hungariae. Posonii, 1806. III. 233. l. — Szilágyi Sándor: Oklevelek Bethlen Gábor 1619—21. évi hadjáratai történetéhez. Magyar Történelmi Tár. IV. 211. l. — E. O. E. VII. 117. l.

[151] Podhraczky József: Okmányos közlések. Magyar Tört. Tár. VI. 251. l.

addig el tudták húzni a tárgyalásokat, amíg az események maguk időszerűtlenné nem tették ezt a tervet.[152]

Bethlen sikereivel egyidőre maga mellé hangolta a szász közvéleményt. Királlyá választásának híre láthatólag örömmel töltötte el a szászokat: együttérzésüknek nagy népünnepélyekkel adtak kifejezést.[153] Lelkesedésük azonban hamar lelohadt. A hosszantartó háborút megunták, Bethlen is jónak látta 1621 áprilisában a közeli béke reményével biztatni őket.[154] Amint Kraus zavaros tudósításából látszik, ebben az évben ismét volt valamilyen szász összeesküvés Bethlen Gábor ellen. A pozsonyi táborba adót vivő szász megbizottaknak: Lutsch Mihály szebeni és a később hűtlenségért elítélt Eisenburger Márton segesvári polgármesternek érintkezésbe kellett volna lépni Ferdinánddal. Jelenteniök kellett volna, hogy a szászok Bethlen elnyomása miatt elpártoltak tőle és a császár oltalmába ajánlják magukat. Az egymással ellenségeskedő követek azonban nem teljesítették megbizatásukat.[155]

A kiújult kölcsönös bizalmatlanság új tápot nyert, amikor az áprilisi országgyűlésen Bethlen István kormányzó felvetette a kérdést: vajjon a szász szuperintendens kinevezése nem fejedelmi jog-e? Tiltakozásukra a kormányzó levette ezt a kérdést a napirendről.[156] Novemberben viszont, amikor a fejedelem segédcsapataként bejött tatárok Erdélyen átvonultak, a magyarok közül sokan a szászokat gyanúsították azzal, hogy ők hívták be a tatárokat.[157] A bizalmatlanságot a békekötés feletti öröm sem oszlatta el. A következő év nyarán Bethlen a jägerndorfi őrgróf és Thurn Mátyás gróf társaságában meg akarta látogatni Szebent, a város azonban elutasította. A fejedelmet méltán bántotta az annyi jóakarata után vele szemben ismét kimutatott bizalmatlanság. Fájdalmas, de szokásosan atyáskodó hangú levélben írta Gotzmeister Kálmán királybírónak, hogy a gyanút el akarja oszlatni: csak látogatni megy Szebenbe, mindössze két század gyalogságot visz magával, azt is csak a fejedelmi tekintély és a külföldi vendégek kedvéért, mert különben „. . . másodmagunkkal is be mernénk menni hozzátok, hűségednél megszállanánk és jó szász káposztás hússal laknánk nálad . . .“ Ragaszkodik látogatásához azért, mert külföldön az a hír terjedt el, hogy Szeben nem bocsátja be falai közé a fejedelmeket. Most a két előkelő idegen jelenlétében meg akarja cáfolni ezt az álhírt. Befejező soraiban így ír: „. . . az Isten nekem adgya azt a gonoszt valamelyet én Szebennek és az egész Szászságnak

[152] Borsos id. m. 269—273.
[153] Chronistische Aufzeichnungen. Quellen Brassó. V. 445. l. — Connotationes etc. Pray—Miller id. m. II. 217. l.
[154] Pray—Miller id. m. I. 231—233., II. 217. l.
[155] Kraus id. m. 68—69. l.
[156] Teutsch F.: Geschichte der evangelischen Kirche etc. I. 414. l.
[157] Históriai forgácsok. Történelmi Tár, 1884. 102—103. l.

kévánok."[158] A szebeniek végre engedtek és láthatták, hogy Bethlen nem forral semmi rosszat ellenük.

Az év második felében Bethlen sorra látogatta az összes fontosabb szász városokat. A bizalmatlanságot azonban még mindig nem sikerült teljesen eloszlatnia: 1623-ban a fejedelem közeledésének hírére a szebeniek menekülni kezdtek városukból.[159] Bethlen minden jószándéka ellenére a szászok elégedetlensége nem szűnt meg teljesen és ezt azok is észrevették, akik kívülről szemlélték Erdély életét. Különösen zúgolódtak a háborús terhek miatt és sem katonát, sem pénzt nem akartak adni a további harcra.[160]

A fejedelem 1625-ben elérkezettnek látta az időt arra, hogy régóta vitás ügyét: a fejedelem és a nemesek városokban való lakhatásának és ingatlanvásárlási jogának kérdését tisztázza. Veszély idején ugyanis az erős szász városok nyujtották a legbiztosabb menedéket. A magyar és székely nemzetnek ezért igen fontos volt az, hogy oda minden esetben bebocsátást kapjon. A szászok viszont ünnepélyes ígéreteik ellenére sem mindig fogadták be őket. A magyarok és székelyek, hogy függetlenek legyenek a szászok kegyétől, és a városokban való tartózkodás kevesebb pénzükbe kerüljön, arra törekedtek, hogy a szász városokban házat vehessenek. Hivatkozhattak a kölcsönösségre is, hiszen a szászok is szereztek birtokokat vármegyei területen. A szászok a másik két nemzet törekvéseit privilégiumaikba ütközőknek tartották. Kiváltságleveleiknek a királyi adományozást kizáró tételeit arra magyarázták, hogy más nemzetbeli a Szászföldön ingatlant nem szerezhet: „... *ez főleg a koronajavaknak, s így a királyföldnek is az ország hozzájárulása nélkül eladományozhatatlanságából folyó határozmányok téves értelmezéséből származott, melyek az Andreánumban s más oklevelekben az ottani adománykérhetést és osztogatást kizárják, de magánjogi úton való birtokszerzésekre éppen nem vonatkozik.*"[161]

A szászoknak álláspontjuk védelmében nagy segítségükre volt az a belső ügyeikben is jól kihasznált körülmény, hogy a szász privilégiumok valódi tartalmát nagyon kevesen ismerték. Vezetőik szándékosan homályba burkolták azokat, hogy annál szabadabban értelmezhessék. Privilégiumaik megerősítését nagy általánosságban gyakran követelték a fejedelmektől és országgyűlésektől, de kétségbeesetten tiltakoztak azok előmutatása ellen (pl. a Törcsvár ügyében folyó tárgyalásoknál, vagy később 1651-ben és 1653-ban). Így a szabadságjogoknak inkább csak hagyományos tudata, az azokhoz való kegyeletes ragaszkodás uralko-

[158] Die Veranlassung etc. 271—272. l.
[159] Teutsch F.: Die Siebenbürger Sachsen etc. 111. l.
[160] Marczali: Újabb regesták a külföldi levéltárakból. Történelmi Tár, 1879. 545. l. — E. O. E. VIII. 52. l.
[161] Kis Bálint id. m. 101. l.

dott a szászság szélesebb köreiben. Ezt a tradicionális felfogást dogmaként őrizték és szinte vallásos rajongással ragaszkodtak ahhoz.[162]

A szászoknak a fejedelem és a nemesség befogadását elutasító álláspontjának kettős háttere van: népi és társadalmi. A nemesek és házuk népének betelepedése megszüntette volna városaik kizárólagos német jellegét. Erre pedig gondosan ügyeltek (1621-ben például Medgyes város statutumai kizárják az idegennyelvűeket a városból).[163] A magyar elem bevándorlása minden beolvasztási szándék nélkül is asszimilációs folyamatot indíthatott volna meg. És ha teljes joggal nem is állíthatja egyik történetírójuk,[164] hogy a szászság nem élte volna túl száz évvel a magyarok betelepedését, mégis meggondolásra késztethette őket Kolozsvár példája. A fejedelem és ezzel együtt a fejedelmi őrség beköltözése háborús időkben megszüntette volna eddigi szabad elhatározásukat. A szász városok ugyanis az országba törő ellenséggel legtöbbször nem szállottak szembe, hanem alkudozásokba bocsátkoztak.

A néplélekből fakadó ösztönös elzárkózásukat társadalmi okok erősítették. A nemesek a városban is éltek volna jogaikkal: nem lettek volna hajlandók adót fizetni, a szász jogot elismerni, magukat a városi hatóságoknak alávetni, velük németül tárgyalni. Azonban, hogy a fő akadály nem társadalmi, hanem népi jellegű volt, azt bizonyítja az univerzitásnak 1614. évi felterjesztése Mátyáshoz, amely szerint a szászok nemcsak német polgárokat, hanem német nemeseket és helyőrségeket is hajlandók voltak befogadni.[165]

Bethlen országgyűlési előterjesztésében[166] rámutatott arra, hogy mennyi baj származik abból, hogy az országban levő városok kizárják a fejedelmet és a nemeseket falaik közül. A legtöbb kárt ellenséges támadáskor éppen azok szenvedik, akik a hazáért vérüket is hullatják. A városok csaknem ellenségesen viselkednek a nemesekkel szemben és a mult tapasztalataiból a jövőre sem lehet mást remélni. Mivel ilyen helyzet sehol az egész keresztény világban nincs, a fejedelem meg akarja ezt szüntetni. Kívánja tehát, hogy az urak ott vehessenek házat maguknak, továbbá ő és törvényes utódai ott lakhassanak, ahol akarnak, hogy veszély esetén mindenkinek biztos menedéke legyen. Hangsúlyozza, hogy nem akarja egyetlen város privilégiumait sem megsérteni. A székvárosban is csupán annyit kíván, hogy az ő katonái a városi darabontokkal együtt őrizzék a kapukat. Így van ez Kassán is, amely-

[162] Uo. 103—104. l.

[163] Müller: Die ursprüngliche Rechtslage der Rumänen. 255. l.

[164] Höchsmann János id. m. 43. l.

[165] Ez viszont megcáfolja azt az állítást, mintha elvi síkon mozgott volna a kérdés körüli küzdelem (Höchsmann id. m. 32. l.). Nagyon is reális célok lebegtek mindkét fél szemei előtt. Arra azonban helyesen mutat rá, hogy Bethlen elsősorban fejedelmi hatalmát akarta bővíteni, tekintélyét emelni, kezét szabaddá tenni javaslatával, de nem gondolt a szászság kiirtására (id. m. 40. l.).

[166] E. O. E. VIII. 255—257. l.

nél nagyobb kiváltsága egyetlen erdélyi városnak sincs. Leszögezte, hogy ez az intézkedés a városoknak is hasznára lesz, mert némelyiknek annyira megfogyott a lakossága, hogy képtelen magát megvédeni. Az ellenség ott könnyen megvetheti a lábát és mérhetetlen károkat okozhat az országnak. Előterjesztése végén kiemelte, hogy a szász nemzetre, amelynek tagjai kedvelt hívei, éppen olyan gondot akar viselni, mint a többiekre és azt szabadságaiban ezután is meg fogja tartani. A javaslat a szászok közt riadalmat keltett, az országgyűlés azonban, amelyen a magyarok és székelyek többségben voltak, a fejedelem propozíciójának megfelelő törvényt hozott.[167]

Az országgyűlési határozat hírére az univerzitás azonnal összeült. Szebenből népes követséget küldött a fejedelemhez, s azzal az utasítással látta el, hogy mindenképen, ha kell, nagy pénzösszeg megajánlásával is vonassa vissza a gyulafehérvári határozatot. Sőt olyértelmű utasítást is nyert a deputáció, hogy a fejedelemnek bejelentse: a szász nemzet fegyverrel is ellenszegül az 1625:I. tc. végrehajtásának. A küldöttséget Gotzmeister Kálmán vezette Gyulafehérvárra. Bethlen azonnal fogadta a kiküldötteket, igyekezett meggyőzni őket, hangoztatva, hogy nekik is hasznuk lesz abból, ha a nemesekkel együtt élnek, erős kapcsolat fejlődik ki köztük, összeházasodnak és egyesült erővel fogják megvédeni a városokat. Biztosította őket, hogy nem akar nekik ártani.[168] Az ügy elintézését három tanácsosára: Bethlen Istvánra, Kovacsóczy Istvánra és Mikó Ferencre bízta. A szászok elszántan ragaszkodtak álláspontjukhoz, de biztosították a tanácsosokat, hogy ellenséges betörés idején készségesen befogadják a fejedelmet, nemeseket és házuk népét. Bethlen nem akart szász felkelést előidézni, ezért engedett kívánságuknak és a törvény végrehajtását felfüggesztette. Úgy látszik, javaslata megtételekor nem számított ilyen erős ellenállásra, azt hitte, hogy a szászok bizalmát már teljesen megnyerte. A Báthory Gábor-féle erőszakos rendszabályoktól irtózott és ezért inkább elejtette immár törvénnyé vált javaslatait.

A szászok elérték céljukat, az eddigi szokás sértetlenül megmaradt: magyar ember a szász városokba nem telepedhetett. Mégis, a Bethlen-féle kísérlet visszahatásaként, újra kisebb mozgo-

[167] E. O. E. VIII. 264—266. l. — Höchsmannak az az állítása, hogy a magyar és székely nemzet rosszhiszeműen járt el akkor, amikor az únióra hivatkozva kérte a városokba való bebocsátást, továbbá, hogy a szászok nem kicsinyességből és egyéni érdekekből tiltakoztak ez ellen, hanem mert az az erdélyi állam alapgondolatával, a türelmességgel ellenkezett, nyilvánvalóan elfogultságból ered (id. m. 42—44. l.).

[168] Filkenius szász krónikás állítása szerint ezt mondta a küldöttségnek: „Atok legyek (így!) az Isten előtt, ... ha én a kelmetek Privilégiumának megrontássára igyekezném, holott a miem vagyon, tőletek vagyon, az ingemet, dolmányomat, köntessimet, Papuczimat tik veszetek, étellel itallal tük tartiatok (így!)." (Teutsch György Dániel: Aus den handschriftlichen Denkwürdigkeiten eines Sachsen des 17. Jahrhunderts. Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde A. F. II. 31. l.)

lódás támadt köztük, a török portán is intrikáltak, de minden eredmény nélkül.[169] De ez is elég volt ahhoz, hogy Bethlen bécsi és magyarországi ellenségei újra bevonják őket kombinációikba. Tervbe vették, hogy Bethlent olyan intézkedések megtételére csábítják, amelyek Erdélyben zavarokat idéznek elő. Egyik ilyen rendszabály lett volna a szászok hatalmának megtörése, városaik elfoglalása, jövedelmeik elkobzása és a szász városokba helyőrségek bevitele.[170] Nyilvánvaló, hogy ezt a tervet a szászok magatartása sugallta, mivel tudták, hogy azok sokkal kevesebb sérelem miatt is fellázadtak volna. Bethlent azonban nem lehetett meggondolatlanságokba beugrasztani és így az egész elgondolás csődöt mondott.

Bethlen uralkodásának utolsó évei a szászokkal való nagyobb összeütközés nélkül teltek el. A szászoknak nagy örömet okozott az, hogy a fejedelem második felesége, Brandenburgi Katalin német volt. Esküvőjén minden szász város képviseltette magát és gazdag nászajándékokat küldött a fejedelmi párnak. Az esküvő után, 1626 tavaszán a Szászföldet meglátogató fejedelmi párt mindenütt tüntető lelkesedéssel fogadták. Brassó ez alkalommal nem habozott beengedni a fejedelmet falai közé, pedig olyan nagy volt a fegyveres kísérete, hogy Konstantinápolyban az a hír terjedt el, mintha az oláhországi ügyekbe be akarna avatkozni.[171] A júniusi országgyűlés — szokás szerint — törvénybe iktatta Brandenburgi Katalin választási feltételei közt a szászok régi szabadságainak tiszteletben tartását is.

A következő év áprilisi országgyűlésén Bethlen előterjesztést tett Gyulafehérvár megerősítésére. A négyszög alakú vár minden sarkára egy új bástyát akart építtetni, ezekből az egyiket magára vállalta. A rendek nagy lelkesedéssel fogadták a javaslatot és — bár törvénybe nem iktatták — mindegyik nemzet magára vállalta egy-egy bástya megépítését. Igéretüket azonban csak a fejedelem és a szászok teljesítették, tehát azok, akiknek elsősorban érdekük fűződött Fehérvár megerősítéséhez: a fejedelem azért, hogy erős székhelye legyen, a szászok azért, hogy megszabaduljanak attól a veszedelemtől, hogy a megerősített székváros nélkül lévő fejedelem végül mégis valamelyik városukban telepszik meg. A szászok által vállalt déli bástya építését azonnal megkezdték Pfaff Lőrinc szebeni városi tanácsos vezetésével és még ugyanabban az évben be is fejezték.[172] Bethlen és a szászok közti jóviszony elmélyüléséhez hozzájárult az is, hogy a fejedelem 1627. augusztus 3-án megerősítette az Andreánumot, legfontosabb kiváltságlevelüket.

[169] Óváry: Oklevéltár 377., 378. l.
[170] Uo. 174. l.
[171] Kraus id. m. 78. l. — Kemmel István naplója. Quellen Brassó. VI. 48. l. — Hurmuzaki: Documente. Volumul. IV. Partea II. 415. l.
[172] E. O. E. VIII. 71. l. — Sachsengeschichte I. 360. l.

Bár a jóviszony ezután egyre zavartalanabbá vált, Eszterházy és Bethlen más ellenségei mindig számításba vették az ellene irányuló akciók terveinek kidolgozásánál az erdélyi szászokat. A Bethlen halála esetén követendő eljárásnál is külön súlyt helyeztek megnyerésükre.[173] Ezek az elgondolások nem egy, a szászok közt tényleges meglevő ellenzéki csoporttal való összeköttetésen alapultak, hanem abból a százéves tapasztalatból kialakult felfogáson, hogy a szászok könnyen megnyerhetők Bécs számára a magyar nemzeti uralkodók ellen.

Bethlen utolsó körútját a szászok közt 1629 első felében már súlyos betegen tette meg. Érezte halála közeledését és búcsút vett szász híveitől, főleg Gotzmeister Kálmántól, akiről később végrendeletében is megemlékezett. Élete utolsó heteiben, 1629 őszén megvédte az evangélikus papságot tizedélvezetében, kimutatva ezáltal is, hogy a szász egyházat mindig védelmezte.[174]

X.

Ha végigtekintünk a Bethlen-kori erdélyi szász élet alakulásán, elsősorban az a változás tűnik szemünkbe, amely a szászoknak a fejedelem személyével szemben elfoglalt magatartásában bekövetkezett. Az első időkben ellenségesen tekintettek rá, egyrészt, mert féltek Báthory Gábor volt tanácsosától, másrészt, mert szabadulni akartak a magyar hegemóniától, bárki képviselte is azt. Ez az ellenséges állásfoglalás a való helyzet és erőviszonyok felismerése után csendes, de annál szívósabb bizalmatlansággá szelidült. Ezt mindannyiszor ki is mutatták, amikor a fejedelem, bármilyen jószándékkal is, közeledni próbált hozzájuk. Akármennyire bántotta is Bethlent a szászok magatartása, céljaitól nem térítette el; minden áron meg akarta őket nyerni és a magyarokhoz közelebb hozni. Ezért nem lépett fel ellenük soha szigorúan, ezért tartotta szinte kínosan tiszteletben kiváltságaikat, adott nekik megtisztelő megbízásokat még akkor is, ha azt a kockázatot kellett vállalnia, hogy hatáskörüket ellene használják fel. Ezért vállalta a másik két nemzet neheztelését és lépett vissza minden olyan kezdeményezéstől, ami a szászok érzékenységét sértette. *Célját részben el is érte: a személye ellen irányuló bizalmatlanságot sikerült uralkodása végére eloszlatnia. A másik két nemzet felé is történt némi közeledés a szászok részéről, de azt a benső kapcsolatot* (a városi együttélést, összeházasodást, esetleg ezúton egy új, munkát és tudást megbecsülő értelmiség kialakítását[175]), *amit létre akart*

[173] Pray—Miller id. m. II. 179. l. — Gindely Antal: Okmánytár Bethlen Gábor fejedelem uralkodása történetéhez. Budapest, 1890. 494., 506—507. l.

[174] Kraus id. m. 82. l. — Sachsengeschichte I. 361. l.

[175] Angyal Dávid: Adalékok Bethlen Gábor történetéhez. Századok, 1929—1930. 603. l.

hozni, nem tudta megvalósítani. A népi és társadalmi ellentéteket a legjobb indulatú kezdeményezés sem tudta megszüntetni, sem pedig a szászokat a segesvári ligaokmányban megjelölt útjukról eltéríteni.

A fejedelem iránti bizalom kifejlődése a szászság érzelmeinek és célkitűzéseinek átalakulásával járt. Fel kellett számolniuk önmagukban Báthory Gábor korának emlékeit. Fel kellett ismerniük, hogy a Weissek, Benknerek, Rhenerek kora lejárt; *a szászok vezetői ahhoz az álláspontho̲z közeledtek, amelyet az előző fejedelem alatt egyedül Weyrauch Dávid képviselt: a szászság megmaradását, fejlődését csak a fejedelemmel együttműködve lehet biztosítani.*

Bethlent a szászok soha nem értették meg teljesen. Megjelenése, udvara, szokásai és gondolatvilága túlságosan gőgös, fejedelmi, katonai volt számukra.[176] Politikájának távlatait pedig a legműveltebb, legszélesebb látókörű kortársak sem tudták felfogni. Azt azonban tapasztalták a szászok, hogy jóindulatú velük szemben, kiváltságaikat nem bántja, belátták, hogy nem érdekük a vele való jóviszony megzavarása. Ezért sikerült az ellentéteket kölcsönösen áthidalni és azt a szilárd belső egyensúlyt megteremteni, amely képessé tette Bethlent a harmincéves háborúba való beavatkozásra és a nemzeti királyság gondolatának megvalósításáért vívott szívós küzdelemre.

Halálának híre a szászok egy részét ugyan közömbösen érintette,[177] de a tisztán látók közül sokan átérezték azt a veszteséget, amely az országot és a szászságot érte. Belátták, hogy „az áldott emlékű úr" kiváló fejedelem volt, országának előnyös békét biztosított, alattvalóinak pedig gazdagságban és egyéb javakban való gyarapodást. Tán szívből kívánták: „Isten adjon ennek a dicső hősnek édes nyugodalmat és egykor boldog feltámadást!"[178]

LOVAS REZSŐ

[176] Makkai Sándor: Egyedül. Bethlen Gábor lelki arca. Budapest, 1930. 20. l.
[177] E. O. E. IX. 61. l.
[178] Connotationes etc. Pray—Miller id. m. II. 218. l

AZ ESZTERGOMI ÉRSEK-PRÍMÁSI SZÉK BETÖLTÉSE A XIX. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

Az esztergomi érsek, mint Magyarország prímása, századok alatt kifejlődött joggyakorlat szerint, nemcsak az egyházi, hanem a magyar közjogi életben is fontos szerepet tölt be. Mindkét viszonylatban csak nehezen pótolható hiányt jelentett tehát, ha az érsek-prímási szék hosszabb ideig nem volt betöltve.

A mohácsi vészt követő kettős királyválasztások idején következett be ez először politikai okokból, az egyházi élet nagy kárára. A XVII. század elejétől vagy másfél századon át nincsenek nagyobb hiányok a prímások sorában. Mária Terézia uralkodásától kezdve a XIX. század közepéig azonban ismét mintegy ötven esztendős ür tátong e díszes méltóság hordozóinak sorában. Esterházy Imre után 1745—1751, Csáky Miklós után 1757—1761, Barkóczy Ferenc után 1765—1775 között nincs esztergomi érsek-prímás. Eckhart Ferenc úgy véli, hogy a királynőt szintén politikai okok vezették a prímási szék kihagyásos betöltésében.[1] 1776-ban Gr. Batthyány József kalocsai érseket nevezte ki prímássá. Batthyány 1799-ben halt meg, s ugyanebben az évben még négy kiváló magyar főpap, gróf Esterházy Károly egri, gróf Esterházy László pécsi, báró Andrássy Antal rozsnyói és Szily János szombathelyi püspök távozott az élők sorából. Az előző évben húnyt el Christovich Imre csanádi és gróf Batthyány Ignác erdélyi püspök. Ekkor már javában gyakorlatban volt a rendszer, melyet Eckhart megállapítása szerint Ferenc király pénzügyi szempontokból honosított meg, hogy a főpapi székek egész sora állt éveken keresztül üresen. 1797-ben 1,882.485 katolikus, a híveknek majdnem a fele, az ország területének pedig a kétharmada volt főpásztor nélkül. 1800-ban a prímási széken kívül hét püspöki szék volt már hosszabb ideig (4—5, sőt 9 éve) üresedésben.[2] A prímási szék Batthyány halála után 1808-ig, majd

[1] Eckhart Ferenc: A püspöki székek és káptalani javak betöltése Mária Terézia korától 1918-ig. Budapest, 1935, 10. l.

[2] Eckhart, i. m. i. h., Domanovszky Sándor: József nádor iratai II. k.: Iratok 1. k. Budapest, 1925, 318. l.

Károly Ambrus főherceg egyéves prímássága után 1819-ig volt betöltetlen. Ebben az évben Rudnay Sándor erdélyi püspök lett a prímás és 12 évig viselte ezt a méltóságot. 1831-ben bekövetkezett halála után ismét 8 esztendeig volt árva a Magyar Sion, míg 1839-ben Kopácsy József veszprémi püspök kinevezése megtörtént. Kopácsy 1847-ben halt meg.

A többi főpapi székek betöltésénél elsősorban valóban pénzügyi szempontok irányították Ferencet. Az érsek-prímások kinevezésénél nagy szerepet játszottak a politikai kérdések is.

Ferenccel a perszonifikált bürokratizmus került a Habsburgok trónjára.[3] Nevelését II. József személyesen irányította, Bibl szerint „mit dem Stock in der Faust",[4] Jellemének alapvető vonását, mely a császárt magát is nyugtalanította, érzéketlenségig menő nyugalmát ez a nevelés sem tudta megváltoztatni, s idők folyamán ez a jellemvonás makacs következetességgé kövesedett. Ferencből rendes aktaszerető ember lett. Már trónörökös korában őt tartották a monarchia legszorgalmasabb hivatalnokának, aki Gentz rosszmájú, de sokban találó mondása szerint csak akkor jött ki a sodrából, ha pénzt kértek tőle,[5] s aki családi szórakozások után is pontosan utánaszámolt, hogy mibe került a mulatság.[6] Császári nagybátyjától, akit „második atyjának" szokott nevezni és álta[l]a kirendelt tanáraitól különösen az egyházpolitikai elveket tanulta meg szorgalmasan. „In politico-ecclesiasticis" valóban hamisítatlan fia volt II. Józsefnek.[7] A főpapokat, akárcsak minisztereit, hivatalnokainak tekintette („meine Bischöfe" — mondotta gyakran), s nem volt előtte kétséges, hogy akkor és oda nevezhet ki püspököt, amikor és ahol az államraison szempontjából jónak látja. Ebben a kérdésben a király és bizalmas tanácsadó testületének, az államtanácsának, illetve 1814-től a tanács fölé helyezett államkonferenciának a felfogása tökéletesen megegyezett egymással. A pedáns pontossággal dolgozó király és a tanácsosok testülete különben is teljesen összeforrott. Ferenc szinte nem volt több, mint egy a tanácsosok közül, aki legtöbbször csak nevét írta az alaposan megtárgyalt döntés alá. Ebben a meghitt együttesben, melynek titkait a legszigorúbb diszkréció védte, leplezetlen őszinteséggel nyilatkozhatott meg az uralkodó és munkatársainak felfogása az egyházpolitikáról, közte a főpapok kinevezéséről, a kinevezést sürgető okokról és a jelöltekben a kormány felfogása szerint kívánatos jellembeli tulajdonságokról.

[3] Ferenc jellemére és neveltetésére v. ö. Wolfsgruber Coelestin: Kaiser Franz von Österreich, Wien—Leipzig, 1899, Srbik Heinrich: Metternich, der Staatsmann und Mensch, München, 1925, II. k. 443. köv. ll., Bibl Victor: Der Zerfall Österreichs, Wien, I. k. 55. köv. ll.

[4] Bibl, i. m. 55. l.

[5] Bibl, i. m. 181. l.

[6] Wolfsgruber, i. m. II. k. 28. köv. ll.

[7] Srbik, i. m. II. k. 479. köv. l.

Az államtanács már a kilencvenes évek elején a mellett kardoskodott, hogy az uralkodó pénzügyi okokból ne töltse be a megüresedett főpapi székeket. Amikor Kollowrat Directorialminister 1793 áprilisában előterjesztést tett a prágai szék betöltésére, Eger államtanácsos társainak egyhangú helyeslése mellett úgy érvelt, hogy az uralkodó Kollowrat előterjesztését tegye félre, mert az érsekség intercalaris jövedelmei igen jól jönnek a vallásalapnak. Ferenc ekkor még a betöltés mellett döntött.[8] A magyar főpapi javadalmak betöltése azonban hamarosan ezen szempontok szerint történt.

A kormány ugyanis a háborús költségek egy részét önkéntes hozzájárulásokból akarta előteremteni. A temesmegyei orthodox papság ilyen önkéntes gyüjtéséről szóló jelentés alkalmából Izdenczy államtanácsos azt javasolta, hogy a király nyilvánítsa fölötte legmagasabb megelégedését és egyúttal fejezze ki ama reményét, hogy ezt a példát a katolikus hierarchia is követni fogja, mert ezzel nagyobb dicsőséget és érdemet fog szerezni, mint az 1790—1791-iki országgyűlés vallásügyi határozatai ellen tett eredménytelen tiltakozásával.[9] Eger, Zinzendorff és Reischach azonban nem tartották ildomosnak a sértő indokolás hozzátételét.[10] A király rájuk hallgatott és sajátkezűleg átalakította az indokolást.[11] A magyar udvari kancellária erre a rezolúcióra 1793. november 11-én azt jelentette, hogy a népet a főispánok fogják az önkéntes adományokra felszólítani. A prímás és az egri püspök, mint főispánok bizonyára példájukkal fogják papjaikat adakozásra bírni a papságnak tehát nem kellene külön felszólítást küldeni. A király ezt a javaslatot el is fogadta.[12]

A kormányzat reményei azonban nem váltak valóra. A kancellária 1795. január 22-én tett jelentést az 1794-ben befolyt adományokról és az 1795-re tett megajánlásokról. A jelentésből kitűnt, hogy a katolikus klérus adományai és megajánlásai a természetbeni dolgok mellett készpénzben még 50.000 forintot sem tettek ki, Esterházy Károly egri püspök pedig semmit sem adott, sőt a fel-

[8] St. R. (= Bécsi Állami Levéltár, Staats-Rat), 1793 : 1468.

[9] St. R. 1793 : 3752 és 1793 : 3958: „Diese Nachahmung, da durch die sogenannte Französische Freyheit in Frankreich alle Religionen sambt dem Clero eusgerottet worden sind, würde denselben zu einem grössern Ruhm und Verdienst gereichen, als die unwirksame Protestation, die der hungarische Clerus im vorletzten Landtag einreichte, als Mein höchstseeliger Vater die Evangelischen in ihre ex Pacificatione Viennensi et Linziensi gebührende Rechte eingesetzt hat."

[10] „... um zur Zeit, wo man freywillige Beiträge wünscht und erwartet, die Gemüther durch Vorwürfe nicht aufzubringen".

[11] „... umsomehr als selben (= den höheren Kath. Clerus) die Unterstützung und Erhaltung der Religion, der sie dienen und um die es im gegenwärtigen Krieg auch vorzüglich mit zu thun ist, und es ihnen folglich sehr am Herzen liegen muss, in dieser wichtigen Sache einen gleichen wirksamen Antheil zu nehmen".

[12] St. R. 1793 : 4193.

szólításra nem is felelt. Izdenczy epésen meg is jegyezte, látszik mennyi tekintélye van a kancelláriának, hiszen a megajánlások már a kancellária köriratának szétküldése előtt megtörténtek. Izdenczynek és Zinzendorffnak különösen Esterházy hallgatása szúrt szemet. Javaslatukra a király úgy döntött, hogy ha mégis nyilatkozni fog, a kancellária ezt a nyilatkozatot is küldje be.[13] Március folyamán azután Esterházy meg is törte hallgatását. Azt írta a kancelláriának, hogy egyelőre nem tudja, mennyit adhat, mert a líceum építése és a szeminárium bővítése, továbbá kispap jainak megnövekedett száma sok pénzét emésztette fel. Hozzá tavaly rossz termése is volt. Konkrét ajánlatot tehát majd csak akkor tesz, ha papjai megajánlásai is befutnak. Eger, Zinzendorff és Reischach azt javasolták, hogy az uralkodó Esterházy nyilatkozatát vegye tudomásul. Izdenczy azonban gyerekes nyelvöltögetés számbamenő rezolúciós javaslatot fogalmazott meg.[14] Ferenc ezt a javaslatot ugyan nem fogadta el, de felháborodásának sajátkezűleg leírt rezolúciójában szintén kemény szavakkal adott kifejezést.[15]

A nyár folyamán azután Esterházy jelentette, hogy papsága 365 frt, 41 és fél kr-t ajánlott fel, ő maga azonban újra kiadásaira hivatkozik és hozzáteszi, hogy a rossz termés miatt jobbágyait is segítenie kellett. Úgy hiszi — folytatja —, hogy az államnak is jobb szolgálatot tesz, ha az adóalanyokat életképességben tartja, mint ha önkéntes adományokat tesz. Hogy azonban jóindulatát megmutassa, kész lemondani az államnak 1789-ben és 1790-ben beszolgáltatott gabona áráról (kamatokkal 2672 frt-ot tett ki). A kancellária javasolta, hogy a király ne személyes kézirattal, hanem prezidiális útján fogadja el a püspök ajánlatát és fejezze ki reményét, hogy miután jó termés ígérkezik, Esterházy ajánlatát meg fogja tetézni. Izdenczy, Zinzendorff és Reischach a kancellária javaslata mellett szavaztak, Eger azonban a felajánlott adományt

[13] St. R. 1795 : 343.

[14] St. R. 1795 : 916: „Diese Anzeige nehme Ich zur unangenehmen Nachricht. Sie verräth unendlich viel apostolischen Eifer für die Aufrechterhaltung der orthodoxen Religion und steht mit der Gesinnung, die der Erlauer Bischof unter der Regierung Meines höchstseel. Onkels Kaisers Joseph 2-tens glorwürdigen Andenkens geheget hat, in einem ausserordentlichen Widerspruch. Höchstderselbe wollte ihm bey Gelegenheit der Verhandlungen, die mit dem hier anwesenden jetzigen Papsten für sich gegangen sind, den grossen Stephans-Orden verleihen; er Bischof von Erlau aber verbat sich diese Gnade unter dem Vorwand, dass demselben Baron Bruckenthal als ein Akatholik einverleibet worden sey."

[15] U. ott. 1795. márc. 20.: „Diese kalte Entschuldigung des Bischoffs dient zu meiner Wissenschaft, obschon Ich geglaubt hätte, dass ein Mann, der Bischoff und Obergespann ist, in einer Sache, wo es um die Erhaltung der Religion und jene der guten Ordnung der Staaten, wie im gegenwärtigen Kriege, zu thun ist, zur Erzielung dieses Endzweckes all Mögliches aus eigener Bewegung beitragen und nach seinem aufhabend doppelten Amte seinen Untergeordneten in Entrichtung freywilliger Beyträge mit gutem Beispiele fürgehen würde. Das gegentheilige, unpatriotische und berufswidrige Benehmen des Bischoffs verdient daher meine ganze Verachtung."

sértően kicsinynek találta és azt javasolta, hogy a király ne is feleljen rá, hanem megvetéssel utasítsa vissza. Ferenc így is tett.[16] A kancellária azonban attól tartott, hogy ha Esterházy nem kap választ, azt fogja hinni, hogy ajánlatát elfogadták és a búzáért kapott állampapirokat valóban beszolgáltatja. Megeshetik tehát, hogy a helytartótanács még a király köszönetét is kifejezi neki. Azt javasolta tehát, hogy prezidiális útján értesítsék a király elutasításáról. Eger ehhez hozzátette: meg kell neki írni, hogy a király az offertum elfogadását megtiltotta. Ferenc ezt a javaslatot fogadta el, sőt augusztus 22-én megtoldotta azzal, hogy ha Esterházy a papirokat már leadta volna valamelyik állampénztárnál, haladéktalanul vissza kell neki küldeni.[17]

A rosszul sikerült adományakció után az uralkodó radikális úton biztosította a kincstár számára a főpapi székek jövedelmeit. Németh János jogügyi igazgató már a fentebbi döntés előtt, július 15-én azt ajánlotta, hogy a király a háború végéig ne töltse be a megürült javadalmakat.[18] A nagyváradi és besztercebányai püspökségek és a kapornaki apátság megüresedése után ugyanezt javasolta a Directorium is.[19] Ferenc ekkor Izdenczy votuma szerint úgy döntött, hogy e javadalmak betöltéséről „egyelőre" nem lehet szó. Néhány hónap mulva azután kapva-kapott a Directorium újabb javaslatán, mely úgy szólt, hogy a megüresedett magyar egyházi javadalmakat hosszabb időre adassa bérbe. Rövid bérletre ugyanis — így érvelt a javaslat — alig akad jelentkező, a hosszabb bérlet viszont a kincstárra is előnyösebb lesz. Zinzendorff ezen a javaslaton úgy fellelkesedett, hogy hatéves, vagy legalább is 1800 végéig tartó bérletet ajánlott. Ferenc azonban megelégedett a Directorium javaslatával és 1795. november 7-én elrendelte, hogy a megüresedett magyar egyházi javadalmakat három évre kell bérbeadni; ha közben mégis betöltené őket, a kinevezett főpap a bérlet lejártáig köteles a szerződést elfogadni.[20] Tíz évvel később Baldacci államtanácsos még egyszerűbb megoldást javasolt. 1805-ben ugyanis a kancellária a király parancsára püspökségekre alkalmas papokról tett jelentést. Baldacci, akit Severoli nuncius az

[16] St. R. 1795 : 2769: „Da dieses von dem Bischof zu Erlau gemachte, blos aus unbedeutenden Aerarial Lieferscheinen bestehende Offert sehr viele Kaltblütigkeit und Gefühllosigkeit für die gute Sache verräth, so kann und will Ich davon keinen Gebrauch machen, und ist daher erwähntem Bischof hierauf keine Antwort zu ertheilen", ehhez Ferenc s. k. hozzátoldása: „sowie Ich bereits schon in meiner erstern Resolution vom 20. März l. J. zu erkennen gab, seyn der gegenwärtigen kritischen Laage des Staates von Anfang des Krieges bis jetzt bezeugtes Benehmen Meine ganze Verachtung verdienet".

[17] St. R. 1795 : 2904: „Placet und ist dem Bischof zu bedeuten, dass Ich dieses Offertum anzunehmen verboten habe", hozzá Ferenc s. k.: „Sollte jedoch der Bischof etwa diese Papiere bereits an eine Staats-Kasse erleget haben, so werden dieselben ohne weiterem ihm zurückzustellen seyn".

[18] Domanovszky, i. m. 1. k. 16. l.

[19] S. R. 1795 : 2409.

[20] St. R. 1795 : 3908.

egyház legkíméletlenebb ellenségének tartott,[21] ekkor szemforgatva úgy votált, hogy ő ugyan nem volna képes a „kameralisztikát" a végsőkig vinni és a királynak azt javasolni, hogy a püspökségek legtöbbjét — tekintet nélkül a papságra és hívekre járó erkölcsi kárra — financiális okokból betöltetlenül hagyja, mégis azt hiszi, hogy az állami és egyházi szempontokat össze lehetne egyeztetni. A kamarai gazdálkodás ugyanis a megürült javadalmakon rossz. A király tehát a megüresedés után rövidesen töltse be őket, de kötelezze a kinevezett főpapot, hogy annyi ideig „bőséges" összegeket fizessen a kamarába, ameddig a püspökségek „betöltetlenek szoktak lenni". Kollowrat helyeselte ezt a gondolatot, mert a király „törvény szerint" élvezheti a megüresedett püspökségek jövedelmét. Baldacci gondolata jó, mert remélhető, hogy a kinevezett püspök lelkiismeretesen fog gazdálkodni, hiszen így a kitűzött idő lejárta után bőséges jövedelmet hajtó beneficium teljes birtokába jut.[22]

A gyakorlatban azután Luigi Ruffo és Gabriele Severoli nunciusok, meg a nádor sürgetéseire a király egyszer-másszor betöltött néhány gyengébb javadalmazású püspökséget,[23] azonban e mellett is mindig 5—6 püspöki és középjavadalom volt üresedésben és ezekből például 1803-ban a kamara — és nem a vallásalap! — közel 700.000 frt jövedelmet húzott.[24] A király lelkiismeretét úgy akarta megnyugtatni, hogy az elárvult egyházmegyék számára egy-egy kanonokot felszentelt püspökké iparkodott tenni, hogy legyen valaki, aki a püspöki funkciókat elvégzi,[25] amikor azonban ezen eljárással szemben a szentszék úgylátszik nehézségeket támasztott, ahhoz az expedienshez folyamodott, hogy kinevezte a püspököt és az érdekelt káptalanokra ráparancsolt, hogy a pápai megerősítés megérkeztéig a kinevezettet káptalani helynöknek válasszák meg. Az illető így már bizonyos egyházkormányzati tevékenységet fejthetett ki. Így történt ez 1811-ben Rozsnyón és Veszprémben.[26]

Az esztergomi érsekség betöltése azonban 1808-ig alig került szóba. A financiális szempontok mellett ebben különösen politikai meggondolások játszottak szerepet. József nádor alig egy évvel Batthyány József halála után említett memorandumában már érintette ezeket a szempontokat, amikor azt írta, hogy ha a király országgyűlést óhajtana összehívni, ajánlatos lenne az érsek-prímási szék betöltése, mert az érsek-prímás az országgyűlésen igen jelentős szerepet tölt be és mint a magyar klérus feje, mind az ország-

[21] Meszlényi Antal: A jozefinizmus kora Magyarországon, Budapest, 1934, 131. l.
[22] St. 1805 : 4777.
[23] St. R. 1799 : 852. Meszlényi, i. m. 97. köv. l.
[24] St. R. 1803 : 686.
[25] St. R. 1800 : 3439.
[26] St. R. 1811 : 226, 1811 : 801, 1811 : 1891.

gyűlésen, mind azon kívül sok politikai jót tehet.[27] A királyra akkor ez az érvelés azonban még nem hatott. A nádor különben 1805-ben még maga sem látott a prímásságra alkalmas embert a magyar főpapi karban.[28] Háromnegyed évvel később, 1806. január 19-én tett újabb előterjesztésében ugyan már báró Fischer István szatmári püspököt ajánlotta a királynak a prímásságra,[29] de ekkor az 1807-iki országgyűlés előtt, a király már kiszemelte azt a főpapot, akinek ezt a méltóságot szánta: az alig húszéves Károly Ambrus főherceget, akit 1806. június 26-án egyelőre a váci egyházmegye adminisztrátorává tett meg.

Ennek a kinevezésnek is vannak Ferenc egyházpolitikáját jellemző mozzanatai. A király mindenekelőtt természetesen nem tétette meg a kormányszervekkel az ilyenkor szokásos jelöléseket,[30] hanem Erdődy vicekancellárhoz intézett kézirata szerint, eleget tett nagybátyja, Ferdinánd főherceg óhajának, aki azt kérte, hogy papi pályára szánt fiát, Károly Ambrust vegye fel a magyar klérusba.[31] Ő eleget tett a kívánságnak, mert ezzel a magyar klérus tekintélye emelkedik, de a felvétel egyház és állam szempontjából is hasznosnak ígérkezik. A főherceget tehát kinevezi a váci egyházmegye adminisztrátorává. Károly Ambrus egyúttal azt is kérte, hogy teológiai tanulmányait Vácott fejezhesse be. Ezt megengedte neki, kijelölte számára lakásul a váci püspöki palotát és jövedelmet szabott meg neki. S hogy az egyházmegye addig sem „nélkülözze a lelkigondozás vigaszát", amíg a főherceg püspökké szentelhető, a pápánál ki fogja eszközölni, hogy Bodonyi Elek váci káptalani helynök segédpüspökké szenteltessék, s ő azután a püspöki funkciókat elvégezheti. A nádor javaslatára a király eredetileg úgy határozott, hogy a váci javadalmat a kamara kezelje és a főhercegnek a 48.000 frt-ra becsült jövedelemből évi 36.220 frt-t fizessen ki. Lorenz Márton, az államtanács időközben kinevezett első egyházi tagja azonban aggodalmaskodott, hogy rossz esztendőben a beneficium nem hozza meg a felbecsült jövedelmet, s akkor a kamara ráfizet, ha a megszabott összeget kell kiadnia. Az ő javaslatára azután az uralkodó úgy is döntött, hogy az egész javadalmat adományozza a főhercegnek, de addig is, míg ő átveheti, egy hozzáértő váci kanonok kezelje.[32]

A magyar törvények szerint a kinevezett főpapoknak a kancellária, vagy a helytartótanács előtt meg kellett jelenniök, igazol-

[27] A nádor 1600. aug. 4-én kelt memorandumában, Domanovszky, i. m. 1. k. 321. l.

[28] Domanovszky, i. m. Iratok, 2. k., Budapest, 1939, 61. l.

[29] U. ott, 456. l. Fischer későbbi egri érsek lett.

[30] V. ö. Eckhart, i. m. 12. l.

[31] A kéziratterv szerint Ferdinánd és Károly Ambrus azzal indokolták a magyar egyházba való felvételt, mert legutóbbi magyarországi tartózkodásuk alatt megismerték és becsülni tanulták a magyar klérus kiváló tulajdonságait. Ezt a mondatot azonban Ferenc törölte.

[32] St. R. 1806 : 2212, 1806 : 2377, 1806 : 3135.

niok kellett kinevezésüket és hűségesküt tettek. Azonkívül nyilatkozatot kellett tenniök többek között arról, hogy a fennálló bérleti szerződéseket elismerik. Zichy Károly udvari kamarai elnök azt javasolta, hogy a király a főhercegtől személyesen vegye ki az esküt, a nyilatkozatot pedig az állítsa ki, akit a javadalom kezelésével megbíz. Lorenz azt ajánlotta, hogy a király a főherceggel a szokott esküminta irassa alá és helyeztesse el a kancellária levéltárába. Ferenc Zichy javaslatát Lorenz hozzátoldása nélkül fogadta el és értesítette a magyar kancellárt, hogy a főhercegtől az esküt 1806. december 7-én az ő jelenlétében személyesen fogja kivenni.[33] Az ifjú adminisztrátor 1807. január 7-én vonult be Vácra, ahol igen szívélyesen fogadták. Severoli nuncius már akkor úgy jellemezte, mint Magyarország díszét, akitől prímás korában igen sokat remélhet az egyház is. Nyilvánvaló tehát, hogy már akkor nyiltan beszélhettek arról, hogy a váci adminisztrátorság csak lépcsőfok a főherceg számára a prímási méltósághoz. VII. Pius pápa készségesen meg is erősítette az adminisztrátori méltóságban. Károly Ambrus Bodonyi segédpüspök kezéből október 1-én felvette a szerpapi rendet, majd pápai felmentéssel az áldozópapságot.[34] Első miséjét a budai királyi várkápolnában mondotta teljes csendben. Ekkor a nádort is megáldoztatta és primiciai áldásban részesítette.[35] 1808. január 8-án már ő eskette össze nővérét Mária Ludovikát, a királlyal.[36] Jellemző, hogy Ferenc a pápai diszpenzációs iratot is szorgos vizsgálat alá vétette és csak miután Lorenz államtanácsos jelentette, hogy az irat a szokott formájú és tartalmú, küldette el a főhercegnek.[37]

Károly Ambrus felszentelése után rögtön megindult az udvar részéről a bizalmas érdeklődés, hogy a pápa szívesen venné-e a főherceg prímási, illetve korhiánya miatt egyelőre esztergomi adminisztrátori kinevezését. Severoli készségesen közvetített ebben az ügyben. Maga a főherceg is kérte a nuncius közbenjárását, hogy a kinevezését minél sürgősebben megkapja, mert a közeledő országgyűlésen már maga szeretné nővérét magyar királynévá koronázni. Rómából csakhamar meg is jött a kedvező válasz,[38] mire a király 1808. január 29-én legfelsőbb kéziratot intézett a magyar kancelláriához és kamarához, hogy Károly Ambrust esztergomi adminisztrátorrá és főispánná, továbbá a Szent István-rend prelátusává nevezi ki, s egyúttal kifejezi akaratát, hogy az esztergomi főkáptalan az 1802 : XVII. tc. értelmében Nagyszombatból minél előbb költözzön át Esztergomba. Az új adminisztrátor az esztergomi beneficium jövedelmét visszamenőleg január 1-től

[33] St. R. 1806 : 3736, 1806 : 4596.
[34] Meszlényi, i. m. 134. l.
[35] Domanovszky, i. m. Iratok, 3. k., Budapest, 1935, 80. l.
[36] Meszlényi, i. m. 140. l.
[37] Kab. (Bécsi Állami Levéltár, Kabinet-Akten) 1807 : 257.
[38] Meszlényi, i. m. 140. l. A veszprémi püspöki szék nem volt betöltve.

kapja meg.[39] A Handbillettet Lorenz fogalmazta meg, de Ferenc két változtatást tett rajta. Az egyik azért jellemző, mert az óvatos uralkodó még rokonával szemben is tartózkodó volt a dícséretben. A szövegből ugyanis törölte, hogy a kinevezés „in Rücksicht seiner (des Erzherzogs) vortrefflichen Berufseigenschaften" történt. A másik változtatás viszont azt mutatja, hogy főkegyúri jogairól sem volt hajlandó lemondani az ő kedvéért. Lorenz ugyanis belevette a kéziratterv vezetbe, hogy a király a nagyprépostság kivételével átengedi neki az esztergomi és pozsonyi kanonokok kinevezését, amit ad personam elődje, Batthyány is megkapott.[40] Ezt a bevételt is törölte a király és elhatározásához szilárdan ragaszkodott annak ellenére, hogy a kancellária és utána Lorenz ismételten is javasolták a privilégium megadását.[41]

VII. Pius már március 16-án prekonizálta Károly Ambrust, felmentette a püspöki kor hiánya alól és egyúttal elküldte neki az érseki palliumot is.[42] Ez jóval több volt, mint amit Bécsben vártak, a király mégis külön megtárgyaltatta az államtanáccsal, hogy a főhercegnek most mi legyen a címe. Lorenz mint egyházi szakértő természetesen úgy vélekedett, hogy a főherceget ezek után már nem adminisztrátornak, hanem érseknek kell címezni.[43] Azt a pápai iratot azonban, melyben a pápa Károly Ambrust felmenti a korhiány alól, Ferenc megint tüzetes vizsgálat alá vétette Lorenzcel, s csak miután ő jelentette, hogy nincs benne semmi, ami a „landesfürstliche Gerechtsame" ellen lenne, utasította a kancelláriát, hogy vezesse rá „unter den gewöhnlichen Vorschriften" a placetet.[44]

Károly Ambrus püspökszentelése július 24-én ment végbe a bécsi udvari kápolnában. Hogy a magyarság iránti rokonszenvének kifejezést adjon, három magyar főpapot, báró Fischer egri érseket, Somogy Lipót szombathelyi és Wilt József győri püspököt kérte fel a konzekrációra. Főispáni beiktatása 1808. május 10-én, érseki beiktatása augusztus 18-án történt. Utóbbin többek között Nagy József szombathelyi nagyprépost mondott köszöntő beszédet, kifejezve azokat a nagy reményeket, melyeket a nemzet abból a tényből táplál, hogy az ország két első zászlósurát, a nádort és prímást királyi vér rokonsága köti össze. Szeptember 7-én azután az új prímás a pozsonyi dómban nővérét magyar királynévá koronázta. Elkezdett magyarul is tanulni, s a híveket nagy örömmel töltötte el, hogy 1809 nagyszombatján Kassán, ahova a királyi család egy része Napoleon elől menekült, a prímás szemé-

[39] Kab. 1808 : 236.
[40] A kanonoki kinevezésekre v. ö. Eckhart, i. m. 18. köv. ll.
[41] Kab. 1808 : 237, 1808 : 289, 1808 : 397.
[42] Meszlényi, i. m. 143.-l.
[43] St. R. 1808 : 1219.
[44] Kab. 1808 : 255, St. R. 1808 : 1898.

lyesen vezette a feltámadási körmenetet és a „Feltámadt Krisztus e napon" kezdetű éneket magyarul intonálta.[45] A nemzet reményei azonban nem teljesültek be. Károly Ambrus buzgón látogatta a katonai kórházakat. E közben szerzett betegségében 1809. szeptember 2-án meghalt.[46]

Károly Ambrus halála nem keltett nagyobb visszhangot az államtanácsban, hiszen kinevezéséhez, mint testület ez a fórum nem igen szólt hozzá. Rokona elhúnytával a király is visszatért a régi gyakorlathoz. Néhány nappal a prímás halála után a kamara elnöke már azt javasolta, hogy a király pénzügyi okokból ne töltse be az érsekséget, amit Ferenc el is fogadott. VII. Pius pápa ugyan többször is követelte, így Metternich referátuma szerint 1818-ban is, a méltóság betöltését. Azonban Ferenc ekkor már nem tartott országgyűléseket, s így politikai okok sem sürgették a kérdés eldöntését. Kisegítésképen Fischer egri érsek kapott Rómából delegációt a prímási forum ellátására, legutóbb 1819 végéig.[47] Pedig magában a főegyházmegyében is bajok voltak. A két káptalani helynök (Nagyszombatban és Eszergomban) jogköri vitában állt egymással. Hozzá — mint a kancellária jelentette — nemcsak a magyar egyház nélkülözte fájdalmasan védőjét, a prímást, hanem már a rendek is kezdték követelni kinevezését. Most már az államtanács, sőt a király fivére, Lajos főherceg is tanácsolták új prímás kinevezését. Ferenc mégsem döntött, hanem még közel három évig várt. Ekkor megkérdezte Stadion pénzügyminisztert. Stadion úgy nyilatkozott, hogy az érsekség jövedelme évi átlagban 560.000 frt-t tesz ki, ennek az összegnek az elmaradása tehát érzékeny veszteséget jelentene a kincstárnak. De bevallotta, hogy most már nem lehet ez döntő szempont és nem ellenezte a betöltést.[48]

A királyt minden bizonnyal a pápa bírta rá, hogy a kérdéssel foglalkozzék. Ferenc ugyanis Mantua hercege néven 1819 februárjában feleségével, Karolina nevű leányával és nagy kísérettel, melyben József nádor és Metternich it ott voltak, féléves itáliai útra indult. Több hetet töltött Rómában, majd Nápolyból visszatérve, ismét az örök városban időzött. Bár ekkor szinte nap-nap mellett találkozott a pápával, mégsem engedte meg az egyházpolitikai kérdések felvetését.[49] A prímási széket azonban még Itáliában betöltötte. Alighogy Rómát elhagyta, június 15-én Lorenz államtanácsostól kért a betöltésre javaslatot. Lorenz kifejtette, hogy a kinevezendő főpapnak, mint érseknek okosnak, istenfélőnek, erős egyéniségnek, tevékenynek és jótékonynak kell lennie, mint prímásnak viszont ismernie kell az egyházi és világi jogot, s a közigazgatás menetét. A királynak ő az első egyházi és gyakran világi

[45] Domanovszky, i. m. 3. k. 163, 322. l. Meszlényi, i. m. 143. köv. ll.
[46] Domanovszky, i. m. 3. k. 650, 652, 654. ll.
[47] St. R. 1818 : 2571, 1818 : 7778.
[48] St. R. 1819 : 2982, 1819 : 4792.
[49] Meszlényi, i. m. 217. l.

tanácsadója is, tehát határozott védője legyen a király jogainak és feltétlen hűséggel ragaszkodjék hozzá. Ezekkel a sokoldalú tulajdonságokkal Lorenz szerint a magyar főpapi karban csak Rudnay Sándor erdélyi püspök rendelkezik, aki még javakorban van, lelkipásztor, kanonok, helytartótanácsi, majd kancelláriai tanácsos volt és 1815 óta az erdélyi püspöki széket tölti be. Példás életű pap, s mindenütt dícsérik, ahol valaha működött. Lorenznek azonban különösen az tetszett Rudnayban, hogy a „jura circa sacra" kérdéseiben mindig a király oldalán állt és sokkal „tisztultabb és nyiltabb" elveket vallott, mint kancelláriai elődei, Rosos Pál és Kurbélyi György (mindketten veszprémi püspökök lettek), meg utóda, Alagovich Sándor. Erdélyi püspök korában is hű maradt ezekhez az elvekhez, s többek közt megvédte az oláhországi minoritákat Severoli nunciussal szemben, aki helyettük a Hofbauer-féle szerzeteseket (redemtoristákat), a jezsuiták előfutárait és compagnonjait akarta becsempészni. Egyházmegyéjében a szerzetesek közt rendet teremtett, most fejezi be az egyházmegye vizitációját, tehát rendezett állapotban hagyná utódára. Az esztergomi főegyházmegyét viszont mint egykori kanonok és érseki helynök szintén jól ismeri. Királyhűségének is már számtalan jelét adta. Lorenz úgy látta, hogy a magyar arisztokrácia is csak egyet hiányol benne, hogy nem főnemes, hanem csak köznemes származású. De — érvel tovább — ezt nem követeli isteni rendelés, mint például az örökös monarchiánál. Meg azután voltak már magyar prímások, akik nem voltak arisztokrata származásúak, s mégis igen sok jót tettek, mint Széchenyi György, meg Pázmány, aki hozzá jezsuitából lett prímássá. Rudnay méltó utóduknak ígérkezik. Születés szerint Fischer egri érseknek kellene prímásnak lennie, a főnemesség, meg a papság kevésbbé képzett és erkölcsileg kevésbbé kiváló része valóban őt kívánná. A klerusnak ez a része különben fél Rudnay szigorától. Fischer azonban kiváló ember ugyan, de már öreg, nem elég energikus, állhatatlan és emberi tekintetektől irányíttatja magát. Kárpótlásul a király adományozza neki a Szent István rend nagykeresztjét. Ferenc magáévá tette Lorenz érvelését és 1819. július 12-én Firenzében aláírta Rudnay kinevezését.[50] A főpapok, különösen a prímás származásának kérdése már előbb és utóbb is erősen érdekelte az államtanács tagjait. Az idők változása azonban megérezhető az aktákban ebben a kérdésben is. Amikor Ferenc 1793-ban Salm herceget nevezte ki prágai érsekké, Kollowrat rezolúciós javaslatában a pápához küldendő prezentába belevette a Salm származására való hivatkozást is. Eger akkor azt javasolta, hogy a „claritate generis" kifejezés maradjon ki, „weil dies für einen Seelen Oberhirte, ja nicht einmal für einen Pabst, umso weniger für einen Bischofe eine erforderliche, weder eine vorzügliche Empfehlungseigenschaft ist". A ta-

[50] Kab. 1819 : 261.

nács többi tagjai, Zinzendorff, Reischach és Kaunitz azonban ragaszkodtak hozzá. Zinzendorff nyilván a francia forradalomra utalva, azt írta, hogy a „mostani időkben" ez a kitétel nem elvetendő. Kaunitz szerint igaz, hogy egy főpap prezentációjánál elsősorban papi érdemeire kell hivatkozni, s még az állam körüli érdemei is csak másodrangúak, azonban bár a „claritate generis" csak esetleges dolog, de mégis valódi kiválóság. Ferenc mégis úgy döntött, hogy a kifejezés maradjon ki.[51] A származást azután Rudnaynál és utódánál, Kopácsynál is emlegetik az illetékes tényezők, de csak mint a magyar arisztokrácia kívánságát, melyre azonban nem kell tekintettel lenni.

A kormányzat tehát igen sokat várt Rudnaytól, különösen politikai téren. Rudnay valóban lojális híve volt a királynak, azonban a saját jogait is öntudatosan védte és az országos politikában sem hódolt be feltétlenül a kormánynak. E miatt azután néhány év alatt Bécsben erősen megcsappant vele szemben a lelkesedés. 1824-ben azt a hírt hozták róla, hogy a „magyar egyház feje" címet használja. A király felszólítására akkor Koháry kancellár orthodox jozefinista szellemben hosszasan fejtegette, hogy a prímásnak ez a cím nem jár. A prímás csak bírói ügyekben appellációs fórum, fegyelmi ügyekben csak a király különleges megbízásából intézkedhetik s minden ügyet őfelsége elé kell terjesztenie. Zsinatot sem hívhat össze a király engedélye nélkül. A király a zsinatra biztost is küldhet, s ettől a legutóbbi nemzeti zsinaton (1822) csak különös kegyből tekintett el. A magyar törvényekben sincs szó a prímás ilyen féle címéről, királyi, vagy pápai adomány sem biztosítja neki. Nem folyik prímási, vagy született oldalköveti minőségéből sem. A magyar egyház feje különben a király „szentelt személye", ő az egyház főpártfogója és védelmezője, s mindenben dönt, ami nem tartozik a katolikus vallás „lényegéhez". Márpedig fizikai, vagy erkölcsi testben csak egy fő lehet, ezért lelki dolgokban minden főpap, a prímás is, a királynak van alávetve. Lorenz a kancellár érveléséhez még hozzáfűzte, hogy ilyenformán a salzburgi érsek a német, a prágai, a cseh és a lembergi, a galiciai egyház fejének mondhatná magát, mert ezek is prímások, amit pedig sem Róma, sem a többi püspökök nem ismernének el. Azt javasolta tehát, hogy a prímásnak tudomására kell hozni, hogy ezt a címet ne használja, nehogy „rosszul értelmezhető újítás" gyanújába keveredjék. Ferenc a rezolúciós javaslatot 1824. szeptember 14-én aláírta, de hozzátette, hogy rezolúcióját kíméletesen hozzák Rudnay tudomására.[52] Rudnay azonban nem fogadta szó nélkül a király döntését. Kohárynak írt levelében kifejtette, hogy tartani fogja magát a király akaratához, hiszen eddig sem használta a „magyar egyház feje" címet, bár ha tette volna, sem lehetne kárhoztatni,

[51] St. R. 1793 : 1468.
[52] St. R. 1824 : 3840, 1824 : 5516.

mert Magyarországon a hierarchia élén a prímás áll. Az teljesen közönbös, hogy a „fő" címmel illetik-e, bár hiszen az „egyház teste" kifejezés önkéntelenül is a főre utal. Ez nem derogálna a királynak, akinek lelki dolgokban csak felügyelői és védői jogai vannak, de a püspököknek sem, akik ettől függetlenül gyakorolhatják Istentől nyert sajátos jogaikat. Egyébként hivatkozik arra, hogy a legutóbbi nemzeti zsinaton maguk a püspökök használták a prímásra vonatkoztatva ezt a kifejezést és ugyancsak a „magyar egyház fejének" nevezték 1550-ben a rendek, amikor I. Ferdinándtól a prímási szék betöltését kérték. Végül Rudnay két kívánságot fejezett ki. Az egyik az, hogy ebből méltóságára és joghatóságára hátrány ne származzék. A másik óhaja az volt, hogy a jövőben még a királyi rezolúció előtt hallgassák meg őt is, ha kifogás merül fel ellene. Kohárytól és Lorenzet Rudnay érvelése a cím elméleti jogosságáról természetesen nem győzte meg. Lorenz főképen arra utalt, hogy a prímás maga sem tud egyetlen példát felhozni, hogy elődei ezt a címet maguk használták volna. Ferenc megelégedett Rudnay ígéretével, hogy a címet nem igényli, rezolúciójában megparancsolta, hogy a prímás előzetes igazolásra vonatkozó kívánsága teljesíthető, de további lépések az ügyben már nem teendők.[53]

A király rezolúciója egy évvel Rudnay reflexiói és egy nappal az 1825—1827-iki országgyűlés megnyitása után, 1825. szeptember 12-én ment ki. Ezen az országgyűlésen Rudnay nem tanúsított olyan magatartást, mely az udvar tetszését megnyerte volna. A prímás nem állt ugyan a reformpárthoz, hanem ha meggyőződése úgy diktálta, az ellenzék ellen fordult, de ha kellett, a kormánnyal is szembeszállt. Ezzel azonban népszerűségét mindkét oldalon elvesztette, a kritika viszont elkedvetlenítette, úgyhogy lassan passzivitásba vonult. Így érthető, hogy amikor bíborosi kinevezéséről esett szó, Ferenc, aki pedig 1825-ben még maga kérte Rudnay kitüntetését, nehézségeket támasztott.

Rudnay személye Rómában igen kedves volt. Ott minden bizonnyal nem tudták, hogy a király és az államtanács szemében elsősorban a helytartótanácsban és a kancelláriában kifejezésre juttatott egyházpolitikai elvei tették őt alkalmassá a prímási méltóságra. XII. Leó tehát szívesen fogadta a király óhaját. 1826 márciusában Ostini nuncius jelentette Ferencnek, hogy a pápa kész Rudnayt a bíborral felékesíteni. Az uralkodó azonban ekkor már azt felelte, hogy a maga részéről legjobban szeretné, ha Rudnay bíborosi kinevezése a folyamatban levő országgyűlés végéig függőben maradna, akkor majd a prímás magatartása szerint fog dönteni. A pápa azonban nem várta meg az országgyűlés végét, hanem az 1826. október 2-án tartott konzisztóriumon Rudnayt „in petto" bíborossá kreálta. Amikor azután az új bécsi nuncius,

[53] St. R. 1824 : 7569.

Spinola Hugó bejelentette, hogy a pápa Rudnay kinevezését a legközelebbi konzisztóriumon nyilvánosságra kívánja hozni, az a kellemetlen meglepetés érte, hogy a király igen kelletlenül nyilatkozott. Elismerte, hogy a prímás mint egyházfő kiválóan működik, de mint politikus nem váltotta be a hozzáfűzött reményeket. Az országgyűlésen igen ridegen viselkedett, csekély emberismeretről tett tanúságot, fellépése nem volt megnyerő és ennek tulajdonítható, hogy nagyobb eredményeket nem ért el. Ezért nincs Rudnay kinevezése mellett, bár ez nem az ő hatáskörébe tartozik, s a pápa azt tehet, amit akar. Amikor azonban a nuncius Metternichhez közölte, hogy a pápa éppen a bíborosi kinevezéstől várja Rudnay politikai magatartásának megváltozását, mert a prímás bizonyára hálás lesz, ha megtudja, hogy a király a kitüntetést nem akadályozta meg, Ferenc hozzájárulását adta. Az 1828. december 15-én tartott konzisztóriumon Rudnay kinevezésének kihirdetése csakugyan meg is történt, s a király arra is hajlott, hogy ősi szokás szerint ő adja át neki a bíborosi kalapot. Ez a szertartás fényes külsőségek között 1829. február 3-án a bécsi Burgban folyt le. Rudnay nem sokáig élvezhette a magas kitüntetést. 1831. szeptember 13-án meghalt.[54]

Rudnai halála után azonnal megindultak a tárgyalások az elárvult egyházi méltóság betöltésére. Gróf Reviczky Ádám kancellár jelentette a prímás halálát,[55] s három hónapra rá, december 18-án a király felszólítására részletes jellemzése a prímásságra alkalmas főpapokról már ott feküdt az államkonferencia előtt.[56] Reviczky, akit dinasztiahűsége mellett is jó magyarnak tartottak,[57] teljesen a király intencióinak megfelelően írta le a főpapokat. Pyrker László egri érseknél megjegyezte, hogy jó költő, de nem ismeri a magyar viszonyokat és nem jó szónok. Gróf Nádasdy váci püspök szerinte szerény tehetségét sem akarja a kormány szolgálatába állítani, s az utolsó országgyűlésen ő is növelte a „beneficiati silentiarii" számát. Vurum József nyitrai püspök a legidősebb főpap, mint püspök meg is felel, de prímásnak nem való. Szenvedélyesen gyűlöli a nemességet és a magyar nyelvet. Azonkívül a pápa világi ügyekre vonatkozó hatalmát illetően ultramontán elveket vall. Reviczky szerint a legalkalmasabb Horváth János székesfehérvári püspök lenne, de ha a király őt nem kívánná, báró Szepesy Ignác pécsi püspök jöhetne szóba. Metternich azt ajánlotta, hogy a király eddigi gyakorlata szerint, titoktartás mellett, kérdezze meg a nádort is. Ferenc 1831. december 27-én így is határozott, s hivatkozással a közeledő országgyűlésre, in-

[54] Meszlényi, i. m. 317. köv. ll.
[55] St. R. 1831 : 5618.
[56] Ettől kezdve ez az ügy nem az államtanácsot, hanem az államkonferenciát foglalkoztatta. V. ö. Eckhart, i. m. 14./l.
[57] V. ö. Hóman—Szekfű: Magyar történet, V. k. 284. l.

formációkat kért a nádortól.[58] József főherceg 1832. január 31-én kelt referátuma szerint a magyar egyház őfelsége atyai gondoskodásából sok kiváló főpappal dicsekedhetik ugyan, de prímásnak való alig akad közöttük, mert a főpapok öregek, az ügyekben járatlanok, nem jó szónokok stb. Kizárja a nádor Pyrkert és gróf Kollonics László kalocsai érseket, de többek között Reviczky két jelöltjét is. Ellenben igen melegen ajánlja Kopácsy József veszprémi püspököt, akit viszont Reviczky nem talált alkalmasnak. A nádor szerint, aki Reviczky előadásáról aligha tudott, Kopácsyt igazi jámborság, komolyság, tekintély, jogi tudás, szónoki tehetség teszik alkalmassá a prímásságra. Általános tiszteletnek és megbecsülésnek is örvend, s ez mind felméri azt a hiányt, hogy nem főnemes, ami Magyarországon igen sokat számít.[59]

A franciszceikus korra igen jellemző, hogy a király a nádort titoktartás mellett kérdezte meg, de nyilatkozatát mégis kiadta Reviczkynek, aki természetesen sértődött hangon tette meg rá megjegyzéseit. Meggyanúsította a nádort, hogy a többi püspöknél megelégszik az általános kifejezésekkel csak azért, hogy Kopácsy mellől kizárhassa őket. De azzal, hogy ő is hallgat Kopácsy feltétlen királyhűségéről, ami Reviczky szerint nem lehet véletlen, továbbá kormánypártiságáról, bőkezűségéről és vendégszeretetéről, ami mindmegannyi szükséges jótulajdonság a prímásnál, eléggé beigazolódott, amit ő mondott, hogy Kopácsy gazdag javadalmából közcélra még semmit sem adott, viszont alighanem „beképzeli magának", hogy a király és a kormány nem őszinte a nemzettel szemben és ellensége az alkotmánynak. Félő tehát, hogy a népszerűség hajhászásában második Barkóczy szerepét fogja majd játszani. Tény, hogy a „patrióták" nagyra tartják, amint az kitűnik a „Jelenkor" legutóbbi számából. Patriótákon persze nem azokat érti — mondja tovább Reviczky —, akik radikális reformerek és angol, francia, német lapokból és parlamenti tárgyalásokból vett formákkal büszkélkednek, hanem azokat, akik mindent gyanúval fogadnak, ami a kormánytól jön, és akik, mint a különben derék Ghyczy főispán, azt állítják magukról, hogy lelkiismeretük kényszeríti őket a kormány elleni fellépésre. Attól lehet tartani, hogy Kopácsy is ilyen szerepre vállalkozik majd, s ez annál aggasztóbb lenne, mivel komoly egyénisége és szónoki tehetsége az országgyűlés menetére nagy befolyással lehet. A nádor csak azért lát csupa jót benne, mert köztudomású, hogy mennyire kedveli és ezért a rosszat senki sem meri elmondani neki. Kopácsy hozzá még igen gőgös, amit annál inkább rossznéven vesznek tőle, mert nemessége is kétséges, hiszen fivérei közönséges kézmívesek, egyik meg pláne italos kőmíves Veszprémben. Horváth János viszont Reviczky szerint szerény, megnyerő modorú férfi, ezért

[58] C. A. a. (= Bécsi Állami Levéltár, Conferenz-Akten a.) 1831 : 2320.
[59] C. A. a. 1832 : 178.

születését is elnézik neki, bár hír szerint családja most fáradozik régi nemessége elismertetésén. E mellett tanult, nyelvismerő ember, kitűnő szónok és elismert író, amit Kopácsyról mind nem lehet elmondani. Kopácsy jogi tudása kétségtelenül kitűnő, de Horváthból sem hiányzik. Reviczky azonban jól tudta, hogy Bécsben leginkább a politikai érvek hatnak, ezért referátuma végén újra kitért Kopácsy politikai szerepére. Nyomatékosan ismételte, hogy Kopácsy a legutolsó országgyűlésen a kormány ellen is szót ejtett, megszerezve ezzel az „aura popularis"-t, a kormány mellett azonban sohasem foglalt erélyesen állást. Horváth viszont mindig a kormány mellett szólt és különösen fényesen szerepelt a fehérvári megyegyűlésen, ahol a „lengyelbarátok" ellen lépett fel. Hűségére tehát a kormány mindig bizton számíthat.[60]

Ferenc a két szögesen ellentétes referatum után nem tudott dönteni. Megkérdezte tehát azt az embert, aki a magyar grófnál, sőt talán még a nádornál is jobban bírta bizalmát: Kollowratot. Kollowrat természetesen kizáróan politikai szemszögből mérlegelte a kérdést. Szerinte a prímás személye most, amikor a rendek a maguk jogait mindenáron kiszélesíteni, az uralkodóét viszont szűkíteni akarják, nagyon fontos. A magyar főpapok közt azonban egy sincs, aki képességeivel és megmutatott hűségével garantálni tudná, hogy a kormány intencióit feltétlenül támogatja. Pyrker sokáig távol volt az országból, nem ismeri a viszonyokat, s a következő országgyűlésen már nem tudná döntően irányítani az eseményeket.[61] Szepesy Ignác csak egyházmegyéjének él, a politikai élet iránt nincs fogékonysága. Határozatlan egyéniség is, mert egy külföldi ujságban megjelent cikk után, mely azt adta hírül, hogy ő lesz a prímás, kérte, hogy tekintsenek el jelöltségétől, de ezt az elhatározását csakhamar megbánta és maga járt jelölése után. E mellett hosszú beszédeivel fárasztja és elriasztja hallgatóságát.[62] Horváth mint szónok és író kiváló ember lehet, de jogi és közéleti tudása nem elegendő, szónoki tehetségéről sem tett még nagyobb nyilvánosság előtt tanúságot. Azonkívül rangban a legfiatalabb a püspökök között, de már hatvan éven felül van, tehát a prímási méltósághoz szükséges tekintélyt már nem igen tudná meg-

[60] Reviczky válaszának keltezetlen másolata C. A. a. 1837 : 87. alatt.

[61] Pyrker lilienfeldi ciszterci apát, 1818-ban szepesi püspök, 1821-ben velencei pátriárka lett. 1826-ban nevezte ki Ferenc egri érseknek. V. ö. Czigler Ábel: Felső-eőri Pyrker László, Minerva Könyvtár 199. sz., Budapest, 1937.

[62] Szepesy 1832. jan. 26-án írta meg Reviczkynek, hogy a prímásságot nem fogadhatná el, mert beteges, tótul nem tud, ami pedig az esztergomi egyházmegyében szükséges, prímási ismeretei nincsenek, Pécsett viszont többet használhat az egyháznak és az országnak, ott még tennivalója is van. Nincs az átköltözéshez szükséges 100.000 frt-ja sem. C. A. a. 1832 : 107. Második levelével 1832. február 20-án egyenesen a királyhoz fordult és bejelentette, hogy ha a király a Reviczky előtt feltárt nehézségek ellenére mégis őt szemelné ki, engedelmeskedik. C. A. a. 1832 : 241. Szepesyre v. ö. Hermann Egyed: Az 1822-iki erdélyi zsinat. Kny. a Gr. Klebelsberg Kunó Magyar Történetkutató Intézet V. évkönyvéből, Budapest, 1936.

szerezni.[63] Kopácsy kiváló tulajdonságait Kollowrat is elismerte, de feltétlen hűségét a kormányhoz ő sem tartotta biztosnak. Nádasdy szerinte nem tehetséges és állásához méltatlanul fukar. A királynak tehát vagy gondolkodásban és jellemben megbízhatatlan, vagy tudásban és szellemi képességekben nem megfelelő embert kellene kiválasztania. Ezért az országgyűlés előtt ne is töltse be a prímási széket. Ehhez joga van, s mint Kollowrat hosszasan bizonyítja, az országgyűlésre nem is kell okvetlenül prímás. Hasznos is lesz, ha a király a kinevezést elhalasztja, mert ha most tölti be a prímási széket, azok a prelátusok, akik kimaradtak, sértett hiúságukban esetleg a kormány ellen fordulnak, a kilátás viszont, hogy ezt a fényes méltóságot elnyerhetik, arra fogja őket serkenteni, hogy a kormányt támogassák. A király tehát az országgyűlés után a legméltóbbat és legalkalmasabbat jutalmazhatja. Addig is meg kellene azonban oldani a prímás pisetum-jogának és az esztergomi bazilika építésének kérdését. Utóbbi folytatását a kinevezendő érsek kötelességévé kellene tenni. A király az érsekség jövedelmeit addig is nyugodtan a kincstárba irányíthatja, de ha mégis meggondolásai lennének, utaltassa őket a vallásalapba, vagy fordíttassa a bazilikára. A kincstár ugyanis ennek az óriási épületnek a befejezésére képtelen.[64]

Az eddigi tárgyalások alatt tehát három főpap: Kopácsy, Szepesy és Horváth neve emelkedett ki. Ezekről azután az uralkodó gróf Sedlnitzky József osztrák rendőrelnök jelentését is bekérte.[65] Sedlnitzky 1832. április 11-én jelentette, hogy mind a három püspök mint lelkipásztor kétségtelenül kifogástalan, királyhűségük is gyanún felül áll, de „in ihrem politischen Gehalt", ami pedig a prímás országgyűlési szerepénél lényeges, nagyon különböznek. Szepesy erdélyi szerepével kevés konciliáns szellemet árult el,[66] hosszú, dagályos beszédei miatt tehetség és tanulság dolgában kevés a hitele, s a kormány ügyét mindig csak hideg buzgalommal támogatta. Horváth János a megyegyűlésen szónoki, a hivatalokban szakszerű ismereteiről fényes bizonyságot tett ugyan, de az országgyűlési vitákban még járatlan. Azonkívül évekkel ezelőtt mint veszprémi kanonok egy teológiai folyóiratot adott ki saját kárára, mert kevés előfizetője volt és nem hallgatva barátaira, nem latin, hanem magyar nyelven adta ki. Ezzel különben (hat er) „einen Hang zum magyarischen Separatismus hervorblicken lassen, der jedem ungarischen Staatsmann, welcher das wahre Interesse der ungarischen Krone richtig auffast, schlechterdings

[63] Horváth 1830-ban lett székesfehérvári püspök, 1835-ben már meg is halt. V. ö. Badics Ferenc: Horváth János püspök, 1769—1835, Veszprém, 1927.

[64] Kollowrat dátumnélküli előterjesztése C. A. a. 1837 : 287. alatt.

[65] Kollowrat és az osztrák titkos rendőrség szerepére Ferenc alatt v. ö. Hóman—Szekfű: Magyar történet, V. k. 172. köv. ll.

[66] Sedlnitzky a szerencsétlen erdélyi zsinatra céloz. V. ö. Hermann, i. m.

fremd sein sollte". Később a megyei életben ugyan bebizonyította, hogy erről letett és a király jogainak és szándékainak buzgó harcosa lett, de még sincs akkora tekintélye, mint Kopácsynak. Kopácsy évekig szolgált a hétszemélyes és királyi táblánál, az országgyűléseken jogismeretet, helyes taktikát, határozott és nyugodt következetességet tanúsított és a legnehezebb kérdéseket is bölcsen kezeli. Igaz, hogy az utolsó országgyűlésen a só- és correlatio ügyében az akkori ellenzék mérsékelt szárnyával tartott, de éppen ő vitte keresztül, hogy a kormány elérte az akkor lehetséges maximumot. Ő volna tehát a legalkalmasabb, de Sedlnitzky is azt tartja, hogy Kollowrat érvei helyesek, a király az országgyűlés előtt a prímási széket ne töltse be, hanem adjon az országgyűlésen Kopácsynak és Horváthnak alkalmat arra, hogy tettekkel bizonyítsák be, melyik az érdemesebb.[67]

Sedlnitzky és Kollowrat véleménye legyőzte a nádor és kancellár akaratát. Ferenc letett a prímás kinevezéséről. A nyár folyamán, az országgyűlés megnyitása előtt Reviczky ugyan mégegyszer megsürgette, de azután ő is beadta derekát és Metternich elégedetten szögezhette le, hogy a konferencia felfogása most már egységes. Ófelsége azonban ne hozza nyilvánosságra ezt az elhatározását. Minden írás maradjon a konferencia irattárában — nyilván azért, hogy az országgyűlés után újra felhasználható legyen. Rezolúciójában Ferenc így is intézkedett.[68]

Az országgyűlés azonban igen hosszú ideig tartott, s Ferenc nem is érte meg a végét. Fia trónralépésével nem volt prímásra szükség, mert V. Ferdinándot már 1830-ban megkoronázták.[69] Ebből a szempontból tehát a prímási szék betöltése nem volt sürgős. Nem is került szóba, csak 1837-ben. Ekkor csakugyan elővették az ötéves iratokat, úgyhogy a század első felének utolsó prímása is tulajdonképen a franciszceikus elvek szerint került főpapi székébe. A közel félszázados gyakorlatban kikristályosodott elveket a konferencia titkos protokolluma most már tömör fogalmazásban mutatja be. Gróf Pálffy Fidél magyar kancellár, Metternich és Kollowrat a prímási szék ügyében bizalmas megbeszélést tartottak és a király elé azzal a javaslattal léptek, hogy sürgősen töltse be. Országgyűlés volt ugyanis ismét előkészülőben, s a három főember éppen azért kívánta a prímás kinevezését, hogy ideje legyen az ország bizalmának megnyerésére és így a sorsdöntőnek ígérkező diétán a kormány politikáját hathatósan támogathassa. Kizáróan ez a politikai szempont bírta rá a konferenciát a javaslat megtételére. Az egyházi szempontok ebben a javaslatban most

[67] Sedlnitzky jelentése C. A. a. 1837 : 287. alatt. Az előterjesztésben említett folyóiratra v. ö. Horváth Konstantin: Az Egyházi Értekezések és Tudósítások... története, A Veszprémi Egyházmegye Multjából, szerk. Pfeiffer János, 4. sz., Veszprém, 1937.

[68] C. A. a. 1832 : 756, 1832 : 901.

[69] Hóman—Szekfű, i. m. V. k. 284. l.

már teljesen elsikkadtak.[70] A konferencia a Rudnay halála óta beállt változásokra hivatkozva nem bocsátkozott az 1832-ből való jelölések bírálatába (Horváth János, a legesélyesebb jelöltek egyike 1835-ben meghalt), hanem azt indítványozta, hogy Pálffy a konferencia javaslatát szigorúan titokban tartva nyilatkozzék, hogy mikor tartja alkalmasnak a prímási szék betöltését és egyúttal tegyen személyi jelöléseket is. A királyi rezolúció Lajos és Ferenc Károly főhercegek hozzájárulásával 1837. február 27-én Pálfyhoz ki is ment.[71]

Pálffy már két nap mulva előterjesztette jelöltjeit. Referátumában még kitért ugyan arra az erkölcsi kárra, melyet az érseki szék hosszú üresedése különösen a papság körében okozott, de érvelésének súlypontja mégis a prímás politikai szerepének kiemelésén volt. A kormány — mondja — különösen azért érzi a prímás hiányát, mert sokszor bonyolult kérdések eldöntésénél sem tud megnyugtató, helyes felvilágosításokat kapni, s ez ma különösen veszedelmes. Nem habozik különben kijelenteni, hogy a napról-napra növekvő ellenszegülés a törvényekkel szemben, még hatóságok részéről is az ismételt, hosszú országgyűléseknek tudható be, mert alattuk a kormány keze kötve van. A papság nagyjában kifogástalan ugyan, de egy részét a korszellem megfertőzte, s itt a legfőbb ideje, hogy erélyes főt kapjon. Mivel az országgyűlés legkésőbb 1839 első felében összeül, szükséges, hogy a prímást már most kinevezzék, hogy „valódi hivatásá"-ra előkészülhessen és a közbizalmat megszerezhesse. Pálffy nézete szerint rangsorban a következő főpapok jöhetnének tekintetbe: Szepesy, Kopácsy, Nádasdy, Palugyay Imre kassai és Lonovics József csanádi püspök. Mindegyiknél elősorolja a politikai érdemeket, Kopácsynál azonban megjegyzi, hogy idős, gyenge egészségű, nem előkelő származású, s sohasem áll határozottan egy politikai párton, hanem min-

[70] C. A. a. 1837 : 233. „Da ein Primas von Ungarn, wenn er seiner hohen Würde entspricht, einen mächtigen Einfluss bei den Jurisdictionen erwerben und den Verfügungen der Regierung Eingang verschaffen kann, übrigens zunächst berufen ist den für die Regierung beinahe gäntzlich erschlafften Clerus im Allgemeinen einen Impuls zu geben und dessen Richtung so zu leiten, wie es das Interesse der Regierung erheischet, so ward sich mit dem Hofkanzler in die Meinung vereiniget, dass wenigstens ein Vorschlag für die Primas-Würde in engs vertraulichem Dienstwege abverlangt und dieser dann einer weiteren reiten Prüfung unterzogen werde. So dringend die Regierung unter den gegenwärtigen Verhältnissen einer wesentlichen Stütze bedarf und so unerlässlich dieselbe für den nächsten, gewiss sehr folgenreich werden könnenden Reichstage seyn werde, so müsse dabey immerhin in Rücksicht genommen werden, dass selbst dann, wenn Eure Mayestät Sich a. g. bewogen finden würden, die Wahl für einem Primas bald zu treffen, doch noch längere Zeit vergehen würde, bis derselbe in seine volle Amtswirksamkeit werde eintreten können, darum ist es aber, eben bezüglich auf den nächsten Reichstage wesentlich notwendig, dass er einige Zeit vorher in der Lage sey, sich Vertrauen und Eifluss im Lande zu verschaffen."

[71] A két főherceg hozzájárulása minden fontosabb konferenciai iraton megtalálható.

dig a megegyezést keresi. Érdemesség szempontjából is Szepesyt teszi első helyre, másodikra Nádasdyt, akinek a neve különösen az arisztokrácia köreiben jóhangzású és aki Pálffy szerint vele született takarékossága mellett is rangjához méltóan él. Harmadik helyre Lonovicsot teszi, de csak azért, mert Lonovics csak nem rég lett püspökké és kinevezése sértené a hierarchiát, márpedig a főpapság támogatása nélkül működése nem lehet eléggé hatékony. Hozzá nem is nemes és ez is akadályozná tevékenységében. Pálffy különben azt tartotta, hogy Lonovics még olyan korban van, hogy érdemei halmozásával és a hierarchiában való előmenetellel ezeket a pillanatnyi akadályokat még legyőzheti és néhány éven belül méltó lesz a legmagasabb egyházi méltóságra is. Őfelsége tehát éppen Lonovics érdekében ne vágjon az idő elé.[72]

A kancellár jelölései azonban hosszú hónapokig hevertek a konferencia irattárában a nélkül, hogy tárgyalás alá vették volna őket. Az sem használt, hogy szeptember 26-án maga Pálffy,[73] október elején pedig Altieri nuncius is sürgette a döntést.[74] A nuncius Metternich előtt egyházpolitikai érvekkel is szorgalmazta a prímás kinevezését. Szerinte a főpapság az egyházellenes liberális ellenzékkel sokkal eredményesebben szállhatna szembe, ha meglenne a vezére. De rámutatott arra is, hogy a Rudnay által megkezdett bazilika befejezése csak új prímástól várható. Végül hangoztatta azokat az erkölcsi károkat, melyek az érseki szék betöltetlenségéből nemcsak a főegyházmegyében, hanem az egész magyar katolikus társadalomban keletkeztek.

Metternich azzal felelt a nuncius érveire, hogy nincs a magyar főpapok közt, aki a prímási méltóságot az uralkodó teljes megelégedésére be tudná tölteni, márpedig jobb, ha a prímási szék üresedésben marad, mint ha olyan főpap tölti be, aki a politikai és kormányzati ügyekhez nem ért. Metternich tartózkodó álláspontjának magyarázata talán abban keresendő, hogy az udvar már akkor mérlegelte, hogy a magyar klérus élére Schwarzenberg Frigyes herceget, a fiatal salzburgi érseket helyezi, akiben bizonyára megbízhatóbb politikai eszközt látott, mint a leglojálisabb magyar főpapban. 1838. március elején azután Metternich az udvarnak ezt a szándékát nyíltan közölte a nunciussal és kifejezte a király óhaját, hogy a pápa a herceget még prímási kinevezése előtt bíborossá kreálja. Altieri azonban ügyesen elhárította az udvar kívánságait. Azzal érvelt, hogy a hercegben éppen azok a követelmények nincsenek meg, amelyeket Metternich fél évvel azelőtt egy főpapban sem talált meg. A herceg fiatal, tapasztalatlan, beteges, de Magyarországgal sem volt eddig kapcsolata. Nem ismeri tehát a magyarok nyelvét, nemzeti sajátosságait, alkotmányát, tehát

[72] C. A. a. 1837 : 287.
[73] C. A. a. 1837 : 1574.
[74] Meszlényi, i. m. 365. l.

nem tudja megszerezni azt a közbizalmat, melyet a kormány a prímástól annyira elvár. Metternich meghajolt a nuncius érvei előtt. Schwarzenberg személye többé nem is került szóba.[75]

A nuncius legszívesebben Szepesyt látta volna a prímási székben, Lambruschini bíboros államtitkárnak a leghízelgőbb jelzőkkel írt róla, balsorsú erdélyi zsinatáról egy szót sem ejtett.[76] A kormány is biztosan mellette döntött volna, de bizonyára éppen ellenkező okból: a zsinati határozatokban megnyilvánított jozefinista felfogása miatt. Szepesy azonban 1838. július 16-án aránylag fiatalon — mindössze 57 éves volt — meghalt. Az 1832-ben előtérbe került főpapok közül tehát már csak Kopácsy élt. A konferencia szerint az nem lehet döntő, hogy nem főnemes, bár családja szerény anyagi viszonyaiból ítélve régi köznemes lehet. A konferenciát most már csak az aggasztotta, hogy hír szerint egészségi állapota már nem kielégítő.[77] József nádor vállalkozott rá, hogy más ürüggyel meglátogatja és személyesen győződik meg a hír valódiságáról. Július 29-én kelt jelentése szerint Kopácsy egészsége jobb, mint két évvel azelőtt volt, a király tehát sürgősen nevezze ki.[78] A kormánynak azonban még ekkor sem volt sürgős a dolog és Ferdinánd csak december 15-én írta alá Kopácsy kinevezését.[79] Hogy az ügy végre legalább eddig fejlődött, abban bizonyára része volt Altierinek, aki a római kúria útján gyakorolt nyomást a kormányra. Altieri különben Kopácsy személyével igen meg volt elégedve, tekintélyt parancsoló egyéniségétől és határozott akaratától az egyház sérthetetlen jogainak védelmét remélte. Bejelentette Rómában, hogy Bécsből bizonyára hamarosan kérni fogják Kopácsy bíborosi kinevezését, amire rá is szolgált. Lambruschini nemcsak Kopácsy megerősítését helyezte kilátásba, hanem megírta a pápa izenetét is, hogy a bíborosi kinevezésnek sem lesz akadálya.[80]

A Kopácsy kinevezését megelőző kétévi huzavona miatt a kormány éppen politikai főcélját nem érte el, hogy t. i. az új prímásnak az országgyűlésig ideje legyen politikai szerepére előkészülni. A kormány most már csak azt akarta elérni, hogy Kopácsy római megerősítése a küszöbön álló országgyűlésig tető alá kerüljön. Eddigi lassúságát meghazudtoló fürgeséggel látott tehát neki a kérdés lebonyolításának. Ekkor azonban váratlan nehézségek támadtak — Kopácsy részéről. Az aktákban semmi nyoma, hogy előzőleg megkérdezték volna az érsekség elfogadásáról. Úgy látszik nem is kételkedtek benne, hogy Kopácsy kapva-kap a magas méltóságon. Az udvar kínos meglepetésére azonban Kopácsy

[75] Meszlényi, i. m. 366. köv. ll.
[76] Meszlényi, i. m. 368. köv. ll.
[77] C. A. a. 1838 : 287.
[78] C. A. 1838 : 1832.
[79] C. A. a. 1838 : 287.
[80] Meszlényi, i. m. 371. köv. l.

december 26-án már megküldte a királynak lemondólevelét. Azt írta, hogy kora (64 éves volt), gyenge egészsége és az érsekség állapota nem engedik a kinevezés elfogadását, kéri tehát, hogy a király hagyja őt Veszprémben. Ugyanakkor Balassa Gábor vál. püspök, kancelláriai tanácsoshoz is levelet intézett, melyben bizonyára a király számára is, különösen lemondása anyagi okait tárta fel. Hívása nélkül u. i. megjelent nála az érseki javak kormányzója és bemutatta neki a beneficium jövedelemkimutatását. Kopácsy láthatta, hogy a rendes kiadások levonása után (csak a várerődítési pénztárba 115.000 frt-ot kellett fizetnie) legfeljebb 235.310 frt évi jövedelemre számíthat, de ebből folytatnia kell a bazilika építését, ami legalább évi 85.000 frt-ot jelent, úgyhogy végeredményben legfeljebb 150.000 frt-ja maradna. Azonban ezt az összeget az első évben a kinevezés királyi és római taksái és járulékai, a második évben az átköltözés, a harmadikban a birtok instrukciójának megváltása emésztené fel. Ha tehát még rendkívüli kiadásokat is számít (országgyűlések, tűzesetek, árvizek stb.) képtelen lesz megélni. Kopácsyt különösen a bazilika kérdése aggasztotta, mert a kamarai gazdálkodás hét éve alatt még annyit sem tettek, hogy a már meglévő részeket megvédték volna az időjárás viszontagságaitól. Az államkonferencia már december 31-én foglalkozott Kopácsy lemondásával. Jüstel Alajosnak, a konferencia papi tagjának az volt a felfogása, hogy Kopácsyt természetesen nem lehet kényszeríteni a kinevezés elfogadására, de ha ő kitart lemondása mellett, nehéz lesz más prímást találni, hiszen Kopácsy kinevezése nem maradt titokban, s felhozott nehézségei másokat is vissza fognak riasztani. Egyébként Jüstel szerint a pap nem hagyatkozhatik saját kényelmére, hanem engedelmeskednie kell. Az anyagi nehézségeket sem fogadta el. Kopácsy korára meg az volt a véleménye, hogy a magyar prímás szükséges jellemvonásai inkább találhatók fel érettebbkorú, mint fiatal, türelmetlen, ingerlékeny és hirtelen emberben.[81]

Kopácsy lemondását 1839. január 2-án József nádor is jelentette, kérte azonban, hogy a király ne fogadja el. Január 3-án gróf Majláth Antal kancellár ugyanezt kérte. Azt javasolta, hogy a király intézzen ilyenértelmű kéziratot Kopácsyhoz, vagy rendelje Bécsbe megbeszélésre. Ha azonban a király mégis elfogadja lemondását, akkor a prímásságot az országgyűlésig ne is töltse már be. Kollowrat január 5-én kelt votumában ingerülten írta, ha Kopácsy nem lenne már kinevezve, mindenképen ellenezné, mert viselkedése azt mutatja, hogy többet számít előtte a pénz, mint állapotbeli és alattvalói kötelességei. De a kinevezés már megtörtént, az országgyűlés is közel van, más alkalmas egyéniség nincs, ezért a király ne fogadja el a lemondást, s erről szóló kéziratát Balassával küldje el Kopácsynak. Balassa szóbelileg vigye el neki

[81] C. A. a. 1838 : 1912.

a király izenetét, hogy a kinevezési taksa lefizetésére haladékot fog kapni. Ferdinánd a kéziratot január 6-án alá is írta.[82] Január 8-án Metternich arról értesítette Balassát, hogy a nuncius megjelent nála és hírülhozta, hogy a pápa kész Kopácsyt a hónap végére tervezett konzisztóriumon prekonizálni; ha addig hivatalosan eljuttatják hozzá a kinvezést, máskülönben a prekonizáció bizonytalan időre tolódik ki. Balassa a vett parancs szerint valóban leutazott Veszprémbe és amint január 11-én onnét jelentette, átadta a kéziratot és a király izenetét. Máshonnét tudjuk, hogy Kopácsy előtt azzal is érvelt, hogy a pápa sem nézi szívesen vonakodását. Kopácsy erre rövid gondolkodási idő után megadta magát, csak azt kérte, hogy néhány nehézséget még a király elé terjeszthessen.[83]

Kopácsy felterjesztését január 15-én írta meg. Különösen a bazilika folytatásának nehézségeit tárta fel, s kérte, hogy a király legalább az első években nagyobb segéllyel siessen segítségére.[84] Ekkor felmerült a terv, hogy a kamara 700.000 frt-ot utaljon ki neki. Azután mégis úgy döntöttek, hogy Kopácsy a pápa engedélyével három évig a veszprémi püspökséget is tartsa meg. A pápa hozzájárulását nem volt könnyű dolog elérni. Maga Altieri nuncius is visszautasította a gondolatot. Metternich végül meggyőzte őt és a szentszéket. Többek között azt is megígérte, hogy a három év lejártával a király a veszprémi püspökséget is be fogja tölteni. A félszázados tapasztalatok után nem lehet csodálni, hogy Róma örült, ha egy főpapi szék betöltését ilyen áron sikerült biztosítania. A kormány egyébként állta ígéretét. Veszprém püspöke 1842-ben gróf Zichy Domokos lett. XVI. Gergely pápa Kopácsyt február 18-án prekonizálta és egyúttal három évre meghagyta a veszprémi püspökségben.[85] Kopácsy jól tudta, hogy ezt az eredményt Metternichnek köszönheti, ezt Metternichhez intézett meleghangú levélben ismerte el.[86] Érseki székét azonban csak másfél héttel az országgyűlés megnyitása előtt, 1839. május 28-án foglalta el.[87]

Közben azonban még egy igen kellemetlen incidense volt a szentszékkel. Ez az incidens mélyen belevilágít a korszak főpapjainak lelkivilágába. Lambruschini már abban a levélben, melyben a nuncjusnak jelezte, hogy Kopácsy perkonizációja meglesz, kitért arra, hogy Kopácsyt egy feljelentés azzal vádolja, hogy janzenista elveket vall, e szerint tehát nemhogy a prímási, de még püspöki méltóságra is érdemetlen lenne. Lambruschini nyilván nem igen adott hitelt a feljelentésnek, mégis megbízta a nunciust, járjon utána, hogy Kopácsy aláírta-e és megtartja-e az „Auctorem

[82] U. ott. V. ö. még Meszlényi, i. m. 375. l.
[83] C. A. a. 1839 : 23, 1839 : 42. Meszlényi, i. m. 375. l.
[84] C. A. a. 1839 : 53.
[85] Meszlényi, i. m. 376. köv. ll.
[86] C. A. a. 1839 : 304.
[87] Meszlényi, i. m. 383. l.

fidei" kezdetű bullát. Ezt a bullát 1794-ben VI. Pius pápa adta ki és benne a Scipione Ricci püspök által 1786-ban tartott pistojai zsinat 85 janzenista-febronianus tételét kárhoztatta.[88] Altieri maga sem hitt a feljelentésnek. 1839. március 22-én kelt válaszában még felháborodottan merő rágalomnak minősítette a feljelentést, s szinte csak a formaság kedvéért kérdezte meg Kopácsyt. Ekkor azonban a nuncius és az államtitkár nagy megdöbbenésére kitűnt, hogy a feljelentő legalább is Kopácsy multját illetően igazat írt. Kopácsy a nuncius kérdésére először kitérően válaszolt. Azt írta, hogy a nuncius a processus informativusnál a jövőben mindig kérdezze meg a jelöltektől, hogy a bullát ismerik és elfogadják-e Joggal gyanítható ugyanis, hogy sokan akadnak majd ma is, akik ezt nem teszik. A nuncius sürgetésére azután nyiltan megvallotta, hogy a feljelentőnek az ő multját illetően igaza van, ismét hozzátette azonban, hogy ha a nunciaturán a processus alkalmából megkérdeznék a püspökjelölteket, miként vélekednek a bulláról, igen sok „kryptopistojanus" kerülne napvilágra. Ha a bécsi nunciatura annak idején pl. Szepesyt a bulla tekintetében színvallásra bírta volna, az erdélyi zsinat határozatai bizonyára nem láttak volna napvilágot, azaz a szentszék Szepesyt nem erősítette volna meg az erdélyi püspökségben.[89]

Kopácsy megerősítését is bizonyára elgáncsolta, vagy legalább is erősen késleltette volna ez a vallomás, ha még prekonizációja előtt teszi. Annak ellenére azonban, hogy leveléből kitetszően a bulláról vallott ifjabbkori felfogását már megváltoztatta, arról már szó sem lehetett, hogy a bíbort megkapja.[90] Feltűnő azonban, hogy a kormány sem igen vette igénybe a Kopácsyban remélt nagy tekintélyt. Az 1839—1840-iki országgyűlést a vegyesházasságok sok vihart vert kérdése uralta. A főpapság felfogásának akkor hivatalosan ugyan mindig Kopácsy adott kifejezést, de az országgyűlésen a hierarchia vezérszónoka már Lonovics volt. Őt bízta meg Metternich a kérdés nehéz római rendezésével is. Kopácsy ebben a nagyfontosságú ügyben egészen súlytalan szerepet játszott.[91]

A prímási szék betöltésének története a XIX. század első felében többféle tanulsággal szolgál. Mindenekelőtt világosan mutatja, hogy a jozefinista egyházpolitikai elveket a század közepéig még minden fórum, nagyrészt maga a főpapság is vallotta. A kormányzat részéről a főpapjelöltekben főképen ezeket az elveket keresték, s minden más jellemvonás, még a sajátlagosan papi erények is, szinte a második sorba szorulnak mögöttük. Ezeket is emlegetik

[88] A bulla szövege: Denzinger: Enchiridion, ed. XVII. n. 1501/99. V. ö. Wetzer—Welte: Kirchenlexikon, Bd. X. col. 32. köv. Pistoja címszó alatt.

[89] Meszlényi, i. m. 379. köv. ll.

[90] Meszlényi, i. m. 381. l.

[91] Hermann Egyed: Lonovics József római küldetésének (1840—41) belpolitikai és diplomáciai előkészítése, Budapest, 1934.

ugyan a vélemények és ellenvélemények áradatában, de az olvasónak az az érzése, hogy szinte csak az illendőség kedvéért. A jozefinizmus a papban elsősorban államhivatalnokot látott, a főpapban pedig magasabb közigazgatási tényezőt és politikai faktort, akitől a kormányzat magától értetődő természetességgel várhatja a kormánypolitika feltétlen kiszolgálását.

A főpapi beneficiummal a jozefinista kormányzat úgy rendelkezik, mint az államvagyon jelentős állagával, melyet eredeti rendeltetése szolgálatára csak akkor enged át az egyháznak, amikor ezt felfogása szerint az államfinánciák sérelme nélkül teheti és amikor abból politikai hasznot remélhet. A kormányzat meggyőződése ugyanis az volt, hogy a főpapi méltóság és javadalom a leghatásosabb csalétek, mellyel az aspiránsokat a maga pártjára vonhatja, a kinevezett főpapot pedig az adományozás kegyének emlegetésével a kormánypolitika kiszolgálása mellett jogosan és feltétlenül meg is tarthatja. Bízvást állíthatjuk, hogy a posztjozefinisztikus egyházpolitika, melyet hatásaiban uralkodása idején túl is Ferenc király személyesített meg, ezeknek az elveknek gyakorlati megvalósításában jóval túlment a rendszer névadó atyjának, II. József császárnak gyakorlatán is.

A prímási szék betöltésének kérdése Ferencet uralkodásának minden szakában foglalkoztatta. Az első alkalom Batthyány József halála után, uralkodása elejére, a második és harmadik, Károly Ambrus és Rudnay kinevezése, uralkodása derekára esett, a harmadik, Kopácsy kinevezése, élete végén is átnyúlt. Az uralkodó azonban lényegében minden alkalommal következetes maradt elveihez. Fejlődés, helyesebben talán: visszafejlődés csak a kérdés megoldásának módjában mutatkozik. Ferenc éveinek szaporodtával egyre jobban elmerült abban a bürokratizmusban, mely őt már fiatal korában is jellemezte és a bizalmatlanságban, mellyel mindenkivel, még legbizalmasabb tanácsadóival szemben is viseltetett. Kopácsy kinevezésénél ez a két jellemvonás már egészen aggasztó mértékben nyilvánult meg. Az uralkodó most már nemcsak felelős tanácsadóit kérdezte meg, mégpedig egyik-másikat ismételten és a többiek háta mögött, hanem azt a szervet is, melyet éppen bizalmatlansága nevelt naggyá, s amelyet a magyar alkotmány és az egyházi főméltóságok közjogi helyzete szerint semmiképen sem illetett volna meg a beleszólás joga: az osztrák rendőrséget. Ennél a módszernél elkerülhetetlenek voltak a félreértések, sértődöttségek, replikák és az akták szaporodása. Közben futottak a hónapok, sőt az évek, a főpapi székek pedig betöltetlenek maradtak a vallási élet helyrehozhatatlan kárára. Aki ezen félszázad katolikus vallási életének sivárságát tanulmányozza, a bajok gyökereit itt kell keresnie.

HERMANN EGYED

TÍZ ÉV KÖZÉPKORI ÁSATÁSAINAK MŰVÉSZETTÖRTÉNETI EREDMÉNYEI

Az ásatás, amely a régészetnek és az ókori művészet kutatásának „elengedhetetlen és első helyen álló eszköze" (Tompa Ferenc), a közép- és újkori művészettörténet kutatásában általában igen alárendelt szerepet játszik. Magyarországon azonban más a helyzet. Épp a legmagyarabb vidékek egykor virágzó művelődési központjainak művészi kultúrájáról csak az utóbbi idők ásatásai adtak megbízható képet. Ez indokolja, hogy az alábbiakban megkíséreljük röviden összefoglalni, mit köszönhet a magyar művészettörténet az utolsó évtized keresztény középkori ásatásainak.

Ezt az összefoglaló áttekintést két körülmény azonban igen megnehezíti. Egyik az, hogy nem nagymultú, gazdag tradícióra támaszkodó, folyamatosan fejlődő és tökéletesedő munka egyik, időben elhatárolt szakaszáról kell számot adnunk, hanem olyan kutatási ágról, amely hosszabb-rövidebb időre visszanyúló, többékevésbbé rendszertelen és összefüggéstelen próbálkozások után csak nemrég vált a középkor kutatóinak rendszeresen alkalmazott eszközévé. A másik nehézség az ásatások anyagát közzétevő és eredményeit feldolgozó szakirodalom hiánya.

I. A rendszeres keresztény középkori ásatások kései megindulásának oka nyilván az, hogy nem is olyan régen a magyar középkor történetírása még egyedül az írott forrásokra támaszkodott. Az egykori életnek mindazok a jelenségei és a nemzetnek mindazok az elemei, amelyeket az akkori írások szerzői nem méltattak figyelemre, nem látszottak érdemesnek a történetíró érdeklődésére sem. A köztörténet laza függelékeként tekintett művelődéstörténet és a művészettörténet is megelégedett az itt-ott fennmaradt vagy szórványosan előkerülő emlékekkel és ennek az anyagnak nyilvánvaló hiányait ugyancsak az írásokból vagy külföldi analógiák segítségével iparkodott képzeletben kitölteni. Épp ezért a magyarság keresztény középkorát kutató ásatások — ellentétben a magyar föld régebbi történetére és a honfoglalás korára vonatkozó régészeti kutatásokkal — oly rövid multra tekinthetnek vissza, hogy alapelveik, céljaik és módszereik még nem alakulhattak ki tisztán.

A középkori emlékanyag természete és a kutatók érdeklődése szerint eddig nagyjából két fő irány érvényesült.

Az egyiket a történeti és művészeti emlékek védelméről szóló 1881 : XXXIX. t.-c. szóhasználatával élve *műemléki* iránynak nevezhetjük, mert olyan alkotások feltárására törekszik, amelyeknek formai minőségük vagy fontos történeti események, személyek hozzájuk fűződő emléke különleges művészi vagy kegyeleti értéket ad és mint nemzeti kincseknek, szükségessé teszi megőrzésüket.

A másik a *történeti-régészeti* irány, amely az esztétikai és kegyeleti szempontok szerint értékelő és válogató előző iránnyal szemben a ténymegállapító régészet szempontjait és módszereit alkalmazza a keresztény középkor történetének kutatására.

1. A *műemléki* irányú ásatások a műemlékek felkutatását és megvédését célzó munka szerves részét képezik, ezért eredetük is az első magyar műemlékvédelmi törekvésekbe, a szabadságharc előestéjére nyúlik vissza. 1847. február 22-én bocsátotta ki az Akadémia emlékezetes felhívását, amelynek alábbi sorai mindennél jobban jellemzik a kezdet kezdetén álló magyar műemlékkutatás szellemét: „Míg más nemzetek multjok mindazon ereklyéit, melyek egykori műveltségük és fényük felől tanúságot tesznek, nagy gonddal megőrzik, megújítják, hű és díszes rajzmunkákban a művelt világgal közlik, addig mi, hidegek régi dicsőségünk és annak emlékei iránt, azokat is, miket elmult századok viharai megkíméltek, lelketlenül vagy észre sem vesszük és legjobb esetben az idő pusztító fogának, semmit sem téve, zsákmányul engedjük, vagy magunk elveszejtjük. Miután ekkép sokat megemésztett az idő és még többet a belháborúk évei, s legtöbbet az értetlenség, lelketlenség és kegyelethiány: csoda-e, ha egykori emlékeink annyira megfogytak, vagy nem ismertetve, nem emlegetve annyira rejtvék a köz figyelme előtt, hogy alkalmasint általános vélemény az, miszerint multunk éppen oly meddő volt művészet dolgában, s a műérzék szinte oly hallgatag, mint e költőietlen jelenben: holott, hála a sorsnak s a szerencsés véletlennek, még sok, felette sok maradt meg a föld gyomrában, úgy mint a föld színén, mik e részben egy szebb multnak őrizték meg emlékezetét. A Magyar Akadémia teljesen áthatva azon meggyőződéstől, hogy ha a hazafiak figyelme régi műemlékeinkre fordíttatik, még igen sok mentethetik meg az elenyészéstől, soknak pedig legalább emlékezete óvathatik meg a feledéstől: teljes bizalommal hívja fel ez ügy irányában segedelmét mindazoknak, akik a hazai régi műveltség fényre derülését s így a *nemzeti becsület emelkedését* szívükön hordozzák."

E felhívás szellemében megindult kutatásokat akárhányszor inkább a „nemzeti becsület" szolgálata irányította, nem pedig igazi történeti érdeklődés. A nemzet önbizalmát és önbecsülését emelő nemzeti kincseket és ereklyéket kerestek, nem pedig tudományos problémák megoldását. Az ásatások a keresett nemzeti kincseket többnyire nem tudták megtalálni, de elindítottak nem egy, még ma

is tartó kutatást, amely mind művészettörténeti, mind történeti szempontból igen fontos eredményeket hozott. Így a fehérvári királysírok 1848. évi ásatását a királyi bazilika még ma sem teljesen befejezett feltárása követte, az Árpád sírját őrző Fejéregyháza mind máig hasztalan keresése pedig Óbuda középkori topográfiájának kutatását lendítette fel.

A XIX. század vége felé a millenniumi idők derűlátó, önelégült hangulatában ugyanazt a nemzeti célt, „a nemzeti becsület emelkedését" már sokkal mutatósabb eszközökkel, új művészi alkotásokkal és régi, de még álló emlékek reprezentatív, pompás helyreállításával akarták elérni. Mi sem jellemzőbb, hogy a kormány a visegrádi vár helyreállítását, azaz teljes újjáépítését azzal a meggyőződéssel teszi hivatalos programmjává, hogy „néhány év multával a Duna habjaiban tükröződő falak és a nap aranysugaribán fénylő zászlós tornyok hirdetendik a századok éji homályából új életre ébredett ősi dicsőséget". Természetes, hogy ilyen célok szolgálatában a földben rejtőzködő, töredékes emlékek utáni kutatások háttérbe szorultak és a műemlékvédelmi munka súlypontja többnyire azokra a határvidéki városokra helyeződött át, ahol még nyugati szemmel nézve is tekintélyes és „reprezentatív" műemlékek sora áll fenn.

Az elmult világháború következményei épp ezeket a műemlékekben gazdag vidékeket szakították le az ország testéről. A „nemzeti becsület emelése", illetve fenntartása és a fiatal utódállamok gyűrűjében szorongatott csonka nemzet szellemi honvédelme érdekében viszont nagyobb szükség volt, mint valaha, a régi művelődési értékek felkutatására, a „kultúrfölény" tételének történeti igazolására. A megmaradt, túlnyomórészt színmagyar lakosságú, de „reprezentatív" műemlékek nélkül szűkölködő területen újból vezető szerephez jutott az ásó. A 20-as években még csak egyes jól ismert értékes építészeti emlékekhez fűződő problémák megoldása érdekében indítottak szórványos kutatásokat (feldebrői r. k. templom, boldvai kolostor 1926-ban, az egri régi székesegyház maradványainak feltárása 1925-től stb.). A harmincas években, főként 1934-től, mikor a kultuszminiszteri székbe történész, a Műemlékek Országos Bizottsága élére pedig művészettörténész szakember került, a műemléki ásatások páratlan lendületet vettek. A szórványos, helyi kutatások helyett nagyszabású, évekre szóló tervek alapján folyó feltárások több helyen olyan emlékeket hoztak napfényre, amelyekről az 1942. évi Magyar Műemléki Kiállítás tájékoztatójában a Műemlékek Országos Bizottságának elnöke, Gerevich Tibor azt írhatta, hogy „a legkiválóbb és történetileg különleges értékű hazai emlékek sorába tartoznak és az európai művészet legszebb alkotásaival vetekszenek". Hogy a munka indítéka és célja közel száz év óta mitsem változott, azt a fentidézett szavak folytatása bizonyítja: „Föltámasztásukkal, mintha az isteni Gondviselés a trianoni sötét korszakban vigasztalást akart

volna nyujtani a nemzetnek és bátorságot önteni belé, s kultúránk erejét, multunk szépségét, európai hivatásunkat és hivatottságát a külföld előtt is dokumentálni."

2. A magyarság keresztény középkori hagyatékában művészi és kegyeleti érték szerint válogató műemléki kutatásokkal szemben a *történeti-régészeti* irány, éppúgy, mint a magyar föld régebbi történetét kutató régészét, a mult minden tárgyi emlékét érdekkörébe tartozónak tekinti. Szempontjai, munkaterülete és módszerei a régészetét követve gazdagodtak és differenciálódtak. Eleinte megelégedtek a művelődéstörténet tárgyi emlékeinek többnyire alkalmi gyüjtésével. A mult század legtöbb lelete még véletlen folytán került elő, vagy ha a leletet követte is tervszerű ásatás, a sírokat és települési helyeket múzeumi gyüjtésre és kiállításra érdemes tárgyakért forgatták fel. Jellemző példákat találunk erre az Archaeológiai Értesítő mult századvégi ásatási beszámolóiban, amelyek közül nem egy a mellékletekben szegény sírmezőket, házhelyeket épp csak megemlíti a lemondó megjegyzéssel: „műtárgyat nem találtunk".

A munkaterület nagy tágulását hozta a század végén szinte divattá vált helytörténeti érdeklődés, amely a helyi településtörténetre vonatkozó irott források száraz adatait az elpusztult községek emlékét őrző pusztatemplomok és templomhelyek feltárásával iparkodott kiegészíteni és valamikép élettel megtölteni.

Szinte természetes, hogy amíg a minőség szerint értékelő műemlékkutatás fi°velmét elsősorban Felső-Magyarország és Erdély gazdag késő-középkori városi kultúrája kötötte le, addig ezekben a helyi ásatásokban épp azok az alföldi városok vezetnek, amelyeknek látható történelmi multját a török hódoltság és az ezt követő újjáépítés és újratelepítés szinte nyomtalanul eltüntette. A millenniumi idők ünnepi hangulatában így akarták a reprezentatív történeti emlékek hiányát pótolni és a hirtelen fellendült városi és vármegyei monográfiaíráshoz anyagot szolgáltatni (például Szeremley Samu: Hódmezővásárhely története.. Zsilinszky Mihály: Csongrád megye története. Reizner János: Szeged története. Borovszky Samu: Csanád vármegye története stb.).

Kisebb tájegységek településtörténetének tervszerű ásatásokkal történő kutatására is egy alföldi város, Debrecen múzeuma adott példát. Zoltai Lajos és utódja, a ma is dolgozó Sőregi János múzeumi munkásságukban eredményesen tudták az irott források tanúságát az ásatások segítségével kiegészíteni és ezt a helytörténeti kutatómunkát a művelődéstörténeti anyag múzeumi gyüjtésével összhangba hozni és szervesen egyesíteni. (Zoltai ilyen irányú működéséről l. a debreceni Déri-Múzeum évkönyve 1939—1940, 274—348 l.)

Egy másik alföldi város, Kecskemét múzeumának keresztény középkori ásatásaiban alkalmazták először a régész ásató módszerei mellett a tárgyi néprajz szempontjait. E kutatásokkal egész sor

Kecskemét környéki eltűnt település sorsát, gazdasági viszonyait, népe életmódját, anyagi műveltségét (viselet, eszközök, lakáskultúra stb.) sikerült megismerni. A legfontosabb leleteket és eredményeket ismertető könyv (Szabó Kálmán: Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei. Bibliotheca Humanitatis Historica III. Budapest, 1938). nemcsak az Alföld más tájain kezdett hasonló irányú kutatásoknak adott új lendületet és sok esetben új irányt, hanem hozzásegített eddig elfeledten és értetlenül porosodó régebbi leletek igazi jelentőségének felismeréséhez is. (Pl. Bárányné Oberschall Magda: A salgótarjáni, orgondaszentmiklósi és pakonyi középkori sírleletek. Művelődéstörténeti füzetek. I. Budapest, 1942.)

Ma már az a helyzet, hogy a középkori ásató érdeklődési köre a magyar föld középkori életének minden valamikép megállapítható nyomára kiterjed és a kutatás célja nem kevesebb, mint az egykori élet adattárának teljes feltárása.

Ennek az óriásira nőtt munkaterületnek kellőképen kiértékelt leleteiből olyan igen fontos történeti tények is megállapíthatók, amelyeknek megfigyelésére és feljegyzésére az egykori írott források szerzői annak idején nem is lettek volna képesek. A középkori ásatások és köztük is főként a temetőásatások, mint a néptörténet elsőrendű adatszolgáltatói, ezért messze túlnőttek a vidéki múzeumok helyi kutatásainak keretein és az országos hatáskörű vagy jelentőségű tudományos intézmények (a Teleki Pál Tudományos Intézet Történettudományi Intézete és Erdélyi Tudományos Intézete,, a szegedi Tudományegyetem Régiségtudományi Intézete, a Magyar Történeti Múzeum) kezein a középkori történet kutatásának kiváló eszközeivé léptek elő.

A középkori sírmezőkutatások terén történtek meg az első lépések arra is, hogy a középkori ásatások egyes elvi és gyakorlati kérdéseit tudatosan tisztázzák és az anyag, a keresztény középkori temetkezés sajátos természetének megfelelő különleges kutatási módokat rendszeresen kidolgozzák (Méri István: Középkori temetőink feltárási módjairól. Erdélyi Múzeum 1944, 1—2. sz.).

A középkori régészeti ásatások leletanyaga a művészettörténet számára természetesen csak részben használható. A kiválasztás azonban nem könnyű dolog, mert a középkor nem ismert különálló, öncélú művészetet, hanem az egész vallási és világi életet, sokszor hétköznapi vonatkozásaiban is, át- meg átszőtte művészi vonásokkal, szépítgető, alakító munkájával. A pusztán régészeti és a művészettörténeti anyagnak a tudományos kutató munka számára nélkülözhetetlen rendszeres szétválasztása tehát nem adódik magából a leletanyagból, hanem csak a mai szempontok alkalmazásával, a művészi minőség megvizsgálása alapján lehetséges.

A művészettörténeti kutatás körébe csak a mai szempontok szerint is művészi színvonalú és annak idején is elsősorban művészi igények, az emberek szépségvágya kielégítésére hivatott emlékanyag tartozik. A mindennapi élet eszköze, a ruházat, az

egyszerű, reprezentatív célt nem szolgáló hajlék és ezeknek díszítése a történeti néprajz, a viselettörténet és általában a művelődéstörténet anyagához tartozik és a művészettörténetet csak annyiban érdekli, amennyiben a minőségi termelésre törekvő magas színvonalú „stílusművészet" kisugárzó erejéről, motivumainak elterjedéséről is tanúskodik.

Amint a pusztán régészeti és a művészettörténeti anyag közt nem lehet pontos határt húzni, úgy a gyakorlati ásatómunkában sem választható mindig élesen szét a műemléki és a történeti-régészeri irány. A kettő voltaképp csak céljában és vezető szempontjaiban különbözik egymástól. Az első művészi vagy történeti jelentőségénél fogva különleges értékű emlékeket kíván feltárni és megőrizni, a második történeti kérdésekre keres választ és bizonyító anyagot és ezért leleteinek a helyszínről nehezebben eltávolítható részét, például az épületmaradványokat nem is őrzi meg, hanem pontos felvétel után újra betemeti. A munkaterület és az eredmények viszont sokszor egybeesnek. A szilárd anyagból emelt épületek maradványai és általában a magasabb életszínvonalú települések művelődéstörténeti emlékei rendszerint művészi értékű és művészettörténeti fontosságú leleteket is nyujtanak, viszont a műemléki ásatásokból is jóformán mindig előkerülnek a hétköznapi élet emlékei és embertani anyag. A két irány tudatos és szükségszerű egyesítését láthatjuk Budapest székesfőváros újabb ásatásaiban, amelyek egyszerre szolgálják mindkét célt: helyi településtörténeti, topográfiai kérdések tisztázását és megőrzésre érdemes történeti és művészeti emlékek napvilágra hozatalát.

II. Bármilyen szempontok vezessék is az ásatót, munkájának eredményeit más szakemberek akár művészeti, akár néptörténeti vagy egyéb szempontból csak szakszerű közzététel és feldolgozás alapján értékesíthetik. A magyar keresztény középkori kutatások a régebbi korok régészetével szemben ezen a téren is nagy hátrányban vannak. A magyar föld őskori, római, népvándorlás- és honfoglaláskori régészeti kutatásainak eredményeiről ma is magas színvonalú és nagy terjedelemben megjelenő kiadványok sora számol be, például az Archaeológiai Értesítő, amelyből Hekler Antal halála óta a közép- és újabbkori művészettörténet teljesen kiszorult, a Folia Archaeologica, Dissertationes Pannonicae, Archaeologia Hungarica, Dolgozatok a szegedi M. Kir. Ferenc József-Tudományegyetem és a M. Kir. Horthy Miklós-Tudományegyetem Régiségtudományi Intézetéből stb. Mindezek, a Folia és a szegedi Dolgozatok kivételével középkori anyagot egyáltalában nem adnak. Évek óta hallunk magyarságtudományról, hungarológiáról, ennek ellenére nincs még egyetlen olyan rendszeresen megjelenő kiadványunk, amely elsősorban a *magyarság* keresztény középkori régészeti, néptörténeti, művelődés- és művészettörténeti kérdéseivel foglalkozna, az egymástól függetlenül dolgozó intézményeket és szakembereket a legújabb eredményekről, leletekről, módszerbeli

és egyéb gyakorlati tapasztalatokról és újításokról tájékoztatná. Aránylag ritkán vagyunk abban a szerencsés helyzetben, hogy egy-egy ásatásról vagy kutatási területről valamelyik tekintélyesebb intézmény, a Nemzeti Múzeum, a Műemlékek Országos Bizottsága stb. jóvoltából megjelent részletes publikáció állana rendelkezésünkre. Az esetek túlnyomó többségében be kell érnünk folyóiratokban, akárhányszor napilapokban szétszórt vagy összefoglaló munkákba beleszőtt rövidebb, sokszor csak nagyközönségnek szánt ismertetésekkel, szóban elhangzott, de közlésre évekig váró előadásokkal, amelyek természetesen mindig csak hiányos képet adhatnak a kutatások eredményeiről és így a további tudományos felhasználásra sem nyujthatnak biztos alapot.

Mindez természetesen bizonyos korlátokat szab az alábbi ismertetésnek is. Nem törekedhetünk bibliográfiai teljességre, hanem csak azokat a dolgozatokat idézzük, amelyek többékevésbbé szakszerűen ismertetik az ásatás egyes leleteit vagy általános eredményeit. Azokat az ásatásokat pedig, amelyeknek még egyáltalában nincs irodalmuk, csak egész röviden említhetjük.

* * *

Az elmondottak alapján magától értetődik, hogy a művészettörténet számára a Műemlékek Országos Bizottságának ásatásai nyujtják a legtöbb anyagot. Mivel e munkáknál a művészi minőség és a történeti jelentőség volt a vezető szempont, a leletek elsősorban a középkori Magyarország világi és egyházi vezetőinek, királyok és főpapok udvarának úri kultúráját tárják elénk.

Ez ásatások közül a székesfehérvári, az esztergomi és a visegrádi a legnagyobb szabású.

A *székesfehérvári királyi bazilika* helyén 1936-tól 1938-ig végzett ásatásokkal a Műemlékek Országos Bizottsága a kegyeleti aktus, a középkori Magyarország nemzeti szentélyének Szent István évére történő feltárása mellett meghatározott művészettörténeti kérdések tisztázását is célul tűzte ki. A Fehérváron háromízben is ásató Henszlmann Imre ugyanis a Szent István-kori székesegyházak négytornyos típusáról alkotott elméletében a fehérvári királyi bazilikának igen fontos szerepet juttatott. A legújabb ásatás, amelynek eredményeit Dercsényi Dezső részletesen feldolgozta (Dercsényi Dezső: A székesfehérvári királyi bazilika. Budapest, 1943. Ismertetését l. a Századok ezévi 4.—6. füzetében), e kérdést inkább csak negatív értelemben tisztázta. Kiderült, hogy a Szent István-kori épületből oly kevés maradt, hogy még alaprajzának képzeleti rekonstrukciójáról is le kell mondanunk. A ma is látható maradványok zöme XII. század véginek bizonyult két XIV. század eleji átépítés és a Mátyás-korabeli, a király sírkápolnájának szánt szentélybővítés nyomaival.

A bazilika építészettörténeti jelentősége tehát meglehetősen csekély lehetett. Művészettörténeti szempontból sokkal jelentőseb-

bek díszítő faragványai, amelyeknek rendszeres összegyüjtése és kőtárban való kiállítása a XI—XII. századi díszítő szobrászat és a XIV—XV. századi sírkőfaragás már régebben ismert itthoni fejlődését érdekes részletekkel gazdagította és az anyag jól áttekinthető és tanulmányozható összeállításával megadta az alapot a külföldi stíluskapcsolatok további kutatására.

Az *esztergomi várhegy* déli részén 1934-től 1938-ig végzett ásatások során az egykori királyi, utóbb érseki palota és a hozzátartozó várkápolna maradványai kerültek elő. Mind a feltárás, mind a helyreállítás és konzerválás különleges feladatot jelentett. Az épületek ugyanis nem lassanként kerültek föld alá. 1598-ban Rudolf Petz várkapitány, hogy ágyúit a szemközti Szent Tamás-hegy török ütegei ellen felállíthassa, a királyi palota rongált falait az első emelet magasságáig lebontatta és a törmeléket a helyiségek belsejébe szórva az egész területet földdel hordatta be és így teremtett ágyúállásnak alkalmas plateau-t. Ennek következtében nemcsak a betemetett alsó épületrészek maradtak meg igen jó állapotban, hanem a feltöltés anyagából a lerombolt részek oly sok töredéke is előkerült, hogy egyes helyiségeknek, így a várkápolnának teljes újjáépítése is lehetővé vált. Az esztergomi várhegyi romok helyreállítása a magyar műemlékvédelmi munkának tán eddigi legszebb és nemzetközi viszonylatban is kiváló teljesítménye. (Lásd a helyreállításról Lux Géza: Az esztergomi ásatások építészeti feladatai. Építészet, 1942. évf. 3. füzet.)

Az esztergomi várpalota és kápolna első és mindmáig legkimerítőbb és legbővebben illusztrált méltatását Gerevich Tibor adta Magyarország románkori emlékei (Budapest, 1938) c. művében (75—98 l.). Gerevichnek főként művészettörténeti fejtegetéseihez számos, általános ismertetés járult, amelyek közül a legszakszerűbb Lux Kálmán rövid összefoglalása. (Az esztergomi királyi vár. Magyar Építőművészet 1941. március.) Az ásatások leleteinek részletes közzététele és az építészettörténeti kérdések teljes feldolgozása még hiányzik.

Az egész épületkomplexum nyilvánvalóan sem stílusban, sem szerkezetben nem egységes, hanem hosszabb ideig tartó toldaléképítkezések eredménye. A munka III. Béla alatt kezdődött és a stílusformák tanúsága szerint még a XIII. század elején is tarthatott.

Az építészeti szerkezetben, mint pl. a boltozatok és a díszes bejáratok felépítésében egymástól igen eltérő, sőt a kapukon egymással épp ellentétes szellemű megoldásokat alkalmaztak. Esztergomban tehát igen különböző képzettségű mesterek dolgozhattak, részben egymást felváltva, részben párhuzamosan, egyidőben. Az építkezések első időszakában lombard, majd délfrancia és a vége felé burgundi koragót iskolázottságú mesteré lehetett a vezető szerep. E mesterek munkája európai viszonylatban is megüti a legmagasabb mértéket és a heterogén díszítő motívumokat sokszor

még szülőföldjükön is ritkán látható szépségben és tökéletes kivitelben mutatja. Kérdés, hogy a szerkezeti különbségek és a díszítés sokfélesége láttán feltételezhető-e külön, önálló szervezettel rendelkező, szervesen és folyamatosan fejlődő „esztergomi műhely" és egy itt kialakított külön „esztergomi stílus", amely a XIII. század első fele virágzó magyar építészetének és díszítő szobrászatának kiindulópontja lett volna. Az errevonatkozó következtetések, tehát Esztergom egész művészettörténeti jelentőségének megítélése azonban mindaddig csak feltevésértékű lehet, amíg az épület minden egyes részének szerkezeti összefüggései, időrendi egymásutánja és általában az építésnek még ma is leolvasható műhelytitkai (pl. a nagyszámú kőfaragójegy) építészeti-műszaki szempontú publikációban részletesen és pontosan feldolgozva és kiértékelve nincsenek.

A XII. és XIII. század fordulójának építészeti maradványai mellett az esztergomi ásatások még rendkívül fontos falfestményeket is hoztak napvilágra. Ezek ma egyedüli „in situ" megőrzött ilyennemű emlékei a középkori Magyarország politikai és szellemi középpontjaiban egykor virágzó művészi kultúrának. Jelentőségük tehát épp ezért inkább általában művelődéstörténeti, semmint művészettörténeti. Az emlékanyag óriási mérvű pusztulása miatt nem állapítható meg, hogyan illeszkedtek bele a magyarországi középkori falfestészet fejlődésébe.

A kápolna szentélyének falát alul díszítő XIII. század eleji, bizánci szövetmintát utánzó oroszlános friz még a keresztes háborúk korának jellemző, keleties fejedelmi pompáját idézi (Gerevich i. m. 220—221 l.). A kápolna többi XIV. századvégi és az érseki dolgozószoba XV. századvégi falképei voltakép közvetlenül Itáliából készen átplántált művészetet képviselnek. Jelentőségük tehát elsősorban ízléstörténeti: a késő középkori magyar főpapság művészi igényeire és művelődési kapcsolataira vetnek világot. (A kápolna Niccolo di Tommaso-tól eredő freskóiról Gerevich i. m. 95, 260 l.) A dolgozószoba allegórikus és csillagászati ábrázolásainak rekonstruálható ikonográfiai programmja a XV. századvégi magyar humanista műveltség tartalmára nézve érdekes adalék (Lepold Antal: Vitéz János esztergomi dolgozószobája. Szépművészet, 1944. évf. április).

A *visegrádi ásatások* más oldaláról mutatják be a magyar quattrocento udvari művészetét. A rendszeres feltáró munka 1936-ban indult meg és pár évi szünetelés után 1940 óta évről évre folytatódik. Az eredmény Mátyás király Oláh Miklós esztergomi érsek leírásából ismert pompás palotája maradványainak feltárása. A részletes feldolgozással természetesen várni kell, amíg a munka be nem fejeződik és mindazokat a területeket, ahol épületmaradványok lappanganak, rendszeresen át nem kutatták. Addig is az ásatásokat vezető Schulek János alábbi tanulmányai adnak áttekintést a fontosabb leletekről: Mátyás király visegrádi palotája.

Budapest, 1941. A Visegrádi Várbizottság kiadványai, 2. — Mátyás király visegrádi palotájának díszudvara. Szépművészet 1941. december. — A visegrádi ásatások. Építészet 1941. 44—49. l. A maradványoknak a magyar késő gótika más alkotásaival való kapcsolataival foglalkozik vitéz Nagy Zoltán „János barát és Kőfaragó György Mátyás király és Báthori István erdélyi vajda építészei" című, a Szépművészet 1944. évi június és július havi számaiban megjelent tanulmányában.

Az eddigi leletek közül a legfontosabb a csarnokkal kerített díszudvar a pompás díszkúttal, amelyben „a hagyományos csúcsíves építészet és az újkeletű renaissance formavilág egyidőben egymás mellett lép fel", szinte keresztmetszetét adva a Mátyás udvarában kialakult művészi életnek. „Az épületek szerkezeti részeit: elsősorban a boltozatokat, a nagyobb nyílások keretezéseit bevált középkori rendszerben építették meg. De ugyanakkor szóhoz juttatták az új olasz művészetet oly helyeken, ahol nem a szerkezeti, hanem a díszítő megoldásokon volt a hangsúly." (Schulek i. cikke a Szépművészetben 1941. 306. l.) Az állandó munkaszervezetet igénylő építészeti feladatok megoldását tehát az északi gótikát képviselő hazai mesterekre bízta a király, a díszítő szobrászati munkákra, pl. a díszkút elkészítésére viszont kiváló olasz művészeket vett igénybe.

A Műemlékek Országos Bizottságának éveket kitöltő és részben elsőrendű műalkotásokat feltáró ásatásai mellé számos kisebb, de tudományos szempontból nem kevésbbé jelentős ásatás sorakozik.

A XIV—XV. századi királyi udvari művészet képét tette teljesebbé a *diósgyőri várban* 1934-től 1936-ig folytatott kutatás, amely feltárta a Nagy Lajos korabeli négytornyos vizivár belsejét a lovagterem, az emeletes várkápolna és a lakóhelyiségek maradványaival. Mind a méretek, mind a művészi részletek valóban királyi igényeknek megfelelő épületre vallanak. Lux Géza a várépítészet története szempontjából foglalkozott a maradványokkal (Magyar Építőművészet 1943, február), Dercsényi Dezső Nagy Lajos kora (Budapest é. n.) című művében rövid összefoglaló ismertetést ad (97—98. l.). A kutatások részletes és az értékes iparművészeti leletekre is kiterjedő feldolgozása még hiányzik.

Régi, sokat vitatott kérdést döntött el a *feldebrői róm. kat. templom* körül 1936-ban végzett ásatás, amely nemcsak a híres és oly problematikus altemplomnak ismeretlen szélső szakaszait hozta napfényre, hanem az egykori felső templom alapfalait is. Kiderült, hogy az altemplom az eddig feltételezett bazilika helyett a magyar emlékanyagban eddig egyedül álló, bizánci jellegű centrális elrendezésű templomhoz tartozott. Az ásatás eredményeiről rövid, de építészeti szempontból a lényeget kimerítő beszámolót adott Lux Géza (A feldebrői templom. A Magyar Mérnök és Építész Egylet Közlönye 1942. 23—24. szám). Fontos kormeghatározása, amely

szerint a centrális-templom az altemplommal a X. század körül keletkezhetett, tehát valószínű még Szent István előtti. A centrális épülettípust nem közvetlenül Bizáncból eredezteti, hanem nyugati, pontosabban felsőolaszországi közvetítésre gondol. Ha figyelembe vesszük az altemplomnak már régóta ismert, XI. századi, de bizánci ikonografiai programmhoz igazodó és stílusban is a X. századi bizantinizáló délitáliai bencés művészettel rokon falfestményeit (Gerevich, i. m. 217—19. l.), az épülettípus közvetítőjét is tán inkább a délitáliai szerzetesi kultúrában kell keresnünk, amely akkoriban még állandó szoros kapcsolatban volt kelettel és a délkelet-európai missziós munkának is részese volt.

A *zsámbéki templomrom* területén és környékén 1934-től 1936-ig több ízben ásatott a Műemlékek Országos Bizottsága. A templom hajójában egyszerű, egyetlen hajóból és félköríves apszisból álló kis templom alapfalai kerültek elő, bizonyságául annak, hogy a premontreiek nagyszerű kolostortemplomának kis falusi templomocska volt az elődje. Kiásták a kolostort is, amelyet a leletek szerint a pálosok a XV. század végén alaposan és gazdag késő-gótikus stílusban átépítettek. Az ásatások eredményeit részletesen ismertette Lux Géza A zsámbéki templomrom (Budapest, 1939.) című munkájában.

Szombathelyen az ókeresztény Quirinus bazilika feltárása közben 1940-ben és 1941-ben előkerültek a középkori vár kerek alaprajzú főépületének alapfalai is. A leletek sokban megkönnyítették Szombathely város kialakulása folyamatának tisztázását. (L. Géfin Gyula: Szombathely vára. A Dunántúli Szemle könyvei 180. sz. Szombathely, 1941.)

A székesfővárosi Régészeti és Ásatási Intézet és a Közmunkák Tanácsa ásatásaiban szervesen és szétválaszthatatlanul fonódnak össze a műemléki és a régészeti-történeti szempontok.

A már régebben ismert rommaradványok és lelőhelyek folytatólagos tervszerű átkutatásával, mint pl. Mátyás király nyéki vadászkastélyának, a budaszentlőrinci pálos kolostornak a helyén, a Margitszigeti domonkos apácák kolostorában és az óbudai Calvin-utcában végzett ásatásokkal azonban itt is elsősorban művészi és történeti szempontból értékes emlékek feltárására törekedtek. A városrendezési és egyéb technikai munkálatok (vízvezetékszerelés stb.) közben alkalmilag előkerült leletek és maradványok viszont inkább történeti jelentőségűek, bár művészettörténeti érdekűek sem hiányoznak, mint a Bugát-utcai Szent Lázár-templom XIV. századi alapfalai, a belvárosi plébániatemplomban és körülötte már közel évtizedek óta folyó munkák egyes leletei, a Rudas-fürdő melletti templomalapfalak, a Csalogány-utca 7. számú ház építésekor előkerült templommaradványok, a tabáni késő középkori épületek romjai és végül, a mai város területén kívül az egykori Csút község temploma és temetője.

A fővárosi ásatások legtöbbjéről a közelmultban, a székesfőváros jóvoltából, részletes ismertetések vagy legalább is előzetes beszámolók jelentek meg a *Budapest Régiségei XIII.* kötetében. *Garády Sándor* összefoglalta az általa 1931-től 1941-ig végzett közép- és renaissancekori ásatásokat, továbbá a Fővárosi Régészeti és Ásatási Intézet 1936—1942. évi ilyen irányú működését. *Gerevich László* a csúti falu temetőjének szentelt nagyobb tanulmányt és rövidebb beszámolót adott az ásatás többi részéről, különös tekintettel a templomra.

E tanulmányok és beszámolók azonban nem egy-egy problémakör teljes összefoglalására törekszenek, hanem inkább egyes szakemberek egyéni munkájáról szólnak. Ennek következtében a kötet, szinte hivatalos kiadvány jellege mellett sem teljes. Nem szól pl. az óbudai ref. paplak környékén, a Calvin-utcában 1934—1935-ben és a Margitszigeten, a dominikánus apácazárda területén 1937—38-ban végzett ásatásokról.

Ha mind a feltárás, mind a leletek kiértékelése egyetlen szakemberre hárul, az olyan változatos és meglepetésekkel teli anyagnál, mint aminő a fővárosi ásatásoknál lépten-nyomon előkerült, csak a nagy gyakorlattal, bőséges tapasztalatokkal és széles látókörrel rendelkező ásatók tudják elkerülni az egyoldalúságot. Nem várható és nem kívánható ugyanis senkitől, hogy a művelődés- és művészettörténetnek minden ágában egyformán otthon legyen. Ezért a fővárosi ásatásokról szóló beszámolókat elsősorban abból a szempontból vizsgáljuk, hogy a további kutatás számára használható módon közlik-e a művészettörténeti anyagot, másodsorban hogyha művészettörténeti kérdések megoldására is vállalkoztak, mennyiben sikerült a vállalt munkát elvégezniök.

Garády Sándor ásatási beszámolói elsősorban a gyakorlati régészeti ásatóra és a lelkiismeretes történeti forráskutatóra vallanak. A leletek művészettörténeti kiértékelése többnyire igen vázlatos és óvatos.

Művészi érték szempontjából legjelentősebb leleteket Garády Hidegkuti-út 48. sz. alatt a *nyéki vadászkastélyban* tárta fel. Ezeknek zöme ugyan még 1931—33-ban került elő, de meg kellett emlékeznünk róluk, mert 1938 óta ismét több ízben folyt itt munka. Az épületekből elég szerény falmaradványok kerültek elő, annál nagyobb a díszítő kőfaragások száma, amelyek közt a Mátyás által átplántált toszkánai rinascimento művészetének pompás darabjait találjuk és megfigyelhetjük azt is, mint vették át ezt a stílust helyi munkaerők (L. Garády beszámolóit az Archaeológiai Értesítő 1933. évi kötetében és a Magyar Építőművészet 1941. évi június havi számában. A helyi munkaerők bekapcsolódásáról Balogh Jolán: A későgótikus és renaissance kor művészete. Kny. a Magyar Művelődéstörténet II. kötetéből. 54. l.).

Sajnos, távolról sincs még befejezve a Budakeszi-úti Szép Juhászné vendéglő mellett fekvő *budaszentlőrinci pálos kolostor*

feltárása. Ez a kolostor a késő-középkori Magyarország vallási életében és szellemi művelődésében igen nagy szerepet játszott, sőt a művészi munkának is egyik legjelentősebb tűzhelye volt. (Garády Sándor: A Szent Lőrincről elnevezett budamelléki páloskolostor. Tanulmányok Budapest multjából III. kötet 145—156. l.) A templomnak és kolostornak eddig előkerült bonyolult és nagykiterjedésű alapfalai túl töredékesek, az egyéb leletek, épülettagozatok stb. publikálása még túl hiányos ahhoz, hogy belőlük pontos művészettörténeti tanulságokat vonhassunk le. (Garády Sándor: Budapest székesfőváros területén végzett középkori ásatások összefoglaló ismertetése. Budapest Régiségei XIII. 173—184. l.)

Garády több kisebb ásatása a középkori Buda topografiájának egyes pontjaira vetett némi fényt.

A Rudas-fürdő és az Erzsébet-híd közt 1937-ben talált kis templom maradványait Garády a Gellért püspök vértanúsága helyén emelt *Szent Gellért-templommal* azonosítja. Az épület téglalap alakú hajójával és a gótika korában úgylátszik megnagyobbított egyenes záródású, sarkain átlós támpillérekkel támasztott szentélyével falusi templomaink közt is sűrűn előforduló egyszerű típust képviselt. Garády szerint a szentély felett toronynak kellett állania. Feltevését nem tartjuk elfogadhatónak. A szentélytorony jellegzetesen germán motívum, amely épp ezért, mint Garády is megjegyzi, Magyarországon rendkívül ritka. A torony a magyar falusi templomoknak különben sem volt nélkülözhetetlen tartozéka, sőt az Árpád-korban csak a Dunántúl és a Felvidék kőben gazdag vidékein volt gyakori, de ott sem általános. Az átlósan alkalmazott saroktámpillérek sem utalnak feltétlenül toronyra, sokkal inkább keresztboltozatra. (Garády i. c. Budapest Régiségei XIII. 184—193. l.)

A budai várhegy nyugati lejtőjén, a Bugát-utcában 1939-ben feltárt egyhajós templomban Garády a XIV. század első felében, mindenesetre még 1355 előtt épült Szent Lázár templomot ismerte fel. Az előkerült borda és egyéb töredékek megerősítik ezt a kormeghatározást. (Garády i. c. Budapest Régiségei XIII. 193—205. l.)

A Csalogány-utca 7. számú ház alapozásakor 1942-ben talált gótikus templomalapfalakat Garády a *Szent Péter vértanúról elnevezett vizivárosi plébánia-templommal,* a magyarok templomával azonosítja. Terminus post quem lenne 1253, Szent Péter szentté avatásának éve, 1270-ből már plébánosáról van adat.

Garády a maradványokból három hajós elrendezésre következtet, amelyből ezúttal a főszentély déli része és a déli mellékszentély záródása került volna elő. A két rész falvastagsága közti különbség és a déli állítólagos mellékszentélynek szervetlen illeszkedése a főszentélyhez kétséget támaszt a háromhajós elrendezéssel szemben. Inkább azt a benyomást keltik az alapfalak, mintha a vaskos alapozású, tehát magas szentélyhez egy kisebb és alacsonyabb (ezért vékonyabb falu) kápolna simult volna. Különös figyel-

met érdemel az egyetlen előkerült XV. század végi bordatöredék, amely csak zömökebb arányaival különbözik a Calvin-utcában kiásott épület késő-gótikus hálóboltozatának bordáitól. (Garády i. c. Budapest Régiségei XIII. 206—233. l. A bordatöredék rajza 23. képen. V. ö. Csemegi József: Hol állott egykor az óbudai királyi vár? Kny. az „Értekezések, beszámolók a műszaki és gazdaságtudományok köréből" 1943. V. szám. 5. kép 4. és u. a.: Az óbudai amfiteátrum ásatása alkalmával előkerült középkori faragványok. A Magyar Mérnök és Építész Egylet Közlönye 1943. 16. szám, 124. l. 1. ábra 2.)

1936-ban a lebontott *Tabán* területén végzett ásatások alkalmával feltárt késő-középkori épületmaradványok Buda művészi kultúrájának ismeretét nem igen gazdagítják. Az apróbb leletek még kiadásra várnak (Garády Sándor: Jelentés az 1936—1942. évben végzett ásatásokról. Budapest Régiségei XIII. 403—405. l.).

Óbuda, a fővárosi régészeti kutatások klasszikus területe sem hiányzik Garády beszámolóiból. Az ősi probléma, Fehéregyháza kísért ismét: A *Bécsi-úti Török-Labor-gyár* területén fennmaradt egykori *Kerekecske-csárda* két épületéről ásatással megállapította, hogy középkori falakon épültek és feltételezi, hogy itt állott az óbudai Fehéregyháza (Garády i. c. Budapest Régiségei XIII. 239—243. l.).

Ennél a kísérleti ásatásnál művészettörténeti szempontból sokkal fontosabbak az óbudai Főtér alkalmi leletei és a Calvin-utcai ásatás.

A *Főtéren* vízvezetéki csőfektetés alkalmával megindított kutatás eredménye több fontos XI. századi épületdíszítő kőfaragvány és az óbudai Szent Péter prépostságnak e helyre való lokalizálása (Horváth Henrik: Budapest művészeti emlékei. Budapest, 1938. 16—17, 68. l., Csemegi József: Adalékok Budapest művészetének történetéhez. Történetírás 1939. február, Dercsényi Dezső: XI. századi királyi kőfaragóműhely Budán. Budapest Régiségei XIII. 257. skk. l.).

Az 1934—35. évi *Calvin-utcai* ásatás az óbudai ref. paplak építésekor 1908-ban és a paplakkal szemben álló ház építésekor 1923-ban végzett kutatások eredményeit volt hivatva kiegészíteni. Csemegi József az összes eddigi ásatások eredményeit összegezve megállapította, hogy e helyen egy védőfallal körített és kápolnával is bíró palota állott, amelyet a XIII. század első harmadában építettek, majd a XIV. század közepe táján és 1500 körül bővítettek. A palotát az óbudai királyi, Nagy Lajos korában királynői várral azonosítja. (Csemegi József: Hol állott egykor az óbudai királyi vár? Beszámoló az óbudai ref. templom és paplak területén 1934—1935-ben végzett ásatás eredményeiről. Kny. a Magyar Mérnök és Építész Egylet kiadásában megjelenő Értekezések, Beszámolók a műszaki- és gazdaságtudományok köréből című füzet. 1943. évi V. számából.) E feltevésének bizonyítására megrajzolja Óbuda

középkori topografiáját. A topografiai kérdések vizsgálata nem lehet feladatunk. Annyi bizonyos, hogy az előkerült maradványok formai vizsgálatának eredménye jól összevág a királyi várra vonatkozó történeti adatokkal. A palota és kápolnája annak a burgundi-cisztercita eredetű kora-gótikának volt pompás alkotása, amely az esztergomi királyi várkápolnától Pannonhalmán át Jákig és Zsámbékig az Árpádkori magyar építészet XIII. századi virágzásának egyik legfontosabb tényezője.

Az óbudai királyi várat kereste Sashegyi Sándor *Pomázon* a klisszai romokban, amelyeknek rendszeres feltárását 1938-ban a fővárosi Régészeti és Ásatási Intézet kezdte meg, majd a Magyar Nemzeti Múzeum folytatta. A nagyméretű és valószínűleg a török hódoltság elején tönkrement kastély leletei közül a férfi és női fejjel díszített XIII. század eleji oszlopfő az Árpád-kori magyar épületszobrászatnak már közismert és sokszor közölt emléke. (Nagy Tibor: A Fővárosi Régészeti és Ásatási Intézet jelentése az 1938—1942. évek között végzett kutatásairól. Budapest Régiségei XIII. 391. l., Beliczky-Sashegyi: Pomáz. Budapest, 1939. Az ásatás eredményeinek közzétételét Domanovszky György készíti elő.)

A főváros területén végzett ásatások közül műemléki szempontból a legeredményesebbek közé tartozik a *Margitszigeti domonkos apácakolostor* 1937—38. évi feltárása, amelyet a Fővárosi Közmunkák Tanácsa megbízásából Lux Géza vezetett. A kolostorépület javarésze már 1923 óta látható volt, de teljes képet csak most kaptunk róla. Ráskay Lea Margit-legendája és egyéb feljegyzései alapján az épületek legtöbbjének rendeltetése is meghatározható, úgy hogy szinte teljes egészében előttünk áll egy késő Árpádkori magyar apácakolostor, amelyet a XVI. századeleji építkezésekkel inkább csak gazdagítottak, néhol bővítettek, de lényegesen meg nem változtattak. A templom a tőle délre fekvő kolostornégyszöggel az akkor legkorszerűbbnek tartott cisztercita beosztást mutatja, de háromhajós bazilika helyett a koldulórendek szokásos egyhajós, hosszú szentélyű templomalaprajzát találjuk. Ehhez a törzsépülettömbhöz a helyi különleges követelményeknek megfelelően több zárt udvar, a királyné lakóháza és a XIII. század végén már virágjában álló Margit-kultuszt szolgáló egyéb épületek (kápolna, árkádos csarnok) csatlakoztak. A XIII. századi részek műrészletei világosan mutatják az óbudai Calvin-utcai építkezéseknél is döntő szerepet játszó cisztercita-burgundi eredetű kora gótikával való kapcsolatot. Igen magas művészi színvonalú szobrászati töredékek is kerültek elő, többek közt több mint száz fehérmárványtöredék, valószínűleg Szent Margit Ráskay Leától is említett fehérmárvány síremlékének darabjai.

A margitszigeti domonkos apácák zárdáját kimerítően feldolgozta Lux Géza „Újabb ásatások a Margitszigeten" című tanulmányában (Technika, 1938. június).

Teljesség kedvéért meg kell említenünk a belvárosi plébániatemplomnál előkerült újabb leleteket, habár tudomásunk szerint a napisajtó híradásán felül más, szakszerűbb beszámoló nem jelent meg róluk. Az Eskü-tér a Dunabalpartnak klasszikus régészeti kutatási területe, ahol az ásatások már több mint tíz évvel ezelőtt Pest város történetét az ókortól napjainkig szinte hosszmetszetben tárták fel. (L. Nagy Lajos: Pest város eredete. Előzetes jelentés az eskütéri ásatásokról. Tanulmányok Budapest multjából stb. II.) Lux Kálmán: A budapesti belvárosi templom. Tanulmányok stb. II.) A templomban az utóbbi időben már csak belső helyreállító munka folyt, amely szintén igen értékes és meglepő felfedezésekre vezetett (Lux Géza: Újabb nagyértékű leletek a pesti belvárosi templomban. Építészet, 1942. 2. füzet), ezenfelül kisebbb alkalmi ásatások a földből is hoztak elő újabb leleteket, amelyek közül a templom művészettörténete számára a néhány Árpád-kori és későközépkori építészeti és sírkőtöredék fontos.

Amíg az eddig felsorolt fővárosi és környéki ásatások végeredményben mind a mai város multjának felderítését szolgálták, a Nagytétény határában fekvő egykori *Csút* község területén 1941—1942-ben végzett kutatásokat „az a szempont irányította, hogy a Budapesttől néhány kilométernyire fekvő helységek műemlékeinek és leleteinek föltárása által, melyek a közeli városi kultúra kisugárzásának tekinthetők, a budai középkori művészet és kultúra anyagát és ismeretét bővítse". (Budapest Régiségei, XIII. 105 l.)

A cél tehát lényegében ugyanaz, mint a város területén végzett kutatásoknál: az egykori Buda művelődési értékeinek megismerése vidéki kisugárzásaikon keresztül. Az anyag maga azonban egészen más. Nem a ma is élő százados településből kellett alkalmilag, kihasználva a véletlen adta lehetőségeket kihámozni a multnak egy-egy kis darabkáját, hanem egy közel 400 éve kihalt falu maradványainak minél teljesebb feltárásával az egykor ott folyó élet egészének, a község anyagi és szellemi kultúrájának megismerésére nyílt lehetőség. Az ásató az anyag különleges természetéhez alkalmazkodott, midőn a Budapest Régiségei XIII. kötetében kutatásairól adott beszámolói tanúsága szerint a középkori régészeti ásatásoknak főként az Alföldön kiválóan kifejlesztett munkamódszereit és szempontjait vette mintául. Művészettörténeti érdekű leletanyaga feldolgozásában sem hagyta figyelmen kívül a történeti-régészeti szempontokat. Épp ezért az egész csúti ásatást fővárosi vonatkozásai ellenére is, a vidéki történeti-régészeti kutatások keretében tárgyalhatjuk és értékelhetjük a legjobban.

*

A vidéki középkori ásatások határozott történeti-régészeti irányából következik, hogy a róluk szóló beszámolók a művészettörténeti érdekű leleteket többnyire csak egyszerűen ismertetik, de jelentőségükkel és összefüggéseikkel alig foglalkoznak. Az őskori

vagy a római kori régészet módszereiben iskolázott ásatók megfigyelései és leletrögzítései azonban rendszerint a még nekik idegen területen is elég megbízhatók, úgyhogy a vidéki ásatási beszámolók a magyar középkori művészetnek óriási, de eddig alig használt adattárát tartalmazzák.

A középkori vidéki magyarság tárgyi emlékei közül művészettörténeti szempontból eddig két leletcsoportot méltattak különösebb figyelemre: a templomok építészeti maradványait és a sírleleteket.

A templomot ugyanis Isten dicsőségére és saját érdemére igyekezett minél szebbé tenni a hívő, a sirokból pedig a személyes reprezentációvágyat szolgáló ruhadíszek, ékszerek és hasonló iparművészeti tárgyak kerülnek elő.

A leggazdagabb és legjobban kidolgozott anyag természetesen az egyházi építészettörténet számára kínálkozik.

Első helyen említjük a tolnavármegyei múzeum *bátai ásatását,* nem eredményei, hanem a feldolgozás miatt. Különleges leletek nem kerültek elő, a keresett Szent László-kori egyház helyett csak egy XV. századi templom alapfalait hozta napvilágra az ásatás. A szerény eredményeket azonban mintaszerű munkamegosztással dolgozták fel. Az ásató régész, Csalog József, a templommaradványok művészettörténeti feldolgozását Dercsényi Dezsőnek adta át, míg a történeti kérdéseket ugyancsak külön szakemberek dolgozták fel (Kónyi Mária, Holub József, Csalog József, Dercsényi Dezső: A bátai apátság és Szent Vér ereklyéje. Tolna megye multjából 5.).

Zoltai Lajosnak Debrecen környéki kutatásait folytató Sőregi János ásatásai ugyancsak az iskolázott régész körültekintő alaposságával tűnnek ki. „A hortobágy-görbeháti középkori templom és temető" (Debrecen, 1935) című kis monográfiája egyhajós szentélynégyszöggel és ehhez csatlakozó keskenyebb apszisszal záródó, későbbi eredetű nyugati tornyos falusi teplomocskát mutat be a szórvényleletektől a falrakás technikájáig mindenre kiterjedő részletességgel. Az alföldi falusi templomtípusra jellemző, hogy a nyugati torony csak később épült a hajó elé. (Sőregi rekonstrukciókísérlete (13. ábra) ezen a ponton tehát téves, mert a tornyot épp úgy román jellegűnek tünteti fel, mint az épület többi részét.) A monográfia a templom és a környező falu életét is tárgyalja, nem marad meg tehát a száraz régészeti adatközlésnél. E téren csak azt kell megjegyeznünk, hogy a templom papja nem lehetett cisztercita, mert e rend tagjai akkoriban nem foglalkoztak önálló lelkészkedéssel.

A XII. századvégi hortobágy-görbeháti egyházzal szemben a későgótikus típusra lehet példa a *hajdúböszörmény—zeleméri templomrom,* amelynek alapfalait 1938-ban tárták fel teljesen. Megnövekedtek a méretek (a templom hossza 26 m) és a nyugati torony is az épület lényegi tartozéka, sőt ebben az esetben hatalmas méreteivel

uralkodó része lett. Megvan már a külön sekrestyéje is. Az ásatást ellenőrző Sőregi János gondos beszámolója csak annyiban szorul helyreigazításra, hogy a támpillér még nem jelent feltétlenül boltozást. A hajó támpilléreinek aszimetrikus elhelyezése inkább a boltozás ellen szól. (S. J.: A hajdúböszörmény—zeleméri templomrom alapfalainak feltárása. A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1939—1940. 127—133 l.)

Jóval vázlatosabb és műszaki szempontból kevésbbé használható képet ad Szabó Kálmán a Kecskemét környéki falusi templomokról (i. m. 129—135 l.). Az alaprajzok összeállítása viszont (130—131 l., 617—622. kép) még így is valóságos típusgyüjteménye a középkori falusi egyházaknak. Különös figyelmet érdemel közülük a *kerekegyházi* kör alaprajzú templom (622. kép), amelynek kiugró apszisz helyett csak a fal vastagságába vágott oltárfülkéje volt és így a kerektemplomtípusnak lehető legegyszerűbb változatát képviseli. A *benei* egymásra épült két templom a kormeghatározás szempontjából fontos. XI. és XII. századi sírok között épült az első, egy saroklevél alapján, a XII. század közepetájára vagy második felére tehető kisebb templom, amely a tatárjáráskor elpusztult, hogy nemsokára még mindig románstílusú nagyobb templom épüljön helyébe (618, 623—4. kép).

A Bálint Alajos által kiásott *kaszaperi* egyhajós, keskenyebb apszisszal záródó templomnak az ad különösebb jelentőséget, hogy a mellékletek alapján jól datálható sírok segítségével építését a XI. századba, Szent László előtti időre, első pusztulását a tatárjárás idejére és újjáépítését a XV. századba, a Hunyadiak korára kell tenni. (Dolgozatok a szegedi Ferenc József-Tudományegyetem Régiségtudományi Intézetéből. XIV. 1938. 164—169 l. 19. kép.) A kaszaperi ásatás olyan kor provinciális építészetébe világít tehát bele, amelyből még monumentális emléket is alig ismerünk. A sírleletek felhasználása az építés idejének megállapítására a módszer szempontjából is igen fontos, mert épp Árpád-kori falusi templomaink kormeghatározása a szokásos formavizsgálat alapján jellegzetes építészeti részletek és díszítések hiánya miatt sokszor lehetetlen.

Az egyhajós és ugyanolyan széles apszisszal záródó *mezőkovácsházi* templom mellett Bálint Alajos már nem talált ilyen pontos kormeghatározást adó sírokat. Az első, a tatárjáráskor elpusztult templomot a téglák méretei alapján tartja XI. századbelinek, míg az újjáépítést és bővítést a sírmező leleteiből az újratelepítésre vonható következtetések és a falmaradványok vizsgálata alapján a XV. századba teszi. Kérdés, hogy a téglaméretek épp a korai Árpád-korban felhasználhatók-e a kormeghatározásra, mert a tégla volt az az építőanyag, amelyet többnyire helyben vagy a közelben állítottak elő és így mind méretei, mind anyaga meglehetősen változott. (Dolgozatok stb. XV. 1939. 146—148. l.)

Mind a kaszaperi, mind a mezőkovácsházai ásatás beszámolója kitűnik az építési technika rendkívül pontos megfigyelésével. A kormeghatározásban követett módszer pedig megmutatja az utat, hogyan lehetne és kellene a középkori magyar provinciális építészet emlékeinek kronológiáját megállapítani.

Gyula környékén Implom József ásott ki több középkori templomalapot. Az alaprajzokról nagyrészt ugyanaz a sors olvasható le, mint amiről a többi alföldi templom maradványai tanúskodnak: a tatárjáráskor pusztulás, majd újjáépítés, amely mindig bővítést is jelentett. A templommaradványok rövid ismertetését adja alaprajzokkal dr. Scherer Ferenc: Gyula város története című műve I. kötetében (31—41 l.).

Az alaptípus lényegében itt is ugyanaz, mint másutt: egyetlen hajó és a hozzácsatlakozó szentély, de ez utóbbi többször a lehető legegyszerűbb megoldással egyenesen záródik (Szentbenedek, Fövenyes II. temploma).

Nagy kár, hogy a kormeghatározásban esetleg segítséget nyujtó temetők leleteit ismertető beszámolók csak a ma hozzáférhetetlen helyi sajtóban (Békés, Békésmegyei Hírlap) jelentek meg. Különösen kívánatos volna a teljes feldolgozás Fövenyes—Kerekegyházán, ahol az eddigi leletek szerint XI. századi temető volt és egy különös, aránytalanul nagy és nem is *keletelt* elliptikus szentéllyel bíró kerektemplomra épült rá a még ugyancsak románjellegű későbbi templom. A különös alakú első templom építési idejének közelebbi meghatározása igen elősegítené, hogy megállapíthassuk a típus eredetét és magyarországi példáinak viszonyát a cseh és délszláv terület rokon alkotásaihoz.

Ószentiványon Korek József a már 1926-ban feltárt XII—XIII. századi temető igen egyszerű, egyhajós, apsziszos templomának alapjait ásta ki 1943. év őszén. (Dolgozatok stb. XIX. 1943. 208—210 l.) A semmi különöset nem nyujtó templomról közölt alaprajz azonban bizonyára hibás, mert szerinte a hajófalak és az apszisz falai csak szögleteikkel érintenék egymást, ez a megoldás pedig a felépítésben technikai képtelenség. (U. o. 209 l., 1 kép.)

A szegedi Dolgozatok ugyanebben a kötetében számol be Foltiny István és Korek József a *zentai Paphalmon* végzett ásatásokról. (Dolgozatok stb. XIX. 1943. 211—12 l.) Megállapításuk szerint a templom a tatárjárás előtt épült és feltehetőleg az Anjou-korban gótikus stílusban újjáépítették. Különlegessége a hajó közepén talált altemplom. Már csak e miatt is kívánatos volna, hogy bővebb, műszaki és fényképfelvételekkel illusztrált beszámolót tegyenek közzé. (L. még Korek József: Zenta középkori templomhelyei. Kalangya 1944. szeptember 15.)

Mindezek az alföldi templomásatások hosszabb ideje folyó munka korszerű folytatását jelentik. Az Alföldön a mult század vége óta a „pusztatemplomok" hosszú sorát tárták fel a kutatók. (L. az alábbi összeállításokat: Zoltai Lajos: Települések. Egyházas

és egyházatlan falvak Debrecen város mai határa és külső birtokai területén a XI—XV. században. Debrecen, 1925. Széll Márta: Elpusztult falvak, XI—XVI. századbeli leletek Szeged és Hódmezővásárhely határában. Dolgozatok stb. XVI. 1940. 159 s kk. l. U. a.: Elpusztult falvak, XI—XVI. századbeli régészeti leletek Csongrád város területén. Dolgozatok stb. XVII. 1941. 169 s kk. l., U. a.: Elpusztult falvak, XI—XII. századbeli régészeti leletek Szentes határában. Dolgozatok stb. XVIII. 1942. 128 s kk. l., U. a.: Elpusztult falvak, XI—XVII. századbeli régészeti leletek Csongrád vármegye területén. Dolgozatok stb. XIX. 1943. 176 s kk. l.) Ezeknek a többnyire csak alapjaikban ismert falusi egyházaknak édestestvérei nem kisebb számban, de tán még inkább az ismeretlenség homályába burkolva ma is állanak a Dunántúl, Erdély és a Felvidék dombjai és hegyei közt, a Csallóköz és az északkeleti Alföld síkján. A fennálló és az ásatásokból ismert templomok összegyűjtésével megközelítőleg teljes képet kaphatnánk a középkori Magyarország egész provinciális egyházi építészetéről. Az elpusztult falusi templomok kutatásának az ilyen nagyszabású összefoglalásban való felhasználás adná meg az igazi értelmét. Ez az összefoglalás nemcsak mennyiségileg gyarapítaná a középkori magyar művészettörténet anyagát. Egy nép vagy népcsoport ősi, ösztönös alkotókészsége és ízlése, sajátos lelkisége ugyanis a helyi mesterektől épített kis falusi templomokban és házakban sokkal nyiltabban és tisztábban mutatkozik, mint a nagy nemzetközi stílusáramlatok állomásaiként emelkedő székesegyházakban és palotákban.

E falusi templomok közt egész különleges helyet foglal el az 1941—42-ben kiásott *csúti templom*. Mint az ásatást vezető Gerevich László igen helyesen megállapította, a templom burgundikoragótikus jellege a budai művelődési középpont (hozzátehetjük: valószínűleg a budavári Boldogasszony-templom első műhelye) kisugárzása és „a kis falusi templomok közt a legmagasabb építészeti színvonalat jelenti". (Budapest Régiségei XIII. 444 l.) Annál nagyobb kár, hogy amíg a temetőt teljesen átkutatták (Budapest Régiségei XIII. 105—163 l.), a falu rendszeres feltárása nem történt meg és az eddig kiásott és az 1942. évi Magyar Műemléki Kiállításon legalább alaprajzban bemutatott részekről sem találunk pár sornál többet az ásatási beszámolóban (Budapest Régiségei XIII. 441 l.)

Habár a falusi házak gyér maradványain rendkívül ritkán található a gyakorlati élet követelményein túlmenő művészi alakításra való törekvés, a csúti alkalmat nem lenne szabad kihasználatlanul hagyni. Már a Kecskemét környéki elpusztult falvak helyén folytatott ásatások első eredményeinek közzététele (Dr. Papp L. Ásatások a XVI. században elpusztult Kecskemét vidéki falvak helyén. Ethnográfia-Népélet. 1931. 137—152 l.) arra a megállapításra vezetett, hogy ezek a falusi házak, mint a magyar építő munka alkotásai, semmiképp sem hagyhatók ki a világi építészet

történetéből (Bierbauer V.: A magyar építészet története. Budapest, 1937. 5, 97—98 l.). Még inkább áll ez Csútra, ahol, ellentétben az alföldi szétszórtan fekvő sövényfalas hajlékokkal, szilárdabb, időt állóbb anyagból épült házakkal sűrűn beépített zárt települést lehetne majdnem teljes egészében feltárni. Végül a templom művészettörténeti értékelése szempontjából sem közönbös annak ismerete, hogyan illeszkedett bele az őt környező faluba.

A templomok után a legtöbb művészettörténeti anyagot a késő-középkori *temetők* adják. A sírokból előkerült leletek ugyan elsősorban viselettörténeti érdekűek, mert jóformán mind a ruházat és általában a módot és rangot jelentő személyes pompa tartozékai voltak. E viselettörténeti emlékek közül azoknak van művészettörténeti jelentőségük, amelyeknek kivitelében és díszítésében a gyakorlati cél követelményein túl magasabb színvonalú művészi alakító munka vagy legalább is művészi formák utánzása állapítható meg.

Az eddig feldolgozott leletanyag zöme — néhány régebbi, tapogatózó ásatás és alkalmi lelet mellett —, Szabó Kálmán, Bálint Alajos és Gerevich László ásatásaiból való (Szabó Kálmán i. m., Bálint Alajos dolgozatai a szegedi Dolgozatok XII., XIV. és XV. kötetében és Gerevich László i. cikke a Budapest Régiségei XIII. kötetében). Művészettörténeti szempontból Szabó Kálmán és Gerevich László foglalkoztak velük. Mindketten megegyeznek abban, hogy a későiközépkori tárgyak (párta-övek, párták, veretek stb.) díszítése határozottan nyugati jellegű, amely a gótikus „nagy művészet" nemzetközi motívumait mint „sablonná merevedett, mindenütt elterjedt, legáltalánosabb és mindenki ízlését legjobban kielégítő formulákat" ismétli (Gerevich L. i. c. 154 l.).

Formáikban, motívumaikban magyar különlegességet tehát nem igen kereshetünk, habár a viselet, amelyet díszítettek és a mód, ahogy alkalmazták őket, keleties és még népvándorláskori hagyományokat őriz. (L. Szabó Kálmán i. m. 70—78 l. Gerevich László, aki csak az egyes viseleti tárgyakkal foglalkozik, teljesen a nyugati városi-polgári viselet kereteibe igyekszik csúti leleteit beleilleszteni i. m. 139—163 l.)

A késő-középkori magyar sírokból elénk táruló iparművészet az eddigi leletek szerint elsősorban azt mutatja, mint válnak a magas színvonalú stílusművészet motívumai alacsonyabb rétegek közkincsévé. Népi jellegű annyiban, hogy a falusi nép *is* élt vele, de e nép művészi kultúrájának csak egyik oldalát mutatja: azt, ahol épp a magasabb társadalmi rétegek ízlésének és művészetének visszfénye tükröződött.

*

A fenti összefoglalással az utolsó tíz év középkori ásatásainak művészettörténeti anyaga még nincs kimerítve. Azok a beszámolók és dolgozatok ugyanis, amelyek alapján ez az összefoglalás készült,

sokszor hiányosak, illetve egyoldalúak, egyes ásatásokról pedig jóformán még szó sem esett a szakirodalomban.

A beszámolók és feldolgozások egyoldalúsága abban áll, hogy bennük aránytalanul több hely jut az úgynevezett „nagy művészet" emlékeinek, elsősorban az építészeti alkotásoknak, mint a hasonlóképp jelentékeny mennyiségben előkerült iparművészeti anyagnak. Főként az agyagművesség emlékei azok, amelyekről csak nagy ritkán kapunk rendszeres ismertetést (mint például a zsámbéki padlótéglákról Lux Géza i. m. 44—45 l.). Pedig ennek az iparművészeti ágnak sokszor bámulatosan magas átlagszínvonalon álló termékei a főúri palotától a módosabb falusiak házáig mindenütt megtalálhatók és a nemzet művészi kultúrájára, egy korszak és egyes társadalmi rétegek ízlésére nem kevésbbé jellemzők, mint az építészet, szobrászat és festészet mai szemmel nézve öncélúnak látszó önálló műalkotásai. Esztergom, Visegrád, Diósgyőr, a nyéki vadászkastély és nem utolsó sorban az egri ásatások művészi téglái, csempéi és cserepei tehát éppúgy hozzátartoznak a magyar középkori művészet képéhez, mint az úgyanott előkerült épületmaradványok, faragványok stb.

A „nagy művészet" iránti egyoldalú érdeklődésnek van nagy része abban is, hogy egyes *vidéki történeti-régészeti* ásatások szakemberek számára értékes, de kevésssé mutatós eredményeiről nemcsak rendszeres feldolgozást, de még rövid beszámolót sem találunk. Ilyenek a már említett *egri* ásatások mellett a miskolci múzeum részéről a *Muhi pusztán,* a *szuhogyi* Bebek-vár helyén, a Történeti Múzeum részéről a *füleki* várban folytatott ásatások és *Zircen* a plébániatemplom melletti, különösebb korhatározó jegynélküli templom- és más épületalapfalak feltárása. Valószínű, hogy leleteiknek feldolgozása történeti és régészeti kérdések megoldása mellett a középkori vidéki magyarság művészi kultúrájának ismeretét is gazdagítani fogja.

BOGYAY TAMÁS

I S M E R T E T É S E K

HAJNAL ISTVÁN: AZ ÚJKOR TÖRTÉNETE. Második kiadás. Budapest [1942], Magyar Szemle Társaság, 671 l., 13 térk. 4°. — (Egyetemes Történet III. Szerk.: Hóman Bálint, Szekfű Gyula, Kerényi Károly.)

Minden „egyetemes történet" számol azzal a súlyos problémával, miképen lehet az újkor mozgalmas, három századát valóban „egyetemes" szempontok alapján szintetizálva bemutatni, mikor a dinasztikus államvezetés immár egységbe hozta az egyes államok életét, viszont elenyészett a középkori keresztény univerzalizmus, és nép- illetve államegyéniségek egyre szervezettebben, de egyúttal egyre merevebben is álltak egymással szemben. Ez az európai nagy-partikularizmus hatalmas gátja az egyetemes szempontok érvényesítésének. Másrészt maga a kor az, mely nehézségeket okoz különös gazdagságával. A régi individualista állam-történet nem tudott ezzel a gazdagsággal megbirkózni. Egyének és államegyéniségek rajza mozaikká törölte szét a kor történeti képét. A XIX. század végének gazdaság- és társadalomtörténeti kutatása — elég Max Weberre gondolnunk — hirtelen fordulatot adott az újkor feldolgozási lehetőségeinek, viszont a XIX. század végének szellemtörténeti érzékenysége nem fért bele az előbbi irányzat által nyujtott szkémákba. Ide is új elemző és szintetizáló véna volt szükséges. Jellemző, hogy az első világháború előtti évtized nem is mutat fel egészséges szintézist. Annál örvendetesebb, hogy a század negyedik évtizede kezdi meghozni a megoldást, s még örvendetesebb az, ha erre a megoldásra hazai talajon mutatbatunk rá oly kiváló példában, minő H.-é. Nem valami szerkesztői ügyességről van itt szó. Sőt. Aki szereti a szerkesztés bravúrjait, az ne ezt a könyvet keresse. Itt az I. könyv egyszerűen *Bevezetés:* az újkori fejlődés alapjai, ahol először a Föld meghódításáról van szó, másodszor körültekintésről, minő Európa az újkor elején. A II., III., IV. könyv pedig egyszerűen csak a *Tizenhatodik-, Tizenhetedik-, Tizennyolcadik század* címét viseli. A legutolsó részt (A francia forradalom és császárság), mely 8 oldalra terjed csupán, nem H., hanem egy fiatal történész, Komoróczy György írta meg. Kissé aránytalan lett itt a tárgyalás, de a közismert eseménytörténetet a maga tarkaságával és drámaiságával ez alkalommal nem is követeljük bővebben.

H. nem a nagy szerkesztések mestere, hanem a fínom és mély átéléseké. Csodálatos, első pillanatra nehezen megragadható szókincse van; némileg hasonlít a német gazdaság- és társadalomtörténészek nyelvéhez, másrészt az újabb intézménytörténészekéhez, de jelentősen el is tér tőlük — életszínekben, s roppant tömörsége mellett árnyalóképességében is. Megfigyeltem, nincs egy közbevetett mondata, vagy jelmondata, amely mellőzhető volna; minden a helyén van. És csendes, halk mondatai, melyek sehol sem idézik elénk megszokott műszavak kattogását, szinte észrevétlenül viszik belénk a történeti élet áramlását. Művészies tudós nyelv ez a javából.

H. egész történetfelfogása egy nagy svájci történetírót idéz elénk; ő a magyar Burckhardt, de háromnegyed századdal megöreghbítve anyaggal és szempontokkal. H. is állandóan közel jár az élet eleven és sokoldalúan csillogó képéhez, mint Burckhardt, — kitűnő a közvetlen *életszemlélete*, — de míg a svájci írónál mozaikká esik szét a kép, addig H. egész más nemű: ő intézményekben látja a világot, nem egyénekben, vagy országokban. Vérbeli institucionalista. Azt érzi ki legfőkép, miképen viaskodnak az „életanyag" meghódításában intézmények, értelmiségünk (ő intellektializmusnak mondja), miként szervezi, szorítja keretekbe a laza törekvéseket, érdekeket stb. Külön

témája: *az értelmiség*, s ezen belül az írásbeliség szerepe a társadalomfejlődésben. Ez H. központi nagy-témája. Ha az olvasó kissé nehezen halad előre egy-egy mondat olvasásában, megnyugtatom, érdemes abba a mondatba elmélyedve, visszatérni; mindig megéri a fáradságot. Éppen azért, mert H.-nak oly finoman gazdag a közvetlen életlátása, s mondanivalóihoz nincs készen a megfelelő műnyelv, kell küzdenie a nyelvi kifejezésért. Nem mindig, de legtöbbnyire siker koronázta ezt a jogos törekvését, meggazdagítani a mi, immár elszokványosodott és merevedett történészi műnyelvünket.

Ritka eset az, hogy történész munkájában elméleti stúdium oly jeles szerepet játsszék, mint szerzőnkében. Mindennapos jelenség ez a gazdaságtörténelemben; a gazdaságtörténész a legtöbb esetben közgazdaságtanban iskolázott szakember. A köztörténetben ilyen benső vonatkozás alig található fel. Viszont H. műve ékes bizonyítékokat szolgáltat arra nézve, hogy a társadalomtan tanulmányozása igen megtermékenyíti a történész kutató szempontjait. H. művében a nagyszámú — államon, egyházon, köztestületen kívüli — társadalmi „alakulat" („képletnek" nevezi talán szükségtelen neologizmussal) nagy szerepet játszik. Élénken figyeli a sajtó, a közvélemény hatását, általában a „nem-hivatalos" tényezők szerepét is kiválóan tudja értékelni.

Társadalomfejlődés, ezen belül a polgárság fejlődése, ennek kapcsán a technikai fejlődés — e felé irányul legszívesebben érdeklődése. Meg kell mondanom, hogy évtizedek óta nem olvastam szintétikus újkor-történetet, amely oly nagyvonalú volna, mint H.-é. Sohasem akad meg apró, eseménytörténeti részleten; fölényesen uralkodik anyagán; ismert eseménysorozatokon, háborún, angol, vagy holland forradalmon stb. szinte átsiklik, nem részletez, tehát ott, ahol épp a krónikás hajlamú politikai történészek kiélni szeretik magukat.

Talán a szerző sem vette észre, van az ő történeti époszának is egy nagy hőse: ez a *Munka*. Feltűnő az, mint nyomozza ki akár a céhek életsorsából, akár egy politikusnak a sajtóval való viszonyából, akár a pap-államférfi, vagy az újkori üzemszervező típusából azt, hogy azok minő „munkát", teljesítményt adtak az emberiségnek. Szinte húzódik a történet külső csillogásától, zajos jeleneteitől, hogy kihallja mindenünnen a munka, a dolgozó, a feltaláló, a szervező munka époszának folytonos énekhangját. H. az intelligens polgári munkának nagy értékelője, alapfelfogása valóban a legmodernebb „munkafelfogás", „ergológiai" szempont. Mi ennek vagy annak az intézménynek a „teljesítménye"? — ezt nyomozza fáradhatatlanul, jobban, mint a külföldi történészek. E sorok írója nem tagadja, ezért különösen rokonszenves neki H. könyve, melyet a legújabb történetírói stílusok közül különösen értékel.

Természetes az, hogy nincs oly szintetikus történetírás, amely abszolút arányossággal dicsekedhetne. Burckhardtról pl. azt szokás megállapítani, hogy apolitizálta a történelmet. Ez valóban az „institucionalista" történetírásról általában is áll. Nincs meg pl. az államok gigászi küzdelmeinek (gondoljunk V. Károlyra) rajzában a geopolitikai érzékenység stb. Ha ilyen puszta aránykérdést feszegetünk, úgy minden szintetikus újkor-történet némi váddal illethető. Azonban nem azon van a hangsúly, ami „még nincs meg", hanem azon, ami már megvan. Hazai irodalmunkban alig akad történeti mű, melyen oly világosan meglátszik, mint H.-én, az, hogy valóban univerzalitásra-törekvés a lényege. Ez pedig igen jelentős törekvés és nehéz a megvalósítása, nehéz, mert egyetemes-emberi akadályai vannak. Ki kívánhatja azt, hogy aki jeles gazdaságtörténeti készültséggel indul az újkori fejlődés szálának felfejtése felé, az legyen a renaissance-korszak éppoly jeles művészettörténésze, vagy a reformáció-korszak egyháztörténésze? Nehéz, csaknem megoldhatatlan a történészi univerzalitás; de elmondhatjuk, H. ebben a nemes és fáradságos törekvésében is igen magas színvonalat ért el.

A legmelegebben ajánljuk ezt az újkori történelmet mint történetírói stílust is, mint alkotást is, nemcsak a szaktörténészek, hanem a legműveltebb széles közönség figyelmébe. Oly teljesen kiérlelődött összképet nyernek benne, és általa, amelyet semminő külföldi könyvből sem, mert ez valóban H. egyéni életműve, gazdag tudásának és sajátosan elmélyedt életfelfogásának kiemelkedő terméke.

DÉKÁNY ISTVÁN

HUIZINGA, J.: VÁLOGATOTT TANULMÁNYOK. Ford.: *Radnóti Miklós.* Budapest 1944, Pharos, 324 l. 8°.

H. művei, miután hatásuk érdekes módon inkább műtörténészeink, mint történészeink körében már érvényesült, újabban magyar fordításban megtalálják az utat a nagyközönség felé is. Sajnos, éppen a közönségre való tekintet befolyásolja a kiadókat, így főművét, a *Herbst des Mittelalters*-t például jegyzetek és apparátus nélkül jelenttették meg, szép *Erasmus*-ához máig sem nyúltak s legtöbb újat nyujtó, burgundi és németalföldi kultúrtanulmányait elhanyagolták aktuálisabb, politikai fejtegetései kedvéért. Annál örvendetesebb, hogy most Tolnai Gábor igényes válogatásában és Radnóti Miklós írói tolmácsolásával olyan szakszerű tanulmányai is napvilágot láthattak, mint a renaissance-problémát gyökeresen újjágondoló két értekezés (a *Wege der Kulturgeschichte*-ből) és történetmódszertani fejtegetései (az *Im Bann der Geschichte*-kötetből). A szakszerűség persze *H.*-nál sohasem jelent szárazságot. Maga vallja: „A történelem mindenkor formálás a multtal szemben s nem is tarthat igényt arra, hogy több legyen." (20. l.) A történelemtudomány modern fejlődésében éppen a növekvő formátlanságot panaszolja fel, a szemléletességről, képszerűségről, a mult plasztikus ábrázolásáról lemondást. Vádja nem a szellemtörténészé a pozitivizmus ellen; ebbe a mesterkélten kiélezett ellentétbe nem megy belé. Jól tudja, hogy a pozitivizmus nagyjai, egy Ranke, Mommsen, Burckhardt szemléletesség dolgában utolérhetetlen mintaképei a szellemtörténetnek és saját munkásságával megmutatta, hogy lehet aprólékos, pontos adatokkal elragadó tablót festeni. *H.* érdeme, hogy nem merev tagadással közelít a más szemléletű elődökhöz, hanem megértő bírálattal és a továbbfejlesztés hajlékony készségével. Szép példát nyujt erre a renaissance burckhardti fogalmának elemzésében. Pillanatra sem vonja kétségbe nagyságát. „Burckhardt már régóta olyan mester, aki felülemelkedett ‚az igaza van' vagy ‚nincs igaza' ellentéten; már nem a véleménye érdekel, hanem a szelleme." (150. l.) A feladat az, hogy ez erős egyéniség és multszázadi szellemiség rávetülése alatt újból megközelítsük a renaissance történeti képét. Nincs igaza a renaissanceizmus túlzásainak, amelyek feltétlen modernnek, szertelenül individuálisnak, meglepően természetközelnek rajzolták, de túlzottak az első visszahatások is, melyek időbeli határaival játszadoznak és szétfolyatnák a középkorban vagy a barokkban. A középkorban csakugyan voltak protorenaissanceok és a megújulásból sem hiányzott a kötöttség és a közösségi tudat; schematizáló szembeállítás helyett burckhardti módon meginl rá kell hajolni a tényekre, fejlődési szakaszaira bontani az egységesnek és időtlennek vélt középkort, szételemezni renaissance és realizmus, renaissance és természet s főleg renaissance és humanizmus kapcsolatát. Vissza kell adni a fogalomnak eredeti, korlátozott értelmét, a történeti képnek pedig eredeti színes gazdagságát; előítéletek nélkül, bőséges adatok világánál kell hozzáfogni az újjáteremtés munkájához. „Fordulatok és ingadozások, átmenetek és a kultúrelemek keveredései: ez az, ami jellemzi, telíti a renaissance képét." (144. l.) És a történetíró munkája nem lehet más, mint e fordulatoknak és átmeneteknek minél hívebben utánajárni; ahogy maga *H.* tette a burgundi kultúra nagyvonalú rajzában.

H. G.

GERÉZDI RABÁN: EGY MAGYAR HUMANISTA: VÁRADI PÉTER. (Magyarságtudomány 1942, 305—328, 532—563. l.)

Az első művel nemcsak a tudományos hit tisztasága szokott együttjárni, hanem kisebb-nagyobb bizonytalanságok is úgy, hogy az ismertetőnek rendszerint kímélettel kell lennie. Annál nagyobb öröm, ha a szerző nem szorul rá. Gerézdi Rabán doktori értekezését olvasva ezt érezzük. A magyar humanizmusnak egy erkölcsileg is igen nagy alakjáról, Váradi Péter kalocsai érsekről írt a maga nemében kiváló monográfiát. Komolyan elmélyedt tárgyában és szemmel láthatóan ismeri minden részletét; lélektani érdeklődése és realizmusa pedig lehetővé teszi számára, hogy elmélyedését gyümölcsöztesse. Hogy több helyütt ismétel, az az elemző módszerből következik, hogy az adatokat néha nem tudja a maguk valóságában értékelni, az tisztára tudományos gyakorlat

kérdése. Viszont tudományos gondolkodásának jele állandó szkepszise. Például abban a közhiedelemben is kételkedik, hogy a Vitéz-összeesküvéssel súlyos törés állott volna be a magyar humanizmusban. Persze a zökkenő csak zökkenő marad. De a szerző meg tud róla győzni, hogy mind a kancellária vezetői, mind fogalmazó tisztviselői továbbra is humanisták voltak, hogy a stílussüllyedés nem olyan nagy, hogy a Janus-utáni humanizmus korántsem „olasz" hogy éppen Váradi Péter és Báthori Miklós műve, hogy megvolt a folytonosság. Vannak a dolgozatnak olyan megállapításai, melyek kilépnek a tárgy elhatárolt köréből és komoly nyereségei humanista kutatásunknak. Ilyen például a Mátyás halála utáni platonizmusban — a Sodalitas Literaria Danubiana platonizmusában is — Bologna szerepének kimutatása, Váradi Péter humanista körének meghatározása. De szűkebb értelemben vett tárgyában is tud időtálló eredményeket felmutatni. Meghatározza Váradi Péter theológiai műveltségét a ferences misztika által. Levélírói egyéniségét gondosan elemzi és méltatja: „... ha stilizál is, a mögött mindig a valóság egy sokat szenvedett, sokat átélt ember tapasztalata áll. Ha panaszkodik, ez nem hamisan csengő humanista sápítozás, hanem egy szemérmes magyar lélek vallomása. Ha elkeseredését fejezi ki a jelen állapotok romlottsága miatt, ez nem álszent szemforgatás, hanem az igazi, tisztaéletű főpap magától értetődő állásfoglalása. Vagyis levelei az életből nőttek ki és azt is adják vissza művészi módon a korabeli stílus színvonalán." Fínom rajzát adja Váradi Péter lelki fejlődésének: a dölyfös, hirtelenharagú, de egyenes és jólelkű ember elmélyülését a börtön szenvedései között. Olasz kapcsolatait jól értékeli, különösen az idősebb Filippo Beroaldóhoz való barátságát. Mi Váradi Péterben még a művészi levélírónál is többre becsüljük, hogy életmagatartását is műveltsége szabta meg: jobbágyai jósorsára vigyázott és másokat is kért a humanitás nevében, hogy jobbágyaikkal bánjanak emberségesebben. Ő az első, aki ennek írásban is hangot ad, mintegy öntudatos magatartása jeléül.

KARDOS TIBOR

CSAPODI CSABA: A MAGYAR BAROKK. Budapest 1942, Magyar Szemle Társaság, 80 l. 8°. — (Kincsestár 16.)

Nehéz feladat ilyen szűkreszabott keretek között képet adni a magyar kultúra egyik olyan fontos és a mellett annyira nem ismert, olyan ellentétes szemszögekből nézett korszakáról, mint a magyar barokk! Nehéz nem céhbeli közönséghez szólni olyan kérdésekről is, melyeket még újabb részletkutatások fognak csak eldönteni, a nélkül, hogy a megrajzolt kép ne váljék hézagossá, bizonytalanná.

Cs. munkáján azonnal megérezzük, hogy tisztában van feladata nehézségeivel. Mégis: a kép, amit megrajzol, világos, áttekinthető, határozott, egyéni kutatások során kialakult, kellően megérlelődött szemlélet, melyet most másoknak ad át.

A barokknak mint szellemtörténeti korszakmegjelölő elnevezésnek jogosultságáról szóló bevezetés után az általános európai barokkról szóló első fejezetben megeleveníti a szerző néhány vonással a korszak sokszor szerteágazó s egymásnak gyakran szinte ellentmondó főbb irányvonalait, majd rátér a magyar barokk kialakulására. Helytállóan fejtegeti azt a sokszor vitatott kérdést, barokkjellegű-e már XVII. századi kultúránk is. A XVII. századi kezdetek alapjai a XVIII. századi kiteljesedésnek, melynek a következőkben bővebb rajzát is megkapjuk. Sorrakerül a magyar barokk művészet, irodalom, a korra különösen jellegzetes iskoláztatás (ezzel kapcsolatban a művelt réteg korjellemző multszemlélete, nemzeti öntudata), az egyházi és vallásos élet tömör, de sohasem száraz bemutatása. Végül a korra annyira jellegzetes államfelfogásról s a társadalom alakulásáról szól. Ez utóbbi a munka legegyénibb része, hiszen a szerző saját, már régebben is felhasznált kutatásai alapján készült. (Ld. a Katolikus Szemle 1940. évf-ban megjelent értekezését.) A szűk keretekhez képest elég bő, világos, határozott kritikai megjegyzésekkel kísért bibliográfia egészíti ki a mindvégig eleven, találó idézetekkel kísért munkát. Helyet

talál a szerző arra is, hogy rámutasson, milyen irányban járunk még csaknem teljesen ismeretlen talajon.

A munka legnagyobb erénye: határozott és higgadt állásfoglalása a magyar barokk kétes kérdéseiben. (Pl. a magyar barokk idegensége, a barokk és a protestantizmus stb.) Hiánya pedig — ami a szűk keretek között és a részletkutatások mai állapotában teljesen érthető —, hogy a kialakulásnak és a hanyatlásnak inkább a külső, mint a belső képét adja.

WACZULIK MARGIT

KORODA MIKLÓS: A MAGYAR FELVILÁGOSODÁS BREVIÁRIUMA. Budapest 1943, Anonymus, 190 l. 8°.

Íróember munkája s így a gyüjtemény híjával van a filológus vagy történész részéről megszokott rendszerességnek és pontosságnak. Így közvetlen forrásaira csak néha utal — egyszer e sorok írójára, egyszer Fraknóira —, ami olyan benyomást kelthet az olvasóban, mintha ezt a sok olvasmányt a szerző maga állította volna össze vagy fedezte volna fel (egy részük kézirat). Mindamellett hő és tartalmas választék van a könyvben és még a szakember is okulhat belőle. Az előszó szintén publicista tollára vall, aki nem egészen tudja vagy nem is akarja a ma aktualitását a 150 év előtti aktualitástól elválasztani. A történetíró bizonyosan másképp fogott volna hozzá: rámutatott volna a korszak ittas optimizmusa mellett az eszmék zavarosságára és elválasztotta volna ez egyes eszmecsoportokat egymástól, míg a szerzőnél politikai, filozófiai, társadalmi felvilágosodás egy tömegben marad s így a szerző jobbára másodkézből, bár tagadhatatlanul ügyesen, inkább írói egyénenként ismerteti a magyar felvilágosodás tényezőit. Nem értjük, miért választotta ketté Bessenyeit? A szemelvények beosztása sem egészen világos.

K. M. mégis jó szolgálatot tett a tudománynak azzal, hogy ezeket a szövegeket összeállította. A beavatott ebből is jó képet kap e fontos kor eszméinek tömkelegéről és egyes elágazásairól.

ECKHARDT SÁNDOR

ZOLNAI BÉLA: II. RÁKÓCZI FERENC. [Budapest 1943], Franklin-Társulat, 224 [1] l. 8°. — (Magyar életrajzok. Szerk. Szekfű Gyula.)

Thaly Kálmán lelkes és szorgalmas publikáló tevékenysége és Márki Sándor háromkötetes Rákóczi-életrajza óta nagyot fejlődött a magyar történettudomány, de az új eredmények Rákóczi alakját kevéssé érintették. Az egyetlen munka, amely úttörő módon szólt bele a Rákóczi-kérdés kutatásába, a „Száműzött Rákóczi", a körülötte támadt vihar folytán nem érhette el igazi hatását. A rákövetkező közel negyedszázados időben pedig Rákóczi egyénisége meglehetősen kiszorult a tudományos érdeklődés köréből. A Szekfű könyve ellen indított hajsza nem volt alkalmas arra, hogy más komoly kutatókban kedvet keltsen a tárggyal való foglalkozáshoz. Annak idején a tudományos körök szinte egyhangúlag Szekfű mellett törtek lándzsát, a közvélemény pedig ugyanilyen egyöntetűséggel ellene tajtékzott. Szomorú bizonysága a tudomány és nemzeti közvélemény végzetes szétszakadásának, a világháborút megelőző kor illuziókat kergető hajlamainak és nemzeti, történelmi műveltsége hiányosságának...

Zolnai Béla volt az első, aki a huszas években értékes tanulmányaiban (Magyar janzenisták, A janzenista Rákóczi, Mikes eszményei) olyan szempontokat hozott a Rákóczi-kutatásba, amelyek az eddigieknél közelebb visznek a fejedelem megismeréséhez és a korábbiaknál mélyebben hatolt be e komplikált egyéniséget alkotó szálak szövevényébe. Néhány év múlva Markó Árpád kitűnő hadtörténelmi munkája: „II. Rákóczi Ferenc a hadvezér" mutatta meg, hogy az érdeklődés Rákóczi iránt fokozódóban van. 1935-ben azután, a fejedelem halálának kétszázéves évfordulójakor a Magyar Tudományos Akadémia emlékkönyvet adott ki s ezzel lerótta történettudományunk nagy adósságát. A két hatalmas kötetben a szakemberek egész sora adta tudásának leg-

javát, hogy a történetírás mai módszereivel tisztázza a magyar múlt egyik legnagyobb egyéniségének és az utolsó kuruc-felkelésnek problémáit.

Arra azonban nem lehetett alkalmas az emlékkönyv, hogy a nagyközönség érdeklődéséhez közelebb jusson. Tartalmánál, beosztásánál, terjedelménél fogva egyaránt inkább a szakköröknek szólt. A nagyközönség körében háborítatlanul tovább élhetett a hagyományos, kevés jellemző vonást tartalmazó, színpadias Rákóczi portré.

Zolnai legújabb Rákóczi könyve így kettős feladatot tölt be. Egyrészt korábbi munkásságára támaszkodva új tudományos megvilágításba állítja a fejedelem alakját, másrészt minden tekintetben alkalmas arra is, hogy szélesebb körökhöz hozza közelebb Rákóczinak valójában kevéssé ismert egyéniségét. Munkájának jellemvonásai: a kor lelkiségének teljes ismerete, finom lélekelemző képesség, az egész európai kultúrát átfogó műveltség és tudományos íróknál szokatlan írói készség.

A szó szoros értelmében tulajdonképen nem életrajz, hanem a szokásos sablontól eltérő, különleges, új megoldás. Az események ismeretét föltételezi az olvasóról. A legnevezetesebb adatokat, évszámokat alig több mint két lapon egyszerűen felsorolja, emlékeztetőül s azután életrajz, események sorozata, életfejlődés helyett mintegy lelki ikonográfiát tár elénk. Azt mondhatnók, nem annyira történelmi, mint inkább esztétikai módszert választott. Szinte műalkotásként vizsgálja Rákóczi alakját, mintha egy szobrot vizsgálna nagy elmélyedéssel, különböző oldalakról, más és más megvilágításban. Az olvasó is vele együtt belefelejtkezik a szemlélésbe. Olyan az egész könyv, mint sokszínű részletekből összeállított kaleidoszkóp, amely minden fordításra más képet ad; új képet, amely egészen másnak látszik, mindig szebbnek, bár alapjában mindig ugyanaz, ugyanazokból az alkotóelemekből áll, — hiszen az egyéniség is zárt, egységes valami; összetevőit nem lehet mechanikusan szétszabdalni, hanem minden viszonylatát ugyanazok a meglévő elemek hozzák létre, csak más és más elhelyezkedésben, új, meg új kapcsolatokban, amelyekben hol egyik, hol másik elem kerül előtérbe, vagy szorul hátra.

A változó képeket a következő fejezetek adják. Nemzeti királyság, magyar kultúra, a hadvezér, a bujdosó, barokk életforma, udvari ember, európai diplomácia, lázadó és eretnek, érzékeny lélek — spirituális ember, remeteség, confessio peccatoris, nemzeti önismeret, keresztény fejedelem, soliloquia, a magyar szellemiség tükrében. Ezekből is kitűnik, hogy a képek sokszor összefolynak, tartalmukban is sokszor mozaikszerűek, látszólagos következetlenséggel hajlanak át egymásba, mindez azonban csak arra való, hogy megszabadítson a mechanikus szemlélet merevségétől, amit a túlságosan precíz tagolás okozott volna és hogy közvetlen közelébe vigyen az egyéniségnek, a kornak.

Az olvasóközönség számára a könyv legnagyobb értéke éppen ez a közelkerülés Rákóczi egyéniségéhez és a sok szellemes gondolat, újszerű meglátás, az elemek rendkívül gazdag komlnálása. Tudományos szempontból mindezeken felül a fejedelem új, „harmadik" alakja. Nem „a szabadság egyetlen, ünneplő attitüdjében", a „történelmi tablók konvencionális páthoszával" áll előttünk Rákóczi, nem is csak a bujdosó, „a történelmi szerepvesztés tragikus alakja" hanem elsősorban a mély emberi egyéniség, a lélek embere, a spirituális Rákóczi, „a remete, az író, a vallásos elmélyülés magábavonuló szentje, a magyar katolicizmus egyik legérdekesebb egyénisége, a magyar szellemi élet multjában Európát magába vevő és Európának magából adó gondolkozók egyike", akinek irodalmi hagyatéka ma is még nagyrészben kiadatlanul hever Franciaországban, irodalomtörténetünk nagy szégyenére.

Természetesen ennek a sztatikus szemléletnek megvannak a maga fogyatkozásai is, amennyiben nemcsak az események folyása hiányzik belőle, ami — mégiscsak elsősorban szabadsághősről, államférfiúról lévén szó, ha egyénisége alapbeállítottságának nem is ez a szerep felelt meg — nehezen hanyagolható el Rákóczival kapcsolatban. Ugyancsak nem észlelhető eléggé az egyéniség fokozatos kibontakozása, alakulása, mert hiszen legtöbbször egy-egy fejezetben a gyermekkortól a halálig tekintjük át az életét. Ugyancsak nem eléggé érezhetők azok a zökkenők, amelyek Rákóczi életét jellemzik, amikor

hirtelen, átmenetek nélkül egészen más életkörülmények, kultúrfokok közé kerül: külföldi neveltetés — magyar birtokos, magyar barokkból legalább félszázaddal előbbre járó rokokó-felvilágosult francia világba. Ennyiben tehát a történelmi szempontnak kétségtelenül hátrányával jár az életrajz újszerű megoldása, de abszolút értékben mind a tudomány, mind pedig a komoly történelmi műveltségre vágyó nagyközönség szempontjából egészen kivételes értéknek kell mondanunk Zolnai II. Rákóczi Ferencét.

CSAPODI CSABA

PADOVER S. K.: II. JÓZSEF A FORRADALMÁR CSÁSZÁR. Budapest 1943, Cserépfalvi, 431 l. 8 t. 8°.

Nagy történeti alakok élete a leggondosabb, a legpuritánabb feldolgozás nyomán se világosodhatik meg előttünk teljesen. Egy-egy nagyember személyével összeforrott történeti tényszövedék rendszerint annyira dús, hogy sokszor egy életre terjedő lelkiismeretes kutatás árán is alig lehet azt a maga valószerűségében megismerni. Tudjuk, hogy még a remekbe készült életrajzok se mentesek nagy hiányoktól vagy torzításoktól; idővel kiderül róluk, mennyi elnagyolt részigazságot adtak. Miként maga a történeti élet, úgy a történeti alak is többé-kevésbbé mindig torzó marad. Nemcsak a felbukkanó újabb anyag miatt, hanem a szemléletmód relativitásából folyólag is. Korok, népek, módszerek, történetírói képességek és beállítottságok ugyanarról az emberről más-más portrékat eredményeznek.

Ebben a tudatban, előítéletmentesen, de kíváncsian vettük kézbe II. József életrajzát. Annál is inkább, mert e különös figyelmet érdemlő Habsburg azok közé a történeti figurák közé tartozik, akikkel szemben még nagy adósságokat kell lerónia a történetírásnak. Hisz önálló, komoly tudományos értékű életrajzunk csak egy van róla: a harmincnégy éve megjelent Mitrofanov-féle. A vele foglalkozó egyéb kiadványok (így Arneth, Beer, Ranke, Schlitter, Marczali műve) vagy adalékokat nyujtanak, vagy életének s tevékségének egyes tárgyi, illetőleg helyi vonatkozásait dolgozzák fel. Újabban, sajnos, csak politikai propaganda-célból készült egy életrajz, Joseph März-é. Pedig Mitrofanov munkája már a saját korában sem volt kielégítő. Szekfű Gyula 1912-ben megjelent kritikájában kimutatta szembetűnő fogyatékosságait, így többek közt az osztrák állami kancellária levéltárának kiaknázatlanságát. Azóta magyar s német részletkutatások során még inkább nyilvánvalóvá vált: mennyi újat mondó anyag van még a bécsi ház-, udvari- és állami levéltárban. Magyar, erdélyi, galiciai vonatkozásban, de valószínűleg egyebekben is. Mitrofanov csak vázlatát, mégpedig gyakran hibás vázlatát adta a történeti valóságnak. Elevenen él tehát bennünk II. József uralmának alaposabb megismerése iránti szükségérzet. De nemcsak az életmű új vizsgálata lenne fontos, maga az élet is mélyebb, fínomabb újrarajzolást kívánna. A Mitrofanov óta végbement módszertani fejlődés éppúgy megindokolná ezt, mint a világnézeti és érzelmi elfogultságoktól mentes szemlélet szükségessége.

Mit várhatnánk e téren egy amerikai történetírótól? Új anyag feltárását kívánni talán túlzás lenne. Ámbár éppen az orosz Mitrofanov volt az, aki annakidején több mint féltucat nyugateurópai levéltár iratgyüjteményeit kutatta át, bizonyságot téve arról, hogy a historikus bármely távolságból elérheti s összegyüjtheti a témájára vonatkozó „teljes" forrásanyagot. Ámde, ha e kívánalomtól mégis eltekintünk, annál komolyabb igényeket támaszthatunk Józsefnek az embernek megértésében és egyéniségének újramintázásában. Szóval egy szorosabb értelemben vett életírás tekintetében. Nemcsak a történetírói érzelmi indifferencia biztosítottsága jogosít fel bennünket e várakozásra, hanem az amerikai lélektani és társadalomtudományi kultúra páratlan fejlettsége is, mely olyan eszközöket, lehetőségeket kínál történeti individuumok megismerésére, aminőkkel az európai historikusok — bevalljuk — általában nem rendelkeznek. A nálunk úgyszólván ismeretlen behaviorista tudományos beállítottság, — mely mindenben az ember és a társadalom összefüggéseinek értelmes felismerését kutatja, a jelenségek sokszerűségét, állandó változásukat s egybefolyásukat nézi, s mely a jellemet nem egyszerűen

az egyén tulajdonságaként fogja fel, hanem a külvilág és a személyiség kölcsönhatásának eredményeként vizsgálja, — kiemelhetné Józsefet azokból a lelki-szellemi Prokrusztesz-ágyakból, amelyekbe elődeink belekényszerítették. Nem kevésbbé indokolt lenne még egy másik kívánalmunk, melyet az újabb európai történetírásban, sajnos, mindinkább nélkülözünk, t. i. a művészi elbeszélés. Történeti életrajzaink manapság már csaknem teljesen a logika területén mozognak, s szakkörökben szinte általánosult az a nézet, hogy a történelmi előadásnak semmi köze a dráma esztétikai alapformáihoz. Amerikában sokkal inkább tudják, hogy az epikai-drámai elem a történeti megjelenítésnek igenis, fontos sajátja.

Nos, lássuk mennyiben felelt meg e várakozásunknak a kaliforniai egyetemen „research associate in history" minőségben működő P.? Bizony, olvasás közben nem sokáig álthathattuk magunkat. Hamar kiderült, hogy az új József-életrajz a legnagyobb jóindulattal sem könyvelhető el történetirodalmi nyereségként. Meg kell állapítanunk, hogy a szerző tudását, felkészültségét és képességeit jóval meghaladó feladatra vállalkozott. Úgy áll szemben a XVIII. századi Európával, az európai szellemi, társadalmi, gazdasági, politikai élettel, mint mondjuk, egy Amerikában sohasem járt, angolul nem tudó s az Egyesült-Államok történetét kizárólag hazai munkák alapján tanulmányozó, kelet-európai történész. Amint az utóbbi aligha tudna egy sikerült Jefferson-életrajzot alkotni, ugyanúgy nem lett volna szabad P.-nek se II. József interpretátorául fellépnie. Mert, mint az 1934. évi angolnyelvű kiadásból (The revolutionary emperor Joseph the Second) kitűnik, P. csakugyan kizárólag amerikai könyvtárak anyagára támaszkodva írta meg monográfiáját. Ilyen módon, természetesen, nemcsak az európai légkör maradt teljesen idegen számára, hanem a császár legközvetlenebb környezete: a bécsi udvar, s működési területe: a soknépű, sokszokású, soktörvényű, tarka életű Habsburg-monarchia is. Valósággal szédülten áll P. az általa összehordott anyag zürzavarában s képtelen benne rendet teremteni: nem tudja megállapítani a dolgok, jelenségek, tények, intézmények, emberek viszonyulását egymáshoz s a császárhoz; s meg sem kísérli a különböző tartományok kulturális, szociális és állami életének különféleségét felderíteni. Ebben a helyzetben csak egy kivezető út adódott: leegyszerűsíteni mindent a haladó szellemű császár és a maradi — homogénnek feltételezett — rendiség antagonizmusára. Szükségképeni következménye ennek a szimplizmusnak, hogy az a nagyszerű változatosság, mely József nagy reformkezdeményezéseit kíséri, teljesen elvész e könyvben.

De a helyzetismerethiány nem egyetlen hibája P.-nek. Hozzájárul ehhez az adatok értékelésének képtelensége. Nem tudjuk, melyik állítását honnan meríti, mert munkájának magyar kiadása gondosan mellőz minden ilyen irányú tájékoztatást, annyi azonban így is megállapítható, hogy teljességgel hijával van a történetírói szkepszisnek. Az a benyomásunk, hogy anyaga csak jelentéktelen részben származik megbízható forráskiadványokból, a java harmad-, negyedkézből, mégpedig bizonytalan értékű feldolgozásokból átvett, s természetesen eltorzult közlés. Kultúrátlansága e tekintetben oly nagyfokú, hogy a legképtelenebb mendemondákat is valóságoknak fogadja el. Olyasféle naiv moralista beállítottsággal szemléli a Józsefet körülvevő milieut, mint a századfordulón élő laikus közvéleményünk a középkort.

Csak néhány mondatot ragadok ki a könyvben foglalt gazdag példatárból P. tájékozatlanságának, kulturátlanságának megvilágítására. Mindjárt könyve elején így elmélkedik: „Az osztrák udvar egyetlen foglalkozása ezidőszerint az unaloműzés volt. Minden mozdulat jelképes jelentőségűnek látszott, minden munkát óramű pontossággal dolgozó, kínosan pedáns hivatalnokok láttak el. Az arisztokraták élethalálharcot folytattak egymással a császári kamaraság tisztjéért, még a szakácsok is nemesi származásúak voltak. Az egész Hofburgban csak a kukták és hatvan alacsonyrangú munkát végző cselédnek nem volt nemesi oklevele. A császári istállókkal Európa egyik udvara sem vehette fel a versenyt. A lovak körüli szolgálatot háromszázötven ember látta el, a vadászatokra, melyeket oly gondosan szerveztek még, mint egy templomi szertartást, kétszáz ember ügyelt fel. Az ország belsejében pedig ezalatt húszmillió ember dolgozott arca verejtékében." (12. l.) Pár sorral lej-

jebb pedig ezeket írja: „Télen József és családja szánkón járt. Ha nem hullt elég hó, szekéren hordták Bécsbe a hegyekből. Megesett, hogy a királyi család olykor belefáradt a kártyába és egyéb játékokba, a bálokba és kerti ünnepélyekbe s ilyenkor a főszertartásmester megbízatott, hogy színi előadásokat, francia bohózatokat és olasz operetteket rendezzen stb." (12. lap.) Az államvezetésről szóló előadásában ismételten elárulja, hogy fogalma sincs az egykorú Habsburg hivatalszervezet működéséről. Az államtanácsról, erről a rendkívül pedáns, mai mérték szerint is rengeteget dolgozó, s kitűnő szakemberekből álló, csendes elvonultságban folyamatosan működő hivatalról ilyeneket jegyez meg: „József... metsző gúnnyal nyilatkozik az államtanács henye munkájáról" (29. l.); „a helyzet oly veszélyessé kezdett válni, hogy még a hanyag eleganciájú államtanács is felébredt lusta álmából" (91. l.); Józsefnek egy jól működő gépre volt szüksége tervei véghezviteléhez. Fenntartotta ugyan az államtanácsot, de megnyirbálta hatalmát s csak ritkán hívta össze (!). „Ő maga soha nem elnökölt ülésein stb". (192. l.). A birodalmi igazgatás többi szerveiről is teljesen téves képzetei vannak. „Hadügyi tárcá"-ról, „igazságügyminisztérium"-ról stb. beszél (193. l.). A társadalmi, szociális helyzet rajzánál még súlyosabb tévedésekkel kompromittálja magát. A cseh jobbágyviszonyokat feszegetve, az idevágó intézkedéseket habozás nélkül összefüggésbe hozza a magyar rendi ellenállással. Az államtanács (!) „rendeletet bocsátott ki, melynek értelmében a jobbágyok munkáját a földesurak és parasztok közti szabad megegyezés alapján kell rendezni. Ez persze semmit sem jelentett... A Rendek, amelyeknek legjelentősebb kiváltságait támadta meg ez a rendelkezés, nyomban erélyesen szembefordultak a fenyegetéssel. A magyar országgyűlés, a Habsburg-tartományok leghatalmasabb törvényhozó testülete kereken megtagadta a törvény végrehajtását; csak jóval később, 17 év mulva, 1791-ben fogja elfogadni".(92. l.). Majd így folytatja magyarázatait: „A cseh Rendek kompromisszumos megoldással kísérleteztek. A robotot a jobbágyok készpénzzel váltsák meg... Persze ez a megoldás sem ért sokat, a jobbágyoknak soha egy fillér készpénzük nem lévén". (92. l.) Hasonló tájékozatlanságról tesz tanúságot P. József és az egyház viszonyának elemzésénél is. A jezsuita rend feloszlatása kapcsán pl. efféle dolgokat konstatál: „A jezsuiták nevelte császár elsőnek régi nevelőivel fordult szembe s eltiltotta őket szörnyű fekete ruhájuk viselésétől..." (63. l.) Egy állítólagos 1618-ból való stájer rendi irat alapján a következőképp jellemzi a rendet: „Lelkiismereti aggályok nélkül járják a célhoz vezető utat. Fejedelmeket s nemzeteket bujtanak fel egymás ellen, forradalmak s inszurrekciók magvait hintik el az államban, egyenetlenséget szítanak az uralkodók és alattvalóik között, fegyvert szállítanak a testvérharcokra s minthogy a gyóntatószéken minden titkot megismernek, korlátlan uralomra tesznek szert az emberek lelkiismeretén..." (70. l.) A feloszlató bullára célozva, megjegyzi: „Kevés ember van a világon, aki ily édes bosszút állhatott volna tanárain és anyjának barátain", mint József. (74. l.) Amikor pedig József megtudta, hogy a feloszlatás adminisztrációja lassan működik „valósággal őrjöngeni kezdett". (75. l.) Gyakran keveredik ellentmondásokba is. Kaunitzot jellemezve pl. egy helyen ezt írja: „Nem volt sem jobb, sem rosszabb híres vetélytársainál", t. i. a korabeli arisztokráciánál. (55. l.) Néhány lappal tovább pedig megállapítja: „Kaunitz egyike volt a kihaló arisztokrácia utolsó legbecsesebb virágjainak". (58. l.) Előadását szívesen fűszerezi sikamlós pletykákkal, komolytalan részletekkel. A József nagykorúságáról szóló fejezetet így kezdi: „Időtlen idők óta a gyermeknemzés volt minden Habsburg első kötelessége. Az ivadék legalább annyi hasznot hajtott a Habsburg-háznak, mint a hadseregnek. Mária Teréziának például tizenhat gyermeke volt, mind ugyanattól az apától, ami a XVIII. században ritkaságszámba ment. Igaz ugyan, hogy a század elején Augustusnak, Szászország és Lengyelország királyának, akit ennek megfelelően az Erős-nek neveztek, háromszáz gyereke született, de ezrednyi szép nőre volt szüksége, hogy ezt a kis magánhadsereget felállíthassa". (26. l.)

Talán fölösleges a példákat tovább szaporítanunk, hisz majd minden lapon lehet egy-két kisebb-nagyobb baklövést, naivitást, komolytalanságot találni, nem is szólva a sok-sok névelírásról, évszámhibáról s a rendkívül gyenge

fordító, meg a felületes lektor számlájára irandó stílus- és sajtóhibák tömkelegéről.

Mégis talán igazságtalanok lennénk P. könyvével szemben, ha minden érdemet megtagadnánk tőle. Egyik vele szemben támasztott igényünket nem hagyta teljesen kielégítetlenül. Előadásának módja nem nélkülözi az epikai-drámai jelleget. A majd ötödfélszáz oldalas könyvben végesvégig eleven élet lüktet: csaknem színházban érzi magát az olvasó. Úgyszólván az egész történés párbeszédekben van megjelenítve. P. igazán nagy fáradsággal s nem kis dramaturgiai készséggel próbálta Józsefet, a főhőst s körülötte mozgó mellékszereplőket életre galvanizálni. Csak az a baj, hogy egy percre sem tudja a tájékozott olvasóban felkelteni a történetiség illúzióját. A szereplők csupa színészek, jók is, rosszak is, környezetük pedig festett vászon. Józsefet magát is sokkal inkább költött figurának érezzük, mint történeti alaknak. A várt tudományos lélekelemzésből, sajnos, mit sem kapunk. József szellemi habitusának tudományos újraértékelése P.-nek eszébe sem jutott, nem is juthatott.

Amikor a könyvet letesszük, az az érzésünk: az elmult években divatos életrajzi regényt olvastunk, abból is gyengébb fajtát.

Berlász Jenő

MARKÓ ÁRPÁD: FUTAKI GRÓF HADIK ANDRÁS TÁBORNAGY. Budapest 1944, Athenaeum, 315 l., 9 mell., 8 térk. 8°.

Hadik a XVIII. századi magyar hadtörténet legkimagaslóbb alakja, s egyben az örökösödési és hétéves háborúban európai hírnévre emelkedett magyar huszárságnak egyik legismertebb képviselője, mindenképen méltó a történetíró figyelmére. Egyike volt ama kevés magyarnak, kinek sikerült szegény köznemesi sorból maga erejéből fölemelkednie a Monarchia legmagasabb tisztségeinek egyikébe, és bár különösen II. Józsefnek, de már Mária Teréziának is legbizalmasabb hívei közé tartozott, soha magyarságát meg nem tagadta, sőt ahol csak tehette, nemzete javát kereste. Életének azonban mindeddig nem akadt földolgozója, s amit tudtunk róla, azt is kétes eredetű mesékből, megbízhatatlan legendákból merítettük és többnyire rosszul tudtuk.

M. fölhasználva a Hadikra vonatkozó egykorú följegyzéseket, így többek között a tábornagy naplóit, a bécsi Hadilevéltárban őrzött katonai jelentéseket, s a budapesti Országos Levéltár iratait, tudományos alapossággal tárja föl a hadvezér pályáját. Végigkíséri hősét ifjúkora törökelleni harcaitól kezdve az örökösödési és hétéves háborún keresztül II. József balkáni hadjáratáig, Szerbia, Hollandia, Franciaország és a német birodalom csataterein át az udvari haditanács elnöki székébe. M. forrásai egybegyüjtésénél, azok megrostálásánál, s eltérő véleményeik tárgyilagos mérlegelése közben nagy körültekintéssel járt el: kritikai módszere — ahogy korábbi munkáiban, most is — mintaszerűnek mondható. Hadik életének legapróbb mozzanata sem marad homályban, s a pályája kezdetén lévő fiatal katona alárendeltebb jelentőségű hadivállalkozásait ugyanolyan szakszerű alapossággal rajzolja meg, mint később a hadvezér hadseregeket mozgató nagyhorderejű terveit és hadműveleteit. (Külön kiemeljük a 7 éves háború úgynevezett berlini vállalkozásáról szóló fejezetet. Nemcsak mert tisztázza és ismerteti ennek a hadvezérhez méltó, elgondolásában és végrehajtásában egyaránt komoly katonai teljesítménynek részleteit, melyet eddig a közvélemény afféle huszárcsínynek gondolt, hanem mert stílusa, kerek szerkezete a munka legjobb részévé teszik.) Igaz, hogy Hadik életének nagyon részletesen taglalt katonai eseményei mellett háttérbe szorulnak azok a részek, amelyek a tábornagyra (főként mint Erdély királyi biztosára) váró politikai, közigazgatási feladatokról, azok megoldásáról szólnak — jóllehet ezek fontosságát M. maga is kiemeli —, mégis nem hisszük, hogy Hadik életében válaszolatlan kérdések maradtak volna.

Nem hallgathatjuk el azonban, hogy a szerző nem mindig tudja összeegyeztetni az életrajz követelményét, amely többnyire a részletek elmellőzését kívánja, a hadtörténet érdekével, amely jelen esetben a hadiesemények minél részletesebb jellemzését, tisztázását követeli. M. a hadtörténet javára enged, s ennek nem egy esetben az életrajz kell hogy kárát lássa. Ami Hadikra vonat-

kozik, az számára egyformán kedves, akár fontos, akár jelentéktelen, s a sok apró részlettől nem egyszer homály borul az egészre. M. nem egyszer éppen hogy csak céloz a kis események mögötti nagy mozgató erőkre, ahogy a hadviselés, a politika, a gazdasági élet összefüggéseit is csak pár szóban érinti. Így azután Hadik élete szinte korától és környezetétől elvágva pereg le. A mindig részletekbe menő jellemzésnek, amely tehát nem válogat fontosság szerint, további következménye, hogy Hadik — legalább is az olvasó úgy érzi — nem fejlődik. Igaz, hogy minden fejezetben nő a rangja és a hatalma, de ő maga változatlan, s akár az ifjút, akár az aggastyánt nézzük, mindig a tábornagy megállapodott vonásaira ismerhetünk. Mintha az öreg Hadik visszaemlékezésein keresztül néznénk az ifjút is. Míg azonban Hadik eleitől kezdve a hadvezér szellemi fegyverzetében lép elénk, tehát fejlődése legmagasabb fokán, az életrajz látóköre mindvégig megmarad abban a keskeny mederben, amibe a kezdő katona életének eseményei belekényszerítették. Az olvasó önkéntelenül arra gondol, hogy egymástól függetlenül, önálló egészeknek íródott s utólagosan egyberakott fejezeteken halad át, melyek, akárcsak a vetítettképes előadásnál az állóképek, nagyszerűen megmutatják a részleteket, de közöttük az összefüggés laza vagy egészen hiányzik, s ezt az összekötő szöveg próbálja pótolni.

A hadtörténetnek elengedhetetlen érdeke volt, hogy M. Hadikra vonatkozó gazdag és értékes részletkutatásai teljes egészükben megjelenjenek. De azt hisszük, kár volt a részletkutatásokat beleolvasztania az életrajzba. Ezek külön tanulmányokat érdemeltek volna. Az aprólékos adatközléstől felszabadult életrajz egyszeriben lendületesebb, arányosabb és tágabb látókörű lehetett volna.

BENDA KÁLMÁN

WESSELÉNYI MIKLÓS BÁRÓ: SZÓZAT A MAGYAR ÉS SZLÁV NEMZETISÉG ÜGYÉBEN. I—II. Sajtó alá rendezte és jegyzetekkel ellátta Gál István. Kolozsvár [1944], Minerva, 174 + 164 l. 8°. — (Erdélyi Ritkaságok 12—13.)

Való szükséget pótol W. jórészt elfelejtett, s érdeme ellenére kevéssé méltányolt Szózatának újrakiadása. Két nagy magyar sorskérdés áll a tengelyében: külpolitikailag az orosz hatalom terjeszkedése, belpolitikailag a nemzetiségi kérdés. Mikor a könyv Lipcsében 1843 májusában megjelent (németül uo. 1844-ben), az orosz terjeszkedés kérdése az osztrák állampolitika aggodalmának immár százados tárgya volt; magyar viszonyításban W. írása mégis úttörő és látnoki mű. Újszerűbb volt az, amit a nemzetiségi veszedelemről mondott. Erdély fia lévén, ki románul is tudott, nemcsak szülőföldjén tapasztalta meg a nemzetiségi kérdés mibenlétét, hanem külföldi utazásai folyamán nemzetiségeink Magyarországon kívüli fajtestvéreinek vezéreivel is megismerkedett. A magyar államiságot veszélyeztető nemzetiségi mozgalom felrajzolt képe mégis inkább vízió, melynek nem egy vonását az utókor valóságra váltan szemlélhette. Egy század távolságából visszatekintve a Szózatra, ma is élő vizek forrásának látjuk. Kérdései ma is időszerűek, a lángeszű gondolkodó eszméinek lecsapódása pedig mindig érdekfeszítő marad. Ezen felül a Szózat a korabeli magyar politikai gondolkodásmód még ma is úgyszólván teljesen kiaknázatlan kincsesbányája. A Szózat a magyar politikai irodalom egyik legremekebb alkotása, értékéből az sem von le sokat, hogy jórészt liberális illúziókra visszavezethető megoldási javaslatai ma már kissé naívul hatnak. 1848-nak a nemzetiségek számára nemesen bőkezű törvényei éppen úgy nem számoltak a nemzetiség reális fogalmával, mint W. és kortársai, Kossuthot is beleértve. Mai történelmi irodalmunk is alig tett kísérletet a nemzetiségi öntudatosodás homályos kérdéseinek a felderítésére. Mennyire érthető és — Széchenyi komoly figyelmeztetései ellenére is — menthető W. álláspontja, aki el tudta képzelni, hogy a polgári szabadság kedvéért a nemzetiségek szívesen le fognak mondani nemzetiségükről. Vannak olyan vonásai W. meglátásának, amelyeket ma is komolyan értékelhetünk. Ő vette először világosan észre a szoros összefüggést a művelődés és az alkotmányosságra törekvés közt egyfelől és a nemzetiség közt másfelől. W. és kortársai nagy tévedését, a nemzetiség hatóerejé-

nek alárendelését az alkotmányosság utáni vágynak, 1848—49 és ami utána máig következik, elegendőképen kidomborítja. W. elsőnek ismerte fel magyar részről a nemzeti propaganda szükségességét külföldön és az elsők közt hangoztatott konföderációs terveket a dunai tájon. Ugyancsak ő volt az, aki a lengyel emigráció nagy szerepét a korabeli politikai tervezgetésekben és mozgalmakban magyar részről felismerte. A Szózat méltányos és nemes hangja a nemzetiségek iránt, megoldásainak és javaslatainak mértéktartó hangja élénken cáfolja azok állításait, akik a W. korabeli nemzetiségi politikában csak a nemzetiségek barbár elpusztítására irányuló törekvést látnak. W. és kortársai nemzetiségi tévedéseit legnagyobbrészt romantikus liberálizmusuk magyarázza. Hiba volt ez, de nem az övéké csupán, hanem szinte egész Európáé.

A Szózatot új köntösében kiadója nem tudományos kritikai kiadványnak szánta, inkább a Kossuth és Széchenyi mellett valóban méltatlanul mellőzött W. megismertetésének eszközéül. Ezt célozza az érdekes és itt-ott túlszínes és bizonyos aktualitásokat túlságosan kihangsúlyozó bevezető tanulmány is (— először az „Erdélyi Csillagok" II. sorozatában jelent meg: Kolozsvár 1942, Minerva, 8°, és klny. 40 l. —), melynek legfőbb érdekessége, hogy W. két ismeretlen németnyelvű munkájáról ad hírt. Az egyik a Magyarországot külföldön befeketítők ellen írt röpirat: *Die Ursache und der Zweck des Kampfes in Ungarn* (1849), melyet Gál I. Széchenyi nagy magyar szatírájával hasonlít össze; a másik a „Deutsche Reform" c. napilapban megjelent dunai konföderációs terve (1849. ápr. 12.). A kiadvány szövege nem írásjelhű, de betűhű, a helyesíráson kiadója kisebb, a központozáson nagyobb változtatásokat végzett. A mellékelt jegyzetek (a mű magyar és német kiadásáról, hatásáról, sorsáról, az utókor véleményeiről) hasznosak; kár, hogy sok semmitmondó idézet is terheli őket. Kiadó W. összes nyomtatott és kéziratos műveinek kritikai kiadását ígéri és — úgy látszik — igen hiányzó tudományos életrajzát is előkészíti.

I. Tóth Zoltán

BABINGER, F.: BEGINN DER TÜRKENSTEUER IN DEN DONAUFÜRSTENTÜMERN (1394. BZW. 1455). München é. n., 35 l. 8°. — (Klny. a Südost-Forschungen-ből.)

A román történetírás számos fogyatékossága közül az egyik legsúlyosabb, hogy még a legfontosabb kérdéseknél sem ad tiszta, adatszerűen használható képet az események egyszerű egymásutánjáról. Elég fontos kérdés például — nemcsak szűkebben vett román, hanem egyetemesebb dunai szempontból is —, mikor kerültek a vajdaságok török fennhatóság alá, illetőleg mikor váltak török adófizetőkké. Az irodalomból azonban máig sem kaphatunk erre kielégítő választ. B., a török források ismert nevű szakértője tiszteletreméltó buzgalommal, nagy tárgyi tudással igyekszik segíteni ezen a bajon; nem annyira az ő hibája, mint inkább a zavaros és ellentmondó forrásanyagé, hogy eredményei nem mindenben megnyugtatóak.

Tanulmánya három részre oszlik; az első kettőben azt kutatja, mikor kötelezték a havaselvi, illetőleg a moldvai vajdát rendes évi adó (karadzs) fizetésére, a harmadikban azt igyekszik kimutatni, hogy Kelet-Bulgária végleges meghódítása (1393) a havaselvi akcióval összefüggően, átfogó aldunavidéki felvonulás eredményeként történt. Első tanulmányának végeredménye, hogy I. Bajazid szultán nem, mint eddig, délszláv források alapján vélték, 1394 őszén, hanem az előző év nyarán vagy őszén vonult I. Mircea havaselvi vajda ellen; kettőjük összecsapása nem (a különben ismeretlen, de sokfelé keresett) Rovine helységnél, hanem az Argeş-folyó mentén (rovine szlávul a. m. „szakadék", „völgy", „folyómeder"), a havaselvi vajdák székhelyének közelében történt és eldöntetlenül végződött. Mircea a következő évben eredményes ellenállása ellenére adófizetésre kötelezte magát, később ezt megtagadta s csak 1414-ben vállalta újra. Második tanulmányának, amely román nyelven már 1936-ban megjelent (Cel dintâi bir al Moldovei către sultan, Omagiu fraţilor Alexandru şi Ion Lăpedatu, Bucureşti), lényege az, hogy III. Petru Áron moldvai vajda, II. Mohamed felszólítására, már 1355 őszén (s nem, mint régebben vélték, a következő évek folyamán) évi adó fizetésére kötelezte magát.

Kétségtelen, hogy B. sok olyan szempontra hívta fel a figyelmet, amely a korábbi kutatók tekintetét elkerülte. Végső eredményeivel azonban nem, vagy csak bizonyos részekben érthetünk egyet. Ami a rovinei csatát illeti, neki sem sikerült kibogoznia a török és délszláv források adataiban mutatkozó ellentmondásokat, amelyek a kutatók egy részét arra bírták, hogy török, a másikat, hogy havaselvi győzelemről írjanak, egyeseket pedig arra, hogy két, sőt több ütközetet tegyenek fel; főleg azt bajos elhinnünk, hogy a vajda, miután fegyverrel a kezében derekasan megállta a helyét, a következő évben adót ajánlott a szultánnak. Ezek az események, amelyek Zsigmond király első nikápolyi hadjáratát megelőzték, pontosabban kiváltották, továbbra is homályosak maradnak és újabb, még átfogóbb kutatást tesznek szükségessé. Bizonyos, hogy ebben a B.-től felvetett szempontok, valamint az általa néhány évvel ezelőtt két változatban feltárt, 1460 körül írt török elbeszélő forrás kitűnő szolgálatot fognak tenni.

Ami Moldva adózását illeti, csak annyi bizonyos, hogy az Petru Aron idejében kezdődött. Fennmaradt a vajda oklevele, amelyben meghízza hívét, Mihály logofátot, hogy fizesse meg a szultántól követelt 2000 dukát évi adót. Az oklevélen csak az évszám, 6964 (vagyis 1456, illetőleg más számítás szerint 1455. szept. 1—1456. aug. 31) olvasható, a nap és hónap jelzése hiányzik. A kutatók 1456. június—júliusára, vagy július—szeptemberére helyezik. Fennmaradt továbbá a szultánnak év nélkül, okt. 5-én Sarukhanbeiliből keltezett oklevele, amelyben értesíti a moldvai vajdát, hogy követével tárgyalt, üzenetét megértette s megígéri, hogy *amennyiben* az évi adót elküldi, békét tart vele. Ezt a régebbi kutatók 1456-ra helyezték, B. viszont 1455-re teszi és úgy fogja fel, mintha a szultán *nyugtázná* benne az első adót. Ez nézetünk szerint helytelen; lehet ugyan, hogy az oklevél 1455-ben kelt (a következő év őszén ugyanis a szultán Drinápolyban tartózkodott), de akkor sem bizonyít egyebet, minthogy tárgyalások folytak az adófizetésről. Arról, hogy az adó megérkezett volna, szó sem lehet, éppen ellenkezőleg: a szultán háromhavi haladékot ad erre a célra. Még azt sem mernők állítani, hogy 1456 tavaszán befutott a pénz. A szultánnak 1456. június 9-én kelt oklevele, amelyben — a régebbi ellenséges viszony megszűnvén — megengedi a moldvai Akkerman kereskedőinek, hogy szabadon járjanak birodalmában, nem tekinthető (mint B. tekinti) terminus post quem non-nak: ilyenfajta engedmények már puszta tárgyalások alapján, jóindulatú, sőt nem is nagyon jóindulatú semlegesség esetén is lehetségesek voltak, mint a kor forrásai világosan mutatják. B. érvei tehát, amelyekkel az 1455 évszám helyességét igyekszik bizonyítani, nem kielégítőek. Nincs kizárva, sőt valószínű, hogy a szultán már ebben az évben adót követelt a moldvaiaktól, s azok, tekintettel az ország zilált helyzetére s a törökök szerbiai sikereire, tárgyalásba is bocsátkoztak vele. De legalább ennyire valószínű az is, hogy adófizetésre még nem került sor (megjegyzendő, hogy „ajándékot", azaz nem-rendes adót már az előző vajdák is adtak, elsőnek Jó Sándor). Mohamed ebben az időben már készült a nagy leszámolásra Magyarországgal, amire a következő évben került sor. A törökök vereséget szenvedtek, de a helyzet mégis rájuk nézve alakult kedvezőbben. A magyarok vezetője, Hunyadi János, röviddel utóbb meghalt; halála mindkét vajdaságban, s az egész Dunavidéken zavarokat keltett. Hihetőleg ezek indították Petru vajdát arra, hogy teljesítse a szultán követelését, minthogy bizonytalan helyzetében gyönge egyéniségével nem remélt más mentséget. Egyelőre tehát azt kell gondolnunk, hogy a moldvai adózás 1456 végén vagy 1457 elején kezdődött.

ELEKES LAJOS

BRĂTIANU, G. I.: ORIGINES ET FORMATION DE L'UNITÉ ROUMAINE. Bucarest 1943, Éd. de l'institut d'histoire universelle „N. Iorga", 353 l., 9 térk. 8°. — (Bibliothèque d'Histoire Contemporaine.)

A neves történész és politikus élénk stílusban írt, új és érdekes munkával ajándékozta meg a franciául olvasó közönséget. A munka a román politikai egység kialakulásáról szól. Alapgondolata az, hogy Románia 1919—1940

közti formájában nem más, mint „népi és politikai kifejezése az ősi kárpát-dunai egységnek, mely magára a hegyek domborzatára van írva". Ebből a szempontból tekint vissza B. népe történetére s igyekszik megmagyarázni, hogy miért élt Havasalföld és Moldva a XIX. század második feléig, Erdély meg éppen 1919-ig mégis külön életet. Ezért emeli ki e háromféle multból azt, aminek alapján nemzeti egység felé való fejlődést lehet rekonstruálni. Módszere többé-kevésbbé hasonló a dunai nacionalizmusok valamelyikének szellemében fogant hasonló munkákéhoz. Míg a magyarok a Kárpátok ívével övezett Közép-Dunamedence természetes földrajzi, gazdasági s történeti egységét hangsúlyozzák, Brătianu és honfitársai ennek antitéziséül egy másik formulát keresnek. A román egység földrajzi centrumát szerintük a Kárpátok ívének délkeleti sarka jelenti, a „természetes glacis-któl körülvett erdélyi bástya". A magyar tételnek (heggyel övezett medence) egyszerűen fordított lenyomata ez: sík előtérrel övezett „erősség". Román szerzők ennek az egységnek előképét az antik Dáciában, megvalósulását az 1919 utáni Romániában pillantják meg. És annyival is inkább ragaszkodnak — részben újabb „geopolitikai" elméletek hatása alatt — ennek az egységnek, mint földrajzi fatalitásnak az eszméjéhez, mivel a magyarok a maguk részéről a történeti egység érvét is felhasználhatják. B. sem elégszik meg az immár túlegyszerű „népi térrel" (espace ethnique), és bevezeti — ha nem is a szerinte nagyhatalmaknak járó „életteret" (espace vital), — legalább a „biztonsági tér" (espace de sécurité) fogalmát. Megállapítja, hogy a románoknak ez utóbbira van igénye, sőt joga, ha az nem is esik egészen egybe a románok által lakott területtel.

Kifejtve a román álláspontot a dákóroman kontinuitás kérdését illetően, mely körül mind Bukarest, mind Budapest protagonista írói fáradhatatlanul folytatják a harcot és egymás cáfolását, B. Moldva és Havasalföld középkori kialakulásáról beszél. Panaitescu érvei alapján arra jut, hogy ez a kettősség geopolitikai és gazdasági feltételekből következett. A két vajdaság eltérő úton haladt: a magyar politika, „mely Havasalföldet a maga rendszerébe foglalta", a Duna vonalán kelet felé irányult, míg a Moldvára ható lengyel-litván politika északról délre, a Földközi-tenger felé. B. a két vajdaság „történeti misszióját" a Kelet elleni harcban látja, s nekik vindikálja mindazon, a „kereszténység védőbástyáját" megillető érdemeket, melyeket azelőtt magyar vagy lengyel írók majdnem ilyen kizárólagossággal ruháztak saját népükre, s melyek a valóságban éppúgy megoszlottak Kárpát-Európa egyes népei közt történeti szerepük arányában, mint a súlyos és hálátlan küzdelmekkel járó áldozatok is. Ha Erdély résztvesz a török elleni küzdelemben, ezt B. a román lakosság érdemének tulajdonítja. Ha viszont a mohácsi katasztrófa után, új helyzetben, külön fejedelemséggé alakulva elfogadja a török szuverénitást, — ezt már a magyar rendek csinálják „csak azért, hogy társadalmi rangjukat megőrizzék".

Ez a kétféle megítélés több ponton feltűnik B. könyvében. A moldvai magyarokról azt mondja B., hogy „a székelyekéhez hasonló, külön dialektust" beszélnek és hogy besenyők meg kunok leszármazói. Idegen olvasó a szövegből meg sem tudja, hogy magyarokról van itt szó. Ugyanakkor azonban B. felháborodik azon, hogy orosz részről a moldvai (román) dialektust pártfogolják. Szerinte „a budai udvar fényes középkori (feodal) műveltsége csak névleg volt magyar: azokat a divatokat és hatásokat adta tovább kelet felé, melyeket maga is Németországból, Franciaországból, Itáliából kapott" (120. l.) A román vajdaságok ezzel szemben megőrizték nemzeti karakterüket, bár (mint előzőleg B. is megállapítja) „legrégibb vallásos emlékeik bizánci példáktól kaptak ösztönzést, a feliratok görögök voltak, a liturgia ó-egyházi szláv".

Ha magyar szerzők számára Magyarország történeti egysége a nyilvánvaló s Romániáé nélkülözi a szilárdságot, B. ismét megfordítja a tételt: az ő szemében éppen a román egységnek vannak szilárd alapjai. Nem habozik „az orosz vagy magyar egységben pusztán történeti jellegű konstrukciót" találni, mégpedig „a szó véletlen vagy epizódikus értelmében" (332. l.). A magyar históriában — szerinte — nincs „állandóság" (permanence), irányát

és értelmét („sens") Róma szabta meg, midőn kereszteshadjáratot hirdetett és a magyar királyt „nemzetközi erő" vezetőjévé tette. Ezt a már másutt külön kifejtett tételét bizonyítandó, B. még IV. Béláról is megállapítja, hogy 1241-ben százezer különböző nemzetiségű: német, horvát, olasz, francia, spanyol harcost gyűjtött egybe a tatárok ellen. A muhi csatára gondolva, majdnem sajnálni lehet, hogy nem így történt.

Hiábavaló lenne a középkorban XIX. századi, nyugati mintájú nemzetállamokat keresnünk, különösen hiábavaló Kárpát-Európában, ahol ilyen államok létesítésére irányuló kísérletek a XIX. és XX. században is állandó konfliktusokhoz vezettek. De éppily hiábavaló lenne a középkori Magyarországot vagy akár Lengyelországot (melynek fejlődése sokban analóg) nemzetközi vállalkozásnak minősíteni azért, mert történeti szerepük azidőben nemzetfölötti *is* volt. Természetes, hogy mindazon népek, melyek a kárpáti tájon, a kis népek zónájában, korábban hoztak létre aránylag fejlett államalakulatokat, azok addig, míg sorstársaik mellékük nem nőttek, nagy áramlatok (a középkorban például a nyugati keresztény misszió), azután saját politikai ambícióik által vezetve, de részben természetes súlyuknál fogva, a többinél nagyobb nemzetközi szerepet *is* játszottak, a nélkül, hogy e miatt saját „nemzeti" karakterüket elvesztették volna. A litván únió a lengyelek érdekét szolgálta, de a kereszténységét is. Az északbalkáni hűbéres tartományok láncolatának kiépítése a XIV. században a magyar király hatalmát növelte, de nemsokára közös dunai védelem alapjául szolgálhatott a szultánok támadó hadaival szemben. Azt el nem ismerni pedig, hogy a középkori Magyarország fejlődésében előtte volt a román vajdaságoknak, éppoly nehéz lenne román részről, mint magyar részről azt állítani, hogy ez a különbség változhatatlan nemzeti karakterből következett, s hogy mindig állandó maradt. Mintha az idősebb testvér szükségképen nagyobb, okosabb vagy hatalmasabb maradna, csak mert véletlenül előbb született.

A továbbiakban azt hangsúlyozza B., hogy a területi „morcellement" és a politikai hanyatlás ellenére is élt a lelkek mélyén egy „unité spirituelle", melyből a nemzetiség ébredése idején hamar megszületett a politikai egység vágya. A XIX. századi nemzeti mozgalmakról írt fejezetei különösen érdekesek és bele vannak illesztve az egyetemes, európai politikai történet egészébe, — ezirányt a románok nem egyszer nagyobb fogékonyságról tesznek tanúságot, mint mi. B. itt is saját szempontjait érvényesíti: a román nemzeti fejlődést a némethez és olaszhoz hasonlítja. Románia az ő szemében keleti Piemont vagy Poroszország, mely saját vezetése alatt akarja a román nacionalizmus igényelte területeket mind egyesíteni. Szerinte még a politikai megvalósulás dátumai is párhuzamosak: 1919-ben megszületett a román, a Harmadik Birodalom idején a német egység. S e párhuzam gondolata mindig ott van sorai mögött, midőn a román történet legfőbb problémáit próbálja megragadni s midőn azon történeti kapcsolatokat fejtegeti, melyek Romániát Németországhoz, Oroszországhoz, hozzánk vagy más országokhoz fűzték. Érezzük, hogy ha könyve alapjául az 1941-ben német tiszteknek tartott előadásai szolgáltak is, munkájával saját népének akart tanulságot adni, s olyan problémákra keresett választ, melyek már régen éltek benne. Ez az aktuális, politikai elem, 1940—42 viszonyaira célzás itt is, ott is kivillan szövegéből. Kiemeli, hogy egykorú okmányok szerint az orosz érdekszféra már 1812-ben magába kívánta foglalni egész Havasalföldet és Moldvát, és siet hozzátenni (történeti szövegben!): „sajnálatos, hogy ezeket a diplomáciai okmányokat nem olvasták nagyobb figyelemmel 1939 román politikájának vezetői; sok előre nem látott dolgot kikerülhettek volna, és az ország talán jobban felkészült volna 1940 tragikus fordulójára (conjoncture)". Idézi Ion Brătianu szavait 1855-ből (a románok „Európa érdekeit kívánják Oroszország ellen képviselni"), meg azon francia publicistáét, aki szerint a román egység akadályozza meg egyszersmindenkorra az északi és déli szlávok egyesülését. Nem mulasztja el megemlíteni, hogy Anglia ellenezte a két fejedelemség únióját, hogy 1881-től kezdve a román politika „leit-motiv"-ja az oroszellenesség volt, hogy Románia ezért csatlakozott a Hármasszövetséghez, s hogy számára éppen a Berlinnel való politikai és gazdasági kapcsolat volt elő-

nyös. Kritizálja Seton-Watsont, panaszkodik, hogy a világháború végén „az Entente bizonyos képviselői Románia területi és más követeléseit körülbelül megvalósíthatatlanoknak tartották", hogy a bukaresti kormány a párizsi béketárgyalások alatt egyszerre harcolt a bolsevizmus és az amerikai zsidó nagytőke ellen, s hivatkozik a román hadsereg („élément organisé et conscient de résistance et de réaction") antibolsevista „érdemeire", melyek nélkül, szerinte, egész másként fordult volna Európa e részének sorsa.

Amily élesen rámutat B. a román-szláv érdekellentétre, annyira hangsúlyozza a másik oldalon, hogy Románia szomszédai: magyarok és szlávok egymásra találnak és az 1919 utáni Nagy-Románia egységét átmenetinek, történeti alapot nélkülözőnek mondják. Panaszkodik, hogy ezzel idegen specialistákat is sikerült befolyásolniok. Az utóbbiak közt megemlíti F. Lot-ot, saját egykori párizsi tanárát, akinek a kontinuitást kétségbevonó soraira nem habozott „nagy sietségben" írt kis könyvvel (Une énigme et un miracle historique: le peuple roumain) replikázni. B. egyenesen orosz és magyar „egybehangzó nézetekről" beszél, s arról, hogy ezek „okok és érdekek közös voltát tükrözik". Szerinte a Besszarábiából Amerikába emigrált J. Bromberg elmélete (Nagy-Románia csak „a körülményeknek a történelemben egyedülálló láncolata" folytán születhetett meg) nemcsak magyar kollégáihoz („confrères de Budapest") hasonló, hanem pontosan megfelel a szovjet történetírás mondhatni hivatalos orgánuma, az „Istorik Marksist" álláspontjának. A könyv végén pedig megjegyzi B., hogy az utolsó évtizedben a románok nem vették figyelembe országuk létének állandó törvényét, feltételét (principe permanent), elmulasztottak elég korán Németországhoz közeledni, végül azonban, az USSR elleni háborúban, Románia újra megtalálta „történeti hivatását".

Ennek az érvelésnek és vallomásnak nem nehéz okát lelni. B. és hívei úgylátszik megoldást lelnek arra, amit ő „a román egység tragikus dilemmájának" nevez. Szerinte a románoknak 1914-ben is választaniok kellett: egyrészről választhatták „azon támaszt, melyet az orosz terjeszkedéssel szemben a középeurópai hatalmak nyujthattak neki", — viszont e hatalmak 1867 óta inkább a magyaroknak kedveztek az erdélyi kérdésben; vagy választhattak „a kettős monarchia ellenségeinek oldalán irredenta akciót, feláldozva a besszarábiai románokat és vállalva az orosz szövetséggel járó minden kockázatot és veszélyt" (254. l.). B. határozottan az oroszok ellen fordul, tehát az első megoldást választja, a középeurópai nagyhatalom segítségét. És hogy az azzal járó nehézségeket kiküszöbölje, hogy az erdélyi kérdésben e hatalom kegyeit a románok számára biztosítsa, ezért mutat rá ily határozott formában a német-román sorsközösségre az egyik, a magyar-szláv közös érdekekre a másik oldalon. Ezért feledkezik meg mindazon támogatásról és előlegezett bizalomról, melyet 1919 után Románia a győztes nyugati hatalmak részéről élvezett, ezért kifogásolja azok politikáját. Ha a könyvön nem lenne dátum, akkor is megtudnánk mondani, mikor készült: az 1940 utáni román politikát reprezentálja.

Az sem meglepő tehát, hogy a „Dacia-Bücher" sorozatában, mely a német szimpátia megnyeréséért és a magyarok eláztatásáért folytatott propagandaküzdelmet, Antipa, Th. Capidan, J. Frunza, J. Lupaş, S. Mehedinţi, J. Moga, T. Morariu, V. Orendi-Hommenau, Z. Pâclişanu, L. Someşan és C. Vâlsan könyvei mellett (a kisebb pamfleteket és a „Bücher der deutsch-rumänischen Kameradschaft"-ot nem számítva) B. egymaga négy könyvvel szerepel. Ezek között van F. Lot ellen írt replikájának német kiadása, melynek előszava kijelenti, hogy a románoknak történeti és politikai érvekkel harcot kell vívniok, s ez a harc „egy másik, keményebb és véres harcot készít elő". A történelem feladata lesz, hogy ezen irányzat igazi jelentőségét kellő távlatból lemérje, s megállapítsa, hogy eredményei mennyiben mentek túl B.-nak a Reich-kormánya által a bonni egyetem díszdoktorságával történt kitüntetésén 1943-ban.

B. könyve azonban e tendencia ellenére sem pusztán politikai pamflet. Szívesen elismerjük benne a történész nagy jártasságát anyagában, a politikus és a román nacionalista igyekvését, hogy nemzete létproblémáit úgy, amint ő látja, kifejtse. B. a román nacionalizmus területi, hatalmi igényeit prezen-

tálja, a történész és politikus teljes fegyverzetével, rugalmasan az adott helyzethez illeszkedve. De talán éppen itt van egyoldalúsága, hibája is könyvének. B. könyve, hogy Henri Pirenne kifejezését idézzük, teljesen „ethnocentrikus", vagyis a román népet izoláltan mutatja be, nem mint a kis népek zónájában élők egyikét. Érvekkel szépen tud hadakozni. De távolabbról, magasabb szempontból ez a szinte dogmák körül folyó harc egyre inkább irrelevánsnak látszik. B. természetesen körömszakadtig küzd a dákóroman kontinuitás mellett, de kérdés, hogy az olvasó emlékezetében nem Kogălniceanunak (B. által idézett) szavai maradnak-e meg 1843-ból: „csak a hanyatló nemzetek beszélnek örökké őseikről, mint bukott arisztokraták. Származzunk bár Herkulestől, ha nyomorultak vagyunk, a világ mégis nyomorultaknak fog tartani bennünket." Látszólag néha engedékeny B., de inkább csak azért, hogy a nacionalista igényeket megnyerő, szerény köntösbe öltöztesse. Így többek közt idézi az 1919-es román békedelegáció emlékiratát, mely Nagy-Románia legmesszebbmenő területi ambícióit felsorolva csak annyit kér a szomszéd államoktól, hogy „ugyanily mérsékletet mutassanak és ugyanily áldozatokat hozzanak a béke érdekében". Az „espace de sécurité"-ről beszélve, szerény hangon megjegyzi (ismét történeti szövegben!): „Nem gondolunk arra, hogy ebbe másként, mint értelmes lakosságcsere útján vegyük bele azon román elemeket, melyek mind számosabban találhatók a Dnyesztertől, sőt a Bugtól keletre, a Duna másik oldalán, a Timók és Morava völgyei közt, vagy Macedónia és Albánia messze völgyeiben." Valószínűleg Szlovákia sem gondol arra, hogy annektálja Horvátország vagy Dél-Magyarország azon falvait, hol szlovák elemek találhatók, és Magyarország is lemond a moldvai magyarok által lakott területről, hogy a példát ne folytassuk. De vajjon hová vezet ez a fajta „mérséklet" Kárpát-Európában, melyet egy francia történész nem habozott „roppant Macedóniának" nevezni népi tarkasága miatt?

Innen is látni, hogy az újabb évek lázas sovinizmusa, mely a fiatal román nemzedéken oly mély nyomokat hagyott, s mely akkora hévvel fordult a Harmadik Birodalom politikája felé, tulajdonképen folytatása és változata annak a nemzeti imperializmusnak, mely 1919-ben ha más színek alatt is, szintén a maximumot követelte, tekintet nélkül más népekre, vagy magasabb, dunai érdekre. Az erdélyi kérdésről írt új (és a magyar politikát meg a bécsi döntést szigorúan elítélő) könyvében (Transylvania, A Key-Problem. Oxford, 1943. p. 7.) R. W. Seton-Watson szintén kifogásolja ezt a türelmetlen szellemet. Megállapítja, hogy már az Entente és Románia közt 1916 augusztusban létrejött szerződés is hiba volt, mert tiszta magyar területeket is ígért a románoknak. Majd hozzáteszi: „Mégjobban rontott a dolgon Brătianu haragos intranzigenciája és faji sovinizmusa. Okosabb lett volna felismernie, hogy bizonyos tekintetben Románia járt valamennyi szövetséges nemzet közül a legjobban, amennyiben ellenségtől és szövetségestől egyképen kapott területet — Erdélyt Magyarországtól és Besszarábiát Oroszországtól — megtartva Dél-Dobrudzsát is, melynek 1913-ban Bulgáriától történt elszakítása súlyos hiba volt. Más szavakkal, fel kellett volna ismernie, hogy valószínűleg soha vissza nem térő alkalom (world-conjuncture) következtében Románia maximális programmját érte el, és hogy csak a messzitekintő mérséklet és türelem politikája tenné lehetővé, hogy megtartsa azt, amit nem segítség nélkül szerzett."

B. könyve nem igen bíztat azzal, hogy a fiak nemzedéke hajlandó figyelembevenni az apák huszonöt év előtti magatartása által kiváltott kritikát. Az ő könyvéből — mint, tegyük hozzá őszintén, sok más nemcsak román, hanem egyéb, akár magyar könyvből — a táji horizont, a magasabb szempont hiányzik. Az már nem újdonság, hogy a különböző nacionalizmusok a maguk területi és hatalmi igényeit a legvonzóbb formában prezentálják, mint az európai béke és civilizáció feltételeit, s hangsúlyozzák, hogy azok kielégítése a különböző (s rendszerint az éppen preponderáló) nagyhatalmak elemi érdekében áll. De már azt is tudjuk, hogy a kárpáti táj nacionalizmusai nagyjából analóg fejlődésen mentek át, ha tempóban különböztek is. Mind roppant konfliktusokba jutottak azon erőfeszítéseikkel, hogy Európa e vegyes

nemzetiségű táján kizárólagos uralmakat, nemzetállamot rendezzenek be. Mindegyik olyan területeket kívánt e célra megtartani vagy megszerezni, melyre több vagy kevesebb joggal, de hasonló célból, egy másik, de néha több más nacionalizmus is igényt tartott. Hogy e különböző oldalakról megfogalmazott területi igényeket milyen formába öltöztetjük, hogy „espace de sécurité"-ről vagy másról beszélünk-e, az irreleváns akkor, ha tudjuk, hogy őket mind egyszerre kielégíteni amúgysem lehet. Különbséget pedig nehéz tenni a dunai nacionalizmusok és élethez való jogaik közt akkor, ha valaki már belátta, hogy már mind egyképen felnőtt, a fiatalabbak utolérték az idősebbeket.

A történésznek éppen ezen felismerésekből kell továbbhaladnia, ilyen jelenségek ábrázolásával törődnie. Nem uralmi igények egyoldalú prezentálására van szükség, még ha az B. majdnem túlságos ügyességével történik is. A román nemzeti fejlődés történetét éppúgy saját szempontból, a többi nemzeti fejlődéssel összevetve kell vizsgálni, mint a magyart vagy más szomszédokét. És e szempontból a románok éppúgy dunai nép, mint a magyarok, s az utóbbiak sem pusztán „guerriers que le vieux français a qualifiés de Bougres et d'Ogres" (95. l.). Ez — szükségtelen mondani — távolról sem könnyű feladat. Jelenleg egyetlen olyan érdekelt nép sincs, a magyart sem kivéve, mely ezt teljesen átértené. De mégis meg lehet, s meg kell állapítanunk, hogy ez az az út, melyen a dunai népek történetírásának, románnak vagy magyarnak, haladnia kell, ha haladni akar.

Kosáry I omokos

SIEBENBÜRGEN. I—II. Bukarest 1943, Institut für rumänische Geschichte in Bukarest. VIII + 794 l. 4°.

Ismét hatalmas tanulmánygyüjtemény Erdélyről és a hozzáfűződő problémákról úgy, amint azokat a mai román tudományos élet legkiválóbb képviselői ítélik meg. Nem kevesebb, mint 42 rövidebb-hosszabb tanulmány alkotja e két testes kötet tartalmát, s a szövegrészhez rengeteg jól sikerült, sőt részben művészi kivitelű illusztráció, valamint bőséges térképanyag és számos grafikon csatlakozik. S az egész mű élén az idegen olvasó ott találja a szerkesztőnek, C. C. Giurescunak rövid, de annál magabiztosabb szavait: A jelen munka egyetlen célja „*die Wahrheit* über Siebenbürgen darzustellen". E cél érdekében a szerzők, amint azt a szerkesztő jónak látja nyomatékosan hangsúlyozni, nem csupán szavuk tekintélyi súlyát vetették bele a mérleg serpenyőjébe („die einzelnen Mitarbeiter haben nicht den bequemen Ausweg einer Berufung auf ihre wissenschaftliche Autorität gewählt"), hanem állítólag pontos forrásidézetekkel és utalásokkal igyekeztek eredményeik ellenőrzését minden tekintetben megkönnyíteni. Mondanunk sem kell — a hasonló román termékek ideológiájával ismerős olvasó úgyis kitalálja —, hogy C. C. Giurescu művét az igazság győzelmébe vetett szilárd hittel bocsájtja az „elfogulatlan szellemek" ítélőszéke elé: „In festem Vertrauen auf den Sieg der Wahrheit unterbreiten wir diese Arbeit dem Urteil unvoreingenommener Geister".

Tanulságosnak tartottuk e párszavas bevezetést szinte szövegszerint idézni, mert a mű alaphangját nehéz lenne jobban jellemezni. E román gyüjteményes munkának ugyanis minden sorából az derül ki, hogy a szerzők rendkívüli módon *hisznek a maguk nacionalista szempontból hasznosnak tartott igazságában.* Tollukat tehát nem az igazság tárgyilagos keresésének szelleme vezeti, hanem a hit: saját nemzeti hitüknek szuggesztív ereje; ennek jegyében állítanak minden eszközt „quod erat demonstrandum"-jellegű, apriorisztikus tételek szolgálatába s ennek érdekében járnak el a forrásszerűen igazolható tények terén a legnagyobb szabadsággal. Ezzel pedig a kritikust mintegy fel is mentik a szigorúan szakszerű, objektív bírálat kötelezettsége alól, hiszen misztikus hitté szublimált dogmákat úgyis kevés sikerrel lehetne hideg eszmélkedéssel megtámadni. Csábító feladat viszont az egész kérdést pszichológiai oldalról tekinteni s azt vizsgálni, hogyan próbálják a román szerzők az egyes szaktudományok területein az ellenkező véleményeket annyira megcáfolni vagy legalább is odáig hajlítani, hogy részleteredményeik végül mégis beépíthetők legyenek az Erdély birtoklásán alapuló román nemzeti misztikába.

A kollektív mű négy, erősen aránytalan részre tagozódik. Az első, „Allgemeine Darstellung" címen történelmi tanulmányokat közöl Erdély multjáról — meglehetősen ötletszerű csoportosításban (I. Lupaş *Der Mythos der „Heiligen Stephanskrone" und das siebenbürgische Problem* című tanulmánya például Sc. Lambrinonak Scythia Minorról és a géta-dák romanizmusról szóló cikke mellé került), a második az első világháború utáni erdélyi román uralom „Aufbauwerk"-jét ismerteti, e korszak politikai, szociális és eszmetörténeti kérdéseinek jóformán teljes elhanyagolásával, a harmadik rész Románia kisebbségi politikájának védelmét szolgálja *Das Verhalten der Rumänen gegenüber den Minderheiten Siebenbürgens* címen s végül a negyedik elérkezik — sajnos, igen alacsony publicisztikai modorban — a legaktuálisabb kérdésekhez: „Die Folgen des Wiener Schiedsspruchs". Mondanunk sem kell, hogy amint részről-részre csökken az egyes adalékok tudományos színvonala, úgy zsugorodik össze a mű terjedelme is: a 434 lapos első résszel szemben az egész „Aufbauwerk" elfér 160 lapon, a mintaszerűnek bemutatott kisebbségi politika dícsérete viszont már csak 100 lap s végül 70 lap elegendő a bécsi döntés következményeinek vázolására. Ezen utolsó részben azonban a terjedelmességet és az alaposságot, úgy látszik, a fogalmazás hevessége van hivatva pótolni: a visszatért Erdélyt mutató térkép felirata „die abnormale Grenze in der Gestalt eines Krokodilschwanzes!" (780 l.) s végül, a munka végakkordjaként, a bécsi döntés epitetonja: „diplomatische Zufallsgewalttat" (781 l.). Ilyen körülmények közt természetes, hogy a mi, tudománypszichológiai szemszögünkből a legtöbb megvizsgálandó anyagot az első rész nyujtja, aminthogy általában is az első kötet értéke felülmúlja a másodikét.

Fentebb a jelen művet a román nemzeti misztika jellegzetes megnyilatkozásaként könyveltük el; hogy ez valóban így van, arról legjobban Lucian Blagának, az utóbbi évek sokat emlegetett kiváló kultúrfilozófusának „Die Seele des rumänischen Dorfes" című tanulmánya győz meg. Aligha tévedünk, ha azt mondjuk, hogy ez a költői lendületű eszmefuttatás adja meg az egész kollektív munka alaphangját. Blaga, aki egyébként korunk legjobb román költőinek egyike, teljesen rabja a maga kétségtelenül megkapó, de ahisztorikus s ezért végeredményben hamis szemléletének: alaptétele szerint a falu időtlen („das Dorf ist zeitlos", 131 l.) s különösen időtlen a román falu, amely a maga szeszélyes elszórtságában s népének örök gyermekségében kétezer év vagy még több idő óta kapaszkodik az erdélyi hegyek oldalára, hogy állandóságának biztos tudatában „bojkottálja a történelmet". E tétel („instinktiver Boykott gegen die Geschichte", 131 l.) persze áll magának a szerzőnek módszerére is, aki szintén „bojkottálja" mindazt, amit a tárgyilagos településtörténet a románok földhözkötődésének aránylag késői jellegéről s az ugyancsak késői erdélyi bevándorlásáról megállapított. A történelmi perspektíva teljes hiányáért még egyes népkarakterológiai kitekintések sem kárpótolnak: a román és szász falu összehasonlítása kétségtelenül érdekes ugyan (bár ismertük már, kevesebb propagandisztikus éllel, a *Spaţiul mioritic* lapjairól), de rögtön feltámad az olvasó kételye: miért feledkezett meg Blaga teljességgel a magyar faluról? Talán nincsenek is Erdélyban magyar falusi települések?

Aggodalommal tekintjük tehát Blaga „Urdorf"-fogalmát, s aggodalmunk csak nő, amikor látjuk, hogy nem szépírók, de komoly szakemberek is ezt a szinte szimbolummá emelkedő ősfalu-képletet egyéb ősinek hitt elemekkel rakják körül. Az egész konstrukció földrajzi alapvetését S. Mehedinţi adja meg, aki — a nélkül, hogy a Kárpátmedence szembeszökő egységére egyetlen szóval is utalna — csupán Erdély központi várjellegét hangsúlyozza. „Eine Karpathenfeste" (111. l.), hangzik ismét lépten-nyomon a román geográfusok ismert tétele, de még a tendenciózuson rajzolt térképek sem tudják eltüntetni az Északkeleti Kárpátok Erdélyig nyúló hajlatát, amely nélkül az egész „Circus Maximus" (9. l.) mintegy gyökértelenül lebegne. Még erősebben kell Mehedinţinek torzítania Nagyrománia vízrendszerével kapcsolatban: Erdélynek kivétel nélkül nyugatra — tehát a román élettér szempontjából centrifugálisan — futó folyóit csak úgy tudja egységbe gyüjteni, hogy az egész Tiszavonalat berajzolja térképeibe. Ezzel próbálja azután igazolni hidrográfiai szemléletének

alaptételét: „Siebenbürgen wurde mit Recht die Heimat der rumänischen Gewässer genannt" (13. l.). Hogy ennek ellenére sincsen egyetlen nagy erdélyi folyónak vagy jelentősebb pataknak olyan neve, amelyet az antik kor óta a románok hagyományoztak volna ránk, azzal Mehedinți édeskeveset törődik, Kniezsa István megcáfolhatatlan tanulmánya ellenére sem, amelyet természetesen jobbnak lát nem idézni. De lehet-e egyáltalában a román vizek hazájának nevezni olyan tájat, amelyet Romániának a Duna után három legnagyobb folyója, a Dnyeszter, a Prut és a Szeret egyetlen ponton sem érint? Minden józan szemlélő számára világos, hogy az igazság Mehedinți tételének éppen ellenkezője: az ókirályság aránylag ideális vízrajzi egységet alkotott, de ezt Erdélynek nyugatra futó folyói végzetesen megbontották (v. ö. Rónai, A., *Die Siebenbürgische Frage*, Bp., 1940, 192 l.).

A Tisza és a Dnyeszter közé beírható tojásdad-idom azonban mélyen beivódott a román tudatba: C. Daicoviciu, aki az antik Dáciáról értekezik (*Daker und Rumänen*, 175. kk. l.), a Tisza síkságát, Havasalföldet és Moldvát mind szemrebbenés nélkül a dák élettérhez számítja, sőt hangsúlyozza e vidék p o l i t i k a i e g y s é g é t is. S a tudós archeológus, a helyett, hogy reflektálna a dákok szinte teljes kiirtásának Alföldi András részéről vallott tételére, ismét a „Karpathenfeste" vezérmotívumánál marad: a „Daci (értsd, ha tetszik: románok) montibus inhaerent"-tétel szerinte akkor is érvényesült, amikor a „turanische Magyaren", ez az „asiatisches Volk" nyugaton, a Duna—Tisza síkján államot alapított: „einen Staat auf der Grundlage deutsch-katholischer Gestaltung" (176. l.). Ezek után azon sem lepődünk meg, hogy a valójában igen tarka lakosságú Dácia erősen keleti jellegű romanizmusa „vollkommen weströmisch" volt (181. l.), s hogy e „terra Romana"-n minden tényező meggyorsította a gyors romanizálódást. De fogadjuk el Daicoviciunak legalább egyik tételét, s fogadjuk el a dáciai romanizmusnak valóban „weströmisch" jellegét: ebben az esetben azonban a román nyelv, a keleti neolatin nyelveknek e legtipikusabb képviselője, semmiképp sem lehet a dáciai latinság folytatója! Pedig, az ellentmondásokkal nem törődve, e nézetet vallja E. Petrovici is, akinek cikke már címében hordja a kifejtendő tételt: *Siebenbürgen als Kernland der nördlich der Donau gesprochenen rumänischen Mundarten* (309. kk. l.). Petrovicinek öt északi-román „Kerngebiet"-jét (ld. 315. l.) azonban a Román Nyelvatlasznak néhány, jórészt Pușcariu nyomán idézett térképe egyáltalában nem valószínűsíti; ezenkívül módszertani szempontból is teljesen hibás a kontinuitás-ellenes régészeti, történeti, nyelvészeti és néprajzi érvek egész hálózatát nehány, pusztán a mai román nyelvállapotra vonatkozó térképpel megtámadni (v. ö. Tamás L., AECO. III, 228. kk. l., valamint Gáldi L., u. o. VIII, 405. kk. l.). Petrovici egész érvelése és dokumentációja a strucc-politika tipikus példája: az övéivel ellenkező nézetekről jobbnak látja egyszerűen tudomást sem venni. Még fokozottabban áll e kifogás Sever Pop cikkére (*Die Toponymie Siebenbürgens*, 319. kk. l.), amely az egész mű tudományos részének talán legkevésbbé sikerült fejezete.[1] Pop érvelésére oly súlyos teherként nehezedik a „thèse à prouver", amelyben a szerző már helynévi érveinek megvizsgálása e l ő t t rendíthetetlenül hisz, hogy a tárgyilagos helynévkutatás és főleg a helynevek településtörténeti értékelése számára jóformán alkalom se nyílik. Erdély túlnyomóan magyar eredetű helynévanyagát persze csak laikusok előtt lehet az erőszakos elmagyarosítás hírébe keverni: „durch

[1] Igaza van Kniezsa Istvánnak, amikor ezt írja róla: „Es ist allerdings zu bedauern, dass die Redaktion dieses repräsentativen Werkes der rumänischen Wissenschaft nicht einen in Toponymicis geschulten Mitarbeiter, wie etwa Iorgu Iordan, mit dieser auch für die Rumänen sehr wichtigen Frage beauftragt hat; er hätte die oben bewiesenen methodischen und sachlichen Fehlgriffe bestimmt nicht begangen" (AECO. IX—X, 450. l.). További észrevételeinkben is többször támaszkodunk az AECO.-ban megjelent gyüjteményes kritikára (*Randbemerkungen zum rum. Sammelwerk „Siebenbürgen"*, i. h. 411—506. l.), ahol az egyes szerzők oly részletkérdésekre is kitérnek, amelyekre a jelen rövid áttekintésben sor nem kerülhetett.

Anfügung eines *-falva* oder *-háza* der betreffenden Gemeinde wohl in willkürlicher Weise einen magyarischen Charakter beilegen". Mert hiába idézi Pop — az előszó ígéretével ellentétben, pontos forrásközlés nélkül — *Preuteasa* ~ *Prenchháza* esetét, az aránylag kései magyar *-falva* és *-háza* összetételek óriási többségében efféle átkeresztelésről szó sem lehet (v. ö. Kniezsa I.: *Erdély helynevei*, a *Magyarok és románok* I. k.-ében). Miért nem hivatkozott Pop inkább arra a tényre, hogy a XIV. sz. végéig ismert erdélyi helynevek közül kb. 1350 magyar eredetű, 103 szláv és csak 74 román. E tény elismerése közelebb áll az igazság szolgálatához, mint a folyónevek negatív tanúságának esetleg igen késői keletű román helynevekkel való elleplezése. Kniezsa eredményeinek ismerete nélkül efféle konklúzióra vezethette volna Popot már Moldovan—Togan ismert helynévtára is (1909), amelynek 3863 erdélyi román hely neve közül 2129 (58%) magyar eredetű és csak 816 (21·3%) származhat a románból. Hogy azután Pop etymonjai mennyire megbízhatóak, annak jellemzésére elég megemlítenünk, hogy Erdély összes *Almás* helyneveit szláv eredetűnek tartja s hogy az *Abrud* nevet még mindig hajlandó az antik *Abrittum*-ból származtatni. holott hasonló nevet az ókorban csupán Dobrudzsában találunk (v. ö. AECO. VIII, 428. l.).

Cikkről-cikkre haladva egyre aggodalmasabban szemléljük a hamis alaptétel erőszakolásának végzetes következményeit. Áll ez nemcsak Al. Rădulescu embertani dolgozatára (*Anthropologische Beweise für das Alter und die Ureinwohnerschaft der Rumänen in Siebenbürgen*, 57. kk. l.), amely ismét a székelyek román fajúságának hirdetésével próbálja kikerekíteni a román néptömböt, hanem különösen több népiségtörténeti tanulmányra. V. Mihăilescu Erdély románságáról, T. Morariu a németekről, S. Opreanu a székelyekről, L. Someşan a magyarságról s végül St. Manciulea a városi lakosságról ír. Legkönnyebb végezni Mihăilescu cikkével; ez valósággal amaz — egyébként igen tiszteletreméltó — elv cáfolatául íródott, amelyet a szerző így fogalmazott meg: „Auf Schweigen von Quellen und Rätseln baut man keine Hypothesen auf". Ennek ellenére Mihăilescu a románság mai elhelyezkedéséből habozás nélkül következtet az 1000 év előtti, sőt annál régebbi állapotra; feltételezi, hogy az albán-román érintkezések a Kárpátok és a Balkán távoli tájai közt kapcsolatokkal magyarázandók; hogy a románoknak jelentős részük volt az erdélyi városalapításokban (bár Iorga szerint: „Die Rumänen hatten keine Städte"), s hogy a magyarok részben román hatásra telepedtek meg. Az utolsó tétel annyira önmagában hordja cáfolatát, hogy egyenesen Sever Pop egyik előadására emlékeztet, amikor 1938-ban a római egyetemen azt hirdette, hogy a magyar kereszténység részben román eredetű... Tárgyilagosabbnak látszik a szászokkal foglalkozó T. Morariu, aki azonban — mint a román pásztorélet kutatója — kissé bizonytalanul mozog e számára szokatlan területen. Talán ezért hangoztatja oly határozottan a szász „székek" román eredetét, ellentétben a magyar és a szász történetírással. A szász-magyar ellentéteket általában erősen túlozza, de cikke még így is jobb, mint S. Opreanué a székelyekről. Opreanu egyes kérdések tudománytörténeti fontosságát teljesen képtelen leérni, pl. a székelyek eredetével kapcsolatosan a magyar tudósok habozását gúny tárgyává próbálja tenni: „Es ist zu erwarten, dass in Zukunft, wenn sie sich davon überzeugt haben werden, dass viele römische Kolonisten, ja vielleicht die meisten, auch nach der Zurückziehung der Legionen in Dakien verblieben sind, die ungarischen Gelehrten diese zurückgebliebenen Kolonisten als Ahnen der Szekler erkennen und dies beweisen werden" (93. l.). E veszély szerencsére nem fenyegeti a magyar tudományt, hiszen egyelőre még maguk a románok sem tudnak komoly érvet felhozni a dáciai gyarmatosok továbbélése mellett, s különben is Pais Dezső és László Gyula avar-székely hipotézise minden eddiginél valószínűbbnek látszik. Ama tétel tehát, „die Szekler ruhig zu den Nachkommen der Dakoromanen machen" (i. h.) legfeljebb maguknak a románoknak lehet naív vágyálma. Ilyen bevezetés után nem meglepő, hogy Opreanu a székelyekre vonatkozó legújabb magyar kutatásokat nemcsak tudatosan ignorálja, de egyszerűen nem ismeri; megfeledkezve Németh Gyula és Györffy György tanulmányairól, habozás nélkül hivatkozik

Hunfalvyra, aki szerint a *székely* név ‚határőrt' jelent (95. l.). A történelmi forrásanyag semmibe-nem-vevése jellemzi L. Someşan adalékát is: a magyarságról szóló 17 lapos kis összefoglalása (111. kk. l.) a következő lapidáris tétellel kezdődik: Erdély középkori életében a románság „ist die einzige bleibende ethnische Erscheinung des siebenbürgischen Raumes". Bizonyára nem véletlen, hogy éppen egy eredetileg hatalmas területen nomadizáló pásztornép ragaszkodik ma a leggörcsösebben — a kollektív tudat valóságos túlkompenzációja révén — a földhözkötöttség, az állandóság, a változatlan földrajzi tér fogalmához! Mintha valóban ősi vándorösztönöket kellene tudatosan elfojtani egy politikai szempontból hasznos tétel automatikus hangoztatásával... Ilyen előzmények után, bevalljuk, az olvasónak kevés kedve van további kurózumok után szemezgetni; csupán annyit említünk meg, hogy e cikkből, amelynek végeredményben mégis csak az erdélyi magyarságról kellene szólnia, tudtuk meg Someşan nézeteit azon románokról, kik a VIII., IX. és X. századi folyamán „durch die magyarische Puszta" jutottak el a Balkán-félszigetre. Tehát a balkáni románság is a „Karpathenrumänen" (114. l.) leszármazottja? Figyelmeztetnünk kell Someşant, hogy a dáciai kontinuitásnak ily merev értelmezése ma legfeljebb publicisztikai téren divatos, de semmiesetre a komolyabb román filológusok (Th. Capidan, A. Rosetti) körében. S mit szóljunk ama „wlachische Herzöge"-hoz, akiknek ellenállásába az Erdélybe behatoló magyarok állítólag ütköztek? Mindenesetre kétségtelen, hogy a román tézisekkel, úgy látszik, még az erdélyi magyar honfoglalás rövid, tárgyilagos előadása sem fér össze, bármennyit is írtak az utóbbi évek során a marosi és a meszesi kapu döntő jelentőségéről. S nem a középkori Magyarország történelmi szerepének teljes félreismerését tartalmazza-e a következő mondat: „Bis zum 16. Jahrhundert war die Macht des magyarischen Volkes s o b e s c h r ä n k t, dass sie bei dem ersten Zusammenprall mit den Türken bei Mohács (1526) zerbrechen musste" (116. l.). Ezen idézet oly evidens tévedéseket tartalmaz, hogy cáfolata merőben felesleges. Még csak azt említjük meg, hogy Someşan szerint a Tisza mentén a XVIII. századig teljesen lakatlanul maradt „ein riesengrosses Gebiet", tehát „das Magyarentum des 18. Jahrhunderts nicht einmal über die notwendige Bevölkerung verfügte, um das ihm eigene Theissgebiet zu besiedeln" (117. l.). S mivel a román szerző a török pusztítás ismert arányait sem fogadja el, e lakossághiányt egyszerűen a magyar népelem már eredetileg is csekély, szinte elenyésző voltával magyarázza. Mindezzel persze szembenállnak a nyugaterdélyi románságnak már a XIII. században is „kompakt" tömegei... Ezek után azon sem lepődünk meg, hogy hajdan az Alföld nagy része „Nyír, Hajdú, Bikis (!), Cenad (!), die Heide von Becskerek" stb. „in der Hauptsache von Slawen und Rumänen bewohnt waren".

Ennyi „hypothèse gratuite" láttára most már valóban gondterhelten lapozgatunk a viszonylag még tudományosabbnak mondott első kötetben. Forduljunk Şt. Manciulea várostörténeti vázlatához (137. kk. l.), amely az erdélyi városok alapítását kizárólag a németségnek tulajdonítja, elemezzük részletesen I. Moga gazdaságtörténeti tanulmányát (*Die wirtschaftliche Entwicklung Siebenbürgens*, 155. kk. l.), amely, mint Berlász Jenő helyesen állapította meg, a szakszerű forrásanyag teljes mellőzéséről tanúskodik (v. ö. AECO. IX—X. 487. kk. l.), vagy foglalkozzunk R. Vuia „etnográfiai bizonyítékaival" a kontinuitás érdekében (35. kk. l.)? Bármily előkelő helyre került is Vuia cikke tharmadikul Mehedinţi és Mihăilescu adalékai után), aligha győzhetik meg az elfogulatlan szemlélőt oly illusztrációk, mint a VI. tábla, amely a Traianus-oszlop egyik dák csoportjának ruházatát a római reliefhez hasonlóan beállított hátszegi románok „glugă"-jával veti egybe. Helyesen jegyzi meg erre Gunda Béla, hogy ruhadarabok összehasonlításánál a szabásminták megvizsgálása elengedhetetlen követelmény (AECO. IX—X. 463. l.). Ugyancsak az ő kutatásaira kell utalnunk az erdélyi román földmívelés állítólagos prehisztorikus előzményeit illetőleg.

Mélyen hiányoljuk továbbá, hogy az egész első kötetben nyoma sincs Erdély tárgyilagosan összefoglalt eseménytörténetének: így a művelődés- és

művészettörténeti adalékok is valósággal légüres térben lebegnek. különösen, ha az idegen olvasónak Délkelet-Európára vonatkozó s bizony, többnyire sommás ismeretei re gondolunk. Pedig A. Rosetti, akinek emelkedetten európai szellemisége valóságos oázis a mai román tudomány útvesztőjében, most is menteni igyekezett, ami menthető: párlapos összefoglalásában *(Siebenbürgen als Wegbereiter rumänischen Geisteslebens im 16. und 17. Jh.,* 249. kk. l.) legfeljebb a magyar ösztönzések elhallgatása áll az egyébként pontos tényközléssel éles ellentétben, de ezt a hiányt is hajlandók vagyunk inkább a szerkesztés szellemének tulajdonítani. Határozott tárgyilagosságra való törekvést látunk A. P. Todornak a székelyek romániai kivándorlásával foglalkozó dolgozatában is (207. kk. l.): különösen dicséretére válik a Román Akadémia derék könyvtárosának, hogy ő a munka összes dolgozótársai közül az egyetlen, aki nyíltan polemizál egyes magyar történetírókkal s bevallja azt is, hogy tanulmánya megírására Hóman Bálintnak a magyar kiadású „Siebenbürgen"-ben olvasható tanulmánya késztette. Polemiájának hangja azonban megfontoltan tartózkodó; mindenesetre az ilyen eszmecsere sokkal többet ér az általánosságban mozgó inszinuációk felelőtlen áradatánál s a minden objektív szemlélő által hőn óhajtott dunatáji megbékélés ügyét jóval hasznosabban szolgálja. Némi fenntartással hajlandók vagyunk e derűsebb szigeten helyet adni I. D. Ştefănescu művészettörténeti cikkének is (*Das Zeugnis der Denkmäler religiösen Kunst.* 291. kk. l.), bár egyes tárgyi tévedéseire Balogh Jolán meggyőzően mutat rá (AECO. IX—X. 479. kk. l.). Sajnos, az I. kötet többi közleményét nem emelhetjük ki hasonló dicsérő jelzőkkel; megjegyzi, hogy még egy oly tárgyilagosnak hitt tudományág, mint a bibliográfia is, mily engedményeket tud tenni egy bizonyos kitűzött cél érdekében. J. Crăciun *(Das rumänische Buch in Siebenbürgen,* 257. kk. l.) idevágó cikke tele van nem igazolható állításokkal: honnan tudja például, hogy az 1559-i Coresi-féle „Intrebare creştineascâ" az 1544-i, egyetlen példányban fennmaradt szebeni katekizmusnak második kiadása? Az erdélyi fejedelmek mecénási szerepe természetesen teljesen háttérbe szorul; Crăciun szerint „die Rolle des Fürsten Georg Rákóczi I. von Siebenbürgen beschränkt sich auf die Erlaubniserteilung zur Eröffnung der Druckerei..." (260. l.). Az újabb kórokkal kapcsolatban szinte említeni is felesleges, hogy a budai egyetemi nyomda jelentőségét hasonló sors éri: a Budán megjelent első román folyóiratról Crăciun így emlékezik meg: „in Siebenbürgen erschien die erste rumänische Zeitschrift Biblioteca Românească" (264. l.). Hogy ezt a kiadványt maga Széchenyi támogatta, arról persze nem kívánatos a német olvasót tájékoztatni....

Még két, eszmetörténeti szempontból figyelemreméltó cikket kell megemlítenünk: I. Lupaş — fentebb már idézett tanulmányában — Erdélynek a magyar államhoz való viszonyát vizsgálja s ez alkalommal arra is gondol, hogy indokolatlan gúnnyal nyilatkozzék a magyar Szentkorona mítoszáról *(Der Mythos der „Heiligen Stephanskrone" und das siebenbürgische Problem,* 195. kk. l.). Helyesebb lett volna, ha Lupaş — a legújabb kutatásoknak megfelelően — éles különbséget tesz a valóban hamis Silvester-bulla és a hiteles történelmi ténynek elfogadott koronaadományozás közt (v. ö. Deér J. AECO. IX—X, 498. kk. l.). S amikor a román történész a koronaeszmének erdélyi elismerését kétségbevonja, nemcsak a félreérthetetlen történelmi nyilatkozatok egész sorával kerül ellentétbe, hanem magával az erdélyi román történetírás atyjával, Sinkay Györggyel is, aki tudvalevőleg mélyen fájlalja, hogy a mohácsi csatavesztést követő évtizedekben ellazult a viszony Erdély és a Szentkorona többi országai között (v. ö. Gáldi L., *XVIII. századi humanizmusunk és a románság.* Bp., 1940, 32. l.). Sajnos, nem mondhatunk több jót magának a szerkesztőnek tanulmányáról sem *(Die europäische Rolle des rumänischen Volkes,* 425. kk.); amely pedig az I. kötet végakkordjának volt szánva. Giurescu ugyanis, nem törődve egész sor részletkutatással, ismét olyan tételeket fűz csokorba, mint „das normale, naturgemässe Überdauern der alteingesessenen dakischen Bevölkerung" (426. l.). Az erdélyi román bevándorlás — a „Documenta" többszáz oklevele ellenére — számára csak puszta teória, mely „vollständig falsch"

és „entbehrt einer *dokumentarischen* (!) Basis"; Gamillscheg szerényen méretezett bihari „Kerngebiet"-je óriási néprezervoárrá duzzad, „aus dem sich die rumänischen Fürstentümer in ethnischer Hinsicht nährten", s mindezen hamis tételek felett ott trónolnak az Európát védelmező románságnak legkiemelkedőbb hősei: a szinte álnéven szereplő *„Ioan* oder *Iancu de Huniedoara"* (így a német szövegben!), Mátyás király, és az eddig e néven német szövegben kevéssé ismert „Nicolae Olahul". Mindezek mellett, Giurescu szintézisében, szinte eltörpülnek a magukat valóban románnak valló történelmi alakok: Nagy István és Vitéz Mihály. A cikk befejezése is merő publicisztika: e szerint a magyarság vitte a kommunizmust Európa szívébe s a románok voltak azok, akik ezt „az európai egység ellen elkövetett merényletet" elfojtották. E harc következtében vált azután szükségszerűvé Románia háborús részvétele: számára az „ázsiai" Oroszország ellen folytatott harc „ein *normaler* (?), organischer Krieg" (433. l.).

Giurescu túlzottan aktualitásokhoz kötött „hivatásmítosza" mintegy a második kötet előhangja is. Az „Aufbauwerk"-nek szentelt rész az erdélyi román iskolaügy (C. Kiriţescu, 437 kk.), a természettudományi és humanisztikus kutatómunka (P. Sergescu, N. Georgescu-Tistu, 473 kk. l.), az újabb román irodalom és művészet (I. Breazu, V. Beneş, 519 kk.) fejlődéséről valamint a román egészségügyi intézményekről és a román közlekedéspolitikáról nyujt összefoglaló képet (I. Stroichiţia, P. Papacostea, 549 kk. l.). Breazu és Georgescu-Tistu összefoglalása a tárgyilagos adatközlésen nem igen terjed túl, de legalább e téren biztos kalauz. Az iskolaügyről szóló cikk már sokkal elfogultabb; egyetlen szóval sem utal az erdélyi román iskolák hajdani magyar mecénásaira (Lorántffy Zsuzsannára, stb.), s még az olyan, magyar és román szempontból csaknem egyaránt fontos kultúrközpontokról is megfeledkezik, mint az enyedi kollégium s a kolozsvári jezsuita, később piarista akadémia. Az efféle elhallgatás ellen joggal tiltakozhat a román művelődéstörténet egész sereg magyar iskolában művelődött kimagasló alakja, Halicz Mihálytól Lázár Györgyig. S vajjon „Aufbauarbeit" volt-e az erdélyi magyar iskolák egész sorának bezárása is, amiről kiadványunk szintén bölcsen hallgat, eltekintve egy rövid, a népszövetségi döntésekre vonatkozó utalástól (451. l.)? A II. kötet további részei emelkedést alig jelentenek. A. Caliani Románia kisebbségi egyházairól értekezik (611—634 l.), O. Boitoş a romániai magyar sajtót tárgyalja (635—646 l.), V. Jinga Erdély gazdasági életét tekinti át (647—678 l.) s ugyancsak ő foglalkozik az erdélyi szövetkezeti mozgalmakkal (679—708 l.). Végül N. Cornăţeanu a román agrárreformot vizsgálja, „unter besonderer Berücksichtigung Siebenbürgens" (709—720 l.). Mindezen részek kevés új megállapítást tartalmaznak; forrásként csakis az ugyanezen kérdéseket tárgyaló s általában sokkal alaposabb (Rónai A., Venczel J. stb.) magyar tanulmányok kontrollja mellett használhatók. A kötet utolsó 80 oldaláról *(Die Folgen des Wiener Schiedsspruchs,* 723—794 l.) már megemlékeztünk; e rész annyira a napi politika szolgálatában áll, hogy tudományos szempontból alig lehetne hozzászólni.

Azt hisszük, jelen összefoglalásunk, bármily rövid is a kollektív munka terjedelméhez képest, meggyőzően mutatja, hová vezethet minden olyan törekvés, amely a tudományos kutatás természetes szabadságát a napi politika szolgaságába taszítja. E román „Siebenbürgen" memento minden oly nép számára, ahol a „tudományos nagyüzem" megszervezése folytán hasonló veszélyek fenyegetnek. S ezenfelül ismét világosan meggyőződhettünk arról is, amit már régen hangoztattunk: Erdély igazi arcának feltárása csakis az összes érdekelt népek harmonikus együttműködésétől várható Talán sehol sem volna oly sürgős szükség a kutatások minél teljesebb depolitizálására, mint Kelet-középeurópa e viharsarkára vonatkozólag. Hiszünk abban, hogy a román tudomány légkörét is e szellemi átformálódás az új energiák egész tömegével töltené meg.

GÁLDI LÁSZLÓ

DRAGOMIR, SILVIU: LA TRANSYLVANIE AVANT ET APRÈS L'ARBITRAGE DE VIENNE. Sibiu 1943, „Cartea Romaneasca Cluj", 52 l. 8°.

A román kultuszkormány egy nemrég neves politikus, Antonescu Mihály kezdeményezésére, egy az erdélyi problémákkal foglalkozó, s az európai közvélemény „felvilágosítását" szolgáló újabb tudományos kiadványsorozat megjelentetését határozta el. A sorozatot a Szebenbe húzódott volt kolozsvári Egyetem „Erdélyi tudományos és kutató központja" (Centrul de studii şi cercetări privitoare la Transilvania) szerkeszti és adja ki. A sorozat címe *Bibliotheca Rerum Transsilvaniae.*

A sorozat 1942 decemberében megjelent első kötete Erdély néprajzi, gazdasági, politikai helyzetét és jelentőségét vizsgálja. Szerzője D. a Román Tudonyos Akadémia tagja, a szebeni egyetem tanára. A munka célja politikai, az 1940-es II. bécsi döntés igazságtalan voltát akarja bebizonyítani, s bár szerzőjének módszere tudományos, nemzeti érzése nem egyszer elragadja s legtöbbször egyoldalúan emeli ki a románságra kedvezőnek vélt adatokat a többi nemzetiségek, különösen a magyarok rovására. (Különösen feltűnő ez az egyes nemzetiségek megyénkinti arányszámát feltüntető térképeken; a magyarokat kevésbbé feltűnő, világosabb vonalkázással jelzi, mint a párhuzamos térképen az ugyanolyan százalékú románságot, úgyhogy a 2 térkép egybevetése nem ad helyes képet. 10—11. l.) Erdély és a Regát egymásra utaltságának bizonyításánál az új német *Grossraum-Wirtschaft* elméletére támaszkodik, s különösen Hennig Richard eredményeit idézi sűrűn *Geopolitik* c. könyvéből. E szerint Erdély a román „élettér" középpontja, vagy másként, Hennig terminológiája szerint „Horststaat". Elméletét a táj hegyrajzát némileg módosító vázlattal is alátámasztja. B. K.

MAKKAI LÁSZLÓ: ÉSZAK-ERDÉLY NEMZETISÉGI VISZONYAINAK KIALAKULÁSA. Kolozsvár 1942. Minerva-ny. 20 l. 1 térk. 8°. — (Klny. a Hitelből.)

A szűkebb Magyarországon a középkori magyar „néptalaj" belső részein maradt meg leginkább a magyarság, a széleken igen nagy volt a népi veszteség. Erdélyben fordított a helyzet: népünk gazdasági életformájának megfelelő s a honfoglalóktól birtokbavett Mezőségen szorult kisebbségi sorsba s a medence szélein (Székelyföld, Kalotaszeg) tartotta fenn magát. Ennek a jelenségnek történeti okaival foglalkozik M. jelen dolgozatában, Észak-Erdélyre terjesztve ki vizsgálatát. Hozzátehetjük, hogy a medence többi részén is hasonló okok eredménye a mai nemzetiségi helyzet. Tanulmányát főleg Petri Szilágy megye monográfiája, Tagányi—Réthy—Pokoly—Kádár Szolnok-Doboka vármegye monográfiája és Fekete Nagy—Makkai Documenta Valachorum-a alapján készítette, felhasználta azonban a Népiség- és Településtörténeti Intézet kiadványsorozatának megfelelő értekezéseit, sőt néhány az Országos Levéltárban és az Erdélyi Nemzeti Múzeumban őrzött jobbágyösszeírást is. Megállapítja, hogy ez a népi helyzet nem belső, következetes fejlődés eredménye, hanem erőszakos, külső okok hozták létre. Mikor a románok e területen megjelentek — a XIV. század első felében —, a magyarság már több mint 300 éve ott élt. Ezt az írott emlékeken kívül a földrajzi, különösen a pataknevek igazolják. Ezután területi egységek szerinti felsorolásban megismertet az északerdélyi faluk kialakulásával és középkori magyarságával. A XVI—XVIII. század politikai eseményei: a török, tatár dúlások, császári hadak átvonulása, az ezek következtében fellépő pestisek szörnyű pusztítást végeztek a forgalom útjába eső népes magyar helységekben. A nyomorúság éveiben rengeteg magyar románosodott el részben összekeveredés, részben az egyházi gondozás hiánya miatt (a XVIII. században megszűnt a protestáns jobbágyok hivatalos támogatása, a római katolikus földesurak általában szívesebben látták a görög katolikus románokat birtokaikon). A nemzetiségi öntudatosulás kora igen kedvezőtlen helyzetben találta a magyarságot: megmerevítette az „addig úgyszólván cseppfolyós állapotban lévő nemzetiségi erőviszonyokat s a nyelvileg és vallásilag elszakadt magyart véglegesen a másik táborhoz csatolta". Ez a magyarázata a magyarnevű északerdélyi románok nagy számának. Sajnos, a

dolgozat szűk terjedelme nem engedte meg a szerzőnek e rendkívül fontos kérdés bővebb tárgyalását. Különösen a bizonyító anyagból szerettünk volna többet látni. Kár, hogy a közölt földrajzi és családneveket csak a nemzetiségi különválasztás forrásául használta és más következtetést nem vont le belőlük. Érdemes lett volna, legalább a saját gyűjtésű neveknél, a keresztneveket is közölni: ilyen népileg, vallásilag vegyes vidéken ezek nagyon jellemzőek. A dolgozat minden érdeme mellett is kivonat benyomását teszi, annyira lapidáris és tömör. Várjuk a szerző kutatásainak többi eredményét.

BÉLAY VILMOS

MAKKAI LÁSZLÓ: SZOLNOK-DOBOKA MEGYE MAGYARSÁGA. Kolozsvár 1943, Erdélyi Múzeum, 14 l. 8°. — (Erdélyi Tudományos Füzetek 151.)

Ma már bebizonyítottnak tekinthető az a tény, hogy a magyarság a honfoglalás évtizedeiben szállta meg Erdély belsejét. Bizonyítja ezt több honfoglaló nemzetség középkori birtoklása is (Agmánd, Gyulazsombor). Az itt talált szláv töredékek a síksági részeken elmagyarosodtak a tatárjárás koráig, a magasabban lakók elrománosodtak a XIV. században. Szépen figyelhető a Szolnok-Dobokában birtokló nemzetségek keleti irányú terjeszkedése: ennek a következménye az erdélyi megyék alakja is. A megye délnyugati része kisnemesi vidék, a később birtokba vett keleti és északi vidékeken nagy uradalmak keletkeztek. A románok első számottevő csoportjai a XIV. században jelentek meg. A XVI—XVIII. század háborús pusztításai következtében változott meg a népi arány olyannyira, hogy a középkorban még túlnyomó magyarság szórványsorba jut. Kár, hogy mindez térképen nincs szemléltetve. M. céljának megfelelően röviden megismertet a kutatások eredményeivel; előadását adatokkal nem terheli meg. Becsesek a szövegbe beillesztett, újkori elbeszélő forrásokból átvett idézetek, amelyek megkapóan ecsetelik az északerdélyi magyar jobbágyság szenvedéseit és pusztulását.

BÉLAY VILMOS

MIKECS LÁSZLÓ: A CSÁNGÓK. Budapest, 1941, Turul Szövetség, 412 l. + VII[illegible] tb. + 6[5] térk. 8°. — (Bólyai Könyvek.)

DOMOKOS PÁL PÉTER: A MOLDVAI MAGYARSÁG. 3. bőv. kiad. Kolozsvár 1941, Szerző, 599 l. 8°.

SICULUS: A MOLDVAI MAGYAROK ŐSTELEPÜLÉSE TÖRTÉNETE ÉS MAI HELYZETE. Pécs, 1942, Pesti Lloyd-Társ. ny., 184 l. + 1 tk. 8°. — (A pécsi M. Kir. Erzsébet Tudományegyet. Kisebbs. Int. Kiadv. XIV.)

A legutóbbi évtized — ha nem is éppen megújult, de mindenesetre felpezsdült — nemzeti érzése érdeklődéssel fordult a külföldre szakadt, de különösen a moldvai magyarok felé, akiket téves általánosítással gyakran csángóknak szokás nevezni. A magyarság érdeklődése a Moldvában élő testvérek iránt a XVIII. századtól kezdve az irodalomban is felbukkant és mind a mai napig szakadatlanul ébren maradt. A tanulmányok és cikkek százai tanúskodnak róla, hogy az anyanép sohasem feledkezett meg teljesen tőle elszakadt fiairól. Mintegy lezárva az eddigi fejlődés vonalát, az elmult néhány esztendőben több nagyobbszabású összefoglalás jelent meg a moldvai magyarokról. Ezeket mind nemzeti, mind pedig tudományos szempontból örömmel vártuk. A nemzet iránti szeretet és áldozatos ügybuzgóság szempontjából az ismertetendő három mű szerzőjénél nincs hiány, a három szerző egymástól mégis egészen elütő jelenség. Időrendben D. foglalkozik először a moldvai magyarokkal, aki minden dicséretet és elismerést megérdemlő moldvai utazásain és kirándulásain szerzett tapasztalatok alapján Csíksomlyón, ahol mint középiskolai énektanár működött, adta ki jelen javított és többszörösen bővített kiadásának elődjét (1931). Akkor könyve valóságos nemzeti eseményszámba ment Erdélyben és második kiadást is megért (Kolozsvár, 1934). Utána jelentek meg Lükő Gábor úttörő és gondolatébresztő munkái a moldvai és a havasaljai magyarság

multjáról és még más román és magyar szerzők forrás-, részlet- és összefoglaló történeti és nyelvészeti művei, úgyhogy a negyvenes évek elejére a kérdés nagyobbszabású összefoglalása indokolttá vált. Erre D.-sal majdnem egyidőben M. is vállalkozott. Mindkettőjük munkája nagy adatgazdagsággal dicsekedhetik, s első tekintetre úgy látszott, hogy a szakembernek és az avatatlan olvasónak egyaránt könnyű lesz tájékozódnia a moldvai magyarság kérdésében. Nagy terjedelmük és adatgazdagságuk ellenére a kérdés világos és könnyen kezelhető összefoglalása D. és M. munkáinak megjelenése után is a jövőtől várható. Műveik a történeti anyag mellett a jelenlegi helyzettel, néprajzi adatokkal, népművészettel (D. a csángónépdal legérdemesebb gyüjtője) és — különösen M.-é — sorskérdésekkel is foglalkoznak. Nem szorosan vett tudományos művekről van szó, hanem a nagyközönség befolyásolására szánt vegyes jellegű munkákról, amelyek történelmi fejezetekkel, illetve tudományos igénnyel fellépő részletekkel is rendelkeznek.

A moldvai magyarság életét a magyar tudományosság a XVIII. század elejétől kezdve figyelemmel kísérte, de a XIX. század romantikus történetírásának uralkodó vonásain az első világháború előtti időkig alig jutott túl. Nyelvészeink ezen a téren lényegesen túlszárnyalták történészeinket. Csak a század elejétől kezdve mutat fel a kutatás valamelyes fejlődést, Rosetti Radu, Auner Károly, majd Győrffy István, Bitay Árpád, Veress Endre, Lükő Gábor, Elekes Lajos és mások kutatásai és közlései megteremtik a kritikai feldolgozás és összefoglalás lehetőségét. E fejlődéshez viszonyítva, a lelkes működvelő D. szorgalmas és pontos adatgyüjtését elismeréssel kell említenünk, de a történettudomány szempontjából kiadványainak nincs nagyobb jelentősége. S.-ról, sajnos, csak lesujtót mondhatunk. Könyvének nincs egyetlen használhatóbb gondolata, a mondanivalót a felszínes és jelszavas nemzeti retorika és misztika helyettesíti; ami használható benne, az D., M. és Lükő műveiből szedegette össze. Csak a szakképzett histórikus M. könyvének vannak komoly tudományos érdemei is.

M. nem annyira a tudomány, mint inkább a nagyközönség számára ír, könyvét anthológiafélének és „fermentum"-nak szánja. Célja a kutatóvágy felkeltése, de méginkább az olvasó magatartásának a befolyásolása. Tudomány és propaganda vegyesen van benne képviselve. Könyve ezért nem sikerülhetett maradéktalanul sem mint tudományos munka, sem mint propagandamű. A két magatartás, a történetíróé és a propagandistáé, bármily nemes értelemben is fognánk fel utóbbinak szerepét, egymással össze nem egyeztethető. Az egyik tárgyilagosságot követel, a másik eleve szubjektív. Az egyik a multra néz, a másik a jövőre. Az egyik a valóságot akarja megismerni és az értelemre hat, a másik inkább az érzelemre és az akaratra pályázik. Egyik-másik lapjának elolvasása után (pl. 318—9., 325—6., 328. stb.) kénytelenek vagyunk a szerző tárgyilagosságra való törekvésében kételkedni. Művének vannak azonban komoly érdemei és eredményei, amelyek némileg feledtetik eltévelyedéseit. Mindenekelőtt jelentős lépést tett meg a moldvai magyar kérdés tisztázásában a róla vallott nézetek irodalomtörténelmének felvázolásával. Ezáltal jórészt kihullott a rostán mindaz, ami a nemzeti romantika és misztika terméke, mint pl. az ételközi magyarság kontinuitása Moldvában, amit egyetlen adat sem bizonyít, s ami — M. helyes megállapítása szerint — egynemű a dáciai római-román folytonosság tételével, de kihull — mind történetileg, mind nyelvészetileg — a szintén hasonló jellegű és a legutóbbi időkig kísértő hún-kún-moldvai magyar azonosítás is. A moldvai magyarság kérdését M. nem mint elszigetelt, hanem mint a magyarországi magyarsággal szervesen összefüggő jelenséget figyeli meg. A csángókérdést a honfoglalással, illetve a magyarságnak és a székelységnek Erdélyen keresztül keletre való hatolásával kapcsolatban értelmezi. A moldvai magyarság a multban szerves összefüggésben volt a nagy magyar néptömbbel és egy természetes népi expanzió jelenségeként és részben katonai védőfeladat teljesítésére helyezkedett el a Kárpátokon túl. Ezért M. — könyvének címével ellentétben — nemcsak a moldvai, hanem a havasaljai és szörénységi magyarság multjával is foglalkozik. Szembeszáll azzal a nézettel, mely szerint a középkorban a Kárpátok képezték volna a legszélső határvonalat

kelet felé, szerinte a moldvai állam megalakulása előtt a magyar határvonal a Szeret folyónál volt. A magyar település széle és a határvonal azelőtt egybeesett; az utóbbi azonban később visszahúzódott a Kárpátok vonulatára s így a magyarság egy része az államhatárokon kívül maradt. A moldvai magyarság tehát nem volt eleve külföldi magyarság. A Kárpátokon túlra települők valószínűleg jórészt Fehér megyéből és a Székelyföldről rajzottak ki. E folyamat a XII. század közepén kezdődhetett el és lényegében a jelenkorig tart. E nézetek világos kifejezést nyertek már Elekes Lajos „A román fejlődés alapvetése" c. tanulmányában. Minthogy E. tanulmánya korábban jelent meg (Századok 1940) és szerző ismeri, sőt többször idézi is, de sohasem a gondolatilag döntő pontokon, hanem csak egyes adatokkal kapcsolatban, az elsőség E.-t illeti meg akkor is, ha szerző szerint „a Kárpátokon kívüli magyarok eredetét és sorsát E. is úgy látja, ahogy a könyvben előadtuk." (399.) Ettől eltekintve M.-nek a kérdést más szempontból kezelő, a Kárpátokon túli magyarságot központi tárgyául kitűző és ennek sorsát máig végigkísérő előadása nem érdemtelen és nem egy ösztönző gondolatot tartalmaz, melyeknek egyikét, Săcueni megye kérdésének megvilágítását későbbre ígéri is. Komoly értéket jelentenek azok a fejezetei, amelyek a moldvai magyarságnak történelemalatti életét, vegetálását tárgyalják, azután azok, amelyek a moldvai magyarság és a székelyföldi kivándorlás közti összefüggéseket értetik meg, ezek nagy és szétszórt irodalom legértékesebb anyagát sűrítik össze és teszik közkinccsé. „Hogyan gondolkoztunk a Kárpátokon kívüli magyarokról s mit tettünk érettük" c. fejezete a magyar nacionalizmus fejlődésére is tanulságos fényt vet. A Kárpátokon kívüli magyarság kérdését M. a „népiségtudományi" módszer segítségével látja megoldhatónak, bár ezt a módszert csak részben alkalmazza. Megállapítható, hogy a nagyszámú moldvai magyar hely- és személynév már eddig is sok túlzó és illuzionista nézetre adott indítást (ezektől D. és főként S. sem mentesek), de az eddigi kísérletezők nyelvészeti felkészületlensége miatt a kérdést — mindhárom ismertetett mű szerzőjének előadása, névjegyzékei és térképei ellenére is — a megoldatlan és elvégzendő feladatok közé kell sorolnunk. M. egyébként az első, aki a Kárpátokon kívüli magyarság multját és jelenét a teljes irodalom adatai alapján mutatja be, s ez legfőbb érdeme. Bőbeszédűsége és egyenetlenségei ellenére is az eddigieknél sokkal hívebb és összefüggőbb képet nyujt idegenbe szakadt testvéreinkről. D. érdemei inkább néprajziak és népművészetiek, ezekkel tehát itt nem foglalkozunk. S. érdemeiről, sajnos, nem lehet szó. Naivan lelkesedő, dilettáns, eredetiség nélküli, ellenőrizhetetlen, egyszóval tudománytalan. Csak csodálnunk lehet, hogy a pécsi egyetem kisebbségi intézete művét kiadásra méltatta.

Mind D., mind M. könyvei jól fel vannak szerelve név- és tárgymutatóval, képjegyzékkel; S. még tartalommutatót sem nyujt. Mindhárom mű közli a kérdés bibliográfiáját, S. 46, D. 189, M. 242 művet lastromoz. Utóbbi nagyrészében „bibliographie raisonnée", itt-ott hosszasabb ismertetésekkel és tanulmányszerű kitérésekkel, ami terjedelmessé teszi (332—399.) ezt a könyv legértékesebb fejezetét kitevő részt. A művek időrendi összeállítása könnyű áttekintést nyujt a kérdés vizsgálatának fejlődéséről.

A moldvai és általában a Kárpátokon túli magyarság tényszerű, szigorúan tudományos módszerrel megírt története az ismertetett munkák után sem tekinthető még véglegesen megoldott feladatnak.

I. Tóth Zoltán

BÉLAY VILMOS: MÁRAMAROS MEGYE TÁRSADALMA ÉS NEMZETISÉGEI. A MEGYE BETELEPÜLÉSÉTŐL A XVIII. SZÁZAD ELEJÉIG. Budapest 1943. Sylvester-ny. VI + 226 l. 1 térk. 8°. — (Település- és népiségtörténeti értekezések 7.)

Az alapos és komoly disszertáció a kialakult magyar településtörténeti módszer alkalmazásával készült, következőleg a fősúlyt a betelepülés mozzanatainak részletes tárgyalására és a nemzetiségi kép megrajzolására fekteti; ezért foglalja le a terjedelem tekintélyes részét a XIV—XV. század történelme.

Még a megye multjával ismerős szakembereknek is meglepetést okozhat a gondosan összeállított adatokból kibontakozó nemzetiségi kép: a magyarság szerepe a középkori Máramarosban sokkal jelentősebb volt annál, mint amit eddigi tudásunk alapján hihettünk; nemcsak az öt város (Huszt, Visk, Técső, Hosszúmező, Sziget) polgárai voltak a XVIII. század elejéig — miután az első időkben a bevándorolt németség felszívódott — kizárólag magyarok, hanem sok tiszamenti, ma rutén vagy román faluban is magyar jobbágyság élt. Ez magyarázza meg a feltűnően sok magyar eredetű földrajzi név jelentőségét. A társadalmi viszonyok, melyeknek ismertetésében jobban igyekszik elmélyülni a sorozat előző szerzőinél (ez egyik legnagyobb érdeme!), egészen sajátosan szövődnek össze a nemzetiségi megoszlással. A magyarság és románság elhelyezkedése Máramaros társadalmában egyedül a bánsági román kerületek multjában ismétlődő módon alakult: míg az ország többi területein a nemesség törzse magyarokból, a polgárság tekintélyes része németekből állt s a románság általában jobbágysorban élt, addig itt a nemesek szinte kizárólag románok (még a rutén nemesség többsége is román származású), a jobbágyok főleg rutének, a polgárok pedig magyarok voltak. A középkori magyar társadalmi rend ellenállhatatlan vonzóerejét mutatja, hogy a nemzetiségi viszonyok éles különbsége ellenére is Máramaros társadalmi fejlődése a legkisebb részletekig beleilleszkedik az általános magyar fejlődésbe. A román jövevényeket vezető kenézek és vajdák hatásköre és tevékenysége kezdettől fogva a magyar társadalomszervezési elveknek és gyakorlatnak megfelelően alakult; nem a behozott balkáni pásztorjog, hanem a magyarországi idegen telepesek vezetőinek helyzetét szabályozó általános szokásjog vált a fejlődés alapjává s a magyarországi román kenézi vagy vajdai intézmény, minden etnikai-kulturális különbség ellenére is közelebb áll a magyarországi szász gerébséghez, mint a balkáni román kenézek és cselnikek társadalmi jellegéhez. A továbbfejlődés útja éppen ezért azonos minden magyarországi nemzetiségnél; hogy az említett párhuzamnál maradjunk, a szebenvidéki szász geréb és a máramarosi román kenéz vagy vajda a kondicionárius nemesség országszerte megtalálható ugyanazon állomásain keresztül érkeztek el az áhított végcélhoz: a nemességhez. B. disszertációja érdekes részleteit világítja meg ennek a változatos fejlődésnek: a középkorvégi Máramaros románsága már csak nyelvében és vallásos műveltségében román, társadalmi rendje minden ízében magyar. Az újkorban azután itt is létrejönnek az elszaporodó kisnemesség kuriális falvai, ezek a sajátos magyar képződmények s Máramaros a sok nemes országában is a legnemesibb megyévé válik: 1600 körül már minden második máramarosi román nemes. 27 faluban úgyszólván minden jobbágyot kiszorítanak a nemes-ivadékok. Sajnálatos, hogy ennek a román nyelvű, de magyar életformájú megyének újkori belső életébe oly kevés bepillantást nyujt B. könyve. Nem tudjuk, hogy az idő és terjedelem korlátozottsága, vagy a források hiánya okozta-e ezt; mindenesetre végtelenül tanulságos lenne a XVI—XVII. századi megyei írásbeliséget gondosan áttanulmányozni s lemérni a magyar kultúrhatást, mely a máramarosi román kisnemesség életében máig érezteti hatását s az összrománságon belül külön színű csoportot teremtett. A nemzetiségi arány, mint országszerte, a XV—XVI. században itt is állandósulni látszik, a magyar, román és rutén elem aránya nyersen véve 1—1—1. A XVII. században történt nagyarányú telepítések a rutének javára billentették a mérleget. Máramarosban általában a ruténség árult el az újkorban legtöbb beolvasztási képességet: magyar és román jobbágyok éppen úgy nagyszámban ruténesedtek el, mint a rutén falvakban birtokos román nemesek. A városok magyar tömbjét a rutén és román elemnek a XVIII. században meginduló városbaáramlása lazította fel.

A könyv függelékét képező adattárban a szerző igen helyes újítást vezetett át, melyet már e folyóirat hasábjain sürgettünk: a jobbágyok családneve mellett a keresztneveket is közli s ezáltal (görögkeleti és római katolikus-protestáns vegyes vidékről lévén szó) megkönnyíti a nemzetiségi elemzést. Ellenben nem helyeselhetjük, hogy elmulasztotta közölni a helységek népi román vagy rutén nevét, mert e nélkül fontos településtörténeti tanulságok levonása lehetetlen.

MAKKAI LÁSZLÓ (Kolozsvár)

KOVÁCS MÁRTON: A FELSŐÖRI MAGYAR NÉPSZIGET. Budapest 1942, Sylvester ny. IV+118. l. 1 térk. 8°. — (Település- és népiségtörténeti értekezések 6.)

A szerző — mint az előszóban mondja — azt akarja megállapítani, miként keletkezett a címben megjelölt népsziget, helyesebben: hogyan vált Felsőőr, Alsóőr, Órisziget, és Vasjobbágyi magyarsága népszigetté. Munkája első fejezetében a népsziget-kutatás kialakulásáról és mai állapotáról ír. Felsorolja e tárgykörből a fontosabb német szakmunkákat. Ezek módszerét véve aztán alapul, írja meg az őrségi népszigetről szóló tanulmányát.

A második fejezet a népszigetté válás előtti kort tárgyalja, ismertetve az örök odatelepedésének valószínű idejét, szervezetét, jogviszonyait, és az oligarchia elleni küzdelmét. *A népsziget történeti élete* c. harmadik fejezet az őrség falvainak belső életét, birtokviszonyait, az adózás kérdését, a belső viszályokat, a vallási viszonyokat, az ellenséges pusztításokat és a honvédelemben való részvételük mértékét tárgyalja, vázlatosan, egészen az 1914—18. évi világháborúig bezárólag. A következő fejezet a nemzetiségi kérdésről szól, majd az őrség világháború utáni élete kerül tárgyalásra. Végül adattárt közöl a szerző nem sokkal kisebb terjedelemben, mint amekkorát a szövegrész elfoglal (50 : 68). Ebben megtaláljuk mind a négy község lakóinak neveit, részben az összeírások, részben az anyakönyvek alapján. Felsőőrön még a családok termékenységéről is kapunk képet, amennyiben K. közli az 1735—44. években házasságra lépő párok gyermekeinek nevét és születési idejét. Összeszedte a dűlők és határrészek neveit is. Az utolsó oldalon pedig térképen tünteti fel az őrfalvakat.

Az adattárt ugyan összegyüjtötte K., de a szövegben nem tud mit kezdeni vele. Pedig ennek az alapján kellett volna megírni a munkát még a tárgyalt szempontok rovására is. Ígéri ugyan az előszóban, hogy tisztázza majd, miként keletkezett a népsziget, de ezt a folyamatot, sajnos, nem látjuk. Pedig éppen e tekintetben van alapvető különbség a magyar és a legtöbb német népsziget között: az utóbbi t. i. bevándorlás következtében keletkezett, míg a mi esetünkben az őslakosság köré telepedtek idegenek és így vált a magyarság szigetté. A kérdést K. megoldhatta volna, ha a négy helységet körülvevő falvak névanyagát is összegyüjtötte és leközölte volna, bemutatván, hogy e falvakba mikor telepedtek idegenek. Az adattárt a szövegrészben is fel kellett volna dolgoznia és táblázatokkal világosabbá tennie az eredményt.

Egy ilyen táblázat a következőképen lett volna például összeállítható:

Felsőőr

Év	Magyar		Német		Bizonytalan	
	nemzetség,	család	nemzetség,	család	nemzetség,	család
1482	26	45	6	7	7	12
1549	28	55	6	10	3	7
1554	35	48	5	9	2	3
...	..	..	..	..	..	..
1835	38	286	10	53	5	18 (szláv)

Ha aztán az adatokat térképre is felvázolta volna, akkor sokkal szemléltetőbb és áttekinthetőbb képet nyertünk volna a helyzetről. Ez jobban érdekelte volna az olvasót is, mint az őrfalvakat ábrázoló térkép, amely kevés összefüggésben van az előadással.

Azt is ki kellett volna K.-nak derítenie: kik voltak a telepesek, honnan jöttek és miért telepedtek át hozzánk. Ha a levéltári anyagból nem kapott e kérdésre részletesebb feleletet, felhasználhatta volna Thury Etele (A dunántúli ref. egyházkerület története, Pápa, 1908.) és Payr Sándor (A dunántúli ev. egyházkerület története, Sopron, 1924.) eredményeit. E helyett hipotézisekkel dolgozott. A 27. lapon pl. így okoskodik: Újvár, Kőszeg stb. falvak németjeit „bizonyára" a Kőszegi grófok kezdték betelepíteni már a XIII. században, mert a községek nevei akkor már egészben vagy részben idegenek. Pedig e jelenségnek más magyarázata is lehet, hisz néphatárokon gyakori jelenség, hogy a szomszédok más néven neveznek valamilyen helyet, mint a birtokosok. Sőt ez esetben arra is gondolni lehet, hátha az oklevél írója nem volt magyar ember. K. azonban habozás nélkül az első hipotézis mellett foglal állást s ilymódon veszélyezteti munkája komolyságát.

Az utolsó fejezet, melyben K. a mai helyzetet tárgyalja, meglehetősen szomorú képet nyujt a magyarság életerejéről. A magyarság számának 77. oldalon közölt statisztika szerinti csökkenése nemcsak — vagy éppen nem — a népelgyengülésének, hanem főként politikai okoknak a következménye. Erről a szerző még a lehetséges formában sem tesz említést, vagy nem is gondolt rá.

Értékes része azonban a munkának az adattár. Az összeírásokban és az anyakönyvek egy részében található neveket leközli és azt is feltünteti, hogy egy-egy néven hány család szerepel. Az egy néven szereplő családokat egy nemzetség tagjainak veszi. Az ilyen természetű adatgyüjtés a hasonló tárgykörben dolgozó kutatók részéről is kívánatos lenne.

TABA ISTVÁN

NAGY KÁLOZI BALÁZS: JÁSZKUNSÁGI REFORMÁTUSOK LEKÖLTÖZÉSE BÁCSKÁBA II. JÓZSEF KORÁBAN. Budapest 1943, Sylvester-ny. 160 [2] l. 8°. — (Település- és népiségtörténeti értekezések 8.)

A Nagy Magyar Alföld hódoltság utáni betelepülésének története a magyarság településtörténetének igen fontos és tanulságos, de még egyes részleteiben is alig ismert fejezete. N. olyan részletét választotta ki doktori értekezése tárgyául, melyet szintén csak helyi forrásokból táplálkozó, tehát felettébb hiányos adatközlések és feldolgozások alapján ismertünk eddig. Műve a kérdésnek az Országos Levéltár *Impopulationalia Camerae Hungaricae* gyüjteményében található gazdag hivatalos iratanyagát foglalja a történettudomány követelményeinek megfelelő rendszerbe. Szorgalmas és lelkiismeretes munkájának eredményeként teljesen tisztán áll előttünk a jászkunsági református magyarok Bácskába való elvándorlásának és letelepülésének egyháztörténeti tekintetben sem közömbös folyamata.

Feketehegy, *Ómoravicza* és *Pacsér* bácskai kincstári puszták belföldi — éppen magyar és refomátus — településekkel való betelepítésének gondolata nem II. Józseftől, nem is valamelyik kormányhatóságtól eredt, hanem a jászkunsági reformátusok egyéni kezdeményezése volt, a nehéz helyi — gazdasági és földrajzi — körülmények által sarkalt, népi erejében töretlen, főként irredemptus lakosság megmozdulása. Éppen azért, mert jellegzetesen népi és magyar, a népiségtörténeti kutatónak igen fontos kötelessége, hogy mielőtt a lekőltözés előkészítésének és lefolyásának hivatali intézkedésekből származó részleteit ismerteti, tárja fel a településmozgalom létrejöttének okait és kibontakozásának történetét is. N. — bár a telepítő rajokat kibocsátó anyavárosok jegyzőkönyveit is megtekintette — adós maradt, vagy csak feltevésekkel válaszolt arra az éppen nem közömbös kérdésre, hogy miként született meg a Feketehegy községet alapító kunhegyesiek, az Ómoraviczát alapító kunmadarasiak, jászkiséríek és karcagiak és a Pacsér pusztát megszálló kisújszállásiaknak az akkori népesedési viszonyokat tekintve, méreteiben is számottevő települési mozgalma. Mozgalmuk kihatott több heves- és borsodmegyei községre is, a pacséri településben a tömegesen leköltöző kisújszállásiak mellett más tiszántúli, dunatiszaközi, sőt három dunántúli helység lakosai verődtek össze. — mint ezt N. népesedési térképe is szemlélteti. Az utántelepülők között

Feketehegyen tótok is vannak, pedig a telepítő hatóságok és a települők az egynemzetiségű és egyvallású falvak létesítésére törekedtek, s gondosan vigyáztak arra, hogy ez az elv meg is valósuljon. Mint történhetett meg mégis, hogy bizonyára nem református vallású tótok keveredtek a színreformátus magyar települők közé? Nem valószínű, hogy csupán egy lelki contagium módjára terjedő települési láz eredményezte volna e nagy területre kiterjedő és több egymástól egészen távoleső községben jelentkező elköltözési vágyat. Nem kétséges, hogy ez is közremunkált, de a mozgalom kialakulásában nagyobb része lehetett az agitációnak és a szervezkedésnek, mint azt a szerző feltételezi. Az egyes községek megmozdulásait egymáshoz kapcsoló szálak kikeresése valóban hosszú időt és nagy türelmet igénylő feladat, de nem reménytelen, eredményei és tanulságai megérik a reáfordított fáradságot, mellyel a szóbajöhető megyei, községi és egyházi levéltárak és jegyzőkönyvek átkutatása jár.

N. nyomatékosan mutat rá arra, hogy az elvándorlási törekvések rugója elsősorban anyagi, gazdasági természetű. Indokolása alapos és meggyőző. A materiális tényezők mellett azonban lelki és társadalmi indítékok is hatottak, melyeket nem szabad elintéznünk azzal a feltevéssel, hogy ezek a történetileg megfoghatatlan dolgok világába tartoznak. Elgondolkodtató az a kellően nem értékelt és őt további kutatásra nem serkentő adata, hogy a kunhegyesiek a császári udvart is megjárták, „Bécsben többektől is érdeklődtek, a legértékesebb útbaigazítást azonban Nagy Sámuel, bécsi ref. ágenstől nyertek, aki folyamodványukat is megírta". Néhány halvány adatból arra lehet következtetnünk, hogy helyi egyházi emberek is résztvettek a szervezkedésben, vezetőit tanácsolták és irányították, s közvetítésükkel jutott Terebesi András a kunhegyesi parasztvezér az ágens pártfogásához. Az anyavárosok egyházi jegyzőkönyvei is bizonyára megőriztek néhány, az egyháziak magatartására jellemző adatot melyek segítségével világosabban látnánk a mozgalom lelki és egyháztörténeti vonatkozásait. A helyi parasztvezetők életkörülményeinek, előéletének, a költözködők rokonsági kapcsolatának kikutatása is értékes adatokat szolgáltathat indítékaik megismerésére. Biztosra vehetjük, hogy mindegyik érintett községnek megvolt a maga Terebesi Andrása, aki először adott hangot a költözködési vágynak, az agitáció szervezőképességet s bátorságot igénylő munkáját végezte, pártfogók után járt, s a hatóságok előtt a felelősséget viselte. A helyi és a magasabb pártfogók kikutatása és az ügyre gyakorolt hatásuk mérlegelése a telepítés történetének több homályos pontját világítaná meg.

A szerző félmondatban megemlíti, hogy a Bánságba telepített németség egyrésze „bécsi söpredék, akiket a közrend érdekében büntetésből hordtak le". A német telepítések irodalmában másutt is találkozunk a telepítések deportálás szerű voltára való utalásokkal. N. is foglalkozik odavetőleg a bácskai magyar telepesek erkölcsi minőségének kérdésével, s feltételezi, hogy a peregrinusok között sok volt a selejtes elem: „A magistratusok vasmarokkal fogott gyeplője sokakra kényelmetlen lehetett s valószínűnek tarthatjuk, hogy nem egy ember keresett e korbácsos, pálcás, dereses és szégyenköves vasfegyelemből kiutat és másutt szabadabb levegőt." Biztosan voltak ilyenek is közöttük, mert haszontalan emberek mindenegyes közösségben vannak, de a könyvében közölt adatokból is nyilvánvaló, hogy nem ezek adták meg a települők erkölcsi jellegét. A kisújszállásiak és a kunmadarasiak megható búcsúlevelei önérzetesen hivatkoznak arra, hogy ők „nem valami haszontalan csavargó emberek", hanem „e mi bujdosó társaságunk ez édes hazánk igaz első szülötte". Bácskában legalább olyan kemény volt a közigazgatás vasmarka, mint odahaza, hiszen Feketehegyen a vármegye még az iskolamestert is megbotoztatta. Ilyen tekintetben aligha voltak illúziók. Inkább nyugtalanság jellemezte őket, mint erkölcsi alacsonyabbrendűség, ez pedig, úgy odahaza, mint új lakóhelyükön a szűkös életlehetőséggel való elégedetlenségből táplálkozott; igaz, hogy sokszor túlzásokra ragadta őket, e nyugtalanság azonban minden települő közösségben jelen van, szándékuknak egyik mozgatója, az új településhelyen is szükségképeni jellemzője az első nemzedéknek, ebből azonban és a településekkel gazdasági és társadalmi ellentétben élő előkelőbb és vagyonosabb rétegek indulatos nyilatkozataiból nem szabad elmarasztaló erkölcsi ítéletet megkockáztatni a magyarság egy bátor és értékes települő csoportjával szemben.

A térképek hiánya feltűnő. Balla Antal mérnök 1777. évi térképe szolgál a szerző legfontosabb érve gyanánt arra, hogy az elvándorló rajokat kibocsátó vidéknek „néptápláló képessége csekély s az aránylag ritka népesség eltartására is elégtelen". Ezt a fontos térképet közölnie kellett volna, a megült puszták felméréséről készült mérnöki munkálatokat is.

Az előszóban felsorolt irodalomból bizonyára az egyidejű megjelenés következtében maradt ki Takács Károlynak a pacséri egyházközség történetéről írt, az egyházi helytörténetírás átlagos színvonalán álló, de megemlítésre és nyilvántartásra érdemes könyve.

Megjegyzéseink nem kisebbítik N. értékes és hézagpótló, a református egyháztörténet számára is hasznot jelentő s a doktori disszertációk átlagos színvonalát jóval meghaladó dolgozatának értékét. A szerző református lelkipásztor, szűkebb hazájának, a Jászkunságnak multja iránt való meleg érdeklődése indította a jászkunsági reformátusok Bácskába való leköltözése történetének megírására. Témájával való e kettős érzelmi közössége nem akadályozta feladatának megvalósításában, sőt böles — bár néhol kissé fanyar — tárgyilagosságra ösztönözte, nyereségére a történetírásnak, nyereségére a szerzőnek is, kinek — reméljük — nem az utolsó munkája ez.

ESZE TAMÁS

FLOREK, PAVOL: TURČIANSKY SV. MARTIN V STREDOVEKU. Turč. Sv. Martin 1944, Matica Slovenská, 172 l., 8 tb., 5 térk. 8°.

1940-ben volt hatszáz esztendeje annak, hogy a szlovák szellemi élet középpontja: Túrócszentmárton, Róbert Károlytól megkapta a szász eredetű korponai városjogot. Ebből az alkalomból írta meg F. Túrócszentmárton középkori történetét.

A város multjának feltárása mintegy hét évtized óta folyik. Alapvető, bár sokszor kritikátlan munkát végzett Fr. V. Sasinek, aki a Letopis Matice Slovenskej-ben (1874. XI, 1. k.) kiadta a város 1315 és 1800 között kelt okleveleit. További értékes adatokat nyujt Túrócszentmárton eredetére vonatkozólag Mályusz Elemér kitűnő munkája, Túróc megye kialakulása (Bp., 1922). Ezeken kívül F. főforrásművei közé tartozott — egyebek között — Mária Jeršová „Rod Ivánka z Jordánu a Dražkoviec (Turč. Sv. Martin, 1937)" c. településtörténeti adatokat tartalmazó tanulmánya és Ján Šikura „O Zátureckých kúriách (Bratislava, 1935)" c. helytörténeti adatközlő értekezése.

A helységnévvel először a zobori apátság 1113-ból származó alapítólevelében találkozunk, ahol „Turc" névvel fordul elő. II. András 1224-i oklevelében „terra Turchy"-t olvasunk. 1240-ben Turoch, 1254-ben Thurocz a neve a helységnek és a folyónak egyaránt. F. mindezeket Fejérpataky, Szentpétery és részben Šmilauer publikációi alapján állapítja meg (Fejérpataky K., Kálmán király oklevelei. Bp., 1892, 59. l., Szentpétery, Az Árpádházi királyok okleveleinek jegyzéke, 46. sz., V. Šmilauer: Vodopis starého Slovenska, 214 l.).

A Túróc név eredetét F. az idősebb Pliniusig származtatja vissza. A hasonnevű folyónév a római történetírónál Duria névvel szerepel. Ez az elnevezés Šmilauer szerint (i. m.) kelta eredetű; a későbbi Túróc deminutív képzés eredménye. A XIII—XV. századi oklevelekben legtöbbnyire „Thuroch" alakban fordul elő. Így: comitatus de Thuroch, vagy villa Sancti Martini, illetőleg oppidum Sancti Martini. Az alapalak tehát: Ture-Turuc-Túróc. F. nem hangsúlyozza, hogy a szlovák Turiec (és ebből Turčiansky) alak csak másodlagos képzés eredménye és a középkor folyamán nincsen nyoma.

Szent Márton eredeti lakóiról nem maradtak történelmi adatok. Maga a település királyi földön, a szklabonyai vár fennhatósága alá tartozott. Privilégiumát 1257-ben IV. Béla adta királyi jobbágyok számára, akik Túróc és Liptó megyékből a comesek zsarnoksága miatt elköltöztek. A település nevét patrónusának, Szent vagy Hitvalló Mártonnak templomától kapta, amiből F. logikusan arra következtet, hogy a település később keletkezett, mint a templom, vagy legfeljebb azzal egyidőben. Aránylag gyors fejlődését kedvező fekvésének köszönhette: fontos kereskedelmi út mentén, összekötő kapocs volt a túróci rónaság és a Vág-völgy északi része között. Károly Róbert 1340-ben a szász-

eredetű korponai jog szabadságaival és kiváltságaival Szent Mártont várossá (oppidummá) emelte. Ezt az oklevelet Bubek Imre országbíró az 1391. Túróci regiszterben említi. A helység neve itt is magyarul, „Zent-Marthon"-nak van írva.

F. a territoriális, nem perszonális joggal felruházott Szent Márton középkori életével foglalkozva, beható forrástanulmányozás után nagyon hasznos és érdekes összehasonlításban mutatja be a szász-eredetű (magdeburgi) városi jognak szlováklakta területen keletkezett változatait. Először Korponá kapta meg a jogot 1244-ben, majd egy évszázad múlva közel egyidőben Szent Márton, Szucsány, Főrév, Zsolna, Rózsahegy, stb.

Kereskedelmi szempontból Szent Márton a XV. század első felétől kezdve Túróc megye déli részének központja volt. A mártoni vámjogokat Mátyás király 1470-i adománya alapján Szklabonya várura gyakorolta. Szklabonyához tartozott Mártonon kívül Mosóc és Stubnya. F. Szent Márton kereskedelmi életéről, sajnos, csak vázlatosan tudósít bennünket. Adatai így is nagyon értékesek.

Nagy veszteségek érték a várost a huszita-korban. 1433-ban cseh huszita csapatok feldúlták és felégették. A tűzvész martaléka lett a városi levéltár a privilégiumokkal és minden fontos történelmi okirattal együtt. Egy év múlva Zsigmond király megújította a város számára a korponai jog privilégiumait.

Szent Márton lakosainak nemzetiségét illetően F. sikeresen cáfolja Kaindl régi állítását, hogy Túróc lakosai csak németek lehettek (R. Fr. Kaindl, Geschichte der Deutschen in den Karpathenländern. Gota, 1907). Viszont a legrégibb mártoni személynevek néhány adatából túlnyomórészt szlovák és jelentéktelen „idegen" eredetű lakosságra következtetni, — helytelen általánosítás nélkül — nem lehetséges. Különösen úgy nem, hogy erős magyar településeket figyelmen kívül hagyunk. Maga F. is ír a túrócszentmártoni határ magyar településhelyeiről, melyek lakóit „nobiles de Vendeg"-nek nevezték (144. l.); Mályuszra hivatkozva maga is említést tesz Szent Márton közvetlen környékében lévő Gyulaháza, Udvard, Kevefalva, Károlyfalva, Tonkaháza magyar eredetéről. Mindezekből nem vonja le a következtetést: hogyha tudniillik ezek később elszlovákosodtak is, eredetileg magyar eredetű lakosságot feltételeztek. Ezekből a magyar jellegű helységekből Szent Márton felé is irányulhatott néhány magyar telepesraj.

Nem vitatjuk annak valószínűségét, hogy Szent Márton lakossága a középkor folyamán szlovák többségű volt, viszont nem találunk magyarázatot arra, miért fordult elő okleveleinkben a helység neve túlnyomórészt magyarul, ritkán latinul és sosem szlovákul! F. ezt úgy magyarázza, hogy a magyar oklevélírók „mindent megmagyarosítottak, amit tudtak" (148. l.). Ilyenfajta erőszakos magyarosításról beszélni a középkorban nyilván komolytalanság.

F. különben hasznos és hézagpótló munkát végzett Túrócszentmárton középkori történetének megírásával. Szép kiállítású könyvét ügyes térképek és sikerült oklevél-másolatok gazdagítják.

VIGH KÁROLY

SPILKA LÓRINC: JÁSZÓ TÖRTÉNETE 1243-TÓL 1552-IG. (A gödöllői premontrei Szent Norbet gimnázium magyar tagozatának évkönyve, 1942—1943. 407—451. l.)

S. tanulmánya egy egyházi földesúri város, Jászó életét kívánja megvilágítani. Már elöljáróban mentegetőzik a szerző, hogy igen kevés adata van s az is jobbára jogi természetű. Jászó, amelyet valószínűleg III. Béla korában alapítottak, 1243-ban kapott a királyi városokéhoz hasonló kiváltságokat. A természeti adottságai folytán kezdettől fogva iparos jellegű város rövidesen fejlődésnek indult. Lakosai különváltak a később Monostoreleje néven ismert település lakóitól, akik továbbra is a monostor belső szolgálatában maradtak. Jogi szempontból az egész középkoron át nem történt változás Jászó helyzetében. S. vizsgálódásaiból az derül ki, hogy az oppidum gazdasági erejét nem vették annyira igénybe, mint a királyi városokét. A gazdasági és jogi helyzet tisztázása után a szerző a jászói várral s a vár és a község XV. századi viszontagságaival foglalkozik, majd tanulmánya második részében a prépostsági

bányászat kifejlődésének külső körülményeit tisztázza. S.-nak jóformán minden sora az eredeti források alapos felhasználásáról tanúskodik. Csak szakember tudja megítélni, hogy mily nagy fáradság árán készült ez a dolgozat. De a szakember is csüggedten veti fel a kérdést: vajjon az elért eredmény arányban áll-e a komoly erőfeszítéssel? Sokat írtunk az elmúlt két évtized folyamán a helytörténetírás válságáról, kitűnő módszertani utasításokban sem volt hiány, sőt nagyszabású vállalkozásokra is tettek kísérleteket, s ma mégis ki kell mondanunk, ha nem akarjuk áltatni magunkat: helytörténetírásunk csődbe jutott. Ennek pedig nem kis mértékben az a közöny és lekicsinylés is az oka, amellyel legkiválóbb történészeink jó része nézi a mind elszigeteltebbé váló helytörténeti próbálkozásokat. A tudományos megismerésnek, az igazságnak oly önzetlen és odaadó tiszteletére volna szükség, amelyet mutatós és főleg könnyű sikerekhez szokott tudományos közvéleményünk el sem tud képzelni. A helytörténetírás csak akkor tud felmutatni eredményeket, ha már alaposan megrostált, nagy összehasonlító anyag áll rendelkezésére. Addig a S.-éhoz hasonló, lelkiismeretes adatközlés is dicséretet érdemel.

KRING MIKLÓS

SPILKA LŐRINC: I. KÁROLY KIRÁLY JÁSZÓI VÁRA. (A jászóvári premontrei kanonokrend gödöllői Szent Norbert gimnáziumának évkönyve 1941, 175—180. l.)

A jászóvári kanonokrendi prépostság épületétől délre, mintegy 500 méternyire kiemelkedő szirteken középkori vár maradványai láthatók. S. gondos vizsgálattal felmérte a lapos szinten folytatódó építmény alapfalainak kiterjedését. Közli az egykori várnak, valamint tartozékainak — külső falak, utak, árkok, malmok — jól sikerült rajzát is. A várépület 45 m hosszú és mintegy 10—12 m széles volt. A várat Károly Róbert Csák Máté és az Omodék leverése után védelmi szempontból építtette és a nádor őrizetére bízta. Később a vár a vármegyei ispán fennhatósága alatt állott. Cikkíró nem a vár történetét közli, hanem levéltári nyomokon a XIV. században és a XV. század elején azokat a pereskedéseket ismerteti, amelyek a vár, illetve jövedelmező tartozékai miatt a várurak és a premontrei konvent között folytak. A vár a XV. században elpusztult s ekkor magát a monostort alakították át erőddé. Az erőd-monostor a XVIII. század közepéig állott fenn; prépostja, Sauberer András lebonttatta és helyére a mai székesegyházat és monostort emeltette. A régi vár emléke már csak a tárgyalt romokban és „Jászóvár" nevében él.

FARKAS LÁSZLÓ

GÉFIN GYULA: SZOMBATHELY VÁRA. Szombathely 1941, Martineum-ny. 28 l. 8°. (A Dunántúli Szemle könyvei, 180.)

Ha módunk volna valamely város külső képéről évszázadokon át ugyanabból a nézőpontból, hasonló feltételek között fényképfelvételek sorát készíteni és ezeket a képeket filmként összefűzve folyamatosan levetítenők, a vásznon a városképnek a fizikai kísérletek kristályfejlődéséhez hasonló, meggyorsított mozgóképét látnók, még is azzal a lényeges különbséggel, hogy a folytonosan változó, növekvő, helyenkint csökkenő, átalakuló városkristály mögött ott tudnók a filmen parányisága miatt nem is látható embert, akinek szellemi kihelyeződései hozzák létre a mindenkori változásokat.

Kétségtelen, hogy a városkép egy bizonyos, „pillanatnyi" állapotának „lelkét", szellemi tartalmát, szellemi arculatát a benne élő, vele tevékenységi kapcsolatba került emberek szellemi tartalmainak együttese, külső arculatát pedig e szellemek tárgyi kivetüléseinek, egymással összefüggésben levő halmazai jelentik. Mindebből egyértelműleg folyik az is, hogy egy bizonyos, éppen vizsgált állapotban joggal következtethetünk a városkép külső arculatából a belső, szellemi tartalomra és viszont, sőt egyes külső és belső részlegekből — amelyek éppen rendelkezésre állanak, vagy felkutathatók — analógiák alapján a szellemiséget és külső arculatot is hiba nélkül rekonstruálhatjuk. A probléma természetesen nem mondható egyszerűnek, annál is inkább, mert

minden korszaknak és azon belül minden tájnak és minden emberfajtának megvan a maga sajátos, ha nem is feltűnően, de állandóan változó szelleme és ez a „történeti tájszellem" hozza létre egy-egy korszakban is a tájilag elütő, de bizonyos értelemben mégis közös nevezőre hozható városképeket. Így különböztethetjük meg például a római városok alapszerkezetében nagyjából egyező — azaz rómainak minősíthető, de mégis kultúrtájankint annak megfelelő, helyi adottságokkal rendelkező — pannóniai, itáliai, szíriai, afrikai stb. típusait. Ez mként belső, szellemi tartalmukból, rómaiságukból következtethetünk külső, szükségszerű képükre, éppen úgy módunk van arra, hogy a maradványaikban fennmaradt és analógiák alapján kiegészíthető városképeikből rekonstruálhassuk valószínű szellemi tartalmukat is.

Ilyen értelmű kutatómunka részletét tartalmazza G. szóbanforgó tanulmánya a szombathelyi várról. G. egykorú okmányok, városrajzok, várostérképek egész sorozatát gyüjtötte össze és ezek alapján kísérelte meg a folyamatosan változó városkép többszázados szakaszának rekonstruálását. A városkép egy-egy fázisát lerögzítő, leíró okmányok és vonalasan lerögzítő térképek, rajzok ez esetben természetesen a külső, vizuális városkép reprodukciói hitelüket éppen az a kiértékelés adja meg, amely G. tanulmányának lényege. A szerző mély történeti tudással és tökéletes helyismerettel elemzi ki a városképek adatait és ezzel mintáját adja a módszeres vizsgálatnak. Az eredmény nem is kétséges. A szombathelyi vár szellemi tartalmához, kauzális történetéhez a lehetőség keretén belül felvázolhatta a külső, a vizuális keretet. És ezzel kijelölte azt az utat is, amely a középkori vártól a római kor C. C. Savariajához és ennek keretében Szt. Quirinus nagyszerű bazilikájához vezet.

Gosztonyi Gyula (Pécs)

MAKSAY FERENC: ÉRENDRÉD. EGY VEGYESNEMZETISÉGŰ FALU NÉPISÉG- ÉS TÁRSADALOMTÖRTÉNETE. (A Magyarságtudományi Intézet Évkönyve 1941—42, 39—67 l.)

Az értekezés célja egyetlen község népi és társadalmi multjának tárgyalása éspedig két szempontból: „egyrészt mit olvashatunk ki mai módszerekkel régibb forrásainkból egy-egy falu belső életére... másrészt... világosságot deríteni... arra a kérdésre, hogyan lett a honfoglaláskor, sőt az egész középkorban is színmagyar vidék máig jórészben románná". A cezúra, amely a két szempont tárgyalását egymástól elválasztja, a XVIII. század első felére esik, amikor a község nemzetiségi összetétele megváltozik és egy új, máig kiható problémacsoport keletkezik. Ezt megelőzően a legrégibb időktől kezdődően a község kizárólag magyar nemzetiségű és a XVI. században egységesen a reformációhoz csatlakozott nemesi és jobbágyosztályaink számbeli és gazdasági alakulása az értekezés tárgya. Megállapítja, hogy a XV—XVI. század fordulóján 15—20 családból álló birtokososztályban nagy a kicserélődés, főként a nőági öröklődés folytán. A portális adóösszeírásokból következtetve, anyagi helyzetük a XVI. század folyamán egyre romlik, úgyhogy a törökkorban már Endréd nemesi társadalmának „egyik része a paraszti életformához egészen közel helyezkedett el, a másik valamivel távolabb, kirívó különbségeket azonban sehol sem találunk". A törökkori parasztság népmozgalmi és jövedelmi adatai a gabonatizedjegyzékekből állapíthatók meg. A békés időkben kimutatható gyarapodás után sorozatos csapások, háborús pusztítások (15 éves háború, II. Rákóczi György hadjárata, Rákóczi Ferenc szabadságharca és az 1709—12. évi pestisjárvány) fokozatosan gyöngítették a lakosságot. A katasztrófák után 1610-ben és 1670-ben indult meg az újratelepülés, nagyrészt a megint visszaköltöző régi lakosságból. 1715-ben azonban már csak 5 régi jobbágy szerepel az akkori összeírásban, a jövevények és zsellérek jórésze most is visszaköltöző. A parasztság törökkorbeli állandóságát feltüntető táblázat igazolja, hogy a tehetősebb réteg a háborús viszonyok közt keményen állják a helyüket, a szegényebbje azonban csekély ellenálló erejű. A jobbágy sorsát a törökkorban M. két család viszonyain kíséri figyelemmel. Ezek számbeli és gazdasági súlyát a faluban százalékokra kidolgozott táblázatokban mutatja be. A rendi kereten belül folytatólag vizsgálja a parasztság rétegződését. A rendi kategóriák az

anyagi helyzettől függetlenül öröklődők ugyan, de az anyagi helyzet az egyes kategóriákban erősen változó. Minthogy ilyenformán a rétegződést helyesebben mutatja a gazdasági helyzet, jó táblázatban kimutatja, hogy 1578—1696 között mennyi a tehetősebbek közül a 0—9, 10—49 és 50-nél több keresztgabona után tizedet, s mennyi a kereszténypénzt fizető szegények abszolút és százalékos száma. Ez a táblázat egyúttal megmutatja ebből a korból a gazdasági hanyatlás mértékét is. Összefoglalásul megállapíthatja M., hogy a törökkori falutársadalom kisnemes-jobbágy-zsellércsaládai mind gazdaságilag, mind kulturálisan szorosan egymáshoz, sőt egymásba simuló rétegek tagjaiként szerepeltek. A néptől elkülönülő nemesi kaszt igen kisszámú volt. Az elvadult föld megmunkálására, a hiányzó munkaerőt pótlandó 1720—50 között nagyobbszámú román települő érkezett a birtokos nemes családok földjére. Az 1828. évi összeírás alapján megállapítható, hogy a magyar parasztság helyzete javult ugyan, de az igénytelen, takarékos és szapora, ezenfelül kedvezőbb feltételek mellett különböző helyekről a faluvégre telepített román jobbágy mégis mindenben megelőzte a magyart: aránylag több volt köztük a telkesgazda, kevesebb a zsellér, nagyobb volt a szabadok száma, az állatállomány is. A románság nagyobb szaporulata révén gyorsan megszerezte a népi többséget. A magyarság a XIX. század közepe óta, az anyakönyvek tanúsága szerint, hanyatló népesedésű. Ennek okait M. főként abban látja, hogy a magyar jobbágyság átvette a kisnemesség életformáját, amelynek magasabb kultúrájával összefügg a születéskorlátozás divatja; másrészt azonban a magyar nép szerényebb életviszonyai is közrejátszhattak. Így ma, ha nincs is kifejlett egyke, a gyermekek száma kevés, a fölszabaduló földekre és házakra a hat-nyolcgyermekes románság azonnal ráteszi a kezét, halálos biztonsággal szorítva hátrább az őslakó magyarságot. Az értekezés végéhez csatolt tizedjegyzék és jobbágynévsorok jó ellenőrzésül szolgálnak a kitűzött két cél tételeihez, amelyeket M. jól kezelt forrásanyagával és fejlett történet-statisztikai módszerével maradéktalanul igazol.

NIKLAY PÉTER

MAJLÁT JOLÁN: EGY ALFÖLDI CÍVIS-VÁROS KIALAKULÁSA. NAGYKŐRÖS GAZDASÁG- ÉS TÁRSADALOMTÖRTÉNETE A MEGTELEPEDÉSTŐL A XVIII. SZÁZAD ELEJÉIG. Budapest 1943, Szerző kiad., 218 l. 1 térk. 8°. — (Tanulmányok A Magyar Mezőgazdaság Történetéhez. 15. Szerk. Domanovszky Sándor.)

Szép reményekre jogosító pálya indulását jelzi ez a könyv. Történeti tárgyú doktori értekezéseknél egészen szokatlan mérvű néprajzi és szociológiai képzettség kezdő íróknál ritka szerkesztő készség és a források szuverén kezelése olyan erények, amelyek elismerésre késztetik a bírálót. Dicsérettel kell megemlíteni azt is, hogy a szerző a nehéz, nálunk alig érintett tárgyhoz hajlékonnyá tette a nyelvet, bonyolult társadalmi folyamatokról oly világosan beszél, hogy előadása egyik-másik ponton szinte tankönyv-jellegűnek mondható. A mű erényeit nem utolsó sorban a Domanovszky- és Hajnal-iskola módszeres képzésének köszönheti. A fiatal történésznemzedék képviselőinek tollából még nem jelent meg könyv, amely ennyire átértve, kiérlelve és szervesen építette bele Hajnal történeti szociológiájának eredményeit előadásába. Ezek az eredmények jó műszernek bizonyultak, amellyel sikerült a források jogi nyelvezete mögül kihámozni a történeti valóságot. Nagykőrös történetének vizsgálata során nagyjából olyan város képe bontakozik ki, amelyben Erdei Ferenc a jellegzetesen magyar városlípust látja. Erdei megállapításaival legtöbbször összhangban állanak Majlát eredményei. De egy lényeges ponton nagy a különbség közöttük. Erdei úgy véli, hogy a szentistváni rendezés a különlegesen magyar települési formákat megbontotta s szinte teljesen megsemmisítette. A már csak „emlékezetben és ösztönökben élő" (Erdei F.: Magyar város 10. l.), ősi rend a török pusztítás nyomán kelt új életre. E felfogás szerint tehát a folytonosság megszakadt. M. előadásának viszont az a lényege, hogy

Kőrös a más vidékeken dívó földműveléssel szemben az állattartáson, mint gazdasági alapokon a legrégebbi időktől kezdve megszakítás nélkül fejlesztette ki sajátos társadalmi berendezését. A török idők nem hoztak döntő változást: a korábbi hagyományos termelő mód formáit alakították és mélyítették tovább. A könyv legnagyobb részében e termelő módot igyekszik rekonstruálni és a különleges társadalmi fejlődést elemezni a szerző. M. Hajnal módszerével pontos leírását és magyarázatát adta annak az eddig is ismert ténynek, hogy a közép- és törökkori magyar rendiség és a török megszállók felső struktúrája nem nyúlt bele a város belső társadalmi szerveződésébe. Nagy kár, hogy a megvilágítás újsága elkápráztatta a fiatal történészt s megállapításainak érvényét olyan korokra is kiterjesztette, amelyekről nem maradtak források, vagy ha maradtak is, felkutatásukra sajnálta a fáradságot. Előadásának hitelét rontja az is, hogy ott, ahol az adatok érvelésének ellene mondanak, nőies könnyedséggel libben át a nehézségek felett. (Igen gyenge lábon áll többek között az olyasféle, meglehetősen gyakori állítás, amely konkrét forrásadatokat gondosabb utánjárás nélkül, egyszerűen általános oklevélformulának minősít.) Mivel a bevezetésnek szánt egész középkori fejezet ilyen alapokon íródott, M.-nak azt a sarkalatos és újszerű állítását, hogy a sajátos cívis-városi, települési, gazdasági és társadalmi életforma a középkoron át szinte zavartalanul fejlődött s a törökkori pusztulás lényeges változást már nem hozott, nem fogadhatjuk el. Erdei szemlélete józanabbnak látszik. Mindenesetre sokkal alaposabban kell megvizsgálni a középkort, nemcsak önmagáért, hanem a további alakulás helyes magyarázata végett is. Hisz ha a folytonosság elmélete az adatok világánál megdől, a mű gerincét alkotó XVII—XVIII. századi fejlődéstörténetnek az egyszeri leírásokon túlmenő részei máris elavultak. (Azok tájékoztatására, akik a tanulmányt nem ismerik, meg kell jegyeznem, hogy az utóbbi részek mindössze kis hányadát jelentik M. írásának.) Csak sajnálhatjuk, hogy a kitűnő szociológiai megalapozású munka forrásanyagának feldolgozásánál nem használta azokat a filológiai finomságú, történetkritikai módszereket, amelyekkel a Domanovszky-sorozat legjobb kötetei dicsekedhetnek; a kifogások azonban senkit se tévesszenek meg a könyv értékelése tekintetében. Olyan munka ez, amellyel még sokáig fognak vitatkozni. Doktori értekezésről pedig ennél nagyobb dicséretet mondani nem lehet.

KRING MIKLÓS

KEREKES GYÖRGY: POLGÁRI TÁRSADALMUNK A XVII. SZÁZADBAN. Schirmer János (1625—1674) kassai kereskedő üzleti könyve alapján. Kassa 1940, Wiko ny., 242 l., 7 tb. 8°.

K. történetírói munkásságát a „historia est magistra vitae" szemlélete jellemzi, mely példákat keres a multban, hogy irányt szabhasson a jövendő számára. Ebből fakad a mult iránt érzett határtalan tisztelete, de ez szorítja gátak közé vizsgálódásait is. Ha K. munkásságának jegyzékét átnézzük, szemünkbe tűnik a céltudatosság, mellyel a magyar kereskedelem multját feltárni igyekezett. Munkaköre elsősorban a XVI—XVII. század ismeretlen világa volt, az a korszak, mely hősies elszánások erejével mentette át a multat a jövendőbe: a török-magyar világ vajúdással telített évtizedei. Ennek a kornak gyümölcse a magyar kereskedelem és a magyar kereskedőosztály felvergődése arra a színvonalra, melyen nyugati pályatársai állottak, hogy a XVIII. században ismét visszazuhanjon a közöny állapotába. Ennek a kornak magyar kereskedővilágát tárta fel K. Nemes Almássy István kassai kereskedő; Polgárosztályunk kifejlődésének nehézségei a XVII. században; Kassa város gazdálkodási viszonyai a XVII. században; A kassai kereskedők életéből harmadfélszázad 1687—1913 című s más munkáiban. De mindegyikben csak egy-egy problémát mutatott meg, a forrásanyagot kihasználta, rendezte és beszéltette; általánosságban kevés megjegyzést fűzött adataihoz s ha igen, azok inkább szubjektív természetűek voltak, a jelenre utaló gyakorlati útmutatások. Nagy hibája K.-nek, hogy tárgyát sohasem állítja a fejlődés keretébe, összehasonlításokat egyetlen más területen érvényesülő életmegnyilvánu-

lással sem tesz, így minden dolgozata száraz, kellemes olvasmánynak nem nevezhető adattár marad. K. munkáiban hiába keresünk perspektívát vagy nagyvonalú összefüggések felismerésére szolgáló támpontokat. Egy elavult történetírási mód nyomja rá bélyegét valamennyi írására. A régimódi politikai történetírás kizárólagos időrendűségi elve érvényesül nála. A kereskedelemtörténet szemléltetésére ez a mód nem alkalmas. Itt lehetetlen egyetlen városra korlátozni a megfigyelést, vagy egyetlen emberre önteni a feltárt adatok tömegét; itt mindenképen túl kell tekinteni a határokon. Egy másik hibája K.-nek az, hogy az irodalom eredményeit nem veszi figyelembe, s tényeket, melyeket mások már régen leszögeztek, új felfedezésekként közli.

Ezt látjuk szóbanforgó munkájában is. Belőle nem a XVII. századi polgári társadalmat ismerjük meg, hanem mindenekelőtt Schirmer János személyét, kereskedői tevékenységét. A látó szem azután az őróla megrajzolt kép alapján kikövetkezteti a század polgári típusát és a szatócskereskedő üzletvezetésének színvonalát. Egyéb adatai is, legfeljebb Kassa város polgárságára derítenek fényt. Bemutatja a város tisztviselői karának tevékenységét, a város szervezetét, a lakosság egyes rétegeinek befolyását a városkormányzatra, a köztisztviselők névsorát 1650-ből. Majd rátér a város katonai szerepére, miközben megismertet a város bástyáival, tornyaival, általában topográfiájával. Nagyjelentőségű az a jegyzék, amelyet Kassa lakóiról közöl, mert kiderül belőle, hogy ez az idegennek hangoztatott város 78 százalékban magyar polgárságnak adott otthont! A nemzetpolitika zűrzavaros propaganda-harcában nagyon fontos ennek figyelembevétele. A lakosok társadalmi, nemzetiségi és gazdasági állapotának ismertetése után bemutatja a kereskedők szervezetét, a céhéletet. Mindezeket az adatokat világosan tárja elénk s közleményei a munkát messze kiemelnék a helyi vonatkozások határai közül, ha az összehasonlítás módszerével mérlegelte volna a helyi eredmények jelentőségét, fontosságát. De így az az impresszionk, hogy amiről olvasunk, az kizárólag kassai esemény, másutt meg nem található.

A továbbiakban Schirmer János személyi ügyeivel foglalkozik. Ezen a területen azután tökéletesen érvényesül a K. sajátos módszerének minden előnye: oly tökéletes képet rajzol az emberről, munkásságáról, gazdagságának fokáról, politikai, illetve társadalmi tekintélyéről, hogy ebben a tekintetben semmiféle nagyvonalú jellemrajz sem versenyezhet az általa hűségesen kifrt adatok megbízhatóságával. Megismerjük családi és származási körülményeit, lázas munkásságát a város megvédelmezésében, lokáldiplomáciai megbízatásait (Wesselényi, Spankau, Joanelli és másokkal való tárgyalásait), tehát a közösség érdekében kifejtett tevékenységét, majd üzleti kapcsolatait, üzletvezetését, könyvelését. De e helyen ismét hiányoljuk az összehasonlítást, mert Schirmer annyira tökéletes üzleti könyvet hagyott az utókorra, hogy érdemes lett volna megvizsgálni: vajjon nem volt-e kapcsolata az Európában éppen akkor terjedő Savary-féle Parfait négociant-nal s ha nem, mintául szolgálhatott volna-e az akkori magyar kereskedői üzletvezetésnek. K. a kereskedő mellett bemutatja az árut is. Jegyzékéből és felsorolásából látható: mily széleskörű áruismét követelt az akkori élet egy-egy kereskedőtől, aki nem is tartozott a nagyvonalú polgárok típusába, hanem inkább jólszituált közepes kereskedő volt. K. az árukat eredetük helye szerint is ismerteti, majd azt is, hogy kiknek adott el, amiből kiderül, hogy az akkori kereskedelem még a kistételű vásárlásoknál sem korlátozódott a helyi üzletkötésekre, hanem egész vidékeket hálózott érdekkörébe.

Ez a tanulsága K. könyvének. S nem foglalkoztunk volna vele ily hosszasan, ha K. munkásságát nem értékelnénk a kereskedelemtörténeti irodalom területén. De megjegyzéseinket éppen azért tettük, mert ma ismét feléledni látszik az a történetírói módszer, amely a gazdasági és különösen a kereskedői élet területén *életdarabokat* mutat be, a helyett, hogy *életet* ismertetne. A kereskedelem a közösség tevékenységének egyik megnyilvánulása, tehát nem beszélhetünk róla a közösség ismertetése nélkül.

KOMORÓCZY GYÖRGY (Kassa)

BERLÁSZ JENŐ: A MAGYAR JOBBÁGYKÉRDÉS ÉS A BÉCSI UDVAR AZ 1790-ES ÉVEKBEN. Budapest 1942, Magyar Történettudományi Intézet, 56 l., 8°.

Amióta a társadalmi és szellemi tényezők történeti szemléletünkben egyre jelentékenyebb szerephez jutnak, jobbágyságunk történetében is új hézagokat és megvilágításra váró kérdéseket látunk megnyílni. Csak az utolsó századra nézve is, a Mária Terézia-féle úrbérrendezés végső eredményei felől — mennyi lett a „parasztföld" s hogyan rétegeződött rajta a jobbágyság? — éppen úgy tájékozatlanságban vagyunk, mint a jobbágyfelszabadítás nyomán támadt szövevényes kérdések teljes rendezése felől s keveset tudunk a közbeeső évtizedek történetéről, az egységes keretek közé foglalt úrbériséget bomlasztó jelenségekről, a kurializációkról, a regulációkról, az elszegényedésről, a „majorsági zsellérség" új rétegének felnövekedéséről, de szintúgy a jobbágyság szemléletének alakulásáról, talán még legtöbbet az állam politikai tényezőinek a jobbágykérdések felől alkotott felfogásáról. B. tanulmánya jobbágyságunk történetének ez utolsó szakaszából meríti tárgyát: azt vizsgálja, hogy a bécsi udvar a II. József halálát követő évtizedben milyen álláspontra helyezkedett a vitás jobbágykérdésekben s hogy állásfoglalása milyen mértékben viseli magán a felvilágosodás, illetőleg a nálunk azt felváltó Ferenc-féle reakció jegyeit. Megfigyeléseit mély történeti távlatban tükrözteti, az 1790-es évek jobbágyságát századok óta mozgó fejlődés vonalában állítja elénk, nagy vonásokkal jellemezve az örökös jobbágy társadalmi helyzetét, a XVIII. században a szerződéses jobbágyság visszahanyatlását, az úrbérrendezést — mögötte a parasztság mozgalmát domborítja ki, a financiális és személyi tényezők (Mária Terézia) szerepét nem említve — s a felvilágosodás magyar híveinek reformtörekvéseit. E bevezető jellegű fejtegetések természetesen alig nyujtanak módot egyébre, mint egy-egy gondolat megvillantására, de éppen ezért könnyen alkalmat adnak a kérdések hajlékony magyarázására és ellenmondásokra is. Megállapíthatjuk például a szerzővel, hogy Werbőczi jobbágysujtó tételei nem indították el a földesúri jog átértelmezését, hanem csupán kifejeztek egy már javarészben lezajlott társadalmi folyamatot — bár magunk azokat az 1514. évi megtorló törvénnyel együtt inkább olyan tényezőnek tekintenénk, mely régóta erjedő fejlődési folyamatot egyszerre a végső állomásra lökött —, annak a további gondolatfűzésnek azonban, hogy a jobbágyi állapotnak 1514-ben tételezett rendszere sohasem valósult meg, nézetünk szerint rugalmasabb értelmezést kell engedni. A XVII. század első felében a vallási viszályokban például lépten-nyomon találkozunk Werbőczi híres tételével: a parasztnak munkája bérén és jutalmán kívül urának földjén egyéb joga nincsen (vagyis: a földesúr fundusán épült templomhoz sincs joga). Az elv mindenesetre lehet szólam is, de adatok erősítik, hogy mégsem csupán az: a földesúr zsellérré fokozta le jobbágyát, aki elöregedettsége, betegsége, vonó marháinak ellopása vagy kezének büntetés következtében történt elvesztése miatt a telek megművelésére nem volt képes s az ilyen jobbágy földjét maga vette művelés alá vagy más jobbágy bérletébe engedte át. Legalább is azt kell megállapítanunk tehát, hogy ha az 1514. évi rendszer teljes egészében nem is valósult meg — koronként s helyenként a fejlődés eltérő volt —, a jobbágy ennek társadalmi meghatározottságaiban élt ezután. Az 1514. évi törvényeknek és a Hármaskönyvnek a jobbágyság társadalmi állapotát formáló hatását ugyanis nem a terhek rendszerében kell keresnünk — ez egységes szabályozást sem 1514-ben, sem utána nem tűrt meg —, hanem a jobbágyságnak birtokképtelenség nélkül örökös röghöz kötésében. Ez vonta maga után a jobbágy egész társadalmi helyzetének alásüllyedését, viszont ezért lett később nagyjelentőségű fejlődési elem a „szerződéses" jobbágyság megjelenése. Ha e hatalmassá növekvő réteg a XVIII. században részben el is vesztette „szabadmenetelű"-ségét, a már kibontakozó, előbb az állam financiális, utóbb már a felvilágosodás emberbaráti szempontjaitól is ösztönzött állami jobbágyvédelem a kiszolgáltatottságot mégis csökkentette. Ellenben magunk is hangsúlyozhatjuk a szerzővel, hogy a török hatalma alá jutott alföldi

területen a Hármaskönyv jobbágyságát valóban hiába keresnénk: jobbágyságunkban az öntudat, az önállóság és az önmagáról való gondoskodásnak a képessége, de vele együtt a magárahagyatottság érzése is elsősorban a földesúr nélkül élő — a töröknek csak adózó, de nem „szolgáló" — alföldi jobbágyság hagyatéka.

Az úrbérrendezésben megszületett a földesúr részéről is érinthetetlen jobbágyföld, II. József pedig minden jobbágy számára feloldotta az örökös köteléket. A XVIII. században igényeit fokozó parasztságunk hovatovább az udvar előtt olyan tényezőként tűnt fel, amely politikai ellensúlyozó szerepet tölthet be vagy éppen önálló politikai törekvéseket táplálhat. II. József halála után az államtanácsban ismételten előidereng ez a gondolat, nyilvánvalóan a felvilágosodás eszméinek síkján. B. megfigyelései után ugyanis nem lehet kétségünk a felől, hogy az udvar jobbágypolitikájában II. Lipót alatt is érvényesült a felvilágosodás, a nélkül azonban, hogy a rendi szerkezet lebontásának gondolatáig eljutott volna. Jobbágyvédő álláspontja a rendi nemzetszemlélet körében mozgott s a kibontakozó új egyetemes nemzetfogalmat, mely a rendalatti tömegeket is a magyarság egységében látta, nem érzékelte. A jozefinizmus szellemi hagyománya II. Lipót után Ferenc udvarában is évekig formáló tényezője volt az udvar jobbágykérdésekben kialakuló álláspontjának. Amikor az udvar beállítottsága végül is a Martinovics-per lezajlása után megváltozott, a változás B. megállapítása szerint nem éles fordulattal, hanem az államtanács személyi átszervezésében jutott kifejezésre: a tanács új tagjai nem ápoltak már humanista hagyományokat s fokozatosan a régiek lelkében is elnémultak a felvilágosodás igéi. B. az udvar politikájának magatartását az államtanács tagjainak egyes magyarországi jobbágyügyekben nyilvánított véleményeiből világosan szűri le. E megállapításai a XVIII. századi magyar jobbágytörténet fejezeteiből ezután nem hiányozhatnak.

Szabó István (Debrecen)

MOLNÁR JÓZSEF: EGY PARASZTCSALÁD LESZÁRMAZÁSA ÉS KAPCSOLATAI. Veszprém 1940, Egyházmegyei ny. 23 l. XVI. mell. 8°. — (Klny. a Magyar Családtörténeti Szemléből.)

M. a mai nap'g mutatja be családja leszármazását és kapcsolatait. Bevezetőjében vázolja a polgári genealógia jelentőségét és az ilyen vonatkozású lehetőségeket. Lelkiismeretes alapossággal néz utána minden adatnak, amely a Csengőd mezővárosából származó családjára utal. Négy ízen keresztül követi a református vallási életben is szerepet játszó őseit. Előadás közben forrásokat, szövegeket is megszólaltat. Szerencsés a választása, hiszen nemcsak a szerzőt közvetlenül érdeklő és lelkesedéssel kutatott családról van szó, hanem olyan közösségről, mely szinte iskolapélda: aránylag szerény anyagi körülmények közül kibontakozó sokgyermekes családról. A szerző egészen napjainkig követi lehetőség szerint a család életsorsát, sőt a felmenő ágakon keresztül nézi azokat a családokat is elég részletesen, melyek egyáltalán kapcsolatba léptek vérségileg a csengeri Molnárokkal. Kutatásainak eredményét a szöveghez csatolt 16 genealógiai táblázattal világítja meg. Kár, hogy nem terjeszkedik ki, talán az ilyen vonalon bizonyára gyérebben csörgedező gazdasági, birtoktörténeti és a vallási életen túl a kultúrélet kapcsolatainak a forrására is. Ilyen nagyarányú genealógiai munkánál a táblázatokban különösen hálás dolog lenne s a jobb áttekintést biztosítaná a genealógiában megszokott jelek használata.

M. alapos és sokfelé ágazó komoly kutatómunkát végzett s mintát mutatott arra, hogy miként lehet és kell hozzáfogni egy-egy parasztcsalád genealógiájához. Igaza van abban, hogy sok ilyenféle munka megkönnyítené nemcsak egyes községek, de egész magyar vidékek társadalomrajzának pontos megírását.

Darvasy Mihály (Tata)

ZICHY ISTVÁN GRÓF: ADATOK EGY XVII. SZÁZADI KATOLIKUS FŐÚRI CSALÁD TÖRTÉNETÉHEZ. Öregebbik Zichy István gróf (1618—1693). Budapest 1943, Stephaneum-ny., 31 l. 2. t. 8°. — (Klny. a Regnum Egyháztörténeti Évkönyvből.)

A rövid értekezés jelegzetes XVII. századi magyar főurat állít elénk. Az udvarhoz csatlakozók közül való, bár nem annyira a király, mint Zrínyi híve, sőt bizalmas levelezést folytat a Wesselényi-féle összeesküvésből ismert Vitnyédyvel is. Vallásos katolikus, gyermekeit is ebben a szellemben neveli. Takarékos, jó gazda, vitéz magyar úr képe alakul ki előttünk főleg a családi levelezések elszórt adataiból, majd nyomon követhetjük az öregebbik Zichy Istvántól származó utódoknak sorsát is két generáción át. Említésre méltó, hogy a királyhű családnak kuruc ága is van. Országos szempontból az az értekezés legérdekesebb része, melyben öregebbik Zichy Istvánnak a Wesselényi-féle összeesküvéssel való kapcsolatait tárgyalja. Vitnyédyvel való összeköttetése, üzleti tárgyalásai Széchy Máriával, majd részvétele az ítélkezésben, ítéletének motiválása, családi sérelmei mindmegannyi beszédes bizonyítéka annak, mennyire szkematikusan, mennyire mereven képzeljük el a mult embereinek állásfoglalását s mennyire más, mennyivel emberibb képet ad az élet! Ez az életszerűség a legnagyobb értéke a rövid értekezésnek, melyet színesen egészítenek ki egykorú metszetek másolatai.

WACZULIK MARGIT

KULCSÁR ADORJÁN: OLVASÓKÖZÖNSÉGÜNK 1800 TÁJÁN. Budapest 1943, Szerző kiad. 89 [1] l. 8°.

Szerző az író-mű-olvasó hármas egysége szempontjából vizsgálja a XVIII—XIX. század fordulójának olvasóközönségét. Vizsgálódásait ebből az irodalmi szempontból terjeszti ki a magyar olvasóközönségre, a nem magyarnyelvű olvasmányok tehát legfeljebb csak mint negatívum érdeklik. Mégis az irodalomtörténeten túl történeti szempontból, a kor általános szellemiségének megismerése tekintetében is értékes tanulságokat hoz. Két fő szempontja: hogyan jutott el a könyv az olvasóhoz (a kiadás lehetőségei, mecénások, előfizetés, könyvkiadó vállalatok, hirdetések, könyvismertetések, könyvjegyzékek, könyvkereskedelem, kölcsönkönyvtárak) és hogy milyen társadalmi rétegek milyen magyarnyelvű olvasmányok iránt érdeklődtek. Történeti szempontból főleg ez az utóbbi kérdés az érdekes. Nagy anyaggyüjtés, sokszor jelentéktelennek látszó apró adatok gondos megvizsgálása alapján megbízható, dokumentált képet ad arról, amit eddig csak nagyjából, fő vonásaiban ismertünk: milyen alacsony volt e kor magyar irodalmi műveltsége, milyen nehezen jutott a magyar irodalom közönségéhez és milyen gyönge volt a magyar társadalom irodalmi igénye.

CSAPODI CSABA

ZADJELI SLACHTA ETELKA SOPRONI NAPLÓJA. 1838—1842. Sajtó alá rendezte és jegyzetekkel ellátta: Csatkai Endre. Sopron 1943, Városszépítő Egyesület kiadása, 155 l. 8°.

Véletlen folytán került ismét napfényre egy napló a reformkorszakból. A fölfedezés és a kiadás munkájának érdeme Csatkai Endrét illeti meg. Magát a napló szövegét rövid, de részletes tájékoztató bevezetés előzi meg. A szöveg jegyzetelése kiválóan gondos és alapos munka. Külön ki kell emelnünk a tárgymutatót, amely minden tekintetben kielégítő tájékoztatást nyujt bármilyen természetű kutatás számára. Kár, hogy a szöveget nem lehetett teljes egészében közölni (a soproni vonatkozások kiemelésére kellett törekedni), mert általános szellemtörténeti szempontból — a szöveg megjelent részéből következtetve — bizonyára az elhagyott részek is érdekes adalékokat szolgáltatnának. A reformkor kutatója számára sokszor éppen a kevésbbé fontosnak, vagy érdekesnek minősített naplórészletek rejthetnek magukban lényeges és jellemző vonásokat. A napló írónője, aki később Szekrényessy Józsefné néven irodalmi

körökben is ismeretessé vált, tipikus egyénisége korának. Kora nagy embereivel való kapcsolatai révén (ott van Liszt Ferenc soproni hangversenyén, figyelmeztető levelet intéz honleányi aggodalmában Wesselényihez és lelkesedéssel kapcsolódik bele Széchenyi István eszméinek gyakorlati megvalósításába) általánosabb érdeklődésre is számot tarthat.

CSAPODINÉ GÁRDONYI KLÁRA

BEZERÉDJ ISTVÁN ÉS A SZÁZÉVES SZEKSZÁRDI KASZINÓ. *Emlékkönyv Bezerédj István szobrának leleplezési ünnepére.* Szerk. Bodnár István. Szekszárd 1942, Molnár ny. 196 l. 8°.

A főcím megtévesztésre adhat alkalmat, mert arra látszik mutatni, mintha az emlékkönyvben Bezerédj Istvánnak a szekszárdi kaszinóval kapcsolatos tevékenységéről lenne szó, holott a valóságban csupán annyi a kapcsolat Bezerédj és a szekszárdi kaszinó között, hogy a Bezerédj-szobor felállítását a szekszárdi kaszinó kezdeményezte és vitte keresztül. Az emlékkönyv nagyobb részét (99—196. ll.) a kaszinó története foglalja el, amiben még helyi vonatkozásban sincs kimagasló mozzanat, mint a legtöbb vidéki kaszinó története is ilyen jellegű. Annál figyelemreméltóbb az emlékkönyv első része (1—99. ll.), ahol Bezerédj közéleti tevékenységének jellegzetesebb vonásai nyertek tömör méltatást. Mint politikust, törvényhozót, közgazdászt és büntetőjogászt ismerjük meg ezekből a rajzokból, de a Bezerédj-család története és Bezerédj István családi élete is sikerült rajzokban nyernek megvilágítást. Sajnos, Bezerédj vármegyei szereplésének rajzát nélkülözzük. Erre pedig mindenképen szükség lett volna, hiszen mint a vármegye főjegyzője komoly szerepet játszott a municipiális életben.

Végigolvasva az ünnepi albumot, a recenzensnek meg kell állapítania, hogy a mai kor alig értheti meg Bezerédj egyéniségét s nem értékelheti helyesen tevékenységét. Legfeljebb naív ábrándozót lát benne, aki külön álomvilágban élt. Bizonyos, hogy nem volt a mai értelemben vett reálpolitikus, kinek közéleti tevékenységét elsősorban a hasznosság elve irányítja, mert politikai elképzelései mindig eszmei forrásból táplálkoztak. De ha mint politikus nem is ért fel reálpolitikus kortársaival, mint ember magasan fölöttük állott, mert eszményeit nem csupán szóval és tettel hirdette, hanem ezek az eszmények tették ki lelke tartalmát. Mint minden idealistának, neki is sokszor kellett csalódnia, de ezek a csalódások soha nem ingatták meg lelki egyensúlyát. Bizonyságul halálos ítéletének kimondása utáni magatartására utalunk, amikoris a halálbüntetések megszüntetésének tántoríthatatlan bajnokához méltóan viselte magát.

Az emlékkönyvet Bodnár István szerkesztette és ő készítette Bezerédj egyéniségének legmegkapóbb rajzait.

GÁRDONYI ALBERT

VILÁGOSTÓL JOSEPHSTADTIG 1849—1856. Földy János naplótöredékeiből közreadta Balassa Imre. Budapest 1939, Egyetemi Nyomda, 323 l. 8°.

Földy Jánosnak, a nagyváradi jogakadémia tanárának, az 1848-as forradalmi törvényszék tagjának olmützi és josephstadti fogságában írt töredékes naplójegyzeteit közli Balassa Imre — ahogy maga írja — néhol átstilizálva, rendezve, csiszolva a följegyzéseket, de lényegükhöz nem nyúlva. Földyt Haynau törvényszéke 1849-ben halálra ítélte, majd büntetését 15 évi várfogságra változtatta s ebből 7 évet ki is töltött. Naplójából egy művelt, tárgyilagosságra törekvő ember szól hozzánk. A néha rapszodikus sorok pompásan érzékeltetik a rabok egyhangú életének hangulatát. A Haynau által elítéltek fogságára sok érdekes részletet tartalmaz, de ennél többet nem igen találunk benne; a korszak általános megítéléséhez új adatokat vagy szempontokat nem hoz.

B. K.

FÁBIÁN ISTVÁN: A MAGYAR IRODALOM KIS TÜKRE. Budapest 1941, Magyar Szemle Társaság, 80 l. 16°. — (Kincsestár. A Magyar Szemle Társaság kiskönyvtára 31.)

A szerző saját kijelentése szerint abból a szempontból tekinti át a magyar irodalom történetét, hogy mikép jelentkeztek benne a különféle európai ízlésáramlatok. Ezt az egyébként elfogadható szempontot több-kevesebb sikerrel alkalmazza, a szerint, hogy milyen előmunkálatokra támaszkodhatik. Ízléstörténeti szempontból eddig legjobban fel van dolgozva irodalmunkban a barokk, a rokokó és a praeromantika ízléskorszaka, ezért ezek F. könyvének legjobb fejezetei. Ahol azonban az előmunkálatok hiányoznak, ott F. is kénytelen szempontjától eltérni és más szempontot alkalmazni. Legfeltűnőbb ez az eltérés az első fejezetben, mely a *Középkor* alcímet viseli. Már pedig a középkor nem ízléstörténeti fogalom. Tárgyalás közben megemlíti ugyan, hogy a középkor első felében a román, másodikban a gót stílus uralkodott, arra azonban kísérletet sem tesz, hogy ezeknek a stílusoknak irodalmunkban való jelentkezését kimutassa. Hogy pedig ez nem volna lehetetlen feladat, arra jó példa Babits néhány évvel ezelőtt elhangzott rádióelőadása, melyben a gótika jellemző tulajdonságait elemezte ki a Divina Comediából. E helyett F. egy középkorvégi *eszme*áramlathoz, a kései misztikához fűzi mondanivalóit, már pedig az eszmeáramlat nem azonos az ízlésáramlattal. Az előbbi inkább tartalmi, az utóbbi inkább formai jegyeket foglal magába.

A humanizmust és a hitújítást egy fejezetben tárgyalja. Tény és való, hogy a hitújítás korában tovább él a humanista ízlés, de ezt a késői humanizmust nemcsak nyelve és közönsége különbözteti meg a Mátyás-korabelitől, hanem vaskosabb kifejezési módja és ami a legfontosabb, belső igazsága. A tartalmi elem visszahat a formára és ezért erre a kétféle humanizmusra nagyon talál a latin közmondás: Si duo faciunt idem, saepe non est idem.

A praeromantika korát *Rokokó és szentimentálizmus* címen tárgyalja. Itt már komoly előmunkálatokra támaszkodhatik s ezeket fel is használja. Sok szép és helytálló megállapítása van erről az ízlésirányról, de ő is, mint példaképei, gyakran beleesik abba a hibába, hogy oda nem illő jelenségeket belekényszerít egy mesterkélt konstrukció Prokrustes-ágyába. Ezt az ízlést — mondja — jellemzi a menekülés a megszokott világból egy másik, szebb és eszményibb világba. Ez igaz, ha Kazinczyra vagy Kölcseyre gondolunk, kevésbbé igaz Csokonaival kapcsolatban s egyáltalában nem alkalmazható Gvadányira vagy Fazekasra, erre a két földön járó, realista szellemre. F. kénytelen ezért a „menekülés" fogalmát annyira kitágítani, hogy végül nemcsak Gvadányi és Fazekas fér bele, hanem minden kornak minden költője is.

A romanticizmus és a nemzeti klasszicizmus közé sem tud megnyugtató, természetes határt vonni. Petőfivel pl. kénytelen mind a két fejezetben foglalkozni s ezzel maga igazolja e felosztás megtámadhatóságát.

A *nemzeti klasszicizmus* mint fejezetcím egyébként sem illik bele olyan irodalomtörténetbe, amelyik az *európai* ízlésáramlatok szempontjából nézi irodalmunk történetét. Inkább *realizmus* címet kellene adni ennek a fejezetnek s akkor beleférne a következő fejezetbe (Új ízlés) sorolt írók egy része: Gárdonyi, Mikszáth, Eötvös Károly, Móra, Ambrus, Kozma Andor, Vargha Gyula, sőt még talán Kaffka Margit és Tormay Cecil is. Ezt annál inkább megtehette volna, mert hiszen a *nemzeti klasszicizmus* című fejezeten belül több ízben emlegeti ezt a realizmust (pl. „Klasszicizmusunk regényirodalma a nyugateurópai realizmushoz igyekezett igazodni" stb.).

A realizmusból könnyű és természetes volna az átmenet a következő korszak naturalizmusába és szimbolizmusába, melyeket F. a semmitmondó *új ízlés* címmel foglal össze. Semmitmondó ez a cím egyfelől azért, mert hiszen minden ízlés új a maga idejében, másfelől azért, mert ma már nem a naturalista-szimbolista írók jelentik az újat.

Az utánuk következő és ma legújabb ízlésiránnyal, melyet a népi írók képviselnek, egyáltalán nem foglalkozik F. Talán azért nem, mert nem akar élő írókról szólni. Lehet, hogy ezért nem szól a realizmus írói között Herczegről és az „új ízlés" képviselői között Móriczról és Szabó Dezsőről sem, pedig

prózában a két utóbbi a legjellegzetesebb képviselője a naturalista, illetve szimbolista ízlésiránynak. A magyar irodalom 1941-ben megjelent Kis Tükréből egyik sem hiányozhatik.

Eddig csupán hiányokat és következetlenségeket említettem fel. Hadd emeljem ki befejezésül e kis könyv egy igen elismerésreméltó tulajdonságát, azt tudniillik, hogy az író minden korszakban következetesen rámutat azokra a vonásokra, amelyekkel a magyar irodalom eltér a megfelelő európai ízlésáramlattól. Ilyen, nagyközönségnek szóló áttekintésben erre különösen szükség van, különben az olvasó könnyen azt hiszi, hogy irodalmunk semmi egyéb, mint puszta utánrezgése az európai ízlésáramlatoknak.

SZABADI BÉLA

ARANYSZÁJÚ SZENT JÁNOS KONSTANTINÁPOLY ÉRSEKÉNEK ISTENI LITURGIÁJA. A keleti ortodoxhitű magyarok részére görög eredetiből magyar nyelvre fordították és az ószláv és román szöveggel egybevetették: *Berki Feriz* és *Popovits István*. Budapest 1944, Görögkeleti Hittudományi Főiskola, 99 l. 8°.

A budapesti görögkeleti hittudományi főiskola két lelkes tanára magyarra fordította Aranyszájú Szent János liturgiáját, főleg a legrégibb liturgikus emlék, a VIII—IX. századbeli Codex Barbesinus alapján, mely a legtökéletesebben őrizte meg az eredeti szöveget és figyelembe véve az ószláv és rumen eltéréseket. A fordítók igyekeztek az eredetinek ősi, régies szépségét fenntartani.

Kellően okadatolják meg a liturgiának magyar nyelvre való fordítását, idézvén I. kor. 14, 16 szövegét: „mert ha lélekkel mondasz áldást, az ott levő avatatlan miképen fog a te hálaadásodra Ámen mondani, mikor nem tudja, mit beszélsz".

Ez a munka is elősegíti a felállítandó Görögkeleti Magyar Egyház újjászületését.

Felemlítendő, hogy a görögkeleti hittudományi főiskola elismerésre méltó tevékenységet fejt ki. A többi közt megemlítjük Berki Feriz művét: A magyarországi ortodox keleti egyház szervezése (1942); Popovits István értekezését: A kereszténység kezdete a magyarok között (1943); ugyancsak Popovitstól megjelent egy Egyetemes Egyháztörténelem a görögkeleti theológiai tankönyvek sorozatában. Mindezek külön ismertetést érdemelnek.

Felemlítjük még e helyt a Magyar Szemlében, 1941. májusi számában megjelent kitűnő cikket: Plurimus, ismeretlen írótól. Szerinte is a magyarság jórészben a görög ritusban ismerkedett meg a kereszténységgel. Ezek a görögkeleti magyarok idővel belekerültek a rumen (oláh), illetve szerb nemzeti egyházba, mások meg a görögkatolikus rumen egyházba, hol nagyrészük elolálhosodott. Mindazonáltal — tekintet nélkül a még magyarnyelvű görögkeleti magyarok létszámára — fel kellett volna már dolgozni 1868-ban az egész országra kiterjedő autokefal görögkeleti magyarnyelvű egyházat, mely tagozata lehetne a magyarországi görögkeleti egyháznak is, melynek tagjai nem csak az elmagyarosodott görögkeleti hívők volnának, hanem azok a magyarok is, akik még az Árpádok korában vették fel a kereszténységet, görög ritus szerint.

THIM JÓZSEF (Pesthidegkút)

BAKÁCS ISTVÁN JÁNOS: HONT VÁRMEGYE KÖZÉPKORI EGYHÁZAS HELYEI. Budapest 1943, Stephaneum-ny. 16 l. 8°. — (Klny. a Regnum Egyháztörténeti Évkönyvből.)

Első szent királyunk azzal a törvényével, mely szerint minden tíz falunak egy templomot kellett építenie, nemcsak az istentiszteletek számára akart méltó hajlékokat állíttatni, hanem az egyházszervezet kiépülését is munkálni kívánta. Idők jártával, amint szaporodott a lakosság, megnőttek a vallásos igények is, ami azután újabb templomok építését indította el. A szerző alapos okfejtéssel, levéltári adatok alapján rajzolja meg Hont vármegye középkori egyházföldrajzi térképét és tárja fel a megye középkori hit- és vallási életé-

nek külső kereteit. A vármegyében fekvő egyházi birtokok, milyenek az esztergomi érsekség és főkáptalan birtokai, a bozóki prépostság, a márianosztrai pálosok és a pilisi apátság birtokai, a szerző megállapítása szerint, a vármegye negyedrészére terjedtek ki. A megelőző történetírók közül elsősorban Ortvay Tivadar foglalkozott egyházi földrajzzal, később Csánki Dezső tágította ezirányú tudásunkat és Némethy Lajos kutatott fel sok becses adatot az esztergomi főegyházmegye plébániáiról. A szerző az elődök eredményeit átvizsgálja, megrostálja, kiegészíti és a nyert adatok alapján megrajzolja a középkori Hont vármegye egyházi térképét, mely több új egyházas helységet tüntet fel. Elhagyta a bányavárosok és még néhány jelentősebb egyházi központ adatainak megvizsgálását, mert ezekről biztosan tudtuk eddig is, hogy templommal rendelkeztek. A szerző nyomós okfejtéssel és az elérhető adatok alapján megállapítja, hogy „a megye középkori falvainak majdnem minden másodikában állott Isten-háza". A megye területén található monostorok vagy kolostorok kisugárzó apostoli tevékenysége távolabbi vidékekre is hatott. Mindezek az adatok igazolják, hogy a megye lakosai könnyen kielégíthették vallási igényeiket és elmélyíthették hitéletüket. 14 olyan helyről, melyet Ortvay egyházas helynek tartott, nyomós érvekkel kimutatja, hogy nem voltak azok. Az ügyes értekezés biztatásul szolgálhat hasonló vizsgálódásra másutt is.

Gyenis András

MESZLÉNYI ANTAL: MAGYARORSZÁGI SZENT MARGIT 1242—1270. Budapest 1944, Szent István Társulat, 256 l. 8°.

Módszertani alapkövetelmény, hogy a történetíró ismerje az általa rekonstruálandó történeti korra, tárgyra vagy személyre vonatkozó teljes forrásanyagot s ennek alapján témáját a vele kapcsolatos kérdések egész szövedékével együtt, nemcsak sokoldalúan, de lehetőleg teljesen világítsa meg. Szent Margit életét az utóbbi időkben ilyen teljességre törekvő igénnyel két biográfia igyekezett megeleveníteni. Az egyik Lovas Elemér műve (Árpádházi Boldog Margit élete. Budapest 1939.), a másik M. előttünk fekvő kötete. Lovas munkájának megbírálása nem feladatunk s ha ismertetésünkben mégis állandóan szem előtt tartjuk, ezt csak az összehasonlítás kedvéért tesszük, mintegy mérték gyanánt használva M. könyvének mérlegelésénél. Nem nehéz t. i. megállapítani, hogy M. elsősorban a Lovas-féle életrajzra támaszkodva írta meg munkáját.

A recenzens mindkettővel szemben kénytelen a fentebbi alapelvből következő kritikát gyakorolni. Először is a Szent Margit személyére vonatkozó vagy koráról szóló források mindkettőben kiaknázatlanok. Mind a szorosabb értelemben vett életrajz, mind a kor- és környezetrajz jelentős hiányokat mutat. Íme néhány példa! Szent Margit korának társadalma Lovasnál még csak megjárja, M.-nél azonban erre vonatkozólag alig találunk valamit: megelégszik a tatárjárás futólagos ismertetésével. A magyarság egykorú életstílusáról vagy a királyi család belső viszonyairól, lelki adottságairól, kultúrájáról nem szól semmit. Feltűnő továbbá, hogy sem Lovas, sem M. nem foglalkoznak a szent királylány nevelésének irányító elveivel. Pedig a magyar legenda is tartalmazza ezeket az elveket, ámde M. — Lovas nyomain járva — nem vett fáradságot ama forrás felkutatására, amelyből a szóbanlévő pedagógiai szabályokat meríthették vagy legalábbis meríthették. Nemcsak Szent Pált, Szent Ágostont és a középkori misztikus írókat hanyagolták el, hanem — teljesen érthetetlenül — *B. Humbertusz a Romanis* írásait sem vették figyelembe. Pedig ezek már 1889-ben kiadattak Rómában. Szent Gergelyt, Szent Bernátot nem is kellett volna forgatniok, mert B. Humbertusz ezeket más középkori misztikusokkal együtt felhasználta. B. Humbertusz tulajdonképen a XIII. századi misztika magyar dömés forrása. Rá azért is fel kellett volna figyelniök, mert Szent Margit az ő kezébe tette le fogadalmát, s mint generális rendfőnök 1254-től 1263-ig ő volt Margit elöljárója, sőt — mint írásaiból kitűnik — életének irányítója is. Érdekes az is, hogy Szent Margit imádságmódját és áhitatát vizsgálva, egyik szerző sem jött rá, hogy az Szent Pál leveleiben megtalálható

Egy további példa a félreértések megvilágítására. Lovas és természetesen M. is Margit főnöknőjének mondják Katalin nővért, aki a királylányt olvasni tanította, pedig nem volt az; Lovas elértette a jegyzőkönyvek adatát, mely szerint Katalin a kihallgatások alkalmával szerepelt főnöknőként, — s tévedését M. is átvette. Látható tehát, hogy M., mint újabb kutató, nem pótolja Lovas hiányait s nem helyesbíti tévedéseit! Sőt, inkább a dolgok összezavarására hajlamos. Egy helyen például Lovas életrajzára való utalással, helyteleníti, hogy Lovas a hét-nyolcéves Margitnak a házasságtól való vonakodását természeti környezetéhez való ragaszkodással igyekszik megértetni. Pedig valószínűnek látszik, hogy Lovas ítélte meg helyesen a dolgot, hisz egy gyermekded kislány aligha értheti a házasság lényegét. A kegyelem nagyon gyakran természetes úton-módon nyilvánul meg az ember életében; nincs szükség bizonyos esetekben a csodaszerűség feltételezésére. Végül még egy dologra szeretnénk felhívni a figyelmet. A vallomásokban több tanú emlegeti Szent Margit „simplicitas"-át, de csak egy helyen van szó arról: mi ez a szimplicitás. Bizonyos, hogy a többi tanúk sem abban látták Szentünk szimplicitását, hogy kiskorában nem tudta, mi a különbség dömés szerzetesek és apácák között. A középkori misztikában az eszmei „simplicitas" mellett elég bő értelmezését találjuk a gyakorlati szimplicitásnak is. Erre az „együgyű" viselkedésre azonban hiába keresünk magyarázatot a szóbanforgó életrajzokban, s általában a többi Margit-életrajzokban is.

Mindent összefoglalva, meg kell állapítanunk, hogy M. munkája nem üti meg a kívánható mértéket. Talán joggal várhattuk volna tőle, hogy négy évvel a Lovas-féle összefoglalás után, anyagában, szempontjaiban többet nyujtson amannál. De nemcsak e tartalmi és formális gyarapodás hiányzik belőle, hanem Lovas hibáinak korrekciója is. Alig érthető, hogy M. meg sem kísérelte Lovas művének kritikáját. Hogy munkája — miként a bevezetőből és az előszóból kitűnik — úgyszólván hetek alatt készült, nem menti fel őt a tudományos felelősség alól. Ezekután kíváncsian várjuk Lovasnak újabb, már 1942-ben nyomdakész, eddig sajnálatos okok miatt meg nem jelent munkáját, mely Szent Margit „igazi történetét"-t fogja adni, remélhetőleg az eddigi kirívó hiányok pótlásával (nem hallgatva el bizonyos aszketikus túlzásokat sem) s a szembetűnő hibák helyesbítésével. S. L.

SERFŐZŐ JÓZSEF: SZENTIVÁNYI MÁRTON S. J. MUNKÁSSÁGA A XVII. SZÁZAD KÜZDELMEIBEN. Budapest 1942, Pray Munkaközösség, 176 l. 8°.

Szentiványi kétségtelenül érdekes alak a katolikus restauráció időszakának kultúrképében. Elég szép kort, 72 évet ért meg s mikor 1705-ben meghalt, elmondhatták róla, hogy becsületes, jó munkát végzett. Volt érzéke az élet elméleti és gyakorlati oldala iránt s derekasan dolgozott. A tudás hangja széles és változatos skálában szólalt meg benne s érdekelték mindama kérdések, amelyek vallása és magyarsága életképét megszínesíthették. Polihisztor volt, aki talán a matematikában bizonyult legfelkészültebbnek, de e mellett nagy szorgalommal művelte a természettudomány, filozófia, teológia s egyéb tudományszakok ágait is, valamennyit legtöbbször apologetikus célzattal.

Nem kétséges, hogy sokoldalúsága a mélység rovására esett, de ebben kora, a XVII. század második fele tipikus alakjának mutatkozott. Az ő korából már hiányzott az a mélység és alaposság, amely a katolikus restauráció delelőjén Pázmányt és közvetlen munkatársait jellemezte. Velük és általuk a küzdelem eldőltnek látszott s akik utánuk következtek, már csak apróbb csatározásokat vívtak, hogy a még mutatkozó hiányokat pótolják, a visszahódított terepeket pedig megtarthassák. Ehhez feleslegesek voltak a nehézveretű fegyverek s ebből magyarázható, hogy az ellenfelekkel szemben megenyhült a hang, választékosabbak lettek az érvek s élük sem hasított és vágott olyan kíméletlenül, mint egy emberöltővel korábban.

A korhangulat kívánta meg ezt az emelkedettebb stílust s Szentiványi egyénisége is erre hangolódott. A közösségnek és az egyéniségnek ez a szerencsés találkozása eredményezte nagy népszerűségét és nem kisebb hatását.

Ha specializálja magát egy irányban, valószínűleg az illető tudományszaknak nagyobb hasznára válik, így viszont nagyobb tömegeket tudott megmozgatni. Összesen 56 művet írt. Még kalendáriumot is szerkesztett, amely kapósabb lett a híres Lőcsei Kalendáriumnál is. Ugyancsak szívesen olvasgatták azokat a röpiratait, amelyekben a Rákóczi-mozgalom politikai és hadieseményeiről tájékoztatta a hazai nagyközönséget. Mindezekkel a köznapi érdeklődést kívánta kielégíteni, viszont tudományos írásaival már távolabbi és maradandóbb célokat tűzött ki maga elé. A történettudomány adatkutatásai révén tartja számon, hiszen ezáltal még kritikátlansága ellenére is előfutára lett a későbbi történetkutató jezsuita iskolának. Szorgalmasan gyűjtögette a magyar törvényeket és jogszabályokat s ezeket a magyar törvények gyűjteményében, amelynek ő adta a Corpus Juris Hungarici nevet, foglalta össze. Élénken foglalkoztatta a protestánsok és gör. keletiek reuniós kérdése s ebben a tárgykörben 22 munkát írt össze. Elkerülhetetlen volt bennük a polemizálás, de legfőbb célját abban látta, hogy kimutassa a katolikus vallás igazságait s azokat megkedveltesse. E cél érdekében kerülte a bántó hangot s annyi kíméletet és megértést tanúsított a másvallásúakkal szemben, hogy ezért a legteljesebb elismerést érdemli meg. Olvasótábora minden művével gyarapodott s akadt olyan is, amely 18 kiadást ért meg. Közülük nem egyet idegen nyelvekre fordítottak le. Jellemző Szentiványi közkedveltségére, hogy az elvangeni prépost emlékérmet veretett tiszteletére.

De nemcsak tollával szerzett magának megbecsült nevet, hanem szervező erejével is szépet és nagyot tudott alkotni. S itt már a gyakorlati ember mutatkozik benne. Szelepcsényi kinevezte könyvvizsgálónak s ebben az állásában annyira kitűnt, hogy I. Lipót váruházta a főcenzori tisztséget. Rendi megbízásból átvette a nagyszombati egyetem nyomdájának vezetését is s azt egészen korszerűsítette. Új épületet szerzett számára s betűkészletét magyar, latin, német és ciril betűformákkal gazdagította. Üzemének biztosítására két papírmalmot állíttatott fel s ezzel függetlenítette a külföldi behozataltól. A nyomda üzemképességére jellemző, hogy évente több munkát jelentetett meg, mint a többi hazai nyomdák együttvéve. Szentiványi üzleti érzékét dícséri, hogy a nyomdatermékek részére Bécsben is biztosított lerakatot. Szellemi frissesége és lankadatlan ereje sok más vonatkozásban is kifejezésre jutott. Nem meglepő, ha eredményei láttára kortársai tisztelettel emlegették nevét, de méltó lett arra is, hogy az utókor ne felejtse el.

A szerző a magyar tudományosság régi tartozását törlesztette, amikor nagy szeretettel és buzgósággal irodalmi formába öntötte életét és működését. Arcképe mindenképen sikerült, mert S. iparkodott kiaknázni a rendelkezésére álló irodalmi forrásokat és a levéltári gyüjteményeket. Adatait ügyes szelekcióval, tárgyilagos kritikával s történeti érzékkel jelenítette meg. Munkája elevenségével, biztos felépítésével s egységes átnézetével a szép és jó életrajzok közé tartozik.

MESZLÉNYI ANTAL

TAKÁTS ENDRE: GRÓF NÁDASDY LÁSZLÓ CSANÁDI PÜSPÖK (1662—1729). Szeged 1943 [Városi ny.], 145 l. 8°. — (Értekezések a M. Kir. Horthy Miklós Tudományegyetem Magyar Történelmi Intézetéből 2.)

Amikor Magyarország déli része a felszabadító háborúk sikerei nyomán ismét a magyar koronához csatoltatott, ezeken az elpusztult és elnéptelenedett területeken is nyomban megkezdődött a katolikus egyház szervezetének újra felépítése és az egyházi élet megindítása. Ez nem ment nehézségek nélkül. Az egyházi testületek régi birtokaikat csak törvényszerű bizonyítás lefolytatása után kaphatták vissza, viszont így visszaszerzett birtokaik használhatatlan állapotban voltak. A plébániák, templomok csekély kivétellel romokban hevertek, papok alig voltak, az újratelepítés alatt álló területeken a hívek száma is nagyon kevés volt.

A Rákóczi-szabadságharc végén, 1710-ben, nevezte ki I. József király gróf Nádasdy Lászlót a pálosrendből a csanádi egyházmegye püspökévé. Mivel a

Maros—Tisza-köze ekkor még török uralom alatt volt. Szeged lett a püspök székhelye.

Nádasdy érdekes, szélsőségekben mozgó, szertelenségekre hajló egyénisége eddig nem talált egységes megítélésre. T. munkája az eddigi ismeretlen adatok gondos felkutatása nyomán úgy mutatja be Nádasdyt, mint típusát a barokk-kor katolikus magyar főpapjának. Fia volt az 1671-ben Bécsújhelyen kivégzett Nádasdy Ferencnek és ő is élete végéig lelkes védelmezője a magyar rendiség nemzeti szabadságeszményeinek. De emellett jó viszonyt tart fenn a bécsi politikai tényezőkkel, II. Rákóczi Ferenc szabadságharca idején menekülni kénytelen az országból nyilván labancmagatartása miatt. Nádasdy Habsburg-hűsége, a bécsi udvarral való szoros kapcsolata nyilván a katolikus restaurációhoz való feltétlen hűségéből fakadt. Püspöksége idején Nádasdy hosszas küzdelmet vív Szeged városával, 1718 után pedig a felszabadított temesi bánság katonai kormányzatával. Mivel a csanádi püspökség jövedelme igen csekély volt, Nádasdy megkapta a győri nagyprépostságot és a székesfehérvári őrkanonokságot is. Ezek dunántúli birtokain nagy telepítő- és újjászervezőmunkát végez. Egyházmegyéjének és javadalmainak gondozása mellett országos ügyek is állandóan foglalkoztatják. Részt vesz az 1722/23-iki országgyűlésen, ahol az igazságszolgáltatás átszervezésére vonatkozó javaslat tárgyalásánál, a rendi szabadságjogok védelmében, Nádasdy heves ellenzéke a királyi propozicióknak. Folytonos küzdésben, belső nyugtalanságban eltöltött élet után hatvanhétéves korában halt meg 1729-ben Pozsonyban.

Nádasdy Lászlót kortársai is, az utókor is sokféleképen jellemezték. A bécsi udvar tanácsosai alapjában rebellis magyarnak tartották. Pálos rendtársai értékes tulajdonai mellett is olyannak tudják, mint akinek életmódja szertelenségre hajló természete miatt nehezen illeszthető a szerzetesi élet szabályai közé. Győri kanonoktársai durva, kíméletlen, civakodó embernek mondják Keresztély Ágost szász herceg, esztergomi érsekhez intézett feljelentésükben, aki kanonoktársait még tettleg is bántalmazta. Egy Magyarországon járó angol hölgy, Lady Montague, viszont udvarias, kellemes, kedélyes úrnak jellemzi. A történelem távlatából nézve, Dudek János, Sörös Pongrácnak Nádasdy-életrajzát olvasva, egy XVII. századbeli papi törtetőnek látja. Reizner János pedig Szeged város legnagyobb ellenségének mondja.

T. munkáján meglátszik a széleskörű elmélyedés és a gazdag anyaggyűjtés. Átkutatta az Országos Levéltár anyagán kívül az esztergomi, győri, pannonhalmi, szegedi és makói levéltárakat, Bécsben a hadi levéltárat és a Pázmáneum levéltárát. Ilyen alapos levéltári kutatás után már csak a római és a temesvári levéltárakból remélhetünk még Nádasdy életére vonatkozó ismeretlen adatokat. Alaposan ismeri a Nádasdyra vonatkozó gazdag irodalmat is. A Nádasdyról rajzolt arckép nem nélkülözi a sötét színeket, nem kendőzi el hősének hibáit, gyarlóságait, de kiemeli fáradhatatlan munkáját, a szinte emberfeletti nehézségeket, amelyekkel újjáépítő munkájában meg kellett küzdenie. Helyes és elfogadható Nádasdy jellemzésének összegezése: nem alakította kora szellemét, hanem az valósult meg benne.

T. munkája jelentős fejezet nemcsak a csanádi egyházmegye történetéhez, hanem a barokk-kor magyar történelméhez is. Fogyatkozásai inkább a gyakorlatlan író szerkesztési készségének hiányából származnak. Így előbb tárgyalja Nádasdy hagyatékát, mint halálát. Kissé bátortalan az adataiból levonható következtetésekben. Az általa közöltekből is nyilvánvaló, hogy Nádasdynak a Rákóczi-szabadságharc idején labanc magatartása miatt kellett elhagynia az országot. Az a Rákóczi József, akinek Nádasdy pénzt kölcsönzött, nyilván II. Rákóczi Ferenc fia volt. Túlzás és nem is bizonyítható, amikor Reizner Jánossal szemben egyébként teljes joggal védelmébe veszi Nádasdyt, Reizner álláspontját szabadkőműves elfogultságából magyarázni. Mindezek, valamint egy-két stiláris kisiklása is jelentéktelen apróságok a munka értékes tulajdonságai mellett.

Tóth László (Szeged)

PÁSZTOR LAJOS: A MÁRIAVÖLGYI KEGYHELY A XVII—XVIII. SZÁZADBAN. Budapest 1943, Stephaneum-ny. 38 l. 8°. — (Különlenyomat a Regnum Egyháztörténeti Évkönyvből.)

A máriavölgyi páloskolostor melletti templomban volt egy csodatevő Mária-kép, ennek eredetéhez legenda fűződött. Szűz Mária segítségül hívására sok csoda történt itt. Ennekfolytán a máriavölgyi kegyhely a XVII. század második felétől nagyon fellendült. Magánosok, együttes zarándoklatok, körmenetek keresték fel nagy számban a kegyhelyet és a hivők sok ajándékot, fogadalmi tárgyat ajánlottak fel.

Az ország távolabbi pontjairól is látogatták Máriavölgyet. Vonzása azonban — természetesen — a közelebbi vidékek hivőire volt a legnagyobb. E vidékekből alakult ki a máriavölgyi szentségi táj. E táj sok helységének az országhatáron túli fekvéséből, némileg a hazai falvak idegen nevéből, de főleg a liturgia magyaron kívüli német, tót, horvát nyelvéből megállapíthatjuk, hogy a kegyhely látogatásában a magyarság mellett a nemzetiségek jelentős szerepet játszottak.

P. gondos dolgozata a barokk vallásosság képéhez nyujt a búcsújáróhely életének megvilágításával figyelemreméltó újabb vonást.

RUZSÁS LAJOS

BALANYI GYÖRGY: KÍSÉRLETEK A MAGYAR PIARISTÁK MEGTELEPÍTÉSÉRE HORVÁTORSZÁGBAN. Budapest 1943, Stephaneum-ny. 30 l. 8°. (A Szent István Akadémia Történelem-, jog- és társadalomtudományi osztályának értekezése. III/4.)

A piaristarend a XVII. században érte el terjedése tetőpontját. Kalazanti Szent József szerény fiai előtt még az alapító életében megnyíltak országunk északi kapui (Podolin 1642) s a Felvidéken történt gyors elterjedésük után, ahol e században még négy helyen telepedtek le, a XVIII. századi Magyarországon már 28 rendházzal egybekötött kollégiumban folytatták a magyar ifjúság valláserkölcsi nevelését és hasznos ismeretekre való oktatását. Ez a 28 tűzhely egyszersmind bizonyítéka a rend hihetetlen közkedveltségének. Nem csoda, hogyha eredményes munkásságuk híre hamarosan Horvátországba is eljutott s ott Kapronczán, Rumán, Zágrábban, Varasdon és Eszéken akarták őket a horvátok megtelepíteni. E nagy lendülettel és még nagyobb lelkesedéssel indult törekvések azonban, sajnos, mind sikertelenül végződtek. Pedig, amint a szerző igen helyesen megállapítja, „a horvát-magyar viszony egészen másként alakult volna, ha a mult század harmincas, negyvenes éveinek hangadó horvát és szerb intelligenciája ... magyar, vagy legalább magyar szellemi közösségben pallérozódott horvát piaristák keze alatt nevelődött volna". Sajnos, hiába akadtak áldozatos lelkű alapítványtevők, hiába voltak lelkes és a rend érdekeiért mindenkor fáradhatatlan és tettrekész rendfőnökök (Kácsor Keresztély, Tapolcsányi Gergely, Orosz Zsigmond, Egerváry Ignác, Bolla Márton), a horvát letelepedés ügyéből, bár a rend nagyobb anyagi követelésekkel és igényekkel sohasem lépett föl, mégsem lett semmi, mert az alapítványok nem bizonyultak elegendőknek. Másik ok pedig az volt, hogy a magyarországi rohamos terjeszkedésből eredő emberhiány miatt a rend nem tudott e helyeken letelepedni s a kultúra őrhelyeinek kiépítésére vállalkozni.

A kitűnő tolláról és elmélyült kutatásairól ismert szerző tanulmányának olvasása közben megelevenedik előttünk a kor s friss mozgalmassággal játszódnak le lelki szemeink előtt az események. A vonatkozó forrásokra támaszkodó anyagismerettel s nagy tárgyszeretettel megírt tanulmány hazai rendtörténetírásunkat s egyben pedagógiatörténetírásunkat ismét értékes láncszemmel gyarapította.

KISBÁN EMIL

KISBÁN EMIL: A KAMALDULIAK ELTÖRLÉSE A LECHNICI REMETESÉG TÜKRÉBEN. Budapest 1943, Stephaneum-ny. 7 l. 8°. — (Kny. a Regnum Egyháztörténeti Évkönyvből.)

A magyar katolikus szerzetesség története a legutolsó időig valóban eléggé fel nem kutatott terület volt. Egyik-másik nagyobb rend megiratta történetét

(pl. Erdélyi László és Sörös Pongrác munkatársaikkal együtt a bencésekét, Békefi Remig jelentős részben a ciszterciekét, Karácsonyi János a ferencesekét stb.), ám az idők viharaiban megszűnt hazai rendekről csaknem megfeledkeztek a mult kutatói. A hazai egyháztörténetírás nekilendülése óta e téren örvendetes haladást észlelünk. A jelen értekezés szerzője megírta és megjelentette két kötetben a pálosok történetét, Fallenbüchl Ferenc egy-egy kötetszerű füzetben feltárta az ágostonrendűek és a trinitáriusok, vagyis a Szentháromságról nevezett rabváltó szerzet hazai életének és tevékenységének főbb adatait. E néhány kezdemény után érdeklődéssel várjuk Kisbán Emil készülő művét a kamalduliakról, melyből a jelen különlenyomat nyujt ízelítőt. A kamalduli szerzetet Szent Romuáld alapította, főhivatásául Szent Benedek regulája alapján az istendicséretet és elvonult életet tűzte ki. Ezért hívták az egyes telepeket eremitoriumnak, remeteségnek. Hazánkban csak néhány helyen állott fenn kamalduli remeteség vagy kolostor, köztük a lechnici, melyet II. József feloszlató rendelete 1782-ben szüntetett meg. A remeteségben ekkor 8 felszentelt pap, 4 papjelölt és 5 testvér élt, akik elszéledtek a szélrózsa minden irányában; közülük néhányan elhelyezkedtek, mások a kiutalt nyugdíjból éltek. A remeteség birtokait és gazdasági épületeit jókarban találta az összeíró bizottság, a kincstári gazdálkodás idején a birtokkezelés ráfizetéssel járt, ezért hamarosan elárverezték mindazokat a birtoktárgyakat, melyekre a kincstár igényt nem tartott. A remeteség házi és templomi leltára, mezőgazdasági felszerelésük és állatállományuk összeírása érdekes bepillantást nyujt mintaszerű birtokkezelésükbe. Már e rövid értekezés is sejteni engedi, hogy sok új és meglepő adattal szolgál majd a hazai kamalduliak készülő története. Úgy hiszszük, hogy a többször szereplő Drachoss Pál provizor nevének mai és magyaros írása: Drahos.

Gyenis András

ALPÁR LUCIÁN: A ZIRCI APÁTSÁG FÜGGETLENÍTÉSÉNEK KÉRDÉSE. Budapest 1942, Ciszterci Rend, 74 l. 8°. — (Ciszterci doktori értekezések 84.)

A szerző értekezésében bemutatja azt a fejlődési folyamatot, melyet a zirci apátság helyreállításától kezdve (1660) önállósága teljes eléréséig (1814) megtett. Vázolja azokat a külső és belső tényezőket, melyek közrejátszottak az apátság életének alakításában és önállóságának kivívásában: Lilienfeld és Heinrichau apátjai, kik új életre támasztották az apátságot, az államhatalom, a nemzeti közvélemény állásfoglalása, a magyar cisztercieknek magatartása, Dréla Antal zirci perjel kemény, markáns egyénisége — mind hozzájárultak a kérdés megoldásához. A tárgyat, mellyel a szerző foglalkozik, főbb vonásaiban megrajzolta már Horváth Konstantin Zirc történetében. A szerző mégsem végzett fölösleges munkát, mivel bő, gazdag levéltári anyag alapján részletesebb és behatóbb előadásban foglalkozhatott tárgyával. Nem ártott volna azonban, hogyha egyes helyeken a korjellemzésben alaposabb munkákra, pl. Hóman—Szekfűére, támaszkodik. Ennek nyomán egy-két mondatát szabatosabban fogalmazhatta volna meg. A távlat megrövidítése könnyen ad félreértésre alkalmat. A lapalji jegyzetekben is nagyobb pontosságra kellett volna törekednie, az idézett mű lapszámának megjelölését nem szabad elmulasztani. A szerző komoly iparkodással megírt dolgozata jó adalékul szolgál a nyolcszázados magyar ciszterci rend korszerű történetének megírásához.

Nyers Lajos (Veszprém)

VECSEY LAJOS: A KŐSZEGI RÓM. KAT. KELCZ—ADELFFY-ÁRVAHÁZ TÖRTÉNETE. Szombathely 1943, 501 l. 3 t. 8°. — (A szombathelyi egyházmegye multjából 1.)

A Kelcz—Addelffy-árvaház a XVIII. század jellegzetes alkotása. Eredetileg Kőszeg városa alapítja árva, illetőleg konvertita gyermekek nevelésére s ez a kettős célkitűzés: karitatív gondoskodás és térítő szándék egy évszázadon keresztül meg is marad. A szerző végigvezet az intézmény változatos sorsán.

Bemutatja, mint fejlődött sok kisebb-nagyobb, önzetlen alapítványtevő jóvoltából egyre nagyobbra, bár sok nehézség között; hogyan lett előbb a jezsuitáké, majd lassanként, a viszonyok változtával miként alakult át a mai katolikus fiúnevelő intézetté. A munka jó példája annak, hogyan találhat valaki tudományos központoktól távol is olyan tárgyat, amelynek feldolgozását maradéktalanul megoldhatja és amellyel a helyi érdekességen túl a kor általános megismeréséhez, tehát a nemzeti történelemhez is értékes adalékokat szolgáltathat. Az árvaház célkitűzései, a nevelés eszményei, az alapítványtevők személye és célja, a neveltek élete sok olyan vonatkozást tartalmaz, amelyben a kor lelke tükröződik. Különösen érdekes az árvaház kapcsolata a vend-vidékkel, az az állandó gondoskodás, amellyel a XVIII. század utolsó negyedében Szily, szombathelyi püspök arra törekszik, hogy a „tótság" innen a maga fiai közül kapjon anyanyelvén beszélő katolikus papokat, természetesen elsősorban térítő szándékból.

Az anyaggyűjtés mintaszerű, a szerző gondosan összegyűjtött helyi anyagát kiegészítette az Országos, a megyei és püspöki, káptalani levéltáréval is. A feldolgozás tekintetében azonban szeretnénk néhány módszertani szempontot figyelmébe ajánlani. Jó lett volna, ha tárgyát sokkal rövidebben, a lényeget hangsúlyozva foglalta volna össze. Szerkezeti tekintetben sem szerencsés az a beosztás, hogy előbb külső történet címén megismerkedünk az árvaház egész életével, azután belső történet néven egymás mellé sorolt fejezetek következnek: az intézmény célja, kormányzati és házi szabályok, napirend, növendékek száma stb. Így a kettős: előbb kronológikus, majd tárgyszerinti ismertetés elkerülhetetlen ismétlésekre vezet és szervesen összetartozó kép helyett részekre töredezik. Egyes dolgok természetesen igen helyesen kerülhettek volna külön függelékbe úgy, amint a növendékek nagy fáradsággal összeállított életrajzi adataival történt, de az egész munkának egységesebb keretekre lett volna szüksége.

V. könyve egy új sorozat első tagjaként jelent meg, amely annak bizonysága, hogy a veszprémi, győri, váci egyházmegyék után a szombathelyi is szervezett munkával lát hozzá saját multjának minél részletesebb kikutatásához, aminek terén Géfin Gyula egyéni munkássága már eddig is olyan sok maradandót alkotott.

Csapodi Csaba

NYIRI SÁNDOR: A NAGYBIRTOK VALLÁSÜGYI MAGATARTÁSA A XVIII. SZÁZADBAN. Budapest 1941, Sylvester-ny. 89., 8°.

Szerzőnk két fejezetben tárgyalja doktori értekezése anyagát. Az első címe: A XVIII. század szellemi arcképe. A másodiké: A nagybirtok szerepe, illetve a földesúri jog jelentése a XVIII. század barokk vallási mozgalmaiban. Az első fejezetben a korszellemről, a barokk fogalmáról, a katolikus és protestáns barokkról (az utóbbit hazánkra vonatkozólag saját megállapítása szerint a szerzőnek elsőként kellett kibányásznia), a katolikus és protestáns egyház-szemléletről s a magyar katolikus barokk idegen szelleméről szól, jórészben tájékozatlanul, zavarosan és magyartalanul. A második fejezetben kifejti, hogy „nem helyes a magyar földesúri jog vallási megnyilatkozását, a jus patronatust azonosítani a német fejedelmi hatalom vallási vonatkozásával, a jus reformandival, vagy ismertebb nevén a „cuius regio eius religió"-val. Mert az utóbbi „tisztán és határozottan közjogi jogosítvány", míg az előbbi magánjogi tény. Szerzőnk szerint sem tagadható ugyan, hogy a jus patronatus a XVI. században „mint szelíd erőszak vagy engedelmességet elváró kívánság" jelentkezett, de az igazi „cuius regio eius religio" nálunk csak két század mulva érvényesülhetett, mint „jus contrareformandi". Ez tisztára magyar sajátság, alkalmazását egész százados előkészítés és nevelés előzte meg. Ezeken az elvi alapokon elindulva, a szerző részben levéltári, részben nyomtatott források alapján hosszasan ismerteti a különféle földesuraknak a protestáns templomok, iskolák, lelkészek és tanítók ellen elkövetett hatalmaskodásait. Közben bőven idéz egykorú szövegekből — sokat

éppenséggel nem mondó sorokat — a „kibányászott" magyar protestáns barokkra, s hangoztatja a magyar katolikus barokk gyökértelen és nemzetietlen voltát.

A szerző meglepően csekély tudással és olvasottsággal látott neki a barokk elemzésének (ezt „Források" c. fejezete is bizonyítja) és egész munkájában befolyásoltatta magát az utóbbi időben elterjedt néhány téves általánosítástól és jelszótól. Viszont egyáltalán nem ismeri éppen az elmult évtizedben megjelent, a kérdés másik oldalát is megvilágító tanulmányokat. Pedig kár, mert a munka második fejezetében — mely sokkal jobb az elsőnél — meg-megcsillan tehetsége és a történetírói tárgyilagosság tisztelete.

Vanyó Tihamér (Pannonhalma)

TÖRÖK JENŐ: PALÁSTHY PÁL. PROHÁSZKA ELŐFUTÁRA. Budapest 1943, Stephaneum-ny. 21 l. 8°. — (Különlenyomat a Regnum Egyháztörténeti Évkönyvből.)

T. tanulmánya egy készülő nagyobb Palásthy-monográfia vázlata. Mint vázlat is nagy hiányt pótol, mert Palásthy, mint korának legintranzigensebb katolikus egyházi férfia mindenféleképen megérdemli a vele való foglalkozást. A Religiót szerkesztette 1864 és 67 között s lapját egyházpolitikai térre irányítva szókimondó, szenvedélyes stílusával ő harcolt a legkérlelhetetlenebbül az általa eretnekségnek vallott liberalizmus, az államot laicizálni akaró egyházellenes törekvések ellen. Sokat foglalkozott lapjában az egyház és állam viszonyával s a kettő egységét munkálta a szabad egyház a szabad államban elvvel szemben. Kétségtelen, hogy az ő felfogása volt a helyes katolikus álláspont, nagy kérdés azonban, hogy taktikailag helyesen járt-e el, amikor az egyházi kérdések megoldásának a halogatása ellen volt, azt vallva, hogy ez csak gyengíti a katolicizmust s erősíti a liberális és radikális erőket. Szerzővel ellentétben azt hisszük, hogy mindjárt 1867 után kiprovokált kultúrharc nem eredményezett volna enyhébb egyházpolitikai törvényeket a Wekerle—Szilágyi—Csáky-kormányzat törvényeinél, sőt valószínűleg az egyházi vagyon szekularizációjával is járt volna. Simor hercegprímás, mint egy memorandumból tudjuk, számolt is ezzel s hogy elkerülje a harcot, főpaptársaival együtt bizonyos passzív egyházpolitikát folytatott. Ha Rómában úgy is vélekedtek ezért róluk, hogy episcopi hungarici sunt magis politici quam catholici, magatartásukkal mégis sok idő előtti s az értnél valószínűleg nagyobb megpróbáltatástól kímélték meg a magyar katolikus egyházat. Palásthy nem tudta felsőbbségének eljárását helyeselni s mert hallgatni nem tudott, lázítani pedig nem akart, visszalépett 1867-ben a Religio szerkesztésétől. Simor azonban ennek ellenére nagyra értékelte őt; bár kassai pap volt, mégis kineveztette 1871-ben esztergomi kanonoknak s később segédpüspökévé is tette. T. tanulmányából jól megismerhetjük Palásthy nézeteit s várjuk ígért monográfiáját.

Salacz Gábor (Pécs)

SZENTIVÁNYI DEZSŐ: A KATEKIZMUS TÖRTÉNETE MAGYARORSZÁGON S CANISIUS SZENT PÉTER ÉS A MAGYAR KATEKIZMUS. Budapest 1944, Pray Rendtörténetíró Munkaközösség, 197[3] l. 8.° (Kiadványok Jézus Társasága Magyarországi Történetéhez. Tanulmányok 36.)

Sz. célja: Átfogó és összefoglaló történeti képet adni a katekizmus multjáról. Érdujhelyi Mihály 1906-ban Zentán megjelent ilyvonatkozású műve: (A katolikus hitelemzés története Magyarországon) csak részben elégítette ki a tudományos igényeket. Sz. a katekizmus történeti szerepét, nagyon ügyesen, az egyes korok szellemének fölvonultatásával domborítja ki. A katekizmus története Canisius Szent Péterig c. fejezet (11—16 l.) a középkori katechetikai vonatkozású művek fölsorolását adja dióhéjban. Ezek között szerettük volna Szent Bonaventurának idevonatkozó műveit is olvasni: *Collationes de septem donis Spiritus Sancti, Collationes de decem praeceptis, Sermones selecti de*

rebus theologicis (Opera Omnia, Quaracchi, V. 1891). De föltétlenül meg kellett volna említeni Lindaui Markwald O. F. M. XIV. századi író *Buch der zehen Gebot,* s ugyanabból a korból Passaui Ottó O. F. M. *Der gulden Tron* c. könyvét (P. Gemelli-Takács, Franciskanizmus, 109).

A katolikus megújhodás kora (17—96 l.), A felvilágosodás kora (97—139 l.), és A legújabb kor (140—184 l.) c. fejezetekben Sz. a megfelelő korszellem iránt vagy azzal szemben, mint ráható és javító lelki eszközt szemlélteti a katekizmust. Ügyesen mutatja meg különböző koroknak egy-egy kátét illető állásfoglalását. A három katechetikai századnak egy-egy káté-típus a kifejezője. A katolikus megújhodás korában Canisius Szent Péter négyféle katekizmusa diktálja a katolikus élettempót, főleg a tanulóifjúság ellenálló erejét fokozza a káros behatásokkal szemben. A felvilágosodás korában Felbiger Ignác sagani apát kátéi jellegzetesek. Lényegében ekkoriban is Canisius a példa, mégis a Felbiger és Migazzi-féle káték létrejöttében volt a jezsuitáknak legkevesebb részük. A legújabb katekizmus-típus megteremtője Deharbe József jezsuita (1800—71), aki a liberalizmus sekélyes elvtelenségével szemben hármas fölosztásban (hit, parancsok, kegyelemeszközök) a hitről szóló részt adta a legbővebben, s szinte apologetikus színezettel. Ékkép eleveníti meg Sz. kortörténeti módszere a katekizmus alakulását. Itt csak egy megjegyzésünk van: a 101—103 oldalakon szereplő Rousseau-féle idézetekben nem nagy nevelőerőt látunk. Bátran elhagyhatók lettek volna.

A katekizmusok hatása természetesen érezhető volt hazánkban is. A Canisius-káté fordításai Magyarországon: *Telegdi Miklóstól.* A keresztyensegnec Fondamentomirol valo rövid keonyvechke, Bécs 1562; és *Vásárhelyi Gergely S. J.* fordítása Kolozsvár 1599. Canisius hatását tükrözteti még *Kopcsányi Márton O. F. M.* 1637-ben kiadott kátéja s Wilfelt Péter S. J. 1671-ben Kassán megjelent Katekizmusa. A XVIII. sz-ban *Kereskényi Ádám S. J.* 1757-ben ugyancsak kassai kiadású kátéja és ezt követően, a Keresztény Oktatás Társaságának kátéi tettek jó szolgálatot a gyermeklelkek és felnőtt hívek hitének emelésében. A fölvilágosultság korában újszerűen látjuk a magyar püspöki karnak a katekizmusok további alakulásába vitt szerepét. Nevezetesen az 1773-ban Bécsben megjelent Felbiger-féle *Erläuterter Katechismus* ellen 197 pontban tettek kifogást, mivelhogy ez „a vallást földi előnyök szempontjából állítja be hasznosnak és kellemesnek és így akar a vallásgyakorlatokra nevelni és nem hangsúlyozza eléggé annak igazságtartalmát, mint igazi indító okot a vallásos életre" (115. o.). A magyar püspökök kifogásainak tekintetbevételével létrejött *Normálkatekizmus* (1777) különféle alakjai aztán magyar fordításban hazánkban is elterjedtek (1780, 1779, 1778). — A *Deharbe-katekizmussal* összefüggésben meg kell jegyezni, hogy az egri egyházmegyében Bielek piarista katekizmusát használták, míg a Scitovszky prímás által átdolgoztatott Deharbe-féle kiadások (1861, 1862, 1871) a legújabb időkig mérvadók voltak az országban. Az iskolarendszer változásával a katekizmusok átalakítása és egységesítése is esedékessé vált. Sajnos, egyik sem valósult meg. Új szempontok figyelembevételével készültek a Fonyó Pál—Gerely József és Fonyó István-féle katekizmusok (1884, 1896, 1906). A magyar püspöki kar megbízásából 1906-ban kibocsátott s legtovább érvényben lévő Pokorny-féle s egyéb katekizmusok sorát Gigler Károlynak tavaly megjelent hittankönyve zárja le. Ez utóbbi már csak kettős beosztást követ. Az elmondottakból jól látható a sajátos magyar katekizmus-típus kialakulása. A szerzőnek azzal a végkövetkeztetésével, hogy a közel négyszázéves magyar katekizmus-irodalom német hatást mutat, nem tudok teljesen egyet érteni. Hisz Canisius holland ember volt, s Itáliában, Csehországban, Svájcban és Ausztriában működött. Szelleme inkább a trienti szent zsinat újító eszméiből és a jezsuita rendnek az új korhoz alkalmazott apostoli lelkületéből fakadt. Éppen ezért a magyar katekizmus-irodalomra gyakorolt hatását sokkal találóbb lenne *Canisius-féle hatás*nak nevezni. Sz. egyébként szellemtörténeti egybefogó szempontokat érvényesítő monografiájával nagy hálára kötelezte a hozzáértő írókat és olvasókat.

TAKÁCS INCE

RÉVÉSZ IMRE: EGY FEJEZET A MAGYAR REFORMÁTUS ÉBREDÉS TÖRTÉNETÉBŐL. A. N. Somerville magyarországi körútja [1887—1888]. Debrecen 1943, Szerző, 54 l. 8°.

A magyar református egyház a XIX. század második felében a kor uralkodó politikai eszméjének megfelelően a liberalizmusnak hódolt, theológiai felfogását pedig külföldi, első sorban német hatás alatt a racionalizmus jellemzi. Spirituális elmélyülést csak kevesen keresnek, a hitélet ébredésének még csak szórványos jelei mutatkoznak. R. most egy nagyon érdekes megmozdulásról emlékezik meg ebben a tanulmányában, amely azért is figyelemre méltó, mert ez a református hitéleti mozgalom indítékot Angliából kapott, így egyik fejezete a XIX. századi magyar-angol szellemi kapcsolatok történetének is.

Egy skót missziónárius Alexander Neil Somerville [1813—1889], aki már 1843-ban nagy szerepet játszott a Skót Szabad Egyház megalakításában, a hatvanas évektől kezdve egyháza megbízásából evangelizációs utakat tesz előbb Európában, majd az egész világot bejárja. Nagyhatású szónoklataival a protestáns híveket akarja a gyakorló kereszténység, az evangélium szolgálatában megerősíteni. Evangelizációs útjai során különleges térítő tevékenységet is fejtett ki, a zsidókat akarta a kereszténységhez vezetni. Élete alkonyán volt már Somerville, amikor 1887 őszén unokája kíséretében keleteurópai missziós körútra indult. Először a cseh és morvaországi protestáns gyülekezeteket látogatta meg, ahol jórészt magyarnevű lelkipásztorokat talált. Somerville feljegyzéseiből is kitűnik, hogy a cseh-morva protestantizmus minő élénk kapcsolatot keresett és talált az angol protestantizmussal, aminek politikai következményei is voltak az első világháborúban és azt követően. Somerville 1887. december elsején érkezett Budapestre, ahol magyar tolmácsolásban négy, német fordítással pedig tizenkét evangelizációs előadást tartott, ez utóbbiakat legnagyobbrészt zsidó hallgatóság előtt. Január elején Somerville körútra indult. Debrecenben tíz napig időzik, majd Szeged, Hódmezővásárhely, Békés gyülekezeteinek meglátogatása következik. Gyoma, Mezőtúr, Mezőberény után Nagyváradra, majd Kolozsvárra, végül Nagyenyedre utazik. Mindenütt meglepi őt az iskolai és tudományos felkészültség, amivel szemben a hitéletet elhanyagoltnak találja. Erdélyből Somerville Aradra megy, onnan egy újabb mezőtúri evangelizáció után Nagykikindára, majd Nagybecskerekre. Itt fejezte be tulajdonképen magyarországi missziós munkáját. Ezután Belgrádba ment, ahol a szerb metropolitával is barátságos megbeszélést folytat. Belgrádból Bukarestbe utazik, ahol a magyar egyesületben tartja meg konferenciáját. Egy magyar református pap, Szalay József, kíséri el őt Kisinevbe is, ahol a besszarábiai zsidók megtérítését célzó mozgalmat tanulmányozza. Útja hazafelé ismét Magyarországon át vezet, ahol még néhány előadást tart. 1888. március 19-én érkezik haza Glasgowba, miután 48 városban és községben összesen 90 evangelizációs előadást tartott. Somerville élete hátralévő másfél esztendejében élénk levelezésben volt magyarországi barátaival. R. szépen mutatja ki, hogy Somerville beszédeinek, amelyeknek egy része magyar fordításban is megjelent, minő hatása volt a magyar református egyház hitéletének kezdődő ébredésére.

R. tanulmányának anyagát az egykori hírlapi közleményeken, Somerville angol életrajzán és beszédeinek gyűjteményén kívül főleg azokból a levelekből merítette, amelyeket Somerville utazása alatt feleségéhez intézett, s amelyek tulajdonképen naplószerű feljegyzéseket tartalmaznak. Ezek ma is Budapesten őriztetnek és nagyon kívánatos volna, hogy mihamarább egész terjedelmükben megjelenjenek.

R. szép tanulmánya gazdagodását jelenti a meglehetősen elhanyagolt legújabbkori magyar egyháztörténeti irodalomnak.

Tóth László (Szeged)

MÓRA MIHÁLY: HÁZASSÁGI KERESETI JOG A KÖTELÉKI PERBEN AZ EGYHÁZI JOG SZERINT. Jogtörténeti és jogdogmatikai adalék. Budapest 1941, Szent István Társulat, 260 l., 8°. — (Értekezések a Pázmány Péter Tudományegyetem Egyházjogi Szemináriumából 2.)

MÓRA MIHÁLY: ESTERHÁZY KÁROLY GRÓF EGRI PÜSPÖK SZEREPE A SOMMÁS HÁZASSÁGI KÖTELÉKI PER JOGTÖRTÉNETÉBEN. Budapest 1943, Stephaneum ny., 15 l., 8°. — (Kny. a Regnum Egyháztörténeti Évkönyv-ből.)

Az első dolgozat az 1971. canonban kodifikált jog eredetét kutatja és lényegét fejti ki. Két részre oszlik. A történészek számára különösen érdekes első rész tárgyalja a kérdés jogalapi és történelmi előzményeit, azaz: miként jutott el a jog fejlődésében az 1971. canonig. A második rész a kérdés jogdogmatikai és a praktikus gyakorlati oldalát világítja meg.

M. kimutatja, hogy a házassági keresetindítási jog nem római-, nem is germán-, hanem canonjogi eredetű. Részletesen tárgyalja ezt a fokozatos fejlődést s a canoni kereseti jog benyomulását a világi jogokba. Rávilágít az egyházi materiális jogsegély térhódítására az önhatalommal és magánválással szemben s feltárja azt a folyamatot, miként került kapcsolatba a házassági kereseti jog a házasság felbonthatatlanságának dogmájával. Vizsgálja ezenkívül a férj és feleség kereseti jogának összefüggését a bilaterális házassági hűség eszméjével s magának a kereseti jognak a miképtjét jogdogmatikai analízissel és szintézissel szinte atomjaira bontja. A teljesség kedvéért belevonja a sommás pert is, s részletesen tárgyalja a kötelékvédő szerepét. A munka különös értékét a téma részletes feldolgozása mellett a tárgykört szinte teljesen kimerítő bibliográfia adja.

Szóbanforgó második tanulmányában azt a történeti fejlődést tárgyalja M., amelynek alapján XIV. Benedek pápa a „Dei Miseratione" c. Constitutiojában megszigorított rendes (ordinarius) házassági bontóperrel szemben a magyar joggyakorlatban a rendkívüli (sommás) házassági köteléki pert kezdte meghonosítani. Részletes levéltári kutatások alapján éles akribiával tárja fel a tényezőket, amelyeknek alapján Esterházy gróf egri püspök a törvényrontónak induló szokásjogot 1794/95-ben a római Szentszékkel megerősíttette s így jóval megelőzve az általános egyházjogi sommás per kialakulását, ebben a vonatkozásban partikuláris magyar szokásjogot teremtett.

BERÉNYI SZILÁRD (Esztergom)

ANGYAL PÁL—DEGRÉ ALAJOS: A XVI—XVII. SZÁZADI ERDÉLYI BÜNTETŐJOG VÁZLATA. Budapest 1943, Attila ny. 118 l. 8°. — (Angyal-szeminárium kiadványai 49.)

Ha a magyar büntetőjog története még nagyrészben feltáratlan, az erdélyi büntetőjogról a semminél alig tudunk többet. Ezért kell örömmel üdvözölnünk D. vállalkozását, mely az országgyűlési emlékek, a statutumok és a székely székek jegyzőkönyvei alapján ezt a tárgyat az élő joggyakorlat tükrében mutatja be nekünk. Anyagának összegyűjtéséhez a szerzőnek minden bizonnyal hosszú időt kellett töltenie az erdélyi levéltárakban, s hogy ezt megtette, a tudomány iránti lelkesedésének és önfeláldozásának szép példája. A bevezetés logikusan fejti ki, hogy a középkori büntetőjog megismerésének szinte leküzdhetetlen akadályai vannak, ezért a kutatást a XVI. században kell kezdeni; ebben az időben pedig Erdély igazságszolgáltatása sokkal zavartalanabbul működött, mint a királyi Magyarországé. Így nemcsak helyi, hanem általános szempontból is köszönettel kell fogadnunk az első úttörés nehézségeivel küzdő munka megjelenését.

A tanulmánynak aránylag kis része esik a bűncselekmények tárgyalására, vagyis a különös részre. Előbb alapvető kérdések címén a büntetőjog fogalmáról, jogforrásokról, a büntető eljárásról, közvádról, letartóztatásról és kegyelemről olvasunk. Ezután külön rész foglalkozik a büntetési rendszerrel és egy másik a büntetőjog általános részével. Ekkorra már annyira ismerjük az anyagot, hogy a negyedik rész csak az eddigiek új szempontból való feldolgozásának tűnik fel. A sok eredetiséget feltüntető erdélyi büntetőjognak számos vonása elevenedik meg a könyv lapjain. Az anyagot azonban a további kutatás során ki kell egészíteni az erdélyi tábla és a magyar megyék büntetőbíráskodásával is. Ahogyan D. könyvéből megismerjük, az erdélyi büntetőjogszolgáltatás elvei hézagosak, egymásnak sokszor ellentmondók. Bizonyára azért van ez így, mert a szerző egységes rendszerbe olvasztja 1. a magyar,

székely, szász büntetőjog adatait, 2. az időben különböző alkalmakhoz fűződő szabályokat, végül 3. a normát és a gyakorlatot. Ezeknek egyenként való vizsgálata a kutatás további feladata lesz és még sok érdekes problémát kínál. Már az erdélyi formuláskönyvek áttekintése alapján is úgy érezzük, hogy a fejedelmi ítélőszéken, s elsősorban az ítélőmesterek között olyan állandó gyakorlat alakult ki, mely — az alkalmi rendelkezésektől függetlenül is — szokásjogi alapon következetesen ugyanazt a büntetést alkalmazta ugyanarra a cselekményre. Egyébként a Praxis Criminalisnak erdélyi hatására vonatkozó megfigyelést (15. l.) ki kell egészítenünk azzal, hogy a kódex Erdélyben is megjelent, mégpedig önállóan. A Pongrácz István jezsuita professzor elnöklete alatt tartott nyilvános vitatkozása alkalmából adta ki 1748-ban Lázár Lukács, „logices auditor" a hírneves kolozsvári akadémián.

BÓNIS GYÖRGY (Kolozsvár)

TÁRKÁNY SZŰCS ERNŐ: MÁRTÉLY NÉPI JOGÉLETE. *Régi magyar jog.* Kolozsvár 1944, Minerva ny. 148 l. 8°. (Jogtörténeti és népi tanulmányok.)

A kolozsvári tudományegyetem Jogtörténeti Szemináriuma mindössze négyesztendős, de fiatal, energikus igazgatója, Bónis György már a második nagy vállalkozást indítja el. Az új jogtörténeti forráskiadvány-sorozatnak első száma (Erdélyi perjogi emlékek) a mult évben jelent meg, most pedig önálló tanulmányok sorzatát kezdi meg. Az első szám egy új tudományágnak, a népi jogszokások feltárásának van szánva. Ez tulajdonképen éppúgy része a néprajznak és a tételes jognak is, mint a jogtörténetnek, mert eredményeit mindhárom tudományág kíváncsian várja és azoktól számos probléma megoldását reméli, de épp ezért igen magasak a kutatóval szemben támasztott követelmények is, mert a néprajz módszereit kell alkalmaznia, a tételes jogot és a jogtörténetet pedig egyaránt jól kell ismernie.

Az előttünk álló munka a második magyar monográfia, amely valamely szűkebb terület lakosainak jogi szokásait a maguk teljességében elénk kívánja tárni. Tagányi programmadása ugyanis csak két évtizednél több idő elmultával váltott ki gyakorlati eredményeket. Az első ilyen tárgyú munkához (Papp László: Kiskunhalas népi jogélete. Budapest, 1941) képest T. dolgozata határozott haladást jelent. Részletesen ismerteti a község mai helyzetének történeti előzményeit és jelenlegi társadalmi és vagyoni viszonyait, úgyhogy a közölt jogszokásokat könnyen tudjuk a nép társadalmi és vagyoni helyzetéhez kapcsolni. Azonkívül nem elégszik meg a népi jogszokás közlésével, jegyzetekben összehasonlítja azokat élő tételes magánjogunk és magánjogi törvénykönyvjavaslatunk szabályaival, néhol a régi joggal is.

A könyv tehát érdekes proplémákat vet fel, és mint az egyszerű adatközlésnél jóval többet nyujtani kívánó munka nagyobb igényeket támaszt a szerzővel szemben is. Épp ezért sajnálatos, hogy néhány szembetűnő előírás hívja ki benne a kritikát. Így birtok „elbirtoklásáról" beszél, amikor csak azt akarja kifejezni, hogy a földet birtokukba vették, hatalmaskodva elfoglalták (13. l.), holott az elbirtoklás jóhiszemű, tényleges birtokbantartással való tulajdonjogszerzést jelent, amiről itt szó sincs. Máskor „adózó közeg" néven emlegeti a pénzügyi hatóságokat (39. l.), bár a kifejezés adófizetőt jelent, később örökbefogadás útján való törvényesítésről beszél (80 l.), holott a törvényesítés lényegesen különbözik az örökbefogadástól. Ugyancsak az örökbefogadás tekintetében jogtörténeti hibát is követ el, amikor azt állítja, hogy régi magánjogunknak felel meg az a mártélyi jogszokás, hogy örökbefogadásnak csak akkor van helye, ha az örökbefogadónak leszármazói nincsenek (87. l.). Frank Ignác (Közigazság törvénye I. 465. l.) és Wenzel (Magyarországi és erdélyi magánjog, I. kiad. I. 315. l.) szerint ugyan az ősi vagyonra nézve nem volt érvényes az örökbefogadás, ha az örökbefogadónak e vagyonra nézve törvényes örökösei (tehát nemcsak gyermekei, de a vagyonban érdekelt osztályos atyafiai is) voltak, de ez a korlátozás nem vonatkozik a szerzeményi vagyonra, és az ősi vagyonra vonatkozó korlátozáson is alkalmasint segíteni lehetett az érdekelt törvényes örökösök hozzájárulásával. Valószínűleg itt T. az Osztrák Polgári Törvénykönyv szabályát minősítette — hibásan — régi jogunknak.

Ezek azonban nem oly nagy hibák, hogy a munka értékét leszállítanák, inkább csak annak igazolásául említem meg, hogy a népi jogszokások feltárójának mily pontos jogászi és jogtörténeti munkát is kell végeznie, és a kisebb elnézések is milyen zavart okozhatnak.

T. bevezetésül történeti előzmények címén részletes birtoktörténetet ad. Fáradságos munkával összeszedi mindazt az adatot, amit a telep történetére nézve az egykori földesurak levéltárainak közzétett anyaga tartalmaz, és — ez érdekes rész — amit a török hódoltság idejére vonatkozóan az irodalom eddig feldolgozott. Kár, hogy ennek a résznek aránylag kevés köze van a jelenlegi mártélyi lakosság kialakulásához és így jogszokásaik megalapozásául nem szolgálhat. Éppen annál a résznél, ami bennünket legjobban érdekelne, a jelenlegi telepnek hódmezővásárhelyi tanyákból és a közeli Károlyi-uradalom majorsági birtokáról kitelepült (vagy inkább kitelepített) zselléreiből és cselédeiből való kialakulásánál T.-nek elfogy a lélekzete, és javarészt csupán szájhagyományra, valamint Hódmezővásárhely feldolgozott történetére hivatkozhat. Jobb lett volna akár az egész középkori és törökvilágbeli birtoktörténet elhagyásával a XVIII. század közepétől fogva a volt földesúr, valamint Hódmezővásárhely levéltárában található adatokat közölni. E részben tehát, bármennyire fejlettebb történeti részt is ad Papp Lászlónál, Papp László történeti áttekintése a célnak jobban megfelel.

A történeti áttekintés eredménye az a megállapítás, hogy a mai Mártély (nem község, hanem csupán tanyaközpont) két élesen elkülönült részből tevődött össze, éspedig a hódmezővásárhelyi gazdákból (telkes jobbágyok), akik itt tanyát építettek, és a Károlyi-uradalomból ideköltözött zsellérekből és cselédekből, akik teljesen vagyontalanul költöztek ide. A két réteg élesen elkülönül. A gazdák reformátusok, Hódmezővásárhellyel, Szentessel, Makóval, Kecskeméttel, Nagykőrössel tartanak kapcsolatot, a zsellérek túlnyomórészben katolikusok, Szeged, Mindszent, Csongrád stb. vidékén vannak inkább kapcsolataik, odavaló személyekkel kötnek inkább házasságot. A gazdák és zsellérek más-más szokásokkal élnek, ha egymással keverednek (házasságkötésnek nem akadálya szerintük a rendi különbség), a kétféle jogszokás is harcol egymással, néha összevegyül, ellaposodik, néha valamelyik (inkább a gazdáké) győztesen kerül ki. Az egyik rendből a másikba nem igen van átszivárgás. A kubikusmunkával hat hold birtokot szerzett zsellér tovább is napszámosnak vagy zsellérnek nevezi magát, viszont a gazda, akinek birtoka három holdra lecsökkent, továbbra is gazda marad. Ez a rendszer emlékeztet a régi nemesi és jobbágyi megkülönböztetésekre, amelyek szintén függetlenek voltak a vagyoni állapottól.

A zsellérek és gazdák szokásainak megkülönböztetésénél igen ügyes megfigyeléssel mutatja be, hogy Mattyasovszky (Törzsöröklés és öröklési szokás, Budapest 1904) jogszokásadatait mennyi kritikával kell fogadnunk. E tájékon Mattyasovszky szerint öröklésnél az egyenlő osztály elve uralkodik. Ez nagyjából csakugyan így is van a zselléreknél, de a gazdák a fiúkat mindig előnyben részesítik még ma is, régen pedig a leánynak egyáltalában semmi földet nem juttattak. Minthogy azonban a zsellérek természetesen sokkal többen vannak, a közvetlen gyüjtéssel nem foglalkozó Mattyasovszky pedig csak a statisztikából indult ki, elkerülte figyelmét a mártélyi gazdák jogszokása, bár célja épp az ingatlanöröklés szabályainak felderítése lett volna.

A könyv legérdekesebb fejezete a mártélyi nép általános jogi szemléletéről szól. Igen szépen fejti ki, hogy a nép kétféle törvényt ismer. Az egyik az Isten törvénye, amely az élet rendjét, az állandóságot adja és amely a beszéddel együtt ivódik az emberbe. Ez a szokásokban nyilvánul meg. Benne élünk, ellene tenni nem lehet. Aki mégis túlteszi magát rajta, Isten büntetése alá esik. A másik törvényt a városi urak csinálták, személyes jelenség, amely „hasa alá akarja fogni a világot". Ezt csak azért kell teljesíteni, mert különben büntetés jár, de ennek megsértése (pl. dohánycsempészet, falopás az erdőből, a parti birtokosnak állami engedély nélküli halászata) semmiképen sem erkölcstelen, sőt néha dicsőség. Ez az okfejtés ismert tényekről számol be, (t. i. a népnek a törvényiránti bizalmatlanságáról), mégis igen hasznos, mert azt igazolja, hogy a falusi nép nem azért nem bízik a törvényben, nem azért

tartja sokszor igazságtalannak a bírói ítéleteket, mert közvetlen kára származik belőlük, hanem mert a jogszabályok is, az igazságszolgáltatás is figyelmen kívül hagyja a nép szokásait és jogi meggyőződését.

A továbbiakban végigvisz a mártélyi ember egész életének, személyi és vagyoni viszonyainak magánjogi kapcsolatain. Nem ragaszkodik a szokásos magánjogi felosztáshoz, csak a személyi és vagyoni részt választja külön. Ez nem hiba, mert közelebb kerülünk a nép életéhez, és nem kényszerül a szerző olyan kérdésekhez is hozzászólni, amihez nem igen talált Mártélyon adatot, pl. a kötelmi jog számos kérdéséhez. Talán, ha jogi rendszer szerint halad, néhány kérdést, amire vonatkozólag bizonyára talált volna adatot, mint pl. a tényleges birtoklás, illetőleg ehhez fűződő következmények, nem mellőzött volna. Így is találunk azonban elszórtan igen érdekes megállapításokat, amiket külön problémának nem fogott fel, pl. a telekkönyvben való bizalmat, az ingatlanelidegenítések gondos bejegyeztetését, a szerződésnek kézfogással való megkötöttségét stb. Ezeknek az adatoknak használhatóságát a szükséges tárgymutató hiánya nehezíti.

Közlése színes, változatos. Pontos, de nem tudálékos, a gondolkodásmódot igyekszik az elbeszélők hangján és szavaival ismertetni.

A jogtörténetnek talán a legtöbb szolgálatot a házassági és öröklési jogszokások ismertetésével teszi. Érdekes az a megfigyelése, hogy legénynek leánnyal való vadházassága nem fordul elő, de sok a vadházasság az elváltak és özvegyek között, talán nem is annyira azért, mert nem szeretnek perelni és az elváltak nem bontják fel házasságukat törvényesen is, hanem inkább azért, mert restellnek idősebb korukban újra a pap, illetve anyakönyvvezető elé állni. Az ilyen vadházasságot nem tartják erkölcstelennek, az ebből származó gyereket sem csúfolják zabi gyereknek. Vajjon ez a gondolkodásmód nem vezethető vissza arra a régi középkori elvre, amely pl. a katolikus papok házasságára vonatkozó egyházi szabályokban nyilvánult meg (nálunk Szent László törvényeiben, de egész Európában ismert volt). Ellenkező a gondolkozás Kiskunhalason (Papp László i. m. 31 l.). Egészen újszerű az is amit a viszonthitbérről ír, t. i. a gazdalányt feleségül vevő szegénysorsú vő az apósa vagyonából magára írat valami földet, hogy ha a házasság gyermek születése előtt megszűnnék, munkája ellenértékéhez azért hozzájusson.

Jogtörténeti jelentőségű az is, hogy szülők házát kiemelik a hagyatékból és egy fiúnak juttatják egészen. A gazdák inkább a legfiatalabbnak, a zsellérek inkább a legöregebbnek. Ez a Werbőczynél olvasható szabálynak érdekes továbbélése tételes magánjogunk ellenére, ami annál is lényegesebb, mert a szülői háznak a legfiatalabb fiúra való szállását Werbőczy sem minden esetben érvényesíti, hanem csak akkor, ha a ház nem kőből vagy egyébként nagy költséggel épült. Ma pedig, ha vidéken a házakat nem is építik kőből, az egész — csekély — vagyonhoz mérten nagy értéket jelentenek.

Lényeges az a megkülönböztetés is, hogy a gazdák, akiknél inkább van öröklött (ősi) vagyon, haláluk előtt „levetkeznek" és szétosztják a vagyont, vagy legalább is használatra kiadják gyermekeiknek, előnyben részesítve a fiúkat, míg a többnyire csupán szerzett vagyonnal rendelkező zselléreknél haláluk után „a törvény osztja el a vagyont", azaz szabad utat engednek a tételes jog szerinti egyenlő osztály érvényesülésének.

Inkább tételesjogi jelentőségű (bár — a régi jobbágygazdálkodásra emlékeztetve — a jogtörténeti érdekességet sem nélkülözi) az, hogy a legkedveltebb, és szerzésre törekvő embernek legkívánatosabb munkarendszer a részesként való elszegődés (feles, harmados, negyedes, a szerint, hogy az egész gazdasági munkát ő végzi-e el, vagy csak a kapálást és terménybetakarítást, valamint, hogy a föld minősége több vagy kevesebb munkát kíván-e, még a halászok is szívesebben a zsákmányból való százalékért halásznak, mint napszámért.

Egészben véve a dolgozat sok kérdésről jól tájékoztat, reményt ad arra, hogy a szerző fiatalon elindulva, a népi jogszokásgyűjtés terén még nagy eredményeket fog felmutatni, az új sorozat további füzeteit pedig most már alapos igényekkel várjuk.

DEGRÉ ALAJOS

BRUCKNER GYŐZŐ: A KÉSMÁRKI CÉHEK JOG- ÉS MŰVELŐDÉSTÖRTÉNETI JELENTŐSÉGE. Miskolc [1941], Szerző, 373 l., 8°.

Történetírásunk régi, kedvenc tárgya, a céhintézmény felé fordítja figyelmünket B. könyve. Problémalátása és feldolgozása azonban, legalább is magyar talajon, jórészt újszerű. Mint előszavában jelzi, a céhekkel jogtörténeti és gazdaságpolitikai szempontból kíván foglalkozni, mivel a céheknek közjogi jellegét és ipari közigazgatásban játszott szerepét eddig kellőkép még nem domborították ki. B. gondos utánjárással gyüjtötte össze a késmárki céhek szabályait; munkája tulajdonképen ezek, nálunk elhanyagolt szempontból való, értékelését adja, függelékül pedig, lapszéli tartalmi kivonatokkal kísérve, szövegüket közli. A feldolgozás 15 fejezetre oszlik. Bevezetőül összefoglalja a céhekre vonatkozó eddigi ismereteinket, különös tekintettel az eredetkérdés német irodalmára. Vizsgálja a szepesi céhek kialakulását és ebbe ágyazza bele saját kutatásainak eredményeit a késmárki céhekről. Kitűnik, hogy a szepességi céhek kezdettől fogva kettős, gazdasági és jogi célt szolgáltak. Késmárkon a céhek virágkora a XVI. századtól a XVII. század közepéig tartott s ez idő alatt fejlődött a város a Poprád-völgy ipari gócpontjává. A céhek legnagyobb része a XVI. és XVII. században keletkezett, a halászok, posztócsinálók, kovácsok és a különféle bőrfeldolgozók vegyes céhe azonban még a XV. században. B. szerint a késmárki céhek autonómiája az ipari közigazgatás ellátását célozta. Ezek bírálták felül az ipari képesítést és adták meg az iparűzésre vonatkozó jogosítványokat. A céheknek saját joghatóságuk lévén, alkothattak statutumokat, sőt a nagyobb perek kivételével, a céhtagokkal szemben bírói funkciót is gyakoroltak. B. azon a véleményen van, hogy mindezek alapján közjogi jellegű hatósági szerveknek kell a céheket tekintenünk. A továbbiakban az inaskodás iparjogi jelentőségével, az ipari jogvédelemmel, a legénytartási jog, vándorlás, ipari munkásviszonyok kérdéseivel foglalkozik. Vizsgálja a céheknek, mint szakbíróságoknak működését, a tisztviselők jogi helyzetét, a pénzügyeket és a céhek gazdaságpolitikai jelentőségét. Végül a céheket szociális működésük közben, az egyház és városvédelem szolgálatában mutatja ba. Befejezésül a társadalmi élet formáinak kialakításában játszott szerepükről ad részletekbemenő ismertetést. B. művének nagy értéke, hogy ma nehezen hozzáférhető forrásokat tárt fel és publikált s hogy ezek alapján, a külföldi irodalom újabb eredményeinek értékesítésével, új nézőpontokat adott a céhek történetének vizsgálatához.

KRING MIKLÓS

KEREKES GYÖRGY: BETHLEN GÁBOR FEJEDELEM KASSÁN, 1619—1629. Kassa 1943, Wiko ny., 408 l. 8°.

Kassa városa tíz évig volt Bethlen Gábor magyarországi birodalmának székhelye, diplomáciai összeköttetéseinek és hadműveleteinek központja. K. szerint teljesen indokolt tehát, hogy Bethlennek a várossal való kapcsolatai teljes feldolgozást nyerjenek. E feladatot K. ügyesen, alaposan és nagy ügyszeretettel oldotta meg.

A munka nem politikai szempontok szerint íródott, hanem új levéltári anyag alapján azt világítja meg, milyen volt a XVII. századi Kassa anyagi helyzete, hogyan alakultak kereskedelmi kapcsolatai, majd azt, hogy mennyire értékesítette Bethlen a Felvidék e vezető városának gazdagságát. Legelőször magát a városképet vázolja fel: bemutatja polgárságát, a város esztétikai arcát, Károlyi Zsuzsanna otthonát; leírja azt a pompás fogadtatást, amelyben a külföldi követségek részesültek; megjeleníti a kassai országgyűléseket; a politikai helyzet ismertetésével bekapcsolódik a katonai állapotok rajzába, miközben Kassa hadműveleti szerepét tárgyalja. Végül kitér Bethlen kassai udvarának ismertetésére, majd a fejedelem és a magisztrátus kapcsolataira, miközben a város kiemelkedő polgárait is bemutatja.

Mintegy kétszáz oldalon át foglalkozik a könyv Bethlen gazdasági tevékenységével. Kimutatja: mely országokkal volt kereskedelmi kapcsolatban, honnan vásárolt, kiknek igyekezett eladni, kik voltak a megbízottai, faktorai. Különösen érdekesek azok az adatai, melyek a pénz egységesítésére

irányuló törekvéseit tárják fel: „a sok polturának kevés a böcs.", állapította meg a fejedelem; megtudjuk, hogy egységes középeurópai pénzt tervezett, de terve hatalompolitikai okokból nem valósulhatott meg. Pedig kassai pénzverője nagy jelentőségű volt s elbírta volna az újabb terhet is.

Ez a vázlata K. könyvének. Meg kell állapítanunk, hogy tökéletesen kihasználta azokat a levéltári forrásokat, melyek a fejedelem kassai tartózkodását megvilágítják. Rendszerezése áttekinthető, világos. Bármely tárgy iránt érdeklődjék is valaki, csak az adott fejezetet kell megnéznie. Azt mondhatnánk, K. könyve tökéletes rendszerezésű *adattár*. S ez a könyv hibája is: részleteket látunk csak, nem a kort érezzük a maga egészében. Az előadásnak ez a módszere azonban annyira hozzátartozik K. egyéniségéhez, hogy arról lekicsinylő bírálattal beszélni, nagymunkásságú férfiú élete alkonyán, nagyfokú igazságtalanság lenne.

KOMORÓCZY GYÖRGY (Kassa)

FUTÓ MIHÁLY: A MAGYAR GYÁRIPAR TÖRTÉNETE. I. A magyar gyáripar kialakulása az első állami iparfejlesztési törvényig (1881). Budapest 1944, Magyar Gazdaságkutató Intézet, 468 l. 8°.

Összefoglaló gazdaságtörténeti műveket, ha a kitűzött feladat megoldását a részkutatások hiánya is megnehezíti, mindig gyanakvással, bizalmatlansággal fogadunk. Az egyes korszakok többé vagy kevésbbé felkutatottsága következtében ugyanis a mű is rendszerint torzzá, aránytalanná válik, a részkutatások hiánya pedig rendszerint túlzó következtetésekre, az egyes, elszigetelt adatok hamis értékelésére csábítja a szintézis íróját, legyen az bármennyire is óvatos.

F.-nak hatalmas tárgyi és módszertani nehézségeket kellett legyűrnie, amikor a magyar gyáripar történetének megírására vállalkozott. Iparosodásunk, kereskedelmünk története, egyes részletkérdésektől eltekintve kidolgozatlan, a részletkutatások pedig nagyrészükben elavultak. Szerző ennek ellenére a lehetőségekhez képest igen jól oldotta meg feladatát. Anyagával óvatosan bánik, ösztönösen is megérzi, mi az, amit olvasmányaiból átvehet s mi az, amit mellőznie kell. Ezzel a módszerrel sikerült elérnie, hogy bár egyes részek és korszakok elnagyoltak maradtak, más, fontosabb kérdések részleteikben is helyes, korszerű megvilágításba kerültek. E tekintetben különösen ki kell emelnünk a III. fejezetet (Iparosodás, mint politikai célkitűzés), amelyben a reformkorszak iparosodási törekvéseinek igen jól megrajzolt képét kapjuk, valamint a IV. fejezetet (Az önkényuralom árnyékában), amely a szabadságharc és a kiegyezés közötti korszak iparfejlődését ismerteti. F.-nak van bátorsága hozzá — különösen az utóbbi fejezet során —, hogy szakítson meggyökeresedett felfogásokkal és rámutasson arra, hogy nem csupán az osztrák központi kormányzat politikája akadályozta a gyáripar rohamosabb fejlődését. Az elmaradottságban nagy része volt a vállalkozói szellem és munkaerő hiányának, a fogyasztópiac csekélységének, a tőkehiánynak, az ázsióingadozásoknak és a közlekedési viszonyok elmaradottságának is. Mindezeket pedig mégsem lehet teljes egészükben az osztrák elnyomó uralom terhére írni.

F. munkájának tartalmi vázlata a következő. Annak megállapítása után, hogy a XIII. századig tulajdonképen ipari munkáról Magyarországon beszélni nem lehet, a városi élet kialakulását és a városi gazdálkodás ipari rendszerének, a céhrendszernek kialakulását vizsgálja. Mátyás korának, a hódoltság korának, valamint Bethlen Gábor iparfejlesztési kísérletének rövid áttekintése után áttér a XVIII. és XIX. század magyar iparfejlődésének történetére, elemzi az iparfejlődést befolyásoló hatásokat, az udvar gazdaságpolitikáját, rámutat a XVIII. század második fele vámrendszerének az iparfejlődést akadályozó voltára, majd szakmánként ismerteti az akkori viszonyok között gyáripari jelleggel bíró üzemeket. A Mária Terézia korabeli gyáripar ismertetéséhez elsősorban az 1771-ben elrendelt törvényhatósági adatgyűjtés eredményeit használja fel. Ezt követően II. József gazdaságpolitikáját vizsgálja meg, majd az 1784—85. összeírás alapján ismerteti a gyáripar

helyzetét II. József korában. Az 1790—91. országgyűlés és az azt követő korszak reformtörekvéseinek vizsgálata után a nyomtatásban megjelent magánadatgyüjtések felhasználásával rajzolja meg a magyar gyáripar képét I. Ferenc alatt.

A munka következő része a reformkorszak iparosodásának kérdéseit taglalja. Széchenyi és Kossuth szerepét méltatja, különös tekintettel az Ipartegyesület, a Védegylet, a Kereskedelmi Társaság, a Gyáralapító Társaság és az Iparműtár Egylet működésére, vizsgálja a vám- és hitelviszonyok befolyását az ipari fejlődésre s e rész keretében — elsősorban Kossuthnak az 1842. kiállítás alkalmával kiadott jelentése alapján — szakmánként ismerteti a magyar gyáripar helyzetét a 40-es években.

Ezután — a következő fejezetben — az önkényuralom korával foglalkozik. Vizsgálja a földtehermentesítés és a vámközösség hatását, az ipar fejlődését gátló többi akadályokat, majd az előbbi fejezetekben már sikerrel alkalmazott módszerrel, szakmánként csoportosítva ad képet a gyáripar egyes ágazatairól.

A munka utolsó fejezetének címe: Az önálló magyar iparpolitika kezdete. A gazdasági kiegyezés hatásának ismertetése után rámutat a hitelélet fejlődésére és azon szoros viszonyra, amely hazánkban hitelélet és gyáripar között létrejött s amely a mai napig jellemzi nagyiparunkat. A korszak pénzügyi és mezőgazdasági válságait, a munkáskérdést, a közlekedés fejlődését, a vámkérdést, az önálló jegybank kérdését F. igen alaposan vizsgálja, majd munkájának utolsó száz oldalán a magyar gyáripar képét rajzolja meg az első iparfejlesztési törvény életbeléptetésének időpontjában. Az iparoktatás, a kiállításügy, az érdekképviseletek, a jogalkotások ismertetése után az iparűzők számával és megoszlásával és általában a gyárvállalatok műszaki felkészültségével foglalkozik, majd a rendelkezésére álló statisztikák és kiadványok alapján teljes képet ad az egyes szakmák helyzetéről. A munkát lezárva, megvonja a II. Józseftől 1881-ig terjedő évszázad iparfejlődésének mérlegét: a helyzet alig-alig változott a magyar gyáripar életének első százada alatt: az ország önellátásának szempontjából a magyar ipar egészének jelentősége még talán kisebb is, mint volt őskorában.

F. műve komoly nyeresége gazdaságtörténeti irodalmunknak. Túlzásoktól mentes, nyugodt tárgyalási módja, adatainak megbízhatósága és könnyed stílusa révén nemcsak a nagyközönség, hanem a szakember számára is tanulságos, hasznothajtó olvasmány. Éppen ezért várjuk a második rész megjelenését, hogy a magyar gyáripar története összefüggő előadásban álljon az érdeklődők rendelkezésére.

HUSZÁR ÁGNES

A JÁSZBERÉNYI MÚZEUM ÉVKÖNYVE 1938—1943. Szerk. Komáromy József. Budapest, 1943, Jászberény város, 320 l. 12 mell. 8°. — (Jászsági Könyvtár 3.)

Vidéki kultúrintézmények kiadványai között feltűnően gazdag felszereléssel, kifogástalan kiállításban jelent meg ez a benső tartalomban is igen értékes munka. Három csoportba osztva 32 tanulmányt tartalmaz. Az első csoportban a múzeum újabb öt évének történetére vonatkozó beszámolókat találjuk, a második részben új kutatásokon alapuló tudományos értekezések vannak, a harmadikban pedig vegyes közlemények.

Az Évkönyv anyaga igen sokrétű, s így természetesen értékében is igen különböző. A tanulmányok írói között a helyi kutatók vannak többségben (a legismertebbek Komáromy József, Blénessy János, Prückler József), de több országosnevű tudós (pl. Fettich Nándor, Banner János) is szerepel. Tárgyuk szerint javarészt az őrségészet körébe vágnak, egyébként megoszlanak helytörténet, néprajz, helyi népművészet, helyi építészet s egyéb szakok között. Figyelemreméltó a jászsági bibliográfiára vonatkozó adatgyüjtés.

Ennyire változatos tartalmú kötetről összefoglaló kritikai értékelést adni alig lehet. Így csak általánosságban szólunk néhány szót a munka értékéről.

Ismétlem: a munka felette áll a vidéki helyi irodalom átlagos színvonalának s komoly figyelemre tarthat számot, mert tanulmányainak túlnyomó része tudományos felkészültséggel, kritikai módszerrel, a vonatkozó tudományos irodalom teljes felhasználásával készült. Annyit jelent ez, hogy a magyar tudományos irodalom e vidéki műhelye már túl van a műkedvelői korszakon, s termése méltán foglalhat helyet a legjobb szaktudósok művei mellett.

Az ősrégészeti tanulmányok jászsági ásatások anyagát dolgozzák fel. A többi tanulmányok elsősorban jászberényi vonatkozásúak. Komáromy, Prückler és Blénessy igazán nagyértékű anyaggal gazdagítják e város helyismeretét. Csak mellesleg említem, hogy van a kötetben néhány olyan közlemény is más helyi íróktól, amely a többi értékes írás mellől nyugodtan elmaradhatott volna.

Nem volna sok értelme annak, hogy egyes cikkeket kikapva részletesebben foglalkozzunk velük. A jelentős ugyanis nem az, hogy egyik vagy másik tanulmány megjelent; az sem, hogy mi van bennük, milyen értékűek, hanem az, hogy a jászsági irodalom ismét életre kelt. Alig van az országnak olyan tája, amelynek XVIII. századbeli és XIX. századeleji irodalma annyira gazdag volna, mint éppen a Jászságé és a két Kúnságé. Mikor azonban ezeket a hajdani szabadkerületeket beolvasztották a megyerendszerbe, egyszerre végeszakadt e gazdag virágzásnak és értékes termésnek. Elveszett a jász önállóság, elhanyatlott a jász öntudat, elszürkült a táj-néplélek. A Jászság multja azonban olyan gazdag, hogy csak meg kell kissé bolygatni a talajt és a levéltárak anyagát és azok ontják a legérdekesebb és legbecsesebb tudományos anyagot. Csak az kell hozzá, hogy néhány jókészültségű és lelkes helyi szakember elinduljon ezen az úton. Magam, aki a közelmultban szintén részletesen és sokat foglalkoztam hazánknak ezzel az érdekes tájával, munkám indulásakor még egészen helyi segítők nélkül voltam kénytelen dolgozni, vajmi kevés megértéssel találkoztam. De egy évtized alatt új életre fakadt a jászsági helyi kutatás és néhány szép termékét már kihozta a Jászsági Könyvtár. Ez a kötet az eddigieknél is értékesebb. Remélhető, hogy a kis helyi kutatócsoport továbbra is munkában marad és sokat fog tenni a Jászság felkutatására.

FODOR FERENC

MOZSOLICS AMÁLIA: A MAGYARORSZÁGI BRONZKOR KRONOLÓGIÁJÁRÓL. Kolozsvár 1943, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 53 l. — (Erdélyi Tudományos Füzetek 169.) sz.

M. összefoglalásában ismerteti a magyarországi bronzkori relatív és abszolút kronológia eddigi rendszereit. Váratlanul sok névvel találkozunk: Pulszky Ferenc, Ingvald Undset, Hampel József, Paul Reinecke, Kurt von Willvonseder, Miske Kálmán, Nils Åberg, Gordon Childe, Tompa Ferenc és Patay Pál. Nagy érdeme a munkának, hogy éles kritikával előkészíti a talajt a magyar őskor újszerű felépítéséhez és kimutatja az eddigi kísérletek elégtelenségét. Az összes rendszerek közül a legalaposabb Patay Pál munkája. Ő azonban mindezideig sajnos csak a bronzkor első felével foglalkozott. Tompa Ferenc Tószeg-kronológiája szerinte nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, annál is inkább, mert metodikailag is kívánni valót hagy hátra. Ugyanis a Nemzeti Múzeumban őrzött anyag feldolgozása nem történt elég precizitással. M. a mindinkább térthódító metodikai szigorral vizsgálja az anyagot és kénytelen volt a Tószeg-kronológia hiányosságaira rámutatni. Az eddigi kronológiai rendszerek bírálata természetesen nagy munkát ró az őstörténetkutatásra. A kronológia az őstörténelem alapja. Az időmúlás pontos megállapítása, az egymásutániság és egymásmellettiség rögzítése, elengedhetetlen feltétele és kiindulópontja az őstörténelemnek. Az alap felépítését a legnagyobb szigorral és figyelemmel kell végeznünk. E metodikai szigor kialakításához örvendetesen járul hozzá az ősrégészeti kritikai irodalom e legújabb terméke.

CALLUS SÁNDOR

PAULOVICS ISTVÁN: LAPIDARIUM SAVARIENSE. RÓMAI KŐEMLÉKEK ÚJ FELÁLLÍTÁSA A SZOMBATHELYI MÚZEUMBAN. Szombathely, 1943, Martineum-ny., 54 [2] l. 8 t. 8°. — (Acta Savariensia 2.)

E kis füzet nemcsak a szombathelyi kőemléktár korszerű, több tekintetben példás, új elrendezését mutatja be, hanem a történeti tárgykör szerint csoportosított, feliratos és domborképes, illetve szobrászati kőemlékek ismertetésének keretében Szombathely rómaikori ősének, *Savaria*nak ókori gazdasági virágzásáról és kulturális fejlettségéről ad mozaikszerű képet. Előadása nyomán bizonyságot szerezhetünk arról, hogy *Savaria*, Nyugat-Pannónia polgári közigazgatásának és vallási szervezetének főhelye, hasonlíthatatlanul nagyobb jelentőségű város volt Szombathelynél. Jelentőségének megvilágítására csupán néhány adatot ragadunk ki P. munkájából. A római világbirodalom császárai nem egyszer megfordultak falai között. Városias csinosságát magánosok áldozatkész építkezései fokozták. A város összbirodalmi „jóérzéséért" kaphatta jutalmul Kr. u. 93 körül, esetleg Domitianus császár jelenlétében felavatott, a birodalmat fenntartó istenhármas (Iuppiter, Iuno, Minerva) tiszteletére emelt nagyszerű templomát. Az ókori kereszténységnek is egyik jelentős vára volt *Savaria:* püspöki székhely, melynek *basilica*-ját ismételten megnagyobbították. Temetője, a mai keresztény temető közelében szép topográfiai példája az ókorral való kulturális kapcsolataink kontinuitásának. E példák mellett a szombathelyi rómaikori kőemlékekről származó feliratos adatoknak még hosszú sora illusztrálja *Savaria* politikai és művelődéstörténeti jelentőségét. P. munkája e feliratoknak nem első feldolgozása, de mint friss és teljes irodalmi felkészültséggel való értékelés az ókortörténészek részéről komoly figyelmet érdemel.

SZILÁGYI JÁNOS

GOSZTONYI GYULA: A PÉCSI ÓKERESZTÉNY TEMETŐ. Pécs [1943], Dunántúl-ny. 164 l. 2 t. 8°. — (Pécs Műemlékei.)

A római Sopianae, a mai Pécs keresztény egyházának kialakulására, fejlődésére és a római uralom utáni történetére, a legfontosabb tárgyi emlékcsoportot a pécsi ókeresztény temető szolgáltatja. G. tanulmányának első részében a pécsi ókeresztény temető részletes ismertetését adja. A szóbanforgó temető építményei közül eddig egy hétkarélyos temetői épületet, egy cella trichora rendszerű kápolnát, két festett sírkamarát és hét festetlen sírkamarát ismerünk a rájuk épített temetői kápolnák maradványaival. De valószínű, hogy a pécsi Szent Péter-székesegyháztól délre és a püspöki palotától keletre eső területen, a terek, úttestek és lakóházak alatt, a feltárt sírkamarákhoz és sírkápolnákhoz hasonló építményeknek még egész sora rejtőzik. G. a felsorolt épületek minden részletére gondosan kiterjedő ismertetése után megállapítja, hogy a feltételezett és tárgyi adatokkal közvetlenül is bizonyítható ókeresztény bazilika, továbbá a sírkamarák és egyéb sírépületek, domborhajlatra épültek rá s ennek megfelelően többszörös terraszrendszeren foglaltak helyet. Ez a terraszrendszer adja meg a pécsi ókeresztény temető sajátos jellegét, ami az összes eddig ismert ókeresztény temetőktől megkülönbözteti. Hangsúlyozza a szerző, hogy ez a terraszrendszer — amely a szíriai temetőtípus fejlettebb változata —, a dombhajlatnak megfelelően, természetes úton jött létre, csak a fokozatos kiépítés során fejlesztették a természetes adottságokat mesterséges úton rendszerré. G. munkájának második részében a vizsgált temető építészettörténeti értékelésével foglalkozik. Behatóan tárgyalja a sírépületek tipológiáját, ismerteti a történeti korok kultúrterületein kialakult temetői építkezéseket és vizsgálja, hogy ezek kialakult formarendjükkel hogyan hatottak a keresztény világ legősibb temetkezési formáira. A keresztény sírépületek típusainak vizsgálata után megállapítja, hogy „az ókeresztény temetők ősi formáikban a vertikális rendszerű földfeletti és földalatti, illetve vegyes rendszereket követték... Ezzel szemben a pécsi ókeresztény temető rézsűkkel elválasztott terraszrendszere a vertikális rendszert egyesítette a horizontálissal..." (124. l.)

A tanulmány harmadik részében G. az ó- és középkori Pécs kapcsolatait vizsgálja az ókeresztény temetővel. Kétséget kizáró módon megállapítja, hogy

a pécsi ókeresztény temetőterület nagyjából egybeesik a középkori belső vár, az ú. n. püspökvár területével. Az összefüggés módjait illetőleg a pécsi Szent Péter-székesegyház altemploma és az alatta feltételezett és részben tárgyi adatokkal is bizonyítható ókeresztény bazilika közt alaprajzi összefüggés mutatható ki. Viszont, ha a cella trichora második kifestésére vonatkozólag elfogadjuk Nagy Tibor véleményét, aki szerint a festett függönyszegélyen X—XI. századi kufikus írásjelek nyomai láthatók, akkor a szerző szerint is bizonyos a kérdéses épületnek a magyar királyság idején, a hétkarélyos temetői épületnek pedig a népvándorlás korában való továbbhasználata. A szerző szerint a pécsi vár szokatlan „L" alakú formájának kialakulásában is, az „L" két szára közt elterülő ókeresztény temetőnek volt döntő szerepe, s csak a temetői építmények pusztulása után áldozták fel a temetőt a török időkben és a XVIII. században hadicéloknak, majd a XIX. század folyamán a korszerű városrendezésnek. A pécsi ókeresztény temető tehát kétségtelenül túlélte a népvándorlás korát, sőt a szerző szerint „Szent István kétségtelenül azért alapította Pécsett a tiz magyar püspökségnek egyikét és azért jelölte ki a püspökség és székesegyháza részére Pécsnek éppen ezt a haditechnikailag alig védhető helyét, mert a XI. század fordulóján még állt az első római vértanúkereszténység Campo Santoja"... (136. l.).

Végeredményben G. munkájának kettős értéke van: egyrészt minden szempontra kiterjedő modern ismertetését adja a pécsi ókeresztény temető épületeinek, másrészt igazolja a keresztény római temetőnek a népvándorlás viharain át való „továbbélését", illetve a hagyomány kontinuitását a szentistváni pécsi püspökségen át, úgyszólván napjainkig.

A tanulmányt számos kitűnő rajz teszi szemléletesebbé, csak az sajnálatos, hogy az amúgy is kevésszámú fényképtábla, valószínűleg háborús nyomdatechnikai okokból, nem a legjobban sikerült.

KÁDÁR ZOLTÁN

SEMJÉN BÉLA: AZ ANJOU-KOR KIRÁLYI HÍRSZOLGÁLATA. (Magyar Posta 1940, 265—271. l.)

SEMJÉN BÉLA: A KÖZÉPKORI MAGYAR HÍRSZOLGÁLAT TÁRGYI EMLÉKEI. Budapest 1941, 20 l. 8°. — (Klny. a Magyar Posta XV. évfolyamából.)

SEMJÉN BÉLA: HÍRVIVŐK JUTALMAZÁSA A KÖZÉPKORBAN. (Magyar Posta 1943, 128—133., 192—198. l.)

Akármilyen magas színvonalat ér is el a történetírás az elmúlt élet különféle területeinek megvilágításában, hatása mégis többé-kevésbbé eredménytelen marad, ha az általa napvilágra hozott értékeket szélesebb körök nem ismerhetik meg. S. kis tanulmányai sok érdekes és új vonást mutatnak be a középkori magyar hírvivők szétválasztható csoportjairól, munkájukról, társadalmi helyzetükről és azokról a szálakról, amelyek a különféle elszigetelt művelődési központokat összekapcsolták. De egyúttal — és elsősorban éppen ezért érdemlik meg, hogy megemlékezzünk róluk — szerencsésen járulnak hozzá a történelem népszerűsítéséhez. A tanulmányok eredményei közül különösen érdekes, hogy milyen népes rétegnek volt feladata a hírek továbbítása, hogy milyen szokások, módszerek, hagyományok alakultak ki e foglalkozás gyakorlásában és hogy éppen itt mennyire észrevehetőek az általános európai formák között is a keleti vonások, amelyek valami egyéni ízt adtak a középkori magyar életnek.

SINKOVICS ISTVÁN

PÓLNER ÖDÖN: A MAGYAR SZENTKORONA FELSŐ RÉSZÉNEK KÉRDÉSE. Kolozsvár 1943, Ferenc József Tudományegyetem, 150 l., 5 tb. 8°.

A magyar szentkorona körül felmerülő vitás kérdéseknek se vége, se hossza. Sokan sokféle szempontból kísérelték már meg a magyar kultúrtörténelem e bonyolult problémájának megoldását. Vajjon a szentkorona felső keresztpántja ténylegesen a szilveszteri korona maradványa-e, s ha igen, hol

és mikor készült, mikor egyesítették a két részt, mikor került rá a kereszt s egyáltalában küldött-e a pápa koronát Szent Istvánnak? Ilyenfajta kérdések vetődnek fel a napjainkig fennmaradt aranyzománcos keresztpánt körül. P. tanulmánya igazi jogászi munka, szép példája a deduktív elméletláncolatoknak. Csupán a kiindulási pontja labilis s így az egész építmény erősen inog. Alaptétele a következő: a szentistváninak tartott keresztpánt nem korona, hanem egy ereklyetartó alkatrésze, maga a szentkorona elkallódott. Ebből a szemszögből nézve tárgyalja a vitás kérdéseket: a szilveszteri korona elkallódásának kérdését, az általa feltételezett Szent István-féle fejereklyetartó létezését és egyesítésének időpontját a Dukasz-féle koronával, s végül az eredeti szilveszteri korona zárt vagy nyitott mivoltát, mely utóbbi problémát a koronázási ordók és a koronák fejlődésének tanúságával a maga javára igyekszik eldönteni. A témakörnek minden tekintetben elsőrendű fontossága indokolja, hogy a szerző teóriájával részletesebben foglalkozzunk. E bíráló sorok írója nem lévén historikus, P. történeti érveivel nem foglalkozhatik, csupán kultúrtörténeti és művészettörténeti szemszögből igyekszik a tanulmányt ismertetni és bírálni — tehát olyan szemszögből, melyet a tárgy adottságára való tekintette döntőnek vél.

A szerző első tétele szerint: a Szilveszter-féle korona elkerült hazánkból és elkallódott. E kérdés megítélésében Pauler útján jár, aki VII. Gergely pápa levelére hivatkozva, úgy vélekedik, hogy III. Henrik a ménfői ütközet után a szentkoronát Rómába küldte, s az ott elveszett. P. szerint azonban nem a csatavesztés, hanem Péter hűbéri beiktatása után küldte III. Henrik a koronát Rómába, azt akarván ezzel kifejezni, hogy a pápától kapott koronának a magyar király felett ezentúl semmi hatalma nem lesz. Ámde a koronának e későbbi elküldéséről a források hallgatnak. Szólnak viszont arról (Hermann von Reichenau és az Altaichi Évkönyvek), hogy Péter Henrik császárnak sok fényes arany ajándékot adott. P. úgy véli, hogy ezek között a korona is ott lehetett. Azt hisszük, ilyen ingadozó alapra nem lehet e fontos aktus tényét felépíteni. Úgy látszik, a szerző is érzi ezt, mert további magyarázatokba bocsátkozik. Annak oka — folytatja —, hogy a koronának az országból való kikerülését a források nem említik, az lehet, hogy a korona a többi ajándék közé keveredve, „mintegy rejtett módon" került ki, nehogy visszatetszést keltsen. Itt azonban önmagával ellentmondásba keveredik a szerző. Néhány oldallal előbb ugyanis, Marczalival és Tóth Zoltánnal szemben azt vitatja, hogy a lándzsa és kard csak védő, büntető és rendfentartó hatalmi jelvény volt, a királyi tisztség teljességét csak a korona jelentette: a korona volt a királyság főjelvénye. Ha azonban ez így volt s a legfőbb méltóságjelvény mégis a korona volt, akkor azt talán mégsem lehetett rejtett módon az országból kicsempészni? P. azonban tovább szövi e fonalat. A korona elkerülése miatt hamarosan újabb koronákra volt szükség. I. András Monomachos császártól kért és kapott koronát. Ezt azonban Salamon — a mogyoródi ütközet után — menekülés közben elveszíthette és ezért kért és kapott I. Géza most már Dukász Mihály császártól koronát. Mindez igen logikus, de ezzel szemben tény csupán az, hogy a két új korona valamiképen az országba került és máig is itt van. A Monomachos-korona idekerülésének sok más módja lehetett. (V. ö. Bárányné Oberschall Magda: Konstantinos Monomachos császár koronája. Archaeologia Hungarica XXII. 1937. 41—42. l.). De a Dukasz-féle korona maga is sok problémát vet fel. Elsősorban azt: vajjon lehetett-e az egyáltalában Géza használatára küldött korona, minthogy idáig nincs rá példa, hogy egy uralkodó a saját feliratos arcképét viselje koronáján. Arra viszont számos példánk van, hogy császárok vagy királyok feleségei vagy rangban alacsonyabb méltóságok uruk képét viseljék ruházatukon. Női koronára mutat az abroncsnak sugaras kiképzése is. (V. ö. Bárányné Oberschall Magda ismertetését a Folia Archaeologica I—II. 236. l. Moravcsik Gyulának A magyar szentkorona a filologiai és történeti kutatások megvilágításában c. munkájáról.) Látjuk tehát, hogy a két újabb korona létezéséből még nem következik szükségképen, hogy azokat magyar uralkodók kérték és kapták a bizánci császártól, mert az eredeti korona elveszett.

A szerző második tétele szerint a szilveszteri koronának vélt keresztpántos rész eredetileg nem volt, de nem is lehetett korona. Elsősorban szerkezeténél fogva sem. Mert lehetetlen, hogy a korona szerkezete ellenkezzék a Szentírásnak a koronák összeállítására vonatkozó előírásával. S itt a szerző idézi Mózes Pentateuchoszában leírt főpapi koronára vonatkozó részt. Miután a magyar korona egyetlen elfogadható rekonstrukciója (a Bock-féle) szerint, a hiányzó négy apostol a keresztpántok folytatásában helyezendő el, s az egészet ékköves abroncs fogja össze, a Szentírás által előírt legfontosabb rész, a fejet övező abroncs súlytalan marad, a Megváltó képe a fejtetőn van, s viseléskor nem látható. Azt hisszük azonban, hogy egy a Kr. e. X—IX. vagy a VI—V. századokban keletkezett s papi koronára vonatkozó forrásnak nincs bizonyító ereje egy X. századbeli uralkodói korona megítélésénél. P. azonban így következtet tovább: ha a keresztpántos rész nem lehetett korona, mi volt hát? Magától kínálkozik az analógia: a győri Szent László-herma belső ereklyetartó tokja, ahol hasonló, ezüst keresztpánt látható, középen a Megváltóval, a négy szárán az evangélistákkal. Kétségtelen, hogy az elrendezés azonos s az összehasonlítás csábító. De nem fordíthatjuk-e meg a dolgot úgy, hogy az 1400 körül dolgozó ötvösművész ismerve a szentkoronát, ennek mintájára alkotta meg az ereklyetartót, illetve ennek belső tokját, amely a koronyacsontot közvetlen takaró szentkoronát volt hivatva érzékeltetni? De P. megállapítja: a keresztpánt egy ereklyetartó részlete. Hogy a Megváltó képe a fejtetőre került, ennek különös jelentőséget tulajdonít, s másik analógiául felhozza a római Vatikáni Múzeumnak Santa Prassede fejereklyetartóját, melynek tetején ugyancsak a Megváltó képe látható. Véleményünk szerint ez az analógia feltétlenül helytelen. A Sancta Prassede-ereklyetartó ugyanis egyszerű négyszögű doboz, melynek tetején a Deesis jelenete látható, azaz a trónoló Krisztus Mária és Keresztelő Szent János között; egy, a bizánci ikonográfiában igen gyakran előforduló csoport; nem pedig Mária és Szent József, ahogy P. véli. A körülötte helyetfoglaló kerek medalionok sem keresztpánt vonalában mennek, hanem egyszerűen követik a doboz hosszúnégyszögű körvonalait. Hogy pedig a Megváltó „felette hasonlít" a koronánk Pantokratorjához, abban semmi különös nincsen annak számára, aki ismeri a bizánci képábrázolás kötött formáit, s ha tudjuk, hogy ez érvényesül a szentkorona Pantokratonján is. Ezek szerint tehát nem fogadhatjuk el a fejereklyetartó elméletet sem, mint szükségszerű megoldást.

A következőkben a szerző azt a kérdést vizsgálja, vajjon a szentkorona nyílt vagy zárt volt-e eredetileg? Miután a megmaradt keresztpántot a lehetőségek köréből már eleve ki akarja zárni, természetesen arra az eredményre kell jutnia, hogy az eredeti korona nyílt volt. P. itt olyan kérdéshez nyul, melyhez csak a legnagyobb óvatossággal lehet közelíteni: egykorú, vagy annak vélt ábrázolásokból, valamint a X—XI. századi, vagy annak vélt ténylegesen fentmaradt koronákból vonja le következtetéseit. Elsősorban ismerteti a Zaloscer—Alföldi—Schramm-féle elméletet a sisakkoronák nagykonstantinusi eredetére, s ennek germán felségjelvénnyé való átmódosulására vonatkozólag. De érdemben a kérdéssel nem foglalkozik, s eltekint attól, hogy itt a szentkorona súlyos tudományos érvekkel alátámasztott formatörténeti hátteret kap. Ő a lényeget abban látja, hogy a X. század fordulóján, amikor az igazi szentkoronának készülnie kellett, felülfelvett korona még nem fordulhatott elő. Ezt bizonyítandó, nyolc koronára hivatkozik, amelyek mind nyiltak, s a szentkoronához időben közel állanak. Ez igaz, de a például felhozott koronák mindegyikénél van valami, ami a bizonyító erőt a minimálisra csökkenti. A monzai vaskorona az első. Erről tudjuk, hogy fogadalmi korona volt, fejen sohasem viselték, kerülete is jóval kisebb a normális fejkerületnél. A második, az ú. n. Nagy Károly-korona, melyet a francia forradalomig a St. Denis-i apátságban őriztek, azután elkallódott. Egy XVIII. század elején készült rajz ismeretes róla, mely nyilt liliomos koronának mutatja. Ennél a példánál két sebezhető pont is van. Először: korban meglehetősen távolesik a X. század végétől; másodszor: az a korona, amelyet a XVIII. századi hagyomány Nagy Károlyénak tartott, lehetett XIII. századi liliomos korona is, mint ahogy

egész konstrukciója ezt mutatja; hiszen ismerjük a hagyományok bizonytalan alapjait. Ugyanez áll II. Ottó állítólagos koronájára, melynek képét Brandenburgi Albert mainzi érsek gyüjteményéről szóló, 1520-ban készült jegyzék őrizte meg számunkra. A nevezett jegyzék kifejezetten II. Ottóénak mondja az egyik hermán látható nyilt koronát. Nem hisszük, hogy a XVI. századi ábrázolás, mely egy régen elkallódott, több mint 500 évvel korábban készült koronát próbál szemléltetni, bizonyító erővel bírna. Az esseni kincstárban őrzött aranylemezes Madonna-szobor koronája a következő példa. Köztudomású, hogy a X—XI. században készült Madonnának eredetileg nem volt koronája, csupán fátylat viselt. A korona XII. századi utólagos rátétét, mint a szobor két pectoráléja is. A müncheni Residenz-beli Kunigunda-korona is erősen problematikus. Felső liliomos része XIV. századbeli és ma már el is választották az alsó abroncstól. Tehát ez sem eredeti formájában maradt ránk. A sorozatban a Monomachos-korona és a szentkorona Dukas-abroncsa következik. Ezekről azonban nyilvánvaló, hogy bizánci stephanosok, azaz olyan nyilt koronák, amiket a bizánci császárok általuk rangban alacsonyabbnak tekintett idegen fejedelmeknek, udvari főméltóságoknak szoktak ajándékozni. Arról már szóltunk, hogy a megajándékozott személye egyik esetben sem biztos. A nyolcadik példa a német császári korona lenne, amelyet a szerző — Weixelgaertner részletes publikációja ellenére — nyiltnak tart. Weixelgaertner bebizonyította, hogy a felső ívelés II. Konrád idejében készült, sőt a második keresztív tartó tokjai is megvannak. Tehát a például felhozott nyolc korona lényegében nem bizonyít semmit. Részünkről e helyütt nem foglalkozhatunk az egész bonyolult kérdéskomplexummal. Csupán arra szeretnék rámutatni, hogy P. elméletének megfelelően, tendenciózusan választotta ki példáit, viszont olyanokat, melyek nem illettek bele gondolatkörébe, egyszerűen figyelmen kívül hagyott vagy fantáziaszülte ábrázolásoknak minősített. Így — hogy csak a legfontosabbakat említsük — lényegtelennek tartja vagy meg sem említi az olyan királyképeket, amelyek koronáin kétségtelenül felismerhető a felső keresztpánt. Így a német császári korona jól kivehető királyképeit, II. Henriknek a Pontifikáléjában és Evangeliáriumában három helyen is megtalálható miniatürképét, pedig ezek korban igen közel állanak a szentkoronához. (Ld. P. E. Schramm, Die deutschen Kaiser und Könige in Bildern ihrer Zeit, Leipzig 1928. Abb. 83—85.) Egyáltalában nem látjuk bizonyítottnak tehát, hogy a X. század végén és a XI. század első felében nem viseltek keresztpántos koronát. Mégis a szerző tovább megy tétele bizonyításában. Szerinte, eddig figyelmen kívül hagyták, hogy a szentkoronának két egykorú hiteles képét bírjuk a koronázási palást és a régensburgi Gizella-féle aranykereszt István-alakjában. Mindkettőn nyilt koronát látunk. Ez az érvelés sem helytálló, mert egy koraközépkori miseruhának tisztán dekoratív célzattal készült s különben is erősen megrongált figurájában portrét látnunk nem szabad, még kevésbbé kereshetjük rajta a korona hű képét. Szent István képe a palástón a középkor kötött ikonográfiája által meghatározott ideálportré, melyből a fizikai vonásokra nézve lényeges következtetéseket levonni nem szabad. Hiszen a szerző maga is elismeri, hogy ugyanilyen nyilt koronákat viselnek a környező szentek is, de ezek lehetnek „képzeletbeli átlagkoronák". Ilyen átlagkorona Szent Istváné is. Még tarthatatlanabb példa a regensburgi kereszt példája. A két alak nem Istvánt és Gizellát, hanem Gizellát és apácaruhába öltözött édesanyját ábrázolja, akinek sírjára készült a kereszt. A rajta látható nyilt koronaabroncsnak semmi köze sem lehet Szent Istvánhoz.

A szerző ezután a koronázási ordók kérdését elemzi. Kétkedéssel fogadja azt a teóriát, mely szerint Európa országaiban a X. században az Egbert-féle koronázási ordóval koronázták a királyokat. Ennek „galea" kitétele t. i. alátámasztaná Alföldi sisakkorona elméletét. Az Egbert-ordó galeája, mondja a szerző, nem jelentett szükségszerűen sisakot, hanem — a püspökszentelés mitrájához hasonlóan — valami sapkás, süveges alkotmányt, amely köré a diadémot alkalmazták. Az Egbert yorki érseknek tulajdonított koronázási rend — folytatja — tulajdonképen későbbi és a XI. századi frank

Hinkmár-ordók mintájára készült és nem fordítva, mint ahogy feltételezik. Egyébként az Egbert-formula elszigetelt maradt Angliában, mert Németországban és általában Közép-Európában a frank ordók érvényesültek. Az Egbert-ordót nálunk I. András alkalmazta először Salamon megkoronázásakor. Itt a szerző hivatkozik a Szent László korabeli Gesta egy passzusára, mely szerint Béla herceg megütközött a szertartás egyes kitételein, melyek csak az Egbert-ordóban vannak bent. Következésképen ezeket akkor először halhatta. Valószínű, hogy Aldred angol püspök 1058-ban a Szentföldre utazván érintkezett I. Andrással és ő közvetíthette az Egbert-formula alkalmazását nálunk. A történeti valószínűség kérdéséhez nem szólhatunk hozzá, csupán kiemeljük, hogy a szerző maga is érzi feltevésének labilis voltát, mert megemlíti, hogy sok történetíró szerint Salamon koronázása joggal tehető 1057-re és nem 1059-re, mely előbbi esetben Aldred püspök még itt sem volt. Véleményünk szerint a galea szó értelmezése s az Egbert-ordó idekerülésének vitatása sem döntheti el P. javára a sisakkorona lehetőségét.

A VI. fejezetben a koronák fejlődésének tanúságából jut P. arra az eredményre, hogy Szent István koronája nem lehetett felülívelt korona. Itt lényegében a IV. fejezetben mondottakat ismétli és támasztja alá nagyobb apparátussal. Leszögezi, hogy általában a XI. század végén a Komnenoszok dinasztiájával terjed el a magas, keresztpántos korona. Ez tény, de csak Bizáncra vonatkozólag. A magyarországi viszonyok vizsgálásánál a germán-olasz viszonyokat nem hagyhatjuk figyelmen kívül. A Schramm-féle publikáció nyomán felsorolt számos frank, nyugatrómai, császári és királyi koronaábrázolás jogosultságát nem vitathatjuk külön-külön. P. lajstromából világos a tendencia: azokat a példákat említi, melyeken a nyílt korona jól látható, azoknak hitelességét pedig, ahol felülívelt korona szerepel (mint pl. I. Ottó magdeburgi elefántcsont oltárantependiumán), önkényesen kétségbevonja. A valóság az, hogy a királyi pecsétképeken, illuminált kódexarcképeken stb. éppen úgy megtalálható a keresztpántos korona, mint a nyílt abroncskorona. Az előbbi esetekben a szerző az ábrázoló művész szabadon csapongó képzeletére hivatkozik, viszont az abroncskoronáknál ezzel nem számol. Ezt súlyos módszertani hibának tartjuk. Ilyen egyenlőtlen kritikai szemlélettel nem lehet komoly problémákat megoldani. Általában a Schramm-féle képlista számtalan koronafajtát sorakoztat fel: háromszögletűt, csúcsvirágokkal ékeset, egyszerű síma abroncsot, melyhez sokszor sapkarész is járul. I. Lothar a Psaltériumának fedőlapján, Kopasz Károly a Vivian-biblia miniatúrképén, II. Henrik a már előbb idézett három illuminált kódexben, III. Henrik a viszpecsétein s Sváb Rudolf a már Tóth Zoltán által említett merseburgi síremlékén azonban kétségtelenül felismerhető keresztpántos sisakkoronát visel. (V. ö. Schramm, op. cit. Abb. 18. b), 26., 83—85., 104. b), 114.) Ezek az esetek a szerző által felsorolt nyílt koronák bizonyító erejét teljesen közömbösítik. Nincs tehát bebizonyítva ezzel a tétellel sem, hogy a szentistváni korona felülívelt voltát a fejlődési folyamat kizárja.

A felső és az alsó rész egyesítésére vonatkozólag a szerzőnek szintén külön véleménye van. Az ereklyetartóról levett keresztpántot és a Dukasz-abroncsot véleménye szerint I. Mátyás idejében egyesíthették. Azt a feltevést, mely szerint a két rész Albert király idejében már egyesítve volt, s amely azon alapszik, hogy a Frigyes császárnak kiállított záloglevélben említett korona súlya és ékkövei körülbelül megfelelnek az egyesített koronának, nem fogadja el. Szerinte a kimutatható 100 gramm súlykülönbség, valamint a gyöngyszemek s a rubin- és zafírkövek eltérő száma ezt a feltevést nem igazolja. Tehát Kettanerné két koronát vitt el Visegrádról: Erzsébet királyné házi koronáját és a szentkoronának tartott Dukas-abroncsot. A házi koronát zálogosította el, a Dukasz-abroncsot csak később vitte magával Frigyeshez őrizetbe. Feltűnő jelenség szerinte az, hogy a magyar királyok pecsét- és éremképein a XV. századig nyílt korona szerepel s ugyanilyenek szerepelnek a Képes Krónikában is. Felülívelt koronák csupán a XV. században kezdenek feltűnni a képeken; a Thuróczy-krónika első kiadásában, 1482-ben, a kirá-

lyok már mind felülívelt koronát viselnek. Ez visszatükrözi a koronának a köztudatban élő képét. Valószínű, hogy a két részt 1463 júliusa és 1464 márciusa között egyesítették. A két dátum a koronának Frigyestől való visszakerülését és Mátyás koronázását jelzi. Hiszen Mátyás ismerhette IV. Károly prágai koronáját, amely felülívelt volt, s ilyent kívánhatott magának is, mert ez rangban való emelkedést juttathatott kifejezésre. A kereszt ekkor került a pántok tetejére, s az így történt csonkítás is érthetőbb, ha nem a szentistváni koronáról, hanem csak fejereklyetartóról volt szó. Annyi azonban kétségtelen, hogy a koronát — lett légyen az a szentistváni vagy csupán a Dukasz-abroncs — a XII. századtól kezdődőleg a szilveszteri eredetűnek tartották. A szerző ennek a kérdésnek tárgyalásában Karácsonyival és Ipolyival polemizál. Érveikkel szemben megállapítja, hogy az első biztos forrásunk, melyben a korona szentistváni eredete ki van emelve, az 1293. évi III. András-féle oklevél. Ebben semmi különöset nem lát, mert 220 év multán már tarthatták a Dukas-koronát Szent Istvánénak. Hiszen Hartvik óta átment a köztudatba a korona-pápai eredete, de hogy a meglévő korona az igazi szilveszteri volt-e, azt a krónikás nem tudhatta. Nem érezzük magunkat hivatva e kérdéshez bővebben hozzászólni. Csupán azt kívánjuk megjegyezni, hogy a Frigyes-féle záloglevél adatai és a szentkorona jelenlegi súlya és ékkőszáma között nem olyan lényeges az eltérés, hogy ne lehetne egy és ugyanazon tárgyat feltételeznünk. Hiszen a korona azóta sok viszontagságon ment keresztül; a gyöngyök pl. leeshettek, ékkövek pedig kicserélődhettek. Nem valószínű az, sem, hogy éppen Hartvik, illetőleg a legnagyobb pápai befolyás korában tartották volna a Dukasz-abroncsot szentistvánnak, hiszen László és Kálmán király vagy környezetük tudhatott görögül annyit, hogy a feliratokat elolvashatták. Mi alapulhatott tehát a szentistváni tradíció, ha a felső abroncsok akkor még nem léteztek?

P. munkájában a IX. fejezet a legérdekesebb és véleményünk szerint, a szerző itt kalandozik el legjobban a képzelet világába. Miután bebizonyosodott — így vélekezik —, hogy a megmaradt keresztpánt nem korona, hanem ereklyetartó alkatrésze, kérdés: kinek az ereklyetartóján volt, milyen körülmények között került le arról? Kétségtelen — mondja —, hogy Szent István fejereklyetartójának egy részlete lehetett. Hogy ilyen létezett, arra két biztos történeti forrás utal. Az egyik a Kis Legenda, amely azt mondja, hogy a szenttéavatáskor a szétesett csontokat ezüsttartóban oltárra helyezték. A koponyacsontok — mondja P. — feltétlenül fejereklyetartótokba kerültek. A másik az 1440. évi országgyűlési határozat, mely kimondja, hogy miután az a korona, mellyel a magyar királyokat koronázni szokták, Albert özvegyével kikerült az országból, I. Ulászlót más koronával fogják megkoronázni, mégpedig a Szent István ereklyetartójáról levett régi művű koronával. Ezek az adatok kétségtelenül hitelesek. De a Kis Legenda szavaiból egyáltalában nem következik, hogy az ezüst theca, amibe a csontokat helyezték, fejereklyetartó lett volna. Az 1440. évi határozat pedig nyilvánvalóan olyan fejereklyetartó hermára utal, amilyen a győri Szent László herma; az ilyenről levett korona alatt nem lehet a feltételezett belső tok keresztpántját érteni. A szerző így folytatja okfejtését: Melyik lehetett ez a régi Szent István-ereklyetartó? Hajlik arra, hogy ezt a Nemzeti Múzeum trencséni aranyozott rézhermájában ismerje fel, mert hiszen ennek régtől fogva hiányzik a koronája. Kénytelen azonban elfogadni, főként Ernyei József érvelése alapján, azt a megállapítást, hogy a trencséni herma Szent László fejereklyetartója volt. Ezért azt mondja: a koponyacsontok a szenttéavatáskor eleinte egyszerű tokba kerültek; ezen szerepeltek az ismert keresztpántok; csak később, a XIII. században készült egy nagyobb fejereklyetartó herma, amelybe esetleg a régebbi tok belül belekerült. Ez a herma azonban elkallódott!

A következőkben P. felveti azt a kérdést, mely szerintünk, az első és leglényegesebb kérdése az egész komplexumnak, hogy t. i. mit mond a zománcos keresztpántok kora? Két mondatban elintézi: van olyan felfogás, mely szerint a XI. század végén készültek s ez megfelel a szenttéavatás dátu-

mának. De ha a művészettörténészek mégis kétségtelenül megállapítanák, hogy a pántok a X. században készültek, ez sem változtat a helyzeten, mert hiszen az ereklyetartó tok készülhetett már régebben, akár Szilveszter pápa idején is, aki — tudvalevőleg — nagy egyházművészeti tevékenységet fejtett ki. Talán éppen VII. Gergely pápa küldte az ereklyetartó tokot a szentté avatandó István koponyacsontjához, s olyant küldött — az elkerült szentistváni korona viszonzásául — mely nagynevű elődjének, Szilveszternek korában és az ő szellemében készült. Sajnos, ez a tetszetős teória minden reális alapot nélkülöz. Műtörténeti szempontból annyi mindenesetre kétségtelen megállapítást nyert már eddig is, hogy a korona keresztpántjai a X. század fordulója körül készültek. Az aranyfiligrán technikájára, a kőfoglalatok módjára, a ragyogó áttetsző zománcszínekre, s az apostolok ikonográfiájára vonatkozólag sok datálható analógia áll rendelkezésre, ha mindez nyomtatásban még nem is jelent meg. A keletkezési idő nem kétséges, csupán a készítés helye. Viszont, ha a X. század végén készült, nehezen képzelhető el, hogy közel egy évszázadig hevert valamilyen kincstárban, míg valamire felhasználták. Ez a feltevés teljességgel ellentmond a középkor kultúrtörténeti viszonyainak, amikor is az ilyen drága művű aranymunka, nem szériákban, esetleges későbbi felhasználás céljából készült, hanem azt határozott célból való megrendelés folytán készítette nagy gonddal az udvari vagy pápai ötvösmester. A szerző azután tovább folytatja gondolatmenetét. Amikor a fejereklyetartó elkészült, a régebbi tékát ebbe belehelyezték vagy a herma koronájához felhasználták s I. Ulászló koronázásakor. A koronázás után a kincstárban gazdátlanul heverhetett a korona; amíg Mátyás a fent leírt körülmények között egyesítette az eddig szentistváninak hitt Dukasz-abroncsal. A használatlanul heverés közben csonkulhatott meg. De ha tudták, hogy a thékában Szent István csontjai vannak vagy voltak — hiszen évégből egyesítették a Dukasz-abroncsal —, hogy heverhetett a kincstárban használatlanul és a szent királynak kijáró tiszteletadás nélkül? Ha meg már nem tudták, hogy ez Szent István koponyacsontjait őrizte egykor, akkor miért egyesítették a koronával? Mind olyan kérdés, amire a szerző okfejtése nyomán nincsen felelet s a feltevései erősen sántítanak.

Minden olyan tanulmány, mely a szentkorona problémájával foglalkozik, magasabb szempontból tekintve, csak hasznot hajthat. Így P. tanulmánya is. Ámde a hagyományok korrekciója csak akkor és úgy történhetik meg, ha velük szemben megtámadhatatlanul biztos és reális alapokon nyugvó tények állnak rendelkezésünkre. Hogy a szentkorona keresztpántjai a szilveszteri korona részletei-e, ennek sarkalatos kérdése, hogy korban megfelelnek-e a X. századnak. Ez pedig elsősorban műtörténeti probléma, aminek végleges és nagy tudományos apparátussal történő feltárása egyelőre még várat magára. Mert mindannak ellenére, amit a keresztpántok korára vonatkozólag fent már említettünk, e sorok írójának személyes tapasztalata az, hogy nem elég a szentkoronát bármilyen hosszú ideig is csak szemmel vizsgálni, vagy félszázaddal korábbi szemtanúk észleleteit átvenni. A tárgyat kézbe kell venni, a sapkát ki kell fejteni, a két részt szét kell bontani, megvizsgálni az egyesítés technikai módját, felfedezni az eddig ellakart apostolképeket, észlelni az esetleges későbbi átalakításokat, a zománcszíneket megtisztítva számbavenni. Azután pontos, esetleg színes felvételekkel felszerelve, végig kell járni azokat a külföldi helyeket, esetleg elrejtett templomokat, kolostorokat, ahol a feltehető analógiák találhatók, s ezeket nem publikáció útján, hanem élő szemmel összehasonlítani a hazai anyaggal, esetleg eddig ismeretlen töredékes emlékeket felkutatni stb. Mert hiszen lehetetlen, hogy például a korona zománcképei társtalanul álljanak a középeurópai ötvösség történetében, mint ahogy azt eddig vélték! Mindez azonban a jelen európai viszonyok között lehetetlen. S ha a forma- és művészettörténeti része a problémának kielégítően meg van oldva, akkor — úgy hisszük — a körülötte zajló történeti problémák is leegyszerűsödnek.

BÁRÁNYNÉ OBERSCHALL MAGDA

BOGYAY TAMÁS: A JÁKI APÁTSÁGI TEMPLOM ÉS SZENT JAKAB-KÁPOLNA. Szombathely [1943], Martineum-ny. 106 [6] l. 8°. — (A Dunántúli Szemle Könyvei 220.)

B. munkája a magyar későromán művészet legjelentékenyebb emlékének művészettörténeti szempontból első monografikus feldolgozása, mégha szerzője, szerényen, összefoglalásnak, vezetőnek nevezi is munkáját.

B. szerint az 1220 körül alapított bencés apátsági templom három periódusban épült. Idősebb hazai mester kezdte az építést, aki szoros kapcsolatban állott a nyugatfrancia építészettel. A második építési szakaszt bizonyos tervváltozások jelzik és különféle művészi származású mesterek bekapcsolása. Bamberg, Worms és a Felső-Rajna vidékéről jöttek ezek a mesterek, akik többek között a főapszist és a tornyokat is építették és díszítették. A főkaput közvetlen nyugatról jött mesterek normannízlésű díszítményekkel építették. Mielőtt a templom boltozását megkezdhették volna, az építés másodszor is félbeszakadt — talán a tatárok miatt — s munkásai szétszéledtek. Az északi mellékhajónak e korban már primitív keresztboltozata, a főhajó s a déli mellékhajó sík famennyezete a harmadik építési szakaszban készül; helyi mesterek műve. Ugyanők építik a Szent Jakab-kápolnát is, melyről B. bebizonyítja, hogy a község plébániatemploma volt.

A vázolt építéstörténetet B. nagy megfigyelőkészséggel és emlékanyagismerettel magáról az emlékről olvassa le. Az építészeti ornamentika eredetének vizsgálata néhol erőltetettnek látszik; néhány motívum eredetét, átvételét a hazai emlékanyagból lehetne megmagyarázni.

A részletkérdések legtöbbjében egyetértünk B.-val, de az építéstörténet egészét, véleményünk szerint, helytelenül ítéli meg. B. szerint a jáki templomot építő műhely ad hoc összetételű; csupán a véletlenen alapuló személyi kapcsolatok fűzik a korábbi magyar építkezésekhez s az építkezés folyamatosságát egyedül a megrendelők biztosítják. Elutasítja azt a feltevést, mintha a jáki templom a hazai szerves fejlődés csúcspontja lenne, s kapcsolatait a korábbi magyar emlékekkel — mindenekelőtt Lébénnyel — az építtető, vagy egy-egy mester javára írja. E szemléletnek megfelelően, aránylag kevés teret szentel a „jáki stílus" hazai továbbélésének és külföldi hatása vizsgálatának.

Az építéstörténethez viszonyítva, aránytalanul keveset ír az épületplasztikáról és a falképekről; véleményünk szerint, nem használja ki kellően Gerevich Tibor Gyulafehérvár és Ják kapcsolatait tisztázó alapvető megállapításait.

Bár lényeges szempontbeli különbség választ el bennünket a szerzőtől, a részletkérdések feldolgozását kitűnőnek véljük, sőt néhány megállapítását — így a ciszterci műhely jelentőségéről szólót — rendkívül jelentősnek tartjuk. Ugyancsak örvendetes, hogy a templom történetét, hasonló módszerességgel, végigkíséri a későbbi századokon át egészen az 1896—1904. évi restaurálásig, melynek változtatásait is részletesen ismerteti.

DERCSÉNYI DEZSŐ

GOSZTONYI GYULA: A BAROKK PÉCS. Pécs, 1942, Dunántúl-ny. 28 l. 8°. — (Pécs műemlékei.)

GOSZTONYI GYULA: A SZIGETI KAPU KÖRNYÉKE. Pécs [1943], Dunántúl-ny. 29 [3] l. 8° l. — (Pécs műemlékei.)

GOSZTONYI GYULA: PÉCS 1763-BAN. BRUNNER IGNÁC VÁROSKÉPE. Pécs, 1944. Dunántúl-ny. 39 [1] l., 1 tb. 8°. — (Pécs műemlékei.)

A „Pécs műemlékei" sorozatban megjelent három tanulmány a Délvidék legszebb városának, Pécs XVIII. századi építkezésének történetét s egyben barokk arculatának kialakulását mutatja be szemléletes módon. Tulajdonképen egymást kiegészítő munkálatok, mert a rövid összefoglalásban felvetett problémákat oldja meg a szerző egy-egy részletkérdés tanulmányozásával, vagy régebbi városképpel való egybevetéssel. G. tanulmányaiban nemcsak művészettörténeti értékelést, hanem esztétikai meglátással hasznos s megszívlelendő útmutatást ad a várostörténeti és városrendezési szempontokból fenntartandó, korjellemző emlékek megóvása, helyreállítása, egyes városrészek egykorú hangulatának visszaállítása érdekében. Érdekesen világítja meg a telek-

osztásból eredő beépítési területek előző helyzetképeinek átalakulásait. Figyelmét kiterjeszti a város alatt húzódó nagyterjedelmű pincerendszerre s ezzel összefüggően a lakóháztípusok alaprajzi rendszerére is, bejelentve erről szóló részletes tanulmány megjelenését.

Kutatásainak eredményeit a történeti mult iránt érzett mély tisztelete s művészi lelkületéből fakadó szeretete hatja át. Fáradhatatlan kutatómunkája mellett maga végzi a felméréseket, rajzokat, felvételeket, terveket, városképeket, térképeket. Lelkesedése mégsem teszi elfogulttá, mert az emlékek művészeti értékelését mindenkor szigorú kritikával végzi. Feladatát nagyban megkönnyíti az előző korok stílusának alapos ismerete. A barokkban éppen úgy megtalálja a valóban szépet, mint az ókeresztény, a középkori, vagy a törökkori művészeti megnyilvánulásokban. Érdekesen fejtegeti keletnek és nyugatnak a város művészetében felismerhető találkozását, mint a festői városkép kialakulásának egyik jellegzetességét. Pécs 1763-ban c. tanulmányának függelékében Pécs mérnökeinek és építőmestereinek működéséről kapunk értékes adatokat.

A szerző itt felsorolt tanulmányai s egyéb művészettörténelmi dolgozatai alapján reméljük, hogy Pécs művészetének összefoglaló megírása a legavatottabb kezekbe került. Addig is örömmel várjuk előkészületben levő, bejelentett dolgozatait.

RÉVHELYI ELEMÉR

KUMOROVITZ L. BERNÁT: A KIRÁLYI KÁPOLNAISPÁN OKLEVÉLADÓ MŰKÖDÉSE (A KIRÁLYI KANCELLÁRIA FEJLŐDÉSE A XIV. ÉS XV. SZÁZAD FORDULÓJÁN). Budapest 1943, Stephaneum-ny. 46. l. 8°. — (Klny. a Regnum Egyháztörténeti Évkönyvből.)

A szerző a magyar pecséttan kiváló művelője, aki nem elégszik meg az egyes pecsétfajok regisztrálásával, hanem ezek segítségével igyekszik tisztázni az egykori hivatalok szervezetét, működését, egymáshoz való viszonyát, már csak azért is, mert az egyes pecsétfajok keletkezését, jogi értékét, használatának területeit nyilvánvalóan csak így lehet megállapítani. E legújabb tanulmánya is ilyen kettős jellegű: pecséttani alapokról kiindulva világít rá a királyi kancellária fejlődésére, hogy ennek ismeretében annál világosabban meghatározhassa az egyes pecsétfajtákat.

Rámutat röviden az eddigi kutatások — főként Gárdonyi tanulmánya alapján (Századok, 1914. 88., 174. s köv. l.) —, hogy a kápolnaispán — mindenkor a király egyik legbizalmasabb embere — III. Béláig a királyi (nagy)pecsét őre, s az oklevelek megpecsételője. Az 1180-as évektől kezdve azonban e nagyobb pecsét őrzését a kancelláriának immár állandó vezetője: a kancellár veszi át; ettől kezdve a kápolnaispán a bizalmasabb jellegű királyi gyűrűspecsét őrzője, s feladata ennek a gyűrűspecsétnek a nagypecsét mezejébe való benyomása — „ellenőrzésül és a kézbesítéshez való hozzájárulás jeléül". E munkakörük s a királyhoz való bizalmas viszonyuk folytán a XIII. század második felétől kezdve notarius specialis-nak, secretarius-nak, meg apocrisiarius-nak kezdik nevezni a kápolnaispánokat. „A király velük iratja bizalmasabb természetű okleveleit és a diplomáciai munkában is jelentős a szerepük." Az Anjouk korában pedig 1317-től 1374-ig a király középpecsétjével (sigillum mediocre) saját nevükben önálló, hiteleshelyi jellegű működést fejtenek ki a királyi udvarban: Visegrádon. Ugyanebben az időben azonban a kápolnaispán egyúttal titkos kancellár is (secretarius cancellarius). Ennek következtében a kérdések egész sora merül fel: hogyan alakul a titkos kancelláriá, milyen viszonyban áll a kápolnaispán személyével és annak hiteleshelyi irodájával, s ezek mindegyike miként viszonylik a „nagykancelláriához"?

K. ezen a ponton tetemesen gyarapítja eddigi tudásunkat: saját kutatásai alapján — a külföldi és a hazai pecsétfajok tüzetes ismertetésével — a következőket állapítja meg: I. Károlynak és Nagy Lajosnak is külön titkos pecsétje volt, s az ezzel megpecsételt oklevelek írása nem egyezik a kápolnaispánnak hiteleshelyi minőségben saját neve alatt kiadott középpecsétes okleveleinek írásával: tehát „a magyar királyi titkos kancelláriá nem lehet azonos a királyi kápolnaispán irodájával" (31. l.), mint Gárdonyi vélte (Századok, 1914. 88., 174.

s köv. l.) — amint erre már Szentpétery rámutatott (Századok, 1914. 440—445. l.). A titkos pecsétet e korban a notarius secretarius, a gyűrűspecsétet pedig a notarius specialis őrizte: előbbivel a királynak főként kegyelmi jellegű (de gratia) pátenseit, utóbbival pedig inkább bírói parancsleveleit pecsételték meg; tehát „... a kancellária ebben az időben — folytatja K. — 2—3 egymással többé-kevésbbé laza kapcsolatban álló osztályból állhatott (nagy-, titkos-, gyűrűspecsétes)" (30. l.). Az 1370-es években ez a szervezet lényegesen módosul: a kápolnaispán hiteleshelyi működését „úgy látszik a budai káptalan vette át" (10. l.), s ettől kezdve „állandó udvari királyi panaszfelvevő szerv" lett (10. l.): működését ugyan ezután is a középpecséttel, de most már a király nevében folytatja. A királyi bírósági parancsleveleket ezentúl a nagy-, titkos-, 1376 óta pedig főként a középpecséttel látják el; a notarius specialis munkaköre tehát beolvad a nagy-, illetőleg a most önállósuló titkos kancelláriába, majd pedig 1376 óta jórészben a kápolnaispán új munkakörébe (10. és 29. l.).

Ezek az új és igen értékes megállapítások szilárd pecséttani alapokon nyugszanak, s úgy véljük, még több következtetést is megengednek, mint amit K. talán túlzott óvatossággal levont belőlük — ha tekintetünket kissé jobban az egykori hivatalszervezet alakulására függesztjük. A kápolnaispán hiteleshelyi jellegű működése egyebek között főként annak következtében alakulhatott ki, mert a király még ekkor is csak a végrehajtást, az ítélkezést engedte át bíráinak, elsősorban az országbírónak; az irányítást azonban fenntartotta magának, illetőleg rábízta bizalmas emberére, a kápolnaispánra. Ugyanígy a király személyes hatáskörét alkották a diplomáciai ügyek s az ugyancsak előkészítő jellegű pátensek és mandátumok, melyeket a titkos, illetőleg a gyűrűspecséttel a notarius secretarius meg a specialis állított ki. Csak természetes, hogy ennek a szintén bizalmas ügykörnek az élére a király — miként a multban is — szintén meghitt emberét, a kápolnaispánt állította: de most már — nyilván az ügyek nagy száma miatt — nem notarius, hanem cancellarius secretarius minőségben (tehát nem puszta cím!). Ugyancsak az ügyek megszaporodása eredményezhette e titkos kancelláriában a notarius specialis és secretarius az Árpád-korban még egységes ügyködésének megoszlását — nagyjából a de iustitia és de gratia ügyek szerint; ez magyarázhatja a gyűrűspecsét mellett a titkos pecsét megjelenését is. Tekintettel arra, hogy a notarius specialis munkakörét az Árpád-korban szintén a kápolnaispán látta el, s az 1370-es években végbement reform kapcsán ez az ügykör újra a kápolnaispán hatáskörébe került vissza, továbbá: mivel a lényegileg szintén titkos gyűrűspecsétet, a notarius specialis pecsétjét azelőtt szintén a kápolnaispán őrizte, nem látszik valószínűnek, hogy a notarius specialisnak a kápolnaispánhoz, mint a titkos kancellária vezetőjéhez ne lett volna semmi köze — amint Gárdonyi véli (i. h. 104. l.). Hogy a titkos és gyűrűspecsétet nem a titkos kancellár, hanem a két notarius őrizte, annak oka az lehet, hogy e hivatal viselője egyrészt diplomáciai megbízásban, másrészt pedig a királyi udvarban lévő irodája miatt gyakran nem tartózkodhatott a király közvetlen környezetében, ahol e bizalmas jellegű pecsétekre állandóan szükség volt. Ez a körülmény vezethetett különben idők folyamán a titkos kancellária önállósulására is.

Két egymás mellett működő kancellária vonásai rajzolódnak így ki meglehetősen éles körvonalakban szemünk előtt: egyik a nagyobb kancellária, mint a végleges, befejezett jogi, közjogi ügyek illetékes hivatala, a másik pedig az inkább előkészítő jellegű, s ekkor még az uralkodó magántermészetű dolgának számító ügyek lebonyolítója, a titkos kancellária. Lényegileg tehát az történt az 1370-es években, hogy a titkos kancellária kivált a kápolnaispán hatásköréből éppen úgy, mint egykor III. Béla idején a nagyobb kancellária.

Guoth Kálmán

PAIS LÁSZLÓ: A ZALA VÍZGYŰJTŐJÉNEK RÉGI VÍZRAJZA. (Magyarságtudományi Intézet Évkönyve 1941—42, 68—114 l.)

Ez az ügyes értekezés a Zala környékének a XVIII—XIX. századi vízrendezés idejét megelőző történet-földrajzi leírása ugyan, de tisztán történelmi szempontból is utalnunk kell néhány jeles tulajdonságára. Így elsősorban ki-

tűnő forráshasználatára, amely nemcsak a szorosanvett történeti térképanyagra, hanem a kiadott oklevélanyagra, a levéltárakban őrzött különböző összeírásokra és a kézirati forrásokra is kiterjed. Aztán leírókészségére, melylyel ennek a vízi tájnak oly életteljes, színes, gyakran művészi képét adja, amely teljes világosságot vet nemcsak természeti világára, hanem a rajta élő ember települési, népnyelvi, életmódi viszonyaira, sőt a történelmi eseményekkel szemben a táj adottságainak kihasználásával történt magatartására is. A Zalavidék községeiről összegyüjtött adattára sok érdekes, dokumentált adatot tartalmaz.

NIKLAY PÉTER

PÁLFFY ILONA: STATISZTIKAI MÓDSZER ÉS TÖRTÉNETKUTATÁS. (A Magyarságtudományi Intézet Évkönyve 1941—42, 134—172. l.)

Statisztika és történettudomány két olyan tudományág, amelyeknek közös stúdiumba való összekapcsolása és eredményeik kölcsönös felhasználása hosszú ideig alig látszott lehetségesnek. Mindkét tudomány legújabb fejlődése azonban oly közös alapot talált, amelyen egy új tudományág és kutatási terület alakult ki: a történeti statisztika. Ennek fejlődését, jelentőségét és eddig kialakult módszerét foglalja össze fenti címen P. Értekezésében elsősorban a történeti statisztika rendeltetését és célját határozza meg, majd a magyar forrásanyag keletkezésének és értékének előadása után ismerteti azokat a kezdeti nehézségeket, amelyekbe hazánk sajátos viszonyai között a speciális gazdasági és népességi összeírások létrejövetele ütközött. Hosszasabban méltatja az összehasonlító statisztikai módszer alkalmazásának értékét. Hangsúlyozza, hogy az ily eszközökkel dolgozó történésznek statisztikai képzettségre vagy legalább érzékre van szüksége. Magát a methodikai eljárást pedig a következő fázisokra bontja: 1. a tárgyra vonatkozó teljes forrásanyag összeállítása; 2. ugyanennek elbírálása és értékelése felhasználhatóság tekintetében; végül 3. a történet-statisztikai eljárás alkalmazása sajátos módszerek és szempontok szerint, amelyeknek lényege az, hogy a „rendelkezésre álló adatok alapján azok kritikai megrostálása után utólagos statisztikai felvételt hajtunk végre". Ez — P. szerint — abból áll, hogy az adatok alapján, a kutatás céljának megfelelő egyéni számlálólapot készítünk, amire az 1828. évi országos összeírás rovatai és adatai alapján pontosan kidolgozott mintát ad. A szerző kiválóan instruktív értekezésében még számos, itt fel nem sorolható körülményre utal, elsősorban az előkészítő munkálatok hiányára. Magunk részéről is hangsúlyozni kívánjuk, hogy a munka megkönnyítésére kétségkívül több tudományszervezési, a kutatást és feldolgozást megkönnyítő intézkedésre volna szükség: nemcsak a P. által is említett forráskataszter elkészítésére, hanem egyebek mellett egy olyan művelődés- és gazdaságtörténeti lexikon megalkotására, mely a használatos fogalmakat végleg megállapítaná és magyarázná; aztán a középkori és újkori latinság egy tökéletesebb glossariumára; végül az első tájékozódás fölösleges munkájának elkerülése végett egy olyan összefoglaló munkára, amely a történeti statiszika lényegét, eddigi eredményeit, valamint módszerét az érdeklődők számára ismertetné.

NIKLAY PÉTER

GALAMBOS LÁSZLÓ: A SZENTÍRÁSI EREDETŰ SZEMÉLYNEVEK A VÁRADI REGESTRUMBAN. Budapest 1942, Athenaeum, 48 l., 8°. — (Palaestra Calasanctiana 38.)

A Váradi Regestrum gazdag névanyagához — nyelvészeti szempontból kellő óvatossággal — sokan fordultak már adatokért; mindig hiányzott azonban egységes feldolgozása. Ez az első ok, amiért örömmel üdvözöljük G. munkáját, mely az anyag egy részét példás alapossággal dolgozza fel.

A tulajdonnévkutatás újabban egyre magasabbra lendülő irama mindenképen pótolni igyekszik az eddegi mulasztásokat. Pais, Melich, Gombocz és mások kutatásai ugyanis azt a fontos eredményt hozták, hogy a személynevek vallomása a közszavakéval nemcsak nyelvtudományi téren egyenlő fon-

tosságú, hanem kultúrtörténeti szempontból is. — A keresztneveknek ilyen irányú fontossága G. alapos tanulmányában az első rész témája. A névadási szokások általános ismertetése után a keresztény névadás lélektani és szokásjogi alapjaira tér át s magyarázatot ad a párhuzamos, pogány-keresztény névhasználatra (pl. Aba-Sámuel) is. — Összefoglalja röviden a keresztnevek nyelvészeti tanulságait, beszél a kicsinyítő, ill. becéző hajlamról és annak nyelvi megnyilvánulásáról is. A dolgozat végén alaktani megállapításait foglalja össze.

Az adattári rész is jóval több, mint adatfelsorolás: minden szócikkben megtaláljuk a nevek beható magyarázatát, valamint azt is, ha valamelyik helynévként is használatos. Két részre osztva: ó- és újszövetségi csoportokban, ezeken belül ábécé-rendben tárgyalja anyagát. — Mindössze talán azt hibáztathatnók kidolgozásában, hogy az egyes neveknél a közvetlen átadó nyelvet nem jelöli meg pontosan, s így az olvasó a sok felsorolt görög, héber, szláv és latin alak közül esetleg — magára lévén hagyatva — rosszul választ.

A dolgozat nemcsak a megszerkesztendő Magyar Onomasztikonhoz szolgáltat becses részeket, hanem a személynevekkel kapcsolatos elvi kérdések irodalmához is értékes adalék s ezáltal a művelődéstörténet területére vezet át.

DEME LÁSZLÓ

TERESTYÉNI CZ. FERENC: MAGYAR KÖZSZÓI EREDETŰ SZEMÉLYNEVEK AZ 1211-I TIHANYI ÖSSZEÍRÁSBAN. Budapest 1941, Nyelvtudományi Társaság, 60 l., 8°. — (A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai 59.)

A tulajdonnévkutatás személynevekkel foglalkozó ágának fontos fejezete a közszói eredetűeket tárgyaló. A közszói eredetű személynév rendszerint valamilyen külső vagy belső tulajdonság, hasonlóság, esetleg foglalkozás megjelöléséből ered, vagyis jellegzetes vonása az, hogy „a név kifejezte tulajdonság megvolt az illetőben", akit a névvel illettek s akiről ez a név később utódaira is átöröklődött. A személynevek e csoportja mély bepillantást enged egy nép lelkivilágába, foglalkozási és életkörülményeibe, vagyis helyes kiértékelés mellett fontos kultúrtörténeti forrás lehet.

A T. feldolgozta összeírás több mint másfélezer magyar nevet tartalmaz, ezek közül válogatta ki a szerző a témakörébe vágóakat. Több csoportra, ezeken belül alcsoportokra osztotta dolgozatát s az egyes szócikkek így nem gépies, hanem természetes osztályozás alapján nyerték el helyüket. A címszó után mindenütt az előfordulások, alakváltozatok következnek — néhol a fogalmazványbeliek is —, majd a szó megfejtése és bőséges irodalmi utalások. Ezek a szerző tárgyismeretét, több saját megfejtési kísérlete pedig önállóságát és a továbbiakra való felkészültségét mutatja. Nemcsak a hangtani kérdésekben mozog biztonsággal, hanem az alak- és jelentéstaniakban is.

A bevezető tanulmány és az adattári rész egyaránt gondos, szorgalmas gyüjtőt és sikeres feldolgozót mutatnak.

DEME LÁSZLÓ

MAGYAR TÖRTÉNELMI OLVASÓKÖNYV A KÖZÉPISKOLÁK FELSŐ OSZTÁLYAI SZÁMÁRA. Összeállította és magyarázta: DONÁSZY FERENC. Budapest 1944, Egyetemi Nyomda, 480 l. 8°.

Néhány év híján immár fél százada, hogy Mika Sándor Magyar Történeti Olvasókönyvei megjelentek. Az idők folyamán új szempontok kívánkoztak az ilyenfajta munkák szerkesztése körül s a mellett a nevezett művek gyakorlatilag egészen ki is fogytak már.

Annál nagyobb örömmel kell üdvözölnünk D. most megjelent becses munkáját, mert szinte hézagot pótlónak nevezhető. A szerző tudóshoz illő akribeiával válogatta össze Magyar Történeti Olvasókönyvének 111 olvasmányát s ezeket a magyar történelem periódusainak megfelelően 9 csoportba sorozta. A gyüjtemény legnagyobb része forrásértékű, melynek idegennyelvű részét részben a szerző, részben történetírásunk kiválóságai tolmácsolják.

Már címe szerint is olvasókönyvnek szánta kompendiumát. Meg kell állapítani, hogy elsősorban a magasabb fokú középiskolai oktatásnak adott vele hathatós segédeszközt. Nem tagadhatja meg a lelkesedést a történelem iránt érdeklődő ember, ha végiglapozgatja D. könyvét. Igazi öröm az olvasó tanár és tanítvány számára, hogy itt csokorba kötve olvashatja a magyar történet legkülönbözőbb korainak reprezentatív, ügyesen válogatott, jellemző olvasmányait Priskos rhetor jelentésétől napjaink történeti dokumentumáig. Helyet kapnak azonban a jellemző forrásanyagon kívül egy-egy központi vonatkozású történeti monográfia-részlet, egy-egy cikk, sőt szépirodalmi jellegű mutatvány is. D. szerencsésen eleget tett az iskolaszerűség igényeinek, mert olvasmányainak nevelési szempontból is van mondanivalójuk.

A szerző röviden, pár jellemző sorban ismerteti a közölt olvasmány lelőhelyét, néhány szót szól szerzőjéről s megvilágítja, olykor méltatja az írónak és művének történeti jelentőségét. Annyira folyamatos olvasásra szánta könyvét, hogy helyenként folytatólagosan is szól a szerzőről szövegbevezető magyarázataiban s így bizonyos előzmények ismeretét tételezi fel. Ennek ellenére is minden részlet s annak magyarázata önálló egészként is kiemelhető s akár magán-, akár közösolvasásra felhasználható. A cikkek után lelkiismeretesen jelzi az esetleges fordítót, szó- és tárgyi-magyarázatokat ad s a lehetőség szerint utal a megfelelő irodalmi vonatkozásokra is.

Bár egyenesen folyamatos olvasmánynak is szánhatta könyvét, melyet a tanulók otthon forgathatnak, nem feledkezett meg azokról a kívánalmakról sem, melyek az iskolai felolvasás alkalmával támadhatnak. Részletei kevés kivétellel nem nyúlnak a végtelenségbe s elődjének munkájával szemben az iskola-nyújtotta csekély időbeli lehetőség határait sem lépik túl. A dolog természeténél fogva hosszúra sikerült szemelvényeknél is ügyel D., hogy megfelelő alcsoportok alkalmazásával arányos részekre bontsa az anyagot. Dícséretére válik, hogy tud ki is hagyni s a magyar vonatkazásoktól távoleső részletek halmozásától is megkíméli az olvasót.

Igen szerencsés ötlet, hogy a könyv végén rövid útmutatást ad történeti irodalmunkhoz. Ebben egészen komoly, elmélyedést kívánó olvasónak adja meg a biztos elinduláshoz annyira szükséges támaszpontot. De a jó pedagógus szemével összeállított gazdag bibliográfiát is, mely a magyar történelmet a szépirodalom alkotásaiból gyűjti össze, jól tudva, hogy az ifjúság — amelynek elsősorban szánja a művét — szívesebben fordul a szépirodalom nyújtotta könnyebb s az érzelmeket is megmozgató megismerés felé.

A könyv az Egyetemi Nyomda ízléses kiállításában jelent meg; a nagy anyag miatt itt-ott egy-két sajtóhiba szinte szükségképen bentmaradt. Bár ára a megszokott segédkönyvekhez képest elég magas, remélhető, hogy mégis mind többen megszerzik, hiszen nemcsak néhány évre, hanem az egész öntudatos magyar életre hűséges segítőtárs és kísérő lesz D. könyve.

A tárgyát kitűnően ismerő történész és az olvasói igényét alaposan szemmeltartó pedagógus szerencsés összetalálkozásából született meg az új Magyar Történelmi Olvasókönyv.

DARVASY MIHÁLY

RAKÁCS ISTVÁNNÉ: AZ 1935/36—1939/40. ÉVI ISKOLAI ÉVKÖNYVEKBEN MEGJELENT ÉRTEKEZÉSEK SZAKKATALÓGUSA. Budapest 1943. 192 l. 8°. — (A Fővárosi Pedagógiai Könyvtár kiadványai 4.)

A Székesfővárosi Pedagógiai Könyvtár céltudatosan gyűjti az iskolai évkönyveket (értesítőket). Az évkönyvek értekezéseit bibliográfiailag feldolgozza és évi jelentéseiben közreadja. Eddig az 1938-i és az 1939-i könyvtári jelentés közölte az 1930/31—1934/35. tanévi értesítők értekezéseinek jegyzékét. B. összeállítása az első önálló könyvészeti feldolgozás az 1935/36—1939/40. tanévi termésről, mely mind a munka belső értékei, mind külső méretei miatt megérdemli a figyelmet és az elismerést. Az említett öt év anyagában Csonka-Magyarország gimnáziumainak, kereskedelmi, tanítóképző és polgári iskoláinak évkönyvei szerepelnek. A szakkatalógus beosztása a következő: első helyen az iskolákat sorolja fel leltári szám szerint, utána betűrendes összeállítás követ-

kezik az iskolák székhelye szerinti csoportosításban. Maga a szakkatalógus három tudománycsoportot ölel fel: 1. A pedagógia alaptudományai. 2. Pedagógia. 3. Tudomány és művészet, mindegyik a körébe vágó alcsoportokkal. Végül szerzői és tárgyi névjegyzék zárja be a kötetet.

A történelemkutatót különösen érdeklik a 2. csoportban közölt *iskola történeti értekezések*, valamint a 3. csoportba sorolt *életrajzok, s politikai-, kultúr és helytörténet.*

Iskolatörténeti értekezések: Barankay Lajos: Iskolaszervezetünk a reneszánsz-korban. Pécs, 1940. 3—16 l. Keresk. középisk. — Csaba Jenő: A piaristák Zemplénben (1727—1940). Sátoraljaújhely. 1940. 5—39 l. 3 t. Kegyesrendi gimn. — Csatáry Endre: Adalékok a hódmezővásárhelyi református gimnázium történetéhez. Szeremley Sámuel kiadatlan tanulmányának ismertetése. Hódmezővásárhely. 1940. 3—31 l. Ref. gimn. — Friedreich Endre: Iskolánk multja. A pesti piarista gimnázium tanárai (1727—1740). Budapest 1937. 29—43 l. Kegyesr. gimn. — U. a.: Iskolánk multja. A pesti piarista gimnázium érettségi vizsgálatai 1851-ben. Budapest, 1939. 33—49. l. Kegyesr. gimn. — Kuczogi Marcell: A 300 éves gimnáziumok története. A jezsuita kollégium alapítása, fejlődése. A nemesi konviktus. Sopron. 1936. 116—158 l. Bencés gimn. — Németh Sámuel: A soproni evangélikus líceum küzdelme a nyilvánossági jogért a Bach-korszakban. Sopron, 1939. 3—23 l. Ev. gimn. — U. a.: A soproni evangélikus líceum küzdelme a magyar tannyelvért a Bach-korszakban. Sopron, 1940. 10—35 l. Ev gimn. — Nyers Lajos: A kecskeméti piarista gimnázium első tanárai és tanítványai (1715—1730). Kecskemét. 1936. 3—31 l. Kegyesr. gimn. — U. a.: A kecskeméti piarista gimnázium tanárai (1731—1740). Kecskemét, 1937. 3. 15 l. Kegyesr. gimn. — U. a.: A veszprémi piarista gimnázium tanárai (1711—1721). Veszprém, 1940. 9—19 l. Kegyesr. gimn. — Schleich Lajos: A győri kir. kat. Tanítóképző-intézet multja. (A tanfolyamok kora: 1778—79). Győr, 1938. 3—30 l. Kat. tanítóképző. — U. a.: Egy negyedszázad a győri kir. kat. Tanítóképző-intézet multjából. (1780—1806). Győr, 3—37 l. Kat. Tanítóképző. — U. a.: A győri kir. kat. Tanítóképző-intézet a XIX. század első negyedében. (1806—1827). Győr, 1940. 7—27 l. Kat. tanítóképző. — Sütő József: A halasi református iskola (Schola Reformata Halasiensis) történetének problémái. Kiskunhalas, 1938. 5—16 l. Ref. gimn. — Szalay Gyula: Az Egyetemi Kat. Gimnázium története (1687—1851). Budapest, 1936. 9—122 l. Egy. gimn. — U. a.: A Vörösmarty Önképzőkör (Budai Önképző Egylet) története (1862—1939). Budapest, 1939. 13—40 l. Egy. gimn. — Szalay Gyula és Patonay József: Iskolánk története. Budapest, 1939. 60—64 l. Egy. gimn. — Vörös István: A 107 éves szolnoki gimnázium multjának ismertetése. 1831—1938. Szolnok. 1938. 19—63 l.

Életrajzok: Balanyi György: Báthory István emlékezete. 1586. Budapest, 1937. 11—15 l. Kegyesr. gimn. — Barta István: Az aradi vár foglyainak emlékkönyve 1850-ből. Nagykanizsa. 1940. 5—17 l. Nagykanizsai gimn. — Egry Gyula: Gróf Amerighi Pál. Budapest, 1939. 7—13 l. Budapesti VI. ker. gimn. — Donáth Regina: Megemlékezés Báthory István halálának 350. évfordulóján. Szolnok, 1937. 11—14 l. Szolnoki lgimn. — Fodor Mária: Kanizsai Orsolya. Szombathely, 1938. 5—14 l. Szombathelyi lgimn. — Fógel Sándor: Mátyás király történetírójáról. (Bonfini) Budapest, 1940. 11—13 l. V. ker. áll. gimn. — Tihamér Gusztáv: Adatok Jurisich Miklós életrajzához. Kőszeg, 1939. 5—9 l. Kőszegi polg. isk.

Politikai történet: Bodolay Gyula S. J.: Hűbéres királyi serviensek a XIII. században. Pécs, 1940. 5—31 l. Pécsi Pius gimn. — Gábor Géza: Szent István alkotásainak jelentősége. Győr, 1939. 4—11 l. Győri áll. lgimn. — U. a.: A lengyelség és a magyarság történelmi kapcsolatai. Győr, 1940. 18—28 l. U. ott. — Gombos Andor: Az új magyar történetírás margójára. Rákospalota, 1936. 4—5 l. Rákospalotai polg. isk. — Hal Pál: Szigetvár 1688 és 1689-ben. Szigetvár, 1939. 4—14 l. Szigetvári polg. isk. — Havasi Lucius: A renaissance-kor és nagy magyar uralkodója. Budapest, 1940. 7—13 l. Budapesti bencés gimn. — Kecskés Tibor: A kápolnai csata a magyar szabadságharcban. 1849—1939. Verpelét, 1939. 3—7 l. Káli polg. isk. — Nyakas János: Sorsdöntő száz nap

1849-ben. Szabadságharcunk bukásának okai. Veszprém, 1939. 5—36 l. Veszprémi ker. isk. — U. a.: Sorsdöntő száz nap 1849-ben. (Folytatás.) Veszprém, 1940. 5—36 l. U. ott. — Téglás J. Béla: A magyar úrbérrendezés problémáiból. (Tanulmányrészlet.) Szeged, 1937. 19—35 l. Szegedi áll. Baross-gimn. — Páll Gyula: Szent István államegyháza és a Róma-eszme. Gyöngyös, 1938. 5—23 l. Gyöngyösi Koháry-gimn. — Vasváry Ferenc: A nemzetfenntartó erő Szent István intézményeiben. Sopron, 1938. 11—25 l. Soproni Szent Orsolya lgimn.

Kultúrtörténet: Géfin Gyula: A szeminárium- és püspökkerti ásatások. Szombathely, 1940. 4—5 l. Szombathelyi polg. leányisk. — Gerhauser Albert: Az újabb német bidermejer-kutatás magyar tanulságai. Salgótarján, 1940. 17—23 l. Salgótarjáni gimn. — Horváth Adolf: Kitaibel Pál Baranyában. Pécs, 1939. 21—49 l. Pécsi ciszt. gimn. — Ivánka László és Fehér Ede: A nagykállói temetők sírjelei. Nagykálló, 1938. 6—13 l. Nagykállói gimn. — Kühne László: A mezőcsáti ősember és eszközei. Mezőcsát, 1939. 3—8 l. Mezőcsáti polg. isk. — Szigeti Kornél: Az újkor gazdaságtörténelme. (A nagy fölfedezésektől az ipari forradalomig.) Pestújhely, 1936. 3—35 l. Pestújhelyi ker. isk. — Turcsányi István: Kunszentmárton határában feltárt és az őstörténeti irodalomban méltányolt régészeti leletek összefoglalása. Kunszentmárton, é. n. 14—20 l. Polg. isk.

Helytörténet: Bácskai János György: Baja város benépesedése a XVII. század második felétől a XIX. század második feléig. Baja, 1940. 5—19 l. Bajai polg. isk. — Hankótzy Antal: Szerencs helytörténete. Szerencs, 1936. 3—10 l. Polg. isk. — Molnár József: Hajdunánási határnevek és azok hagyományai. Hajdúnánás, 1938. 7—18 l. Ref. gimn. — Szabó Katalin: Kál község fejlődéstörténetének vázlata. Verpelét, 1937. 4—12 l. + 1 t. Káli polg. isk.

FARKAS LÁSZLÓ

UHLIRZ, MATHILDE: HANDBUCH DER GESCHICHTE ÖSTERREICHS UND SEINER NACHBARLÄNDER BÖHMEN UND UNGARN. Begonnen von KARL UHLIRZ. II. 2. Bd. 1848—1914. III. Bd. Der Weltkrieg. IV. Bd. Bibliographische Nachträge und Ergänzungen. Personen-, Sach- und Autorenregister. Graz—Wien—Leipzig 1941, 1939, 1944, Leuschner u. Lubensky, 703—1144, 271, 328 l. — 8°.

1931-ben ismertette Bartoniek Emma a „Századok" lapjain (426—28 l.) a vállalkozás első kötetének két — 1927-ben és 1930-ban megjelent — részét. A Handbuch, amelynek terve és anyaggyüjtésének egyrésze az 1914-ben meghalt neves gráci professzortól, Karl Uhlirztól maradt leányára, sok nehézség után jutott el csaknem két évtized alatt a befejező kötetig. A politikai változásokban olyan gazdag időszak nem múlott el nyom nélkül a történettudomány fölött sem; nyugati szomszédunk történetírása különösen belekerült a világot átalakító erők sodrába, indokolt tehát, ha a kívülálló fokozott érdeklődéssel fogad egy olyan munkát, amely az egykori Habsburg-országok történetének kézikönyve akar lenni és az új német történetírás egyik reprezentatív munkájaként lép a nyilvánosság elé.

Az olvasó tisztában van azzal, hogy hasonló természetű munkáknak nem kell feltétlenül új tudományos megállapításokat adniok. Kézikönyveknek az a rendeltetésük, hogy tudományáguk területét, vagy annak a szerző által kiválasztott részét arányos, jól áttekinthető ábrázolásban mutassák be oly módon, hogy az összképet alkotó részletproblémákkal kapcsolatban a keletkezés időpontjában elfogadott legmodernebb álláspontot képviselik. Ausztria történetének kézikönyvét tehát a kritika nyilván nem elsősorban abból a szempontból veszi vizsgálat alá, hogy tárgyi szempontból emelhetők-e ellene kifogások. Ezen a téren is óvatosságra van azonban szükség, mert a Handbuch egyúttal Csehország és Magyarország történetének kézikönyve is akar lenni, márpedig köztudomású, hogy a közös történeti és közjogi problémák egész sorát illetően különböznek a nézetek a cseh, illetőleg a magyar és az osztrák-német történetírásban.

Sokkal nagyobb súllyal esik latba egy új történeti kézikönyv értékelésénél annak történetszemlélete. Összefoglaló történeti munkák, ha értékük meg-

jelenésük idején problematikus is esetleg, az utókor számára — idők folyamán — többé-kevésbbé korjellemző dokumentumokká válnak s lehet, hogy néhány évtized mulva az olvasó nem azt keresi bennük, amit a multról mondanak, hanem azt, amit saját nemzedékükről elárulnak. S mivel U. műve utolsó köteteiben a német nemzetiszocializmus történetszemléletét tette magáévá, indokolt érdeklődéssel követhetjük nyomon, hogy ennek a történetszemléletnek a mértékével hogyan látja a Habsburg-birodalom utolsó, kritikus háromnegyed századának történetét. Sok érdekességet ígér a munka ilyen szempontból való tanulmányozása, mert hiszen a nemzetiszocializmus azáltal, hogy a történettudomány öncélúságát tagadva, azt a nép és az állam politikai törekvéseinek szolgálatába állította, forradalmi módon átalakította a német történetírás képét. A népi és nagynémet alapokra helyezett német történetírásnak a délkeleteurópai területtel szemben tanúsított érdeklődése kezdettől fogva figyelmet érdemelt, méginkább indokolt a figyelem olyan történeti munkával szemben, amely kifejezetten a Habsburg-országok történetét választotta tárgyául.

Mielőtt behatóbban tárgyalnánk az egyes köteteket, előre kell bocsátanunk, hogy tárgyi szempontból az egész kiadvány rendkívül sikerültnek mondható. A fejezetek beosztása, az események és folyamatok arányos, jelentőségükkel egyensúlyban álló tárgyalása, a tömör, világos stílus mind olyan tulajdonságok, amelyek a szerző képességeit előnyös színben tüntetik fel. A külpolitikai fejezetek világosak, logikusak, terjedelemben a megfelelő középúton állanak a vázlatos, keveset mondó iskolás összefoglalások és a nehezen áttekinthető dokumentációs kiadványok között. A belpolitikai fejlődés összefoglalása hasonlóképen szerencsés: a kiegyezés utáni osztrák belpolitikai élet csaknem áttekinthetetlen zűrzavara a kézikönyv előadása nyomán letisztul s az események áttekinthetően csoportosulnak a központi jelentőségű problémák köré. A szerző történetszemlélete új színt hoz a belpolitikai élet ábrázolásában Schönerer politikai irányának fokozottabb kiemelésével. Előnyére válik a műnek a szociális fejlődés részletes bemutatása is: a munkáskérdés jelentőségének emelkedése, a szociális programmal rendelkező pártok, a keresztényszocialisták és a szociáldemokraták fellépése és térhódítása a korábbi munkákban megszokottnál részletesebb kifejtést nyer. A kulturális és gazdasági fejlődést ábrázoló fejezetek hasonlóképen sikerültek, ezekben a zsidókérdés előtérbe állítása jelent újat a régebbi munkákkal szemben.

A magyar olvasó a kézikönyv kötetében elsősorban természetesen azt keresi, hogy a szerzőnek mennyire sikerült a magyar történelmet beleszorítania a Monarchia történetének kereteibe. Már eleve nem lehetett kétségünk azirányban, hogy a kézikönyv elsősorban Ausztria történetét fogja tartalmazni s Magyarország vagy Csehország története csak olyan mértékben kap helyet benne, amilyen mértékben a birodalom létfontosságú problémáiba belekapcsolódik. Még így is kevesellenünk kell azonban azt a pár oldalt, ami az egész műben Magyarországnak jutott. A magyar probléma tulajdonképen csak egyszer, a kiegyezés létrejöttét tárgyaló fejezetben kerül a jelentőségét megillető helyre, ettől eltekintve a Magyarországgal foglalkozó részek rövidek, hézagosak és alaposságban messze mögötte maradnak a munka egyéb részeinek. Pedig a szerző maga is többször utal arra, hogy a kiegyezéstől kezdve a Monarchia belső fejlődését és külpolitikáját egyaránt mennyire befolyásolta a magyar magatartás. A Monarchia külpolitikájának helytelen és következményeiben végzetes irányba való fordulását azzal magyarázza a szerző, hogy a külügyminiszteri székben csaknem kivétel nélkül idegenek, elsősorban magyarok ültek, akik, mint Andrássy és Kálnoky is, magyarul éreztek és cselekedtek és nem tudtak a délkelet felé forduló német politika hordozói lenni. (II. 2. Bd. 895, 971, 973, 974, 984 stb. l.) Messze vezetne annak a fejtegetése, hogy Andrássy politikája mennyiben járult hozzá a Monarchia bukásához; mindenesetre túlzás az ő állítólagos oroszgyűlöletét egyedül felelőssé tenni a német-orosz viszony megromlásáért. Éppen úgy legalább is túlzás Kálnoky grófot egyoldalú, elvakult magyar gondolkodással vádolni (973 l.). A Kálnoky-családnak az az ága, amelynek a külügyminiszter leszármazottja volt, tudvalevőleg még a XVIII. század közepén Morvaországba származott el

s a csak nevében magyar Kálnokyt sovíniszta magyar politikával vádolni körülbelül annyi, mintha a számos németnevű magyar államférfi közül valamelyiket pusztán neve alapján a német érdekek magyarországi előharcosának kiáltanók ki. Hasonlóképen felületes megállapítás a magyar gazdasági élet vázlatos rajzánál az, hogy az Ausztriával való gazdasági kapcsolatból Magyarország a legnagyobb hasznot húzta (1045 l.). Azon nem csodálkozhatunk, hogy a magyar szociális viszonyokra a külföldiektől megszokott szemrehányásokat alkalmazza (u. o.), hiszen ezeket magyar írók is szívesen hangoztatják. Általában azonban Magyarország és Ausztria viszonyában a magyarokról kevés meleg szava van, talán csak a trianoni béke határozatainak ismertetésénél érezhető soraiból némi együttérzés irányunkban.

Amennyire mostoha megítélésben részesülnek a magyar szempontok osztrák-magyar viszonylatban, legalább annyira, de talán még jobban háttérbe szorul Ausztria, ha a szerző porosz, vagy nagynémet érdekekkel állítja szembe. Egyoldalú elfogultság lenne a nagynémet szemléletű német történetírás létjogosultságát tagadni: ilyen történetírás régtől fogva van, voltak és vannak kiváló képviselői. Túlzás azonban Ausztria történetének utolsó nyolcvan évét úgy látni, hogy a személyek és cselekedetek értékmérőjeként csak egy szempont szerepeljen: előmozdították-e vagy hátráltatták a nagynémet egység eljövetelét. S egyenesen hibának számít ez, ha az értékelést olyan szempontok alapján végezzük, amelyek megkövetelése az előttünk járt generációtól anakronizmusként hat. Ha azt olvassuk pl., hogy az állam újjászervezését 1848 után „unter Heranziehung der lebendigen Kräfte des Volkes" kellett volna végrehajtani és „man hätte das Aufwachen des gesamtdeutschen Empfindens dem Neubau des Staates dienstbar machen müssen" (713 l.), vagy hogy a reformmunkák sikeréhez „die Verbundenheit mit dem Volke fehlte" (714 l.) s hogy Schwarzenberg nem vette figyelembe „die aus dem Volke hervorbrechenden Strömungen" (715 l.), ráismerünk a nemzetiszocializmus mai kategóriáira, kétségeink támadnak azonban aziránt, hogy az a vékony értelmiségi polgári réteg, amely ezekben az években politikai tudattal rendelkezett, emlegethető-e egyszerűen a „nép" fogalma alatt. Megerősít kétkedésünkben az a körülmény is, hogy a szerző ugyanott a „der völlige Mangel an Staatsgefühl in der Bevölkerung" miatt panaszkodik (714 l.). Hasonlóképen mai kategóriákkal mért ítélet Ferenc Józsefet azzal jellemezni, hogy „seine Pflichttreue und sein Verantwortungsbewusstsein waren nicht dem Volke zugewandt" (736 l.), hogy uralkodása „Abkehr von der Gefühlswelt des Volkes" és hogy munkatársai nem tudták „den lebendigen Strom der Kräfte, der aus dem Volke quillt, auffangen und dem Staate dienstbar machen" (III. 12 l.). S lehet, hogy idejét multa volt már a kiegyezés utáni évtizedekben is Ferenc József diniasztikus gondolkodása, amellyel — a szerző szerint — a Balkán felé csak házának hatalmát akarta terjeszteni, azt azonban szintén csak a mai történetszemlélet róhatja fel neki mulasztásul, hogy nem ismerte fel, hogy a Balkánon „es sich um eine Ausstrahlung der politischen und kulturellen Kräfte des deutschen Volkes handle" (714 l.). A külpolitikai vezetést — a szerző szerint — németekre kellett volna bízni, mert csak azok tudtak volna „Träger einer den Südosten Europas erschliessenden Politik" lenni. Lehet, hogy ha a Monarchia külpolitikája nagynémet célok szolgálatában áll, évtizedekkel korábban megindíthatta volna a németség délkeleti irányú előretörését: alig hisszük azonban, hogy egy ilyen irányú politika meg tudta volna hosszabbítani a Monarchia létét. Ilyen magatartás a Habsburg-birodalom akut szerkezeti problémáit nem oldotta volna meg, az össznémet érdekek tudatosabb és hathatósabb előmozdítása azonban a német veszélytől való félelmet keltette volna fel szomszédaiban. Hiszen így is, minél jobban összekötötte sorsát a Német Birodalomével, annál jobban elfordultak tőle korábbi barátai s a harc végén, amely „gegen das gesamte Deutschtum, gegen die germanische Welt Mitteleuropas" folyt (III. 14 l.), azért bűnhődött, mert ellenségei vádjai szerint a pángermán világuralmi törekvések szolgálatába állt. Korábban megindított, tudatos nagynémet politika nyilván csak sietette volna a mérkőzést „Közép-Európa germán világa" és ellenségei között s ennek a

mérkőzésnek a balsikerű kimenetele a Monarchia bukását is korábbi időpontra tehette volna.

Eddigi megjegyzéseink nem irányultak a Handbuch új köteteinek tárgyi bírálatára, mindössze azokra a különbségekre akartak rámutatni, amelyek Ausztria szerepének, rendeltetésének megítélésében a magyar történetírás és az új német történetszemlélet között fennállanak. A Habsburg-birodalom 1848 óta kétségtelenül a súlyos válságok sorát élte át és fel is bomlott, mert vezetői nem tudtak urrá lenni az eléjük tornyosuló problémákon. A válságok tartama alatt többféle megoldás lehetősége merült fel, egyaránt voltak hívei a föderatív, konföderációs újjárendezésnek, a nemzetiségi elv következetes érvényrejuttatásának s voltak, akik azt a megoldást ajánlották, amelyet a szerző is mint egyetlen célravezetőt jelöl meg: a német területeknek a Birodalomhoz való csatolását, a többi területeknek pedig német politikai és gazdasági befolyás alá való kerülését. A nemzetiségi elv szerint való újjárendezés fölött alig két évtized leforgása alatt ítéletet mondott a történelem; a nagynémet kísérlet most izzik a második világháború kohójában és ismét csak a történelem fogja megmondani, hogy meg tudja-e hozni a boldogulást és békét a volt Habsburg-birodalom népeinek. A történész, aki nem a mának és a holnapnak, de a távolabbi jövendőnek dolgozik, mesterségénél fogva szkeptikus és csak befejezett folyamatok fölött mond ítéletet.

A továbbiakban még néhány fogyatékosságra szeretnénk rámutatni a Handbuch utolsó kötetével kapcsolatban; kifogásaink talán nem is látszanak lényegeseknek, mégis ki kell térnünk rájuk, elsősorban azért, hogy a szerző által kilátásba helyezett új kiadásban gondoskodás történjék kijavításukról. A bibliográfia magyar részének hiányosságáról van szó. A munka kézikönyv, állandó használatra szánt segédkönyv az egyetemi ifjúság számára, elindítás jövendő tudósoknak, elsőrendű követelmény tehát, hogy bibliográfiai apparátusa a mű kereteihez mérten az elérhető legjobb legyen. A könyvészeti részek különben is a gerincét teszik az egész munkának s fontosságukat a szerző azzal is kiemeli, hogy a zárókötetben összefoglaló bibliográfiát ad az egész műhöz és a régebben megjelent részekhez 1943 végéig bezárólag kiegészítéseket ad. Ilyenformán a német szakirodalom bibliográfiája nyilván meg is felel a követelményeknek, a magyar ellen azonban súlyos kifogásokat emelhetünk: már az Autorenverzeichnis futólagos áttekintése alapján is látja a magyar történeti irodalomban némileg tájékozott olvasó, hogy fontos, alapvető munkák egész sora hiányzik belőle. Ha csak az utolsó egy-két évtized termékeire vagyunk figyelemmel, akkor is feltűnik pl., hogy nem találjuk Bónis György tanulmányát Szent István törvényeiről, Deér munkáját a magyar-horvát államjogi kapcsolatok kezdeteiről, Kring Miklós dolgozatait a magyar államhatárról és a jászkunokról, Fekete-Nagy Antal Szepesség-monografiáját, a Gáldi—Makkai—Fekete-féle Documentá-t, Mályusz értekezését a Hunyadi-kor társadalmáról, de nem találjuk Holub vagy Házi nevét sem s a Mátyás-Emlékkönyv teljesen hiányzik. De találkoznunk kellene a szerzők jegyzékében Kardos Tibor, Benda Kálmán, Paulinyi Oszkár, Csapodi Csaba nevével, nem lett volna szabad kimaradnia a Rákóczi-Emlékkönyvnek sem; s ha a Szekfűtől az Iratok-at ismerte volna a szerző, talán másképpen látná a magyar nemzetiségi problémát. Hiányoznak Steier Lajos, Kosáry Domokos munkái is, a két Miskolczyt pedig összekavarja és Gyulának tulajdonítja az Anjou-kori Magyarország történetét, Kazinczy leveleinek kiadója pedig Váczy Péter nála. A legújabb korra vonatkozó munkák között is sajnálattal nélkülözzük Salacz Gábor könyvét a magyar kultúrharc történetéről, Balanyi művét, Szekfűnek az Állam és nemzet-ét, Juliertől a Világháború történetét, Gratztól a Forradalmak korát stb. Futólagos áttekintés alapján soroltunk fel néhány olyan munkát, amelyek a maguk területén a legutolsó időkben jelentős újat hoztak: hiányuk főleg azért tűnt fel, mert a magyar bibliográfiai rész a mellett a jelentéktelen brosurák, népszerű összefoglalások, propagandacélú cikkecskék egész sorát tartalmazza, főként olyanokat, amelyek németnyelvű, nem tudományos folyóiratainkban jelentek meg. Az egész magyar bibliográfia rapszódikus, esetlegességeken épült fel, kritika, szelekció, értékelés nem érvényesült, összejött, ahogy éppen az összeállító hozzájutott a magyar anyaghoz. A mellett

a magyar könyvcímek hallatlanul sok sajtóhibával jelentek meg, torz elírások, értelmetlen lerövidítések vannak csaknem minden címben, az ékezetek használata még véletlenül sem történik helyes módon. A nyelvismeret hiánya itt nem menti a szerzőt, a háborús nehézségek is csak részben: ilyen jelentős vállalkozásnál meg kellett volna találni a lehetőséget mind a bibliográfiai anyag helyes összeválogatására, mind a helyesírási nehézségek elkerülésére. A Német Birodalomban működő magyar tudományos intézményeknél szakemberek álltak volna bizonyára készséggel a szerző rendelkezésére. Így azonban meg kell elégednünk azzal, ha kifogásaink egy későbbi, kedvezőbb körülmények között létrejövő kiadásnál találnak megszívlelésre.

A mű értékeiről már előbb szólottunk: használhatóságát bizonyítja, hogy rövid idő alatt nélkülözhetetlen segédkönyve lett a Birodalom egyetemi ifjúságának s tudományos körökben hazájában és külföldön egyaránt kedvező fogadtatásra talált. Nem fog a német történetírás klasszikus alkotásai közé kerülni, de mint korjellemző mű az utókor érdeklődésére is számot tarthat.

BARTA ISTVÁN

A. ZEKI VALIDI TOGAN: VÖLKERSCHAFTEN DES CHAZARENREICHES IM NEUNTEN JAHRHUNDERT. (Kőrösi Csoma Archivum 1940, 40—70. l.)

Szerző e dolgozatában a kazár birodalom népeinek elhelyezkedését vizsgálja a Hudūd-al-'Ālam c. anoním perzsa földrajzi mű alapján. Védelmébe veszi ennek hitelességét Minorskyval szemben és sikerül neki a forrás adatait értékesítenie a kazár birodalom népeinek 840—893 közötti elhelyezkedésének tisztázására a szöveg erőszakolt és mesterkélt változtatásai nélkül. A többi muzulmán forrás bevonásával sok helyütt kimutatja a forrás hitelességét. Közben sok értékes új eredményre jut, melyek közül itt csak néhányat említhetünk: az ú. n. „belső bolgárok" a mai balqarok ősei. A *vnndr* nép nem a Balkánon, hanem Észak-Dagisztánban lakott, s talán kipcsak törzs volt. Az Oka—Volga—Don közti régi magyar településterületen a XV—XVI. században mutatkozó *možary* és *baškirzy* nép a régi maǧgarī leszármazottai. Az elbruszi „kazár besenyők" még az Iszlám előtti korban vándoroltak oda. Eredményei mind azt mutatják, hogy Hudūd-al-'Ālam és Gardīzī értesítései másként is magyarázhatók, mint azt az eddigi fordítók és kiadók tették, bár a szerző egy-két eredménye (pl. a Μάςαροι = *mišär* azonosítás) kissé merésznek látszik.

GYÓNI MÁTYÁS

LÁSZLÓ FERENC: A KAGÁN ÉS CSALÁDJA. (Kőrösi Csoma Archivum 1940, 1—39 l.)

A szerző a žuan-žuan, az európai avar, a türk és az ujgur birodalmak történetének vizsgálata alapján eredményes szintézisben világítja meg azt a szerepet, melyet az uralkodó és családja a nagy török nomádbirodalmak államszervezetében betöltött. A *qaγan* uralkodói hatalma karizmatikus jellegű. A karizma öröklődik ugyan az egész birodalomnak nevet adó törzs dinasztiájában, mégis gyakoriak a dinasztiaváltozások: gyakorlatilag bitorlás, eszmeileg a karizmatikus tekintély megszűnése miatt. A nomád török birodalmak gyakran mutatkozó két részre tagozódása a legkifejlettebb formában a keleti türköknél tanulmányozható. A birodalom egyes részeit az uralkodó személye kapcsolta össze, ki az alávetett területeket családtagjai közt osztotta szét. A *tegin* (= herceg), *sad* és *jabgu* (= birodalomrészek kormányzói) méltóságneveket általában csak a dinasztia tagjai viselik.

GYÓNI MÁTYÁS

A KÉT ZRÍNYI MIKLÓS KÖRMENDI LEVELEI. Bevezetéssel és jegyzetekkel ellátva közzéteszi IVÁNYI BÉLA. Budapest 1943, Magyarságtudományi Intézet, 332 l. 8°.

A kiadvány a szigetvári hősnek és dédunokájának, a költő-hadvezérnek a körmendi Batthyány-levéltárban található magyarnyelvű levelezését közli,

betűhíven, mintaszerű kiadásban. A szigetvári hősnek öt, Batthyány Kristófhoz intézett levelét találjuk, míg a gyüjtemény zöme, mintegy 200 levél, dédunokájának, Batthyány Ádámmal való levelezéséből való.

A szigetvári hős leveleiről nincs mit írnunk. Jelentéktelenek. Nem is értjük, miért kellett ezzel az öt levéllel a gyüjtemény egységét megbontani.

A költő-hadvezér levelei a jóbaráthoz íródott személyes jellegű üzenetek, beszámolók vagy kérések. Tárgyuk többnyire az otthon körül forog, főként az étkezéssel kapcsolatos dolgokról szólnak, s már az is ritkaság, ha gazdasági, birtokjogi kérdéseket vesznek elő. A levelek néhány kivételtől eltekintve egészen rövidek, legtöbbször mindössze néhány sorosak. A nélkül, hogy nyelvtörténeti fontosságukat kétségbe vonnánk, meg kell állapítanunk, hogy a történetíró számára leszámítva néhány, főként ifjúkori levelet, jóformán semmit sem mondanak. Valósággal érthetetlen, hogy bennük Zrínyi soha egy szóval sem céloz a politikai vagy katonai eseményekre, s ugyanakkor, amikor élete állandó rohanás, küzdelem a harc és a politika mezején, amikor a Török Áfium megírásával akar lelket önteni kortársaiba, a szomszédos nagyúrral egészen jelentéktelen dolgokról levelezget, mintha semmi problémája sem volna. (Sajnálatos, hogy a levelezés Batthyány Ádám halála miatt éppen az 1660-as évekre megszűnik, amikor Zrínyi politikai tevékenységre eléri a csúcspontját. De talán latinnyelvű levelei a korábbi időből is értékesebbek történeti szempontból.) A levelek jelentéktelenségét fokozza még, hogy írójára sem gondolataiban, sem szavaiban nem ismerünk rá. Nemcsak hogy a Szigeti Veszedelem vagy a Török Áfium lendületét nem találjuk meg bennük, de még egyéni vonásra is csak nagy ritkán akadunk. Legtöbbjüket akárki megírhatta volna. Mindezek után azt kell mondanunk, e levelek jóformán semmivel sem bővítik Zrínyiről való eddigi ismereteinket.

A bevezetés a levelek jelentőségét méltatná történeti szempontból; jobbhíján aprólékosan ismerteti a Zrínyiek és Batthyányak közötti baráti viszonyt.

BENDA KÁLMÁN

FODOR HENRIK: ISTVÁNFFY MIKLÓS HISTÓRIÁJÁNAK FORRÁSAI. (II. Ulászló kora.) Pécs 1940, Egyetem, 55 l. 8°. — (Specimina Diss. Fac. Phil. Reg. Hung. Universitatis Elisabethinae Quinqueecclesiensis 177.)

„II. Ulászló királyságának történetét Istvánffy honnét merítette és forrásai állítását mennyiben tette magáévá, célom kimutatni." Ezekben a szavakban jelöli meg munkája célját a szerző. A tanulmány azonban, néhány érdekesebb megállapítást leszámítva, nem igen tud megnyugtató feleletet adni a feltett kérdésekre. A forrásokról szólva, felsorol néhány egykorú írót, akiknek írásaiból — feltevése szerint — Istvánffy közvetve vagy közvetlenül — ezt már nem sikerült tisztáznia — merített és céloz egyéb forrásokra (oklevelek, hagyomány stb.), de mindezek mélyebben meg nem alapozott, felszínes megállapításnak látszanak. Ki elégszik meg ugyanis az ilyen és hasonló magyarázatokkal: „Istvánffy adatait e soroknál valószínűleg a császári levéltárból (!) vette, mert ezt sem Bonfini, sem a többi egykorú forrás nem állítja." Vagy: „E sorokban ismét eltér Bonfinitől s valószínűleg az egykorú hadijelentések (!) nyomán kiegészíti forrásának házagos megjegyzéseit." Vagy: „Az itáliai eseményeket Istvánffy Jovius alapján adja elő. Néhol azonban Tuberot is felhasználja. E sorokban Istvánffy hivatkozik Tuberora (ugyanígy Joviusra is hivatkozik (!). Tamás (Bakács) bíbornok olaszországi útja azonban már ismét, Brutus előadásából vett eseménysorozat. Néhol Tuberot is hatással volt Istvánffy véleményének kialakítására." Ami viszont azt a kérdést illeti, hogy Istvánffy miként használta forrásait, arra alig mond valami érdemlegeset a tanulmány. F. Szerint Istvánffy azért foglalkozik a külföldi eseményekkel is és azért írja a magyar neveket latinos formában, mert műve az „egyetemes világ számára készült". De ha ez tényleg így van, miért találkozunk ugyanezekkel a jelenségekkel az egykorú magyar urak egymás közt váltott leveleiben is? Még csak annyit: a történeti munka tudományos értékének nem a lap alján lévő jegyzetek, hivatkozások száma a fokmérője. Tel-

jesen felesleges tehát, hogy olyan esetben is ragaszkodjék a jegyzethez, amikor a szövegben foglaltak megokolására, illetve a szövegben mondottakon túlmenően érdemlegeset adni nem tud. Nehéz megérteni a jegyzet szükségességét az ilyen többször is előforduló esetekben. A szöveg pl. ez: „Sachul szultánjelölt és Bajazed harca, Szelim és Bajazed versenyfutása a hatalomért, ismeretlen munkából való átvétel.[4]" Ezt a megállapítást a lap alján olvasható 4-es számú jegyzet hivatott alátámasztani, amely mindössze ennyi: „Ismeretlen."

SINKOVICS ISTVÁN

FOLYÓIRATSZEMLE

MAGYAR TÖRTÉNETI TÁRGYÚ CIKKEK AZ 1944. ÉVI ÁPRILIS—JÚNIUSHAVI FOLYÓIRATOKBAN.

Budapesti Szemle

1944. 797. Ottlik György: Idősebb gróf Andrássy Gyula. (1823—1890.) p. 193—219.
798. Czakó Elemér: Az első magyar postabélyeg. p. 284—297.
799. Terestyéni Ferenc: Magyarságtudományi Intézet. p. 353—376.

A Cél

1944. 4. Szász Béla: Az ősbolgárság története a dunai nagyhatalom megalapításáig. p. 56—61.
5. Szilády Zoltán: A hazai és külföldi csángók. p. 69—72.

Corvina

1944. 3. Pongrácz, Luigi: Santa Margherita d'Ungheria nei leggendari italiani. p. 101—136. 3t. — Jajczay, Giovanni: L'iconografia di Santa Margherita d'Ungheria con particolare riguardo al'arte italiana. p. 137—156. 4. t.

Debreceni Protestáns Lap

1944. 15. Uray Sándor: A Csécsy—Nagy-család és a debreceni Kollegium. p. 120—121. — Szokody Gyula: Dicséretmondó Nagy István. p. 123.
16. Uray Sándor: A Csécsy—Nagy-család és a debreceni Kollegium. p. 130—132.
19. Révész Imre: Vay Miklós báró halálának — 1894 május 14 — félszázados évfordulójára. p. 153—155.
21. H. Fekete Péter: Dicséretmondó Nagy István életéhez. p. 171—172.
24. Uray Sándor: A debreceni Ispotály-templom pusztulása. p. 201—202.

Debreceni Szemle

1944. 4. Otrokocsi Nagy Gábor: Mátyási József és a magyar polgári világnézet kialakulása. p. 73—94.
5. Szücs Sándor: Sárréti pásztorszállások a mult évszázadban. p. 101—107. — Elekes György: Veszprémi István, a híres debreceni orvos. p. 108—112. — diosadi Elekes György: Adatok a nagyerdei fürdő történetéhez. p. 116—117.
6. Divéky Adorján: A Békés-család harcai. p. 121—137.

Délvidéki Szemle

1944. 4. JUHÁSZ KÁLMÁN: Két délvidéki történetíró centenáriuma. [Szentkláray Jenő, Ortvay Tivadar.] p. 145—149. — POZSONYI ZOLTÁN: Bizánci-bolgár hatás városaink kialakulásának kezdetén. p. 155—160. — BÁLINT SÁNDOR: A szegedi Kisasszony-Társulat. p. 172—175.
5. BERKES LÁSZLÓ: Dalmát—magyar kultúrhatárok. p. 217—228.
6. JUHÁSZ KÁLMÁN: A százéves Kübekháza. p. 263—268. — CSUKA JÁNOS: A bánáti magyarság szórványélete. p. 268—276. — MARJAI SZABÓ LÁSZLÓ: A török uralom hatása az alföldi telepítésekre. p. 277—280.

Donaueuropa

1944. 4. ATZÉL NÁNDOR: Kossuth unter den Bulgaren. p. 218—224. — KEREKESHÁZY, JOSEF: Ungarische Aufbauarbeit in der Türkei. p. 225—229. — HORVÁTH, EUGEN: Die Aussenpolitik Kaiser Josefs II. [Folyt.] p. 233—236.
5. Ungarische Worte zur donaueuropäischen Zusammenarbeit. III. Aus dem Briefe Ludwig Kossuth an Mazzarini: Übersicht der Prinzipien für den zukünftigen politischen Aufbau Ungarns. [Folyt.] p. 298—302.
6. MASSALSKY, NIKOLAUS: Die Osmanen, auf dem Balkan und im Donaubecken. p. 327—338. — VASSILE, SLAVI: Die gemeinsammen Freiheitsideale Ungarns und Bulgariens. p. 352—358. — HORVÁTH, EUGEN: Die Aussenpolitik Kaiser Josefs II. [Folyt.] p. 359—362. — Ungarische Worte zur donaueuropäischen Zusammenarbeit. IV. Ludwig Kossuth: Übersicht der Prinzipien für den zukünftigen politischen Aufbau Ungarns. p. 363—374.

Dunántúli Szemle

1944. 3—4. REISZIG EDE: Vas vármegye főispánjai Zsigmond király uralkodása alatt. p. 81—88. — VÉGH GYULA: Bozsok. p. 89—99. — HORVÁTH KÁLMÁN: Akacs Mihály és a nagyunyomi Akacs-család. [Folyt.] p. 100—107. — EGYED FERENC: Göcsej népessége a XVIII. században. p. 108—117. — KÓS KÁROLY: A zuricvölgyi gerencsérség. p. 118—131. — VIDOS GÉZA: Vas vármegye neves katonafiai. p. 133—138.

Egyetemes Philologiai Közlöny

1944. 1. M. ERNUSZT JOHANNA: Néhány szó Dudits András védelmében. p. 40—42. — JANCSÓ ELEMÉR: Gróf Teleki József intelmei fiához a szabadkőműves rendbe való belépés ellen. p. 42—43.

Egyházi Lapok

1944. 5. RITSMANN PÁL: Az 1822-es nemzeti zsinat. p. 124—128.
6. JUHÁSZ KÁLMÁN: Egy ismeretlen magyar vértanu-püspök a 16. században. [Medgyesi Székely, Ferenc]. p. 149—151. — UHL ANTAL: Magyar-francia művelődési kapcsolatok az elmult tíz évben. p. 157—159.

Egyháztörténet

1943. 4. MIKLÓS ÖDÖN: Az első hazai püspökök egyházalkotmányi helyzete. p. 321—329. — ESZE TAMÁS: A magyar napraforgóvirág. [Drexelius: Heliotropium. Könyvészet.] p. 330—345. — GÁRDONYI ALBERT: A reformáció sorsa XVIII. századi városainkban. p. 346—355. — KLEIN GÁSPÁR: Az államtanács állásfoglalása a protestánsok külföldi iskoláztatásával szemben. III—V. p. 356—376. — HEREPEI JÁNOS: A makói templomkerítés felirata és Martonosi Mihály lelkipásztor. p. 377—380. — GULYÁS JÓZSEF (közli): A sárospataki főiskola diákjai. III. p. 381—386. — SZIMO-

NIDESZ LAJOS: Mit kapott Fekete István dunántúli evangelikus püspök és Otrokocsi Foris Ferenc áttéréséért? p. 387—388. — BÁN IMRE: A gyöngyösi református egyházközség levéltára. p. 389—405. — FEKETE LAJOS: A gyöngyösi református egyházközség török iratai. p. 406—426.

Építészet

1944. 2. LUX GÉZA: Újabb feltárások a felsőörsi prépostsági templomon. p. 39—43. 5 kép, 8 ábra. — DERCSÉNYI DEZSŐ: A váci székesegyház. p. 54—59. 7 kép, 2 ábra. — L. G.: Ágról-ágra. p. 61. 3 kép.

Erdélyi Helikon

1944. 2. VITA ZSIGMOND: Apáczai. p. 61—67. — BÍRÓ BÉLA: Régi erdélyi művészek — Nagy Sámuel kolozsvári rézmetsző. p. 99—106. 1 t. [2 kép.]
5. BIRÓ BÉLA: Barabás Miklós önéletrajza. p. 271—277. 1 t. [3 kép.]

Forrás

1944. 5. CSAPODI CSABA: Magyarországi Szent Margit. p. 129—130. — HANKISS JÁNOS: Kossuth-monda és valóság. p. 137—139.
6. DIENES ANDOR: A magyar gyepüvonal és a bolgár őrök. p. 323—328.

Földrajzi Közlemények

1943. 4. CHOLNOKY JENŐ: Klein Aurél. p. 223—228. — RÉTHY ANTAL: Ortvay Tivadar születésének századik évfordulója. p. 229—230.

Hajnalodik

1944. 4. SÉDY-LENGYEL REZSŐ: Abony társadalmi és kulturális viszonyai (II.). p. 105—109.
5. TASSI ISTVÁN: Kerekegyháza. p. 149—152.
6. SZABÓ KÁLMÁN: Kecskeméti szélmalmok. p. 165—170. 3 kép.

Hitel

1944. 4. MIKES LÁSZLÓ: A magyarság és szomszédai. p. 189—202. — HORVÁTH JENŐ: A politikai nevelésről. p. 209—224. — WELLMANN IMRE: Parasztnépünk multjának feltárása. p. 225—243.
5. BÖZÖDI GYÖRGY: A székely társadalom 1848-ban. p. 251—272. — SCHNELLER KÁROLY: Kalotaszeg népesedési problémái. p. 273—289. — WELLMANN IMRE: Parasztnépünk multjának feltárása. p. 296—316.
6. MIKÓ IMRE: Wesselényi szózata. p. 323—332. — BÓNIS GYÖRGY: A történeti alkotmány. p. 333—346. — SCHNELLER KÁROLY: Kalotaszeg népesedési problémái. p. 347—370.

Irodalomtörténet

1944. 2. RADÓ POLIKÁRP: A Pray-kódexről. p. 49—55. — KOVALOVSZKY MIKLÓS: Petőfi nevéről. p. 59—63.

Kalangya

1944. 4. PROKOPY IMRE: Emlékezés egy halk torinói beszélgetésre Kossuth Lajossal. p. 146—149. 1 kép. — FIALA ENDRE: A délvidéki történetírásról. p. 156—159. — BORY ISTVÁN: Szerb Nemzeti Színházi törekvések

Magyarországon. p. 163—168. — Bálint Béla: A Muravidék művészeti emlékei. p. 184—188. 6 kép. — Garay Béla: Magyar színész a belgrádi Nemzeti Színházban. p. 189—190.
5. Fiala Endre: Gondolatok a régi magyarokról és szerbekről. p. 209-212.
6. Romhányi Gyula: Allaga Géza. p. 273—274.

Kárpátmedence

1944. 5. Gárdonyi József: Rákóczi a szőlősgazda. p. 280—283. — Szük Ödön: Észrevételek Makkai László: Szolnok-Doboka magyarságának pusztulása c. könyvéhez. p. 284—291.
6. Piláthy György: Kassa magyarsága. p. 343—346. — Schubert József: Berzeviczy Gergely. p. 346—350.

Katolikus Szemle

1944. 6. Juhász Miklós: Magyarországi konfraternitások a barokk korban. p. 161—169. — Félegyházy József: Szent Margit magyarságszeretete. p. 169—173. — Stuhlmann Patrik: Kassa. p. 173—177.

Keresztény Magvető

1944. 2. Szentmártoni Kálmán: Berde Mózsa. (Történelmi arckép.) (Folyt. és vége.) p. 76—80. — Jancsó Elemér (közli): Döbrentei Gábor kiadatlan levelei Bölöni Farkas Sándorhoz. (Folyt. és vége.) p. 90—102. — Benczédi Pál (közli): Kriza János püspök levele Kisgyörgy Sándor kénosi lelkészhez (későbbi vargyasi lelkész és udvarhelyközi espereshez.) p. 105—106.

Kisebbségi Körlevél

1944. 3—4. Mikó Imre: Kossuth Lajos és a nemzetiségi kérdés. p. 135—171. — Lahmann György: A nemzetiségi oktatásügy történeti fejlődése. p. 172—191. — Prokopy Imre: A magyarországi szerb nemzetiség helyzete az uralomváltozásig. p. 192—206. — Salacz Gábor: A katolikus egyház és a nemzetiségi kérdés a dualizmus korában. p. 207—215.

Kolozsvári Szemle

1944. 2. Kelemen Lajos: Kalotaszeg történelmi és műemlékei. p. 97—112. 5. kép. — Tulogdy János: Kalotaszeg földrajza. p. 113—123.

Közgazdasági Szemle

1944. 3. Theisz Ede: Közgazdaság, történet és társadalom szellemtudományi megvilágításban. p. 141—185. — Komoróczy György: Kereskedelemtörténeti irodalmunk tárgya. p. 186—205.
4. Kislégi Nagy Dénes: Világnézet és gazdasági stílus. p. 265—294. — Gesztelyi Nagy László: Kecskemét és a Duna—Tiszacsatorna. p. 295—310.

Külügyi Szemle

1944. 3. Horváth Jenő: Visszatekintés a Magyar Külügyi Társaság negyedszázadára. p. 192—195. — Haltenberger Mihály: A balti államok. p. 212—217.

Magyar Építőművészet

1944. 4. Vitéz Nagy Zoltán: A ferencesek szeged-alsóvárosi temploma. p. 89—93. 6 kép, 3 ábra.
5. Radomszky Árpád: Középkori török emlékek Kis-Ázsiában. p. 122—123. 4 kép.

Magyar Könyvszemle

1944. 1. Gárdonyi Albert: Hazai könyvtermelésünk a Pragmatica Sanctio korában. p. 1—18. — Goriupp Alisz: A kormányzat sajtópolitikája és a magyar hirlapok a XVIII. század fordulóján. p. 19—34. — Lukács Károly: A balatonvidéki hirlapirodalom első negyedszázada. (1861—1885.) p. 35—52. — Vitéz Györkösy Alajos: Török Pál (1885—1943). p. 53—54. — Eckhardt Sándor: Magyar nyomda és kézírás harca a XVI. században. p. 54—55. — Trócsányi Zoltán: Helyesírás és könyvmeghatározás. p. 56—57 — Dezsényi Béla: Tábori nyomdák és nyomdászok 1848-ban és 1849-ben. p. 57—61. — Tr. Z.: Előfizetés-gyüjtés — tudós koldulás. p. 61—62. — Trócsányi Zoltán: A katalógusolvasás . . . p. 62—63.

Magyar Kultúra

1944. 7. Móra Gábor: Szent Margit szentéavatási jegyzőkönyveinek viszontagságos sorsa. p. 106—108.
9. Czike Gábor: A magyarság életformájának változása a történelem folyamán. p. 135—138.
10. Gál Ferenc: Az egyén és a történelem. p. 147—148. — Nagy Miklós: A mi történelmi tudatunk. p. 151—153.

Magyar Nyelv

1944. 2. Melich János: Gara Miklós nádor vagy Garay Miklós nádor? p. 81—84. — Szabó T. Attila: XVI. századi magyar levelek Sombori László gyüjteményéből. p. 136—139.
3. Hadnagy László: Fábel ich József mint nyelvész. p. 199—215. — Jancsó Elemér: Gyarmathy Sámuel levelei. p. 215—224. — V. Mikesy Sándor: A szabolcsmegyei Ibrány és Nagyhalász történeti helynévanyagához. p. 242—244. — Gulyás József: Mikó Balázs levele 1562-ből. p. 244.

Magyar Zenei Szemle

1944. 4. Sólyom Károly: Anonymus énekes forrásai. p. 49—55. — Sonkoly István: Adalékok a magyar férfikari irodalom történetéhez. p. 55—62.

Rassegna d'Ungheria

1944. 4. Nagy, Ivan: La scuola superiore commerciale per l'oriente di Ujvidék p. 195—206. — Fogarasi, Nicola: L'insegnamento superiore dell'italiano in Ungheria. p. 217—226. — Documenti. Nr. 198. Bolla pontificia sulla canonizzazione di S. Margherita d'Ungheria. p. 233—237.

Soproni Szemle

1944. 2. Legény János: A magyar nyelv és a nemzeti szellem a soproni iskolákban 1867 előtt. p. 41—73. — Storno Miksa: Andrea del Pozzo egy magyar vonatkozású művéről. p. 97. — (—) Sopron színházi gyüjteménye. p. 97—99.

Sorsunk

1944. 4. Kossuth Lajos és Pécs. p. 197—204.
5. Dabinović Antun: Horvátország és az Árpádok. p. 259—265.

Szellem és Élet.

1944. 1—3. Makkai Ernő (közli): Adatok Fogarasi Pap József életéhez és munkásságához. p. 72—87.

Szépművészet

1944. 4. Jajczay János: Magyarországi Szent Margit Assisiben. p. 109—112. 1 kép. — Ybl Ervin: Szent Margit képe az egykori berni dominikánus templomban. p. 113—114. 2 kép. — Leopold Antal: Vitéz János esztergomi dolgozószobája. p. 115—119. 3 kép. — Entz Géza: Székely templomerődök. p. 120—126. 6 kép.
5. Fodor Ferenc: Böhm Pál (1839—1905). p. 155—160. 5 kép. — Hetsch, Rolf: Szinyei Merse Pál és Wilhelm Leibl művészeti kapcsolatai. p. 161—165. 1 kép.
6. Jalsoviczky Károly: Mészöly Géza. Születésének (1844 május 18) 100. évfordulójára. p. 175—178. 2 kép. — Vitéz Nagy Zoltán: János Barát és Kőfaragó György. Mátyás király és Báthori István erdélyi vajda építészei. p. 179—191. 14 kép.

Technika

1944. 4. Műemlékvédelmi szemle 26. Entz Géza: A magyarkeceli református templom. p. 177—179. 2 kép, 3 ábra. — Nyíregyházy Miklós: A nyírpazonyi ref. templom. p. 179. — A M. Kir. József Nádor Műegyetem Középkori Építészeti tanszékének közleményei. (Folyt.) p. 185—189. 7 (7—13) kép.
5. U. a. (Folyt.) p. 221—225. 9 [14—22.] kép. — Műemlékvédelmi szemle 27. Jászberény. Ferences templom. p. 237—238. 5 kép. — Cserhátsurány. R. k. templom. p. 239—240. 7 kép.
6. Tóth János: A matyó nép építészete. p. 247—257. 31 ábra. — Műemlékvédelmi szemle 28. Régi kőhidak. p. 263—265. — Dercsényi Dezső: A váci diadalív. p. 265—266. 3 kép. — M. kir. József Nádor Műegyetem Középkori Építészeti tanszékének közleményei 27. A lébényi templom. (Folyt.) p. 278—282. 10 [23—32.] kép.

Theologia

1944. 2. Juhász Miklós: Egy fejezet Mária Terézia vallás politikájából. p. 146—155. — Teller Frigyes: Magyarország középkori hangjelzett kódexei. p. 156—166.

Uj Élet

1944. 3., 4., 5. Bellér Béla: Így veszett el Horvátország. p. 77—80, 100—103, 122—126.
6. Bellér Béla: Oroszország és a világháború. p. 147—151.

Uj Magyar Museum

1944. IV. II. (VIII.) Ágoston Julián: Árpádházi Szent Margit XVI. századbeli verses officiuma. p. 256—263. — Fehér Mátyás: A beregszászi domonkosrendi kolostor története (1327—1556). p. 264—290. — Darnay

(Dornyay) Béla: „Rosnyo" Bontibonne—Lántz—Schmidt-féle könyomata 1822-ből. p. 299—301. — Nyíresi-Tichy Kálmán: Észrevételek dr. Darnay Béla (Keszthely) Rozsnyó-látkép ismertetéséhez. p. 301—303.

Ungarn

1944. 4. Makkai Ladislaus: Kolozsvár, die tausendjährige Stadt Siebenbürgens. p. 145—151. — Markó Árpád: Ein verwundeter ungarischer Reitergeneral in Nürnberg. d. 159—165. — Kovalovszky, Nikolaus: Anton Reguly und die finnisch-ugrische Sprachvergleichung. p. 166—173. — Lakatos, Stefan: Franz Liszts konzerte in Temesvár. p. 174-178. 5. Horváth, Eugen: Das internationale Statut Siebenbürgens. p. 201-209. 6. Nagy, Iwan: Das ungartum in der Welt. p. 241—254. — Horváth, Eugen: Das internationale Statut Siebenbürgens. p. 255—265. — Lám, Friedrich: Rosalie Renthe, ein ungarisches Wunderkind. p. 266—269.

Városi Szemle

1944. 1. Medriczky Andor: Adalékok a székesfővárosi közigazgatás és a Városháza történetéhez. p. 126—143.
2. Haltenberger Mihály: Budapest elővárosai. p. 211—229. — Csizmadia Andor: Városi társadalomszervezésünk kezdete. p. 239—257.

Seregély Emma

Kiadásért felelős: Eckhart Ferenc.

45.458. — Kir. Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest VIII, Múzeum-körút 6. (F.: Thiering Richárd.